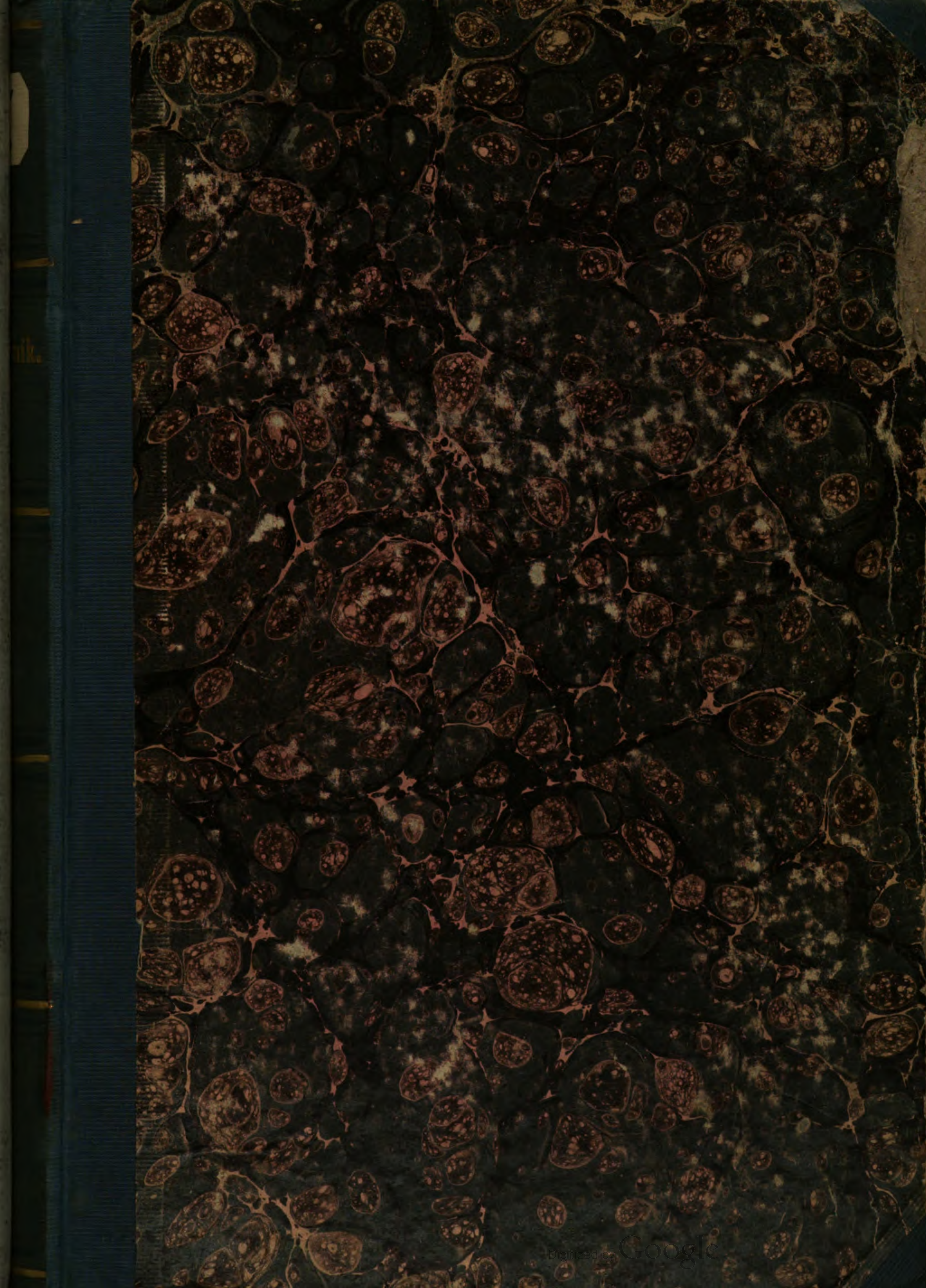

KNJIŽEVNIK.

ČASOPIS

ZA

JEZIK I POVIEST HRVATSKU I SRBSKU,

I

PRIRODNE ZNANOSTI.

UREDJUJU I IZDAJU

(PODPOROM MATICE ILIRSKE)

DR. FR. RAČKI, V. JAGIĆ, J. TORBAR.

GODINA PRVA.

U ZAGREBU.

KNJIGOTISKARNA DRAGUTINA ALBRECHTA.

1864.

(Posebni naslov za sva četiri sveska, kad [illegible])

Imena dosadanjih dopisnika u časopis „Književnik“.

G. C. Ant. Bakotić, gimnazijalni profesor na Rieci.
„ Ignjat Bartulić, „ „ u Senju.
„ Fr. Erjavec, realni profesor u Zagrebu.
„ V. Jagić, gimnazijalni profesor u Zagrebu.
„ Fr. B. Kořinek, gimnazijalni profesor u Zagrebu.
„ J. Kostić, gimnazijalni profesor u Zagrebu.
„ I. Kukuljević Sakcinski, veliki župan županije zagrebačke, u Zagrebu.
„ S. Ljubić, gimnazijalni profesor na Rieci.
„ dr. Petar Matković, realni profesor u Zagrebu.
„ Matija Mesić, akademički profesor u Zagrebu.
„ V. Pacel, gimnazijalni profesor u Varaždinu.
„ I. Pexider, „ „ u Zagrebu.
„ dr. Franjo Rački, kanonik rimski, kr. školski nadzornik u Zagrebu.
„ Vinko Sabljar, u Zagrebu.
„ Bog. Šulek, hrvatski spisatelj, urednik „Gospod. lista“ u Zagrebu.
„ dr. Fr. J. Tkalac, gimnazijalni profesor u Zagrebu.
„ J. Torbar, direktor kr. više realke u Zagrebu.
„ A. Veber, direktor kr. više gimnazije u Zagrebu.
„ Ž. Vukasović, direktor kr. više gimnazije u Osieku.

Sadržaj.

I.

Jezikoslovje i poviest hrvatske književnosti.

a) Razprave:

b) Kritike:

II.

Poviest, zemljopis, statistika itd.

a) Razprave:

Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka — piše dr. Franjo Rački:

I. Konstantin Porphyrogenta, str. 36—77.

II. Domaći ljeto i zgodopisi:

1. Presbyteri Diocleatis regnum Slavorum str. 200—227.
2. a) Ljetopis hrvatski u rukopisu Vatikanskom po Kaletićevu prepisu, b) M. Maruli regum Dalm. Croat. gesta, str. 200—227, 358—388.
3. Toma, arcidjakon Spljetski, str. 358—*388.
4. Ljeto- i zgodopisi XIV. vieka:
   a) Miha Madijev Barbazani, Spljećanin, str. 544.
   b) Ivan arcidjakon Gorički, str. 548.
   c) Dva ljetopisa o obsjednuću grada Zadra g. 1345—46, str. 557.

Opatija bl. d. Marije u Topuskom, napisao I. Kukuljević, str. 78—98.

Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka, napisao M. Mesić, str. 401—431 i 504—533.

Statistički odlomci, napisao dr. Petar Matković, str. 98—108.

Bakar i Turopolje, napisao Vinko Sabljar, str. 495—504.

O nekojih pjenezih grčkih iz otoka Hvara, napisao S. Ljubić, str. 395—401.

Prinesci za epigraphiku jugoslovjensku, priobćio dr. Fr. Rački, str. 485—493.

b) Kritika:

Borba Hrvatah s Mongoli od I. Kukuljevića, priobćio dr. Fr. Rački, str. 131.

Poviestnica od Tkalčića, priobćio dr. Rački, str. 133.

Prospetto chronologico, „ „ „ „ 135.

Glasnik društva srbske slovesnosti, priobćio dr. Rački, str. 440.

Studii storico-critici sopra l'isola e l'antica città di Lissa, priobćio dr. Rački, str. 594.

Istorija srbskoga naroda od Krstića, priobćio dr. Franjo Rački, str. 595.

Slovanske pravo. priobć. M. Mestić, str. 138—146, 274—283.

Krajobraz Kružićev, priobćio dr. Petar Matković, str. 442.

Katalog izložbe trojedne kraljevine, priobćio Fr. B. Kořinek, str. 600.

III.

Matematika i prirodne znanosti.

a) Razprave:

b) Kritike:

Ocj

I

I

Opati

Hrva

Statis

Bakar

O nek

Prines

Borba

Poviest

Prospe

Glasnik

Studii

Istorija

Slovansl

Krajobra

Katalog

Naš pravopis.

Dan današnji, kada se sav sviet praktičnošću ponosi, kada »učenost« prestaje biti nekakvom tajnom odlikom malena broja odobranih muževa, treba da takodjer svako znanstveno iztraživanje uzima svoju praktičnu svrhu, osobito kod nas, koji i sami priznajemo, da smo ponešto zaostali za ostalimi narodi. Želeći pako, da nam trud i nastojanje u pojedinih strukah znanstvenih što prije i očitije izadje nekim učinkom na vidjelo, smatramo da je upravo onieh, koji se takovim izpitivanjem bave, najpoglavitija dužnost, da sámi duševne svoje nalazke uvedu u život, da jih predoče svietu ne samo po opisu i nauku već u gotovoj slici.

Zato ćemo nastojati u ovom časopisu, da s preduzetom nakanom budu u podpunom skladu sva sredstva, dapače umah na početku da udarimo onim putem, koji je najpreči do željene svrhe, što nam kao konačni postulat pred očima trepti. Dakako tko si nije već u napred u glavu zabio, da mu njegova samovolja mora obćenitim zakonom izaći, nezna jošter svega u onolikom savršenstvu na početku, kolikim želi istom da mu bude ovjenčan uspjeh; sa svim tim bilo bi nerazmišljeno i nerazborito, da s kojekakvih obzira odgadjamo na zgodnija tobože vremena i ono, što se već ov čas može uzeti za siguran dobitak znanosti, te držimo za najpriličniji uvod u ovaj književni podhvat, koji je najodličnije svoje mjesto namienio hrvatskomu jeziku i poviesti, da se rekne koja o našem pisanju hrvatskih rieči, kako je danas obično, da se razloži, što valja što li nevalja, da se iztumači, kojih će se načela ovaj časopis držati, da mu bude pravopis što bliži današnjim znanstvenim izvodom jezikoslovnim, a što priličniji i dosljedniji sudbinam prošlim. Nastojat ćemo, govoreć o predmetu prema vriednosti, da čitav nauk, podkriepljen dokazi, osnujemo na temelju obćenito priznanih u učenom svietu istina, nebi li, što je samo sobom sitno i nepristupno, postalo razumnije i zanimivije.

Jezik hrvatski bijaše podložen promjenam onako, kako svaki drugi ovoga svieta: tko bi i došao ikada na neobičnu misao, da od prvoga vieka jednako svršen i nepromjeniv stajaše, kao božica u priči kada je iskočila obružana

Naš pravopis.

Dan današnji, kada se sav sviet praktičnošću ponosi, kada „učenost“ prestaje biti nekakvom tajnom odlikom malena broja odobranih muževa, treba da takodjer svako znanstveno iztraživanje uzima svoju praktičnu svrhu, osobito kod nas, koji i sami priznajemo, da smo ponešto zaostali za ostalimi narodi. Želeći pako, da nam trud i nastojanje u pojedinih strukah znanstvenih što prije i očitije izadje nekim učinkom na vidjelo, smatramo da je upravo onieh, koji se takovim izpitivanjem bave, najpoglavitija dužnost, da sámi duševne svoje nalazke uvedu u život, da jih predoče svietu ne samo po opisu i nauku već u gotovoj slici.

Zato ćemo nastojati u ovom časopisu, da s preduzetom nakanom budu u podpunom skladu sva sredstva, dapače umah na početku da udarimo onim putem, koji je najpreči do željene svrhe, što nam kao konačni postulat pred očima trepti. Dakako tko si nije već u napred u glavu zabio, da mu njegova samovolja mora obćenitim zakonom izaći, nezna jošter svega u onolikom savršenstvu na početku, kolikim želi istom da mu bude ovjenčan uspjeh; sa svim tim bilo bi nerazmišljeno i nerazborito, da s kojekakvih obzira odgadjamo na zgodnija tobože vremena i ono, što se već ov čas može uzeti za siguran dobitak znanosti, te držimo za najpriličniji uvod u ovaj književni podhvat, koji je najodličnije svoje mjesto namienio hrvatskomu jeziku i poviesti, da se rekne koja o našem pisanju hrvatskih rieči, kako je danas obično, da se razloži, što valja što li nevalja, da se iztumači, kojih će se načela ovaj časopis držati, da mu bude pravopis što bliži današnjim znanstvenim izvodom jezikoslovnim, a što priličniji i dosljedniji sudbinam prošlim. Nastojat ćemo, govoreć o predmetu prema vriednosti, da čitav nauk, podkriepljen dokazi, osnujemo na temelju obćenito priznanih u učenom svietu istina, nebi li, što je samo sobom sitno i nepristupno, postalo razumnije i zanimivije.

Jezik hrvatski bijaše podložen promjenam onako, kako svaki drugi ovoga svieta: tko bi i došao ikada na neobičnu misao, da od prvoga vieka jednako svršen i nepromjeniv stajaše, kao božica u priči kada je iskočila obružana

iz glave Divove? Svako mienjanje unutarnje biva po uplivih vanjskih: gdje su nepoznati ovi, nestaje tumača onomu; naravski se dakle razlikuje kasnija doba historička od prijašnje predhistoričke. Da se ipak upravo putem jezika mogu traci svjetlosti i onamo navesti, gdje bi inače vladala vječita tmina, odakle nedopire nijedan glas uspomena ljudskih: ovaj najveličanstveniji pojav novijega jezikoslovja spominjemo mimogredce samo kao problem, koji ako i nije jošter posvema riešen, ali o njegovoj podpunoj mogućnosti nedvoji nitko. U historičkom pako vremenu zadaća je jezikoslovna, da se za svaki primjer i osobinu traži unutarnji savez medju onim, kako se što prvi krat ukazalo i kako poslije izmetnulo, napose da se prosudi stanje i poraba današnja, da se razvidi, može li se svaki pojedini oblik privezati na prednjake kao razvijeni iz njih posljedak, može li se, drugimi riečmi govoreć, i na koliko sadašnjica iztumačiti iz prošlosti, koliko li valja pripisati novim tvorovom ili napokon nedosljednosti i neznanju našemu.

Tim je naznačena metoda, po kojoj se moraju riešavati ovakova pitanja: uviek najme, velim, da se obaziremo na sve vjekove, što jih koji jezik broji; odanle iz najdrevnije starine pričuvao si je čas više čas manje pravila i zakona, pa tko mu iz neznanja ruši taj prirodni temelj, najveći je i proti volji promicatelj nesloge i smutnje. Više od nužde, nego li obiesti, moraju se kadšto i susjedi dozivati u pomoć, da svojom nalikom budi protumače budi podkriepe; inače se u gramatičnih naucih razlikuje pravac historički od metode sravnjujuće: jednomu je otac Grimm, drugomu početnik Bopp. —

Postupajuć po ovih načelih u izpitivanju stvari gramatičnih, bilo bi upravo suvišno, da pitamo, na koliko je valjanost pravopisa spojena sa posljedicami nauka jezikoslovnih; tà već izraz »pravopis« neima samo jednoga smisla i znamenovanja. Istina da bi bilo zanimivo i vrlo poučno, tko bi motrio onaj trud, kojim nastojahu naši starci, da se Hrabrovim izrazom poslužim, da bi latinskim pismom pisali rieči slovjenske »bez ustrojenja« — i ja kupim već od više vremena gradivo za obširniju poviest ove strane našega pravopisa; ako Bog da te ako me tko vještiji i spremniji nepreteče, priobćivat ću izvadke u ovom časopisu — ali pošto su grafičke težkoće pisma latinskoga dan današnji sretno svladane, te i posebno slovjenski glasovi svoje izvjestne značiće imadu, preostaje jošte druga i važnija zadaća, koju samo od navade u pravopis uvršćujemo, da popitamo, jeda li se kako danas pojedine rieči pišemo, u tvoru i priegibu naše pisanje slaže sa zakoni glasovnimi, može li se primjeriti zahtjevom analogije, a opravdati razvojem historičkim.

Ja nekanim ovdje opetovati sve ono, što bi po sto puta izrečeno na preporuku i obranu čas načela tako zvane eufonije, čas etimologije: tà svatko zna, da se niti po ovom niti po onom pisanje nemože do kraja izvesti. Načelo bo glasovno dovodi u dosljednoj porabi u velike neprilike već s toga, što niti najsavršenija bukvica nedostiže svih nuanca ljudskoga izgovora (sr. Pott. Et Forsch. II. 1. p. 36 ss.); a opet da uzmemo pisanje prema korenitosti dotjerivati, nebi bilo izpravljanju ni kraja ni konca. U jednom dakle

i drugom nemože se nikada dovoljno napreporučiti umjerenost i konservatizam; upravo ovdje potrebno je da ostavljamo neka običaj vlada, a pod njegovim će se okriljem i sloga razviti. Pomislimo si na primjer, da se nisu iz nekakova unutarnjega nagona već od starine Francuzi toga načela držali, da nisu pritezali uzde pravopisu, neka nebi sasvim poletio za izgovorom: kolika li danas neporazumljenja, kolike zamršenosti! Kada bi se po izgovoru napisalo **san**, moglo bi po izvornosti biti: **sang**, **sans**, **sent**, **cent!** itd.

Nego ima po običnom načinu govorenja pojava pravopisnih, gdje se u našem jeziku i danas jošte navaljalo time štiti i zagovara, jerbo da je po „etimologiji“, a ono drugo da je po „eufoniji“, dakle manje vriednosti. I jest zbilja, mnogi primjeri potekoše iz naravi fonetične, ali su takovi u koje nesmiješ nikako dirati, pošto obladaše čitavim ustrojem jezika, kako će se iz primjera vidjeti. Onolika najme razlika medju izgovorom i pismenim izrazom, kolike se za nevolju drže jezici drugotni, nije nuždna prvotnim iliti jezikom korenitim; dapače kod ovih, kako njihov razvoj dokazuje, popušta svagda prije korenitost nego li izgovor. (Heyse Syst. der Sprachwiss. p. 348). Tomu ima suviše svjedočanstva u staroindijskom, grčkom, rimskom, slovjenskom itd. jeziku: u gdjekojih razvijen je princip fonetički osobitom potankošću, pak ga podiže bogatstvo grafičko; u jeziku, da za primjer kažem, sanskritskom nije medjusobni upliv glasova ograničen na jednu rieč samu za se, nego se po stalnih zakonih i više jih veže tako, da se neriedko konačni suglas prve rieči, koji je po zakonu uviek niem, mora promjenjivati prema najbližemu početniku sliedeće rieči: odatle nastaju posebni zakoni suglasnih promjena, koje se tiču konca i početka dviju zasebice rieči, (n. p. Bopp krit. Gram. najnovije izdanje §. 56 a. — 82). Tako daleko nezasiže doduše niti grčki jezik — primjeri homerički, ograničeni na predloge κὰκ κορυφήν, κὰγ γόνυ, sr. Meyer Vergl. Gram. I. 249 —, a još manje staroslovenski, da bi sasvim kano zaboravljali na individualnost rieči; nego u unutarnjem udesu osnovani su zbilja svi prietvori i promjene glasovne na principu fonetičkom.

Buduć da iz istoga principa kanim nekoliko posljedica na naš pravopis prilagoditi, biti će dobro da ga nepobitnimi primjeri razjasnimo. Kada se jezici slovjenski, a njihov najvriedniji je zastupnik staroslovenština, uzporede s ostalim indoevropskim srodstvom, opaža se da je u slovenštini svagdje ondje samo jedan put stavljen suglas, gdje bi i prema svomu izvoru i prema njihovim primjerom imao biti udvojen; znamenito je dakle i za slovjenske jezike važno pravilo glasovno, da se u granicah jedne rieči suglas nikada neudvaja, n. pr. u grčkom dorskom narječju ima ἔσσι (= ἐσ-σι), u slovenskom od pamtivieka samo ѥсн, a da bi imalo biti udvojeno, znao je već pokojni Dobrovski. Instit. §. 25. 26. p. 49 veli „duplicationem literarum non admittit Slavica lingua“, ali je došao sam sa sobom u protuslovje, nepoznavajući naravi i smisla staroslovenskih poluglasa.

Ovoga se zakona drži dakako i naš sadanji jezik, samo što nevalja ostajati na sried puta, te čineć pravo jednomu, vriedjati drugo; a mi ipak griešimo, koli se god puta rieč sastavila s predlogom, ako našavši priliku

suglas udvajamo. Uzmimo u staroslovenskom toliko ljubljeni **безъ** (= grč. ἀ privativum); vi ćete u dobrih i starijih spomenicih badava tražiti: **беззаконие** ili **беззѫбъ** itd., nego uviek samo s jednim **з**: **безаконие**, **безѫбъ**; kad bi već i htio ostaviti dva **з**, razdružio bi jih poluglasom **ъ**: **безъзаконие** itd., što se ipak preriedko dogadja. U nas preporuča se ovakovo sastavljanje cum grano salis, niti ga u Vukovu rječniku neima mnogo, a što je Stulli bez razbora posakupio crkvenoslovjenske izraze i iz ruskih rječnika, nespada ovamo; slov. **ъ** odgovara **a** u riečih: bez**a**zlen, bez**a**dni; preostaje jošte **beza**konje i **beza**konjak ili **beza**konik, gdje se dva **z** pisati nesmiju, kao što niti nepišemo **odd**an, **odd**anost **odd**ahnuti nego: o**d**an, **od**anost, o**d**ahnuti: pišemo o**d**aljiti, o**d**ieliti, po**d**anik, po**d**ievati se itd. ne pako: o**dd**aljiti, o**dd**ieliti, po**dd**anik, po**dd**ievati se itd. Ovakih je ipak primjera u obće već i zato malo, što jezik nemogav podnieti udvojenja, a da predusreti dvoličju, volio bi predlogu prisaditi **a**, koji odgovara starosl. **ъ**: od**a**drieti, od**a**dniti (= dno izbiti), raz**a**znati, iz**a**zvati, uz**a**zivati itd.

Iz istoga zakona sliedi posredno glasovni pojav slovjenske gramatike, koji ću prozvati *nalikom* (Niemci vele: angleichung, a to se razlikuje od *dolike*, koju njemački izrazuju: anähnlichung). Sastanu li se najme u priegibu ili tvoru rieči dva neprilagodna suglasa, to mora kadšto prvi pred drugim, što vele „radi lagljega izgovora“ izpasti, a novija gramatika, kojoj je do temeljitijih razloga, tumači takovu izpast drugačije, učeći, da se prvi suglas ponajprije sasma upodobio i izjednačio s drugim, a onda pošto se u nas u d v o j b a netrpi, da je jedan suglas odbačen. Neću da tvrdim, da su svi u najnovije doba Schleicherom ovako protumačeni pojavi zbilja sàme *nalike*, ali jih svakako ima mnogo. N. p. nalika je glasovna, kada od **ѩд**, **дад**, druga osoba glasi: **ѩси**, **даси**, mjesto **ѩсси**, **дасси**, od **ѩдси**, **дадси**; dočim bi u **дамь** volio tkogod reći, da je **д** pred **м** izbačen, a u zamjenu ă produžen u ā, jerbo je **да̏ти** sad. vr. **да̂мь** ili bolje pišuć **да́мь** s oštr. nagl. Po nalici postade opet: **грънѫти**, **освьнѫти**, **пранѫти** m. **грътнѫти**, **освьтнѫти**, **праднѫти** od koriena: **грът**, **свьт**, **прад**, a ni kod nas neodvaži se do sada jošter nitko na oblike: **grtnuti**, os**vatnuti** i pre**dnuti** mjesto **grnuti**, os**vanuti**, pre**nuti** itd. I stari pisahu i mi pišemo **сънъ**: s**a**n mjesto **сънпъ** (sapn), premda je u grčkom jošter čitav korien ὕπνος, a u lat. več na polovicu puta k savršenoj nalici: **somnus**; **дьнь**; d**an** mjesto **дьвнь**; **нетии**, (nećak) m. **нептии** gr. ἀνεψιός, lat. nepos; **пригънѫти** pri**gnu**ti m. pri**gbnu**ti od kor. **гъб**, **гънѫти** - **ganu** a ne **gabnuti** itd.

Bilo, da svi ti i njim slični primjeri u naliku spadaju ili nespadaju dovaljan su svakako dokaz, da u unutarnjoj, rekao bih, tvornici našega jezika nevlada nikakov princip tobožnje etimologije, nego organizmu jezika prirodjena miena i izjednačivanje glasova; pak kada se u ovakovih slučajevih, koji su doista na pole i sakriveni, nije nitko usudio odustajati od onoga, kako je **čuo** da se izgovara, velike li mi mudrosti, da istom naši gramatici pronadju, da valja pisati: **djetca**, a ne **djeca**, **srdce** ne pako **srce**, **slobodština** mjesto **sloboština** itd.! a ono ipak i primjeri crpljeni iz spomenika

toli cirilskih koli glagolskih, i rječnici kano ti su: Vrančićev, Mikaljin, della Bellin, Belostenčev, Stulliev i Voltiggiev — dokazuju protivno, da u ovakavih riečih, pošto je odpala posljednja zaprieka: poluglas ь, nemogaše prvi suglas odoljeti drugomu. Drugačije jest, gdje se ista rieć po padežih pregiblje sad ovako sad onako: ondje preporuča se onaj način pisanja, koji je nominativu i izvoru bliži n. pr. zbog **otac** ili **otaca** volim pisati i ostale padeže: **otca**, **otcu** itd. premda bi opet dosljednije bilo **oćinstvo** nego li **otćinstvo** itd.

Meni je dakle pravilom ovo: D o k s a m u g r a n i c a h j e d n e t e i s t e p r o s t e (i l i i z v e d n e) r i e č i, b i l o i m e n a b i l o g l a g o l a, p i s a t i ć u o n a k o, k a k o ć u j e m d a j e v a l j a n i z g o v o r i s t e r i e č i u s v o j e m n e p r o m j e n i v o m o b s e g u, s o s o b i t i m o b z i r o m n a n o m i n a t i v. *)

Nu ako je rieč sastavljena s predlogom? Tko je čitao Homera u izvorniku, sjećati će se, kako se ondje predlozi lahko od svojih rieči rastavljaju; ali da neidemo ni tako daleko, neima li njemački jezik glagola, kojim se predlozi poput samostalnih prislova sad sprieda sad straga dodavaju, pa zato Schleicher zahtieva da se obedvie rieči rastavljene pišu: an nemen, ab brechen (Deut. Spr. 226.) Pita se, nije li i kod nas ovako? Odgovor glasi već za staru slovenštinu, da se neki predlozi sasvim tiesno, t. j. bez istoga poluglasa, vežu sa svojimi riečmi, kano ti, **бєзъ**, **възъ**, **изъ**, **объ**, **разъ**, a neki pridržavaju barem poluglas: **надъ**, **низъ**, **отъ**, **подъ**, **прѣдъ**, **съ**; pak to isto valja i za naš jezik, ako oduzmemo, što niti neima nikakova poluglasa, dakle tim manje što bi mu rastavljalo predloge od rieči. Prefixi dakle neimaju ništa veće samostalnosti od sufixa, a to posvjedoćuju najbolje ovakovi primjeri: **обєсєлити**, **область**, o**b**jesiti, o**b**aliti, o**b**ratiti, o**b**ećati, o**b**iknut; itd. ovdje nepade jošte nikomu na um, da piše: o**bv**jesiti ili o**bv**ratiti itd.! Budimo dakle samo malo dosljedni i pažljivi, te ćemo umah dokučiti, da koliko bi se god puta imao neposredno sastati **b** sa **p**, **d** sa **t**, **z** sa **s**, svagda po n a l i c i izilaze po dva **pp, tt, ss** — a toga ustroj jezika nepodnosi. Ali zašto opominjanje? Nepišemo li posve dobro: o**t**resti se, o**t**udjiti, o**t**rti, o**t**egnuti, po**t**aknuti, pre**t**eći, u**st**ati, u**s**uditi se, u**s**ukati, mjesto korenitih: o**dt**resti, o**dt**udjiti, o**dt**rti, o**dt**egnuti, po**dt**aknuti, pre**dt**eći, u**zs**tati, u**zs**uditi, u**zs**ukati, itd.? Jest doista: ovako je sasvim pravo, ali kada bismo samo i malo mislili, našli bismo, da je jednako temeljito i na zakonu osnovano ako uzpišemo: be**s**raman, be**s**tidan, i**s**jeći, ra**s**uditi, ra**s**taviti, ra**s**ap, ra**s**ulo itd. Što bi se god tomu uzprigovorilo, odbijam u kratko riečmi Schleichera: geschriebenes und gedrucktes hat ja einen zusammenhang des satzes, einen sinn, nnd jeder vernünftige wird durch denselben auf das rechte geleitet. Freilich auf den ersten blick nimmt unser ungewohntes auge anstoss an solcher schreibung,

---

*) Ovo je od prilike onako zahtievano za naš pravopis, kao što kada Niemac piše: gift, haft, gruft (mjesto gibt, habt, grubt), a opet gibt, regt (mjesto: gibit, reget), sr. Schleicher die deutsche Sprache p. 200. —

diess ist aber eben reine gewohnheitssache und würde sich leicht verlieren. (Deutsche Spr. 201).

Onomu, što rekosmo da je nalika odgovara drugi pojav: glasovna dolika (lautanähnlichung): nekoji gramatici niti nerazdružuju ovu od one, nego stavljaju sve pojave u jedno pod izraz asimilacija. Dolika stoji u tom, da se dva suglasa nejednaka organa netrpe drugojačije van niem s niemim, zvučan sa zvučnim *). Tko nebi toga htio vjerovati, neka pokuša, može li u jednoj rieči zasebice izgovoriti: **tg** ili **dk**, **tb** ili **dp**? Nastaje dakle pitanje, imamo li se i ovdje u pismu držati izgovora?

Odgovaram, da možemo, dapače imamo dokle, dok se rieč tvori, i što je u njezinom budi korienu budi osnovu, podnipošto pako nemoramo niti neimamo u onom, što proizlazi iz padežnih priegiba ili iz sastavljanja s predlozi.

I zbilja mi nepišemo: dći nego kći, ne bčela nego pčela; vježbanje ne vjedjbanje, nokti ne nogti; veslo, maslo ne pako: vezlo, mazlo; pišemo što i gdje dapače tko mjesto: čto, kdje, kto itd. Nesmije nas dakle ništa vriedjati, ako tko napiše: općina, svadba, društvo. (Tako su stari osobito prve dvie rieči malo ne uviek pisali.)

Ali kod predloga a osobito u deklinaciji preporučam, da pričuvamo načelo korenitosti, ne samo zato što se pokoravam običaju, što nalazim da je tako pisana većina naše književnosti, nego mi je važniji razlog u tom, što ovdje uza svu razliku nemožeš rieči ipak drugačije izgovoriti van jednim i to valjanim načinom, pak si izbjegao nejednakosti, kakovim naše oko nepriviče, te mu se vidi nenaredno da pišeš: izgoniti uz istjerati, odmetnuti uz otpasti, osobito pako napredak sladak ali napretka slatka itd. I naš vriedni starina Vuk, ustanoviv u obće istinito načelo: »piši kako se izgovara«, bijaše što dalje to više nukan, da ga izpravlja i prema nekim užim granicam dotjeruje, pak da njegovi sljedbenici sadanjemu običaju jošter samo jednu sloboštinu uzkrate, učinili bi vrlo mudro, te bi pisali: sladak, sladko a ne slatko; jerbo varao bi se, tko bi mislio, da je svejedno i jednako čvrsto svezano **tk** u slatko: i u: vesti (vezem) **st**! Tome nije tako: ja sam točno tvorove rieči odielio od priegiba sklonidbenoga, kojemu pripada mienjanje kroz spolove broje i padeže. Niemci pisahu u svojem sredovječnom jeziku: bat, gruop, tac, (jerbo se zbilja na kraju čuje niem suglas), a danas pišu: bad, grub, tag, što će se, kao što Schleichor p. 203 opaža, svakomu činiti da je sasvim razborito. Tako si ostade i Grk u starom jeziku s predlogom ἐκ uviek isti, pišuć: ἐκπίνω, ἐκβαίνω i ἐκφέρω.

Toliko za one, koji pišuć cirilicom sliede načela Vukova; ako bi me pako tkogod od naših korenjaka htio prihvatiti za rieč, što ovdje preporučam

---

*) Suglasi su zvučni, kad se izgovarajuć jih čuje zajedno i zvuk onoga jezičca u cievi koji zovu glasiljkom (stimmritze): zvučni su dakle *g*, *b*, *d*, niemi *k*, *p*, *t*, zvučni su *z* i *ž*, niemi *s* i š. Ovo je razredjivanje stara stvar, kojoj novu vriednost pribavi Brücke, i novija jezikoslovna znanost.

ovako (etimologiju) a ono malo više dokazujem, da nevalja: **razs**uditi, odgovaram, da se ovdje svakako obadva glasa čuju, pisali vi o**d**pasti ili o**t**pasti, a ondje uviek samo jedan jedincati, te je velika razlika, pišeš li što se ipak u izgovoru čuje, makar i nešto preinačeno položajem, i da pišeš, čemu u izgovoru glasa neima.

Kod predloga čini jednu iznimku **s** (**съ**) po tom, što mu je čitav glasovni sadržaj samo jedan suglas. Naš jezik svezati će kadšto **s** (**съ**) budi s ostalim trupom u jedno tielo, budi izpuniti u **sa** te onako rieči pridodati; ali upravo zato, što i jezik kad i kad dvoliči n. p. u **z**bor i **s**abor, **z**bijati **sa**bijati itd. — griešili bismo proti njegovoj volji pišuć: **s**bor, **s**bijati, **s**goda to mi se pisanje čini kao da nije niti crno niti bielo! Pak zašto nepišete takodjer **s**drav? ili zar neznate, da je i ovdje predlog **съ**? Budimo si dakle, kada je podpuna dosljednost neizvediva, barem u dopuštenih i protumačenih nedosljedcih stalni i dosljedni, te progoneć **čto**, netrpeć **sdrav**ja, otjerajmo i: **s**bilja, o**s**biljan itd.

Ovako iztaknuo bih **ja** granice onomu, što sviet obično zove neriešenom pravdom medju, »blagoglasci« i »korenjaci«; a kad sam ovoj teoriji, razmišljajuć je sám sobom, uzeo uzporedjivati praksu od davnih vjekova naše prošlosti, našao sam, da se jedno s drugim prekrasno podudara, osvjedočio sam se već ovdje, da su naši stari bez nauke manje griešili nego mi, njihovi krivom učenošću smućeni potomci. Tko nevjeruje meni, neka otvori knjige starodavne, a trudom poštenih ljudi obnovljene kano ti: Spomenici cirilski izdanja Miklošićeva, glagolski Kukuljevićeva; neka uzčita po koju stranu iz evangjelistara Zborošićeva ili Bandulovićeva, neka uzme u ruku Ivaniševićevu prekrasnu »kitu« ili Barakovićevu, »Slovinku« itd.

Osim toga ima i drugih pogrješaka, koje naši pismeni ljudi rado štite i prikrivaju plaštem korenitosti: napomenuti ću samo komparativ na **ii**; mudr**ii**, sjajn**ii** mjesto: mudr**iji**, sjajn**iji**, a opet: ja**čji**, bli**žji** mjesto: ja**či**, bli**ži**; nevalja ipak bo**ži**, a, e, nego: bo**žji**, a pravilnije bilo bi i te**žji** nego te**ži**. Medjutim s radošću opažam, da ovakove pogrješke sve to više nestaju: trudniji biti će posao, da »korenjake« sklonem na **ć** mjesto **tj**, gdje ovomu mjesta neima; to je opet, reći će se, nov udarac, naperen na našu korenitost. Da si pravilo, koje je sasvim jednostavno, što radje i što većim osvjedočenjem zapamtimo, razvijat ću ga nešto obširnije.

ć i *tj*.

Kada valja uzko spojene izgovoriti ove glasovne sastavine: **tj** i **dj** — zahtieva fiziologički proces pojedinih glasova, da se u izgovoru čuje od prilike **tś** i **dź**. Taj je zakon razložio i na jezične pojave uporavio najprije Schleicher u Vergl. Sprachengesch. p. 40 i sl., a zatim i on sam i drugi za njim u mnogih prigodah. Ovim načinom posta, da jedan primjer navedem, grčki ζ u rieči Ζεύ (= snskr. djâu); isto tako glagoli na ζω: ἕζω (= ἕδjω),

σχίζω (σχιδjω), itd.; dapače u eolskim narječju ζὰ=διὰ (sr. Curtius' Grundzüge II. 189.)

Slovjenski jezici za čudo kako su u izgovoru ovih sastavljenih glasova ćutljivi, znamenito koliko potankih razlika prave. Obedvie sastavine izgovara Čeh i lužički Srbin kao **c** i **z**, Poljak kao **c** i **dz**, Hrvat i Srbin kao **ć** i **d'**, Slovenac kao **č** i **dž** (j), Rusin kao **č** i **ž** a Bugarin kao **št** i **žd**: neima dvojbe da su si u tom pomicanju (verschiebung) najdalje upravo najsjevernije koljeno prema najjužnijemu, a u presretnoj, rekao bih, sredini da je izgovor naš. Iduć od najtanjega ili najoštrijega do sve širega i tupljega, prebaci se napokon **tš** i **dž** (horvatsko-slovenskoga narječja **č** i **dž**: sr. Šaf. Narodopis p. 64; Miklošić Lautl. 253) u **št** i **žd**, kao što u dorskom narječju ζ u σδ.

Za naš osobito nježni **ć**, sastavi nam taj današnji znak umni Vitezović, koji ga iz primorja dobro poznavaše, a obnovitelj Vitezovićeva pravopisa dr. Ljudevit Gaj osta pri istom znaku; ono drugo izrazujemo sa **dj** (jedna je u tom neprilika, što se nemože razabrati kada je dj=дj kada li=ђ.) U cirilici pisahu od najstarijih vremena znak **ћ**, samo što je dvoju službu činio; najprije=dj (n. pr. u Kulina bana povelji: **граћамь**), a od 14. vieka počamši takodjer=ć (n. pr. u jednoj povelji od g. 1333: **Гоустића Лукаревића**, uz: **мєћє**, **мєћами**, dakle u istom pismu **ћ**=ć i **ћ**=dj.) Vuk prihvati **ћ** za **ć**, a za **dj** sastavi u dogovoru s nekimi znamenitijimi suvremenici, naročito s Mušickim, poznati znak od danas ђ. (Sr. Вуков одговор на Утук str. 26.)

Načelo stoji, da se jedan te isti glas sa dva slova neizrazuje: u svakoj bukvici treba samo toliko posebnih slova, koliko je prostih ili napokon nerazdruživo spojenih glasova; a protivilo bi se svrsi pisma da za jedan budi samoglas budi suglas upotrebljujemo više onakovih znakova, što jih zovemo pismena iliti slova. Poviest raznih bukvica predočuje nam takav pravac njihova razvitka i usavršivanja, da su narodi preuzimajuć jedan od drugoga pismena, suvišno izostavljali a manjkavo nadopunjivali.

Prema tomu neoboriva je istina, da se niti kod nas za **ћ** nesmije upotrebljivati **ć** i **tj**, van ako se dokaže: 1. da medju oba dva slučaja kojima ova pismena prisvajamo, ima u narodu i to iz onih krajeva, odakle naš književni jezik proizhodi, razlika u izgovoru; 2. da se to razlikovanje osniva barem na gdjekakovu historičkom ili etimologičkom temelju.

Odgovarajuć na prvo, mislim da će i najveći ljubitelj **tj**-a priznati, da mu nije sudjeno široko gospodstvo. Prije ipak nego li potražimo oue dvojbene slučajeve, gdje se uz čisti **ć** zbilja i **tj** može čuti — valja da jedanput za svagda izjavimo, gdje **tj** pisati nikako nevalja, jerbo nije po nikakovu izgovoru, po nikakovoj korenitosti, po nikakovu pravilu. Ima li za to razloga i dokaza? odgovaram, da ima, i to ovdje je najkraći put do prava znanja i ravnanja, da se uzporede svi važniji slučajevi našega **ć** sa dotičnim već navedenim glasovnim pomicajem ostalih slovjenskih jezika.

Reći ćemo ovako: gdjegod starobugarski (= staroslovenski) i novobugarski jezik piše i izgovara **шт** (щ), slovenski **č**, ruski **č** Ч (riedko щ), česki i poljski **c**: ondje valja kod nas jedino da pišemo **ć** (ћ) i nipošto **tj**.

Dakle samo **ć** (ћ) smije se pisati:

1. U korienu, na početku i sredini, nekih nemnogih rieči, kano ti: ćud, ćutiti, oćutiti itd. jerbo je stb. **штоутити**, rus. ощутить uz очутиться, pol. o-cucić się (= probuditi se), č. cit, cítiti, procítiti. — Kći (= dći, hći) kćer-ka, jerbo je stb. **дъшти**, rus. дочь, pol. córka č. dci, dcera.
voće jerbo je stb. **овошть**, rus. овощъ, pol. owóc, č. ovoce itd.

2. U infinitivu na **ći** (iz kti, gti, hti) koji odgovora starobugarskomu **шти**, slovenskomu **či**, rusk. чь, českomu **ci**, poljskomu **c** (nekada *ci* sr. Lavrovski u Učen. Zapisky IV. 41.): n. pr.
moći stbg. **мошти**, rus. мочь (могу), p. moc i modz (mogę) č. moci.
peći stbg. **пешти**, rus. печь (vulg. пекчи) p. piec č. peci.

3. U participiju tvornom sad. vremena, gdje u obće govoreć, staroslovenskomu **шт** odgovara naš *ć*, ruski *č*, slovenski *č*, česki i poljski *c*. n. p. goreći stb. **горѧшти**, *) rus горючій, pol. gorący č. horoucí.

4. U imenih samostavnih na ćь (iz **кть**) kanoti:
moć, pomoć, nemoć stb. **помошть, немошть**, rus. мощь, č. moc, pomoc, p. moc, pomoc (u Marg. pisano: mocz, pomocz, ali se nečita po današnjem.)
noć stbg. **ношть**, rus. ночь, č. noc, p. noc.
peć stbg. **пешть**, rus. печь, č. pec, p. piec, a. —

5. U samostavih na ić (**ишть**, rus. ичь, č. p. ic) n. pr.
Kraljević stsl. **кральевишть**, rus. Королевичь, p. Krolewic, č. Královic.

6. U samostavih tvorenih dometkom *ja* (ili **a**, pak se osnovni dočetak **i** sa **a** slijao u *ja*), koji se dakle svršuju u nas na *ća*, u stbg. **шта**, rus. ча, u č. danas na *ce* (negda na ca sr. Šaf. Počatk. Staroč. 14—15), u pol. na *ca* n. pr.
svieća (svieti + a) stbg. **свѣшто**, rus. свѣча č svíce, p. świéca.
plaća uz plata odgovara ostalim jezikom čas s jednim čas s drugim rus. плата, pol. płaca i płata č. obično plat, ali u poslovici: jáka prace, taká páce.
pića stbg. **пишта**, rus. пища, p. pica, č. píce.
Srednjega je spola, sa dometkom *je*: pleće (dvojina pleći, množ. pleća) stb. **плеште** dual **плешти**, rus. плечо č. plece (plecy), pol. plec, u (plecy).

7. Po vanjskom obliku sasvim su tomu slični samostavi tvoreni dometkom *ća* ili *će*, stbg. **шта** i **ште** itd. n. p.
pluća stbg. **плоушта**, pol. płuca č. plíce.

---

*) Razumieva se, da uzporedjeni oblici nemoraju se sasvim slagati niti po znamenovanju niti po gramatičkoj vriednosti.

gaće stbg. dual. гаштн č. hace; obuća обоушта; zadaća, rusk. задача, itd. Ovamo spadaju mnogi naši abstraktni samostavi na oća.

8. Kod glagola intenzivnih, koji su izvedeni od osnova na i, samoglasom a (sr. Miklošić: verba intensiva im altslowenischen u Beiträge I. p. 78. u obće Schleicher Comp. §. 209) kanoti:

plaćati, izplaćivati sad. plaćam, izplaćujem: jerbo je stbg. плаштати, pol. spłacać, wypłacać, zapłacać, č. vypláceti, zapláceti: vyplácím, zaplácím, rus. выплачивать.

vraćati: vraćam stbg. враштати, rus. воро̀чать, pol. wracać (się), č. vraceti (se). Srav. nasićati: nasićivati stbg. насꙑштати (a tvkem szyta naszycza poljski ps. 147 marg.)

9. To isto valja i za participij trpni prošl. vremena glagola IV. reda, u kojih se pred osnovnim *i* dočetkom nalazi t, kano:

vraćen, posvećen (svećenik, posvećenje), smućen, nasićen, zlaćen ili pozlaćen itd.; stbg. враштенъ, сваштение, свяштеникъ, съмѫштение насꙑштение, позлаштенъ itd. rus. священикъ, посвященіе, насыщеніе itd. uz više narodne izraze: золоченъ золоченіе, kao što крученіе od крутити (sr. naš: okrutan) itd.; čes. posvěcen, posvěcení; povrácen, povrácení, pozlaceny, nasycení, krácení (= kraćenje) mlácen (= mlaćen) krocen (kroćen) itd. polj. powrócony, poświęcona osoba, nasycony itd.

Ovamo spada takodjer sadanje vrieme glagola V. 2, koji izilaze u infinitivu na tati sad. vrieme -ćem: klevetati, klevećem (ruski sad. vrieme клевечу, клевечешь, клевечетъ, stb. клеветѫ, — штеши, — штеть); metati: mećem (česk. metám i starije meci sr. Jungm. s. v.), kretati: krećem (n. pr. što se kreće: co się kręci pol.) itd.

U ove dvie posljednje točke ogriešismo si i knjigu pišući bez prestanka *tj*, a vi vidite, da i ovdje ostali slovjenski jezici postupaju svi uprvo onako, kako u prijašnjih slučajevih; zato se nadam, da u buduće niti najstroži etimolog neće silom kvariti jezika, što bi činio da piše tj, kojemu ovdje onako neima nikakva mjesta, kao ni nepada nikomu na pamet, da piše: tjutiti, dtji, itji, idutji i slična tomu strašila.

Dokaz, da je ovdje samo *ć* valjan, našast putem sravnjivanja, potvrdjuje se obćenitom porabom sve kolike naše pismene prošlosti. Eno već u XII. vieku pišu listine: трьгвюке, хоке, номокь (Kulina bana 1189) Божнюкь помокню (Nemanjina darovnica); tiem hotijahu izraziti, da se щ u nas drugačije izgovara (t. j. kao *ć*) nego li u bugarskom. A kada je ovdje к=ć, šta je u istoj listini 1199 po dva puta pisano вракаю? prav pravcati današnji: vraćaju; a to je onako, kao što u drugoj listini od g. 1234: обькннокь, вокемь, хокє, боудоукн, ili god. 1240: обекꙑвамо itd. U glagolskih od g. 1309 ⰒⰎⰀⰆⰀ-plaća (glagol), g. 1375: ⰑⰁⰓⰀⰆⰀⰕⰉ (-obraćati) itd. U pištulah fra Bernardinovih 15. vieka. švabahom štampanih, naći ćete uviek ovako pisano: plachie (-plaće) p. 14. odvrachiayuchi se (odvraćajući se) p. 19. posfechien (-posvećen) 20. vhichienu (uhićenu) 31. smuchien (smućen) 42.

itd. Mogao bih i više primjera navadjati, ali tko so nedrži načela: stat pro ratione voluntas — svakako će gledati, da najprije to, što rekoh, pobije. —

10. Napokon samo sa ć pišu se neki komparativi kano: veći stb. **каштии**, ljući stb. **лютии**, kraći kraće, rus. коро́че; krući, kruće (od krut, a, o) rus. круче itd.

Tko bi god u ovu deset navedenih slučaja nastojao da po krivo shvaćenom načelu taboŽnje korenitosti uvodi tj mjesto *ć*, grieši proti glasovnim zakonom jezika, proti analogiji i pravilom glasovnoga pomicaja u slovjenskih jezicih napokon proti redovitoj porabi i običaju mnogih vjekova.

Kada staroslovenski **шт** nije postao od тj, nego od шч, ili bolje rekav od сч, u kojem se i opet sakriva prvobitniji *sk* ili kada je шт = сшт — стj — tada mu niti n nas neodgovara *ć* nego *šć*, koju glasovnu sastavinu samo jedno razrječje (čakavsko) našega jezika podnosi, a redovitije i obćenije prelazi *šć* u *št*. Ovaj prietvor iz *šć* u *št* osniva se upravo onako na nekoj disimilaciji, koja smjera na veću udobnost, kako u češkom iz *šć* izadje *št'* (sr. Šaf. Počátk. Staroč. §. 11, i Altböhm. Denkm. p. 233), U poljskom ostaje *szcz*, u slov. *šč*, u ruskom щ (u vriednosti šč).

Sravnite ove primjere:

rus. щука, pol. szczuka (szczupak), č. štíka (izgovori: štjika), hrv. štuka (Belost. Habd. schuka, schukanecz).

stbg. **штадити**, rus. щадить, pol. szcządzić, hrv. štediti (lucić: scédit) schietta verant;

rus. щуръ, pol. szczur, hrv. šturak (Belost. schyuricz),

stbg. **штитъ**, rus. щитъ, pol. szczyt, č. štít, hrv. štit (schit verant. pist. 83),

stbg. **штипьць**, rus. щипать, pol. szczypać, č. štípati, hrv. štipati, uštipak itd. (verant. belost. schipati).

stbg. **гоущтеръ**, (rus. ящуръ, pol. jaszczur, č. ještěr), hrv. gušter (verant. guschyericza belost. guscher ili kuscher).

Sravni: štenac, verant. schyene pist. schiençi; tašt verant. taschy pist taschi; plašt verant. plaschy itd.

Tko misli, da mu u tih riečih ugodnije zvoni *št* nego li *šć*, vara se ter je nedosljedan zahtievajuć od nas da pišemo: opro*šć*en, dopu*šć*en, zara*šć*en mjesto opro*št*en, podu*št*en, zara*št*en. Kamo li nevaljano: oproštjen, dopuštjen, zaraštjen, što nije ničemu spodobno.

Ovamo spada dometak — **иште** u starobug. u hrv., srb.; ище u rusk. *iště* u česk. (mjesto starijega išče). i u poljskom *iście*. Da je ovdje prvobitan *sk* sakriven, dokazuju česka i poljska dvoličja: ohnísko i ohniště (prije: ohnišče) (polj. ognisko — ognišcie), pastvisko: pastviště, syřisko i syřiště itd. (Mikl. Bild. d. Nom. §. 103.) **иште** jest onako prema **иско**, kao **ьствие** (n. pr. **цѣсарьствие**) prema **ьство**: **цѣсарьство**. Iz svega rečenoga razumieva se, da i ovdje nemožemo odobravati niti *išće*, kamo li bi *ištje*, nego samo *ište*. pa tako se na svu sreću dan današnji obćenito pise, dočim u starijem (čakavskom) narječju izgovarahu: dva godyschya, prihodischye, szidalischie verant. itd.

Na uvodu rekosmo, da ima dvoji kriterij za *ć* prema *tj*: izgovor i etimologički izvor; gdje se jedno s drugim sudara, ondje neima niti nemože biti nikakve dvojbe. Ali se često dogadja, da tečajem vjekova dva glasa dodju istom tako u neposredni doticaj, što je izpala neka prijašnja pregrada, osobito neki samoglas iz srediue: tada dolazi izgovor noviji sa etimologijom u oprieku, obodvojemu se zadovoljiti nemože; već ako sliedeć načelo korenitosti, nesmetaš izgovoru, piši po etimologiji, inače okaniv se svakoga obzira na izvornost, valja pisati, kako čuješ da se dobro izgovara. U našem jeziku nalazim jedan samo ovakav slučaj, a to da je staroslovenski **и** ponajprije oslabio u **ь**, a zatim sasma izčeznuo:

1. U samostavih, koji su u starosl. tvoreni dometkom **ию**; iz njega izadje u nas postupice **ье** i **ю**, pa kada je pred samim dometkom suglas **т**, biti će od **тию** najprije **тье**, a zatim **тю** = **ће**. U ruskom glasi to ovako: тїе ili тье (kadšto s razlikom u znamenovanju); u č. *tí* (starije tje Šaf. Poč. 46), u slov. *tje* u poljskom *cie*. Da je ovo sasvim različito od prijašnjega, vidi se iz toga, što neima više redovitoga pomicaja glasova; nije dakle u ruskom i slov. *će* niti u čes.: pol. *ce*: zato u ovakovih riećih smije se pisati u našem jeziku *tj*, ali se može i *ć*. Primjera je množina u stbg. ruskom i českom jeziku, znatno manje u našem, a najmanje u poljskom: stbg. **цвѣтию**, poljski: kwiecie, česki: kvítí. krv. cvieće ili cvietje.

stbg. **питию**, ruski питье ili питїе, česki pití, hrv. piće ili pitje.

stbg. **листию**, pol. liście, č. listí, hrv. lišće ili lištje; sravni jošter, **бытию**, бытье, bytí, bitje ili biće itd.

2. U instrumentalu ženskih **ь**-osnova, ili tako zvane treće deklinacije: ondje starosl. **иѭ** prelazi u nas u **ию**, **ью**, **ю**, sa **т** dakle u **тию**, **тью**, **тю** = ћу. Tomu odgovara ruski тью, poljski cią, česki tí: i u nas dakle mogu se dotične rieči pisati na *tju*, n. pr.

мастиѭ, мастью, maścią, mastí, mastju (ili mašću), **милостиѭ**, милостью, miłością, milostí, milostju (ili milošću); **костиѭ**, костью, kością, kostí, kostju (= košću); **плътиѭ**, плотью, płcią, plti, pŭtju; **памятиѭ**, памятью, pamięcią, paměti, pametju (= pameću); **съмрътиѭ**, смертью, śmiercią, smrti, smrtju (= smrću), itd.

3. Napokon mogu se sa *tj* pisati ovi pojedini izrazi, pošto spadaju podjedno te isto glavno pravilo:

братиꙗ, stbg„ братїя rus., bracia polj., bratja i braća hrv.;

крьстиꙗнинъ stbg., христїянинъ rus., chrześcianin ili krześcianin polj., krestian č., krstjanin ili kršćanin hrv.

третии: третьй (третья) trzeci (trzecia), tretí, tretji ili treći itd.

U posljednje tri vrsti primjera nebih se ja usudio niti prigovarati *ć*-u niti zabacivati *tj*-a: dovoljno je ako reknem nekoliko rieči o njihovoj prošlosti. Poznato je, da je g. 1857. u IX. knjizi „Glasnika“ pisao Daničić o razlikah medju jezikom hrvatskim i srbskim, ili što bi se bolje označilo: medju

narječjem štokavskim i čakavskim. Ondje na str. 18. spominje se kao osobina tobožnje hrvaštine, što se navadja iz starih čakavaca da pišu: primalitje kitje, ganutje, dobitje, vazetje itd. To je dakako sve istina, ali je upravo tolika istina, da niti istodobni štokavski jezik nepiše ništa drugačije, kao što je stotinom primjera dokazao Majkov (sr. str. 361, 366, 367, 369.): podpuno se dakle slažu i cirilski i glagolski spomenici sve do 15. i 16. vieka, pišuć dotične rieči na тьє, тью, ⱅⰻ'ⰵ (n. p. ⰲⱃⰰⰿⰵⱃⰶⰻⱅⰻ'ⰵ Sp. 38 (g. 1440), ⱅⰻ'ⱓ (n. pr. ⱎⱏⰽⱅⰻ'ⱓ Sp. 8. 1385) itd. Nu da nebi tkogod pomislio, da i u tom spomenici stajahu pod uplivom crkvene slovenštine, navesti ću primjera iz najpravilnijega, što se samo može misliti, jezika štokavskoga, iz D i v k o v i ć a. On piše uvjek samo ovako: karstianski, bratia, pričestie, prolitie, počinutie, ganutie, uskarsnutie itd. (ovdje se mora *i* izgovarati kao *j*), a znade kamo valja staviti *ć* (ћ): zaštićenie itd. — Iz druge knjige „Bessjede Kaerstjanske“ g. 1762 u „Mlezijeh“ jednako krasnim jezikom 18. vieka, navesti ću takodjer nekoliko primjera, da se vidi. kako je umio (što mi žalibože neumijemo) razlučiti *ć* od *tj* *): vocchje 1, cisthocja 2, gardocchju 3, vracchjati 15, povrachja se 13, smechje 159, plachaju, neplachienijem 44, chjuchjenje 205; ali kaerstiani 2, kaerstjanstvo 16 u dobru bitju 161 itd. kadšto podkrade mu se ipak i ovdje *ć*: zvjechje 2 nadanuchje 4 trechjoj 153. — Rječi ti Isusovac, na glasu govornik, i osobiti poznavalac našega jezika della Bella piše obično *ć* riedko tj (u instrumentalu n. pr. oblastju.) — Liepo razlikovan *ć* od *tj* našao sam u knjizi, za jezik velike znamenitosti „Razgovori za sve Nedilje kroz godišta“ Frane Vrignanina 1825. U Rici. Evo primjera: dupuštenje 71, puštate 72; pripechenjem 72, smucheno sarce 79, smuchuje 179, seche se (šeće se) 259 posvechujuche 279, zadovoljschina 411, priçeschenja 187, suprotivschine 183. miloschia 180; karstjani 71, s poniznostju 75, prije zaçetja 75; s jakostju 171, s psostju 170, pridobitje 126, draga bratja 218, smartju 411 itd. Nebi li se dakle i mi u taj primjer ugledali, te prihvatili za pravilo proti kojemu se nesmije griešiti, one zakone, koje teorija uči a praksa potvrdjuje?

Lahko da će tkogod obširnomu dokazivanju prigovarati, da je suvišno, da bi dovoljno bilo, kada bi sám konačni uspjeh priobćio. Što sam se *ja* ov čas i na ovom mjestu odvažio na nešto šire razpravljanje svih važnijih pitanja pravopisnih, činim najpoglavitije s toga razloga, da po mogućnosti doskočim smutnji i neskladu, koji je zavladao usljed nekih vanjskih poticaja, te smo se žalibože opet blizu primakli onim vremenom, da ćemo zbog pravopisnih razlika jedan drugoga progoniti! Naš je časopis s l o b o d a n ali b e z p r i s t r a n: u njem su takova razmatranja na svom mjestu.

*) Pisac veli u predgovoru: „Obro sam i jezik i izgovor Dubrovački, ne samo erbo sam se rodio u Dubrovniku i naučio govoriti, no još er čisti dubrovački jezik jes isto uredjeni bosanski, medju Slovincijem najplemenitiji stoga svijem Slovinom i ugodan i mio.

Ѣ — ě.

Prelazim dakle na novo pitanje o staroslovenskom ѣ-u, i što mu odgovara u hrvatskom jeziku. Iz množine staroslov. rieči, gdje se ѣ u osnovu nalazi, evo jih samo nekoliko: бѣгъ, бѣлъ, бѣсъ, вѣдѣти, вѣньць, вѣꙗ, вѣтръ, дѣва, дѣта, дѣлъ, ꙁвѣрь, лѣпъ, мѣна, мѣсити, мѣра, мѣсаць, пѣна, сѣдѣти, сѣръ, сѣть, снѣгъ, свѣтъ цѣлъ itd.

Prije svega treba, da se upoznamo sa najpoglavitijimi svojstvi ovoga staroslov. glasa; znajući da si je jedan jezik s drugim čas više čas manje srodan i naličan, ako popitamo, što ѣ-u iz inih jezika odgovara, saznati ćemo barem neku predhistoričku njegovu vriednost, a time je položen temelj.

Sasvim u kratko predpostavljam, da su negda u davnoj davnini samo tri temeljna samoglasa bila: *a*, *i*, *u*, ali namienjeni mnogolikoj službi raznih znamenovanja razmnožiše se najprije ovako, da bi jim predmetnut samoglas *a*, odakle postane: *aa* = *â*, *ai* = *ê*, *au* = *ô*. To se zove s t u p n j e v a n j e (steigerung) iliti s m i s a o n i p r i e g l a s *) (njemački: ablaut), jerbo je sa povišenjem vriednosti i važnosti samoglasne spojena simbolička modifikacija znamenovanja (Sravni o tom Pott Etym. forsch 2. izd. II. 1. 665 i slied.); uz ovo jedno stupnjevanje po broju p r v o ima jošter stupnjevanje d r u g o, koje biva, kada se k tomu iznovice predmetne *a* ili u obće mjesto dva puta *a* u kraće jedanput *â*, dakle *âa*, *âi* i *âu*. S ovimi je promjenami svršen život sanskritskih samoglasa iliti v o k a l i z a m, u kojem se, kao što je danas dokazano, najviše izvornosti i starine sačuvalo, tako da se samo pita, na koji se način taj vokalizam razišao po indoevropskom svietu kao rakova djeca.

Jerbo gle i u nas svatko ćuti, da nije svejedno: нести, носити (до) нашати, ili минѫти i мѣна, по-чинѫти, i покои, ili дъхнѫти, дыхати i доухъ. Neima li ovdje — tko nevidi? — tri ljestvice samoglasa? u prvoj se postupa ovim redom: ъ, е, о, а, u drugoj: ь, и, ѣ, (ой), u trećoj: ъ, ы, оу, ав (ва). Ako se ove tri ljestvice uzporede sa gore izvedenim stupnjevanjem sanskritskim, naći ćete, da prva odgovara onomu ondje: a, â, âa (= â); druga je ondje i, ai = ê, âi; treća: u, au = ô, âu. Ujedno vidite, da slovenski ѣ, koji se nas pobliže tiče, nalazi svoga indijanskoga druga u ê ili ai, možebiti i u âı. Pak šta da odavle izvedemo? Odgovor nije težak: kao što je sanskritski ê = ai postao od korenitoga *i* povišen time, da mu bi predmetnut *a*, tako je i naš ѣ istom neki viši stupanj od prostijega, korenitijega samoglasa *i*, iz kojega je proizašao, predmetnuv mu jedan sanskritskomu *a*-u odgovarajući *e*. **)

---

*) To je po Šafaříkovu: přehlasování smysloplodné, da se razluči od umlauta, što Šaf. prozva: přehlasování zvukoplodné ili po Miklošiću: asimilacija (Č. Č. M. 1846. p. 413.)

**) Što nevelim, da ѣ = *ai*, nego = *ei*, nije samo zato, jerbo i u staronjemačkom imadu *ei* (sravni Schleicher die Deutsche Spr. 137), već poglavitije s toga, što se u korienih sanskritski *a* redovito izmjenjuje slovjenskim *e*.

Ovaj smisao staroslovenskoga ѣ nije jedini, ali je najizvorniji, te se može iz mnogo primjera dokazati: вѣдѣти posta od kor. вид, povišena u prvi stupanj вѣд, kao što sansk. vid i vaid, gr. ἰδ u drug. stupnju οἰδ; svagdje prelazi i znamenovanje iz „vidjeti“ u duševnije „znati“; вѣньць od koriena je ви, povišena pred suglasnim dometkom нъ + ьць u вѣ; rieči дѣва i дѣт izvode obično iz koriena дѣ, koji odgovara sanskritskomu *dhê* = *dhai*, ili grčkomu θη, a znači „dojiti“, pak i taj glagol spada ovamo, jerbo je od nepovišena koriena ди s prvim stupnjem pred samoglasi u дои (Pobliže gled. Curtius br. 307 i Mikl. lex. s. v.); дѣдъ u litv. dėdas u gr. θεῖ-ος; лѣпъ i лѣпити ima svoj pravi korien u sanskr. gr. litv. lip, dakle povišeno iz lip u leip = lėp, onako kao što лѣ-ѩ-ти postade od лити; мѣна ostavi, kako Schleicher tumači, pravomu korienu trag u gl. ми-нѫти; očitije slažu se: мѣни-ти i litv. m*ai*nyti, kao što i slov. samostavu odgovara litv. m*ai*ņas; glagol. мѣсити i njegova svojta nalaze svoga druga a litv. m*ai*szyti, što je već viši stupanj od m*i*szti (Lit. Gram. 50): sanskr. gr. lat. njem. imadu takodjer u korienu *i* (Curtius br. 474). — Rieči свѣтъ сѣть osnivaju se na prostih korienih: свит (glag. свит-ати ili još dalje oslabljen и u ь: освьтнѫти = освьнѫти), си (odatle сило = laqueus sr. Wostok. s. v.) u sanskr. sinâmi (ligare). — смѣхъ ili смѣꙗти сѧ isto je, što u sanskr. smi-ta-m (bez stupnjevanja): risus, ili gr. μεί-δημα sa povišenim kor. μει. — снѣгъ litv. snėgas ima u litv. i bez stupnja korien u inf. snig-ti, i još u drugom stupnju: snaigule (schneeflocke), gr. νίφει = ningit, got. snaivs itd.

Nije ipak ѣ uviek u savezu sa и kao neki više stupanj, niti da bi mu upravo odgovarao obćeni u korienu inieh jezika samoglas и; nego što ću niže drugim povodom razložiti, u mnogo je koriena širokoga i izvornoga *a*, koji se u sanskritskom sačuvao, redoviti u slovjenskom zamjenik *e* (n. pr. медъ sansk. m*a*dhu), pa zato stoji ovaj razmjer: sanskritski a: â = slovjenski е: ѣ, to će reći, da sanskrit. â odgovara slov. ѣ: n. pr. бѣлъ ime pridavno, izvedeno oometkom лъ od koriena бѣ, koji se slaže sa sanskr. *bhâ* (sad vrieme *bhâ*mi = splendeo); вѣтръ sa dometkom тръ od kor. вѣ = sanskr. *vâ* (sad. vr. *vâ*mi = spiro), dakle ukupno znači „onaj, koji puše.“ — Inf. дѣти, u grč. τι-θέ-ναι, sanskr. da-dhâ-mi (— pono): дрѣ-мати u sanskr. kor. *drâ* — мѣра (lit. mėra) odgovara korienom мѣ grčkomu: με u μέ-τρον, lat. mê u mêtare‘ sanskr. mâ (mâmi — metior); s ovim je korienom jamačno u savezu i korien rieči мѣсяць (— onaj, koji mjeri razumieva se vrieme: zeitmesser) u sanskr. mâsas, gr. μήν, lat. mensis. — U domaćem slovjenskom vidi se liepo savez medju е i ѣ u ovakovih primjerih: гнести, гнѣтати, гре(б)ти, о-грѣбати; лестѣти, лѣтати, мести, мѣтати (lit. mesti: mėtyti). Da je i to posebna slovjenska vrst stupnjevanja spojena sa simboličkim izrazom dužega trajanja, o tom neće rodjeni Slovjenin nikada dvojiti (sr. Curtius u Kuhn's Zeitschrift für Vergl. Sprachf. I. 260). —

U grčkom se jeziku često produžuje samoglas u zamjenu izbačenoga suglasa, koji za njim idjaše: tome vele Niemci ersatzdehnung. I tomu ima traga u staroslov. jezikn, što samo zato navadjam, da opet vidite savez

medju є i ѣ: veli se najme u aoristu ведохъ i вѣсъ, гребохъ i грѣсъ, рекохъ i рѣхъ, текохъ i тѣхъ (Mikl. form. 102; nekoliko primjera ima u „Tisućnici“ 66).

Čemu svi ti primjeri? — da nam predoče dva važna momenta iz života slovjenskoga ѣ-a, i to 1. njegovu naravsku dužinu, koja mu ostaje budi da je postao od *ei*, budi ē iliti *ee*; 2. da se je ѣ po svojoj izvornosti imao izgovarati kao *ei*, te mu sasvim dobro i litv. odgovara čas *ai*, čas *ė*, koji Schleicher ovako opisuje „ist das weiche nach i hin klingende e... es ist stets lang“ (Lit. Gr. 9.) Ovomu naslućivanju dolazi s dviju strana podkrepa i sigurnost: 1. Što su u slov. imperativu oblici: несѣте, гребѣте, пецѣте, плетѣте itd., zbilja proizašli od несенте, гребенте, пецeнте, плетенте itd.; 2. što istim ѣ-om prepisivahu iz grčkoga izvadjene izraze, u kojih dolažaše *αι* фарисѣи, июдѣи, олѣи, цѣсарь itd. (Mikl. Laut. 97.)

Sva je prilika, da se ѣ nije svagdje jednako izgovarao: tà već u samoj definiciji njegovoj *ei* leži zametak mogućih promjena. Može biti i to, da su onaj po etimologiji prvi ѣ (= ei) u izgovoru razlikovali od drugoga ѣ (= ē), kao što je Schleicher zbilja u litavskom razliku našao medju prvim ë i drugim ė, te onomu prvotnijemu ë-u prisvaja izgovor e^a (oft klingt es beinahe wie i^a z. b. dëvas gott spr. deavas fast diavas Schleicher Lit. Gr. 9). Toliko je istina, da u kolebajućem se izgovoru medju *ei* — *ea* — *ia* imamo tražiti onu sredinu i zajednicu, s koje starija slovjenska bukvica t. j. glagolica niti neima dva, nego samo jedan znak ⰰ za ono, što je današnji = *ja* i što je = *ě*. (Sravni Schleicher Beiträge II. 1. 122.)

Kada se ѣ mora uzeti u vriednosti jotovanoga glasa (= ꙗ), kada li nesmije, o tom nalazimo jasno tumačenje, u Miklošićevoj gramatici; ondje je ujedno napomenuta uvaženja vriedna opazka, da se već najstariji spomenici u porabi ѣ = ꙗ i naopako ѣ = ꙗ znatno razlikuju. A kako i nebi kada se razmjerno vrlo malo spomenika sačuvalo iz prave domovina staroslovenske, obično pako stoje pod očitim uplivom onoga narječja, u koje bi jih sudbina i slučajnost zaniela: n. pr. u zborniku suprasaljskom dolazi na svakoj strani primjer sa ѣ = ꙗ, ali u ostromirovu evangjelju, najstrarijem ruskoslovenskom spomeniku, naći ćete takodjer naopako ꙗ = ѣ, to je dokaz da već u XI. vieku nepoznavahu Rusi dobro prave naravi donesenoga s juga dvoglasa ѣ, miešajuć ѣ, ꙗ i а medju sobom, a mjesto pravoga ѣ pišuć po svojem izgovoru sve češće i češće prosti є. Da se može dan današnji ruski jezik dosljedno otresti svih reminiscencija crkvenoslovjenskih, okanio bi se jamačno i u pismu ѣ-a, onako kako mu je nepoznat u izgovoru (Sr. Miklošić Gram. I. pag. 377).

Upoznav se ovako sa znamenovanjem i vriednošću staroslovenskoga ѣ, pitat ćemo, što mu se dogodi, kada ga sreća zaniela na hrvatsko i srbsko zemljište? Prije svega valja nam konstatirati nepobitnu istinu, da našemu narodnomu jeziku mnogo na putu bijaše usavršeno i svetošću sadržaja i službe zaštićivano narječje staroslovensko i starobugarsko: tko nezna, da o narodnom srbskom narječju prije Dositeja i Vuka upravo ni govora neima?

Zato su takodjer naši pismeni spomenici prošlih vjekova, većinom proizvod obrazovanja svećeničkoga, jedinih za on čas pismenih ljudi, bez iznimke svi pod uplivom crkvene slovjenštine sastavljeni: nešto neznanzju, nešto prevelikoj svjetovnosti sadržaja, koji se nemogaše nikako poznatimi crkvenimi riečmi izraziti, imamo zahvaliti, da se kadšto podkrade po koja rieč narodna, po koji oblik gramatike hrvatskosrbske. Razborito dakle ima postupati, komu je do toga, da iz naših spomenika nasluti i pogodi prave oblike, pravu narav jezika narodnjega od davnih vjekova.

Izostaviv sve nabožne spomenike, pošto za jezik narodni samo negativnu vriednost imadu, dokazujuć, čega u jeziku hrv. XI. ili XII. itd. vieka nebijaše, sačuvaše nam se u svjetskih spomenicih najdavniji tragovi jezika hrvatskoga iliti srbskoga u listinah, cirilicom pisanih, iz XII. vieka, i u glagolskih iz početka XIV. vieka. Poznata je stvar, da glagolska bukvica ima za *ja* (ꙗ) i *ê* (ѣ) samo jedan znak ⱑ, to valja i za bukvicu oblu iliti bugarsku, i za uglastu iliti hrvatsku; nego je znamenito, što se i u cirilskih listinah, od najstarijih pak sve do najmladjih, bile s iztoka bile zapada našega naroda, svagdje jednako u trag ulazi ovoj bugarštini i samo najstarijim inače staroslovenskim spomenikom osobitoj porabi pismena ѣ mjesto ꙗ. Niti neimam prostora, da to primjeri obilnije protumačim, a bilo bi i skroz suvišno poslije Majkova (pag. 449 puna strana primjera): navesti ću samo pojedince, od god. 1186 (to je najstariji izvornik, u kojem ѣ dolazi) podpis: ѣꙁь кнеꙁь Мирославь; od god. 1189 (znamenita listina Kulina bana): ѣ бань, ѣ диѣкь, приѣтель; od god. 1198: ѣко, вса ѣже, вьсакоѣко, молениѣ сьплѣсканиѣ, покаѣние, ѣсно, житиѣ крьстиѣньскы. itd. Ovdje je uviek, kako vidite, ѣ poslije samoglasa ili na početku, što bi po našem mišljenju imalo vriediti *ja*, a znaka ꙗ niti neima nego samo а poslije suglasa n. pr. вракаю = vraćaju.

U XIII. vieku dolazi već obično ja=ꙗ (n. pr. боꙗꙁнь Mikl. Monum. serb. br. 13.), u Žičanskom nadpisu (medju god. 1222—1228) naći ćete ꙗ i za samoglasom i za suglasom na svom mjestu, n. pr. оу кралꙗ mjesto dosadanjega: крала — Budué dakle da sada t. j. od 13. vieka, većinom pravilno ꙗ na svom mjestu nalazimo, preostaje samo pitanje, može li se porabi ѣ mjesto ꙗ koja granica povući? Velim, da može i to, da se ѣ=ꙗ nalazi samo na početku rieči ili poslije samoglasa. Od ovoga pravila ima u Majkovu jedva nekoliko iznimaka, pak i od ovieh nekoje se u Mikl. Mon. više nenalaze, kano što Spom. br. 43 кѹплѣ u Mikl. pisano кѹплꙗ; ostaje samo još Spom. 62 u pečatu: кралѣ i gdjekoji osamljeni primjer. Zato nemislim, da bi ove iznimke, koliko jih dosada nalazim, podobne bile smetati pravilu, a to tako znamenitu pravilu, da n. pr. u listini kralja bosanskoga Dabiše od god. 1392 (Mikl. br. 206), gdje očevidno ima ѣ=и vriednost (kao što ću niže iztumačiti), gdje se pišu ꙁемлꙗхь, иꙁправлꙗе, ѹ повелꙗхь ipak poslije samoglasa pišu: ꙁаписаниѣ, достоѣнию, састоѣти itd.!

Pita se dakle, kada se takova razlika pravi u pismu, te ѣ upravo

medju є i ѣ: veli se najme u aoristu ведохъ i вѣсъ, гребохъ i грѣсъ, рекохъ i рѣхъ, текохъ i тѣхъ (Mikl. form. 102; nekoliko primjera ima u „Tisućnici“ 66).

Čemu svi ti primjeri? — da nam predoče dva važna momenta iz života slovjenskoga ѣ-a, i to 1. njegovu naravsku dužinu, koja mu ostaje budi da je postao od *ei*, budi ē iliti *ee*; 2. da se je ѣ po svojoj izvornosti imao izgovarati kao *ei*, te mu sasvim dobro i litv. odgovara čas *ai*, čas *ė*, koji Schleicher ovako opisuje „ist das weiche nach **i** hin klingende e ... es ist stets lang“ (Lit. Gr. 9.) Ovomu naslućivanju dolazi s dviju strana podkrepa i sigurnost: 1. Što su u slov. imperativu oblici: несѣте, гребѣте, пецѣте, плетѣте itd., zbilja proizašli od несенте, гребенте, пеценте, плетенте itd.; 2. što istim ѣ-om prepisivahu iz grčkoga izvadjene izraze, u kojih dolažaše *αι* фарисѣи, июдѣи, олѣи, цѣсарь itd. (Mikl. Laut. 97.)

Sva je prilika, da se ѣ nije svagdje jednako izgovarao: tà već u samoj definiciji njegovoj *ei* leži zametak mogućih promjena. Može biti i to, da su onaj po etimologiji prvi ѣ (= ei) u izgovoru razlikovali od drugoga ѣ (= ē), kao što je Schleicher zbilja u litavskom razliku našao medju prvim ë i drugim ė, te onomu prvotnijemu ë-u prisvaja izgovor e[a] (oft klingt es beinahe wie î[a] z. b. dëvas gott spr. deavas fast dıavas Schleicher Lit. Gr. 9). Toliko je istina, da u kolebajućem se izgovoru medju *ei* — *ea* — *ia* imamo tražiti onu sredinu i zajednicu, s koje starija slovjenska bukvica t. j. glagolica niti neima dva, nego samo jedan znak ⰰ za ono, što je današnji =*ja* i što je = *ě*. (Sravni Schleicher Beiträge II. 1. 122.)

Kada se ѣ mora uzeti u vriednosti jotovanoga glasa (= ꙗ), kada li nesmije, o tom nalazimo jasno tumačenje, u Miklošićevoj gramatici; ondje je ujedno napomenuta uvaženja vriedna opazka, da se već najstariji spomenici u porabi ѣ = ꙗ i naopako ѣ = ꙗ znatno razlikuju. A kako i nebi kada se razmjerno vrlo malo spomenika sačuvalo iz prave domovina staroslovenske, obično pako stoje pod očitim uplivom onoga narječja, u koje bi jih sudbina i slučajnost zaniela: n. pr. u zborniku suprasaljskom dolazi na svakoj strani primjer sa ѣ = ꙗ, ali u ostromirovu evangjelju, najstrarijem ruskoslovenskom spomeniku, naći ćete takodjer naopako ꙗ = ѣ, to je dokaz da već u XI. vieku nepoznavahu Rusi dobro prave naravi donesenoga s juga dvoglasa ѣ, miešajuć ѣ, ꙗ i ѧ medju sobom, a mjesto pravoga ѣ pišuć po svojem izgovoru sve češće i češće prosti є. Da se može dan današnji ruski jezik dosljedno otresti svih reminiscencija crkvenoslovjenskih, okanio bi se jamačno i u pismu ѣ-a, onako kako mu je nepoznat u izgovoru (Sr. Miklošić Gram. I. pag. 377).

Upoznav se ovako sa znamenovanjem i vriednošću staroslovenskoga ѣ, pitat ćemo, što mu se dogodi, kada ga sreća zaniela na hrvatsko i srbsko zemljište? Prije svega valja nam konstatirati nepobitnu istinu, da našemu narodnomu jeziku mnogo na putu bijaše usavršeno i svetošću sadržaja i službe zaštićivano narječje staroslovensko i starobugarsko: tko nezna, da o narodnom srbskom narječju prije Dositeja i Vuka upravo ni govora neima?

Zato su takodjer naši pismeni spomenici prošlih vjekova, većinom proizvod obrazovanja svećeničkoga, jedinih za on čas pismenih ljudi, bez iznimke svi pod uplivom crkvene slovjenštine sastavljeni: nešto neznanzju, nešto prevelikoj svjetovnosti sadržaja, koji se nemogaše nikako poznatimi crkvenimi riečmi izraziti, imamo zahvaliti, da se kadšto podkrade po koja rieč narodna, po koji oblik gramatike hrvatskosrbske. Razborito dakle ima postupati, komu je do toga, da iz naših spomenika nasluti i pogodi prave oblike, pravu narav jezika narodnjega od davnih vjekova.

Izostaviv sve nabožne spomenike, pošto za jezik narodni samo negativnu vriednost imadu, dokazujuć, čega u jeziku hrv. XI. ili XII. itd. vieka nebijaše, sačuvaše nam se u svjetskih spomenicih najdavniji tragovi jezika hrvatskoga iliti srbskoga u listinah, cirilicom pisanih, iz XII. vieka, i u glagolskih iz početka XIV. vieka. Poznata je stvar, da glagolska bukvica ima za *ja* (ꙗ) i *ê* (ѣ) samo jedan znak ⱑ, to valja i za bukvicu oblu iliti bugarsku, i za uglastu iliti hrvatsku; nego je znamenito, što se i u cirilskih listinah, od najstarijih pak sve do najmladjih, bile s iztoka bile zapada našega naroda, svagdje jednako u trag ulazi ovoj bugarštini i samo najstarijim inače staroslovenskim spomenikom osobitoj porabi pismena ѣ mjesto ꙗ. Niti neimam prostora, da to primjeri obilnije protumačim, a bilo bi i skroz suvišno poslije Majkova (pag. 449 puna strana primjera): navesti ću samo pojedince, od god. 1186 (to je najstariji izvornik, u kojem ѣ dolazi) podpis: ѣзь кнезь Мирославь; od god. 1189 (znamenita listina Kulina bana): ѣ бань, ѣ динѣкь, приѣтель; od god. 1198: ѣко, вса ѣже, вьсакоѣко, моленнѣ сьплѣсканиѣ, покаѣние, ѣсно, житиѣ крьстиѣньскы. itd. Ovdje je uviek, kako vidite, ѣ poslije samoglasa ili na početku, što bi po našem mišljenju imalo vriediti *ja*, a znaka ꙗ niti neima nego samo а poslije suglasa n. pr. вракаю = vraćaju.

U XIII. vieku dolazi već obično ja=ꙗ (n. pr. боꙗзнь Mikl. Monum. serb. br. 13.), u Žičanskom nadpisu (medju god. 1222—1228) naći ćete ꙗ i za samoglasom i za suglasom na svom mjestu, n. pr. оу кралꙗ mjesto dosadanjega: крала — Buduć dakle da sada t. j. od 13. vieka, većinom pravilno ꙗ na svom mjestu nalazimo, preostaje samo pitanje, može li se porabi ѣ mjesto ꙗ koja granica povući? Velim, da može i to, da se ѣ=ꙗ nalazi samo na početku rieči ili poslije samoglasa. Od ovoga pravila ima u Majkovu jedva nekoliko iznimaka, pak i od ovieh nekoje se u Mikl. Mon. više nenalaze, kano što Spom. br. 43 куплѣ u Mikl. pisano куплꙗ; ostaje samo još Spom. 62 u pečatu: кралѣ i gdjekoji osamljeni primjer. Zato nemislim, da bi ove iznimke, koliko jih dosada nalazim, podobne bile smetati pravilu, a to tako znamenitu pravilu, da n. pr. u listini kralja bosanskoga Dabiše od god. 1392 (Mikl. br. 206), gdje očevidno ima ѣ=и vriednost (kao što ću niže iztumačiti), gdje se pišu ꙁемлꙗхь, иꙁправлꙗе, у повелꙗхь ipak poslije samoglasa pišu: ꙁаписаниѣ, достоѣнию, састоѣти itd. !

Pita se dakle, kada se takova razlika pravi u pismu, te ѣ upravo

samo u jednih primjerih mjesto tobožnjega **ѣ** piše, nije li može biti ondje i izgovor nešto malo drugačije glasio, ne upravo **ѣ**? Nije li u onom, kako ja slutim, sakriven za nas druge vrsti prieglas, koji Niemci umlaut zovu, koji da se može u historičko doba pojaviti i opet, barem dielomice, natrag povući i nestati, to nam dokazuje najbolje jezik českі. (Sr. o tom Šafařík Počátk. Staroč. 15. i osobito Hattala u Čas. Čes. Mus. 1854. p. 108 slied.). Ja bih želio o tom slušati mnienje onih muževa, koji se po svoj prilici za takova pojava zanimaju, a na samu stvar doći ću i drugi krat.

Ako oduzmemo ovu jednu predaslanu iznimku, imao bi se u naših spomenicih **ѣ** ondje pisati, gdje i u staroslovenskom; ali primjerom najstarijega ruskoga spomenika dokazasmo, da je muka pisati pisme, kojemu neznaš za izgovor ili kada nekako ćutiš, da ti za tvoj jezik nedotieče: tako se zbude prije mnogo vjekova našim u mnogom praktičnijim od svojih potomaka djedovom! Dakako, da se **ѣ** po naših spomenicih provlači kao nepozvani gost svuda i onuda, gdje mu neima mjesta, pa bilo bi i danas s njega onoliko neprilika kod Srba u cirilici, koliko je kod Hrvata s njihova roga u latinici, da mu nije podsjekao korien praktični razum krivom učenošću nepokvarena muža: a da naši stari niesu znali i pišući **ѣ**, onako ga izgovarati kako bi valjalo (to je ista mistifikacija što vlada u današnjem *ě*), razabrati ćete evo ovako:

Najstarija naša pismenost, kojoj se u spomenicih do danas tragovi sačuvaše, pripada srbskoj državi XII. — XIV. vieka: u taj čas nadkriljuje ona bogatstvom sve, što dolazi budi bliže ovamo sa zapada, kojemu onodobni politički život nebijaše prijatan, budi sa juga. Po sadržaju tiču se listine većinom raznih ugovora s republikom Dubrovačkom, zatim poklona i priloga srbskim manastirom, naročito svetogorskim i nekojim sjajnim zadužbinam srbskih vladara. Mi znamo, de se u pravoj Srbiji t. j. s ovu i onu stranu Morave rieke i za njom, po Resavi do Negotina, Timoka Niša i Kosova govori danas resavskim iliti ekavskim izgovorom. (Sravni Vuk: Pisma Plat. Atan. p. 19. opazka). I gle, kako se krasno s tim podudara, što miešanje **ѣ**-a sa **є** dolazi već u najstarijih listinah, n. pr. od god. 1253 (Stefan Uroš trgovcem Dubrovačkim) **повелѣнıє** i **повѣлєнıє**, **невергѣни** m. **неврѣгенн**, **гневомь** m. **гнѣвомь**, **сѣ** m. **сє**, genitiv **правьдѣ** m. — **дє**, **у вєрє** m. **вѣрѣ**. Godine 1254: **судѣ** 3. osoba m. **судє**, **гдє** m. **гдѣ**. — God. 1289: **у Призрєнє**, **у градє**, **у то врємє бєшє**. Godine 1347. (car Dušan Hilandaru): **кнезѣ** (4. pad. množ.), **вѣликымь**, **прїидѣ**, **глѣда**, **дѣсно** itd. god. 1349: **из тугıє земьлѣ**, **напрєда**, **прєждє**, **законѣ и новелѣ** (4. pad. množ.)

Kada se ovaki primjeri, a ima jih na tisuće (dosti naći ćete jih u Majkova stran. 357, samo što niesu točno sve okolnosti uvažene) uzporede jedni s drugimi, kada se domisli k tomu, da inače na srbskom dvoru pisci dobro poznavahu crkvenu slovjenštinu: lahko će se do ovih zaključaka doći; 1. da pišući **ѣ**, što jih nije već sam izgovor prevario, po pravilu staroslovenskom, neizgovarahu ga ipak sigurno drugačije, van kao *e*; 2. da jih je **ѣ** smetao i stranputice zavadjao.

Jošter krupnije, nego li pisari srbskoga dvora, griešiše u porabi ter neporabi ѣ-a Dubrovčani te ostali južnjaci i zapadnjaci, kojim crkveni jezik nebijaše toliko poznat, a voljni prilagoditi se želji svojih trgovačkih saveznika, pisahu onako, kako bi iz njihovih ustiju slušali. N. pr. od g. 1238 ima list kneza dubrovačkoga Nikole Tomista na kralja Vladimira s ovakimi oblici: вєкьнинции, сѣ, тєбє (dat.), кѣ (ke t. j. koje), вєрьно, свєта (m. сьвѣта), плєнє; g. 1243 knez dubrovački Źan Mihoil piše Štef. Urošu: нимѣ (m. нимє), прєчистѣ, нє пошлѣ, слѣ, (m. сьлє 4. pad. mnž.), хтєнимємь.

Ovaj »književni« jezik kancelarije srbske pojavlja se sa svimi svojimi nedosljednostmi i u bosanskih istodobnih listinah, n. pr. od god. 1240. Matej Ninoslav, veliki ban bosanski, miri se s Dubrovnikom: сѣ, вєчьни, ꙃдє, подьпишѣ, вѣлики, тєбє (dat.) дєвию (dievu), ѡдь вєка, сь кралѣмь itd.

Ovako bijaše do druge polovice XIV. vieka, dokle je cvala država srbska, te je njezina i politička i religiozna prevaga štitila i podupirala jedan jezik književni slavenosrbski; ali od onoga časa, što Srbska nagnu padati a znamenitost Bosne dizati se i rasti, zatim uz neke južne knezove u Zeti i Zahumlju — promieni se i sudbina našega pismena ѣ. Sada bo dodje jezik u vlast i ruke oniem, kojih upliv crkvene slovjenštine nije toliko pritiskao, koji se slobodnije i prostije kretahu, nemareć što češće upotrebljivati izraze i oblike skroz narodne. Od sada nenadje se više ѣ u sukobu s narodnim *e*-om, nego ili sa *i* (po zapadnih krajevih) ili sa *ie* (*je*) (na jugu): naći ćete dakle silu primjera, čas da je starosl. ѣ zamienjen prema mjestnomu izgovoru u ѥ, ниѥ, нє a osobito и, čas da je sam ѣ izmjenikom istih sastavina glasovnih. N. pr. god. 1332 ugovara ban bosanski Stjepan s Dubrovnikom, u listini dolaze ove rieči: лиєть (m. лѣт), мисєца (2 puta), чловєкь (valjda=človjek), ѡдговорѣти, хотєниѥ, побєгнѹти, прѣсєки (присєћи), посєчє, виєрє uz на вєрѹ, свєдокь, свєга вика (víća). Ovdje imate i po starijem ѣ=e i po novijem mjesto njega нє i и; istu znamenitu listinu prepisa »gramatik općine dubrovačke« po zapoviedi kneza i svega vieća, u dva komada: jedan da čuva »ban u svoju kuću« a drugi neki Stepan Benčulić, po svoj prilici njegov sekretar; priepis pako učinjen bi s onoga, što pisa banov »dijak veliki« Прѣбоѥ.

Ista se mješavina opetuje obilim brojem u listini istoga bana, godine 1313, kano: лиєта, мисєца, послиє, хотиєниємь, до виєка вєкома (čitaj: vjekoma jerbo je є=ѥ), прѣıатєлємь, лиєсь, свиєта; dapače jedno i drugo; врѣнємє i врѣнмє, kano da se pisac od staroslovenske ili crkvene zatrke povratio na izgovor narodni.

Eto, na što spade ugledni staroslovenski ѣ! U listinah bana Tvrtka vlada и: ви виєстє itd., ali kao kralj, od onoga časa, što je uzeo u listinah i državnih pismih navadjati »praroditelje i gospodu srbsku, kralje i care« — udara opet u njegove listine jači upliv jezika crkvenoslovjenskoga, dakle i gospodstvo ѣ-a, n. pr. u listini god. 1382. (Mikl. br. 190). Sa svim tim riedko je, gdje nebi ѣ od konca XIV. vieka na pred budi redovito zamjenjivan bio i zamjenjivao gore izbrojene zamjene, budi inače čudnovate službe obav-

ljao, i svačemu zaklopac bio! N. pr. god. 1392, u listu kralja Dabiše, čitamo: **виру, увите, многоцинини**, **до вика** uz: **прѣморѣю, с родителѣ и прародителѣ** (instr. množ.!) **нѣмь** (čit. njim), **краляцомь**! — Takovih su primjera njegove i njegovih nasljednika listine pune. Tko li će dvojiti o tom, kakov bijaše smisao **ѣ**-a, kada uzčita u listu kralja Ostoje od god. 1398. ovako: **дубровнiѣка, лѣстове, окѣмь, наукѣномь, да ѡдьбнѣю, свѣдоци и рукнѣцн** itd. Ovako je skroz *i*kavska listina god. 1400., kojom kralj Ostoja poklanja Hrvoji Hlivno (M. br. 247,) i to se redomice tako razumieva donle, dok bi napokon uzeli **ѣ** sasvim izostavljati kao stvar za valjan izgovar narodnoga jezika ne samo posve suvišnu već upravo i škodljivu, jerbo čini zaprieke, smeta i zabunjuje. God. 1404. pisana je listina poznatoga u hrvatskoj poviesti Hrvoje, kojom sklapa ugovor s Dubrovnikom protiva Ostoji: ondje 20. puta stoji **и**, gdje bi po staroslovenskom stojao **ѣ**, a samo 2 puta **ѣ**, pak i to u vriednosti: **ꙗ**: **Раднишћѣ** (gen.) i **проѣвити**. God. 1409. u listini kralja Ostoje, kojom potvrdjuje Dubrovniku trgovačka prava, neima ni jedanput **ѣ** na svom mjestu, nego uviek **и**, a **ѣ** dolazi samo kao *ja* 5 puta i to poslije samoglasa. — To isto valja o listu Sandaljevu od god. 1410, kojim priznaje, da se pomirio s maćehom; zatim o listu Grgura Vukosalića na Dubrovnik g. 1418; o listu braće Hranića kojiem odpuštaju Dubrovniku god. 1419. Konavlje itd. Veliku napokon kukavštinu **ѣ**-a, da je morao zastupati latinsko pisme *j*, dokazati će ove primjeri. God. 1420. (Mik. br. 283) **изланѣа, ѣако, достоѣанию**; g. 1433 (M. b. 306): **ѣакетнћа, неуюѣан**; g. 1434 (br. 320) **споменутьѣа, хрьвоѣа, меѣами тврьѣаве, капиѣаху**; g. 1440 (b. 336) **ѣа** . . itd. .

Čim bosanske listine, koje bijahu uz srbske i za njimi prve na redu, iztisnuše iz pisma **ѣ**, zavlada na njegovo mjestu ne samo **и**, nego dalje prema jugu takodjer: **ие**, **иѥ**, **ѥ**. Bilo bi vriedno, da se pobliže granice topografički potraže te poraba u listinah uzporedi se današnjicom. Prije nego ću i od toga nekoliko primjera navesti, moram opomenuti, da se razlika medju *ie* (ije) i *je* nemogaše sasvim dosljedno razviti, a to poglavito s osobite, manjkave, naravi i cirilske i glagolske bukvice; neimajuć bo znaka za lat. *j*, uzimali bi čas prosto **є** u vriednosti jotovanoga *je*, čas **иє** za jedno i drugo: za *ie* i *je*, ili bi opet **ѥ**, kao neki skraćenik od punijega u pismu **иє**, služio za *ie* i *je*. Tko se više bavio čitanjem budi cirilskih budi glagolskih pisama, pojmiti će, nadam se, vrlo dobro, kolike neprilike zadavaše svagda i u svako doba pomanjkanje *j*-a, dok ga neuvede u srbsku knjigu Vuk, zašto su mu svi razboriti *) osobito zahvalni.

Za svoje vrieme nadje Majkov prvi opis **ѣ**-a dvoglasom **иє** u Spom. br. 219. od god. 1397 (kod M.): ja sam gori naveo primjera, za punih 60 go-

---

*) Nerazbor i strasti vojevahu dugo vremena proti Vukovu jotu: karakteristična je izrieka, što se sačuva svietu na vječitu uspomenu u Daničićevu odgovoru na B. Lazića g. 1848: "pripovieda se ondje, da je netko rekao: do sad je Vuk unijatio jotom, a sad je evo počeo i svetim pismom. Vele, da je prije više godina i kod nas netko rekao, da će nas Šulek svojim *ie* i *je* „povlašiti"!

dina starijih, t. j. već iz prve polovice 14. vieka; dakako istina da je prava hora ovoga projava istom konac 14. i 15. viek, i to u listinah južnih, poimence dubrovačkih i turskih. N. p. u listini od god. 1399, kojom Dubrovnik Hrvoju prima u broj svoje vlastele, čitam: внекиникь, свидениню, ꙋ внеке; a tko se sjeti, da u riečih садашнемꙋ, данашнега, негове itd. ima se є čitati kao ю, brzo će dopustiti, da bi tako moglo biti i u riečih: нераꙁделима, веуно, повелесмо itd. U dubrovačkoj se listini od god. 1405 (br. 244) čita ovako: нашюхь (čit. нашнехь). коленꙋ (čit. колюнꙋ), беꙁь нюднога (čit. нинюднога kao što je u br. 268 g. 1419); iste god. br. 245: ꙋ внеке, ꙋвете (čit. ꙋвюте), напрѣюда (čit. напрнюда): god. 1410 br. 256: с днецѡмь, мнесто, светехь (čit. дюцомь, нюсто, светюхь scil. светнехь). Skroz i skroz prodire južni izgovor u listinah Radosava Pavlovića od god. 1421 i slied. (M. br. 277, 278 itd.): свонюмь, смнерени, наслнединикь, 'свнетꙋ, врнеме, с поутеннемн, ꙋ ꙁаписнехь, рнеуь; br. 285 (god. 1423) рнюуь, днюте, внюрованню (po današnjem suvišan i sprieda i straga po jedan н). Od g. 1431 (br. 312 listina Dubrovačka): ш-неговнемь листомь вюрованюмь а подь неговомь вюрованомь пеуатю; подь ѡвн ꙋвють, по мꙋшкомь колюнꙋ; svaki je početak težak, te što gore pisahu не=ю, to se opet ovdje kadikad pomiešalo ю = не: врюме, дюль, на свюти, ѡдь рюуи, вюкиници. Tko će se čuditi neukim, u školah neizučenim, pisarom 15. vieka, kada ni danas još, u XIX. vieku, mnogi budi neće budi neumiju praviti razlike! Ako li se prizna, da našim predšastnikom novost stvari i težkoća pismenoga izražaja zaprieke stavljahu te se nemogahu iz neprilika sasvim izkopati, sliedili odavle, da ni mi nesmijemo ništa više ni bolje znati?!

Još ću samo napomenuti, da nemogav s ѣ na kraj izaći, pošto se uviek i proti volji podmetao, upotriebili bi ga radje u kratkih slovkah (=je) nego li u otegnutih, gdje se obično pisaše не: to posve nalići načinu pisanja kojega se i danas još drže Česi svojim *ě* uz *í*. Na tu misao dolazi čovjek po ovakih primjerih: god. 1427 br. 296: внекꙋ вѣкома (ovako zasebice obe rieči 2 puta), nije li to: vieku vjekoma? ꙋ нихъ дрѣвнехь, на уеднехь ali вѣре вѣрꙋемо (t. j. vjere, vjerujemo). Iste godine br. 298: днель, реуеннехь, иннехь мнесть, a u kratkih slovkah ѣ: лѣта, мѣсеца, колѣнꙋ, ꙋловѣка, невѣрникь, тѣрати — g. 1433 br. 317: ꙋ ꙁаписнехь, ꙁаповнедью, благовнесть uz: ꙋловѣкꙋ, прѣт (t. j. prjed, danas se čuje samo pred), лѣто, свѣдоци, врѣменꙋ, a opet на врѣеме. Tko će reći da je sve to samo slučajno? tko neće barem toliko priznati, da se prelievanje glasova iz *i* u *e* jasnije čulo kod не, a više u jedno sliveno kod ѣ?

Evo Vam u kratko nacrtane sudbine ѣ-a iz naših cirilskih spomenika do konca 15. vieka. Što se iz nje učimo?

Učimo se, da starobugarski ѣ bijaše u nas već od najdavnijih vremena sasvim drugačije izgovaran, nego li u svojoj pravoj domovini: a to opet drugačije na iztoku: kao *e*; na zapadu: kao *i*; u sredini i jugu: kao *ie*—*je*;

učimo se, da kada se našim djedovom sa slovjenskom službom u crkvu

nametnula crkvena slovjenština i u njezinom pismu slovo [glagolitic], sastadoše se u vječitoj protimbi i borbi dva narječja, dvoji izgovor: jedno domaće drugo tudje;

učimo se, da se ista borba vrlo na blizu doticaše [glagolitic]-a, proti kojemu kroz sve vjekove bijahu naperene što ljuće striele, dok bi ga najprije s njegova mjesta i znamenovanja pomakli u svakojake nesudjene službe, a napokon i sasvim izagnali;

učimo se napokon liepoj nauci, da nevalja nova ekvivalenta i nova krpeža za ono si željeti, što je ustroj jezika nemogav podnieti, jedva obrvao i izbacio bio; nego kao što se spomenici držahu svojih domaćih narječnih zakona, onako da se valja i nam držati jednoga, a ostalo puštati na miru.

Doprativ spomenike cirilske do prve dobe štampanih knjiga, uzporedit ćemo jim pisma glagolska, ograničiv se i opet na spomenike svjetovna sadržaja. Ima posrednih i neposrednih svjedočanstva, da u XI. vieku bijaše u Hrvata mnogo listina i drugih pisama glagolskih; nego zavidna nam prošlost utamani i uništi sve, što bijaše nazad 12. i 14. vieka: isti znameniti spomenici, kano hrvatska kronika i zakon vinodolski, sačuvaše se samo u kasnijih priepisih. Preostaju nam dakle najstarije uspomene u onih listinah, koje su ove godine izdane na sviet pod naslovom: Acta Slav. Meridionalium (izdao J. K. S.) Premda je i ovako, kako su, neprecjeniva vriednost istih listina, ipak ćemo reći, da nam s jezičnoga gledišta predstavljaju samo malenu sliku, koja obsiže Hrvatsku, osobito Primorje i sjevernu Dalmaciju; ali za dopunjenje gore izvedenoga dovoljno je i toliko.

Prve su listine Novogradske (br. 3. i 4.) od g. 1309; ondje nalazimo, kako A. Mažuranić obćenito za sav Vinodol uči, da se mieša, [glagolitic] sa [glagolitic], [glagolitic] što je traga [glagolitic]-u, to su samo stare uspomene; dakle: [glagolitic], [glagolitic] uz: [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic], jedno s drugim u: [glagolitic] [glagolitic]: što je uz ove primjere pisano još i: [glagolitic], [glagolitic] itd., to je drugačije pisano nego li bijaše izgovarano, jerbo se vidi iz pogrješaka kano ti: [glagolitic] mjesto [glagolitic] [glagolitic] [glagolitic] mjesto [glagolitic] [glagolitic], da niesu umjeli razlučiti [glagolitic] od [glagolitic]. God. 1375 (iz Krka) piša sve troje ovako: [glagolitic], [glagolitic] [glagolitic] (drugi [glagolitic] nevalja) uz [glagolitic] [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic], i [glagolitic].

Takova se nestalnost opetuje u XV. vieku: n. pr. g. 1428. u Brinjah pisahu [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic] [glagolitic]; god. 1433 u Ozlju: [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic]; god. 1436 u Draganiću: [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic] [glagolitic], uz to još: [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic]. Da je u glagolici [glagolitic] i za [glagolitic] i za [glagolitic], rekosmo već prije: posebna znaka za *ja* neima; da je pako isti taj [glagolitic] ujedno i latinski *j* zastupao, posve onako kako vidjesmo u cirilici — dokazati će ovi primjeri: god. 1437 napisa u Zadru oporuku „hrvacke knjige“ pop Juraj Zubina: [glagolitic], [glagolitic] itd. (mjesto starosl. [glagolitic] ima uviek [glagolitic] ili [glagolitic]); god. 1451 (stol Tninski): [glagolitic], [glagolitic]; [glagolitic] [glagolitic], [glagolitic] itd. Evo vidite onaj isti proces, koji nadjosmo u cirilskih listinah, pa nije ni čudo: tà i ovdje sastadoše se staroslovenština i narječje narodno u istom razmjerju, u jednakoj oprieci. Moram ipak primetnuti, da se u glag. listi-

nah nevidja tolik upliv crkvene slovjenštine na narječje domaće, kolik u cirilskih, najpače iztočnih: ondje nebijaše nikada onolike mješavine, kolike ovdje; ali upravo zato tiesne su takodjer granice kraljestva ѧ-ova: dolazi bo na svom mjestu u vriednosti *ja*, ali vrlo riedko ondje, gdje bi imao zastupati pravi starobugarski ѣ. Vidite li dakle, da je glagolica gora neprijateljica ѣ-u ili njegovu skrpljenu zamjeniku *ě*-u nego ista cirilica!

Čim su dakle u nas nestala ona vremena, kada bezazleno snivasmo o nekom umjetnim načinom sagradjenom jeziku, koji bi, sastavljen iz svakojakih i svačijih ingredijencija, ugadjao svemu jugu, (nekojih u kojih bijaše više esprit-a priokupiše još i sjever!); čim dan današnji, neuspjehom poučeni, shvaćamo, da jedina unutarnja snaga valjano i na temelju podpune sloge medju Hrvati i Srbi razvijene narodne knjige može pritegnuti iztok i zapad: bilo bi, osvjedočen sam, suvišno svako odužе zagovaranje i zaštićivanje onoga, što si dan za danom sve dalje put krči, onoga, što se osniva na sasvim naravskom načelu, koje je prvi početnik i pravi sagraditelj današnjega njemačkoga jezika ovako krepko izrazio:

Man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprache fragen, wie man soll deutsch reden: sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gasse, den gemeinen Mann auf dem Markte darum fragen, und denselben auf das Maul sehen, wie sie reden. —

Samo ću jošter pridati, da postupajući u toj točki našega pravopisa ovako, niesmo jedini u slovjenskom svietu; tà i Rusini pišu, kako izgovaraju, samo *i* (Mikl. Laut. 350); Česi pisahu u najstarijih spomenicih *e* (Altböhm. Denk. 65. 141. 232), kasnije *ie* ili *ye* (kratkim i dugim izgovorom), dok poslije prieglasom od dugoga *jé* postade *i*; a kratko *jè* sačuva se do danas (sr. Šaf. Počátk. §. 13 i 14.), samo da ga pišu *ě*. Poljaci imaju svoje posebne zakone, kada staroslov. ѣ-u odgovara *ia* (miara = мѣра), kada li *ie* (śnieg = снѣгъ); pak to nije od danas (Mikl. Lautl. 458), nego već u najstarijem spomeniku iz XIV. vieka predpostavlja se izgovor *ia* s dotičnimi promjenami (sr. Lavrovski Uč. zap. IV. 26.)

ръ — *r* *èr* *àr*.

Druga je prepirka pravopisna u *r*, kada se nalazi medju dva suglasa, te jedni pišu: *grm*, *smrt* itd., drugi: *gèrm*, *smèrt* itd., treći napokon: *gàrm*, *smàrt*. I ovdje najprije će nas na valjano pisanje naputiti historički razgled čitavoga pojava od njegova najstarijega (staroslovenskoga) početka, uzporedjujuć mu svekoliko vjekovanje jezika hrvatskoga, ali jedno i drugo treba da utemeljimo i osnujemo na istinah, izvedenih iz komparativnoga jezikoslovja.

Vi znate, do naš jezik nestoji sam za se na svietu bez srodstva i susjedstva, nego kao što sa svojom braćom, starijom i mladjom, sinovi su jednoga roditelja, koji nežive više (iedan sveslovjenski jezik), tako opet taj njihov obćeni ali neživi otac i na njegovu mjestu zamjenik mu, najstariji sin (jezik staroslovenski ili starobugarski) nalažaše se s ostalom svojtom

tako zvanih indoevropskih jezika što u većoj što u manjoj srodnosti. Na ovoj prirodnoj istini osniva se druga, dosadanjim uspjehom krasno zasvjedočena misao, što iz navedene medjusobne sličnosti izvodimo zakone i tvorimo pravila za jezike pojedine kao djecu zajedničkoga roditelja. Zato u današnjoj lingvistici, kada koji domaći pojav nemožeš od sebe protumačiti niti mu historičkim tragom svjetla naći, nastaje umah novo pitanje, imaju li ini jezici štogod slična i prilična, kako li oni u odgovarajućem slučaju postupaju? Umiješ li našastu naliku svesti na stalna pravila: našao si, što si tražio, i protumačio, što želio.

Tko dakle sam sebi i svojemu sluhu nevjeruje, da u riečih: *brz*, *brdo*, *vrtati, zrno*, *prst*, *srce*, *smrdjeti* itd. upravo zato, što je *r* medju dva suglasa, netreba za izgovor nikakova pomagača, pošto taj titravac (vibrirlaut) ima već u sebi n a z v u k samoglasni (vokalischer anlaut), što dokazuju jednaki primjeri iz jezika sanskritskoga, kano: b h r t á s (gr. φερτός), p r t h ù s (gr. πλατύς), t r t î j a s (lat. tertius) itd. (sr. Bopp Vergl. Accent. Syst. p. 2. Vergl. Gr. II. izd. I. 2.), što je drugom vrstom jezičnih pojava krasno razložio za latinski jezik Corssen (Ausspr. u Vocalismus I. 276, i osobito II. 16*) — kada sve to nekoristi ništa, koji mu još preostaje put nego da se ugleda na okolo po svietu, što drugdje biva.

Najbliži su nam dakako živući jezici slovjenski: nego iz njih možemo se samo jednoj prekoristnoj nauci naučiti, da videći ovo po treći put, kako oni nepaze više na drugoga, dok su samim sebi najpreči, i mi jednakim putem podjemo. Nadjosmo bo, da u onom, što je naš *ć*, naš *ie* i *je* idjahu svaki svojem posebnim putem, a sad ćemo isto naći i kod *r*-a. Č e s k i najme jezik (u ovoj točki najbliži zadunavskim) dočuva do danas obadva samoglasa *r* i *l* (Mikl. Laut. p. 418, Hattala Srov. Mluv, §. 94.), te piše: b r d o b r z o, d r v o itd. niti jih nesmeta, kao što nas, da u starijih pismih drugačije nalaze, n. pr. p l e z n e, p l e k i, u l e t a v o, hlemca itd. u Lib. sudu (Altböhm. Denkm. 68, 69.), a u XIII. i XIV. vieku: z t y r n u, t z i r n u, s i r d, v y t i r h l, p i r s i e, z i r s s i e (Šaf. Poč. 9). U poljskom i ruskom jeziku neima više niti *l* niti *r* samoglasne vriednosti, nego govore Poljaci: k a r m i ć k a r c z m a, m a r t w y, b r e w, k r e t, s i e r p, c z e r w' c i e r p e ć itd. (Mikl. 457), a Rusi: первый, терпѣть, серпъ, серна, гордый, кормить, бревно, дрова itd. (Mikl. 384). Evo vidite dakle, Poljak piše k a r m i ć, jerbo tako — iz-

*) Corssen sravnjuje lat. primjere, kano sufix b r o (brum) sa ind. b h a r, suf. -t r o sa ind. t a r a, suf. c r o s ind. k a r itd. te zaključuje: „Weit und breit hat der Ausfall des *e* vor *r* wenn eine Muta vorherging, um sich gegriffen. Es ist oben nachgewiesen, wie das *r* im Lateinischen von seiner a l t e n h a l b- v o c a l i s c h e n Natur noch einen Rest bewahrt hat, wie der v o c a l i s c h e A n k l a n g desselben ein E-ähnlicher Ton war; durch den sich das *r* die vorhergehenden Vocale *a o u i* zu *e* assimilirte. So konnte ein blosses *r* nach einer Muta die Lautverbindung *er* nach einer Muta vertreten, wie im Sanskrit das vocalische *r* in zahlreichen Formen die Lautverbindung *ar* vertritt."

Corssen.

govara, Rus piše кормить, jerbo tako — izgovara, Čeh piše **krmiti**, jerbo tako — izgova, a mi rado bi pisati **kérmiti** i **kàrmiti**, jerbo tako — **neizgovaramo**.

Nu to nisu jošte, reći ćete, dovoljni niti znanstveni razlozi, da izostavimo è pred *r*; tjęrajmo dakle sravnjivanje i dalje. Dolazimo na samu staroslovenštinu, pitajući, kako je dotične rieči **pisala**, kako li **izgovarala**? (a nesmijete zaboraviti, da staroslovenski jezik spada medju **zadu**navske). I gimnazijalni učenik mora, hvala Bogu, sada već kod nas znati, da se u svih pravih staroslovenskih ili starobugarskih spomenicih dotične rieči ovako pišu: **бръвь**, **бръѕъ**, **връхъ**, **гръло**, **жрътва**, **кръвь**, **мрътвъ**, **пръси**, **сръдьце**. itd. t. j. uviek s poluglasom poslije *r*-a, ali pošto su dva poluglasa, s kojiem? u rukopisih neima o tom nikakve stalnosti niti pravilnosti, nego sada ovako sada onako; i to u istih riečih u istom rukopisu, dapače na istoj strani ipak neima dosljednosti. N. pr. u zborniku suprasaljskom naći ćete: **милосрьдовавъши**, **цръкъвь**, **бесъмрьтьнын**, **крьстьинѣмь**, **пожрьти** itd. uz: **прѣкрьстита**, **мрътвыхъ**, **цръкъвище**, **пожрѣти**, **дръѕанте** itd. Tko potraži ovakove rieči u rječniku Vostokovljevu, naći će malo ne svagdje, da ima primjera jednih uz druge, što se još i bolje vidi iz prekrasnoga i bogatoga rječnika Miklošićeva, koliko ga do sada izpod štampe izadje. Da bi se u nekojih današnjih slovjenskih narječjih n. pr. u ruskom poljskom ili u litavskom jeziku slab kriterij našao, kada ćeš poslije **л** i **р** pisati **ъ** a kada **ь** to iztumači i dokaza valjano Miklošič p. 40; pretežnije upotrebljivanje **ь**-a u spomenicih biti će organičeno na nekoliko samo koriena, n. pr. **врьхъ**, **грькъ**, **ѕрьно**, **съмрьть**, **срьдьце**, **срьна**, **срьпъ**, itd. pak se ovdje etimologički izvar često protivi **ь**-u! Pita se dakle valja li udariti putem Vostokovljevim **empirije** ili drugim kojim **umovanja**? po svoj prilici, barem za danas, svatko će radje pristati uz Miklošića, da se svuda poslije **л** i **р**, kada dodju medju dva suglasa u sredinu, piše dvoglas **ъ**; pak da navedem analogiju iz sanskrita, i ondje je *r* (osim rieči trtíjaš) uviek proizhod iz prvobitnijega *ar*, *âr*, *ra*, *ru* (Sr. Bopp. krit. Gram. §. 12.)

Važnije jest pitanje, zašto staroslovenski spomenici ovako pišu, poluglas *za* **р**-om? Što stariji gramatici i filologi odgovarahu, da je poluglas svagdje i svuda **suvišan**, to ima dan današnji samo još historičku vriednost: bilo te se spominjalo.

Novija znanost jezikoslovna, kojoj neslućene puteve raztvoriše Bopp svojom komparativnom, a Grimm historičkom gramatikom — umije posve drugojačije iznaći i uvažiti smisao starobugarskih poluglasa **ъ** i **ь**. Iz svagdanjega najme pojava, koji je svakomu dokučiv i pameti mu pristupan, da se mnoge rieči u dva koja vam drago jezika, uz srodno dà upravo jednako **znamenovanje** i u **glasovih** ponešto slažu a ponešto neslažu, može se pomnim i uztrajnim sravnjivanjem doći do poglavite i važne istine, da u nekih riečih, koje u davno doba prije pamtivieka za sve u **jednom** obliku bijahu, kasniji jezici vole glasove **razbratiti** i **pomaknuti**, ovaj ovako onaj onako. Tko neće za živu glavu tvrditi, da je u riečih: frater — bruder — brat načelnoj istoviesti privrnuta glasovna osobina pojedinih jezika? Znanost je

dakle ovakove sličnosti, koje se namah kao jedan rod i porod ukazuju, prihvatila te sa svake strane ogledala, motreć u čem su si rieči slične i jednake, u čem li raznolike i odvojene, te dodje glede samoglasa do ovih konačnih izvoda:

Da jih jezik, što je stariji i bliže izvoru, tim manje ima, a najprije, kako sam već napomenuo, bijahu samo tri: *a*, *i*, *u* s njihovim stupnjevanjem *aa* = *â*, *ai*, = *ê*, *au* = *ô*. Medju ova tri prvotna samoglasa razpuko se velik jaz, koji s vremenom imadjahu zajaziti razvijajući se glasovni prielazi iz *a* do *u* do *i*: to bijahu n. pr. *e*, *o*, *y* itd.; njihova je težnja, da ublaže nekadanje goleme oprieke, da olakšaju organom posao tvorenja i izvadjanja glasova. Osobito pako težak je izgovor samoglasa *a*, koji zahtieva upravo čitav organički nepor: usta da budu na široko otvorena, i jezik dnu položen; s toga udari u svih jezicih, koji se naravskim i neusiljenim putem razmućivahu, miena samoglasna tim pravcem, da se s jačega silazilo u slabije, sa širega na uže, a to označi prekrasno Curtius izrazom Lautverwitterung, imajući pred očima sliku kamena, kvji se od atmosferičkih upliva bez prestanka raztvara i gine ali tako, da će mu se najduže sačuvati jezgra i vanjski obris. Prenesav to sa slike na samu stvar nastavlja ovako: Die Völker lassen, nachdem der Bau ihrer Sprachen im wesentlichen feststeht, im Laufe der Zeiten immer mehr von dem lautlichen Gehalte der Wörter hinschwinden. Nicht als ob dies jenem unvertilgbaren Zusammenhange widerspräche, den wir zwischen den zu Wörtern verbundenen Lauten und den durch sie bezeichneten Vorstellungen glaubten annehmen zu müssen. Aber zur Bezeichnung einer Vorstellung, die bei dem ersten Hervorbrechen des Wortes eines vollertönenden Lautgebildes bedurfte, genügte, nachdem die Vorstellung sich einmal festgestellt hatte, häufig ein schwächerer Lautcomplex, gleichsam eine Abbreviatur, oder ein Schatten des Ursprünglichen."

Ako se prema tomu upitamo, u kojem stepenu razvitka zatekosmo vokalizam slovjenski, kako je starim bugarskim jezikom zastupan, odgovara nam prispodoba srodnih jezika, da se je dosta na daleko od prvobitnosti pomaknuo; i to ako od prilike nekim matematičkim izrazom označimo daljinu sanskrita od obćega indoevropskoga jezika jedinicom, uvrstili bismo staru slovenštinu u red treći, kao što i jezik latinski, a jezik grčki i gotski u red drugi.

U trećem redu nalazimo vokalizam slovjenski, pošto se nije zadovoljio jedinim razkolom *a*-samoglasa u *e* i *o*, kao što n. pr. jezik grčki, nego je popošao i dalje, pokrativ prvobitno kratke samoglase u poluglase. Ja sam o tom gledeć na samoglasne dočetke osnova imenih progovorio obširno u progr. Zagr. 1862. god., gdje je na str. 7. dokazano primjeri, da se u nekih najglavnijih jezicih na rečenom mjestu samoglasi ovako pomiću:

I.	sanskr.	a	grčki	ο	lat.	o (u)	litv.	a	slov.	ъ
	„	â	„	ᾱ (η)	„	ā (ă)	„	a	„	a
	„	i	„	ῐ	„	i	„	i	„	ь
	„	î	„	ι	„	i	„	i	„	и

sanskr. u	grčki υ	lat. u	litv. u	slov. ъ
„ û	„ ῡ	„ u	„ —	„ ы

Pod ove zakone podvrgoše se s velikom dosljednošću d o č e t c i imenih osnova, ali u samih korienih, po sredinah rieči, neima, govoreć za staru slovenštinu, tolike s l a b o s t i i p o m a n j k a n j a; ondje bo pomiče se njezin vokalizam prema inim jezikom ovako:

II. sanskr. a	grčki ε ο α	lat. e o a	litv. e a	slov. є о (ъ)
„ â	„ ο ᾱ η	„ o ē ā ō	„ a (ā)	„ о ѫ
„ i	„ ι	„ i (ĕ)	„ i	„ и (ь)
„ î	„ ει (οι)	„ ei (î ê) oi	„ y ē ei	„ ѣ
„ u	„ υ	„ u (ĭ)	„ u	„ ы (ъ)
„ û (ô)	„ ευ (ου)	„ ū (eu)	„ ū (ů)	„ оу

Što znače ove skrižaljke? — da po njih iznadjemo, kako se od prilike izmjenjuju samoglasi dotičnih jezika u osnovnom dočetku i u samom korienu rieči. Kojim to načinom biva, raztumačio sam glede osnova u spomenutom programu, a glede koriena evo samo u dva primjera: slov. **десьнъ** lit. deszine — (deenica), lat. d*e*xter gr. δεξιός, sanskr. d*a*kshas; slov. **видѣти**, litv. iszv*y*sti (= izvidjeti, m. iszvydti), lat. v*i*dere gr. ἰδ (ἰδεῖν) sanskr. v*i*d; takovih dokaza, da u pomicaju glasova zbilja neka zakonitost vlada, može se izbrojiti na stotine. —

Protumačiv ovako, što se u kraće dade, najznamenitije iz života samoglasa, vratimo se na ъ za р-om u riečih: **връзъ грѣло срѣдьце** itd. Prije svega pomisliti ćemo, da taj poluglas, pošto nigdje nije suvišan niti besmislen, i ovdje mora neku vriednost imati; zatim potražiti ćemo ga u skrižaljci, gdje u I. stoji, da na dočetku osnova vriedi onoliko, što *a* u sanskr., *o* u lat. i gr. jeziku. Nego u naših rieči nije ъ iz osnova, već upravo iz sredine koriena; trebalo bi ga dakle u II. skrižaljci iznaći; ondje i jest pridodan 1. i 5. redu kao iznimka, to znači: da se u k o r i e n u prvobitni (i sanskritski) *a* p r a v i l n o nepokraćuje dalje od *e* i *o*, a samo i z n i m i c e jošte u ъ, n. pr. **сънъ** mjesto **сънинъ**, što je od koriena s v a p u sankr. svapnas, lat. somnus, litv. sapnas. Što se ovakovih iznimnih pokraćenja najviše upravo poslije *r* i *l* nalazi, tomu i nije drugoga uzroka, van sama narav *r*-a i *l*-a, kao najslabijih i najviše samoglasnoga u sebi sadržavajućih suglasa. (Curtius II. 26). Reći ćemo dakle, da je u sastavini **ръ** (i **лъ**) prema načelom pokraćivanja sakriven izvorniji **ра** (**ла**), te što inače **є** stupnjevanjem prelazi u **о** i **а** (**везѫ**, **возити**, **доважати**), ukazati će se ovdje mjesto ъ-a stupnjevanjem puniji i težji samoglasi: (*e*) *o*, *a*.

Od **вр҄ът** u glag. **крътѣти** ima samostav **кретено**, gdje je **є** posve jednake vriednosti sa ъ, ali drugi stupanj od ъ nalazi se u samostavu **вратъ**. Inf. **о-хръмнѫти** pokazuje nam očevidno pokraćenje samoglasno, kojega se prvi stupanj u obliku **хромъ** pričuvao: sr. **громъ** sa **гръмѣти**. Istim se načinom ukazuje smisao ъ od koriena: **кръг**, **връз**, **връх**, **дръг**, **мръз**, **мрък**, **прьх**, **смъд**, **стрьх** u samostavih izvedenih dometkom ъ sa višim stupnjem korenoga samoglasa: **из-врагъ** **по-вразъ**, **врахъ**, **драгъ**, **мракъ**, **прахв**, **прахъ**, **смрадъ**, **страхъ**; tako je **влага** od **влъг**,

тлака od тлъкъ, sr. zrak sa zrcalo ito. Nije li s ovoga domaćega gledišta smisao poluglasa ъ za р-om sasvim jasan? o samoglasu medju prednjim suglasom i р neima tu nikakova govora, kao što ga zbilja u izgovoru nebijaše; nego samo poslije р razabirao bi njihov tanahni sluh upravo onakov sasvim kratak samoglasni odušak, kakav pisahu krajem rieči: богъ, доухъ, (sr. progr. Zagr. §. 1 i 19.) Kad što možemo sasvim i postanku ъ-a poslije р u trag ući. Sravnimo n. pr slovjenske osnove свекры ili бры sa sanskr. svaçrû i bhrû (samoglasi izmjenjuju se po 6 redu I. skrižaljke); kada se oviem osnovom po nagonu posebice slovjenskom straga prida ь, dakle свекры + ь, бры + ь — odatle izilazi po domaćem glasoslovju: свекръвь, бръвь [u nas prelaze dotične rieči u a-deklinaciju (sr. Zagr. Progr. 1862 §. 26): dakle svekrva, obrva] Nije li ovdje skroz očito, da niti р sam izprvice nebijaše nikakav samoglas, niti pred sobom neimadjaše samoglasa, već u jednoj rieči к, u drugoj б, ali kasnije udružen s ъ-om dodje do takove današnje za naš jezik vriednosti, pošto se ы = û (gr. υ) razkolio u ъв, a ъ za nas postao bezvučnim. —

Da uzporedimo sad starobugarski s ostalimi jezici, koji neimaju poluglasa osobito s litavskim; evo nekoliko najobičnijih primjera: връба (lit. virbas = šiba), връвь (lit. virve), врътѣти (lat. vertere, got. vairthan); връхъ (lit. virszus); дрѣва (lit. derva gr. δρῦς, sansk. drus — inače i u slov. дрѣво), жрѣдь (litv. gardis, žardas), зрьно (lit. žirnis got. kaurn. lat. granum). кръпа (krpati u lit. kirpti kerpu -- odrezavati; Curt. sravnjuje gr. rieč καρπός lat. carpere); кръчьма, lit. karczema, пръси (sanskr. pârçva = bok) пръстъ (pirsztas), прѣвы (lit. pirmas) срѣдьце, (szirdis, καρδία, got. hairthô), сръпъ (gr. ἅρπη), съмрътъ (smertis, mors), тръгъ (turgus), трънъ (got. thaurus), чрѣвь (lit. kirmis, lat. vermis) itd.

Nije li ovdje koliko primjera toliko dokaza proti izvedenomu nauku? nedokazuje li se ovdje, da nevalja pisati врътѣти nego вьртѣти, da nevalja срѣдьце nego сърдьце itd.? Tako bi si mislio — a na ovu je misao vrlo lahko doći — tko bi zaboravio potanje razmotriti glasovnu narav starobugarskoga jezika, tko se nebi opomenuo zakona, što ću ga namah primjeri iztumačiti.

Što najme starobugarski i svi današnji jugoslovjenski jezici izgovaraju: брада, glasi u lit. barzda leton. barda, njem. bart, lat. barba itd. (sr. Kuhn u Zeitschr. f. Vergl. Spr. XI. p. 379). — slov. власти, владѫ, lit. valdyti, got. valdan (Ebel Beitr. II. 173). slov. брѣгъ, got. bairgs. — slov. брѣшти-брѣгѫ, got. bairgan. — брань, lit. barnis. — власъ lit. varsa. — влать lit. valtis. — врагъ lit. vargas, got. vargs. — врана lit. varna. — влѣшти-влѣкѫ, lit. vilkti velku, gr. Fέλκω. — врѣдъ, lit. vertas, got. vairths. — глава, lit. galva. — гласъ, litv. garsas, gr. γῆρυς. -- градъ (u znam. τεῖχος), lit. gardas, gr. χόρτος (sr. Lottner u K. Z. Vergl. Sp. XI. 180). — градъ, (u zn. χάλαζα) sansk. hrâd lat. grand), — злато, got. gulth. — крава, lit. karve. — краль, njm. Karl, (sr. Čas. Č. M. 1863. pag. 221. nov dokaz). — кратъ, (u дъва краты itd.), lit. kartas. — кратъкъ, lat. curtus, gr. κέρτομος (Curt. I, 117). — младъ, sr. Curt. I. 196 sa βραδύς, dalje njem. milti itd. (sr. Mikl. s. v.) — мраморъ: μάρμαρος, lit. marmoras. — праса, lit. parszas, lat. porcus, gr. πόρκος — сла-

дъкъ lit. saldus (sv = sl; lat. svavis mjesto svadvis). — **слама**: halm, calamus, (Curt. I. 109). — slana (= mraz litv. szalna). — (svraka) sraka, lit. szarka itd.

Odatle — a to su samo nekoji primjeri, u kojih o istovjetnosti koriena nitko nedvoji — sliedi nepobitno pravilo, da u prije navedenih slov. riečih sa **ръ**, čim uzporedjuješ ine jezike, namah moraš u pamet uzeti ovu posljednju primjeri iztumačenu antipatiju stare bugarštine i svih južnih slov. jezika proti glasovnim sastavjnam: *arb, ard, ark, arm, arn, arp* itd.; dakle kada je **градъ** isto sa litv. gardas, posve je dosljedno i **тръгъ** jedno te isto sa lit. turgus, t. j. medju inimi jezici i starob. hrv. srb. itd. obstoji ovaj razmjer: slov. **р** + vokal: inojezični vokal + r = slov. **ръ**: inojez. vok. + r.

Ako se prema tomu razmjeru sjetimo najsrodnijega sa slovjenštinom u istom pojavu jezika sanskritskoga, reći ćemo, da su sanskritski i starobugarski samoglas *r* postali ponajčešće naopakom sudbinom; jedan je skraćenik od *ar*, a drugi od *ra*; jedan ima svoj posebiti znak u pismu, drugi sačuvao si trag pokraćenika u **ъ**, n. pr. sanskr. korienu dhrsh odgovara slov. **дръз**, sanskr. dhrshnômi, slov. inf. **дръзнѫти**. — slov. kor. **врът** sravni sanskr. vrt. — slov. **мрътвъ, съмрьть** sanskr. mrtas, mrtis. — slov. **чръвь**, sanskr. krmis ali u litv. kirmis: ovdje bi prvobitniji oblik sanskr. bio: karmis, ali slov. **чрнвь**, pak ista rieč pravílnije bi se po etimologiji sa **ь** pisala: **чрьвь**.

Nego što starobug. i naš jezik nikada neljube sastavine (*ar* + suglas), te je **ръ** pokraćeno od **ра** ili **ро**, ne pako od **ар**, **ор**, dakle da je poluglas u starobug. jeziku sasvim na svom prirodjenom i potrebitom mjestu — to opet ima primjera, da onomu prvobitnijemu **ра**, s kojega izadje naš **ръ**, iz drugih takodjer jezika zbilja odgovara zastavina *ra*, ter je u ovakvom slučaju jošte očitije i naravnije, da **ъ** mora stojati poslije *r*-a. N. pr. sravnite samo **гръкъ** sa graecus, u got. kreks, u lit. grikas, dapače u samih starosl. spomenicih (recenzije ruske) грекомъ, греци itd. ili **кръстъ** sa χριστός, christus, **кръстити**, letonski kristit, njem. kristen. sr. **кръзно** sa srednjolatinskim crusina, crusna, ali u sred njem. Kürsen. — Ovako odgovara slov. **грѫбъ-грѫбавъ**, lit. grubus, **гръмѣти** (odatle **громъ**) sravnjuje se sa sanskr. kor. bhram, u grč. poznati samostav βροντή (m. βρομτή); **кръвь** u lit glasi: kraujas, u lat. cru-or, gr. κρεας got. hraiv itd. korien prvobitni biti će *krav* ili *karv*, u skraćenom obliku *cru*.

Iz ovoga obširnijega razmatranja, sravnjivanja i ogledanja raznovrstnih slučajeva, mogao se je napokon svatko osvjedočiti, da staroslovenski jezik vrlo dobro shvaća smisao poluglasa pišući ga *za* **р**-om; tko pak pristaje uz ovu premisao, lahko će privoliti i na njezine posljedice glede jezika hrvatskoga iliti srbskoga.

Jerbo kao što si nesmijemo misliti, da bi u svih glasovnih i obličnih pojavih staroslovenski se jezik imao smatrati temeljem, na kojem bile bi osnovane sve razlike pojedinih današnjih narječja slovjenskih, tako opet treba dobro paziti osobito u pojedinih pitanjih, koja su narječja današnja sa starim slovenskim, u čem li tako jednaka, da što bi god iztumačeno bilo za

jedno, valja u podpunom obsegu i za druga. Neda se tajiti, da stara slovenština u nekoliko važnih i upravo bitnih slučaja zbilja odlučno pristaje uz jednu samo odiel slovjenskih jezika.

Da uzporedimo samo ovake primjere:

Starsl. злато, Nbg. nslov. hrv.-srb. čes. zlato, polj. luž. złoto, rus. золото.
„ власть „ „ „ „ „ vlast, „ „ włość. „ волость.
„ младъ „ „ „ „ „ mlad, „ „ młody „ молодъ.
„ врагъ, „ „ „ „ „ vrag, „ „ wrog. „ ворогъ.
„ мразъ, „ „ „ „ „ mraz, „ „ mroz, „ морозъ,

tko nevidi ovdje, uzimajuči u veliko, dvie razlučene polovice slov. jezika? (sr. Lavrovski o rusk. polnogl. u Izv. c. ak. rus. Materialy V.) Kako u tom, tako opet u porabi starosl. ръ strogo su razlučene iste dvie polovice. Dokazasmo, da se u takovih sastavinah nepita za samoglas р nego za poluglas ъ: zato niti nećemo ovakova pitanja stavljati, što li starosl. р odgovara u današnjih narječjih, jerbo bi se odgovorilo, da opet *r* — nego se pita, kako izrazuju ono, što je u staroslovenskom poluglas ъ?

Na to odgovara svako narječje svojim načinom, ipak se osim novobugarskoga i novoslovenskoga sva ostala u tom slažu, što poluglasa u vriednosti naličnoj nekadašnjici nepoznaju. Dva su puta, kojima biva poluglas nadomještivan: jedan da se sasvim i bez traga izbacuje; drugi da su mu izmjenikom puni samoglasi. Kada, kako li biva jedno i drugo, to spada u glasovnu nauku pojedinih narječja slovjenskih; i doista će danas sutra zanimiva pitanja, a još zanimivije odgovore iznieti na vidjelo jezikoslovje iz ovakovih razmatranja, kano je: сънъ, pak uz to сонъ, sen i s*a*n, ili дьнь, a uz to: день, den, dzień i d*a*n itd. Ili zar ćemo uviek zadovoljni biti sa samim da je tako, nepošav nikada dalje: zašto i odkada je tako? — Što je zamjenica staroslovenskih poluglasa u obće, to je jedan, istinabog najvažniji i najosobitiji slučaj kod ръ napose. Neima dvojbe, da su u nutarnjem vezu i tajnoj srodnosti ovakove kombinacije: ruski дождь, дочь, доска, ложь, сонъ, во, со itd. gdje je о = ъ prema волна, долгъ, солнце, блоха, плоть, ili горбъ, гордый, кормить, корчма i кровь, трость, дрова, itd. gdje je ол i ло ili ор: po jednoko staroslov. лъ ръ; isto tako poljski: kiedy, dzień, miecz, pies, niecka, wieś, gdje je *ie* = ъ i ь prema: mierzić, twierdza, sierp, cierpieć itd. Nego to su do danas ipak većma temeljite slutnje, nego li izpitani zakoni, pošto s tih gledišta zemljište slovjensko nije jošter ni na ugaru.

Već iz navedenih primjera ruskoga i poljskoga jezika (s ovima slažu se i lužičko srbski) vidi se, da nemogahu udobno glasa stisnuti, niti pred *r*, niti za *r*, tako da bi jim dovoljan bio sám zvuk *r*-ov, o kojem gori spomenusmo da je pun samoglasnosti; nego njihov cjelokupni organizam tražio si je u takovih rieči polakšice, odapev širi otvor ustiju budi prije budi poslije *r*-a, a to nebijaše niti u ruskom jedino samoglasom *o*, niti u poljskom samoglasom *e* ili *ie*, premda inače ovi glasovi onako ondje gospoduju, kako u nas *a* — već za sve vrsti slučajeva navesti ću nekoliko primjera: *ar*, barłog,

karmić, kark, karczma, martwy, tark, twardy; *er*: mierzić, twierdza, sierp, czerw'; *re*: brew', krew', kret, grek. (Sa **лъ** nije poljski jezik jednako postupao; ondje bo neima ał, ali zato oł i ło i łu: żołty, słońce, dług). U ruskom *or*: морковь, гордый, кормить, корчма, горло; *er*: первый, тернъ, терпѣть, серпъ, серна, кервь; *ro*: кровь (krv), тrость (trst-ika), кротъ (krt), дрова (drva); *re*: гремѣть. крестъ, грекъ, бревно. (Za **лъ** ima isto tako: ол, ло, ел, ло: волна, плоть, желтый, слеза).

Drugačije biva u d r u g o j polovici slovjenskih jezika, kamo nadjosmo da spada československi, bugarski i slovenski današnji, i hrvatski-srbski. Njim netreba niti sprieda niti straga kod *r* nikakova širega oduška, več uložiše potrebitu vezu glasa za prvi i treći suglas u sredinu, u sám *r*.

Jezik česki pisaše u starodavno doba *e* ili *i za r*. (sr. Altböhm. Denk. p. 69); nemislim, da bi Šafařik i danas tvrdio, da mu se vjerojatno čini, da je to puka imitacija cirilskoga pravopisa, kao što je u naznačenom djelu izrekao. U XIII. i XIV. vieku uvuče se protivna navada, te pisahu *i* pred *r*, ali je to jamačno gori krpež i gora duševna ovisnost, nego li ono prvo. Premda još i danas česki jezik drži samoglase *l* i *r*, ipak ga narječje slovensko (slovačko) nadkriljuje ne samo u pojedinih izrazih n. pr. čes. krev. slov. krv (sr. Hattala srovn. Mluvn. §. 94), već i tim, što razlikuje takodjer dužinu i kraćinu upravo kao naš jezik.

N o v o b u g a r s k i jezik, pošto mu je vokalizam okržljavio, ima danas i takovih primjera, gdje **ъ** za **р** stoji mjesto drugoga kojega samoglasa, osobito mjesto **ѫ**, n. pr. **мъжь, ръка, кръгъ**, m. **мѫжь, рѫка, крѫгъ**, **чръво** m. **чрѣво**. Izgovaraju li se ovakove sastavine drugačije, nego li one gdje je **ръ** i u samom starobug. jeziku stojao — toga j a neznam; jošte neznam ni to, da li je razlika u pisanja: **блъха** i **бълха**, **бръдо** i **бърдо** osnovana na izgovoru, ili je posljedica nerazuma, kao što naši *e* i *a* pred *r*-om.

U s l o v e n s k o m jeziku tumarahu tudjom naukom pokvareni gramatici vrlo dugo, dok dodjoše do osvjedočenja, da je u njihovu jeziku *r* naravi samoglasne: dobro jim reče Miklošić u svojoj gramatici: „die sloven. grammatiker sind nicht zur erkenntniss der vocalischen natur des *r* gelangt, indem sie serce, terpeti . . schreiben . . . bloss in den für die ungarischen Slovenen gedruckten büchern wird richtig srce, trpeti u. s. w. geschrieben, so dass a u c h h i e r d i e e i n f a l t r i c h t i g e r s i e h t, a l s d e r v e r s t a n d d e r v e r s t ä n d i g e n.“ Zbilja čitam u najnovijoj slavnici Janežićevoj ovako: „Tudi nam Slovencem je *r v* teh in tacih primerih nekam samoglasne natore; zato se pred njim poluglasnik *e* tudi v pisavi bolj in bolj opušča, kar močno lajša pravo izreko, posebno tujcem. Vrh tega se bližamo po tej pisavi tudi drugim bratom na jugu in severju.“

I u h r v a t s k o m (s r b s k o m) jeziku nestati će svake razlike, čim se sviet sve to bolje uputi, da pisanje nije prepušteno na milost ili samovolju slovničara nego se osniva na unutarnjih zakonih, kojih navieštati nije svakomu sudjeno; a naš je slučaj osobito poučan te dokazuje prekrasno, kako je nesmotreno povjeravati se gramatikom prije dobe, a kako je griešno svako

prenaglo umovanje o jeziku. Tko se nebi zabunio, kada ga jedan uči: piši màrtav, drugi: mèrtav, a on sam jadnik nateže ustne, napinje grlo te ako neće da si izgovor pokvari, sve jednako dolazi na: mrtav? pa gle čuda nečuvena: upravo ovako, kako bi on sam i bez nauke pisao, dokazuje mu, da je dobro i valjano pisano, ne samo nepobitan zakon, crpljen iz unutarnjosti jezika, osnovan na organičkoj srodnosti, nego historička poraba mnogih vjekova.

Sjetimo se samo i opet naše stare pismenosti. Iz onoga, kakova bijaše sudbina starosl. ъ-a, lahko se je domišljati, da će naš jezik i ovdje donekle samo podnositi nametnuti mu jaram staroslovenski, da će se ipak, bilo prije bilo kasnije, barem u pojedinih primjerih iztaknuti osobina narodna, kako se izticaše kod ъ. Dogodi li se pako te u pisanju naših spomenika nebi bilo promjena od onoga, što je u staroslov. jeziku, to je, nadam se, upravo dokaz, da nemienjahu ništa s toga, što se u ovoj točki nije narječje narodno od poprimitoga književnoga ništa razlikovalo.

Uzmimo samo povelju Kulina bana od g. 1189. Nije li ondje ne samo u glasoslovju skroz očevidan upliv jezika narodnjega, nego je i gramatika većinom naša današnja, a ipak vidi se, da je sasvim dobro poznat jedan poluglas: **дьнь, босьньски, вьсѣмь, сьто, сьвѣть,** dapače **сьмь** mjesto **ѥсмь, осьмь.** Tko vjeruje (ja nikako) da onaj što pisa **и** mjesto **ы, светога** m. **све́таго, кире** m. **иже, хоке** m. **хощеть, своѥвь воловь** m. **своѥю, волѥю** itd. — to je sve moralo ovako bivati u ustiju naroda — onaj, velim, da bi bio pisao **дьнь, сьмь, осьмь** itd. da nije u takovih riečih zbilja čuven bio neki mukliji glas *), koji bijaše u sredini medju *a* i *e*? Ista povelja, dokazav time da se usudjuje opoziciju praviti proti staroj slovenštini, piše ipak: **дрьжати, срьцемь, крьстителя,** itd. vidi se dakle da je „dijak" ovakov način pisanja našao posve prikladnim osobito da mu nije pred *r*-om ništa nestajalo.

Na ove iste rezultate dolazimo iz znamenite darovnice hilandarske od god. 1199., i iz napisa žičanskoga: primjera ima ondje na stotine, da se bori srbština sa bugarštinom; skoro za svaki važniji pojav narodne slovnice podkrade se po koji primjer, i za svaku glasoslovnu osobinu, iz kojih kamenčića nije osobito mučno sagraditi čitavu zgradu narodnoga srbskoga ili hrvatskoga jezika za XII — XIII. viek. Ova će se zadaća sada tim laglje riešiti, pošto joj Majkov znatno put prokrčio. A kako se ondje pišu naše rieči? — odgovorit ćemo s obćenim obzirom na poluglase ovako:

Kao što netko, uvidiv da su nam dva poluglasa suvišna, zabaci jedan i to ъ sasvim, tako je opet preostali ь izpred razvijajućih se nivijih procesa glasovnih sve dalje uzmicao, sve više nestajao: najprije ustanovi se jedno načelo, da poluglas, gdje nije prema okretnosti i lahkoći izgovora, mora izpasti: zatim drugo, gdje zahtieva vis inertiae, da se se umetne ne samo ь, nego

*) To je ono, što naši gorštaci Crnogorci jošter imadu nešto ovomu poluglasu slična, a Bugari niti su ikada bili, niti će biti. Tko bi jih dielio od naroda hrvatskosrbskoga, vrlo bi griešio. —

ako već od prije bijaše, da se u jednom i drugom slučaju izpuni u *a*. Za ovo drugo načelo neima iz XIII. vieka jošte nijednoga primjera, ali za prvo ima jih vrlo mnogo, n. pr. u nap žič. (g. 1228.) **срьпскиіе, поповскиа, всаки, створить, тко, нѣшто, царствиа**; ili u pov. Ninoslava bana (g. 1234 — 1240.): **босньски доубровчкомоу, добиткь** itd. I ovako bih mogao mnogo primjera istoga vieka izpisati iz spomenika, gdje je poluglas zanemaren kao stvar suvišna ter za ondašnji izgovor bez znamenovanja: samo u dva slučaja drže ga se sasvim vjerno, to jest na koncu rieči i za ρ-om kada je medju dva suglasa. Ali ovdje neima više etimologičkoga smisla, nije više pisme nego samo znak, i to znak, koji se našim djedovom pričini onako zgodnim i umjestnim, da bi bio nekom vječitom opomenom i neutrudivim čuvarom, u ρ prenesene samoglasne vriednosti, kako je i jezik ruski pričuvao u istoj vriednosti oba poluglasa saviestno do ovoga časa. Sa svim tim našao sam nekoliko spomena vriednih primjera, da je i u tom najstarijem odsjeku naših pismenih spomenika, na početku XIII. vieka, izostavljen poslije *r* poluglas (t. j. pisac zaboraviv na pismeni običaj, sliedio je u onom trenutku svoj sluh): u nap. žič. dva puta, jedan put u rieči **грьгоурь**, drugi put: **тѣлоу и крвы** (mjesto **крьви**); u list. br. 43. g. 1253: **држимо**; g. 1234 — 1240 u podpisu: **краль српски** ili **србски** (br. 54.); nekoliko je drugih primjera naveo Majkov p. 377, samo jih treba prema novijemu izdanju spomenika od Miklošića izpraviti. — I pogrješke često su poučne: kada je dan današnji toli mučan i trudan posao, dok se ljudi okane samoglasa pred *r*-om, zašto se nebi i prije V — VI. vjekova bio kojigod čovjek našao, komu nije išlo u glavu, da se može slovka pisati bez naročita samoglasa!

U listu kneza dubr. Nikole Tonista od g. 1238 dolazi ovako: **дерьжати, потверьдимо**; to dokazuje, da čovjek, koji ono pisa, nije razumio slovjenskoga jezika (ima ondje i drugih pogrješaka); isti majstor, rekao bih, da je sastavljao i listinu, kojom se ban Ninoslav miri s Dubrovnikom pod istim knezom Tonistom g. 1240. Ondje se piše pravo i krivo: **кельнемо се, серблинь, тверьди** uz **врьсть, кльнꙋ**; dapače g. 1243 odlikova se netko sa **кѣрьсть**. To je dokaz, da dotični „dijaci“ bijahu — neznalice; a to se još krasnije vidi u znamenitoj listini br. 38., g. 1247 u Mikl., gdje se Krajinjani mire s Dubrovnikom: nju pisa čovjek, koji nije umio slovjenski niti sklanjati niti sprezati, i ondje se po njegovoj sasvim privatnoj mudrosti nalaze ovaka strašila: **упельщениѣ, керьꙋ, герльꙋ** itd.; ali je istomu spomeniku dodan komadić kože, na kojem se pripovieda, kako Krajinjani bješe ugnani u kletvu na mir, pokle se je već vratio Odola (njihov zastupnik) iz Dubrovnika: ovaj je ulomak kasnije dopisan vještom rukom, te pokazuje čovjeka vješta slovjenskomu jeziku ovimi primjeri: **Тврьдѣнищь, Влькашинщь, Грьгꙋрь.** —

U XIV. — XV. vieku, što je više primjera sa zapada, to bi češće izpuštan za ρ-om poluglas, a kada izostavljujući jedno, nije se ipak niti sprieda, niti straga dodavalo ništa drugo (niti *a* niti *e*), što sliedi odatle? Nije, mislim, težko pogoditi. Evo samo nekoliko primjera: od g. 1410. **срца, смрть, потврдихѣ, трпити**; g. 1420 (Tvrtko Tvrtković) **милосрдию, прво, ꙁ дрвии, с грмиемь,**

потврћено; g. 1439. **крстьианинв** itd. Ali i na iztoku, gdje je sa pravoslavjem ujedno cvao jezik „slaveno-srbski“ (premda ni pola onako strahotan u XIII. — XVI. vieku, kako u XVII. — XIX) ima ipak primjera dovoljno. Uzeti ću samo darovnicu kralja Stefana Uroša III. manastiru Dečanskomu (od g. 1330), kako je, čini mi se, vjerno naštampana u Izv. c. ak. Petrog. Tom VII. snopić 3.; evo iz nje primjera: **српскаго, прваго, с' урвенимь бръгомь, на цорковь, цркве** (2 puta), uz ovake: **ср'бскаго, р'ть, р'жаницомь по р'тоу**; inače piše **рь**. —

Ima jošte jedna vrst kasnijih cirilskih pisama, iz XVI. i XVII. vieka iz Dalmacije (osim Dubrovnika), osobito iz Poljica i iz Hrvatske (u širem smislu), kojih jest poglavita i značajna osobina, da neukazuju nigdje ni traga uplivu crkvenomu, niti starim tradicijam pravopisnim, nego pišu sasma po izgovoru, dakle bez suvišnih poluglasa: n. pr. u zbirci spom. glag. u Kukuljevića br. 231 (od g. 1543) бани хрватски, врсте, држати, скршити, хрстиянство itd.

U spomenicih glagolskih ima mnoge više samostalnosti, a manje zavisnosti od crkvene slovjenštine, nego li u cirilskih: kao što se manji obzir uzimao na [illegible], isto je tako posvema riedko gledano na to, da bude poslije *r* napisan poluglas. Da su zanj slabo marili, pokazuje već neugledni značić ı ili ', u koji skratiše prvobitnije oblike [illegible] i [illegible]. U najstarijoj listini sigurna oblika, br. 3. u Kuk. g. 1309. ima: [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] (knez zlo se podpisao: [illegible]!); br. 4. iste godine: [illegible], [illegible] [illegible]; od g. 1351. [illegible] uz [illegible], [illegible], [illegible] uz nevaljalo: [illegible]; br. 8. i 9. g. 1375 ima *r* sa znakom '; [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]; opet br. 11. (1381) [illegible], [illegible]; br. 12. (1393) [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]; br. 27. (1420.) »Knez Mikula de Frankapan« [illegible], ban [illegible]; br. 30. (g. 1431.): [illegible], [illegible]; br. 33. (g. 1434.): [illegible], [illegible]; br. 48. (1447.): [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]; br. 55. (1450.): [illegible] [illegible] uz: [illegible] (breviarium); br. 92. 1472). [illegible], [illegible] itd. — Napomenuti ću jošter, da je slavni Kristofor Frankapan u dopisih na biskupa Jožefića umio glagolicom, a dosta pravilno pisati, a biskupovi odgovori još su i pravilniji: iz dopisivanja ove dvojice visokih dostojanstvenika može se potomstvo koje čemu naučiti i zastiditi. — Oko polovice 16. vieka počimaju hrvatske listine latinicom pisane, gdje bijaše težje pismo tudje prilogoditi neobičnim glasovom i kombinacijam domaćim pa ipak, čudo nikakvo ali sramota velika, gle kako razborito pogadjaju, što valja: u prvoj iz zbirke Kukulj. g. 1556. čitamo: naprwo, prwe, prwy, drsy, vdrsy, chethrty, chethrdezethny, zrebrna, wrthle, thwrdynw.

(Druga polovica u drugom svezku.)

Ocjena starijih izvora

za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka.

Izpituje Dr. **Fr. Rački.**

Predgovor.

Po mojem mnienju većina naših dojakošnjih povjestnika griešila je napram starijim povjestnim izvorom na dva načina: ili je naime mnoge od njih bez razbora sliedila ili jih bud posvema zabacila bud prezrela. Jedno i drugo porodilo se odanle, što su izvori za srednji viek hrvatske i srbske poviesti slabo izpitani po zakonih povjestne kritike.

Ovoj nestašici budi taj pokus u prilog. Komu su stariji izvori za našu poviest iole poznati, tomu netreba na široko razlagati: zašto ocjenu starijih izvora počimam sa spisi cara bagrorodjenoga Konstantina. On je prvi od njih, koji napominje glavna razdobja u prošlosti hrvatskoga i srbskoga naroda do polovice X. stoljetja, tè je u svojoj pripoviesti zasegnuo tja u njegovu pradomovinu. On dakle otvara red naših pisaca sredovječnih, tè nam ima mnogo do toga stati, da točno doznademo: u koliko ga sliediti smiemo i možemo. U novije doba prigovoriše ovomu okrunjenomu piscu u koječem Šafařik, Zeuss, Krause, Hilferding i Dümmler; ali nitko od njih nije Konstantinovih djela izpitao pobližje, kao što se izpitati ima svaki, osobito stariji povjestni izvor.

Držeć se dakle izreke Ammiana Marcellina (rer. gest. XV. 1): „utcunque potuimus veritatem scrutari . . narravimus“, stavljam svoj sud o Konstantinovih povjestnih spisih našim povjestnikom i ostalim prijateljem narodne prošlosti na razsudbu, tè ga polažem za temelj ostalim razpravam ove vrsti.

I.

Konstantin Porphyrogeneta

Svaki, koji hoće svoj sud izreći o kom djelu, dužan je najprije poznati pisca. On pako poznaje pisca, koj je točno i temeljito obavieščen o njegovu stanju, toli vanjskom koli nutrnjem t. j. koj poznaje život i sudbinu, tè umna i duševna svojstva pisca, koj ujedno prouči: kakovu je svrhu imao pisac sastavljajuć svoje djelo i kojimi se je sredstvi služio, da promakne i postigne onu svrhu.

Po ovih obćih zakonih kritičkih izpitat ćemo književno djelovanje Konstantina bagrorodjenoga.

Car Konstantin ovoga imena VII. sin Lava VI., pridjevom mudroga, a unuk velikoga cara Vasilija, i carice Zoe, rodi se prije 29. Studenoga 905 godine. On na taj način potečè po svom djedu, rodjenom u selu Lipru kod Jedrene, [1]) iz krvi slovjenske. Konstantinu bilo je tek sedam godina, kada mn dne 11. Svibnja 912 otac Lav preminù. Ovaj preporuči ga svomu bratu i za maloljetnosti Konstantinove na prestolju nasljedniku Aleksandru. Nù taj življaše samo za lov i razkoši; Konstantin nije se mogô od njega dobra naučiti, pače na njegovu sreću Aleksandro umrè već 6. Lipnja 913. Osmogodišnji Konstantin bude sada proglašen za cara pod skrbničtvom patrijara Nikole, vojvode Stjepana i Ivana Elade, upravljatelja Ivana, Basilika i Gabrielopola; a Theodor bijaše mu dan za odgojitelja. Koliko skrbnika nije imao mladi Konstantin! a razumieva se, da nije on, nejak i neizkusan, carstvom vladao, nô da su njegovi skrbnici vladali. Koliko je u dvoru byzantinskom bilo spletaka uz tolike glave i mlada vladara može si svaki pomisliti, komu je iole poznato družtveno, političo i nabožno stanje Carigrada u ono doba. Varke, prevare, lukavost i podlost igrahu kolo oko mladoga Konstantina. Jedva Theodor odkri urotu dvorjanika Konstantina, koj svoga svaka Lava htjede uzvisiti na priestol mladomu caru o bok, kada vojvoda Roman isto izvede bez urote — ženidbom. On naime znadijaše zavesti mladoga cara; da obrekne ruku kćeri mu Jeleni. Dne 27. Travnja 919 slavila

[1]) Cod, Vat. 7019, p. 161: „ѡтъ села оубѡ бѣ (Vasilij) лнпра, блнзъ сѫщаго прѣкаго града македонскаго, нже ѡтъ ореста нмаща прѣвѣе званне, андріанъ съгнздавъ грьчьскын царь званіе дарова градоу свое.“

se u Carigradu ženidba med carem Konstantinom, komu bijaše jedva 14. godina, i med Jelenom Romanovom; a već 24. Rujna 920. Konstantin proglasi svoga tasta cesarom, tè ga 17. Prosinca i. g. kruni kano suvladaoca rimskoga carstva.

Konstantin i Roman carevahu dvadeset i četiri godine zajedno: prem Roman sám bijaše pravim carem. Sinovi Romanovi miešahu se takodjer u vladanje, pače jednoga od njih — Krištofa — dadè Konstantin kruniti još u Travnju 921. Sinovi Romana postaše svaki dan smjeliji, tè jedan od njih — Stjepan — iztjerà otca iz dvora (19. Prosinca 944), na što bje Roman prognan na ostrov, gdje se pokaludjeri.

Konstantin nije imao ni sada snage primiti sam kormilo u ruke, već stadè vladati sa sinovi Romanovimi; jedino što je učinio za svoju obitelj je to, da je sliedeće god. 945, 6. Travnja dao kruniti svoga sina Romana po patrijaru Teofilaktu. Romanu bilo je tada sedam godina (rod. 938). U sried dvorskih spletaka znao se ipak Konstantin uzdržati na prestolju tja do smrti, koja ga zatečè u Studenu god. 959, u 57 godini života.

Prestolje zasjedè njegov sin Roman sa sinom Vasilijem, majkom Jelenom i suprugom Theophanom.

Ovo su vjerodostojne crtice iz života cara Konstantina, vladaoca slaba i neodvažna. U njegova doba priestol velikoga Konstantina na Bosforu bijaše obkoljen sjajnostju imena, koje je jošte u Europi nješto značilo; ali carstvo Byzantinsko stiskalo se je u to užje granice. Djed Konstantinov silni Vasilij bio je povratio staru slavu iztočnomu carstvu. On suzbi Saracene, skrši Pavličane u Aziji, razvi carske stiegove u južnoj Italiji, Jugoslovjene, imenito Hrvate i Srblje spravi pod svoje suzerenstvo, Bugare učini si saveznike. Ali za njegova sina a otca našega Konstantina, za cara Lava VI (886—912) počè carstvo opet padati. U dolnjoj Italiji carsko oružje stadè uzmicati (887) pred knezom Ajonom; Saraceni potukoše carsko brodovlje kod Messine, osvojiše (900) Palermo i Reggio, osvojenjem Soluna (904) metnuše nogu na Balkanski poluotok. To nebijaše dosta — Lav steče si velikoga neprijatelja u bugarskom caru Simeonu. Zarativši se Lav sa Simeonom bude do noge potučen (893); tè se s njim pomiri, kada ga natjerà u tiesnac sa svojimi saveznici Magjari.

Poslie smrti Lava za vlade Aleksandra, našega Konstantina i Romana neumiri se carstvo. Najveći neprijatelj bijaše mu Simeon, s toga zove ga Konstantin [2]) „ἀθεώτατος Βούλγαρος." Silni car Bugarski prodrè god. 913. s vojskom pod Carigrad, god. 914 osvoji Jedrenu i pripravljaše se na veliki rat. Grci naumiše se oprieti barbaru sa svom snagom, tražahu savez kod Pečenega i Srbalja. Od iztoka imalo bi udariti brodovlje, sa sjevera divlji Pečenezi, sa zapada Srblji. Ali Simeon neklonù duhom; pohitiv proti grčkoj vojsci potuče ju do noge dne 20. Kolovoza 917 kod Anheloa blizu Mesembrije (sada Misivria na crnom moru), Pečenezi i Srblji čuvši o toj pobjedi osta-

[2]) De Themat. lib. I., p. 33. Ed. Im. Bekker.

doše kod kuće. Nù Grke čekala je još veća sramota. Simeon, koj se već zvao царь, „βασιλεὺς“, „αὐτοκράτωρ“, udari god. 923 prieko Balkana, potuče dvie carske vojske, poplieni Macedoniju i Traciju, dojdè pod sám Carigrad. Grad Konstantinov uztrepti, tè sam tast cara Konstantina morao je dne 9. Rujna izići 'u tabor Bugarski, da umiri Simeona. Ovaj primi darove, ali nehtjedè utanačiti mir; valjda imaše u glavi ine osnove, koje bi bio izveo, da ga dne 27. Svibnja 927 nezateče smrt.

Simeon neostavi jednaka sina. Konstantin i Roman utanačiše s Petrom mir, a da ga uvedu u svoje kolo dadè mu Roman dne 8. Listopada 927 ruku svoje netjakinje Marije. Ovo miešanje čiste grčke krvi s varvarskom probudilo je u dvoru i u Carigradu veliku sablazan, tè sám Konstantin nastojaše ovaj vez tim opravdati, da je Roman bio „ἰδιώτης καὶ ἀγράμματος“, da nije bio odgojen u dvoru, pa za to prezirao „otčinska predavanja“, nù i on sam bijaše mržen od vieća, puka i iste crkve. [3]) Što radi ovoga veza što iz politike car Konstantin dao je Petru naslov „βασιλεύς“, [4]) koga naslova djed mu Vasilij nehtjede njekada dati ni istomu Ljudevitu njemačkomu kralju.

Već iz toga može štioc razabrati, kako slabo ćutilo se iztočno carstvo za cara Konstantina, kada se upuštalo u saveze, u dogovore, u prijateljstva, koja bijahu protivna svim predavanjem i nazorom grčke i rimski prošlosti. Rimsko carstvo u iztoku bilo bi se razpalo više stoljetja prije, nego postane plienom prorokova kalife, da nije sve svoje susjede nadmudrivalo naukom, izobraženosti i politikom i da nije mnoge od njih privezalo svojoj crkvi, robinji državnih svrha, orudju dvora na Bosforu.

Odkada iztočno carstvo, natjerano novimi narodi, dojdè u tiesnac, zavladà običaj, da ne samo domaći ljetopisci, več iste krunjene glave svraćahu pozornost to naroda to prestolja na pogibelj, koja carstvu prieti, pokazujuć ujedno način i sredstva, kako da se ova pogibelj odvrati. Jedva se Slovjenski narod pomoli na granicah carstva, tek počè se lievati krv grčka u ratovih s ovim narodom, koj je imao prodrieti Carigradu na domak, kada car Mauricij opisà način kojim treba vojevati proti novim „varvarom“ da vojevanju bude uspjeh. [5]) Slovjenski narod medju tim osvoji skoro sav Balkanski poluotok, utemelji neodvisnih država, pokrsti se, ali ostadè pogibeljan iztočnomu carstvu. Car Lav mudri, prem iz ruku otca primi jako carstvo, obnašô je probitačno u svom djelu vojenom [6]) sjetiti se i Slovjena, opisat jim u kratko ćud, način življenja, mane i krieposti, a to sve za to, kako sam kaže: „da o vojvodo! imadeš ovaj nauk za porabu i gotov, tè da ti bude poznat, kao da si se več u napried izvježbao.“

Kod svih naroda naprednih u prosvjeti i naucih zavladô je od njekada običaj, da vojvode, vladaoci, državnici svoja izkustva, svoje misli napišu,

---

[3]) De administ. imp. c. 13.
[4]) De caerem. aulae Byzant. ed Paris. II. 389.
[5]) Mauricii Strategicon. Upsaliae 1664. U rukopisu u Vatik. knjižnici br. 1164.
[6]) Leonis imp. tactica. Ed Meursii. Florentiae 1745.

te bud svojim bližnjim, bud potomstvu na uspomenu i ravnanje ostave. Tim putem pošli su J. Caesar, M Aurel, Mauricij, Lav i mnogi ini. Tim putem htjedè poći i naš Konstantin Porphyrogeneta, tè u tom nasljedovati svoga otca. Ovdje se dà kako može reći: otac i sin pisahu, a djed jim radio.

Konstantin napisao je sliedeća djela, koja su do nas doprla: a) život djeda mu cara Vasilije pod naslovom: ἱστορικὴ διήγησις περὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος. b) djelo pod naslovo »περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων. c) djelo bez naslova, posvećeno Konstantinovu sinu Romanu. Učeni Meursius okrstio ga: »de administrando imperio«. d) djelo »de caeremoniis aulae byzantinae«. e) djelo »ἐκλογὴ νόμων« f) napokon djelo »Διήγησις περὶ τῆς ἀχειροποιήτου θείας εἰκόνος μετακομισθείας.«

Od ovih šest djela peto nije još tiskano, te se čuva o knjižnici Vatikanskoj (medj. rukop. Vatik. br. 163), ostala tiskana su koje u Holandiji i Francezkoj, koje u Njemačkoj XVI — XIX vieka. Imenito djelo »de thematibus« tiskano« je u Leydenu (1588), zatim uz ostala Konstantinova djela u Parizu (1711), napokon u velikoj sbirci »borpus scriptorum historiae Byzantinae« u Bonni objelodanjena su sva djela Konstantinova. Djelo pod c) razjasnio je opazkami učeni dubrovčanin Benediktinac iz sbora Mljetskoga o. Anselmo Banduri, tè je njegov svedjer znamenit tumač otiskan i u Bonskom izdanju (god. 1840) izpravljenom po Em. Bekkeru.

Prva tri djela Konstantinova važna su za poviest i zemljopis, četvrto je veoma zanimivo za svakoga, koj se želi upoznati sa životom dvora u Carigradu.

Životopis cara Vasilija riše državno i crkveno djelovanje toga velikoga vladara. Nù pisan je ne samo štovanjem unuka nego i hvalisavostju ponositoga Grka.

Pošto odlučismo izpitivati Konstantinovo književno djelovanje samo u koliko se tiče prošlosti jugoslovjenske, ova pako čita se u djelu pod c) samo ovo djelo može biti predmetom našega kritičkoga iztraživanja, a na ono pod b) obzirat ćemo se, u koliko stoji u savezu s djelom de adm. imperio.

Sva gore navedena djela potekla su iz pera cara Konstantina u cielom obsegu, samo ono pod d) ima se smatrati kano kompilacija dvaju pisaca, započeta Konstantinom, a nastavljena njekim drugim, izvedena pako med god. 949 — 963. Djelo pod c) izdao je Banduri po rukopisu iz XIII. vieka, koj se čuvao u kr. knjižnici u Parizu, i u kom je ono razdieljeno u petdeset i tri glave sa tolikimi nadpisi. Pisao ga je Konstantin god. 948 — 952, dakle kao muž priljetan i zreo. God. 949 sastavljao je gl. XXVIII. i XXIX, kao što sám naročito svjedoči [7]), bio je dakle svršio tada preko polovice svoga djela.

Ovomu djelu, kako gore rekosmo, Konstantin nije nadjenuo nikakova

---

[7]) Cap. XXVII. (p. 120): »Εἰσὶ δὲ μέχρις τῆς σήμερον, ἥτις ἐστὶν ἰνδικτιὼν ἑβδόμη, ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου ϛυνζ'. Cap. XXIX. (p. 137.): ἥτις ἰνδικτιῶνος ἑβδόμης ἔτους ϛυνζ'.«

nazova. Na čelu predgovora stoji mu samo taj nadpis: Κωνσταντίνου, τοῦ ἐν χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων, πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥώμανον, τὸν θεοστεφῆ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα.“ Naslov, koga mu učeni Meursius dadè, može se izvaditi tek iz predgovora, u kom ujedno odkri Konstantin svrhu i namjeru, s koje sastavi djelo za porabu svoga sina: „slušaj sinko — ovako nagovara krunjeni pisac mladoga Romana — prihvatiš li ovaj nauk, pametni držat ćete za mudra, a mudri za pametna. Uči ono, što imaš ponajprije znati, i razborito poprimi kormilo carstva. Sám sobom razmišljaj sadašnjost, izuči budućnost, da si uz pravi savjet sakupiš izkustvo; tada ćeš uzmoći poduzeti s uspjehom velike stvari. Evo predlažem tebi nauk, da poznav i rabiv ga nezabludiš u poslovih javne koristi. Ponajprije kazat ću ti, koj narod može u čem Rimljanom koristiti, u čem li škoditi, zatiem kako ovi narodi medju sobom živu, i koji od njih mogu zaratiti se i zavojštiti. Onda pripoviedat ću ti o njihovoj nezasitnoj pohlepi i nepravednih zahtievih njihovih; izza toga o razlikosti inih takodjer naroda, o rodoslovju (περὶ γενεαλογίας), ob običajih, o položaju i vrsti zemlje, koju obitavaju, vrh toga ob obsegu i veličini zelje, i o sgodah, štono su se dogodile u razno doba medj Rimljani i raznimi narodi, napokon o promjenah sbivših se u nas, pače u cielom rimskom carstvu u stavno doba. Ova, promozgana po zakonih mudrosti, naumih priobćiti tebi, svomu ljubaznomu sinu, da točno sve razlikuješ, i da znadeš, kako imaš postupati s ovimi narodi, bilo da jih umiriš ili da se s njimi zaratiš, ili da jih odbiješ.“

Konstantin indi pišuć ovo djelo imao je tu svrhu i namjeru, da sina svoga Romana, koj ga imadjaše na prestolju sliediti, upozna s narodi, koji bijahu u odnošaju, bud prijateljskom bud neprijateljskom, s iztočnim rimskim carstvom, tè da se ovim poznavanjem bližnjih i susjednih naroda kod buduće uprave carstva koristiti uzmogne. Ovu svrhu primjetio je već Ivan Egnatius pisuć: „hic (Constantinus) librum Romano filio reliquit, in quo summam totius imperii, sociorum omnium foedera, hostium vires, rationes, consilia explicuit.“ [9])

Svrha dakle knjige Konstantinove bila je politička; a poučna samo u toliko, u koliko bijaše od potrebe uplesti narodo — i zemljopisne crtice, da iz njih i kroz nje Roman može se upoznat s narodi, koji mogu koristiti ili nahuditi iztočnomu carstvu.

Konstantin razdielio je svoje djelo prema ovoj svrsi i prema obećanju svomu u predgovoru u dvie glavne česti: u prvoj (gl. I. — XIII.) navadja naposeb one narode, kojimi može se, i tumači kako se može, služiti car rimski na svoju korist; u drugoj (XIV — LIII) u kratko navadja prošlost, postojbinu i običaje onih naroda, koji bijahu njekada ili još za njegovo vrieme u državopravnom odnošaju naprama iztočnom rimskom carstvu. U ovoj takodje česti svakom sgodom napaminje, kako ovi narodi mogu koristiti rim-

[9]) Hanke: de Byzant. rerum scriproribus graecis p. 477.

skomu carstvu, ali glavnu svrhu ove česti sám Konstantin ovako opisuje [10]: „ovo, što sliedi govori o razlikosti inih naroda, o njihovom rodoslovju, ob običajih i načinu življenja, o položaju i podnebju zemalja, u kojih bivaju, te o medjah i veličini istih.“

Prva od ovih česti je izključivo politička, tè se može smatrati kano uputa Romana u vanjsku politiku byzantinskoga dvora. Ovdje Konstantin razlaže svoja načela političke razboritosti prama Pečenegom, Rusom, Bugarom i Magjarom. Zašto je Konstantin ove narode imao pred očima, lasno se dade protumačiti iz tadanjega odnošaja carstva prama ovim narodom. Πατζιναχίται, kako jih Konstantin, Печенѣзи, kako jih Nestor, Pizenaci, kako jih Liutprand, Bisseni, kako jih ugarski ljetopisci zovu, narod Turanskoga plemena sjedio je na iztočnoj strani Volge i Jaika, tè početkom X. vieka [11]) bijaše odanle iztisnut od Kozara i Uza. God. 915 provalili su Pečenezi prvi put u Rusiju [12]) tè naseliše se Kozarom na zapad s obiju strana Dnjepra, uz crno more sve do ustja rieke Dunava i do grada Dristre (Silistrije [13]). Taj narod ratoboran nasrtavao je sad na Ruse, sada na Bugare, sada na Magjare. Ovi su prije bivali na ustju Dnjepra, tè od nadošavših Pečenega odtisnuti k Dunavu. Ovdje bijahu saveznici Konstantinova otca cara Lava proti Bugarom, dok jih Simeon pomoćju Pečenega neprotjera iz onih ravnica (889) odkle prejdoše k srednjem Dunavu u sadanju postojbinu. Rusi su takodjer nasrtavali na iztočno carstvo Rimsko; god. 865 prodrli su tja do Carigrada [14]), uznemirivali su neprestano obale crnoga i kaspijskoga mora; god. 941 mjeseca Lipnja rusko brodovlje sa deset tisuća vojnika pod zapovjedi Igora dojde proti Carigradu, tè jedina grčka vatra spasi glavni grad. [15])

Sve ovo dogadjalo se je na oči Konstantinu. On dakle i grčki državnici uvidiše, da se carstvo spasiti može jedino mudrom politikom naprama ovim narodom. S toga bagrorodjeni pisac daje taj naputak svomu sinu: [16]) „mislim, da Rimski car ima s Pečenezi svedjer mir držati, ima se prijateljski s njimi ugovarati i saveze utanačivati; neka on svake godine k njim pošalje poklisara s darovi prikladnimi ovomu narodu; odanle pako neka primi taoce i poslanika, koji će u taj bogom čuvani grad s popom doći i primat će jih car s dostojnim uzdarjem i častju.“ S kojih uzroka preporučuje Konstantin rimskomu caru prijateljstvo s ovimi Turanskimi varvari? s dvaju razloga: prvo, što su Pečenezi susjedi Kerzonu (Krimu), koj je bio tada još byzantinski, s toga „nebudu li oni — piše Konstantin — prama nam prijateljski, mogu u Kerzon provaliti i nasrtati, tè i Kerzon i okolice (κλίματα) napadati i plieniti.“ Zatim drugo: Pečenezi bijahu se uvukli kao klin med

---

[10]) Cap. XIII., p. 90. — [11]) Cap. XXXVII., p. 164.
[12]) Chronica Nestoris. Ed. Miklošić, c. XXV. (p. 22.)
[13]) De adm. imp. c. XLII., p. 177. — [14]) Harduin: acta concil. V. 966.
[15]) Leo gramm. ed Paris. p. 506. Luitprand: hist. V. 6. Nestor op. cit. p. 23.
[16]) Cap. I. (p. 68).

Ruse, Bugare i Magjare, same neprijatelje grčke. »Pečenezi« — veli na dalje Konstantin — susjedi i medjaši su Rusom, s toga ako neživu medju sobom u miru, čestje pliene Rusiju i čine joj štetu. Za to Rusi nastoje biti s njimi u miru [17]. Ali Rusi nemogu zaratiti se izvan domovine; ako nedrže mira s Pečenezi . . niti nemogu dolaziti u taj carski grad Rimski budi radi rata bud radi trgovine, ako neživu u miru s Pečenezi.« Pečenezi mogu biti po Konstantinu veliki pomagači i od velíke koristi Magjarom i Bugarom. »Narod magjarski (τὸ τῶν Τούρκων γένος) veoma plaši se Pečenega, jerbo bijaše često u bitkah od njih svladan i skoro uništen. Za to su Pečenezi Magjarom uvjek strašni. Ako je dakle s Pečenezi u miru car rimski, niti Rusi niti Magjari nemogu napastovati rimskoga carstva . . . I Bugarom bit će strašniji rimski car, tè jih može natjerati na mir, ako stoji s Pečenezi u savezu; jer su ovi i Bugarom susjedi . . za to Bugari veoma nastoje s njimi živiti u miru i slozi; jer bivši često pobiedjeni i izplienjeni izkustvom naučiše, od kolike jim je koristi živjeti s njimi u miru.« [18] Dakle prijateljstvo s Pečenezi! to je želja i savjet cara Konstantina, on potanko upućuje sina [19], kako može uzčuvati ovo prijateljstvo.

Davnu postojbinu Pečenega, Volgi na iztok i na Jaiku, posjedoše Οὖροι, Slovjenom **Половьци** [20]; na sjevernom ogranku Kaukaza bivahu Ἀλανοι, Slovjenom **Ꙗси**, Arabom »Asi« [21], a sami zvahu se »Iri, Ironi«; uz Pečenege bivahu Χάζαροι, **козари** [22], kojim je bilo skrajno prama Pečenegom mjesto Σάρκελ na Doncu. Ovi divlji narodi mogli su svaki dan napasti grčki posjed u Kerzonu; najpogibeljniji, kano susjedi, bijahu Kozari. S toga car Konstantin napućuje sina [23], da se drži prijateljstva Alana ili Jása; jer ovi mogu veoma škoditi Kozarom; za to ako poglavica Alana uzhtije, može Kozarom prepriečiti ulaz i nasrtaj u Kerzon, tè »će biti dubok mir u Kerzonu i okolici.«

Tako je Konstantin našô saveznike u dvih plemenih Turanskih, Pečenege u blizini carstva, Alane ili Jase u skrajnih predielih iztočne Evrope. Ovako je Konstantin svomu sinu razvio načela izvanjske politike, koju upravljajuć carstvom imao bi sliediti. Darove, poslanstva, ugovore i slična sredstva prama ovim divljakom preporučao mu je; samo mu je zabranio »Kozarom, Magjarom, Rusom i ostalim sjevernim i skitičkim (καί Σκυθικων) narodom, ako bi uzprosili, podielivati »carske haljine, vience i plašte« kao znakove, koji smiedu riesiti samo rimske vladare; zabranio mu dati jim grčku vatru, kano jedino oružje carstva nepoznato i strašno vanjskim neprijateljem; zabranio mu je napokon stupiti s njimi u ikakovu svojbinu putem ženidbe. [24]

U drugoj česti svoga djela (gl. XIV — LIII.) Konstantin nastoji upoznati svoga sina s narodi, koji obkružavaju iztočno rimsko carstvo i koji bijahu ili jesu u njekakovom odnošaju s istim, kano i sa zemljami u kojih obita-

---

[17]) Ovo isto posvjedočava Nestor na više mjesta, n. p. gl. XXV.. XXVII. itd.
[18]) Cap. III. — VI., XIII. (p. 70—71., 81,)— [19]) Cap. VII—VIII. (p. 72—74).
[20]) Nestor. chron. ed cit. p. 127 — [21]) Fraehn.: Ibn-Foszlan. p. 204.
[22]) Nestor. op. cit. p. 8. — [23]) Cap. X—XII. (p, 80. 81). — [24]) Cap. XIII.

vaju ili u kojih njekada obitavahu. Ova čest djela bavi se sa narodo — i zemljopisom i to vanjskim.

Tude Konstantin govori najprije o Arapih (XIV—XXII., XXV.) ili Saracenih (Σαρακηνοί), kano glavnih neprijateljih carstvu s juga. U kratko pripovieda život proroka Muhameda „bezbožnoga i nečistoga“, napominje prve arapske kalife, uspjeh njihova oružja i širenje oblasti po Aziji, Africi i Evropi. Pošto bi bio krunjeni pisac već tude napomenuo Španjolsku, kako ju osvojiše Saraceni, progovori zatim (XXIII — XXIV) o pirenejskom poluotoku gdje sjetiv se zapadnih Gota (Ἰσίγοτθοι), gospodara istoga poluotoka do došastja Arapa, razloži u kratko (XXV) prošlošt Gota, i ostalih germanskih naroda, kano Vandala i Gepida, koji su bili s njimi u kakovu savezu. Prešav na zapadno rimsko carstvo navadja Konstantin rodoslovje Karolinga, tè Huga kralja Talijanskoga (XXVI) svoga prijatelja, a tasta sina mu Romana po kćeri Berti, u Carigradu prozvatoj Eudoxii. Od pokrajina Italije spominje (XXVII — XXVIII) Longobardiju i Mletke, tè pripovieda postanak ove kraljice Jadranskoga mora. Prebrodiv ovo Konstantin unidjè u Dalmaciju i Ilirik; tude pripovieda, kako su rimsku Dalmaciju, Ilirik i Panoniju posjeli Hrvati i Srblji (XXIX—XXXVI). Od Balkanskoga poluotoka Konstantin prelazi u zemlju Pečenežku (XXXVII), zatim k Magjarom i Kozarom, opisuje davnu prošlost Magjara u ravnicah sadašnje južne Rusije (XXXVIII), tè njihovu današnju domovinu (XL), pa ovom prilikom baci pogled na Veliku Moravsku, tužnu kneževinu velikoga Svatopluka (XLI). Sada od Dunava prelazi k Dnjestru, Dnjepru i Volgi; opisuje postojbinu Kozara, crnih Bugara, Alana itd. (XLII); iz sjevera prelazi na jug preko Kavkaza i opisuje tamošnje zemlje i narode (XLIII—XLVI). Vrativ se preko otoka Cipra (XLVII) na thračko-ilirski poluotok govori Konstantin o Peloponezkih Slovjenih (XLIX—L), tè odavle čini brz polet u malu Aziju: a napokon (LIII) pripovieda sudbinu grada Kerzona.

Ovo je krathi nacrt druge česti Konstantinova djela, iz koga može se razumjeti, da ona sadržava prema iztočnomu carstvu vanjski zemljopis, u koga pisac uplete narodopisne i povjestničke odlomke. Sadržaj pako čitava djela odgovara posvema onoj svrsi, radi koje ga Konstantin pisa: ovim djelom mogô se Roman sbilja upoznati s narodi i zemljami, štono tada bijahu u susjedstvu istočnoga carstva rimskoga. Ovo djelo moglo mu biti ručna knjiga vanjskoga zemljo — i narodopisa u svrhu uprave.

Znajuć ovako svrhu i namjeru Konstantinova djela „de adm. imperio“ znamo, čemu imamo se od njega nadati, što li od njega zahtievati. Konstantin nije hteo pisati kritičku poviest, kamo li znanstven narodopis; ovoga nije znala tadanja doba, ona pako, u koliko bio bi pisac mogô upotriebiti veća sredstva, nije bila u svrsi i namjeri piščevoj.

Hoćemo li prema Konstantinu pravedni biti, to imamo sadržaj njegova djela u dvoje razdieliti, tè prema tomu razlučiti ono, što pripovieda o svojoj dobi, od onoga, što pripovieda o starijoj dobi.

Konstantin bio je u stanju dobro upoznati narode i zemlje, o kojih

pripovieda, kakovi i kakove bijahu u njegovo vrieme; on bo stao je s ovimi narodi i zemljami koje u neposrednom koje u posrednom, t. j. putem carskih poslanika i ostalih činovnika, doticaju i odnošaju. Ovo, što velimo, dokazat ćemo njekimi primjeri.

Uzmimo najprije Bugare, kao najbližje susjede Carigradu. Dvor byzantinski za Konstantina obćio je neprestano s Bugarskom, sada kao neprijatelj sada kano saveznik. Vidili smo gore, kako se sám Konstantin dogovaraše (924) s carem Simeonom, vidili smo, kako on sa sinom mu Petrom mir učini tè mu dade za vjernicu netjakinju cesara Romana. Od to doba stajaše dvor byzantinski s dvorom bugarskim u najtiesnijem odnošaju, tè ga častijaše po propisanih obredih. Kada su došli bugarski poklisari u dvor carigradski, primio jih je logotheta, tè u ime svoga gospodra pitao: [25]) „kako je duhovni sin našega svetoga cara, od boga postavljen car (βασιλεύς) Bugarom? kako bogom postavljena carica Bugarska? kako sinovi i kćeri duhovnoga sina cara? kako šest velikih boljara (Βοῦλιας)? kako ostali boljari doma i izvana, kako puk?“ Na carskih gostih odmah poslie syncella patrijara sjedio je metropolita bugarski, a ostali „prijatelji“ iz Bugarske sjedili su odmah poslie patricija i stratega. [26]) Na dan sv. Vasilija primao je car i bugarske poslanike s ostalimi carskimi dostojanstvenici; [27]) na blagdan narodjenja Krstova sjedila su dva poslanika Bugarska uz 12 dostojanstvenika carskih kod carskoga stola [28]), a tako bivalo je i kod drugih prigoda. [29]) Konstantin dakle imao je dovoljnu priliku upoznati se sa stanjem suvremenim države Bugarske.

Konstantin imao je priliku upoznati takodjer Magjare. Negovoreć o savezu dvora byzantinskoga s ovimi barbari proti Bugarom budi dovoljno napomenuti, da u Travnju 934 čopori magjarski prodrieše pod sám Carigrad, odkle jih dragocjenimi darovî odvrati protovestijar Theophanes. [30]) U XXX. godini Konstantinova carevanja (943) opet su Magjari provalili u carstvo, Theophanes umiri jih i s njimi utanači mir na pet godina. [31]) Konstantin je pače primio u svom dvoru magjarske velikaše; knezovi naime magjarski „Βουλοσούδης“ i „Γύλας“ dali su se god. 951 u Carigradu krstiti; Konstantin jih imenovà za patricije carstva, a patrijar Theophilakt posveti monaha Hierothea za biskupa, koj bi imao ići u Ugarsku, da naviesti Isukrsta [32]). U byzantinskoj vojsci služilo je takodjer Magjara. [33])

Vidjeli smo gore, da su Rusi god. 941 navalili na rimsko carstvo; god. 945 poslao je Konstantin poklsare k ruskomu knezu Igoru, da s njim utanači mir; na što Igor poslà u Carigrad svoga čovjeka s družbom, tè sklopí prvi ugovor s Carigradom. [34]) God. 957 pokrsti se ruska kneginja Olga u

---

[25]) Constan. de cerim. aulae byz. II. 389. — [26]) Ibid. p. 428.
[27]) Ibid. I. 82. — [28]) Ibid. II. 429. — [29]) Cf. Ibid. II. 443 — 47.
[30]) Leo gramm. ed Paris. p. 506. Cf. Nestor: Chron. p. 23.
[31]) Ibid. p. 507. — [32]) Cedrenus: ed Paris. II., 636.
[33]) Constant. de Caerem. aulae byz. II., 44 (381).
[34]) Taj veleznamenit ugovor sačuvà nam Nestor: chron. p. 25.

Carigradu, a Konstantin primí ju svetčano s velikom pratnjom, pogosti ju u dvoru, gdje je Olga sjedila tik same carice, i nadari svu pratnju njezinu. [35]) Rusi su služili u grčkoj vojsci, Rusi su dolazili s ladjami u Carigrad trgovine radi. Nije dakle čudo što je Konstantinu prilično bila poznata nutrnja Rusija, i što tako točno opisuje slapove (pragove) na rieci Dnjepru. [36])

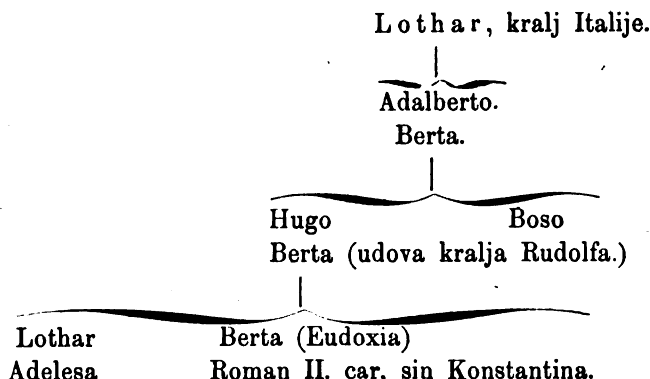
Mnogo viesti o inostranih narodih i zemljah imao Konstantin crpiti iz ustiju poslanika inostranih dvorova, carskih poklisara i trgovačkih izvjestja. God. 848. 17. Listopada primio je Konstantin u carskom dvoru Magnauri poznatoga ljetopisca, biskupa Kremone Liutpranda, poslanika Berengara II. kralja Italije, koji se duže vremena bavio u dvoru carigradskom. Iz ovoga, po svoj prilici vrela poteklo je rodoslovje kralja (ῥεγός) Huga. koje Konstantin u gl. XXVI. navadja, i kojega kći Bertha (Eudoxia) pojdè za carevića Romana (944). Konstantin bio je poslô u Italiju protospathara Paškala, da izprosi ruku Berthe. Isti Konstantin odpremio je poslanike kralju Ottonu, koji 31. Listopada 945 dojdoše u Njemačku [37]). Konstantin zove ga „velikim kraljem Francije i Saksonije" [38]). Sliedeće godine (946) dne 31. Svibnja primio je Konstantin poslanstvo emira al-Mumenina od Bagdada u nazočnosti saveznika Kozara, dne 24. Listopada poslanstvo iz Španjolske [39]). Konstantin mogô je doznati više toga putem svojih poslanika; carski poslanik polazio je iz Kerzona k Pečenegom i obhadjao krajeve crnomu moru na sjever, [40]) o trgovačkih odnošajih s onimi predieli Konstantin često govori. [41]) Osim toga, u svih pokrajinah byvantinskoga carstva ili gdjegod se sačuvala kakova sjena carske vlasti sjedio je „στρατηγός" t. j. upravitelj civilni i vojeni. Za Konstantina spominju se strategi u Thrakiji, Makedoniji, Peloponezu, Nikopolju, Helladi, na Strumi (στρατηγός Στρυμόνος), u Solunu, Draču, Dalmaciji, Kerzonu itd. [42])

Iz svih ovih nedvojbenih dokaza vidi se, da je car Konstantin mogao biti dobro obaviešćen o narodih i zemljah svoje dobe, o kojih u svom djelu pripovieda. U takovih narodo — i zemljopisnih crticah on je s veće strane svjedok koje po vidu koje po sluhu.

Nastaje dà kako pitanje: je li do Konstantina dopreše istinite viesti? i je li Konstantin ono, što doču, dobro i istinito pobilježi? O posljednjem pitanju mogli bismo malko posumnjati. Za našu sumnju imamo primjer u djelu Konstantinovu. Rekosmo naime gore više, da Konstantin u gl. XXVI. pripovieda rodoslovje svoga prijatelja Huga i to, kako ga po svoj prilici čuo iz ustiju biskupa Liutpranda. Evo obrazac rodoslovja Huga po Konstantinu:

---

35) De caerem. II. 15.
36) De adm, imp. c. IX. (p. 75).
37) Chron. Hildesheim ad. a. 945.
38) Cap. XXX.: „ὑπόκεινται δὲ Ωτῳ τῷ μεγάλῳ ῥηγὶ Φραγγίας τῆς καὶ Σαξίας."
39) De caerem. II. 15.
40) De adm. imp. c. VII.
41) Ibid. passim (cf. p. 68., 69., 72., 74., 184. itd.)
42) De caerem. II. 52.

Ovo rodoslovje u gornjih koljenih je pomiešano i zlo izvedeno, Lothar bo mladji († 8. kolov. 869.) iz koljena Karla velikoga, imadjaše dva sina i dvie kćeri: Huga, Hermingarda, Gislu i Berthu; on nije imao ni jednoga sina imenom Adalberta, kako Konstantin pripovieda. Bertha udala se dva puta: prvi put za Theobalda grofa od Provence († prije 898), drugi put za Adalbarta II. markgrofa Toskanskoga († 917). Ovoga Adalberta uzeo je Konstantin krivo za sina Lothara, dočim mu bijaše samo zet. Nadaljc — Hugo nije bio pravi sin Berthin, nego pastorak, pà ovaj Hugo imao je tri žene: Villu, Hildu († 930.) i Marozziu; opominje se još priležnica Wandelmoda; medj ovimi nenalazimo Berthe udove kralja Rudolfa. Hugo imao je sina Lothara kralja Italije († 22. Nov. 950.), i kćer Aldu, a osim ovih nezakonite sine: Huberta i Bosu i kćer Berthu udatu za Romana II. Kralj Lothar oženio je Adelheidu (Konstantinovu 'Αδέλεσαν) od Burgunda, koja poslie Lotharove smrti pojdé za cara Otta I.

Konstantin je samo kod posljednjega koljena vjerodostojan, prem je i ovdje koješta premučao — pà ako u Konstantina nalazimo pogrešaka ovdje, gdje ga možemo inimi spomenici nadzirati [42]), gdje pripovieda saveze svojbine, koji se tiču baš njegove obitelji, šta će biti u ostalih, koja pripovieda, rodoslovjih, u zapletenih pitanjih narodopisnih? šta napokon u sgodah davne prošlosti?

Nastaje dakle pitanje: odkle je Konstantin crpio narodo — i zemljopisne viesti, starije od sebe? Ovdje su mu otvorena bila dva puta: stariji spomenici i ustmeno predavanje onim istim načinom, kojim obaviesti se o stanju naroda i zemalja svoje dobe i o kojem gore progovorismo obširnije. Konstantin opisujuć pyrenejski poluotok naročito navadja starije geografe: Apollodora, Herodora, Artemidora, Parthenia, Dioniza, Menandra, Marciana, Apollonia Ibera, Athenea, Philarcha, Charaxa; [43]) on je gl. XVII., XXI. i XXV. naročito izvadio „ἐκ τοῦ χρονικοῦ τοῦ μακαρίου Θεοφάνους τῆς Σιγγριανῆς." Ovaj Theo-

[42]) Gled. Markgrafen von Tuscien. Dambergar: synchronistische Geschichte. Regensburg, 1851. Bd. IV, Taf. I.

[43]) Cap. XXIII., XXIV. (p. 106 — 110).

phanes rodio se u Carigradu god. 759, poslie 780 postadé monahom na gori Sigriani, tè preminu kao mučenik dne 12. ožujka 818. On je sastavio ljetopis i žitje Theodora Studite. Konstantin imao je pred sobom cielu povorku byzantinskih ljeto — i životopisaca, kano iz IX. vieka: Genezija (813 — 866), Symeona legothetu, Kameniatu, patrijara Nikephora († 823), iz VIII. vieka: pomenutoga Theophana, Ivana djakona, Theodora lektora itd. Nù Konstantin ni jednoga od starijih ljetopisaca naročito nespominje, niti nekaže, je li i u koliko se kojim služio. Ondje, gdje u gl. XXI. pripovieda, kako su Arapi osvojili Španjolsku, kaže razgovjetno: „τοῦτο δὲ παρὰ τοῖς ἡμετέροις ἱστορικοῖς οὐ γέγραπται.“ [44]) S ovimi riečmi, kao da je htio kazati, da pripoviest ovu o Španjolskoj, za koju nisu marili byzantinski pisci, od kada Rimska vlast prestadè u onih stranah, nije uzeo iz grčkih pisaca; nù je da li je iz ovih povadio druge sgode, o kojih pripovieda, a nekaže odkle jih povadio, toga nigdje naročito nespominje. Konstantin mogô je u ostalom imati pri ruci starija izvjestja carskih poslanika, stratega itd. Tako Konstantin govori o poslanstvu (834.) Petrone ka Kozarom, o poslanstvu Synutha, koga otac mu Lav VI. upravi u azijatsku Iberiju, [45]) o poslanstvu popa Gabriela k Magjarom, dok su se skitali okolo crnoga mora, pà o tom govoreć navadja rieči, kojimi bio bi isti Gabriel Magjare nagovarao da udare na Pečenege. [46])

Odavlje vidi se, da Konstantin bijaše u stanju proučiti i stariju dobu Ali pošto smo vidjeli, nije dovoljno točan ni u pripoviedanju sgoda svoje dobe, nalaže nam se dužnost, da izpitamo: je li Konstantin poslužio se onimi sredstvi, kojimi mogaše se služiti? i je da li je on umio točno i svjestno upotriebiti takova sredstva?

Odgovarajuć na ova pitanja imamo kao matematici od poznatih olina prelaziti na nepoznate, tè vjerodostojnost Konstantinovu prokušati najprije na onih viestih njegovih starije dobe, za koje imamo suvremenih svjedoka.

Kušat ćemo na brusu poviesti, što Konstantin po Theophanu pripovieda u gl. XXV. o Gotih i Vandalih, imenito kako osvojiše Španjolsku i Afriku. Za Vatentiniana III. (425 — 55) upravljaše zapadnom Libiom ili Afrikom strateg Bonifacio. Drugi strateg Aecij iz nenavisti zavadio ga s Placidiom majkom Valentinianovom, dočim ga kod ove ocrnì, kao da bi težio za samostalnosti, a Bonifaciu opet prišapćivaše: da ga car varkom uloviti misli. Na takove glasove Bonifacio pozvat od cara nehtjede doći. U ona doba bivali su Gothi i drugi narodi u sjevernih zemljah do Dunava, od kojih Gothi, Gepidi i Vandali samo imenom razlikovahu se, inače jedan jezik govorahu. Oni su pod Honoriom (395 — 425) i Arkadiom (395 — 408) prešli Dunav i posjeli rimske zemlje: Gepidi, „ἐξ ὧν ὕστερον διῃρέθησαν Λογγίβαρδοι καὶ Ἀβάρεις“ naseliše se u zemlji blizu Singiduna, „Visigothi pako s Alarihom (μετὰ Ἀλαρίχου), pokle bi bili Rim poplienili, prešav u Galiju pokoriše ju.“ Gothi (iztočni), koji su se bili najprije nastanili u Panoniji, s privolom Theodosija mladjega

[44]) Ib. pag. 97 — [45]) Cap. XLII. p. 178 et seq. — [46]) Ib. cap. VIII. p. 74.

(408 — 450) naselili su se u Thrakiji 19. godine njegova carevanja (427) ovdje 58 godina prebivali (427 † 58 = 485), a napokon s dozvolom cara Zenona (474 — 94) osvojili su pod vojvodom Theodorikom Afriku. Vandali sa svojimi saveznici Alani i Franki prešli su Rajnu i pod vojvodom Gogidisklom (Γογίδισκλος) namjestili se u Španjolskoj. Amo pribjegne Bonifacio iz Afrike za Gotharu i Gezerichu sinovom i nasljednikom Gogidiskla; tè jih dozove u Afriku. Vandali zbilja osvoje Afriku od Okeana do Tripola kod Cyrene Visigothi uzastopce osvoje Španjolsku. Medju tim Placidija pomiri se s Bonifacijem, na što ovaj povedè vojsku poslatu iz Rima i Carigrada pod strategom Asparom; ali Gezerich pobiedi rimsku vojsku, uhvati Marciana, potonjega cara. Bonifacij vrati se u Rim.

Evo ovako Konstantin pripovieda o Gotih i Vandalih. Da u ovoj pripoviesti i neima neistina, bila bi dosta pomiešana. Konstantin dobro kaže, da su Gothi, Gepidi i Vandali tri puka istoga (germanskoga) plemena, ali se vara, da su Longobardi i Avari potekli kašnje od Gepida [47]), pošto prvi idu svakako u germansko, drugi u Turansko pleme. Oba naroda nespadaju ni u istu obitelj. Prvi od spomenutih bijahu zapadni Gothi (Westgothi), koji su se god. 375 za cara Valenta, a ne Honoria i Arkadia, doselili u Mesiju pod Fridigerom i Alavivsom. Nije takodjer istina, da su Visigothi pod Alarihom osvojili Galiju; on je umrô u dolnjoj Italiji u Cosenzi god. 412 [48]), a Gothe odvedè u Galiju njegov šurjak Athaulf, iz Galije pako preko Pireneja u Španjolsku, gdje on god. 415 u Barceloni zaglavi [49]) Ni to nije istina, da su se Ostrogothi god. 427 doselili u Thrakiju; oni su tada u glavnoj massi bivali na iztočnoj strani Karpata, tè jedva poslie razpasti Hunske države posjeli su Panoniju, a tek god. 483 odstupio jim je car Zeno dio obalske Dacije, i dolnje Mesije, o Thrakijia pako neima ni spomena [50]), kao ni o Africi. Theodorich predvodio je (489) svoj narod u Italiju i ovdje na razvalinah Odoakrove sile osnovao jaku državu.

Iz ovih crtica vidi se, koliko je toga Konstantin pogriešio u jednoj glavi; pà se ovdje drži još Theophana. On mieša godine; on uzima jednu za drugu; jednomu narodu podmeće ono, što je drugi učinio. Kako Konstantin je slab u starijoj chronologiji, u poviesti i zemljopisu može se štioc osviedočiti još iz sliedećih primjera: Attila je Konstantinu car Avara (τῶν Ἀβάρων), on vojuje u Italiji proti Frankom (!), prodrè tja do Rima i Kalabrije [51]); njemu patricij Narses († 573) vlada u Beneventu i Pavii u vrieme carice Irene (780—802). tada bje poslat u Rim papa Zaharija (742 — 751) [52]) itd.

Nù k čemu više dokaza? već iz ovih svatko može uvidjeti, koli nepouzdan vodja je Konstantin u starijoj poviesti. Kakav dakle zakon iztiče za povjestnika, narodo- i zemljo-pisca odavle, što, kako dokazasmo Konstan-

---

[47]) Da Konstantin u tom smislu uzima glag. διαιρέω vidi se iz gl. XXXVIII. (p. 169).
[48]) Olympiodor, Fragm. hist. gr. ed. Bonn. 450, 12. — [49]) Id ibid. p. 458.
[50]) Marcellini comit. Chronic. II., 300. Ovo se dogodilo „Fausto solo Cos“ = a. 483.
[51]) Cap. XXVIII. (p. 123). — [52]) Cap. XXVII. (p. 119).

tinovo djelo bijaše napisano ne iz kakave kritičke, historičke il arheologičke svrhe, već iz one, da bude Romanu u pripomoć kod uprave carstva, dočim ga u kratko upoznaje s okolišnimi narodi i zemljami; zatim što Konstantin je svakako pouzdaniji u poviesti, narodo- i zemljopisu svoje nego li starije dobe, pače u ovoj nalazismo više golemih pogrešaka?

Sliedi taj zakon: da Konstantinovo djelo nije poviest i narodopis u strogom smislu, da u porabi ima se uviek i svagdje nadzirati suvremenimi vjerodostojnimi spomenici, a gdje ovih neima, treba svaku viest, koja se napominje, prosuditi na temelju nutarnjih razloga i zakona stroge kritike.

Svaki razborit štioc ove razprave pogodit će: zašto nismo do sada govorili o glavah onih u Konstantinovu djelu, koje sbore o hrvatskom i srbskom narodu, prem je kritička iztraga ovih glava namjera ovoj razpravi. Viesti, koje Konstantin o hrvatskom i srbskom narodu napominje, jesu s veće strane takove, da i o njih pisac bio bi mogô reći: „τοῦτο δε παρὰ τοῖς ἡμετέροις ἱστορικοῖς οὐ γέγραπται“ t. j. o tom nisu pisali naši povjestnici. Kako bi dakle mi bili mogli odmah kritički iztraživati ove glave, koje obzirom na byzantinske pisce jesu nove, prije nego li smo u obće izpitali, i to na temelju onih viesti i zgoda, koje je kritika već dovoljno razjasnila, da li je Konstantin pisac u svem povjestne i starinarske kritike? u koliko se on slaže sa suvremenimi pisci?

Neimamo razloga, s kojega bismo imali odstupiti od navedenoga zakona u izpitivanju gl. XXIX — XXXVI. pače ako ove glave pročitamo samo na brzu ruku, naći ćemo više toga, što nas sjeća, da taj zakon na ove glave čim strožije uporavimo. Tako Konstantin veli, [53]) da car Dioklecijan sazidà grad Diokleu, dočim od ovoga rodnoga mjesta on dobì ime [54]); da su afrikanski Saraceni pod Soldanom (Σολδανὸς), Kalfom (Καλφοὺς) i Sabom (Σαβα) osvojivši Budvu, Rosu i Kotor obsjeli Dubrovnik, ali kad se približio Niketa s brodovljem da su digli obsadu, uputili se u Italiju i osvojili Bari, dok jim ga neotè car Vasilij sa svojim pomoćnikom Ljudevitom „kraljem Francije“ [55]) dočim po svjedočanstvu suvremenih ljetopisa [56]) Saraceni su pod Kalfom i Sabom god. oplienili Budvu, Rizan i Kotor, god. 841. osvojili Bar koga tek god. 871 osvoji vojska Ljudevitova s malom pomoćju grčke, a većom jugoslovjenske vojske. Pa tako pomiešano, bez obzira na vrieme, piše Konstantin o zgodi sbivšoj se za njegova djeda, komu je on žitje napisao!

---

[53]) Cap. XXIX. p. 125.

[54]) Epitome S. Aurelii Victoris: hist. aug. script. ed. Gruteri. p. 765.

[55]) Loe. cit. p. 126 — 27.

[56]) Chron. Cassin. c. VIII. Erchempert c. XVI., XXXIII. Aunal. Benevent. ad a. 871. Johan. presb. Chron. Venet. p. 17. 19. (ap. Pertz. Script. Germ. III. 125, 174, 246, 252, VII.)

Prije nego li pokažemo, kako se ima navedeno načelo kritike uporaviti na pomenute glave XXIX. do XXXVI, navest ćemo u kratko njihov sadržaj: kako naime Konstantin pripovieda prošlost hrvatskoga i srbskoga naroda.

Dva glavna razdobja napominje Konstantin u životu hrvatskoga i srbskoga naroda, naime a) Hrvati i Srblji nisu pražitelji svoje sadanje domovine; njihova pradomovina je drugdje. b) iz ove pradomovine doselili su se Hrvati i Srblji na jug, gdje sada bivaju, za cara Heraklija 610 — 41. Na oba ova razdobja obazriet ćemo se i mi.

Nam nije za sada mnogo stalo do toga, da saznamo, je li Konttantin stinu govori, koliko do toga, da proučimo, gdje si Konstantin mislio pradomovinu Hrvata i Srbalja. U tu svrhu imamo tražiti razjasnjenja u njegovu djelu. Pa Konstantinu dakle ležala je »velika« ili »biela Hrvatska« (ἡ μεγάλη, ἡ ἄσπρη Χρωβατία) „za Turkijom a blizu Francije (Τουρκίας ἐκεῖθεν Φραγγίας δὲ πλησίον). [57]) tè za Bagibariom« (ἔκειθεν Βαγιβαρείας). [58]) U toj pradomovini Hrvata južnih živili su još za Konstantina njihovi ostanci Hrvati u bieloj Hrvatskoj, koja je 30 dana daleko od mora prozvatoga »Σκοτεινή“, izvrženi su čestim nasrtajem »Franaka, Turaka i Pečenega).« [59]) I južni Srblji polaze od Srbalja, »koji se bieli zovu i za Turkijom bivaju u mjestu βόϊκι njimi prozvatom, komu je blizu Francija, kô što i velika Hrvatska.« [60]) Knez Zahumski Mihajlo Βουσεβούτζη dolazi po rodu »od nekrštenih stanovnika rieke Visle prozvate Dicike »εἰς τὸν ποταμὸν Βίσλας, τὸν ἐπονομαζόμενον Διτζίκη). [61]) Pradomovina dakle Hrvata i Srbalja bila je na blizu, kako Konstantin često napominje. Jedna i druga ležala je za »Turkijom« i kod »Francije«, a dio naroda, od koga potečè Mihajlo, sjedio je na Visli. U bielu Hrvatsku mogli su provaliti Pečenezi, ona nije dopirala do mora, pače bila je 30 dana hoda daleko od mora »Σκοτεινή«. Ovdje dakle imamo kao susjedne zemlje: Turkiju, Franciju, Bagivariu, more »Σκοτεινή« je trideset dana daleko, kraj, u kojem Srblji bieli bivaju, zovu ga „Boiki“ rieka »Visla« ili »Dicike« teče jednim dielom zemlje. Ondje je velika Hrvatska i velika Srbija Konstantinova.

Da si kako tako uzmognemo razjasniti pojam, koga imaše Konstantin o bieloj Hrvatskoj i Srbskoj, valja nam potražiti kako si on mislio položaj onih zemalja, koje veli da su blizu ili pogranične bieloj Hrvatskoj i Srbskoj.

Konstantin kaže, da »Turci (Magjari) bivaju u Panoniji«, [62]) u kojoj njegda bivahu Longobardi. Oni su poslie smrti kneza Svatopluka (Σφενδοπλόκος) osvojili Moravsku [63]), koja je (prema Beogradu) s one strane Dunava, [64]) i počima od Sriema. U nutarnjoj zemlji Magjarskoj teku rieke Τιμήσες (Temeš), Τούτης, Μορήσης (Maroš) Κρίσος, Τίτζα (Tisa). Magjarom pogranični susjedi su

[57]) Cap. XXXI., p. 148 — [58]) Cap. XXX., p. 143. — [59]) Cap. XXXI., p. 152.
[60]) Cap. XXXII., p. 152. — [61]) Cap. XXXIII., p. 160.
[62]) Cap. XXVII., p. 119: »εἰς Παννονίαν, ἔνθα ἀρτίως οἰκοῦσιν οἱ Τοῦρκοι.«
[63]) Cap. XLI., p. 175, 76. = [64]) Cap. XLII., p. 177

„na iztoku Bugari, gdje jih rieka Dunav dieli, na sjeveru Pečenegi, na zapadu Franci, na jugu Hrvati“. [65]) Odavle vidi se, da je Konstantinu bio prilično jasan položaj tadanje Ugarske.

Francija je Konstantinu zemlja „medj Hrvatskom (južnom) i Mletci“ [66]); pače i Mletčani „bijahu njekada Franki iz Akvileje i ostalih mjêsta Francije“. Francija na dalje leži Ugarskoj na zapadu. Pipin vladao je nad svom Francijom i Slovjenijom; [67]) isto tako Ljudevit, koj vojevaše proti Saracenom, bio je kralj Francije. Nù Konstantinu Francija je ista zemlja sa Saksonijom ili bar Francija i Saksonija bijahu podčinjene Ottu I., komu su se pokoravali i ostanci Hrvata u bieloj Hrvatskoj.

Dosta su si povjestnici razbijali glave, što je Konstantin razumievao pod „Βαγιβαρεία“, za kojom ležala je „biela Hrvatska“? Njeki mislili su na „Babje gore“ u Tatrah, drugi na rieku Vag (Vagivari t. j. stanovnici Vaga), treći opet na Bavarsku. Ovi posljednji imaju posvema pravo. Nalazimo bo ú spomenicih X. vieka oblik „Baioaria“ [69]), pače poznati nam Liutprand piše: „Arnaldus honorifice a Bagoariis atque ab orientalibus suscipitur Francis.“ S toga mislimo da se nećemo prevariti reknemo li, da Βαγι(β)αρεία Konstantinova i Bagoaria Liutprandova jest jedna i ista zemlja t. j. Bavarska, i da je taj oblik naš Konstantin uzajmio od Liutpranda, kada se desio u njegovu dvoru. Konstantin samo jedan put spominje „Bagibariu“ [71]) a često „Franciju,“ u navedenom mjestu Liutprandovu stavlja se „Bagoaria“ uz iztočnu „Franciju“. U ono vrieme car Otto I. poslie smrti Bavarskoga vojvode Arnulfa (2. Srpnja 935) oružjem si podčini Bavarsku, tè uzkrisnù čast dvorskoga (pfalzgraf) kao za doba Karolinga. S toga je ime Bavarsko redje se čulo od Franačkoga i Saksonskoga.

Ako je „Francija“ po navedenih riečih ležala uz Mletačku, Hrvatsku (južnu) i Ugarsku, ako je ovoj „Franciji“ i „Saksoniji“ car bio Otto I. (936 — 73) suvremenik Konstantina, rodom saksonske krvi, koja je vladala 105 godina (919 — 1024): to Konstantin pod „Francijom“ nerazumieva druge zemlje, van državu Njemačku imenito Franciju iztočnu. Kada spominje bud Bavarsku bud Saksonsku, za koje znadijaše da su njemačke [72]), uzimlje čest za cielo. On nenavadja ni Krajne (Kranjske) niti slovenskoga krajišta, ni Koruške, prem su ove zemlje medjašile neposredno s Hrvatskom; jer su one bile dio Njemačke države (Francije) bez svake vanjske samostalnosti. Odkada je njemački kralj Lju-

---

[65]) Cap. XL., p. 174. Cf. cap. XIII., p. 81. Ovdje veli, da Hrvati graniče „πρὸς τὰ ὄρη.“

[66]) Cap. XXXI., p. 150: „ἐλθὼν ἀπὸ Φραγγίας τῆς μεταξὺ Χρωβατίας καὶ Βενετίας.“

[67]) Cap. XXVIII., p. 123, 24. — [68]) Cap. XXX., p. 144.

[69]) Viduk: I., 25: „Rex autem profectus Baioariam dimicavit cum Arnulfo . . .“ U narečju ags. čita se „Baegovara.“ Sr. Zeuss.: die Deutschen. S. 367.

[70]) Giesebrecht: der Nordgau im X. Jahrb. bairisch. (Ranke's Jahrbücher II. a, 131 ff.)

[71]) U djelu de Caerem. aulae. byzant. II. 398 navadja: εἰς τὸν ῥῆγα Σαξωνίας, εἰς τὸν ῥῆγα Βαϊούρη.“

[72]) De caerem. aulae. Byz. II., 398: εἰς τὸν ῥῆγα Σαξωνίας, εἰς τὸν ῥῆγα Βαϊούρη (ἔστι δὲ αὕτη ἡ χώρα οἱ λεγόμενοι Νεμέτζιοι).“ Ovu posljednju tieč imao je Konstantin čuti iz ustiju koga Slovjena.

devit god. 876 Korušku predao svomu sinu Karlmanu, dielio je slovenski narod jednaku sudbinu s Njemačkom, a »Krajna«, »slovensko krajište« (marchia sclavonica, marchia ad Souvam) i Koruška (Carantanum) sačinjavahu jednu vojvodinu. Za vrieme Konstantina cara bijahu vojvode koruški: Eberhard (937), Berthold (938), brat cara Otta Hinko I. (948) i ovoga sin Hinko II. (955). [73]) Od grčkoga cara nemože se dakle očekivati, da napomene naposе i ove čestice »Francije,« koje na vanjsku politiku nisu imali nikakova upliva. On je čuo o velikom Ottu (ὑπόκεινται δὲ Ὤτῳ τῷ μεγαλῷ ῥηγὶ Φραγγίας τῆς καὶ Σαξίας) ali za koruške vojvode nije si mnogo trô glave.

Nù Konstantìn veli na dalje, da je biela Hrvatska izvržena nasrtom »Pečenega«, kao i Franaka i Magjara. Ona dakle nije mogla biti daleko od zemlje, u kojoj su bivali Pečenezi. Mi smo već gore natuknuli o postojbini tih divljaka. Po Konstantinovu opisu [74]) »Πατζιναχία proteže se od dolnjih strana Dunava naprama Distri (Dristor, Derstor, Destor, Dristra kod Lava gram. god. 889. u Nestora дерстръ je stari „Dorostolus“ = sada Silistrija) sve do Sarkela (ili ἄσπρον ὀσπίτιον = slov. Бѣлавѣжа, što sbilja u narećju čuvaškom znamenuje šore-kill, ležao je na Donu, gdje je sada Bjelajeva) koj je grad Kozarski.« Zemlja dakle, u kojoj bivali su Pečenezi, kao nomade protezala se je od dolnjega Dunava u sadanjoj Vlaškoj do rieke Dona kroz sadanju južnu Rusiju. Ova prostrana zemlja dielila se je u osam pokrajina (θέματα), od kojih četiri ležale su s one, četiri s ove strane Dnjepra. Posljednje leže Dnjepru koje na sjever koje na zapad, i to jedna (Γιαζιχοπόν) blizu Bugarske, pokrajina dolnje Gyle je blizu »Turcije« ili Ugarske, pokrajina »Χαρεβόη je blizu Rusije, napokon pokrajina Ιαβδιερτὶμ je blizu podanikom zemlje Rusije: „τοῖς τε Οὐλτίνοις καὶ Δερβλενίνοις και Λενζενίνοις καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.“ [75]) Ovdje treba nam protumačiti ova imena. Ime »Rusija« protegnula se je tek sliedećih vjekova na prostor velike sjeverne države. Konstantinu Rusi bivaju u gornjih stranah rieke Dnjepra, [76]) po kojoj oni se spuštaju u crno more. U toj Rusiji „τὸ κάστρον τὸ Κιοάβα“ t. j. Кыєвъ = Kijev, gdje se Rusi sa svih gradova stiču, tè odavle niz rieku plove. U ovoj Rusiji navadja Konstantin gradove »τὴν Μιλινίσκαν, Λιούτζαν, Τζερνιγώραν, Βουσεγραδε'“ [77]) t. j. Ljubeč, Černigov i Višegrad, koji su i sada na gornjem Dnjepru i okolo Kijeva. Već Oleg knez ruski (882) učini Kijev glavnim gradom Rusije: »и сѣде Ольгъ княжа въ Кыєвѣ, и рече Ольгъ: се, боуди мати градомъ роусьскымъ.« [78]) Konstantinovi „Δερβλενίνοι“ jesu Nestorovi Дрѣвляне, za не сѣдоша въ лѣсѣхъ.« [79]) Od Drievljanskih gradova navadja se (945) »искоръстѣнь град« [80]), a Korostjen nalazi se i danas na potoku Uši u guberniji Volinskoj. U Volinju današnjem bivali su dakle Drevljani. Konstantinovi Οὐλτίνοι (možebit je ovdje т mjesto г

[73]) Sr. Hitzinger: die politischen Verhältnisse Krains im Mittelalter. (Mittheilungen des hist. Vereins für Krain. 1856., XI. Jahrg. S. 34).

[74]) Cap. XLII., p. 177. = [75]) Cap. XXXVII., p. 165 66.

[76]) Cap. XLII., p. 179: εἰς δὲ τὰ ὑψηλότερα τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ μέρη κατοικοῦσιν οἱ Ῥῶς.“ — [77]) Cap. IX., p. 74. 75. — [78]) Nestor: Chron. ed. cit. p. 11.

[79]) Ibid· p. 3. — [80]) Ibid. p. 32.

bezdvojbeno su Nestorovi **Оуглици**, koji „**сѣдяхоу по дънѣстроу**,“ i to oni i Tiverci »**присѣдяхоу къ доунаюви .. сѣдяхоу по дънѣстроу и до морю**“ [81]). Uglići (u njekih rkp. Uliči) dakle bivali su od ruskih plemena nainiže na jug-zapadu, tè su se ovdje sticali s Pečenegi. Napokon Konstantinovi Λενζενίνοι, kao već Šafařik opazi [82]), jesu Lučani (npol. Lęczanin, **Лучанинъ**), koje Lelewel i Karamzin stavljaju u okolicu grada Lucka na Volinju, Šafařik pako u okolicu sadanje Velike Luke u Pleskovskoj guberniji.

Zemlja dakle Pečenežka s ove strane Dnjepra imala je za susjede Ugliče na Dnjestru, Ruse na gornjem Dnjepru, zatim Drevljane i Lučane. Pokrajine dolnjega i srednjega Dnjepra bile su u vlasti Pečenega, odkle su oni često napastovali Kijev, glavni grad Rusije. [83]) O jug-zapadnom položaju Pečenežke zemlje obavieščuje nas još točnije sám Konstantin, dočim medj potoci, koji teku kroz ovu zemlju navadja [84]) Prut (Βροῦτος) i Seret (Σέρετος). Odkle vidi se, da se je Pečenežka zemlja od Dunava dolnjega protezala k crnom moru s jedne strane, a s druge uz iztočne Karpate, gdje su Pečenezi medjašili s Madjari (u Erdelju) [85]) k Dnjestru i srednjemu Dnjepru, gdje su oni medjašili s Ugliči i Rusi, tja do rieke Dona.

Imali bismo još protumačiti mjesto »Βόϊκι« i „ἡ θάλασσα ἡ λεγομένη Σκοτεινὴ“ ili kako Banduri prevede »mare, quod nigrum apellatur.« Šafařik scieni [86]), da Βόϊκι (ne Βόϊκη t. j. γῆ = Bojska zemlja = Bojo hemum, Bohemia) jest domovina sadanjih rusinskih Bojaka (бойок) stanujućih u iztočnoj Galiciji od vrela Dnjestra uz ovu rieku sve do Pruta, a njekada dalje prama sjeveru stanovavših. Zeus misli [87]) na Bojsku zemlju, tè scieni, da je Konstantin ovdje pomiešao južne sa sjevernimi (Lužičkimi) Srblji. Šafařikova misao bila bi vjerovatnija, da se u sklad može dovesti s pojmom zemljopisnim Konstantina o bieloj Hrvatskoj. — Gdje si Konstantin predstavlja more Σκοτεινὴ? Prije svega imam ovdje odbiti misao na »crno more«; Konstantin bo zove ovo svagdje »ἡ τοῦ Πόντου θάλασσα« ili upravo »ὁ πόντος.“ [88]) Ja bih odmah pomislio na sjeverno, baltičko more. Već stari Grci raznašali su svakojakih misli o tom dalekom moru. Ondje kao da se mieša zemlja, more i zrak tako da se nemože ni hoditi ni ploviti. [89]) Kašnje smatralo se je ovo more za more mrtvo, razpuženo [90]), koga Kimbri zovu »mori morusa« t. j. »mare mortuum.« Zar ga Konstantin, koj je rado sliedio stare opise, nezove radi

---

[81]) Ibid. p. 6.
[82]) Slov. starožit. p. 533.
[83]) Nestor: chronica p. 37.
[84]) Cap. XXXVIII., p. 171.
[85]) Konstantin naročito spominje u zemlji Magjarskoj potoke erdeljske Körös i Maros.
[86]) Slov. starož. str. 638. 39.
[87]) Die deutschen. p. 610.
[88]) Cap. XLII., p. 181. de them. lib. I. p. 18, 43. lib. II., p. 45.
[89]) Pytheas kod Plinia: hist. nat. lih. XXXVII, 12.
[90]) Ibid. lib. IV. 83.

toga »more tamno"? Adam Bremski, koj je živio XI. vieka († 1076) baltičko more zove »mare scythicum.« [91]) Tamo na sjever vuče nas takodje rieka Visla, koja se u baltičko more izlieva i na kojoj po Konstantinu bivali su njekada Zahumljani. Konstantin veli do duše, da je velika Hrvatska od ovoga mora .λ. t. j. 30. dana hoda daleko, dakle skoro četiri puta toliko, koliko je Beograd od Soluna [92]); nù ovdje mogô se Konstantin prevariti u daljini, a tko nam s druge strane jamči, je da li glede na ovaj broj do nas doprvši rukopisi i izdavanja izvorni text Konstantina vjerno predstavljaju? [93]) Nù iz ovoga takodje podatka vidi se, da si Konstantin mislio bielu Hrvatsku prilično odaljenu od sjevernoga mora.

Još nam je na koncu obratiti pozornost na jednu okolnost, koju Konstantin, kako vidismo, napominje o bielih Hrvatih: »ostali Hrvati — pripovieda krunjeni pisac — stanovali su kod Francije, tè zovu se danas Βελοχρωβάτοι ili bieli Hrvati, imajući vlastitoga kneza (ἄρχοντα); pokoravaju se pako Ottonu velikomu kralju Francije i Saksonije. [94]) Ovdje se dakle kaže da suplemenici južnih, ilirskih Hrvata, polovicom X. vieka imajući svoga kneza bili su pod vrhovnom vlastju njemačkoga kralja Ottona, tè da su živili u Bieloj Hrvatskoj kod Francije, odkle izseliše se njekada južni Hrvati.

Vieka X. t. j. za vlade cara Konstantina bilo na sjeveru više plemena, koja nosila su ime Hrvata. Tada stanovala su dva plemena ovoga imena u češkom Polabju sve do Krkonoša i do Moravske. [95]) Napominju se u listini zakladnoj biskupije Pražske pape Benedikta i cara Otta I. od god. 973: »ad aquilonalem hi sunt termini: Psovane, Chrouati et altera Chrouati« [96]), tè u slovjenskom žitju sv. Vacslava [97]), gdje se o Dragomiri, majci Boleslava piše: »оүѯбоившн же сѧ мати его смерти бѣжа въ Хорвати.« U obsegu ove Češke Hrvatske ležali su gradovi: Ljubica, Chlmec i Žitoměř, a gospodovahu dvie slavne obitelji: Slavnikovci, iz koje potečè sv. Vojtieh († 997) suvremenik cara Konstantina i Radim, oba muža, koja stekoše velikih zasluga za pokrsćenje Magjara, tè Dobroslavići. — Da je dublje na zapadu u starije doba bivalo Hrvata, da jih je imenito u Polabju bivalo, svjedoči oveći broj mjesta toga imena, koja se napominju u pisaca i listina X. i XI. vieka. [98]) Sudeć po ovih ostancih starije dobe imalo biti sielo tih polabskih Hrvata na riekah Sali i Labi. Uz ove Hrvate ili možebit pomiešani s njimi živili su polabski Srbi. Oni bijahu sjeverni susjedi Čehom i českim Hrvatom, tè su

---

[91]) Hist. eccl. lib. II., c. 10. Nemogu biti tako smion, da bi „σκότ-ειvη« i »skythicum" u jezični savez metnuo.

[92]) De adm. imp. cap. XLII., p. 177.

[93]) Kako lasno mogô se u prepisu promjeniti Δ (4) u Λ (30).

[94]) Cap. XXX., p. 144.

[95]) Šafařik: slov. starožit str. 789. H, Jireček: slovanské právo. V Praze 1863, str. 53 — 55.

[96]) Cosmas: chron. Bohem. p. 167 et sq.

[97] Miklošić: slavische Bibliothek. Bd. II., S. 275.

[89]) Sr. Šafařikove slov. starožit. str. 920, 21.

stanovali još VIII. vieka na obalah Sale i Labe kano i medj obima riekama. [99]) Proti Polabskim Slovjenom vodio je car Otto I. baš uništujući rat, komu bijaše put priredio već njegov otac. On je bio odlučio pokoriti si polabske Slovjene mačem i križem. Oni bijahu pociepani u plemena i različite kneževine; Otto pake nastojaše najprije o tom, kaka da si pokori slovjenske knezove ostaviv jim donekle sienku nutrnje samostalnosti. Kakovimi sredstvi radilo se za rečenoga vladara proti ovim knezom, vidi se iz užasnoga zločina markgrofa Gera. Ovaj da u svojem krajištu preprieči ustanak, kakova izvedoše (940) Bodrici proti markgrofu Hinku, pozvà u goste 30 slovjenskih knezova (župana), tè pogošćene dadè smaknuti; samo jedan živ utečè [100]). Kralj Otto I. koj sam znadijaše govoriti slovjenski prem rado negovoraše, [101]) s veće česti izveo je svoje djelo. On je umnožio njemačka krajišta (marca) u Polabju s markgrofovi, da preprieči ustanke pokorenih Slovjena, a podigô nove biskupije i razposlao tamo njemačke svećenike.

Konstantin indi govoreć na mjestu gore navedenom o bielih Hrvatih, kao da imadu svoga kneza ali da su podložni caru Ottonu, imao je bezdvojbeno misliti na ove polabske Hrvate, koji se do duše već nenavadjaju u pisaca i listina njemačkih; ali on je mogô lasno jedno tada valjda maleno pleme polabskih Slovjena zamieniti s cielim tamošnjim Slovjenstvom. Što ovdje bagrorodjeni pisac govori o „bielih Hrvatih“ mislio je po svoj prilici i o »bielih Srbljih,« koje stavlja svagdje uz one. Ono što Konstantin veli o knezu »bielih Hrvata« valja o svih skoro plemenih polabskih Slovjena za carevanja Otta I.

Krenemo li od Polabja, gdje zatekosmo Hrvatâ i Srbâ, na iztok, naći ćemo i tudjer istoga stoljetja Hrvatâ i Srbâ. Ali ovdje opazujemo protivan pojav. Suvremeni spomenici češće spominju u Polabju Srblje od Hrvata; dočim na sjever-iztoku Hrvati spominju se u X. vieku česće od Srbalja. Stari zemljopisac Bavarski koncem IX. stoljetja (899—90) amo na sjever stavlja »veliku Srbiju«: »Z e r i u a n i (Serbjani) quod tantum est regnum, ut ex eo cuncte gentes Sclavorum exorte sint, et originem, sicut affirmant, ducant.« [102]) U toj velikoj Srbiji mislio si naš Konstantin Srblje, koji su bili podložni Rusom u njegovo doba: »početkom Studenoga odmah njihovi ἄρχοντες odlaze iz Kijeva i upute si u gradove, koji se zovu Γύρα, ili »εἰς τὰς

---

[99]) Annal. Einhardi ad a. 782: (Pertz: Script. Germ. I., 163): „S o r a b i Sclavi qui campos inter Albim et Salam interiacentes incolunt..“ Adam Brem. op. cit. c. 1: »praeter eam partem, quae trans Albim supra incolitur a Sorabis..“

[100]) Witik. lib. II. Annal. Sax. ad a. 940. Borbu polabskih Slovjena s Ottom I. opisuje Šafařik u slov. starož. str. 852 — 55.

[101]) Suvremeni Witikind govori o njem.: »romana lingua sclavonicaque sciebat loqui, sed rarum est, quod earum uti dignaretur,“

[102]) Rkp. je iz samostana sv. Emerama, pisan koncem XI. v. Odlomak priobći Šaf. (slov. starož. 980—81) i Zeuss (die Deutschen. S. 600 — 601). Sada je rkp. u monakovskoj knjižnici.

Σκλαβινίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν Σερβίων καὶ λοιπῶν Σκλάβων.« [103]) Medju slovjenskimi dakle plemeni, koji su Rusom danak plaćali, po Konstantinovu izvjesću bili su takodjer Srbi. Dragovići (Δρουγουβιτοι) za Nestora stanovali su medj Pripetom i zapadnom Drinom [104]), dakle nad ruskimi Drevljani. Kriviči (Κριβιτζοί) za Nestora [105]) sjedeli su medj vreli Dnjepra, Dvine i Volge. Pošto ni dalje na iztok, niti na zapad za Vislom nije se u ono doba vlast Rusije protezala, sva je prilika, da Konstantinovi »Srbi« bivali su Drevljanom na jug-iztok blizu Nestorovih »Bužana« stanovavših na sjevernom Bugu. — Po Konstantinovu izvješću živili su »Hrvati« u gorah pokraj Magjarâ. [106]) Da se ovdje neimaju razumievati južni Hrvati već sjeverni, svaki može se uputiti iz opisa granicâ zemlje Magjarske u Konstantina. Neima dvojbe du su to oni Hrvati, koje Nestor spominje [107]) uz Duljebe i Tiverce i Ugliče, uz koje vojevali su god. 906 pod knezom Olegom proti Grkom. [108]) Duljebi bivali su med Bugom i Stirom, Ugliči i Tiverci **»сѣдѧхоу по дънѣстроу .. и до морѧ«** na jug. »Horvatom« dakle nepreostaje ino mjesto, nego sadanja iztočna Galicija sve do gora Karpatskih, gdje su sbilja bili medjaši Magjarom s jedne a Duljebom, Ugličem i Tivercom s druge strane. Za zemlju i postojbinu ovih Hrvata borahu se još istoga X. vieka ruski knez Vladimir i poljski Boleslav I., kako to svjedoče ruski i poljski ljetopisci. [109])

Ako su »Hrvati« sjeverni po Konstantinu bivali u gorah s one strane Magjarske (Ugarske), ako su po Nestoru bili susjedi Duljebom, Ugličem i Tivercom, ako su Pečenezi, kako gore dokazasmo, stanovali od dolnjega Dunava uz iztočne ogranke Karpatâ k srednjemu Dnjepru: onda su sbilja ovi Hrvati, kako Konstantin pripovieda, izvrženi bili nasrtom divljih Pečenega.

Jedva sada, pokle smo opredielili granice susjedom Konstantinove biele Hrvatske i Srbske, možemo izvesti i zaključiti: gdje si je bagrorodjeni pisac mislio ovu bielu Hrvatsku i Srbsku. Ako je naime Konstantinu bila velika Hrvatska i Srbska za Ugarskom a blizu »Francije", Ugarsku pako shvaćao je u bitnosti u današnjih granicah, a pod Francijom s njezinimi čestmi, Saksonijom naime Bavarskom (Βαγιβαρεία), razumievao je iztočnu Franciju (Francia orientalis), kojom tada vladaše car Otto I. — ako nadalje ostanci bielih Hrvata u velikoj Hrvatskoj za Konstantina bijahu izvrženi navali Pečenegâ, ovi pako sta-

---

103) De adm. imp. c. IX., p. 79.

104) Chronic. p. 3: **дроуѕии сѣдоша междоу припетию и двиною и нарекоша сѧ дреговичи.«**

105) Ibid. p. 5. Krivičem bio je Smolensk glavnim gradom.

106) de adm. imp. c. XIII., p. 81: „οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη τοῖς Τούρκοις παράκεινται.«

107) Chron. p. 6: **»и живѧхоу въ мирѣ полѧне и дрѣвлѧне и сѣверъ и радимичи и вѧтичи и хорвате.«**

108) Ibid. p. 15: **»иде ольгъ на Грекы .. поꙗ же множьство .. и дрѣвлѧны и радимичи и Хорваты и доулѣбы и тиверьца.«**

109) Nestor. Chronic. p. 74. Dlugosz: hist. pol. lib. I., p. 123 (ed. Krause).

novali su kano nomadi u neizmjernom prostoru od dolnjega Dunava uz ogranke iztočnih Karpata k srednjemu Dnjepru tja do Dona, tè su na srednjem Dnjepru susjedi bili Rusom i njihovim podanikom Ugličem, Drevljanom i Lučanom — ako napokon vela Hrvatska na sjeveru nije dopirala do „tamnoga“ mora, pod kojim razumievamo more čudsko, vendičko ili baltičko, već je od njega daleko u kopno ležala: neima nikakove dvojbe, da si Konstantin veliku Hrvatsku i Srbsku nije drugdje mislio, nego u zakarpatskoj nizi medj Njemačkom, Karpati i zapadnimi plemeni ruskih Slovjena. Izza ledja ovih gorostasnih planina izviraju Odra i Visla, tè natapljaju onu liepu nîzu, a po Konstantinu glava južnih Zahumljana poteče od obale Visle. U zakarpatskih stranah za Konstantina bivalo je slovjenskih plemena pod imenom Hrvata i Srbalja počem od rieke Sale sve do Dnjestra: Hrvati i Srblji na Sali i Labi pod vrhovnom vlasti cara Otta I. ili u borbi s njemačkom nadvladom, Hrvati u českom Polabju i duž gora Krkonoških, Srblji medj slovjenskimi plemeni, koja su plaćala danak Rusom, Hrvati susjedi Duljebom i Tivercom. „Bojki“ bilo ime sadanjih iztočno-galičkih Rusinâ, tè nas sjećalo ili na tamošnje Srblje X. vieka ili na „Bojohemum“, misao nas ipak nosi za Karpate.

Sve ove podrtine veće zemlje, koje su bile X. vieka raztresene s one strane Karpatâ, spominju nas na to, da velika Hrvatska i Srbska ležala je u misli byzantinskoga cara i pisca s one strane Karpatâ.

Ovim iztraživanjem htedosmo obresti zemljopisni položaj Konstantinove „biele Hrvatske i Srbske.“ Nù riešivši ovo pitanje nismo još tim riešili drugih pitanja, koja su s onim u savezu: je li naime Konstantinovi „ἄσπροι Χρωβάτοι καὶ Σέρβλοι“ sbilja su ostanci južnih Hrvata i Srbalja, kako Konstantin kaže; t. j. je da li zakarpatski Hrvati i Srblji, koji nam se iz spomenikâ X. vieka odzivaju, bijahu jedno tè isto pleme slovjensko, govoreć jedno tè isto slovjensko narečje? upravo kô što su Englezi u Europi i u naselbinah amerikanskih jedno tè isto pleme. Nadalje, nismo ni toga pitanjâ riešili: jesu li se južni Hrvati i Srblji sbilja doselili iz Konstantinove biele Hrvatske i Srbske; nije li naime Konstantin samo „per inductionem“ zaključio na ovu selidbu?

U staroj poviesti slovenskoj ima više slovjenskih jednoimenih plemena, koja su zemljopisno jako razdaljena, od njih n. p. jedno biva na sjeveru a drugo na balkanskom poluotoku. Tako n. p. Bodrici sjeverni medj morem baltičkim i riekom Labom, južni u sadanjoj dolnjoj Ugarskoj, od kojih prozva se Bodročka županija; Dragovići sjeverni, o kojih govorismo nješto više, u Rusiji i Dragovići južni u Thraciji na rieci Dragovici; Duljebi Ruski, o kojih malo više, i panonski oko Blatna jezera; Milčani polabski u gornjoj Lužici, moldavski na rieci Milkovi (gdje bijaše u srednjem vieku Milkovska biskupija) i peloponezki u podgorju Pentadaktyla; Moravljani na gornjoj Moravi, opet na dolnjoj (bugarskoj, nižoj) Moravi; Slovjeni (u smislu užem, kao pleme) ruski na obalah Ilmena jezera, južni u Maćedoniji; Smoljani ruski u okolici Smolenska, grana dakle Krivičâ

bugarski na granici Tracije i Maćedonije, polabski kao grana Bodricâ; Stodorani koruški na razgranju štajerskih i gornjo-austrijskih gora, polabski medj Havelom i Dosom; Suselci ruski njegdje blizu Litve, koruški na rieci Lužnici u dolnjoj Štajerskoj itd.

Kô što bi dakle bio nehistoričan zaključak iz samoga imena jednakoga n. p. gornjih i dolnjih Moravljana, ruskih i maćedonskih Slovjena izvesti ethnografičku istovjetnost plemensku ovih ogranaka Slovjenskoga naroda: tako bio bi, ako ne drugo, bar prenagao zaključak izvesti radi jednakoga imena južnih i sjevernih Hrvata i Srbalja plemensku istovjetnost obiju. Kako je poznato narod slovjenski po jeziku dieli se u dvie grane: jug-iztočnu i zapadnu; u prvu idu Rusi, Bugari, Hrvati, Srblji i Slovenci, u drugu Poljaci, Česi i Polabski Slovjeni, od kojih preostali su još Lužički Srbi i nješto Drevljanâ. Južni dakle Srblji i Lužički Srblji ne samo što nisu jedno tè isto pleme, kao što nisu n. p. Poljaci i Česi, nego neidu po jeziku niti u jednu slovjensku granu; a kako se može zaključiti iz mjestopisnih imena polabskih Slovjena u poveljah X. vieka, jezik onodobnih Srbalja polabskih spadao je na istu granu slovjensku, na koju spada jezik današnjih Lužičkih Srbalja. [110]) Nemože se dakle reći, da su polabski Srblji za Konstantina govorili jezik južno-srbski, tè da bi ga s vremena bili promienili u sadanji lužički-srbski. Po ovoj analogiji moglo bi se zaključiti da Srblji, koje Konstantin navadja medju ruskimi podanici bijahu pleme rusko-slovjensko, južnim Srbljem dakako po jeziku bliže od polabskih Srbalja, nù svakako različito. Ako to valja o južnih i sjevernih Srbih, počem ime „Srb“ po najvjerovatijem tumačenju umnoga Šafařika [111]) znamenuje rodjak, rod, narod, ono dakle nije topično? što bismo kazali ob onom, koj bi iz istovjetnosti imena južnih i sjevernih Hrvata zaključio na plemensku istovjetnost, počem ime „Hrvat“ je topično Ime naime »Хрьватъ, хорваты, Chruuati, Chroatae, Χρωβάτοι“ kako se piše u najstarijih hrvatskih, latinskih i grčkih spomenicih znamenuje zemlju bregovitu, i odnosno stanovnike njezine, [112]) tè kako smo vidjeli oni Hrvati, koji se u listinah i kod pisaca X. i XI. vieka spominju, stanovali su sbilja u gorah ili na ograncih gora karpatskih i krkonoških. Ovdje dakle još manje nego li kod Srbâ može se zaključiti, da južni Hrvati jesu istoga plemena sa sjevernimi Hrvati X. vieka. Ime »Srbsko“ ostalo je još živo u Polabju, ali znači drugo pleme; o imenu Hrvatskom mislilo se je, da je iz sjevera posvema izčeznulo, ali M. Lebedkin u svojih statističkih izvjesćih o zapadnoj Rusiji [113]) uz Drevljane, Kriviče, Voline i Tiverce navadja 17228 Hrvatâ,

---

[110]) Sr. Dobrovsky u Engel's Geschichte von Servien und Bosnien. S. 155.

[111]) Slov. starož. str. 151 — 153.

[112]) U česko-slovenskom narečju „Horvät“ i sada znamenuje njem. „Waldland“ prema »pusto-vät = Wüste, holo-vät = nacktes Land“ itd. Jedan stari pastir, koj njekomu učenomu Slovaku kazaše iz jedne karpatske goleti bližnju okolicu, reče mu: ondje leži Borovka, za njom po Kokavi Malincu »to je už po tom sama Horvät.“ Pest-budinske vědomosti. god. 1861, br. 82.

[113]) U III. svezku izvjesća c. ruskoga geograf. družtva u Petrogradu 1861.

nù ovi govore ruski, prem po svoj prilici u razrečju, jer jih Lebedkin dieli i razlikuje od malo — bielo — i veliko — Rusâ.

Konstantin držao je Hrvate i Srblje sjeverne za jedno te isto pleme s južnimi. Ali ovdje nemože nam on biti nikakav auktoritet. Polabski Srblji spadahu i spadaju svakako u zapadnu granu slovjensku, o českih Hrvatih i Srbljih s one strane Karpatâ nemože se ništa izvjestna reći.

Jesu li se južni Hrvati i Srblji sbilja doselili sa sjevera iz biele Hrvatske i Srbske, kako Konstantin pripovieda? Nije li Konstantin ovdje stvorio zaključak iz istovjetnosti imena?

Na ovo pitanje možna su dva odgovora: ili su Hrvati i Srblji južni prvosjedioci balkanskoga poluotoka, tè o njihovu doseljenju nemože biti spomena; ili Hrvati i Srblji nisu od pravieka u zemljah, u kojih sada bivaju već su se u njeko doba amo doselili. Ono prvo svakako treba točno razlučiti od autochtonizma Slovjenâ na jugu tè od pitanja o narodnosti Ilirâ. Postavimo, da je za vlade rimske ovdje na jugu bilo Slovjena, postavimo, da su Iliri bili Slovjeni: odavle nebi još sliedilo, da oni prvosjedioci Slovjeni, Iliri bijahu Hrvati i Srblji ili da ovi bijahu grana tih Slovjena i Ilira.

Nù u svih grčkih i rimskih pisaca neima nigdje na balkanskom poluotoku traga Hrvatom i Srbljem prije i za vlade rimske u ovih stranah, prem njeki od njih kano Plinij, Ptolomej, i Strabo po tanko izbrajaju panonska i ilirska plemena [114]). Nikako se dakle nemože dokazati historički, da bi Hrvati i Srblji ovdje na jugu već tada stanovali. Naprotiv već Plinij [115]) i Ptolomej [116]) znadu za Srbe na sjeveru. Osim toga za Konstantina, t. j. da su se južni Hrvati i Srblji doselili iz zakarpatske biele Hrvatske i Srbske, vojuju ovi razlozi: a) neima primjera, da su se u doba historičko narodi selili iz juga na sjever, dočim nam jasna poviest selidbe naroda protivno svjedoči. To valja o germanskih narodih kano Gotih, Vandalih, Longobardih itd., to valja o Slovjenih thračkih i maćedonskih po svjedočanstvu Prokopa, Menandra, Theophylakta i ostalih suvremenika. b) U hrvatskom i srbskom jeziku ima mnogo rieči, koje se nemogu tumačiti iz riečničkoga obilja ostalih slovjenskih narečja, a nalaze se u jeziku litvanskom [117]); što svjedoči, da su Hrvati i Srblji njekada živjeli u susjedstvu s Litvanî, dočim nemože se dokazati, da bi se ovi izselili bili iz susjedstva južnih Hrvatâ i

---

[114]) Ptolomej poznavô je u Panoniji dva odiela naroda (II. 15. 16), u iztočnom od kojih na Dunavu navadja Ἀραβίσκοι (kod Plinia „Eravisci“, kod Tacita „Aravisci“). Plinij (III, 25) spominje na Dravi „S e r r e t e s“, a negdje i „Arivates“. Ovo su dva imena, koja u onodobnih pisacâ imaju njekakvu iz daleka srodnost sa Ser-bi i Hrvati. Nù tko bi tako smion bio, tè jih istovjetio sa Srblji i Hrvati?

[115]) Hist. nat. VI, 7: „A Cimmerio accolunt Maeotici, Vali, S e r b i . .“

[116]) Geogr. V, 9: Μεταξὺ δὲ τῶν Κεραυνίων ὀρέων καὶ τοῦ Ρᾶ ποταμοῦ Ὀριναῖοι καὶ Οὐάλοι καὶ Σέρβοι.“

[117]) Sbirku takovih rieči navadja Šafařik u starožitnostih slov. str. 641; ja ću sbirku tu u svoje vrieme i na drugom mjestu popuniti.

Srbalja. c) Mnoga imena topička i zemljopisna jednaka su u zakarpatskih i južnih hrvatskih i srbskih stranah, kano rieka Cetina u Dalmaciji i u Rusiji (izlieva se u Bug), San u Galiciji, Kranjskoj i u Bosni (Sana), Bistrica u iztočnoj Galiciji (teče u Dnjestar), Kranjskoj, Hrvatskoj, Bosni itd. Ovakav pojav opazujemo kod svih naselbina, one rado prenašaju imena svoje pradomovine. Netreba nam ovdje upućivati na Engleza u velikoj Britaniji i Americi itd. znamo da Srblji koji su se za Marije Terezije izselili iz Sriema i Ugarske, na Dnjepru prozvaše njeka mjesta Slankamen, Mosorin, Vukovar, Feldvar, Vršac, Pančevo, Janopol, Kaniža itd. d) Nespominjajuć svjedočanstva [118]) Grka Laonika Chalkokondyla o Srbih, stariji domaći pisci misle, da su Hrvati i Srblji došli na jug iz zemlje zakarpatske, ili kako Toma arcidjakon Splietski točnije kaže „de partibus Poloniae“ [119]).

Na onoj strani Karpatâ, u velikoj Hrvatskoj i Srbskoj, ima se sbilja s Konstantinom tražiti pradomovina južnih Hrvata i Srbalja. Ondje su takodjer, kako noviji česki povjestnici, imenito Šafařik [120]) i Palacky [121]). sbilja tumače „Chrwaty,“ iz kojih „Čech“ izvede i dovede u „Bojohemum“ svoj narod [122]), a misliti na južnu Hrvatsku znamenuje okrenuti poviest naopak.

Ostavivši dakle neriešeno pitanje: je lí Konstantinovi Hrvati i Srblji ἀβαπτίστοι καὶ ἄσπροι u njekom smislu bijahu praotci južnih Hrvata i Srbalja, možemo ipak izvjestno tvrditi: da se ovi doseliše iz zakarpatske biele ili velike Hrvatske i Srbije.

Iz ove pradomovine naroda Hrvatskoga i Srbskoga sliedimo sada Konstantina u njegovu južnu postojbinu; tè vidimo: koje zemlje posjedoše Hrvati i Srblji na balkanskom poluotoku.

Konstantin navadja ove zemlje, u kojih u njegovo doba (949) stanovali su Hrvati i Srblji pod vladom svojih župana: (Χρωβατία) Neretva ili Παγανία, Zahumje (χώρα τῶν Ζαχλούμων), Trabunja ili Trebinjska (Τερβουνία), Duklja (Διόκλη), Srbija (Σερβλία) i Bosna (Βόσωνα). Od ovih zemalja prvih pet dopiralo je sa svojimi zapadnimi granicami do jadranskoga mora, a Hrvatska njih medjašila je s Istrom kod grada Labina (ἔγουν τοῦ κάστρου Ἀλβούνου), tè se prama pogorju provlačila još nješto nad Istrom [123]); Duklja pako kao najniža i najjužnija medjašila je s byzantinskom pokrajinom Dračkom (θέμα Δυρράχιον) imenito s gradovi ove pokrajine Lešom (Ἔλισσος), Olgunom (Ἑλκύνιος) i Barom (Ἀντίβαρις). Konstantinu poznate su bolje zemlje

[118]) Ed. Paris. I. 17 veli o Srbih da su došli na jug „iz one pokrajine, koja je s one strane Istra u skrajnoj Evropi, ἀπό τε Κροατίας (velike) καὶ Προυσίων.. καὶ Σαρματίας τῆς νῦν Ῥωσίας καλουμένης.“

[119]) Hist. Salonit, c. VII. (ed Schwandt. p. 541.)

[120]) Slov. starož. str. 765. — [121]) Dějiny narodu česk. I., 91.

[122]) Dalimilova chronika. Izd. Hanke. V. Praze 1851., str. 6: „V srbském jazyce jest zemie, jéžto Charvati jest imie. V téj zemi bieše lech, jemužc imie djechu Čech . . .

[123]) De adm. imp. c. XXX.: „Η χώρα τῆς Χρωβατίας .. παρεκτείνεται πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν μέχρι τῶν συνόρων Ιστρίας ἤγουν τοῦ κάστρου Ἀλβούνου. πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ καὶ ὑπέρχειται μέχρι τινὸς τῷ θέματι Ἰστρίας.

uz more od onih u kopnu. Srbija po njegovu opisu medjašila je na sjeveru s Hrvatskom, na zapadu s Neretvom, Zahumjem i Dukljom, a na jugu s Bugarskom; gradovi srbski, kako jih on navadja, leže u sredovječnoj Raši, tako da Konstantinova Srbija ima se tražiti u kraju dolnje Drine, Lima, Ibra i Raše. Iz pripoviesti Konstantinove [124]), da su sinovi župana srbskoga Mutimira bugarskoga kneza Borisa pratili do Raše (ἕως τῆς Ράσης), što se bojaše zasjede Srbalja, vidi se, da je taj grad, ležeći u istoimenoj župi i na rieci Raški, koja teče u Ibar, bio na medji Srbskoj i Bugarskoj. O nutarnjih medjah Hrvatske Konstantin ništa negovori; samo pripoviedajuć o narodih, koji su Magjarom susjedi, veli: da su jim susjedi na zapad Franki i na jug Hrvati, a na iztok Bugari, od kojih dieli jih rieka Dunav. [125]) Buduć na dalje po Konstantinu kako vidismo Magjari stanovahu u velikoj (Svatoplukovoj) Moravskoj s one strana Dunava, tim je Konstantin znao, da Hrvati stanovahu u njegovo doba u posavskoj Panoniji i Sriemu, gdjo jih Dunav dielio s jedne strane od Magjara, s druge od Bugara.

Ovo su bile granice zemalja, u kojih za vrieme cara Konstantina stanovao je pod svojimi župani narod hrvatski i srbski.

Drugo je pitanje: je li ove zemlje ili uz nje još koje ine posjede narod hrvatski i srbski doselivši se na jug sa sjevera? Do sada se je obično miešalo pitanje o postojbini Hrvata i Srbalja u vrieme Konstantinovo t. j. polovicom X. vieka s pitanjem o postojbini njihovoj na jugu po dovršenoj selidbi, dakle, kako ćemo vidjeti, početkom VII. vieka.

O hrvatskom narodu Konstantin govori na više mjestih, da je on osvojio i posjeo Dalmaciju, Ilirik i Panoniju. [126]) Pošto ovim imenom u razno doba je različito političko znamenovanje, treba nam jih najprije u koliko je moguće protumačiti iz samoga Konstantina. Krunjeni pisac u svojih djelih uzima Dalmaciju u smislu užem i širjem. U smislu užem pod Dalmacijom razumieva Dalmaciju byzantinsku svoje dobe t. j. primorske gradove s njekimi otoci kojimi upravljao je byzantinski strateg, koga napomenusmo gore više, stanujući navadno u Zadru. Strateg imao je samo vrhovnu političku i vojenu oblast nad ovom Dalmacijom, dočim su municipalnu upravu rukovodili sami gradovi [127]). Ovu byzantinsku Dalmaciju Konstantin svagdje razlikuje od bližnje Hrvatske, Zahumlja, Travunje itd., tako gdje pripovieda, kako su one pokrajine pod slabimi carevi odpale od oblasti carigradske kaže: „πᾶσα ἡ Δελματία καὶ τά περὶ αὐτὴν ἔθνη, οἷον Χρωβάτοι. Σέρβλοι, Ζαχλοῦμοι, Τερβουνιῶται, Καναλεῖται, Διοκλητιανοὶ καὶ Ἀρενtανοι . . .“ [128]). Na ovu byzantinsku Dalmaciju

[124]) Ibid. c. XXXII., p. 155.

[125]) Ibid. c. XL., p. 174: „Πλησιάζουσι δέ τοῖς Τούρκοις πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικόν μέρος οἱ Βούλγαροι, ἐν ᾧ καὶ διαχωρίζει αὐτοὺς ὁ Ἴστρος . . πρὸς δὲ τὸ δυτικώτερον οἱ Φράγγοι πρὸς δὲ τὸ μεσεμβρινὸν δι Χροβάτοι.“

[126]) Glavna su mu mjesta c. XXX., p. 144: „ἔκτοτε οὖν κατεκρατήθη ἡ τοιαύτη χώρα (Δελματία) παρὰτῶν Χρωβάτων . . . ἀπὸ δέ Χρωβάτων τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματίᾳ διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησε τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν.“

[127]) God. 821 bio je Ivan „praefectus provinciae“ u Zadru. cf. Annales Einhard ad an. cit. — [128]) De adm. imp. c. XXIX. p. 128.

po Konstantinu spadahu gradovi: Dubrovnik (Ῥαούση) Spljet (Ἀσπαλάθον) Trogir (Τραγγούριν), Kotor (Δεκατέρων) i Zadar (Διάδωρα); zatim uz njeke manje otoke ovi kvarnerski: Krk (Βέκλα), Rab (Αρβη) i Osor (Ὄψαρα) [129]. Konstantinu ova Dalmacija, koje stanovnici su mu Ῥωμᾶνοι različiti od Grkâ (Ῥωμαῖοι), dio je Italije [130]), a njezin strateg po svoj prilici bijaše njekada podčinjen carskomu Exarhu u Ravenni.

Tako bijaše se Dalmacija stisnula samo na pomenute gradove rimske, koje gledaše Carigrad uzdržati u svojoj vlasti, dok god mogaše, jer kroz nje gospodovaše na jadranskom moru.

Nù Konstantinu bijaše poznata Dalmacija u granicah mnogo širjih: „Dalmacija — tako piše [131]) — njekada imaše početak na Dračkoj medji ili kod Bara i protezaše se do Istarskih planina, u širini pako do rieke Dunava“. Dalmacija dakle u širjem smislu ležala je med riekom Bojanom, Istrom, jadranskim morem i Dunavom. Granice sa triju prvih strana jesu prilično jasno označene, četvrtu treba protumačiti. Konstantin na drugom takodjer mjestu Dunav stavlja za granicu Dalmaciji; govoreć naime kako su Obri Dalmaciju osvojili kaže, da su s ove strane Dunava stražili dalmatinski Rimljani, a Obri da su bivali s one strane Dunava, gdje sada stanuju Magjari.« [132]) Ako s druge strane, kako vidismo nješto više, Dunav po Konstantinu dielio je Magjare od Bugarâ, ovdje pako nemože se razumjeti nego dolnji tek Dunava izpod Beograda, to je Dalmacija u smislu Konstantinovu na ovoj strani imala dopirati do Save i njezina ustja u Dunav ili najdalje do Dunava u Sriemu. Ima više Byzantinskih ljeto — i zemljopisaca, koji Dalmaciju protežu tja u Sriem.

Koju »Panoniju« razumievao je Konstantin na pomenutom mjestu može se razabrati iz njegova djela »o pokrajinah« carstva Byzantinskoga. Ovo djelo može se smatrati kano izvadak uz njeke novije promjene iz „synekdema“ Hierokla gramatika, koji je pisao svoj putopis za cara Justiniana (527—65). Ovaj pako navadja [133]): „Ἐπαρχία Παννονίας, ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις β', Σερμιον, Βασιάνα.“ Ove iste rieči navadja Konstantin po Hieroklu u themi Dračkoj [134]) samo što nenapominje imenâ obiju gradova, po svoj prilici zato, što „Sirmium“ i „Bassiana“ polovicom X. vieka bijahu izgubili svoju staru sjajnost, ili možebiti izpadoše iz rukopisâ. Sudeć dakle po ovih gradovih Konstantin ovdje razumievaše dio dolnje Panonije med Savom Dravom i Dunavom. Ovaj dio razumievao je tudier krunjeni pisac tim više što on kako vidismo baš na ovoj strani stavlja Hrvate Magjarom za susjede.

Teže se može protumačiti: kakav obseg mogô je imati Ilirik po Konstantinu; buduć u obće neima imena u zemljopisu, koj bi od ovoga imao

---

[129]) Ibid., p. 136—140.
[130]) De themat. II., 57: „Ἡ δὲ Δελματία τῆς Ἰταλίας ἐστὶ χώρα.“
[131]) De adm. imp. c. XXX., p. 141.
[132]) Ibid: „Ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ . . . ἔνθα ἀρτίως εἰσὶν οἱ Τοῦρκοι.“
[133]) Ed. Bonn. p. 393. — [134]) De them. lib. II., p. 56.

različitija znamenovanja to politička to geografička. Nestalnost ova opazuje se osobito kod byzantinskih pisaca. Konstantin opisav Thračku pokrajinu po Hieroklu prolazi na pokrajinu Maćedonije, „koja se stavlja pod Ilirik i u opis njegov.“ Tude on navadja: „'επαρχία Μακεδονίας ὑπὸ κονσιλιάριον“, a zatim 31 grad ove eparchije [135]), i to sve po Hieroklu [136]) uz onu razliku, što ovaj stavlja na prvo mjesto: „Επαρχία Ἰλλυρικοῦ“ sa prvom i drugom Maćedonijom, dočim Konstantin sve to spravlja pod „θέμα Μακεδονίας.“ On takodjer razlikuje dvie Maćedonije: jednu pod upravom „konsiliaria“, drugu pod upravom vojvode (ἡγεμόνα). Buduć na gore navedenom mjestu Konstantin razlikuje Ilirik od Dalmacije, dočim se često oba pojma istovjetuju, nebismo usudili se Ilirik urinuti u koj kut Dalmacije u navedenom obširnijem smislu. S toga sudimo, da je Konstantin pod Ilirikom tudier razumievao eparhiju II, Maćedonije s glavnim gradom Στοβοί. U ovoj eparchiji staroga Ilirika Konstantin uz ine gradove navadja „Ζάπαρα“; ovaj pako, njekada stolica biskupa, ležao je na gornjem Vardaru okolo Skopja, dakle u staroj Dardaniji. Ovaj Ilirik ležao je Dračkoj pokrajini na iztoku, što se može razjasniti iz istoga Konstantina. On naime pripoviedajuć [137]), kako je car Konstin veliki razdielio carstvo med svoja tri sina veli, da je Konstantinu dao Galiju i prekoalpijske pokrajine, Konstantu Italiju (pod koju spadaše Dalmacija kao „τῆς Ἰταλίας χώρα“) i Afriku, Konstanciju pako „τὰ ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου καὶ αὐτὸ τὸ Ἰλλυρικὸν, τὴν Ἑλλάδα . . .“ U tom smislu uzimlju Ilirik mnogi byzantinski ljetopisci.

Uzporedimo li sada gore nacrtane medje onih zemalja, u kojih narod hrvatski i srbski živio je pod svojimi župani polovicom X. vieka s medjami Dalmacije, Panonije i Ilirika, koje po Konstantinu izprvice došav na jug naseli, priznati nam je, da se one prilično stiču. S druge strane u ovih zemljah narod hrvatski i srbski od pamtivieka stanuje, tè mu je Konstantin ovim opisom dosta točno naznačio ethnografične granice. Na Bojani stiče se i danas narod naš s Arbanaskim, na iztočnoj Moravi i Timoku s Bugarskim življem.

Iz svega vidi se, da je Konstantin dosta dobro obavieščen bio o zemljah, u kojih je bivao polovicom X. stoljetja i u koje bio se narod hrvatski i srbski doselio. Mi smo ovdje Hrvati i Srblje uzeli u jednom skûpu ostavljajuć njihove medjusobne razmedje kašnjoj razpravi.

Do sada, kako sudimo, pošlo nam je za rukom protumačiti geografičke pojmove našega Konstantina o postojbini Hrvata i Srbalja na sjeveru i na jugu; sada treba nam ova dva toli odieljena prostora vremenom skopčati t. j. izpitati: je li bio Koostantin dobro obavieščen o tom, kada su se Hrvati i Srblji sa sjevera doselili u gore opisane pokrajine Balkanskoga poluotoka?

Konstantin pripovieda o dviju provalah „varvarskih“ naroda u Dalmaciju, koja tiem bijaše iztrgnuta iz vlasti rimske. U gl. XXIX. pripovieda

[135]) De them. lib. IL, p. 49. — [136]) Op.it. p. 391.
[137]) De themat. lib. II., p. 57.

kako ka „οἱ Σκλάβοι οἱ Ἄβαροι βουλευσάμενοι“ prešav Dunav prodrli lukavo tja u Solin, ovaj glavni grad Dalmacije osvojili i posjeli cielu zemlju izim primorskih gradova Dubrovnika, Spljeta, Trogira, Zadra i otokâ Krka, Raba i Osora, u kojih ostaše „Rimljani.“ Ova provala dogodila se je pet sto godina prije Konstantina, dakle god. 449 [138]). Hrvati pako i Srblji osvojiše, kako pripovieda u gl. XXX, Dalmaciju i gore navedene zemlje za cara Heraklija, koj 6. Listopada 610 bijaše krunjen patrijarom Sergijem a preminu 11. Ožujka 641. Na taj način po Konstantinu sliedila druga invasia skoro dvie sto godinâ poslie prve.

Po toj pripoviesti Rimljani držahu Dalmaciju do god. 449, onda osvojiše ju „Slovjeni ili Obri“ ; ovi držahu ju do početka VII. vieka, kada ju oteše Hrvati i Srblji. U novije doba misli Dümmler [139]), da Konstantinova pripoviest ob osvojenju Dalmacije sastoji se iz dviju izvješća, koja se razlikuju u njekih mimogrednih točkah. Dümmler misli, da je Konstantin u prvom izvješću mislio Slovence, u drugom pako Hrvate i odnosno Srblje, nù da je svakako prvomu prerano doznačio dobu. Po mojem mienju Konstantinu prvi osvojitelji Dalmacije nisu Slovjeni u obće kamo li Slovenci, već Avari ili kako jih Nestor zove „**Обре**“ [140]). Konstantin pogrešno istovjetuje taj narod Turanskoga plemena s narodom slovjenskim, pà on je u obće jako slab narodopisac, kako već gore primjetismo; ali njemu su u rečenom izvješću glavni faktor „Ἄβαροι“, kojim poput glosse dodaje „οἱ Σκλάβοι“ tè u sliedećoj glavi, u kojoj govori kako Hrvati osvojiše Dalmaciju, svedj napominje Obre, kao prve osvojitelje one zemlje. Konstantinu bijahu vojevanja ovoga ratobornoga naroda poznata iz suvremenih byzantinskih pisacâ kano Priska, Menandra, Theophylakta itd. a za njihovu narodnost nije si mnogo razbijao glave. Da kako, da se Konstantin ovdje prevario u kronologiji, ake inače izdavanja i rukopisi neizkvareni do nas dojdoše. Obri naime poslie razpadnuća hunske vlasti pomoliše se (461—465) izza drugih naroda tek na Maeotisu i kaspijskom moru [141]), a za sto godinâ kašnje, prije g. 558, prejdoše Kavkaz [142]) i skitahu se u ravnicah crnoga mora. Okô pomenute godine dojdoše Obarski poslanici k caru Justinianu, koj ponudi jim dolnju Panoniju za obitalište Pod njegovim nasljednikom carem Justinom II. (565—79), koj uzkrati Obrom danak, udariše ovi svoje šatore na zapuštenih obalah iztočnih Labe, odkle prodreše u Turingiju, gdje se zaratiše s kraljem Sigibertom [143]). Iz Polabja sliediše Obri poziv Alboina kneza Longobardskoga, da s njim udare na Gepide. Tim putem Obrom pojde za rukom, osobito od kada Longobardi pre-

138) On naime pripoviedajuć, da su Solinjani pobjegli i preselili se u Dubrovnik veli (p. 139), da od onoga vremena: „εἰσὶν ἔτη φ' μέχρι τῆς σήμερον.

139) Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. Wien 1856,

140) Chronica. ed. cit. p. 6.

141) Priscus ed. Bonn. p. 158.

142) Menander ed. Bonn. p. 262.

143) Paulus diacon. hist. misc. II, 10.

seliše se u Italiju (568), razširiti se po iztočnom Noriku, Panoniji i u Daciju do prieko Tise. Već god. 569 obseo je obarski Bajan slavni Sriem, a X godine carevanja Justinova (576) provalili su Obri tja do crnoga mora u Traciju.

Ove podatke navedosmo za to, da štioc uvidi, kako se Konstantin u ljetopisju prevario, kada provalu Obrâ stavlja u god. 449. Ali proti tomu govori i ta okolnost, da je Solin grad u Dalmaciji, koj po Konstantinu bio bi razoren rečene godine, u ratovih rimsko-gotičkih bio Rimljanom glavna točka za sve vojene podhvate proti Gotom. U Svibnju 545 unišô je u Solin slavni Belizar s vojskom [144]. O provali dakle kao i gospodstvu Obrâ u Dalmaciji u rečeno doba, pače ni sto godinâ kašnje nemože biti ni spomena. Tek za cara Mauricija (582—602) Obri su se poput bujavice u njekoliko godinâ razlili put juga i zapada. God. 589 plienili su Grčku, god. 597 obsjedoše grad Solun (Thessalonica) s vojskom od 100.000 momaka [145], sliedeće god. 598 sám khagan obarski sa cielom vojskom udari u Dalmaciju, ovdje četrdeset gradova poplieni i razori tako, da možemo ponješto povjerovati Konstantinu, koliku pustoš Obri u toj zemlji počiniše. Provali u Dalmaciju suvremenik je ljetopisac Theophylakt, koj tako potanko opisuje [146] ratovanje carskoga vojvode Guduisa proti khaganu, kao da je čitao njegovo izviešće ili bar slušao pripoviedati koga od ratujućih vojnika.

Prem se dakle naš Konstantin vara u dobi, kada su Obri provalili i poplienili Dalmaciju, prem ova provala i ovo pustošenje Dalmacije nemože se smatrati dugotrajnim gospodstvom Obrâ u ovoj zemlji: čin je ipak posve istinit, štono ga bagrorodjeni car navede. Dalmacija je mnogo trpila od ovih divljaka. Ovdje Dalmaciju uzimljemo u širjem smislu i to na temelju opisa pomenutoga Theophylakta. Ovaj naime pokle bi bio izpripovjedio, na koj način vojvoda Priscus oslobodi od Obrâ grad Singidunum ili sadanji Beograd, nastavlja: »blizu ovim mjestom leži pokrajina Dalmacija«, u koju, kako već rekosmo, prodre khagan. Dalmacija indi po Theophylaktu, kô što i po Konstantinu, dopirala je do ili do blizu Dunava i Save.

Rimska država napregla je sve svoje sile, da Dalmaciju uzdrži u svojoj vlasti, a rimska crkva gledala je podupirati carsko oružje i primala u zaštitu tamošnje krštjane. Papa Grgur veliki izdao je god. 591 mjeseca Svibnja okružnicu na sve biskupe po Iliriku; da gostoljubivo primu one biskupe, »koje iz njihovih mjesta izagná neprijateljsko bjesnilo.« [147] A mjeseca Ožujka godine sliedeće (592) radovao se je isti veliki papa Jobinu prefektu Ilirika, [148] što ga je bog poslao na utjehu pokrajini »ranjenoj bičem barbarskoga opustošenja« („flagello barbaricae vastationis.“)

---

[144]) Joan. ab b. Biclar: chronic. ed Roncallius. II., 388: „Abares litora maris captiose obsident et navibus litora Thraciae navigantibus satis infesti sunt.“

[145]) Procop. de bello goth. III, 10.

[146]) Lib. VII, c. 12. — [147]) Mansi: collect. concil. IX, 1065. — [148]) Ibid. p. 1093.

Iz ovih takodjer podataka crpljenih iz zapadnih suvremenih vrela vidi se, da je koncem VI vieka Ilirik (u zapadnom smislu Dalmacija) bio neprestano izvržen navalam barbarskim. Ali Dalmacija, bar gradovi primorski, ostala je ipak u vlasti rimskoj, u koju izza svladanih Gota opet dojde. U Solinu sjedio je koncem istoga stolietja metropolita Natalis, čovjek opakoga ponašanja, oddan pijanstvu, progonitelj svoga arcidjakona Honorata. Papa Grgur, taj strogi bdioc nad crkvenom disciplinom, oštro je šibao primasa Dalmacije u pismu upravljenom u Ožujku 591, tè mu se zagrozio, da će ga napokon skinuti iz časti, ako se napokori i nepromieni [149]). Za veći uspjeh svoga pisma prijavio je Grgur ostalim biskupom u Dalmaciji, što je Natalu naložio, poslao je u Solin poddjakona Antuna, a Jobınu prefektu, kano državnoj glavi zabranio, da metropolite nepodupira. [150]) Papa je nadalje po svom poslaniku sazvao u Solin pokrajinski crkveni sabor na sliedeću godinu (592), na kom bi se bio imao u prvašnju čast vratiti Florentius biskup staroga Dubrovnika. [151]) Medju to metropolita Natal umriè, u papa rečenomu Antunu u Ožujku 593 zapovjedi, da čini mu izabrati nasljednika po svećenstvu i puku Solinskom. Svećenstvo izabrà Honorata [152]); ali kako se vidi iz svega on najdè si supernika u osobi Maxima. Uz ovoga imao je stati dvor byzantinski ili bar višje činovničtvo; jer se za njega kod pape zauzeo Marcellus „scholasticus“, [153]) Toga radi obratio se je papa listom god. 594 na svoga poklisara u Carigradu djakona Sabiniana, da se prituži kod cara, kako je Maxim poderao list, kojim ga bio obustavio od oltara. [154]) Maxim medju tim sakrivao se je za carski dvor, a kada ga Grgur na odgovor pozvà u Rim; on se izpričavao govoreć, da je car Mauricij odredio kroz svoje poslanike iztragu u Solinu. [155]) Ova razmirica medj papom i nametnutim metropolitom Dalmacije trajala je tako dugo, dok se Maxim, ostavljen od Sabiniana zadarskoga biskupa (597), od Florentia dubrovačkoga, a po svoj prilici takodjer od ostalih biskupa, prem ga svedjer branio Marcel „proconsul dalmatiae“ i Kalinik exarha [156]), dok se, velju, Maxim papi nepokori Grgur pisao je dne 26. Kolovoza 599, da je Maxim, solinski biskup, posvemu zadovoljio i za svoje griehe izpokorio se, tè mu uslied toga poslao metropolitski plašt.“ [157])

Razboriti štioc valjda će se dosjetiti, k čemu ovdje navadjam ove povjestne podatke. Evo k čemu! Iz navedenih dopisa pape Grgura I vidimo: a) da je Dalmacija, odnosno Ilirik do konca god. 599 t. j. do konca VI vieka uzprkos navalam i opustošenjem neprijateljskim bio svedjer u vlasti iztočnoga carstva. b) da je Dalmacija (Illyrık) imala svoga „proconsula, praefecta“ kao vrhovnoga upravljatelja zemaljskoga, koj je imao odvisan biti od exarha Italije. c) da je Dalmacija imala svoju starodavnu hierarhiju sa solinskim biskupom kano metropolitom na čelu, komu kano sufragani u dotičnih listi-

---

[149]) Ibid. p. 1090. — [150]) Ibid. p. 1091—03. — [151]) Ibid. p. 1119.
[152]) Ibid. p. 1139. — [153]) Ibid. p. 1183. — [154]) Ibid. X, 83.
[155]) Ibid. p. 17. — [156]) Ibid. p. 112. 118. — [157]) Ibid. p. 205.

nah spominju se biskupi Zadarski i Dubrovački: Dalmatinska hierarhija tražila je zaštitu i privrženost carskih dostojanstvenika, te se vrlo rado miešala u državne poslove, čega radi ukorio ju je papa Grgur I. u svom pismu [158]) upravljenom na sve biskupe Dalmatinske mjeseca Listopada 593. Napokon d) da se u pomenutih listovih govori o Solinu, Dubrovniku starom (Epidaurus) i Zadru, kano o gradovih još cielih i neporušenih.

Iz svega toga opet sliedi kano korolarij, da provala obarska u Dalmaciju god. 598 bijaše, ako i grozovita, samo mimogredna i prolazna. Obri rušili i plienili su, kamo su došli, nù glavnoga grada Dalmacije, Solina, isto i Dubrovnika i Zadar nisu razorili. Oni nisu u Dalmaciji do god. 600 utemeljili svoga gospodstva, bar ne u primorskih gradovih. Tude stala je vlast byzantinska neoskvrnjena. Ovo isto sliedi iz pripoviesti suvremenika Theophylakta. On bo opisav pljaćkanje Obrâ u Dalmaciji pripovieda kako rimski vojvoda Gudois nije hteo s njimi ogledati se na polju, već jih po strani motrio tè iz zasjede na nje udario i plien jim oteo. Khagan se imao povući k Dunavu t. j. u Sriem, gdje mu bijaše glavna sila, jer rečeni ljetopisac svoju pripoviest tako zaključuje: „Izza toga 18 mjeseci i više, kada su se Rimljani i barbari kod Dunaja desili, ni se dogodilo ništa, što bi bilo vriedno zabilježiti.“ [159]) Poslie toga pripovieda [160]) Theophylakt, kako je Khagan sliedeće god. 599 sabrao i pokriepio svoju vojsku i udario drugim putem t. j. u Moesiu i Thraciu.

Do god. 600 nemože biti dakle ni spomena o gospodstvu Obrâ u Dalmaciji, o kojem je naš Konstantin snivao.

God. 600 primorska Dalmacija bijaše u opasnosti. Solinski metropolita Maxim pritužio se je papi Grguru, da se neprijatelj približava. Papa primio je crne glasove s dviju strana jadranskoga mora: iz Dalmacije i Istre; neprijatelj, sada naročito imenovan, narod slovjenski, kako Grgur jadikuje u svom pismu [161]) na Maxima upravljenom mjeseca Srpnja r. g. s jedne strane približao se je Solinu, s druge strane počeo je kroz Istru prelaziti u Italiju.

Što se je sliedećih 40 godinâ dogodilo s Dalmacijom, suvremenici šute. Nù ondje imala se sbiti golema promjena, zemlja dojdè u vlast poganskoga naroda. Papa bo Ivan IV., rodom iz Dalmacije (640 — 642), kako njegovo žitje zabilježi [162]) poslao je u Istru i Dalmaciju opata Martina, da odkupi iz ruku neprijateljskih zarobljenike i da pobere i u Rim donese sv. moći, koje bijahu u pogibelji oskvrnuća.

Evo god. 599 Dalmacija još u vlasti rimskoj, god 600 ljeti neprijatelj veoma približio se („de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet“) Solinu i Dalmatinskomu primorju, a s druge strane kroz Istru provaljivô u Itasiju, god. 641 kršćanstvo u Dalmaciji u opasnosti. Dalmacija i Istra u ruku po-

---

[158]) Ibid. IX., 1166.
[159]) Loc. cit. — [160]) Lib. VII. c. 13. — [161]) Mansi. X., 231.
[162]) Vita Joannis IV. ap. Anastas. de vitis. rom. I., 123.

ganskoga naroda, o carskom proconsulu ili prefectu, o hierarhiji neima spomena.

Dakle — medj god. 600 i god. 640 imala se sbiti promjena velika u Dalmaciji. Ova zemlja prestadè biti pokrajinom rimskom, dobi druge stanovnike, koje suvremenici krste obćim imenom „Slovjene“, nù koje naš Konstantin pravo prozvá imenom plemenskim Hrvatâ i Srbalja, kako se oni sami zovu.

Kako je poznato, car Mauricij bijaše s prestolja prognan dne 23. studenoga 602, njegov nasljednik Phokas krunjen patrijarom Ciriakom još isti dan, umoren 6. Listopada 610. Nasliedio ga car Heraklij još istoga dana. Ako dakle Konstantin piše, da su Hrvati i Srblji posjeli gore opisane zemlje za Heraklija; ako do god. 640 invasia bijaše dovršena, to ima Konstantin u bitnosti pravo. Ovo doba prijala je uprav Slovjenom, da se prieko Save i k jadranskomu moru šire; oni su na one strane udarali s dviju krajeva. Na gornjoj Dravi i Savi bili su se Slovjeni sukobili već god. 595 s Bavarci [161]) god. 598 čestitao je papa Grgur exarhi Italije Kalliniku na pobjedi Slovjenâ [162]) koju imao steći po svoj prilici u Istri, spadajućoj k Italiji.

S druge strane rimska vojska bijaše svedjer zabavljena proti Obrom na dolnjem Dunavu, koj u miru medj carem Mauricijem i obarskim Khaganom (600) bio je priznat za granicu med carstvom i obarskom oblastju [163]) Phokas, nasljednik Mauricijev, imao mnogo brige u iztoku s ratobornim perzijskim gospodarom Kozroem, a doma s nezadovoljnim pukom. Sva ova zla ostavi nevriedni taj car svomu nasljedniku na prestolju caru Herakliju.

Sve ove okolnosti, vanjske i nutrnje, koje bijahu pritisnule iztočno carstvo rimsko, otvorile su vrata Slovjenom, imenito Hrvatom i Srbljem u zemlje zapadnoga Ilirika.

Nù iz ovoga nacrta razabrat će pazljivi štioc: u koliko se slaže sa stanjem tadašnjim rimskoga carstva pripoviest Konstantina, da su Hrvati i Srblji u dogovoru s carem Heraklijem posjeli gore opisane zemlje. Evo kako si to misli Konstantin: Obri posjeli su Dalmaciju, razorili Solim i Epidaurus (449), Rimski gradjani sagradili Spljet i Dubrovnik. Hrvati i Srblji bivali su tada u velikoj Hrvatskoj i Srbskoj. Nù jedno koljeno Hrvatâ, petero naime braće: ὅ τε Κλουκάς καὶ ὁ Λόβελος καὶ ὁ Κοσέντζης καὶ ὁ Μουχλώ καὶ ὁ Χρώβατος i dvie sestre: ἡ Τοῦγα καὶ ἡ Βοῦγα sa svojim pukom dojdè u Dalmaciju (Δαλματίαν) i najdè Obre stanujuće u ovoj zemlji.“ Ovi Hrvati utekoše k Herakliju rimskomu caru u vrieme, kada je Dalmacija, pokle iz nje Obri izagnaše Rimljane, „ležala u pustoši“. „Toga radi isti Hrvati na zapovied ovoga cara lativši se oružja protjeraše Obre iz onih miestâ, i naseliše se u njihovoj zemlji, u kojoj su i danas (t. j. 949).“ I Srblji bivali su u velikoj Srbiji; „nù kada bi kneževstvo Srbije palo bilo na dva brata, drugi povedši sa sobom polovicu puka uteče se k caru rimskom Herakliju... Ovaj dade jim zemlje,

[161]) Paulus diac. op. cit. IV., 7. — [162]) Mansi op. cit. p. X., 117.
[163]) Theophylakt. VIII., 45.

pod vladom rimskom njekada bivše, nû sbog provalâ obarskih opustošene.“ [164])

U toj pripoviesti glavne točke su ove: a) Obri bili su usurpatori Dalmacije, pokle izagnaše iz nje Rimljane. b) Hrvati i Srblji dojdoše iz sjevera na jug, tè zamoliše zemlje od Heraklija cara. Ovaj dade jim Dalmaciju, na koju imao je pravo kano car rimski prem je neposjedovaše „de facto“. Hrvati „njekoje vrieme borivši se s Obri obladaše jih“ te dozvolom cara Rimskoga posjedoše zemlje, koje bijahu Obri osvojili. Od onoga vremena ove zemlje, zovu se „ἡ Χρωβατία καὶ Σερβλία.“ Na ove zemlje pridržao je Heraklij za se i za svoje nasljebnike vrhovno pravo, komu su se Hrvati i Srblji oteli, kada na prestolju rimskom sjedijaše slab car, kao što bijaše Mihajlo „ἐξ Ἀμορίου“ [165]), inače veliki župan ili knez (ἄρχων) hrvatski bijaše „δουλικῶς ὑποτεταγμένος τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων“ [166])

Prva od ovih točaka, kako vidismo nestoji. Obri su plienili i harali Dalmaciju navlaš god. 568 i 599; ali osvojili je nisu, bar ne onaj dio, koj leži uz jadransko more.

Druga točka nije nikako vjerovatna, pače nije istinita. Vidjeli smo malo više, da Slovjeni stupise svuder na Balkanskom poluotoku kano neprijatelji rimskoga carstva. Oni su morali svaki pedalj zemlje osvojiti oružjem i zaslužiti si krvlju svaku novu stečevinu. Exarha Italije, proconsul Dalmacije dizao je na nje svoju vojsku; papa Grgur radovao se je s njihovih poraza, on i rimsko svećenstvo u Dalmaciji trepetahu s njihova dolazka i susjedstva. Sve to neima nikakova smisla, ako se Hrvati i Srblji sa Konstantinom drže za saveznike rimske. Naš Toma arcidjakon Spljetski, koj prilično poznava starije sgode svoje crkve, Hrvate (koje mieša s Gothî) drži za razoritelje Solina i Epidaura, za neprijatelje rimskoga carstva; pa neima dvojbe, da u onom hrvatsko-rimskom ratu bijaše opustošen Solin i Epidaurus, koji se još god. 600 spominju; jer već u drugoj polovici VII. vieka stolica metropolitska nebijaše nego u Spljetu, gdje papinski poslanik Ivan hram Ivin pretvori u crkvu b. d. Marije, i u nju iz Solina prenese sv. Dujma i Anastija [167]).

Uslied toga nemožemo Hrvate i Srblje smatrati za saveznike rimskoga carstva. Oni su u Dalmaciji vojevali proti rimskoj vojsci, u Panoniji digli su se proti Obrom. Ovaj ratoborni narod nije imao biti velik; on se ojačao kutrigurskimi Huni, ali glavni dio obarske vojske sačinjavahu Slovjeni. Po pripoviesti suvremenika Slovjeni vojevali su u prednjem krilu u vojsci obarskoj [168]); kod obsade Carigrada (636) Khagan je stavio na najpogibeljnija mjesto slovjenske piešake [169]); ladje takodjer i vojene brodove gradili su jim Slovjeni [170]). Tako su Obri gospodovali pomoćju slovjenskih podanika. Ovi opet pokoravali su se divljači svojih gospodara, dok jih snaga neostavi; ali čim Obarska sila, osnovana na samosilju, poče razpadati se, i Slovjeni okrenu jim ledja,

---

[164]) Ovako u jezgri pripovieda se de adm. imp. c. XXX — XXXII.
[166]) Ibid. c. XXXI., p. 150. — [167]) Hist. salonit. c. VII — XII.
[168]) Tredegar. c. 48. — [169]) Chron. Pasch. ed. Paris p. 383.
[170]) Theophyl. VI., 3.

poče obrate proti njim svoje oružje. Pa upravo godina 600 je na razkršću Obarske slave; u njoj bo, kada je khagan obsjedao Solim, zavrgne se kuga u obarsku vojsku, te ga prisili s Mauricijem utanačiti mir, u kom prvi put obrubila se je granica Obarskoj oblasti, dolnji naime Dunav [171]). Znamenito je, da med uvjeti mira i taj dolazi, uslied koga rimska vojska nije smiela prekoračiti Dunava izim jedinoga slučaja, kada vojuje proti Slovjenom. I Obrom dakle ukazala se zazorna sila i premoć Slovjena. Nu Slovjeni počeše na dan više odpadati od svojih oslabljenih gospodara, počeše ćutiti svoju jakost. God. 626 morao je khagan ponajviše za to dignuti obsadu Carigrada, što mu se iznevjeriše Slovjeni, koji su rukovodili obsadu sa mora. [172]) Ovo je posljednji oveći podhvat vojeni khagana proti iztočnomu carstvu; obarska država razpadala se — a to je bilo za cara Heraklija!

U isto doba zavlada u Českoj Samo, te razširi granice svoje države daleko na jug; u Koruškoj uzčuva mu se spomen još IX. vieka [173]), te i na ovoj strani Slovjeni oteše se gospodstvu Obra. Neima dvojbe, da Hrvati koji su se razširili u posavskoj Panoniji, gdje je njekoč bila jezgra Obarske snage i sile, u ovakovih okolnostih stekoše slobodu.

Ovo je, što se iz suvremenih spomenika razabrati može o medjunarodnom odnošaju Slovjena u obće, a Hrvata napose prama obarskom plemenu. U početku Slovjeni bijahu podanici, a kašnje neprijatelji obarski.

Iz više mjesta vidi se nadalje, da je Konstantin mislio, da su Hrvati i i Srblji za cara Heraklija ostavili svoju sjevernu i osvojili novu postojbinu na jugu. Nù proti tomu mogu se navesti sliedeći razlozi: a) Konstantin, kako vidismo, vara se, kada misli, da su Hrvati i Srblji saveznici bili cara Heraklija. Na ovom neistinitom temelju osniva on po svoj prilici svoju tvrdnju, kao da su se Hrvati i Srblji utekli k rečenom caru. Savez, dogovor, došašće Hrvata i Srbalja, ove misli vrvile su u glavi okrunjenoga pisca. b) Tko znade da po Konstantinovoj pripoviesti Hrvati i Srblji imali bi za Heraklija biti i s one strane Karpatâ, i odanle provaliti toliki prostor i toliku daljinu do obala jadranskoga mora i skadarskoga jezera, bili bi se imali boriti s cielom obarskom silom, prodrieti kroz nju od gornjega Dunava do Save, tko promotri, da sav taj ogroman posao bili bi imali izvesti od god. 610 — 641, taj neće ni jedan časak posumnjati, da se Konstantin i ovdje prevari. Obarska sila bila je do polovice VII. vieka slomljena, te kasnje stisnuta na dio Panonije medj Dunavom i Dravom, pa je ipak koncem sliedećega stolietja silni kralj franački Karlo veliki uz svu svoju silu i moć svoga kraljevstva trebovao punih osam godina [174]), da uništi i taj ostanak obarske vlasti.

Iz ovih razloga mislimo, da su Hrvati i Srblji još V. ili VI. vieka s ostalimi plemeni slovjenskimi krenuli iz sjevera put juga, a proslavili se svojim ple-

---

[171]) Id. VII., 15. — [172]) Chron. pasch. 396. 7.
[173]) Anonym. de conversione Bagoar. c. IV. (Pertz: monum. Germ. SS. XI., 6.)
[174]) Vita Karoli. M. c. 13.

menskim imenom, kada jim u prvoj polovici VII. vieka za rukom pojde utemeljiti u Iliriku i dolnjoj Panoniji samostalne države.

U Konstantinovoj pripoviesti imamo na nješto pozornost svratiti. Ondje se navadja petero braće i dvie sestre, koji narod hrvatski uvedoše na pozorište poviesti. Od imena, koja se napominju, najviše bode u oči peto t. j. ὁ Χρώβατος = Hrovat = Hrvat. On je kao praotac naroda, koj od njega ime steče. Ovakova imena javljaju se i kod inih plemena Slovjenskih Poljakom prednjači Leh, Krak i Vanda, Čehom pako Čeh, Krok, Vasa, Teta i Libuša. Svagdje nosi praotac ime naroda: Leh, Čeh, Hrvat, svagdje uz praotce narodnje: u Poljakâ Vanda, u Čehâ Vasa, Teta i Libuša, u Hrvatâ Tuga i Vuga. Takav je početak poviesti skoro kod svih narodâ: Hellenom praotac je Hellen, sin Deukalionov, od njegovih sinova Aeola i Dora, te unukâ Jona i Achva potekoše glavna plemena stare Grčke: Aeoli, Dorjani, Jorjani i Acheji. Rimljanom praotac je Romulus, sagraditelj i utemeljitelj vječnoga grada. Ilir i Kelta, sinovi Polífema i Galatee, po Appianu jesu praotci Ilirâ i Keltâ itd.

Kao što sva ova imena, tako i ona, koja Konstantin stavlja na čelo poviesti naroda hrvatskoga, uvršćujemo u red narodnih priča. Konstantin imao jih čuti iz ustiju hrvatskih, kroz koja razlievala su se po svoj prilici u ono doba narodnom pjesmom ili pripoviedkom.

Evo na taj način projdosmo sva glavnija razdobja prve poviesti hrvatske i srbske, kako nam jih Konstantin izpripovjeda. Ovdje nismo mogli Konstantina nadzirati izravnimi izviešći suvremenikâ; s toga bilo nam je onodobne odlomke sravnjivati s nutrnjimi razlozi Konstantinovih pripoviesti.

Mnogo laglje možemo nadzirati i popuniti izviešća Konstantinova, koja se navadjaju o hrvatskom i srbskom narodu počem od VIII. do druge polovice X. vieka, t. j. do dobe samoga bagrorodjenoga pisca. Za ovu dobu imademo toli suvremenih ljetopisa koli domaćih listina. Mi ćemo ovdje navesti po redu jedne i druge.

Žalibože što neimamo domaćih ljetopisa one dobe. Inostrani ljetopisi obzirom na državu, gdje su sastavljeni, diele se u dvoje: u franačke i mletačke.

Franački ljetopisi za našu svrhu jesu sliedeći:

a) Ljetopis Laureshamski od god. 703 — 803. [175])

b) Ljetopis Einharda od god. 741 — 829. [176]) Einhard bio je učenik slavnoga Alkuina, suučenik i savjetnik Karla velikoga; imao je za suprugu Imu, koju njeki drže za kćer Karlovu, ali vjerovatno bijaše franačka plemkinja. Einhard u svom ljetopisu do god. 789 sliedi Laureshamski ljetopis, gdješto izpravljen, od god. 789 — 829 zabilježi što sam doživi. On je kod mnogih od ovih zgoda sam sudjelovao. On napisà takodjer.

---

[175]) Pertz. monum.. Germ. SS. I, 22 — 39.
[176]) Ibid. I, 135 — 218.

c) Vita Karoli ili žitje Karla velikoga, svoga gospodara i prijatelja. [177]) Einhard ostanè sve do smrti († 839) savjetnikom sinu Karlovu Ljudevitu. Ob ovom imamo dva žitja:

d) Vita Ludovici imp. koje napisà Thegan trevirski chorepiscopus [178]), a drugo

e) Vita Ludovici imp. od neimenovanoga pisca [179]), koj imao biti dvoranik i znanac caru.

f) Ljetopis Fuldijski. [180]) On sastoji iz četirih strana pisanih i pobilježenih od različitih pisaca, ali svedj suvremenika: prvi dio (god. 680—838) sastavi Eginhard, drugi (838 — 863) redovnik Ruodolf, tretji (863 — 882) i četvrti (882 — 901) dva neimenovana ljetopisca, od kojih posljednji sudeć po sadržaju bijaše rodom iz Bavarske.

Ostali franački ljetopisi, kano: Tilianski, Alemanski, Guelferbytski, Solnogradski itd. jesu od manje važnosti, osobito za kritiku Konstantina, ali dovjestnik nesmie jih mimoići.

Od mletačkih do nas doprè

g) Chronicon Venetum [181]). Sastavì ga jamačno onaj isti Ivan djakon, kojim se mletački dužda Petar Urseolo često služaše u svojih državnih poslovih, imenito u poslanstvih k caru Ottu III. Ljetopis imao biti sastavljen med god. 980 — 1008. On opisuje pobližje podhvate rečenoga dužda, tè u ovom obziru ide u dobu poslie Konstantina. Nù govori takodjer o starijoj dobi, a navlaš ob odnošajih republike mletačke naprama Hrvatom i gradom dalmatinskim tečajem IX. i X. vieka. Taj ljetopis zaslužuje svakako pozornost hrvatskih povjestnika, koji bi se imali za onu dobu svakako više obzirati nanj nego li na Dandula, koj je više od tri stolietja za Ivanom živio i ovoga izplienio.

Listine, koje od starije dobe do polovice X. vieka dopiru, jesu sliedeće:

α) Darovnica velikoga župana ili kneza hrvatskoga Trpimira crkvi Solinskoj. [182]) Na čelu čita se: „regnante in Italia piissimo Lothario Francorum rege, per indictionem XV. sub die 4 nonis Martii.“ Za opredieljenje dobe ovoj darovnici imamo ovdje dva podatka t. j. kraljevanje Lothara I. i indikciju. Lothar bio je krunjen u Rimu na uzkrs t. j. 5. Travnja 823 kano suvladalac s otcem Ljudevitom. On je izza mnogih razmirica s otcem († 840) i s bratjom ugovorom u Verdunu mjeseca Kolovoza 843, gdje se država Karla velikoga podielila u troje, uz srednju Franciju dobio u dio Italiju. On je za tim vladao skoro do svoje smrti dne 28 ili 29. Rujna 855. U ovo doba od krunjenja Lothara I. do njegove smrti t. j.

[177]) Ibid. II. — [178]) Ibid. II., 590 — 603. — [179]) Ibid. II. 607 — 48.
[180]) Ibid. I. 343 — 415.
[181]) Ibid. VII. 1 et sg. U knjižnici Vatikanskoj MSC n. 440, 5268.
[182]) Lucius: de regno Dalm. et Croat. lib. II. c. 2. Uzeta iz staroga registra metropolije Spljetske.

od god. 823 do 855 dolazi tri put „Indictio XV“, naime: god. 823. god. 837 god. 852. Nù ova darovnica nije mogla biti izdata ni god. 823, ni god. 837; jer Trpimir u njoj spominje predšastnika svoga kneza „Mislava“; ovaj pako živio je još god. 839; jer ove godine mletački dužda Petar Tradonico utanači s njim ugovor mira kod sv. Martina na otoku Cresu [183]). S druge strane one godine težko bi bilo stavljeno ime Lothara na čelo povelje. Darovnica dakle imala biti pisana 4. Ožujka god. 852, a ne kako Lucio mišljaše god. 838, koje god. bila je „indictio I“, ili pako kako drugi misle [184]) pomenute god. 837. A da tko i prigovori godini ugovora Mojslavova, nebi se ipak odlučio za god. 837 već iz toga razloga, što nadpis „regnante in Italia piisimo Lothario Francornm rege“ nemože biti preporan tek izza Verdunske diobe.

β) Darovnica velikoga župana Mutimira od god. 892, 28. Rujna „indictione XI“ [185])

γ) Listina načelnika ili priora Zadarskoga Andrije pisana „indictione VII, imperante Constantino“. U odlomkn koga Lucius priobći [186]) stoji: „908 in testamento Andreae prioris Jadrae.“ Ovdje je godina zlo napisana, jer tada carevaše Lav VI. (886—912), pà ove godine dolazi indictio XII. Listina bijaše pisana za carevanja Konstantina Porph. i to samoga; prema tomu „indictio VII“ bit će god. 919. Druga „indictio VII“ za istoga Konstantina dolazi još god. 934. ali tada s Konstantinom vladaše Roman, tè bi onda na listini stalo „imperantibus Constantino et Romano“. Iz ovih razloga mislim, da je rečena oporuka bila pisana god. 919.

δ) Listine i acta sabora spljetskoga okolo 925 za vladara hrvatskoga Tomislava, humskoga Mihajla, i metropolite spljetskoga Ivana [187]) Lucius misli bez dovoljna razloga, da su ovi spisi podmetnuti.

Izim ovih domaćih listina imamo jih od rimske stolice. Amo idu:

ε) Odlomak pisma pape Nikole V. (858 — 67) na biskupa Ninskoga [188])

ζ) Pisma Ivana VIII. i to ✠) „Montomero duci Salvenicae (Sclaveniae), pisano [189]) oko god. 874 — 5. Buduć je papa Ivan VII. vladao crkvom od. god. 872 — 882, u Hrvatskoj spominje se još god. 880 knez Branimir, a Mutimir tek god. 892, ovo pismo imalo biti upravljeno na srbskoga kneza Mutimira, sina Vlastimirova, koga u ono doba i Konstantin napominje [190]). ⰲ) Na „Sedeslava“ hrvatskoga kneza u Svibnju 879. ⰳ) Na Theodosia biskupa Ninskoga od 4. Lipnja 879. ⰴ) Na Branimira hrvatskoga kneza od 7. Lipnja 879. ⰵ) Na svećenstvo i narod u Hrvatskoj istoga dana. ⰶ) Na Vitala Zadarskoga, Dominika Osorskoga i ostale biskupe u Dalmaciji, na poglavarstvo i gradjanstvo Spljetsko i Zadarsko i ostalih

[183]) Chron. Venet. p. 17. — [184]) Kukuljević: Jura Croatiae. I. 3 — 4.
[185]) Lucius loc. cit. Iz istoga registra. — [186]) Ib. lib. VI. c. 4.
[187]) Farlati: Illyr. sacrum. tom. III. p. 92 — 97.
[188]) Decret. Gratiani III. dist. I. c. 8. — [189]) Čita se u rukopis u Vatik. br. 4 886. p. 102. — [190]) De adm. cap. XXXII. p. 155.

gradova od 10. Lipnja 879. ϛ) Drugi list na kneza Branimira i sav narod, koncem god. 880 [191])

η) Odlomak pisma Stjepana VI. pape (885 — 891) na rečenoga biskupa Theodosia [192]). Napokon

θ) Pisma pape Ivana X. (914 — 92) i to ι): dva na Ivana metropolitu spljetskoga; ια) jedno na Tomislava kneza hrvatskoga i na Mihajla humskoga. Ovo kano i prvo na metropolitu pisana su prije, drugo pako na metropolitu pisano je poslie gore navedenoga pokrajinskoga sabora [193]).

Ovo su ljetopisi i listine dopirajuće do polovice X. vieka, kojimi može se i mora nadzirati i popuniti sve, što car Konstantin piše o hrvatskom i srbskom narodu. Konstantinu bijaše dobro poznato [194]), da je narod hrvatski njeko vrieme odvisan bio od franačkih vladara, a uprav ovu dobu razjasnjuju nam gore navedeni ljetopisi franački, koji su tim dragocjeniji, čim skidaju koprenu s panonske Hrvatske, koju Konstantin poznavaše samo po imenu. Ljetopis mljetački pokazuje nam borbu naroda hrvatskoga s mljetačkom vladom za dalmatinske gradove. Listine domaće puštaju nas zaviriti u nutrnje stanje političke države Hrvatske IX. i X. stolietja i listine rimske u crkvene odnošaje naroda hrvatskoga, koj još tada nagibaše sada k Carigrada sada k Rimu.

Buduć Konstantin u svom pripoviedanju neobzira se na chronologiu, pomenuti ljetopisi i listine jesu nam takodjer od velike važnosti, da uvedemo njeki red toli u nizanja zgodâ koli i sliedstvu i poredanju velikih županâ. Obzirom na red županâ hrvatska poviest je mnogo sretnija od srbske; jer hrvatski narod došao je odmah u početku u mnogo užji odnošaj od srbskoga sa rimskom stolicom i sa zapadnim svietom.

Na koncu ove razprave stavljamo pred oči čitaocu izkaz velikih župana hrvatskih i srbskih po Konstantinu, po navedenih ljetopisih i listinah i to uprav onako, kako se ondje čitaju njihova imena, jer naumismo ova drugdje ili bar drugi put izpraviti i protumačiti.

a) Hrvatski velivi župani do druge polovice X. vieka.

I. Po Konst. Porph.	II. Po ljetopisih	III. Po listinah	IV. Sliedili su ovako
Ποργά			Ποργά
Πορίνος	Borna [195])		Borna, Πορίνος (818 † 21)
	Ladasclavus		Ladasclavus (821)

[191] Svi ovi listovi izim prvoga nalaze se u registru Ivana VIII. iz XI. vieka u tajnom Arkivu vatikanskom, a odtiskani su takodjer kod Mansia: coll. conc. XVII. 119, 124 — 126, 129, 209, 143.

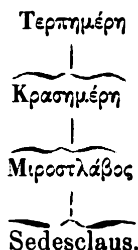
[192]) Ivanis ddcret. VIII, 59. — [193]) Farlati. op. cii. III. 93. 94. 101.

[194]) Cf. de adm. imp. c. XXX. p. 144. 5. — [195]) Borna imao je ujaka „Luidemuhslum." Cf. Einhardi annal. ad. a. 823.

I. Po Konst. Porph.	II. Po ljetopisih	III. Po listinah	IV. Sliedili su ovako
	Muisclauus	Mislaus	Mislaus (839)
Τερπημέρη		Tirpimirus	Tirpimirus (852)
Κρασημέρη			Κρασημέρη
Μιροσθλάβος			Μιροσθλάβος
Πριβουνία			Πριβουνία
	Domogous	Domosol	Domogous (c. 865 † 876)
	Filii Domogoi		Filii Domogoi (877)
	Sedesclaus	Sedesclaus	Sedesclaus (877 — 79)
	Brenamir	Branimer	Branimer (870 = 880)
		Muncimirus	Muncimirus (892)
		Tamislaus	Tamislaus (914, 25, 26)

Ja sam u IV. stupcu predočio resultat iz Konstantina, ljetopisâ i listinâ, a samo takove godine uz imena velikih župana dometnuo, koje se naročito u ovih spomenicih napominju. Nisam voljan popuniti samovoljno one pukotine, koje nam spomenici ostavljaju.

Konstantin nezna: je li ovi župani stojahu i u kakovu rodbinstvu, samo za njeke moglo bi se po njem sastaviti ovo rodoslovno stablo:

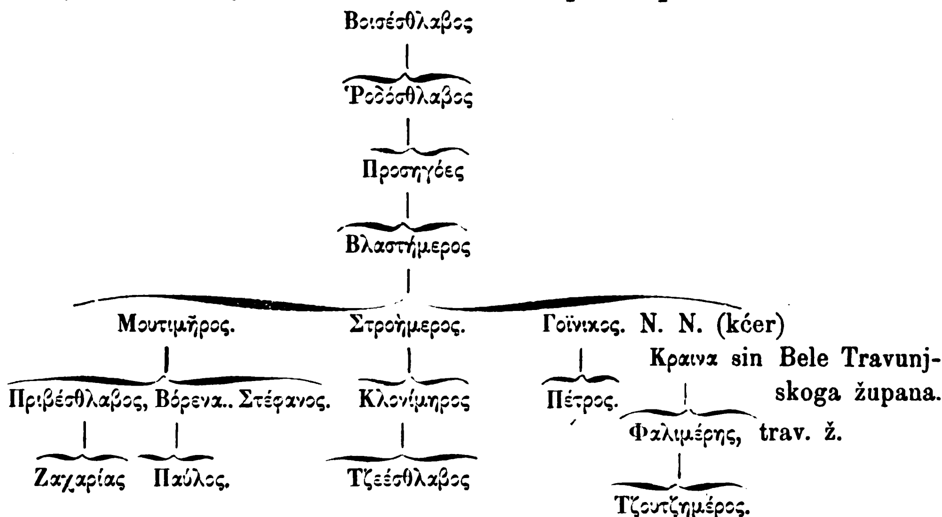
Posljednjega Konstantin nenavadja; ali Ivan Mljetčanin svjedoči, da je bio „Tibimiri ex progenie" [196])

Konstantin znade, da su panonski Hrvati imali svoga „ἄρχοντα", koj je s velikim županom hrvatskim stao u savezu prijateljstva [197]). Nù nije nam sačuvao imena ni jednoga kneza posanskih Hrvatâ. Iz franačkih ljetopisa poznat nam je „Liudewitus" (818 — 23), junak u hrvatsko-franačkih ratovih, koj se god. 822 desio u Sisku. Poslie njega onaj dio Hrvatske imao pasti pod neposrednu upravu franačku. Poslie god. 838 s one strane Drave u dolnjoj Panoniji oko Blatna jezera postade pod vrhovnom oblasti franačkom slovjenska kneževina, kojom upravljaše „Priwina". Ovaj dobi 12. Listopada 849 u Reznu od kralja Ljudevita onaj dio Panonije u vlastničtvo. Na ovu po-

[196]) Chron. Venet. ed. c. p. 21. — [197]) De adm. imp. c. XXX. p. 144.

viest sjeća me Konstantinov „Πριβουνία βοεάνος“ (861) koj ubivši Miroslava učini se hrvatskim knezom. Poslie Privine (861) kneževao je njegov sin Kocel. God. 884 vladao je med Dravom i Savom knez „Brazlavo“ [198]) Za Konstantina, kako vidismo, sva zemlja do Ugarske pripadala je već k Hrvatskoj; ona nije imala više posebnoga velikoga župana.

b) Rodoslovje srbskih velikih župana po Konstantinu.

Po ovom rodoslovju Konstantina [199]) Βοισέσθλαβος bio bi praotac svim ostalim velikim županom, koji su na veliko-županskoj stolici ovim redom sliedili.

Βοισέθλαβος.
Ῥοδόσθλαβος.
Προσηγόες
Βλαστήμερος
Μουντιμήρος. Στροήμερος. Γοΐνικος·
Μουντιμήρος sam (c. 872 † c.891)
Πριβέσθλαβος. Βορενα. Στέφανος.
Πέτρος (c. 892 — 917)
Παῦλος (c. 917 — 23)
Ζαχαρίας (c. 924 — 927)
Srbija pokrajina Bugarska (c. 927 — 934)
Τζεέσθλαβος (c. 934).

Buduć vrieme bugarskih vladara, s kojimi su srbski župani vojevali, jest dobro opredieljeno, prema tomu dometnute su k srbskim županom godine. Za vladavinu Muntimira ima k tomu gore navedeni list pape Ivana VIII.

U Travunjskih županih Konstantin znade u toliko, u koliko došli su oni ženidbom u svez sa srbskimi velikimi župani. Od zahumskih ime-

[198]) Annal. Fuld. ad. a. 884. — [199]) De adm. imp. c. XXXII. l. 153 sg.

nuje samo Mihajla, „ἀνθυπάτον καὶ πατρικίον“, onoga istoga, komu je pisao Ivan X. i njegova otca „Βουσεβούτζη“.

Konstantinu bijahu suvremenici: veliki župan hrvatski Tomislav, srbski Česlav, prokonsul, patricij i župan Zahumski Mihajlo, i po svoj prilici travunjski župan „Τζουτζήμερος.“ Konstantin Tomislava nespominje, jer on bijaše neodvisan od Carigrada. Hrvatska i Bugarska bijahu tada najsilnije na Balkanskom poluotoku, kô što i Konstantin nagoviešta. Tim se opraštamo s Konstantinom. Nastojasmo njegovu vriednost bezpristrano ocieniti, tè pokazat mu i mane i preanósti za poviest hrvatsku i srbsku od VII. do polovice X. vieka. pà i na svršetku ove razprave ponavljamo gore navedeni zakon: Konstantinovo djelo nije poviest i narodopis u strogom smislu; tè u porabi ima se uviek nadzirati suvremenimi vjerodostojnimi spomenici t. j. ljetopisi i listinami, a gdje ovih neima, treba svaku viest, koju napominje, prosuditi na temelju nutrnjih razloga i zakona stroge kritike.

Opatija b. d. Marije u Topuskom.

Povjestna crtica

od

Ivana Kukuljevića Sakcinskoga.

I.

Mjesto Topusko, negdašnje Toplice, u prvoj banovačkoj regimenti, jedan sát od Gline. a do dva od Siska odaljeno, leži u liepoj dolini, okruženoj od umiljatih brdašca i nedalekih gora, medju kojimi su znamenite rudne gore Vranovina, Maja i Petrova, koja posljednja nosi ime od hrvatskoga vodje i junaka Petra, koji sa svojom smrtju ponese u grob i državnu samostalnost kraljevine hrvatske, iza kako na ponosito priestolje hrvatsko sjede ohola krv azijatsko-magjarska.

Ovo mjesto, koje poradi svoje ljekovite tople vode dobi od Hrvatâ ime Toplice, bijaše u srednjem vieku u latinskih pismih poznato pod imenom „Toplica, Topulcha, Topolzka i Thopuska", te zadrži ovo posljednje pomadjareno ime sve do danas kod istoga prostoga naroda.

Jur za vrieme rimskoga gospodstva bijaše poznato ovo mjesto, a po mnienju njekih, veli se, da su tu stojale „Aquae Balissae", *) premda naš učeni Katančić tvrdi, da je ovo rimsko mjesto imalo biti oko Pakraca, valjda kod Lipika.

Da je pod Rimljani ovdje doista stojalo poveće mjesto, svjedoče one mnoge rimske starine, što su tu izkopane, kao: rimski novci, počam od Augusta, opeke, sarkofagi, kameniti kipovi, stupovi, votivni kameni, žliebovi

---

*) „Aquae Balissae" nisu mogle nikako ondje biti, gdje je sada Topusko. „Itinerarium Antonini Augusti" (ed M. Pinder, Berolini 1849, p. 125) spominje na putu od Siska u Osiek (Mursu) rečeno mjesto ovim redom i ovom daljinom: „Siscia, Varianis MPMXXIIII, Aquis Ballissis MPM XXXI . . ." Aquae Balissae bile bi dakle od Siska i to u liniji kroz sredinu sadanje Slavonije daleko 55 rimskih milja, dakle ako se rimska milja = $^1/_5$ geogr. milje uzme, „Aquae Balissae" bile su 11 geogr. milja od Siska prama Osieku, što se nemože nikako protegnuti na Topusko, već mnogo priličnije na Pakrac ili Lipik. Opazka uredničtva.

vodovodâ, dapače i tragovi rimske ceste [1]), što je po svoj prilici vodila ili iz Emone ili iz Senja u priestolni panonski grad Sisek.

Od kamenitih rimskih napisa, što su ovdje izkopani, poznati su mi četiri, od kojih su prva tri po svoj prilici pogrješno prepisana.**) Glase ovako:

1.	2.	3.	4.
I. O. M.	VIDA(?)SOLI	CANTABRIA	DIBVS
C. MARIV(S)	THANAE	SACR	MAIORIBVS
SATVRN(INVS)	SACR	CVSTOD	AVRELIVS
CETIC(VS)	Q. DOMITIV(S)	EIVSDEM [2])	SECVNDINVS
B. F.	INGENVVS		V. S. L. M. ([3].
V.	PRO SE ET SVIS		
	EX VOTO.		

Pošto je ovdešnje rimsko mjesto u vrieme selidbe narodâ, nezna se od koga, razoreno, napučili su ga s nova Hrvati, te je pod hrvatskimi narodnimi vladari pripadalo vlastnictvu župana gorskih, stolujućih u velikom gradu Gori, kojega razvaline stoje još i danas ne daleko od Topuskoga.

Kad se Hrvati sjediniše s krunom ugarskom, imajući od tada na čelu svoje uprave polunezavisnoga vojvodu čitave Slavonije, to jest trojedne kraljevine dobivahu ovi vojvode na uživanje njeke gradove i vlastelinstva, što bijahu lišena svojih vlastnika. Medju ovimi bijaše i grad Gora, sa čitavom svojom županijom i s pripadajućim si mjestom. Topuskom. Kasnije darova njeki vojevoda jedan manji dio županije gorske silnomu redu crkvenjaka, te tako ostade pod vladanjem vojvode samo drugi dio županije sa gradom Gorskim, kojemu je pripadalo i mjesto Topusko.

Andrija II. kralj ugarski i hrvatski stanovaše kao vojvoda čitave Slavonije i Zahumske često u gradu Gori, te mu je osobito omilila tiha okolica tople vode topuske. Uzvišen koncem godine 1204 na kraljevsko priestolje,

---

[1]) Ovi se ponajbolje vide na brdu od Viduševca.

[2]) Ovaj napis na kamenu, izkopan je godine 1824, a kasnije, kako čujem, za njeku kuću kao gradivo upotrebljen.

[3]) Ovaj kamen izkopan je u najnovije doba.

**) Opázka uredničtva. Ovom prigodom svraćamo pozornost prijateljâ starine, da čim većom pomnjom snimlju rimske i grčke nadpise. Dojakošnji s veće strane tako zlo su prepisani, da se njeki nikako, a drugi samo velikom mukom pročitati i u red staviti mogu. U jednom od sliedećih svezaka našega „književnika“ naumismo priobćiti više rimskih nadpisa našastih u novije doba u našoj domovini. Od gore navedenih prvi je najrazumljiviji; prem prepisivalac pogrešno je u četvrtom redku napisao „Cetic.“ mjesto „Getic.“ U petom redku neće biti točke med B i F, tè se ima čitati B(ene) F(ici)arius .. Getae inače Gaetuli služili su u rimskoj vojsci, tè se i na drugih nadpisih spominje posebna „ala“ Getâ. (Sr. Orelli: collectio inscript. lat. n. 3398, 5433, 6857). Posveta nadpisa pod 2 bila bi vrlo zanimiva, da je točno prepisana. Božanstvo, koje se ondje napominje, spadat će medj „numina peregrina“, tè bi vriedno bilo imati točniji prepis nadpisa. Ono što se u drugom redku čita nalazi se u podpunoj formi ΑΘΑΝΑΙ na kamenu pod stupom podignutim caru Foki na trgu rimskom. (Müller: forum rom. p. 143.)

naumi, što je već od davna namjeravao („quod jam dudum animo conceperamus“), izvanredno uresiti i proslaviti okolicu ovu, te poče jur druge godine svoga kraljevanja graditi u mjestu Topuskom veličanstvenu crkvu, posvećenu b. d. Mariji, zajedno s monastirom.

Kad bijaše dogradjena crkva zajedno s monastirom, pozove kralj iz glasovitoga franceskog monastira clairvouskog, [4]) u kom je negda sv. Bernardo opatom bio, cistercitske redovnike sv. Benedicta u Hrvatsku, te postavi za prvoga opata topuskoga Teobalda, [5]) predavši mu god. 1211 novu crkvu s monastirom, pod naslovom opatije b. d. Marije.

Za uzdržavanje iste opatije i monastira darova redovnikom rečeni kralj u ime zadušbine, t. j. za dušu svoju i svojih roditelja, čitavu županiju gorsku, na koliko nije pripadala crkvenjakóm, s onim istim obsegom i onom istom vlaštju, kojom je njemu podčinjena bila; dok bijaše vojvoda čitave Slavonije. [6]) Od podložničtva vlastelinskoga izuze kralj jedino šest plemenâ županijskih stanovnika, koja su i nadalje ostala slobodna.

Medju pravi vlastelinstva navodi kralj u svojoj g. 1213 potvrdjujućoj darovnici, da u napred dvorni župan (špan) opata topuskoga ima pravo suditi svim podložnikom onom istom vlaštju, kojom je odprije sudio dvorni župan vojvode. Svi podložnici topuski imadjahu trikrat na godinu služiti monastiru svojimi koli, a trikrat raditi sámi, i to onako, kako bi zapovjedio glavar ili opat monastira.

Iste podložnike nije nitko osim opata smio pozivati pred svoj sud, izvan sámoga kralja. Svake godine od Miholja do praznika svih svetaca imali su podložnici monastìru plaćati daću, poznatu pod imenom kunovine (Marturinae), kako su i prije plaćali vojvodi, za tim jedan star (cubulus) žita i zobi, a monastirskim sakupiteljem kunovine imala je svaka kuća davati dvie pogače (duas pagachas), jedan star zobi i jednu kokoš, osim toga imali su podložnici zabadava popravljati sve monastirske torove i staje.

Još bijahu medju podložnici topuskimi njeki slobodnjaci, koji su imali tu povlasticu, da su u ime kunovine plaćali monastiru samo tri penze (tres pensas); ***) ali su imali za to dužnost služiti monastiru na svojih konjih po svoj kraljevini ugarskoj, te ići svagda na konju onamo, kamo bi ih po-

---

[4]) Monastir Clairvoux, (monasterium clarevallense,) što je ležao u Šampanji, u departamentu Aubé, bijaše utemeljen godine 1115 od Titbalda, kneza šampanjskoge i smatra se kao treći najstariji monastir cistercitâ. U predposljednjem franceskom pokretu republikanskom dignut je taj monastir te mu je zgrada pretvorena u njeku radionicu.

[5]) Ovaj Teobald spominje se u listinah kao opat topuski još godine 1217.

[6]) „Dedimus autem eidem monasterio in dotem totum videlicet comitatum de Gora, cum omnibus pertinentiis suis, praeter pertinentias Templariorum in eodem Comitatu contentas.“ Gledaj straga u dodatku povelju.

***) U povelji od god. 1213 (Vidi registra privilegiorum po 11) stoji „tres pensas Trisaticorrum annuatim . . .“ Ovdje je „pensa = pondus.“ Opazka uredničtva.

slao dotični opat ili glavar monastirski. Medju ovimi slobodnjaci imenuje kralj Andrija g. 1213 sliedeće: Gostuka, Brenula, Berkiša, Vratislava, Petra sina Murte, Bogdana od otoka, Holdica, Vlkotu Strepica, Brglesa s braćom preko Kupe, Zlobca, Dilina, Nesturšu, Vika i Hemelča, sve sa svojom za drugom (Parentella) ili braćom.

Izvan toga imali su topuski i gorski podložnici plaćati monastiru kraljevsku daću od svinjâ, a mješčani topuski davali su u ime trgovine (de foro Toplicae) svake godine 10 peneza frizatičkih (10 pensas frisaticorum) i to pet na Božić, a pet na uzkrs, osim kunovine, koju su davali kao i ostali podložnici. Od gorske trgovine crkvenjakâ imao je monastir polovicn daće od svake trgovine, osim od ribâ i marve.

Ovu Andrijevu darovnicu i naredbu potvrdiše kasnije kraljevi Bela IV. Stjepan V. Vladislav III. Andrija III. (1296) i Ljudevit I. (1348 i 1360). Ali jur u prvo vrieme utemeljenja opatije topuske, bijaše ova od susjeda svojih, a osobito od podložnikâ grada Gore, često napastovana, i zato bješe prisiljen kralj Andrija tako dobro hrvatskim banom i sudcem, kao i velikim županom na pose, pismeno zapovjediti, da opatiju u svojih dobivenih pravih i u imetku brane. („Quatenus domum meam de Toplica custodiatis").

Da se ujedno dohodci opatije umnože, dozvoli kralj opatu topuskomu da može u mjestu Bakuši držati sajam (forum faciendi in Bachussa) *) i darova monastiru, otok sv. Nikole od Erča (de Erchu) sa svimi dohodci.

Medju onimi pobožnimi, koji monastir odmah u svom početku nadariše i podupirahu, imenuju suvremene listine njekoga Timpora inače Berengara, sina Armoša i Gvepe, koji oporukom svojom darova g. 1223. monastiru topuskomu sve one zemlje, koje negda njegov otac Armoš od kralja Andrije dobi.

Godine 1224 (7. kalendas Junii) bavio se u Topuskom Bela, mladjì kralj ugarski, kao tadašnji upravitelj čitave Slavonije i Hrvatske. U nazočnosti kraljevoj. kao i pred banom Benkom, velikim županom Julom i pred mnogimi plemići, očitova tu na rečeni dan Domaldo Kačić, knez Spljetski, pismeno, da njeku zemlju Mogoš, crkvenjakom Gorskim nikada darovao nije, budući da nije nikada ni posjedovao zemlje u županiji Gorskoj, te je s toga proglasio darovnicu crkvenjaka za lažnu i podmićenu. Ovo isto posvjedoči rečeni knez Domaldo sliedeće g. 1225. dne 2. Lipnja u Krapini, u kraljevskoj kapeli, u nazočnosti kralja Bele, pred Guncellom nadbiskupom spljetskim i Martinom biskupom Krbavskim.

Rečeni mladji kralj Bela pokaza takodjer višekrat osobitu privrženost i počitovanje svoje naprema crkvi i monastiru Topuskom, te god. 1225, iza grozovitoga ubijstva svoje matere Gertrude, počinjena po Benku banu, za spasenje duše iste svoje matere i svojih praroditelja, darova monastiru daću kunovine onih šest plemenâ grada Gorskoga, koje otac njegov Andrija od podložničtva crkvenoga izuzeo bješe. Plemena ova bijahu pleme Bojna, Alpret, Martin, sin Brochuna, Ratko, Pribislav i Triuha; a daća iznosila je

*) Neima li se čitati „Blatussa"? budući je i sada selce Blatuša kod dolnje Perne u okolici Topuska. Opazka uredničtva.

svake godine 20 maraka. Zajedno potvrdi kralj Bela sve povlastice darovane crkvi po svom otcu kralju Andriji.

Medju onimi, koji crkvu topusku glede njezinih posjedovanja ono doba napastovahu, bijaše i njeki Sebeslav, sin Kojana, sa svojim bratom Marenom. Ovi oteše monastiru zemlju ili imanje Zlatenik, povrativši ju ipak natrag jur g. 1230. pred Vincencom opatom cistercitâ od Koprive, premda je istu zemlju i njeki Terža, podložnik grada Gore, od podbana i velikoga župana zagrebačkog Nemila, iste g. 1230 za sebe, kao svojinu, ali bezuspješno tražio.

Skoro zatiem imadjaše topuski monastir nove razpre sa njekim Ratom, i njega sinovi Kamatićem, Martinom i Ižanom, poradi njekih nasilja i otimanja. Ovu razpru umiri g 1234. dne 4. Rujna Koloman, kralj i vojvoda čitave Slavonije u Zagrebu, iza kako obe stranke, za nagodu dalješnjih mogućih razpra odabraše tri pomiriteljna sudca, naime preceptora crkvenjaka gorskih, zatiem župana Rabona, i sudca od Perne.

Sedam godinâ kasnije (1241.) nastadoše za Ugarsku i Hrvatsku grozna vremena tatarske navale i sveobćega razorenja. Ali premda ima pismenih svjedočanstva, da su Tatari sve do blizine Toplicâ ili Topuskoga doprlí, ražajući okolicu i proganjajući žitelje, čini se ipak, da je topuski monastir zajedno s crkvom od tatarskih ruku nepovriedjen ostao, budući da ga kralj Bela IV. jur god. 1242 iza slavne pobjede Hrvatâ nad Tatari u Primorju dobivene spominje u jednoj listini, izdanoj u Seguždu, kojom listinom naloži na prošnju tadašnjega topuskoga opata Ivana, hrvatskomu banu Dionišu, da načini novi razvod granicâ medju opatijom topuskom i Glinjani, koji bješe istoj opatiji oteli njeke zemlje. Medju granicami i seli opatije topličke spominju se u rečenoj listini kralja Bele IV. sliedeća sela: Kratka, preko Save, Šćućija., kraj Save, Lubug, Teredić i mjesto, gdje Lonja utiče u Savu, selo Bratkovići uz Savu, a preko Save Rakolečišće, Trebočel, Piščan, Heberkov, Pešćena, Ret, negdašnji Veden (quae fuit terra Weden), Šerda nad potokom Želnom (Scelna), Gregen, gdje Šćevenica utiče u Želnu, Velezna, Šćevenica, Bortova, Dedec, Moznov, Bebrevnica, Jelševnica, gdje granicu diele potok Gradica kako teče u Savu i gdje potočić Skopnik utiče u Gradicu, kao i Sava, Čigovja, zatiem Lonjsko polje, do mjesta gdje se voda Sava mieša sa Lonjom.

Tri godine kasnije, naime g. 1245. u mjesecu Svibnju bavio se u Topuskom sám kralj Bela IV. izdavši ovdje (apud monasterium Cisterciensium in Toplicz) darovnu listinu za kneza Princa, sina Rajnoldova, kojemu radi velikih zasluga izkazanih u ratu ruskom, bugarskom, njemačkom i tatarskom u Primorju, darova s nova njeko po Tatarih opustošeno posjedovanje crkve kraj topuskoga, koje bješe jur Andrija II. njegovomu otcu Rajnoldu poklonio. *)

---

*) Fejer Codex Dipl. Regni Hungariae. T. IV. v. I. p. 389.

Budući da je u ono doba, sva skoro sadašnja Hrvatska i Slavonija ne samo sol, nego i sve obrtne i inozemne proizvode dobivala po móru iz Mletaka i Italije, te opet i svoje proizvode ponajviše po móru prodavala, to je redovnikom monastira topuskoga, čim je njihov posjed i bogatstvo sve na više raslo, takodjer do toga bilo, da dobe uz móre gdjegod kakov posjed u kojem bi laglje sahranjivali prodavane i kupovane stvari. S toga razloga željahu već odavna imati jednu kuću u gradu Senju, koji je u ono doba svu trgovinu medju morem i sadašnjom Hrvatskom promicao. Ova želja podje im za rukom god. 1259., kada je monastir topuski od fratra Rembalda Karunskog, meštra crkvenjaka ugarskih i hrvatskih, i od svega reda crkvenjaka, kao tadašnjih vlastnika grada Senja, dobio njeko zemljište u gradu Senju, na kom je kasnije sagradio kuću za shranbu svoje trgovine („pro rebus propriis et necessariis dicti monasterii emendis et vendendis“). [8])

U isto doba stade topuska opatija na otoku sv. Vladislava, koji se prije zvao Vihudj ili Bihać (Wyhugh) graditi kuće i utvrdjenu kulu ili grad, da uzmogne u vrieme neprijateljskih nasrtaja sahraniti u njoj svoje blago. Za laglje uzdržavanje ovoga novoga grada, darova kralj Bela IV. g. 1260. opatiji njeko imanje, zvano Krala, što je prije pripadalo braći Pribislavu i Ludugaru. Ovu zemlju Krala preda im poslije 4 godine (1264) sudbenim putem Mihalj, župan od Sane, listinom izdanom u Bihću, a u nazočnosti kninskoga biskupa Vladislava. Iste god. 1264. naseli u bližini topuskih zemalja kralj Bela IV. slavno pleme Krese, Kupiše i Raka, koji se neumrlim junačtvom proslaviše u primorskom ratu proti Tatarom, te ih podčini samo glede crkvene desetine topuskoj opatiji.

Dvie godine kasnije (1266) imala je topuska opatija novu razpru s Blinjani poradi Vinodola na Kupi, kojega joj ovi oteti htjedoše; nu Rolando, ban čitave Slavonije utiši ovu razpru i povrati Vinodol opatiji topuskoj, popisav potanko sve medje vinodolske. Podobna razpra nastade i g. 1270. medju opatijom tupuskom i knezom Martinom, sinom Hrinka, poradi imanja Povonja i Jarovela, koju razpru nagodi pomiriteljni sudac knez Ivan Okićki, sin Jaroslava, na što g. 1278, opatija topuska rečeno imanje Povonju s otokom Vlkonjem na Uni, od svega plemena Povonjskoga, na vječna vremena za sto i dvie marke banskih dinara kupi.

Isto se tako mirnim putem nagodiše redovnici topuski oko g. 1290. sa susjedi svojimi crkvenjaci u Glogovnici pred križari jerusolimskimi, poradi njekih ljutih razpra, što su ih imali medju sobom.

Godine 1282. utemelji u topuskoj crkvi tadašnji ban Stjepan Babonić oltar sv. križa i darova crkvi uzdržanje istoga oltara, imanje Svinicu; malo za tiem dobila je natrag opatija topuska svoj otok Timpor zvani, na rieci Uni, kojega bješe kraljevskim darovanjem Dioniš ban nepravedno ste-

---

[8]) Transsumpta Privilegiorum monasterii B. M. Virginis de Toplica. U arkivu nadbiskupije zagrebačke.

kao. Ovaj otok vrati Radislav, knez od Glasa, Vrbasa i Sane, brat bana Dioniša, Jakovu, opatu topuskomu, osobitom listinom g. 1285., koju listinu potvrdi isti Radoslav kao ban čitave Slavonije g. 1288. u Dubici gradu.

Isto tako potvrdi kralj Andrija III. godine 1295. opatiji sve povelje i darovnice predšastnika svojih.

Za uzdržanje gore spomenutoga oltara sv. križa, darovaše Stjepan Ban, i njegovi sinovi Vladislav i Stjepan Babonići još i druge zemlje, kupljene od plemena Ratovog, medju Broćmanom i Majom, te dadoše gledé tih zemalja opatiji darovnicu pisanu u gradu svom „Zrinju“, u oči uzkrsa g. 1303. koju darovnicu potvrdi kralj Karlo Roberto g. 1323.

Godine 1312. darova knez Dioniš, sin Petra, u ime zadušbine opatiji topuskoj njeke zemlje u Komogovini, kod crkve sv. križa, a g. 1323. povrati Nikola, ban čitave Slavonije istoj opatiji imanje Kralu, darovano joj po kralju Beli IV., koje bijaše dospjelo u tudje ruke. Ovo doba predstojaše monastiru topuskomu umni opat Ivan, kojega papa Benedikt XII g. 1339. imenova izabranim sudcem stolice rimske u znamenitoj razpri, što ju je imao kaptol zagrebačkih križara, poradi dužne desetine od Črnomlja, Sibenštaina i Žumberga u Kranjskoj, koja tri kotara bješe križari na silu odkinuli od crkve zagrebačke.

Isti ovaj opat Ivan pokaza pravednu svoju ćut onom zgodom, kad je iste g. 1339. uz prkos krivoga nastojanja njeke svoje monastirske braće, pregledavši medje kaptola zagrebačkoga oko Siska (uz zapovied kraljevsku) u pitanju stavljene medje dopitao kaptolu. [9])

Godine 1352. bijahu se proti opatu Guilielmu i svemu monastiru topuskomu podigli njeki gradjani slobodnoga mjesta topuskoga, poimence: Maihen, sin Ivca, Ivan, sin Merjaka, Radoš, sin Herberta, Jakov, sin Grdave, i Luka, sin Margarete, kao kolovodje pokreta, u družtvu s Ivanom cipelarom i tadašnjim sudcem topuskim, Petrom sinom Herberta, zatiem s Matom sinom Dragana, Križanom, sinom Krajača, Adrijanom sinom Juse, Blažom, sinom Marka, Markom sinom Stojše i Benkom sinom Vlkovoja, te s ostalimi mnogimi gradjani, tvrdeći da vlastničtvo nad slobodnim mjestom topuskim ne pripada monastiru i opatiji, nego vojvodi čitave Slavonije. U svom odporu podju oni tako daleko, da su se opatom i redovnikom oružjem uzprotivili, i monastirskoga celleraria, fratra Ivana u bili. Ova buna svrši se time, da su kolovodje napokon za uviek iz mjesta prognani, dočim su se ostali monastiru pokorili. [10])

Nu čini se, da su u ovu bunu i njeki od sámih redovnika umiešani bili, budući da je baš ovo doba fratar Sifrid, svoga opata Guilelma na silu s časti skinuo i protjerao, na što sám opatom postade; ali je kasnije opet i on od fratrova skinut i zatvoren, a po zapoviedi kralja prvašnji opat g. 1354. natrag na svoje mjesto postavljen.

---

[9]) Marcellović ad a. 1338. MSC.

[10]) Transsumpta Privilegiorum. B. M. V. de Toplica.

I sa susjedi svojimi Petrinjani, imala je opatija ljute svadje poradi zemalja zvanih Mlinoga, Visoko i Strežić, od kojih su Petrinjani njeke komade oteli bili, dok ih napokon Stjepan, biskup zagrebački, kao kraljevski namjestnik u čitavoj Slavoniji, na velikoj skupštini županije zagrebačke dne 9. Lipnja 1364. nenagodi.

U ljutih domaćih bojevih medju Hrvatsko-bosanskom, i Sigismundovom ugarskom strankom, koji nastadoše po smrti kralja Ljudevita I nezna se pravo, uz koju stranku pristajahu gospodari opatije topuske; nu imali su i to doba razprâ sa svojimi susjedi, medju ostalimi i s plemenom Krešića, potomcî slavnoga junaka Kresa, koje pleme imajući osobite povelje i pravice, odreće se svake poslušnosti i desetine, što je odprije davalo opatiji topuskoj dok se napokon godine 1430. na zapovied kralja Sigismunda i uplivom bana Friderika celjskoga opet ne umiri.

Da ojača svoje sile naprama različitim neprijateljem, darova g. 1434. tadašnji opat Ivan u ime svega monastira, radi njekih osobitih zasluga, Vladislavu Totu Susedgradskomu i njegovoj ženi Jeleni, četiri bogata predija, naime: Pokupje, Rožonicu, Skreveno i Augustinovec; a god. 1448. nagodi se isti opat Ivan sa župnikom Brkiševine radi njekih osvadjenih medja. Iste godine dodje u Topusko obći vizitator reda cistercitskog u Hrvatskoj, Ugarskoj, Štajerskoj, Kranjskoj itd. Ivan opat Morimundski, i postavi opatiju topusku pod nadziranje Kranjske opatije od Zatičua, (Sittich) proglasiv ovu materom topuske opatije, budući da je prvašnja mati francezka od Clairvoux-a predaleko bila. God. 1449. spominje se kao komendator opatije Toma, biskup srebernički; a god. 1454. bijaše opatom fratar Barnaba, koji podieli plemenu Bovićâ osobite povlastice, koje g. 1511. kralj Vladislav IV. potvrdi. Za vrieme ovoga opata Barnabe potvrdi god. 1456. ban Vladislav Egervarski sve povlastice opatije topuske i povrati im uslied kraljevske zapoviedi sva imanja, što su im u zadnja vremena gradjanskoga rata medju sljedbenici Matije Hunjada i cara Friderika ugrabljena bila. [11])

Godine 1476. nagodi se opat Juraj sa braćom Ivanom i Stjepanom knezovi Blagajskimi poradi predijâ Grandje, Šiškovec, Zlaternik i Duge, koja rečena braća opatiji dobrovoljno odpustiše. Nu poradi ovih i drugih imali su opati topuski još i kasnije dugotrajnih pravda s knezovi Blagajskimi, i premda se je god. 1481. opat Juraj s Mihaljem i knezom Blagajskim s dobra nagodio bio, to se je ipak još godine 1501. tadašnji ban i vojvoda čitave Slavonije Ivan Korvin zabadava trudio, na korist opatije načiniti ovrhu knezom Blagajskim, koji se ovrhi oružanom rukom protiviše.

Napokon izvedena je ipak god. 1503. ista ovrha, te su knezovi Stjepan, Gregor i Antun Blagajski prisiljeni bili opatiji povratiti sela i predija Grandju Hahovo, gornju, dolnju i malu Lastovu, zajedno sa selom Bukovom. Isti opat Juraj spominje se još g. 1481 i 1485 kao upravljatelj opa-

[11]) Kerčelić Not. Prael. p. 279.

tije i zajedno kao kanonik zagrebački. Njemu i kanoniku Fabianu od Sinca povjeri iste god. 1481. kaptol zagrebački upravljanje imanjâ dolnjega i gornjega Gradca, koje gradove dobi opat od Martina Frankopana. — (Marcellović).

Godine 1501. potvrdi opatom topuskim papa Aleksander njihova prava, a godine 1507. nagodi se pred izaslanici kaptola zagrebačkoga opatija topuska s njekimi plemići plemena Krešića, te ovom prilikom bijahu potanko ustanovljeni dohodci, službe i daće istoga plemena. [12])

U to doba počeše već Turci silno napadati na granice hrvatske i na različita posjedovanja opatije topuske, te s toga zapoviedi g. 1517. kardinal Toma Bakač puku oko grada Bih(a)ća stanujućemu, da brane opatsko posjedovanje Kraliju, što je ležalo u okružju rečenoga grada. Ali zabadava bijahu podobne zapoviedi; jer Turci napredovahu sve dalje u Hrvatskoj, a redovnici topuski raztrkaše se kojekuda, nemogavši više braniti svoja ogromna posjedovanja, kojih obseg bijaše tolik, da bi ga jašilac na dobru konju jedvo za četiri dana objašiti mogao bio. Njeki pobjegoše u krajnski monastir Zatično (Sittih), koje opatije kćerom bijaše topuska, drugi tražijahu zaštitu u krajnskom samostanu Kostajnovici (Landstrass), a ostali raztrkaše se kojekuda. Samomu posljednjemu opatu od reda cistercitâ topuskih, Tomi, koji se još g. 1497. u listinah spominje, izgubi se trag, niti se zna, kamo je dospio, ostavivši nestalnomu udesu i različitim silnikom krasan svoj samostan, veličanstvenu crkvu i dobro utvrdjen grad.

Budući da se s Tomom svršio red topuskih opata reda cistercitskoga, to je vriedno prije nego li dalješnnje zgode ove opatije spomenem, da i kronologički red svih poznatih opata ovdje na kratko navedem.

Opati ovi, na koliko sam im imena iz suvremenih listina saznati mogao bijahu sliedeći:

1. Teobaldo g. 1205—1217.
2. Herberto g. 1224.
3. Ivan I. g. 1242.
4. Baudon (abbas quondam) god. 1258.
5. Mateo g. 1266—1278.
6. Jakov g. 1285.
7. Mateo g. 1288.
8. Jakov g. 1288.
9. Nikola g. 1308.
10. Martin g. 1317.
11. Ivan II. g. 1324.
12. Guilielmo g. 1350—1352.
13. Sifrid g. 1353.
14. Guilielmo g. 1354—1361.
15. Guido g. 1362—1365.
16. Ivan III. g. 1424.
17. Thomas Episcopus Srebernicensis et Commendatarius abbatiae Toplicensis g. 1448—1449.
18. Barnaba abbas g, 1454.
19. Juraj g. 1476—1491.
20. Toma g. 1492—1497.

[12]) Godine 1509. spominje se župnik mjesta topuskoga Juraj.

II.

Pošto redovnici cistercitski zajedno s opatom Tomom svoju opatiju ostaviše pustu, čini se, da ju je tadašnji ban hrvatski i biskup Vesprimski Petar Berislavić pod svoju upravu uzeo. [13]) Po njegovoj smrti imenovan bi, nezna se od koga, za opata i upravljatelja opatije topuske Andrija Tuškanić, naslovni biskup kninski, kojega g. 1523. suvremena pisma kao opata spominju.

Opat Andrija potvrdi rečene g. 1523. plemenu od Brkiševine i topuskim slobodnjakom sve one povlastice, koje im negda opat Ivan podieli. Iste godine darova rečeni opat Ivanu, Tomi i Stjepanu Mišljenovićem imanje Otok s plemićkim dvorom u Kovačevcu, ležećim u kotaru pokupskom, koje darovanje potvrdi kralj Ljudevit II. g. 1525. Plemenitomu Blažu Jurjeviću darova isti opat g. 1523 imanje Marijina sela. ležeće med Marijinim potokom i šumom Blazjem, a g. 1526. Čudekovića selo, Stjepanu pako Strizoju pokloni imanje Jurišić i Červilno u kotaru grada Pokupja, koje darovanje potvrdi kralj Ljudovit g. 1526. Isti opat Andrija Tuškanić nastavi dugotrajne razpre sa Stjepanom Blagajskim, poradi selâ Grandje, Hahova, Listova, Bukova, Perakovca, Vrhovca i Durca, te nije mogao dotjerati na kraj pravde svoje, premda je g. 1524. od kralja Ljudevita, a g. 1529. od kralja Ferdinanda podupiran bio.

Godine 1527. dozvoli opat Andrija osobitom poveljom plemićem Bovićem, da mogu sagraditi grad Bović, a sliedeće godine imao je njeke razpre poradi desetine s plemenom Kresića. Bivši na strani kralja Ferdinanda proti Zapoljincem, te po smrti Ivana Karlovića bana imenovan po kralju za banskoga namjestnika, bijaše Andrija veoma revan privrženik svoje stranke, a veliki neprijatelj biskupa zagrebačkoga i Zapoljinoga bana Šimuna Erdöda. Izvješćivao je često kralja i generala Katzianera o kretanju Zapoljinaca i Turaka, te se je godine 1530. pismeno zauzeo kod istoga generala Ivana Katzianera, za svoga prijatelja Stjepana Deešhaza Susedgradskog, tvrdeći o njem da mu se ima mnogo pripisati, što je grad Zagreb sačuvan za Ferdinanda. [14])

Godine 1531. bijaše upraviteljem opatije topličke Jerolim Horvat od Klisa, koji stanujući u gradu (Castrum) Topuskom, branijaše granicu i grad od Turaka. Iz istoga grada pisa generalu Ivanu Katzianeru u poslu obrane gradske, te posla s pismom rodjaka svoga Gašpara Križanića, koji je imao ganerala o svem izviestiti. [15])

Medjutim dizahu se u Hrvatskoj i Ugarskoj sve to veći gradjanski nemiri. Rat medju Ferdinandovci i Zapoljinci bivao je i u Hrvatskoj sve većma žestok. Biskup zagrebački Šimun Erdödi, kao ban Zapoljin svezao se dapače s istimi Turci i držao polovicu grada Zagreba u svojoj vlasti. Dol-

[13]) Kerčelić. Notitiae Praeliminares p. 352.
[14]) Kerčelić. Notitiae Prael. p. 337. 339 i 340.
[15]) Kerčelić. Notitiae Prael. p. 532.

nja Slavonija, na koliko nije pripadala Turčinu, sa križevačkom i velikom stranom varaždinske županije, bijaše privržena Zapolji, ali prekosavska i prekokupska pokrajina, napadana neprestano od Turaka, bijaše prisiljena pristajati uz Ferdinanda, od kojega se jedino pomoći nadala.

U takovih okolnostih bijaše kralju Ferdinandu mnogo do onakovih ljudi, preko kojih mogaše ojačiti svoju stranku. Medju ovimi ljudmi bijaše u Hrvatskoj i Petar Keglević Bužinski, [16]) negdašnji ban jajački, poznat kao hrabar junak i odvažan vojvoda, nu zajedno i kao muž silovit i pohlepan za blagom.

Ovomu Kegleviću, kojega kralj Ferdinand imenova velikim županom Varaždinskim, a ujedno i kraljevskim komisarom u poslu obrane i dieljenja pravde za Hrvatsku i Slavoniju, predade isti kralj god. 1533. u ime sekvestra, opatiju topusku, s gradovi Bihćem i Ripčem (Ripač), i to samo na donle, dok se zahtievanja i računi biskupa Senjskoga i Jerolima Kliškog (Horvata) na čisto neizvedu (»intra tempus, quo obiecta mutua Episcopi Segniensis ot Hieronymi de Klis, coram rege facta, debitum sortientur fidem«). [17]) Opatiju topusku primi Keglević pod sliedećimi pogodbami: 1. Imao je istu opatiju zajedno s gradovi Bihćem i Ripčem, u svako doba, kad bi kralj zahtievao, bez svakoga otezanja ili izpričavanja vratiti kralju; niti je smio opatije pod izlikom budi kakovih dugova ili tražba zadržati. 2. Obvezao se potrebite redovnike za službu božju u monastiru topuskom hraniti. 3. Sa dohodci opatije uzdržavati gradove Bihać i Ripač, i koliko bi mogao na obranu zemlje obratiti, napokon 4. Glede branjenja istih gradova i opatije vazda s kapetani kranjskimi u porazumljenju stojati. [18])

Ali jur nakon jedne godine umio je Petar Keglević ovaj sekvestar u vlastitu svoju imovinu obratiti, budući izposlovao kod kralja Ferdinanda, da je ovaj godine 1534. opatiju topusku darovao Petrovu sinu Franji Kegleviću, pod tim uvjetom, da isti Franjo stupi u redovnički stališ, dočim je ipak ostao pod tutorstvom otčevim, te je tako pravi vlastnik opatije bio i nadalje sám Petar, prem je naslov opata sin mu Franjo nosio, nehtijući ipak stupiti u stališ redovnički. — Jedva što je Petar Keglević preuzeo gospodstvo nad Topuskom, poče napadati na vlastničtvo svojih susjeda. Tako uništi silom g. 1534. u glinskom lugu sve medjašne humke kaptola zagrebačkoga, proti čemu opreše se Gradački špan Stjepan Gilethfy i Ambroz Madaras kanonik zagrebački, dočim kaptol zagr. podigne pred banom Zrinjskim pravdu proti Kegleviću (Marcellović).

Malo zatiem g. 1535. postane Petar Keglević zajedno s Tomom Nadaždom ban hrvatski; ali zadrži i u napred naslov upravitelja opatije topuske

---

[16]) Pleme Keglevićâ poteklo je iz kninske županije, gdje su se u staro doba zvali Keglevići Porički, od Poričana ili Poričja. Kasnije dobivši grad Bužin, u Zagrebačkoj županiji (sada u Turskoj) nazvaše se Bužinski.

[17]) Ritter Paulus. Regesta Privilegiorum Archivi Comitum Keglević et Abbatiae Toplicensis MSC.

[18]) Ritter etc. kako gore.

(Abbatiae de Thopuska gubernator). S dohodci ove opatije umnoži silno svoje bogatstvo, a s najvišom častju zemaljskom uzoholi se na toliko, da je pred silovitim otimanjem njegovim malo tko u zemlji siguran bio. Nezadovoljan time, što ga je kralj za junačtva i zasluge njegove nagradio njekimi znamenitimi imanji, nastojaše na svakojake načine dobaviti još većih imanja za se i za svoju djecu, imajući osam sinova i dvie kćeri. Tako otme medju ostalim po izumrtju plemena Deešhaza Susedgradskih g. 1534. grad Sused, za tiem gradove Želin i Stubicu, kaptolu zagrebačkomu nanese velike štete u posjedovanjih Gradačkih preko Kupe, a po smrti Gaspara Ernsta ili Ernušta, posljednjega potomka bogatoga budimskoga gradjanina i veletržca Ivana Ernsta, negdašnjega prijatelja i kuma kralja Matije Korvina, osvoji veliko njegovo vlastelinstvo Čakovačko i Štrigovsko sa čitavim Medjumurjem i s gradovi Gjurgjevcem i Koprivnicom u Križevačkoj županiji, pod izlikom, da je kći njegova (Petrova), Ana, udova istoga Gašpara, ostala trudna te da je rečeni Gašpar svojom oporukom razpolaganje sa svimi svojimi imanji njemu ostavio.

Budući pako da je kraljevski fiskus na imanja ova prava ima, bude Keglević pred sud sámoga kralja pozvan i njemu naloženo, da ista imanja u smislu zakona kralju predade, što on učiniti istinabog obeća; ali obećanja svoga neodrža.

Ovaj čin ogorča silno proti njemu sve njegove i tako mnogobrojne neprijatelje, ne samo u Hrvatskoj, nego i u Ugarskoj, gdje su se na požunskom saboru g. 1542. proti njemu velikaši i stališi listom podigli, te zaključili zakonskim člankom XXXXIII., ako za dva mjeseca iste gradove nepovrati, da će kao državljanin biti izobćen, te glavom i gubitkom imutka kažnjen. Ujedno liši ga kralj banske časti i stavi na njegovo mjesto neumrloga junaka Sigetskoga Nikolu kneza Zrinjskoga.

Čuvši Keglević za saborski zaključak, obrati se pismeno na kralja Ferdinanda s molbom, da zaključak ovaj uništi; nu kralj odgovori mu dne 22. Prosinca 1542., da je ljuto sagriešio, što je gradove Ernuštove nezakonito zadržao; nu da će ga ipak primiti natrag u svoju milost, ako u vrieme po zaključku naredjenoga roka otete gradove povrati. [19])

Keglević je medjutim malo hajao za saborski zaključak i za kraljevski savjet, već zadrža i nadalje otete gradove, pošto je pred kaptolom požunskim saborskomu zaključku protuslovio. Sad nepreosta drugo, nego oružanom rukom upokoriti ga. Ovaj posao izvede ban Nikola Zrinjski g. 1546., pošto je jakom silom došao pred grad Čakovec, u koji se bješe zatvorio Petar Keglević, te uzeo grad predajom, zarobiv Petra i njegova dva sina Gašpara i Matiju, sa svom družinom.

U pismenom svjedočanstvu, pisanom dne 3. Rujna g. 1546., u kojem Nikola Zrinjski priznavajući, da je gradove Čakovec i Štrigovo iz rukû Pe-

---

[19]) Ritter kake gore.

trovih doista primio, obeća ujedno Zrinjski, da će na vjeru i poštenje, zarobljena dva Petrova sina, zajedno s kastelani, častnici, satnici i stražari, kao i sa robom njihovom i Petrovom, iz grada Čakovca na slobodu pustiti i po svojih slugah u Petrov grad Kostel u Zagorje odpratiti dati; nu sámoga Petra zadrža okovana u tamnici. jer mu nehtjede predati otete Koprivnice. Napokon predade Petar banu Zrinjskomu dne zadnjega Rujna iste godine pismenom obvezom grad i varoš Koprivnicu, na što ga ban na slobodu pusti.

Sliedeće godine 1547. predade podpunoma Petrov sin Juraj Keglević, banu Zrinjskomu, osim grada Koprivnice i grad Gjurgjevec s tvrdjicom Prodavić i sa svimi pristojališti, lumbardami itd. te tako bijaše dugotrajna razpra proti Keglevićem svršena bez ikakove dalje posljedice.

Opatijom topuskom upravljao je pako i nadalje Petar Keglević u ime svoga sina opata Franje čineći nasilja kaptolu zagrebačkomu kao i susjedom svojim i topuskim slobodnjakom, te zapuštajući sve to veće opatiju na toliko da se je sám sabor ugarski godine 1550. člankom LXXI. za nju pobrinuti morao. U nemilosti kralja Ferdinanda stajao je Petar sve do god. 1553., kad ga kralj djelovanjem Petrova sina Gašpara i na prošnju svoga sina kralja Maksimiliana s nova u milost primi; nu i zajedno zapovjedi, da svoga sina opata Franju, u kojega je ime nepravedno topuskom opatijom upravljao, u redovničke haljine obuče, njemu opatiju predade i kralju ga osobno predstavi. Ali Petar neizpuni opet kraljevske zapoviedi na što mu kralj Ferdinand sliedeće god. 1564. dne 24. Siečnja pisa, ako za tri nedjelje njegove zapoviedi neizpuni, da će ga proglasiti buntovnikom a Opatiju topusku da će drugomu darovati. [20])

Uslied ove kraljeve grožnje predade napokon Petar imajući tada jur preko 80 godina svomu sinu Franji topusku opatiju. Nu i Franjo imao je jur g. 1556., poradi različitih nasilja i otimanja velike razpre s kaptolom zagrebačkim. Medju ostalim podigne kaptol proti njemu pravdu s toga, što je drugi dan poslije sv. Mate (22. Rujna g. 1555.) zajedno sa svojim slobodnjakom iz Rovižnja, Pavlom Kirinovim, njeku djevojku Jagicu, kćer kaptolskoga kmeta, na polju izpod grada Sokola, kad je žito svoga otca žniela, oteti hteo, a u otimanju ne samo nju na desnu ruku, nego i ljude što su joj na pomoć priskočili i spasili ju, ljuto ranio. Isto tako napao je njekom prilikom svoje kmetove, što su od straha pred njim pobjegli bili, kod sela Okićka gorica, te je svojem rukom jednomu razciepao glavu, a druge debelo iztukao te izranio. [21]) Radi ovih i podobnih zločina bijaše godine 1555. banom Nik. Zrinjskim pozvan pred stolicu bansku, a god. 1557. nadbiskupom oštrogonskim Olahom pred državni crkveni zbor, kamo ipak licem otići nije htio, već je poslao onamo svoje zastupnike, radi česa dobio je novi rok, kad se pred sud staviti ima

---

[20]) Marcellović. Synopsis Privilegiorum aliorumque Monumentorum regnum Croatiae respicientium. Ad a. 1554. MSC.

[21]) Marcellović ad a. 1556.

Iste godine 1557. spominje se u pismih otac Franjin Petar Keglević, kao pokojni, a kratko vrieme za tiem umre i sám Franjo, prije nego je rok crkvenoga zbora minuo, te opatija topuska padne time natrag u ruke kraljevske, na što ju kralj Ferdinand još iste godine darova tadašnjemu biskupu zagrebačkomu Mati Brumanu, a po njemu svim nasljednikom njegovim.

Ali sinovi Petra Keglevića, Matija, Petar i Šimun bijahu po smrti svoga brata opatiju zajedno s gradom topuskim jur posvojili te iznesoše iz grada sav žitak, lumbarde i svu ratnu spravu s oružjem zajedno s njekimi važnimi pismi i poveljami opatije, te su sve ovo oteto blago, pod izlikom, da je to prava svojina njihovoga pokojnoga otca, spremili u grad svoj Kostel, gdje tada stanovahu. Na strogu zapovied kralja Ferdinanda od 19. Lipnja moradoše ipak još iste godine 1558. predati topuski grad i opatiju kraljevskim komisarom i izaslanikom kaptola zagrebačkoga, na što ovi opatiju sa svimi pristojališti predadoše na vječna vremena u ruke biskupa zagrebačkoga; nu bez ikakovih gradskih pokretnina, tvrdeći, da je njihov otac u ono vrieme, kad je na zapovied kraljevsku grad obseo i osvojio, u njem našao samo jedan polupan mužar. Kraljevsku darovnicu opatije zajedno s naslovom opata b. d. Marije od Toplicâ ili Topuskoga potvrdi biskupiji zagrebačkoj papa Pavao IV. osobitom bulom. [22])

Da je jur godine 1558. Matija Bruman, biskup zagrebački, bio pravim vlastnikom topuske opatije, svjedoči njegova darovnica, pisana u Topuskom, kojom kao opat topuski darova Nikoli Ištvaniću od Hrastovice, svomu kastelanu grada Bovića, pustoselinu Pečkovački vrh, medju potoci Lukovom, Roženicom i Jablanom, u kotaru grada Pokupskoga ležeću. [23])

Namjestiv odmah g. 1558. u gradu svom Topuskom dvornoga župana Vrbana Pozojevića, potvrdi biskup Bruman g. 1562. plemenu Brkiševine sve njihove stare pravice, Nikoli Bačinu, imanje Bukovicu, a plem. porodici Strizoje, imanje Jurišić i Črvilno u kotaru Pokupskom te se zaplete sliedeće god. kao opat u žestoke razpre s Ivanom Alapićem od velikoga Kalnika te s Nikolom Zrinjskim, koji bijahu uzkratili opatiji desetine od Vratca, Preskovine i Luke, otimajući ista imanja, radi čega rečeni biskup Bruman g. 1563. proti njima pravdu podigne. [24])

Po smrti Brumana, koji iste g. 1563. na svom putovanju u Požun naglom smrtju umre, preuze nasljednik njegov biskup Juraj Drašković opatiju topusku, postavi onamo za dvornoga župana Andriju Kopčića od Pokupja, i darova g. 1564. kao opat, rodjaku pokojnoga biskupa plemenitomu Stjepanu Brumanu imanje Prikraj zvano, ležeće u kotaru grada Pokupskoga, što je negda pripadalo Franji Svaštiću. [25]) Kasnije preda biskup Drašković upravu

[22]) Diplomata et Privilegia Epcptus Zagrabiensis.

[23]) Marcellović ad a. 1558. i Kerčelić Hist. Eccl. Zagreb. p. 235. (?).

[24]) Diplomata et Privilegia Episcopatus Zagrab. i Ritter Documenta Abbatiae Toplicensis.

[25]) Dipl. et Privilegia Episcopatus Zagrabiensis.

opatije kanoniku Gašparu Stankovačkomu, pod naslovom opata. Isti biskup Drašković i njegovi nasljednici biskupi zagrab. nadariše kao opati topuski mnoge ine slobodnjake i plemenite porodice različitimi imanji (praediji) opatije, u tu jedinu svrhu, da brane posjed i gradove opatiji od domaćih neprijatelja i od turskih nasrtaja. U isto doba uživahu župani i mješćani topuski još podjedno sva ona stara prava, koja im podieli negda kralj Andrija II. Župani opatijski sudiše vazda samo po zakonu opatijskom, te rabiše neprekidomice u javnoj službi jezik hrvatski i glagolsko pismo. Župan Kopčić poče, na koliko iz listina znamo, rabiti prvi latinsko pismo na mjesto glagolice. [26])

Grozna opasnost, koja pretijaše ne samo Hrvatskoj, nego i svoj Europi od Turakâ, postajala je medjutim sve veća i veća. Turci pogazivši Bosnu i veliku stranu dolnje Slavonije i Ugarske, harali su dan na dan i Hrvatsku sve do Save i Kupe, a često prelazili bi i preko ovieh rieka. Takom prilikom nije ni mjesto Topusko zaštedjeno ostalo. Jur g. 1548. pohara Malković, beg bosanski svu okolicu od Topuske. [27]) Godine 1561. stojaše pusta opatija Topuska, te je s toga Herbart Auersperg umolio kralja, da ju njemu daruje. [28]) Iste godine 1561. i 1565. doprli su Turci do Topuskoga, harajući sva okolo stojeća sela i polja, i razorivajući preostale zidine grada i monastira topuskoga.

Godine 1574. utvrde istinabog statiši i redovi Hrvatski uslied saborskoga zaključka, na prošnju bana i biskupa Jurja Draškovića grad Topusko i Brest; nu budući da biskupi Zagrebački nisu imali dosta sile braniti taj pogranični grad od Turaka, niti su htjeli stražare svoje podčiniti zapoviedi banskoj, to je g. 1579. ban Krištofor Ungnad na saboru hrvatskom izjavio se proti predaji novo utvrdjenoga grada Topuskoga u ruke biskupa zagrebačkoga, ako ovaj za obranu i za potrebite, banu podčinjene vojnike, neće da skrbi. Zagrozi se ujedno ban, da će u protivnom slučaju, do dalje kraljevske odluke, zaglobiti za državu sve dohodke opatije topuske. [29]) U istom smislu zahtievaše sabor hrvatski i g. 1582., da biskup Zagrebački obranu grada topuskoga preuzme, ako ga pako braniti nebi htio ili mogao, neka opatiju predade u kraljevske ruke, uz godišnju odštetu od 200 forinti. [30])

Nu Turci napredovahu medjutim sve dalje u Hrvatskoj, dopriese pobjedonosno, do Petrinje, Hrastovice, Bresta i Gore, te se tako nemogaše ni Topusko od Turaka obraniti, koje mjesto g. 1593. Turci osvojiše, a grad, crkvu i opatiju oplieniše, opustošivši svu okolicu.

Pusto stojalo je od tada mjesto Topusko skoro čitavo jedno stoljetje, u koje vrieme haračili su po zemlji Hrvatskoj Turci i njemački generali sa svojimi

---

[26]) Monumenta Slavorum Meridionalium Historica p. 331.
[27]) Vitezović Kronika.
[28]) Hofkriegsraths-Canzlei Archiv Prot. Hung. 1561. Januar fol. 4. Nr. 20.
[29]) Kerčelić Hist. Ecclesiae Zagr. p. 268.
[30]) Kerčelić kako gore p. 270.

četami jednakom surovošću. Vojnički poglavari osvojiše dapače na silu Topusko sa svimi pristojališti, te je biskup zagr. Benko Vinković g. 1638. novu dozvolu od kralja moliti morao, da može pristojališta opatije topuske s nova za crkvu zagr. preuzeti, pod tim ipak uvjetom, da slobodnjaci i predialiste vojničke službe izvršivati moraju. [31])

U to doba branili su kmetovi i haramije Tokupskoga grada po mogućnosti svojoj, zemlje i polja topuska od Turaka i njemačkih vojnika, napokon naseli godine 1687. biskup Martin Borković bosanske i tursko-hrvatske uskoke, sljedbenike iztočne vjere u Gradišće oko potoka Trebće kod Topuskoga, te se glavari njihovi pred tadašnjim banom Nikolom Erdödiem moradoše zakleti tvrdom vjerom, da će ostati vjerni kršćanskoj vjeri i kralju ugarskomu, i da će ovu vjeru, ako bude potrebno, i svojom krvlju zasvjedóčiti i utvrditii, da će tadašnjega biskupa zagrebačkoga i sve ostale nasljednike, kao opate topuske i kao svoje gospodare vjerno služiti i dužne im daće plaćati, te da će poslužni biti banom i ostalim poglavarom kraljevine hrvatske, a vječni neprijatelji turski nadalje ostati. Ovu zakletvu položiše u ime svih naseljenika Ostoja Miličević, knez, Radota Miličević i Minia Nikolić, sudci, te Mihajlo Badanović stražnik i podknez. Sliedeće g. 1688. uze ove nove naseljenike pod svoju osobitu zaštitu novi biskup Aleksandro Mikulič, davši im za glavara svoga slobodnjaka Ivana Kamenjana, koji ih je imao braniti od svih nepravda. [32])

Potomci ovieh uskočkih naseljenika, poticani od njemačkih vojničkih glavara, što ih je bečki dvorski ratni savjet sve više i više u Hrvatsku u poslu ustrojenja vojničke krajine pošiljao, odreknu se ipak s vremenom svake poslušnosti prema opatom i biskupom, te istim banom hrvatskim; stoga je g. 1701. tadašnji biskupi Stjepan Selišević, i hrvatski podban Stjepan Jellačić oružanom rukom proti njima postupati morao. [33])

Medju tiem napredova njemačko ustrojivanje prekokupske Hrvatske na vojničko sve to više. Mjesto za mjestom, grad za gradom, zemlja za zemljom oteta bi silom ili bi odkupljena po višoj zapoviedi od starinskih i pravnih posjedatelja, te tako stane se bečki Hofkriegsrath g. 1778. pogadjati i za Topusko sa biskupom zagrebačkim Galjufom, nudeći mu za odkup biskupskih pristojalištu u Hrastovici, Pokupskom i Topuskom ukupno 346,286 for. 7 nč. a napose za Topusko s Viduševcem 130,120 for. 58 nč., a za slobodnjake i plemiće od Topuskoga 97,817 for. 40 kr. [34]) Ali uz ovu nagodu nehtjede pristati biskup Galjuf.

Nu neobzirući se na sva protuslovja biskupa zagrebačkih zaključeno bi ipak na višem mjestu, da se pristojališta topuske opatije imadu utjeloviti sa svimi ostalimi gradovi i zemljami prekokupskimi, banskoj vojničkoj krajini,

---

[31]) Maretić. Geschichte von Klokoč. MSC.
[32]) Kerčelić. Notitiae Praelim. p. 102.
[33]) Hofkriegskanzlei-Archiv. 1701. N. 174/1.
[34]) Maretić. Geschichte von Klokoč. MSC.

te god. 1784. primi vojnička komisija za excorporatiu, rečeno Topusko sa svimi posjedovanji biskupa zagrebačkoga, priura vranskog, kaptola zagrebačkog barona Pehaunika, grofa Keglevića, grofa Erdöda, grofa Vojkfia, udove Škrlcove i ostale mnoge manje vlastele, te utjelovi sva ova posjedovanja krajini vojničkoj. [35])

Stoprv godine 1802. dobi zagr. biskup Verhovac za odstupljenu Topusku opatiju naknadna imanja u Banatu, te se tako stoprv od ove godine ima smatrati Topusko kao njeka svojina c. kr. vojničke granice, dočim zagrebački biskupi i nadalje zadržaše právni naslov opata b. d. Marije od Topuskoga.

Neda se tajiti, da je pod upravom vojničkom mjesto Topusko u novije vrieme podobro napredovalo, i da je osobito kao kupalište odlično ime zadobilo; ali glede uzdržanja i sačuvanja rimskih i sredovječnih hrvatskih spomenika nemože se reći, da je vojnička uprava za to mjesto štogod dobra učinila; jer kao što su pod njom u čitavoj vojničkoj Hrvatskoj svi skoro mnogobrojni gradovi, sve znamenitije crkvene zgrade sa ostalimi različitimi spomenici, na koliko ih Turci uništili nisu, po nebrižljivosti njezinoj uništeni razoreni ili zanemareni, tako su i ostanci veličanstvene opatske crkve, poput ostanaka ostalih krasnih gradova i crkava sadašnje krajine, većom stranom na podizanje erarialnih novih zgrada upotriebljeni, te samo slučajnomu pohodu bana Ignaca Gjulaja ima se pripisati ona viša zapovied, uslied koje sačuvan je zaostavši jedini zid veličanstvene crkve, kojega njeki za pročelje crkveno drže, te iz kojega se razabrati može, da je razorena crkva bila negda sagradjena iz tesanoga kamena , u gotičkom slogu.

Dodatak: povelja kralja Andrije II.

In nomine sancte trinitatis et indiuidue unitatis. Andreas dei gratia hungarie, dalmatie, croatie, seruie, galatie, lodomerie rex in perpetuum. Licet christianissimi reges antecessores nostri, qui sancte religionis cultu metoriosos dies suos feliciter instruxerunt nobis sufficiant ad exemplum. quod ad promouendam sanctam ecclesiam nostre christianitatis deuotio suscitetur. manifesta tamen, euidens, et probata in nobis creatoris nostri benignitas beneficiorum collatione multiplici deuotionem nostram efficacius animauit, ad colendum, diligendum, et exaltandum in omnibus nomen ejus, cujus misericordia a tot et tantis sumus periculis liberati, de exilio ad regnum, de carcere ad solium, mirabiliter sublimati. Filiorum optata procreatione et dierum tranquillitate potiti.

Cum ergo uideamus antecessores nostros pro remedio animarum suarum in diuersis locis regni sui, diuersa monasteria fundasse, et ea possessionibus, libertatibusque dotasse, nos tum eorum exemplis imbuti, tum etiam proprie deuotionis uoto, quod dudum animo conceperamus inducti monasterium ad honorem beate dei genitricis et uirginis marie in loco, qui dicitur toplica duximus construendum, fratribusque clareuallensibus domus ordinis cysterciensis, in eodem loco, deo jugiter seruituris monasterium ipsum cum omnibus possessionibus, et libertatibus quibus ipsum dotauimus, hereditario jure contulimus possidendum.

[35]) Maretić. Hofkriegsraths-Akten.

Dedimus autem eidem monasterio in dotem totum uidelicet comitatum de gorra cum omnibus pertinentys suis preter pertinentias templariorum in eodem comitatu contentas, et preter sex generationes cum tenimentis earum, quas ad jurisdictionem nolumus pertinere.

Statuimus ergo quod memorata ecclesia beate marie de toplica omnia jura predicta comitatus de gorra, alia ab his que paulo ante excepimus libere et integre, perpetuoque possideat, sub eius libertatis integritatisque tenore, quo duces sclauonie, seu comites de gorra eadem antea possederunt, siue ea sunt in terris, siue in pratis, siue in uillis, siue in syluis, siue in foris et uenationibus, siue in aquis et portubus, molendinis et piscationibus, siue in seruis jobaugionibus, siue castrensibus, cum integris eorum seruitys, et redditibus, quibus duci, uel comiti seruire consueuerant. Siue in alys possessionibus quocunque nomine censeantur. Si quis uero post tempus hujus nostre donationis, que facta fuit regni nostri anno secundo, aliquid de rebus ejusdem monastery uidelicet de terris, vineis, redditibus, servitys et maxime de piscationibus fraudulenter, uel uiolenter subtraxerit, districte precipimus, et sub pena regie indignationis edicimus, quod illud cessante contradictione eidem ecclesie restauretur.

Sunt autem nomina piscaturarum hec, illovenje brathchonycha, lubyn, wustiloygne, cherneth, terdeche, bukovina. Et quia propter quarundam aliarum terrarum intermixtionem non sine magno dispendio possent omnes mete terrarum predicti monastery distinctis limitibus comprehendi, nos pro metis nomina principalium ejusdem comitatus partium ad idem monasterium de toplica pertinentium presenti scripto fecimus annotari. Que sunt hec. toplica cum metis suis, golina cum metis suis, bouicha similiter et podegas terre ultra fluuium cuppam ab eo loco, qui dicitur cravazca cadit in cuppam, usque ad terminos et metas peschenyce que est uilla fratrum hospitalis. hoythria cum metis suis. strysou, dossice, et terra maladece et terra brestet, crastenycze super savam cum pertinentys et piscaturis suis. moschenyce et terra strepyz cum idemptitate metarum suarum, gachus quoque eodem modo. peche et terra stanko, et terra berkis, et terra bodilo, que est super glinam, obeth cum metis suis. terra quoque mogos, chultych, melinoga, stresyche, uyzocha terra scilicet rados et graduner, nec non yalseunyza terra murta cum metis suis. similique modo brebromza et oresko cum terminis suis gradissa similiter et terra prouygna et chauche cum metis suis. In uernycia et chernyha et terra sclauoygna et copachia cum metis earum. Insula bogdan, terra holdiec et zelobeth et delym cum integritate metarum suarum gorna et chauiua cum omnibus pertinentys suis. Terra quoque ruiske et chudina et terra crete cum omnibus earum pertinentys terra slaveu, terra raten super fluvium glinyza, terra bodimeri et stebencha cum metis suis, terra quoque gostoue et fratrum suorum, et ryukowa et lestowa et werkouyla cum earum metis. Terra ueychenych et gaygana cum metis suis. terra myzeloygna et terra uulkan super wustimaye et gracheniza terra scilicet boylenic. Terra quoque de brochma cum appendicys suis ubi sita est prima grangia de toplica. insuper et slatignich et terra tersa stresigna cum metis suis. terra cranko fily hlapoygua et lahouicha terra scilicet muschonis cum omnibus metis suis terra quoque waletha, et bucha, cum earum metis et pertinentis, insuper et terra que uocatur chernech quod fuit terra lesconis, cum portu super sawam.

Principaliores quoque reditus et servitia, que nos tempore ducatus nostri de eodem comitatu recepimus annuatim presenti pagine duximus inserenda. Pro marturinis unaqueque mansio uiginti quatuor frisaticos soluere tenetur annuatim. Ab hac autem marturinarum solutione nullus exemp-

tus est, preter quinque, quorum hec sant nomina, brenuuer in bovicha, wulkan, werkis, bogdan, et gostowe. Istorum quinque joubaugionum quilibet cum fratribus suis, uterinis, et nepotibus debet ecclesie de toplica tres pensas annuatim et descensum tenere. Porcos uero regios debet ecclesia de tota terra sua colligere, ita quod nullus ab eorum solutione sit exemptus. Homines de foro toplice preter marturinas reddere debent tonellam uini, bouem unum, et de singulis domibus panem unum, et hoc ter in anno scilicet. in natali domini in pascha in assumptione beate virginis.

Centuriones cum suis subjectis seruitium suum fideliter adimpleant, uidelicet in metendo, congregando, et in serendo omnes segetes ecclesie. de causalibus proventibus in reparandis domibus, quocienscunque necessum fuerit; et in alys debitis seruitys in secando foenum, et congregando proprio uictu, et uehiculis, et annuatim persoluant ecclesie, quod olim duci, uel comiti persoluebant. Scilicet quatuor boues, ét triginta gallinas, quatuor anseres, trecentos panes, triginta ydrias de uino, quadraginta cubulos similaginis, cubulum mily, cubulum mellis, bouem unum, quindecim gallinas. Ouem unam quindecim ydrias avene. Et de seruitio comitio curialis cubulum uini, triginta cubulos avene, et anserem unum. In bachus sunt homines qui debent ibidem reparare domos, et dolia, molendinum et furnum pro neestitatibus fratrum tenere, et quocumque comes curialis preceperit pro necessitatibus ecclesie ire.

In abatis tum et fratrum arbitrio relinquatur pro ut utilitati ecclesie sue uiderit expedire reddituum uel seruitiorum sibi debitorum consuetudines commutare, seu conuenientius ordinare dummodo id diligenter attendant, quod antiquorum reddituum uel seruitiorum equipollentia in ipsius comutationis seu ordinationis tenore conseruetur integra. Constituimus insuper quod cujlibet libero homini aliunde uenienti terram supra dicte ecclesie liceat habitare et ejdem monasterio ea, qua coeteri serviunt hospites lege serviat; et nullus eum impedire, aut res ejus detinere presumat, dum modo de recessione ejus nullum domino, de cujus terra recessit prejudicium inferat. Sicut autem liber intravit, ita quum uoluerit liber discedat. Sicut itaque regni nostri consuetudo legitima exigebat nos memoratos fratres domus clareuallensis in prefate eleemosine nostre possessionem per pristaldum nostrum uidelicet martinum filium woya comitem legitime fecimus introduci. Qui pertinentias ejusdem monastery cum diligenti examine in scriptis redactas, pro ut in praesenti pagina superius sunt descripte sub sigilli sui testimonio roboravit.

Statuimus etiam et regali authoritate sancimus quod hoc monasterium nostrum de toplica regale sit, immune et liberum, et a jurisdictione cujuslibet judicis preter regis exemptum. Nullus banus, seu comes seu alius judex infra terminos nostre potentie constitutus, super populum ipsius monastery judicare, uel in pertinentias ejus jurisdictionem audeat exercere, preter personam regis, uel eum judicem, qui ad petitionem abbatis fuerit judex constitutus eidem monasterio delegatus a rege.

Abbas uero plenariam et irefragabilem habeat potestatem universum populum suum uel per se, uel per suum comitem curialem judicare, sub ejus libertatis, et potestatis plenitudine, qua comites de gorra eundem populum antea judicabant et ut breuiter concludamus, dictum monasterium de toplica tanta libertatis, imunitatis et autoritatis gaudeat, prerogatiua, quanta coetera monasteria regalia ex concessione antecessorum nostrorum prominere noscuntur. Predictis fatribus nostris de toplica de solutione tributi tam in exitu et introitu portarum quarum in coeteris locis hungarie, in quibus mercaturas ad proprios usus exercebant, cam concedimus libertatem, qua agriensis et pelisiensis ecclesie ex regali dono utuntur. Hujus itaque eleemosine no-

stre tenorem perpetuo ratum, inviolabilemque fore statuimus, eumque auctoritate regia perenniter confirmamus per presentem paginam sigillo nostro munitam. Datum per manus magistri thome aule regie cancellary et vespriuensis prepositi anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo undecimo. Venerabili ioane strigoniensis ecclesie episcopo, reverendo bartoldo colocensi electo, et bano existentibus, kalano quinque ecclesiensi, boleslao vaciensi catapano agriensi, simone waradinensi, desiderio chanadiensi wilhelmo transilvaniensi gothardo zagrabiensi, petro geurinensi, roberto uesprinensi ecclesias feliciter gubernantibus, poth palatino et mussimien comite et michaele waiuoda existentibus, petro bachiensi, jula brudrigiensi, bancone bichoriensi, qui et curialis est regine, marcello keueyensi, qui et curialis comes est, ochus suproniensi, nicolao posoniensi comitatus tenentibus, regni nostri anno sexto.

Opazka uredničtva. Prem u naš list neidu tako zvana „archivalia“, priobćismo ipak ovu listinu, inače dosta nepravilno prepisanu, iz dviju razloga: prvo, što je ona temelj ove razprave ob opatiji u Topuskom, drugo, što je veoma važna za poviest práva domaćega XIII. stoljeća, buduć nam daje više podataka, iz kojih mogu se razabrati podanski odnošaji u našoj domovini u ono doba. Na ovaj dio našega práva svraćamo pozornost naših pravoslovaca, kojim smo voljni otvoriti „književnik“ za slične razprave razjasnujuće taj dio narodne prošlosti. Ova listina je u tom obziru tim važnija, što je izdata prije zlatne povelje istogo kralja Andrije II. (1222) i što se iz nje može razabrati, kakove povlasti uživaše u trojednoj kraljevini vojvoda hrvatski kano velikoposjednik i vlastelin. U toj povelji je takodjer znamenito, što mjesto kunovine (marturinae) kano kraljevskoga poreza pominju se novci. Od ovih napominju se naročito „pensae“, a da gdjekoj štioc razumie, u kratko primjećujemo, da pet pensa vriedilo je jednu marku. U ostalom doći će vrieme i prigoda, da o pjenezničtvu, porezu itd. u našoj domovini tečajem srednjega vieka naposeb progovorimo.

Statistički odlomci

priobćuje

prof. Dr. **P. Matković.**

Dotični odlomci izvadjeni su iz statitičkoga nacrta trojedne kraljevine, što uprav sada sastavljam za obći dio kataloga namienjena izložbi trojedne kraljevine. Crpio sam jih iz uredovnih podataka, koje su mi za znanstvenu porabu odstupiti izvolile dotične oblasti u Zagrebu — o broju stanovnika u hrv. slav. Krajini c. kr. zemaljsko glavno vojničko zapovjedničtvo, o montanističkih pako proizvodih c. kr. zemaljska rudarska županija.

A. Broj stanovnika u hrvatsko-slavonskoj Krajini na početku upravne godine 1863.

Glavna moć svake države osniva se na zemlji i pučanstvu. Zemlja ili tlo je pozorište čovječanske radinosti, pučanstvo pak budući gibivo znamenitiji je dio glavne moći. Pučanstvo je najvažniji elemenat statistike; ono bo je duša države, njena snaga, njeno bogatstvo, njena slava.

S toga je statistika pučanstva izmedju ostalih odsjeka ove znanosti po najviše napredovala.

Statistika živućega pučanstva ima se osobito uvažiti. Živući stanovnici faktori su u državi, oni uzroče promjene, koje su gradivom historije. Već s toga dužnost je znanosti, da živuće pučanstvo svestrano razmotri. Izim toga praktične svrhe zahtievaju točno poznavanje živućega pučanstva, kao radnih sila, buduć se mnogi podhvati na tom osnivaju. Živuće pučanstvo pako nije moguće poznavati bez točnoga popisa.

Ustav krajine vojničke zahtieva, da se pučanstvo, imenito mužko za oružje sposobno, čim češće popiše; s toga se je pučanstvo od njegda u Krajini vojničkoj svake godine obzirom na popunjenje vojske popisivalo. Na izmaku godine 1857. popisalo se je pučanstvo u Krajini vojničkoj, kao i u ostaloj austrijskoj carevini, ne samo glede ukupnoga broja nego i po dobi, narodnosti, po zvanju i zaslužbi, po stališu, vjeri i prebivalištu.

Od spomenute godine nije se u carevini austrijskoj pučanstvo popisivalo, dočim se u Krajini vojničkoj svake godine revidira i točno bilježi broj umrvših i rodjenih (gibanje).

Hrvatska-slavonska Krajina vojnička imade po trigonometričkoj razmjeri površine 339 austrijskih ili 354 geografičkih kvadratnih milja. Stanovnika brojilo se na početku upravne godine 1863 do 702,208 duša. U razmjerju prema površini ide na jednu austr. milju kvadratnu stanovnika 2101. Po tom je Hrvatska i Slavonija u razmjerju napučenija od dotične Krajine, jerbo broji 2746 duša na jednu □ milju, Hrvatska 3409, a Slavonija 2012 na 1 □ milju, Dalmacija 1966, Koruška 1875, Tirolska 1694 a Salcburžka 1186.

Pučanstvo absolutno i relativno u pojedinih regimentskih kotarih hrvatsko-slavonske Krajine, na sliedeći je način podieljeno;

	površine □ m.	ukupno stanov.	na 1 □ m.
Lička regimenta sa Bagom	46	82,072	1782
Otočka regimenta sa Senjom	49	73,835	1507
Ogulinska regimenta	44	77,744	1767
Slunjska „	25	65,064	2602
Križevačka „ s Ivanićem	28	62,235	2221
Gjurgjevačka „ sa Belovarom	36	83,847	2330
Brodska „ sa Brodom	34	74,625	2196
Gradiška „	29	56,382	1944
I. Banovačka „	24	65,279	2719
II. Banovačka „ sa Petrinjom i Kostajnicom	24	61,094	2545

Potom se absolutno pučanstvo u hrv.-slav. Krajini giblje medju 62235 i 83847, relativno pako izmedju 2719 i 1507 duša. Prva banovačka regimenta u razmjerju je najgušće a otočka najslabije napučena. U obziru gustoće ili relativnoga pučanstva u ostaloj carevini austrijskoj spada šest regimentskih kotara (I. i II. banovačka slunjska, križevačka, gjurgjevačka i brodska) na peti razred gustoće, to jest na one kotare, koji broje 2817—2083 duše na jednu □ milju, ostali pako regimentski kotari spadaju na šesti razred (2071—1276) dočim sedmoga razreda (1161—975) neima nigdje. U Hrvatskoj i Slavoniji po popisu od godine 1857 u sadašnjem obsegu brojilo se svega skupa do 881,885 stanovnika, *) a usljed popisa poroda i pomora brojila je Hrvatska i Slavonija na početku 1862 do 920,000 duša.

Najgušće je napučena županija varaždinska (4765 na 1 □ m.) zatim riečka (3203), zagrebačka (3182), križevačka (2765), sriemska (2358), virovitička (2003) a najslabije požežka (1685).

Navedeni broj duša u hrvatsko-slavonskoj Krajini stanuje u sedam gradova devet trgovišta 1498 sela i 69,233 kuće, od kojih je 1106 državnih, 922 obćinskih a 67,205 privatnih. Potom dolazi na 1 □ milju u spomenu-

*) Hrvatska 555,823 duše; Slavonija 326,062.

županija zagrebačka	235,615		požežka	64,026
„ varaždinska	150,830		virovitička	158,252
„ križevačka	80,192		sriemska	103,784
„ riečka	89,175			

toj Krajini 4·3 mjesta a jedno mjesto na 463·8 duša, dočim u Hrvatskoj i Slavoniji 8 mjesta ide na 1 □ milju a jedno mjesto na 370·23 duša.

U Krajini broji se 67,715 okućenih (behauste), a 2967 neokućenih (unbehauste) obitelji; na jednu kuću dolazi preko 10 duša, a na svako mjesto odsjekom 46 kuća, dočim u Hrvatskoj i Slavoniji ide na svaku kuću samo 8 duša a na svako mjesto 47 kuća.

U tako zvanih komunitetih broji se domaćega pučanstva:

u Senju	1333	mužkoga	1384	ženskoga	2717	ukupno
u Bagu	318	„	356	„	674	„
u Belovaru	903	„	938	„	1841	„
u Ivaniću	328	„	297	„	625	„
u Petrinji	1520	„	1564	„	3084	„
u Kostajnici	1030	„	1174	„	2204	„
u Brodu	1183	„	1241	„	2424	„

U hrvatsko-slavonskoj Krajini rodi se, kao što svagdje više mužke djece nego li ženske. Buduć pak da mužke djece u prvih godinah života mnogo više pomre nego li ženske, buduć mužkaraca takodjer u boju dosta pogine, buduć jih se više iseli nego li žena, buduć se takodjer pogibeljnimi poslovi bave, tim biva da u mnogih državah ima više ženskoga od mužkoga pučanstva. Nù spomenuta Krajina spada na onaj okoliš (t. j. južni) zemalja carevine austrijske, gdje u obće mužki spol (929—979 ž. na 1000 m.) nadvisuje ženski; na 1000 bo mužkih stanovnika ide u hrv.-slav. Krajini 984 ženskih. Ovo razmjerje u kom mužki spol po broju ženski nadvisuje, jest bez dvojbe takodjer izvan granica trojedne kraljevine u zemljah slovjenskih jugoistočnoga poluotoka, na što imade upliv jugoslovjenski živalj, kao što njemački i sjevero-slovjenski na onaj okoliš zemalja carevine austrijske, u kojih ženski spol (1024—1079 ž. na 1000 m.) po broju nadvisuje mužki.

Usljed popisa od god. 1862 brojilo se u hrv.-slav. Krajini 355,513 mužkih a 346,695 ženski domaćih stanovnika. *)

Nu ipak nenadvisuje u svakoj regimenti mužki spol ženskoga. U slunjskoj i po gradovih su si oba spola po broju gotovo jednaka; u križevačkoj, gjurgjevačkoj, brodskoj i gradiškoj pretežniji je ženski spol u svakoj regimenti za 1000 duša, u obiju banovačkih regimentah ovo je posljednje razmjerje obratno, a u ostalih regimentah (ličkoj, ogulinskoj i otočkoj) gornje Krajine nadmašuje mužki spol za 10,281 duša, ženskoga što je sa zadarskim okružjem skopčano, gdje dolazi 1000 mužkih na 900 i manje ženskih glava. **)

	mužkaraca	žena	na 1000 mužk. ide ženâ
u ličkoj regimenti	43,439	38,643	866,57
u otočkoj regimenti	38,420	35,415	920,56
u ogulinskoj regimenti	40,115	37,629	938,05

*) U Hrvatskoj i Slavoniji (god. 1857.) m. 429,427, ž. 428,952.
**) U Dalmaciji (god. 1857.) 210,286 mužk., 205,342 žen. stanovnika.

	mužkaraca	žena	na 1000 mužki ide ženâ
u slunjskoj regimenti	32,786	32,278	984·51
u križevačkoj „	30,672	31,563	1029·05
u gjurgjevačkoj „	41,367	42,380	1024·49
u brodskoj regimenti	36,848	37,804	1025·94
u gradiškoj „	27,833	28,549	1025·73
u I. banovačkoj regimenti	33,109	32,170	971·64
u II. „ „	30,934	30,164	975·17

Po krajišničko-vojničkom ustavu običaje se pučanstvo na sliedeći način dieliti.

Popis pučanstva hrvatsko-slavonske Krajine od godine 1862.

Služećih u regimenti		41,762	sposobnih od 17 do 20 godina	22,913	
viših častnika	824		od 50 do 60 godina	12,489	
vojničkih činovnika i stranaka	531		mlohavih	24,366	
do stražmeštra	38,474		Neslužbenih		169,098
inače	693		do 16 godine dobe	138,186	
Službenih		144,653	invalida 60 god. i prieko starih	11,611	
a) za bojnu službu sposobnih	84,890		zbog mana	12,579	
b) za kućnu službu			zakonito oproštenih	6,722	

Pučanstvo po narodnosti, vjeri, zvanju, zaslužbi i dobi nije se ni u Krajini od godine 1857 kao što ni u ostalih zemljah carevine austrijske, popisivalo. U tom dakle poznati su podatci od god 1857., koji su već priobćeni mnogokrat u različitih knjigah; s toga jih i ovdje mimoilazim.

Krajina vojnička je ona zemlja u carevini austrijskoj, koja broji u razmjerju najviše vjenčanih. Na izmaku god. 1857. bijaše vjenčanih izmedju domaćega pučanstva u Krajini 42.1 u Hrvatskoj i Slavoniji 40.3, u Dalmaciji 34.8 a u Koruškoj 24.2 postotaka. — U hrvatsko-slavonskoj Krajini vjenčalo jih se god· 1862. svega skupa 11,958, od kojih se vjenča:

s obe strane slobodnih	9148	Katolika	6920
„ „ obudovljenih	1693	pravoslavnih	5013
udovaca sa slobodnimi	877	luterana	11
udovica sa slobodnimi	240	mužkaraca do 24 godine	
		sa ženami do 20. god.	5592
ukupno	11958.	„ „ „ 24 god.	2229

Gibanje pučanstva njeke države predočuje prirast ili nazadak njezinoga pučanstva i razmjerje izmedju porodâ i pomorâ u njeko stalno doba. Poznavati ova razmjerja vele je važno, pošto se otuda prosuditi dade snaga i socijalni odnošaji stavnoga žiteljstva. Ako li u kojoj državi broj njenih stanovnika znatno i neprekinuto raste, znak je da u dotičnoj državi imade dovoljne snage i blagostanja; država pak, u kojoj broj stanovnika neraste

pače pada, mora politički ili fizički pogibeljno bolovati. Odlučni je momenat za gibanje pučanstva kod nas, kao i u največoj česti Europe, naravni prirast, to jest jeda li se na godinu više rodi nego li pomre.

U Krajini vojničkoj rodilo se godine 1862 djece

1) žive

a) zakonite

mužke	16487
ženske	15813
ukupno	32300

b) nezakonite

mužke	186
ženske	173
ukupno	359

mužkaraca ukupno	16673
ženskih ukupno.	15986
ukupno	32659.

2) mrtve

a) zakonite

mužke	128
ženske	99
ukupno	227

b) nezakonite

mužke	3
ženske	8
ukupno	11

mrtvorodjene ukupno

mužke	131
ženske	106
ukupno	237

žive i mrtve ukupno

mužke	16804
ženske	16092
	32896 *)

U pojedinih regimenta rodilo se djece

	zakonite		nezakonite		ukupno
	mužke	ženske	mužke	ženske	
u ličkoj regimenti	1668	1645	11	10	3334
u otočkoj „	1506	1441	13	14	2974
u ogulinskoj regimenti	1685	1546	16	11	3258
u slunjskoj „	1434	1412	11	7	2860
u križevačkoj „	1635	1545	9	14	3200
u gjurgjevačkoj „	2358	2234	31	21	4644
u brodskoj „	1612	1495	20	22	3149
u gradiškoj „	1437	1346	21	21	2795
I. banovačkoj „	1585	1507	10	13	3115
II. „ „	1424	1384	22	15	2845
u Senju	71	55	6	4	136
u Bagu	21	21	3	—	45
u Belovaru	24	26	6	11	57
u Ivaniću	11	9	1	—	21
u Petrinji	51	60	4	5	120
u Kostajnici	37	32	2	—	71
u Brodu	45	42	4	9	100

*) Dvojkah po dva mužk. 250, mužk. i žensk. 306, trojka 2 m. 1 ž. 3, 1 m. a 2 ž. 3, a po 3 ž. 3.

Po tom dolazi na 10,000 duša 468·47 poroda, mužke djece se rodilo više za 716 glava nego li ženske; dakle na 1000 novo rodjenih djevojaka ide 1055·22 novorodjenih mužkaraca. Na 1898 stanovnika dolazi jedno nezakonito diete, a izmedju 87 novorodjenih jedno je nezakonito.

Iz više godišnjih opažanja proračunalo se, da broj nezakonite djece iznosi na godinu u Krajini vojničkoj 1.8%; dočim u Koruškoj preko 37, Štajerskoj i dolnjoj Austriji 27, Salcburžkoj 25, gornjoj Austriji 21, Českoj 15, Kranjskoj i austrijskom Primorju 9, u Galiciji 8.5, Tirolu 5, Ugarskoj, Erdelju, Hrvatskoj i Slavoniji 4.6 a u Dalmaciji 2 postotka; odkale dade se prosuditi umnožavanje proletariata i ćudoredno stanje u pojedinih zemljah austrijske carevine.

Katolika rodilo se u hrv.-slav. Krajini g. 1862.	19468
grčko sjedinjenih	234
„ nesjedinjenih	13128
luterana	52

Potom dolazi na 1000 novorodjenih 591.80 katolika a 399.08 pravoslavnih.

U hrvatsko-slavonskoj Krajini pomrlo je stanovnika svega skupa 24852, izmedju kojih je bilo 12815 mužkih a 12037 ženskih osoba. Usljed toga rodilo jih se više (bez mrtvorodjenih) 7807 nego jih je umrlo (1.11%) a iz medju 10000 stanovnika umrlo jih je 353.9; izmedju 1000 umrvših bilo je 512 mužkaraca a 488 ženskih osoba, 601.6 katolika a 380.9 pravoslavnih. Najviše jih je umrlo u ožujku, a najmanje u lipnju. Ubilo jih se 38 a pogubljena su 4. Od običnih bolesti umrlo je 23098 osoba (ili 93 postotka od umrvših.) Do pete godine života umrlo jih je 12551, a u preko 90 godina 37.

Do sada se u svietu opazilo, da pučanstvo koje države uz najsrećnije okolnosti može najviše do tri postotka na godinu pri rasti. Riedka je država, u kojoj pučanstvo, izuzamši pojedine godine u spomenutom razmjerju raste. U saveznih državah sjeverne Amerike pučanstvo, što je dosada poznato, najhitrije umnažalo se godinâ 1790—1800 na godinu 2.9 postotaka, iza toga broj se stanovnika u dotičnih državah umanjivao, tako da je prirast od 1830—1840 samo 2.57 postotaka iznosio. U velikoj Britaniji od 1801 do 1821 = 1.57%, 1831 do 1841 = 1.43%, u Francezkoj od 1817 do 1831 = 0.77%, a od 1831—1841, 0.59%. U carevini austrijskoj računa se, da pučanstvo na godinu raste 0.998%. U hrvatsko-slavonskoj Krajini brojilo se po popisu od god. 1815. 519.084 duša, a koncem god. 1862. ukupno 702.208, prirasao je dakle broj stanovnika u 47 god. za 183,124 glava; svake godine odsjekom (bez obzira na godine bojne i velikoga pomora) za 3895.3 stanovnika, dakle na godinu 0.75 postotaka.

Broj stanovnika prirasao je u 47 godina u regimenti ličkoj za 29893 ili svake godine za 634 (1·9%), otočkoj za 26958 ili na god. za 753 (1.22%), ogulinskoj za 31730 ili n. g. za 675 (1.47%), slunjskoj za 21154 ili n. g. 450 (1.04%), križevačkoj za 10739 ili n. g. 229 (0·44%), gjurgjevačkoj za 29454 ili n. g. 627 (1.15%), u brodskoj za 12143 ili n. g. 258 (0.41%), u gradiškoj umanjio se za 2742 ili n. g. za 58 (0,1%), I. banovačkoj za 18718

ili na god. va 397 (0.8), a u II. banovačkoj za 15496 ili na god. za 329 (0.8%). Broj stanovnika umanjio se u Bagu u 61 godinu za 321 osobu ili svaku godinu za 6 osoba, a u Senju od god. 1802 za 27 dušah; prirasao u 47 god. je u Belovaru za 387 ili svaku god. za 8 duša; u Ivaniću umanjio se za 57 ili na god. za 1.2, prirasao u Petrinji za 47, ili na god. 1, u Kostajnici za 1130 ili na god. za 24. (2.2%), a u Brodu napokon prirasao od god. 1857. za 4 osobe. Od god. 1861. prirasao je u hrv.-slav. Krajini broj stanovnika za 5215 duša.

Glede Hrvatske i Slavonije težko je saznati ukupni broj stanovnika pred 1848, buduć da se pred spomenutom godinom samo pučanstvo neplemenito popisivalo, kojega se brojilo god. 1805 do 503,121 duša. Usljed popisa od god 1851, koji je bez dvojbe pogrešno izveden i od 1857. umanjio se broj stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji u šest godina za 3447 duša (?).

B. Montanistički proizvodi u Hrvatskoj i Slavoniji i hrv.-slav. Krajini godine 1862.

Iz tragova koji se nalaze u Zagorju Gorjancih i zagrebačkoj gori, vidi se da je u Hrvatskoj u davnih stoljećih a po mnogih znacih sudeć već za rimskoga gospodstva rudokopnja zlata i dragocjenih kovina cvala, koja je usljed neprijateljskih navala razorena i opustošena.

U novije doba opet počeše rude kopati, imenito željezne, bakrene, tutijine, crno i smedje uglevje i naftu. Čvrsta se može gojiti nada, da će do skora procvasti montanistički obrt, buduć da zemlja obiluje šumami, leži na moru i medju brodivimi riekami, a nova željeznička mreža izmedju dotičnih prediela i mora promicati će znatno izvoz montaninističkih proizvoda.

Koli silno napreduje rudokopnja u Hrvatskoj i Slavoniji vidi se iztoga, što se je god. 1858. brojilo svega skupa 416 bezplatnih tražnja, a god. 1860. 462; rudokopnja pak obsizala je 1858. prostor od 1815.904 □ hvati a 1861. 3825308 □ hvati. Pored svega toga montanistička je produkcija neznatna, što su podhvati ponajviše pokusi.

Ž v e p l e n e i l i s u m p o r n e r u d e s uglevjem kopaju se u R a d o b o j u (žup. varazd.) i imovina su državna. Na južnom obronku Male gore u glinastom laporu treće tvorbe sležene sa žveplene rude u dviju slojevih, koje luči do jedne noge jaki nasad lapora, u kom je izobilje okamina. Rude daju 30 do 70 postotaka žvepla, osobito čista, koje se u 4 peći priredjuje. Žvepla dobilo se g. 1858 do 1580 austr. cent. u vriednoti od 12241 stot.; g. 1860 1907 cent. u vriednoti od 15870 st.; g. 1861 1956 cent. u vriednoti od 19985 stot., a god. 1862 1662.5 cent. u vriednoti od 17128 stot.

R u d e o d u g l e v j a leže takodjer na južnom obronku Male gore. Slojevi su do pet nogu jaki a složeni su na piešćeno-glinastom škriljevcu, kopaju se samo za porabu talionice. Smedjega uglevja dobilo se g. 1862. do 11434 centi, u vriednoti od 2001 stot.

Rude željezne i bakrene sa talionicom u selu „Rudah" zvanom blizu Samobora u žup. zagrebačkoj, imovina su braće Kleinâ. — U drobnjaku, koji uz brusilovac ondje dolazi, imu u slojevih bakrena i željezna kučadana, malahita i srebrovite olovice, kobalta, crvena željezovca i ocielovca; slojevi se prostiru dvie milje od sjevera prema jugu. Do god. 1851. kopao se izključivo bakar. Buduć pak da je taljenje poskupilo, a bakar pocienio, s toga se prestalo bakar kopati. Od onda priredjuje se iz ocielovca koji bakrena i željezna kučedana u sebi sadržaje, željezo, koje je samo za lievanine prikladno.

Lievana željeza dobilo se g. 1858. 1896 cent. g. 1860. 2223 cent. g. 1861. 25940, g. 1862. 2501 (cent. po 5 stot.); sirova željeza g. 1858. 14510, g. 1860. 14969 c., a g. 1862. 10232 cent. u vriedn. od 32230 stot. (po 3 stot. 15 n. c.), željeznjaka g. 1862. 7631 cent. u vriedn. od 496 stot.

Rude kamenitoga uglevja u taboru blizu Pregrade imovina su Jos. Remschmidta. Rude su blizu Rogatca na lievom briegu Sutle na podnožju Tabor gore u tri korita. Slojevi smedjega uglevja su 2—5 nogu jaki, uloženi u molasi; uglevje je izvrstno ali se zbog skupoće prievoza malo izvaža. Prihod uglevja smedjega iznosi g. 1858. 1676, a 1862. 1800 cent. u vriedn. od 240 stot.

Rude željeznjaka u kotaru Modruš potoka spadaju Fr. Vitezu od Fridave. God. 1858. dobilo se 55,224 cent. željeznjaka a g. 1862. 18027 u vriedn. od 3317 stot. što se obično u kranjski Gradac u tamošnju talionicu izvaža.

Rudokopnja kalamine i smedjega uglevja blizu Ivanca u varaždinskoj županiji. Ivančica-gora, koja na sjevernom obronku strmo pada, sastavna je sa klakovnjaka i dolomita, koje podvlače brusilovci i piešćenik. Dolomit, koji neposredno na tako zvanih vernerovih nasadih leži, krije u sebi kalaminu, koja daje 16—46 postotaka tutije. — God. 1861. dobilo se je 15150 a 1862. 16000 centi.

Smedje uglevje, koje dolazi uz lievi i desni brieg Bednje od silne je koristi družtvu, služi bo za priredjenje tuti je, dolazi blizu Ivanca, Lepoglave Vrhovca i Jerovca. God. 1862. iznosio je prihod uglevja do 18000 cent. u vriednoti od 2700 stot; a u kotaru varaždinskom 12000 cent, u vriednoti od 2400 stot.

Asfalta i nafte nalazi se u Moslavini u žup. križevačkoj, a kamena ulja kod Črneka (žup. požežkoj). Asfalta se dobilo g. 1862. 260, nafte 1000, a kamena ulja samo 30 centi. — U Moslavini se izkopalo smedjega uglevja g. 1862. 1000 centi u vriednoti od 50 stot.

Slavonija je takodjer bogata na rudah, prem se one uredno još nekopaju. Zlata se nalazi u južnoj Slavoniji izmedju Našica i obiju Gradiška u bielutku; 1000 centi prudja sadržaje 3·3 do 11·5 loti zlata, što je prilično mnogo. Srebro dolazi pri Veliki, gdje se u alpinskom klaku miedenaka nalazi, cent daje 18 loti srebra, takodjer ima olovice, koja daje 8.5 loti srebra. — Željeznjaka nalazi se kod Velike, a. kod Požege željezni ruda sa 80 postotaka željeza.

U požežkoj i sriemskoj gori (kod samostana Vrdnika) odkrite su rude izvrstnoga smedjega uglevja. Kod Velike dobilo ga se g. 1862. 2000, a kod Bekteža 1000 centi. Izvrstnoga hidrauličkoga vapna imade u sriemskoj gori pri Čereviću.

Rudstvo u hrv.-slav. Krajini vojničkoj počelo je sve to više napredovati. Bezplatnih tražnja brojilo se god. 1858. 93, a god. 1860. 184. Rudokopnje obzisale su u prostoru god. 1858. 1379 189 □ hvati a god. 1861. 2255 400 □ hvati.

Prva i druga banovačka regimenta su u hrv.-slav. Krajini najznamenitija nalazišta koristnih ruda. Uz tercijarnu tvorbu lapora dolaze u vulkaničkoj tvorbi zelenca, basalta, augita, dolomita itd. bogate rude, te se je nadati, da će montanistička industrija u dotičnih predjelih jednom sjajno procvasti.

U hrv.-slav. Krajini kopaju se sliedeće rude.

Željezna ruda sa talionicom Jos. Scheinauera u kotaru rujevačke i dvorske kumpanije II. banovačke regimente. Rudnik nalazi se u pobočnih dolinah i jarugah žirovačke glavne doline nedaleko od lievoga briega Žirovače, sadržaje gnjedac i ocielovac, kojih imade u drobnjačkom brusilovcu. Obe vrsti rude daju 33—40 postotaka željeza, koje si dobro i lieva i pretaplje.

Rude bakrene, olovne, srbrne i željezne od Trgove u kotaru rujevačke i dvorske kumpanije II. banovačke regimente imovina su dioničkoga rudnoga družtva trgovskoga. Rudnici leže u gori izmedju Une i Žirovače. Drobnjački brusilovac, s kojega je dotično gora sastavljena, krije u sebi silne slojeve od ocielovca, gnjedca, bakrena kučedana, miedovne, srebrovice i olovne rude u kojoj imade srebra. U Beslinovcu ne daleko od Trgove je talionica za bakar. Sada se kopaju bakrene rude, koje daju 6—7% bakra, a dobilo se g. 1861. 1537, a g. 1862. 943.66 centi.

Željezne rude sa talionicom u Petrovoj gori u kotaru vranovinske kumpanije I. banovačke regimente, pripada družbi željeznih ruda Petrovegore u Topuskom. Med drobnjakom ima u gredah ocielovca i gnjedca, u diluviumu pako gnjedca i glinasta gnjedca (Thoneisenstein).

Iz navedena 3 rudnika dobilo se godine 1862.

u I. banovačkoj regimenti

smedjega uglevja	126,367	centi	u vriednoti	od	17691	stot.
željeznjaka	126,862	„	„	„	30446	„
pretopljena željeza	29,273	„	„	„	87818	„
lievana željeza	3,181	„	„	„	20674	„

u II. banovačkoj regimenti

željeznjaka	14,666	„	„	„	3666.5	„
bakra	943.66	„	„	„	60392	„
pretopljena željeza	6478	„	„	„	19434	„
lievana željeza	126	„	„	„	379	„

U Hrvatskoj i Slavoniji i dotičnoj Krajini dobilo se g. 1862 svega skupa:

a) smedjega uglevja						
u Hrvatskoj	44385	cent.	u vriedn.	od	7413·60	stot.
u Slavoniji	3000	„	„	„	600	„
u Krajini hrv.-slav.	126367	„	„	„	17691	„
ukupno	173752	„	„	„	25705	„
god. 1861.	60042	„	„	„	7836	„
b) sirova pretopljena željeza						
u Hrvatskoj	10232	cent.	u vriedn.	od	32230	stot.
u Krajini hrv.-slav.	35751	„	„	„	107252	„
ukupno	45983	„	„	„	139482.8	„
god. 1861	34420	„	„	„	103356.3	„
c) sirova lievana željeza						
u Hrvatskoj	2501	„	„	„	13255.5	„
u hrv.-slav. Krajini	3307	„	„	„	21053·3	„
ukupno	5808	„	„	„	34308·3	„
god. 1861.	6148	„	„	„	33035	„
d) bakra						
u hrv.-slav. Krajini	944	„	„	„	60392	„
god. 1861.	1537	„	„	„	105892	„
e) tutijine rude						
u Hrvatskoj	16000	„	„	„	7200	„
god. 1861.	15150	„	„	„	1845	„
f) žvepla ili sumpora						
u Hrvatskoj	1662	„	„	„	17128	„
god. 1861.	1956	„	„	„	19958	„
g) željeznjaka						
u Hrvatskoj	26658	„	„	„	3812	„
u hrv.-slav. Krajini	141528	„	„	„	34113	„
ukupno	167186	„	„	„	37926·3	„
god. 1861.	98217	„	„	„	18791	„
h) asfalta u Hrvatskoj	260	„	„	„	390	„
i) kamena ulja u Slavoniji	30	„	„	„	540	„
k) nafte u Hrvatskoj	1000	„	„	„	20	„

Prihod proizvoda rudstva iznosio je godine 1862. svega skupa

u Hrvatskoj i Slavoniji	82591	stot.
u hrv.-slav. Krajini	240502	„
ukupno	323093	stot.
god. 1861.	259784	„

Naglas u rieči hrvatskoga jezika.*)

Spisao

Vinko Pacel.

---

a. Naglas.

I. Kada pazimo, kako tko koj jezik izgovara, to pazimo na dvoje: kako ga izgovara glede glasova, i kako ga izgovara glede naglasa.

K prvomu patri pravi izgovor samoglasa, suglasa i dvoglasa, to samoglasnih, to suglasnih, to obojnih (ie, pt, oj).

K drugomu patri pravo naglašivanje slovke u rieči, rieči u izreci, izreke pojedine u sastavljenoj izreci, nasporjelo naglašivanje slovke ili rieči najznatnije u izreci, itd. Ovo zadnje ne može se spraviti u pravila, jer to stoji o volji pisca ili govornika, tè se može n. p. i jedna i druga slovka u rieči kàko naglasiti ovako, osobito ako tko od čuda otu rieč izgovara: Kâkô?! — Tako i s Bôgôm mjesto s Bògom, itd.

Znanstvenost bi zahtievala, da o naglasu začmem razlagati putem poviesti, kako se je on vremenom razvio; nu jer se ne mogu dosadanja načela nikako složiti s onim što se je do sada u narodu razvilo, a i glavna dosadanja načela osnivaju se na slutnji, to je i poviest toga razvitka znamenita samo po me. Jedno pako, kano znamenit posljedak moram napomenuti, da sam se okoristiti mogao samo onim, u čem su dosadanjici griešili glede glavnoga pojma o naglasu, štono ga nije ni bilo. Taj je proizvod niječne naravi, valja ga dakle ostaviti.

Poviest samoga zaglasa tako je mala u našoj književnosti, da ju je vrlo lasno napisati ovimi riečmi: U hrvatskoj i srbskoj književnosti istom se zametnuo zámet, štono do sada ne mogaše niknuti nego jedva na vidik; jer što su stariji prije Vuka pisali, bolje se može uvrstiti u poviest o pravopisu nego li u poviest o náglasu; iza Vuka pisao je Miklošić, Daničić, Mažuranić Ante, Tkalčević u Junakinji Mili, i ja u nauku o prieslovu (fonologiji).

---

*) Priobćujuć ovaj članak pozivamo osobito one vriedne muževe, koji se dublje naglasom bave, da ga pomno prouče, ne bi li se svestranim izpitivanjem nauka unapriedila. Nekoliko primjetaba dodat ćemo na koncu u drugom svezku.

Uredničtvo.

Po Vuku, Daničiću i po Mažuraniću ne može nitko znati naglasa, osim njih trojica i knjiga njihovih (riečnici, slovnice i razprave); tako isto ne može se po njihovih mnienjih, tako samo naučiti naglas u sklanjanju, sprezanju itd. Onakovo naglašivanje, ne možo prodrti u život književni, a bilo bi i pravo čudo i u jeziku i u nauci, jer bi mu trebalo toliko pravila koliko i svemu nauku ob oblicih; o samoj deklinaciji samostava napisao je Daničić u Glasniku Družtva Srbske Slovesnosti više od 100 strana.

Što se naglas, kao što ga ja bilježim, ne slaže s dosadanjimi načini, tomu je razlog, što niti svi jekavci ne naglašuju istu slovku svigdje jednako, a u knjizi može se radi nauke njegovati samo jedan način naglašivanja; koj? to se ima istom odlučiti. Valja pravo razumjeti, što velim, a to jest: ne velim, da je naglas, kako ga bilježi Vuk, Daničić i Mažuranić, kriv ili da ne valja; pače velim da se onako zbilja po narodu govori. Nego meni se čini da se onakovo naglašivanje ne može svesti u zakone. — S druge strane valja pamtiti i to, da narod naglašiva i onako, kao što ja ovdje pisah; neka se dalje ne čudi nitko, ako reknem, da su sva tri načina istinita.

Pita se sada, kojemu da se dade priednost. Po mojem umu dao sam priednost onomu načinu, što mu mogoh naći razloga, tè iz razloga svesti zakone. Dodajem izriekom i to, da će biti pogrešaka valjda i u mojem umovanju; ote će pogreške vještaci dokazati, a ja ću ih pobaciti, čim se dokažu.

Vriedno bi bilo razpraviti pitanje: ima li glede naglasa odlučiti većina naroda po broju, ili makar manjina po broju, ako je ova istinita ali i sustavnija, tè tim lasnja za nauku? Ili: može li se oboje spojiti i kako?

Ako li naglas nije osnovan na stalnih pravilih, kano što mora biti u školi i u obrazovanu govoru radi znanosti i radi znanstvenosti, to je on pukò izbrajanje rieči, kano što je u Daničićevih člancih o naglasu, a od česti i u Mažuranića, koj je ipak dirnuo u zakon o natura i positione longa i brevis, a nije ga razvio dalje, prem da je izriekom napomenuo, da se u hrvatskom jeziku slažu oni zakoni s naglasom. Sr. slov. Mažur. §§. 20 — 26. osobito §. 21. 2 u prvom tisku. Ovi su §§. bitno podkriepili moje prijašnje nagadjanje ali dakako u drugom smislu; jer što se do sada zna o natura i positione dugoj ili kratkoj slovci (a toga je do sada jošte vrlo malo, dok je u nas filologija znanost bez fonetike) to nije ništa nego naglas, postao dakako često s onih dvaju pravila, ali jošte češće s naspora (steigerung), ili inoga kojega razloga glede na dovod (koren, osnov, rieč sastavljena) itd. Daničić je u IX. knj. Glasnika dokazao, da je količina isto što je i naglas; ali da količina upravo svjedoči naglasu, i to pozicijom toga nije spomenuo.

Rekoh, da nauka o naglasu mora biti osnovana na pravilih stalnih; tim htjedoh reći, da ota pravila valjati moraju za svako narečje (dialekt), pače i za svako razrečje (patois, jargon); t. j. bio učenik ili književnik ili iz Hercegovine, ili iz Bačke, ili iz Krbave ili Srbije stare, bio Primorac ili Zagorac ili Dobrajac (Brajac) itd. on mora umjeti kako će naglasiti rieč upravo onako kako se u njega govori; nauka će mu pomoć naglasiti znanstvenim naglasom

svaku rieč; a znanost će izjednačiti u književnom jeziku razlikost svaku — to je upravo sila znanosti.

Vuku treba baš zahvaliti, što je metnuo naglas onako kako ga on ču da se izgovara; na tom je osnovu Daničić skupio rieči jednakoga naglašivanja, izbrojiv ih redom, a i velom mùkom, jer n. p. napominje i razlike u naglasu njekih jednako pisanih padeža. [1]) Do sada ja uz svu pomnju ne mogoh ote razlike naći u hrvaštini, za to je i ne spomenuh, jedno radi toga a drugo da oblakšam nauku. U nauku o prieslovu povedoh se glede naglasa većinom za Vukom i Daničićem, ali što sam dalje radio tim sam se većma osvjedočivao, da moram jošt u njekih točkah odstupiti, slažuć se ipak u njekih načelib dobrahno s njima. — Što se s njimi slagati moram tomu je razlog u istovjetnosti jezika; što se pako u svem slagati ne mogu, tomu je razlog što se hrvaština zbilja u njećem nješto luči od srbštine, i to počem od izgovora i naglasa, pa onda u deklinaciji, u sintaksi lexikografiji itd. nu nikako se ne luči onoliko i onako kao što Daničić člankom svojim o razlici izmedju čakavštine i štokavštine dokazati htjede.

II. U dvoslovčanoj, troslovčanoj itd. rieči izgovara se po jedna slovka (ili po dvie ili po tri najviše) jače nego li ostale slovke; ovaj jači izgovor zovemo naglas (accentus, a ne naglasak-accentulus). — U rieči poizpreokrećivati ima 8 slovaka: to je najdulja rieč u hrvatskom jeziku; najkraća je od jedne slovke, pače i od jednoga samo glasa, tako su samoglasi [2]) *a*, *e*, *i*, *o*, *u* i suglasi *k*, *s* sami sobom podpune rieči. Rieč od jedne slovke ili od cigloga samoglasa može biti naglašena ili nenaglašena. Govoru je obično dosta jedan naglas u rieči, t. j. jedna slovka ili hitro ili polagahno izgovorena; hitri izgovor zove se kratki, a polagahni dugi naglas. Tako je barem u većini današnjih susjednih nam jezka. U hrvatskom jeziku razlikuju se dva hitra i dva polagahna izgovora ili naglasa. Valja dakle paziti koja je slovka u rieči naglašena, i kakvim je naglasom naglašena. Koja je slovka naglašena, to stoji o većoj vriednosti slovke u rieči prema ostalim slovkam, na sklonu, broju, spregu itd. Kakovim je naglasom slovka naglašena, to stoji o izvodu i pretvaranju osnova iz korena, ili rieči iz osnova, tè na padežu (ili nastavku ili znaku padeža ili osobe po vremenu glagola [3]) itd.), a najvećma na suglasih što su iza samoglasa naglašena. Naglas stoji na izgovoru, jačem nad ostalimi. Pazeć na izgovor osjetiti će svatko, da se slovka izgovara ili a) hitro, ili b) polagahno, ili c) niti hitro niti polagahno t. j. bez naglasa. Jer je najlasnje pogoditi nenaglašenu slovku, to je i najbolje od ovih začeti.

---

[1]) N. p. 3 p. grâdu, 7 grádu; 1 vójska (očita pogreška, jer je oj dvoglas), 4 vôjsku; 1. rúka, 3 rûci itd. A za što?

[2]) Samoglas, suglas a ne samoglasnik suglasnik, jer izgovoreno pisme jest glas (slovce), i jer glasnik znači šta više nego li glas, n. p. glasnik čovjek, glasnik top itd.

[3]) Glagol a ne glagolj, jer se veli glagoliti a ne glagoljiti.

Bez naglasa su u hrvaštini: 1. jednoslovčane rieči ako su skraćene: mi, ti, si mj. meni, tebi sebi; je, si, ga mj. jest, jesi njega itd.

2. jednoslovčane rieči, osobito ako nisu na početku izreke, bilo glavne bilo podredjene n. p. neka bi bilo; jednoslovčana ma bilo kako neznatna na početku stiha i za odmorom mora se naglásit, [1]) n. p.

Dok ne reče nit ne steče,
Al kad steče u zlo speče.

3. priedlozi bez proklitike obično su bez naglasa; ali je iz pjesničtva prešao običaj i u prozu, te se naglas metne na priedlog n. p. *u* grad, *na* vodu — Toga u prozi ne treba. (?)

4. Čestica *ne*, spojena sa samostavom ili s pridjevom, kada znači njemačko *un*. lat. *in* (*im*) dobije naglas; sreća *ne*sreća, povoljan *ne*povoljan, znan, *ne*znan. Kada znači njem. *nicht*; lat. *non* tè stoji pred glagolom, jest sama sobom rieč, tè se ne smije s glagolom sastaviti u jednu rieč [2]). Naglas *znam ne znam* čini se da je takodjer prešao iz pjesničtva u prozu; (?) najbolje svjedoči da to ne valja u protuslovnoj izreci: ja ne pišem nego čitam. Ako se i govori *ne*čitam kano jedna rieč, to je tomu povoda u slovci *či*, štono je naglasa hitroga, te je taj gubitak naglasa sav se bacio u naglašenu slovku *ne*. I takov je izgovor mogao poteći samo iz pjesničtva. (?) Jošte je očitije u izreci: ja ne pišem, nego čitam; ova se izreka uvjek ovako izgovara; da se tako izgovoriti mora, osjeća svaki radi protuslovja, i jer se prva slovka u rieči pišem ne može izgovoriti hitro.

5. Čestica *li* u pitanju i prispodabljanju takodjer je bez naglasa; to je povoda dalo, te ju mnogi pišu s glagolom ili prislovom kano jednu rieč, što je očita pogreška, jer onda bi se moralo i veznik bo ili ini koj veznik, štono je takodjer bez naglasa, pridodati rieči priednjoj, čega ipak nitko ne čini. K tomu nastaje još i ta tegoba da, pridav *li* uz glagol postane množina, n.p. jeli mjesto je li, čitali mj. čita li itd.; u prvom primjeru izkvari se i znamen-jeli od jesti mj. je li = da li je. S veznikom *da* postane dali (od dati) mjesto da li. Mnogi opet izpuštaju sa svim česticu *li* iza *nego*, tè tako se pomete smisao, n. p. on je veći nego ti mj. li ti; *nego* bez *li* znači nj. sondern lat. sed, autem. — Veznik *i*, ako znači *takodjer*, morao bi biti naglašen n. p. ì.

6. Slovka (ili slovke) u rieči višeslovčanoj nenaglašena biti će jasnija iza pojma o naglasih, i o njihovoj razlici.

Ovo su glavna načela o nenaglašenoj slovci. Sada o naglašenoj.

III. Rekosmo da se naglašena slovka u današnjih susjednih jezicih izgovora hitro ili polagahno, hitro izgovorena naznačuje se znakom ˘ (brevis), a polagahno izgovorena znakom ¯ (longa); ali se oba ova znaka razlikuju od grčke i latinske prozodičke slovke, jer danas rabe ovi znaci samo za to, da se prvim označi slovka nenaglašena, a drugim slovka naglašena. U ovom smislu rabit će i nam u ovom članku.

---

[1]) Odavle nesigurnost u metriki i prozodički naglas u prozi. (?)

[2]) To je zbilja istina, i toga valjalo bi se držati; premda je stvar vrlo neznatna. Uredn.

Ovima dvama znacima ne mogu se dosta točno označiti naglasi u hrvaštini (govoreć ovdje samo o književnom jeziku, a kamo li o narečjih i razrečjih) jer se bitno moraju lučiti dva hitra i dva polagahna izgovora u naglašivanju. Vuk je umah s početka upazio ove razlike, tè je prema tomu označio samoglase na ova četir načina:

1) ȁ ȅ ȉ ȍ ȕ ȑ
2) à è ì ò ù r̀
3) á é í ó ú ŕ
4) â ê î ô û r̂

Razlika izmedju ova četir naglasa može se ponjati na ova tri načina:

a) Ako rečemo, da se hoće, dok se izgovori oštri *a* t. j. ȁ, jedan tren (časak,) vremena, to se hoće za kratki *a*, t. j. à dva trena, za dugi *a* t. j. á tri trena, za obli *a*, t. j. â četir trena; ili

b) Ako rečemo, da se hoće za izgovor obloga *a*, t. j. â jedan tren, to se hoće za izgovor dugoga *a*, t. j. á tri četvrti trena, za izgovor kratkoga *a*, t. j. à dvie četvrti trena; za izgovor oštroga *a* t. j. ȁ jedra četvrt trena, ili

c) Ako rečemo, da se glasbenimi znaci izrazi, to je â četvrt note ili takta, á osmina i pol osmine ($^1/_8$ i $^1/_{16}$) note, à osmina note, ȁ šestnaestina.

Osim ovoga valja strogo paziti i pamtiti, kada izgovaramo naglasom obli samoglas, n. p. â, ê itd. tu se čuju dva *a*, dva *e* itd. od kojih je prvi za pol note od prilike više. Ovakovoga naglašivanju ne ima u nijednom današnjem evropejskom jeziku.

Ovdje bi valjalo spomenuti što se do sada pisalo o naglasu inih jezika kano pojavu, pojmu itd., tè kako n. p. o latinskom naglasu pisaše Bopp, Dietrich, Weil i Benloew; može biti bi bio Benary sve to inače shvatio da ne umre prerano. On osobito veli, da bi valjalo razlikovat naglas kano pojav razvitka u jeziku, tè bi se moralo iztraživati, kako naglas po pravilu imao bi pasti vazda na najznatniju slovku u rieči, pa ipak ne pada. Prvo bi bio naglas logični: drugi je naglas razvitka, često osnovan na osobnosti plemena pojedinoga, dakle na subjektivnosti jednoj jedincatoj. Ima tomu dakako više povoda: naspor, nastavak etim. i oblika itd. ali meni je za prvu nuždu bajati za samu stvar bez obzira na razvitak.

Po čem od Vuka ostadoše u nas isti znaci i do danas, samo što ih je Mažuranić rabio više po grčkom i latinskom običaju, pridržav osim toga jošt u padežih latinski ¯ i ˘. Daničić je u novoj slovnici (Oblici Biogr. 1863), za padeže njeke, jer svih ne bilježi, pridržao znak ˆ, ali niti je Vuk niti on dao im imena. Osim toga je Mažuranić nadjenuo im i imèna, te zove prve j a k e - t e ž k e, druge s l a b e - t e ž k e, treće o š t r e, četvrte z a v i n u t e; ova su imèna prema onim u latinštini.

U svojem nauku o prieslovu ja sam ih okrstio ovako: prve zovem oštre: ȁ, druge kratke è, treče duge é, četvrte oble ô,

Mene je na ta imena navela narav izgovora i naglasa samoga, tè sam pometnuo sa svim s vida, kako su Grci i Latini te naglase prozvali: jedno s toga, što se ne sudara naš naglas ni najmanje s današnjim izgovaranjem

Grštine i Latinštine, a drugo što pravo da kažem, nitko ne zna kako su Grci i Latini izgovarali u prozi ono što se sada uči o njihovu naglasu - spomenimo samo latinsko: fôns (ô circomflex), dúx (ú acut), doctè (è gravis). Tražio sam pomoći u talijanštini; ali jedno što se iz nje ne smije svigdje zaključivati na latinštinu, drugo što se ona ne sudara baš tako jako s francuštinom (kao što se obično misli), treće što oba ova jezika metnu često hitri naglas na zadnju slovku (bila ova zaštićena ili nezaštićena suglasom, ili bio na kraju rieči samoglas, postao s kontrakcije): moradoh zapeti kao što i Francez sam zapinje kada ga zapitaš za razliku u izgovoru izmedju aimer, aimé, aimée, aimais, aimait. Ali zapeti će i talijanski vještak u naglasu, kada ga zapitaš, da li se *a* u drugoj slovci rieči amar' (infinitiv) ima izgovarati amàr ili amár; paće ota sumlja stoji i u cielom infinitivu amàre ili amáre [1]). U obće mogu reći, da je nauka o naglasu posve neobradjeno polje. Tko se kani o tom osvjedočit, neka pročita članak accento, accentuazione u riečniku akademije della crusca ili u onom što se zove Tramater a to su im najbolji. To su razlozi, radi kojih se ne mogoh do sada uvjeriti, da ne valja kako ih okrstih. Tko misli da, jer stoji razliko imenovanje za naše naglase i za klasičke jezike, da je ta tobožnja pometnja od štete za nauku, tomu odgovaram svojim izkustvom, da ja tega do sada nisam opazio, jer bi inače bio morao promieniti, ili barem prilagoditi oto nazivlje za naglas hrvatski prema nazivlju klasičkih jezika.

Pošav s ove misli, da je naglas njeki ustrojni pojav, tè da tu mora vladati njeka zakonost, osvjedočih se o tom. Evo joj osnova.

IV. Slovka, jače izgovorena t. j. naglašena izgovara se ili hitro ili polagahno.

Hitro izgovorena slovka naglasa je: 1) oštroga, ako iza samoglasa sliede dva suglasa, kojima se slovka završuje, n. p. pȑost, kȑst. 2) kratkoga, ako iza samoglasa sliedi ili nijedan suglas ili samo jedan suglas, kojim se slovka završuje, n. p. sà-da, sàd.

Polagahno izgovorena slovka naglasa je 1) dugoga, ako se čuje samo jedan samoglas ali otegnut, tè ako iza samoglasa sliedi ili nijedan suglas ili samo jedan suglas, kojim se slovka završuje, n. p. čí-na, vlá-sti. 2) Obloga, ako se čuju kano dva samoglasa, tè ako iza samoglasa sliede dva suglasa, kojima se slovka završuje, n. p. vlâst.

Ovo su četir glavna pravila, al ih ima jošte njekoliko — eno ih malo niže — ovdje mi je najprije dvoje napomenuti.

U hrvaštini su obično samo dva suglasa pred samoglasom, i to je jedna karakteristika blagoglasja, jer je blagoglasje upravo sàmo lahkoglasje, a ne što se obično misli. Ovi suglasi, što su pred samoglasom, ne djeluju nikako na naglas ni u kojem jeziku, a to za to, jer samoglas ne djeluje natrag (t. j. na suglas ili suglase), nego napried (t. j. na suglase, što su iza samo-

[1]) U narodnoj i umjetnoj pjesmi kada se pjeva, ovaj je *a* sada duga sada kratka naglasa.

glasa) po pravilu obće fizikalnom, a jezik je pojav fizikalni: gdje ne djeluje *a* na *b*, ne djeluje ni *b* na *a*. Da suglasi pred samoglasom nanj ne djeluju, osvjedoči se izgovoriv: p-ati, pr-ati, spr-ati; dočim opet valja pravilo oto za pomjer izmedju samoglasa štono je pred suglasom (ili pred suglasi): gdje djeluje *a* na *b*, tu djeluje i *b* na *a*. Istinitost ovoga metafizičkoga pravila posvjedočiti će matematika i fizika svakomu, tko se iole razumi u razmjere algebraičke i u početna pravila siloslovja (mehanike). To je jedno. Drugo mi je napomenuti, da ona četir pravila, a i ostala odatle i iz deklinacije i konjugacije potekla, osnivam na pravilih o količini slovke t. j. na položaju (positio) i na naravi (natura) slovke.

Pravilo o položaju u latinštini: Samoglas pred dva suglasa jest dug — navelo me je na ona dva pravila o hrvatskom naglasu; tomu dodajem i potvrdjujem dvojstvo svakoga pravila o dugoj i kratkoj slovci razlogom istim, za što je naime samoglas u latinštini pred dva suglasa dug, a to jest:

Da se izgovori samóglas i suglas (v + c, t. j. vokal i konzonant) tomu se hoće manje vremena, nego li da se izgovori samoglas i dva suglasa (t. j. tri glasa v + c + c). Ovo pravilo vriedi u latinštini samo za duge slovke; u hrvaštini pako vriedi i za duge i za kratke, ili pravije govoreć, za hitro izgovorene i za polagahno izgovorene. Evo dokaza:

1) U slovci hitro izgovorenoj valja razlikovati, da li je iza samoglasa samo jedan suglas, ili su dva; ako je jedan suglas, t. j. v + c, te se ima ota slovka izgovoriti za njeki časak, n. p. za jedan tren, to se ona ne mora tako hitro izgovoriti, kano što se mora ako su iza samoglasa dva suglasa (t. j. tri glasa: v + c + c); to je razlog za što je onakova slovka samo kratkoga, a ovakova oštroga naglasa: pȑs-ta, pȑst. Tomu svjedoči i razmjer T: t = c: C, to će reći: što manje vremena, tim veća hitrina — uzev da *T* i *t* znače vremena (tempus), a *C* i *c* hitrine (celeritas), i uzev vrieme za posao, jer je izmedju vremena i posla razmjer upravan p: P = t: T, što više posla tim treba više vremena, a čim manje vremena, tim treba više hitrine; t. j. oštromu naglasu treba manje vremena, ili veća hitrina, nego li kratkomu: oštri je naglas kraći nego li kratki.

2. U slovci polagahno izgovorenoj valja takodjer razlikovati, da li je iza samoglasa samo jedan suglas ili su dva; ako je jedan t. j. ako je: v + c, tè se ima ota slovka izgovoriti za njeki časak n. p. za jedan tren, to se ona ne mora tako polagahno izgovoriti, kano što se mora, ako su iza samoglasa dva suglasa t. j. tri glasa v + c + c; to je razlog za što je onakova slovka samo dugoga a ovakova obloga naglasa: vlás-ti, vlâst. Tomu svjedoči i razmjer t: T = C: c, to će reći: što više vremena, tim manja hitrina — uzev i ovdje vrieme mjesto posla po razmjeru: p: P = t: T što više posla, tim više vremena, a čim više vremena, tim treba manje hitrine, t. j. oblomu naglasu treba više vremena ili manja hitrina nego li dugomu, obli je naglas duži nego li dugi. Dakako da su u hrvaštini takodjer samo dva osnovna naglasa: kratki i dugi; tè da je od kratkoga postao oštri

nasporom, kano i obli od dugoga takodjer nasporom. Kano što je gore rečeno, ova pravila valjaju samo ako samoglas ili suglas ili dva suglasu slovku završe; za to se lasno ponja, da n. p. od rieči přst 2. p. je přs-ta itd., a od rieči vlâst 2. p. je vlásti, a vlâst-jom itd., tako je i u pridjeva: tûst. tús-ta, tús-to, 2 p. tús-ta, tús-te, tús-ta itd.; tako i u glagola: trêst, a trés-ti itd. Samoglas pred tri suglasa, ako se hitro izgovara, oštroga je naglasa: prě d-stavih. Rekosmo da je mjesta kratkomu naglasu u hitro izgovorenoj slovci, ako je iza samoglasa samo jedan suglas, ili nijedan. Ovo posljednje osniva se na tom, što suglas na kraju slovku štiti; a gdje ga nije, ondje ju štiti ili sam naglas ili suglas slovke što sliedi u. p. sà-da, sàd, ràk, ràka, ràku ràkom itd.

Ova dva pravila vriede bez iznimke za sve rieči, bile samostavne, bile pridjevi itd. Samo se ima obzir uzeti na sklone i sprege, jer i ovi djeluju na naglas.

Miklošić razlikuje naglas i količinu (quantitas); za njim se povedoh nješto i ja glede samoga toga razlikovanja, dodah ipak: da stoji jedno o drugom tako da se obično ni jedno samo sobom pomislit ne može, te se zato i uzimlje jedno za drugo ili uz drugo (kao što sam to u cieloj gl. XVIII u nauku o prieslovu zbilja i učinio). Ovo nagadjanje moje potvrdi Daničić u VIII. knj. Glasnika su tri neoboriva dokaza, da je quantitet zbilja naglas; uz ovo mnienje pristupi i Mažuranić, priznav u slovnici četir naglasa. Valja ovdje spomenuti, da govoreć o količini ne misli se ovdje prozodična starih jezika, nego količina kano jedan uvjet naglasu, jer ih ima mnogo inih, kao što jur spomenuh. Pravila o količini u starih jezicih još su danas slabo protumačena, tè za čudo Rossbach i Westphal napisaše tri knjige o Grčkoj ritmiki i metriki, a o zakonih količine protumačenih ne ima spomena; arsom i tezom ne da se to protumačiti. Može biti je što o tih pravilih u Corssenovom: Aussprache, Vocalismus & Betonung der lat. Sprache, ali toga djela ne imam kod ruke, niti on spominje prozodije u naslovu knjige. [1])

V. Dvoglas ě = ѣ = ѧ; ovaj je zadnji znak postao u glagolici kasnije za to, što je smetao svojim dvojim znakom, jer ѧ značijaše ě i *ja*; ime mu je *jać* i *jeć*; ovoga zadnjega držim se i ja. U hrvaštini se taj dvoglas izgovara na tri načina:

a) *e*, odatle ekavci, ekavština; b) *i*, odatle ikavci ikavština;

c) *ie*, ili *je* (svako na svojem mjestu), odatle jekavci, jekavština. Ova je za to književni jezik, jer je u njoj ekavština i ikavština te tako pravednost vlada Tko se iole bavi filologijom, pače tko se bavi samo pravopisom ili samo naglasom, bit će se do malo osvjedočio, da mu u svakom od ovih posala smeta *ě* tako, da će prije proučiti sav jezik, koliko se to danas može, ali s *ě* ne može napried. Ota se je muka najprije porodila i opazila u školi, pa uči-

---

[1]) Corssen govori zbilja o tom u II. dielu preznamenite svoje knjige naročito. pag. 248. pod naslovom »Tonhöhe und Tondauer« ima krasno razloženih uvjeta o medjusobnom uplivu naglasa i quantiteta; a ja bih skoro pouzdano tvrdio, da i ovaj ovdje članak u gdjekojoj bi točki drugačije, ili barem odrješitije izražen bio, nego li je sada, da bude imao g. pisac pri ruci važno djelo Corssenovo. V. J.

telji osobito seoski oblakšaše si posao, izgovarajući po razrečju domaćem. To je vrlo pametno, jer nestaje muke jednim mahom, da li je to tako pravo, niti se znalo niti pitalo. Ali po gimnazijah to dakako trajati ne mogaše, nego se moralo paziti na čist izgovor. Što se ipak nije uspjelo, koliko se moralo, tomu je kriv pravopis i knjige školske, tè tako ima gotovih književnika koji toga ne haju znati. Nu vještiji prionuše umah s početka, tè eto danas mal što ne svi, a i novinari, osim jednoga moradoše se podvrći zahtjevom napredka.

Vuk, Daničić i jošt njeki pišu mjesto ѣ u polagahno izgovorenoj slovci *ije*, raztvoriv tako dvoglas *ě* i na dvije slovke. Ciela je istina, da njeka čest jekavaca tako ovaj dvoglas izgovara. Šulek je prvi pogodio, a i njeki naši davniji pisci tako pišu, da je narav toga dvoglasa zbilja dvoja. Po Vuku, kao što on njekada trvdjaše, ne bi valjala dobra polovica svih stihova Dubrovačkih. Da li on jošt i danas tvrdi, da se prvi stih Gundulićevoga Osmana mora čitati ovako:

Ah | čijem | si se | zahvalila — da je dakle *Ah* anakruza, o tom dvojim. — U tom je dakle Dubrovački pravopis pravu žilu pogodio barem u slovci obloga naglasa, ako i nije u onoj hitroga naglasa. [1])

Tko uztvrdi, da je bolje pisati svigdje *ie* bez obzira na izgovor i na naglas (mieru, dietcu itd.), taj ili nije nikada čuo kako se izgovara, ili nejma pojma o pravopisu, ili ga ne hoće imati.

Mnogi pišu *ě*, gdje mu nije mjesta, nego se ima pisati samo *e*, n. p. *obseg* (a ne obsieg ili obsjeg), *reći* (a ne rieći ili rjeći) itd. Tko nije učio, taj ne zna, za to mu je i težko pogoditi; davno reče Vuk: kad tudje jezike uče ljudi, koji ne misle biti spisatelji, kako ne bi svojega učili oni, koji hoće njime knjige da pišu, i narod da uče? (Mikl. Zeitschr. I. 93.) Da se pako naukom ili svojom ili u školi to sve naučiti može, tomu ima dokaza više i suviše.

Početnici pišu: koně, něgov, kolěno, roděn, slomlěn itd., da u jednoj školskoj knjizi ima ovakovih rieči upravo ovako tiskanih — a školskih knjiga ne pišu početnici — i da to nisu tiskarske pogreške, mogu dokazati. Njeke rieči pišu se i u školskih knjigah mjestimice kako treba, t. j. *ie* i *je*. Eno primjera u slovnici Babukićevoj (i to u priedgovoru), u Mažuranićevoj, pače i u čitanci za gornju gimnaziju. O tom jošt koju.

---

[1]) Za što Vukovo i j e ne valja, spomenuo sam u nauku o prieslovu na str. XII. Ali nije niti po svih narodnih pjesmah i j e, nego je i e, kano što je i obratno često i j e mjesto j e, n. p. d i j e v o j k a, d i j e v e r a itd. K tomu bi se moglo dodati i to, da je u narodnih pjesmah često ije, gdje je izostavljena koja jednoslovčana rieč, a često je baš čitav stih postao hrapav. Skoro bi ja rekao, da li to nije nategom ili umjetno postalo, kada pomislim, da u naših starih piscih tomu troglasu i j e nije niti traga. Da pako *ě* ne valja posve ništa, to znadu najbolje sviestni i vješti učitelji — a i oni, koji ga tobože brane, t. j. filolozi bez svakoga filologičkoga znanja.

Pravila o dvoglasu ě = ѣ = ѩ = (jeć-u)

1. Ako se *ě* u ekavštini il ikavštini **polagahno** izgovara, to je on obloga (a ne dugoga [1]) naglasa, tè jer je i u jekavštini [2]) obloga naglasa, izgovara se i piše u književnom jeziku *ie*: brêg, brîg, brȉeg; dête, dîte, diète; zalêvati, zalîvati, zalièvati; razumêvati, razumîvati, razumiêvati.

Ovaj *ê* i *î* izgovaraju njeki ekavci i ikavci posve različno od *e* i *i*.

2. Ako se *ě* u ekavštini ili ikavštini hitro izgovara, to je on oštroga ili kratkoga naglasa, dakle istoga naglasa i u jekavštini, tè se izgovara i piše u književnom jeziku *je* [3]): vȅšt, vȉšt, vjȅšt; vèra vìra vjèra.

3. Ako je *ě* u ekavštini il ikavštini bez naglasa, to je on i u jekavštini bez naglasa, tè se izgovara i piše u književnom jeziku takodjer *je*. U 2. i 3. pravilu *je* a ne *ie*, jer je *i* radi hitroga izgovora oslabljeo: lepòta, lipòta, ljepòta, úmeti, úmiti úmjeti.

4. Ako je *ě* iza suglasa *r* [4]), ako je pred ovim *r* jošt koj suglas, te ako je *ě* u ekavštini il ikavštini naglasa oštroga, ili kratkoga, ili bez naglasa, to je *ě* i u jekavštini istoga naglasa ili bez naglasa; prema 2. i 3. pravilu moralo bi biti mjesta dvoglasu *je* [5]); nu iza **suglasnoga dvoglasa** (pt, kl, mn itd.) na početku slovke ili rieči ne može se izgovoriti *je* za to se izbaci *j*, tè ostane samo *re*:

srȅsti,	srȉsti	sr(j)ȅsti = srȅsti
srèća,	srìća	sr(j)èća = srèća
nésreća	nésrića	nésr(j)eća = nésreća
vrèmena	vrìmena	vr(j)èmena = vrèmena (2. p. jedn.)

Pamti! Ako je *ie* u rieči od jedne slovke, to je *i* naglašen ȉ, a *e* se čuje samo malo: brȉeg, cȉel itd.; ako ovakova rieč postane dvoslovčana sklonom, spregom ili dovodom, to je *i* bez naglasa, a *e* postane è: brièga, cièloj, pobièliti.

2. *ě* hitro izgovoren postane *je*, a ne *ie* radi toga, što je *i* u hitru izgovoru oslabljen na dva načina: a) u grlu, a tada postane *j*, n. p. bielo, bjelota, ili b) sa svim oslabljen, a tada se izbaci, n. p. vrieme vrèmena.

3. Dvoslovčane rieči na *-nik* izgovara narod na dva načina: grêšnik, grîšnik, dakle grièšnik, u Vuka grjȅšnik — ovo je po 4. pravilu vrlo težko izgovoriti, tè za to dajem priednost hrvatskomu naglašivanju: grièšnik, lieč-

---

[1]) Vuk (u Miklošić Slav. Bibl. I. 93.) veli tako; ali meni se čini, da to ne može biti, jer onakov *ě* izgovara ekavac i ikavac oblim uaglasom.

[2]) Jekavština ili iekavština; prvo se lasnje izgovara.

[3]) Jekavstina je u nas za to književnim jezikom postala, jer je u njoj i ekavština i ikavština, dakle podpuna pravednost prama štokavštini, kajkavštini i čakavštini.

[4]) Iza samoglasa *r* ne stoji nikada, jer bi bio troglas; tomu je samoglas izbjegao nasporom: rie, n. p. umrieti od umrti.

[5]) *Je* je dvoglas kano i *ie*, ali valja razlikovati ga u rieči d-je-d, a rodj-en.

nik, rièčnik nego li onomu; grjȅšnîk, ljȅčnîk, rjȅčnîk itd.; da je ono pravilno dokazuje deklinacija: grièšnika, lièčniku, rièčnikom itd. premda se govori i grješníku, ljekníku itd. ali je ovaj izgovor nepristao u nas, jer naš Hrvat u dvoslovčanoj na-*nik* ne naglašiva slovku -*nik*; u troslovčanoj (i više slovčanoj) dakako naglašiva ju: učeníku od učenik.

4. Njeke rieči s *ė* izgovara narod čas hitro čas polagahno; to je razlog što se n. p. govori s*re*d kuće i sr*ie*d kuće, tako i: nasred posred usred i: nȁsried, pȍsried, ȕsried; svietli i svjetli itd. Njeki pisci neznajuć da je ovo oboje pravo, zamrziše radi ove tobožnje nepravilnosti na *ie*, tè volješe prionuti uz *ė*.

5. Njeke rieči, ako ih pišeš *ė* (jeć-om) mogu značiti što ina:

na dielu (bei der Theilung),	na djelu (bei der Arbeit)
u lietu (im Fluge)	u ljetu (im Sommer)
naš sviet (unsere Welt)	naš svjet (unser Rath)
u nápredak (künftighin)	u naprièdak (nach vorne)
sàviest ili sviest (Bewustsein)	sávjest (das Gewissen) itd. itd.

Ovakvih rieči ima na stotine; tu ne pomaže nikakvo mudrovanje — pa uz prkos tomu, da se ovako jasno sjedinjava pravopis i náglas, to je mnogim ovo razlog za nevaljalost ovoga pravopisa: dakle što valja dvojako, da ne valja nikako?

6. Izgovara se snȉeg, brȉeg, a ne snièg, brièg, t. j. u snȉeg, brȉeg čuje se *e* slabo radi toga, što

a) svaki dvoglas (t. j. ako je oblim naglasom naglašen) tako se izgovara; tako

â = ȁ + a: vlâst
ê = ȅ + e: snêg
î = ȉ + i: snîg
ô = ȍ + o: ùbô = ubo + o = ubo + l
û = ȕ + u: brûs
ȓ = ȑ + r: pȓstâ; dakle i
ie = ȉ + e: snȉeg.

b) što, izgovoriv krivo: s n i è g skočio bi náglas kratki na kraj rieči, te bi jednoslovčana rieč postala dvoslovčanom; a prvoga u štokavstini ne ima, drugo pako ne može biti; ako joj se ne doda jošte koj samoglas sklonom, spregom ili dovodom, n. p snièga, sniègu, sniègovi, snièžan itd. To je ne samo istinito prema pravilom, nego to potvrdjuje i

c) što od snêg biva: snéga, snégu itd.
snîg biva: sníga, snígu itd., jer je

á = a + à: vlásti
é = e + è: snéga
í = i + ì: brígu
ó = o + ò: u dólu
ú = u + ù: múkom (mučati)
ŕ = r + r̀: fŕkati dakle i
iè = i + è: sniègа.

Neka ne misli nitko, da je ovo zadnje pogreška, jer da bi od snêg moralo biti snêga, a ne snéga; stoji bo pravilo, da obli naglas 1. pad. jedn. postane u 2. 3. padežu samo dugi. — Tako bi isto krivo bilo da je á = a + a, é = e + e itd., jer dva samoglasa jednako naglašena zajedno mogu dati samo obli naglas, a o dugom rekosmo, da je samo jedan samoglas ali otegnut tako da se ne čuje, kano da su dva. Što je oštroumno odkrio jur Vuk, (čini mi se, najprije u prvom tisku rječnika) a poslje posvjedočio i Mažuranić u svojoj slovnici.

7. Rieči: priednost, prievod itd. postale od prĕd i prĕko valja ovako pisati, a ne prêdnost, prôvod itd., jer prĕd (u prĕdnost) ide po 1. pravilu o *ĕ*; ako se priedlog pred (pred kuću, pred kućom) i ne izgovara polagahno nego hitro, to se u sastavljenoj rieči prĕdnost polagahno irgovara. Da je prievod postalo od prie(ko)vod, to je očito; (?) samo ne valja preko nego valja prieko. (?)

8. Mogao bi tko prigovoriti, ako je od vrieme vrèmena vremenu itd., da bi moralo valjati i vrìmena vrìmenu itd. Ovo ne može valjati za to, što 1) jekavac od vrieme govori samo vremena, a ne vrimena; ako bi se gdje i govorilo vrimena, to valja paziti da li nisu jekavci pomiešani s ikavcî — ja sam to našao samo u takovih okolicah, gdje se stiču jekavci s ikavci; 2) ne nadjoh, uz prkoś marljivu traženju, da bi *je* pred neumehčanim suglasom (usidjelica mjesto usjedjelica) postao *i*, prem da *ie* pred samoglasom mora postati *i* n. p. cio mjesto cieo itd.

9. Pjesnici, osobito prijašnji za nerazvitoga znanja slovničkoga, pišu dîte, lîpo itd., jer pisaše ikavštinom, ili radi sroka ili radi nepomnje; takvih primjera ima u Gundulića, Gjorgjića itd. dosta; ali današnji pjesnik ima se toga čuvati, ne ima li ga stignuti prikor, da je ili slab pjesnik, ili da pjeva narečjem. U prozi će se malo takvih pogrešaka naći. Što se toga ipak gdjegdje nadje, tomu su krive školske knjige, u kojih ćeš badava tražiti pravila i pravilnosti u tom.

10. Jošte bi valjalo iztraživati, da li mi ne bi morali prema staroj slovenštini pisati: ciem mjesto čim, tiem, tieh, tiemi, našieh, po brdieh itd. Nù da se ne prenaglimo, niti da toga ne bude odviše; neka to ostane ili za drugi put ili drugomu. Osim dvoglasa *ė* ima ih u hrvaštini jošte, i to 1) zajotani *aj*, *ej*, *ij*, *oj*, *uj* (krâj, lîj, môj, kûj itd.) 2) postane dvoglas ili kada se stegne (pôše mj. podjoše, jâše mj. jahaše) ili prilagodom (kô kao, pîsô pisao, zâva zaova, pisôca pisaoca itd.). Razumieva se samo sobom, da su svi ovi dvoglasi obloga naglasa. Što je prilagoda v. Mikl. Lautlehre ili nauk o prieslovu str. 37. Razlikovat bi valjalo, ili barem sjetit učenika, da je *je* u riečih djèd, vjèšt, ljepota dvoglas; u rieči pako kadjen rodjen, itd. *je* nije dvoglas, nego je postao prieko samoglasa *i*, štono je ovdje oslabljeo i sa zadnjim suglasom osnova glagoleva slio se; to je tim znatnije i vriedno, da se na to sjetimo, što nevještak izgovara rieči djed, djevojka, gdje itd., kano da je ovdje umekčani *d* t. j. dj (ђ) što ga u našoj abecavici nije; a početnici opet izgovaraju kad'jen, rod'jen itd. Narod istina ne izgovara svigdje čisto dj, tj kako bi valjalo kada je iza njih samoglas *e* t. j. d'*je*, t'*je*, nego izgovara *dje*, *tje* = *će*, ali u književnom jeziku valja na to paziti, tè gdje treba značićem (') odieliti *d* i *t* od *j*; n. p. gd'je, d'jed, d'jever itd. Ovo bi se moralo tako pisati u početnih učevnih knjigah.

O dvoglasu *ė* valjalo je posebice govoriti, jer je on toga tim većma dostojan, čim se mu za zakone manje haje, i čim ovaj dvoglas pravopisom, izgovorom i naglasom više se mienja nego li ikoj ini samoglas.

(Svršetak u drugom svezku.)

Vlasice ili trihine.

Opisao

Prof. **Erjavec.**

Ako stanemo izbrajati životinje, koje podkapaju naše zdravlje, osvjedočiti ćemo se, da najveći dio tih naših neprijatelja spada u razdiel, koji nazivljemo crvi, a medju njimi opet najopasniji su čovjeku utrobnjaci. Imenom utrobnjaci razumievamo sve crve, koji kao nametnici (Schmarotzer) živu u različitih stranah tiela čovječjega i u obće živinskoga. Utrobnjaka poznato je sada do 1400 različitih vrsti. Najviše njih — preko 500 vrsti — stanuje u pticah, do 300 vrsti u ribah, 250 vrsti u sisarih a napokon do 30 se vrsti nastanilo u čovjeku.

Medju svimi utrobnjaci najpoznatiji su mjehurnjaci i trakulje. Zadnjim je tielo nalik na trak ili vrpcu, sastavljeno s više dvospolnih članaka a glava nosi 2 ili 4 sisalca. Mjehurnjaci naliče glavom trakuljam, samo što je njihovo tielo bez članaka te stegnuto u mjehur ili vrećicu. Novija iztraživanja dokazaše, da mjehurnjak nije životinja različita od trakulje, već da je trakulja na nižem stupnju savršenosti, koja došav u drugu novu životinju razvije se podpuno te postane pravom trakuljom, koja zaplodi jaja, iz kojih opet postanu mjehurnjaci. Tako na primjer iz mjehurnjaka, štono žive u svinjskom mesu (ikrica), postane čovječja trakulja, ako dospije ikrica u čovječji želudac i dalje u crievo; svinja pako postane ikričava, ako pogutne jaja od čovječje trakulje.

Nu ovomu članku nije svrha opisivati razmjer mjehurnjaka prama trakuljam. Tko se želi o tom pobliže obaviestiti, toga upućujemo na druge spise, medju ostalimi na članak: „O postanku i razvitku trakavicah“ u 8. izvješću kr. više realke zagreb. 1862, preštampan u gosp. listu god. 1862.

Ali mjehurnjaci nisu jedini mesni crvi, pogibeljni čovječjemu zdravlju: najnovija iztraživanja na tom polju odkrila su nove i opasnije neprijatelje, opasnije ne samo s toga, što prouzrokuju žešće i ljuće bolesti, već takodjer s razloga, što su puno manji od mjehurnjaka, mnogo laglje dakle uvuku se u čovječje tielo, u čem ih takodjer pomaže njihova velika životna snaga i njihova mnogobrojnost. To su naime u novo doba često puta spomenute zloglasne vlasice ili trihine.

Vlasice ili trihine mali su, prostim okom jedva vidljivi, končasti crvići, petero njih jedva mjeri 1 crticu a zatvoreni su u posebne okruglaste točiće ili kutijice. Budući te kutijice neprozračne, ukazuju se u crvenu mesu kao bielkaste piknjice ili črknjice, poredane uzduž mesnih vlakanaca. Dr. Leuckart, kojega medju prirodoznanci ove struke ide jedno od prvih mjesta, brojio je u 1 lotu trihiniziranoga mesa preko 100,000 takovih kutijica, nu obično dolazi na 1 lot samo 10—20000 crvića, a kadšto niti 100. Owen, anatom i zoolog na glasu, našao je god. 1835 prvi toga crvića i nazvao ga:

Trichina spiralis. Owenovo odkriće pobudilo je svu pozornost prirodoznanaca i liečnika, tim više, što se tu upravo radi o čovjeku i o njegovu zdravlju. Tko bi bio prije mogao pomisliti, da može čovjek na milijune živih crvića gojiti u svojih mišicah.

Već prva opažanja zasvjedočiše, da se trihine nalaze izključivo u mišicah trupa, to jest u onih mišicah, koje se odlikuju popriečnimi prugami, dočim im neima niti traga u gladkih utrobnih mišicah niti ondje, gdje su trupne mišice bile njimi kano posijane. Nadalje se činilo, da ovi gosti neškode čovjeku, jer mnoga trihinizirana mrtva tiela bijahu od ljudi drugač zdravih i krepkih, tè ako su umrli uslied kakove bolesti, to očevidno ona bolest nebijaše u nikakovu savezu sa trihinami. Samo u jednom se slučaju činilo, kano da su trihine bile povodom smrti. Umro naime mlad jak čovjek, oboljev iznenada od ljute nahlade — tak se bar činilo — uz koju se pojavi i upala srca i pluća. Liečnik Wood, našav kod razudjivanja u njem trihine, odmah kaza, da su možebiti trihine uzrokovale njegovu smrt. nu budući nije još poznavao naravi trihina, neusudi se još toga mnienja ozbiljno tvrditi. U obće prva iztraživanja nisu mogla razjasniti postanak i razvitak trihina; kao što u drugih sličnih slučajevih i tu zavlada misao o prastvaranju (generatio aequivoca). Eschricht, Dujardin i Siebold, koji si već u iztraživanju o razvitku ikrica stekoše najveće zasluge, potaknuše opet prvi pitanje, nebi li možebiti i trihine bile samo nesavršeni preobrazujući se crvi, nu prvim pokusom nepodje za rukom za to mnienje navesti neoborivih dokaza. Ti prvi pokusi bijahu svi nepodpuni, njimi se saznalo jedino to, da životinje, nahranjene trihiniziranim mesom opet dobe trihine i da trihine nisu ograničene na čovjeka.

Sasvim nov zamašaj dobi stvar pokusi Leuckartovimi i Küchenmeistrovimi. Leuckartu podje prvomu za rukom dokazati, da trihine u mišjem crievu brzo narastu, za polovicu šire nego bijahu prije u mesu, nu Leuckart bijaše onda još toga mnienja, da niti ovi crvi nisu podpuno razviti, te je mislio, da će se i ovi crvi još nadalje preobražavati u sasvim različne crve. Tekar kasnije se osvjedoči, da to nebiva, pače da je crievna trihina podpuno i spolno razvita, dosad nepoznata vrst crvi, koja ima mnogo sličnosti sa mesnom trihinom, samo se od nje razlikuje, u tom što je spolno razvita i veća. Nu što se tiče veličine, razlika izmedju mesne i crievne trihine nije baš velika, samica od crievne trihine nije duža od 1 crtice, samac pako za polovicu je manji.

Mesne se trihine jako hitro razvijaju u crievne. Već u 24 sata, pošto su mesne trihine dospjele u crievo, na toliko su savršene, da se mogu spolno sdružiti.

Poslije oplodnje rieše se jajašca iz jajavca (Eierstock), kao što biva obično, ali neizidju van, već ostanu u jajavčevoj cievi (Eileiter), koja se uslied toga jako raztegne, jer drži napokon više od 100 jaja. Prednja, odnosno starija jaja redomice pretvaraju se u zametke (embryones), jer se već u materinjem tielu izvaljuju. To če reći, trihine radjaju žive mlade.

Svatko će lasno uvidjeti, da tolika množina tih crvi, koji se poput zmija vijugajući giblju medju nježnimi, krvnimi žilicami prepletenimi crievnimi resicami, nemože ostati bez upliva na sav organizam. Čim se više trihina previja po crievu, tim se više razdražuje nježna crievna kožica te uslied tə razdraženosti nastane crievna upala ili crievni katar, koji mnogo puta počima smrću dotične životinje, Ako se razudi takova životinja, njezino je tanko crievo zastrto nekom bielkastom sluzju ili ga do ciela izpunjuje neka gnojna tekućina, u zadnjem slučaju trpjela je životinja takodjer od ljute tjeralice.

Crievna upala vuče za sobom još druge zle posljedice; životinju hvata groznica, neima volje jesti, u obće probavljanje je poremećeno, trbuh napet i boleć. Kod mnogih životinja — može se reći malo ne kod svih sisara — konac je te bolesti — smrt. Nu ipak se neda tajiti, da ju nekoje životinje prebole, što valjda njihovo crievo manje ugadja povoljnu razvitku trihina.

Leuckart izvede svoje prve pokuse na psih. Kad su se trihine u pasjem crievu podpuno razvile, odluči jih — ako bude moguće — opet pretvoriti u mesne trihine. Baci daklem zdravoj svinji, koju si izabra za svoj pokus, trihinisirano pasje crievo. Već drugi dan pojavi se u njoj ljuta trbušna upala. Nikakova hrana se njoj neraći, glavu i rep objesi, škriplje zubî i steže trbuh. Iz svega se vidjelo, da ju grize u trbuhu i to sve više i više, napokon moradijaše leći. Glava joj postade vruća, huda se pojavi žedja — bolest se pretvori u groznicu. Poslije osam dana oporavi se na toliko, da joj hrana idjaše opet u tek, nu za čudo bijaše nesigurna u kretanju, osobito na zadnjih nogu i to svaki dan gore i gore, dok neohromi sasvime. Ako ju htjedoše uzpraviti, opade opet na zemlju, noge bijahu mrzle, ukočene i boleće, svinja bi cvililu, ako joj tko pokuša pregnuti nogu. Već joj od prvoga tjedna počamši takodjer oslabi i ohrapavi glas, bijaše više naličan ovčjemu nego svinjskomu, svaki dan očekivahu, da će zaglaviti. Nu bolest se ipak okrenu na bolje, svinja jačaše vidljivo, kadšto se uzpravi i pokuša hodati, ali za nekoliko koraka vrtoglava opet opade. Možebiti bi se bila vremenom oporavila sasvima, ali Leuckart zakla ju u interesu svoga pokusa u petom tjednu.

Kod razudjivanja najde Leuckart najprije jasne tragove pretrpljene, daleko razgranjene trbušne upale. Crieva, drugčije zdrava, bijahu slepljena u klubko, nu trihinam u njih neima ni traga. Niti u mesu Leuckart neopazi spočetka trihina, barem nevidi bielih piknjica, kojimi se obično odlikuje trihinizirano meso. Ali mikroskop ga pouči o protivnom. Pokus mu podje za rukom. Čim pogleda kroz povećalo, zamjetnu trihinu uz trihinu, sve jednako razvite ležahu smotane medju mišićnimi vlakanci ali bez kutijica. Mjesto njih opazi oko svake trihine vretenast jasan prostor, koji je postao time, da se je mesno vlakance na onom mjestu nešto razširilo.

Sada se razjasni takodjer pretrpljena bolest. Mlade trihine putujući iz crieva u mišice prouzrokovaše najprije trbušnu upalu a poslije hromost životinje. Leuckart izračuna, da je svinja do 13 milijuna trihina nosila u svojih mišicah.

Po analogiji Leuckartova pokusa bijaše sasvim naravski pomisliti, da se takodjer čovjek okuži pasjimi crievnimi trihinami. To je u pojedinih slučajevih takodjer moguće, nu da to nije jedini pače niti obični put, zasvjedoči novi slučaj, priobćen po Dr. Zenkeru.

12. Siečnja 1860 — istoga mjeseca započe Leuckart svoje iztraživanja — donesoše u draždjansku bolnicu 20 godišnju služkinju. Do one dobe bijaše uviek zdrava, o božiću oboli i oko nove godine morade leći. S početka bijaše kano umorena, nehtjede joj se niti jesti niti spavati, vrućina i žedja ju mučijaše neprestano, groznica ju hvataše, trbuh bijaše napet i boleć. Liečnici izrekoše diagnozu na typhus, ali ipak ne sasvim izvjestno, budući neoteče slezeno, što je karakterističan znak one bolesti.

Osim pomenutih symptoma pojavi se iznenada neka razdraženost čitavoga mišićja. Noć i dan tužaše se bolestnica na strahovite boli, osobito u nogu i ruku, niti koljena, niti lakta nemogaše pregnuti a 27. siečnja umre, pošto se malo prije pokazaše znakovi plućevne upale.

Ruzudjivanje pokaza, da u tom slučaju o typhusu nemože biti govora, nu čim počme Zenker iztraživati mišice, najde ih napunjene trihinami od

svake veličine. Sada mu bijaše jasno, što je bilo povodom one razdraženosti mišica i napokon užasne smrti. Nu na pitanje, odkuda su došle te trihine, nemogaše si odgovoriti, jer mu zadnja iztraživanja Leuckartova, daklem razmjerje crievnih trihina prama mesnim, bijaše onda još nepoznato; ali kad potaknut Leuckartom kojemu pismeno priobći taj slučaj, stane pretraživati crievo, najde odmah crviće, koje gore opisasmo. I budući, da mnoge mesne trihine nebijahu savršenije od ovih crievnih, bijaše očevidno, da su crievne trihine prešle u meso te uzrokovale strašnu bolest a napokon smrt.

Ali sada nastade opet pitanje, kako su došle trihine u crieva zdrave službinje? Zenker iztraživaše dalje i zbilja sazna, da je gospodar, kod kojega je djevojka bila u službi, zaklao svinju nekoliko dana prije, nego je ona oboljela bila. Zenker pregleda buti i kobasice, nadjevene onim mesom i najde — da je svinja bila trihinizirana. Djevojka poznata sa svoje oblížljivosti valjda nemogaše odoljeti želji, da neokusi surova mesa i tu svoju popašnost morade platiti težkimi mukami i ranom smrću. Nadalje dozna Zenker, da je isti mesar, koji je svinju klao, takodjer obolio, tobože što se nahladio kod klanja, nu sve okolnosti idu na to, da je i on, kušavši meso, pojeo nekoliko trihina, s kojih onda bolovaše. Ohromi na čitavom tielu, ni nogom ni rukom ni vratom nemogaše krenuti. On pako mišljaše da su ga popali ulozi, medjutim za tri tjedna preboli bolest, valjda što je manje trihina dobio i što je drugčije bio zdrav i jake naravi.

Taj slučaj i mnogi drugi kasniji pokusi Leuckartovi i Virchovi odkriše podpuno život trihinski. Sada znamo, da mesne trihine, došav s progutnutim mesom u crievo nove životinje, izpadnu iz svojih kutijica, rastu te se napokon zaplode. Mlade trihine provrtaju najprije crievo, zatim prokljuju trbušinu i stranom takodjer ošit (Zwerchfell), te tako dopru do mišica, dotično u prsište i srčanik. U nutarnjoj rahloj staničevini buše i puze dalje i dodju sve do najskrajnijih uda. Trihina vrta uviek uzduž vlakanca, naime kroz sredinu tako, da iz mesna vlakanca postane šuplja ciev. Došavši na takovo mjesto raste dalje, tu joj se razvija i utroba. S početka leži raztegnuta u pomenutoj cievi, kasnije se pako savije poput zavoja. Šuplje se vlakance razširi na onom mjestu, stiena postane jača i crv leži kano u nekom tobolcu ili nekoj kutijici. Kutijica je s početka mehka i prozračna, kasnije, primiv u se vapnenastih soli, gubi prozračnost i tvrdne, te bude bielkasta. Kadšto se ovo vapnjenje protegne i na istu životinju, koja time izgubi život. Još se nezna za stalno, kako dugo tako zatvorene trihine sačuvaju svoju životnu snogu ali svakako nekoliko desetak godina. Crievna trihina pako nežive dulje od 6—8 nedjelja.

Premda stoji pravilo, da se zametci crievne trihine u istoj životinji razviju u mesne trihine, ima i tu opet iznimaką. Tako n. pr. pas, ovca, tele premda ima puno crievnih trihina, neće dobiti mesnih; valjda okolnosti, kojih ipak još nepoznamo, kod tih životinja nisu povoljne razvitku mesnih trihina.

Odkad je Zenker priobćio gore navedeni slučaj, poznato je mnogo novih slučajeva. Bolest počimlje uviek istimi symptomi, nu u obće čovjek laglje preboli tu bolest, nego druge životinje. Godine 1862. oboli do 30 osoba u saksonskom gradu Plauen, ali osim jednoga, koji umre, ozdraviše svi drugi poslije višenedjeljnoga mučnoga bolovanja.

Mnogo žalostnije svrši novi slučaj, koji bi nedavno razglašen po novinah. Prilikom neke svetkovine slavljene 18. listopada g. 1863 oboli u Hettstedtu blizu Eislebena 90 osoba, od kojih do sredine Studenoga već jih 20 umre, ostali još boluju. Poslije objeda postadoše naime gosti umorni i redomice ih izmučiše sve boli, koje već gore napomenusmo. Pošto bi stvar potanje izpitana, izadje na vidjelo, da je mesar u oći svetkovine zaklao tri-

hiniziranu svinju te načinio kobasice, koje mnogi gosti jędjahu na pol pečene i odtud to veliko zlo.

U obće trihinska bolest nije tako riedka, kao što se mislilo do sada, osobito mnogo pate sjeverne strane Europe: Englezka, Danska, sjeverna Njemačka itd., kod nas nečuje se o njoj, valjda što u nas nije običaj jesti surovo svinjsko meso ili što mnogi liečnici još nepoznaju trihina. Zenker nadje u okolici draždjanskoj medju 136 mrtvaca, četiri trihinizirana, dakle skoro 3%. Kao što od trakulja tako i od trihina pate najviše mesari, kuharice i u obće osobe, koje imadu posla sa surovim mesom.

Pitat će možebiti tkogod.: Daklem su trihine novo zlo, za koje naši otci nisu znali?

Naši otci zbilja nisu poznavali toga neprijatelja, ali trpjeli su ipak od njega, samo neznajući, odkuda jim mnoge bolesti. Tu bolest liečili bi stari liečnici — mnogi ju lieče još i dan danas — pod različitimi imeni. kao što su: ulozi, nahlada ili reumatizam, utrobna groznica, typhus itd.

Nu za utjehu mnogim čitaocem, valja napomenuti, da dobro kuhana ili pečena svinjetina, bila ona ikričava ili trihinizirana, zdravlju nemože nikako škoditi. Čuvati se treba samo surove svinjetine a zatim slabo posušenih pršuti (šunka) i kobasica. Leuckart, kojega je sliedio pisac toga članka, da se osvjedoči, kako dugo ostanu trihine žive, zakolje trihiniziranoga kunića, napravi šunke i kobasice. Šunke solile su se tri dana, a tri su dana visjele u dimu, kobasice pako 5 dana, pak i opet ostale su trihine žive, osobite u kobasicah. Životinje, koje je nahranio tim mesom, oboljele su od trihina.

Iz svega toga sliedi takodjer, da sadanji propisi i običaji kod pregledavanja marhe u klaonicah i mesa u mesnicah, nisu više dostatni te da će vlade i poglavarstva, da se izbjegne velikim nesrećam, morati poprimiti druga sredstva.

Kritika.

(Dizionario italiano-ilirico di Giovanni Jurasich dell' isola Veglia, edizione prima. Trieste, coi Tipi del Lloyd Austriaco. 1863.)

Pisati rječnike najteži je posao od svih književnih poslova; jer od takova se pisca punim pravom traži, da savršeno znade ne samo oba jezika, nego i sve ostale znanosti: Rječnik je sok svega znanstva, a tko hoće da sok izciedi, treba da poznade i bilje; inače će mjesto nektara, otrov stvoriti. Zato su se uvjek osobito cienile zasluge valjanih a kudili nedostatci površnih leksikografa.

Ako prama ovim zahtjevom prosudimo ovaj rječnik, to imamo pohvalno napomenuti plemenitu nakanu pisca, koji je ovim talijansko-ilirskim rječnikom hotio pokazati Talijanom put u prebogatu i prekrasnu riznicu hrvatskoga jezika, kojom bi se oni mogli poslužiti i trgujući i plandujući s našim narodom Istom hvalom spominjemo i krasnu čednost, kojom se pisac nemože dosta oteti strahu, da ne zadovolji svojoj zadaći, što se pravilnim jezikom talijanskim kaže u obširnom predgovoru.

Ali ako prodremo do same jezgre stvari, to opažamo toliko nedostataka, da nam je od srca žao, što je taj plemeniti pisac toliko vremena posvetio

toli jalovomu poslu; po našem po mnienju nije pisac zadovoljio nijednomu zahtjevu takove radnje, kano što će to jasno dokazati ove točke.

1. Pisac, neuzimajuć ni malo obzira na točnu razliku izmedju dovršnih i trajnih glagola, prevodi talijanske glagole sad jednom, sad drugom vrstju, čim uvadja neznanca u bludnju, da je to sve jedno, uzelo se jedno ili drugo; dočim bi pisac po našem mnienju imao na čelo rječniku dodati temeljitu razpravu o toj razlici, pak talijanske glagole prevoditi samo jednom vrstju, osim fraza i poslovica, koje bi se imale onako prevesti, kano što to naš jezik donosi.

2. Isto tako nebi pisac smio svakomu talijanskomu samostavniku, kakovih ima neizmjerno preobilje, i ondje dodati hrvatskoga samostavnika, gdje ga naš jezik nikako neima, već bi bio imao uhvatiti izraz, u kojem dolazi onaj talijanski samostavnik, pak ga naški dobro prevesti budi glagolom, budi drugim kojim izrazom. Tako nebi bio pisac došao do samostavnika, kakovi su n. p. *hodenje*, *idjenje*, *dušebrižničtvo* itd.

3. Pisac nezna dobro gradiva jezičnoga, ter navodi rieči, kojih nije kod nas nikad nitko čuo, kano: *potrebočan* mjesto potreban, *zasvětliti*, mjesto *zasěniti*, *zaslěpiti*; *naloga*, mjesto *odluka*, *naredba* itd.

4. Da pisac nezna dovoljno ni zvukoslovlja ni oblikoslovlja ni skladnje jezika, to dokazuje malo ne svaki redak, a za primjer se navode ove rieči: *lajaoc* mjesto *lajalac*; *utaman*(j)*enje*; *ures*(š)*enje*, *ožalos*(š)*tjenje*, *zaosta*(lo)*vše*, *izplatjenje*, *juna*(č)*ški* pokraj *vitežki*; *štujen* (štovan); *vozov* pokraj vozan = *carrozzabile*; *pristupište* mjesto pristup. *rinenje* mjesto *rinutje* itd.

5. Pisac se je ograničio malo ne na puko prevadjanje talijanskih rieči bez duha i bez fraza, čim može navesti početnika, da po njegovu rječniku prevede što iz talijanskoga, čega neće ni živa duša razumjeti; pak i osim nješto pravoslovnih izraza, malo ćeš u ovom rječniku nači naziva, u drugu koju znanost zasiecajućih:

Po tom, što smo iz obilja u kratko naveli, može se ovaj rječnik smatrati za prvi pokus sličnih novijih posala, ali koji pokus treba dngo i dugo dotjerivati, dok bude bar ponešto mogao zadovoljiti današnjoj znanstvenosti i današnjim potrebam. *A. T.*

Razmjer jugoslavenskih jezikah prama staroslavenštini i medju sobom. Iztražuje Lovro Mahnič kr. uč. Os. gimnazije.

Dvoji se razmjer može pomisliti, u kojem treba da stoji *naš* napredak jezikoslovni prema evropskoj znanosti u obće: prvi je, da si dobivene već izvode prisvojimo, nastojeć jih presadjivati na naše zemljište, nebi li se jednom i naše slovnice oprostile svoga sredovječnjega oblika, osobito da se dokine onaj anahronizam, koji vlada na naših učilištih, da mladež sve druge predmete (iste jezike) sluša i uči prema današnjemu stanju i znanju — jedini narodni jezik neosjeća ništa o tom, kako se slovjenstvo ponosi Dobrovskimi i Vostokovi, Šafařiki i Miklošići, Hattalom Daničićem i mnogimi drugimi! Drugi je razmjer puno uzvišeniji, ali osnovan posve na prvom: upoznav se najme s dosadnjim napredkom jezikoslovnim, smijemo kušati, nebi li dalje razvijeno uzporedjivanje domaćega s tudjim, poznatijega s manje poznatim i opet s naše strane ovdje razjasnilo tamnost, ondje razpršilo sumnju, i gdjekoju novu, taj čas nepoznatu istinu odkrilo; ovako poslužili bismo znanosti valjanim protudarom. —

G. pisac gori navedene razprave stavi si hvali vriednu zadaću, da razvije razmjer jezika jugoslovjenskih, kako si ga misli i shvaća na temelju današnje znanosti, te dodje motreći ovo pitanje s jedinoga za sada gledišta starobugarskih poluglasa, do sliedećega izvoda „*da bijaše onda*, *kad se govoraše*

ohranjena nam u cèrkvenoj knjizi staroslavenština, dèlitba staroga slovenskoga plemena u sadašnje slovensko i bugarsko (bar u znamenitih nekojih točkah) narodoslovno već svèršenim poslom, i da uslèd toga valja sadašnju slovenštinu načelno staroslavenštini uzporediti te staviti ju u isto znanstveno razmèrje naprama poznatoj nam staroslavenštini, u koje se stavljaju osim sadašnje bugarštine svi ostali živući jezici." Ovdje se osobito naglasuje i nekoliko puta izriekom spominje načelna razlika od mnienja Miklošićeva: ali ja vidim, da g. pisac prof. Miklošića dotjeruje prema nekoj dosljednosti, koja nije nuždna, koja iz njegovih djela nigdje nesliedi. Izrekav on, da i bugarština i slovenština proizhode iz stare slovenštine (= bugarštine), neuztvrdi ipak nigdje, da nebi *mogla* biti medji njima varijacija razrječnih; Miklošić neprisvaja nigdje današnjim Slovencem izključiva prava na descendentizam iz stare slovenštine: u njega je sva važnost uložena u panonsko djelovanje sv. apostola, u kojoj se točki složio s njim najposlije i Šafařik.

Da bi u gramatici nova slovenština jače pridružena biti staroj slovenštini nego je jezik bugarski, to iz odabranoga ondje reda nesliedi jošte; zašto nebi moguće bilo, pitam ja, da od dvojega narječja: *a b*, ako se prvobitno oba dva osnivahu na *A* tim načinom što je *a* vjerniji priepis iz *A*-a nego li *b* —da je, velim, uza sve to tečajem vjekova onaj vjerniji *a* jačeodustao i odmakao se od *A*, nego li *b*? Zato — mislim — volio je Miklošić poslije *A* nastaviti sa *b* nego li sa *a*, a i naš pisac, izjaviv se za gore navedeno načelo, nemože ipak da nebi umah zatim narječje bugarsko i slovensko u uži savez spajao!

Nego veli se, da gledeć na jerove nova slovenština nije niti istodobna niti mladja od stare slovenštine već upravo starija i prvobitnija: u tom treba da nalazimo *jezgru* razprave. Protumačiv najme pisac smisao ъ-a i ь-a po onom, kako jih Böthlingk i još prije Hattala razjasniše — polemika proti Miklošiću osniva se dielomice na krivo podmetnutoj važnosti one samo od prilike definicije, da je ъ u izgovoru glasio kao nekakav ŭ — prelazi na važno pitanje, u kojem li su razmjerju starobugarski poluglasi ъ i ь prema našim hrvatskim *punim* glasom *a, o, i.* Odgovor na ovo pitanje, koje se uzima za podlogu ostalih kombinacija, nešto je prenaglo izrečen. Imajući pisac pred očima historički i fiziologički dokazanu vriednost pojedinih samoglasa, zaboravio je uvažiti ove bitne okolnosti: Alle Veränderung der Laute die im Verlaufe des sprachlichen Lebens eintritt, ist zunächst und unmittelbar Folge des Strebens, unseren Sprachorganen die Sache leicht zu machen; Bequemlichkeit der Aussprache, Ersparung an Muskelthätigkeit ist das hier wirkende Agens. (Schleicher D. Spr. 49.) Ova istinita opazka jedini je ključ, kojim se otvaraju vrata k razumievanju premnogih pojava jezičnih, naročito k razumievanju hrv. punoglasja. Nerazlikujuć pravoga i prvobitnoga *a*, kao što je n. p. u korienu: *pad, dad.* itd. — nedotaknuta svetinja slovenskih jezika — od kasnijega *a,* kakav je u hrvatskom jeziku, u: *dan, lagan, magla* itd. — gdje već samo čudnovato kolebanje pojedinih jezika mora čovjeka sumnjivim i opreznim učiniti — nadje se pisac u samoj svojoj razpravi u stisci te bude prisiljen na *velike jezične nemogućnosti*, a još *veća protuslovja*, kano n. pr. da se je možebiti dan iz dьn ili den razvio! Tako, što je na str. 12. svom ozbiljnošću zaniekano, t. j. da bi *a* od ikojega drugoga samoglasa kamo li istom od ъ ili ь mogao postati — to se umah na str. 13. dopušta, veleć da bi ipak mogao *a* postati od *i*!! Tim su, ako ikada ičim, znanstvenoj samovolji širom vrata otvorena. —

Kako, kada bi pisac ovomu *a* neki noviji, ako ga je volja, eufonički smisao pripisao? smisao takav, da si naš doista najblagoglasniji jezik izmedju svih slovjenskih u historičko doba odabra upravo *a*, koji će mu svagdje,. u

sredini i na kraju rieči, biti u pomoć za udoban i lahak izgovor. Jedino ovako moći će nam protumačiti, što hrvatski jezik i ondje *a* izgovara, gdje ga po etimologiji nikako netreba: n. p. jes*a*m, os*a*m, sed*a*m; dapače u starijoj periodi pisahu i **дащи** (t. j. *daći* m. *dći* = *kći*) *pravadan*, *samrt*, *va vasiha* (m. *va vsih*). itd. Tko neuvidja, da tu samoglas *a* nije više onaj prvobitnik indoevropski, koji se u slovjenskih jezicih, kako sam sprieda u „književniku" razložio, pokraćuje u **є о ъ**, — morao bi reći, da je n. p. naš genitiv množine na *a stariji* od pravoga staroslovenskoga na **ъ** i tako sto inih krivih konzekvencija. Čudio sam se takodjer, što nenadjoh nigdje spomena o frizinskih odlomcih, koji su ipak, to će i sám pisac priznati, prvi u historiji pojav koruško-slovenskoga narječja. — Nebi bilo prema *kratkoj* razpravi, da bude recenzija *dugačka*. Nadam se, da će pisac smisao ovih kratkih opazaka shvatiti i tim radje uvažiti, što kani svoja „iztraživanja" nastaviti, a na tako nesigurnom temelju, bilo bi li neprobitno.

V. Jagić.

Oblici srpskoga jezika. Napisao Gj. Daničić. U Biogradu 1863.

Kada bi me kao jezikoslovca išta silovalo, da razlikujem u jeziku što je hrvatsko što li srbsko, zavidio bih za ovu malenu knjižicu onomu od braće, koji nju i njezina pisca medju svoje broji; ovako nemogu niti neću drugojačije van da se njome *ponosim*. Upravo se potužih, da su našega jezika gramatike sredovječnjega oblika: onoga ondje priekora neprotegoh nikako na knjigu Daničićevu; dapače velim, bio Srbin bio Hrvat, tkogod kani iz slovnice našega jezika zbilja nešto naučiti, tko želi ondje ne samo ono izbrojeno naći, što i onako već od sebe znade, nego je rad probuditi i oživiti u sebi sviest jezika, voljan dostići znanje *razložito* — tomu ću nada sve ine preporučiti „oblike" D. Njegovo je ime u nas i tako već dobra glasa, da se samim oviem knjiga znamenito preporuča: pročitav je, sve su mi se nade izpunile! Jedino želio bih, da njegova slovnica i u nas dobije što više čitatelja. —

Odoljev ovako dužnosti moga pravoga osvjedočenja, hoću da s nekoliko najočevidnijih primjera dokažem izvrstnost Daničićevih oblika prema običnim slovnicam. Namah u I. Deklinaciji ostanci nekošnjih mužkih **ь**-osnova niesu u nijednoj našoj slovnici osim Daničićeve protumačeni kako valja; najviše, ako se ovaj onaj li oblik navodi kao iznimka, a z a š t o je iznimka, toga nekažu naši gramatici do D.—a nigdje. *Ovdje* sliedi na dalje u valjanom redu zasebice: *zaime* pak onda istom sastavljena deklinacija imena pridavnoga, jerbo se ovo drugo bez onoga prvoga nemože razumjeti. — Razlika medju *on* i *onaj*, razmjer medju *on* i *njega*, što je *nj*, (n. p. za-*nj*, u-*nj*) što li *njih* prema *ih* (*jih*) itd. o takovih stvarih, koje niti su bez zanimivosti niti bez važnosti, tražiti ćete badava upute u naših slovnicah izvan Daničićeve. — Koji je uzrok važne razlike medju gen. o n ŏ g a, s a m ŏ g a, i ž u t ō g a, v r u ć ē g a itd. napomenu dosele samo Daničić; u njega je najtočnije razvijen tvor i izvod komparativa, niti nedolaze ukora vriedni komparativni oblici na *ćji*, *žji*, *ćji*, *šji* itd. u njegovoj gramatici. — Kod brojeva osobito je deklinacija od *dva* našim gramatikom pravi — kamen smutnje; *ja* sada znam od vjerodostojnih svjedoka, da se genet. *dvaju* za mužki spol govori u ličkoj regimenti i onamo prema turskoj Hrvatskoj: ovu istinabog novu tvorinu jezika spominje ujedno i s primjeri Daničić. Ali da se i *dvama* kao dativ mužk. spola čuje u govoru narodnjem, što uči hrv. slovnica od A. M. — toga *ja* barem neznam jošte, te bih svakako mislio, da je valjalo *dokazati*! U Dan. gramatici neima obliku *dvama* ni spomena.

Najvećma se razlikuju ‚oblici' od običnih naših gramatika u *glagolu*; razlika je tim znatnija, što mislim da se po ‚oblicih' divno bogatstvo našega

jezika *dade shvatiti*, a po onom, kako je n. p. u ‚slovnici hèrvatskoj' jedva da se i *doslutiti* može. U pobliže dokazivanje neću se upustiti, jerbo bi žalibože morao reći, da je samo s jedne strane skoro sve kako valja da bude, a s druge mnogo toga onako, kako nevalja. Radje ću se prihvatiti jedne točke iz Daničićevih oblika, koja mi je sasvim *nova*, koje ovako iztumačene nesjećam se da bi igdje bio čitao.

Na str. 61. govoreć o tako zvanom gerundiju n. p. *pletući*, *rekav*, *čuvši* itd. veli se ovako: „taj je padež stari sedm. jed. pa se govori kao prilog (mi bi rekli: prislov), dakle za svaki rod i za jedninu i množinu." To će pisac pod zviezdicom ovako podkriepiti: „onako kao što se govori n. p. *ljeti*, *zimi*, koje nije ništa drugo nego takodjer sedm. pad. pa se govori kao prilog." — Navedeni primjer sam je sobom posve istinit, ali zato ipak nedokazuje ništa. Po smislu lokala lahko je doista protumačiti izraze: *zimi*, *ljeti*, jerbo je to sasvim pravilan starohrvatski (= starosrbski) sedmi padež, samo *bez* predloga, kano n. p. još *jeseni, doli*, *gori*, *sriedi*, *javi* itd.; nu što će nam lokal n. p. u izrieci: *dočuvši za smrt sina*, *razplaka se mati* — toga nije lahko dokučiti, a još manje dokazati. Pisac priznaje i sam, da taj tobožnji sedmi padež negda bijaše skloniv, i to po deklinaciji samostavnoj (što je deklinacije sastavljene, sačuva se u mnogo podpunih primjera još do danas). valjalo je dakle dokazati putem historičkim, *da* se i od prilike *zašto* od svih kolikih oblika jednine i množine, a trojega spola upravo sám lokal jednine pričuvao, kao neko zamrlo biće. To dokazano *nije*, jerbo se dokazati *nemože*. Čudnovato kako nedodje pisac već i iz samoga onoga na to, da njegovo mnienje nije ni malo vjerovatno, što uz *čuvši* ima i *čuv*, a s prekrasnom opazkom, da jedno valja samo za mužki spol jednine, a drugo za ženski i množinu! Tko će ipak oba ova oblika na toliko razdružiti, da je jedno 1., a drugo 7. padež?!

Ja sam tu stvar protumačio ovako (izvad. iz rukop. gram.): Participija koji bi se po samost. deklinaciji promjenjivao, neima više niti sadanje niti prošlo vrieme. Iz onoga, što bijaše prije skloniv oblik preko spolova, brojeva i padeža, izadju u hrv. jeziku nekolika nesklonivа oblika bez razlike u spolu i broju: to je postalo, može se dokazati, ovako. Naš jezik neima niti nosovnoga glasa **ѧ** niti dvoglasa **ѣ** — to bijahu u slov. upravo dočetci prvoga pad. jedn. kojiem odgovaraše na hrv. srb. priepisu **ѥ** i **и** —; kada mu dakle nestajaše one sile, što leži u starosl. glasovih, počeše već odavna mjesto obnemogloga mužkoga miešati signifikantniji oblik spola ženskoga. N. p. u mis. 1483 pišu još ovako: *iže preide blagoděe i celae vse nemoćnie*, (ove rieči iz sv. pisma prevede apost. Šiš. malo drugačije: **благотворе и исцѣлаѥ**); to isto, ali bez podpune sviesti staroslovenskoga u mis. 1531.: *i prěide dobrotvoreći i celujući vse*. Nasuprot što je valjano u mis. 1483: *stojaše Marija plačući se*, to izrazi m. 1531.: *stojaše Marija plače se!* U množini imao bi se po pravilu nom. svršivati na *će*, pa tako u starom jeziku obično i nalazimo, samo što i opet miešaju *će*, kamo nevalja, u jedninu. N. p. pridoše *govoreći* m. *govoreće*, a opet: i govoraše *blagosiljajuće boga* ili: on odgovarajuće njim reče. (Primjeri iz konca XV. vieka).

Kada se jednom pomela sviest prvoga padeža u spolu i broju, nije nikakvo čudo, što jezik zape neumijući tvoriti ni drugih padeža: to je upravo onako, kako od nom. *ljubi* neznadijahu dalje ni kud ni kamo. Dakle što se još u m. 1531. čita: *i vidi Isusa stoeća*; ili m. 1483.: *pritek Pilip sluša i čtuća* (već ni tako nevalja; trebalo bi da je: *i čtuć*) — to isto pist.: *ču ga čteći*. Marulić suz. pjeva: *Kada ju vijahu u vrtlu sideći*; na drug. mjestu: *mladića da s tobom zatekosmo ležeć*. —

Isto valja za prošlo vrieme: i ondje se jedan do dva oblika razobćiše na sve padeže spolove i broje, počamši dakako od pravilnosti staroslovenske. Što

mis. 1483. piše valjano: *ako padši pokloniši se meni*; ali nevalja više: *i ostavivši je izide* mjesto: *ostaval'*, kao što je dobro: *pristupal' kosnu se odra.* Dobro je i opet po slov.: *jegože ubiše obisivše na drèvo*, ali pist: *koga ubiše razpanši na križ.* Mjesto: *se rek* (m. 1483) ima: *se rekši* (m. 1531). —

U pist. ima i opet — *še* uz — *ši* bez razlike broja: *pritekše ulize na stablo*; *izašatše Is. hojaše*; *ke* (žen. spol.) *vazamše svitnjake svoje* itd.

Ovu istinu, našastu i izvedenu primjerî sa hrv. zapada, potvrdjuju sasvim spomenici iztočni srbski. Kada je najme već i nestalo dokaza, da bi se participiji po samost. deklinaciji sklanjali, kada se izgubio trag absolutnoga dativa, jošte ipak razlikovahu za dugo nom. množine na **ће** i **вше**, od jednine ženskoga spola na **ћи** i **вши** (mužki spol na **въ**) n. p. u list. Kulina bana: **тръгѹюке**; list. popov. obćine: **ки давъше**; nap. žić.: **наоучивъше**; nom. jed. ž. **ѡставлꙗющи** i **оставивши** (jedan je **и** suviše kao u br. 63. (g. 1302): **крѣпость юе немощьна соущии**); br. 40 (g. 1249): **спасени боудоу стоеке придоуке, пондоуке.** Iz prva riedko, a što dalje to više, pojavljuju se već u XIII. i XIV. vieku toli za mužki spol jednine **ћи** i **вши** koli za množine: **вши.** Već u nap. žić. ima jedan put **господьствоующи** m. pravilnoga (što se i nalazi) **господьствоующи**; br. 28. (XIII. v.) **господинь свето поуникьши** m. **поуникьши**; ova dva primjera, premda su iz sastavljene deklinacije, ipak dokazuju ono, što gori rekoh, da našemu jeziku miliji bijahu oblici puniji nego li potamnjeli na **ши** i **вьи** = **вии.** Pravi gerundij, a opet na **вши** u jednini muž. sp. čitamo u br. 92 (g. 1336) o St. Urošu: **милосрьдовавши се и сьзидахь**, ili br. 99 (1342); **приложивьши и записавьши кралество ми.** Kada bi tko prigovorio, da je ovo ovdje množina gospodska, koja govori u jednoj osobi sa *mi*: ipak nije onako, kako bi valjalo da je po staroslov. — Tako n. p. br. 194 (g. 1386) piše se: **да га могѹ изнести, платившн** m. **-вше**; br. 197 (g. 1387) u listini kralja bosanskoga Tvrtka čitamo: **Стефань краль . . юсть любѣль града Дѹбровника, и хоће любѣти и ѹкрѣпити, мислећи** mjesto **мисле**; niže zatim: **краль и ѡпћина . . . хѡтећи и жльдеће**; dalje opet: **госиоги Марѣи бѹдѹће свободна.** Ne samo to, nego i nasuprot nalazimo oblik zastarjeli jednine mjesto množine n. p. u br. 229 (g. 1399): **ми хоте харни бити, смишлаю . . . виде** mjesto pravilnoga na **ће**; jedno uz drugo: br. 227 (1399): **ми . . . смисливь и смотрьше** ili br. 228: **видевь . . . хтие . . ѹчинисмо.** Na pokon izilaze na vidjelo ukupni primjeri u br. 237. g. 1400: **господь богь . . . творећь, кралевство ми . . . хотеће**, absolutno **поулишн** uz **поулише** (skroz u istom znamenovanju), **изнамши, не попѹщаюће . . дахь мѹ**; br. 265 (1418): **видивше, познавше, размисливь иандохь**; br. 284 (g. 1423): **Ми господинь Сандаль . . желѣюћи . . за кою ствари доходећи намь на намети . . ѡбећиваюћи намь посла . . . кои реке, молећи нась** itd. Bilo bi izlišno navoditi više dokaza, kada je već odavle jasno, da naš, danas tako zvani, gerundij sasvim se osniva na *prvom* padežu samostavne deklinacije, koja se poslije duže osjećane razlike medju *ći* i *će*, *vši* i *vše*, napokon za jedninu i množinu ograničila na dočetke: *ći* (*ć*), *v* i *vši.* Držim, da sam vlastan od naših gramatika zahtievati, da ovo ovdje, ako misle da što nevalja, izprave i dopune ili opet sasvim suzbiju; a od vrle knjižice Daničićeve rastajem se sa željom, koja neće biti samo moja, da nam njezin pisac obogati i nakiti književnost jošter mnogimi djeli, koja će biti vriedna njegova imena. — *V. Jagić.*

Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni, za čitanje crkvenih knjig. Sastavio svećenik Ivan Berčić.

Kolikoj je potrebi vrli naš Berčić doskočio prije nekolike godine svojom „Chrestomathijom", a sada „Bukvarom", zna uvažiti samo onaj, koji ima i srca i smisla za jednu od najvećih svetinja i najdragocjenijih povlasti našega naroda — za slovjensku službu u katoličkoj crkvi, za njezino mnogimi vjekovi posvećeno sredstvo — glagolicu. Trud i nastojanje Berčićevo za-

služuje tim većega priznanja, što radi malo ne skroz osamljen: neutrudivo poslen sabire on i umom svojim izgladjuje **c r k v e n u** našu starinu, koje sadanji naraštaj neumije onoliko štovati, koliko će je sretnije, dao Bog, potomstvo; sretnije onda, kada glas mogućnih posrednika prave želje i potrebe narodnje nadje prisluha u središtu crkvenom, kada iznova, svečanim načinom, sa priestola papinskoga zaori svietu glas priznana i potvrdjena načela: sermonem rei et non rem sermoni esse subjectam! — Naš B. gradi si veliku zadužbinu, čineć za slućeni taj trenutak budućnosti valjane priprave, na koje ga uz revnost svećeničku poziva i njegova posebna s oduševljenjem za svetu stvar skopčana vještina i znanost: nadajmo se, da će mu za nagradu do skora povjeren biti jošte važniji i ogromniji posao, da ga uzmognemo punim pravom, što zaslužuje, pribrojiti Levakovićem-Karamanom!

Odličnoj ovoj namjeni želim ja već u napredak što povoljniji uspjeh: zato ću nešto u kratko primjetiti onim načelom, što se jih B. drži, gdje si *ja* pravu potrebu drugojačije predstavljam, ili inače zakone ustanovljujem. Moje primjetbe, razumieva se, da ne diraju ni malo u znanost *bogoslovnu*, već ostaju posve u granicah *jezikoslovnih.*

Tko sjedne pisati krestomatiju i bukvar *staroslovenskoga* jezika, poznato je, da si najprije pitanje stavlja: *kojim* staroslovenskim jezikom? pošto uz staroslovenštinu pravu ili *starobugarsku*, imamo je jošte u preinačenih priepisih: *ruskih* (starijih i novijih), *bugarskih* (srednjih i novijih), *srbskih* i *hrvatskih.* — Za porabu crkve katoličke u Hrvata nemože govora biti van o jednom od ovoga dvôga: o staroslovenskom *pravom* ili o staroslovenskom *pohrvaćenom* jeziku.

Izriekom spomenuto ne nalazim nigdje, da li je pisac u dva svoja djela imao pred očima tako zvanu recensiju *hrvatsku,* ali mi se čini, kao da je tako. Jerbo da je htio skroz *pravu* staroslovenštinu uvesti u ono, što zove „in meliorem lectionem in liturgia adoptandam redactum“: to nebi bio *smio* izostaviti nosovnih glasova, najbitnijega svojstva staroslovenštine, a ipak piše svagdje u Chrest. i Bukv. з m. ⰵ, ꙗ m. ⱆ. Nu jezik Berčićev nije opet niti staroslovenština *naše* recenzije, kojoj imamo svuda i mnogo primjera, počamši onamo negdje iz najdavnijega vremena, na izmaku dneva slovjeno-apostolskih (dokaza nalazite u samoj B. Chrest. od str. 75. napred) pak sve do Levaković-Karamana; jerbo naši pismeni djedovi zabaciše i u cirilici i u glagolici nepoznate jim glasove: ѧ, ѩ, ѫ, ѭ, ъ, ы, izmjenjujuć jih prema *naravi* jezika poznatimi: є, ѥ, ѹ, ю, ь, и (glag. з, ꙗ, ꙟ, ı, ꙑ). Berčić pako iz ove ljestvice izbacuje samo nešto na pola, a na pola ostavlja: n. pr. izbaciv nosovke ѧ i ѫ i dvoglas ы, pridrža uz ь još ъ, uz и još ы, tako da u njega imate ı=ъ, ı̇=ь, ıꙑ=ы.

Ovako je postupanje meni za veliko čudo, niti si ga znam ikako protumačiti: nikako se nemogu domisliti pravomu uzroku; zašto bijaše u Berčića veći ugled muževa, inače hvale dostojnih, ali in filologicis skroz zabunjenih i na krivo napućenih — Levakovića i Karamana, nego li tolikih stotina drugieh, makar bezimenjaka, svakako u tom jednom razboritijih i dosljednijih od spomenute dvojice! Odakle će mi g. Berčić dokazati, da je ъ ili ы veće pravo imao na njegovu milost, nego li ѧ i ѫ? Što li se tiem postiže? Po mojem osvjedočenju neima jedno *bez* drugoga upravo nikakova smisla: ako B. pridržav ıꙑ na str. 8. svoga bukvara reče: „dvoglas ıꙑ današnji dan izgovara se kako *i.*“ — to je jeknako mogao napisati ⰵ te reći, da se izgovara kao *e*, napisati ⱆ, te reći da se izgovara kao *u*. Kada je pako sasvim razložno umujuć (Chrest. p. IX.) izostavio ovo drugo, imao je izagnati i ono prvo, pošto njegov razlog pobija sasvim jednako sva tri glasa. Nasuprot s praktičnih obzira neimam ništa proti tomu, da se ѣ=ê razluči od ꙗ=ja;

nego opet odobravajući njegove rieči »in adjectivis definitis et in imperfectis verborum temporibus formas longioribus praetuli breviores«, nemogu pristati, da je bolje pisano *dobrumu* mjesto *dobromu*. Čudnovato, Berčić držeći inače, kako se iz njegovih rieči vidi, mnogo do načela »non scribere quod non sit obvium in codicibus«, navodi za dokaz svoga oblika: *dobrumu* samo »magis placuit«, a ja mu odgovaram ne na prosto: »non placet« nego jačim: »non est obvium in codicibus« — te mislim, da svakako moj razlog više vriedi. Evo namah nekoliko dokaza za moje: znameniti odlomak legende sv. Tekle, koji spada jamačno medju najdavnije starine našega nabožnoga pisma, ipak ima već ovako: [illegible] uz jedan samo: [illegible], pak to je i sve, što nalazim iz starine na **ⱆⰿⱆ**: drugačije su *svuda* samo oblici na *omu* ili *emu*, kano ti: lobk. ps. 14. (od g. 1359) [illegible], p. 49. [illegible] itd. riedko i nesigurno, kano zabludjela ovca, pomolit će se od participija jošte ostanak na *šumu* i *ćumu* a dalje ništa, Smijem dakle i opet pitati, valja li braniti i na-nov život uzkrisivati ono, što je jednoglasna poraba sviju vjekova, počam po prilici od konca XIII. zabacila i dokinula?

Pozivam g. pisca i druge, kojih glas nešto vriedi, jerbo stvar razumiju, da se izjave, što k tomu misle, da nam posao izadje čist i bez prigovora, kako si ga mora danas sutra zaželjeti u svojem vlastitom interesu i crkva katolička. Ja ulažem u navedene točke veliku važnost s toga, što mislim da bi po mojem i glagoljašem nauka olakšana bila i stvar sama dobila pravilniji, narodniji biljeg, a po dosadanjem još je na pola *ruska*.

V. Jagić.

Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Povjestno — kritična razprava od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. U Zagrebu 1863, str. 112.

Ovom monografijom razbistrio je Ivan Kukuljević vrlo znamenit, nù i vrlo taman odsjek hrvatske poviesti. Slovjenski narod stojeći kod vrata iztoka i zapada, kano na straži Indo-evropejcem, imao je od pamtivieka odbijati navale različitih naroda i plemena Turanske obitelji; V. vieka navalu Huna, VII. Obara i Bugara, X. Magjara, Pečenega i Kozara, XII. Tatara i Mongola, a počem od XIV. vieka Turaka.

Pored svih žrtva, koje narod slovjenski doprinese za obranu kršćanske civilizacije u tih neprestanih borbah, steče još tu zahvalnost, da europejska Klio nehtjede zabilježiti u svoju knjigu ni spomena ovih borba. To se dogodi osobito s ratovanjem Hrvata proti Mongolom na ugarskom i hrvatskom zemljištu. S toga nam Kukuljevićeva monografija tim milija.

Kukuljević podielio je svoje dielce u XVIII odsjeka, pridruživ mu na koncu (str. 67—112) dodatak s izvornimi listinami, na kojih glavno osniva se ciela razprava. U vanjskom obliku nije dà kako jezgra djela; nù obzirom na postanak, razvitak i svršetak borbe proti Mongolom mi bismo bili radje razpravu razdielili u tri čest i ili odsjeka. U prvom odsjeku bismo progovorili o Mongolih i Tatarih u obće tè nacrtali njihovu provalu iz Azije u Evropu; ovdje bismo pratili Mongole kroz Rusiju, Poljsku. Moravsku u Ugarsku. U drugom odsjeku bismo opisali borbu hrvatske vojske pod njihovim vojvodom Kolomanom u Ugarskoj, zatim još gorostasniju borbu naroda hrvatskoga u Hrvatskoj i Dalmaciji. Napokon u trećem odsjeku opisali bismo posljedice ove borbe za Evropu i Ugarsku u obće, a trojednu kraljevinu naposeb. Takovim razdieljenjem razvijala bi se kano u panorami borba našega naroda pred očima štioca.

Kukuljević sliedi u bitnosti takav red. On u I-II odsjeku prati Mongole do Ugarske, u III opisuje u kratko »unutarnje stanje ugarske države« za kralja Bele IV; u IV — VI ratovanje u Ugarskoj, u VII — XIII borba

naroda hrvatskoga u Hrvatskoj i Dalmaciji, u XIV — XVII opisuje se kako je kralj priznao zasluge prvih hrvatskih junaka u toj borbi, napokon u XVIII opisuju se u kratko posljedice ove borbe za narod hrvatski.

Ja ću u kratko sliediti marljivoga pisca u triju odsjecih ove borbe, tè dodati njeke primjetbe, koje će pisac primiti kano izjav svoga izkrena štovatelja i cjenitelja njegovih književnih zasluga.

Obzirom na I odsjek pisac bio bi veoma ugodio hrvatskomu štiocu, da ga je pobliže upoznao s prošlošću, ćudi, običaji, značajem, u kratko: sa svestranim stanjem onoga naroda, koj je zajarmio Rusiju, poplienio Poljsku, Moravsku, Ugarsku a grob našô u Hrvatskoj. Ovo mogaše tim prije izvesti, što nam je pri ruci krasno djelo Hammer-Purgstalla: *„Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak“*, koje i marljivi pisac dobro poznaje. Isto tako radi mnogih čitatelja želili bismo, da je pisac obširnije opisô stanje Ugarske i trojedne kraljevine u oči tatarskoga rata. Pisac napomenu (str. 12) do duše razmiricu izmed Bele IV i ugarskoga plemstva; ali bilo bi od potrebe bar navesti razloge glavne, koji su dali povoda ovaj razmirici i koji sastojali su u tom: što je Bela htio ograničiti plemstvu ne samo vlast nego i posjed. Tatari bješe već prodrli u Rusiju, kada Bela na saboru god. 1235 i 1236 zapoviedi, da se sva imanja kraljevskih gradova, koja bijahu već svojinom vlastele, istim gradom povrate; pače zahtjevao je od vlastele, da mu imadu na novo predložiti darovnice otca Andrije II. U nutrnjoj upravi učini Bela takodjer promjenu, razširiv područje kraljevskoga kancilera. K nutrnjemu nezadovoljstvu dojde neprilika, koju zadadoše divlji Polovci ili Kumani. Ove napominja pisac; ali željeli bismo, da bi i s ovim plemenom Turanskim bar u kratko upoznao bio svoga štioca. Polovci bijahu tako okrutni, da jih Nestor držao za bič božji, kada su god. 1067 provalili u Rusiju (Chron. Nest. ed Miklošić p. 104); a suvremeni ljetopisac (Chronic. Zwetl. ad a 1239) opisuje njihov život u Ugarskoj ovako: „Chomani, gens immundissima, quae carnibus utebatur fere crudis pro cibo, et lacte equorum et sanguine pro potù.“ Ovakovi gosti uveli su još veći nered u nesložnu Ugarsku, koja se nije dà kako mogla svojski oprieti Mongolom.

Tim obširnije opisuje pisac rat tatarski u Ugarskoj i Hrvatskoj (str. 13—51), kano glavni predmet ciele razprave. Borba u Ugarskoj bila je učenomu svietu dovoljno poznata, tè je stekla suvremenih pisaca u osobi kanonika Rogera i Matije Parizlije. Ali manje bijaše poznata borba u Hrvatskoj, koju od domaćih pisaca napominje jedini suvremenik Toma arcidjakon spljetski. Nù i ovaj opisuje samo borbu, koja se vodila kod Spljeta i Trogira.

S toga pisac razlikuje u toj borbi posvema temeljito dva pitanja: je li zbilja zametnula se koja znamenita bitka u Hrvatskoj i gdje se ona zametnula? Prvo pitanje je neodvisno od drugoga pa ga pisac riešio (str. 28=45) na temelju listina, ponajviše darovnica samoga kralja. Iz ovih doznaje se, da su Hrvati potukli Tatare na moru kod otoka Paga (str. 38—40) a na kopnu ne daleko od mora (str. 41). Nù mjesto nije naznačeno nigdje u starijih spomenicih. Tek XVI. vieka pisci govore o grobničkom polju (str. 45—51). Pisac misli, „da glavna bitka Hrvatah s Tatari nije bila bijena uprav na grobničkom polju, nego na drugih, moru, otokom Pagu i Rabu, tè vodi Krci, bližih prostorih; premda dopušćamo, da se je na samom grobničkom polju, po narodnom pripoviedanju i svjedočbi domaćih pisacah XVI—XVIII vieka, mogla zametnuti pomanja bitka s Tatari, i da je ovdje kao i po čitavom primorju bilo ljutih okršajah s pojedinimi čopori tatarskimi.“

Izza kako je pisac naslikao ove borbe, imenuje na temelju kraljevskih darovnica one junake hrvatske, koji se osobito odlikovahu u boju tatarskom

i koji radi toga stekoše odlikovanja i nagrade (str. 56—61). Amo idu knezovi krčki (Frankopani), Bribirski (Subići, kašnje Zrinjski), ban Dioniš, Sriemci Kres, Kupiša i Rak, veliki župan Varaždinski Jernej, Nikola župan dubički, knez Filip Bebek, Ugrin, župan od Moravča Abram, Tomo, Filip i Lovro Radići itd.

Napokon na str. 63—65 opisuje Kukuljević posljedice »krvave borbe i težkih pobjedah nad najratnijim narodom tadašnjega poznatoga svieta.« Med ponajglavnije posljedice uvršćuje pisac, što se poslie odlazka Tatara naseliše »po njekih gradovih i u opustošenoj zemlji inostrani došljaci, koji povukoše naš narod iz nenada i nehotice u borbu svakojakih tudjih interessah i nazorah.« Naprotiv mnoge od najodličnijih hrvatskih porodica preseliše se u Ugarsku, gdje dobiše mnoga imanja i visoke časti. Tako narod i zemlja oslabi, a Mletčani upotrebivši ovu prigodu osvojiše Zadar i širiše svoj upliv po dalmatinskih gradovih. Ovo bijahu zle posljedice borbe s Tatari. Od dobrih pisac imenuje jednu, a ta je: narodna samosviest učvršćena gorostasnim ovim ratom. Kamo sreće, da je ona ostala za uvieke nerazdruživom družicom naroda hrvatskoga!

Buduć je pisac napomenuo naselbine medju posljedicami borbe s Mongoli, nebi bio učinio s gorega, da je ove naselbine u kratko naročito naveo tim više što njemačke naselbine u sadanjoj Hrvatskoj i Slavoniji, kao što bijahu u Varaždinu, Zagrebu (na Greču i novoj vesi), Samoboru, Križevcu, Vukovaru, Virovitici, Petrinji, Perni itd. znadijahu steći si osobite povlasti i iznimno stanje u državi hrvatskoj, pà je zbilja čudo, što u tako povoljnom stanju nemogahu sačuvati svoje narodno biće, već se s vremenom izgubiše u hrvatskom življu.

Ove opazke činimo samo zato, što po našem mnienju pohvaljeno djelo bilo bi podpunije, da je pisac navedene misli u uvodu i zaključku njegovu pobliže razvio. U ostalom razprava Kukuljevićeva ide u broj najboljih monografija pisanih do sada o pojedinih čestih hrvatske poviesti, tè više takovih bismo si iz srca željeli. *Dr. Fr. Rački.*

„Hrvatska povjestnica.“ Spisao Ivan K. Tkalčić. U Zagrebu 1863. Izd. II.

Kako mila je narodu našemu poviest njegova, vidi se već odatle, što ova knjižica od god. 1861. doživi drugo izdanje. Mladi pisac umio je marljivo pokupiti, što su drugi obširnije napisali, da bude osobito učiteljem pučkim ručna knjižica, iz koje bi oni sami proučili važnije zgode iz narodne prošlosti i utisnuli jih u srca školske mladeži.

Buduć sam pisac nezahtieva, da mu se knjižica smatra za izvorno djelo tè se u njoj nalaze sve one mahne i prednosti, kojimi obiluju djela, iz kojih izvadi gradivo za svoju poviest: ovim redkom nemože biti svrha, da se upuste u strogu kritiku, već da svrate pozornost i mladoga pisca i ostalih prijatelja narodne poviesti, kako po mojem mnienju trebalo bi pisati poviest našu za puk, za pučke učitelje i za mladež nižih učiona.

Pisac počima s pripoviešću, kako su Hrvati došli u današnju Hrvatsku, tè kako su se ovdje pokrstili i utemeljili kršćansku državu. Nastavlja: kako su podpali pod franačko gospodstvo i kako su se ga oslobodili. Zatim prelazi pripoviedati: kako je hrvatski narod živio pod svojimi velikimi župani a kašnje kraljevi Hrvatske i Dalmacije. Ovo bijaše doba podpune narodne samostalnosti, koje trajaše skoro dva stolieća. Izza toga pisac pripovieda: kako su se Hrvati združili s Ugarskom u osobi zajedničkoga vladara i kako su od onda (1102) s njom istu skoro sudbinu dielili pod dinastijom najprije Arpadovom, zatim Anžovinskom, napokon izbornom. Napokon zaključuje,

kako su Hrvati samostalno izabrali Habsburgovce na svoj priestol i kako su živili pod njihovim žezlom ova tri stolieća do danas. Ovako razvija Tkalčić hrvatsku poviest podieliv ju u IX razdobja.

Proti ovoj diobi hrvatske poviesti ja nebi u bitnosti ništa imao, jer prilično shvaća glavne dobe prošlosti hrvatske. Imao bi ipak ovo primjetiti:

Prije nego li se govori o dolazku hrvatskoga naroda na jug, trebalo bi u kratko opisati one zemlje, koje zauzeše Hrvati i Srbi. Ovdje imala bi se posvema u kratko nacrtati politička i crkvena prošlost Ilirika, da se mladež upozna s novom domovinom svojih praotaca. Nju bi trebalo takodjer naslikati sa zemljopisnoga gledišta; a sve ovo dalo bi se izvesti na 5—6 strana. — Zatim valjalo bi koju progovoriti u kratko o narodu slovjenskom u obće a napose o njegovu doseljivanju na Balkanski poluotok, počem od V vieka.

To bi bio kratak uvod u hrvatsku poviest.

Ja bih prvi dio hrvatske poviesti t. j. podpune i suverenne narodne samostalnosti ovako razdielio: 1. Hrvati utemeljuju državu na temelju kršćanskom i narodnom. 2. Borba Hrvata proti uplivu franačkom. 3. Borba Hrvata proti prevladi dvora byzantinskoga. 4. Borba Hrvata proti Mletčanom, koji nastoje ugnjezditi se u gradovih dalmatinskih. Napokon 5. Hrvatska i Dalmacija u podpunoj neodvisnosti i samostalnosti. Pojedinim od ovih razdobja lasno se može vrieme opredieliti.

Drugi dio poviesti bila bi mi doba, u kojoj Arpadovci sjede na priestolu hrvatskom, a svoju kraljevsku vlast izvršuju preko vojvoda, koji bijahu ponajviše kraljevići. Ovdje bi ja na čelo svagdier metnuo uz kralja dotičnoga vojvodu.

Treći dio poviesti popunili bi mi kraljevi iz kuće francezko-napuljskih Anžovina, a u političko-državnom smislu to je doba ugarske centralizacije, koja nadje odpor u hrvatskih stališa i banova.

Četvrti dio poviesti sačinjava borba izmed različitih knezova za ugarski i hrvatski priestol s jedne. a odavle nastavša borba stranaka s druge strane. Ova doba traje od smrti Ljudevita I (1382) sve do poraza Ljudevita II (1526) malo ne bez prestanka.

Peti dio poviesti bio bi doba pod žezlom kuće habsburžke i habsburžko-loreňske.

Ovo bi bila po mojem nacrtu okostnica hrvatske poviesti, kaju bi trebalo izpuniti ali ne jednostrano, kako to do sada bivalo i kako Tkalčić čini. Život naroda neočituje se u samih krvavih ratovih; s toga nesmije ni poviest, koja ima predočiti sliku narodnoga života, biti zgolnja poviest vojena. Krvavi rat samo je posljedica duševne i umne borbe, borbe ideja; a svaki rat, koj neiztiče iz ove borbe, naliči besviestnomu nagonu divljih čopora, koj sliediše Huni, Obri, Tatari itd. Život naroda, kô što pojedinca neprekinuta je borba ali život naroda prosvećena jest borba za duševni napredak, za duševnu ili državnu slobodu, jest borba narodnoga duha proti materijalnomu svietu u knjizi i umjetnosti, jest borba proti nutrnjim i vanjskim preponam na stazi narodnoga razvitka

Poviest dakle nesmije opisati samo krvavu borbu; ona mora obazrieti se na borbu na polju crkvenih i državnih institucija, na polju književnosti i umjetnosti.

Sve ove nesmije izpustiti s oka ni ona poviest, koja kako Tkalčićeva namienjena je pučkim učiteljem i školskoj mladeži; inače nemože se nazvati „učiteljicom života.“ Mjesto potankoga opisa velikih i malih bitka naroda hrvatskoga bio bi mogô opisati Tkalčić hrvatskoj mladeži borbu naših predja za svoja prava državna, za povlasti stečene narodnomu jeziku u crkvi; bio

bi mogô nacrtati književno djelovanje naših prednjaka počem od XV vieka itd. a za sve to ima već do sada prilično razkomadana gradiva, koje bi valjalo samo sakupiti i poredati. Isto tako nebi se smjeli izostaviti bar glavni temelji hrvatskoga državnoga prava.

Takova poviest bila bi zrcalo prošlosti narodnje. A nitko nemisli, da se nebi sve to dalo izvesti u maloj, mladeži i puku namienjenoj knjižici. U tu svrhu upućujem pisca na »dzieje Polski« od Joahima Lelewela. U ovoj maloj knjižici od 246 malenih strana umio je slavni pisac poljski poredati sve važnije zgode naroda Poljskoga i to načinom posvema prostim i razumljivim. Ovdje razvija se iz ustiju strica pripoviedajućega svojim sinovcem sav život, politički, crkveni, socijalni itd., junačkoga naroda Poljskoga, a u pripoviedanju cielom ima se uviek pred očima, što stric govori u početku: *»budući si dobar Poljak, prije svega imaš znati, što se je kod kuće, u Poljskoj, dogadjalo«*. U svojoj knjižici Lelewel pripovieda ne samo o bojevih, nego takodjer o trgovini poljskoj, o právu državnom Poljske, o plemstvu i ostalih stališih poljskih, o zakonodavstvu poljskom, o školah i knjizi poljskoj, ob običajih poljskih, o sudbini jezika poljskoga itd., pà sve to pripovieda »do młodzieży.«

Tako bi imala biti sastavljena poviest hrvatska za mladež obzirom na samu stvar.

Šta se jezika i oblika tiče, tudier je velika tegoba. Jezik bo imao bi biti pravilan ali jako razumljiv. Za mladež nisu tako dugi odsjeci, kakovih imade kod Tkalčića u obilju n. p. onaj na str. 118—126, ili na str. 126—142 itd. Svaka doba imala bi se podieliti u manje odsjeke, a svaki odsjek u manje i kraće česti, kojim bi se imao na čelo metnuti kakav nadpis odgovarajući predmetu. Tim bi knjiga prikladnijom postala za nauk i obuku.

To sve jest dà kako mučno, pogoditi dobar izbor i predmet dobro podieliti; ali bez toga neima valjane poviesti hrvatské.

Mladi pisac po svojoj čednosti rado će slušati ove primjetbe, koje neka budu rečene ne samo njemu nego i svakomu, koj bi nam htio pisati kratku poviest narodnu. Ako Tkalčić uvaži ove opazke, tè prema njim preradi svoju poviest, nedvojim, da bi mu takovo djelce našlo velik odziv u pučkom učiteljstvu i hrvatskoj mladeži. *Dr. Fr. Rački.*

Prospetto cronologico della storia della Dalmazia con riguardo alle provincie slave contermini. Zara 1863. Pag. 300.

Nepoznati pisac ovoga djela ovako očituje u predgovoru namjeru i svrhu, koju htede postići ovim kronologićkim pregledom dalmatinske poviesti: »sáma želja, da predočim si kano na jednoj slici glavne zgode s njihovimi razdobji (epoche) ove naše domovine, koja od vremena vrlo davna imala dobar glas i sačuvala ga uviek neoskvrnjena i stavna, prinuka me nacrtati kronologićki pregled istih zgoda, crpiv ga iz djela onih zaslužnih muževa, koji sakupiše sve što je njekada bilo dobro i izabrano u pismarah, knjižnicah i rukopisih najuglednijih obitelji gradova dalmatinskih.«

Pisac dakle naumio je u svojem djelu, predočiti poviest Dalmacije u redu kronologičkom napomenuv polag glavnih razdobja znamenitije zgode, koje su se od najstarije do najnovije dobe zbile u Dalmaciji i bližnjih jugoslovjenskih zemljah, u koliko su ove uticale u sudbinu Dalmacije.

Mi bismo mogli već u napried posumnjati o tom, je da li se vjerna slika dalmatinske prošlosti dade narisati kronologićkim pregledom. Historiografija evropejska već je svudier skrenula s toga puta, tè se okanila istoga

synchronističkoga načina pisanja, a o kronologičkom naima već nigdje spomena.

Ali ostavmo oblik, pà projdimo na samu stvar.

Pisac dieli svoj kronologički pregled po samom predmetu u dvie česti, od kojih prva (str. 27—182) sadržaje političku, a druga (str. 185—290) crkvenu poviest Dalmacije.

Svaka od obiju česti po vremenu dieli se u razdobja, kojih politička poviest imade deset, prozvatih imenom naroda i vlade, štono u stavno razdobje upravljahu sudbinom Dalmacije. Razdobja ova jesu: I *Ilirsko* (do 180 pr. Isukr.), II *Dalmatinsko* (od 180 do 9 poslie Isukr.), III *Rimsko* (9 do 476), IV *Gotičko-iztočno-rimsko-slovjensko* (476—636), V *Dalmatinsko-rimsko-slovjensko* (636—806), VI *Dalmatinsko-hrvatsko-slovjensko* (806—1102), VII *Dalmatinsko-ugarsko* (1102—1420), VIII *Mletačko-tursko* (1420—1718), IX *Mletačko* (1718—1797). Napokon X *Austrijsko* (1797 do danas).

Da uzmogne štioc bolje razumjeti nazive ovih razdobja, pà procieniti znanstvenost ovoga djela, od potrebe je ovdje u kratko razložiti narodopisne nazove i misli piščeve.

Pisac dakle misli (str. 6.), da »obale dalmatinske i gdjekoje prediele nutrnje u prastaro doba naselili su oni slavni i glasoviti iztočnjaci, koji pod imenom Pelasga ili Fenićana prodreše ne samo do jadranskoga i sredozemnoga mora, nego i do otoka atlanskoga oceana, paće do same Amerike«. Ali naselbine pelasgičke najdoše u Dalmaciji domaće stanovnike t. j. *narod ilirski*, koj bijaše posio »iztočni poluotok, obkoljen jadranskim morem, riekami Savom i Dunavom tè morem crnim.« Narod ilirski po poriekłu dielio se u razna plemena, med koja pisac uvršćuje Panonce, Tribale, koji su se takodjer zvali »Sciti, Sarmati i Bastarni« (str. 7.). K Ilirom prispjeli sa zatim III vieka pr. Isukr. »*Valhae ili Vlahi, Valahi, Vlasi*, narod slovjenskoga plemena, došavši sa sjevera Evrope i sa obala Baltičkoga mora, tè posjedoše sve pokrajine s one i s ove strane Dunava, u Daciji u Mezijah, u Traciji, Dardaniji, Prevalisu, Dalmaciji s ove i s one strane Ardijske planine. *Vlasi donesoše jezik ne samo srodan staromu ondje našastomu* (ilirskomu), *već koj bijaše od ovoga mnogo sladji i jasniji, jer samoglasî prepleten.* Tim, budúć su se Vlasi prelili sa *Iliri stari jezik postade blagozvučniji i sličniji grčkomu i latinskomu; ovaj jezik je književan jezik Ilirika njekada rimskoga, pà se zato punim pravom zove jezik ilirski.*«

Tako tumači pisac »genesis jezika ilirskoga.« Iliri su mu autochtoni balkanskoga poluotoka, te jednom granom dopirahu tja do srednjega Dunava; oni su poriekla Slovjenskoga; ali jim jezik bijaše tvrd, ali kada se drugo pleme slovjensko, Vlasi, s Iliri pomieša, on postadè mekči i blagozvučniji, kô što je i danas »jezik ilirski« medju slovjenskimi najsladji. Nù ovoga opazuju se različita razrečja u Dalmaciji (štokavština, čakavština, ikavština i ekavština); pisac tumači (str. 8) ova razrečja iz slovjenskih naselbina VI i VII vieka, koja imaše sa sobom donesti Hrvati i Srblji.

Ali kako to, da sadanji Vlasi ili Rumunji negovore slovjenski? Piscu je lahko odgovoriti i na ovo pitanje: »uzrok tomu je, što se kašnje pomiešaše Trajanove rimske vojene naselbine s Daki ili Vlasi, koji se takodjer Patzinaci zovu«.

Nesjećam se, da bi bio čitao od davna knjigu, u kojoj se najznamenitija, često najzamršenija narodopisna pitanja razpravljaju tolikom lahkoumnošću, kako to biva u ovom kronologičkom pregledu. Ovdje bo, dočim se neima nikakov obzir na ogromni napredak stare poviesti, uzimaju se kano historički axiomi takove izreke, koje najveći umovi drže za hipoteze. Uz to pisac pomiešao je do zla boga ethnografičke pojmove, dočim istovjetuje narode,

kô što su Vlasi, Skite, Pečenezi (Patzinacite), Sarmate, Bastarne itd., koji nespadaju niti u istu narodnu obitelj kamo li u istu granu ili pako pleme. Sav učeni sviet znade, da su *Kelte* ili kako jih Germani zvahu Walhi, Wealhi (ags.), Walahi, a Slovjeni Vlasi narod od Slovjenskoga tako različit, kô što Germani, Grci i Rimljani, tè samo s ovimi jesu članovi indo-evropejske obitelji. Već stari grčki i rimski pisci kano Polibij (II, 17) podunavske i ilirske Kelte naročito razlikuju od Ilira i Panonaca. I to je uprav čudno u današnje doba pisati, da su Vlasi došli u Ilirik sa obala baltičkih, dočim je poviest zatekla Kelte nu evropejskom zapadu, odkle preko alpa prejdoše u Italiju i Ilirik. Pisac stare narode i njihov znanošću dokazani medjusobni odnošaj upravo tako mieša, kô kad bi sada netko smatrao Njemce, Slovjene, Magjare, Čude itd. za jedan narod ili bar za plemena jednoga naroda. Kakav sud bismo izrekli o takovu narodopiscu? Upravo takav, kakav mora kritika izreći o piscu »kronologičkoga pregleda.«

Slovjenskim jezikoslovcem preporučamo na osebito uvaženje sud pisca o postanku i razvitku današnjega srbsko-hrvatskoga jezika!! Piscu pako obzirom na pelasgomaniu dalmatinskih autonoma opraštamo sve ono, što govori o Pelasgih u Dalmaciji, koje on drži za Feničane bez svake sumnje, dočim sadašnja ethnographia Feničanom doznačila je stalno mjesto u semitičkoj obitelji, a Pelasgom, koji su svedjer u archeologii ono, što su x, y, z u matematici, još nije umjela doznačiti ga.

Razdobje IV i V pisac pregleda osniva podpunoma na popu Dokljaninu i na Marulićevu ljetopiscu, tè je polag njih izveo (str. 178 –79) red kraljeva goto-slovjenskih i slovjeno-srbskih. Da je pisac navedena dva izvora upotriebio za poviest dolnje Dalmacije XI i XII vieka nebismo mu zamjerili, ali moramo ga javno pokuditi, što je on bez razbora iz ropotarnice povadio i na svjetlo izneo gotičke i slovjenske kraljeve rečenih pisaca, kojih do sada nitko kritički neizpita. U priegled kronologički mogu se uvrstiti samo nedvojbene zgode. Poviest naroda gotičkoga hvala bogu danas je dosta jasna, tè na tom brusu treba kušati gotomaniju Dukljanovu i Marulićevu.

Pisac htio bi biti odveć točan u ljetopisu, tè pod njeke godine stavne uvršćuje zgode, kojim se godina nemože nikako opredieliti. Tako n. p. došašće hrvatskoga i srbskoga naroda stavlja u god. 636—638, a razorenje dalmatinskih gradova provalom Obara u god. 636 (p. 76—78), o čem znati će štioci razprave o Konstantinu Porphyrogeneti bolje suditi. S druge strane pisac u ljetopisu gdješto grdno grieši; tako n. p. on stavlja u god. 932 pobunu bana Pribunje (str. 92), dočim se ona dogodila najmanje 70 godina prije t. j prije kneza Domogoja (865 | 876).

Nemožemo takodjer mimoići bez ukora površnost onu, koju pisac pokazuje u zgodah, osobito pako u ljetopisu bosanke i srbske poviesti. U novije doba (1851) objelodanio je P. Šafařik dva žitja Stjepana Nemanje, Daničić (1860) žitje sv. Save itd. Pomoćju ovih suvremenih spomenika možemo zaviriti dublje u početak i kolievku Nemanjića, tè red njekakav uvesti u onodobnu srbsku poviest. Prema tomu neka štioc pogleda malko u »pregled kronologički« (str. 149—114) pa će se imati čemu diviti. A još više čuditi će se lahkoumnoj površnosti, ako pogleda u red vladara srbskih (str. 179—180.) Polag pisca Stjepan Nemanja bio bi kraljem (mjesto županom) od godine 1169—70 (mjesto 1159—1195), a za njim Stjepan Nemanja II (1191), Vlkan Nemanja (1195), Stjepan Nemanja III prvovjenčani (1219) itd.; dočim poslie Stjepana (Simeona) Nemanje sliedio je sin mu Stjepana prvovjenčani (1195—1228), a za ovim sin mu Radoslav (1228—37); »*pregled kronologički*« (lucus a non lucendo) nezna točno, što je inače na temelju listina dobro poznato, kojih godina je vladao Stjepan Dušan, najpoznatiji vladalac srbski! Polag

pisca vladao bi od god. 1334—1357; dočim zna se, da je otac Dušanov Stjepan Uroš III Dečanski vladao do 3. Studenoga 1336, a poslie njega Stjepan Dušan od 1336 do 20. Prosinca 1355.

Istini za volju bio bi imao pisac „pregleda“ napomenuti nastojanja ugarskih i hrvatskih stališa, da se Dalmacija pridruži trojednoj kraljevini. On mjesto toga kaže na str. 172: „La dalmazia manda deputati (1797) all' imperatore di Germania arciduca d' Austria Francesco II e si dedica alla casa degli Habsburgo-Lorena. Una deputazione di citttadini di Spalato va incontro alle truppe imperiali per sollecitarne la venuta. Coi preliminari di Leoben la Dalmazia coll' Albania Veneta è ceduta all' *Austria*. Le truppe *austriache* condotte dal generale Rukavina prendono possesso della Dalmazia. Egli riceve nelle città il giuramento di fedelta che viene prestato assai volentieri dalle medesime dedicatisi spontaneamente *allo scettro Austriaco*.“ Pisac znade, da je veliki anachronizam god. 1797 govoriti o „žezlu austrijskom“ i o „Austriji“, koja je postala tek g. 1806. God. 1797 mogô je Franjo II. posjesti Dalmaciju ili kano car njemački, ili kano kralj ugarsko-hrvatski. Kano car njemački nije imao nikakova pravna naslova na Dalmaciju, kao takav bi ju bio mogao samo silom oružja osvojiti, čega nisu nikada niti spomenuli ni Franjo I. ni njegjegovi naslednici. Pače oni su svedjer priznavali pravo krune ugarsko-hrvatske na Dalmaciju. Pomenuti general Rukavina izdao je god. 1797 dne 24. Lipnja proglas na Dalmatince; pa u njem veli, da ga Franjo II. kralj ugarski, hrvatski itd. šalje u Dalmaciju „da uzdrži red i da si *obrani svoja nepreporna prava na Dalmaciju*.“ Pod ovimi mogu se razumievati prava kralja ugarsko-hrvatskoga, jer kano car nije imao nikakovih. Ovo je priznavao sam Franjo I. u svom odpisu od 17. Listopada 1802; a čl. V sabora g. 1830 odredio već odbor kako da se Dalmacija utjelovi. Pisac o svem tom ništa nespominje.

Crkvenu poviest dieli pisac u šest razdobja: I od Tita i Dujma do cara Konstantina (52—312), II od Konstantina do razora Solina (312—636), III od razora Solina ili od utemeljenja Spljetske metropolije do ustrojenja novih metropolija u Baru, Dubrovniku i Zadru (636—1145 ili 1154), IV do sabora u Tridentu (—1545), V do preustrojenja Dalmatinske crkve bullom pape Lava XII od 30. Srpnja 1828; napokon VI do danas. Pisac je sve važnije zgode crkve dalmatinske poredao polag poznatih pisaca, osobito po Farlatu, komu želi nastavnika medju svećenici dalmatinskimi (str. 197). Ovo želji pisca pridružujemo se i mi drage volje.

Žao mi je, što o tom djelu nemogoh povoljnijega suda izreći. Ako je pisac za štioce talijanske knjige u Dalmaciji htio sastaviti kratak pregled državne i crkvene poviesti Dalmatinske, bio bi se imao pomnjivije osvrnuti na golemi napredak, koj je naša poviest posljednjih 20 godina učinila u obće i koj se očituje u raznih spisih. Taj napredak imamo zahvaliti obilju odkritih spomenika i listina, a napose razvitku slavistike, koja nam otvori pred očima novi sviet. Naša kritika uslied toga nesmije se više zadovoljiti kojekakvimi kompilacijami, koje umnožavaju do duše broj knjiga, ali nepromiču znanosti.

Ako pisac „pregleda“ prihvati ove naše opazke, prem stroge, tè jih uvaži u svojoj književnoj radnji, drugi put sastat ćemo ga na tom polju s pohvalom. *Dr. Fr. Rački.*

Slovanské právo v Čechách a na Moravě. Doba najstarší: Od prvních zpráv do konca X. století. Sepsal Dr. Hermenegild Jireček. V Praze 1863. VI. 237. (Priobćuje M. Mesić.)

Pisac toga djela probudio je pozornost već svojimi manjimi razpravami

pravno-historičkoga sadržaja (od kojih ovdje spominjem: Ueber Eigenthumsverletzungen und deren Rechtsfolgen nach dem altböhmischen Rechte. Wien 1855. — O soudech župních neboli cudách. U časopisu česk. muzeja 1857. 4. sv. — Sravnalost starého práva slovanského se starým právem hellenským, římským a germánským. U djelu njegovu i njegova brata Josipa »Rozpravy z oboru histórie, filologie a literatury. Roč. I. Ve Vídni 1860.«); to će mu pako djelo kritika pozdraviti kao jedan on najizvrstnijih pojava u slovjenskoj knjizi te ruke.

Kako već sám naslov djela pokazuje, učinio si je pisac zadaćom, da potanko prouči, sve načinom sravnjivajućim, domaće, česko pravo, budući uvjeren, da se samo tako može doći do stalnih posljedaka i do čvrsta temelja, na kojem bi se zatim moglo i dalje graditi. Označiv on tako svoje stanovište morao je jošte točno opredieliti dobu, do koje je naumio sliediti razvitak slovjenskoga prava u Českoj i na Moravi, te je u tò ime stavio, da uzima najstariju dobu; najstarija mu pako doba ide od prvih viesti pa sve do konca X. vieka: jerbo od toga vremena nastaje novo doba za česku poviest u obće i za poviest zemaljskoga prava napose, čemu je temelj položen konačnim učvršćenjem krstjanstva i jedinstvene zemaljske vlasti. U onoj se najstarijoj dobi pokazuje česko pravo jošte kao grana onoga starožitnoga prava, koje je bilo zajedničko pravo naroda indoevropejskoga stabla, doklam su življeli u jednakih družtvenih odnošajih. — Nu držeći se pisac istine, koju je već Gaius izrazio u ovo malo rieči: »Facturus legum vetustarum interpretationem, necessario prius ab Urbis initiis repetendum existimavi«, nije se mogao ograničiti na samo pravo nego je ponajprije morao opisati sav starodavni život naroda svoga, te je na tom istom osnivao temeljito razloženje prava (I—VI).

Prama toj osnovi govori ponajprije *o prostranstvu i o granicah zemlje česke.* Česka zauzima na početku jasno poznate poviesti upravo gornje poriečje rieke Labe (1—3). Gore, štono okružuju tu zemlju, bijahu pokrivene do 13. vieka velikimi šumami; a to je narod nazivao u svojem jeziku *hvozd*, lat. silva. Buduć da su se granice česke zemlje sudárale s granicami labskoga poriečja, a gore su na medjah bile pokrivene šumom, to se je govorilo, da Česka dopire do razdieljenja voda iliti do sredine hvozda. Tehnički naziv za taj pojam bijaše Čehom kao i drugim Slovjenom rieč p r e d i e l, t. j. predieljenje voda (glede južn. Slovjena vidi porabu njezinu u formi d ě l u Miklošić. Monum. serb. 26, 81, 94, 144), i ta se je rieč i do danas sačuvala u toj ili drugoj sličnoj formi (predial, pridil, takodjer diel iliti dil), naznačujuć još uviek vrhe iliti gore, na kojih se vode diele. Južnim Slovjenom bijaše poznata i rieč g v o z d (a Slovenci poznaju i danas g o z d): do Gvozda je dopirala sjeverna medja Hrvatskoj u dobi kraljeva Arpádovaca (Kukuljević. Jur. I. 69. Fejer Codex dipl. T. IV. v. II. 100 i 167); na Gvozdu modruškom bijaše glasoviti samostan remetski sv. Mikule (Kukuljević. Monum. histor. I. 47. 48. 100); srbski spomenici često spominju gvozd (Miklošić. Monum. 95). — Buduć da su šumom zarasle gore na medjah Česku branile proti neprijateljskim navalam, zato se je do 13. v. strogo na to gledalo, da se šume nekrče. Preko gora su vodile u susjedne zemlje samo s t a z e, i buduć da se nemože pravo razumljeti bojnoj historiji i hphysiji trgovine bez točna poznavanja tih staza, zato je pisac i nje potanko naznačio (3—16). — Narod se je spuštao, osvajajuć česku zemlju, u plodnih ravnicah uzduž rieka, gdje je nalazio i njiva za oranje i liepih luka za pašu: zato najstarija sela i gradove tražiti treba sve na riekah i u ravnicah. Mjesta u takovih predielih imada upravo zbog toga razloga starožitnija imena, t. j. patronymička, dočim su imena mjesta u brežuljastih predielih već novijega kova, naime od

položaja, osnovatelja itd. Tu opisuje pisac potanje površje zemlje češke (16—21); zatim pako naznačuje prostranstvo i medje, prielaze i površje Morave (21—27) i pokrajine Nitranske, u kojoj je za Mojmíra moravskoga kneza vladao Pribina, po piščevu sudu kao samostalan knez; ona pripade poslje moravskoj državi, te su ju moravski knezovi davali mladjim članovom svoga roda (27—29). Uvažujuć pisac nadalje, da zemlje susjedne nikada nemogu biti bez uzajamnoga doticanja, nego da djeluju jedne na druge, sada po prijateljsku, sada po neprijateljsku: mišljaše, da bi slika českih zemalja ostala u historičkom pogledu nesavršenom, ako neopiše pokrajina, s kojimi su one susjedile. I buduć da je franačka država imala ono staro doba znatan upliv na Moravu i na Česku, zato se najprije k njoj obraća, te govori o njezinih krajištih *), što ih je bila uredila proti českim i česko-moravskim stranam, naime o srbskom i českom, zatim o austrijskom i iztočnom krajištu, ka kojemu je jošte pridana bila stara Panonija, oko neziderskoga i blatnoga jezera, dopiruć s jedne strane do Dunava, a s druge do Drave. O pononskih Slovjenih drži pisac, da su bili tako zvani pravi Slovêni, te da su dospjeli u Panoniju iz prijašnje svoje postojbine na dolnjem Dunavu i u Erdelju nakon razorenja obarske sile na koncu 8 vieka uzmicajuć pred Bugari. Za dokaz tomu upućuje pisac na ovom mjestu čitatelja na veliku srodnost mjestnih imena u Erdelju i u Panoniji, u ostalom se pako poziva na svoju razpravu o tom predmetu u Světozoru g. 1859. Njemu se čini. da su naši sveti apoštoli panonskom zemljom putovali k Rasticu u Moravu, i za to bi imao biti dokazom red kapela gradjenih na čast sv. Klementu, počam od zemlje hrvatske pa sve do grada Nitre. Na iztočnoj strani bijahu Bugari njeko vrieme susjedi moravske države, a poslje uzeše njihovo mjesto Ugri. Na sjevero-iztoku i na sjeveru dopiraše česka i moravska zemlja do prediela raznih slovjenskih pukova, kojim se obitališta točnije naznačuju (29—37). — Zatim govori o imenu Česke i Morave. Ime Čechy bijaše izvorno samo ime jednoga izmedju slovjenskih plemena, što su Česku napučila, te se istom tečajem 9. i 10. vieka razširi na sav narod, na sva plemena u zemlji, i na samu zemlju. Morava je pako izvorno ime rieke, te zatim prenešeno i na zemlju, kao što je učijeno i s imenom Bosne, stanovnici joj se pako zovu u starih spomenicih Moravljani (37—39).

Prelazeć pisac k napučenju Česke i Marave slovjenskim stanovničtvom, uzima, da su Slovjeni u tih zemljah stanovali jamačno već u drugoj polovici 5. vieka i to nepomiešani s nijednim drugim narodom. Nu to nebijahu sve sami Česi, već je bilo uza Čehe više drugih slovjenskih plemena, medje kojimi je hrvatsko pleme jedno od znatnijih. Dolazeć Slovjeni u novu postojbinu držali bi svoj plemenski red. Pleme bi se spustilo uza pleme, te bi si svako prema svojem broju sagradilo po jedan grad ili prema potrebi i po više, gdi je bilo nabožno i narodno središte, gdje su sastanci držani i gdi je stanovničtvo u potrebi obranu nalazilo. Oko grada bi se ponamieštale po selih porodice iliti zadruge, koje su pleme sačinjavale. Grad je obično nazvan onim imenom, kojim se je zvalo i pleme; a tako su isto i sela dobivala ime, porodice koja se je u njih nastanila, kao n. p. kod Hrvata: Mogorovići, Radošići, Vlašići, Balenovići. U staroj Českoj nebijaše sve do konca 12. vieka

*) Tako bi valjalo da zovemo franačke i njemačke marke, povodeć se za našimi starimi spomenici, koji župe na državnih medjah krajišti nazivaju. (Zakon. cara Duš. 123, 137. Mikloš. Monum. serb. 460). Na temelju istih spomenika valjalo bi margrofe zvati krajišnici, ne pako krajiškimi župani; nu tomu se protivi naš sadanji usus, po kojem krajišnik znači stanovnika naše krajine.

gradova u današnjem smisla te rieči; pa to isto valja reći i o ostalih slovjenskih zemljah, izuzamši zemlju hrvatsku u kojoj su mogli ranije nići gradovi sa slobodnimi uredbami, buduć da je ona stala u nesporednom doticaju i obćenju s jadranskim Primorjem, na kojem su se bila uzčuvala municipija još iz rimskih vremena. Tražeć si Slovjeni nova obitališta osobito bi na to gledali, da se dobave zemlje, prikladne za oranje i za pašu. Putovali bi uzduž rieka i od rieke do rieke, ugibajuć goram sa šumami, koje su radje držali za obranr nego za stanovanje. Gradove bi najradje gradili na riekah, a nikada u pustih gorah, a tako bi isto i sela najradje osnivali u ravnicah kao što to već pokazuju patronimička imena najstarijih sela (40 — 43). Rekavši pisac već prije, da je u Českoj bilo različitih slovjenskih plemena, tudier (44 — 62) navadja redom ova plemena i doznačuje svakomu svoje mjesto te pripovieda najstarije zgode. Ovdje je pisac koješta prvi na vidik izneo.

Obitelji iliti zadruge, sačinjavajući pleme, življahu u selih (čes. dědina, ves), imajući zajedničko imanje, zajedničku glavu i jedno ime. Selo kao selo neimaše imena, nego su samo stanovnici u selu imali svoje ime, pa ono je poslje ostalo i selu, tako n. p. ime Radošići znači najprije obitelj, pak onda istom i selo. Tim se razjašnjuje pojav, što mnogo sela imadu imena kolektivna, patronymička. Pisac pravo smatra najstarijimi obiteljskimi imeni u Českoj i na Moravi ona imena, koja se nalaze po svem slovjenskom svietu, jerbo upravo to pokazuje, da nisu postala istom na česko-moravskom zemljištu, nego da su onamo donešena iz pradomovine, iz koje su se doselili Česi i Moravljani. Takova su imena n. pr. Vojnići (čes. —ici). Utješinovići, Mladevići, Draškovići, Ljutoborići, Vojislavići, Borislavići, Tugomirići, Radonići, Brankovići itd. Medju nastarija mjestna imena broji pisac jošte i ona, koja spominju na imena drugih plemena ili dapače tudjih naroda n. p. Nemetice, Bojmané, Sendraže i Sendražine (= srav. hrv. župu Sidragu). — Kada se je jako pomnožao broj članova koje zadruge, trebalo je naseliti novo selo, pak da budu stanovnici takova sela razlučeni od staroga roda, trebalo im je posebnoga imena. Tako postadoše različita imena karakteristična ili topična, koja se mogu podieliti na više kategorija prema uzroku, s koga su postala: jedna su načinjena prema ćudi i dobrim ili zlim svojstvom stanovnika, n. p. Všehrdy. Žestoky, Ljutinčici, Samo-soly, Doma-žilici, Sobě-chleby; druga su opet prema tjelesnim svojstvom, n. p. Kosmo-nosy, Podě-brady, Křivo-usy, Holohlavy, Blaho-ústy, Běl-oky; njeka su prema poslu, kojim su se stanovnici bavili n. p. Bečváry, Štítary, Kováry, Pole-rady, Kravaše, Volany, Rudníky; njeka su prema mjestu, n. p. Borované, Lučané, Lužané, Slatiňamí; njeka su načinjena usljed kakove zgode, n. p. Tato-bity, Hrdlo-řezy, Řeži-hlavy, Pobistrýce, Peče-kozly; njeka su napokon dana za ruglo n. p. Hlupo-hlavy, Korohlody, Mrcho-jedy, Vše-taty, Mrkvo-jedy. — Tečajem 10. vieka poče se narod u Českoj više miešati usljed tješnjega političkoga slučenja, i tako stade pomalo ginuti patrijarhalni život; stanovnici starih sela često bi se razilazili na razne strane, tražeć si posla i živeža; to se je pako zgadjalo osobito od ono doba, kako su knezovi počeli na svojih prostranih imanji uvadjati nove naseljenike. Tu bi se skupljali ljudi od različitih obitelji i nova bi se sela osnivala; nu buduć da to već nisu bila sela samo za jednu porodicu, zato im niti nisu davana imena kollektivna, nego ili topična ili pako osobna, t. j. imena onoga, tko je selo osnovao. Pisac uči, da u Českoj nije bilo takovih imena sve do konca 10. vieka, a to će reći inimi riečmi: da je u Českoj sve do toga vremena držan stari obiteljski red, po kojem su sela bila samo za pojedine obitelji (62 — 66).

Prelazeć pisac k tomu, da govori o ustrojstvu porodica, t. j. o načinu i formi družtvenoj, u kojoj su živjeli stari Česi, nam je vrlo lahko u svem

ga razumljeti i sliediti; jerbo patrijarhalni red, u kojem nam on tu pokazuje stare Čeche, sačuvan je kod nas na jugu sve do danas uzprkos svim znatnim promjenam u družtvenom životu. Zadruga bijaše dakle i kod českih Slovjena osnovom družtvenoga ustrojstva. To pisac i dokazuje. Jedinstvo porodice iliti zadruga pokazuje se i kod Čecha ponajprije u zajednici nepokretnosti. Nepokretnosti zovu oni dědina; mi im velimo baština, a Poljaci i Slovaci otčizna, otčina; koren je po svuda isti: děd, batja, otec, t. j. onaj, od koga dolazi potomstvo, srodno po krvi. Opaziti mi je ipak na ovom mjestu, da i naši stari spomenici poznaju rieč djèdina, naznačujuć njom i oni ono, što od djedova prelazi na potomstvo: tako Stjepan Nemanja veli u hilandarskoj povelji, da je obnovio i utvrdio svoju djedinu (prenosi to ime na državu, koju je nasliedio od svojih djedova; Miklošić Monum, serb. 4); listine govore i drugdje često dèdinih zemljah ili plemenštinah (v. Miklošić Monum. serb. 38. Kukuljev. Monument histor. 172. 173. 177); hrvatski ljetopisac pripovieda za Hrvate, da su rekli svojemu kralju Zvonimiru, kada ih je zvao u Križare, da je „bolje, da on sám pogine, ner da nas iz didine naše izvede“ (r. 1103. srav. r. 27); poljički štatut zove istu stvar u „zakonu od sinov i otac“ najprije bašćinom, zatim didinstvom (br. 287.), i u istom se štatutu uza vlastele uviek imenuju didići (17., 91., 250) — Buduć da je zadruga pravilno stanovala u jednom selu, zato i danas zovu Moravljani, Slovaci i Česi selo dědinom. — Svaka zadruga imaše svoju baštinu, od koje su namirivane potrebe svih članova: zato nije bilo siromaka (čes. chudý); siromak i bez imanja bijaše samo onaj, koga je zadruga zbog kakova zločina iz svoga krila izključila; zato je rieč chudý izvorno toliko značila koliko zli, kao što Slovencem hud i danas u tom znamenovanju rabi. — Buduć da se često miešaju ona imena i rieči, kojimi se naznačuju plemena, zatim njihovi kotari i glave toli plemena, koli porodica: zato pisac na ovom mjestu sve to razabire i rasvjetljuje. Vriedno je, da ga čujemo. Župa znači prvobitno po Miklošićevu i Hilferdingovu mnienju kuću, stanje; ako pako to znamenuje, tada bi mogla takodjer znamenovati, uzamši čeljad, prebivajuću u kući, kao što i zbilja ima još i danas takovo znamenovanje u Dalmaciji, kao što nam o tom svjedoči Vuk Stefanović (u Rječniku k rieči „župa“). Drugo i već izvedeno znamenovanje te rieči jest kotar u kojem stanuje župa iliti narod. U tom ju znamenovanju poznaje Konst. Porfyrogenit, govoreć o Hrvatskoj, da je razdieljena na županije. (Poznato je, da se i u Ugarskoj komitati izvorno zovu županijami = Gespannschaften; comes je ispán = župan; comes palatinus zove se nándor-ispán = nadvorni župan). Na temelju naših izvora reći nam je, da župa ima u slovjenskih starožitnostih jošte jedno znamenovanje. Sve naime narodno imanje bijaše ili obćinsko ili nasljedno; ovo zovu naši spomenici baštinom ili djedinom, ono se pako naznačuje riečju župa, kao što o tom svjedoči na više mjesta zakonik cara Stjepana Dušana. Danas znamenuje župa u Slavoniji parokiju, u Lužici selo, obćinu, u Slovenaca ured; nu Nikšićki kraj na Crnogorskoj granici zove se i danas župa Nikšićka iliti župa Gračanica. Vojska znamenuje i danas u njekih stranah na slovjenskom jugu ono isto što i župa, t. j. čeljad; u Boci se pita: Koliko imaš vojske u kući? a žena će kod nas i danas mužu si reći: moj vojno! Zato i voje-voda neznamenuje prvobitno vodju u ratu, nego porodičnu glavu. Kao što župa i vojska izvorno znači ljude a porodici, tako i rieč čeljad ima to isto znamenovanje; pa kao što vojska u drugom znamenovanju znači ljude za boj, tako je i rieč čeljad (= čes. čeled') Čehom u srednjem vieku značila ljude oružane, koje su velmože u boj vodili ili slali. Pleme znači ono isto, što i latinsko prosapia, generatio, stirps, gens, a njem. Geschlecht. S tom je rieči stvarno srodna čes. rieč šlechta = plemstvo, od korena

lech, lach; to kao što mi imamo plemenite i plemiće, tako i Česi vele: šlechtický, šlechetný, šlechtic. Rod znamenuje progenies. t. j. potomstvo u užem i u širem smislu. Synonimum rieči otac jest prastaro batja; i odtud naša rieč baština. Koga mi zovemo starješinom, drugi ga zovu starostom. Vojvoda je izvorno, kao što je već rečemo, glava porodice; poslje je ta rieč znamenovala i glavu naroda; u izvedenom pako smislu znači vojvoda vodju u boju; i to zato, što je po starom običaju sva oružana čeljad u boj išla, gdje je porodična glava bila i vodjom. I vladika je prvobitno ime glave porodične, nu i glave čistoga plemena i naroda. Kašnje je ta rieč značila Čehom plemića nižega reda, dočim je viši red nazivan imenom páni. U Slovjena iztočne crkve prošla je ta rieč na osobe duhovne, i to na biskupe. Poznato je, da Dubrovčani danas vladikom zovu ženu ili odraslu kćer gospodskoga roda. Staro znamenovanje rieči vladika oziva se jošte danas u rieči vlast, vlada, vladar. Ime župana, koje je učinjeno iz rieči župa, bijaše njegda poznato i drugim Slovjenom; nu dočim se je drugdje dosta brzo izgubilo, čuvamo ga mi jošte, naznačujuć njim glave žûpa ili županija, ili, kao što se nalazi mjestimice, načelnike manjih občina. I ljesi nisu ino nego glave u zadrugah. Knez (starosl. **кънязь**, staroćes. kněz, lužič. kňez, ruski. князъ, novoćes. kniže, pol. knaže) znamenuje načelnika. U Čecha je ta rieč u formi kněz prešla na duhovne osobe, a za svjetskoga načelnika uzeta je forma kníže (kao što i u Poljaka książe znamenuje svjetskoga kneza, a xiądž duhovnika). U nas je na jugu ta rieč značila pa i danas znači načelnike raznih vrsti, naime i glavu ciele zemlje (n. p. knez Lazar, knez dubrovački knez poljički), i načelnike pojedinih strana koje države, a napokon i načelnike seoske (66 — 74). —

Kao što su ini Slovjeni od pamtivieka najviše i najradje zemlju težali, tako nam se pokazuju i česki i moravski Slovjeni poglavito kao ratari. Zato je i slovjensko pravo — pravo naroda prvobitno ratarskoga; pak i sam jezik slovj. nesvjedoči o inom, nego da je poljsko gospodarstvo bilo Slovjenom od njegda najmiliji posao. Stojeć Slovjen vazda u prirodi i njom se neprestano baveć sve je i svako prozvao osobitim imenom; neima skoro vrha, niti vode, niti šume, a da nebi imala svoga imena; skoro svako polje, svaku njivu i pašnjak poznaje narod s osobitim imenom. Znaci, kojimi su medje naznačivane, bijahu s prva sve same stvari, stranom prirodne, stranom djelane. (74 — 78).

Kopanje je ruda procvalo doduše u Českoj i na Moravi istom u 13. vieku; nu početci rudarstva padaju u mnogo stariju dobu (78 — 79).

Stari su se Česi bavili takodjer raznimi zanati, te je i u njih bilo bez dvojbe sela, u kojih je sve samo jedan zanat tjeralo, kao što se još danas nalazi takovih sela u raznih slovjenskih stranah (80 — 81).

O trgovanju Čeha i Moravljana sa sujedi imamo tosta starih viesti. Oni bijahu već samom prirodom prisiljeni, da se obraćaju k drugim zemljam naročito k onim, u kojih se je sol kopala, buduć da soli nije imala niti Česka niti Morava. Nu česko-moravska trgovina nebijaše stegnuta samo na susjedne zemlje, već je išla i do odaljenijih zemalja, n. p. do Bugarske na dolnjem Dunavu i do današnje Rusije. Strane trgovce, koji su u zemlju dolazili nazivahu Česi kao i drugi Slovjeni gosti (glede juž. Slovjena vidi Zakon. Dušan. 163. Kukuljević. Monum. histor. 55), koja je rieč srodna latinskomu hostis u prvobitnom značenju; u latinskih se pako listinah takovi trgovci zovu hospites, kako u Českoj tako i kod nas. Pisac razlaže, kakovi su trgovci u Česku najviše dolazili, koji su bili putevi trgovini, gdje su bila tržišta i kakovom se je robom najviše trgovalo; napokon govori o mjerah i utezih (81 — 88).

Za obranu zemlje česke bijaše najvećom podporom onaj gvozd, koji ju je kao što je već rečeno, sa svih strana okružavao. Staze, što su preko njega vodile u susjedne zemlje, nisu smjele biti na štetu tomu njegovu odredjenju. One bijahu već same sobom jako uzke, a povrh toga imadjahu svoje čuvare iliti stražare; u slučaju pako nužde bijahu raznim načinom zagradjivane. Kao što su Česi imali svoje straže, kojim je bilo povjereno uza različite koristi čuvanje i branjenje prelaza preko gvozda, tako isto nalazimo takovih stražara na državnih medjah i u drugih slovjenskih zemljah. Kod nas na jugu bijaše nazivan krajištem takov prediel na medji državnoj, kojega je obrana bila osobitim načinom uredjena, a vlastelin, kojemu je to bilo povjereno, zvaše se krajištnikom (Zak. Dušan. 122. 123. 134. Miklošić. Monum. serb. 460). Mi imamo i danas takovu krajinu. — Unutar zemlje imaše svaka župa za obranu svoju po jedan grad ili i po više, ako je naime nuždno bilo prema množini pučanstva. Na temelju naročitih svjedočanstva u kronikah i po položaju gradišta uči pisac, da su česki i ostali Slovjeni svoje gradove najradje gradili na takovih mjestih, koja su bila već po samoj prirodi učvršćena i sigurna, da su im naime u to ime rabila ili takova mjesta, gdje se koja gora strmo dokonča, te su joj i strane isto tako strme i zarasle, ili pako mjesta, kod kojih se stiču rieke, ili napokon močvare i ostrva. Još su njeka gradišta, koja imaju gradbe u okrug. Gradovom, sagradjeniu na način romanski, s kamenitimi zidinami u okrug, neima u Českoj traga prije 1. četvrti 10. vieka. Dužnost gradove graditi bijaše od starodavnih vremena obćenitom dužnostju svega žiteljstva bez razlike. Isto tako obćenitom dužnostju bijaše dužnost vojevanja; u boj je išao, tko je samo mogao: a tomu su dokazom već i rieči vojska, čeljad, puk, koje izvorno znače članove porodice iliti zadruge, a u drugom redu istom ljude, koji idu u boj. Glave župa bijahu ujedno vodjami u ratu; narod se pako skupljaše pod oružje po župah: i tako dodje, te je rieč vojevoda dobila k svojemu prvomu značenju jošte drugo značenje, naime vodje u ratu (88—94).

Govoreć pisac o poganskoj vjeri starih Čeha, nalazi, da je ona bila osnovana na onih istih nazorih, iz kojih je poteklo poganstvo ostalih Slovjena; na sliedeć stare izvore tvrdi ipak, da se česko poganstvo nikada nije onako razvilo kao rusko za knezova iz varjažkoga roda do Olge i Vladimira, a još manje kao poganstvo polabskih Slovjena. Pa upravo ta prostota i jednostavnost poganstva prijaše blagotvornomu nabožnomu prevratu, te je krštjanstvo stupilo u česke zemlje bez mnogoga odpora, bez mača i boja, a sa samim pismom i naukom (99—100). — Pisac sada pripovieda, kako se pokrstio česki narod i kako je od vremena sv. Cirila i Methoda u Českoj vladala liturgija u jeziku slovjenskom (str. 106—119).

Kao što je Česka bila zemljopisna cielost, isto nam se tako ona pokazuje kao cielost i jedinstvo narodno: buduć da su joj svi stanovnici bili Slovjeni, premda razdieljeni na njekoliko plemena, — a osim toga pokazuje se ona takodjer kao jedinstvo političko. Obće je poznata istina, da zemljopisna kakvoća zemlje ima velik upliv na uredjenje njezinih političkih odnošaja; pa to se očito pokazuje i na Českoj. Može se reći, da bi u Českoj bilo tražilo i raznorodno stanovničtvo zajedničko središte, savez i jedinstvo, a kako da ga nebi tražilo žiteljstvo, koje je vezao jedan jezik, jednaki nazori, običaji i način života. Nu osim toga bijaše još i drugih razloga, koji su vodili žiteljstvo zemlje česke k sjedinjenju. Obitelj kneževska, koja je vladala nad čiskim plemenom, prije si pribavi veću važnost i uglednost nego ikoja druga. Česka knjeginja Libuša uze si muža iz mogućega plemena Běline, u tim se nauviek učvrsti prijateljstvo medju českim i bělinskim pleplemenom. Kako je zatim napredovala misao političkoga sjedinjenja ciele

zemlje, jasno nam pokazuje boj, što ga je vodio Vlaslav lučki knez s českim knezom Neklanom, Vlaslav je naime o tom radio, da nadjača česko pleme, pa da tako osvojivši središte zemlje svoju vlast protegne na svukoliku zemlju. Nu sreća posluži českim knezevom. Još više nego li sve to moraše Čehe voditi k političkomu sjedinjenju pogibelj, koja im je često grozila od vanjskih neprijatelja, i koja se je pokazala osobito za Karla Velikoga tako strašnom, da su se morala sva plemena pobojati za svoju samostalnost. Pa upravo to i učini, te se Česi pokazuju na koncu 8. i početkom 9. vieka kao narad politički sjedinjen. To se jedinstvo htjede razpasti, kadno je uputilo g. 1845. četrnaest českih k franačkomu kralju u Rezno, gdje su ih i okrstili.

Franci su se već i veselili, da im je liepim plodom urodila politika, po kojoj su gledali da najprije privale na svoju stranu njekoliko glava naroda, kako bi poslje tim lašnje zavladali cielom zemljom; nu ono jedno odmetničtvo i njekoliko drugih, koja su kašnje sliedila, nemogoše razrovati narodnoga i političkoga jedinstva (119—124).

Vladajući knez bijaše ujedno starostom roda svoga kneževskoga, te su ga članovi njegova roda slušali ne samo kao kneza, nego i kao glavu porodice svoje. Kao što se ostale obitelji nisu dielile, tako se nije dielila ni kneževska; nu vladajući bi knezovi davali svojoj mladjoj bratji ili drugim dospielim članovom svoga roda po koju župu, da si uživaju dohodke kneževke stojeć ipak uviek pod vrhovnom vlasti zemaljskoga kneza. Taj običaj nalazimo i u drugih zemljah. — Knez vladaše znamenitim imanjem. On držaše ponajprije župne i zemaljske gradove i sve, što je ka gradovom spadalo; i tu bijahu u službi njegovoj stranom takovi ljudi, koji su izgubili osobnu slobodu ujedno s rodom svojim budi zbog zločina, budi kao sužnji, uhićeni u boju, stranom pako najamnici, koji su u ostalom zadržali svoju slobodu. On držaše takodjer šume na zemaljskih medjah i unutar zemlje, koje nisu imale drugih gospodara. Nu osim toga, što je knez držao kao vladar, imaše on jošte i svojih pravih baština, na koje mu je pristojalo pravo svojine kao ostalim privatnim osobam u narodu. Medju tom jednom i drugom vrsti kneževskoga imanja pokazuje se tim velika razlika, što je knez mogao od svoje baštine po koji komad i drugomu komu darovati po svojoj volji; ako je pako hotio štogod darovati od onoga imanja, na koje je imao pravo samo knez, za to mu je trebalo privoljenja narodnoga sabora. Sve to, što pisac pripovieda o kneževskom imanju, valja i za druge slovjenske države, naročito i za hrvatsku i srbsku, gdje nam takodjer listine i zakonici spominju »territorium regale« i »terra regalis«, i »kraljeve« i »careve zemlje«, čineć ujedno razliku izmedju onih kraljevskih zemalja, kojimi je knez mogao razpolagati po svojoj volji, i onih, koje je mogao darovati samo s privoljenjem naroda. Jedno je ipak, što moram, na ovom mjestu primjetiti. Govoreć pisac o kneževskom imanju, tako razlaže svoju stvar, da se mora svakomu činiti, da on misli, da su knezovi u Českoj već s prvoga početka imali onoliko prava na nenasljedno narodno imanje iliti na župu, kao što im ga on daje. Ja bih pako radje pristao uz one, koji misle, da je knez u Českoj kao i u ostalih slovjenskih zemljah glede nenasljednoga imanja iliti glede župe s početka imao samo pravo nadziranja i zaštite, i da je istom kašnje to narodno imanje postalo imanjem kneževskim (Palacký, Dějiny II. 331—3); a kada bi se htjelo točnije opredieliti vrieme, kada se je mogla u Českoj zbiti ta velevažna promjena, to bih se opet za onimi poveo, koji i tu promjenu stavljaju u dobu prvih Boleslava i silnih prevrata, što su se zbili zu njihova vladanja (V. Palacký I. 248—9, II. 233). Obaziruć se pako na obći značaj starohrvatske poviesti, koje nije moguće ponjati i razjasniti, ako se nemisli na njekim načinom čvršću kneževsku moć, mislio bih, da nebi bilo preveć smjelo

tvrdjenje, da je u hrvatskoj državi velikim županom za rana priznavano pravo na ono narodno imanje, koje nije bilo svojinom pojedinih zadruga iliti baštinom. —

Na kneževskom dvoru bijaše družina, različita ipak od družine ruske, koja nije samo službu činila svomu knezu, nego mu je bila ujedno kao njeko vieće, dočim je družina českih knezova bila upravo njegova čeljad za njegovu osobnu i dvorsku službu. Iz te se družine poslje razviše različita dvorska dostojanstva, koja se zatim i u českih i u naših listinah naročito i po imenu spominju. — Knez bi na smrti davao svomu nasljedniku i narodu nauk i opomenu, i obično bi tom zgodom imenovao svoga nasljednika iz svoga roda, dok nije stvoren zakon, da knezom imade biti svagda najstariji Přemyslović. Liep primjer kneževskoga opominjanja zabilježi Konstan. Porfyrogenit o veliko-moravskom knezu Svatopluku, kako je naime opominjao svoje sinove, da budu složni, ako misle ostati nenadvladani. — Narod je stavio uspomenu svojih knezova i inih zaslužnih osoba naročito u poganskoj dobi dižuć im mogile; njekim je pako ime ovjekovječio u poslovicah svojih, kao što je n. p. kod nas na jugu poslovica o Kulinu banu (124—134).

Govoreć pisac o narodu nije mogao propustiti da nespomene njegovu pjesničku ćud i darovitost, koja se ponajprije u tom pokazuje, što si narod stvara o osobah, koje su se odlikovale u njegovoj poviesti načinom neobičnim, njeki viši, pjesničko-mythički nazor te sliku, tim načinom stvorenu čuva po mnogo vjekova u uspomeni svojoj (Liep primjer za tu stvar pružaju u českoj poviesti priče o Přemyslu i Svetopluku). Narod prihvati njegda i neznatnu kakovu zgodu, pače i samo kakovo ime, te na takovu temelju izprede svoje poviesti. (Takovo je ime n. p. u Českoj poviesti Přemysl i Praha). Drugu vrst tradicije tvore tako zvane historičke pjesme. Velike i znamenite zgode, koje su cielim narodom potresle i odlučne posljedice u javnom životu ostavile, bijahu opisivane u pjesmah. Osobe, nadarene višim duhom, i uznešene zbivšom se zgodom, složile bi takovu pjesan, a drugi bi ju za njimi opetovali i vjerno čuvali. U tu vrst pjesama idu one historičke pjesme, kojim se i danas diviti moramo u Kraljodvorskom rukopisu. Znajuć mi, kako se naše narodne pjesme čuvaju u narodu sve samim ustmenim predavanjem, a pri tom ipak nepokazuje velikih promjena u sadržaju, nećemo se tomu čuditi, što su se i pjesme Kraljodvor. rukopisa za dugo sačuvale nepromienjene samim takovim predavanjem, dok se nije našao, tko ih je pismom ovjekovječio. Česki spomenici imenuju medju slavnimi narodnimi pjesnici stare dobe Lumira i Zaboja.

Na pitanje, da li su Česi poznavali kakovo pismo još u poganskoj dobi, odgovara pisac obće primljenim mnienjem. — Naučanju u školah neima u Českoj traga prije pokrštenja; pak i onda je to naučanje u Českoj imalo isti značaj kao i u inih krštjanskih zemljah. — Dok nije pronikla u narod strogost zakona crkvenih o ženidbi, nije spadala otmica medju riedkosti (134—139).

Tim završuje pisac prvi dio djela svoga; zatim govori o pravu.

(Svršetak u drugom svezku.)

Životinjarstvo ili nauk o životinjah, sastavio Josip Torbar, ravnatelj više realke u Zagrebu.

Mi smo Hrvati za prirodoslovne znanosti do nedavna veoma malo marili, pa s toga nam i jest knjiga ote struke veoma mršava. Do nas i naših potomaka je, da nam knjiga bude debela, a da takova uzbude, treba nam raditi, kao što nam vriedni pisac „životinjarstva“ pokaza. Hvala mu dakle

prevelika, što nepožali truda, da nas valjanom knjigom daruje. Nù ako i dobismo u obće valjanu školsku knjigu, zato mi ipak niti g. pisac niti itko drugi neće zamjeriti, ako mu njekoje stvari spomenem, koje bi valjalo izpraviti. Ta pravednu i temeljitu rasudu svakoga moga slovca želim od srca jer sam osvjedočen, da više ljudi više zna, i jer želim, da nam knjiga, osobito školska, valjano napreduje. Toliko moradoh reći, da me svatko dobro razumije — a sada na posao.

Što mi ponajprije u oči pade, jest to, da nam g. pisac „životinjarstva“ nigdje, osim na čelu knjige, nekaže, što je životinjarstvo? To nam je valjalo kazati, sve da knjiga i nije školska, a kamo li više baš zato, što jest školska. On je to lahko mogao učiniti ondje, gdje govori o rudstvu, bilinstvu i životinjstvu. [1])

Biljezi, po kojih prirodoslovi životinje vrstaju, jesu različni, pa s toga su i sustavi životinja razni. G. pisac „životinjarstva“ odabrao si je iz njih onaj sa 12 redova, koga Fr. Leunis u svojoj „Schul-Naturgeschichte“ ima preinačiv ga dakako mjestice, a to u obće dobro. To mi je dakako drago, nu jošte bi mi draže bilo, kada bi bio, nenovotareć previše, peti razred riba (str. 152) onako nazvao, kako ga Leunis naziva, naime „branchiales“ a ne „jugulares“. Zabaciv Leunisov naziv „subbranchiales“ a poprimiv novo ime „jugulares“, nazvao je g. pisac dva različna razreda rib (drugi i peti) istim imenom. Pa kao što mu je za drugi (str. 144) i peti (str. 132) razred technički naziv „jugulares“ isti, tako mu je i hrvatsko ime za oba ota razreda isto, naime „grloperke“. Buduć se dva razreda istoga reda bez smetnje u nauku nemogu istim imenom nazivati, zato bih ja ovom zgodom predložio, da se drugi razred nazove „grloperkami“ (jugulares), a peti za razliku od drugoga „vratoperkami“ (subbranchiales). [2]) Kao što evo moradoh našemu piscu prigovoriti, da se je u razredjenju riba Leunisu iznevjerio, tako mu evo sada opet moram zamjeriti, da je Leunisa u razredjenju sisara sasvim sliedio. Ja mu to moram zamjeriti, što i on čovjeka u sustav životinja vrsta. Da vidimo, ima li pravo. — Poznato je, da i dan danas jošte nisu svi prirodoslovi

---

[1]) Iskreno izpoviedam, da sam bio nakanio knjizi na čelo staviti naslov „zoologija“ kao obćenito primljeni izraz, nu pošto je knjiga već dovršena bila, okrstih ju primjetbami vještih prijatelja potaknut, hrvatskim imenom; da tu nisam mogao staviti „živinstvo“ uvidjet će i sám g. recensent, znajući, da se pojam nauka o živinstvu — „životinjarstvo“ — razlikuje od pojma ukupnosti životinja — živinstva —, dočim bi se samim nazivom „zoologija“ jedno i drugo dobro razumjeti moglo Gg. profesori će prigodom tumačenja izpuniti ovu malu prazninu.

[2]) Pišući o drugom i petom razredu riba priznati mi je, da sam i sám na prvi mah mislio, da bi jednako nazivlje ovih dvaju razreda smetati moglo; nu kad čovjek ima pred očima, da drugi razred spada u bodljikave (A) a peti u mekoperne grloperne (B), to mislim da se takove smetnje nije bojati. Da su pako zbilja jedne i druge upravo g r l o p e r k e, to se jasno vidi iz definicije, koja umah izpod razreda stoji, jugulares. Naziv „vratoperke“, čini mi se, protegnuo bi grloperke izvan medja, u koje se upravo grlenimi pernjami stegnati imaju. U ostalom ja nisam nijednoj konvenciji protivan. Kratko vrieme, u koje sam tjeran velikom oskudicom hrvatske zoologije, ovo djelo napisao nije mi dopustilo, da se radi suglasja techničkoga nazivlja s razmještenimi po dalekih stranah naše domovine vještaci porazumijem; s toga mislim, da „životinjarstvo“ neće od svoje koristi ništa izgubiti, ako se techničko nazivlje boljim zamjenjuje, te će se s vremenom na temelju ovako izpravljenoga nazivlja ili ovo isto popravljeno „životinjarstvo“, ili posve novo lasnije izdati moći. Omne initium difficile.

jednoga mnienja, du li naime na našoj zemlji ima trovrstnih ili četverovrstnih stvorova. Jedni misle, da ima ruda, bilina i životinja, i ljudi. Prirodoslovi prve vrsti nevele doduše, da neima ljudi, jer bo to i nemogu, ali oni vrstaju čovjeka medju životinje i stavljaju ga životinjam na čelo — a zašto? To neznam, ali ovo znam, da je baš i tielo čovjeka različno od tiela mà i najpodobnije mu životinje. Tà koja životinja ima onakovu nogu, kakovu čovjek ima? koja živce onako spojene, kako su u čovjeka? koja moždane porazmjerno onako velike, kako čovjek? koja listove, kao što ih čovjek ima? Sve to a i jošte mnoge druge česti tiela drugojačije su u životinje baš i najpodobnije čovjeka. Ali i onda, kada svih tih tjelesnih razlika nebi ni bilo, valjalo bi čovjeku kao stvor zemaljski već s toga osebice smatrati jer on ima um i razum, koja nijedna životinja neima, koji je čovjeka govoriti naučio, što opet nijedna životinja nezna. Životinja živi život bilinski (jer se hrani i razplodjuje) i životinjski (jer se po svojoj volji s mjesta na mjesto giba i osjeća), pak ju ipak prirodoslovi razlikuju od biline — a čovjek? Od životinja da nerazlučimo? Ja barem neću ga nikada brojiti u „sisare dvoruke" (str. 40). [3]) — Životinje opisivati nebih ja nikada počeo sa sisari nego sa nevidi. Istina je, da mladež sisare bolje i više pozna nego li nevide, a takodjer mislim, da će se ona s toga i laglje učiti, ako učitelj sa sisari započme. Nù druga je, da li tim znanost gubi ili negubi (str. 30), a do toga nam je već u višoj gimnaziji stalo. — To je sigurno, da je ustrojstvo sisara raznovrstnije, savršenije, pa i zakučatije nego je ustrojstvo drugih životinja. Onda je i to sigurno, da je ustrojstvo čovjeka zakučatije od ustrojstva samih sisara. Kako će daklem učenik moći sasvim dobro shvatiti i razumjeti ustrojstvo sisara, pa i čovjeka, ako on nebude prije proučio ustrojstvo manje savršenih, jednostavno ustrojenih životinja? Njegovo učenje biti će puko učenje na izust, a da će na taj način znanje, daklem i znanost gubiti, mislim da je jasno. Onda mogu i to tvrditi, da učenik neće nikada tako dobro i jasno uviditi moći divnu premudrost božansku u stvoru njegovom, ako se sa čovjekom počme, kao što bi ju onda razumio, da se sa nevidi počme. [4])

---

[3]) To neće niti g. recensent nijekati, da se svi narodoslovci u tom slažu, da ima samo tri carstva prirode: živinstvo bilinstvo i rudstvo, a da u jedno od ova tri carstva i to u živinstvo i čovjeka, gledeć na njegov tjelovni ustroj, uvrstiti moramo, sili nas definicija životinje. Da se ustroj čovječjega tiela od tjelesa ostalih životinja razlikuje, to je stvar nedvojbena; nu da ove razlike nisu toli goleme, da se tielo čovječje pod koje u životinjstvu nebi smjelo subsumirati, priznala je golema većina izvrstnih prirodoslovaca. G. rec. je veema dobro opazio, da čovjek živi životom čovječjim i životinjskim; ja ga nisam niti s obzira na njegov životinski život uvrstio medju životinje, već, držeći isti ovaj nižega stepena život uzvišenijim nad ostale životinje, stavio sam ga s više pogleda na njegovo tielo kao posebni razred na čelo životinjstvu. Nu on čovjek sa svojih nad sve ostale zemaljske stvorove uzvišenih svojstva se sam na str. 40 kao uvod kod dvorukih naročito napomenuo. Ovim postupkom mislim, da nisam dostojanstvo čovjeka ništa snizio, dapače držim, da se njegova umna i moralna svojstva tim većma uzvisuju, čim je slabijom i nestašnijom predstavljena njegova aminalna stran, sliedeći primjer izvrstnih kršćanskih pisaca, koji čovjeka predstavljaju s jedne strane baštinikom vječne slave, a s druge (tjelesne) strane šakom praha i hranom crvi."

[4]) Ob ovom pitanju: je li se ima nauk o životinjstvu započeti ozgor ili ozdol t. j. od najsavršenijih ili najnesavršenijih dalo bi se mnogo pro et contra govoriti i pisati; jer su i najizvrstniji prirodoslovci ovim pitanjem na dvie strane razdieljeni;

Svaki hrvatski pisac valja da sustav po duhu hrvatskoga jezika izpravi i prikroji, gdjegod je to potrebno. Naš je pisac to pri razredjenju sisara zaboravio, zato mu i jest razredjenje nješto malo smiešno. Po njem imadu (str. 39) sisari dvoruci (čovjek) pandže a kopitari papke, premda i on sám sasvim dobro zna, da sisari dvoruci imadu samo nokte i kopitari kopita. Niemac može, nepovriediv duha svoga jezika, medju „Hufsäugethiere" brojiti i „Vielhufer" i „Zweihufer" i „Einhufer", nù mi Hrvati to učiniti nesmijemo, oliš ako hoćemo jezik, mà i smiešno bilo, po tudjem sustavu natjerati. Naš pisac imao je daklem reći: sisari sa nokti na gibivih prstih, a takovi su: sisari dvoruci (ako ih tko medju sisare već brojiti hoće); onda: sisari sa kopiti na negibivih prstih, a takovi su: kopitari; zatim: sisari sa papci na negibivih prstih, a takovi su opet: dvopapkari i mnogopapkari. [5])

O sustavu valja mi jošte jednu reći a ta jest, da bi se ja u nazivanju plemena i rodova radje poveo za Talijani nego Niemci. Talijani naime izrazuju rod i vrst jednim istim imenom, pa tako bih i ja činio. Oni n. p. nazivaju rod i vrst „lepre", „corvo", „picchio", „anitra", „rana" itd., a ja bih rekao „zecevi", „miševi", „vrane", „žune", „patke", „žabe", „šarani" itd. Nu ako bih već i htio za plemena i rodove različna imena vrsti imati, to bih nazvao: životinje nalike zecu, mišu vrani, žuni, patki, žabi, šaranu itd., ili ako bih baš jednu rieč želio, a ono: zecolike, mišolike, vranolike itd.; jer mi se čini, da su ovi názivi više po duhu našega jezika, a onda da se njimi i sama stvar, koja se označiti hoće, bolje označuje, nego sa piščevimi imeni, kao što su: miševci (str. 56), zecovci (str. 58), vranovke (str. 94), žunovke (str. 58), patkarice (str. 111), žabnjaci (str. 132), šaranovci (str. 147) itd.

Toliko o sustavu; — a sada mi je razjasniti njekoje dosta važne stvari, koje u piščevom životinjarstvu nisu sasvim jasne tè bi gdjekoga osobito učenika pomutiti mogle. Pisac veli, da „mrežnica (str. 15) sastoji iz množine živaca, iz vidnoga živca izlazećih", tè bi se po tom moglo misliti, da mrežnicu mnogi i razni živci spliću, a to ipak nije. Mrežnica sastoji naime iz jednoga živca, i to živca vida, koji se unišav u oko, u njem razvrgne; svrži vidnoga živca izpreplitaju se i satvore mrežnicu [6]) — Krv, koja se je u desnoj kletki prikupila' istoči se iz nje u plućnu kucavicu (Lungenarterie), koja se je razgranila i grančice žilami — vlasasticami (Haargefässe) završila. Protekavši kroz žile-vlasatice, izlije se krv u grančice plućne žile-krvice (Lungenvene) a iz njih u jednostruku plućnu žilu-krvicu, koja ju napokon u lievo predsrdje iztoči. Tako bi se imala razumjeti piščeva izreka (str. 21), da naime „plućanice (tako naziva on Lungenarterien) preko pluća krv u lievo predsrdje vode." — Ptice imadu „volje" a kukci „želudčić"; „gušu neimaju ni ptice ni kukci, jer je guša bolestna izrasao. — Na str. 13., gdje no pisac veli, da je „lubanja s moždani i hrbtenica sa hrbtenjačom stolica animalnih živaca", pa onda malo niže, da „vegetativni živci u grudnoj šupljini i lubini stoluju", valja ovako razumjeti: Moždani su umješteni u lubanji a hrbtenjača u

---

ja sam osvjedočen, da je u „životinjstvu" poprimljeni red za mladež srednjih učilišta uspješnijim, te je ovaj postupak jednim, po Europi slovećim prirodoslovcem, koji je rukopis „životinjarstva" rasudjivao, valjanim priznat. Za visoke škole i za strukovnjake počeo bih da kako i ja zoologiju učiti ozdol.

[5]) Ovdje g. rec. pravo ima, da se na str. 39 kod sisara pod a) ima dodati: „s nokti ili . . . .", što je pogreškom izpušteno, a da se kopitari medju papčare mogu, dapače moraju vrstiti, mislim s toga, što kopitari imadu papke i to dva mala, premda krnjasta, pod kožom sakrivena. i treći veliki kopitom obuveni papak.

[6]) Mislim, da je to isto u „životinjarstvu" samo drugimi riečmi rečeno.

hrbtenici, pak iz moždana i hrbtenjače polaze animalni živci, koji se onda svikamo razilaze, vegetativni živci pako smješteni su u prsih i trbuhu. — Prohodnjak, mokračnik i spolna uda nesudaruju (str. 118), nego se sastaju u jednoj rupi, kroz koju se onda i izmiću. — U pera je u cievi ucjevak, a nije duša (str. 76). — Životinje neizmiću iz sebe „blato“ nego pogan. Ote i jošt druge njim podobne nejasnosti potekle su, kao što mi se čini, odtale, što se je pisac prestrogo njemačkoga izraza držao. Nù našim piscem moramo jošte kroz prste gledati, jer oni znanstvenu knjigu tek stvoriti imaju, a da to nije lahak posao, znati će svatko, tko je kušao. — Črknjica je stvarca mala, koju svatko lahko pregledati može; ali ako i jest ona mala, zato joj je ipak vriednost dosta puta veoma velika. To valja osobito ob onih črknjicah, kojimi stope, palceve i crtice zaznamenjivati običajemo jer je velika razlika izmedju jedne i dviju črknjica. Tako veli naš pisac, da je gavran (str. 95) velik dva palca mjesto dvie stope, mosasaurus (str. 126) 25 palacah mjesto 25 stopa itd., a tomu nije ništa drugo krivo nego črknice, zato će i učitelj i učenik na njih morati pozoran biti. [7])

Veoma mi je drago, da sam sa piscem „životinjarstva“ istoga mnienja, da nam naime valja pridržati imena ruska, poljska, češka onih životinja, koje žive u Ruskoj, Poljskoj i Českoj, i za koje nam braća svoja narodna imena imadu. Prikojiv takovo ime po duhu našega jezika, dobiti ćemo dosta valjanih naziva, za koje nam daklem neće trebovati nova imena kovati. Meni se u obće kao i našemu piscu najbolje dopadaju nazivi, što ih je sam puk stvorio, samo kada bi nam svi takovi nazivi poznati bili! G. pisac i ja kujemo više puta nove rieči, pa baš mnogo puta i loše, a narod ima ih prekrasnih. U tom će nam svim skupa pomoći nazivni rječnik, koji će se sastaviti iz pobranih pučkih i dobro skovanih naziva. Zato sada niti neću izbrajati one skovane nazive, koje bismo liepimi narodnimi imeni zamieniti mogli.

Napokon nebi sgorjega bilo, kada bi naš pisac bio kod onih životinja, što u našoj domovini žive, to nam samo sa njekoliko rieči kazao. S toga nebi knjiga mnogo veća bila a postiglo bi se nješto, što oba od srca želimo, naime to, da bismo si danas sutra hrvatsku faunu sastaviti mogli, ondà da bi nam mladići jednoč znali, čego doma imaju, da neostanu do vieka tudji u svojoj kući. Nam valja i o tom misliti, zato bismo se g. piscu jošt većma zahvaliti imali, kada bi on to već u svojem „životinjarstvu“ bio započeo.

Ja rekoh; ali možda sam krivo shvatio, s toga vas molim, da me izpravite.

U Osieku mjeseca Studenoga 1863. pisa *Živko Vukasović.*

---

[7]) Ja sam njekoje pogreške tek nedavna, pošto je „životinjarstvo“ već i razposlano naknadno tiskati dao i dotičnim zavodom poslao, ta se gg. profesori umoljavaju, da njihovim nastojanjem učenici zamiene posljednji list, na kojem su pogreške nepodpuno naznačene bilo, s poslanimi podpunijimi „izpravci“. Da se je uzprkos i najpomnjivijoj pazki ipak jošte pogdjekoja pogreška uvukla, kao što su gori navedene 2″ mesto 2′, i 25″ mjesto 25′, imadc se pripisati naglosti, kojom je djelo tiskano. **Torbar.**

KNJIŽEVNIK.

ČASOPIS

za

jezik i poviest hrvatsku i srbsku,

i

prirodne znanosti.

Uredjuju i izdaju

(podporom Matice ilirske)

Dr. Fr. Rački, V. Jagić, J. Torbar.

Godina I. svezak 2.

U ZAGREBU.

Brzotiskom Dragutina Albrechta.

1864.

Naš pravopis.

II.

Nastavljajući „o našem pravopisu“ *), netreba mi iznova sjećati čitatelja, da se u dokazivanju neću služiti razlozi pukoga oportuniteta bud pedagogike školske; ja ovih sredstva neprezirem nu što bih i mogao odanle i to na svoju korist navesti, sve je već dovoljno poznato. Bilo bi takodjer suvišno izriekom spominjati, da se neoslanjam na ugled osobe, nego na ugled stvari t. j. ovdje na ugled jezika i njegovih nutarnjih, od samovolje pojedinih slovnica i slovničkih nauka nezavisnih zakona. Zato ću riedko samo pitati, tko što reče, a često puta, što tko reče.

Čitao sam negdje, da je jednoč car Tiberij učinio pogrješku, neznam, jeda li u govoru ili u pismu. Od dvojice prisutnika ukori ga jedan, a to bijaše Marcel; drugi pako, po imenu Kapito, pohvali rekav, da, štogod car rekne, sve je dobro latinski, pa kad i nebi bilo, da će do skora postati. Na to će Marcel, valjan gramatik ali loš udvorica, ovako odgovoriti: Lažeš Kapitone! Cezar može doduše podieliti pravo gradjanstva čovjeku, al ga nemože rieči.

U toj anekdoti ima ta istina, da čovjek, kao što samo onoliko prirodom vlada, koliko joj pozna zakone te jim se pokori, onako će, bio mudrac, bio pjesnik, bio jezikoslovac, samo donle zapoviedati jeziku, koliko mu zakone pozna ter jim se podlaže. (M. Müller Vorles. über Wiss. d. Spr. 34).

Tko vjeruje u ovo načelo, zahtievati će od svakoga gramatika, dakle i od mene, da mu se neumuje po privatnoj domisli, da mu se neizvode pravila, kako bi se meni il tebi svidjalo, već da se iznose na vidjelo sve same stare, dà vrlo stare istine.

Tako sam zbilja do sada ja i činio, a posao bijaše za me vrlo ugodan; navodeć davna svjedočanstva prije vjekova živućih svjedoka podje mi za rukom dokazati, da se u do sada tumačenih, znamenitih, točkah naš današnji jezik kreće posve na historičkom temelju; ali što sada sliedi, neće biti po svoj prilici jednako ugodno, dapače sretan ja, ako nebude mnogiem upravo zazorno! Namjeravam bo doskočiti golemoj gramatičkoj priedsudi, ter dokazati

*) Žalibože ima ljudi, kojim taj članak i njegov naslov nije po volji; tuže se, zašto neimamo ništa važnijega, nego li je o „pravopisu“ pisati; na ovake prigovore neka odgovaraju sami članci i nepristran sud čitatelja; a tko misli, da se tiem nesloga i razdor sije, što se nespretnost, dà pogrješnost kojega slovničkoga oblika dokazuje, i to pod čednim naslovom „naš pravopis“ — pristran je, i nepravedan te zavidi našemu napredku. Uredničtvo.

čitavu ništavost svih kolikih kombinacija gramatičkih o drugom padežu množine imena samostavnih, kako ga u nas pišu, a mnogi i izgovaraju.

Predpostavljam, da je većini čitatelja poznata dugačka razpra, što se vodila do najnovijega vremena ob ovaj padež; mislim da je svatko barem štogod načuo o neprestanom navaljivanju g. Fr. Kurelca na „zagrebački *ah*“ i na „*ahavce*“. Ako sve ostalo — čega mnogo ima — odbijemo na poznatu žestinu istoga gospodina, izpoviedam, kako pravda zahtieva, da je dovoljno opisao suvišnost pismena *h*-a kod samostava u drug. pad. množ., dapače da je faktičnom porabom nekolikih vjekova naše književnosti temeljito dokazao, da onomu pismenu ondje mjesta neima. Zato neću, da isto opetujem, što već i on sám i drugi nuz njega temeljito napisaše na obtužbu biedna pismena; nekanim s nikim i proti nikomu polemike voditi, već želim da kano u zrcalu nadjemo kratku ali razgovietnu sliku života ovoga jednoga našega padeža, gledeć na njegovu fizikalnu stranu t. j. na promjene glasovne, naprama znamenovanju i porabi skladbenoj, u koju se neupuštam.

U ljudskom mišljenju razlikujemo pojam i priedstavu kao materijal od forme t. j. onoga odnošaja, u koji ovi pojmovi i priedstave medjusobno dolaze. Budući pako da jezik zovemo glasovnim izrazom misli, te se po jednoj definiciji veli, da je govoriti isto, što na glas misliti, to treba da i na ovom odiélu misli razlučimo izraz za dvoje: za pojam i priedstavu i za njihov medjusobni odnošaj. (Steinthal Gram. Log. Psych. p, 359). Pojam ili priedstava, što zovemo znamenovanje rieči — jerbo riеč nije jošter priedstava, već ju samo znamenuje: Steinth. 346. — čuva svoj zametak u korienu, a čime se korien s kraja nastavlja zovemo nastavak, i taj izrazuje odnošaj znamenovanja rieči u izrjeku. Medju korien i svršenu t. j. nastavljenu rieč dolazi obično neki posrednik, koji zovemo osnovom (thema), jerbo su na njem osnovane pojedine kombinacije uže zajednice, kano u imena: padeži, u glagola: vremena, osobe. (Pott Et. Forsch. II. 1. 225). N. p. „*umrieti*“ ima svoga znamenovanja korien *mr* (u sanskr. *mar* i *mr*), iz kojega promjenom nutarnjom i dometkom vanjskim postade: *mori* kao osnov nova roda rieči s preinačenim ponešto i znamenovanjem. — I korien i osnov da se nadju u savezu, kakova treba govor ljudski, zahtievaju odnošajnih nastavaka, kano kad reknemo: *mre*š, *mre*mo, *mre*te itd., *š*, *mo*, *te*, označuju odnošaje osobne. Isto tako u oblicih: *žen*e, *žen*i, *žen*ah, *žen*am, *žen*ami itd. treba da je konačnih nastavaka taj smisao, da će izraziti odnošaj jedne rieči prema ostalim u izrjeku.

Dokazana je istina, da u podpuno uzčuvanom životu jezika indoevropskoga nemanjka riečim niti glasovni izraz pojma ili priedstave niti njihova odnošaja. Kadšto ipak kan da se taj glasovni obseg tečajem vjekova od premnoge porabe iztrošio, osobito je konac rieči izvržen što većim nepogodam; ondje bo su sila i napor organa najslabiji pak će najprije štogod žrtvovati. (Schleich. D. Spr. 59.)

Sravnjivanje n. p. jezika staroslovenskoga s inimi srodnici dokaza nam zbilja, da se ovdje nijedna rieč nedočima pravim suglasom, nego ili je sasvim odpao, kao : *s*, *t*. ili mu se, ako bijaše *n*, *m*, sačuvao trag u nosnih samoglasih ę i ą (Schleicher Beiträge I. 402.). Odatle još i danas običaj u ruskom i našem „slaveno-srbskom“ jeziku, da suglasnim svršetkom rieči dopisuju ъ i ь, pa ako je to sada samo od stare navade, imadjaše u prvobitnosti velik smisao (Buslaev Opyt istorič. gram. I. 40).

Zato je u raztumačivanju gramatičkih oblika mȃ kojega jezika prieka potreba, da se za temelj stavi najstarodavniji zastupnik ukupnoga roda n. pr. roda slovjenskoga: stara slovenština; dapače mnogokrat prisiljeni smo i preko roda uzporedjivanje nastaviti, da samo tim sigurnije dopremo do cilja *).

Naš današnji jezik, da za primjer kažem, nije se mnogo promienio od obćene, barem slućene, prvobitnosti i opet bi nam mnogi oblici silno izmučili glavu, da nejma staroslovenštine; a opet tumačenje stare slovenštine bez pomoći komparativnoga jezikoznanja ni kuď ni kamo: tomu netreba ljepšega dokaza, nego što je gramatika Dobrovskova na svakoj skoro strani. Sravnite na pr. u Dobr. p. 466 ss. „paradigmata declinationum“, pak ćete se ob istini mojih rieči osvjedočiti.

Mi ćemo se ovdje s malim zadovoljiti, pa da ono, što želimo, dokažemo, netreba upravo, istinu govoreć, nikakova osobita napora; iz predpostavljane bo medjusobne srodnosti samo nekih najpoglavitijih jezika indoevropskih, lasno će se razabrati, kako p r a v i l n o naš drugi padež množine odgovara dotičnikom inieh jezika. Medjutim, našav obličnu srodnost padeža, namiće se jezikoslovcu novo, zanimivo pitanje, kakov li bijaše s m i s a o nastavaka, koji različite padeže tvore, osobito u ono davno doba, dok medju znamenovanjem i njegovim glasovnim izrazom postajaše uži savez medjusobne sviesti. Dobro je, da i o toj točki već u napried saslušamo mnienje učenih jezikoslovaca, pošto se samo ovako shvatiti i valjano u v a ž i t i može vriednost padeža, a to nije stvar neznatna : gubitak jednoga smije se prozvati velikim obćenitim gubitkom narodnjim, dapače onaj momenat, kada se iz pameti naroda izbriše i izgubi njihova pravilna poraba, ne sluti na zdravost nutarnju, nego mu po svoj prilici potajni crv žile podjieda.

Ovakov neugodni momenat u životu latinskoga jezika predočuje nam jezik z a k o n i k a l o n g o b a r d s k i h k r a l j e v a (edicta regum Longobardorum); navesti ću za pouku jedan primjer: Si quis Roman*o* (m. —*us*) abueri fil*ii* (m. —*os*) de femina longobarda et antequam ad legitimam uxore (odpade *m*) tullerit, filios abuerit, et postea legitim*a* (m. —*um*) fecerit fili*o* (m. —*um*) habueri, qualiter dividat zius, id est fatr*em* (m. —*ter*) patris aut avun-

*) Die Aufgabe des Sprachforschers ist nicht die, nachzuweisen, wie sich ein Chaos, ein „Urschlamm“ allmählig gestaltet hat, sie gleicht eher der des K u n s t h i s t o r i k e r s, der die lebensvollen Gestalten der Blüthezeit aus abgemessenen Typen einer älteren Kunstperiode erklärt. A b e r e i n Z u r ü c k g e h e n a u f j e n e n f r ü h e r e n Z u s t a n d ist unerlässlich. Curtius Grundzüge I. 23.

cul*um* (m. —*us*) id est fra*tre* (m. —*ter*) matris! Ovo niti je više stari latinski, niti opet novi talijanski jezik, već putnik, koga zatekosmo na mukotrpnu putovanju u onakovu stanju, da neumije razlučiti padeža n. pr. nominativa od akuzativa itd.; jerbo je izgubio, bolje rekuć iztrošio nastavke, kano ti u nom. *s* u akuz. *m* itd. Ali toga gubitka nemože bez odštete podnieti, za dokaz, da mu nastavci *s*, *m* itd. svakako nešto naznačivahu; zato su vrlo istinite prekrasne rieči velemeštra gramatičkih nauka, kada veli: Aus den einsylbigen Wurzeln gêhen Nomina hervor, substantive und adjective, durch Anfügung von Sylben, die wir nicht, ohne sie untersucht zu haben, als für sich bedeutungslos, gleichsam als übernatürliche mystische Wesen ansehen dürfen, und denen wir nicht mit einem todten Glauben an ihre unerkennbare Natur entgegentreten wollen. Natürlicher ist es, dass sie Bedeutung haben, oder hatten, und dass der Sprachorganismus Bedeutsames mit Bedeutsamen verbinde. Warum sollte die Sprache accessorische Begriffe nicht auch durch accessorische an die Wurzel herangezogenen Wörter bezeichnen? Alles wird versinnlicht, verkörpert durch die sinnliche, körperliche Sprache. (Bopp V. Gr. I. 240.)

Nastavci dakle padežni bijahu po mnienju Boppovu i svih drugih današnjih jezikoznanaca neko vrieme osjećani kao posebne rieči; samo se pita: kakove? Tomu odgovara Bopp: Ihrem Ursprunge nach sind sie, wenigstens grösstentheils Pronomina. Woher hätten auch die mit Wortstämmen zu einem Ganzen verwachsenen Exponenten der räumlichen Verhältnisse besser genommen werden können, als von denjenigen Wörtern, welche Persönlichkeit ausdrücken, mit dem inhärirenden Nebenbegriff des Raumes? (Bopp V. G. I. 245.)

Drugačije misli Pott, koji o teoriji upravo spomenutoj ovako sudi: Ich für meinen Theil habe dieser Lehre, welche die Endungen der obliquen Casus, die meisten Praepositionen und selbst Zahlen aus Pronominen ableiten will, nie sonderlichen Geschmack abgewinnen können. So dünn wird bei derlei Ableitungen die Luft, als sässe man unter einer Luftpumpe. Daher mein Unglaube, den auch vielfach auszusprechen Gelegenheit genommen worden. (Pott. Praeposit. 61.) — Pott se dakle s ovim mnienjem o zaimenoj vriednosti padežnih nastavaka neslaže, nego navadja rieči, što jih Grim već god. 1822. izrekao: „ako se čovjek drži te misli, da je iz početka priegib (flexija) nešto onakova u svojoj unutarnjosti sadržavao, čime se kasniji jezik izvana poslužuje, to se čini, da se priedlozi imaju smatrati kao sufixi, kojimi se odnošaji padežni iz koriena razvijaju.“ (Praep. 20.) — te potvrdjuje ovo posve razložno umovanje novimi dokazi, kano ti je poznata istina: da čim je koji jezik starodavniji, tim u više slučajeva može podnieti padež bez *) pried-

*) Ovu istinu potvrdjuje u slavistici mnogo prekrasnih primjera; pomislite samo na starosl. lokal bez priedloga u smislu mjestnom ili vremenom, i uz glagole sastavljene s takovimi priedlozi, gdje bi stojao lokal. (Sr. Busl. §. 247). Tko toga nezna, lako bi lokal držao za genitiv i eto ti tobože dokaza, da se ima u gen. *h* pisati. Experto crede Ruperto.

loga, a što većma potamnjuje smisao nastavaka padežnih, to je šire gospodstvo priedloga; nasuprot kada iznemogu nastavci osobni u glagola, širi se i preuzima mah gospodstvo podupirećega jih zaimena. Ovaj je dokaz silan! U samom dakle jeziku sačuva se slutnja, da mu u padežih za izraz odnošaja treba priedloga, a u osobah za nastavak glagola zaimena! Tako i jest. Uzmimo za primjer jezik novobugarski. U nominativu zahtieva svoj „člen" тъ n. pr. naša rieč *vuk* glasi Bugarinu: вълкътъ ili вълкотъ, a da тъ nije nego zaime pokazno, dometnuto samostavnom osnovu, može biti svakomu jasno, osobito kada još pomisli na spolnik grčki, romanski i njemački. Ovako u nominativu, ali u kosih padežih upotrebljuje priedloge i to отъ ili на (obično) za genitîv i dativ, a ostale prema potrebam. N. pr. На Арапотъ Марко му зборвеше (Iz Narodnih pjes.); ovdje vidimo mjesto pravoga dativa: арапу ili арапину — obnemogli i članom poduprti oblik: арапотъ, a uz to još priedlog: на. K tomu je suviše dodano i zaime: му. Ili: тà се чуе до синіо-то небо; ovdje izabran je dobar priedlog, samo što neima više upliva na padež. (Sr. Hattala u Č. Č. M. 1857. 234).

Ovo su praktični dokazi za istinitost mnienja Pottova o postanku kosih padeža u indoevropskom, pak niti Bopp nije tomu baš mnogo protivan, jerbo se napokon i on nalazi često prisiljenim, da izreče srodnost medju priedlogom i pokojim padežnim nastavkom; n. pr. u sanskr. inštr. jedn. kod nastavka *â* (Gr. §. 158), kod ablativa *t* s prislovom *tas* (Gr. §. 421.), kod nastavaka, u kojih je *bhi* sadržan, s priedlogom *abhi* (Gr. §. 223) itd. U najnovije doba zastupa isto mnienje u Kuhnovu Časopisu (B. XII. H. 4. 1863) neki H. Grassman. Od slovjenskih jezikoslovaca spomenuti ću vrloga Hattalu, koji se izjavio za isto mnienje u Č. Č. M. 1857 p. 235 ss. —

Ako je dakle istina, da ono, što padežnimi nastavci zovemo, bijahu nekoč samostalne rieči, u načelu istovjetne s onimi, koje su u gramatici poznate pod imenom zaimena i priedloga: to će svatko lako dokučiti, da je velika bezdušnost krivo padeže miešati, dok njim ikoliko razlika u narodu žive, da je griešno, krivo jih tvoriti i tumačiti, osobito ako to ista slovnica čini, kojoj je dužnost, da bdije nad zakoni, ne pako da zakone gazi.

Govoreć o padežu pita se za njegov nastavak, koji se na kraju rieči dodaje onomu, što nazvasmo korien bud osnov. Znamo pako, da je kraj rieči podvržen najjačim promjenam; zato su za nas ovdje najvažniji oni zakoni, koji vladaju u pojedinih jezicih gledeć na svršetak rieči. Jedan takov spomenuo sam upravo: da se na kraju rieči u staroslovenskom netrpi suglas (I.), a drugi opetovan bi u „Književniku" I. p. 26 — 27 iz Zagr. programa: da se nakon odbačenih krajnih suglasa pokraćuju još i preostali samoglasi, što su dugi, u kratke; što kratki u poluglase. (II.)

Ovaj dvoji pojav jednoga zakona staroslovenskoga*) tumači množinu

*) I drugi jezici imadu svoje zakone za svršetak rieči: n. pr. o gotskom sr. Westphal u Zeitschr. f. Vergl. Spr. II. 161; o litavskom: Schleicher Gr. §. 27.; o lat. grč. jeziku: Leo Mayer vergl. Gr. p. 222. itd.

oblika, koji se na prvi mah čine posve neslični; n. pr. što mi velimo pridjev: *suh*, starosl. **соухъ**, tomu odgovara točno litv. *sausas*, samo valja znati: 1. da je u **соухъ** odpao po zakonu I. krajni suglas *s*, što bijaše znak nominativa jedn. muž. spola, kao što je u gr. lat. *os* — *us*, u litv. sanskr. *as* (Gled. Zagr. progr. 1862 §. 19); 2. da je po zakonu II. onaj u litv. pred *s* stojeći samoglas, kojemu upravo navedosmo zamjenike *a*, *o*, *u*, u slov. pokraćen u **ъ**; napokon 3. da je naš suglas *h* (**х**) često istom u kasnije doba nikao na domaćem zemljištu mjesto prvobitnijega *s* (Schleich. Comp. 249; Bopp Vergl. Gr. I. p. 144). Ovu noviju vriednost pismena *h* (**х**) valja si osobito zapamtiti; n. pr. **юха** u sansk. *jûšas* (m. *jûsas*), lat. *jûs-jûris* (m. *jûsis*); **снеха** (*snaha*) lat. *nurus* (m. *snusus*) gr. νυός (m. σνυσος) sansk. *snûšâ*; **оухо** lat. *auris* (m. *ausis*) lit. *ausis* got. *auso*; **моуха** lat. *musca* gr. μυῖα (m. μυσια) itd.

Ovako je dakle, odbivši *sau* na jednakost sa **соу** — naš **хъ** ono što litv. *sas*.

Istim si načinom odgovaraju naš **хъ** u aoristu prve osobe sa sanskrit. *sam* (u okolnostih i *šam*), gr. σα, n. pr. sanskr. adikšam (od kor. diś i nastavka: *sam* a augment je *a*), gr. ἔδειξα = ἐ — δειχ — σα; u slov. **каза** — **хъ** = **казахъ**. Ovdje uzporedjeni: sansk. *sam* gr. σα i slov. **хъ** pokazuju, da je u nas po I. odpao suglas *m*, a po II. samoglas *a* pokraćen u **ъ**.

U starobug. ima dapače još aorista prve osobe na **съ** (mjesto **хъ**) i to je prvobitstvu mnogo bliže (sr. Mikl. Vergl. Form. §. 121)

Kao treći slučaj, gdje je naš **х** zamjenik inieh jezika *s*-u, napomenuti ću lokal množine, u slov. na **хъ**, da se ujedno vidi golema razlika medju ovim pravilnim i onim nesudjenim u tobožnjem genitivu množine. Nastavak ovoga padeža glasi u sanskr. *su* ili *šu* (prvobitnije, vele, da je *sva*, u vedah dapače: *susu*, Schleich. Comp. §. 256), u zendu *šu* ili *hu* (pamtite i ovdje zamjenu od *s* i *h*), u litavskom *se* i *s* (dapače *su* i *sa*); u slov. dakle po gori rečenoj zamjeni od *s* u *h*, i pokraćenju od *u* u **ъ** posve dosljedno: **хъ**. N. pr. od sanskr. osnova *vrka*, nomin. *vrka-s* (gr. λύκος) ima lokal glasiti: *vrkasu*, samo što se kod ovakieh mužkih rieči osnovni samoglas *a* spaja sa *i* u *ai* = *ê*, dakle *vrkaisu* = *vrkêšu*; tomu obliku odgovara najtočnije, što može, slov **влъкѣхъ**, naime: *vrk* = **влък**, *ê* = **ѣ**, i *su* = **хъ**; samo što se po domaćih zakonih mora **кѣ** pretvoriti u **цѣ**, dakle: **влъцѣхъ**. Još bliže sravniti ćemo sanskr. *sûnu-su* i slov. **сынъхъ** (ako baš ova rieč ovako i nedolazi, ima mnogo drugih na **ъхъ**, sr. Mikl. form. §. 6. c.), u litv. sunů-sù i sunůsè ili sunůs.

U ženskih sanskritskih na *â* ostaje ovaj samoglas pred *su* posve nepromienjen, a tako i naš *a* pred nastavkom **хъ**, n. p. sanskr. *vidhavâ-su* slov. **вьдова-хъ** t. j. *vidhav* = **вьдов**, *â* = *a*, *su* = **хъ**. Tako kažemo mi rukah stslov. **рѫкахъ**, u lit. rankosu, rankose i rankos itd.

Iz ovih primjera sliedi očito, da je lokalni **хъ** posve etimologičan, jerbo mu odgovara, kako valja, sanskr. *su*, litv. *su*, *se*, *s*, a naši gramatici neka si to izvole dobro zapamtiti, da već jednom prestanu krivo razumievati rieč: etimologičan, te se okane etimologičnost po Crnoj Gori tražiti!

Duboki smisao nastavka lokalnoga shvaćaju, kako treba, svi slovjenski jezici čuvajuć ga u bitnosti nepovriedjena sve do dana današnjega, a bitnost lokala množine sastoji se u nastavku хъ — *ch* — *h* svih slovjenskih jezika; dapače u staročeskom dočuva se još uspomena prvobitnijega *s*-a mjesto *h*-a u oblicih XI — XIII. vieka na *as*. (Sr. Šafařik Počátk. 32 i Čas. Č. M. 1847 p. 127). Ovakov su ostanak lokala na *s* i oblici zaimena osobnih: насъ (*nas*), васъ (*vas*); sr. Bopp. Vergl. Gram. II. §. 339.

Četvrti slučaj, da je naš *h* (х) zamjenik prvobitnijega *s*, nalazim u genitivu množine, ali ne imena samostavnih, već zaimena. Znamenito je najme, da u sanskritu ima za genitiv množ. samostava i pridjeva nastavak *âm*, a za zaimena nastavak *sâm*. Istinabog mnogi gramatici uče, da je *âm* istom postao od *sâm* (Schleicher Comp. §. 253.), ipak je uvaženja vriedno, što većina jezika tu istu razliku pravi, te kod zaimena ostaju pri nastavku, koji se može liepo uzporediti ili izvesti iz *s m*; dočim u imena vole kraći nastavak, odgovarajući sanskritskomu *m*. N. pr. ima zaime pokazno koriena: sanskr. *ta*, gr. το, slov. тъ. Ovo zaime glasi u gen. množ. mužk. spola u sanskr. *têš m* (= *tê* + *sam*), u lat. *tôrum* (u: *istorum*), u slov тѣхъ.

Ovdje se prva polovica slov. slaže sasvim sa sanskr. t. j. тѣ = *tê*, a što je onamo *sâm*, to je ovdje: хъ; nu kao što je pravilno, da se *s* zamjenjuje običnim našim *h*, to se ipak čitav *âm* nebi imao pokratiti u ъ; jerbo ako i reknemo, da je *m* odpao, ostaje još , kojemu bi u redu odgovarao naš *a*, kao što zbilja kod sanskr. osnova na *â* ostade u nas *a*, ili što je sanskr. akuz. *âm*, odgovara mu naš ѫ (= *am*) n. pr. vidhavâm = вьдовѫ. Do tolika uništenja, t. j. da se sanskritskomu *âm*, grčkomu ων, lat. *um* jedini trag sačuva u slov. ъ — kažu nam put oblici jezika litavskoga svojim posredovanjem; ondje bo od *âm* ostade *û*, dapače dielomice *un* ili pred priedlogom *pi*, koji se genitivu zapostavlja, takodjer *um* (Schleich. Lit. Gram. §. 77). Zato se po strogoj dosljednosti nemože ništa prigovoriti, da Schleicher (Beiträge I. p. 412.) za prielaz od prvobitnoga *âm* do današnjega ъ predpostavlja posredni oblik ѫ (ą). Možemo i dalje poći, te sjetiti na savez medju ѫ i ы prema а, koji se u mnogih pojavih očituje, naročito u akuz. množ. влъкы prema мѫжѧ a prvobitni je dočetak *ans* (Bopp. V. Gr. I. §. 236). Smije se dakle reći, da je u gen. množ. pokraćivanje krajnih samoglasa u slovenskom za jedan korak dalje izvedeno, nego li u akuz. množ. i to oviem redom: iz *âm* u ѫ (ą) u ы (y) u ъ (Sr. takodjer Hattala Č. Č. Mus. 1862. II. 139). — Našemu je тѣхъ = sanskr. *têšâm* posve srodno gotski: *thizê* (sr. Rumpelt Deutsch. Gram. §. 84 i 104) a još bliže starini sačuvao se staropruski genitiv na *son*: *stei-son* (Bopp. §. 248).

I ovdje nezaboraviše jezici slovjenski sve do dana današnjega na pravi smisao pismena *h*, već se u zaimena svuda sačuvaše oblici osnovani na хъ: тѣхъ i нхъ; dapače u gen. насъ, васъ ostade i opet još starija uspomena *s*-a, sr. litv. musŭ i jusŭ.

Što je тѣхъ prema têšâm, to je нхъ (= jѣхъ) prema jêšâm, a ovo je za-ime uzrok, zašto i genitiv množ. imena pridavnih dan današnji u našem jeziku bez razlike spola izilazi na *ih*. Dočim najme nekoč svako ime pridavno bijaše sklonivo preko svih padeža i spolova kao da je samostav, svršujući se na ъ, а, о (є) i opet po deklinaciji sastavljénoj t. j. tako, da se običnomu obliku dodavao jošter dotični padež zaimena и, ꙗ, ѥ, kano ti: добръ + и = добрън ili добръін ili добрꙑ, добра + ꙗ = добраꙗ, добро + ѥ = доброѥ itd. sačuva se u hrvatskom jeziku podpuna razlika samo u nekoliko padeža, a sve drugo propade tako, da je preostao samo oblik sastavljene deklinacije; n. pr. jošte razlikujemo dobra i dobroga (t. j. добра + ѥго = добраѥго = добрааго = добраго) čovjeka, dobru i dobromu (t. j. доброу + ѥмоу = доброуѥмоу = доброуоумоу = доброумоу i odavle po uzoru zaimena: добромоу) *čovjeku* itd. ali u genitivu množine nebismo više rekli добръ, kao što se u staroslov. nalažaše, već samo: *dobrih* t. j. добръ + нхъ = добрꙑхъ. Evo ovakav primjer iz Ostromirova Evangjelja: въ тѣхъ лежаашє мъножьство болѧщнихъ, слѣпъ, хромъ, соухъ, gdje no su posljednja tri pridjeva u genitivu množine, a mi bismo rekli: *sliepih*, *hromih*, *suhih*, ili kako Vuk prevede: У којима лежаше мноштво болесника, слијепијех, хромијех, сухијех. — U pohrvaćenom slovenskom jeziku (t. j. u crkvenoj glagolici) dolaze još kadšto ovaki stari oblici imena pridavnih, ali što je spomenik kasniji, to redje; u svjetskih pako spomenicih ima preriedkih samo ostanaka, kano: [illegible] Sp. 8 itd.

U genitivu dakle množine imena pridavnoga mora se uviek pisati *h* (х), jerbo je taj oblik sastavljen iz prosta genitiva pridavnoga i zaimena *ih*, koji *ih* kao genitiv odgovara sanskr. jêšâm tako, da se u nastavcih *sâm* (sanskr.) *rum* (lat.) *ze* (got.) i хъ (slov.) može razlučiti ponajprije jedan elemenat suglasni: *s* = *r* = *z* = х, i zatim preostala polovica: *âm* = *um* = *ê* = ъ; zbilja svi slovjenski jezici bez razlike prave genit. množ. imena pridavnih na: *ih* (*ych ich* ꙑхъ нхъ).

Najposlije da vidimo, jeda li je tako i kod imena samostavnih; mnogiem bo u nas neide u glavu, zašto nebi ime samostavno pisali na *h* (х), kad je dobro u imena pridavnoga! Istinabog namah u jeziku latinskom znamo za genitiv imena samostavnih na *rum* (mjesto *sum*, a to je ono, što nadjosmo u sanskritu: *sâm*), ali dosadanjim izpitivanjem dokaza se, da su ovdje oblici na *orum* i *arum* kasniji i noviji od onieh na prosti *um* = grčki ων. Meyer (p. 84.) navodi iz Lukrecija primjere: deum, dîvom, virum itd., a Bopp (Gr. I. 490 *) razlaže, kako se lako ovaj nastavak iz prave deklinacije zaimena dovukao medju samostave, pa toga je mnienja i Schleicher.

Ako oduzmemo taj slučaj, to nam se skoro svuda i redovito prikazuje kao nastavak za 2. padež množ. kod imena samostavnih slovka: sanskr. *âm* grčki ων, zend. *anm*, lat. *um* litv. *ų* (stoji kao uspomena odbačenoga *m*) gotski *ô* ili *ê* (i ovdje odbačen je nazal, dočim u staropruskom naopako izbaciše samoglas, a pridržaše *n*); najposlije u slovjenskom sačuva se čitavu *âm* jedini trag u ъ, onako kao što od *sâm* (= *s* + *âm*) u хъ (= х + ъ). Već isti ovaj kratki priegled genitivnih nastavaka po nekoj česti indoevropskoga svieta ne

pokazuje nam nigdje niti samoga *h*-a niti poznatoga mu zamjenika *s*, nego svuda nalazimo samo dva elementa: samoglas i nazal *m* = *n* (na koliko se sačuvao). Tko dakle sanja o etimologičnoj vriednosti našega *h*-a u gen. množ. samostavnih imena, ili nerazumije što će reći etimologičnost, ili je kani iz novijega života izmudrovati. I mi ćemo na taj noviji život do skora doći, te dokazati, da ni ondje neima povoda niti sredstva za obranu pismena *h*-a u genitivu, ali prije treba, da se rekne štogod o staroslovenskom nastavku **ъ**.

Buduć da su nastavci na pojedine padeže porazdieljeni, po jedan na svaki, to nebi u načelu niti smjelo biti više sklonitaba van jedna jedita, ali razlike izilaze iz nejednako spojenih osnova i nastavaka; drugačije bo glasi ukupna sastavina, kada je nastavak spojen s osnovom, koji se svršuje samoglasom, drugačije kada li koji suglasom. (Zagr. progr. 1862 §. 18.) Zato n. pr. uz jedan nastavak *âm* ima ipak u sanskr. dvie glavne vrsti genitiva: jedne vrsti rieči umiću medju osnovi *âm* suglas *n*: vrkâ-n-âm (kao da je grčki λυκων-ων), sûnûn-âm); (kao da je lat. senatu-n-um); druge vrsti rieči dostavljaju *âm* tik do osnova: aśman-âm litv. akmen-û slov. **камен-ъ**. U slovjenskih suglasnih osnovih može se reći, da je **ъ** naprosto osnovu dometnut; n. pr. osnov: **имен** (nom. **имѧ** = *ime*) u genit. množ. **имен** + **ъ** = **именъ** (sr. sanskr. thema nâman, nomin. nâma gen. mn. naman-âm, lat. nominum); osnov: **небес** (nomin. **небо** = *nebo*) gen. množ. **небес** + **ъ** = **небесъ** (sr. sanskr. th. nabhas i nomin. nabhas gen. nabhas-âm, gr. νεφες, nom. νέφος gen. νεφέ(σ)ων.) osnov: **дѣтат** (nom. **дѣтѧ** = *diete*) gen. množ. **дѣтат** + **ъ** = **дѣтатъ** (sr. gr. th. θεντ θέντ-ων.)

U slovjenskih samoglasnih osnovih na **ъ** (**богъ**), **о** (**село**) i **а** (**жена**) neumiće se medju osnov i nastavak ništa, već se mora reći, da samoglas osnovni pred nastavkom upravo izčezava, n. pr. osn. **рабъ** gen. mn. **рабъ** + **ъ** = **раб(ъ)ъ**, **врагъ** gen. **врагъ** + **ъ** = **враг(ъ)ъ**; **мѫжь** (t. j. mągij) gen. **мѫжь** + **ъ** = **мѫжьъ** = **мѫжь** itd. Za razliku od nom. jednine imalo bi se ovdje pisati: **раб'ъ**, **враг'ъ** **мѫж'ъ**, **крал'ъ**. To isto dogadja se osnovnim samoglasom u litv. i got. jeziku; n. pr. lit. th. vilka, nom. vilkas gen. mn. vilk'u; got. th. vulfa nom. vulf's gen. mn. vulf'ê. — Isto ovako od osnova: **рыба**, **жена**, **межда** postaju genitivi: **рыб(а)ъ** = **рыбъ**, **жен(а)ъ** = **женъ**; u litv. jednakim načinom: rank'u (nom. ranka), u gotskom: gib'ô (nom. giba).

Kod slovjenskih osnova na **ь** (n. pr. **гость**, **кость**) kojim odgovaraju sanskr. gr. lat. na *i*, ako si pomislimo dodan nastavak: *âm*, ων, *um*, **ъ** — biti će sanskr. bhijâm od osn. *bhî* (Bopp Krit. Gram. §. 150.), gr. τρι-ων, lat. tri-um; u slov. imao bi po analogiji **ъ**-osnova i ovdje pred nastavkom **ъ** izčeznuti poluglas osnovni **ь**; dakle od **гость** i **кость** glasio bi gen. **гостъ**, **костъ**, ali tomu nije tako, već se ovdje osnovni poluglas **ь** pred **ъ** produžuje u svoj pravilni viši stepen **и**, dakle od **гость** ili **кость** postat će: **гости**, **кости**, i k tomu još genitivni nastavak **ъ**: **гости** + **ъ**, **кости** + **ъ**, a to je po slov. glasoslovju = **гостии** (izgovori *gostij*), **костии** (izg. *kostij*). Prielazu osnovnoga **ь** u **и** uzporedjujem slični pojav u zendu, gdje jednoslovčani *i*-osnovi primaju

guna (t. j. *i* u *ai*), a smijemo se sjetiti i toga, da u sanskr. pred nastavkom *nâm* biva kratki *i* produžen u *î* n. pr. od avis (= овьса) gen. avî-n-âm; slovjenski dakle genitivi: гостии, пѫтии itd. glasili bi po pradavnoj, podpunijoj, formaciji: gastîjâm, pantîjâm (sr. lat. hostium, turrium gr. πολίων, πορτίων itd.)

Kod gori spomenutih genitiva: сын'ъ, раб'ъ, враг'ъ itd. lako je doći na tu misao jeda li niesu može biti i stari Bugari u izgovoru razlikovali gen. množ. od nom. jednine otezanjem posljednje slovke, da su dakle izgovarali nom. pàбъ a gen. množ. páбъ? Svakako dokazuje historija slovjenskih jezika, da od ovakova s nomin. jedn. posve jednaka oblika za gen. množ. zazirahu manje više svi Slovjeni; dapače već u starobugarskom u mnogih osobito jednoslovčanih riečih na ъ milije bijaše nastavak ъ s osnovom onako spojiti, da se osnovni ъ neizbaci, nego pred nastavkom ъ naspori u ов, dakle: сынъ + ъ = сыновъ, грѣхъ + ъ = грѣховъ. I Miklošić (Vergl. Gram. III. p. 23) i Schleicher (Beiträge I. 405) i Bopp (V. Gr. I. §. 262) slažu se napokon u tom, da je taj naspor od ъ u ов prvobitna svojina samih *u*-osnova, nalika sanskritskomu guni, t. j. nasporu od *u* u *au*, ili pred samoglasom u *av*. I zbilja krasno se slažu sanskr. dativ *sûnavê* (t. j. *sûnau* + *ê* i to od: *sûnu* + *ê*) i slov. dativ: сынови, ili sanskr. nom. množ. *sûnavas* (t. j. *sûnau* + *as* a to od: *sûnu* + *as*) sa slov. сынове. Kao što je ovaj guna sanskritskih *u*-osnova na stanovite padeže ograničen, tako isto uči Miklošić (Gr. §. 17.) da je i kod slov. ъ-osnova (razumievajuć pod ъ i prvobitniji *a* i *u*) spomenuti naspor ograničen u najstarijem jeziku na dativ jednine, nominativ i genitiv množine. Ali i ovako varao bi se, tko bi mislio, da su u pravoj starobugarštini genitivi na овъ pretežniji.

Ovo vam je sudbina staroslovenskoga genitiva množine imena samostavnih: što smo na daleko zalazili, dok do njegova oblika dodjosmo, bijaše po mojem osvjedočenju sasvim nuždno, jerbo nam je do toga, da dobro razumijemo i poznajemo svaku bi reć i najmanju mu žilicu.

Sada već umijemo razglobiti i na najmanje čestice razkomadati čitav trup drugoga padeža staroslovenskoga; izvježbani u filologičkoj anatomiji, lako ćemo istim nožićem razuditi, ako uztreba, i ostalih slovjenskih jezika genitive, naročito naš hrvatski, te matematičkom izvjestnošću svietu predočiti, što ima u njem zdravih čestica, što li bolestne prirasli.

Prije ipak za odmor evo nekoliko primjera pravoga staroslovenskoga genitiva: Ostr. Ev. Ioan. 6: бѣше же тоу водоносъ каменъ шесть лежащь; Psalt. Eug. 103: По срѣдѣ горъ проидѫть воды; отъ плода дѣлъ твоихъ насытить сѧ земли; Evang. Mstisl. Luc. 11: отъвѣщавъ нѣкыи отъ книгъчиї; Genes. 37: Иаковъ же любляаше Иосифа наче вьсѣхъ сынов ъ своихъ; Is. Vlkš. и тиихъ своихъ грѣховъ; Cod. suprasl. прикоснѫвъ сѧ оудовъ вашихъ; Synod. Ps. 124: горы окрьстъ юго и господь окрьстъ людии своихъ; Exod. 2: отъ дѣтии; Suprasl. трии дьнии itd.

Za onoga, koji nerazumije posve stvari, spominjem izriekom, koju valja osobito naglasiti, da jezik starobugarski ili staroslovenski, premda je

obćenito slovjensko blago današnjega vremena i neprecjenive vriednosti, ipak izvorno bijaše samo jedno, makar i najstarodavnije, narječje. Zato, kada protumačismo genitiv staroslovenski, nastaje umah pitanje, kako je isti padež u drugih slovjenskih jezicih zastupan? osobito u onieh, koji se ponose vrlo starimi spomenici narodnoga jezika, n. pr. jezik českí. —

Da počmem od jezika ruskoga, koji mnogo vjekova s crkvenom slovjenštinom u najtjesnijem prijateljstvu življaše; njegov genitiv množine osnovan je posve na staroslovenštini. Rieči n. pr. ženskoga spola na a i я stoje još uviek u genitivu s nastavkom ъ (ili po potrebi ь), isto tako srednji osnovi na o ili na c i т: женъ, водъ, дѣлъ, ягнятъ, небесъ. Osnovi mužki na ъ uzimaju obično svi onaj u staroslov. redji nastavak овъ: сыновъ; nu Buslaev I. p. 307 uči, da i u starijem jeziku i osobito u uzvišenijem govorničkom slogu pravi starosl. genitivi niesu ni najmanje riedki, pa i u današnjem običnom govoru da se često čuju. Napokon i treći, u ruskom obljubljeni nastavak ей osniva se na staroslov. ии, samo što od *ij* disimilacijom izadje *ej*; ovaj je nastavak na daleko razvijen i mnogo primjera zaokupio, te u ruskom ima i ovakih primjera: сыновей, кумовей (Busl. 203.); u obće drži se ей rado mekih dočetaka. Pobliže spada na rusku gramatiku, svakako je nepobitna istina: da ruski jezik makar ima u mnogom svojih posebnih puteva, ostaje ipak na temelju staroslovenskom, najpače *h*-u nekaže nigdje ni najmanjega traga.

U najstarijih českih spomenicih (n. pr. Libušinom sudu) čitamo genitive: bogov, bred, (čit. brъd), gor; U Evang. Ivan. cnazev, dveri, iudev, penaz, ucenic. (Sravni Altböhm. Denkm. 73. 145.)

To je dokaz, da u staro doba i českí jezik poznavaše jošte staroslov. genitive na ъ od mužkih osnova; to isto tumači Šafařik u Počatk §. 31. s mnogo primjera; uz oblike: v řady pohan, mnostvje křesťan, do obłak, od hřěch mých itd. ipak su već obićniji na *ov* i *ev*: vrahov, květov, łěsov, psov; mečev, hajev, itd. Ženska i srednja idu praviluo po staroslovenskom: ryb, žen, słez, duš, bŗd, slov, hrdł, osidł, lic, srdec itd.; samo kod mekih pridodievaju kadšto *í* (to je onakova pretenzija, kô što u ruskom ей) n. pr. vrahy našich zemí, duch buří (Šaf. Počatk p. 39); pjet słuncí, ze mnohych srdcí (Šaf. ib. 46). Kod ь-osnova izilazi genitiv uviek na *í* (mjesto staroslovenskoga ии = *ij*; mi ćemo u poljskom i hrvatskom to isto naći!): řěčí, obětí, vłastí, słastí.

Ovaj se genitiv do današnjega dana samo neznatno promienio; najpoglavitija jest promjena u *ov* i *ev*, koji se tečajem vremena preko ův pretvoriše u ů, t. j. najprije valja si pomisliti, da se *ev* pomiešao sa *ov* (sr. u Šaf. Počatk. 34 primjere: krajóv, saňóv, sršnjóv), a tečajem 14. vieka uzeše Česi ó pretvarati u *uo*, i početkom 16. vieka *uo* stezati u ů (Hatt. Srav. Mluv. §. 96. 2.) U Slovenskom (= slovačkom) narječju zadržaše uviek *ov* (Hatt §. 183.) I opet dakle vidimo, da jezik českí, kao i ruski, osnovan na temelju staroslovenskom, nije se od njega u načelu nigdje

odaljio, naročito nezna ništa za *h* kao ikakav elemenat genitivni.

U jeziku poljskom vlada takodjer samo oboji staroslovenštini poznati nastavak: *ow* (starosl. овъ) i *i* starosl. ии (=*ij*). Dočim je *ow* svojina mužkih ъ-osnova, mogu one rieči, što su mekana dočetka, i na *i* tvoriti; kažu obywatelów i obywateli, pisarzow i pisarzy; obično je ipak samo: kupców, owoców itd. Genitivi: jeleni, kamieni, łokci, gości, koni itd. stranom su uspomene mužkih ь-osnova, stranom sjećaju na slične nepravilnosti i kod nas; tako n. pr. gen. miesięcy znamenito se slaže s našim mjesécî. (Gled. Daničić Oblici §. 16). Da ь-osnovi imadu genitiv na *i*, (kao i česki *í* i naš *i*), nije čudo, ali je znamenito, što se za ovakim genitivom povedoše i neki ženski *a*-osnovi, samo da bude izgovor udobniji: wyroczni, kłotni, zbrodni, itd., dočim kažu: owca — owiec, wojna — wojen, mgła — mgieł itd. Ovakovo preskakivanje ženskih *a* rieči u genitiv na *i*, naći ćemo i u hrv. jeziku, a u českom imadu upravo po pravilu sva meka ženska genitiv na *í* n. p. duše -- duší, dapače u česk. valja to pravilo i za srednja mekana dočetka n. pr. polí, uza koji nastavak najvećma prianja i poljski jezik (ruski ей): słońce genit. słoniec i słońcy. I za taj pojav naći će se u našem jeziku primjera; u obće krasan je i veoma utješan onaj duh sloge i zajednice, koji se vidi da vlada u slovjenskih jezicih, kada jih čovjek po bliže uzporedi; uzprkos tolikim vjekovom našega razdruženja ostadosmo ipak po onom najbitnijem znaku, kojim stvoritelj zabilježi čovjeka, jedan narod, jednih u veliko misli, jednake duševnosti. Nu da se vratim k jeziku poljskomu, vi vidite, da o *h*-u u gen. množ. ni on upravo ništa nezna! —

Najposlije da upitamo, kako postupa u genitivu množine jezik hrvatski ili srbski? pa kao što sam već primjerom dokazao, mislim da odgovarajući na takova pitanja, valja razlikovati pojedine odsjeke ili vjekove našega jezika. Ponajprije rekao bih, da svatko dobro shvati i na pamet uzme da prva književnost, što se u našem narodu pojavi, osim tudje grčko-latinske, bijaše crkvena slovjenska, a nebijaše prava hrvatska ili srbska. Dakako da su naši glagolaši taj crkveni slog s vremenom preinačivali i pohrvaćivali, i to zovemo pohrvaćenom slovenštinom. Ali ako se i može iz ovoga pomiešanoga jezika točno kazati, čega naš jezik u kojem vieku neimadjaše, ostaje ipak skroz neizvjestna strana pozitivna. Ja sam već na drugom mjestu (u Česk. Nauč. Slovníku s. v. Jihoslované) o tih odnošajih obširnije progovorio; ondje rekoh, da je za jezik isto doba samo dotle važno, dok se nepojaviše čisto narodni spomenici, a to bijaše od prilike koncem XIV. vieka. Ovu dobu podielih ondje u dva odsjeka: 1. od početka književnosti slovjenske medju Hrvati i Srbi do polovice XII. vieka; 2. od druge polovice XII. vieka, čitav XIII. i XIV. viek.

Uzmem li iz ovako porazmještenih vjekova ma koji spomenik čitati, brzo ću naći, da su mu genitivi skroz na staroslovensku, samo

se u ь-osnovih nepiše **ни** (niti **єи**), nego prosti **и**. N. pr. čitajte evo nekoliko primjera iz najstarije dobe: **да нимь не буде ѡдь моѥхь учьстьниковь силе; тисука и сьто и ѡсьмьдесеть и деветь лѣть** (od god. 1189); **ѡть безбожьныхь разбоиникь** (g. 1198.), **ако ли ѡдь жупанихь люди приходе у манастирьске люди** (g. 1199). — Znajući ipak, da u tih spomenicih narodan jezik nije prost od upliva staroslovenskoga, valja nam drugačije podkriepiti navedene primjere; toj je neprilici vrlo brzo doskočeno, samo da uzmemo u pomoć bezdvojbene spomenike pravoga hrvatskoga jezika, kao što su: listine glagolske, zakon vinodolski, stare pištule Bernardinove, najstariji hrvatski pjesnici iz Dalmacije itd. Evo odanle sigurnih primjera: svoih zakon Vin. 9; od svoih ded 19; zvrhu pop 65; od kmet 134, 204; od niednih del 376; ki bi psoval većnik krk. 285; eno ye tolicho godisch pist. 26; poglaviçe od hudob 16; tridesset srebergnachof 42; na prazih vrat moyih 95 od pinez 16, v strahu od nepriyategl 97 itd. z ledenic Vin. 35; od crikav 52, 61; sil 250; knig 270 itd. Iz pjesnika starohrvatskih: Marulić: od ust, pitomih črid, lit veće sih (iz Suzane): ako prijatelj neimaš (iz Razgovora); s družbom starih poet (Judita). Lucić: do vik, od ust, i ja neimah per itd. —

Ovaki primjeri, kojih možete na tisuće izbrojiti, imadu dovoljno dokaza u sebi, da staroslovenski genitiv na **ъ** prisvoje takodjer jeziku hrvatskomu ili srbskomu; zato ćemo reći: naš stari hrvatski jezik nerazlikovaše se u genitivu množine imena samostavnih, najpače osnova na **ъ** i **o**, posve ništa od prave staroslovenštine. Tako jest: ovaj upravo primjeri iztumačeni genitiv nije samo svojina jezika staroslovenskoga, nepripada samo danas tako zvanomu narječju čakavskomu, nego što se najstarijim vjekovom pak sve do XVI. vieka u pismeni trag ulazi, vladaše nekoč obćenito u govoru svega kolikoga naroda našega! Riešen sam dužnosti, da i za to primjere navodim, pošto jih možete izobilje naći u poznatoj razpravi Kurelčevoj, što je sada štampana u „Fluminensia“ (osobito od strane 167 napred). Pravo veli Kurelac a mogao je s još više primjera dokazati, da kada već svršen bijaše znameniti prielaz iz starijega jezika u noviji, i opet se staroslovenskomu genitivù na **ъ** česti tragovi sačuvaše; dapače u istih narodnih pjesmah i poslovicah najčistije današnje štokavštine niesu primjeri rečenoga genitiva baš posve riedki.

Ali upravo tim nastaje važno pitanje, zašto nepridrža jezik svoj po obliku stariji i starodavniji padež? Može li se to ikojim sličnim pojavom našega jezika barem nekoliko protumačiti? Po mojem osvjedočenju zasieca ovo pitanje duboko u život jezika, te se nalazi s mnogimi pojavi u medjusobnom savezu, naročito tiče se čitavoga razmjerja o tako zvanoj štokavštini prema čakavštini. Jerbo da ovdje samo u kratko neke misli bacim (obširnije u spom. članku Naučnoga Slovnika.), nije istina, što mnogi htjedoše štokavštinu prema čakavštini smatrati narječjem srbskim prema hrvatskomu

neće biti u obće istina, da su štokavština i čakavština već prvobitno i od pamtivieka u razmjerju dvojega istodobnoga narječja. Nego da ustanovimo gdjekoje sigurne točke za mjerilo tobožnjih osobina jednoga narječja prema drugomu, brzo će se naći, da je ono, što čakavskim zovemo, neki stariji odsjek u životu našega jezika, kojemu odgovara drugi noviji po običnom izrazu štokavski. Toliko je dakako i po mojem uvjerenju istina, da onaj. rekao bih, noviji vjetar, koji novi život i nove oblike u jezik donašaše, sa iztoka se diže te put zapada i sjevera krenu, ma to nebijaše nikakova poplavica naroda hrvatskoga narodom srbskim, proti kojoj prosvjeduje i poviest *). Često pojave se promjene iz nepoznatih uzroka na jednom mjestu, pak se odanle razšire i razidju nekim tajnim sobćivanjem u razne krajeve. Ja ću napose sjetiti na razmjer, što obstoji medju povjestnim životom naroda i njegovim jezikom: Es lässt sich sogar objectiv nachweisen, dass Geschichte und Sprachentwickelung in umgekehrtem Verhältnisse zu einander stehen — veli Schleicher —; je reicher und gewaltiger die Geschichte, desto rascher der Sprachverfall; je ärmer, je langsamer und träger verlaufend jene, desto treuer erhält sich die Sprache.. Grosse geschichtliche Bewegungen haben besonders auffallende Veränderungen der Sprache im Gefolge. — Ove izrjeke daju nam povoda za svakojako razmišljanje, te mislim, da nije s gorega opomenuti se i onih burnieh vremena, što jih doživi naš narod u XIV.— XVI. vieku. Ali na to ću još i doći, o samoj pako razlici obojega narječja sudim ovako: da se skoro sve, što kao najbitniju razliku navode, predstavlja jezikoslovcu kano zasebice jedan iz drugoga radjajući se pojav. N. pr. poznati prietvor iz л u o nepojavlja se u našem jeziku umah s početka, već, što ja znam, prvi su mu glasovi u 14. vieku, i to u listini br. 85 od g. 1332: вно, владаоца, кꙋпно, Павао; isto ondje ль u ꙋо: дꙋожанъ, вꙋокасникъ; jedno popunjuje se drugim. Ja sam dakle osvjedočen, da se nekoč i to još u historičko doba u nas obćeno govorilo: *misal*, *rekal* itd.; vjerujem, da su najstariji dalmatinski dapače i dubrovački (ergo po gdječijoj teoriji tobože srbski) pjesnici zato *l* pisali, što se u narodnjem izgovoru jošter čuo, a što bi kasnije *l* izostavljan bud u *o* pretvaran, dogodi se, mislim opet samo zato, jerbo se u kasnije vrieme i izgovor jednako promienio bio. I bolje se vidi taj razmjer, kad reknu, da je miešanje triju padeža množine u

*) Což třebas o Slovenii déle Turkům podrobené poněkud připustiti by se mohlo, ač i tam tuze podobné není, o západních Chorvatech důvodně tvrditi se nemůže. Nejen že krajiny pomořské od Cetiny až do Istrie, kde se nyní illyrsky mluví, nikdy cele nezpustly a od lidí srbského pokolení na novo zalidněny nebyly, nýbrž nejstarší písemné památky nadto vysvědčují, že v nich již v 9. a 10. stol. nařečí dnešnímu veskrze podobné panovalo. Jiní předstirají, že původní Chorvati od Bosňakův a jihodalmatských Illyrův řeč přejali, ode domacího svého nařečí upustivše. Tato domněnka ještě mnohem méně, než ona, podobnosti do sebe má. Takováto změna bylaby již mezi l. 640—800 zběhnouti se musila; než tehdáž, jakož i později, razdrobeni Srbove a Illyrove na samostatne Chorvaty tak velikého vplivu neměli, by jim byli své nařeči vnutkati mohli. Šaf. starož. Okr. II. čl. V. §. 34. —

jedan oblik: *ma* štokavsko (= srbsko), a ono drugo starije i pravilnije da je čakavsko (= hrvatsko)! Zar nam nije sve do prošloga vieka knjiga puna krasna štokavskoga jezika, a s pravilnim razlikovanjem istih padeža, osobito pako lokala? D i v k o v i ć dakle, da ga za primjer navedem, nepisa s r b s k i već h r v a t s k i, jerbo nepomrsi jošter onieh padeža! To isto valja i za *tj* gdje noviji jezik samo *ć* upotrebljuje ali zato nije samo s r b s k i, jerbo po toj razlici bilo bi sve, što se pisa do u XVIII. viek opet samo h r v a t s k o: brat bratu nebi smio krivice željeti! Jednakim načinom, što tako zvana čakavstina rado upotrebljuje: *ki*, *ka*, *ko* — uzrok je taj, jerbo je *ki* (= **кыи**) *ka* (= (**каꙗ** = **каа**) itd. s t a r i j i, a *koji*, *koja*, *koje* n o v i j i, po analogiji većine padeža razvijeni oblik. Pak uprav zato, jerbo je *ki* stariji oblik, ima mu u cirilicom pisanih listinah iz najstarijega vremena dovoljno primjera n. pr. od g. 1189, **Вьси дᴕбровьчане кирє ходє** mjesto staroslov. **иже** ili novijega: k o j i z i; od g. 1250: **мои жᴕпанє, кє є даль**; od. g. 1333: **ѡтокє, кє смо ᴕꙁєли**; 1347: **Ни ки властєлинь** itd. Poznatim današnjim čakavizmom *va* i *vaz* (m. *u* i *uz* iz **вь** i **вьꙁь**) ima u listinah daleko na iztok primjera, u listinah inače štokavskih: n. pr. od g. 1421: **ваꙁдаю, ва пᴕни госпоцстви, ва свидиньє** itd. Ove i druge promjene dolažahu dakle, rekao bih ja, u jednom te istom jeziku zasebice na sviet, bez upliva tudjih inorodnih uticaja, jedinim nagonom i procesom unutarnjim.

Medju ovovrstne pojave jezične, kojih dakako niesam kanio ovdje na široko izvoditi, spada i n o v i j i genitiv na *a* kao pojav noviji mjesto starijega, staroj slovenštini i ostalim slovjenskim jezikom srodnijega nastavka na **ъ** ili **овъ**. Težko je upravo reći, zašto se jezik u svojem neprekidnom razvoju nezadovolji starim genitivom, ali d o s l u t i t i može se od prilike ovako: Našega jezika, toli hrvatskoga koli srbskoga, karakterističan je znak ono i z o b i l j e i p u n o ć a samoglasa, kojom se odlikuje nada sva ostala slovjenska narječja, najpače nada tanahnu ali podmuklu staru bugarštinu *) u izgovoru traži si svagdje otvora i oduška, te se kreće polagano ali milozvučuo, što najkrasnije zasvjedočuje njegov divno razvijeni n a g l a s; poput blage talijanštine, s kojom uviek susjedovaše **), zazire od tvrdih krajeva rieči, i što si nepomože odbacivanjem suglasa, potraži lieka u dodavanja samoglasa. navlastito svoga ljubimca *a*. Ja sam već u »Književniku« I. 33. uztvrdio, da se toj današnjoj priemoći *a*-a sve do 14. vieka nemože u pismu u trag ući, ali od toga časa što bliže k nam, to je primjera i slučajeva više; pod nipošto nebih podpisao izrjeke Majkova str. 357: Нельзя думать, чтобы Сербы говорили сначала на пр. **вьсь, сльньцє**, по томъ **вас**, и наконецъ: **савъ, сунцє**! Čudim se, kako taj neutrudivi izpitatelj naših starina nedodje do protivna uvidjenja; u meni barem razvilo se protivno mnienje do živa osvjedočenja i to iz sve-

*) Das Serbische, Illyrisch genannt, wenn es mit lateinischer Schrift geschrieben wird, ist wenn auch nicht die alterthümlichste so doch die wohltönendste aller Slavinen. Schleicher D- Spr. 77.

**) I naše narodne pjesme bez prestanka nas vode do preko mora; čovjek se i nehotice sjeća Homerovih „feničana“. Mislite li, da to neima nikakova smisla?

neće biti u obće istina, da su štokavština i
pamtivieka u razmjerju dvojega istodol
vimo gdjekoje sigurne točke za mjerilo
prema drugomu, brzo će se naći, da je
stariji odsjek u životu našega jezik
po običnom izrazu štokavski. Toliko
istina, da onaj. rekao bih, noviji vjetar
zik donašaše, sa iztoka se diže te put
jaše nikakova poplavica naroda hrvatsk
svjeduje i poviest *). Često pojave se p
nom mjestu, pak se odanle razšire i
zne krajeve. Ja ću napose sjetiti na
životom naroda i njegovim jezikom:
dass Geschichte und Sprachentwi
einander stehen — veli Schleicher
desto rascher der Sprachverfall; j
jene, desto treuer erhält sich die
haben besonders auffallende Ver
izrjeke daju nam povoda za sv
rega opomenuti se i onih burn
XVI. vieku. Ali na to ću još
sudim ovako: da se skoro sv
jezikoslovcu kano zasebice j
znati prietvor iz л u o nep
što ja znam, prvi su mu
бно, владаоца, квпно, Плкло
punjuje se drugim. Ja sam
ričko doba u nas obćeno
stariji dalmatinski
riji tobože srbski) pjesni
čuo, a što bi kasnije l
samo zato, jerbo se u k
lje se vidi taj razmjer,

*) Což třebas o Slov
ač i tam tuze pod
Nejen že krajiny p
nikdy cele nezpustl
nýbrž nejstarší pis
dnešnimu veskrze p
kův a jihodalmatsk
stivše. Tato domn
Takováto změna byl
dáž, jakož i později,
velikého vplivu nem
II. čl. V. §. 34. —

spomenicih do konca 14. vieka prilično riedko: ѹчєтьникѡвь .. 6, ѡть поповь M. 13, господовь M. 26, грѣховь M. 83. Isto tako u Vinod. zakonu samo: *molstirov, svedokov, porot- ov, permanov*; u starih pjesnika (Marulića, Lucića, Hektore- Armalušića, Barakovića itd.) raste takodjer broj primjera na k nepreoblada novo pomagalo.

redstvo bi pokušano, t. j. da se iz mužke ъ-deklinacije prenese klinaciju na *i* (mjesto starosl. ии); sjetite se primjera jezika koga i poljskoga. Ovakih je primjera u našem starom jeziku vrlo je znamenito, da su većinom, dapače skoro svi iz vremena prije novoga oblika. N. pr.: ѡдь благовѣрниихь и светихь цари (g. 1253) иии же тѣхь моужии M. 49, (1261); светыхь прѣродителии M. 100; кмети M. 29., 30., 33., 205; кои дно тихь пинезѣи M. 286; динари дапаче M. 63 бес-конси itd. muži vin. 5 knezi 7. 28; soldini 16, kmeti 456, svedoki 139, porotniki 365; cari pist. 110, zubi 83, kućani 52; naučitelji 98, neprijatelji 58, pa- itd.

ako traži si naš jezik samoglasnoga oduška, dok ga najposlije i nadje ljubimcu glasu *a*, i to vam je novi genitiv. Ovaj dakle genitiv niče potrebe jezične, koju osjećaše u izgovoru, da si napor olakša, pak o upotriebljen upravo samoglas, da preuzme, rekao bih, polovicu bre- a svoga prednjaka; dakle: zemâlj: zemáljâ, ovâc: ovácâ, kônj: a itd.

Najprije sjetio bih vas na nešto, da se ob istini ovoj još bolje osvjed- mije doista bez smisla i uzroka, što naš jezik samo u one genitive gdje bi se rieč inače svršivala na suglas, dapače s nominativom jedi- jednako glasila; nasuprot ostadoše genitivi na *i* (starosl. ии od ь-osnova) nedotaknuti, jerbo si jezik nikakve poboljšice ni željeti nemogaše. To je olji dokaz, da je povod našemu genitivu na *a* jedina lakoća i udob- st izgovora; a što nagon jezika upravo *a* odabra, nemislim, da je nakon ga, što do sada rekoh, ikomu čudno: tà *a* to je onaj svesvudni pomagač šega glasoslovja, kojemu se na velikoj česti ljepote i blagozvučja zahvaliti namo; to je onaj neutrudivi zamjenik slovenskih poluglasa, gdje god zamjene treba; to je onaj vjerni pratilac svakovrstnih hrapavosti i teškoća glasovnih, pripravan na pomoć svagdje, gdje ga tko zaište.

Ovu krasnu zaslugu *a*-a nesmijemo potamnjivati suglasom *h* od same pre- velike brige, da se tobože „jedan padež spasi". Pa i to neka bi bilo, kad bi se barem ovako učilo: »Ovomu *h* neima vam ovdje po nikakovu etimologičkom ni eufoničkom razlogu mjesta, ali je velik oportunitet, da se razluči od genitiva jednine itd.« Da uzmu svi ovako učiti, kao što zbilja prvi izreče naš vrli A. T., mislio bi si čovjek: džaba jih, *h* niti nas spasi niti upropasti; ali dok se tvrdoglavo propovieda etimologičnost *h*-a, pak se sviet zavadja na onakav strahotan izgovor, kao što ga žalibože upravo u Zagrebu dan na dan čujemo — dotle mislim da je vriedno, da se, makar i dva arka dugačkim člankom, napokon ova re-

strana prispodabljanja nabožnih i svjetskih, cirilskih i glagolskih spomenika! Zašto se n. pr. u najstarijih glagolskih odlomcih, kano je život sv. Tekle itd. uza sav inače upliv hrvaštine ipak nigdje nenalazi [illegible] mjesto [illegible]? zašto hom. ljub. piše: [illegible], a lobk. već [illegible]? zašto spomenik stariji (n. pr. mis. kuk.) piše [illegible], a noviji već [illegible]? zašto se upravo u ciril. spom. od g. 1332 najprije čita: **дань, двожань подобань, двбровачки, добитакь босанском̑ь** itd.? Ja bih samo onda dopustio, da se *a* zato nepojavlja prije 14. vieka, jer mu neda gospodujuća bugarština, kada bi vidio, da niti inače nigdje u istih spomenicih neima traga narječju narodnom prije 14. vieka: a to nije istina! Ja dakle scienim, da je po svestranoj ocjeni naših (t. j. u našoj domovini i od našega naroda ljudi pisanih) spomenika opravdan zaključak, da se onaj čitavim ustrojem današnjega jezika i to čim dalje tim jače, vladajući samoglas *a* zbilja istom u historičko doba razvio. Evo vam glagolskih primjera iz 14. — 16. vieka: *dan'* (Sp. 4. 5.), *bačav'*, *zal*, *služabnika* (Sp. 4. 9.), *ubožastvo* (sp. 70), *mast'* i *mazda* (frag. zadr. još: [illegible],) *dvari* (tekla još: [illegible]), *každo*, *takmo* (tekl. [illegible]), *tagda* (danas bez *g*: *tada*, nekoč *togda* i još prije: **тъгда**!), *sadě* i *sada* (m. **сьдѣ**), *vzapite* (hom. ljub. [illegible]), *veličastvo* (hom. ljub. [illegible]) *vas'* mis. nov. ([illegible] miskuk.) *laž'* (mis. kuk. [illegible]), *prošad'* (mis. kuk. [illegible]), *vadova* (m. *v'dova*, danas: *udova*), *sanam'* Sp. 129 (m. **сънымъ**), *kadi* (m. **къдѣ**) *sa člověk'* (m. **сь**), *ta* (m. **тъ**), *ka*, *va, na, ča* (m. **къ, въ, нъ, чь**); priedlog štiti, te netreba drugoga pomagala, n. pr.: *na t' rečeni rok* sp. 110; *za-t* sp. 22; *poda-t' isti vrh* sp. 129 *za-č* sp. 107, *na-č* sp. 108 itd.

Kada se jezik s kojim sredstvom polakšice upozna, nastavit će istim zamašajem promjenjivanje sve dalje i dalje: ovaka sudbina dopade u našem jeziku samoglasu *a*. Nemislim, da se varam, ako reknem, da polaganosti (Kurelac rekao bi: turskoj lienosti) našega jezika, osobito bogatstvu samoglasnom na kraju rieči, mnogo pomože narodno pjesničtvo i popozuati mu način pjevanja. Zar nije i homeričko-pjesničtvo spjevano u najvokalnijem narječju? Neda se doista tajiti, da raztegnuti oblici: *vama* (m. *vam*) *nama* (m. *nam*), *ženama* (m. *ženam*), *dobrima* (m. *dobrim*) itd. osobito dolikuju potrebam narodne pjesme; dapače kao vanjski dokaz, da se zbilja ponajprije iz ustiju narodne pjesme takov jezik razlievao, navesti ću stihove Hektorevićeve:

Recimo po jednu za vrime minuti
Bugerkinju srednu i za trud nečuti
Da srbskim načinom, moj druže premili.

Ova novija narav našega jezika mogaše se jamačno najlaglje zadjeti o drugi padež množine na **ъ**, kojemu da ga valjano izgovoriš, treba upravo nekoliko napora. Tà već stariji jezik uteče se u jednu pomoć samoglasa *a* ovako: *od guman* Vin. 153; *sto stabal* mar. suz; *pisam* luc.; *od zemal* vin. 152, *ovac* krk. 283. *sukanj* pišt. 75 itd. ili, što je svejedno, kod mužkih prionu za puniji oblik *ov*, koji, kako rekoh, u pravom starobugarskom riedko, a i gdje ima njegova upliva, nečesto dolazi, nasuprot kasnije preotima mah.

N. pr. u srbskih spomenicih do konca 14. vieka prilično riedko: **ѵьстьниковь** M. 2, **споѵдовь** M. 6, **ѡть поповь** M. 13, **господовъ** M. 26, **грѣховь** M. 83. **плоѵговь** M. 98. Isto tako u Vinod. zakonu samo: *molstirov, svedokov, porotnikov, podknežinov, permanov*; u starih pjesnika (Marulića, Lucića, Hektorevića, Zoranića, Armalušića, Barakovića itd.) raste takodjer broj primjera na *ov* mjesto **ъ**, dok nepreoblada novo pomagalo.

I treće sredstvo bi pokušano, t. j. da se iz mužke **ъ**-deklinacije prenese genitiv u **ь**-deklinaciju na *i* (mjesto starosl. **ии**); sjetite se primjera jezika ruskoga, českoga i poljskoga. Ovakih je primjera u našem starom jeziku vrlo mnogo, pak je znamenito, da su većinom, dapače skoro svi iz vremena prije zavladaloga n o v o g a oblika. N. pr.: **ѡдь благовѣрнихь и свѧтихь цари** (g. 1253) M. 35; **вь дьни же тѣхь моѵжіи** M. 49, (1261); **свѧтыхь прѣродителии** M. 100; **одь моихь кмети** M. 29., 30., 33., 205; **кои дио тихь пинезѕи** M. 286; **динари** M. 283, dapače M. 63 **бес-конси** itd. m u ž i vin. 5 k n e z i 7. 28; s o l d i n i 75, p o p i 76, k m e t i 456, s v e d o k i 139, p o r o t n i k i 365; c a r i pist. 110, d a r i 90, z u b i 83, k u ć a n i 52; n a u č i t e l j i 98, n e p r i j a t e l j i 58, p a s t i r i 5. itd.

Ovako traži si naš jezik samoglasnoga oduška, dok ga najposlije i nadje u svojem ljubimcu glasu *a*, i to vam je n o v i g e n i t i v. Ovaj dakle genitiv niče iz prieke potrebe jezične, koju osjećaše u izgovoru, da si napor olakša, pak je mudro upotriebljen upravo samoglas, da preuzme, rekao bih, polovicu bremena sa svoga prednjaka; dakle: z e m ȁ l j: z e m á l j â, o v â c: o v á c â, k ô n j: k ó n j â itd.

Najprije sjetio bih vas na nešto, da se ob istini ovoj još bolje osvjedočite: nije doista bez smisla i uzroka, što naš jezik samo u one genitive dirnu, gdje bi se rieč inače svršivala na suglas, dapače s nominativom jednine jednako glasila; nasuprot ostadoše genitivi na *i* (starosl. **ии** od **ь**-osnova) posve nedotaknuti, jerbo si jezik nikakve poboljšice ni željeti nemogaše. To je najbolji dokaz, da je povod našemu genitivu na *a* jedina l a k o ć a i u d o b n o s t izgovora; a što nagon jezika upravo *a* odabra, nemislim, da je nakon svega, što do sada rekoh, ikomu čudno: tȁ *a* to je onaj svesvudni pomagač našega glasoslovja, kojemu se na velikoj česti ljepote i blagozvučja zahvaliti imamo; to je onaj neutrudivi zamjenik slovenskih poluglasa, gdje god zamjene treba; to je onaj vjerni pratilac svakovrstnih hrapavosti i teškoća glasovnih, pripravan na pomoć svagdje, gdje ga tko zaište.

Ovu krasnu zaslugu *a*-a nesmijemo potamnjivati suglasom *h* od same prevelike brige, da se tobože „jedan padež spasi". Pa i to neka bi bilo, kad bi se barem ovako učilo: »Ovomu *h* neima vam ovdje po nikakovu etimologičkom ni eufoničkom razlogu mjesta, ali je velik o p o r t u n i t e t, da se razluči od genitiva jednine itd.« Da uzmu svi ovako učiti, kao što zbilja prvi izreče naš vrli A. T., mislio bi si čovjek: džaba jih, *h* niti nas spasi niti upropasti; ali dok se tvrdoglavo propovieda etimologičnost *h*-a, pak se sviet zavadja na onakav strahotan izgovor, kao što ga žalibože upravo u Zagrebu dan na dan čujemo — dotle mislim da je vriedno, da se, makar i dva arka dugačkim člankom, napokon ova re-

pina odsieče. Nadam se, da će mirni način, kojim tu stvar tumačim, uvjeriti svakoga, da niesam nakanio, ničije strasti uzpaljivati proti ili za *h*: ja ću i od sada rado čitati dobre knjige sa *h*-genitivi, samo ću čitajući svagda misliti da ga neima, a to isto svjetujem i vas, da činite, pak vam zadajem rieč: za kratko vrieme umiriti će se uzkolebano može biti ov čas srce vaše, te ćete s nami reći: »a zašto da ja baš i jedino ovdje ponizim dostojanstvo pismena, te ga upotriebim za puki znak bez glasa! tà inače nevlada u našem jeziku nijedno takovo načelo!« —

Protumačiv razloge nutarnje našega genitiva, da razvidimo njegovu poviest. Iza svega, kako je taj padež u savez stavljen s nekimi drugimi pojavi jezičnoga života, domislit će se čitatelj brzo, gdje i kada nam ga valja potražiti. Rekoh, da ono, što ukupnim imenom: štokavski zovemo, sa jugoiztoka prema sjeverozapadu se kreće: ondje dakle u jugoiztoku kolievka je našega genitiva, ondje u najbitnijoj domovini našega narodnoga pjesničtva. Ipak dovoljno su poznate okolnosti, zašto u onih krajevih ne samo nikakova književnost neniče, već niti u biljежkah pismenih ma koje vrsti, u listinah i zapisih državnih, nemogaše narodni jezik doći do prirodjenih si prava. Sudbina htjede, kuda se najsjajniji biser-jezik razliegao govorom narodnjim, onuda pisahu ljudi »književni" najkukavnijom smjesom. Čvrsta vjera u svetost jezika crkvenoga nedozvoli „простачьскомy" pristupa u knjigu, ali najbjesniji mu protivnici bijahu izučeni pisari dvorova kraljevskih, napose srbskoga, i članovi manastirski, izvježbani dužnošću svagdanje službe u crkvenoj slovjenštini. Zato niti nije nikako vjerojatno, što Šafařik u Serb. Lesek. 30. nagadjaše, da bi u pravopisnom običaju, koji se pojavi u XIV. vieku, što pisahu u gen. množ. udvojeni **ьь**, — sakriven bio narodni izgovor genitiva na *a*. Pravo ima Majkov p. 371., kada se tomu protivi: ta protivan je već i ograničeni broj strogo hierarchičkih listina, ponajviše Svetogorskih; ako čitamo n. pr. u M. br. 63 (g. 1302) **небесныхь сельь, господи сильь**, ili br. 72. (1302—1321): **светыхь монхь прѣродительь и родительь, бога не боıе се и чловѣкьь**; br. 73: **ꙁемльь** br. 74: **сoуродникьь монхь** — mnogo ima primjera u St. vita Sym. ed. Šafařik — sve to naliči nekomu navlaš izumljenomu pravopisnomu zakonu, kojim htjedoše prije od narodnjega izgovora odvratiti, nego li nanj naputiti. Kad bi taj način zbilja kanio bio promicati oblik »prostački« — to bi mu se jamačno drugdje u trag ulazilo, nego li u listinah svetogorskih, koje su po svojem jezičnom značaju strogo crkvenoslovjenske.

Da zbilja nadjemo najstarije sliede genitiva na *a*, okaniti ćemo se strogih iztočno-srbskih spomenika, gdje tradicije crkvenoslovjenskoga pravoslavja svagda vladahu i u knjizi, te krenuti put juga. Majkov spominje prvi primjer **динара** iz listine od g. 1392, nu ondje čita se sada po izdanju Mikl. **динари** — ali zato naći ćete u br. 85. (od g. 1332) ovaj primjer: **а господинѹ банѹ всаки шесть волова на своıю главѹ**. Nemogu propustiti da i opet nespomenem, koli se krasno slaže, što u istoj listini prvi put čitamo ovake (štokavske!) oblike: **бно** (m. **биль**) **владаоца** (m. **владальца**), **дѹожань** (m. **дльжьнь**), **кѹпио** (m. **кѹпиль**), **добитакь** (m. **добитькь**), **дань** (m. **дьнь**). Ovako br. 88 (g. 1333): **ѡдь кı све-**

тихь апостола (ali uza to namah: светнехь ѡтаць); br. 89: Є. пять перпера, ꙃа моѥхь синова; br. 204 (1391): до своихь меѣ (to se ipak može čitati i kao: m e j), ѡдь жȣпа; br. 245 (1405): по·ѡвихь четирѣхь сȣдьѣахь (lok.) или по веќемь дѣлȣ ѡть четирехь сȣдьѣ (gen.).

Ovi primjeri dokazuju bezdvojbeno, da je u rečeno doba gen. na *a* u našem narodu bivstvovao, ali vladanje njegovo nebijaše podnipošto pretežnije, dapače ja se iz istodobnih listina krasna inače jezika štokavskoga usudjujem tvrditi, da u XIV. i XV. vieku bijaše pretežniji i obljubljeniji genitiv starinski tako, da se zbilja medju gore izbrojenimi novštinami tako zvane štokavštine najkasnije pojavljuje genitiv na *a*, samo ako izuzmemo poznato, skroz kasno, miešanje triju padeža množine u jedan oblik na *ma*.

Istom u drugoj polovici 15. i viekom 16. raste broj primjera novijemu genitivu, a za dobru volju naših etimologista (t. j. onieh, koji misle, da je u gen. množ. *h* tobože po etimologiji) navesti ću nekoliko razlika medju genitivom i lokalom: br. 312 (g. 1431: dubrovačka listina) шесть тисȣкꙗ и седамь сать и педесеть и осамь дȣкать ꙃлатниѥхь и ѡщь динара дȣбровачьнихь, и двиѥ сти перпера; ѡть тихь кȣкꙗ. br. 314 (1432): ȣ старѣхь повелꙗхь (lok.), ѡдь приходища ꙃемалꙗ (genit.) ȣ нашихь рȣкахь (lok.) и на чедиехь нихь (lok.); br. 315 (1433): ȣ сȣдовиехь (lok.) двадесети и шесть литара ȣ ѡсамь ȣнача (gen.), крȣгала срьбрьниехь (gen.); br. 321 (1435): и неговихь синова (gen.), по сиехь нашихь листѣхь (lok.) itd.

Tko bi se usudio tvrditi, da pisci ovakieh za dokaz navedenih primjera n e u m i j u pisati *h*, gdje mu je po etimologiji mjesta? ali dakako da ga nepišu, kud nevalja.

Mjesto više primjera iz ovih prem zlata vriednih spomenika, vraćam se k našim starim h r v a t s k i m pjesnikom, n. pr. k L u c i ć u. O njem neposumnja, hvala Bogu, jošter nitko, da je h r v a t s k i pisao; dapače i Daničić uvrsti ga u Glasniku IX. u k a n o n h r v a t s k i. Svatko nas dakle dopušta, da štogod Lucić napisa, bijaše zbilja čista ovejana h r v a š t i n a njegova v r e m e n a, i njegova m j e s t a, a da znate, Lucić bijaše H v a r a n i n! Lucić pisa, velimo, č a k a v s k i, to će reći svimi onimi znakovi starijega jezika, koje upravo izbrojismo, medju koje spada dakako i karakteristična riečca *ča*. Medju ine znakove starohrvaštine (= čakavštine) ubrojismo takodjer stariji (= kraći = staroslovenski) genitiv. Šta će Lucić? Odgovaram, dà se pravilno drži zbilja starinskoga genitiva, ipak kano od n u ž d e upotrebljuje, skoro uviek u s l i k u, ovake genitive na *a*: od dika — nika; od gora — prostora 12; gorskih uzdaha — straha 22; ženâ — Jelena 25; vitezov*a*i vila — dila 33; selâ — vesela 53; igara — sgara 56; pasa — glasa 57; dârâ gospodara 68; vitezâ — trpeza 78; besidâ — stida 69; do zvizdâ — izda 84, ditićâ — pića 97, pušaka — paka 106. Nije u sliku: već je to zloba od zlobâ svih druzih; isto tako i 97 dvorkinja — dvorova, 103 nebesa. Pomislite si, kako je pjesnikovo stihotvorstvo tiem nagrdjeno, što je u svih navedenih primjerih prištampan suglas *h*, a da mu po želji Lucića nemože biti

mjesta, dokaza on sám upravo tim, što se u porabi ovoga novijega *a*-genitiva ograničio na puku nuždu u sliku i opet sa samoglasom *a*. —

Iz Marulića nenalazim nigdje u svojih bilježkah zabilježena genitiva na *a*, ali Menčetić, premda stariji nešto od Lucića, ima jih vrlo mnogo, i to bud u sliku bud bez njega; n. pr. do zvizda — gizda (26, 28, 30), iz usta — susta (28); od pčela 27, od zvizda 29 i sluga bez broja 35 itd. Stari G. Držić ima: zvizdâ: izda 47 nebesâ: sveza, pticâ — slavica 48, gorâ — zora, strilâ — vila; svoj pozor gizda pun 16, s nebesa 23 ljubav mûkâ ima 28 itd. To je, rekao bih, dokaza dovoljno: valja ipak pamtiti, da je ovdje noviji genitiv još uviek u manjini, da je privezan većinom na slik. Tko bi ovako redomice sravnjivao, našao bi, da tako rekuć kronologičkim redom genitiv na *a* sve više mah preotima, n. pr. već u Vetraniću, premda još pozna' istu riečcu *ča*, ipak je čitav jezik pretežnijom stranom novije naravi. — U XVI. vieku može se reći, da su već u manjini oni, što pri starom ostaju, prema velikomu broju pjesnika, da običnim izrazom u kratko izrazim, štokavskih. Znameniti su u tom obziru osobito Ranjina i Zlatarić, što otvaraju zlatna vrata u onu veličanstvenu zgradu milozvučna jezika pjesničkoga, koju nam podiže svojimi djeli: Gundulić, Bunić, Palmotić. Dakako tko uzporedi oba kraja: divni jezik Gundulićev sa jezgrotivo-hrapavim Marulića ili Menčetića — razlika je velika; ali idući postupice nećeš uza svu pomnju nigdje naći nikakvih kinezkih zidina, što bi rastavljale jedno od drugoga; sve se polagano razvijaše iz nutarnjega nagona, pa da se jezik unapriedi, bijahu i biti će valjani pjesnici uviek vredniji, mogućniji i uspješniji nego li i najvaljaniji jezikoslovci, i najučenije akademije!

Bilo bi suvišno i spominjati istom, da svi ovi pjesnici, štogod pisahu i štampahu, uza sav inače krivopis, ipak uviek u lokalu i kod imena pridavnih *h* pišu, a u genitivu neima mu ni glasa ni traga. *) Navesti ću samo nekoliko izboritih dokaza, kojim treba da se svatko duboko klanja. Iz preriedke i dragocjene knjige Zlatarićeve od g. 1597 „V Bnezieh po Aldu": namah na naslovu piše se: „iz vechie tugieh iezikà ù harvackij izloxene; u posveti: od toliko razlizieh darxava; uz to valjan lokal: u svoijeh hrabrenieh dielih; opet gen. od vascieh sadagnieh stupaia; ies niekoliko godisctá; od onieh nezrelieh lieta; lokal: u piesneh: po zviezdah 92 itd. Pamtite, da je to jezik i slovnica jednoga od najvrlijih pjesnika, koji naročito izpovieda, da su njegova djela u „harvacki" jezik izložena, koji u predgovoru kaže „stavih se zatim s jednakom poxudom ucinit harvachku garkignu Elektru Sofoklovu" itd. Ili da se pozovem na umnoga i rječitoga Isusovca, koji življaše na izmaku XVI. vieka, na Kašića-Bogdančića. On napisa silu hrvatskih knjiga, dapače i prvu, što ja znam, gramatiku našega jezika, pa što uči u „institutionum linguae illyricae libri duo" od godine

*) Iz ove pravilnosti, kojoj se čovjek osobito u spomenicih upravo čuditi mora, zaključujem, da onaj neizgovor *h*-a, koji danas u velikoj česti naroda vlada, nebijaše od pamtivieka. To isto reče i Šafařik, samo se neopominjem gdje?

1604? Na str. 27. u primjeru „golub“ piše gen. množ. ovako: gòlubov *vel* golubâ *vel* golubî“. (Ovako upravo pisme do pismena), a kao 8. padež: „ù golubíh“. Isto tako od primjera „vittar“ ima gen. množ. „vitrov *vel* vitarâ *vel* vitrî“; od „vrime“ str. 33: „vrimên *vel* vriménâ *vel* vriménî“ a kao 8. padež „u vrimenih“; Od „zlato“ ima str. 34: „zlátov *vel* zlatâ *vel* zlatî.“ Kao primjer „secundae declinationis“ navadja od „voyvoda“ gen: „voyvód vel. voyvódaa“ a 8. padež: „u voyvodáh“. Ako u tom priegledu i pogrješaka ima, u prve se gramatike mogu i moraju izpričati: vidite ipak, da poznavajući dobro *h* u lokalu, nemieša ga, kamo nespada, u gen. množ. Teoriju nadilazi praksa njegovih prekrasnih knjiga prozaičkih; n. pr. navesti ću iz knjige „Xivot Gospodina nascega Isvkarsta“ od g. 1638 u Rimu kod propagande štampane: blago nascih dostoyanstva 1. od grijha sfoyih 2. izmeyu sfih xena 2. patriaraka i proroka, kragleva gospode sudaça i vladallaça 3; sinova adamovih 5; sestàra (sic) Lazarovih 41; nasuprot lokali: u sfoyih molitvah 2, po proroççih 5, na nebesih 3, po zlijh godinah 7 itd. Ugledajmo se u dva vrla bosanska pisca, u Divkovića i Bandulovića: obadva imadu još mnogo primjera starijega genitiva, osobito Bandulović, i opet pišu one druge ovako: **от жидова** 55, **с небеса** 195, **ꙁа пет рана** 215, **ѡт свиеҳ гниꙁоћа** 233 itd. na uarhu górra 3, łakáta çetardesset 6, brez prijlika 22 dapače: duanadeste uçenikova 25 odkupglienye grihoua 26 itd. Čujte primjere iz znamenitoga D. Maura Orbina Dubrovčanina: u njegovu „zarcalu duhovnom“ od g. 1614 čitam: i neimayucchi possála druzieh, za pribivaliscte od xivijna 11, od gnegovieh bóka 16., polak sfetieh nauciteglia 19, ali lokal: u dobrieh 45 u tasctinah 45, u niekoliçieh exemplieh 99; u mnozieh druzieh miestieh 121 itd. Kako pisa slavni „Ignacio Gjorgi“? U „Saltjeru“ od g. 1729 čita se: iz garckjeh, latinskjeh i evrjenskjeh starjeh i poznjeh svetopisalaza; od pripjevagna; nacinaa od besjedaa, kgnigaa, napravaa; ps. 37 dosti bicjaa i jadaa; od zlochjaa me vali tope itd. Moram izriekom napomenuti, da ovakovo udvajanje *aa* nije nego samo u gdjekojih knjigah obično, koje dužinu slovke navadno tiem načinom izrazuju; vara se, tko misli, da su svi stari pisci ovako udvojeno pisali, pače ovaj običaj uvuče se istom u prošlom vieku kao obćenija navada; neuzakoni ga jošter niti Kašić niti Mikalja, ali ga ima u svojoj gramatici Della Bella, ima ga i neima (t. j. nedosljedan je) Gjorgjić i opet ga neìma Stulli. Napokon ću napomenuti, da uzorna glede jezika knjiga Frane Vrinjanina (U Rici 1825) piše genitiv, kako valja, na *a*, ali mu taj *a* bilježi znakom ovako: â: od dusâ pravednih 4, od dvih bratâ 5, od onih roditeljâ 69 od njegovih mukâ 87 itd. lokal uviek na *h* u xilah 193, u svih dilih nasih 234 itd.

Sada ćete me pitati, odakle ipak onaj *h* u našu današnju književnost? Taj neobičaj, reći ću vam, nije u našoj knjizi istom od dobe preporodne; nepravedno bilo bi prigovarati zagrebačkim književnikom, da ga oni u knjigu uvedoše! Podnipošto: oni ga već u knjizi gotova nadjoše, naročito u samih gramatikah,

kano Relkovićevoj, Starčevićevoj, Berlićevoj itd. pak misleći (i to je jedina pogrješka, koja se ipak lako može protumačiti i izpričati osobito pored gori spomenute vrlo dobre nakane, što bijaše s tim spojena), da je *h* ovdje po etimologiji, izrekoše, da ga valja pridržati. Rekoh, da zagrebački književnici nadjoše već *h* u knjigah: ali u kojih? na ovo pitanje biti će odgovor istom onda jasan, kada se o raznih pravopisnih priedlozih, pokušajih i krpežu naših prošlih stoljeća rieč povede. Za sada samo toliko, da je *h* u gen. na *ah* istom od one dobe našao mjesta u gdjekojih knjigah naše prošlosti, od kada ga uzeše kao znak dužine upotrebljivati kojekuda bez reda i razloga, osobito pako treba, da smo na *h*-u zahvalni staromu slavonskomu pravopisu, koji je u njemačkoj školi izkuhan. Primjera tomu naći ćete u spomenutoj razpravi Kurelčevoj i tko će se, pitam, usuditi, da za dokaz navede koji primjer genitiva na *h* iz onakih knjiga, gdje se piše: puht, dahn, husta, bohg uz: grie (m. grieh), od svoi zlie dilla, iz duovni (m. duhovnih) itd. Ovo su primjeri iz »Ogledala Misničkoga“ od Fra. Ivana Anicia! Takav je nesmisaoni pravopis u knjižici Badrićevoj: „Pravi način“ itd. od g. 1746 (starijega izdanja nepoznam). Ondje čitam: sve tvoje griheh, poznai neproczigniena dobrah; nechieh, nego pristaju na zlah itd. Da čitate Relkovićev pravopis, koji uza sve drugo bijaše još i »Filolog«: to bi vam bio najbolji testimonium paupertatis našemu genitivu na *h*! Ako bi dakle tkogod voljan bio, da brani etimologičnost i potrebu *h*-a u genit. množ. imena samostavnih, svraćam već u napried njegovu pozornost na to, da bude u izboru oprezan; ja sam evo za naše osvjedočenje t. j. proti *h*-a naveo premnogo primjera, ali sve iz samih junaka na peru, iz cvieta naše književnosti, iz pisaca klasičkih, koji se zbilja, gledeć na mnoge današnjike, nemogu dosta nahvaliti! —

Prije nego li skrenemo u dičnu Crnu Goru, valja mi nekoliko rieči progovoriti i ob onom genitivu, gdje, kako rekoh, jezik hrvatski neimadjaše povoda, da od prvobitstva odustane. To je genitiv ь-osnova, nekoč ženskih i mužkih, danas samo ženskih s nekimi mužkimi ostanci, koji se padež u starosl. svršivaše na ии = *ij*, što bi, kako rekosmo, u sanskr. glasilo: îjâm, u grč. ιων, u lat. ium, u litv. iu, n. pr. slov. g. съмрътии, litv. smrtiu. Već u staroslovenskih spomenicih priepisa hrvatskoga ili srbskoga piše se redovito mjesto dvôga *ii* (= *ij*) samo jedan: n. pr. u starinskom životu sv. Tekle: stide se ljudi; odlom. ljublj.: ot'c' i materi stenanië; Mis. 1531: celili da bi se od nemoći svoih; od puti vaših ib.; plno kosti ib. itd. Toga se drže i svjetski spomenici, n. pr. сихь ѡбласти M. 14 (1228), ѡть вьсѣхь напасти M. 145 (1349); поути Spom. Puc. I. 7; десеть заповѣди божихь Vuk. prim. 67; u Vinod. od ludi 27, 408; riči knežih 238. ot tvari ženskih Krk. 285. — Ovoga se pravila drže sve kasnije, bilo prozom bilo stihovi, pisane knjige hrvatske: od gliudi pist. 4. od nemochij sfoyih 101. (*j* nesmije nas smetati, jerbo ga po tadanjem pravopisu gdjegod dodadu: n. pr. chij bihu m. ki bihu itd.). Kašić u svojoj grama-

matici ima kao primjerak p. 41: „sladôst vel sladostî vel sladostâ“. Znamo opet, da ni prvo ni treće ništa nevalja, pak je i ovdje pravilnije u knjigah pisao, nego li u slovnici učio; piše bo pravilno na *ij*: kripostij, izvarsnostij 27 gliudij 29 xalostij 33 itd. I ovdje nesmije vas smetati *ij*, jerbo po njegovu pravopisu biva to veoma često: bijla, lijca, onij govor, zazijva itd. Iz spomenute knjige Zlatarićeve: toi nascieh svieh stvari pocetak ima bit 3; evo, koia hudieh svisti ovdi od pravde gre boxiza 11; i piene varvechi iz ustijm idiehu 17; visinu radostij svih 79 (*ij* kao u smartnij stril itd.). Iz Gazarovićeva Murata (1623): od kriposti zuizdenih; vele plemenitih i razumnih gliudi; sakriy s' parsi zatvoreni ogagn 49. Iz Ivaniševićeve Kite (1642): po putu od zapovidi tvogih 105, sloxil od kosti i od xil 138. Iz Gjorgjića: ps. 103: maljeh vegleh zvjerji cette: 104. kô svjeh stvarji najdrazcega; i sred ustji svôih itd. Ovako t. j. *ji* kao znak dužine piše i Della Bella. — Najposlije ću i opet na Vrinjanina doći: od boxjih stvarî 264; polak suda pametnih i vistih ljudî 446 itd.

Vuk u Kovčežiću 18. i A. Mažuranić u Kolu 3. 90. uče, da se u čakavskom ovakovu genitivu u izgovoru dodaje *h*. Primjeri što jih navedosmo, dokazuju, da ako možebiti i jest danas tako, prije nebijaše, barem nebijaše obćenito: tà za sam Vinodol najbolji je dokaz jezik zakona Vinodolskoga. U krčk. statutu ima doista kadšto *ih*: za jati rečenih tatih 290, od soldinih itd; u pist. zabludi samo jedanput: zapovidih. Nasuprot u Bandul. ima ga vrlo mnogo; takov gen. nadjoh u Radovčića Splićanina „Istumacenyu symbola“ (U Rimu 1662), u Bonačićevu „Nauku Karstjanskom“ (1743) itd. Ova anomalija, koja se prema golemoj pravilnosti mora smatrati za veoma neznatnu iznimku, može se protumačiti na dva načina: ili ćemo reći, da se izgovor (a po njem i pisanje), zaveden genitivom pridavnim na *ih*, i u samostave uvuče (a pamtite dobro, da toga miešanja kod *a*-genitiva neima); ili ćemo kazati, da je pomiešan genitiv s lokalom. Tomu neka se nitko nečudi, analogiju ovake mješavine naći ćete u onom, što Babukić u Slovnici p. 194 spominje, da u nekih priedielih Slavonije po Djakovštini, Sriemu, Bačkoj i Banatu lokal kao genitiv izgovaraju. Ovoga je mnienja i Daničić u Glasniku IX. 33. — Već sam naveo primjera, kako u taj *i*-genitiv preskakivahu i mužkoga spola imena; ima toga i za srednji spol: račeni vin 454, vladanyi, pist. 61. ocitovanyi 13; osquargnyenyijh(!) Band. 59; hudih dili napast Mar. 10; cić liti Luc. 101 (Ovo mjesto broji izdavatelj medju tamna!), na vechie misti Ivaniš. 125. od ovieh progonitegli ib. 126; moguchstvi ugrabglienye 131. Tko se neće ovdje sjetiti onoga, što navedoh za jezik ruski, česki i poljski? Dapače i u ženski spol uvuče se, premda riedko, ovaj *i*-genitiv: peni vin. 451, od osudi ke se učine krk. 290; zastavi pist. 43 pohlepi 66; oda svih nepravdih band. 36. —

I opet ću napomenuti, da jezik samo donle ovako tumaraše, dok obćenije nezavlada njegov novi tvor, a jerbo ono narječje, što ga zovemo

čakavština, neprionu za novi genitiv, sačuva se ondje i ovakih nepravilnih genitiva sve do danas znatan broj.

Kao što je očevidna pogrješka, koja se uvuče u neke strane našega naroda, da je pomrsio dočetak *ih* u imena pridavnoga i samostavnoga, tako nas ubaviestio Vuk, govoreć o raznom izgovoru pismena *h* u našem narodu, da se u Crnoj Gori i kod genitiva na *a* može čuti *h*. Neima sumnje, da i ovdje bud ime pridavno zavede *h* u samostave, budi da je pomiešan padež drugi sedmiem, a da su u tom miešanju Crnogorci osobiti vještaci, dokaza onim, koji neznadijahu od prije, dovoljnimi primjeri Fr. Kurelac u svojoj, napomenutoj već, razpravi u »Fluminensia.« Pozivati se dakle na Crnogorce vrlo je desperatna stvar. — —

Onim, koji hoće pošto poto da se u gen. množ. *h* piše, nedadne se odustati od toga ljubljenoga suglasa niti u dvojini; ali ta će jim najprije račune pomrsiti: zato još i o njoj nekoliko rieči.

»Tim što stara slovenština sačuva gramatičku dvojinu, nadilazi jezik gotski, kojemu ovaj broj u imena manjka; nadkriljuje vjernim čuvanjem starodavnih padežnih nastavaka litavštinu, a za jedan je padež bogatija od jezika grčkoga« — Ovako piše Bopp u Vrgl. Gr. §. 273.

I zbilja nastavci padežni slovjenske dvojine mogu se preliepo sravniti sa prastarim sanskritom i zendom, naročito u genitivu i lokalu, za koja dva padeža upotriebiše sva tri spomenuta jezika jedan te isti nastavak i to: u sanskr. *ôs*, u zend. *ô*, u slov. **оу**. Pomislimo si u toj zamjenici po slovjenskom zakonu I. odbačen krajni suglas *s*, to je inače sanskr. *ô* posve pravilno zastupan slovjenskim **оу**, kako nam protumači Schleicher Beitr. I. 421.

Dakle da od suglasnih osnova sravnjivanje nastavimo, sanskr. obliku: naman-ôs odgovara slov. **имен-оу**, sanskritskomu nabhas-ôs slov. **небес-оу**. Kod samoglasnih *a*-osnova prelazi sanskritski *a-ôs* u *ajôs*, a kod odgovarajućih jim **ъ**-osnova: **ъ** + **оу** u prosti **оу**, to će reći: da je osnovni poluglas **ъ** pred nastavkom padežnim **оу** sasvim izpao (ovako nadjosmo upravo kod genitiva množine), dakle: **влъкъ** + **оу** = **влъкоу**. Isto tako odgovara sanskritskomu vidhavâ + ôs = vidhavajôs u slovjenskom samo **вьдовоу**, iz **вьдова** + **оу**.

Samo kod **ь**-osnova prelazi **ь** + **оу** u **нјоу** t. j. **ню**, te nas sjeća na gen. množine **ь** + **ъ** = **нјъ** = **нн** = *ij*.; n. pr. **гостню**, **костню** itd.

Kada se uzme na um, da je osnov i nominativ zaimeni **тъ** posve onakav, kao samostavi na **ъ**, valja nam priznati, da je pravilni genitivni oblik **тою** (mjesto: **тоу**) puno bliži sanskritskomu: tajôs nego li, da za primjer reknemo: vrkajôs od vrkas prema **влъкоу** od **влъкъ**. Što je *toju* od **tъ**, to isto *jeju* od *j***ъ** = **и** (u **иже**); ovako idu i **дъвою**, **обою** prema mekim: **моѥю**, **твоѥю**, **нашею** itd. Ovako je u jeziku staroslovenskom: n. pr. gen. 32: **и дъщероу своѥю**; ib. 37. **съ сынъı женоу отьца своѥго**; ib. 38. **На двою десятоу ꙁлатниць**; supr. **на рамоу**; **и имѣние обою рабыню** gen. 32: **отъ рѫкоу ихъ** supr. **двою морю, отъ двою лѣтоу** itd.

Ovakoj se dvojini sačuvaše znatni tragovi u jeziku starohrvatskom kod samostavnih imena, kod pridavnih neima jih ni malo, a kod zaimena nadju se neke promjene. Mjesto тою, što bijaše za sva tri spola, preote mah na тѣю osnovani oblik: teju i tiju, i prema tomu: двѣю, обѣю (m. двою i обою), u nas: *dveju* i *dviju obeju* i *obiju*. Tomu se ja već zato ništa nečudim, što znam, da u nas za neke slučaje redovito nadjačaše meki dočetci; n. pr. u nas je gen. *žene* kao što: *duše*, akuz. *vrage* kao što *muže*, ali u starom bijaše: ženy i dušę, vragy i mąžę. Najznamenitiji ipak, može se reći, da je pojav našega novijega jezika, što pravi razliku spolnu, gdje niti starosl. niti starohrv. jez. o tom ništa nezna; a to je mužki (jeda li i srednji?) genitiv dvaju prema ženskomu dviju (m. dvjeju), kao što dativ: dvama prema dvima (t. j. dvjema).

Osim genitiva-lokala dvojine u rieči: dva i oba, dakle: dvaju — dviju, obaju — obiju, ima, koliko se danas još govori i piše: triju od tri, sviju (što se nepreporuča) od svi, dapače kadšto i: oviju, oniju, tiju itd. Ali se ovdje izgubilo znamenovanje dvojine onako, kako u nekih samostava n. pr. kostijû, slugû itd.; kod samostava obćeno se upotrebljuju ovi oblici: rukû, nogû, očijû, ušijû; a rado takodjer: slugû, bokû, prsijû. Mjesto dvaju — dviju sklanja se takodjer na pridavnu: dvieh dvih, te dobro uči Kašić u svojoj gramatici str. 57: „gen. dvíh vel dviyú" i str. 59. „gen. obbih vel obbiyu"; isto tako od tri: „gen. tríh vel triyú." Nekoliko miešovitih primjera potvrditi će to, što rekoh: дѣла роукоу твоѥю M. 25; въ роукоу M. 88; оунию моѥю M. 90; и рѫкѫ господьства P. 221; кровомь крилоу твоѥю M. 166, ѡть двѣю црьквоу duš. 34; инихь трехь братѣнця M. 497. pâs boku njego mis. gl. po dvoju dnu uz: po triju dneju ibid.; za prošnju obiju stranu sp. gl. 8 (1375), zvrhu rečenu dviju vinogradu sp. 81 (1466); tiju bratincu dedu sp. 100; teju dveju nodaru krk. 268; često u spom. i cirilskih i glagolskih dolaze pravi oblici dvojine u pravom znamenovanju: naju, niju, nima (čit. njiju, njima) itd. Marul. 7: starac dviju uz: starci dviju 9; radi dviju mojstiri gazar. po dviju dneh pist. 42, u ovih dviju zapovideh 79; svitlosti očiju moijeh Zlat. 97; od izbranih i veselih dvieiu zvizda 75; na nogah mekahtih obiju 61; ovdje nalazimo uz pridavni oblik dvojine samostav u množini. Napokon iz nar. posl. i pjesm.: dugih ruku; pa povika nekoliko slugu. Vuk n. p. 2. 94; duga Bosna, mene slugu dosta; krvav konjic do ušiju dodje. itd.

Tko će se u prkos ovolikih dokaza na etimologičnost Crnogorsku pozivati? Neka se javlja, da ga čujemo! a ja velim, da niti za genitiv-lokal dvojine neima nikakova na svietu razloga, zašto bismo *h* pisali, kamo li izgovarali; dapače pogrješnost pisanja: ruku*h*, nogu*h*, očiju*h*, ušiju*h* itd. tim je očitija, što ovdje hrvatski jezik sasvim stoji na temelju staroslovenskom, a koliko se god ostanaka dvojine sačuvalo u ikojem slovjenskom narječju, nigdje se padežnomu nastavku оу (û) nedopisuje *h*.

To su razlozi, zašto „Književnik“ u gen. množine imena samostavnih a u genitivu te lokalu dvojine svih rieči izpušta suglas *h*. Svakomu ostaje prosto, da ove razloge bud uvaži i prihvati, bud zabaci; ja se držim načela: tko to neće, nenameći mu se, a niti će „Književnik“ ikoga siliti, da ga bez osvjedočenja i uvjerenja sliepo sliedi. Naš časopis, a nadam se, i ova razprava takove je naravi, da kad bismo već u napredak znali, da naši priedlozi neće u knjigu ući, jošter bi njim ostala kolika tolika vriednost; ovako bo doznasmo, u kojem li se razmjerju nalazi današnja pismena poraba jezika prema onomu, kako znanost jezikoslovna i čitava mu prošlost za pravo drže.

Nu istinu govoreć, tomu niti nije tako: što se ovdje tumačilo, nije ništa nova. Ima li se pisati *tj* ili *ć*, *ě* ili *ie* — *je*, *ѣr*, *ǎr* ili *r* — ovaka pitanja nepotaknu istom „Književnik“; ovdje gledasmo samo znanstveno obrazložiti i dokazati, da naš pravopis valja li onako udesiti, kako učaše za cirilicu Vuk-Daničić, za latinicu B. Šulek, a to jedan i drugi bez prigovora, barem se do sada nitko nenadje, koji bi jih bio oprovrgao. To je i uzrok, zašto moje dokazivanje drugiem putem podje, a izadje ipak na isto; od ovoga će časa po mojem mišljenju, tko bi htio prigovarati našemu pravopisu, imati dvoju dužnost i dvovrstnu zadaću: da pobije razloge spomenutih vriednih muževa prema načinu njihovu, a ove ovdje načinom od prilike onakovim, kakov vidite u ovoj razpravi,

Prema tomu, buduć da niesu još dovoljno iztaknute granice u pravopisu medju etimologijom i eufonijom, a osobito se često mieša u pisanju *tj* sa *ć*; buduć da se staroslov. ѣ piše gdješto sa *ě*, dočim drugi, kao što su zbilja dva glasa, tako jih i raztvaraju u *ie* i *je* ili mjesto *ie* dapače *ije*; buduć da gdjekoji misle, da se ima pisati „mukli“ *e* pred *r*-om; buduć napokon da mnogi misle, da se u gen. množ. imena samostavnih ima *h* prišiti radi etimologije ili bar iz analogije sa gen. množ. imena pridavnih —: nastojao sam razbistriti ova još uviek prieporna pitanja, pridodav svagdje i svoje mnienje, koje poteče iz razloga filologičkih, o tom: jeda li ovaj ili onaj način temeljitiji.

Posljedak moga iztraživanja jest ovaj:

1. Što zovemo pravopis etimologički i eufonički neda se, rekoh, do kraja tjerati niti jedno niti drugo. Priznavajući ovako nemoguću dosljednost, mogu se ipak neke granice iztaknuti, preko kojih nije dobro da se podje. Ovaku granicu pokušao sam povući razlikovanjem nepromjeniva trupa u rieči od njezinih gibkih čestica te rekoh: a) što je u rieči gibko i nepromjenivo, da se piše po eufoniji, t. j. onako kako se čuje u izgovoru n. pr. *kći*, *pčela*, *vježbati* itd.; b) što su gibki okrajci, osobito u deklinaciji i konjugaciji, da se držimo najrazgovetnijega oblika n. pr. napre*d*ka, sla*d*ka zbog sla*d*ak, napre*d*ak itd. Ovamo mogu se pribrojiti i neki dometci, kojimi se rieči tvore (neima jih mnogo, što bi suglasom počimali), n. pr. za imena pridavna: *ski* (dakle: ro*b*ski, gra*d*-ski itd.). c) Kad se rieč sastavlja s priedlozi, neka se piše svagda jednako, dakle: *iz*pasti, ra*z*tjerati, o*dk*riti itd. Jedini *s* (mjesto *sa*) tako se priljubio rieči, da pišemo: *zd*ravlje, *z*djela, *z*dola, *odozdo*, i zato bilo bi do-

bro, da nepišemo *s*goda već *z*goda, ne o*s*biljan već o*z*biljan itd. d) Slovjenski jezici nepodnose udvajanja; zato nevalja: o*dd*aljiti, o*dd*ieliti, be*zz*ub, be*zz*akonik itd.; a upravo zato, kada se sastanu *dt* ili *zs*, što bi bilo po izgovoru *tt*, *ss* — bolje jest, da se piše samo *t* i *s*, dakle: o*t*voriti (ne: o*dt*voriti), u*s*tati (ne: u*zs*tati), ra*s*ipnik (ne: ra*zs*ipnik), ra*s*taviti (ne: ra*zs*taviti) itd.

2. Uzprotivih se *tj*-u, gdje ga nitko neizgovara kano *t-j*, već svi kao *ć*. K čemu nam za jedan glas dva pismena? ako je *tj* = *ć*, treba jedno ili drugo zabaciti. Sav nas slovjenski sviet napućuje na *ć*, a *tj* valja samo ondje pisati, gdje se rastavljeno izgovara; to biva, kada po jekavskom izgovoru dodje *je* poslije *t*, pa bi ekavac pisao i izgovarao *e*, ikavac *i* n. pr. *tjerati* (terati, tirati) *letjeti* (leteti, letiti) *utjeha* (uteha — utiha) itd. Na volju ostavih, da si piše *tju* u inštrum jedn. 3. deklinacije onaj, koji to tako i izgovara, dakle: *kriepostju* (izgovori: kriepost-ju), ali tko izgovara: *kriepošću*, (a tako i valja, dok nam je do jednoga književnoga jezika), taj nebi smio ni pisati drugačije. Isto tako može pisati *ganutje*, *bratja*, *tretji*, koji želi *t-j* (rastavljeno) izgovarati, jerbo se to tako mjestimice zbilja čuje, samo što neima prâva u jezik književni; a po štokavskom književnom jeziku valja samo: *braća* itd. Nipošto nevalja pisati: *platjen*, *povratjen*, *posvetjen* itd. jerbo nitko neizgovara: *plat-jen povrat-jen*; isti kajkavac, koji inače pravilno razlikuje *tj* od *č* nekaže drugačije van: *plačen*, *povračen* itd., a i čakavac uviek samo *plaćen*, *povraćen*, *posvećen*.

3. Rekoh za staroslovenski ѣ, da nam čitava prošlost svjedoči, da našemu hrvatskomu i srbskomu jeziku nije dostatan; mogoh, ali nehtjedoh za dokaz navoditi sve prije 1836. godine izdane knjige, latinicom štampane. Na cirilske i glagolske spomenike ograničih se zato, što je jači dokaz, kada ima u azbuci pisme gotovo, koje se samo nudja i nameće, i opet ga proganjahu upravo od nemila do nedraga. Da je to razgovietan kažiput za nas, nemože mi nitko zaniekati. U ostalom priznajem, da je moje tumačenje samo negativno: zadovoljan sam dokazom, da za naš današnji, književni jezik, izgovora jekavskoga nevalja niti u cirilici ѣ niti u latinici *ě*; stranu pozitivnu nahodite u svih djelih Vukovih i Daničićevih, napose kada se ima pisati *ie*, kad li *je* razložiše B. Šulek u razpravi, dodanoj kao priloga časopisu „Nevenu“ godine 1854 od 20. Travnja, pod naslovom „o dvoglasu *ie*“ i Vinko Pacel u slovnici hrvatskoj str. 24 — 27 te u Književniku str. 115—119. Po pravilih ondje navedenih može se svatko u brzo naučiti, gdje mu valja pisati *ie*, gdje li *je*. Priznajem, da ima pojedinih slovaka, gdje se težko može u prvi mah pogoditi, imamo li pisati *ie* ili *je*; ova se sumnja pojavlja osobito u riečih novijih, kano izvješće ... Nu ovakovih rieči ima prema ostalim nedvojbenim vrlo malo, a naša je dužnost, da jih pobilježimo i dogovorno ustanovimo, kako se imadu pisati. Tko bi zato, što je tobože laglje pisati *ě* nego li, kako valja, raztvarati u *ie* i *je*, i što si *ě* može svatko izgovarati po svojoj ćudi, branio taj izumljeni zamjenik ѣ-a, odgovorili bismo mu riečmi Miklošićevimi: »man entgegne nicht, dass bei der Anwendung des *ě* für das altslovenische ѣ die den verschiedenen Aussprachweisen des lezteren

anhängenden Individuen sprechen können, wie sie wollen, denn die Schrift ist nicht dazu erfunden, die Laute zweifelhaft za lassen und sie dem Ermessen des Lesers anheim zu stellen, sondern im Gegentheil dieselben so genau als möglich zu fixiren. (Gymn. Zeitschrift IV. 317.). Točno dakle naznačiti, gdje se u nas ima pisati i izgovarati *ie*, gdje li *je* — posao je lexikografa, a poslije Vuka nije niti jako mučan.

4. Razložih iz fiziologičke naravi glasa *r*, protumačih uzporedjivanjem raznih jezika, podkriepih postupanjem naše prošlosti, da nevalja pisati *à*, kamo li *è*, pred *r*, jerbo je to skroz neslovjenski i nehrvatski način, koji se osniva na krivu shvaćanju naravi suglasne u obće, i *r*-a napose. Istina, da je *r* suglas i prvobitno pisahu za njim poluglas ъ, ali naš jezik, držeći se prema starobugarskim poluglasom dvojega pravila: izostaviti jih, gdje su suvišni, a zamieniti punim *a*-glasom, gdje udobnost izgovora zahtieva — posluži se ovdje onim prvim načinom ter izostavi poluglas sasvim, onaj pako trenutak glasa, koji nam treba, dok se u izgovoru iz jednoga suglasa na drugi prelazi, sadržan je dovoljno u *r*, koji se i onako od pamtivieka zove semivocalis.

5. Dokazah uzporedjivanjem srodnih jezika i mnogimi primjeri iz naše prošlosti, da se u genitivu množine imena pridavnih i u lokalu mora pisati *h*, ali u genitivu množine imena samostavnih da je skroz suvišan i neumjestan; dopuštam i odviše, kada velim, ako se tko upravo toliko unj zaljubio, neka ga barem nikada na ovom mjestu neizgovara, već smatra znakom, makar vrlo nezgodnim; jerbo, da istinu kažem, tko misli, da nemožemo biti bez znaka, da se razluči: *konja*, *žena*, kao padež jednine od padeža množine, valja mu znati, da i sav današnji sviet i čitav pravac našega pravopisa, u kojem svaki glas ima svoje pisme i obratno, upotrebljuju za razliku u izgovoru naglase a ne pismena; dakle: kȍnjă, žènă i kónjâ, žénâ itd. Napišete li pako *ženah*, *stvarih* to nieste jošter ničim naznačali, da li je lokal: žènah, stvárih ili gen. žénâ(h), stvárî(h), itd. već i tu istom iz priedloga ili čitavoga smisla možete razabrati, koji se padež razumieva. Ovako dakle gubi *h* i kao puki znak svaku vriednost.

Buduć da se svekolike rieči ovoga padeža u tom slažu, što jim se posljednja slovka izgovara oniem otegnutim načinom, koji po primjeru Vukovu bilježimo znakom ˆ, a u predposljednje ima čas naglas ʹ, čas ˆ, zato da bude stvar što jednostavnija a opet razgovietna, neka onaj, koga je upravo volja, ili gdje bi lako dvojba nastala, bilježi posljednju slovku znakom ˆ, nu ponajviše može se biti i bez njega. Piše dakle konj u genit. jed. »konja«, u gen. množ. konjâ; žena nom. jed. a ženâ g. množ.

Rekoh nešto više, da ono, što u toj razpravi razlažem, nije ništa nova, već da su i drugi na glasu muževi našega naroda u svojih iztraživanjih došli do istoga rezultata; ima jih pače, koji još i više od mene popuštaju eufoniji. Tomu za dokaz navesti ću sliedeći odlomak iz Narodnih Novina god. 1850, broj 76 (preštampano u pravoslovnom rječniku), koji govori o našem pravo-

pisu, kako se dogovoriše god. 1850. najvrstniji muževi našega naroda, kojimi se i danas *) domovina ponosi.

„Dolje potpisani znajući, da jedan narod treba jednu književnost da ima i po tom sa žalosti gledajući, kako nam je književnost raskomadana, ne samo po bukvici nego još i po pravopisu, sastajali smo se ovijeh dana, da se razgovorimo, kako bismo se, što se za sad više može, u književnosti složili i ujedinili. I tako smo

1. Jednoglasice priznali, da ne valja miješajući narječja graditi novo, kojega u narodu nema, nego da je bolje od narodnijeh narječja izabrati jedno, da bude književni jezik; a to sve a) zato, što nije moguće pisati tako, da bi svak mogao čitati po svojem narječju, b) zato, što bi svaka ovakova mješavina, kaono ti ljudsko djelo, bila gora od kojega mu drago narodnoga narječja, koja su djela božija, a c) i zato, što ni ostali narodi, kao n. pr. Nijemci i Talijani, nijesu od svojijeh narječja gradili novijeh, nego su jedno od narodnijeh izabrali, te njim knjige pišu.

2. Jednoglasice smo priznali, da je najpravije i najbolje primiti južno narječje da bude književno; i to a) zato, što najviše naroda tako govori, b) što je ono najbliže staromu slavenskomu jeziku a po tome i svjema ostalijem jezicima slavenskijem, c) što su gotovo sve narodne pjesme u njemu spjevane, d) što je sva stara dubrovačka književnost u njemu spisana, e) što najviše književnika i istočnoga i zapadnoga vjerozakona već tako piše (samo što svi ne paze na sva pravila). Po tom smo se složili, da se na onijem mjestima, gdje su po ovome narječju dva sloga (sillaba) piše *ije*, a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je* ili *e* ili *i*, kako gdje treba, n. pr. bijelo, bjelina, mreža, donio.

Ako li tkogod iz kojega mu drago uzroka ne bi htio pisati ovijem narječjem, mi mislimo, da bi i za narod i za književno jedinstvo najprobitačnije bilo, da piše jednijem od ostala dva narodna narječja, kojijem mu je volja, ali samo da ih ne miješa i ne gradi jezika, kojega u narodu nema.

3. Našli smo za dobro i potrebno, da bi i književnici istočnoga vjerozakona pisali x svuda, gdje mu je po etimologiji mjesto, kao što oni vjerozakona zapadnoga pišu *h* i kao što narod naš od obadva vjerozakona na mnogo mjesta po južnijem krajevima govori.

4. Svi smo priznali, da *h* u samostavnijeh imena na kraju u rod. množ. ne treba pisati, jer mu ondje ni po etimologiji ni po općenome narodnom govoru, ni po starome slavenskom jeziku, ni po ostalijem današnjijem jezicima slavenskijem nije mjesta. Mi smo se opominjali, da će se naći književnika, koji će reći, da bi ovo *h* samo zato valjalo pisati, da se ovaj padež razlikuje od ostalijeh, ili najposlije da bi ove razlike radi mjesto *h* valjalo pisati kakav drugi znak.

Ali jedno zato, što se u mnogijeh riječi ovaj padež po sebi razlikuje (n. pr. zemalja, otaca, lakata, trgovaca itd), a drugo što u nas ima i drugijeh

*) Pišući ovo, stiže nam tužna viest, da je nemila smrt našega starinu Vuka Karadžića poniela iz broja živućich. Književnik sjetiti će se u budućem broju svoje dužnosti, da mu savije neven vienac za njegove neumrle zasluge.

V. J.

padeža jednakijeh, pa ih u pisanju nikako ne razlikujemo i što ovakijeh stvari ima mnogo i u drugijeh naroda — mi smo svi pristali na to, da se ni *h* niti ikakov drugi znak na pomenutome mjestu ne piše, osim samo kad se iz smisla ne bi moglo razumjeti da riječ stoji u rod. mn. da se naznače akcenti (koje će nam valjati činiti i u ostalijem ovakijem dogodjajima).

5. Svi smo jednoglasice pristali, da se pred *r*, gdje ono samo sobom slog čini, ne piše ni *a* ni *e*, već samo *r* neka stoji (n. pr. prst), i to a) zato, što narod tako govori, b) što književnici istočnoga vjerozakona svi tako pišu (osim jednoga, dvojice), c) što i Česi tako pišu d) što su i mnoge slavenske knjige glagoljskijem slovima tako pisane, e) što se sad dokazuje, da ni u starome slavenskom jeziku na ovakijem mjestima nije trebalo pisati jerova ni kod *r* ni kod *l*, jer su ova oba slova na ovakijem mjestima bila samoglasna, kao i u sanskritu.

Ovo smo dakle za sad svršili. Ako da Bog te se ove misli naše u narodu prime, mi smo uvjereni, da će se velike smutnje književnosti našoj s puta ukloniti i da ćemo se k pravome jedinstvu mnogo približiti.

Zato molimo sve književnike, koji upravo žele sreću i napredak narodu svojemu, da bi na ove misli naše pristali i po njima djela svoja pisali.

U Beču, 28. Ožujka p. n. 1860.

Ivan Kukuljević s. r.
Dr. Dimitrija Demeter s. r.
J. Mažuranić s. r.
Vuk Stef. Karadžić s. r.
Vinko Pacel s. r.
Franje Miklošić s. r.
Stefan Pejaković s. r.
Gj. Daničić s. r.

Evo dakle ja i »Književnik« odričemo se slave, da bi naša bila inicijativa u tom pravopisu; već ako kakova slava i imade, primamo ju samo u onom smislu, što prema svrsi i težnji »Književnika« nastojasmo nekoja prieporna pitanja našega jezika bliže privesti konačnomu riešenju a na uhar književnosti i književníkâ.

Pozivljemo sve prijatelje našega napredka, da nam pokažu i razlozi dokažu, jeda li gdjegod pogriešismo, a mi smo uviek pripravni klanjati se ugledu dokaza i nepristrane znanosti. *V. Jagić.*

* * *

Buduć nismo voljni, kako rekosmo, nikomu nametati svojih nazora o prieporních pitanjih u našem pravopisu, pače pozvasmo naše književnike, da se o njih slobodno očituju: priobćujemo s mjesta opazke g. Adolfa Vebera o rečenih točkah, koje razvismo i razbistrismo u I. svezku „Književnika“. Ali iz razloga, da se utaman nepiše i da

se mjesto prištedi inim ne manje znanstvenim razpravam, priobćujemo ovdje samo one opazke g. Vebera, u kojih se on s nami posvema ili donekle neslaže.

G. Veber nehtjede ni jednom riečcom uzeti u zaštitu, tako zvani mukli *e* pred *r*-om; u tom je takodjer s nami složan, da nevalja u pisanju miešati *tj* sa *ć*-om. Ostaje da vidimo, što misli, kako bi se mogla eufonija u pisanju pomiriti s etimologijom, i što misli o raztvaranju staroslov. ѣ u *ie* i *je*. Čujmo samoga pisca.

U „Književniku", časopisu glede směra i kroja za nas vrlo odličnu, čita se poduža razprava o našem pravopisu od V. Jagića, koju ja danas osobito razmatram i razglabam. Razprava je ta pisana dubokom učenošću upravo prema današnjemu razvitku filologije, ter se mi tolikim znanjem na polju naške knjige možemo upravo ponositi. Mahne, koje ja toj razpravi iztičem, dolaze ponajviše odatle, što je pisac htio udariti neki temelj doslědnosti u našem pravopisu, koji se po mojem sudu nemože udariti. Budué pako, da je i sama stvar, koju pisac dokazuje, po filologičkoj naravi svojoj nešto razvučena: to sam ja svuda u kratko naveo jezgru njegovih dokazah, prije nego li sam jih razbiti kušao.

A. Kada hoće tko, veli naš pisac, da što nova uvede, treba mu najprije prosuditi, ima li to i praktičku vrědnost, pak onda predočiti svoj znanstveni izum u savršenoj slici, po kojoj se najlasnije može razabrati dotična znanstvenost. Zato se s města uvadja u knjigu nov pravopis kano stvar vrlo važna. Dokazano je pako jurve, da se doslědno nemože pisati niti etimologičkim niti eufoničkim pravopisom, jer bi se napokon došlo do směšnosti; zato treba u granicah jedne ter iste rěči pisati onako, kako se ona rěč valjano izgovara s osobitim obzirom na n o m i n a t i v: s toga se nesmije nigdě pisati p o d v o s t r u č e n o slovo, pak ni onda, kada se rěč koja sastavi s predlogom, jer se to protivi glavnomu načelu slověnskih jezikah; već treba onaj suglas predloga ili izbaciti, ako za njim ide jednaki suglas (kano o d a n mjesto o d d a n), ili suglas predloga, koji se po izgovoru mora pretvarati u sasvim jednaki slědeći suglas, najprije si pretvorenim misliti, pak ga onda izbaciti prema prvomu pravilu (kano město o d t u d j i t i, o d t v o r i t i najprije: o t t u d j i t i, o t t v o r i t i i zatim o t u d j i t i, o t v o r i t i; r a z s i p n i k = r a *s* s i p n i k = r a s i p n i k). Uvedenju toga pravila nesmeta to, što nam oko nije priviklo, jer se porabom može priviknuti. Ako li dodju u neproměnivom obsegu rěči dva suglasa nejednaka organa, treba němi suglas po doliki spojiti s němim, zvučni sa zvučnim (zvučni jesu: g, b, d, němi: k, p, t; zvučni z, ž; němi s, š). To se pravilo nebi imalo protezati niti na pregibe niti sastavljanje s predlozi; zato neka se nebi pisalo: napre*t*ka već napre*d*ka, istěrati već iztěrati. U tom pako, što se preporuča o d p a s t i a ipak r a *s* u d i t i město r a *z s* u d i t i, neima protuslovja, dok se u o*d*pasti čuju dva glasa, a u r a *s* u d i t i samo jedan. Sbog mnogih već u život uvedenih priměrah, da se predlog *s* pred zvučnimi pretvara u *z* n. pr. *z*dravlje, *z*djela itd., neka bi se napokon pisalo i: *z* b o r, ne *s* b o r. Tim bi se rěšila prepirka o etimologičkom i eufoničkom načinu pisanja.

Već isto načelo, da se podpuna doslědnost nemože postići u pravopisu, imalo bi svakoga skloniti, da ništa netvrdi s odlučnošću, kudeć još možda protivnu stranku s nedoslědnosti, jer se temeljito ima bojati, da će se i njemu po koja nedoslědnost iztaknuti.

Prvo načelo g. pisca, da se rěč ima onako pisati, kano što se, kada se više nikako neměnja, valjano izgovara, posve je istinito, ali u porabi mora proizvesti različitost mněnja, jer je težko odlučiti, kako se koja rěč valjano izgovara, budać to osnovano i na tančini uma i na tančini sluha, što je oboje vrlo različito. Jer evo g. pisac misli, da se o č i n s t v o tako izgovara, da se *t* ondě nikako nečuje; a ja velim, da se *t* ondje onako čuje, kano što se uz *ć* čuti može, ter se ona rěč svakako drugačije izgovara, nego li rěč: j a č e, p a č e, Tko će rěšiti tu našu prepirku? Nitko osim etimologije, koja nas uči, da je ondje *t* na svom městu, a ništa nesmeta naškomu izgovarajućemu ustroju, koji ono *t* izgovara i lahko i onako, kano što ga u tom susědstvu može izgovarati; jer drugo je izgovoriti svako slovo na pose, a drugo kada se spoji s drugimi. Ta i samoglasi izgovaraju se i kod drugih i kod nas nešto drugačije u raznih rěčih i u raznom ćućenju, pak se uvěk piše samo ono slovo, koje etimologija traži. Zahtěvati pako, da se svako slovo, kad se nešto drugčije izgovara, nego što to etimologija zahtěva, ima izbaciti, znači uvadjati podpunu eufoniju, što je i po piščevu načelu nemoguće. Ali ne svuda, kazati će on, treba to činiti, već samo u ovih i sličnih rěčih. A zašto baš samo kod ovih? pak i koji su to jaki razlozi, koji nukaju g. pisca, da od svoga pravila izuzme pregibe? Čim je on za temelj svoga pravila uzeo valjan izgovor, iznevěrio se tomu načelu očevidno kod pregibah.

Pravilu, da se u hrvatskom jeziku neimaju pisati podvostručeni suglasi, drage se volje pokoravam i ja, videć, da je naš jezik to eufoničko pravilo posve izveo osim neznatnih iznimakah, koje možemo lahko podvrgnuti pravilu; jer taj postupak nesmeta ni malo razumljivosti osnovanoj na posve jednakih suglasih.

Gledeć trećega pravila, valja priznati, da je u svem našem jeziku zavladala nedoslědnost, dočim se kod jedne rěči izbacuje srodni suglas predloga pred suglasom samostava, a kod druge se rěči neizbacuje; tako se piše: be*zs*raman, i*zs*jeci, pak opet: u*s*tati, ra*s*ulo. Uzrok je tomu, što su se pisci sad sěćali izvora rěči, sad opet nesěćali. Ali ja svakako nemogu pojmiti, na čem osniva pisac svoje pravilo, da se ti suglasi moraju asimilirati, pak po prvom pravilu izbacivati. Ako to osniva opet na valjanom izgovoru, slědi posve eufoniju ter ju želi doslědno izvesti; ja pako, ako se ima već što doslědno izvesti, volio bih izvesti, etimologiju. Osim toga pisanje eufoničko nevodi niti dobromu izgovaranju; jer će čověk, nepazeći na ništa, posve drugačije izgovoriti r a s a p nego li r a z s a p, a samo ovaj je drugi način valjan. Pisao ja r a s s a p ili r a z s a p jednako moram izgovoriti, čemu dakle ono assimiliranje, čemu li izbacivanje slova *z*?

Ja držim, da se kod toga pravila neima posve doslědno těrati ni etimologija ni eufonija, jer i jedna i druga dovodi na težku neobičnost, kojoj će se težko svi našinci pokoriti; tu će najbolje poslužiti običaj i snošljivost, inače prepirkam neima ni kraja ni konca. —

Da se zvučni suglas pred němim ima pretvoriti u dotični mu němi i uzvratice — to je po izgovoru istinito, a Vuk čini ovako doslědno i u pismu, jer se drži izgovora; mi pako nečinimo nigdě; neznatne iznimke neruše pravila; jer se držimo koręna. Čega se drži pisac, kada veli, da to treba činiti u nepromělnjivom obsegu rěčih, a nevalja činiti kod pregibah i predlogah, toga ja doduše neznam, ako nereknem, da se u jednom dělu pravila drži izgovora, a u drugom koręna. Ako je to va-

ljan razlog, što naše oko nije tomu priviklo, da piše o*t*pasti: to doista nepriviče niti pisanju: i*s*jeći, ra*s*uditi itd. Ako mi pisac odgovori, da bi to predaleko vodilo, ja mu odgovaram, da i njegovo vodi predaleko. Ali pisac, da se ukloni prigovoru, veli da se u rěči o*d*pasti čuju oba glasa, a u rěči ra*zs*uditi samo jedan; nu ja ga uvjeravam, da se on tu jako vara: doista čuju se i ovdě dva suglasa, samo što *z* pred *s* nemože imati svoga podpuno jasnoga glasa, dočim se svakako ra*zs*uditi drugačije izgovara, nego li nasaditi, a to nebi smělo biti, kada bi imalo valjati piščevo načelo.

Napokon što ovlašćuje pisca, da predlog *s* izuzme od drugih predlogah? Ako imam pisati o*d*pasti neznam zašto nebih smio pisati *s*bijati; a ono, da jezik dvoliči, treba preněti na pisce: pisci dvoliče. Što nam pisac prigovara, da pišemo *z*drav, dočim bismo imali znati, da je i tu predlog *s* sakriven: to valja znati, da su se neke rěči tako duboko ukorěnile bud u etimologičkom bud u eufoničkom načinu pisanja, da jih nikakovo umovanje nije kadro proměniti, ali te se rěči imaju smatrati kao iznimke, prema kojim se nesmiju sastavljati pravila.

Prava znanost treba da u različitost uvede jedinstvo, a ne protivno; znanost, koja mi otegoćuje posao, nekoristna je i nepraktična, ter ju svatko rado zabacuje.

Doista mnogo je istinitije, jasnije, laglje i praktičnije, ako se s nami rekne: nepiši nigdě podvostručena suglasa, u ostalom drži se i kod nalike i kod dolike etimologije, osim onih rěčih i slučajevah, koji su se u pismu našem drugčije ukorěnili.

B. Za *ć* i *tj* dokazuje naš pisac ovo: Poraba tih slovah nije kod nas jasna, treba ju dakle razjasniti porabom drugih slověnskih naréčjah. Tim se putem učimo, da kod nas mora stojati *ć*, gdje mu odgovara u starosl. *št*, u ruskom i slovenskom (i našem kajkavskom) *č*, u českom i poljskom *c*. Zato da treba *ć* pisati ne samo u onih slučajevih, gdě ga već i sada svi pišu, nego takodjer u onih, gdě do sada neki pišu *tj*, kano ti: kod svih glagolah 5. reda na ćati, kod prošlih trpnih dionikah 4. reda na ćen: vraćati, plaćati, vraćen, plaćen itd. Gdě je pako u starosl. iza *t* slovka *ije*, dakle: tije, tija, tiją itd. u ruskom *tje*, u českom *tí* u slovenskom *tje* — može se kod nas pisati *tj*, ali može i *ć*, jerbo tako uči i analogija i sva naša prošlost književna.

Po mojem mněnju smijemo u pomoć uzimati prispodobu drugih slověnskih naréčjah samo ondě, gdě pojava kojega nemožemo protumačiti po svojih pravilih; gdě pako možemo učiniti, suvišno je prispodabljanje, jer jasnoća je rěčih stvar glavna, a jasnija će nam biti svakako rěč protumačena po najbližih naših pojavih, nego li po dalnjih tudjih. Tako dakle i obćenita ova analogija nevodi posve sigurnim poslědkom; jer po ovoj bilo bi pravilnije pisati bratja, bitje, krěpostju; a izgovor ovih rěčih u štokavskom jeziku jednak je sa: sreća, vraćen, pomućen itd. Tu dakle treba ostaviti onu duboku analogiju koja nam stvar samo otegoćuje, pak se baciti na domaće polje naškoga izgovora, koji nas uči, da nije doslědno jedan ter isti glas bilěžiti na dva načina, pak se meni svakako doslědnije, jednostavnije i praktičnije čini ovo pravilo *).

---

*) Lako je sad pravila izvoditi, kada su nepobitni dokazi za *ć* navedeni. Zašto nije prije nitko toga kazao, ako li se već tako naravski samo sobom razumieva?
V. J.

da se svigdě město *tj*, gdě se ono u štokavskom jeziku jednako izgovara kano i *ć*, piše *ć*, pa kazati početniku: gdě vidiš *ć*, ondě znaj, da to dolazi od *tj*. Zato bih ja kazao, da se i braća i korišću ima ovako (t. j. sa *ć*) pisati, jer se ove rěči isto tako izgovaraju, kano: sreća, svěća, plaća, kći itd. Tako bi *tj* spalo samo na one rěči, gdje bi poslije *t* imalo stajati kratko ѣ jekavskoga izgovora t. j. *je* n. pr. tjerati, ne pako ćerati.

Povrh toga uči pisac, da gdě starosl. *št* dolazi od *šč* ili *ššt* te se piše ruski щ, slovenski *šč*, tu da se neima pisati naš *šć* nego *št*, jer da je ugodnije *št* nego li *šć*. Nu ako se po njegovu nauku *tj* može svuda zaměniti sa *ć*, nemogu nikako uviděti razloga, zašto se nebi mogao pretvoriti *stj* u *šć*. Tà i pisac sám dopušta, da glas *šć* vlada izključivo u čakavštini (a ja dodajem, što je on zaboravio i u kajkavštini), pak ipak smije tvrditi, da to neugodno glasi u hrvatskom jeziku. Doista hrvatskomu je jeziku vrlo ugodno čuti šćuka, gušćerica, na tašće, kao što mu je ugodno: štediti, tašt, a opet mu ugodno: ognjišće i ognjište, jedno poznato iz štokavštine a drugo iz čakavštine i kajkavštine, budući sve troje imovina jednoga te istoga naroda hrvatskoga. Iz toga su naravskoga razloga uměreniji jezikoslovci obadva oblika priznali za svoja.

Što se pako napose tiče dionika trpnoga, to jako molim za oprost g. pisca, da po zvukoslovju hrvatskom: oproštjen nije ničemu spodobno, dočim je ovo osnovano na nepobitnih načelih i pravilih, koja ovako glase: Dionik trpni pravi se ovako, da se osnovu svih glagolah 4. reda doda tvorka jen *), po čem od oprostiti postaje: oproštjen ili po novom predlogu: oprošćen.

C. Glede ѣ u staroslovenskom jeziku dokazuje naš pisac, kako je to slovo postalo od dvoglasa sanskritskoga i ostalih indoevropskih jezikah, ter da su ga našinci u svojoj prošlosti zaměnjivali sad ovim sad onim načinom; kano *e*, *i*, *ie*, *je*: zato da se město njega nesmije pisati *ě*.

Iz Miklošića, koji je tu stvar jasnije i krańe razvio, zna se sigurno, da je to slovo glasilo kano *ja* i kano dvoglas *é* u magjarskom jeziku: n. pr. **чрѣп**: cserép. Gdě je glasilo, kano *ja*, ondě smo ga stalno zaměnili sa *ja*; ostaje dakle, kako da ga zaměnjujemo, gdě je ono dvoglasom. Neki naši pisci, držeći se strogo Miklošićeva tumačenja glede staroslovenštine, misle, da se tim slovom zastupa i kod nas dvoglas. Ja pako, obaziruć se na samu stvar, kažem, da taj glas nije nikad dvoglas **); jer ako je dug, razstavlja se u dvě slovke te mu se još umeće *j* = *ije*, a kad je kratak, negdě se tako stapa slovo *j* s prednjim suglasom (n. p. *l* i *n*), da s njim čini jedan glas; tako: diete = dijete, pak opet: djeteta (Ovo *dj* izgovara se bolje i ljepše: d'jeteta, nego li *dj*eteta kao u ro*dj*en). Ako dakle uzmemo samo ovaj dvostruki način izgovaranja, to vidimo, da je glas, zastupan slovom ѣ, svakako nešto neodlučna i

---

*) To nije istina, nego se doda osnovu inf. oprosti samo en, a *i* pred *e* priedje sa *t* preko *j* u *ć*: valja bo znati, da se ovaj participij izvodi iz infinitivnoga osnova. V. J.

**) A. Mažuranić, komu je i Veber štovalac, drži takodje (slovnica §. 7 i 34) *ě* za dvoglas „koji se u dugih slovkah izgovara kano jednoslovčano *ie*, a u kratkih kano *je*: diete, mjesto.“

nejasna; jer tko će odlučiti, kako da se taj glas stalno izgovara? Upravo zato nije se glede nijednoga drugoga slova razvilo u našoj knjizi toliko kombinacijah, koliko ovdě, za jasan dokaz, koliko je različita kod nas njegova poraba. Danas se dakle to slovo piše sa: *ije*.— *je*, *ie* — *je*, *ie*, *ė*. Svi ovi načini, osim ě, razviše se tako, što je Vuk pokušao raztvoriti ѣ prema dužini i kratkoći slovakah u dva načina; što da nije u tolikoj neizvěstnosti učinjeno, vladao bi danas samo jedan način, kod jednih ѣ, kod drugih *ė*. Ali da vidimo sada, dočim jih toliko obstoji, koji je shodniji. Prvi i drugi način nemože se zato preporučiti, što oni zastupaju samo izgovor hercegovački, uz koji drugi bez jačega ugleda neće da pristanu; jer kad Vuku nije ni kod Srbaljah pošlo za rukom, ukinuti druge načine, to će težko poći drugomu za rukom izvesti to i kod Srbaljah i kod Hrvatah, i to ne možda sbog tvrdoglavosti, već sbog različitosti izgovora. Povrh toga ona dva načina traže, da svaki pisac točno znade, jesu li dotične slovke u svem obsegu našega jezika duge ili kratke, a glede toga vlada u mnogo slučajevah i u jeziku istom tolika različitost, da bez ugleda akademije neima načina, kako da to stalno odlučimo. Amo dolazi još i nevěština naših pisacah, od kojih malo jih proučiše sav ustroj jezika, da bi u svi slučajevih mogli pogoditi i odlučiti dužinu ili kratkoću dotičnih slovakah. Pravila, koja su glede toga dosele na vidělo iznesena, puko je izbrajanje pojedinih rěčih, koje se težko može samo pregledati, nekmo li točno naučiti. Naivniji od njih kažu, da neima lasnije stvari: gdě je duga slovka, piši *ie*, a gdě kratka, piši *je*, zaboravivši, da se upravo o tom traže pravila, koja je slovka duga, koja li kratka. Ako dakle ni věšti pisci nemogu toga svuda znati, kako će oni druge učiti. Istina da to još manje svi čitatelji znadu, ali za valjan je izgovor svakako manja pogibelj ako nevěšti čitatelji krivo izgovore, nego li ako nevěšti pisci zavedu svojim ugledom i izgovarajuće čitatelje.

Jer ako nam g. pisac prigovara, da to bijaše težnja sve naše prošlosti književne, neka on i meni dopusti primětbu, da i oni spadaju na prošlost, koji braneći ѣ — ě, neće da se ta slova raztvaraju. Ako li mi protivnici prigovore, da se ta neizvěstnost opaža samo u malo slučajevah, to oni zato tako govore, što si još nitko nije dao truda, da zabilěži sve njihove nedoslědnosti, koje će sve to više rasti, čim ostavivši se naravskoga nagona, stanu reflektirati, neproučivši i nestegnuvši u jasna pravila svega ustroja našega jezika.

Ako je tomu tako, onda mislim, da je bar za sada najshodnije pridržavati se za neizvěstnu stvar neizvěstna znaka *ė*, kod koga neće i nevěšti pisac moći nikoga zavesti, a věšti će čitatelji i sami lahko pogoditi. Ako li mi se prigovori, da i kod slova ě, ako nećemo da pišemo: vrěme — vrěmena već vremena, treba učiti dužinu i kratkoću, to mu odgovaram, da je takovih slučajevah poslije *r* neizměrno manje nego drugih, pak da se već zato ovaj način većom praktičnošću preporuča. Povrh toga ovaj je način posvećen porabom velikoga děla Srbaljah, i znatnijega děla Hrvatah, dočim se povrh tridesetgodišnjega uživanja svih Hrvatah još i danas sav njihov školski život tim načinom očituje. Onaj pako drugi način manje česti našega občinstva raztrojen je u ije — je, ie — je, i ie.

To sam bio dužan navesti za obranu toga slova. Ako bude život jači od svega našega umovanja, navladati će on i mene, jer tko da se protivi živomu životu oboružan mrtvim slovom, ali svakako već uprvo molim prijatelje toga načina pisanja, da se

pobrinu za stalna pravila, po kojih će oni, koji toga neznadu, moći svuda, pak i u prěpornih slučajevih, pogadjati dužinu i kratkoću, i da učine, da jim obćinstvo nečita djevojka kano utrudjen, jer ako oni, koji se služe slovom ꙓ, i ondje ga meću, gdě mu nije města, kano: utruděn, to će obćinstvo moći ono *je* čitati svuda rastavljeno od svoga suglasa, dakle: utrud'jen město utrudjen.

Adolfo Veber-Tkalčević.

Na ove tri točke odgovaram posve u kratko ovako:

A. Tko je pomno pročitao moju razpravu, bit će našao, da sam se načelnoga pitanja ob eufoniji i etimologiji samo mimogredice taknuo, a g. A. V. stavlja, neznam zašto, upravo na to najveću važnost te me sve na silu tjera u nekakve strašne nedosljednosti, premda je izriekom spomenuo, da sam i ja, kao što on čini, priznao, da podpune dosjednosti neima, da je nemože biti. Izmedju njega dakle i mene ima ta razlika, što on uviek samo: običaj, pisce i iznimke spominje, a ja velim, što se nemože u veliko, može se u malo, t. j. pojedince, u zajedno spadajućih slučajevih, dosljedan biti. Tako istom, velim opet, izilazi pravopis praktičniji, laglji i razložitiji. Ako dakle g. A. V. veli, neka se piše: ustati, otvoriti, rasulo, jerbo je običaj, ali opet: razstati, izsjeći, jerbo je i to takov običaj, to mu ja odgovaram: kad neimamo udvajati suglasa, kad izbacismo zbog neizgovora *z* u: ustati, rasulo, *d* u: otvoriti — zašto da nebudemo za ovaj jedan slučaj i dalje dosljedni? On veli, da se uobičajilo pisati: *zd*ravlje, o*z*biljan itd., pak su to iznimke: a ja pitam, čemu nam iznimke, kad možemo ustanoviti pravilo? pravilo, kojega se, to će mi g. A. V. dopustiti, i sada već drži većina pisaca. Dakako i diete pogoditi će prije, da u zgoda postade *z* od priedloga *s* nego li da je u *z*dravlje *z* takodjer od priedloga; ali tim nije ništa opravdano, ništa dokazano.

Što ja prianjam za eufoniju, dokle god nesmeta, činim onako, kako vrhovno načelo pravopisa zahtieva, te velim, da je i sad već u onakovom pisanju, kakovo si g. A. V. želi, mnogo veći broj slučajeva, gdje je etimologija popustila eufoniji nego li naopako. Tko nevjeruje, neka broji.

B. Drago mi je, što g. A. V. glede *ć*-a uz nas pristaje, dapače još i više traži, nego li upravo mora. Jerbo valja znati, da se je naš *ć* u spomenutih u „Knjiž." 9 slučajeva posve drugačije razvio, nego li u ona 2 do 3 na volju puštena. Dakako to se nemože znati ni dokučiti bez analogije inih slovj. jezika, s koje me biedi g. A. V. Jerbo da za primjer pitam, kako će mi itko bez uzporedjivanja slov. jezika protumačiti, zašto se nekaže: kriepoštu, zahvalnoštu već: kriepošću, zahvalnošću? zašto se nekaže: rašte već rašće, ne gušti već gušći, ne tušti već tušći, ne krštanin već kršćanin itd. nasuprot u istom narječju: ne oprošćen već oprošten, ne kršćen već kršten itd...? Jesu li i to samo iznimke? samo običaj pisaca? — —

Naspram takovih tajna duboke pravilnosti, bijaše skroz suvišno pozivati se glede oproštjen, — što ja i opet velim da ništa nevalja, — na nekakvo školskoj knjizi dolikujuće pravilo! Ostajem dakle kod toga, da je oprošten štokavski (= pismeno), oprošćen čakavski (ali ne kajkavski, kao što se g. A. V. vara!), oproščen kajkavski, a oproštjen — po nevaljanu nauku gdjekoje gramatike.

C. G. A. Veber brani *ė*! da ga obraniti neće, o tom, skoro bih pomislio, da je i sâm osvjedočen. Zbilja, da nije slučajno iz staroslovenštine preko „slaveno-srbskoga" jezika do nas dopro cirilski ѣ, u latinskom izdanju *ė*, bi li — pitam Vas — ikomu na um palo, da za toli različite glasove i izgovore traži jedan znak? Duše mi, nebi. Jerbo, što vidimo? da se ѣ upravo samo ondje sačuvao, gdje zadugo gospodovaše crkvena slovjenština t. j. u pravoslavnoj Srbskoj i Ruskoj, a niti zanj znadu Poljaci niti Česi niti naši djedovi i otci prije god. 1836. Ja se rado pozivam na staroslovenštinu, budući osvjedočen, o riečih Šafařikovih „že jakož gotská řeč v němčině, sanskritská v indoevropejštině, tak staroslovanská ve slovanštině všeho vědeckého jazykozpytu počátek, střed i konec jest" — ali opet znadem, da valja razlikovati, što od staroslovenskoga i danas još ima u sebi života, što li je mrtvo. Nikomu nepada na um, da brani staroslovenske nazale, nikomu više, da brani ъ — nebi dakle nitko imao zagovarati *ě* ili ѣ, jerbo je i to za nas, što dobro reče g. A. V. — slovo mrtvo, to je slovo, koje ima smisla za jezik staroslovenski i današnji crkvenoslovjenski, koje mogu rabiti i današnji Slovenci, ali ga nemožemo trebati niti mi Hrvati i Srbi, niti Česi niti Poljaci.

To je moje mnienje, te ću izpraviti i g. A. V—a, rekav mu, da će za ѣ ili *ě* jako malo zatočnika naći.

Ja sam oviem svoju svršio i obećajem čitateljem, da jim od sada neću više zabavan biti pravopisom.

V. J.

Naglas u rieči hrvatskoga jezika.

Spisao

Vinko Pacel.

II.

VI. Pravilo o naglasu u sklanjanju.

Razumieva se samo sobom, da se pravila o naglasu gore razvijena (do V.) osnivaju na mjestu (ili položaju positione longa, brevis) samoglasa pred suglasom (ili pred suglasi) i na izgovoru (hitrom ili polagahnom); pravila pako o dvoglasu *ė* da se osnivaju na naravi (*ie*, *je* natura longa, brevis). Osim ovoga dvoglasa može i svaki ini samoglas biti po svojoj naravi naglasa ma kojega; o slovci po naravi hitroj (t. j. oštroga ili kratkoga naglasa) valja jošte to spomenuti, da se sudara najčešće mjesto i narav, kano što će to biti jur sam sobom opazio svatko, tko je iole što tomu vješt.

O slovci pako po naravi polagahnoj (t. j. obloga ili dugoga naglasa) valja pamtiti ova posebna pravila.

1. Rieč jednoslovčana mužkoga ili ženskoga spola, ako se izgovara polagahno u 1. u 2. p. jednine, to je ona u 1. p. obloga, u padežih pako, gdje rieč za slovku naraste, samo dugoga (?) naglasa, n. pr.

Jednina:		Množina:		Dvojina:	
mûž	ćûd	múži	ćúdi	múža	ćúdi
múža	ćúdi	mûžâ	ćûdî	mûžâ	ćûdîjû
múžu	ćúdi	múžem	ćúdim	múžima	ćúdima
itd.		itd.		itd.	

Ovdje valja umah spomenuti, da se 2. p. množine i dvojine tako razlikuje od svih ostalih padeža jednine, množine i dvojine, kano što nijedan ini padež; za to mu evo pravila:

2. U 2. p. množine i dvojine zadnje dvie slovke vazda su naglasa obloga (??) bio naglas na osnovu ma kakov, samo se zadnja slovka prema duhu našega jezika (ako se sastanu 2 slovke obloga naglasa) slabije čuje; n. pr.

spȕst	spùsta	—	spùsti	spûstâ
ràk	ràka	—	ràci	râkâ
nóć	nòći	—	nòći	nôćî
čîn	čína	—	číni	čînâ

Pamti a) 2. p. množine uzimlje se i za 2. p. dvojine s tom razlikom, da se nasporjeli umetci *ov*, *ev* u dvojini ne smiju rabiti; n. pr. dva vòla, dvaju vôlâ (a ne dvaju vòlôvâ ili dva vòlova), tri kljúča, triju kljûčâ (a ne ključeva triju kljûčêvâ itd.)

b) Mnogi samostavi vole u ovom 2. padežu množine umetak *ov*, *ev* za to da ostane tobože naglas; to valja osobito, ako se u kosih padežih sačuvao što bolje izvorni naglas. Pamti ipak čînâ (a ne činôvâ) jer je osnov čîn jur sam sobom obloga naglasa; tako i nârôdâ, gdje *á* od národ radi sliedećega obloga morade takodjer nasporjeti, (?) tè tim postao oblim. — Daničić i Mažuranić naglašuju često u 2. p. mn predzadnju samo dugim naglasom: to nije prema jekavštini, (?!) ali je od česti prema ekavštini i ikavštini.

c) Za tudje rieči ne bi valjalo pravilo, da su obje slovke obloga naglasa u 2. p. mn. religija, episkopa itd.

3. Ako su u 2. p. mn.: ili dvojine više od dvie slovke, to su i tada zadnje dvie obloga naglasa, samo što onda svakako i treća slovka (od kraja prema početku) mora (?) biti naglašena, i to ili oštrim, ili kratkim ili oblim, nikada pako dugim; jer ovaj ne stoji nikada pred oblim (?); n. pr.

ȍstruga	ȍstruge	ȍstrûgâ
djȅd	djèdovi	djèdôvâ
národ	národi	nârôdâ
bȓk	bŕci	bŕkôvâ

Pamti a) što rekoh o naglasu jednoslovčane rieči, to valja i ob ostalih t. j. obli naglas na zadnjoj slovci čuje se slabije, nego li onaj predzadnje.

b) Stoji li sám samostav u 2. p. mn. bez pridjeva itd., tè se ne bi razlikovao od 2. p. jedn., to valja metnuti na predzadnju slovku naglas, *) inače ne treba: n. pr. plod jàbûkâ, a plod naših jabuka.

4. Ako se rieč jednoslovčana u prvom padežu izgovara polagahno, a u 2. p. hitro, to je ona u 1. p. dugoga (?) ili obloga, a u 2 i ostalih kratkoga naglasa; n. pr.

bóg	bòga	bògu	bòzi itd.
bród	bròda	bròdom	bròdih itd.
nóć	nòći itd.	kôst	kòsti itd.
sól	sòli itd.		
môst	mòsta	mòstu itd.	
pôst	pòsta	pòstu itd.	

Ako se rieč jednoslovčana hitro izgovara i u 1. i u ostalih padežih, to je ona kratkoga náglasa; n. pr.

bràt	bràta	bràtu	bràtom itd.
vȑt	vȑta	vȑtu	vtom itd.

Jednoslovčane rieči: pas, san, šav, panj imaju 2. p. pàsa ili psa, sàna ili sna, šàva ili šva, pànja ili pnja, (ali i pânj pánja itd.); moglo bi se reći, da su u 1. p. oštroga naglasa: pȁs, sȁn, šȁv, pȁnj, ali se to u izgovoru ne čuje ili (mjestimice?) jedva razlikuje od kratkoga naglasa.

6. Dvoslovčana rieč mužkoga spola, ako je prva slovka kratka a u drugoj pomični *a*, što se u svih ostalih padežih izbaci osim u 2. p. mn. i dv. nadoknadi taj gubitak tim, što

a) pred fonologički mogućom na k r a j u slovke kombinacijom: lc, rc, nc, vc, bc, mc, fc; ln rn; vn, bn, pn, mn, fn; vk, bk, pk, mk, fk; lk, nk, rk, (sr. nauk o prieslovu str. 58) kratki naglas preslovi u dugi; n. pr.

màlac	lòvac	málca	lóvca
jàrac	òvan	járca	óvna itd.
rònac		rónca	

b) pred fonologički mogućom na p o č e t k u slovke kombinacijom: dr, bl, kl, itd. (sr. nauk o prieslovu str 81) kratki se naglas ne mienja; n. pr.

òdar	pòsao	òdra	pòsla
kàbao	pàkao	kàbla	pàkla itd.

Oba ova pravila valjaju podpunoma.

7. Dvoslovčana rieč mužkoga ili ženskoga spola, ako joj je prva slovka dugoga naglasa, a u drugoj pomični *a*, to je i u ostálih padežih dugoga naglasa; n. pr.

bádalj	mísao	bádlja	mísli
látak	rávan	látka	rávni itd.
gúnjac		gúnjca itd.	

*) Mi stavljamo dotle znak razlike na posljednju slovku, dok nam se nedokaže, da nevalja, što sav štokavski sviet (i j e kavci) u nekih riečih naglašuje i izgovara predposljednju naglasom ′ n. pr. s i n ó v â (a ne s i n ô v â), k ó n j â, p á s â, o v á c â, m o m á k â m j e s é c î; ž é n â, z m í j â, p č é l â; z e m á l j â, s e s t á r â itd.
V. J.

8. Dvoslovčana rieč mužkoga spola, ako joj je prva slovka kratka, a u drugoj slovci nepomični *a* ili radi nemoguće kombinacije na kraju slovke, ili ako bi se sastala tri suglasa (troglas suglasni) ne mienjaju náglasa niti izbace *a*:

òrah	òblak	òraha	òblaka itd.
òbraz	žùpan	òbraza	žùpana (ali i žùpân, župàna ili župána.)

9. Dvoslovčana rieč mužkoga ili ženskoga spola, ako joj je prva slovka kratkoga a druga obloga naglasa, gubi prvi a drugi promieni u obli; n. pr.

kòvâč	pàstîr	kováča	pastíra itd.
jùnâk	pàmêt	junáka	paméti (ali pàmet, pàmeti)

10. Dvoslovčana rieč, bud kojega spola, ako joj se prva slovka izgovara jednako u 1. i 2. padežu, ne mienja ga u ostalih padežih, bio naglas ma kakov; n. pr.

kȁštrić	kȁštrića	mâjstor	mâjstora	sôjka	sôjke
svjèdok.	svjèdoka	rȍzgva	rȍzgve	zláto	zláta
národ	národa	vòda	vòde	sièno	sièna.
kòkoš	kòkoši	víla	víle	pèro	pèra

11. Dvoslovčana rieč, ako su joj obje slovke obloga náglasa u Hrvaštini vole promieniti u ostalih padežih prvi obli u dugi, ili ne promiene ih, nego se drugi obli slabo čuje (kano n. pr. i u 2. p. mn. i dv. u svih samostava), a tako je i u Srbštini; prvi je često u Hrvaštini samo dug, ili je postao oblim radi toga, što je u drugoj slovci naglas obao; n. pr. práz(d)nik, práznika ili prâzdnîk, prâzdnîka; viećnik, viećnika ili vièćnîk vièćnîka tako i: liečnik, riečnik i ljèčnîk rjèčnîk, lièčnika ili ljèčnîka ili ljećníka (kano kòvâč kováča) pútnik pútnika ili pûtnîk pûtnîka itd.

12. Dvoslovčana rieč srednjega spola na *o* ili *e*, ali bez padežnoga nastavka u 1 p. jednine, jer im je odpao ili *n*, ili *s*, mienja u množini naglas u svih padežih (osim 2. p. što se naglasi sa svim pravilno), jer se izvorni naglas gubi, a *e* se naglasi kratkim è; n. pr.

jedn.	tjème	tjèmena,	mn. tjemèna	tjèmênâ
	kòlo	kòłesa	kolèsa	kòlêsâ

13. Rieči: vrième, ždriébe, diète, zvière mienjaju obli naglas i u jednini u kratki: vrèmena ždrèbeta, djèteta, zvjèreta. — U v r e mena, ž d r e beta izpao je *j* po 4. pravilu o *ě* (jeću).

14. Od onih, što im u jednini 1. p. odpao *t*, valja pamtiti, da se rabi množina pravilna, samo ako znače što neživa; n. pr.

zvónce	2. p. zvónceta	mn. zvoncèta
pùtce	pùtceta	putcèta
táne	táneta	tanèta
šíve	šíveta	šivèta
dŕvce	dŕvceta	drvcèta.

Za čudo je od tèpče mn. tepčéta.

15. Rieč troslovčana ili višeslovčana mienja samo onda naglas, ako je zadnja slovka obloga naglasa, predzadnja mora biti ili oštroga ili kratkoga, u ostalih padežih obli postane dugim, a kratki ili oštri gubi se n. pr.

vjerènîk vjereníka vjereníku itd. 2. p. mn. ostaje pravilan vjerènîkâ. Rieč namjestnik obično se izgovara námjestnik, a pravo je namjȅstnîk, namjestníka itd.

16. Ostale sve višeslovčane rieči ne mienjaju naglasa, osim u 2. mn., n. p.

sȅstričić	sȅstričića,	sȅstričići	sestrìčîćâ
mâjković	mâjkovića,	mâjkovići	majkòvîćâ
várnica	várnice,	várnice	vârnîcâ
ljȅstvica	ljȅstvice	ljȅstvîcâ	
tâstbina	tâstbine	tâstbînâ	
králjestvo	králjestva	kraljèstâvâ	
žèljezo	žèljeza,	žèljeza	žèljêzâ
pûstkalo	pûstkala,	pûstkala	pûstkâlâ
nenásit	nenásita	nenásiti	nenâsîtâ
gospòdin	gospòdina,	gospòda	gospòde
titrénka	titrénke,	titrénke	titrênâkâ
veselje	vesélja,	vesélja	vèsêljâ
krasòta	krasòte,	krasòte	kràsôtâ
jednákost	jednákosti,	jednâkôstî	
istòvjetnost	istòvjetnosti,	istovjètnôstî	

17. Kano što se dvojina razlikuje od jednine i množine nastavkom, tako se razlikuje i naglasom. Valja pako razlikovati i dvoju dvojinu, pravu i nepravu.

1. Prava je dvojina, uz koju se razumieva vazda samo broj: dva dvie, oba, obje, obadva, obadvie, te se ovi broji nikada ne izgovaraju uz samostav, n. p. oči, uši, grudi, prsi, ledji, pleći, ruke, noge, boka, nozdre itd. Ove se rieči razlikuju od ostalih u dvojini, jer im je sedmi padež nalik drugomu po nastavku, ali različan po naglasku (??); n. pr.

p. 1. 4. 5.	òči	ùši	rúke	nòge	bòka
2.	òčîjû	ùšîjû	rûkû	nôgû	bôkû
7.	òčiju	ùšiju	rùkû	nògû	bòkû.
3. i 6.	òčima	ùšima	rùkama	nògama	bòcima

2. Neprava je dvojina, kada osim pomenutih brojevi: **tri** '**četir** stati mogu, pače se izriekom mjestimice izgovoriti moraju; osim toga su u ovoj dvojini 3., 6. i 7. padeži jednaki; 2. se padež uzimlje iz množine, n. pr.

p. 1. 4. 5.	dvâ	trî	čètir(i)	stòla,	sèdla
2.	dvâjû	trîjû	četìrîjû	stôlâ,	sèdâlâ
3. 6. 7.	dvàma	trìma	čètir(i)ma	stòlima,	sèdlima (ili sèdlama?)
p. 1. 4. 5.	dvìe	trî	čètir	stòlice	kòkoši
2.	dvîjû	trîjû	četìrîjû	stòlîcâ	kokòšî(jû)
3. 6. 7.	dvjèma	trìma	čètir(i)ma	stòlicama	kòkošima.

Vuk, Daničić i Mažuranić uče, da se naglas u dvoslovčanom samostavu jur u jednini mienja n. pr. brâda brádu, bráde (mn.), dàska dȁsku dȁsko; bièda blȅdo itd.

Meni se čini, da je ne samo u rieči brâda, dȁsku naglas krivo obilježen, *) (jer ga valja bilježiti: bráda, dàsku, bièdo itd.), nego je i tu opet upliv pjesničtva, te kao što je iz pjesme (ù kuću) prešlo u prozu (ù kuću mjesto u kùću), tako je i iz pjesme (zà brâdu) prešlo u prozu (mjesto za brádu); to valja osobito razlikovati, i radi ote prevelike tankosti zabaciti iz proze i pisati prosti 4. p. glávu, i prepozicionalni 4. p. u glávu, na glávi (a ne ù glâvu, ù glâvi). (?) Naglašeni priedlog jest razlog, za što dugi (á) postane oblim, kao što se to vidi i u glagola. U pjesmi dakako može, a i mora ono valjati.

VII. Pravila ova valjaju i za pridjev; ali valja razlikovati cieli oblik od kratkoga, jer se ovi sklanjaju više po samostavu, a oni po zaimenici; osim toga je razlike i u naglasu, jer nastavak spola i padeža ne prima nikakva naglasa u kratkoga oblika, dočim nasuprot taj je nastavak u cieloga oblika vazda naglašen, i to ako su dvie slovke samo prva (ili obje, što je za izgovor isto, ako se sjetimo, da od dvaju obliju (sic!) naglasa na kraju rieči zadnji je slabiji), ako li je samo jedna slovka, to se i ta naglasi oblim. Da se razlika očitije vidi, evo uz kratki oblik i cieloga:

1. Prema 1. pravilu o jednoslovčanoj rieči:

J. p.	1. žût	žûtî	žúta	žûtâ	žúto	žûtô
	2. žúta	žûtôga	žúte	žûtê	žúta	žûtôga
	3. žútu	žûtômu	žútoj	žûtôj	žútu	žûtômu
mn. p.	1. žúti	žûtî	žúte	žûtê	žúta	žûtâ
	2. žútih	žûtîh	žútih	žûtîh	žútih	žûtîh
	3. žútim	žûtîm	žútim	žûtîm	žútim	žûtîm

Dvojine od kratkoga oblika ne ima, jer kratki oblik izražuje neizvjestnost njeku, a uz broje dva, dvie, tri, četir izvjestnost je da nemože veća.

dv. p. 1. 4. 5. dvâ, trî, ćétir(i) žûtâ kònja, sèdla. 2. dvâjû, trîjû, četìrîjû žûtîjû kônjâ, sèdâlâ. 3. 6. 7. dvàma, trìma, čètirima žûtîma kònjima, sȅdlima.

dv. p. 1. 4. 5. dvie trî čètir(i) žûtê kùće kòsti. 2. dvîjû trîjû četìrîjû žûtîjû kûćâ kòstîjû. 3. 6. 7. dvjèma trìma čètirima žûtîma kùćama kòstima.

2. Prema pravilu, što je rečeno o jednoslovčanom samostavu, mienja se naglas i u priedjeva jednoslovčana

p.	1. spȕst	čȉst	čìs-ta	čìs-to
	2. spùs-ta	čìs-ta	čìs-te	čìs-ta
	3. spùstu	čìs-tu	čìs-toj	čìs-tu itd.
p.	1. ràk	vȑl	vȑla	vȑlo
	2. ràka	vȑla	vȑle	vȑla
	3. ràku	vȑlu	vȑloj	vȑlu itd.
p.	1. nóć	gól	gȍla	gȍlo
	2. nòći	gòla	gòle	gòla
	3. nòći	gòlu	gòloj	gòlu itd.

*) Ovdje g. pisac posve krivo prigovara spomenutim muževom, jerbo se u njih rieč brada nalazi posve dobro naglašena: čini se, da je krivo prepisao ili opet na čas zaboravio, da je u Mažuranića ^ ono, što u Vuka '. V. J.

p. 1.	tâst	čvr̂st	čvŕsta	čvŕstó
2.	tásta	čvŕsta	čvŕste	čvŕsta
3.	tástu	čvŕstu	čvŕstoj	čvŕstu itd.

Ova promjena náglasa ostaje u svih ostalih padežih jednine i u svoj množini.

3. U pridjevu cieloga oblika mienja se naglas radi nastavka, što je u 1. p. jednine za mužki spol *î*, za ženski *â*, za srednji *ô* ili *ê* tako, da oštri obično oslabi i postane samo k r a t a k, kratki ostane, dugi naspori radi obloga *î*, *ô*, *ê* i postane oblim, jer je rečeno, da dugi ne može stati pred oblim radi težkoga izgovora *); za to je cieli oblik od:

čȉst	čìsta	čìsto	čìstî	čìstâ	čìstô
vȑl	vr̀la	vr̀lo	vr̀lî	vr̀lâ	vr̀lô
gól	gòla	gòlo	gòlî	gòlâ	gólô
čvr̂st	čvŕsta	čvŕsto	čvr̂stî	čvr̂stâ	čvr̂stô itd.

u svih padežih jednine, dvojine i množine s obzirom na naglas nastavka, dakle

jedn. p. 2.	čìstôga	vŕlôga	gòlôga	čvr̂stôga
3.	čìstômu	vr̀lômu	gòlôm	čvr̂stômu itd.
mn. p. 1.	čìstî	vr̀lî	gòlî	čvr̂stî
	čìstê	vr̀lê	gòlê	čvŕstê
2.	čìstîh	vr̀lîh	gòlîh	čvr̂stîh
dv. p. 1. 4. 5.	čìstâ	vr̀lâ	gòlâ	čvr̂stâ
	čìstê	vr̀lê	gòlê	čvr̂stê
2.	čìstîjû	vr̀lîjû	gòlîjû	čvr̂stîjû
3. 6. 7.	čìstîma	vr̀lîma	gòlîma	čvr̂stîma.

Pamti: Naglas na nastavku n. p. žûtôga žûtômu itd., žútih (2. i 7. p. mn. od kratkoga) a žûtîh (od cieloga pridjeva) gubi se u našem književnom izgovaranju sve to većma, tè se i poluknjižnici čudom čude, ako tko ne govori po njihovu. Moji prijatelji sjećaju se, koliko ih obuze grohot, čuvši prvi put n. pr. 2. p. mn. narèdâbâ; dakako nauka je težka muka, a oduka sto mûkâ. Ali čemu se čovjek s voljom ili s nevoljom ne oduči!

4. Pridjev od dvije slovke s pomičnim *a* u kratkom obliku ostane dvoslovčan i u žen. i sred. spolu i u sva tri spola cieloga oblika, ne uzev u obzir da

---

*) Kano što nemogu stati od 16 podvojno mogućih kombinacija nego samo tri: ne može bo stati u istoj rieči uzastopice

ȁ	ȁ	oštri	pred	oštrim		á	á	dugi	pred	dugim
ȁ	à	oštri	—	kratkim		á	â	dugi	—	oblim (?)
ȁ	á	oštri	—	dugim		â	ȁ	obli	—	oštrim
à	ȁ	kratki	—	oštrim		â	à	obli	—	kratkim
à	à	kratki	—	kratkim		â	á	obli	—	dugim
à	á	kratki	—	dugim	a može stati	ȁ	â	oštri	—	oblim
á	ȁ	dugi	—	oštrim		à	â	kratki	—	oblim
á	à	dugi	—	kratkim		â	â	obli	—	oblim

u potrojnih kombinacijah može stati samo još obli iza obloga, dakle ȁ â â oštri i dva obla: prȅdstâvâ 2. p. mn. à â â kratki i dva obla òblâkâ. â â â sva tri obla: pîsânjê.

s nastavka može biti i troslovčan. Pravila vriede sva, što ih gore izbrojismo; n. p.

jedn.	dòbar	dòbra	dòbro	dòbrî	dòbrâ	dòbrô
	dòbra	dòbre	dòbra	dòbrôga	dòbrê	dòbrôga
mn.	dòbri	dòbre	dòbra	dòbrî	dòbrê	dòbrâ
	dòbrih			dòbrîh		
dv.				dòbrâ	dòbrê	dòbrâ
				dòbrîjû		
				dòbrîma		

5. Pridjev dvoslovčan s pomičnim *a* u ženskom i srednjem spolu, i u kosih padežih sliedi pravila o naglasu kano i samostav; n. pr.

tànak	tánka	tánko;	tânkî	tânkâ	tânkô
gládan	gládna	gládno;	glâdnî	glâdnâ	glâdnô
dòbar	dòbra	dòbro;	dòbrî	dòbrâ	dòbrô

Pridjev troslovčan mienja naglas ovako:

p. 1. šàren šàrena (šarèna) šàreno (šarèno) šàrenî šàrenâ šàrenô
p. 2. šàrena šàrene šàrena šàrenôga šàrenê šàrenôga
p. 3. šàrenu šarènoj šàrenoj šàrenu šarènu šàrenômu šàrenoj šàrenômu
itd. kroz ostàle padeže.

Tako se razlikuju:

vìsok	vísoka	vìsoko	vísokî	vìsokâ	vìsokô
	svisòka	visòko itd.			
grčèvit	grčèvita	grčèvitî	grčèvitâ		
snjegòvit	snjegòvita	snjegòvitî	snjegòvitâ itd.		

6. U drugom i trećen stupnju postane náglas uvjek hitar, bez obzira na naglas prvoga stupnja; pače u trećem se izgubi; n. pr.

slâvnî	slàvniji	slàvnija	slavnije	nájslavniji
jâkî	jàčî	jàčâ	jàčê	nájjači
bièlî	bjèljî	bjèljâ	bjèljê	nájbjelji.

U sklanjanju ostaje ovaj naglas, samo valja uzeti obzir na naglas u padežih; n. pr.

mlàdjî	mlàdjâ	nájmladjî	nájmladja
mlàdjêga	mlàdjê itd.	nájmladjega	nájmladje itd.

VIII. O naglasu u brojeva morao bi s njekimi promjenami prepisati sve one što je u Mažuranićevoj slovnici, jer je u njoj sve; nješto malo više biti će u mojem nauku ob oblicih (što će na skoro izaći).

IX. O naglasu u zaimènîcâ pamti samo ovo

p. 1.	jâ	tî	mî	vî
2.	mène, me,	tèbe, te,	nâs	vâs (nâjû vâjû).
3.	mèni, mi,	tèbi, ti,	nâm	vâm nàma vàma
4.	mène, me,	tèbe, te	nás	vás — —
6.	mnôm	tòbom	nàmi	vàmi nàma vàma
7.	mèni	tebi	nas	vas nàma vàma

nás, vás može biti iza naglašenoga priedloga nâs, vâs ili samo nas, vas; za pjesme je to naredno, ali u prozi to ne bi smjelo biti, nego bez priedloga: nás vás, s priedlogom nà nas, zà vas itd. môj tvôj svôj kôj (kȍji je težko tumačit i sklanjat) mòjega tvòjega kòjega môga tvôga svôga kôga, a ne kòga, jer je to 2. 4. p. od tko. ž. mòja tvòja svòja kòja itd. dvojina: mòja moje moja mòjîjû mòjima

A gdje se mora pisati naglas, a gdje ne mora?

Ako sam ja u ovoj razpravici metnuo naglas na rieči i slovke kakov im zbilja jest, tim ne velim da bi se morao zbilja svigdje i pisati; nego tvrdim da bi se u školskih knjigah, kojimi se hrvatski jezik uči, upravo pisati morao, daklje u početnici, u slovničkih čitankah, u slovnicah, u riečnicih. — Osim toga morao bi se pisat u običnom pisanju

1) Kada se ima točno odrediti što znači rieč; n. pr. sam i sám, stàrina i starìna itd.

2) u sklonu, ako treba, osobito u 2. p. mn.

3) u spregu 3. os. jedn. sadanjega vremena, pa 2. i 3. os. jedn. minuloga vremena ne luče se samim pisanjem u ničem. Ovo se istina činilo i do sada, ali nespretnim načinom, jer se zadnji samoglas označio kratkim naglasom (rečȅ), a ovako se doista ne govori nigdje.

X. U glagola se takodjer mienja naglas, i to uplivom ili samoga glagola složenoga, ili nastavka naglašena ili nenaglašena.

1. Naglas nesložena glagola mienja se po sadanjem vremenu i po neodrednom načinu; po prvom ostaje naglas u vremenih itd. što se od njegovoga osnova dovode; po drugom ostaje naglas u vremenih itd., što se od njegovoga osnova dovode; n. pr. čìtâm, čìtâjûć, čìtâjûćî, čìtâj; čìtati, čìtah, čìtâh, čìtao, čìtâvši itd. pîšêm, pìšûć, pîšûćî, pîšî; písati, písah, pìsâh, písao, pisvšî itd.

Nastavak sadanjega vremena âm, êm, îm obloga je naglasa, jer je 1) contractio, a 2) radi umetka *a*, *e*, *i*, postane *â*, *ê*, *î*. Da je *e*, *i*, umetak dokazuje ne samo naglas nego to dopušta i Schleicher (Form. d. k. Spr. str. 341. i 343, izriekom; drugi put o tom obširnije). Radi ovoga nastavka, što je obloga naglasa, mora dugi naglas u priednjoj slovci nasporjeti, za to od písati pîšêm, od bièditi bièdîm, bièdih, bièdijâh ili bièdjâh itd.

2. Minulo vrieme razlikuje se od poluminuloga tim, što ono ne ima naglasa na umetku, a ovo ima; n. pr. čìtah, čìta, čìtasmo, čìtaste; čìtâh, čìtâše, čìtâsmo, čìtâste.

3. III. osoba jednine sadanjega vremena ne razlikuje se u pisanju kod njekih glagola od II. i III. osobe jednine minuloga vremena, ali se razlikuje naglasom, jer je umetak u sad. vr. naglašen, u minulom vremenu nije; evo razlike: Sad. vr. I. reda, razred 1. pàdê, min. vr. pàde; 2. r. sad. vr. trêsê, min. vr. tvése; 3. r. sad. vr. dûbê, min. vr. dúbe; 4. r. sad. vr. pèčê, min. vr. pèče III. R. 2. r. sad. vr. odrȉe, min. vr. ȍdrie. V. R. 1. r. sad. vr. prîčâ, VI. R. 1. r. sad vr. pròdâvâ, min. vr. prodáva; sad. vr. cjèlîvâ, min. cjelíva.

A razlikuje se I. R. 5. r. sad. vr. záčmê, min. vr. zàče; 6. r. sad. vr. čûjê, min. vr. čȕ. II. R. sad. vr. dìgnê, min. vr. dìgnu. III. R. 1. r. sad. vr.

mnìjê, min. vr. mnjè, 3. r. sad. vr. lètî, min. vr. lètje. IV. R. sad. vr. lòmî, min. vr. lòmi. V. R. 2. r. sad. vr. mìčê, min. vr. mìca, 3. r. sad. vr. zòvê, min. vr. zvà; 4. r. sad. vr. dȑžî min. vr. dȑža; 5. r. sad. vr. hàjê, min. vr. hája. VI. R. 2. r. bòjujê, min. vr. bojèva; sad. vr. tùgujê, min. vr. tugòva, sad. vr. kljùjê, min. vr. kljùva.

4. Po osnovu sadanjega vr. i po osnovu neodrednoga načina mienja se naglas i u složena glagola; ali se priedlog u neodrednom načinu može naglasiti, štono je takodjer prešlo iz pjesme u prozu; u minulom vremenu na priedlogu mora biti naglas; tè se kratki naglas s osnova onda izgubi, dugi i obli pako ostaje.

1, prèskoknuti prèskočiti, preskòknuti preskòčiti, preskòknêm preskòčîm, prèskoknuh prèskočih; ali

2. prepísati, prèpîsati, prepîšêm, prèpisah, i

3, zabièliti, zàbieliti, zabièlîm, zàbielih.

5. Glagoli I. R. 5. i 6. razreda ako su složeni gube naglas s osnova na priedlog, i to 5. razreda u sad. vr. a 6. r. u sad. vr. i u neodr. nač. n. pr. začéti zàčmêm, dòčuti dòčujêm.

6. Glagoli dvoslovčani naglase u II. pričešću min. vr. umetak neod. nač. u ženskom i srednjem spolu; bràti brào brála brálo bráli itd. zvàti zvào zvála zválo itd. Složeni gube otaj naglas prema neodr. nač. n. pr. nàbrati nàbrao nàbrala itd. zàklati zàklao zàklala itd.

7. U samostavu glagoljem naglas je na umetku (a, e,), dakle gnjètênje vèrênje, čùvênje, tȑvênje, siedjênje, mnienje (a ne mnjenje), drienje, ròbljênje, držânje, lîzânje (od lízati), vlâdânje (od vládati), zvânje (od zvàti) itd.

8. Od samostavnoga glagola b i t i živu u narodu četir oblika za minulo vrieme: 1. jâ bi, tî bi, òn bi, mî bi, vî bi, òni bi — svigdje *bi* bez naglasa (oslabljeni aorist). 2. jâ bìh, tî bì(s), òn bì, mî bìsmo, vî bìste, òni bì(še) — na *bi* je vazda naglas (slabi aorist); 3. jâ bjèh, tî bjè, òn bjè; mî bjèsmo, vî bjèste, òni bjèše — bjè naglašen (jaki aorist). 4. jâ bìm, tî bìs, òn bì; mî bìmo, vî bìte, òni bìdu — (primorski aorist).

Prvi rabi za kondicional, drugi u potencijal, treći samo u aoristu (sam, ili u trpnoj slici, pasivu); četvrtomu jošte nije mjesta u knjizi (sravniti ga valja s nalikim vremenom u Poljačtini). Prva tri oblika ima i stara slovjenština. U Vuka su prvi i drugi bez ikakve razlike čas za kondicional čas za potenicijal. Tako je u hrvaštini i poluminulo vrieme dvoje:

1. jâ bjèh. tî bjèše, òn bjèše; mî bjèsmo, vî bjèste, òni bjèhu (slabi imperfekt); razliku ovu izmedj aor. bjeh i imp. bjeh u staroj Slovjenštini nije spomenuo niti Miklošić niti Scheicher.

2. jâ bìjâh, tî bìjâše, òn bìjâše; mî bìjâsmo, vî bìjâste, òni bìjâhu (jaki imperfekt).

Četir oblika sadanjega vremena: bûm, bùdêm, sam (bez naglasa, dakle uviek samo enklitika) i jèsâm mogu se svesti samo na dva: bùdêm, jèsâm.

Opazka uredničtva. Mi shvaćamo zadaću g. V. P.—a tako, da se na temelju dosadanjih opažanja pravoga štokavskoga izgovora, makar bi ga i valjalo gdjegod izpraviti, nadje kolika tolika zakonitost, što bi se mogla svesti u nekoliko pravila, da nam prilično razvučeni i težki nauk o količini i naglasu hrvatskih rieči izadje što kraćim i što lakšim. Ako li ima ovdje takovih pokušaja, pa da i nestoji sve upravo onako kako pisac uči, svakako je u znanosti napredak. G. V. P. nastojaše zbilja ustanoviti neka obćenita načela o količini i naglasu te o njihovom medjusobnom razmjerju. Razlikujuć četiri naglasa, kao što Vuk, Daničić, i Mažuranić izreče (str. 112) da je ̂ duži od ′, t. j. da je slovka sa ̂ duža od one sa ′. Medjutim, ako je istina, što i sam pisac str. 118 uči, da je â = ȁ + a, á = a + à, to ja nerazumijem, kako bi zbroj ȁ + a mogao veći i duži biti od a + à! Da je u rêč — rîč (jekavski rȉeč) glas izgovora viši nego li u: u réči — ríči (jek. u rièči), to dopuštam, ali da je i duži, toga neuvidjam. Vriedni prijatelj odgovara mi u pismu ovako: „to valja samo za izgovor, a ne za matematičku vriednost, kano za svotu naglašivanja.“ Ja sam si, da istinu rečem, mnogo glavu razbijao, što će ovaj odgovor da kaže, ali ga opet niesam razumio. —

Da naš jezik u savezu sa količinom zbilja imade četiri naglasa od kojih su dva (̏ i ̀) privezana na kratke, a dva (̂ i ′) na duge slovke — to je istina; ali ja i opet nikako nerazumijem, da može biti naglas i količina jedno te isto (str. 115). Dakako da je svaka naglašena slovka ili kratka ili duga, nu okrenete li istu izrjeku naopako, to neima više nikakvoga smisla. Daničić, na koga se g. V. P. poziva, veli, da ima doista kratkih nenaglašenih slovaka, ali da neima dugih. Po tom dakle imate u rieči: svȁtôvâ, cȁrêvâ tri slovke = tri naglasa, u rieči: kòmârâcâ, Mórâvâcâ četiri slovke = četiri naglasa! Zar je to istina? ima li to smisla? da se u jednoj rieči tri puta zasebice â jednako podignuto i otegnuto izgovara? kao što je grâd = grȁad, zîd = zȉid, tako bi se imao gen. cȁrêvâ ovako raztvoriti: cȁrȅevȁa!! Toga s dopuštenjem ja barem nevjerujem. Meni se dakle sve tako čini, da ima ipak Miklošić pravo, kada veli, da je u ̂ pomiešan gdješto (ne: uviek) naglas i prosta dužina; osobito ako se k tomu jošter sjetim, da ono, što nam je dužina prozodička, t. j. ā = a + a, ē = e + e itd. neima se tako smatrati po naravi fiziologičkoj, nego se kaže, da u onoj energiji, kojom se izgovara dugi samoglas prema kratkomu, ima takodjer kvalitativne razlike*), pak kada bi se već i uzelo ā = a + a, da ovo sastavljanje dvaju kratkih glasova u jedan dugi nije vanjskim mekaničkim načinom učinjeno u ustiju, nego se osniva na predstavi nutarnjoj te je kano već ondje dovršeno. Iz fiziologičkih je dakle razloga svake duge slovke glas već ponešto aficiran, ali to nije jošte naglas, kao što s druge strane dobro uči sâm Daničić, da nije svaka kratka slovka već time, što je kratka, naglašena. Da se čuvamo takovih pogrješaka, opominje negdje i glasoviti fiziolog Brücke.

Ako dakle kajkavac (ja hoću da narječjem moga djetinstva potvrdim ono isto, što je toli krasno kod čakavskoga razvio g. A. Mažuranić) izgovara: velîm, gospodâr,

*) Tako uče: Raumer (Ueber Aspiration und Lautverschiebung), Jakobi (Beiträge zur deuts. Gramatik), Kudelka (Sitzungsb. d. Ak. d. Wiss. XXVIII. math. naturw. classe) Rumpelt (Deut. Gram.) itd.

ženê, to je štokavac prema bitnoj naravi i razlici svoga naglasa ostavio dužinu, ali naglas pomaknuo napried, te izgovara: vèlim, gospòdâr, žènê. Ja sam ovdje samo od običaja pridržao znak ˆ te mislim, ako se zbilja od toga neodustane, valjalo bi barem kazati: kada u rieči sliedi znak ˆ poslije naglašene slovke kojim mu drago naglasom (̏ ' ˆ '), da naznačuje otezanje glasa ali uniženim izgovorom; n. pr. pôdjêm (= pôdjēm) raztvorio bih ovako: pȍodjeem, a ne pȍodjȅem, te bih vas sjetio na fiziologički proces, po kojem, kada se imadu oba *ee* kao jedan izgovoriti, mora biti prvi nešto jače udaren od drugoga, samo što to, kažem i opet, još nije naglas!

Duge jednoslovčanice uviek su u štokavskom naglašene sa ˆ (po Mažuranićevih znakovih sa '); čudnovato, kako g. V. P., kojemu je očevidno do što veće pravilnosti, toga nepriznaje, već bilježi nóć, bród proti složnomu nauku trojice uglednika Vuka, Daničića i Mažuranića; isto tako piše brȃt itd. proti svoj trojici, koji vele, da u nominativu jednoslovčanica rieč po štokavskom ima samo ˆ i ̏. Tomu je lako i razlog naći u onom bitnom načelu štokavštine, da tjera naglas napried; dakle po čakavskom nòž, = noòž gen. nožȁ, ali po štok. nôž = nȍož, gen. nóža. Zato je i u kratkih slovkah dodana kratkoći još i oštrina.

G. V. P. oprostiti će nam, što nevjerujemo u ono njegovo pravilo, po kojem bi od rieči: mûž genitiv morao glasiti múža, dočim se svuda govori: mûža, kao što grâd — grȃda, ne pako gráda. Isto tako neznam, može li valjati pravilo, koje mi osudjuje u genitivu množine naglasivanje: zemáljȃ ovácȃ, žénȃ itd. dočim nijedan štokavac dobra jekavskoga izgovora nenaglasuje drugačije, dočim jednoglasice ovako uče Vuk, Daničić i Mažuranić?

Čudom sam se čudio, što mi g. V. P. pisa, da se sve do sada nemogaše osvjedočiti, da se izgovara zȋd, zȋda ali lokal: zìdu; grâd, grȃda lokal grádu itd. Ja ga k onomu, što uče Vuk, Daničić i Mažuranić, mogu još uvjeriti, da tu razliku prave i kajkavci.

Osim ovih najvažnijih primjetaba, gdje se usudjujem posve odlučno prigovarati, ima još u mnogo primjera razlika medju naglašivanjem g. V. P. i oniem spomenutih njegovih predšastnika, koji su za nas do sada prvi auktoriteti; ali ja neću ipak, da našemu piscu prigovaram, samo pitam: tko ima pravo? ili ako su ono razni pokrajinski izgovori, koji ćemo za pravilo prihvatiti? — —

Ocjena starijih izvora

za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka.

Izpituje Dr. **Fr. Rački**.

II.

Domaći ljeto- i sgodopisi.

1. Presbyteri Diocleatis regnum Slavorum.
2. a) Ljetopis hrvatski u rukopisu Vatikanskom po Kaletićevu prepisu od god. 1546, b) M. Maruli regum Dalmatiae et Croatiae gesta.

Slovjenski povjestnici prisiljeni su, neimajući domaćih izvora, crpiti podatke za stariju poviest svoga naroda iz inostranih, byzantinskih i njemačkih, izvora. Tako je glavni izvor za najstariju poviest hrvatskoga i srbskoga naroda, kako u prvoj glavi vidismo, byzantinski car Konstantin VII. a pored njega franački i mletački ljetopisi.

Domaći ljetopisi, i to skoro za sva glavna plemena slovjenska, počimlju tek XII. vieka.

Ovim na čelu stoji priepodobni Nestor, monah Kijevski, koji se rodi god. 1056., a umrie druge desetine (oko 1116) XII. stoljeća. On sastavi ljetopis grada Kijeva, a uplete u njega poviest Rusije od najstarije do svoje dobe. [1]) Najstariji českі ljetopisac je Kosmas, koj u 80. godini svoje dobe umrie dne 21. Listopada 1125. [2]) U isto vrieme (1110 — 35) sastavio je u Poljskoj Martin Gallus ljetopis svoje otačbine od god. 825 — 1118. [3])

U istom dakle vieku, pače u isto doba stekoše svoje ljetopise ruski, češki i poljski narod, nù obzirom na jezik s onom razlikom, da Nestor sastavi svoj ljetopis narodnim, Kosmas pako i Gallus latinskim jezikom.

---

[1]) Izvorni text na temelju Petrogradskoga rukopisa iz druge polovice XIV. vieka povrati Dr. Fr. Miklošić: Chronica Nestoris. Vindob. 1860.

[2]) Obielodaniše ga kritički Pelzel i Dobrovski: Scriptores rerum Bohemicarum. Pragae 1783. tom. I. Zatim Pertz: Script. Germ. vol. IX.

[3]) Obielodani ga kritički J. V. Bantkie u Varšavi 1824.

Odkada medju djeli Lučića god. 1666 izide „presbyteri Diocleatis regnum Slavorum“ [1]) i mi južni Slovieni stekosmo svoj ljetopis za stariju dobu.

Nadpis ovoga od dvie sto godina poznatoga ljetopisa izvadjen je iz samoga spisa. U predgovoru naime ljetopisac naziva „svećenike svete stolice crkve nadbiskupije Dioklejske“ svojom „braćom“, čiem se odaje, da je bio svećenik i to nadbiskupije Dioklejske. Predmet ljetopisa sám pisac zove: „Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum.“

Neimenovani indi svećenik Dioklejske nadbiskupije napisa ljetopis o kraljevstvu Slovienâ. On ga napisa u svojoj starosti: „vim inferens meae ipsae senectuti“, kako sam očituje.

Ovdje namiće nam se dužnost prije svega potražiti mjesto, gdje je taj ljetopis sastavljen.

Dioklea spominje se već kod rimskih pisaca (Plinija, Ptolomeja) med gradovi u Dalmaciji, te bijaše rodno mjesto majke cara, odanle prozvatoga Dioklecijana [2]). Kršćanstvo je u vrieme apostolsko prodrlo u Dalmaciju i prvih triju viekova razširilo se. Dioklea bijaše već V. vieka stolicom biskupskom. Iz pisma velikoga pape Grgura I. od god. 602 na biskupa „primae Justinianae“ doznajemo [3]), da je tada biskupom Dioklejskim (Diocletanus) bio Pavao, ali sbačen sbog prekršaja, a za nasljednika postavljen mu njeki Nemesius. Naredbe proti Pavlu izvršiti papa naloži Konstantinu, biskupu Skadarskomu (Scodritanus).

Poslie god. 602 sliedećih viekova nenalazimo traga Dioklejskim biskupom. Ali naći ćemo i tomu razlog ako pomislimo, da je posljednji list pape Grgura na Solinskoga biskupa Maxima upravo od ove godine. [4]). Duklju naime stiže ista sudbina kao i Solin i Epidaurus nastajućom provalom hrvatskoga naroda.

Izpod razvalina staroga svieta pomalja nam se „ἡ Διοκλῆας χώρα“ t. j. posebna županija, upravo kako Neretvanska, Travunjska i Zahumska. Županija Dioklejska po opisu Konstantina Popbyrogenete [5]) polovinom X. vieka protezaše se od Kotora do Bara uz more, u kopno pako do županije Srbske (Raške), tè zauzimaše po prilici prostor današnje Crne gore.

---

[1]) De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amstelodami 1666, pag. 439 — 443. Kašnje više puta štampan, imenito od J. G. Schwandtnera: scriptores rerum Hungaricarum. Lipsiae 1746 — 48. Buduć je taj ljetopis u ovom izdavanju razdieljen na glave, navadjat ću jih po njem. U ostalom moramo žaliti, što ni jedno ni drugo izdavanje nije kritičko, imena vlastita naposeb su vrlo izopačena. U srbskom prievodu čita se u srbskom ljetopisu god. XXVII., knj. 88 (u Budimu 1853) str. 1 — 85.

[2]) Aurel. Vict. Epitome cap. 39.

[3]) Apud Mansi: Collect. conc. X., 329. 330. — [4]) Ibid. p. 350.

[5]) De adm. imp. c. XXX., XXXV. p. 145. 162.

U ovom obsegu ležao je grad Duklja; sudeć pako po opisu rimskih pisaca i obzirom na to, da kod ušća rieke Zete u Moraču vide se i danas velike podrtine, koje narod zove Dukljan-grad i iz kojih postade većinom sadanja Podgorica: nedvojimo o tom, da je ondje sbilja dizala se ponosito stara Dioklea, koju ćemo od sada zvati Dukljom.

Sudbina Duklje u ovih promjenah vrlo je tamna. Preosta nam imenik biskupskih stolica, sastavljen po caru Lavu (886 — 907), otcu Konstantinovu, u kom se metropoliji Dračkoj podčinjavaju biskupije: „5. ὁ Διοκλείας. 6. ὁ Σκοδρῶν. 7. ὁ Δριβάστου. 8. ὁ Πολάτων. 9. ὁ Γλαβινίτζας ἤτοι Ἀκροκεραυνεία. 10. ὁ Ἀπολλωνίας. 11. ὁ Αὐλῶνος. 12. ὁ Αντιβάρεως.“ [1]) Po ovom imeniku bila bi obstojala stolica biskupije Dukljanske koncem IX. ili početkom X. vieka, tè s inimi biskupijskimi stolicami u Skadru, Baru, Drivastu, Pulatu itd. u sadanjoj sjevernoj Arbanaskoj bijaše podčinjena metropoliji Dračkoj. Poznato je, da je Bar, Skadar itd. u ono doba ležao u Dračkoj pokrajini (thema), koja bijaše u vlasti Byzantinskoj. Po tom indi imeniku županija Dioklejska bila bi odvisna od crkve izvan nje ležeće.

Konstantin Porphyrogeneta govori o gradu Duklji: „νυνὶ δέ ἐστιν ἐρεμόκαστρον.“ Ako ovu izreku sravnimo s imenikom navedenim, to bismo morali zaključiti: da je Duklja izmed god. 907 i 949 opustjela, ili da je navedeni imenik bio sastavljen na temelju starijih podataka ili da Konstantin nije bio dobro izviešćen o stanju Duklje.

Bilo ovako ili onako, po svoj je prilici Duklja u ratovih hrvatsko-srbskih i rimskih mnogo stradala, tè nije više nikada došla do stare slave, a glas grada prejde na cielu pokrajinu t. j. županiju i kneževinu. O toj budućih viekova govori se više nego o samom gradu.

Sačuva nam se pismo pape Aleksandra II. upravljeno iz Rima dne 18. Ožujka 1067 „Petro archiepiscopo Diocliensis atque Antibarensis Ecclesiae“. [2]) Ovdje dakle imamo stalni podatak za crkvu Dukljansku, ali ne već samu za se već sjedinjenu s Barskom, koja se u imeniku cara Lava na poseb vodi. Sjedinjena crkva Dukljanska i Barska bila je metropolitska; a metropolita imao je právo, da se pred njim „per Dalmatiam atque Slavoniam“ križ nosi. Iz istoga pisma crpimo takodjer obseg metropolije Dukljanske i Barske. Po ustanovi rimske stolice bijahu joj naime podčinjene biskupije „Barska, Kotorska, Svačka, Skadarska, Drivastska, Pulatska, Srbska (Serbiensem), Bosanska, Trebinjska i „Palachiensis“, od kojih posljednja, nije li „Dulcinensis“ (Olgunska, Dulcigno), nije mi poznata. Odavle vidi se, da je na Dukljansku metropoliju spadala sva

---

[1]) Edit. Tafel.: Constant. Porph. p. 59.

[2]) Baronius (Annal. eccl. ad a. 1062) i za njim Farlati (Illyr. sacr. VII., 17) ovo pismo stavljaju u god. 1062; ali njih zavede krivo uvršćena ind. XII. koje niti neima za Alexandra II. Primjetba „pont. anno sexto“ upućuje nas na god. 1067.

južna Dalmacija izpod Kotora, zatim dio stare Dračke oblasti i metropolije, tè stara Duklja, Travunja, Srbija i Bosna; ove posljednje dolaze pod skupnim imenom „Slavoniae" ne samo u papinskih nego i u mljetačkih starijih spomenicih.

Prem su gore navedenim pismom apostolske stolice obilježena i prava i obseg metropolije Dukljanske, ova nije ipak ni ustanovljena ni utemeljena tek god. 1067. List bo Aleksandra II. predmnieva Petru predšastnikâ [1]) na metropolitskoj stolici u Duklji i Baru. Nù ovim neposrednim predšastnikom nenalazimo imena u vjerodostojnih spomenicih suvremenih. Dubrovački pisci htjeli bi ovu pukotinu u poviesti crkve Dukljanske izmed X. i druge polovice XI. vieka upotriebiti na korist i slavu svoga zavičaja. Serafino Razzi, Nikola Ranjina, Jakov Lukari, Mavro Orbini, Anselmo Banduri, Serafino Crievié i poslie njih drugi vele na temelju Dubrovačkih ljetopisa, da je grad Duklja u ratovih Bugarskih X. vieka (okô 980 — 990) bio razoren, a metropolita dukljanski Ivan da je utekô se u Dubrovnik, koj tim privoljom apostolske stolice steče práva metropolitska. Jakov Coleti u bitnosti prihvaća ovu misao dubrovačku [2]) razlažuć, da je bugarski car Simeon god. 926 ili 927 Duklju razorio, njezin metropolita Ivan da je pobjegô u Dubrovnik, ovdje pridržô si prava metropolitska, a tim on i njegovi nasljednici podčinili crkvi Dubrovačkoj sve one biskupije, koje su odprije spadale na crkvu Dukljansku.

Nù sve ono, što pišu rečeni Dubrovčani, neosniva se na nikakovom temelju, a viesti njihove nisu crpljene iz suvremenih izvora; tè bi bilo upravo suvišno ovdje jih pobijati. U našu svrhu nam je dovoljno znati, da god. 1067 crkva Dukljanska i Barska bijahu sjedinjene, i da već tada Barski biskupi kao nasljednici Dukljanskih vladika imadjahu prava metropolitska na gore navedene jugoslovjenske pokrajine. Biskupi Barski smatrahu se sbilja za nasljednike Dukljanskih biskupa ili bolje za crkvene glave, u čijih ruku bijaše sjedinjena vlast crkve Dukljanske i Barske. Tako već koncem XII. stoljeća pisao je Grgur Barski arcibiskupu Spljetskomu Raineriu (+ 1180) med ostalimi ovo: »Ex antiquis rescriptis et monumentis antecessorum meorum et diversis aliis coniecturis veritatem perpendens, quod salonitana ecclesia tocius Dalmatie dominatum et primatiam quondam obtinuit, et quod dioclitiana ecclesia, cuius vicem antibarensis ecclesia in se recto transtulit consilio in metropoli, predicte salonitane ecclesie consensu se ordinavit...« [3]) Po očitovanju dakle Barskoga metropolite Grgura crkva Barska nasliedila je prava Dukljanske crkve, a tu izjavu crpio je Grgur iz starih spisa i spome-

---

[1]) Ibid: „Pallium sicut antecessoribus tuis concessum est, concessimus... Crux etiam ante te, sicut ante predecessores tuos per Dalmatiam atque Slavoniam ubique geratur."

[2]) Illyric. sacr. VI., 38 — 41.

[3]) Iz arkiva kaptola Spljet. Lucius op. cit. lib. II., c. 14.

nika svojih predšastnika. Pà ovo očitovanje slaže se podpunoma s navedenim pismom pape Aleksandra II. od god. 1067.

Ako sve to dobro promotrimo, zaključit ćemo posvema temeljito, da već prije polovice XI. stoljeća biskupska stolica nebijaše u gradu DukIji, već u Baru, koga vladika bio je kano nadbiskup Dukljanski i Barski metropolitom gore navedenih biskupija. Kada se dakle u ono doba napominje crkva Dukljanska, ima se svedjer razumievati ujedno i Barska, sa stolicom u starodavnom Baru.

Prema tomu nedvojim, da se pod svećenstvom crkve Dukljanske, koje neimenovanoga popa i svoga brata nagovori da napiše ljetopis, ima razumievati svećenstvo sjedinjene Dukljansko-Barske crkve, i da taj ljetopis »de regno Slavorum« pisan bijaše u Baru, na toj skrajnoj jug-zapadnoj točki hrvatsko-srbskoga naroda.

Naš ljetopis bijaše dakle pisan u Baru svećenikom Dukljansko-Barske crkve.

Nastaje pitanje: kada?

Na ovo pitanje možemo najtočnije odgovoriti, upiruć se na sam sadržaj ljetopisa. U tu svrhu bit će nam dovoljne posljednje glave njegove.

Naš ljetopisac u gl. XXXVI — XXXVIII (po Schwandtneru) pripovieda o vladanju Bodina u Bugarskoj, a poslie smrti njegova otca Mihajla u Srbiji. Oba ova vladaoca poznata su nam iz suvremenih byzantinskih i zapadnih vrela. Sačuva nam se naime pismo pape Grgura VII. od 9. Svibnja 1078 na Mihajla, koga zove »rex Sclavorum«, kojim se med ostalim pozivlju u Rim nadbiskup Barski i Dubrovački. [1] Iz byzantinskih pako ljetopisaca [2]) doznajemo, da su Bugari ustavši proti Grkom izprosili si od Mihajla god. 1073 sina mu Konstantina Bodina za vladaoca. Mihajlo življaše još god. 1081, a preživi ga i nasliedi Konstantin Bodin. Farlati navadja listinu od god. 1100, kojom „kralj Bodin“ monakom reda sv. Benka na otoku Lokrumskom kod Dubrovnika daruje selo sv. Martina. [3]) Po tom spomeniku življaše Bodin još god. 1110. Nù buduć je ta listina više nego li sumnjiva, neću se na nju pozivati; iz prediducih ipak dade se zaključiti, da je Konstantin Bodin živio koncem XI. vieka, a vjerovatno premahnuo još u XI. viek.

Dukljanski ljetopis pripovieda nadalje u gl. XL — XLI o vladanju Gjure sina Bodinova. Od ovoga navadja Farlati dvie listine [4]) pisane god. 1115; nù iz navedena razloga neću se pozivati na nje kao sumnjive. Byzantinski pisci nenapominju pod ovim imenom Bodinova sina.

Napokon naš ljetopis u posljednjoj glavi (XLII) pripovieda: kako je knez Radoslav, sin Gradinje, otišô u Carigrad k caru Emanuelu, kako je od njega bio liepo primljen i dobio otčevinu [5]). Nù malo kašnje digne se buna

---

[1]) Ap. Mansi op. cit. XX., 246.

[2]) Cedren. ed. Paris. II. 850. 851. Zonaras. ed. cead. II., 288.

[3]) Illyr. sacr. VI., 58. — [4]) Ibid. p. 59., 60.

[5]) Ibid: „Postea Radoslavus knezius perrexit ad imperatorem Hemanuełem et benigne ab eo susceptus est, deditque ei totam teram dominandam eamque regendam, sicut tenuit pater eius.“

proti Radoslavu, u kojoj njegovi protivnici odciepiše Zetu i Trebinje, tè dadoše jih Deši, sinu Uroševu, dočim Radoslavu i njegovoj braći ostade primorje (maritima regio) i Kotor do Skadra.

Tim se zaključuje Dukljanski ljetopis. Kako se vidi iz reda dogadjajâ, koji se opisuju, car Emanuel, zaštitnik Radoslava, jest Emanuel Komnenos, ratoborni car Byzantinski, koj g. 1143 (poslie uzkrsa) bje proglašen za cara iztočno-rimskoga i ostade na prestolju skoro do svoje smrti t. j. 24. Rujna 1180 god.

Do ove dakle dobe dopira Dukljanski ljetopis. Buduć pako taj ljetopis nepripovieda o vojnah cara Emanuela s Ugarskom, o njegovom oružanom zavojštenju Dalmacije, o njegovom zamašnijem umiešanju u srbske poslove: to mislimo, da ljetopis Dukljanski dopira samo do prvih godina cara Emanuela t. j. po prilici do god. 1150.

U toj misli utvrdjava nas i to, što ljetopis ni jednom riečju nespominje veoma važnih dogadjaja sbivših se malo kašnje za istoga cara Emanuela, i uslied kojih god. 1158 po domaćih ljetopisih i žitjih srbskih dojde na prestol srbski Stjepan Nemanja, otac i osnovatelj nove dinastije srbske, koja je vladala u Srbiji neprestano do god. 1367. Tada nastaše silne promjene u Duklji, državni život ondje dobi nov pravac i nov polet, koga nebi mimoišô nijedan ljetopisac Dukljanski, da ga je iole doživio.

Po zaključku Lučićeva izdavanja: „et eam, quam dominabant viriliter defendere etc.“, moglo bi se do duše izvesti, da ljetopis nije podpun, te da je on možebit nastavljao dalju poviest dopiruću u potonje vrieme; s toga da je ljetopis kašnje pisan, nego li mi opredielismo. Nù po našem mnienju izpušten nastavak mogô je biti veoma kratak, jer sav sadržaj, duh i oblik ljetopisa svjedoči, da nemože biti mladji od druge polovice XII. vieka. K tomu dolaze nutrnji razlozi, od kojih navadjam samo jedan. U gl. XII. ljetopis navadja biskupije, koje su bile pod solinskom ili spljetskom metropolijom, podredjene tobož na saboru Duvnanskom. Ob ovom saboru poviest nam ništa negovori, i nemislim, da bi se bio ikada držao, nù imenik biskupija jest posvema istinit, tè ga ljetopisac podmetnu njekakovomu saboru. U tom imeniku nenalazimo ni Senjske, ni Krbavske biskupije. Poznato je, da je Krbavska biskupija osnovana bila u saboru spljetskom državnom god. 1185. (Lucius de regn. Dalm. et Croat. lib. III., cap. XI) i da je na tom saboru bio Mireus biskup Senjski, pred kojim nisu nam poznati biskupi Senjski, te da je velik dio Senjske biskupije spadao prije pod Krčku (Thom. Archid. hist. salonit. cap. XV). Buduć ljetopis ni riečju ne napominje biskupije Krbavske, isto tako ni Senjske, prem imaše priliku spomenut jih, mislim, da je on sastavljen bio prije god. 1185. Iz onoga dalje razloga, što se u ljetopiščevu imeniku navadja stolica biskupska u Zadru, ova pako bijaše god. 1154 (Sr. Ferrari Cupilli: istituzione dell' Arcivescovato di Zara. 1856) povišena na metropoliju moglo bi se zaključiti, da je ljetopis prije te godine sastavljen. Ovaj dokaz navadjam medju tim samo mimogrede.

Iz ovih razloga sudim, da je ljetopis dukljanski postao u Baru negdje med 1143 — 1153 god.

Tim načinom pojde mi za rukom pobliže opredieliti dobu Dukljanskoga ljetopisa. On je dakle mladji suvremenik ruskoga Nestora, češkoga Kosmasa i poljskoga Martina Galla.

Nù još važnije je pitanje: kolike je dukljanski ljetopis vriednosti historičke? može li se hrvatski i srbski povjestnik istim služiti kano vjerodostojnim povjestnim izvorom?

Prije nego li odgovorimo na topitanje, dužni smo mnogim čitaocem za volju navesti u kratko sadržaj toga ljetopisa.

Za vrieme byzantinskoga cara Anastasija (491 — 518), tako piše naš ljetopis (gl. II), i za vrieme pape Gelasija II. (492 — 96), dakle koncem V vieka ostala su poslie smrti kralja Gothâ Senulada tri brata, od kojih stariji Brus sliedi otca na prestolju i ostade na sjeveru (u Poljskoj), dočim oba mladja „Totila“ i „Ostroyllus“ krenuše s velikom česti naroda gotskoga put juga, osvojiše Panoniju i dojdoše oružani „in Templana“. Ovo dočuvši kralj dalmatinski pozva u pomoć kralja Istarskoga, te navali na Gothe; nù bude svladan i s nješto vojske jedva uteče u Solin, svoj grad prestolni. Iza toga (gl. III) Totila i Ostroyllus odlučiše razdieliti vojsku i udariti svaki drugim putem: Totila prejde u Italiju i doprie do Sicilije; Ostroyllus pako unidje u Ilirik, osvoji Dalmaciju i posjede pokrajinu prevalitansku. Odavle posla svoga sina Senulata s vojskom, da osvoji zagorske strane (transmontanas). Nù Ostrojlu bijaše zla sreća s byzantinskim carem, jer u boju pogine. Na prestolju u Dalmaciji i Prevalitaniji nasljedi ga sin Senulat. Toli Ostrojilo, kano i sliedeći nasljednici njegovi (gl. VI — VII) Senulad, Syllimir I., Syllimir II., Bladinus, Ratomir, zatim četiri neimenovića, te Zuanimirus ili Saramirus bijahu pogani i proganjahu kršćane svoje države. Za vlade kralja Bladina dogodi se, da „Vulgari“ došavši od rieke Volge osvojiše i posjedoše Maćedoniju.

Prvi od kršćanskih vladara u Dalmaciji i nasljednikâ Ostrojila bijaše Svetopelek. Za njega dojde u Dalmaciju navieštat rieč božju Konstantin filosof ili sv. Ciril, tè pokrsti i kralja i cielo kraljevstvo. Tada Svetopelek uredi državu na temelju kršćanskom (gl. IX.—XIII.): on sazva na polju kod Duvna („in planitie Dalmae“) sabor, na kom bijahu poslanici pape rimskoga i iztočnoga cara. Tude bijaše Svetopelek krunjen po običaju rimskih vladalaca; tude osnovane bijahu dvie nadbiskupije i metropolije, jedna u Solinu a druga u Duklji; Solinskoj metropoliji podčini biskupije u Trogiru, Skradinu, Zadru, Ninu, Rabu, Osoru, Krku i Dubrovniku; Dukljanskoj metropoliji podredi biskupije u Baru, Budvi, Kotoru, Olgunu, Svači, Skadru, Drivastu, Pulatu, Srbiji, Bosni, Trebinju i Zahumju. Na istom saboru podieli Svetopelek svoju državu na pokrajine i doznači jim medje: Od dviju pokrajina jedna bijaše primorska, druga zagorska; prva (primorska) zvala se Hrvatska, tè dielila se u dvoje, naime u bielu Hrvatsku (ili dolnju Dalmaciju), koja se protezala od Duvna do „Valdevina“, i u crvenu Hrvatsku (ili gornju Dalmaciju), koja se protezala od Duvna do Drača. Pokrajina zagorska inače „Surbia“ dielila se je takodjer u dvoje t. j. u Bosnu, koja je obsizala zemlju od Drine prama zapadu do planine Borove („m. pini“), i u Rašu ili zemlju

od Drine do rieke „Lapia et Lab“. Ovim pokrajinam i zemljam dade Svetopelek bane, župane i satnike; a poslie kako bi bio državu si uredio i providio dobrimi zakoni, umrie i bude sahranjen u Duklji u crkvi sv. Marije („in ecclesia s. Mariae in civitate Dioclitana“).

Poslie Svetopelka vladali su rečenom državom: Svetolik, Vladislav, Tomislav, koj se zarati s Atilom, kraljem ugarskim („Ungarinorum rex nomine Attila“) i Sebeslav (gl. XIV.).

Svi ovi kraljevali su nad cielim Primorjem i Zagorjem. Nù poslie smrti Sebeslava njegova dva sina: Razbivoj i Vladimir razdieliše si otčinstvo tako, da prvi stane vladati s Primorjem ili s Hrvatskom, a drugi sa Zagorjem ili sa Srbijom. Ova deoba nije medjutim dugo trajala; jer poslie smrti Razbivoja Vladimir opet sjedini obe česti djedovine t. j. Hrvatsku i Srbiju. Nad cielom državom kraljevahu takodjer nasljednici Hranimir, Tvrdoslav, Ostrivoj, Tolimir, Pridislav, Krepi(si)mir, Svetozar, Radoslav i Časlav (gl. XV.—XVIII.).

Nu ova doba nije bila bez pobuna, kojimi se kušalo razvrći jedinstvo države. Za Hranimira podigla se biela Hrvatska, za Kresimira pobuniše se velikaši Bosanski („magnates Bosnae“), za Radoslava pobuni se ban Hrvatske biele; pače proti kralju uroti se isti sin Časlav, tè ga izagna iz zemlje. Nù poradi toga zločina bog ga kazni, dočim uhvaćen kraljem Ugarskim u Sriemu bijaše bačen u rieku Savu.

Poslie smrti kralja Časlava razgrabiše bani pomenute zemlje, podčiniše si župane, i kano njekada kralji primahu od njih podanke. Od ovih banova napominje se Tjehomil, koj se u ostalom prozva „velikim županom“ („jupanum majorem“) i vladaše Rašom, podčiniv si ostale Raške župane (gl. XIX.).

U Travunji ili Triebinju dojde zatim do vlade Pavlimir, unuk Radoslava, po njegovu sinu Petrislavu. On naime dojde iz Rima „u luku Gružku“ kod Epidaura, tè udari temelj Dubrovniku; zatim bani i župani zemlje a osobito puk poče se kupiti okolo njega, odvede ga u Trebinje i proglasi kraljem (velikim županom). Jedini župan Raški Ljutomir nehtjede pokloniti mu se; ali ga Pavlimir svlada kod potoka Lima (u Raši), a Ljutomir zaglavi u rieci Ibru („Ylibro“). Pavlimir posjede Rašu, sazida crkvu sv. Petra u gradu Raši, „na mjestu blizu Banjske“ („in loco propinquo Caldanae“) i tude utemelji biskupiju (gl. XX. XXI.).

Na taj način Pavlimiru pojde za rukom spojiti Travunju i Rašu, pače po našem ljetopisu njegovo kraljevstvo protezalo se je tja u Sriem. Nù njegova sina Tiešimira dopade sama Travunja i Dubrovnik; tè se od njega odmetnuše ostali bani i župan Raški. Tiešimir tada pomoćju svoga tasta Cidomira bana biele Hrvatske nastojaše pokoriti si Bosnu i zemlju prevalitansku; nù sreća mu neposluži, budući on i tast padoše u ratu. Tek sin njegov Prelimir steče pobjedu, osvoji „crvenu Hrvatsku“ i cielu djedovinu („regnum patrum suorum“). Prelimirov brat imenom Kriesimir osvoji Bosnu i steče bielu Hrvatsku. Tako oba brata kraljevahu u staroj državi (gl. XXII. XXIII.).

To bijaše u vrieme, kada poslie smrti Bugarskoga cara Petra († 968) iza kratka vladanja Romana i Petra II. (968—71) „car grčki (Joan Tzimisces)

osvoji cielu Bugarsku i podčini ju svomu carstvu«[1]). Vojska grčka osvojivši Bugarsku, unidje u Rašu. Župan raški uteče se k Prelimiru, koj tada bijaše u Onogostu (= sada Nikšić u Hercegovini na medji Crnogorskoj), primi ga gostoljubivo, oženi kćer mu Prehvalu, a njegova sina Radigrada učini županom u Onogostu (»constituit juppanum in Onogoste«). Po smrti cara grčkoga Prelimir izvojeva opet Rašu svomu tastu »salvo tamen jure regio«.

Prelimir imadjaše četiri sina: Hvalimira, Boleslava, Dragislava i Prevlada. On je još za svoga života medj nje razdielio svoju zemlju, tè Hvalimiru dao Zetu („Zentae regionem"), Bolislavu Travunju („Tribuniam«). Dragislavu Hum (»Chelmaniam« = Hlmno) a Prevladu Podgorje (»Podgoria«). Odavle se vidi, da je zemlja, kojom je Prelimir upravljao, obsezala četiri[2]) županije: zetsku, trebinjsku, humsku i podgorsku. Prelimir sahranjen je »in episcopio Rassae in ecclesia s. Petri«. U Hrvatskoj i Bosni vladao mu brat Kriesimir, a poslie njega potomci njegovi.

Poslie kratke pobune sve gore navedene četiri županije dojdoše u vlast Silvestra Boleslavića, a kašnje nasliediše jih Tugimir (za vrieme bugarskoga cara Samuela) i Hvalimir. Ovaj odreče se prestolja i podieli rečene županije na troje: sinu Petrislavu dade Zetu, Dragomiru Travunju i Hum, a Miroslavu Podgorje. Ovo posljednje poslie smrti Miroslava sdruži Petrislav sa Zetom. (gl. XXV.)

Poslie smrti Petrislava njegov sin Vladimir nasliedi Zetu i Podgorje, dočim Dragomiru ostade Travunja i Hum. Vladimirov život naš ljetopis opisuje obširnije (gl. XXVI.—XXX.), buduć je on pun svakovrstnih zgoda, a Vladimir steče si glas svetosti. Na Vladimira udari silni car Bugarski imenom Samuel, koj bivaše u gradu Prespi (izpod Ochrida), tè s ove strane bijaše skoro susjed Vladimiru. Ovaj predavši se caru, bude poslat u Prespu; nù tude steče malo kašnje i slobodu i ruku Samuelove kćeri liepe Košare. Tast ne samo povrati svomu zetu njegovu otčevinu, nego mu još pridruži oblast Dračku. Poslie smrti Samuela († 15. Rujna 1014) sin mu i nasljednik Radomir sretno vojevaše proti Vasiliju caru, ali malo kašnje bijaše iz zasjedâ smaknut (1015) po stricu Vladislavu, koj za tim bude carem bugarskim. Vladislavu pohtjelo se oskvrnuti svoje ruke još krvju Vladimira; on ga naime k sebi dozva i ovdje dne 22. Svibnja smaknu. Tielo bijaše mu prenešeno iz Prespe u Krajnu i tude sahranjeno u crkvi sv. Marije.

Kada je car Vasilij pokorio si (1019) Bugarsku, provali mu vojska u Rašu, Bosnu i Dalmaciju. Vojvoda Armenopolos prodrie „do ravnice Zetske«. Tude oprie mu se Dobroslav sin Dragomirov, a bratučed sv. Vladimira, tè ga potuče. Vidivši Grci, da nemogu junaka Zetskih (Crnogorskih) inače svladati, van ako jih obkole sa svih strana: namamiše darovi i obećanjem župana Raškoga, bana Bosanskoga i župana Humskoga. Grčka vojska krene s juga

[1]) Cap. XXIII.: »Graecorum imperator congregans validam fortitudinem gentis suae obtinuit totam Bulgariam, suoque subiugavit imperio«.

[2]) Cap. XXIV.: »Quas et quatuor regiones tetrarchias vocavit«.

k Baru i Skadru, dočim Ljutovid Humski dojde u Trebinje. Nù Dobroslav sa sinovima Gojslavom i Radoslavom potuče grčku vojsku u klancih Zetskih, natjera ju u bieg tako, da vojvoda »Kursilio« s ranâ preminu u Skadru. Iza toga Gojslav potuče takodjer vojsku župana Ljutovida. Pobjeda ovih posljedica bijaše ta: da je Dobroslav osvojio oblast Dračku „usque ad fluvium Dajussium" (Vojuša). Gl. XXXI—XXXV.

Poslie Dobroslava, koj preminu u svom stolnom mjestu Prapratni (sada u Crnojgori nedaleko Skadarskoga jezera), podieliše njegovi sinovi medju se Zetu i Travunju po župah, prozvavši se knezi (»knesii vocabantur«). Od ovih sinova bio je na glasu Mihajlo, koj je u deobi dobio „Obliquum (sada Oblići), et Prapratnam (sada takodjer) et Cermenizam" (sada Kremenica) t. j. jug-zapadni dio sadanje Crnegore. On je svoju vlast razširio, Radoslavu bratu ote Zetu i dade ju svomu sinu Vladimiru, osvoji Rašu i dade ju sinu Petrislavu, posjede Bugarsku i dade ju sinu Bodinu. Ovaj »postavi si krunu na glavu i prozva se carem«. Radi toga grčki car navali na njega oružjem, uhvatì i izagna ga u Antiohiju (gl. XXXVI. XXXVII.).

Radoslav oslobodi iz prognanstva Bodina, tè mu dadè „Budvu i Grblje" (Grepoli). Nù Bodin gospodoljubiv prisili si strica da od vlade odstupi osvoji Zetu i Rašu, gdje Vukana i Marka postavi za župane, osvoji takodjer Bosnu, gdje postavi kneza Stjepana, a poslie smrti Roberta Guiscarda (1085) dobi i Dračku oblast, koju ipak u miru s Byzantincî ovim odstupi. Bodin stolovao je u Skadru,[1]) tè si pokori takodjer Dubrovnik[2]). Gl. XXXVIII. XXXIX.

Dobroslav brat i nasljednik Bodinov svojom strogostju otudji si puk; pomoćju Vukana »raškoga župana« bude »u Duklji na potoku Morači" svladan i uhvaćen i u Rašu odveden. Zetu dobi Vladimir, unuk pohvaljenoga Mihajla, tè oženi kćer Raškoga župana Vukana. Pokle bi bio Vladimir otrovan a Dobroslav zatvoren u samostanu sv. Sergije i Bacha, Zetom zavlada Gjuro, sin Bodinov, koga već gore napomenusmo. On se zarati s Grci, koji osvojivši Skadar uhvatiše ga, na njegovo mjesto postaviše Grubešu, ali za kratko vrieme; buduć Gjuro pomoćju raške vojske nanj udari, potuče i ubi gà „pred gradom Barom" tè opet zavlada sa Zetom. Ali nezadovoljnici dozvavši u pomoć carsku silu i Raškogn župana navale u Zetu, Gradinju proglase gospodarom, osvoje svu zemlju do Kotora, uhvativši Gjuru predadoše ga vojvodi grčkomu Aleksiji, koj ga odvede u Drač, a odavle posla u Carigrad. Gl. XL. i XLI.

Gradinja je mirno vladao; a poslie njegove smrti sin mu Radoslav dobi Zetu od cara Emanuela (1143 –1180). Ali je nije dugo uživao; jer pristaše Uroša pobuniše se proti Radoslavu, dovedoše Uroševa sina Dešu, učiniše ga gospodarom Zete i Travunje, dočim Radoslavu, prem nastojaše otete mu zemlje opet osvojiti, ostade samo primorje i Kotor do Skadra. Gl. XLI.

Tim završuje naš ljetopis.

---

1) Cap. XXXVIII.: »Dum venissent . . . ad regem in civitatem Scodarim".

2) Ibid: „Rex cepit civitatem Ragusium et edificavit ibi castellum«.

Kako se čitalac mogaše osvjedočiti iz ovoga izvadka, dukljanski ljetopis dieli se po svom sadržaju u dvie glavne česti, kojima odgovaraju dva razdobja. Prva čest dopira do XIX. glave i dovršuje sa smrću Časlava, koja se pripovieda u sliedećoj glavi. Časlav je na razkršću dviju doba, koje opisuje ljetopisac. On je još vladao nad cielom državom Svetopelkovom, koja se poslie njega razpade. Od to doba sužilo se je takodjer pozorište Dukljanskoga ljetopisa.

O tom pozorištu valja nam progovoriti prije nego li o ljetopisu konačni sud izreknemo. Treba nam dakle protumačiti zemljopisne pojmove Dukljanskoga ljetopisca, jer na njihovu temelju možemo razsuditi vjerodostojnost zgoda, koje su se sbivale na ovom pozorištu.

Ljetopisac na Balkanskom poluotoku razgovietno razlikuje Dalmaciju ili Hrvatsku, Bosnu, Srbiju, Rašu i Bugarsku. Dalmacija i Hrvatska mu je jedan te isti zemljopisni pojam, onaj stariji, ovaj mladji. Hrvatskoj ili Dalmaciji bijahu po ljetopiscu medje Dračka oblast, Dunav i jadransko more, tè se dielila u dvie česti: u bielu Hrvatsku ili dolnju Dalmaciju, i u crvenu Hrvatsku ili gornju Dalmaciju.[1]) Srednju granicu izmedju biele i crvene Hrvatske činilo je Duvno (locus Dalma = Dlmno); južna granica crvene Hrvatske bijaše oblast Dračka, sjeverna pako granica biele Hrvatske bijaše „Valdevin“. Što je pod ovim razumievao ljetopisac? Za razjašnjenje toga pojma zemljopisnoga dale bi se navesti razne hipoteze, manje više oštroumne. Ali ja navadjam bez svakoga okolišanja rieči Dubrovčanina Ljudevita Crievića, inače Tuberona: „est regio Illyrici inter Valdavum, quem fluvium vulgo Unnam vocant, et Drinam amnem sita, partim Hungariae partim Turcicae ditionis, nunc Bosniae regnum nuncupatur“.[2]) Još Crieviću, piscu XV. vieka, Una potok slovi „Valdauus“; uzmemo li u obzir pogrešnost izdavanja našega ljetopisa, to ćemo se lasno uputiti, da Dukljaninov Valdev-in je Crievićev Valdav-us t. j. rieka Una.

U tom obsegu mislio si je dukljanski ljetopisac Hrvatsku, koja obzirom na to, što se uz ciele zapadne granice od Bara do Istre proteže duž mora, njemu je „maritima“ t. j. primorje. Ovaj isti obseg razjašnjuje se takodjer prostorom dviju hrvatskih metropolija: Solinske naime i Dukljanske i njima podredjenimi biskupijami. kako više primietismo. Od ovih biskupija najjužnija jest Barska, Svačka, Skadarska i Olgunska, a najsjevernija Krčka i Osorska.

Dukljanski indi ljetopisac uzima Hrvatsku ili Dalmaciju u onom po prilici obsegu, u kojem ju opisuje Konstantin Porphyrogeneta govoreć o Dalmaciji u starodavnijem, širem smislu.

Sve što je Hrvatskoj ili Dalmaciji na iztok s one strane gorâ, to je ljetopiscu „transmontana“, Zagorje inače „Surbia“ ili Srbija. Ovo je druga

---

[1]) Cap. XII.: „Croatia alba, que et inferior Dalmatia dicitur“... Croatia rubea . . . quae et superior Dalmatia dicitur“.

[2]) Commentar. lib. I., c. 14 apud Schwandtner: script. rer. hung. tom. II.

čest zemalja na Balkanskom poluotoku. Našemu ljetopiscu Zagorje ili Srbija jest ono poriečje (Stromgebiet), koje natapljaju rieke i potoci izlievajući se iz gorâ s juga na sjever u Dunav[1]). Ovdje razlikuje ljetopisac dvie pokrajine: Bosnu i Rašu. Bosna leži mu »a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini« ili kako piše stari hrvatski ljetopisac: „pocamse od gorgnie strane drine ça iest na zahod suncenj do gore borave[2]). A Raša („Rassa“) leži mu „ab eodem flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad Lapiam et Lab«, ili po hrvatskom ljetopisu: »od drine do lipa«. Po Jukiću[3]) ima u Lievanskoj nahiji planina »Borova glava«, a po Gräfovom zemljovidu Turske „Bor« planina je izpod Gusinja, Peći (Ipeku) na zapad, dakle u Raši staroj. Dukljaninovu »mons pini“ po mojem mnienju bolje odgovara »Borova glava« nego li »Bor«, uzme li se naime u obzir položaj te planine naprama Drini, kako ga naznačuje ljetopisac, a do »Bora« nikada se nije protezala Bosna. S ove strane »Borove glave“ ležala je u smislu ljetopiščevu biela Hrvatska. Raši Dukljanin stavlja za granice s jedne strane Drinu, a s druge »Lapiam et Lab«, hrvatski ljetopisac Drinu i »Lip«. U imenu »Lab« i »Lip« svaki će pripoznati riečicu Lab, koja utiče u Sitnicu na Kosovom polju i koja se češće navadja u starih spomenicih srbskih[4]). Rieka »Lapia«, nije li samo pripis k Labu, bit će potok »Lepenac« (Lepenica), koj kano pritok Vardara prosieca klanac Kačanik vodeći s jug-iztoka k polju Kosovom[5]). Ovaj zemljopisni opis Raše u Dukljanina sasma je istinit, tè se slaže s ostalimi izvori to Srbskimi to Byzantinskimi.

Od oviju dvaju skupova t. j. od Hrvatske i Srbije Dukljanskomu ljetopiscu poznata je potanje crvena Hrvatska ili gornja Dalmacija, a ponješto i bližnja Raša. U prvoj navadja on[6]) sliedeće pokrajine (regiones): Zahumje ili Hum (»Chelmania = Hlmania = Hlmno), Travunju („Tribunia“), Podgorje (»Podgoria latine submontana«) i Zetu. Obseg ovih pokrajina saznat ćemo upoznav se sa županni (»juppania, juppa“), koje ljetopisac napominje u pojedinih pokrajinah ili kneževinah, prem su jim imena u Lučićevu izdavanju do zla boga izkvarena. U Zahumju navadja ljetopisac devet župa: Stantania (? nije li Stagno, Ston), Papava (m. Popovo, i sada Popovo polje u Trebinskoj nahiji), Yabsko (m. Gatsko = Gacko u Hercegovini na gra-

---

[1]) Cap. XII.: »Aquas vero, quae a montanis fluunt contra septentrionalem plagam et intrant in magnum fluvium Donavi, vocavit Sumbra« ili kako se niže bolje čita „Surbiam“.

[2]) U vatik. rkp. br. 7019., str. CVI. U Arkivu za jugosl. poviest knj. I., str. 20. stoji pogrješno „moraue“. „Mons pini = borava«, pinus = bor.

[3]) Zemljopis i poviest Bosne str. 28.

[4]) Po žitju sv. Simeona (ed. Šafařik str. 1.) pisanom od sv. Save, Stjepan Nemanja: приобрѣте.. ситницоу, лабь, липлѣнь..« — Monum. serb. ed. Miklošić p. 278.: »село вранинь доль на лабоу«.

[5]) Hilferding: Bosnia, putevyja zamjetki. Ruskaja besjeda. Moskva 1859, sv. 1., smies: str. 117.

[6]) Cf. cap. XXIV, XXV, XXXV, XLI.

nici Crnogorskoj, Gacka nahija), Lucca (Luka), koja se spominje[1]) u listini bosanskoga kralja Stjepana Ostoje i ležaše „s obi strani Neretve“ a listina kralja Matije Korvina od 1465, 2. Nov. naročito kaže, da je bila „в хлмской земли“[2]), Velicca (Velika), Gorymita (m. Gorica, sada selo u Ljubuškoj nahiji), Vecenike, Dubrava (valjda od Dubrave planine Mostaru na jug) i Debre, u listini kralja Ostoje od godine 1416. čita se „в дбри в неретви“.[3]) U Travunji navadja ljetopisac takodjer devet župâ: Libomir (sada prediel u Trebinjskoj nahiji), Vetanica (sada Vatnica, nad Klobukom u jug-iztočnoj Hercegovini, ako nije župa Vitalina pokraj Konavlja), Rudina (sada selo pod Ljubomir-planinom), Kruševica, Cruscevica, Vrmo (Urmo u oblasti Krivošijskoj), Ressena (Risan), Draceviza (Dračevica), Canali (Konavlje), Gernoviza (Žrnovnica blizu Grudi). U Podgorju navadja ljetopisac 11 župâ: Onogoste (sada Nikšić u Hercegovini na medji Crnogorskoj), Moratia (Morača, župa ili nahija u Crnojgori), Comerniza (Komarnica kod planine Čemerna, med Pivom i Gackom), Piua (Piva), Gerico (? nije li izkvareno mjesto Gezero = Jezero), Netusini (Tušinje u Drobnjakâ), Guisenio (m. Gusinje), Com (Kom), Debreca, Neret, (Neretva) i Rama. U Zeti napokon pominje ljetopisac 10 župâ: Lusca (Lješka, sada Lješko polje), Padlugie (Podlužje), Gorsca (Gorska), u domaćih spomenicih pominju su dvie gorske župe, jedna u Zeti[4]), druga u Zahumju na medji Dalmatinskoj blizu Omiša i Makarske[5]), od ovih dviju ima se u našem ljetopisu razumievati ovdje prva; nadalje, Cupelnich (Kuplnik), Obliquit (pokvareno m. Oblići, sada selo u Crnićkoj nahiji), Propratna (Propratnica ondje), Cremeniza (Kremenica med Budvom i Patrovići), Budva, Cuceva (Kučevo) i Gripuli (m. Gribali = župan Grbalj kod Kotorskoga zalieva, koju je kralj Uroš dao Kotoranom, a car Stjepan Dušan god. 1351. potvrdio).

Iz položaja ovih župa možemo zaključiti na obseg rečenih četirih pokrajina Dukljanskoga ljetopisca. Zahumje i Travunja ležahu posvema u današnjoj Hercegovini i obližnjoj Dalmaciji, u kojoj leži Zahumski Ston i Travunjsko Konavlje s Risnom; Podgorje pako i Zeta obsezahu uz sadanju Crnugoru bližnji dio Dalmacije okolo i izpod Kotorskoga zalieva do Bara, zatim sjeverno-iztočnu čest Hercegovine tik sadanje Crnegore i Arbanasku od Gusinja do Skadra.

Izim gore navedenih župa navadja naš ljetopisac na drugom mjestu[6]) još župu Riečku, koja je i danas u Crnojgori. U obsegu ovih župa navadja ljetopisac nadalje njeke planine i gore, rieke i mjesta. Tako „mons Obli-

[1]) Miklošić: mon. serb. p. 386.
[2]) Ibid. p. 494.
[3]) M. Pučić: spomenici srbski. I., 134.
[4]) Monum. serb. p. 22: „оу горской жоупѣ голитъ“.
[5]) Ibid. p. 378.
[6]) Cap. XXXII: „Dedit..jupaniam, quae Rezca vocatur“.

quus«[1]), po svoj prilici u Oblićkoj župi, rieka Morača[2]), **B a l t a** ili Blato (jezero) Skadarsko[3]), grad Duklja sa crkvom b. d. Marije[4]), Prapratna mjesto sa stolicom kneza Dobroslava i crkvom sv. Andrije[5]). **K r a j n a** mjesto ili prediel sa stolicom kneza sv. Vladimira i crkvom b. d. Marije[6]), Prediel izmed Skadra i mora zove se i sada Krajna, Krajina; a Odola „всь краина" obećao je dne 11. Veljače 1247. Dubrovčanom u ime svoje i svojih zemljaka, da će u miru živjeti „сь ѕльѵннатомь"[7]) t. j. s Olgunjani (Dulcigno), što zasvjedočava, da je Krajna blizu bila Olgunu. Navadja se nadalje „V u r a n i e l o c u s"[8]) ili, po mojem sudu V r a n i n a, Vranjina ostrvo u blatu Skadarskom tik Crne gore[9]), „locus, qui dicitur G a z e n i« sa crkvom b. d. Marije[10]), u kojoj bijaše Petrislav pokopan, po mojem mnienju bit će sadanje selo „Jasen" u Crničkoj nahiji u Crnojgori blizu gore Sošine; T r e b i n j e grad, zatim u Travunji mjesto s crkvom sv. Mihajla, u kojoj bijaše pokopan knez Pavlimir[11]), u istoj pokrajini manastir sv. Petra od polja[12]) itd.

Ljetopiscu poznati su i bližnji predieli uz ove četiri kneževine, kano i pogranična mjesta. On znade za župu D r i n s k u[13]) s mjestom B r u s n o m[14]); on zna i župu Rašku[15]) tako prozvatu od istoimene riečice, koja se izpod mjesta Raške izlieva u Ibar. U tom predielu poznati su mu potoci Lim i Ibar (Ylibro), od kojih prvi izlieva se u Drinu, drugi u Moravu[16]), poznato mu je takodjer mjesto „Caldana« (B a n j s k a) i glavni grad župe slavni R a s ili Rasa sa stolicom vladike i crkvom sv. Petra[17]). Blizu Novoga Pazara (Rase) vidi se i sada spomen crkve biskupske sv. Petra i Pavla[18]). — Ljetopiscu poznat je takodjer D u b r o v n i k[19]), K o t o r[20]), gdje je njeko vrieme stanovala udova Jakinta, supruga kneza Bodina, zatim grad „O b o l o n« (sada Ubala na zemljovidu) ne daleko od Kotorskoga zaljeva, u koga zatvori se knez Gjuro; poznat mu je pred Dubrovnikom otok L o k r u m sa Benediktinskim samostanom[21]) itd. Zeti na jug poznati su ljetopiscu gradovi Bar sa crkvom sv. Gjure[22]), koja bijaše metropolitskom a sada je džamija, zatim Skadar sa glasovitom opatijom Benediktinskom sv. Sergija i Bacha, u kojoj sahranjeni su mnogi knezovi Zetski. Za Bar i Skadar borahu se Grci i bližnji slovjenski knezovi bez prestanka, tè Skadar bijaše mnogim prestolno

---

[1]) Cap. XXVI. [2]) Cap. XXXIX. [3]) Cap. XXV. [4]) Cap. XIII. XIV.
[5]) Cap. XXXV. [6]) Cap. XXX. [7]) Monnm. serb. p. 31. [8]) Cap. XXXII. XLI.
[9]) Na tom ostrvu sazida vladika Zetski Ilarion crkvu sv. Nikole, tè ju sv. Sava poveljom od god. 1233. stavi pod neposrednu vlast metropolite srbskoga. Monum. serb. p. 17.
[10]) Cap. XXV. [11]) Cap. XXII. [12]) Cap. XXXVII. [13]) Cap. XVIII.
[14]) Cap. XXXI. [15]) Cap. XVIII, XIX, XXI, XXIII, XXXI, XXXII, XXXVI, XXXVIII, XXXIX, XLI. [16]) Cap. XXI.
[17]) Ibid. U toj crkvi postavio je i sv. Sava episkopa. Sr. ljetopise kod Šafařika (pamatky jihoslov.) str. 59.
[18]) H i l f e r d i n g: Bosnija u rusk. besedi III, 67.
[19]) Cap. XX. [20]) Cap. XXIV. XL. XLI. [21]) Cap. XXXVIII.
[22]) Cap. XIV. XXXIII. XXXVIII. XL. XLI.

mjesto. Od južnijih mjesta napominje ljetopisac Olgun[1], Drač[2], tè rieke Drin[3] i Vojušu[4]).

Još mi je u kratko protumačiti dva zemljopisna pojma našega ljetopisca. On naime napominje pokrajinu „Praevalitanu“[5]) i bana »regionis Praevalitanae“[6]). Poznato je, da se rimska Dalmacija iza Konstantina velikoga dielila u Dalmaciju u smislu užem s glavnim gradom Solinom i u „Praevâlis“ s glavnim gradom Skadrom[7]); „Praevalis“ bila je nješto prostranija od potonje Duklje i Zete, tè joj rieka bieli Drin bijaše južna granica. Iz smisla, u kojem Dukljanski ljetopisac govori o banu Prevalitanskom, bih zaključio, da je njemu „Praevalis“ ležala na jug-iztoku Zete, tè donekle graničila s Rasom. Ljetopisac nadalje govori takodjer o Dalmaciji u smislu užem t. j. kano o česti Dalmacije gornje, u kojoj inače ležahu Zahumje, Travunja, Podgorje i Zeta: »Basilius imperator — veli ljetopisac — obtinuit Bulgariam, Rassam et Bosnam, totamque Dalmatiam, omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae[8]) Ovdje ljetopisac Dalmaciju razlikuje od gornje Dalmacije i od njekih primorskih pokrajina. Isto tako car bugarski Samuel „congregato magno exercitu advenit in partibus Dalmatiae supra terram regis Vladimiri“[9]), koj je inače stolovao u Krajni. Po mojem mnienju kada ljetopisac govori o Dalmaciji u smislu užem, razumieva onaj dio gornje Dalmacije, koj se u tom znamenovanju napominje i u ostalih domaćih spomenicih srednjega vieka. Stjepan prvovienčani pripoviedajuć (kakovih 50 godina po Dukljaninu), što sve pridobi mu otac Stjepan Nemanja, kaže: „диюклитию же и далмацию . . . истокоую дѣдиноу свою“ priobrete, tè u njih izbraja ove gradove: дань градь, сардоникни градь, дривость, рослфь градь рекомыи скьдрь, град свачь, градь льцинь, градь барь“.[10]) U Diokleji dakle i Dalmaciji navadjaju se gradovi: Dan, Sardonik, Drivast, Skadar, Svač, Olgun i Bar, koji su u onoj česti gornje Dalmacije, koja leži izmed planine Suturmana, mora jadranskoga i dolnjega teka rieke Drima. Još točnije naznačuje isti Stjepan ovu Dalmaciju opisujuć svoj rat s Mihajlom Dračkim, o kom pripovieda: „и тьи въздвиже рать на мене . . . и прѣѥть ѥдинь ѡть градь моихь, скьдрь глаголѥмиі, вь истиньнѣи далматии соущь“[11]). Ovdje dakle Stjepan veli naročito, da je Skadar u pravoj Dalmaciji. Pod Dalmacijom u smislu užem ili najužem razumieva se onaj dio gornje Dalmacije, koj je izpod Dukljanske županije, tè koj s ovom ujedno sačinjavaše kadšto Zetu u širem znamenovanju. S toga se Dioklija i Dalmacija u starijih spomenicih napominju često jedna pored druge. Ova Dalmacija, a ne sadanja, ima se razumievati, kada se napominje u naslovih srbskih vladalaca; tako se već Stjepan prvovienčani piše: »краль вьсе срьбскиѥ

---

[1]) Cap. XXVI. [2]) Cap. XXX. XXXIII. [3]) Cap. XXIII. [4]) Cap. XXXIV.
[5]) Cap. III. [6]) Cap. XXII.
[7] Cf. Not. dignit. imp. I, 7. ed. Boecking. Procopius de bello Goth. I, 15.
[8]) Cap. XXXII. [9]) Cap. XXVI. [10]) Žitie sv. Symeona gl. VII.
[11]) Ibid. gl. XVIII.

ꙁемлє, дишклитиѥ и травоунинє и дальмацинє и ꙁахльмиє"[1]) itd. Ove četiri pokrajine, buduć su se s veće strane protezale duž mora, zovu se u drugom spomeniku[2]) jednom riečju: „поморьска", a taj nazov slaže se podpunoma s Dukljanovim „maritima", samo što je ovaj obsežniji.

Evo tim putem, kako mislim, pojde mi za rukom opisati pozorište, na kom razvija Dukljanski ljetopisac svoju pripoviest. Sada znamo: što je u njega Hrvatska (biela i crvena), što Dalmacija u širem (gornja i dolnja), užem (gornja) i najužem (najjužniji dio gornje) znamenovanju, što Zahumje, Travunja, Podgorje i Zeta, što Rasa itd.

Jedva sada možemo pitati o vjerodostojnosti onih zgoda, koje ljetopisac razvija u obsegu toga pozorišta, a tim riešiti pitanje o vjerodostojnosti samoga ljetopisa.

Odkle je dukljanski pop crpio viesti za svoj ljetopis?

Pop Dukljanin u predgovoru svoga ljetopisa tako govori o svom poslu, da je on zaprošen ne samo od svećenstva Dukljanskoga nego i od tamošnje mladeži, „ut libellum Gothorom, quod latine Sclavorum dicitur regnum, quo omnia gesta ac bella eorum scripta sunt, ex sclavonica littera verterem in latinam, vim inferens meae ipsae senectuti vestrae postulationi fraterna coactus charitate parere studui. Verumtamen nullus legentium credat, alia me scripsisse praeterea, quae a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi". Ovdje pop Dukljanin o svom književnom poslu, koga poduze nagovorom svojih zemljaka, govori dvoje: a) da je na želju svojih zemljaka iz latinskoga jezika u slovjenski nastojao prevesti knjigu, ljetopis, poviest o kraljevstvu gothičkom ili slovjenskom, gdje se pripoviedaju sve njihove zgode i svi ratovi. Po mojem mnienju ovdje „sclavorum" i „latinorum littera" nemože znamenovati pismo, već jezik latinski i slovjenski, kao što se vidi iz onoga mjesta u gl. IX., gdje Dukljanin govori, da je Konstantin filosof (Ciril) „litteram lingua sclavonica componens, commutavit (i. e. vertit) evangelium Christi atque psalterium et omnes divinos libros veteris et novi testamenti de graeca littera in sclavonicam.." Ovdje se govori o prevodu sv. pisma iz grčkoga jezika u slovjenski' gore pako o prevodu poviesti ili ljetopisa „o kraljevstvu slovjenskom" iz slovjenskoga jezika u latinski. Nemože se dakle tuder misliti razborito, da bi bio Dukljanin rečenu poviest prepisao latinskimi pismeni iz izvornika pisana slovjenskimi pismeni, tè da bi bio njetko kašnje taj prepis preveo u jezik latinski. Dukljanin je dakle preveo „libellum Gothorum". Ali zgoljnim prevodom nije bio gotov njegov posao; jer on b) veli, da nije drugo pisao osim onoga, „što je čuo od otaca i staraca vjerodostojno pripoviedati". Kada bi ljetopis popa Dukljanina bio puki prie-

---

[1]) Monum. serb. p. 11.

[2]) Ib. p. 9—10. Isti Stjepan u podpunom naslovu piše se: „господинь вьсе срьбьске ꙁемлє и дишклиѥ и далматиѥ и травоуниѥ и хльмьске ꙁемлѥ". U podpisu pako: „краль.. всѥ срьпске ꙁемлѥ и поморьскиѥ".

vod, ova opazka u predgovoru bila bi mu suvišna, da nereknem bez smisla. K čemu bi bio štioca upozorio, da u ljetopisu nije ničega naveo iz svoje glave, već da je vjerno sliedio stare pripoviesti i stara predavanja, kada nebi bio ništa drugo učinio, već preveo „libellum Gothorum“?

Odavle sliedi, da Dukljaninov ljetopis sastoji iz dviju česti, od kojih jedna je prevedena, a druga sastavljena po starijih pripoviestih i ustmenom predavanju.

Ima li pako u istom ljetopisu kakvoga traga tomu prievodu i nastavku izvornomu?

Pazljivi čitalac Dukljanskoga ljetopisa primietit će, da se on dieli u dvie polovice, od kojih prva opisuje i pripovieda zgode sbivše se u Hrvatskoj u obširnijem znamenovanju, druga zgode sbivše se u opisanih četirih pokrajinah crvene Hrvatske i u bližnjoj Raši. U samom ljetopisu povjestno obzorje postaje svedjer tjesnije i uže, dok se nestisne na samu Duklju i okolišne zemlje. U gl. XIX. dieli se ovo povjestno obzorje a Časlav je posljednji vladalac, koj je upravljao cielom djedovinom. Iza njega, kako rekosmo nješto više, podielila se država u same neodvisne banovine, dok nam se nepomalja Pavlimir, najprije kano knez Travunje, zatim Raše; a kašnje dolaze na pozorište (osobito iza gl. XXIV.) župani Zahumski, Travunjski, Podgorski, Zetski i Raški. O bieloj Hrvatskoj i Bosni spomen sve više izčezava, tè se one samo mimogredice napominju.

Ovo je razlika izmed jedne i druge polovice obzirom na sadržaj, povjestni i zemljopisni. Med jednom i drugom čini prielaz potomstvo Radoslava kralja, koj po ljetopiscu provede svoje izgnanstvo u Rimu, a unuk Pavlimir vrati se na jug slovjenski, podieljen i razciepan u banovine. Nù med obima polovinama vlada njekakova razlika u duhu povjestnom. U prvoj polovici kolo vodi „gothizam“. Ovdje „Gothi“ posjednu staru Dalmaciju, osnuju novu državu, stoje u odporu s rimskim stanovničtvom kršćanskim, progone kršćane, dok i oni nepriljube vjere krstove itd. Ovdje ukazuje se svagdje jedinstvo monarhije, samo poslie smrti Tomislava oba njegova sina razdvoje državu tako, da Razbivoju pade u dio Hrvatska, Vladimiru Srbija; ali poslie smrti Razbivoja Vladimir opet ujedini državu. Naprotiv — u drugoj polovici „gothizmu“ neima ni traga, ovdje stavljaju nam se pred oči sami čisti župani slovjenski, demokratički duh slovjenski u državi i vladajućoj obitelji vlada izključivo.

S toga ja bih mislio, da je prvi dio ljetopisa t. j. dopirući do smrti Časlava (u gl. XIX.) onaj „libellus Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum“, koga je pop Dukljanin preveo iz slovjenskoga u latinski jezik, i koj je u ono doba bio u rnku naroda u slovjenskom jeziku.

Drugi dio ljetopisa t. j. od XIX. glave do kraja izradio je pop dukljanski samostalno upotriebiv sliedeće izvore: a) sam Dukljanin veli, da je samo ona pisao, „quae a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi“. Nebih mislio, da se glagol „re-

ferre" tiče samo ustmena predavanja, tim manje, čim se ovdje napominju i i „patres" i „seniores". S toga se po mom sudu ovdje razumievaju i pismena i ustmena predavanja, i pismene bilježke i ustmene pripoviesti. Mnoge epizode u drugoj česti ljetopisa odavaju na prvi pogled karakter ustmena predavanja; dovoljno će biti uputiti štioca n. p. na gl. XXXIII. Ustmeno predavanje imalo se takodjer čuvati u obliku narodne pjesme, a mnoga zgoda bila je tako rekav privezana na gdjekoje mjesto, gdje se je naime sbila. Tako n. p. za Dukljanina zvalo se jedno mjesto u šumi kod Prapratne (u Crnoj Gori) „božja milost".[1]) Narodna poviest skapčala je s ovim topičnim imenom zgodu, koja bi se bila imala sbiti za kneza Dobroslava. Na ovoga naime na onom mjestu navali vlastiti sin Gojslav, tė nepoznavši ga baci na zemlju. Dobroslav zaviče: „bože pomiluj, bože pomiluj"; sin pozna otca po glasu, moli ga za oproštenje, otac ga utieši primietiv: „da je s njimi božja milost, što nebijaše ranjen". Odavle Dobroslav prozva ono mjesto kod Prapratne „božja milost". Blizu Skadra na ravnici bijaše za Dukljanina križ, koj se zvaše „Kursilijev križ".[2]) jer je ondje preminuo grčki vojvoda „Kursilius", bivši ranjen u ratu Zetskom. Takovih mjesta, s kojimi je narod skapčao ustmeno predavanje, imalo biti mnogo. Nù okrom predavanja imao je pop Dukljanski pred sobom b) pismene bilježke i izvore. On opisav žitje sv. Vladimira, kneza Zetskoga, zaključuje: „quantas et quales virtutes et prodigia deus operare dignatus est per b. Vladimirum famulum suum, qui scire desiderat librum gestorum ejus relegat, quo acta eius per ordinem scripta sunt..."[3]) Iz ovih rieči vidi se, da je pop Dukljanin žitje sv. Vladimira imao pred sobom. Iz pismenih bilježaka crpio je pop Dukljanin po mojem mnienju ono, što u gl. XXXVIII. pripovieda o Petru nadbiskupu Barskom.

Znajući ovako i pozorište povjestno i izvore Dukljanskoga ljetopisca, možemo jedared upitati: kolike je kritičke vriednosti, kolike li povjestne ciene njegov ljetopis?

Odgovarajuć na ovo pitanje odielit ćemo najprije prvu polovicu ili prvu čest ljetopisa od druge. S toga imamo najprije vidjeti: koje historičke vriednosti jest „libellus Gothorum", štono ga pop Dukljanin samo prevede i uvrsti u svoj ljetopis kano njekakav uvod?

Malo imade ljetopisâ, u kojih bi vladala takova anarhija u starom narodopisu, u staroj poviesti, u starom zemljopisu itd., kakova vlada u tom dielu Dukljanskoga ljetopisa. Gothi su mu Slovieni; pà ta „gothomania" kod dalmatinskih pisaca vrlo je stara; prepliće se kroz sav srednji viek, tè se

---

[1]) Cap. XXXIII.: „Nomen loci bosya milost, quod latine dicitur dei misericordia, qui locus sic vocatur usque in praesentem diem".

[2]) Ibid: „In quo loco posita est crux, quae usque hodie crux Cursilii vocatur".

[3]) Cap. XXX.

nije ni danas izkorienila.[1]) Ona je starija od popa Dukljanina.[2]) Na tom temelju izveo je ljetopisac dvadeset i šest gothičko-hrvatsko-srbskih kraljeva od Ostrojla, koj došav iz Poljske utemelji to novo kraljevstvo na slovjenskom jugu, do Ćaslava, za kojim se ovo kraljevstvo razpade u banovine i županije.

Da su Gothi bili pleme germansko a ne slovjensko, bilo bi suvišno dokazivati u naše doba. Našega ljetopisca, kano i njegove prednjake i nasljednike, mogla je na slovjenstvo Gothâ zavesti misao, što su Gothi njeko vrieme VI. vieka vladali u Panoniji, Noriku i Dalmaciji, gdje car Justinian napokon kraj učini njihovu gospodstvu, i što su u vrieme gothićko-rimskih ratova Slovieni napadali byzantinske pokrajine Balkanskoga poluotoka i onuda se širili. Uspomena, i to tamna, one dobe sačuva se u kašnjih spomenicih dalmatinskih, med koje ide ljetopis Dukljanski. Koli tamna bijaše sbilja ova uspomena, može se razabrati n. p. odanle, što po ljetopiscu bio bi Totila drugu polovicu Gothâ vodio i uveo u Italiju, dočim nam je od drugud poznato,[3]) da je Totila, sinovac Hildebaldov, poslie smrti Eranka (542) nastupio priestol gothičko-talijanskoga kraljevstva, bivšega tada već na umoru. Ovaj vladalac bijaše sbilja jedan od prvih junaka svoga naroda, pà si valjda tim steče spomen u kašnjih ljetopisaca, u dalmatinskih pako iz onoga takodjer razloga, što bješe svoga vojvodu Ilaufa poslao (549) u Solin[4]).

Nadalje — taj „libellus Gothorum" povukô je u svoje područje mnoge ine zgode, koje se sbiše u inih naroda ili pako u inih plemena slovjenskih, pokle kako gothičkoj vladavini u Italiji i Dalmaciji nestade i traga. Tako je n. p. „libellus" na priestol gotičko-dalmatinski prenesao (gl. VIII.—XIII.) moravskoga kneza Svatoplka i njemu podmetnuo preustrojenje Ostrojlove poganske države na temelju kršćanskom. On znade takodjer pripoviedati o došašću Bugara od Volge u Maćedoniju, o došašću Magjara, tè ove zgode umije staviti u savez s Ostrojlovimi potomci.

U prediducoj razpravi o Konstantinu Porphyrogeneti navedoh po redu imena onih hrvatskih i srbskih velikih župana, koja se napominju u vjerodostojnih izvorih do druge polovice X. vieka. Pa od svih ovih imena nalazimo izmed dvadeset i šest ljetopiščevih samo ova, koja se slažu: Tomislav, Seb(d)eslav, Vladimir i Časlav!

Odgovarajuć dakle na pitanje o vriednosti historičkoj prvoga diela Dukljanskoga ljetopisa, možemo bez svakoga okolišanja reći: **da taj „libellus Gothorum" za hrvatsku i srbsku poviest neima baš nikakove vriednosti niti u materijalnom niti u formalnom obziru.**

Prelazimo na pitanje o vjerodostojnosti drugoga diela dukljanskoga

---

[1]) Sr. Prospetto cronologico della storia della Dalmazia. Zara 1863. Str. 7., 14., 61. itd. Književnik: I., 136—38.

[2]) Cf. Thom. archid. hist. salonit. cap. XVI.

[3]) Cf. Procop. de bello goth. III, 2.

[4]) Ibid. III, 35.

ljetopisa, štono ga sám pop sastavi, kako vidismo, po ustmenom predavanju i po pismenih bilježkah starijih.

Ovaj dio ograničuje se na poviedanje prošlosti kneževine Zetske na poseb, a Zahumske, Travunjske, Podgorske u obće, isto tako županije Raške, u koliko ova bijaše u doticaju sa Zetom. Zgode ovih prediela pripoviedaju se počam od X. vieka, pà, kako rekosmo, nastavljaju se do druge polovice XII. vieka. Ovu dobu otvara Pavlimir, župan Travunjski, kojega oba unuka Prelimir i Krešimir bila bi po ljetopiscu[1]) vladala zadnjih godina vlade i poslie smrti bugarskoga cara Petra († 968), tè se Prelimir još borio s Grci za neodvisnost Zete, Podgorja, Travunje i Zahumja, pokle bi bili oni osvojili Bugarsku (971).

Ocjenjujuć dakle historičku vriednost Dukljanskoga ljetopisca imamo u obzir uzeti prošlost samo rečenih pokrajina, kneževina i županija od druge polovice X. do druge polovice XII. vieka, vrieme indi ovih dvaju stoljeća. Ovaj dio počima dakle ondje, gdje doče Konstantin Porphyrogeneta. U ljetopisu sve zgode vrte se okô osoba dotičnih knezova i župana, koji se ovdje kraljevi zovu. Taj naslov podjeljuju medjutim gospodarom Duklje i Zete takodjer ini zapadni pisci. Tako papa Grgur VII. pisao je dne 9. siečnja 1078 list „Michaeli S c l a v o r u m r e g i“,[2]) koj bijaše Dukljanski župan ili knez. Vilhelmo biskup Tyrski piše god. 1096. o križarih, da „pervenientes ad locum, cui Scodra nomen, S c l a v o r u m r e g e m ibi reperunt.[3]). Tomu se dakle nečudimo, što i Dukljanin, navlaš pišuć latinski, knezove Zetske zove „reges,“ dočim gospodare Rase zove župane („juppanus“), a Bosne banove.

Po zakonih kritike imali bismo drugi dio našega ljetopisa nadgledati pomoćju inih suvremenih pisaca, tè prosuditi: u koliko su istinite i vjerodostojne one pismene bilježke, osobito pako ona ustmena predavanja, iz kojih i po kojih pop Dukljanin taj dio sastavi.

Mi ćemo ovdje navesti glavnije izvore historičke za pomenuta dva vieka, kojima se bavi ljetopisac Dukljanski. Amo spadaju:

a. Grčko žitje sv. Vladimira: „Τῇ . κβ! τοῦ Μαΐου μηνὸς ψάλλομεν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου τοῦ Βλαδιμήρου καὶ θαυματουργοῦ.“ Ovo žitje, sada bibliografička riedkost, bilo tiskano prošloga vieka (1740—42) u Moschopolu u Arbanaskoj u sborniku „Ακολουθίαι“ pored žitjâ slovjenskih apoštola sv. Cirila i Methoda, tè njihovih učenika Gorazda, Klementa, Nauma, Save i Angelara i napokon Nikodima, koga Turci izmučiše u Beogradu god. 1709. Taj sbornik obielodaniše dva grčka monaha Mihajlo sin Gore (ὁ τοῦ Γκόρας) i Grgur Konstantinides, a „uze ga pod svoje pokroviteljstvo Josaf arhiepiskop τῆς πρώτης 'Ιουστινιαννῆς 'Αχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας.“[4]) Ovo žitje ovdje napo-

[1]) Cap. XXIII.
[2]) Ap. Mansi: Coll. Conc. XX, 246.
[3]) Bongarii: gesta dei per Francos I., 139.
[4]) Čest ove riedke knjige izda Hilferding u ruskoj besjedi (Moskva 1859) sv. II., str. 127—144 pod naslovom: „G r e č e s k a j a s l u ž b a sv. p e r v o u č i t e l j a m s l a v j a n s k i m i ž i t i e sv. N a u m a B o l g a r s k a g o“.

minjem na prvom mjestu radi toga, što se i pop Dukljanin pozivlje na »librum gestorum b. Vladimiri«, on imaše dakle takodjer pri ruci njekakovo žitje sv. Vladimira. Kao što se može iz grčkoga žitja razabrati, ono bijaše izvorno pisano jezikom slovjenskim i to po njekom Bugarinu, a kašnje bijaše prevedeno u grčki jezik; a preradjeno onako, kako do nas dojde u rečenom izdavanju Moschopolskom, tekar početkom XVI. vieka.[1]) Ovo žitje imalo biti sastavljeno po predavanjih, sačuvanih po svoj prilici u jugo-zapadnoj Bugarskoj, vjerovatno u samostanu kod grada Elbassana, o kom se veli, da ga sagradi i utemelji (999) sam sv. Joan-Vladimir. Obzirom na historičku vriednost ovoga žitja dužni smo izpovjediti, da, prem popa Dukljanina gdješto popunjuje, Dukljaninov „lîber gestorum“ imao svakako bliži biti dobi sv. Vladimira, tè je imao dotična »gesta« iz čišćega vrela crpiti, nego li grčko žitje. Ono je poteklo iz kašnjega pera i razvilo se u zemlji odaljenoj od pravoga pozorišta zgodâ blaženoga Dukljansko-Zetskoga kneza. Uza to je grčko žitje izgrdjeno kašnjimi dodatci i kojekakvimi anachronizmi, kakav je n. p. taj, da je sv. Joan-Vladimir bio sin velikoga župana srbskoga Stjepana Nemanje!! U ostalom i takovo žitje kakovo je, sviestnomu povjestniku neće biti bez koristi.

ε. Najvažniji izvor za prošlost hrvatsku i srbsku XI.—XII. vieka jesu byzantinski ljetopisci i povjestnici. Nù žalibože ovi se malo bave s pripoviedanjem zgoda Zahumskih, Travunjskih i Dukljanskih, koje se pobliže tiču Dukljanskoga ljetopisca. Ove jug-zapadne pokrajine hrvatsko-srbskoga naroda malo dolažahu u neposredni doticaj s iztočno-rimskim carstvom, koje je tada gorostasne ratove vodilo proti Bugarskomu, kao najvećemu i najpogibeljnijemu si carstvu. S toga isti pisci rečenih pokrajina sjećaju se u toliko, u koliko već uslied svoga položaja bijahu povučene u bugarsko-byzantinske razmirice; pà iz ovoga razloga češće napominju gospodare Raške zemlje, koja nije se mogla oteti ovim razmiricam. Od Konstantina Porphyrogenete do Kedrena nijedan od Byzantinskih ljetopisaca nenapominje naših stvari. Prvi je Kedren, koj god. 1015. za vlade cara Vasilija II. čini spomen o sv. Vladimiru, zetu Samuela cara Bugarskoga,[2]) ob onom istom knezu, o kom imamo navedeno žitje i obširniji životopis popa Dukljanina. Nù i tude napominje se slavni knez samo mimogrede, u koliko naime bijaše upleten u grčko-bugarsku razmiricu. Na taj način grčki ljetopisci nedaju nam nikakova podatka za dobu od god. 959. do 1015., tè u ovom razdobju nemožemo nadzirati ljetopis dukljanski pomoćju onih pisaca najvažnijih za poviest iztočne Evrope. Ali počam od rečene godine obilniji su carigradski ljetopisci, izmed kojih zaslužuju pozornost hrvatskoga i srbskoga povjestnika sliedeći: ϖ) Kedren Gjuro, koj izvede svoj ljetopis od početka svieta do god. 1057. On je stariju dobu sastavio po Theophanu, Gjuri Hamartolu, Konstantinu Porph. i

---

[1]) Sr. Hilferding: Pisma ob istorii Serbov i Bolgar (rusk. besjeda sv. III. god. 1859., str. 158).

[2]) Edit. Bonens. pag. 462.

njegovu nastavljaču itd. U tom dielu svoga ljetopisa bez svake je vriednosti, bez kritičkoga je razbora; u poviesti XI. vieka, koga je sám živio, može se upotriebiti. Suvremenik bijaše mu ꙑ) Skylitzes Ivan protovestijar i kuropalat, koj sastavi ljetopis od god. 811.—1057. Za stariju dobu sliedio je ljetopisce Syncella, Theophana, Psella itd. ꙑ) Zonaras Ivan, zapovjednik carske straže; on je sastavio ljetopis od stvorenja svieta do svoje dobe t. j. do god. 1118. ѣ) Glykas Mihajlo; ovaj sastavi ljetopis dopirajući do god. 1118. ꙗ) Nikifor Bryennius, cesar, zet i panhypersebast cara Alexia I. Komnena. Umrie 1137. i ostavi poviest Komnenâ od Isaka do početka vladanja svoga tasta. Njegova supruga э) Ana († 1148) napisa poviest svoga otca cara Alexia. Napokon ю) Ivan Kinnamus, grammatik, koj je bio drug Emanuela Komnena u njegovih vojnah, napisao je poviest vlade Ivana i Emanuela Komnenâ do god. 1176.[1])

Kinnamu suvremenik imao biti naš pop Dukljanin, a njegov ljetopis ima se sravnati s pomenutimi byzantinskimi pisci. Ovi pisci pripoviedaju o Raši i gorenavedenih županijah, navlaš pako Dukljí u toliko, u koliko iztočnorimski carevi XI i XII vieka, imenito Vasilij II., Mihajlo IV., Konstantin IX (Monomachos), Mihajlo Dukas, Nikifor Botaniates, napokon Komneni Alexij, Ivan i Emanuel dojdoše u kakav odnošaj s gospodari i vladari onih zemalja. Ovdje opisuje se: kako je i Srbija poslie Bugarske (1019) postala pokrajinom iztočno-rimskoga carstva; kako je ona poslie smrti ratobornoga Romana III. (+ 1034) grčki jaram sbacila, nù pod Mihajlom IV. opet došla pod njega (1036); kako se pod Stjepanom Vojslavom (Βοϊσθλαβος) dignula proti grčkomu gospodstvu (1040), kako je zatim njegov sin Mihajlo mir utanačio s Carigradom i dobio naslov carskoga protospathara, ali kašnje zavadio se opet s byzantinskim dvorom povodom onim, kada na prosbu velikaša Bugarskih dade jim svoga sina Bodina za vladara (1073); kako je ovaj isti Bodin ratovao s Alexiom Komnenom; kako je rat nastavio Vlkan, a nemogav odoliti sili dočekao kod Lipljana cara, utanačio s njim mir, davši mu za taoce Uroša i Stjepana Vukana, svoje stričeviće (1084). Nù Vlkan (Βολκανος) kašnje zavadi se opet s Grci; dok se opet (115) s carem pomiri itd. Pozorište sviju zgoda, o kojih Byzantinski pisci pripoviedaju, većinom je stara županija Rasa i najjužniji dio stare Dalmacije od Skadra do Drača. Pa doisto i ljetopis Dukljanski na ovom pozorištu razpravlja odnošaje izmed Grka i tamošnjih južnih Sloviena. On znade pripoviedati (gl. XLI) o vojenom pohodu vojvode Alexia „Condistephana" iz Drača u Skadar, ob osvojenju istoga grada kroz vojvodu cara Ivana Komnena (gl. XL.) itd.

Zapadni pisci redje spominju onih pokrajina balkanskoga poluotoka. Izim listina pape Aleksandra II. i Grgura VII. bacaju njeko svjetlo na one strane Lupus Protospatha (1081), i oba križarska pisca Raymundus de Agiles (1096) i Vilhelmo biskup Tyrski [2])

---

[1]) Svi ovi pisci obielodanjeni su u sbirci byzantinskih povjestnika i ljetopisaca izišavšoj u Parizu i Bonni. [2]) Bongarsii: gesta dei per Francos. I., 136., 660.

Od domaćih listina one dobe, koje bi se ticale Dukljaninova pozorišta, neimamo ni jedne, kojom bi se mogla poslužiti kritika ili kojoj bi bila za sada dokazana vjerodostojnost. Medj listinami nosećimi na čelu dobu onu broje se ove α) darovnica „Latovitta“, protospathara i stratege „Srbije i Zahumjà“ (Serviae et Zachulmie) okô god. 1030—44, kojom se daruje Lokrumskim Benediktinom crkva sv. Pankracije na Babinom polju s dotičnim zemljištem [1]); β) darovnica Gabriela zahumskoga biskupa, kneza Miroslava, bana Rotimira i ostalih Zahumskih velikaša, kojom se okô god. 1044 daruje mjesto Babinopolje Vitalu Lokrumskomu opatu [2]); γ) potvrdnica ove darovnice Hranka velikoga župana Zahumskoga podieljena opatu „Grobis“-u istoga vieka [3]); δ) oporučna darovnica Bodina „božjom milošću kralja“ pisana god. 1100 (indict. VIII) po opatu samostana sv. Sergija i Bacha, kojom se Lokrumskim benediktinom daruje mjesto sv. Martin „de Zonchetto“ [4]); ε) potvrdnice župana Boleslava istoga vieka „indict. V = 1112.“ [5]); ζ) odsuda sudca dubrovačkoga Gerde u razpri radi mjesta sv. Martina od god. 1114 „Ind. VII. mense Novembris regis Georgii, filii regis Bodini primo anno regnante praedicto rege“ [6]); η) potvrdnica kralja Gjure i matere kraljice istoga mjesta Benediktinom Lokrumskim, pisana „Ind. VIII“ = 1115 [7]); θ) Istoga vieka potvrdnica bana Borića podieljena Lokrumskomu opatu Vinku [8]); ι) darovnica Deše župana Dukljanskoga i Zahumskoga od god. 1151, kojom se otok Mljet daruje Benediktinom Garganskim u Pulji [9]); κ) potvrdnica istoga Deše („magnus Comes tere Zachulmie“) Lokrumskim Benediktinom.

Ako ne sve, a to velik dio ovih listina (osobito one Bodina i Gjure) bit će podmetnute [10]). Farlati ob onoj kralja Gjorgje veli, da je u Lokrumskom (tada) arkivu; Kukuljević nekaže ništa o njihovih izvornicih il prepisih u arkivu Dubrovačkom; a svakako trebalo bi potanje izpitati jih, prije nego li se bar o njekih konačni sud izrekne.

Obzirom dakle na gore navedene suvremene povjestne izvore, osobito pako na Byzantinske pisce, pita se: je li i od kakove vriednosti drugi dio Dukljanskoga ljetopisa?

Po našem mnienju taj ljetopis može se dobro upotriebiti a) za zemljopis gornje Dalmacije XII. vieka, osobito pako stare Zete; što je tim važnije, buduć neimamo u tu svrhu sličnih onodobnih izvora. Kao dopunjak zemljopisni može se još upotriebiti putopis Dukljaninova suvremenika i arabskoga zemljopisca Edriza, koj svoje djelo dovrši god. 1153 potaknućem Rogera II., Sicilskoga kralja. Zanimivo je, kako Edrizi opisuje [11]) Ilirik, Maćedoniju, Thesaliju, Thraciju, osobito put od Drača u Solun, zatim od Drača do Beograda

---

1) Farlati: Illyr. sacr. VI., 45. Kukuljević: izviešće o putovanju. str. 22.
2) Ibid. 3) Ibid. p. 45, 46. Izviešće loc. cit. 4) Ibid. p. 58.
5) Ibid. p. 59. 6) Ibid. 7) Ibid. p. 60. 8) Ibid. p. 79. 9) Izviešće ibid.
10) Cf. Engel: Geschichte des Freistaates Ragusa. S. 76.
11) Schnureri: Biblioth. arabica: Edrisii geografia II., 286 et seq.

Može se naš ljetopis na dalje upotriebiti b) za popunjenje byzantinskih pisaca osobito u poviesti Dukljanskoj i Raškoj XI. i XII. vieka. Istina je, taj posao zahtieva i mnogo muke i mnogo oštroumlja i vještine, osobito ako se uzme u obzir, da Dukljanin nije poviedao po godinah zgode, koje pripovieda i da se on i Byzantinci većinom neslažu u nazivanju dotičnih vladalaca, buduć da Dukljanin daje im sama narodna imena, a mnogi od njih imahu i narodno i crkveno. Tako n. p. sv. Vladimir zvao se inače Ivan Vladimir, Samuelov sin Radomir zvao se još Gabriel Romanus itd. U ostalom naš ljetopis, čim zasiže u doba starije, tim je nepouzdaniji.

Dočim indi prvi dio Dukljanskoga ljetopisa t. j. »libellus Gothorum« nije poviesti našoj od nikakove koristi, razborit povjestnik moći će se drugim dielom poslužiti za poviest Duklje i Raše XI. i XII. vieka, nù svakako najvećim razborom i to »cum grano salis«. Povjestniku je dužnost pored toga biti tim opreznijim, čim je ljetopis Dukljanski do naših ruku došô dosta izkvaren.

Poraba obiju diela Dukljanskoga ljetopisa bijaše u Dalmaciji njekada obćenita, kao što se vidi iz staroga ljetopisa hrvatskoga i njegova prevoda, te raznih starijih imenika crkvenih. O tih drugojatnih spomenicih treba ovdje prosboriti.

U Vatikanskoj knjižnici u Rimu čuva se pod br. 7019 rukopis u kom od str. XCVII. do CXVI. čita se ljetopis u hrvatskom jeziku a latinskimi pismeni. On završuje sliedećimi riečmi: „Gospodin dmine papalić najde ovoj pismo v krajni v marković v jedne knjige stare pisane harvackim pismom. Izpisa rečeni dmine rič po rič, a ja Jerolim Kaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četardeset i šest na sedam dan otubra miseca v omišu, bogu hvala.“ Kaletićev prepis dojde u ruke slavnomu povjestniku Ivanu Lučiću, koj ga uz ostale svoje rukopise uloži u knjižnicu Vatikansku.

Odavle sliedi, da je rukopis vatikanski od god. 1546, i polazi iz pera Jerolima Kaletića; a da ga isti Kaletić latinicom prepisao »iz knjige stare pisane hrvatskim pismom«, nadjene Duimom Papalićem »v Krajni v Marković.« Buduć pismo glagolsko ili glagolica zove se u starih spomenicih »hrvatsko pismo«, neima dvojbe, da ljetopis taj bijaše prvobitno pisan glagolicom a tek XVI. vieka prepisan latinicom [1]), u kojoj nam se sačuvao. Glagolski rukopis najde Dujam Papalić u Krajni Marković. Papalić živio je u drugoj polovici XV. i početkom XVI. vieka. Krajna pako Marković (takodjer Mrković) zove se i danas prediel sjeverne Arbanaske med morem, Skadarskim jezerom, Barom, Skadrom i Olgunom, te se pod ovim imenom napominja već u listini Odole »iz Krajna« od 1247, u listini [2]) od 21. Rujna 1409 itd.

---

[1]) Ovakovim prepisom iz hrvatskoga u latinsko pismo ima dosta primjera već u staro doba. Sr. listine od g. 1100 i 1230 u Kukuljević: listine hrvatske str. 315 — 317. [2]) Mikl. Monum. Serb. br. 38, pag. 31 —

Rečena „knjiga stara pisana hrvackim pismom“ najdena je dakle u »Krajini« gornje Dalmacije, u južnom predielu stare Duklje i Zete, u Dalmaciji u smislu užem.

Na molbu Papalića taj hrvatski ljetopis prevede u jezik latinski slavni Splječanin Marko Marulić i to god. 1510, kao što sam govori u predgovoru k svomu prevodu, u kom ujedno i on svjedoči, da je nadjen u Krajni: »commentariolum a te in Craina nuper repertum inter vetustissimas gentis illius scripturas, Dalmatico idiomate compositum tuo rogatu latinum feci.« [1]) Odkle se takodjer vidi, da je Papalić ili god. 1510 ili malo prije (nuper) onu knjigu staru našô.

Iz prediducih možemo izvesti ova stalna data: god. 1510 ili malo prije najdena je stara knjiga glagolska s ljetopisom, ove godine (1510) prevedena je u jezik latinski, god. 1546 prepisana iz glagolice u latinicu; glagolski izvornik izgubi se a prepis nam se sačuva. Kako stara bijaše »knjiga« glagolska najdena u Krajni, nemože se točno opredieliti; nù ako je bila i iz XIV. vieka, mogô ju Kaletić zvati »starom«.

Vatikanski rukopis leži sada tiskan pred svakim našincem po prepisu Matije Kapora od god. 1819 i po prepisu Pražkom [2]), te ga možemo sada uzporediti ì sravnati toli s Marulićevim prevodom koli s ljetopisom popa Dukljanina.

Kaletićev prepis je samo transcriptia glagolskoga izvornika, izpisana po Papaliću iz stare knjige »rič po rič.« Marulićeva dakle »regum Dalmatiae et Croatiae gesta« jesu latinski prevod Papalićeve, odnosno Kaletićeve hrvatske kronike. U koliko držao se je Marulić strogo izvornika prevodeć tu kroniku, vidi se iz njegove izjave: »Hucusque historiam vernaculo gentis nostrae sermone compositam vidi et quod potui diligenter fideliterque in latinum transposui, nihil de sententia dimittens, licet aliqua de verbis quae superflua videbantur, mutilans ne lectori oneri essem.« Marulić se dakle držao vjerno smisla pače izpuštao je, što mu se činilo suvišno. Ovo očitovanje prevodioca potvrdjuje sam prevod. Tako odmah u početku izpušta uvodnu formulu: »V ime boga svemogućega tvorca neba i zemlje;« Marulić odmah počima pripoviedati o kralju gothskom „Sfioladu“, dočim hrvatska kronika predpostavlja: »i tada izide niki puk i množstvo ljudi od istoka, ki se zovihu goti, ljudi tvardi i golemo ljuti prez zakona kako divji . . .« U obće može se reći, da je Marulićev prevod točan samo u smislu a ne u riečih. S druge strane rekli bismo, da je Marulić služeć se slobodom prevoda sam nješto dodao ili izpravio, što mu se vidjaše pogrešno u hrvatskom izvorniku. Tako n. pr. ovaj piše: »kraljujući cesar v gradi Basiliji cesarstva . . na lit gospodnjih trista

---

[1]) Marulićev prevod je u istom Vatik. rkpisu. str. LXXVII. — XCVII; a tiskan s Lučićevim djelom »de regno Dalm.« etc.

[2]) Arkiv za jugosl. povjest. I., 4 — 37. Ovo izdanje sravnio sam s rukopisom Vatikanskim.

pedeset i sedam." U Marulića čita se: „Justiniano partibus orientalibus imperante a ch. salutis DXXXVIII."

Toliko u kratko ob odnošaju Marulićeva prevoda naprama hrvatskomu izvorniku; sada njekoliko rieči ob odnošaju hrvatske kronike naprama ljetopisu popa Dukljanskoga.

Tko Papalićevu kroniku s Dukljaninovim ljetopisom sravna i prispodobi, osvjedočit će se, da se do 935 redka po izdavanju Kukuljevićevu slaže u bitnosti i uz malu promjenu [1]), s ljetopisom Dukljaninovim do početka XIX. glave t. j. sve do smrti Časlava, koj se u kronici piše „seislauf". Posljednje rieči Dukljanina o »Ciaslavu": »sicque factum est conversus est dolor eius in peccatum, quod exercuit circa patrem suum super caput eius, et periit ipse et domus eius tota" — glase u kronici ovako: „i tako stvoreno bi i izpunjeno na glavi njegovi proklestvo na njem včinjeno od dobroga kralja otca njegova zač on i vas dom njegov zlom smartju poginuše i za konac včiniše.«

Dotle je podpun sklad med obima ljetopisima. Odanle pako razilaze se na dvie strane: pop Dukljanin započev drugi dio svoga ljetopisa pripovieda, kako se poslie Časlava država razpade, kako zavladaše pojedinimi pokrajinami neodvisni banovi i župani, med kojimi ojači se Tihomil, raški veliki župan, kako kašnje zavlada Pavlimir župan Travunje; dok napokon neprejde na potanju poviest Duklje itd., kô što gore rekosmo. Kronika pako Krajnska ili Papalićeva prelazi na poviest čisto hrvatsku; tè pripovieda o kralju Radoslavu »prišadšu meu nedostojne hrvate«, o Kolomanu, Krisimiru i Zvonimiru. Kada ovoga ubiše (1079) »kralj ugarski Bela parvi . . pride na pospih s vojskom golemom i vaze kraljevstvo hrvatsko.« O knezovih zahumskih, travunjskih, podgorskih i zetskih, te o županih raških u hrvatskoj kronici neima spomena.

Već ovo prispodabljanje bit će dovoljno, da se svaki osvjedoči o uzajemnom odnošaju kronike i ljetopisa. Obje, kako rekosmo, slažu se u poviesti kraljeva do Časlava; dovle pako, kako obširnije razložismo, dosiže prvi dio ljetopisa, koga pop Dukljanin prevede i koga on zove »libellum Gothorum". Piscu dakle Krajnske kronike i popu Dukljaninu bio je pred očima jedan te isti izvor, koga Dukljanin „libellum Gothorum" zove, i koj nam se u dukljanskom ljetopisu sačuva u prevodu, u Krajnskoj pako kronici u izvornom jeziku hrvatskom („sclavonica littera"). Nastavak pako ovoga gothsko-slovenskoga ljetopisa toli u Dukljaninovu ljetopisu koli u Papalićevoj kronici jest samostalno djelo dvaju različitih pisaca.

Nemogu se nikako sprijateljiti s mnienjem, kao da je sam pop Dukljanin Krajnsku kroniku sastavio u svojoj mladosti, u starosti pako prvi dio preveo u latinski jezik dodavši mu samostalno drugi. Po tom mnienju bila bi i Krajnska kronika i latinski ljetopis djelo jednoga te istoga pisca, ovdje

---

[1]) Od znatnijih promjena i različitosti je ta, što kronika (red. 505 — 516) napominje samo »arkibiskupe u Solinu i Dukli«, a nenavadja imenika podčinjenih jim biskupa. Ostale manje razlikosti pobilježio je J. Kukuljević u Arkivu.

popa Dukljanina, napisano druge polovice XII. vieka, tè u tom samo razlikujuće se, što je pisac u hrvatskom izvorniku dovršio poviest hrvatsku, u latinskom pako prevodu, dotično nastavku, nadodao poviest gornje Dalmacije, imenito Dukle ili Zete, bivši naime uprošen od svojih zemljaka u Duklji: ovim dakle za volju izpustiv specifično hrvatsku poviest privezao je na obćeniti dio ljetopisa poviest svoje uže postojbine.

Tomu mnienju opira se doba, u kojoj bi mogla biti dočeta Krajnska kronika. Sav naime sadržaj drugoga diela kronike protivi se tomu, da bi mogô biti pisan već XII. vieka. Poznato je naime [1]), da je poslie smrti kralja Svinimira („Zvônimira") stupio god. 1086/7 na prestolje hrvatsko Kresimirov sinovac Stjepan II.; a tek poslie njega umieša se u poslove hrvatske države ugarski kralj Vladislav I. († 1095); nu tek mimogrede. Prvim kraljem hrvatskim iz doma Arpadova bude sivovac Vladislavov Koloman (1095 — 1114). Pa kako golemo grieši naša kronika proti ovim historičkim zgodam! Ona drži Kolomana, sina Radoslavova, za kralja hrvatskoga iz narodne dynastije. Poslie njega kraljevaše sin mu Krisimir, zatim ovoga sin „Zvonimir", napokon Bela I. kao prvi kralj ugarski na prestolju hrvatskom. Kolika smjesa! Bela I. vladao je u Ugarskoj god. 1061 — 63, dakle u vrieme hrvatskoga kralja Petra Kresimira, a bijaše otac sv. Vladislava I. Kronika dakle na njeki način pripisuje otcu, što tek sin ponješto izvede.

Razborito nemože se predmnievati, da bi u hrvatskih ljetopisaca XII. vieka sviest narodna tako utrnula bila, i znanje prediduće domaće prošlosti tako izgubilo se, da bi oni bili mogli imati tako zamršene pojmove o zgodah, sbivših se u domovini Hrvatskoj tek prije 80 godina. Ja bih mislio, da je preko sto godina imalo proći, dok se spomen na neodvisnu narodnu dynastiju u hrvatskom narodu tako zamrsi, kako se očituje u Krajnskoj kronici te da ova nije mogla biti pisana prije XIII. stoljetja, već ili ovoga ili početkom XIV. vieka.

Za potvrdu ovoga mnienja mogô bi navesti i jezik, čini mi se, po obliku svakako noviji i mladji od XII. vieka; ali bi mi se prigovoriti moglo, da je stari prepisivanjem pomladjen, te da se nemože dokazati, iz koga vieka bijaše ona stara knjiga, iz koje Papalić prepisa „rič po rič", a još manje može se dokazati: je li Kaletić nije modernizirao svoga izpisa, buduć „stare knjige" nestade.

Još jedno.

Hrvatska kronika pripovieda[2]) o smrti kralja Zvonimira ovako: da ga je „cesar rimski s voljom sv otca pape" pozvao u pomoć u rat križarski radi oslobodjenja sv. zemlje; Zvonimir da je sazvao „skupšćinu v petih crikvah v Kosovi"; kada je on čitao listove cara i pape „Hrvati nedaše ni listove dočtiti" već ga ubiše „vapijuć: bolje, da on sam pogine, ner da nas iz didine naše izvede.." Ovo isto, samo kraće, pripovieda se u rukopisu knjižnice

[1]) Sr. moje odlomke iz državnoga práva hrvatskoga str. 85.
[2]) Arkiv I., 33—36.

Barberinske u Rimu br. 3481., komu je naslov: „incipit historia salonitanorum pontificum Thomae archidiaconi Spalatensis“ na str. 140 - 142. O toj poviesti progovorit ću kašnje; ovdje budi rečeno, da ju Lučić poznavaše, ponješto rabljaše opat Ughelli a prepis bivši u knjižnici „de propaganda fide“ u Rimu upotriebi učeni Farlati[1]). Ovaj misli, da je ovu poviest, u nekih točkah obširniju od tiskane Lučićeve, sastavio ili bolje popunio sam Toma arcidjakon; ili pako njeki drugi malo kašnje, dakle koncem XIII. ili početkom XIV. vieka, na temelju prave Tomine poviesti. Dočim se u ovoj smrt Zvonimirova tako pripovieda u kratko:[2]) „Eo namque tempore rex Svinimirus mortis debitum solvit, nullumque suae posteritatis haeredem reliquit“ — opisuje se uzrok i način ove smrti u navedenom rukopisu po mojem prepisu ovako: „Crescentius archiepiscopus Spalatensis, natione Romanus. Iste suscepit s. ordines in romana curia et venit Spaletum a. d. MC, quo quidem tempore rex Suonimir Croatorum rex, quem Ungari appellarunt Zolemerium, precepit et ordinavit coadunari omnes nobiles et strenuos ac in arte militari instructos sui regni viros in loco illyrica lingua appellato Corsovo, ubi dicitur locus quinque Ecclesiarum, et illic fecit perlegere litteras curie romane et imperialis, in quibus erat talis tenor inter alia: praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio ac insuper obsecramus, ut tu una cum tuo exercitu ad recuperandum gloriosi christi sepulchrum transferre te debeas ultra mare. Quibus verbis auditis a suo exercitu, duram et impossibilem rem ad iudicatus est a suo exercitu aggredi, videlicet transire ultra mare et statim sic turbati et accensi furore et ira opinantes talia de consensu fore regis, invaserunt ipsum regem et occiderunt. Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV. sanctissime et sine heredibus“. Sliedi nadgrobnica Svinimira kralja u latinskih stihovih; zatim o kralju Vladislavu po pripoviesti samoga Tome.

Pripoviest o smrti kralja Svinimira slaže se s onom u našoj kronici; tè bih mislio, da onaj, koj je preradjivao Tominu poviest, imao je pred sobom ili našu kroniku ili drugi rukopis stariji, iz koga je ovaj odlomak i hrvatski ljetopisac priobćio. U prvom slučaju, da je preradjena poviest Tomina, po mnienju Farlata, sbilja tako stara, hrvatska kronika bila bi još starija. Nù ja nemislim, da bi preradjena poviest bila potekla iz pera Tomina ili koga od bližnjih pisaca. Imenik Solinskih nadbiskupa u preradjenoj poviesti navadja biskupe od sv. Dujma do Mljetčanina Andrije Cornelia t. j. g. 1512. Farlati misli, da je potonje nadbiskupe pridodala druga ruka, samo da tim učeni Isusovac spasi svoje mnienje o starini preradjene poviesti Solinske. Ali ta izreka neda se ničim opravdati. S toga ja mislim, da je njetko Tominu poviest preradio početkom XVI. vieka i da je taj isti pred očima imao Papalićevu kroniku. U toj misli potvrdjuje me i glosa pisca: „quem Ungari appellarunt Zolomerium“, kojom nagoviešta, da je pri ruci imao ljetopis

[1]) Illyr. sacr. I., 319—321.
[2]) Hist. salanit. c. XVII.

Ugarski; znamo pako, da se ovaj oblik čita u ugarskoj kronici Ivana Turoca: »cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset...[1]) To sve neda se složiti s mnienjem Farlata o starini rečene poviesti.

Tim dakle označih historičku vriednost ljetopisa »presbyteri Diocleatis regnum Slavorum«, označih odnošaj njegov naprama kronici hrvatskoj po prepisu Jerolima Kaletića i po prevodu Marka Marulića. Historička vriednost Dukljanskoga ljetopisa je neznatna, a kronike hrvatske baš nikakova. Vidi se, kako je na slabih nogu stala kritika još početkom XVI. vieka, kada Marko Marulić, koga Ariosto zove »božanstvenim“, i o kom slavni Petar Hektorović mogaše pjevati: „komu se svi čude, koga glas svud zvoni i cvate od svude“ — toliko je cienio obret Papalićev, da je o njem pisao: „res certe digna relatu, et quam non solum nostrae vernaculae linguae gnari sed etiam latini intelligant“.

Iz ove razprave vidi se još i to: koli rano imadjaše hrvatski i srbski narod ljetopisâ, kada se već XII. vieka prevadjahu; vidi se takodjer: da glavno vrelo, iz koga su naši ljetopisci crpili svoje pripoviesti, bijaše pučko predavanje.

Čovjek i životinja.

Tri su zakona, po kojih prirodoslovi razredjuju prirodnine, a ti jesu evo ovi: istovjetnost, istovrstnost i naličnost. — Da čovjek nije istovjetan sa nijednom životinjom, to priznaju i najveći prijatelji životinja. Oni priznaju i to, da čovjek nije istovrstan sa nijednom životinjom (jer tko da pristane uz mnienje J. J. Rousseau-a, koji o čovjeku veli, da je pogoršano i izmetnuto živinče!), ali oni nedopuštaju, da čovjek svojim tielom nije toliko naličan na životinju, da bismo ga od nje mogli odlučiti tè o njem osebice u prirodopisu govoriti. Oni naime tvrde, da je čovjek svojim tielom munam (opicam; Simia), poimence objescem[2]) (Pitheus) tako i toliko nalik, da ga moramo životinjam pribrajati ali da ga nevalja sa munami u isti razred (premda i takovih bijaše, koji su stavili čovjeka u isti razred sa munami) nego osebice u razred »dvoruka« (Bimana) stavljati. Ini prirodoslovi, kojim se i ja priključujem, vele protivno, da je tielo čovjeka od tiela objesca, da-

---

[1]) Chron. Hungar. ap. Schwandtner I, 130.

[2]) Pitheus nazivaju Rusi „obosjunan“ a ja po hrvatski „objesac“.

klem tim više od tiela svake druge životinje, tako jako različno, da čovjeka odlučiti moramo od životinja.

Da uzmožemo valjano rasuditi, tko u toj stvari pravo a tko krivo ima, treba nam sravniti tielo čovječje sa tielom životinja čovjeku najpodobnijih, naime sa tielom objesaca. Počmimo od glave! — Čovjeku, koji baš i nije prirodoslov, mora na prvi pogled pasti u oči razlika izmedju glave čovječje i objesačke; njemu mora pasti u oči, da je čelo u objesaca nizko, da je u objesaca jedno oko preblizu drugoga, da je u njih nos od usta predaleko razmakmut, da jim je nos tubast i kratak, da su jim uši razmjerno preduge, da je u objesaca lubanja manja nego u čovjeka, da su jim pako čeljusti dulje nego u čovjeka, da u objesaca lubanja nije svedena, dočim se ona u čovjeka liepo svela; njemu mora pasti u oči — lice majmunsko. Nù prirodoslov naći će jošt i drugih razlika. On će naći, da se kost-snovača (os sphenoideum) u objesaca razlikuje od istoimene kosti u čovjeka tim, da krilca ote kosti, koja u čovjeka, pružajuć se izmedju sliepočnice (os temporale) i čeonjače (os frontale), dosižu do tjemenice (os parietale), u objesaca dotle nedosegnu, pače da se u njih sčlani sliepočnica sa čeonjačom; on će naći, da u objesaca oko ima veće duplje nego u čovjeka, da je u njih visina toga duplja veća od širine, dočim je u čovjeka širina veća od visine ili si jedna drugoj barem jednake; on će naći, da je oto duplje na gornjem okrajku odebljalo kao guka, pa da se je takova guka uzduž dolnjega okrajka čeonjače pružila od oka do oka, s čega i čeonjača objesaca mora drugač izgledati no čeonjača čovječja; on će naći, da je povijnica (koštani pretin izmedju očiju) u objesaca uža nego u čovjeka, da daklem u objesaca oči preblizu si biti moraju; on će naći, da objesci koštano duplje od nozdrve neimaju ozdola zaokruženo, da jim daklem manjka taj znamen čovječnosti;[1]) on će naći, da objesci, premda imadu čeljusti dulje nego čovjek, ipak neimadu bradice (mentum prominiculum) kao čovjek, jer samo u čovjeka nadmašuje sprieda dolnji okrajak dolnje čeljusti njezin gornji okrajak; on će naći, da objesci imadu u lubanji manje duplje nego čovjek. Morton, koji je veoma mnoge lubanje mjerio, našao je, da čovječja lubanja najveća može zapremiti 114, a najmanja 62 kub. palca, dočim gorilova[2]) lubanja najveća zaprema samo $34\frac{1}{2}$, a najmanja 24 kub. palca. Sravnimo li sada najmanju čovječju lubanju sa najvećom gorilovom lubanjom, to će i najmanja čovječja lubanja za $27\frac{1}{2}$ kub. palaca više zapremiti nego najveća gorilova lubanja. Još veća će ta razlika biti, sravnimo li najveću čovječju lubanju sa najvećom gorilovom lubanjom, pa s toga i može čovječja lubanja liepo svedena biti. —

Iz svega toga vidimo, da se čovječja lubanja i čovječje lice moraju znatno razlikovati od lubanje i lica objesačkoga. Nù izmedju lubanje i lica mora da obstoji njeko razmjerje, ako neće glava nakazna da bude. Poznato

---

[1]) Burmeister: Geologische Bilder I. Band.

[2]) takodjer objesac.

je, da se razmjerje izmedju lubanje i lica označuje kutom lica (Gesichtswinkel), zato nam valja viditi, kakav je taj kut u čovjeka a kakav u muna. U ljudi je on[1]) velik izmedju 90—75°, dočim je on u muna velik 65—30°; kut lica čovječjega mora se dakle od kuta lica munskoga u najgorem slučaju razlikovati najmanje za 10°.

U ustih su zubi, a na zube paze veoma prirodoslovi, jer i po njih razredjuju životinje: zato se i nam valja njih spomenuti. Premda objesci imadu upravo onoliko zubi, koliko jih čovjek ima, naime 32 zuba, to se njihovi zubi ipak razlikuju od zubi čovječjih, to oblikom to stavom. U čovjeka su svi zubi maleni, liepi, komice izrasli, u muna pako jesu prednjaci (sjekutići) veliki i nauklis izrasli, očnjaci su veoma čunjasti i kao kljove veliki narasli, a kutnjaci su veoma jaki i krupni.

Kada bismo objesca na tražnje njegove ruke kao čovjeka osovili, onda bi u njega utlina (rupa) u zatilnjači (os occipitale) stajala naukos, dočim on u čovjeka izpravno stojećega razito stoji. Iz ote prividno malene razlike učimo se ipak poznavati preveliku razliku izmedju čovjeka i objesaca; jer naukosna utlina jest uzrok, da objesac četveroručke hodeć napried izpravno lahko gledati može, dočim to razita utlina čovjeku nedopušta, ako bi i hotio dvonožke i dvoručke hoditi; naukosna utlina sili objesca dvoručke hodećega, da glavu pognije, ako izpravno gledati hoće, dočim čovjek sa razitom utlinom glavu komice nosi i sasvim lahko izpravno napried gleda.

Znamo, da je u glavi i to u lubanji mozag smješten; čuli smo takodjer i to, da je čovječja lubanja veća od objesačke, pa već iz toga sliedi, da je mozag čovječji i veći i težji od mozga objesačkoga. Izmedju mozga čovječjega i munskoga ima mnogih i velikih razlika, ali da mi se nerekne, da izbiram razlike čim veće, uzeti ću čimpansa,[2]) o kom prijatelji muna tvrde, da od svih muna ima moždane čovječjim moždanom najpodobnije. Ni isti prijatelji muna nemogu oporeći, da čovjek ima mozag veći i težji nego ga ima čimpans, da čovječji moždani imadu više zasuka nego moždani čimpanski, da čovječji moždani sasvim pokrivaju moždance, pa da ih još nadmašuju za 0·6″ i više od 0·6″, dočim u čimpansa moždani doduše moždance sasvim pokrivaju ali ih najviše za 0·5″ nadmašuju; oni nemogu oporeći, da je u čovjeka tražnji rogalj svinut kao rog, dočim on nije svinut niti u čimpansa niti u inih muna. Još više razlikuje se mozag čovječji od mozga orangskoga i u obće munskoga. Ako je istina, što svi prirodoslovi vele, da se iz veličine i ustrojstva mozga može sigurno ključiti na duševne sposobnosti i raznih ljudi i životinja, onda već i po mozgu moramo ključiti na preveliku razliku izmedju čovjeka i objesaca.

Iz mozga polaze živci, pa ako je istina, što Sömmering veli, da su u Crnaca živci i veći i jači nego u Europejaca, a to s toga, što se moždani

---

[1]) Traugott Bromme: Systematischer Atlas der Naturgeschichte.
[2]) takodjer objesac.

Europejaca nješto malo razlikuju od moždana Crnačkih, onda će tim veća razlika morati biti izmedju živaca čovječjih i munskih.

Kao što čovjek, imadu takodjer i objesci jezik u ustih, ali jezik objesčev jest uži od jezika čovječjega.

U objesaca nanizala se je hrbtenica iz kraliežaka kao i u čovjeka. U njih su oti kraliežci u obće razmjerno manji nego su u čovjeka (prvi vratni kraliežak neima takodjer rtastoga nastavka), pa s toga su u objesaca i krsta (vertebrae spuriae) kraća nego u čovjeka. Po tom sliedi samo po sebi, da objesci kratkovrati biti moraju. Osim toga izrasla su u njih krsta i trtica (vertebrae coccygede) skoro sasvim na isti pravac sa hrbtenicom (kičmom), dočim su ona u čovjeka povinula.

Nekoji objesci imadu po 12 rebara kao i čovjek, a nekoji opet imadu ih po 13, a to 7 pravih i 6 vitih rebara. Ako se rebra objesaca od rebara čovječjih uviek i nerazlikuju brojem, to se ona ipak razlikuju oblikom; jer rebra objesaca jesu uža ali deblja od rebara čovječjih.

U vratu u dušniku ima objesac, kao što Camper[1]) tvrdi, sa svake strane uz jabučicu po jedan mjehurić, koji se vazda zrakom puni, kada god se objesac glasiti hoće, pa s toga niti nemože on drugač glasiti nego samo kričati.

U lubini, što ju hrbtenica sa rebri i prsnom košću sastavlja, smještena su probavila, močala i plodila. Pa premda su ti ustroji u čovjeka u obće jednaki sa istoimenimi ustroji u objesaca, to se ipak i oni barem ponešto razlikuju u čovjeka i objesaca. Nù te razlike su za nas manje važne, zato ih nećemo ni spominjati.

U objesaca je hrbat (ledja) grbav, prsa su ugnuta a trbušina se je objesio; sve to mora spaziti i oko čovjeka, koji nije prirodoslov.

Kosti, iz kojih zdjelica (pelvis) sastoji, jesu u objesaca duže ali i uže nego su u čovjeka, pa s toga jim je i zdjelica duža ali i uža nego u čovjeka. Mà se ta razlika komugod i malena činila, meni se nemože malena činiti, jer ja iz šire zdjelice izvodim i širi razmak izmedju nogu, a iz ovoga opet sigurnije težište i ravnovažje, koje je čovjeku dvonožke hodećemu neobhodno potrebno.

U zdjelicu ukotlile su se noge, a svaka noga sastoji iz gornjega i dolnjega gnjata i stopala. — U čovjeka i objesca sastoji gornji gnjat (femur) iz jedne a dolnji gnjat iz dviju kosti, naime iz golienice (tibia) i listnjače (fibula). U čovjeka je gornji gnjat i deblji i ponešto dulji od golienice i listnjače, dočim objesci neimadu nikada gornji gnjat dulji od golienice, nego najviše ako su jim obje te kosti jednako duge; u čovjeka je gornji gnjat deblji i duži nego je u objesaca. U čovjeka nije se golienica srasla sa listnjačom, a tako je isto i u objesaca. Sa dolnjim gnjatom sglobilo se je stopalo (pes) u ključ, koji je velik 90°. U čovječjega stopala jest petica visoka a osim toga su se druge koštice u stopalu medju sobom tako sglobile, da

[1]) Voigt: Zoologie, VII. Band.

je s toga čovječje stopalo svedeno, dočim je stopalo objesaca plosnato kao pest u ruke. — Svedeno stopalo nam je i opet dokaz, da je čovjek stvoren, da dvonožke izpravno hodi, dočim nam plosnato stopalo kaže, da objesac četveroručke hoditi ima. Da čovjek plosnato stopalo ima, onda bi cieli trh tiela njegovoga samo na jednom mjestu stopala tištio, nù buduć je stopalo u čovjeka svedeno, zato mu se i trh tiela svuda po stopalu pojednako porazdieli, pa zato i nosi čovjek cieli trh svoga tiela lahko i sigurno. U objesaca, koji četveroručke hode, netišti cielo tielo na stopalo, nego svaki put, kada korači, samo polovica tiela.

Osim toga razlikuje se stopalo čovječje od stopala objesačkoga tim, da je objesačko stopalo (tražnja ruka) uže ali i duže od stopala čovječjega. Stopalo objesaca ima osobito duge prste, razmjerno dva put duže nego čovjek, prsti su jim sgrčeni, pa jih niti nemogu izpružiti, zato moraju, kada hode, na podgrčenih prstih hoditi. Stopalo čovječje razlikuje se od stopala objesaca još i tim, da u čovječjega stopala mora palac (hallux) uzpored stajati sa drugimi prsti na nogi, da ga čovjek nemože po volji prigibsti i prikučit drugim prstom na nogi, kao što to objesac može; objesci dakle, pravo govoreć, neimadu nikakovih nogu, nego oni imadu samo ruke, s toga su ih i sasvim dobro nazvali četverorucî (Quadrumana). Taj nožni palac nije u objesaca tako velik kao što su ostali nožni prsti; nožni palac je samo u čovjeka velik, a u objesaca i drugih životinja jest on najmanji, pače u premnogin životinja je on zakržljavio, zato čovječji nožni palac naziva Burmeister[1]) „die allermenschlichste Form des menschlichen Körpers". Da nebi čovjeka od objesca ništa drugo razlučivalo, to bi ga noga morala razlučiti i od objesaca i od svih drugih životinja, zato i veli Burmeister, „dass der menschliche Fussbau, was die Entwickelung der Zehen betrifft, mit dem thierischen im reinsten Gegensatze steht".

Pleće a osobito lopatica mu jest u objesaca uža i mnogo dulja nego u čovjeka. — Ključica je u objesaca kao i u čovjeka. — Nadlaktica (humerus) je u objesaca ili jednako duga sa podlakticom ili je nješto dulja; u objesaca je nadlaktica dulja od gornjega gnjata, zato su u objesaca prednje ruke dulje od tražnjih ruku. Objesci imadu noge (tražnje ruke) kraće ali ruke mnogo dulje nego čovjek. Nijedan čovjek, osim nakaza od čovjeka, nemože izpravno stojeć prstima do koljena doseći, ali objesci mogu prstima segnuti i niže koljena (čimpans), kadkada do gliežnja (orang), pače i do zemlje (gibon). Duge ruke trebuju objesci, da se, veruć se po drveću, mogu lahko hvatati za razdaleke grane.

Objesci imadu i na prednjih ruku palceve, nú i čovjek ima na svojih ruku takodjer palce. Razlika jest ta, da je u objesaca palac premalen, a iz premalenoga palca ključi Carus[2]) na premalenu duševnu sposobnost.

---

[1]) Geologische Bilder, I. Band.
[2]) Aus der Natur, XXIII. Band.

Objesci imadu na tankih ali dugih prstih, uzke, duge i svedene nokte, samo gorilo i čimpans imadu ih ponješto sploštene. Nù u gorila i čimpansa su opet nokti maleni, a Carusu jesu maleni nokti, mà bili i u čovjeka, znamen slabe duševne sposobnosti.

Premda je prednja ruka objesčeva, poimence gorilova, čovječjoj ruci više nalična, nego je tražnja ruka gorilova podobna nogi čovječjoj, to je ipak „die Charakteristik der Bestie in dieser Handform auffallend genug," [1])

O mišicah (musculus) mi je u obće kazati, da' objesci neimadu svih mišica, što ih čovjek ima, da oni imadu njekoje mišice drugojačije, nego ih čovjek ima. Svakako mi je spomenuti, da čovjek ima mesnatu bradicu kao što ima i koštanu bradicu; da čovjek ima najljepše krake a osobito listanjke (listove), kakove nijedna životinja neima, koji „vorzüglich charakterisiren das menschliche Bein." [2]) Da se palac po volji svakomu prstu pregibsti uzmože, odredjena je za obavu te radnje posebna mišica. Takove mišice neima čovjek na nožnom palcu, ali ju imadu objesci. — U čovječega stopala ima mišica [3]) samo jednu suhu žilu, koja se izpod tabanja pruža i priveže za zadnji članak palca, a u objesaca razdieli se ona na tri suhe žile, koje se privežu za tri prsta. — I to nam je dokaz, da su tražnje ruke objesaca za to stvorene, da se oni njimi hvatati a ne na njih hodati mogu.

Ima doduše ljudi, koji nogama stvari sa zemlje dižu (i sâm sam to vidio), koji nogom pisati i slikati mogu, koji nogama veslati mogu (kitajski mornari), ali to biva ili iz lienosti i obiesti ili su takovi ljudi izrodi pa s takovih iznimaka nije nipošto dopušteno ključiti, da ljudi kao objesci imadu mjesto nogu ruke.

Konačno mi je spomenuti još jednu razliku izmedju čovjeka i objesaca, koja se Voigt-u [4]) čini prevažna. Objesac je sav dlakom zarasao, samo je na dlanu i obrazih gol, a na glavi neima vlasi (kose, Menschenhaar), kao što ih čovjek ima.

Što mi ključimo iz svega toga? — Mi ključimo, da je tielo čovječje tielu objesaca doduše ponješto slično ali da je od njega i veoma različno; mi ključimo, da se je u tielu objesaca izrazila živina a u tielu čovječjem čovjek; mi ključimo, da samo čovjek ima dvie ruke i dvie noge različne od nogu svih životinja, a da objesci imadu četiri ruke; mi ključimo, da je samo čovjek stvoren, da dvonožke napried upravno gledeć izpravno hodi, a da su objesci stvoreni, da četveroručke sa oborenom glavom hode i po drveću se od grane do grane veru i po njih se vješaju (zato ih sasvim dobro prozva bratski nam narod „obesjuani" a ja po hrvatski „objesci"); mi ključimo, da će samo čovjek moći govoriti, dočim će objesci moći samo kričati.

Sravniv daklem ustrojstvo tiela čovječjega sa ustrojstvom tiela objesčevoga moramo kazati, da je jaz izmedju ovoga i onoga neizmjerno velik, zato

[1]) Carus. — [2]) Burmeister.

[3]) Ta mišica mora biti veoma jaka, kada plesači i plesačice po ciele noći na prstih preskakutati mogu.

[4]) Zeologie, I. Band.

i veli Buffon [1]: „der Raum, der beide (den Menschen und den Orang-Utang) von einander trennt, ist gleichwohl unendlich gross."

Sada nam je vidjeti, da li se otaj jaz izmedju čovjeka i objesaca kojimgod načinom popuniti može, jer prijatelji životinja tvrde, da je, uzprkos svoj ogromnoj razlici izmedju čovjeka i objesaca, ipak ota razlika izmedju čovjeka i objesaca (poimena gorila) manja, nego je razlika izmedju objesaca i makija (Lemur). To što prijatelji životinja tvrde, jest samo prividna istina, ako se pomisli, da se na munah dokazati može, kako se sve malo po malo makij pretvara u gorila, dočim se nikako dokazati nemože, niti na živih stvorovih niti na kostih zamrlih ljudi i sginulih muna, da bi se gorilo po malo pretvarao u čovjeka. Ja mislim, da nitko od nas neće pristati uz one ljude, koji samo da jaz izmedju čovjeka i objesaca izpune, uzprkos sv. pismu i najdavnijim viestim raznih naroda tvrde, da su prvi ljudi bili kanibali, bili divljaci, koji govoriti nemogoše. Takove ljude ismijao je i sâm Voltaire. Buduć se daklem prelaz iz gorila u čovjeka nikako dokazati nemože, mora razlika izmedju čovjeka i objesaca, mora jaz izmedju ovih i onoga neizmjerno velik biti, pa dokle se taj neizpuni, nedopušta se nikomu, da čovjeka broji medju objesce.

Ako je indi, kao što se osvjedočiti mogosmo, izmedju čovjeka i objesaca razlika neizmjerno velika, onda će ona izmedju čovjeka i drugih muna, izmedju čovjeka i inih životinja još veća morati biti. Nù uzprkos svemu tomu tvrde prijatelji životinja, da čovjeka doduše valja razlučiti od muna ali ga nevalja razlučiti od životinja, jer da je njegovo tielo ipak nalik na tielo životinja. — Kao što smo mogli vidjeti, i zbilja je tielo čovječje ponješto nalik na tielo životinja (jer je nalik na tielo objesaca, koji su očite životinje), ali samo „theilweise ist der Mensch allem Theil gleich; ganz, nur sich, der Natur und Gott!" [2])

Čovjek se hrani i razplodjuje, on se hotomce giba i osjeća, on daklem živi život životinjski; ali čovjek se giba svojevoljno (jer samo on imade slobodnu volju), on samo imade um i razum, koji ga „hoch über das Thier erhebt und mit der Welt der Geister verknüpft" [3]), koji ga nauči svoje misli drugim ljudem priobćivati i njihove doznavati, koji ga nauči govoriti, što nijedna druga životinja nezna, jer „die Sprache ist die geistige Schöpfung der Menschheit" [4]); samo čovjek je biće duševno, koje osim života životinjskoga živi takodjer svoj život — život čovječji. Sama duševna snaga morala bi čovjeka razlikovati od svake druge životinje i onda, kada izmedju čovjeka i životinje nebi bilo nikakove druge razlike.

Životinja živi takodjer život dvovrstni; ona živi svoj život životinjski (jer se hotomce giba i jer osjeća) ali i život bilinski (jer se hrani i razplodjuje). Čim je koja životinja manje savršena, tim više očituje se u njoj život bilinski, a najnesavršenije životinje i biline tako su si u svojih svojstvih srodne,

---

[1]) Njemačka knjiga, sv. XVII. [2]) Oken. [3]) Leuckart: Naturgeschichte str. 129.
[4]) Humboldt: Kosmos, I. Band.

da se o njekojih takovih stvorovih jošt ni danas nedvojbeno nezna, da li su životinje ili biline. U prvom začetku nisu čovjek, životinja i bilina ništa drugo nego stanica (cellula), jer što su jajašca (ova) i sjeme (sperma) drugo nego stanice? Stanica životinje nerazlikuje se od stanice biline, jer i ova i ona ima tinj, početnicu, staničnjak i staničnu tekućinu; jer i u ovoj i onoj miče se sadržina, jer je staničnjak, o kom se misli, da najprije postaje, ove sasvim nalik na staničnjak one. Kao što vidimo, u prvom začetku neima razlike izmedju biline i životinje, nego ona postaje tek u kašnjih razvojih. Po tom nebismo mi na svietu drugih stvorova razlikovati mogli nego živućih i neživućih, pa ipak razlikuju prirodoslovi biline od životinja i neće nikada onakav stvor medju biline ubrojiti, o kojem je nedvojbeno dokazano, da on osim života bilinskoga živi jošt i život životinjski, ma samo i ponješto.

Živa je i nedvojbena istina, da čovjek osim života životinjskoga živi jošt i očiti svoj život čovječji, pa ako se nijedan stvor sa životom životinjskim nebroji medju biline, zašto da se čovjek sa životom čovječjim broji medju životinje? zašto da se na čovjeku pravda nevrši onako, kao na životinji? Ja scienim, da je vrstanje čovjeka medju životinje nedosljednost gdjekojih učenjaka i velika nepravda čovjeku nanesena. Budimo dosljedni i pravedni! priznajmo, da na zemlji ima ruda (mineralia), bilina (plantae), životinja (animalia) i čovjek (homo sapiens)! [1])

---

[1]) Držeći, da je u sljedovanju g. pisca pogreška, budi nam dozvoljeno sliedeće opaziti:

Uzamši svekolike pojave životinje ukupno nemožemo dopustiti, da ona živi dvojakim životom; jer, što g. pisac zove bilinskim životom, to je samo njeka grana organičkih funkcija, koje jedan te isti životinjskim a ne bilinskim agensom oživljeni organizam izvadja. Mi mislimo, da su njeke funkcije životinja (hranitba i razplodba) samo po analogiji prema sličnim ovršbam bilinskoga organizma v e g e t a t i v n i m i (a ne bilinskimi) zato prozvane, da ih od životinjskih funkcija višega stepena razlikujemo, a ne kano da su to one iste, istim te jednakim načinom i organizmom izvedene funkcije koje i kod bilja. Buduć dakle da su vegetativne ovršbe životinja (koje g. pisac bilinskim životom imenuje) proizvodi jednoga te istoga životinjskoga organizma, te je s toga izmedju hranjenja i razplodjivanja životinja i bilja tolika razlika, kolika izmedju životinjskoga i bilinskoga organizma i života, s toga je jasno, zašto se životinje medju biline računati nemogu.

Da se u prvom svojem početku čovjek s ostalim živinstvom i bilinstvom sudara, jerbo sve troje počimlje sa stanicami, u tom se slažu svi prirodoslovci; nu g. pisac će se jamačno i u tom s ostalimi prirodoslovci složiti, da izmedju životinje i biline u ovaj mah razlika nastane, kad se jedno i drugo do svojega podpunoga individualizma razvilo. Kao što se dakle s navedenih razloga životinja živući samo životinjskim životom nemože vrstati medju bilinstvo, tako se s protivne strane slažu mal ne svi prirodoslovci s g. piscem u tom, da čovjek živi dvojaki čovječji i životinjski život; prema čovječjemu životu, kojemu za temelj služe od životinjstva sasvim različne i neodvisne na posve različnom od životinjstva biću osnovane moralne i intelektualne sposobnosti, neima čovjek u prirodopisu mjesta; nu s pogleda na njegov životinjski na puko animalnih funkcijah osnovani život, misli pretežniji broj prirodoslovaca, da podpada pod iste zakone, pod koje i ostalo životinjsto, dakle svakako u isti sustav. *T.*

Sada mi je jošt kazati, da me je na tu razpravu prinukao njeki moj prijatelj od djetinstva, koji me nedavno u listu pita, čemu da u prirodopisu o čovjeku govorimo, ako čovjek nije životinja. Da čovjek nije životinja, mislim, prijatelju! da ćeš uviditi, ako iole dokaza podnosiš, a da se uzprkos tomu o njem u prirodopisu govoriti ima, i to ćeš mi dopustiti, ako samo pomisliš, da je čovjek stvor božji, živući u prirodi na ovoj zemlji, da je on prirodnina, pa da podpuni prirodopis o svih prirodninah govoriti ima, ali govoriti i pisati osebice o rudah, osebice o bilinah, osebice o životinjah a osebice o čovjeku. Konačno mi valja mogućemu prigovoru predusresti, a taj jest, da se ja u ovoj razpravi na njekoje muževe pozivam, koji uzprkos svemu tomu ipak čovjeka broje medju „dvoruke“. Ja se učenosti svih tih muževa preduboko klanjam (zato sam se na njih i pozvao) ali ipak neću „jurare in verba magistri“, nego ću iz njih izbrati, što mi um i razum kažu, da je u njih valjano.

Pisa u Osieku *Živko Vukasović.*

Pjesnici hrvatski

XVI. vieka.

Od

Ivana Kukuljevića Sakcinskoga.

Godine 1855. i 1857. priobćio sam u »Nevenu«, a i na pose u dva svezka pod naslovom: „Stari pjesnici hrvatski“ *) do trideset životopisa pjesnika XV. i XVI. vieka sa dodatkom njihovih pjesmotvora u izvadku, te sam prekinuo ovo priobćivanje, kad je „Neven“ prestao izlaziti u Zagrebu, preseliv se u Rieku, gdje ga i sasvim nestalo.

Umoljen od mnogih strana, da nastavim moje započeto djelo, odvažio sam se, prem da obterećen raznimi poslovi, na produženje započete radnje, budući uvjeren, da sve do toga nećemo moći dobiti dobre poviesti književnosti naše, a ponapose pjesničtva, dok se neupoznamo barem ponešto bliže sa sačuvanimi proizvodi starih naših pjesnika, kojih rukopisi i stara tiskana izdanja žalibože sve to više nestaju.

Pjesnici, što dolje sliede, pripadaju svi XVI. vieku i razredjeni su kronologičkim redom. Njihovi životopisi crpljeni su ponajviše iz samih njihovih pjesama, pa zatim iz rukopisnih djela Serafina Crve ili Crevića »Bibliotheca Scriptorum Ragusinorum«, i Ignacija Gjorgjića „Vitae et Carmina Ragusinorum“ uz njegove vlastoručne bilježke — kao takodjer iz tiskanih knjiga Sebastijana Dolčia (Sladčića) »Fasti Litterario-Ragusini«, i Franje Appendina »Notizie istorico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei«.

---

*) Od ovih svezaka tiskano je na pose samo 200 eksemplara.

Osim ovih izvora upotriebio sam i neke stare rukopisne ljetopise i razprave, kao i one tiskom priobćene knjige, koje govore o poviesti hrvatsko-dalmatinskoj, ili pojedinih gradova dalmatinskih, kao Dubrovniku, Spljetu, Hvaru, Zadru itd.

Najmučniji posao pri pisanju ovih životopisa jest opredjeljivanje godine poroda i smrti. U naznačenju ovih godina, te istoga vieka, kad je koj pjesnik živio, pogriešili su često gore spomenuti pisci. Tu valja dakle prekapati i sravnjivati mnoge i mnoge knjige, rukopise i listine, dok se koj rok poroda ili smrti pjesnikove sasvim točno opredieliti može. Često je mučno naznačiti i djela, što je koj pjesnik pisao i nakon smrti ostavio, pa i radi toga valja sravnjivati više pisaca, jer jedan napomenu ovo, drugi ono, a kadikad izostavljena su uprav ona djela, koja su jošte sačuvana, pa slučajno u kakovom god kazalu knjiga ili rukopisa pobilježena. S' toga bi i meni težko bilo uztvrditi, da je sve ono podpunoma točno, što sam ja kod nekih pjesnika naveo o roku poroda i smrti i o djelih njihovih.

Kad nam budu u došasta vremena stari naši, dosad nečuvenim nehajstvom zanemareni povjestnički izvori odkriveni, tek onda moći će se i u tom obziru što točnijega kazati, a sad moramo zadovoljni biti, kad možemo približivajući se pravoj istini, dobrom srećom štogod nagadjati.

Nikola Dimitrić,

r. 1493 ili 1510 † 1553.

O Nikoli Dimitriću, nazvanom takodjer Dmitrić i Dmitrović, objelodanio sam kratki životopis u prvom svezku mojih »Pjesnika hrvatskih“, ali onda nisam još imao pri ruci njegova zaostavša pjesnička djela; te sam jedino nekoliko njegovih pričica, kao plod njegova uma, priobćiti mogao. Od onoga vremena, bivši i sám u Dubrovniku, potražio sam njegove pjesme u samostanu reda sv. Franje, te iz njih dao prepisati veću stranu izvrstnijih njegovih pjesama. Ove razdjeljuju se 1. u pjesni razlike, ljubovne i duhovne, medju kojimi je i prevod psalma Davidovih. 2. Knjige ili poslanice, t. j. pisma u versih na prijatelje iz raznih krajeva svieta. 3. Pričice, izuzete iz sv. pisma i Filosofa.

Prvi razred pjesama tiskan je u Mletcih po Nikoli Baškarinoviću na dan 28. Ožujka 1549. godine Poslanice nisu, na koliko je meni barem poznato, do sada još pečatane, pa ipak je ovo najpoučniji dio Dimitrićevih pjesama, kakovih nalazimo malo u književnosti inih naroda njegove dobe.

Kao putnik, baveći se trgovinom, obišav po moru i po kopnu daleke strane svieta, osta Dimitrić sve do svoje smrti vjeran domovini svojoj duhom i čuvstvom i jezikom. Ili se bavio u Africi i Aziji, ili u susjednoj Grčkoj, Italiji, ili u Ugarskoj,*) svuda je pjevao na materinskom svom jeziku, svuda je gojio toplu ćut naprema rodnom svomu mjestu i naprama vjernim prijateljem mladosti svoje. Medju ovimi najvjernijimi od vjernih bijaše proslavljeni pjesnik Nikola Nalješković, rodjak mu po materi Dimitrićevoj Ani Nalješkovićevoj. Za života Dimitrićeva izpjeva Nalješković više pjesama u pohvalu

*) Baveći se u stolnom Biogradu ugarskom, gdje ga groznica uhvati, pisa knjigu Nalješkoviću na dan 20. Rujna 1546.

njegovu i više krasnih odgovora na poslanice njegove; a kad godine 1553. prijatelja mu nagla snadje smrt u dalekoj Kandiji, ili kako neki tvrde, u Kreti, tada bijaše opet Nalješković, koj mu smrtnu pjesmu izpjeva u krasnoj poslanici na Petra Hektorovića Hvaranina, u kojoj medju ostalim veli:

Pravo bì jaoh danas, moj Petre! da s nami
  Spjevalác narod vas procvili suzami,
Prikà smàrt pokoli ne ima milosti,
  Našemu Nikoli Dmitriću da prosti;
Ni da ga počeka, dokoli bude daj
  Uživiet pô vieka ljudskoga na svit saj.*)
Ali daj, čim na svoj bude se vratit stan,
  Nego li u tudjoj zemlji ga nadje dan.
I vele na dalek oda svih rodjaka
  Prikrati njegov viek u tri dni smàrt jaka.
Jer kada smislim ja kriposti njegove,
  Mogu reć, bez broja po svietu kê slove,
Mni mi se čudna stvar, takogaj satárti
  Da je Bog dao zgar toliku moć smàrti.
Nu hvala višnjemu, koji njoj nē da vlas,
  Da bude zač njemu satàrti slavni glas
I pjesni razlike, koje su bez broja,
  Kiem nigdar prilike do danas ne čuh ja.
Toj samo ne spàrži od njega smàrt prika,
  Neka se uzdàrži njegov glas do vika.
Tiem kada pride vam ovi glas žalostan,
  Pomisli, jer ni nam na zemlji nije stan.
Zač razum Platona, ni pjesni Omera
  Ne gleda smàrt, ona na svàrhu svih tjera,
Neg samo dobar glas satàrti ne može,
  Jer joj tuj nisi vlas dopustil ti Bože;
Zašto sve što niče, opet se sve stara,
  Što raste poniče, i brieme sve shara,
Neg samo jer duša bez svàrhe pribiva
  I ka što posluša, toj po viek uživa itd. (Poslanica 29.)

A i veteran tadašnjih hrvatskih pjesnika, mudri pustinjak Mavro Vetranić, odvaži se u svojoj sedamdeset i jèdnoj godini, pri viesti o smrti Dimitrićevoj, podignuti iz svoje zabitne pustinje turoban glas, te mu izpjeva nadgrobnicu, u kojoj medju ostalim veli:

Nu ako ga smàrt s nami prie reda razstavi,
  I ovdi ga pod kami u vječni grob stavi,
Smàrtna je toj narav, zašto smàrt ne gleda
  Milosti, ni ljubav, vremena ni reda,
Neg toli bezredno i stare i mlade
  Sve kosi zajedno, u zemlju sve klade.

*) Po smislu ove pjesme dalo bi se zaključiti, da oni pravo imadu, koji tvrde, da se Dimitrić rodio godine 1510., a ne 1498., kako sam ja u njegovom životopisu polag Apendina naveo bio.

Nu smàrtne pohvale, moj Niko gizdavi!
  Zaman su ostale, što teb' tuj ostavi,
Od smàrti od prilike zač nebi taka vlas,
  Da se tvoj u vike zabude pošten glas.
Glas, kî si ostavil slovit će po vas vik,
  Zač si njim proslavil **slovinski naš jezik**. itd.

Za moći upoznat se pobliže s duhom i valjanošću našega pjesnika, priobćujemo ovdje neke njegove veoma riedke pjesme iz prvih dvaju gorenaznačenih razreda :*)

I.

Pjesme duhovne.

1.

Proti taštinam svieta.

O družbo čestita, kijem vrieme u slavi
  Veselo prolita u sladkoj ljubavi
Razmisli svaki nas, kakav nam njekada
  Na glavi bješe vlâs, kakav li je sada!
Ako dub promieni lis', kij' mu opane,
  I opet zeleni pokrije svê grane,
Truhave tej kore, kû vrieme pohara,
  Sakriti ne more tim listjem od zgara. —
I nami godišta sakriti nije moć,
  Kê trajuć u ništa satiru našu moć.
Ostav'mo taštine tim, kê nam dava svit,
  Slidmo put istine, kâ nas će sahranit.

2.

Proti bludnosti.

Probud' se čovječe, ter moj svjet usliša'
  Jer vrieme utječe, a smàrt se približa,
S kojome nitkore, da b' imal vas saj svit,
  Àrvat se nemore, ni manje boja bit.
Kako sâm znati mož, čtil si, čul i vidil,
  Koliciem jes nje nož, i nje mač zadal cvil.
Kamo su Trojani, i Gàrci razumni,
  I slavni Rimljani, prilike kojiem ni?
Kamo li ostala gospoda razlika,
  Od kê će bit hvala i slava do vika?
Jer svake kriposti u sebi imahu
  Ter svojom mudrosti vas taj svit vladahu.
Sve toj smàrt prikrati i posla pod mač svoj,
  I u prah obrati, ta je moć dana njoj.
I tako od svieh nas učinit jur ima,
  Eto vidj', čas po čas kako nas vazima.

---

*) Rukopis, iz kojega se ovo štampa, noviji je priepis, i zato je gdješto jezik preinačen po novijem; osobito mislim, da je na mnogo mjesta *i* na *ie* u prepisivanju izmienjeno. Kada dodje vrieme, da se naši stari pjesnici podpuno izdadu, moći će se iz podpune zaostavštine laglje za svakoga napose ustanoviti, kojih se valja kritičkih načela držati. V. J.

O smàrti nemila, gorko ti dieliš plač,
  Ljuta t' je tvâ strila, joh, i tvoj britki mač.
Mnogi ti trud i jad, kom ne vîm nać sliku,
  Prišastja tvoga rad, objaviš čoviku.
Najliše kad tamni zagleda obraz tvoj,
  A uteć moć mu ni', ni svàrnut stupaj svoj;
Nij' jedan čas ckniti, neg naglo i hàrlo
  Treba mu 'e doniti pod kosu svê gàrlo,
Ter griešnik toga dil, iz pakla hoću riet,
  Nebi se povratil, za opet ne umriet:
Toliku boljezan i čemer priljuti
  Jadovni oni dan u sebi oćuti.
Tko da se poboli, u tuzi toj stoje,
  I Bogu pomoli za griešenje svoje.
Niktore. Toga cić ima se svaki nas,
  Prie neg mu bude prić žalosni oni čas,
U sàrcu od zloba boljet i kajati,
  I u svako doba pripravno stajati.
Cieć toga, brate moj, uztegni tvoju put;
  I svàrni stupaj tvoj, ter sliedi pravi put.
Dokle ti jes uzda u ruci, i nje moć,
  Jer kad se razuzda, vladat ju već nie moć.
Jaoh: jer tko nju slidi, i ovi tužan sviet,
  Prem napred ne vidi, neg se sliep može riet.
Nu kol' je vidit lip ovi svit nami sad,
  Gorčî je, neg nalip, žestočij' negli jad.
Tim stojat već nemoj u tojzi bludnosti,
  Kâ ti je mal pokoj, a truda dal' dosti.
A kad bi pokoj bil, negli je kako znaš,
  Boles, jad i gork cvil, kî skonča život naš.
Očito tako svieh ovi svit vara nas
  Da 'e nami rug i smieh i prikor po viek vas.
Ravan nam put kaže, kî je vas kamenit,
  Kî gladi i maže, po kom nas čini it;
Jaoh, kojim tužni mi vàrvemo na pospieh,
  Jere smo jak kami otvàrdnuli u griesieh,
I pamet pridragu zgubismo, vid i um,
  Jere smo na tragu pogriešil' desni drum.
Tiem gremo ne znaje, ni kudje, ni kamo,
  A vrieme se traje, kô kratko imamo.
Eto jur mienismo i vlase i obraz,
  Nu ćudi jaoh nismo, kâ nam 'e dala poraz.
Jer da nju pritužni bud'mo promienili,
  Nebismo tač sužni griehom našiem bili.
Iz kojieh ako nas ne bude izeti
  Za milos višnja vlâs, nije nam' živjeti.
Cieć toga vrieme jes, da budeš pozriti
  K vladaocu od nebes, i njega sliediti,
Kî sina na saj svit ne harči poslat k nam,
  Neka plač jadovit utješit bude nam.
Kî prija i podni boljezni tolike,
  Nigdjere kojiem ni', nit će bit do vike.

Na pokon ranjen vas, cieć naše ljubavi,
  Da plati dug za nas, na križ se odpravi.
Na komu duh pusti, tere nas na pospieh
  Drokunu iz usti goruštieh ize svieh.
Kroz kû stvar svaki nas da prid njim viek dvori,
  I u plam, hip i čas, jak svieća da gori,
Ne bismo stoti dil zaplatil' nikadar.
  Toli je velik bil, kî nam je dao dar,
Jaoh, koji u zabit stavil'smo, mogu riet:
  More li veće bit neharstvo na saj sviet?
Čudim se, nebesa kako nas još zdàrže,
  Ter naša tielesa i s duhom ne spàrže.
Neg Višnji, cieć svoje tàrpi nas milosti
  I jošte svakoje dava nam kriposti;
I svaki goj i mir uživat u svemu,
  Da bismo kadgodir na službu bil' njemu.
I njega hvalili, slavili nepristav,
  I za grieh cvilili, u tuzi svak čas stav.
Cieć toga već ne ckni, molim te Boga dil,
  Jer naši lete dni, jak vjetar ali stril,
Nu s molbam njemu sad hotiej se uteći,
  Jadovno, tvojieh rad griehova cvileći,
Odlučiv od danas ljubit ga dan i noć
  I u grieh ne upas', da bi znal život oć.
Njegove milosti, koje su bez broja,
  Nadhode zadosti zgriešenja svakoja.
Jer da bi veći broj od zloba bil tvojieh
  Neg pieska u morskoj pàržini i rib svieh:
On će tvâ ljuveno uslišit moljenja,
  I velja svàršeno oprostit zgriešenja,
Tere ćeš mimo toj u milos njemu prit,
  I vječni nać pokoj, kad odješ ovi svit.

3.

Molitva k Jezusu.

Priklono te velmi molju,
  O prislavni moj Jezuse,
  Dopusti mi plač i suze
  Da se od grieha mojieh bolju.
I da budem tvoju volju
  I zapovied izpuniti
  I svàršeno boj dobiti
  Na ovome tužnom polju.
Molim ti se rad milosti,
  Milostivni hotiej biti,
  I zgriešenja oprostiti,
  Kako no ih Petru prosti.
Istinom su težke dosti
  Moje zlobe, i velike,
  Nu su veće bez prilike
  N'izrečene tvê milosti.

Obàrni ve pogled k meni
  Uzmnožiti gospodine!
  Neka sàrce mê prosine,
  Svietli pogled i ljuveni.

Dopusti ve, da u meni
  Ukriepi se ljubav tvoja,
  Neka bude duša moja
  O njojzi se pasti sve dni.

Dopusti mi tvoju pomoć
  Da kàrstjanski živjet budu,
  I neka se grieha bljudu
  Vele tvàrdo i dan i noć.

Dopusti mi zdravje i moć,
  I u miru sve dne biti,
  I na milos k tebi priti,
  Kad sviet budem parjat i oć.

4.

Ljubav božja.

Prije će sviet biti bez pravde i suda,
  I ljudi živiti bez muke i truda;
Pri'e će gork biti med, sladak jed i naliep,
  I vruć snieg, mraz i led, i oči steći sliep;
Prije će sva mora prisahnut na sviti,
  I ribe vàrh gora počet se ploditi;
Pri'e će plod rodit panj osiečen, i suh vas,
  I studen bit oganj, kako led, ali mraz;
Prije će se, natrag moć sve rieke uzvàrnut,
  I svietal dan u noć màrklu se obàrnut;
Prije će bàrda poć s mjesta i otiti,
  I sunce kriepos oć, da veće ne sviti;
Prije će biti mir u paklu i pokoj,
  I imat gorska zvir u vodah stanak svoj;
Prije će sunce zać ondje, gdje izteče,
  I smàrti lieske nać, kâ mori najpreče; (?)
Prije će s' nebesa i zemlja sastati,
  I màrtva tielesa nepokoj prijati ;
Negli će ikadar na manje prit ljubav,
  Kû nosi Višnji zgar čovjeku nepristav.
A sve toj, svoje rad milosti n'izmjerne,
  Kâ ucknila nij' nikad pomoć prevjerne.
Tiem nitkor nezgubi ufanje do vika,
  Jer višnji Bog ljubi do svàrhe griešnikâ.

II.

Iz knjiga poslanih prijateljem.

U Aleksandriji mjeseca Siečnja 1553.

Nikoli Nalješkoviću.

Ti Nalješku Nikoli mà knjigo uhàrli.
S kiem hljeba i soli mnogo smo proždàrli,
U liepi Dubrovnik, po svietu ki slove,
I hoće slovit vik, rad pjesni njegove.
Kuď neće živ človik domaknut i proći,
Gdi nebi minul vik ni u san moć doći.
Kolike do sade dàržave prodjoh ja.
I liepe njih zgrade, jur im nie ni broja.
U kojih što vidih, kazati tko bi htil,
I život, ki slidih, kratko bi vrieme bil.
A sad me ovdi čes donese neka zgar,
Gdi ljudem obraz jes bil kako haviar.
Koji su svi jaci, od mlada do stara,
Podižu u ruci po deset kantara.
A svaki popiti i proždriet tuj more,
Što kljuse ponieti na pleću ne more.
Najliše kad sjedu, platiti gdi ne će,
Popiju i izjedu prateži triš veće.
Vadeć iz krinica šakami, što more,
Kako nempavica (?) gdi žere gdi more.
Oni t' nestavljaju mahnice pod kupe.
Negli'm se klanjaju i oko njih kupe,
Kako oko svetca, tere im čâs čine
I ljudi i djetca i službe još ine.
— — — — — — — — — —
Bez gaća svi idu, a žene u gaćah,
Kad ljudi k njim pridu, neka ih nije strah,
Kêgodier da sile budu im činiti,
A toj jes u spile beza dna upliti.
Od grada gvozdene zatvore imaju,
A ključe dàrvene, takoj se vladaju.
Ovdje ti jes paka najbolja jur cina
Od mora psovaka do kurvina sina.
A mnokrat i bati daju se bez plate,
Nu 'e triebi bježati, jak kad gre konj na te.
Od njih ti u oči svak od kàrstjanina
Nepravo svjedoči za deset majdina;
I oni nastoje u tàrgu varat svih,
Na rieči ne stoje, neg ako je posao njih.
Nu sasve još zatoj, kako znaš dobro ti,
Nalješkoviću moj, velje su dobiti
U stranah ovizieh, kako su i prie bil',
Koje su jur mnozieh bogate učinil'.

Odkud Bnetkom biše tolika imanja?
  Ovdje ih dobiše, u duga njih stanja,
Cieć toga neohode nigdire sej mjesto
  Negli ga pohode i skoro i često,
S galiam' i s drievmi, tovare tere njih
  Ne lana, kako mi, neg specij' svakojih.
Naši Dubrovčani zatoj se nehaju,
  Ali ti'm dano nij' da tàrge te znaju.
Oni karidjami*) i lanom tàrguju,
  Dobiti svoe sami druziema puštaju,
A da bi to ne bil', jak Bneci, neću riet
  Bogati da bi bil', ni da bi dobil' sviet,
Nu bi imal' vele već nego li imaju,
  A drugo neću reć, kad me ne prašaju.
Za te bih vazel znat rodjače pošteni,
  Kako t' se zgodi stat minute ove dni?
Jer neke drisnice tamo s' vojovale,
  Koe su tužice do smàrti mnozim dale.
Bog da im grieh prosti i da ih po svojoj
  Privede milosti, gdi 'e vječni mir i goj.
Nu tebi, kad kuga nij' mogla vàrha doć,
  Manje će t' moć druga dosadit kâ nemoć.
Ti s' kô što kamenik, i neka znaš ovo,
  Veći ćeš imat vik neg dàrvo tisovo.
Od lonce pokli mož manipuo izjesti,
  Kvartijerić, i kokoš, kad budeš gdi sjesti
S dobrome družinom na novom parnasu,
  Pripjevaje s vinom guleći kobasu;
Pak bi bil' griehota i šteta ljubavi,
  Da me tvâ dobrota i razum ostavi.
Tko bi već u pjesni, neg' ako naš Matko**)
  Pripjeval ljuvezni tač milo i slatko!
Nu mi 'e strah, da i on skoro će putovat,
  Jer tako umie Ston, tko bude u njem stat.
Človieku svakomu umriet je draže bil'
  U mjestu onomu, u kom se je rodil.
Cieć toga, što 'e zato, na lieto tko ide,
  Ako i naš Mato po junce otide.
Nu njegov neće glas nikadar umrieti,
  Negli će po viek vas na svietu živieti,
Rad pjesni, koje on meu Muze vam daje,
  Ljepše neg Arion na ribi plivaje.
Za rieti ja pravo, i ovo jes mjesto,
  Ne malo nezdravo, u njem se mre često.
Nu stanje nać u vik na svietu nemož ti,
  Gdi n'ima dvaš človik neg jednom umrieti.
Mogal bi život naš bojat se od smàrti,
  Gdigodi da ga dvaš nebude satàrti;

*) Karigiami?

**) Neznam tko se pod oviem pjesnikom razumievati ima, ako ne Matko Beneša, sin Damjanov, bivši u ono doba na glasu kao latinski pjesnik.

Nu jednom samo svak, koji se jes rodil,
  Njetko prie, njetko pak ima nje prijat cvil.
I ovdi i tamo moj Niko razumni,
  Putovat imamo, skriti se moći ni.
Ljeti se bojim ja, a sada mogu riet,
  Umirem od zdravja, uživam ovi sviet.*)
Puno ti je sad polje travice i cvitja
  Božanja do volje, jak u srid prolitja;
Bitve i salate i tàrstja kupusa
  Naberi bez plate i svari ter kusa'.
Ovdi se konji sad na travu stavljaju,
  I ovdi ljudi glad nigdar neimaju.
Jaganci sad ti su i dobri kozlići,
  Pritusti koji su, i mlieka kablići.
Najpretlju ti kokoš, kû nemož izjesti,
  Za majdin imat mož, a jaja tridesti.
Šes osam gàrlica uzimaš za dinar,
  A drobnieh sto ptica, ter to nie mala stvar.
Skorupmi i sirom bieli se pazar vas,
  Debelom ki mirom dava se, i na čâs.
I druge tustine nahodiš ovdje ti,
  Neg samo slanine nemož nać kupiti.
A ribe mencalin**) šestina je dosti:
  Kî nebi majčin sin razpregal tuj kosti.
Pak ovdi petnes hlib za majdin uzimaš,
  I dati 'e svaki hlib veći, neg tamo dvaš.
Voda ti bolja jes, negli tamo vino,
  Koje je po šesnes, što išteš ti ino.
Ostalo t' nij' moći, što 'e ovdi, dat znati.
  Od s'jutra do noći da t' budem kazati.
Tiem ovdi tko kosti i život ostavi
  Daj u pretilosti svieta se izbavi.
Neću ti drugo rit, neg kad t' se prigodi
  Izprazan gdiegod bit, liskom me pohodi.
I poklon od moje Matjelu strane daj,
  To jes, živ ako je, i s Bogom sad ostaj.
Tisuću pet stotin i peset i tri lit,
  Kako se Božji sin porodi na saj svit.
Mjeseca, kî novo počima godište,
  Piše se sad ovo, da svak zna što ište.
U gradu, kî njekad Leksandro kralj stavi,
  Dmitrović ovo sad napisa i spravi.

---

*) Kratko vrieme iza kako je pisao ove redke, umre naglom smrti u Kandiji
**) U drugom rukopisu mezalin.

Miho Bunić Babulinović,

r. oko 1525 † oko 1590.

Miho Bunić rodio se u Dubrovniku oko 1525. Bješe nazvan Babulinović, neznam iz kojega uzroka ako nije možebiti iz toga, što mu se otac po svoj prilici zvao Babulin. Pripadao je porodici vlasteoskoj, od koje u Dubrovniku sedam plemena poznata bijahu. Isto skoro vrieme živili su s njim u Dubrovniku još tri Miha Bunića [1]), svi tri pjesnici, a medju ovimi bijaše Miho Babulinović najpoznatiji i najbolji. Pjevao je pjesme latinske, talijanske i hrvatske, ali dočim onim u prvih dvih jezicih neima sad više traga, sačuvana su njegova hrvatska pjesnička djela, prem da u vrlo riedkih prepisih.

Iz njegova života znamo toliko da je bio čovjek učen, vješt osim gore spomenutih jezika takodjer grčkomu, iz kojega prevede na hrvatski tragediju Jokastu, što se čuvala negda, kako Crević tvrdi, u knjižnici otaca Ježuvita u Dubrovniku, a sada nalazi se jedan eksemplar u Gajevoj knjižnici u Zagrebu. Bivši suvremenik umom i ljepotom proslavljene Cviete Zuzorićeve opjevao je poput inih dubrovačkih i talijanskih pjesnika takodjer njezinu ljepotu i njezine umne darove sa više pjesama, a kako Gjorgjić tvrdi, bješe i zaljubljen u nju. Čini se dapače da je veću stranu svojih ljuvenih pjesama izpjevao u njezinu pohvalu, nemogavši ju zaboraviti ni onda, kad je daleko od Dubrovnika udata za Florentinca Pesciona usred prekrasne, znanošću i umjetnošću sloveće tada Florencije, sijala kao prva zviezda ljepote i uma.

U jednoj izmedju ovih ljuvenih pjesama priznaje on, da mu je njezina liepost vazda u pameti veleći:

Lieposti jer tvoje u mojoj spomeni
  Krieposno vik stoje, moj cviete rumeni!
Ovako od tebe ter dalek stojeći
  Mnim te imat kon sebe, na tebe misleći

Često spominje izriekom i u drugih pjesmah njezino ime, tužeči se u njekih na hladno njezino srce, a u drugih slaveći njezinu ljepotu.

Medju njegove prijatelje možemo brojiti duboko učenoga mudraca Nikolu Vidova Gučetića, i darovitog pjesnika hrvatskog i talijanskog Savu Mišetića Bobalića, na kojega smrt izpjevao Miho g. 1585 hrvatsku nadgrobnicu, dočim Sava za života svoga, njega sa jednim talijanskim sonettom proslavi.

Još jednu nadgrobnicu hrvatsku izpjeva Miho g. 1587 na smrt slavnoga pjesnika Mavra Vetranića, koju sam priobćio niže dole. Oko godine 1590 umre i sâm: ostaviv nakon sebe sliedeća poznata nam rukopisna djela:

1. Pjesni ljuvene 30 na broju.
2, Prošastja od zaludnjega vremena Miha Babulinovića. [2])
3. Jokasta, tragedija, prevedena iz Grćkoga.

---

[1]) 1. Miho Bunić sin Luke hrvatski pjesnik, bijaše i knez dubrovački g. 1511. Od njegovih pjesama neima sada traga. 2. Miho Bunić sin Mate, pjesnik talijanski i hrvatski, kojega po svjedočanstvu Dolcea (Slačića) razumieva Nikola Vidov Gučetić u svom veleumnom djelu Dello stato delle Republiche secondo la mente di Aristotele. Venetia, 1592., p. 396., prem da Crević tvrdi, da se pod ovim Mihom naš Babulinović razumievati ima. I njegove pjesme hrvatske izgubljene su. 3. Miho Bunić sin Gjone, kojega spominje jedini Serafin Crević (Cerva) u svom rukopisnom djelu: Bibliotheca scriptorum Ragusinorum.

[2]) Svi noviji pisci, koji su štogod o staroj našoj književnosti pisali priobćili su pogrešno naslov ovieh pjesama, pod imenom „Prošastja zabludnjena ili razbludnjega vremena,“ na mjesto „zaludnjega vremena.“

I.

Pjesni ljuvene.[1])

1.

Eto se govori, da višnji s nebi zgar,
  I narav, ne stvori zamani niednu stvar.
A ti hoć gospoje! da stoje zamani
  Lieposti tej tvoje, kiem sàrce mê rani?
Tako se naravi, tako se višnjemu
  Tvoj ures gizdavi opire u svemu!
Kolik grieh tvâ dika čini toj tvoreći,
  Nije toga jezika da može izreći.
Da, kô li vrieme jes, nebrani cieć togaj
  Uživat tvoj ures, kî resi vas sviet saj;
Er kad se strajati mladi dni man budu
  Tad ćeš se kajati po šteti zaludu.

2.

Daleče ovakoj nesreća kad moja
  Stavi me na plač moj, ne čuje gospoja,
Sàrce mi, kô zlatim' prami, ona zaveza.
  Reci joj, što patim š nje draga uresa;
Ti si š njom svaki čas, skaži joj mê vaje.
  I kako zli poraz bez nje me skončaje.
Ako bi nehtila vajmeh! toj slišati,
  Hoteć bit nemila, rieč veće ne trati,
Neg samo sve cvili, dokle se prigodi,
  Da nas jur pomili i truda slobodi.
Toli se smiliti ona joh! nebude,
  Odlučmo umriti za uteć tej trude.
Er vele jes bolje jednome smàrt podniet,
  Ner imat nevolje, ter stokrat na čas mriet.

8.

U čem ti sagrieših gospoje svih gospoj?
  Ali er te vàrhu svih obljubi sàrce ovoj?
Pače već nego svoj život, joh, pritužan!
  Ter drago lice toj, braniš mi po vazdan.
Kako san proć ti će taj liepos zaludu,
  Ter ćeš se poslidje man kajat u trudu.
Tiem prije neg budu srebro vlasi zlati,
  Nemilos prihudu na vrieme prikrati.

10.

Ako je studen led ma vila gizdava,
  Kako me kroz pogled nje oganj skončava?
Toli je ognjen plam, kako se svaki čas
  Studen mraz ja stvaram, čim vidim nje ukras?

[1]) Iz rukopisa čuvana u mojoj knjižnici pod br. 636, što ga je prepisao Ivan Salatić u prošlom stoljeću.

Mučno 'e znat ljubavi otajna do mire,
  Er vàrhu naravi nje se moć prostire;
Lasno je nu znati, er trudni život moj
  Skoro će skončati ljuveni nepokoj.

13.

Jur na te, a tebi neka se potužu,
  Kad vilo, hvala bi, da t' zaman ja služu.
Ne hoće toj oni pravedni višnji Bog,
  Ni ljudski razlogi, ni niedan još razlog,
Nemilos da tvoriš za ljubav i viru
  I da me tač moriš željom, kom umiru.
Nu. svud kî sve združi, i svietu mir vrati,
  Pravi, čim tko služi, tijem ga jur plati!

14.

Ljubovnik i vila. *)

Ljub. Dokle dragi tvoj bjeh vilo!
    Ni kij' drugi uživaše
    Tvoje drago lice bilo,
    Čestita me vas sviet zvaše,
    I blažena vàrh blaženih...
Vila. Dokle bjeh ti u milosti,
    Ni kâ druga bîla vila
    Uživaše tve lieposti,
    S božicom se promienila
    Nebih, kâ Adona gàrli.
Ljub. Druge vile sladki pogled
    Moje sàrce sada vlada,
    Smàrt za kû bih svaku i zled
    Podnil, er je liepa mlada,
    Mene u pàrsieh sâma nosi.
Vila. Lica bila, rusih kosi,
    Mladac ljepši ner suuašce,
    Sad mê misli sobom nosi,
    Komu u dar dah sàrdašce:
    Da ga on vlada, gizda moja!
Ljub. Al nu, da se vrati, vilo,
    Naša pàrva ljubav, i ja
    Sej vil' odjem lice bîlo?
    Da s' ti od sad mâ gospoja,
    Ja tvoj vjerni rob i sluga?
Vila. Sasve er ou suncu odsiva,
    Ti lis, vjetri kim svi kreću,
    S tobom màrtva, s tobom živa,
    Kad bi mi imat taku sreću,
    Hotjela bi pribivati.

---

*) Ovo je prievod prekrasne ode Horacijeve III. „Donec gratus eram tibi et." ali izvedem oniem načinom, kako se tada obćeno uzimaše smisao rieči „prevesti."
V. J.

16.

Cvieti.

Obasjaj Cviete moj, obasjaj mê oči,
  Sijni mi lice toj od sunca s iztoči.
Ne bran' mi ljuveni tvoj pogled, ne brani,
  Pogledu tvomu ni' slika zrak sunčani.
Ne skrivaj ružicu, zgar ljubav kû goji,
  U dragom tvom licu sva rados mâ stoji.
Neka liep tvoj obraz želeći ja pozrit,
  Ne bude joh! poraz smàrtni me umorit.
Bez tebe sunašca zrak meni ne sviti,
  Bez tvoga joh! lišca ni'e meni živiti,
A ljubav, kâ gori i u tvom licu sja,
  Da nisam živ, tvori, bez tvoga lica ja.
Rad toga nemoj krit, kîm sam živ, lice tvoj,
  Inak hoće umrit prevjerni sluga tvoj.

17.

Zec tjeran od hàrta, po polju jur biže,
  Často se obàrta, jeda ga hàrt stiže:
Ja se tač ozirem prid vilom kad budu,
  A željom umirem, nu sasma zaludu;
Zašto me nje lice ljuveno ucvili,
  Jakino gàrlice kad sokol razdili.
Mlado se jur vrime u željah iztraja,
  Sliedeći nje ime i liepos od raja;
U dvorbu mnogo lit toj vili er stoju,
  Ter hotje odolit, da ništa dostoju.
Ni drugo u meni željenje niesam rad,
  Ner da bi ljuveni na svietu sudac sad:
Da pridanj za mal čas željno se potužu
  Er svietal nje obraz zamani sve služu.
Ovo se lje tužu, sliši me okol vàs:
  Zgubi mi jur dušu, a sebi slavan glas.

20.

Kako glas Sirene človika osvoji,
  Tvoja rieč tač mene medena opoji.
Kako zvier, ka s' zgleda i virom umori,
  Zrak tvoga pogleda u meni tač tvori.
I kako taj kami, ki gvozdje priteže,
  Tva uza od prami vlada me i veže.
Ja nebog pritužan, što mogu, ma vilo,
  Neg sve dni bit sužan i cvilit nemilo.

29.

Drobne ptice, i sve zviri,
  Kê u lugu pribivate,
  Tako ljubav vas zamiri,
  Molim, da mi posluh date.

Sve na svitu još naravi,
  Željno molju: mojoj vili
  Da skažete, u ljubavi
  Kako mlados moja cvili.

Jeda li t' se mnom ne brini,
Ni što haje smirit mene,
Smiri onu, koja vene,
Ime moje da pogine.
Koju ljubih vruće toli,
Kôj se sobom sam poklonih,
I kôj sàrce u dan ponih·
Kê me za nju ljuto boli.
Er kad ona mirna bude,
Veselo ću tad umriti,
Zač ju mislim samiriti,
Sàrca ljudska čim se žude.
Kroz toj molju strane i luge,
Koje vidu mû ljuvezan,
I kê čuju, tač jadovan
Da spoviedam moje tuge;
I kê zvieri tuj protiču,
Čujući me, kako biesan,
Gdi nesrećnu moju pjesan
Glasim, i gdi smàrt nariču.
Trave i bilja, koja zenu,
Kê suzami svedj polievam,
Koje ronim, i pripievam
Vil neharnu, s koje venu.
Ter ju mol'te, da smiliti
Na mene se bude sada,
I da bude zamiriti
Sàrce, kê je puno jada.

Kê u suzah tužno plove.
Kê nemirno sve dni pati,
I kê tužnim glasom zove,
Da ga bude izvidati.
Jere rajska nje ljepota
Ima vlasti vàrhu mene,
Da mi skrati smàrt života,
I da mlados ma povene.
Ipak mogu nje krieposti
Ugasit mi ove gnjíve,
I ućinit u radosti
Moja mlados da požive.
Kad bi mene umorila,
Recite mi, smjerno molju,
Bi li koju čâs dobila?
Da se smàrti daj ne bolju.
Ere ako slava koja
Njojzi hoće s toga biti,
Sad me hoće ruka moja
Sažam gàrlo zadaviti!
Nu ako li niedna slava
Ne može joj s toga biti,
Da je sàrcem tvardja lava,
Na moj se će plač smiliti.
Er nij' sàrca tač nemila,
Komu sluga vjerno služi,
Da dâ za ta dobra dila,
Da u tugah sve dni tuži.

Tim na svietu sva naravi
Željno molju: mojoj vili
Da skažete u ljubavi
Kako mlados moja cvili.

II.

Iz prošastja zaludnjega vremena.

1.

Sedam opačina.

Neprijatelj pakleni, u priču dim ovoj,
Htje da se oženi, za imat porod svoj,
Najliše djevojâk, ter da ih namjesti,
Da se te mogu pak u svoj dom povesti.
Za svoju domaću: nepravdu obljubi,
I mnogo za nać ju vremena izgubi.
I sedam š njom kćeri nesreća njemu da,
Kê hotje da vjeri, i da ih razuda.
Pàrva bi oholas, kû dade najbàrže
Oniem, kî velju vlâs i velju moć dàrže.

Lakomos druga bi, koju htje podati
  Gradjanom, da ih zubi i nokti prihvati.
Nevjernos bi tretja, nadvornjim kû dade,
  I posla š njimi tja da grabi i krade.
Zavidos četvàrta, sviem rukotvornima
  Za ženu da se dâ, i osta meu njima.
A peta bi zvana licemernica, kâ
  Taj čas bi poslana u dom redovnika'.
Šesta, tašta Slava, koja se udati
  Nehotje, negli sva ženam se htjè dati.
Sedma bi zla žena, ka ne htje uzeti
  Muža sva vremena, neg podje po svieti,
Neka ju na volje može svak imati
  I š njom sve do volje bludnosti prijati.

2.

U pohvalu Cviete Zuzorićeve. *)

Ako tko čudesa vidjeti želi taj,
  Kâ rese nebesa, hod' ovu vil gledaj!
Gledaj nje ljepotu, iznać ćeš mir tebi,
  I tvomu životu, jak da si na nebi.
Iz oči izlazi ere nje taka slâs,
  Pri kôj se porazi zabudu svi u čas.
Izbrana nje liepos svakoga potiče
  Na čâs i na kriepos, prid kîm' smàrt poniče.
Tim ko će vik živiet i imat sva dobra,
  Hod' gledaj ovi Cviet, kî sàrce me obra.
Prem ti se ime toj pristoji od cvieta,
  Gospoje svieh gospoj! kâ si ures od svieta.
Hrane se cvietja sva bistriema vodami
  A rajska liepos tva mojima suzami.
I sunce grijući zgar cvietje toj goji,
  A tebe gorući uzdasi joh! moji.
Oto se izbrana cvietja još tuj stave
  Gdi će bit gledana cieć dike i slave.
Rad toga ures taj, rad koga mrem, gledat,
  Mâ vilo dopuštaj, ter mi ćeš život dat.
A suze ja moje s uzdasi goruštim,
  Neka te tač goje, ustavit neću tim.

---

*) Iz rukopisa Ignatii Georgii Vitae et Carmina illustrium Civium Rhacusinorum.

3.

U smàrt Mavre Vetranića

1576.

Vila. Čij' su ovo mramori?
Um. Don Mavra, kî na svit
Višnjega svedj dvori,
I spjeva do sto lit!
Vila. Da, tko su vile ove?
Um. Muze, ke shraniti
Prišle su njegove
Pjesni viek na sviti!

Vila. Zač su s' porušile
I rek' bi tvore plač?
Um. Er su izgubile
Spjevôca vriedna tač.
Vila. Kû platu on ima?
Um. Spomenu na svit saj
Meu ljudim mudrima:
Na nebu vječni raj!

III.

Iz Jokaste tragedije.

iz grčkoga. [1])

(Sbor prvoga čina.)

Kako pamet, koja mari
Naglo za čas segaj svita,
Razlike nam čini stvari,
Želit dobra vremenita,
U kih varka jes skrovena.
Tako da umie razabrati
Sve zlo prije, ner doć bude,
I što može dobro dati,
I sve stvari, koje hude
Sem životu od umàrlih.
Taj je plačan u dreselju,
I tuži se na zlu sreću,
Kî bi bio u veselju,
I ćutio rados veću,
Svih česti na sem svietu.
Štitom bi se od razbora
I od svieta utvàrdio,
Ter što dava višnji zgora,
Toj bi s mirom on tàrpio,
I s krieposti od pameti.
Nu se zgadja, da s većome
Našom mukom mi ištemo
Stvar na svietu, potlje kome
Većma štetni mi budemo,
Nikad svàrhu ne gledajuć
Eto tkogod bi njekada,
Ki se oholi nad lieposti,
Tej bjeguće pak, pun jada
On uzdisa u žalosti,
Vidiv privâr, kih ne znaše.

Tuj gospodstvo drugi žele,
Za gopodstvom drugi ginu,
Ter imaše tuge vele,
I neizmjernu pak gorčinu,
Svê dni krativ jadovite.
Medju nami nije bitja
U kô veće mož' ufati,
Neg u maglu od prolitja;
Časom sreća sve privrati,
I radosti naše odnosi!
Er veselje sve od ljudi
Tko bi stavil s jedne strane,
A proć njemu poraz hudi,
I nevolje, kê nas rane:
Sva taj rados dim je, sien.
Pravoga je bil daleče
Velmi puta, tko najprije,
Da je miran život, reče,
Puka toga, koji nije
U vladanju od gradova.
Er kad svietlos rad je tima
Ki vladaju, ter se krije,
Tad i nama màrkne š njima,
Nit će sunce, da nas zgrije,
Ni obasja zrakom milim.
Er gospoda vik ne mogu
Zla podnieti mala toli,
U kom puku nije nebogu
Štete, koja ne zaboli,
A svaki se toj dan vidi.

---

[1]) Tako vele stari povjestnici, a njih sliedeć, izgovaraju iste rieči i noviji; ali se pita, ako je to prievod iz grčkoga, gdje mu je izvornik? Meni barem nije poznat. Osim toga nemislim niti, da je taj tekst bez pogrješke naštampan u antologiji Pucićevoj, odakle je ovo izvadjeno. V. J.

Tač ludosti, kê stvaraju
Ti kraljevi u njih biesu,
Za njih griehe pak plaćaju,
Ki podložni njima jesu.
Ter za kriva pravi pati.
Eto vajmeh! kako huda
Ovu bratju jes potakla
Na oružje taj požuda!
Kâ je izišla iz dna pakla,
Er kraljevstvo druga neće.
Nu, s većijem Poliniće,
Ganuo se jes razlogom,
Da u sàrdžbi svud obtiče
Ovoj mjesto s vojskom mnogom,
Kû iz tudjih vodi strana

Er u sàrcu jedovnomu
Sva se milos taj izgubi,
Kome gradu svom rodnomu
Svak je dàržan. da ga ljubi,
A nemilos huda nasta.
Kî mu drago dobit sada
Od dva brata, mi neboge
Žene i ljudi segaj grada,
Skupit ćemo tuge mnoge,
I kàrvi se našom oblit.
Nu se tebi jaki Bože!
Utiečemo s molbom hàrle,
Ki pridobit lasno može
Te Jspoline prike, vàrle,
Brani tvoj puk od zle rati!

Geologičke crtice

s obzirom na predhistoričnost čovjeka.

Zemljoslovje (geologija) je poviest naše zemlje, smatrane kao pojedinak (individuum) prirode, ima dakle za predmet razmatranje o postanku i različitih promjena, što su se s našom zemljom od postanka do danas već sbile i koje će se u buduće sbiti. Zemljoznanstvo (geognosija) je pako nauk o sastavna, s kojih se tielo naše zemlje sastoji.

Vieć iz ovih definicija vidi se, da pojmove zemljoslovja i zemljoznanstva nije tako lako omedjašiti; jer govoreći o postanku i promjenah površja i o nutarnjosti naše zemlje, moraš zapeti o sastavine, s kojih je ona složena; a razmatrajući opet nasade, s kojih je zemlja sastavljena, nemožeš se ukloniti razmatranju, kako su ovi nasadi jedan za drugim sliedili. S toga su se ova dva pojma, geologija i geognosija, dugo vremena jedan mjesto drugoga rabili, te su tekar u novije vrieme, pošto je poviest naše zemlje, kao posebni dio obćenitoga prirodopisa, otresav se neizvjestnih gatanja, na čast sistematične znanosti podignuta, oba pojma točnimi medjami izmedju sebe razstavljena.

Rekao sam da je geologija novija znanost; neće dakle s gorega biti, ako prije, nego stanem govoriti o rezultatih geologičkih iztraživanja, koju reknem o razvitku same znanosti, od najstarije pa do naše dobe.

Buduć da je čovjeku zemlja, kao obitalište i tvorište njegova djelovanja najbliže, nije čudo, što su kod svih naroda veliki mislioci o njenom postanku i njenih promjena već zarana misliti počeli. Abstrahirajući od Pentateucha, koj se, mimogred budi rečeno, glede postanka zemlje s resultati geolog. iztraživanja u bitnosti slaže, napomenuti nam je mnienje o postanku zemlje nekojih znamenitijih grčkih filosofa.

Thales miletski mnijaše. da je zemlja sa svim, što je na njoj, iz vode postala. Istoga mnienja bijahu Xenophanes i Herodot. Ovi bijahu dakle neptunisti. Naproti njim tvrdjahu Heraklit, Zeno i Strabo, da je zemlja,

i sve na njoj, postala iz ognja. Ovo su opet plutonisti. Diogénes držaše, da je sve iz zraka postalo, a Aristoteles predstavljaše si zemlju kao neko živo iz različitih ustroja sastavljeno biće. Za Rimljane znamo, da nisu bili spekulaciji mnogo skloni, zato u njih ima malo tragova o filosofiji zemlje. Poslje rimske dobe nastade velika selitba naroda, s toga su znanosti do srednjega vieka posvema zašutile bile.

Tekar u srednjem vieku nalazimo nekoliko znamenitijih umova, koji su o poviesti naše zemlje svoje misli očitovali, kao što bijahu Talijan Fracastro (1517), koj se razpravljajući ob odkrivenih kod Verone morskih ljušturah upusti u razglabanje o postanku naše zemlje; Niemac Agricola, na glasu sa svojih mineralogičkih i geognostičkih iztraživanja; Francez Palissy, a najznamenitiji Danac Stenon, koj je iz horizontalno-ležećih nasada naše zemlje zaključio, da su se ovi njekoč iz vode utaložiti morali.

Videći, da su na nekih mjestih kroz horizontalne slojeve probili osovljeni nasadi, tumačio si jih je Stenon djelovanjem vulkaničkih sila, o kojih će niže govor biti. Dapače prema današnjim teorijam omedjašio si je St. i vrieme, kada su se ovi zemaljski nasadi složili, u posebne periode. U vrieme Stenova razmatranja držahu se Mojsijine kosmogonije jošte ad literam, s toga se nije usudio svoja iztraživanja dalje razvijati.

Iza ovih navedenih geologa pojavio bi se jošte po gdjekoj, tumačeći postanak zemlje i zemaljske nasade, kao što i našaste u njih okamine svaki na svoju ruku, nu to bijahu samo slabi pokusi u ovoj znanosti, koji su bez uspjeha ostali. Oko polovice minuloga stoljeća izišao je Buffon sa svojom hipotezom na vidjelo: po ovoj predmnivi odkinuta je zemlja od žarko-tekućega sunca nekom repaticom i bačena u svoj eliptički tečaj, kojim jošte danas okolo sunca obilazi, te je tekar poslje 34000 godina, izgubiv svoju od sunčane vruće mase donešenu toplotu, do onoga stepena ohladila, da se organički život na njoj pojaviti mogao. Gubeći u studeni prostor svemira sve većma svoju toplinu, ohladnula bi po njegovu mnienju zemlja poslje 90,000 godina na toliko, da bi sav organički život na zemlji propao, te bi onda sviet novo lice i nove stvorove dobio. S početka okružavaše po njegovu mnienju, vruću zemlju golema krugla vodene pare, koja se je kašnje, pošto je zemlja ohladnula, kao kapljevina na nju oborila, a iz ove oborine utaložila se čvrsta kora, koja je organičkomu životu za osnov služila. Naši štioci će malo dalje uvidjeti, da se Buffon ovom hipotezom podobro približio danas prihvaćenoj teoriji, po kojoj se posljednja vrst kamenja, tako zvano sedimentno kamenje iz vode na našoj zemlji utaložilo. Ovo mnienje razvio je osobitom točnošću glasoviti geognost Werner pod konac minuloga stoljeća, te je pod imenom neptunizma geologiji za temelj služiti imalo.

Naproti neptunizmu staviše potonji geologi plutonizam, hipotezu, po kojoj bijaše naša semlja s početka žarko tekuće tielo, te se iz ove tekućine, pošto je na površini ohladnula, malo po malo sastavilo prvo kamenje, koje najnižu koru naše zemlje sačinja.

Pošto su koncem minuloga i početkom sadanjega stoljeća veliki izumi na polju chemije, fizike i sravnjujuće anatomije dosadanjim hipotezam u pomoć pritekli, te su prema tomu izkopani ostanci organičkoga svieta prijašnjih viekova temeljitijemu nauku podvrgnuti, uzeše izvrstni umovi polje geologije, odprije samo hipotetičkim nagadjanjem obradjivano, svojski iztraživati, dobljene rezultate u sustav uredjivati, te tako osnovaše znanost, kojom se sviet danas pod imenom geologije ponosi.

Medju ove osnovatelje brojimo medju ostalimi osobito Horaca Ben. de Saussure-a, L. Bucha, J. L. Cuviera s njegovimi djeli: „recherches sur les ossements fossiles, discours sur les révolutions de la surface du globe“; Karla

Lyella, koj je svojim djelom „principles of geology“ (1830) za geologiju epochu stvorio; Aleksandra Brongniarta († 1847) s njegovimi djeli: „description géologique et minéralogique des environs de Paris“, „annales des sciences naturelles, classification et caractères minéralogiques des roches homogènes et hétérogenes“ i napokon najvećega učenjaka našega vieka, Al. Humboldta. Ovaj veleum nije, istina, nikakova novoga geologičkoga sustava stvorio, nu putujući po cieloj gotovo Europi, većoj strani Azije i Amerike, znao je duboko poznavanje prirode na vlastitim izkustvom sakupljena opažanja divnom točnošću uporavljati. On je prvi temeljito proučio i svietu odkrio sumjerni slog zemaljske kore pod svimi zemaljskimi pojasi, a što je najvažnije, on je prvi proučio i razjasnio izvor, zakoniti razvitaki suvislost sopaka (vulkana), a tim je i središtnu utrobu naše zemlje najvjerojatnije protumačio.

Pošto smo napomenuli, kako se pojam poviesti naše zemlje od tamna naslućivanja do jasnije vjerojatnosti razvijao, nacrtati nam je već sad sliku, kako današnji geologi postanak i promjene naše zemlje i njezina života predstavljaju, jer će nam to služiti za izhodište, s kojega ćemo o razvitku organičkoga života u različitih geologičkih dobah i o predpotopnom čovjeku suditi moći.

O prvom momentu postanka zemlje neima pitanja niti razglabanja u znanosti; najveći umovi svih vremena složiše se u tom, da je sviet stvoren, pa budući da izmedju stvorenja, kao neizmjerna čina neizmjerna bića pa izmedju uma čovječjega, kao ograničena bića leži ograničenim silam nedokučivo razmedje, prestaje biti znanost znanošću, kad bi neizmjernost izmjernošću dohvatiti htjela, tu nam se valja dakle pokoriti onomu: in principio creavit Deus coelum et terram. Nu priznavši sâm čin stvorenja, nebi dolikovalo čovječjemu umu, kad bi stvorcu pripisivao i dalnje plasticiranje zemlje. Ovdje je dakle umu čovječjemu dopušteno, pače mu njegova sve iztraživajuća i izpitujuća narav nalaže, da po analogiji poznatih mu prirodnih zakona, i po primjeru znanošću protumačenih pojava popita: kako se je zemlja iz prvobitna lica, što ga stvorenjem zadobi, do današnjega oblika razvila, pa da si onda prema svojoj snagi na stavljeno pitanje odgovori. Nu da se geologija, stavljajući i riešavajući ovakova pitanja na hipoteze oslanjati mora, te će dobar dio geologije, govoreći o prvobitnih promjena utrobe naše zemlje, uviek hipotetičan ostati, to je tako nedvojbeno, kao što je jasno, da zato njena ciena, samo ako se na temelju stavljenih predmniva izkustvom postignuti resultati slažu, od znanstvene ozbiljnosti ništa negubi.

Predposlav ovo, navesti ću sada Laplace-ovo mnienje o prvom razvitku zemlje, koje je danas od svih geologa poprimljeno.

Laplace mnije, da je naša zemlja kao što i ostali planete postala iz sunčane mase.

S početka naime treptijaše u bezkonačnom prostoru golema, iz same pare sastavljena krugla, koje je polumjer sizao od njena središta do najdaljnjega sadanjega planete. Budući da je njezina toplota mnogo veća bila nego toplota praznoga prostora, što ju je okružavao, to se je ona, okrećući se okolo svoje osi, na obodu sve većma ohladjivala, tim na ohladnutih mjestih sve većma sgušćavala, uslied sgušćavanja sve brže okretala, tako da su odaljena od središta mjesta, uslied sredobježne sile, toliku brzinu postigla, da su se otrgla, i otrgnuti komadi od svoje matice dotle odaljivali, dok je njihova sredobježna sa sredotežnom matičinom (sunčanom) silom u ravoviesje došla; tu su dakle otrgnuti komadi, t. j. planete, dakle i naša zemlja, pod upravom centrifugalne i centripetalne sile, koje jošte i danas svjetovi uprav-

ljaju, dobljene od svoje matice kolotanje nastavili a nastavljaju ga i dan danas.

Pošto se je otrgnuta krugla, sad već naša zemlja, neprestanim ohladjivanjem do nekoga stepena sgustnula, približe se čestice različitih u samoj zemlji već sadržanih tvari tako blizu, da su sad već fizikalne i chemičke sile svoje djelovanje započeti mogle, a ovim djelovanjem proizvele neizmjernu toplinu, koja je kadra bila sve prije do čvrsta sgušćene tvari u žarku tekućinu raztopiti. Uslied ove neizmjerne fizikalnimi i chemičkimi silami izvedene topline postala je iz prije plinaste, zatim u čvrsto sgušćene krugle, golema žarko-tekuća kap, okrećući se sveudilj okolo svoje osi od zapada prama iztoku, te je, budući kap, s ovakova okretanja postala na stožerih plosnata, a na polovniku trbušasta, koja su svojstva danas na zemlji matematičkom točnošću dokazana.

Odkinuti dakle od sunčane mase komad sastojaše sad već iz dviju krugala: žarko tekuće zemlje i okružujuće ju atmosfere. Oni najme elementi, koji su uz tadašnju temperaturu kao plinovi ili pare obstati mogli, odielivši se od tekuće mase, digoše se u vis, te sačinjavahu poput gustih magljuština prvobitnu atmosferu, u kojoj osim sastojina današnje atmosfere lebdjahu još i mnoge raztopljene sastavine današnje zemaljske kore i svih onih živalja, iz kojih se kašnje bilinstvo i živinstvo razvilo.

Ostavimo za malo atmosferu, te se vratimo k žarko-tekućoj jezgri naše zemlje.

Budući da se ova vruća tekućina nalazila u studenom (po Fourieru najmanje —50° Cels.) svemirnom prostoru, to je sasvim naravno, da se površje tekuće krugle naprama studenomu prostoru sve većma hladilo, te se tako iz spec. lagljih raztopina, n. p. bjelutka, sljude i gline s polja načinila najprije tanka, a dalnjim ohladjivanjem sve deblja te deblja kora, dočim su spec. teže raztopine, gotovo sve kovine, niže okolo središta jošte uviek tekuće ostale.

Kad bi se vruća jezgra zemlje dosta lagano i mirno ohladjivala bila, nebismo danas imali nikakovih kovina, jer bi u tekućem središtu zemlje sakrivene ležale; nu buduć da se površje tekuće mase, radi velike razlike izmedju zemaljske i prostorne topline dosta brzo hladilo, a osim toga se tekuća masa poradi kolotanja okolo svoje osi neprestano tresla i talasala, to se raztopine nisu mogle po hidrostatičkom zakonu tako slagati, da bi se spec. teže ozdol, a spec. laglje ozgor složile bile, već su na mnogih mjestih jedne s drugimi izpremiešane. Ovomu poremećivanju ravnoviesja, pa onda vulkaničkim silam, kao što ćemo niže vidjeti, imade se pripisati, da se kovine blizu sadanje zemaljske površine nalaze pomiešane s odnosno lagljimi sastojinami.

Prva kora, okolo tekuće jezgre sastavljena iz različitih slučenina alkalija, kao što su: kali, natron, gorčica, glina i kremenjača, bijaše s početka tanka, pa je upravo s toga silnimi plinovi i parami, što su se pod njom sveudilj razvijale, zatim borbom lučbenih slučivanja, nejednakim stezanjem raznovrstnih sastojina svaki čas ovdje probušena, nadignuta, ondje opet utisnuta. Ove sile, s kojih je takova promjena prvobitne zemaljske kore postajala, nazvane su plutoničkimi. Dugovječnim ohladjivanjem postade prvobitna kora već toli debela i tako čvrsta, da je plutoničkim silam odoljeti mogla.

Govoreći gori o žarko-tekućoj jezgri zemlje, ostavismo prvobitnu atmosferu, sastojeću iz gustih para i plinova, koji su zemaljsku jezgru poput gustih magljuština na okolo okruživali. Ako je ova atmosfera i bila mnogo hladnija od nutarnje zemaljske jezgre, to je ipak morala biti njena toplota mnogo veća od naše vruće vode. Nu ako se je neizmjerno vrüća jezgra zemlje s vremenom tako ohladila, da je na njenom površju debela kora po-

stati mogla, to se razumije, da je hladnija atmosfera napram studenu svemirnom prostoru tim većma ohladjivala. S ovakova ohladnuća sgustiše se u atmosferi vodene pare i raztopljene u njih sastojine, izlievahu se u silnih potocih na površje zemaljsko, pa, sakupiv se u golemih kotlinah, ponikvah i dolinah, sastaviše pramore, koje je sad kao novi faktor stvarajući i raztvarajući zemlju na vidjelo stupilo.

Budući da je pramore, sasvim različito od današnje vode sastojalo iz mnogih raztopljenih sastojina, to su ove sastojine, odlučiv se od vode, kao novi talog zemaljsku koru novimi nasadi pokrile, te je tako zemaljska kora na onih mjestih, gdje je pramorje ležalo, odlučenim talogom s polja sve deblja postajala, dočim se je s nutar sveudiljnim ohladjivanjem i nadalje jačala.

Ovakovi iz vode na zemlju oboreni čvrsti nasadi zovu se u geologiji neptuničke tvorine.

Pošto je prvobitna atmosfera sveudiljnim ohladjivanjem i odlučivanjem čvrstih taložina sve čišća a njezin tlak sve manji postao, moglo je već i sunčano svjetlo na zemlju probijati. Zrak, voda i zemlja bijaše ohladjela, magle se razidoše, a sunce se pomoli — eto potrebitih uvjeta za organički život.

Iza kako se je zemlja dovoljno s polja ohladila, te su se i ostali uvjeti za organički život pojavili, počeše se razvijati bilje i životinje, počam dakako od najnižih morskih pa sve do savršenijih morskih i kopnih vrsti. Nu pošto je već zemlja, debljinom svoje kore proti plutoničkim silam osigurana, obilovala svakovrstnim biljem i živinstvom, promieniše joj često puti lice i pokopaše sav organički život silne katastrofe vulkaničkimi silami izvedene. Valja nam dakle koju ob ovih sila reći.

Premda je zemaljska kora već podosta odebljala bila, ostadoše u njoj ipak s nejednakoga ohladjivanja i stezanja na mnogih mjesti rupe, šupljine i pukotine kroz koje je voda do vruće zemaljske jezgre prodrieti mogla, gdje su se silna dva neprijatelja, vatra i voda, sukobila. S ovoga sukoba dvaju golemih protivnika porodiše se silne pare i plinovi, koji, nemogav tiesnimi rupami i pukotinami na površje zemlje probiti, nadigoše svojimi orijaškimi silami zemaljsku koru na jednom mjestu, čim je na drugom isto tolika provalina nastala. Ove sa sukoba vatre s vodom postale sile, dizajuće i probijajuće zemaljsku koru, poznate su pod imenom vulkaničkih sila. Ovim silam imademo pripisati ne samo visoke gore i planine, s kojih je površina naše zemlje toliko neizjednačena, nego s djelovanja ovih vulkaničkih sila postadoše sve velike kopnine naše zemlje. S djelovanja ovih sila tumači se takodjer, da se kovine, koje bi prema svojoj posebnoj težini u dubljini zemaljske utrobe sakrivene imale biti, blizu zemaljskoga površja nahode.

Posljednjoj sveobćoj katastrofi, što su ju vulkaničke sile izvele, imade se pripisati postanak najviših zemaljskih gora i planina, jer pošto je zemaljska kora iza mnogovječnoga djelovanja vulkaničkih sila jošte većma odebljala, pojavljivaše se ovakovo djelovanje samo mjestimice, te je s ovih uzroka prestala promjena cielih mora i kopnina.

Iza silnih prevrata vulkaničke dobe približavaše se vrieme, da se vienac stvorenja, čovjek na zemlji pojavi.

Sastojbine zemaljske kore.

Neće s gorega biti, ako sad, upoznavši se s razvitkom naše zemlje, pa uzamši geognosiju u pomoć, projdemo sastojine, s kojih je kora naše zemlje sastavljena. Počam od njezina nutarnjega središta, nalazimo najprije:

a) Plutoničko kamenje, t. j. takovo, koje je samim ohladjivanjem žarke tekućine postalo: rulja (gneis) sastavljena iz bjelutka, živca i tinjca (glimmer); bliestnik (glimmerschiefer), sastavljen iz bjelutka i tinjca; škriljevac (thonschiefer), sastavljen iz istih sastojina kao i rulja, samo što je škriljast; pravapno i pradalomit; granit, složen iz istih satojina kao i rulja, samo što je zrnat (granum); sienit (sastavina ponajviše iz crvenkasta živca i crnkasta rogovca (hornblende); porfiri, vrst kamenja, sastavljena iz istih sastojina kao i granit, samo što se slogom razlikuje; imade jih više vrsti, nu svim služi za osnov živac, koj je bjelutkom ili augitom pomiešan; više vrsti kamenja, sienitu mineraloglčki i chemički veoma srodna, te od njega samo različnim razmjerom svojih sastavina različna, koje dolazi pod obćenitim imenom zelenovaca (grünsteine); basalt, nalik takodjer na sienit.

b) Prolomno (=eruptivno) kamenje, što je erupcijami vulkanskih sila postalo: trachyti, sastavljeni iz istih sastavina, kao i porfir samo u različitom razmjeru, i napokon lave, t. j. kamenite mase, koje su prolomom vulkaničkih sila preko nižih stiena prodrle, te onda na površju ohladjele, kao što se to vidi i kod danas rigajućih sopaka.

c) Neptuničko kamenje, koje je djelovanjem vode postalo, dočim se njekoje, kao ponajviše vapnenac, bivši u vrućoj vodi raztopljeno, iz vode odlučilo, pa onda u tvrdi kamen osušilo, a drugo, kao n. p. glinovac i pjeskovac, iz sdrobljena nižega stranom plutoničkoga, stranom prolomnoga kamenja postalo. Od neptuničkoga ili taložna kamenja ima sliedećih nasada: drobnjak (grauwacke), kameno ugljevlje, cehovac (zechstein), trias, jura, kreda, molasa, poplavica i naplavica.

Pod a) i b) naznačeno kamenje dolazi u geologiji pod imenom prakamenja (urgesteine) ili takodjer pragorja (urgebirge), a pod c) navedeni slojevi prelazne gore.

Premda se geologija, razmatrajući postanak, razvitak i različne promjene naše zemlje. kao što već gori napomenusmo, na mnogih hipoteza osniva. to ipak ima sigurnih podataka, iz kojih se zaključiti dade, da je naša zemlja nebrojenih godina trebala, dok se je iz prvobitna, chaotičkoga do današnjega stanja razvila.

Jedan od najvaljanijih dokaza velike starosti naše zemlje, jesu okamine organičkih stvorova, koji se iz utrobe naše zemlje izkapaju.

U ono doba, dok se kora naše zemlje sastojala samo s prakamenja (a, b), nije na njoj bilo jošte nikakova organičkoga života, s toga ćemo mi pragorje, jerbo nespada u zadaću, koju riešiti naumismo, mimoići, te se baviti s prelaznimi gorami i to ponajviše s gornjimi nasadi, koji nose u sebi ciele svjetove organičkih stvorova, kao nedvojbene dokaze silnih katastrofa i i davnovječne starosti naše zemlje.

Pošto je na zemlji i okolo zemlje postalo dovoljnih uvjeta za organički život, pošto se naime zemaljska kora i atmosfera dovoljno ohladila, te se iz ohladjene atmosfere oborila potrebita voda, a njezinim i atmosferičkoga zraka djelovanjem iz tvrdih stiena mekšega tla postalo, pojaviše se napokon i organička bića, i to najprije bilinstvo, za njim živinstvo.

Buduć da se u ono doba borbom fizikalnih i chemičkih elementa silna množina ugljične kiseline radjala, a ova kiselina je najobilnija hrana bilinstva, to je za ono doba moralo bilinstvo mnogo bujnije rasti nego danas, te je dalnjim čišćenjem atmosfere i vode ovaj razvitak sve laganiji, a bilje sve nježnijim postajalo.

Iza bilinstva sliedjaše živinstvo

Okamine.

Ostanci i znaci predhistoričkoga bilja i životinjstva, koji su u historičko doba iz zemlje izkopani, zovu se okamine (petrefakten) u širem smislu; oni pako ostanci predhistoričkih organičkih bića u kojih su organičke sastojine sasvim izčeznule, te su samo s česti ili posve rudnimi tvarmi zamienjene, zovu se okamine u tjesnijem smislu. Takovih okamina nalazi se u dubljini zemlje, počam od drobnjaka pa do naplavine, po cielom svietu, na njekih mjestih dakako više nego na drugih, te nam pokazuju veliko bogatstvo organičkoga života, koj se u različnih dobah predhistoričkoga svieta bio razvio.

Okamine nedadu se inače protumačiti, nego silnim djelovanjem plutoničkih, a ponajviše vulkaničkih sila.

Pošto se je naime more u zemaljskih nizinah sleglo, te u njem morsko, a na povišenih kopninah kopno bilinstvo i živinstvo kroz tisuće godina razvilo bilo do njekoga stepena, koj nam floru i faunu tadašnje dobe predstavlja, nadigoše vulkaničke sile, s uzroka gori navedenih, zemaljsku koru na jednom, a poniziše ju na drugom mjestu, tako su nizine prije vodom zalivene postale kopnimi gorami, a prijašnje suhe gore morskom dubljinom. S ovakovih uzroka si tumačimo, zašto danas morsko bilje i živinstvo na visokih gorah izkapamo, dočim kopno bilinstvo i živinstvo opet iz dubljine voda vadimo. Pa buduć da djelovanje vulkaničkih sila nije bilo ograničeno samo na pojedina mjesta, već se protezalo, kao što gori razložismo, na cielu površinu zemaljsku, te su, u različnih manjih dobah velikih predhistoričkih razdoblja ciele, više stotina miljâ prostrane kopnine onakovim dizanjem i padanjem postale, stvar je očevidna, zašto su sliedovi pokopanoga pod zemaljskimi razvalinami organičkoga života po cielom svietu rašireni.

Valja nam sad odgovoriti na pitanje, kako su ti ostanci predhistoričkoga organičkoga svieta u zemlji sačuvani, da se nisu u svoja prvobitna počela raztvorili.

Poznato je, da je atmosferički zrak radi kiselika, što ga u njem ima, najobičniji raztvaratelj sastavljenih tielesa, zašto se takovo tielo tim teže u sastavine raztvara, čim je većma od pristupa atm. zraka sačuvano. Kad bi se ovakovo sastavljeno tielo jošte od vode i topline čuvati moglo, to bi se onda u svojem prvobitnom stanju podobro cielo uzčuvati moglo. Kad su dakle predhistoričkimi katastrofami organička tielesa u dubljini zemlje pokopana, uzčuvana su doduše od zraka; nu toplina, koja se u pokopanom tielu s golema tlaka ležećih na njem nasada razvila, složiv se s vlagom, što je više ili manje svuda u zemlji ima, razvi djelovanje chemičkih sila, koje su sastavljeno tielo raztvarati počele; ali raztvaranje ovo, jer mu je nestalo najsilnijega raztvaratelja, zraka, uspjelo je samo donjekle, tako da su samo tekuće i mekanije česti s onoga chemizma propale, te su samo krute kao okamine sačuvane. Dapače ima primjera, gdje su i najnježnije česti takovu raztvaranju odoljele, kao što se vidi na izkopanih u Radoboju okaminah predhistoričkih buba.

Osobitu pozornost u geologiji saslužuje kameno ugljevlje, koje je postalo iz predhistoričkoga različnimi već prije napomenutimi katastrofami pokopanoga drveća.

Kada su naime biljevne česti, osobito drveno stabalje, vodom ili zemljom tako pokrite, da atmosferički zrak do njih neima pristupa, onda se takovo bilje, odnosno drveće samo nepodpuno u svoje česti raztvara. Buduć da se drvo sastoji ponajviše iz kiselika, vodika, dušika i pretežnije česti iz ugljika to se nesavršenim raztvaranjem kiselik i vodik izluči iz drva u obliku ugljične

kiseline, vode, barežnoga plina, a pretežniji dio ugljika s nješto dušika i njekimi uljenastimi i smolenastimi primjesi ostane neraztvoren, te su s njega preostale i otvrdnule drvene česti više ili manje smedje ili crne.

Kamena ugljevlja ima dvoje vrsti, smedje i crno kam. uglevlje.

Ima smedja ugljevlja, koje je tako crno i svietlo, kao i tako zvano crno ili u užem smislu kameno ugljevlje, te ga je od ovoga samo tim razaznati, što je ono novijega poriekla, dakle se nalazi u kašnjih geologičkih nasadih, a pratioci su mu ponajviše jantar, sumpor i sumporni kućadan, a ovo je starijega izvora (iz drobnjaka), ima u njem više ugljika, manje kiselika i vodika, a pratioci su mu sumpor i kamenita sol.

Budući da je crno kameno ugljevlje mnogo starije dobe, dakle mnogo većemu tlaku složenih nad njim geologičkih nasada izvrženo, te je u doba, kad je ovo drveće zarušeno, zrak i voda mnogo toplija bila, s toga se crno ugljevlje uz ovakove okolnosti u podpuniji ugljen pretvoriti moglo nego smedje, kod kojega ovi faktori nisu u onom stepenu sudjelovali kao kod prijašnjega.

Pošto smo se s okaminami bilinstva i životinjstva upoznali, prelazimo već sad na pojedine nasade neptuničkih tvorina i njihovih okamina, te ćemo se, prešav nješto brže preko starijih tvorina i njihovih okamina, više zabavljati s novijimi, koji su našoj zadaći više u prilog.

S obzira na različit položaj nasada i na sastojine neptuničkih tvorina, a osobito s pogleda na okamine, koje se u njih nahode, razdieliše geologi ove tvorine na tri razdoblja (epochen), koje takodjer tvorbami (formacijami) i to prvodobnimi, (primäre) drugodobnimi (secundäre) i trećodobnimi (tertiäre) tvorbami zovu. Pošto se u svakom od ovih razdoblja razvilo prema uvjetom tadašnjega svieta bilinstvo i živinstvo do najvišega stepena, pokopaše ga prevratne geologička katastrofe pod zemaljskimi razvalinami, iza kojih nastade drugo razdoblje i s njim drugi, od prijašnjega, različitiji organički život, dok se ovaj kao i prijašnji, a za njim i život trećega razdoblja nesvrši.

a. Prvodobne tvorbe. U ovu tvorbu spada od gori pod c) naznačenih neptuničkih nasada drobnjak i kameno uglevlje. Buduć da je u ovodoba jošte malo kopna bilo, to je raslo samo morsko bilje i živjele samo morske životinje, ponajviše ribe, s toga se ovo razdoblje zove takodjer vladanje riba. Debljinu prvodobnih tvorba računaju na 20,000 stopa.

U drobnjačkih nasadih nalazi se od bilinstva stranom niže morsko bilje, kao haluge, gljivače (fucoide), stranom veliko stablasto bilinstvo, iz kojega je u sliedećem nasadu kameno ugljevlje postalo. Mnogo više nego bilinstva sačuvalo se u ovih nasadih životinjstva, kao što su zoofiti: aulopora, catenipora, cyathophyllum itd.; od zrakara tako zvani enkriniti, s kojih su cieli vapneni nasadi postali, tentakuliti itd.; od mekušaca ima osobito mnogo rukonoga (brachiopoden), manje školjkara i puževa, nu tim više glavonoša (cephalophora), n. pr. nautila i amonita; od crvi dolaze kućice serpula; od korepnjaka su nebrojenom množinom zastupani trilobiti; od paukovaca i buba neima niti traga, nu tim mnogobrojnije su okamine riba i to od cakljenača nepravilnjače i pravilnjače (sravni moje „životinjars.“ str. 161.)

Iznad drobnjaka leži tvorba kamena ugljevlja sastojeća iz dva sloja, dolnjega, tako zvanoga brežnoga vapna, i gornjega tako zvane crvene smiesi. Debljinu dolnjega nasada računaju na 500 do 1000 stopa, a gornjega na 600 stopa.

Da je dolnji nasad morska taložina, vidi se s toga, što u njem ima množina ostanaka morskih životinja, a kamenu ugljevlju neima traga.

U gornjem nasadu ima silna množina kamena ugljevlja, nedvojbenih svjedoka njekadašnjih šuma bujna drveća, koje je geologičkimi katastrofami propalo. Ono drveće nalikuje današnjim presličinam (calamarien), prapratnjaćam (filices), lepidodendrom, crvotočinam, nu nadkriljivalo je debljinom i visinom naše današnje stablasto drveće, dočim naše današnje u ona plemena spadajuće bilje jedva nekoliko stopa domašuje, te spada ponajviše u zeline (kräuter). Ima u ovih ugljinatih nasadih takodjer okamenjenih svjedoka propalih životinja, te su iz nižih nasada jošte srodne životinjam prijašnje drobnjačke tvorbe, dočim ovakove srodnosti u viših, dakle novijih nasadih sve većma nestaje, nu zato se nove vrsti sladkovodnih školjkara, buba, paukovaca itd. pojavljuju.

Od riba dolaze njeke vrsti već izumrlih ajkulača i pravilnjača (ganoidea).

b. Drugodobne tvorbe zauzimlju cehovac (zechstein), trias, juru i kredu; svaka od ovih tvorba sastoji se kao i prijašnje iz više različnih slojeva, koje nespada u našu zadaću potanje razmatrati. Organički razvitak, osobito životinja biva sve savršeniji, dočim nesavršenijih vrsti iz prvodobnih tvorba sve većma nestaje.

U cehovačkoj tvorbi ima fosilnoga bilja malo; od životinja ponješto polipa, zrakara, mekušaca, samo puževa i glavonožaca najmanje; ribe ponajviše istoga oblika, kao iz prvodobnih tvorba.

Iz trijasnih nasada malo bilja, jošte same jednosupke (monocotyledonen), te barešnjače.

Od polipa i mekušaca i riba nerazlikuju se životinje mnogo od prijašnjih tvorba, znamenitija vrst živinstva jesu dvoživci, od kojih su se prve vrsti već u cehovcu pojavile, a sad se u velikih i čudnovatih oblicih sve većma razvijaju te nazvieščaju gospodstvo dvoživaca, koji drugodobne tvorbe karakterizuju. Druga znamenitost iz trijasnih slojeva jesu ostanci i okamenjeni sliedovi ptica, koje su se u ovo doba prvi put pokazale.

Iz jurske tvorbe nerazlikuje se bilje jošte mnogo znatnije od prijašnjih tvorba; i životinje nižih redova nalikuju prijašnjim, samo što ih više dolazi od korepnjaka, a osobito buba iz svih gotovo razreda.

Dvoživci, gledeć na veličinu i čudnovati oblik tjelovna ustroja, postigoše u ovo doba vrhunac svojega razvitka, jer ima gušterovaca 40 do 50 stopa dugačkih, i to ne samo povodnih, nego. sudeć po njihovu krilima providjenom tielu, kao što je pterodactylus crassirostris, i na kopnu i u zraku živućih.

Posljednja tvorba iz ovoga razdoblja je kreda, koja se i biljem i raznoličnošću živinstva sve većma današnjemu životinjstvu približuje. Živinstvo ove tvorbe razlikuje se od prijašnjih tim, što vrsti i rodova istih redova sve više ili posve nestaje, dočim se slične vrsti i različnim oblikom i množinom s nova pojavljuju; tako sastavljaju kućice njekih mekušaca ciele nasade sadanjih gora.

K ribam prijašnjih tvorba dolaze nove vrsti cycloida i ktenoida, kojimi se ova tvorba našoj dobi približava.

Dvoživci golemih oblika vladaju jošte uviek; sisavcem neima jošte traga, nu od ptica nalazi se podosta sliedova.

c. Trećodobne tvorbe. Simo spadaju samo tako zvane molase.

Neima tomu davno, što su zemljoslovci mislili, da je iza drugoga geologičkoga razdoblja i izmedju dobe, kad se čovjek na zemlji pojavio, samo jedno razdoblje sliedilo, u kojem se životinjstvo prije historičke dobe do najvišega stepena razvilo bilo, te je iza njega, pošto mu je organički sviet

posljednjim pojavom geologičkih katastrofa u razvalinah posljednji put nadignutih gora pokopan, današnje historičko doba svanulo. Nu sravnjivajući razvitak organičkih stvorova drugodobnih tvorba, naročito krednje dobe s razvitkom posljednjega geologičkoga razdoblja, mora se opaziti izmedju jednoga i drugoga razdoblja golemi skok, kakov se ipak u prirodi dopustiti nemože. U krednih tvorbah jošte oriaški gušterovci, u sliedećem razdoblju neima im već traga; ondje jošte prevaga morskih stvorova, navlastito polipa, mekušaca, i riba, a ovdje preteżniji život kopnih organizama; a što je najčudnovatije, ondje gotovo niti traga sisavcem, a ovdje najedanput bujni razvitak raznolikih i golemih sisara, te u obće velika sličnost onodobnoga živinstva s našim. Kako da se protumači ovaj skok? Protumačili su ga veliki francezki zemljoslovci Cuvier i Brongniart, odkrivši blizu Pariza u monmartreskih nasadih okamina predhistoričkih životinja, koje prema njihovu organizmu i geognostički poznatim sastojinam zemaljske kore nisu mogli uvrstiti niti u predposljednje razdoblje krednih tvorba a niti u posljednju predhistoričku dobu. Tim se je odkrićem izpunio mišljeni jaz izmedju ova dva razdoblja, te se složiše u tom, da ima jošte i trećodobnih tvorba, pod imenom m o l a s e, koje su prelaz iz krednih tvorba u tako zvanu poplavinu (diluvium).

U prijašnjih geologičkih dobah protezahu se isti te neprekinuti nasadi zemaljske kore u obće na daleko, dočim su u potonjih mjestimice drugimi prekinuti. Takove prekinute nasade nalazimo osobito u molasi, a što je najvažnije, ovi slojevi su na mnogih mjestih kano u posebnih više milja prostranih nizinah, tako nazvanih kotlinah (becken) složeni.

Odkriti ostanci organičkih stvorova iz ovoga razdoblja pokazuju, da je ovdje vladala borba jošte izmedju mora i kopna, jer se nahode u zemaljskih ruševinah izmjenito morski i kopni organizmi.

U prijašnje predavno doba, dok je jošte zemlja i atmosfera, kao što i okružujuća ju voda toplija bila, nebijaše po cieloj zemlji velike razlike u toploti, bijaše dakle svuda isto od prilike podneblje; nu pošto su se tečajem viekova ovi faktori promienili, nastadoše na površini zemaljskoj nejednaka podneblja, te je ova razlika bila već u vrieme trećodobnih tvorba, premda jošte niti iz daleka tolika, kolika u sliedećem posljednjem predhistoričkom razdoblju; a nekmo li u sadanje historičko doba. Ova razlika počela se početkom molasnih formacija razvijati, te je sa svakom novijom dobom rasla.

Kao prijašnje, tako se sastoje i molasne tvorbe s više hrpa nasada; geologi ih shvatiše u tri hrpe: dolnju ili e o c e n s k u, srednju ili m i o c e n s k u i gornju ili p l i o c e n s k u hrpu.

Od ovih nasada nahode se u njekih zemljah, dakako uviek samo u kotlinah sverti, a negdje samo po koja hrpa; u našem Zagorju n. pr. ima najvećma pliocenska hrpa.

Ove tvorbe su osobito obilne bilinskim organizamom i to kopnim i morskim. U ovom razdoblju pojaviše se od bilja najprije d v o s u p n i c e, kao: crnogorica, spadajuća s velike strani u rod današnje crnogorice, javori, briesti, dublje, orasi, vresike itd., u južnoj Europi nalazi se velikih pôma, što je ujedno dokazom, da je u ono doba ovdje mnogo toplije podneblje vladalo. Množinu tadašnjih velikih šuma pokazuje obilnost smedjega ugljevlja, što se danas iz trećodobnih tvorba izkapa. Položaji i nalazišta ovoga ugljevlja svjedoče, da su tada potopi veliku rolu igrali, te da je silno drveće, s kojega je smedje ugljevlje postalo, vodom na svoja mjesta sneseno.

Od životinjstva počam od najnižih organizma pomnožiše se životinje i brojem i različnimi oblici. Tu ima okamina njekadašnjih n e v i d a, koji svojimi sićušnimi oklopi danas čitave gorske nasade sastavljaju. — Š k o l j k a r i i p u ž e v i su danas živućim tako slični, da ih jedne od drugih jedva raz-

lučiti možeš, to isto valja od mnogih paukovaca i buba, od kojih, kao što se iz okamina u Radoboju našastih vidi, mnogi rodovi jošte i danas živu. Isto valja o ribah cycloidea i ganoidea, koji u obratničkih morih jošte i danas živu. U kratko da rečemo: i oblik bilinstva i živinstva približuje se sve većma današnjoj dobi.

Najznamenitije je ovo treće razdoblje sa sisara, koji su se ovdje prviput pojavili i do goleme veličine i čudnovatih oblika razvili. Tu bijaše povodnih sisara svakojake struke. a osobito mnogobrojnih krupno-kožaca (pachyderma), kojih je tečajem vremena opet s veće strane nestalo. Na dugotrajnost ovoga razdoblja valja s toga zaključiti, što se živinstvo od svoga postanka toli mnogobrojno razvilo i što su tečajem ove epoche mnogi rodovi posve izginuli.

I ovomu razdoblju učine konac obćenite geologičke katastrofe, s kojih su morske i sladke vode cielu zemlju, ili barem najveći njeni dio poplavile, i cieli tadašnji organički sviet posljednji put pokopale, a iza ovoga razdoblja nastupi tako nazvana

Potopna doba.

Potopna ili tako nazvana diluvijalna doba je prelaz iz trećodobne u historičku epochu, dakle pada u posljednju predhistoričko razdoblje. Njeki, osobito stariji geologi pribrajaju diluvijalno trećodobnomu, dakle molasnomu razdoblju, dočim noviji potopnim razdobljem novu četvrtu, dakle posljednju predhistoričku dobu otvaraju. Da se tim niti u položaju novih geologičkih slojeva niti sahranjenih u njih okamina u bitnosti ništa nemienja, jest očevidno, jer je to svejedno, je li diluvijalne tvorine uzmemo za svršetak molasnih tvorba, ili pako za početak sliedećih diluvijalnih nasada. Posljednjimi katastrofami, kojimi su trećodobne tvorbe završene, promienjena je ciela površina naše zemlje posljednji krat, jer je njeno lice u bitnosti danas ono isto, koje bijaše koncem rečenih katastrofa; velimo, da je lice naše zemlje u bitnosti danas ono isto, jer premda je i u diluvijalno doba lice zemlje promienjeno, bijahu promjene ove više lokalne, te neimaju one obćenitosti. što su ih imale promjene prijašnjih geologičkih doba.

Da je pako i diluvijalno doba imalo svojih. prem više mjestnih nu ipak silnih katasrofa. vidi se iz potopnih tvorina razdrobina, koturina (trümmer- und rollsteine), sitnijega pieska, ilovače, koje se u ovakovu sastavu i položaju nenalaze u nijednih prijašnjih tvorbah, zatim se isto vidi takodjer iz tako zvanih košćenih proloma (knochen-brechen) i spilja košćenica, te napokon iz tako zvanih dovaljinah kao što ih Francezi zovu „blocs erratiques“

Najznamenitije od ovih tvorina jesu spilje i dovaljine. Spilje sú prostrane šupljine u vapnenatom tlu, izpunjene muljnimi nasadi, u kojih se nalaze kosti različitih životinja iz one dobe, a dovaljine su veliki komadi kamenitih stiena, kojih samotno razbacanih na njekih prostranih mjestih na tisuće ima. Dovaljine su bile do nedavna geologom velika zagonetka; takovih golemih dovaljina ima u dolnjoj Švajcarskoj i u dolinah jurskih planina velika množina, a jošte više u velikih ravninah sjeverne Njemačke, Ruske i Poljske. Kako i odkud su prispjeli u ove ravnine golemi po stotinu centa težki balvani, gdje mnogo milja na daleko neima nikakova brda, a jošte manje stiena ovakovih sastavina? Pošto su zemljoslovci uzporedili ove siede svjedoke predhistoričkih viekova s drugimi gori napomenutimi tvorinami složiše se u tom, da su ove balvane silni potresi gora u predhistoričko doba njegdje od kamenitih gora odkinuli, a silni valovi razlivenih voda da su ih u

današnje ravnine dovaljali. U ovoj predmnivi potvrdi ih i chemička raztvorba, koja je pronašla, da su švajcarske dovaljine istoga mineralogičkoga sastava sa stienami švajcarskih alpa, a poljske i ruske dovoljine da se slažu samo sa stienami, što ih danas u Skandinaviji ima.

Diluvijalnimi nasadi označena je prostrana ravnina Hrvatske izmedju zagrebačkih, banalskih, pakračkih, daruvarskih, gjurgjevačkih, kalničkih gora i izmedju Ivančice.

Toli bilinstvo koli životinjstvo diluvijalne dobe nalikuje današnjoj dobi na toliko, da nalazimo ostanaka istih rodova, dapače istih vrsti, koje jošte danas rastu i živu; a što se napose životinjstva tiče, to je u njega najznamenitija golema veličina i njegovo geografičko razprostranstvo. Tako se nalaze stranom pojedine kosti, a stranom cieli kosturi od slonova, tako zvanih mamuta (elephas primigenus), mastodonta, begemota i nosorožaca, zatim mnogih krezubica, a izmedju njih najznamenitiji tako zvani mylodon robustus, i najveća od kopnih životinja missourium, koj bijaše 30 stopa dugačak i preko 15 stopa visok. Od preživača valja napomenuti veleroga jelena (cervus magnoceros), i golema bivola (bos priscus). U spiljah i košćenih prolomih nalazi se našim konjem sličnih kopitara u južnoj Ameriki, gdje danas ovaj rod životinja neživi.

Od zvjeradi nalazi se ostanaka od mačjadi, nalik na današnje lavove, tigre, zatim hiena, pasa i medjeda. Ove posljednje vrsti nahode se ponajviše u spiljah muljem izpunjenih, odkud se zaključiti dade, da su vodom nutar nanošene.

Najznamenitije je to, da se od životinja, koje u naše doba živu samo u vrućih obratničkih krajevih, nalaze fosilni ostanci ne samo u današnjih umjereno toplih, nego u istih studenih sjevernih krajevih. Tako znademo, da slonovi danas živu samo u Aziji i Afriki, a u diluvijalno doba življahu daleko preko polarnoga pojasa, dapače u današnjoj Sibiriji, gdje se sad s izkopanom slonovom košću predpotopnih mamuta velika trgovina tjera. Srodne današnjim lavom i tigrom vrsti izkapaju u Njemačkoj, Francezkoj i Englezkoj.

Razmatrajuć one predpotopne tako daleko prama sjeveru živuće životinje, kojih današnji srodnjaci ponajviše u vrućih pojasih živu, misle jedni geologi, da je u ono doba bilo podneblje po cieloj Europi i na istom sjeveru mnogo toplije od današnjega, paće tvrde neki da je bilo iste toplote s današnjim obratničkim podnebljem, te je posljednjom katastrofom, s koje su i oni orijaški svjedoci predpotopnoga svieta propali, u današnje studeno podneblje promienjeno.

Drugi opet misle, da za protumačenje toli dalekoga geografičkoga razprostranstva onih slonovaca i mačjadi nije od potrebe, da se uzme tolika razlika diluvijalnoga i današnjega podneblja, jer da su tadašnji mamuti prema studenijemu podneblju ustrojeni bili, kao što se vidi iz našastih u sibirskom ledu zamrznutih pojedinaka, koji su gustom dvostrukom dlakom odjeveni bili, a drugo, da životinje, kojih se ostanci u današnjih sjevernijih stranah nahode, nisu ipak bile iste vrsti, koje danas u toplih krajevih živu, već da su bile različne za studenije podneblje ustrojene vrsti.

Nu ovo oboje mnienje dade se složiti; jer kao što nas cieli bujniji razvitak i bilinstva i životinjstva sili priznati, da je u diluvijalno doba u istih sjevernih krajevih toplije podneblje vladalo nego u naše doba, to opet nije od potrebe da se prizna za ove krajeve današnje afrikansko podneblje, jer se tomu protivi, kao što već napomenusmo, za studenije pojase uredjeni organizam na sjeveru našastih ostanaka. S toga pako što se u europejskih stranah iz diluvijalne dobe nalazi mačjadi slične današnjim lavom i tigrom, koji samo u vrućih pojasih živu, dočim im u Europi traga neima, nevalja zaklju-

čiti, da je zato u ovih stranah i ono doba toli golema razlika podneblja bila; jer valja znati, da su mnoge zvjeradi čovječjim nastojanjem već u historičko doba iztriebljene u Europi, gdje bi ih možda inače jošte i danas bilo na nekadašnjih predpotopnih mjestih, premda je sad ovdje srednja godišnja toplota mnogo manja od njihova sadanjega područja. Iz starih pisaca znademo, da je lav jošte u historičko doba u današnjoj Grčkoj živio, a o bengalskom tigru je i danas poznato, da dopre prema sjeveru do 50⁰ širine. Ako se dakle znade, da je zvjerad mačjega plemena tako široko prostranište jošte u historičko doba imala, zašto ga nebi bila imala u diluvijalno doba?

Ako se dakle prema ovomu što dosad navedosmo i neda zaključiti, da je u onih stranah, gdje se danas nalaze okamine životinja samo u obratničkih pojasih živućih, vladala današnja obratnička toplota, to ipak stranom iz velikoga geografičkoga područja tadašnjih životinja, stranom pako iz bujnije od današnje vegetacije sjevernih krajeva svakako dopustiti moramo, da je ona toplota ipak od današnje veća bila.

Gledeći na to, da se je ta toplota do današnjega podneblja samo nakon dugačkih viekova sniziti mogla; da su se duboki nasadi od pieska, ilovače i mulja samo malo po malo, i to po svoj prilici nakon opetovanih poplava složiti mogli; da su tečajem diluvijalne epoche mnoge životinje malo po malo izginule, te novijim mjesto ustupile, u obće: da su se izmedju trećodobnih, molasnih tvorba i početka historičke dobe na površini naše zemlje, u bilinstvu i životinjstvu takove promjene izredale, koje dugotrajnih upravo geologičkih doba trebaju, to ćemo dopustiti morati, da se trajanje tako zvane diluvijalne dobe na tisućljeća mjeriti mora.

(Konac sliedi.)

Hrvatsko-slavonske vode rudnice.

Opisao

Dr. Franjo Jakov Tkalac.

U ovom će se članku pripoviedati o ljekovitih vrelih naše domovine, od kojih su nekoja lučbeno iztražena, i na daleko probitačan glas o sebi razniela, druga pako niesu kvantitivno analizirana, nu ipak se radi svoga dobra djelovanja često pohadjaju. Napokon ima još nekih vrela, koja su obćinstvu malo poznata i pristupna. — Sva ću ova vrela, držeć se njihovih lučbenih sastava, razdieliti u sliedeće razdiele:

A) Kiselice (Säuerlinge).
B) Slane vode ili slanci (Kochsalz-Wasser-Soolen).
C) Jodom nasićena (Jodhältige).
D) Sumporne toplice (Schwefelthermen).
E) Indiferentna ili laka (Indifferente).
F) Željezom nasićena (Eisenhältige).

A) Od kiselica imademo dva vrela, koja su obćinstvu već dobro poznata i dovoljno se pohadjaju, i to Jamnica u zagrebačkoj županiji i Lasinja u prvoj banskoj krajiškoj pukovniji. — Od onih, koja se još nepohadjaju, poznata su mi samo: Opatovac u križevačkoj pukovniji i Kamensko pod Karlovcem

„Kiselice" zovu se zato, jerbo imaju u sebi znatnu množinu ne samo svezane, nego i proste kiseline ugljične, koju lako po pjenjenju (musira-

nju) spoznamo, kada pomiešamo kiselicu s drugom kojom jačom kiselinom n. p. octenom, vinskom ili sol̈ičnom.

1) Jamnica. [1]) Ovo vrelo izključih u svojem opisavanju iz reda alkaličko-saliničkih kiselica, osobito od rogatačke slatine, s kojom su ju dosad u istu kategoriju stavljali, i to na temelju malene množine sumporno-kiseloga natrona, a s druge strane radi velike množine chlornatrija, premda bi skoro nemoguće bilo strogo opredieliti pojedine kiselice.

Ja sam Jamnicu, kako rekoh, uvršćivao medju alkaličke, dočim ju je c. geolog. družtvo, upravo radi velikoga sadržaja chlornatrija, kao što sada sam priznajem, većim pravom medju alkaličko-muriatičke brojilo.

Pobliže opisivanje ove od Zagreba 3½ ure odaljene kiselice može se naći u mojoj razpravi, koju ću na skoro izpravljenu opet izdati.

Lučbene česti dvaju od bečkoga c. geleologičkoga zavoda iztraženih glavnih vrela nalaze se u sliedećoj skrižaljci:

	I. Starije vrelo.	II. Novije vrelo	III. Novije vrelo, nakon poduže suše
	U 1 funti =	7680 grana vode.	
Sumprno-kisela pepeličnika (Schwefelsaures Kali)		tragovi	
„ kisele solajke („ Natron)	7.088	9.098	9.984
„ kisela vapna („ Kalk)	2.626	3.072	3.456
„ kisele magnezije („ Magnesia)	0.061	0.054	0,069
Ugljično-kisele magnezije (Kohlensaure Magnesia)	—	—	—
„ „ solajke („ Natron) .	22.087	22.180	22.272
„ kisela vapna („ Kalk) . .	2.818	2.841	2.895
„ „ željezokisca („ Eisenoxydal)	0.752	0.642	0.606
Kuhinjske soli (Chlornatrium)	7.741	10.337	11.988
Jodnatrija (Jodnatrium)		Tragovi	
Kremenične kiseline (Kieselsäure)	0.491	0.445	0.537
Caesija i Lytija (Caesium, Lythium)	—	—	—
Mangana i kostično-kisele ilovače (Mangan und phosphorsaure Thonerde)	—	—	—
Organičke substancije	0.138	0.107	0.123
Proste ugljične kiseline (freie Kohlensäure) . . .	0.537	0.668	0.729
Poluvezane i proste uglič. kiseline (Halbgebundene und freie Kohlensäure)	—	—	—
Iznos krutih sastojbina	44.339	49.443	52.659
Toplina u lipnju	12°R.	10°R.	10.50°R.
Specifična težina	1.00762	1.00843	1.00900
Tek		alkalično slan.	
Reagira (djeluje) na lakmus-papir . . .	alkalično, t. j. ostaje papir modar.		

Iza poduljega stajanja pokazuje taložina (Niederschlag) trakova od FeO CaOSO3 i CaOCO2. Miris nikakov. Boja biela, udara nešto na zelenkastu, nu poslije uztrajne ljetne suše postane kod punjenja neznatno mliečna (milchig); ali poslije kratkoga mira opet se izbistri.

Upotrebljuje se za kupanje i ljekovito piće, osobito sa sirutkom i mliekom, kao i Gleichenberžka voda; osim toga razpošilje se množina (60,000 do

[1]) Dr. Tkalac „Jamnica“ u Zagrebu 1863, i Michael v. Kunić „Jamnica“ Agram 1831.

80.000 boca) kao kiselica u obližnje pokrajine; u novije vrieme i u Beč i Biograd.

Za sada stoji pod upravom domaće zemaljske vlade, koja će se bez dvojbe i odsele brinuti o shodnom uredjivanju toga vrela i mjestanca.

2. Lasinja 4 sata od Zagreba, od Jamnice samo riekom Kupom odieljena, u prvoj banskoj pukovniji, bijaše u najnovije doba po Dr. i profesoru Schneideru kemički analizirana, [2]) koji ju na temelju njezinih sastojbina uzporedi sa vrelom „Vichy Coelestinskim" u Francuskoj. Njegovo dakle uvršćivanje ovoga vrela medju alkalična dokazuje, da sam i ja razložito ovamo našu Jamnicu uvrstio.

Sastojbine ove jesu;		U 1 funti vode = 7680 gr.
Sumporno-kisela pepeličnika		1.227
„ kisele solajke		2.251
Ugljično-kisele magnezije		1.132
„ „ solajke		25.961
„ kisela kreča		3.769
„ „ željezo-kisca		0.112
Kuhinjske soli		7.521
Jodnatrija		tragovi
Kremenjače		0.119
Caesija i Lythija		tragovi
Mangana i kostično-kisele ilovače		„
Organičkih čestica		„
Proste ugljične kiseline	K. Z.	462.817
Poluvezane i proste ugljične kiseline	K. Z.	21.789
Iznos krutih sastojbina		42.122
Temperatura vode		8.82°R.
Specifična težina		1.00636

Kad poduže stoji, učiniti će se tamno-žuti, jedva opazljivi talog. Mirisa neima nikakova. Boja bistra i ponešto na zelenkastu zaudara.

Ova se voda kao i Jamnica samo za piće i kupanje upotrebljuje, a kao kiselica razprodaje se do sada samo u obližnjih okolicah, nu manje, nego li Jamnica. Ovo se ljekovito vrelo nepolazi tako živo i mnogobrojno, kao Jamnica — pobliže ob ovoj kiselici vidi. [3])

3. Opatovac. Ovo mjestance leži u vojakovačkoj kumpaniji, križevačke pukovnije; za $2\frac{1}{2}$ sata od Križevca; za $1\frac{1}{2}$ sata od toplica varaždinskih, od kojih ga ljubelska gora dieli. Na koliko sam iz geognostičkoga protraživanja g. vrh. župana Vukotinovića i c. geologičkoga družtva izviditi i saznati mogao, mora to vrelo izvirati iz pologa krečevitih treće tvorbe. Mjesto je ovo zaokruženo starijom trećom tvorbom, i to: litavskim krečem (Leithakalk), pjeskovitim i laporastim kamenom. Vodu ovu dobio sam ove zime, te sam ju kemički qualitativno analizirao, dočim sam si kvantitativnu analizu za shodnije vrieme, naime za ljeto pridržao.

Voda ova reagira odlučno kiselo. — Boja joj ponešto na zelenkasto zaudara. Miris udara ponešto na sumporno-vodični plin. Tek joj je znatno slan, i na kiselo udarajući.

Temperatura vode, kako sam ju ja dobio, iznosi . . . . . . 9.6°R
Specifična težina 1.00702

---

[2]) Izviešća c. akademije znanosti. 1862.

[3]) Dr. Hinterberger. „Topusko." Wien, Braumüller 1863; i M. v. Kunić „Jamnica." — Agram. 1831.

S octenom kiselinom dižu se u znatnoj množini iz nje mjehurići, koji dolaze iz razvitka stranom proste, stranom na natron vezane ugljične kiseline, radi čega, i s obzira na znatnu množinu ugljično-kiseloga natrona sa obilatim sadršajem kuhinjske soli, ima se ovo vrelo takodjer u kiselice i to natronske uvrstiti (Natronsäuerlinge.)

Ukupna množina krutih sastojbina u jednoj medicinalnoj funti ili 5.760 grana iznosi po mojem iztraživanju . . . . 34.860 gran. dakle bi u običnoj funti ili 7680 grana iznosila po prilici . . 43.575 gran. Od ovih sastojbina najznatniju čest sačinjava ugljično-kiseli natron (do 24 stot.), zatim kuhinjska sol (do 10.5 stot); osim toga pronadjoh
ugljično-kiseloga kreča
sumporno „ „
tragove od gvoždja
sumporno-kiseloga kalija i
„ „ natrona.

Da li se zbilja prije napomenuti sumporno-vodični plin (Schwefel-Wasserstoffgas) u vodi samoj, t. j. u izvoru njezinu nalazi, ili se pako poradja rastavljanjem (Zersetzung) organičkih substancija, koje se kraj vrela nalaze, to nemogu za sada stalno odlučiti: moguće je i skoro bezdvojbeno, da ova voda stoji u savezu sa pologom kamenoga smedjega uglevlja, koje se u onoj okolici nalazi, pak odavle dobiva valjda i „prostu kiselinu ugljičnu“.

Da li se pako pomenuti plin radja i u ovo vrelo dopire rastavljanjem sumpornoga željezo-kisa (Schwefelkies), koji se inače u ovom ugljevju umiešan nalazi, ili rastavljanjem drugih kojih sumpornih spojina, gledati ću, da što prije, na koliko mi bude moguće, razjasnim.

4. Kamensko, kiselica kraj Karlovca. Niti od ovoga vrela nije bilo meni ove zime moguće vode dobiti; nu u nastavku razprave prijaviti ću obširnije o tom vrelu s kvantitivnom analizom.

B) U slance spadaju one vode, u kojih kuhinjska sol (Chlornatrium) nadvlada sve druge kemičke sastojbine množinom absolutnom tako, da bi se iz njih izparivanjem lako i sa dobitkom dobivala kuhinjska sol.

Medju ove uvršćujem:

1) Slani potok. Nebih ove vode u ljekovita vrela i to „slance“ uvrstio, da neznam, da bi ona isto tako, kano i druge slične vode u Europi mogla nam u zdravstvenom obziru od koristi i porabe biti, i da se neodlikuju osobitom množinom kuhinjske soli.

Slani potok izvire u kotaru stubičkom, županiji zugrebačkoj, $1^1/_4$ sata od stubičkih toplica prama iztoku, a 3 sata od Zagreba daleko, (kad se preko zagrebačke gore prolazi), iz pologa, koje spadaju u gornju trias-formaciju.

Voda je ova bistra, biela i ponešto samo na zelenkasto udarajuća.

Temperatura njezina na potoku iznosi do 6°R. Tek joj je odlučno slan. Specifična težina 1.05. Lakmus ostaje u njoj nepromienjen.

Kako sam ju prije dvie godine, a jošte prije g. Ed. Wormastini ljekarnik kvalitativno analizirao, sadržaje po mojem iztraživanju u jednoj funti ili 7680 grana vode krutih sastojbina. . . . . do 128 grana. i to kuhinjske soli . . . . do 122 grana.

Osim toga ima u njoj ugljično-kiseloga i sumporno kiseloga kreča s tragovi gvoždja: nu iznos krutih sastojbina, osobito soli, može se često promieniti, jer visi o tom, kakova je podloga, kroz koju voda teče.

Ovaj iz pomenutih tvorba izvirući potok dade povod montanističkomu upraviteljstvu, da pologe, iz kojih izvire, potanje potraži, nebi li se ovdje doprlo dobrim uspjehom do kamenite soli; nu na koliko je meni poznato, ostade dosada posao bez ikakva sretna rezultata.

2) Slanje, u križevačkoj županiji 1 sat od varaždinskih toplica, izvire hladno vrelo, radi svoga slanoga teka u okolici dobro poznato, odakle je valjda to mjesto i ime zadobilo. Bližnja okolica ovoga vrela pripada mladjim pologam treće diluvijalne tvorbe, kako mi g. vrh. župan Vukotinović za sada priobći.

Pobliže o tom vrelu, iz kojega sam si vodu već naručio, sliediti će u nastavku.

C) Od vrela, koja se sadržajem jodnatrija odlikuju, imademo

Lipičke toplice (Lippiker Jodthermen), sada vlastničtvo gospode Deréux i Henrya.

Ove toplice izviru u dolini pakračkoga potoka, jedan sat od Daruvara u Slavoniji, od stare Gradiške 3 sata daleko. Ovo mjesto leži okruženo pologami bieloga i žutkastoga vapnenoga lapora sa litavskim krečem u trećoj tvorbi. Nedaleko od Lipika nalaze se takodjer znatni nasadi granita i gneisa.

Toplina ovih vrela iznosi od 24.8°R. do 38°R.

Od plinova pronašasti su za stalno u njih: sumporno-vodični, ugljično-kiseli i dušični.

Najnoviju kemičku analizu poduze Dor. Kauer [4]), uslied koje sadržavala bi ova vrela sliedeće sastojbine:

	u 1 funti vode ili 7680 grana.			
	I.	II.	III.	IV.
	u čardaku	u biskupovoj kupelji	u javnoj kupelji	u gospodskoj kupelji
Sumporno-kisela pepeličnika	1.482	1.508	1.503	1.443
„ „ solajke	1.639	1.635	1.450	1.652
Kuhinjske soli	5.042	5.008	5.065	5.032
Jodnatrija	0.030	0.029	0.031	0.029
Ugljično-kisele solajke	9.246	9.455	9.657	9.507
„ „ magnezije	0.422	0.400	0.400	0.377
Ugljično-kisela kreča	1.016	0.960	1.002	1.113
Željezo-kisca i ilovače	1.025	0.038	0.030	0.023
Kremenjače	0.384	0.364	0.387	0.322
Litija	samo kvalitativno pronadjen.			
Iznos krutih sastojbina	19.286	19.397	19.508	19.508
Temperatura vrela	34°R.	38°R.	36°R	24.8°R.
Ukupna ugljična kiselina	11.489	10.391	11.168	10.602
Vezane i poluvezane ugljične kiseline	9.018	9.116	0.324	9.258
Proste „ „	2.471	1.275	1.844	1.344

U plinu, koji na vrelih izhlapljuje, nalazi se:

44.5 volum. ugljične kiseline, 55.5 volum. dušika i tragovi od Hydrothiona.

Ove toplice spadaju dakle medju vrela, koja se sadržajem joda i natrona odlikuju, (Jodhältige Natronquellen) ter su jedine ote vrsti u Evropi, jer nepoznamo nijednih drugih vrela toga reda sa toli visokom temperaturom. Ove su toplice jur svuda dobro poznate, te se upotrebljuju koje za kupanje, koje za ljekovito piće.

Nadam se, da će gospodari ovoga velevažnoga vrela nastojati, da čim prije neke nezgode glede svratišta, kupelji, dvorbe i t. d. odstrane i prihodnikom shodne prilike u svakom obziru pruže, da bi se s većim pouzdanjem i zadovoljstvom u ovo mjesto dolazilo, nego što to do sada bijaše.

[4]) Sitzungsberichte der Akademie d. Wiss. 1863.

D) Medju sumporna vrela (Schwefelquellen) spadaju ona, koja se odlikuju osobitom množinom sumpornoga vodika (Schwefel-Wasserstoffgas) ili kojom drugom sumpornom slučeninom, kao n. p. sumpornim sodikom, sumpornim vapnikom (NaO SO3, CaOSO3.)

Diele se na mrzla i topla. Najviše jih ima iz sedimentarnih tvorba; dexoxydacijom sulfata, koja se stvara iz organičkih substancija s kamenjem pomiešanih, postaju sulfureti, koji se tada ili kao takovi u vodi nalaze, ili pako postanu ovi raztvaranjem drugih sumpornih spojina, iz kojih se onda sumporno-vodični plin izhlapi i u vodi sakupi.

Medju vruće sumporne toplice (Schwefelthermen) spada poznato vrelo:

1) Varaždinske toplice, vlastničtvo preč. prvostolnoga zagrebačkoga kaptola, $1\frac{1}{2}$ sata od Varaždina, 7 sati od Zagreba, u županiji varaždinskoj u vrieme Rimljana pod imenom „aquae Jassae“ poznate.

Polag Hauerove analize [5]) nalazi se u 1 funt vode = 7680 gran.

Sumporno-kiseloga kalija	0.289
„ „ natrona	0.340
„ „ vapna	0.236
kuhinjske soli	9.796
sumporno-kisele magnezije	0.174
dvostruko ugljično-kiseloga vapna	3.255
„ „ kisele magnezije	0,909
„ „ željezokisca	0.061
kremenjače	0.372
ilovače	0.010
organičkih substancija	tragovi
plinovitih „ i to	
proste ugljične kiseline	0.984
sumporna vodika	0.054
dušika (Stickstoff)	tragovi

Medju ovimi svimi plinovi jest najvažniji sumporno vodični, koji uprav daje tomu vrelu važnost sumpornoga vrela.

Temperatura ovoga vrela jest 45—46°R.

Srednja specifična težina od dvaju vaganja iznosi 1.000857 kod 25°C.

Vode iz toga vrela izvire u 24 sata do 70—74000 vedara.

Cielo mjesto leži 148.76 hvati nad morem i pod 46° zemljopisne širine, a dužine 34°, i to na pologah bieloga i žutkastoga lapora sa litavskim krečem.

Ukupni broj prihodnika prostoga svieta i odličnijih iznosi do 40000. Vredno je napomenuti, da amo prilazi svake godine iz Ugarske, Štajerske i naše domovine 28—32000 seljaka, da se lieče.

Osrednja godišnja temperatura iznosi polag najnovijih meteorologičkih primjetaka oko 10°R.

Potanje označenje toga vrela u therapeutičkom, historičkom i geologičkom obziru vidi [6]).

Nadalje pisa u lječničkom obziru o tih toplicah vrle primjetbe Dr. J. C. Šloser, a prije njega M. v. Kunić.

Voda se ova upotrebljuje za kupanje i ljekovito piće, odlaže znatnu množinu čistoga sumpora po svojih prohodih. Zanimivo je u tom obziru sublimiranje ovoga sumpora na pokrovih od prohoda, od kojega sam ja prvi

[5]) Jahrbuch der k geolog. Reichs-Anstalt XI. I. Heft.

[6]) Dr. Rakovac Schwefelthermen „Toplice“ Wien 1863.

u tih mjestih u nekoliko komada u ortotipnom sistemu sledjenih digao, te o tom u Beču kod družtva: „Freunde der Natur“ nešto u kratko napomenuo. [7])

E) Od lakih (indifferente) vrela imamo u našoj domovini jur kvantitivno analizirana četiri: Daruvar, Krapina, Stubica i Topusko. Mislim, da će ovamo jošte spadati: Sutinjsko, Lešće i smrdeće toplice kod maloga Trgovišća, a možda i Velika u požežkoj županiji.

U Balneologiji zovu se vrela laka (tako jih ja radi malena sadržaja krutih čestica imenujem) ona, koja neimaju niti čvrsta niti plinovita tiela, koje bi moglo uslied svoje vlastite naravi i množine na životinjski organizam odlučno djelovati, te koja, kako rekoh, u obće veoma malo krutih sastojbina u sebi imadu. Glede kakvoće nalikuju dakle ova vrela našoj običnoj vodi (Trinkwasser), samo se znatnom toplinom od nje odlikuju. Od plinovitih sastojbina imadu nekoje ponešto ugljične kiseline, a druge takodjer tragova sumpornoga vodika i joda, najviše njih imaju i dušika. Ta su vrela gorska, te izviru iz stiena, koje se uslied svojega kemičkog sastavka težko razpadaju (zersetzen). Neimaju mirisa niti boje, niti kakva posebna teka, do onoga, što je u stopljenoj vodi.

1. Daruvar leži u požežkoj županiji u dolini, kojom rieka Toplica prolazi, 404′ nad morskim površjem. Ova vrela izviru u zapadnom obronku (Abhang) gore sastojeće iz prelaznoga kreča, osim toga su ovdje pologe treće tvorbe sa dolomitom znatno reprezentirane.

Njegova temperatura iznosi u 5 osobito rabljenih vrela 37.5°R.

Lučbene sastojbine ovih vrela bile bi uslied „Vagnerove“ analize (u „Seegenovu“ djelu napomenute) u 1 funti vode = 7680 gran.

Sumporno-kiseloga kalija	0.028
„ „ natrona	0.435
„ kisele magnezije	0.092
Chlormagnija	0.027
Ugljično-kisele magnezije	0.220
„ kiseloga kreča	1.966
„ „ željezokisca	0.098
„ „ magnanoxidula	0.041
fosforično kisele ilovače (Thonerde)	0.081
kremenjače	0.361
Iznos krutih sastojbina	3.349
Proste ugljične kiseline k. Z.	1.49

Ovo si je vrelo pribavilo dobar glas kod našega pučanstva proti bolestim osobito ženskih spolnih organa. Vlastnik toga vrela jest gosp. Julij grof Janković, od koga se nadamo, da će nekoje nestašice, koje su dosele glede uredjenja ovih kupelji obstojale, naskoro odstraniti.

2) Krapina. Ove toplice leže u sredini našega krasnoga Zagorja, u županiji varaždinskoj $1\frac{1}{2}$ sata od trgovišta Krapine; 5 sati od Zagreba, a od željezničke postaje „Poličani“ 4 sata daleko. Zemljište, na kojem ova vrela izviru, sastoji se iz pologa treće tvorbe i to: litavskoga kreča sa pjeskovitim kamenom i laporom.

Kako se vidi, izviru ta vrela iz kreča, dočim se najniže česti ovoga mjesta sastoje iz ilovatih mladjih pologa. Sva vrela ukupno zauzimlju prostoriju od prilike 300 □hvati.

[7]) Dr. Tkalac Gesellschaft der Naturfreunde. Wien III. und Hajdinger 1849. k. Akad. der Wiss.

Podneblje vlada ovdje veoma blago, osrednja visina barometra uslied novijih opažanja meteorologičkih = 27.5°R.

Mjestance samo leži do 478' nad površjem morskim; ona 2 vrela, koja se osobito rabe, nose u 24 sata do 80000 vedara vode.

Temperatura vode u ovih vrelih iznosi 32.5°R. do 34.5°R.

Specifična težina temperature zračne = 1.000353.

Najnoviju kvantivnu analizu poduze Hauer [8]) g. 1858, uslied koje bi pronadjeno u 1 funti vode = 7680 gran.

	I. u Badlovom	II. u dubravačkom
	kupalištu.	
Kuhinjske soli	0.034	0.035
Sumporno-kiseloga kalija	0.059	0.064
„ „ natrona	0.200	0.207
„ „ kreča	0.069	0.149
„ kisele magnezije	0.046	0.147
Dvostruko-ugljično-kiseloga kreča	1.455	1.272
„ „ kisele magnezije	1.061	0.946
kremenjače	0.159	0.144
ilovače i željezokisca	0.019	0.022
proste ugljične kiseline u 1000 diela	5.879	5.799
organičkih substancija i joda	tragovi	

Osim toga dižu se iz njih, kako jur u početku rekoh, samo u ljetno doba tragovi sumporno-vodičnoga plina.

Ove toplice nepolazi samo naše domaće, već i susjedno pučanstvo, osobito stiže amo znatan broj seljaka tako, da se može uzeti ukupni broj prihodnika do 15—20000.

Za primanje gostova i shodnu podvorbu uredio je sadašnji vlastnik g. Badl krasna svratišta i kupališta; osim toga pruža susjedno trgovište Krapina sa nedalekom od ovud sumpornom rudom radobojskom liepu priliku za kraće zabavne vožnje. U ovom su mjestu pozora vriedni celtički grobovi u susjednoj gori, koje sam ja poslije Dra. Morlotta 1848. g. opet prokopao; ne manje važne jesu bogate pologe dobroga kamenitoga mladjega ugljevja, o kojem na svom mjestu.

Toplice ove spadaju većom stranom na vlastničtvo g. Badla; osim toga imadu neki dio u njih gdja. grofica Oršićeva i g. Antun Kučtić.

Pobliže u therapeutičkom obziru i nutarnjem uredjenju gledaj [9]); na kratko navadjam samo to, da se ova voda zu kupanje i za ljekovito piće u mnogih bolestih sa osobitom korišću upotrebljuje.

3. **Stubica** leži takodjer u liepoj dolini našega krasnoga dolnjega Zagorja, okružena pologami treće tvorbe, sastojećimi iz bieloga i žutkastoga vapnenoga lapora sa pjeskovitim kamenom, te u tom mjestu izvire više toplih vrela, od kojih se samo dva osobito rabe.

Kvantitativnu analizu poduze 1856 Hauer [10]), uslied koje se u ovoj vodi sliedeće sastojbine nalaze u 1 funti vode = 7680 gran.

	I.	II.
Chlornatrija	0.119	0.163
Sumporno-kiseloga kalija	0.119	0.196

[9]) Dr. Tanzer „Krapina-Töplitz in Croatien" Wien. Braumüller. 1862.

[10]) Jahrbuch der k. geolog. Reichs-Anstalt VIII. Jahrgang.

Sumporno-kiseloga natrona	0.077	0.320
„ „ kreča	0.314	0.268
„ kisele magnezije	0.394	0.336
Ugljično-kiseloga natrona	0.291	0.086
dvostruko-ugljično-kiseloga kreča	1.548	1.606
„ „ kisele magnezije	0.567	0.746
ilovače } želјezokisca }	0.022	0.009
kremenjače	0.281	0.275
organičkih substancija	tragovi	
proste ugljične kiseline	0.327	0.473

Voda od oba vrela neima nikakova mirisa ni boje; bistra je; tek joj je mekan, neznatno slan.

Ona ne reagira ni kiselo ni alkalično, samo se u sguštenoj vodi opaža reakcija ponešto alkalička.

Specifična težina od vrela I. = 1.00042 } uz zračnu temperaturu od 16°C.
„ „ II. = 1.00044 }

Temperatura vrela I. = 58.7°C,
„ II. = 54.5°C. (mjerio sam u srpnju 1862).

O vodi ovoj pisa takodjer Fr. Baumbach. Agram 1820. „Mineralquelle in Stubica."

U ove toplice dolazi osobito zagrebačko obćinstvo, no počeli su se takodjer inostrani, osobito iz susjednoga Rogatca, ovamo svraćati. Znatniji dopadak čini ovamo seljačtvo, osobito iz obližnjih krajeva.

Sadašnji vlastnik g. barun Rauch ozbiljno gleda, koliko mu je moguće, da svratišta što prilićnije uredi, te za zabave bolestnika shodne naredbe uvede.

4. Topusko, u grofa Jelačića I. banskoj pukovniji br. 10 leži u dolini, okruženoj liepimi brežuljci, koji spadaju na treću tvorbu sa ulozi od starijih pologa iz trias-formacije, od Zagreba 11 milja, od Petrinje 4, od Siska 5, od Karlovca 7; 400′ nad morskim površjem.

Podneblje je ovdje posve blago. Vrela ova bijahu jur god. 1772. po Krancu, god. 1855. po dr. Ragskom, najposlje g. 1862. po dr. Schneideru*) analizirana. Ja navodim ovdje posljednju analizu kao najtočniju, uslied koje se nalazi u 1 fn. vode = 7680 grana,

	I.	II.	III.
	g r a n a.		
Sumporno-kiseloga kalija	0·190	0·206	0.206
„ „ natrona	0·533	0·688	0·523
„ „ kreča	0·521	0·497	0·491
Chlormagnezije	0·195	0·201	0.209
Ugljično-kiseloga kreča	1·289	0·309	1·315
Ugljično-kisele magnezije	0·311	0·293	0·322
Ugljično-kiseloga železokisca	0·011	0·012	0·018
Kremenjače	0·328	0·342	0·320
Caesija i Rubidija } Lythija } Ilovače } Fosforične kiseline }	tragovi		
Iznos krutih sastojbina	3·378	3·388	5·404
Proste i poluvezane ugljične kiseline	1·472	1·477	1·112

*) Sitzungsb. der. k. Akademie der Wissenschaften in Wien. April 1862.

Temperatura ovieh vrela ostaje u svakoj dobi skoro nepromienjena, i to

I. vrelo iznosi 49°C.
II. „ „ 57°C.
III. „ „ 55·2°C.

Specifična težina ove vode uz 14°C zračne temperature = 1·00053.

Voda je bez ikakove boje i mirisa; ohladjena rabi se kao i druga obična voda.

Reagira na lakmus - papir odlučno alkalično, i neodlaže ni poslije dugotrajna stajanja nikakova taloga.

Obširnije o tih vrelih pisali su Kunić[1]), dr. Sieger[2]), dr. Müller[3]) i najposlije dr. Hinterberger[4]).

U gegnostičko-montanističkom obziru jest osobito sjeverozapadna okolica ove doline zanimiva, koja pripada bud dilluvialnoj, bud trećoj tvorbi, te sadržaje u sebi bogate pologe smedjega kamenitoga ugljevlja i ilovatoga željezca (Thon-Eisenstein).

Ove toplice polaze osobito bolestnici iz susjedne Krajine, Slavonije i provincijalne Hrvatske. Visoko vojničko upravničtvo gleda neumorno, da se čim bolje digne, u koju svrhu bijahu dosada znatne i vrlo ukusne zgrade i uredbe načinjene.

Premda sliedeća ova dva vrela pučanstvo uzimlje, da se željezom odlikuju (eisenhältige Quellen), ipak jih neću za sada odlučno u takove uvrstiti, scieneć, da će i ova dva vrela u tako zvana „laka“ uslied svojih sastojbina pripadati. Ta bi vrela bila:

5. Sutinjsko, u Zagorju, županiji varaždinskoj.
6. Lešće, u županiji zagrebačkoj kraj Karlovca.
7. Kamena gorica, nedaleko od Novoga Marofa u županiji varaždinskoj i
8. Smrdeće toplice, u žup. varaždinskoj, nedaleko od Klanjca (vlastničtvo g. Josipa Brigljevića), ležeće takodjer u trećoj tvorbi sa žutkastim krečevitim laporom i pjeskovitim kamenom.

Prvo leži obkoljeno pologami litavskoga kreča i pjeskovitoga kamena treće tvorbe, uz neke pologe trias-formacije.

Drugo je obkoljeno pologami krede, uz ilovati lapor treće tvorbe, a

Treće leži u trećoj tvorbi sa dolomitom i krečem trias-formacije u susjednih gorah.

Ja sam glede ovieh vrela već shodno uredio, da vodu čim prije dobijem; za Sutinjsko, kako se nadam, stići će skoro kvantitivna analiza c. geologičkoga družtva; za druga ću se pobrinuti čim prije, da onda za stalno izreći mogu, u koji bi se red uvrstiti morala.

Preostaje nam još jedno vrelo, od kojega se nadam, da ću vodu na skoro dobiti, a to je:

Velika u županiji požežkoj, 2 milje od Požege. Kamo se ovo vrelo ima uvrstiti i kojim se svojstvom toli kemičkim, koli therapeutičkim osobito odlikuje, sliedit će u budućem produženju.

Tim bi načinom imali mi u Hrvatskoj i Slavoniji od poznatih i rabljenih te kemički kvantitivno analiziranih vrela osam, a neanalizirana dva; od manje poznatih i skoro nerabljenih sedam.

---

[1]) M. v. Kunić „Mineralbad Topusko“. Agram 1827.
[2]) Dr. Sieger. „Heilquellen von Topusko“. Karlstadt 1845.
[3]) Dr. Müller. Oesterreich. Zeitschrift für praktische Heilkunde, 1856.
[4]) Dr. Hinterberger. „Topusko“, Wien, Braumüller 1864.

Tim neću da kažem, kao da jih neima u našoj domovini više; nu pridajem samo to, da sam nekoja vrela, koja se više puta u pučanstvu kao ljekovita nazivlju, hotimice izpustio, jer se nisam po vanjskih njihovih svojstvih osvjedočio o osobitoj njihovoj vriednosti.

Konačno prilažem skrižaljku, iz koje se uvidja u pojedinih austrijskih pokrajinah broj znamenitijih, obće poznatih zdravstvenih vrela i kupališta.

Ugarska	26
Češka	12
Hrvatska sa Slavonijom	8
Sedmogradska	4
Galicija	6
Austrija	5
Štajerska	4
Austrijska Šlezka	3
Kranjska 2; Koruška 1; Moravska 1; Tirol 1 . .	5
Mletačka sa Lombardijom	2
Ukupno dakle	75

Kritika.

Slovanské právo v Čechách a na Moravě. Doba nejstarší: od prvních zpráv do konce X. století. Sepsal Dr. Hermenegild Jireček. V Praze 1863. VI. 237.

Priobćio M. Mesić.

(Produženje.)

Buduć da pravna pravila postaju iz obćih odnošaja, zato u najstarijoj dobi života naroda nemožemo očekivati nego prosta i jednostavna pravila, kao što su prosti i jednostavni odnošaji, iz kojih su nikla. Nu nisu starovječna pravna pravila samo prosta i jednostavna, nego su si jošte slična, akoprem su narodi, u kojih se nalaze, medju sobom odaljeni dobom i prebivalištem. Taj se čudnovati pojav nemože inako protumačiti, nego ako se uzme, da su ti razni narodi nekada živili u takovoj družtvenoj formi, koja je prirodjena prvovjekomu ljudskomu životu u obće, te su se iz jednakih odnošaja razvila jednaka pravila. Razlike glede pravila postadoše istom onda, kada su narodi, ostavivši stare jednostavne odnošaje i iduć različitimi putevi, počeli osnivati svoj više manje različit život. Samo se sobom pri tom razumije, da je onaj narod, koji je dalje ostao u starih družtvenih odnošajih, i staro jednostavno pravo dalje zadržao. Po tom smatra pisac slovjensko pravo samostalnom česti onoga starodavnoga prava, koje je bilo zajedničko pravo i Sloviena i njihovih srodnika, Helena, Rimljana i Germana; prava pako pojedinih slovjenskih naroda smatra kao jedno, slovjensko pravo: jerbo ako se slovjensko pravo u mnogom sudara s pravom hellenskim, rimskim i germanskim, kako da budu u njem razlike kod pojedinih grana, koje su medju sobom doista srodnije, nego sa spomenutimi narodi? To se jedinstvo prava slovjenskoga pokazuje i činom samim. Ovdje budi spomenuto u to ime samo nazivlje, kao što se je sačuvalo u spomenicih i kao što živi

dan danas u jeziku narodnom (n. p. pravda, pravo, zakon, sud, djedina, sud, svod, sok, lice itd.), drugi će materijalni dokazi sliediti u samoj razpravi. Nu to se jedinstvo nemogaše računati do današnjega dana; gubiti se je počelo od ono doba, kako su stale pojedine česti osnivati svoje samostalne države, iduć svaka putem svoga osobitoga historičkoga razvitka, premda se ni tu još nije sasvim zatrlo (139—144).

Najstariji naziv za pravo jest rieč pravda, a za ono, što je pravu protivno, krivda. Pravo je, što se slaže s pravdom; krivo je, što se pravdi protivi. Nestoru znači rieč pravda pravo; najstarije pisano rusko pravo zove se „pravda ruska"; i Čehom je tako rabila rieč pravda, kao takodjer i južnim Slovienom. — Slovenci su jošte u XVI. vieku tražili svoju „staru pravdu", a kmeti su Grgura kneza Blagajskoga iskali, da jim on potvrdi pravde, koje su imali od njegovih djedova (Kukuljević, Monum. Slav. Merid. 255). Kod južnih Sloviena dolazi medjutim za ono, što je pravdi protivno, u starih spomenicih rieč krivina ili nepravda (Miklošić, Monum. serb. 59., 46., 16., 62). — Nazor o pravu izražuje se u zakonu, koja je rieč poznata svim Slovienom od najstarijih vremena. Nepravda se nesmije trpljeti; a da je nepravda učinjena, to izriče sud. Da zakoni nebudu proti pravu i pravdi, t. j. da nebudu nepravedni, za to je knez, da nada njimi bdije; on nije toliko sudac, koliko je tumačitelj pravoga zakona i čuvar prava. Slovjenski zakoni imadu onu istu formu, u kojoj se pokazuju stari zakoni inih naroda (n. pr. o baštinah u Rukop. zelenogor.: „budeta im oba vjedno vlasti"). U tom je pogledu uvaženja vriedno individualizovanje, kojemu se često u slovjenskih zakonih trag nalazi (n. pr. u zakonu Dušanovu 102, zakonu Vinodolskom 71). Ima dokaza, da su i slovjenski narodi poznavali i imali tako zvane daske, na kojih su bilježene u kratkih izrekah zakonske ustanove; nu za predavanje zakona bijahu još važnije u Ruk. zelenogor. spominjane „věšt'by vítězovy", koje odgovaraju latinskim „vati-cinia"; napokon je i u poslovica čuvana sviest o pravu i zakonu (145—154).

Razvivši pisac pojmove o pravu i zakonu u obće, govori ponajprije o zadružnom pravu. Zadruga je pravno jedinstvo, jerbo ima zajedničko imanje, koje se zove djedinom iliti baštinom; nu ona nije družtvo samo takovih osoba, koje su jedne krvi, nego je družtvo osoba u obće u takovu zajednicu primljenih. Što je zadruga imala kao pravno jedinstvo, to je bilo njezinom svojinom, to joj je bila baština; nu ta baština nije spadala samo na one članove zadruge, koji su ju baš držali, nego i na buduće, i kao što su ju oni primili od prijašnjih članova, bez ikakove oporuke iliti druge koje uredbe, tako je ona po njih prelazila i na buduće članove prirodjenim tečajem, a bez ikakove osobite odredbe. Baština je dakle stalno stala, a rod se je samo mienjao. Članovi su zadruge imali pravo, da uživaju baštinu, i to na taj način, da je njihovo bilo sve, što se je dobilo od baštine. Ti pako užitci od baština bijahu dvoji: žitak i marva. To je bogatstvo starih Sloviena: i zato rieč blago znači i danas u nekih stranah na jugu marvu, a po svjedočanstvu naših spomenika bila je prije u tom znamenovanju poznata i na drugih stranah. Upraviteljem baštine bijaše vladika (starješina). Što si je zadruga pridjelala, stranom je ostavljano u spravi, stranom je dieljeno medju članove zadruge ili je prodavano na trgu. Što si je pako pojedini koji član sâm pribavio svojom radnjom, kao i ono, što je žena mužu priniela kao miraz, to je bilo svojinom njegovom, te se zove u staro-slov. izvorih sobstvo, kod nas mu pako vele osobina, osobština, a kasnije se nalazi i rieč osebnino. Nu spomenuti treba, da su to mogle biti sve samo pokretne stvari. Buduć da je svaki član zadruge imao pravo zahtievati, da mu se potrebe namire od užitaka baštine, zato nije bilo u narodu siromaka. Kada

su kćeri udavane iz jedne zadruge u drugu, davan jim je miraz, nu sve samo u stvarih pokretnih; nepokretnina nije jim ni trebalo, jerbo su dolazile u zadrugu, koja je i onako imala svoju baštinu. Tako je bivalo i s mužkarcem, koji bi se priženio u drugu zadrugu. — Kada se je koja zadruga tako pomnožala, da se već nije mogla držati i hraniti na svojoj baštini, odielila bi se jedna strana pod novim starješinom, i našivši si novo selo, osnovala bi novu zadrugu: što se je lako moglo izvesti, dok je bilo mnogo nenapučene zemlje. Odlazeći bi pri tom dobili od stare svoje zadruge potrebitu pomoć i neki dio blaga i orudja. — Glede baština je valjalo pravilo, da se nediele, nego da ciel rod kao pravno jedinstvo njimi vlada (Ruk. zelenogor.: „Děli vše tu zbožiem vjedno vladú.“ — „Budeta im oba vjedno vlásti.“); nu niti dielenje nije bilo protivno pravu, samo se je zahtievalo, da se dioba učini na jednake dielove (Ruk. Zelenogor.: „či sě rozdělita rovnú měrú.“). — Kada je u kojoj zadrugi nestalo mužkih baštinika, mogla je i ženska glava postati baštinicom, dobivajuć tada i ona ona ista prava glede baštine, koja su imali mužki baštinici.

U tiesnom savezu s baštinami staroslovjenskimi stoje o b ć i n e. Pod tim se imenom pako tu razumieva družtvo susjeda glede uživanja nekoje stvari, najprije paša, koje se zbog toga i zovu obćinami. Pokazavši medjutim već prije, kakovu razliku čine jugoslovjenski spomenici medju baštinom i županom, netreba ovdje više o tom govoriti.

Na koncu svoga članka o zadružnom pravu navodi jošte pisac, sliedeć poznavatelje starorimskoga života, da je i u starih Rimljana bio u običaju zadružni život, sličan zadrugam slovjenskim; za Germane pako veli, da nisu poznavali zadruga, kao što su slovjenske zadruge (Ruk. Zelenogor. izražuje germanski nazor o nasliedstvu ovimi riečmi: „prvencu dědinu dáli pravda“). — Napokon priobćuje pisac za pouku svojih čitatelja neku ustanovu o zadrugah u našoj Krajini iz zakona od 7. svib. 1850 (154—161).

U staroslovjenskom pravu imade veliku važnost o b ć e j a m s t v o (Česi vele: s p o l e č n á r u k a); znači pako obće jamstvo dužnost zadruge, sela ili okolice, po kojoj jim je valjalo podnositi kazan za zločine, učinjene u njihovu krugu. Pri tom se je predmnievalo, da zadruga, selo ili okolica nije predala zločinca, ili da ga nije potražila. Početak takova jamčenja treba tražiti u pradavnom uredjenju porodica iliti zadruga, koje su svojim članovom naproti svakomu drugomu pružale utočište, tako da je svatko u svojoj zadruzi nalazio svoju ogradu. Rod je radje primao na se odgovornost i radje je trpio kaznu, nego da preda člana svoga, koji je učinio kakav zločin, u ruke njegova protivnika. Najjasnije se je to pokazivalo u slučaju umorstva ili ubojstva; tu bi rod zločinčev platio za glavu umorenoga ili ubijenoga čovjeka krvarinu, da se tako izmiri s pokojnikovim rodom i da se ugne uzajamnoj osveti. — Čim se je više razvijala državna obćina, tim je više rasla kneževska kaznena moć za zločine; nu i rodbine su se još uviek čvrsto držale svoje zajednice, te je mučno bilo dobiti zločinca, da bude na sud stavljen i kažnjen, osim ako ga je rodbina ili selo dobrovoljno predalo. Zato je sliedila dužnost obćega jamstva u svih ovih slučajevih, kada nije htjela rodbina ili selo predati zločinca, ili kada se je trag zločinca izgubio u njihovu krugu, te se je tako moglo misliti, da je rodbina ili selo sukrivac; kasnije je dapače dužnost obćega jamstva tako razširena, da je valjalo dotičnikom kazan trpiti u obće za svaki zločin, koji je učinjen u njihovom području, i da su se kazni odredjivale na različite zločine ili kažnjiva djela, koja se s prva u to nisu uzimala, niti su se mogla uzimati.

Kaznu, što je plaćana uslied obćega jamstva, zovu naši spomenici: v r a ž d a (Monum. serb. 52., zakon Dušan. 20) ili v r a ž b a (tako ju zove

Vinodol. zak. 29, 31, 62); za kazan, plaćanu za umorstvo ili ubojstvo, koja se u naših spomenicih zove krv ili vražda (Monum. serb. 52; zak. Dušan. 91, 188; štat. Polj. 55; Monum serb. 52), dolazi još rieč krvnina, a za svaku inu kazan globa.

Obće jamstvo ima trojaki temelj. Najstariji mu je temelj u jedinstvu roda (za što se očito svjedočanstvo nalazi jošte u Zak. Duš. 48); drugda bi opet ljudi kojega sela ili kotara uveli medju sobom obće jamstvo ugovorom, ugovorivši naime, da će držati red i zapriečivati zločine, a u slučaju kojega zločina da će zajedno nositi kazan. Tim se je bez dvojbe samo na to smjeralo, da ubojica, koji je koga ubio bez namjere, nebude morao nositi sâm sve breme kazni (primjer na tom temelju osnovanoga obćega jamstva daje Ruska pravda. Poznato je pako, da u Srbiji i dan danas, kada po selih traže zločinca, susjed jamči za susjeda; a za koga nitko neće da jamči, na toga pade sumnja. Po tom se može takodjer razjasniti Decretum Andreae II. b.). Napokon je zakonom nalagana dužnost obćega jamstva rodu, selu ili okolici za zločine, koji su učinjeni u njihovu okrugu. Buduć da je neki dio globa pripadao sudcem, to se je dužnost obćega jamstva i preveć često nalagala, tako da je napokon narodu postala nepodnosivim bremenom. Poznato je, da u Turskoj i dan danas postoji dužnost takova izopačena obćega jamstva, te okolica mora platiti krvninu ne samo onda, kada čovjek čovjeka ubije, nego i onda, ako netko umre na putu od zime, ili padne s drveta ili s konja, te si vrat slomi. Krvninu neplati samo onaj, tko je učinio krv, nego cielo selo, a nekada i više susjednih sela, gdje se je našlo mrtvo tielo (Vuk. rječnik: „krvnina"). — U naših se starih spomenicih često spominje obće jamstvo, toli u Vinodol. zakonu, koli u zakonu cara Stjepana Dušana i u pojedinih listinah (Monum. serb. 15 [XIX.] 52; zakonu viuod. 29, 31, 62; zakonu Dušan. 52, 87, 88, 194). [154—165].

Kao što je bilo zadružno pravo prosto i jednostavno, isto je tako bilo jednostavno i ugovorno pravo. Dok su vladali u družtvu jednostavni odnostavni, nije se moglo ugovorno pravo onako razviti, kao što se je razvilo n. p. u Rimljana i drugdje u kašnjoj dobi. Nu tim su veću vriednost imali u tom pravu, dok se je sve osnivalo samo na riečih i na osobnom obećanju, stanoviti obredi i znaci (symboli). Svakomu je ugovoru trebalo vanjskoga znaka, da se znade, da je učinjen i da ima valjanosti. — Medju ugovori, kojim se nalazi trag u českih starih spomenicih, uvršćuje pisac kupovne ugovore, zajam, najam, zalog, punomoć i ugovore o medjah, te kod svake od tih vrsti ugovora navodi rieči, koje su za to rabile, i razlaže način, kojim su ugovori sklapani (165—167).

Danas si nitko nestroji sâm pravde, nego tko misli da mu je pravo povriedjeno, traži pravdu na sudu. Tako nije bivalo u djetinstvu naroda; tada je bilo jošte široko polje osobnoj osveti i sili. Zato može biti u toj dobi rieči o izvansudbenom iskanju prava. — Dočim naš viek neostavlja bez kazne nijedno ubojstvo osim u slučaju nuždne obrane, bilo je u starije doba više vrstih ubojstva, koje nije po pravu sliedila nikakova kazan. Po pravu athenskom, rimskom i germanskom bijaše dopušteno u stanovitih okolnostih ubit preljubnika; a da je tako bilo i u Českoj, dokazuje nam zgoda, što se je zbila g. 994., kadno su dali Vršovci ubiti ženu preljubnicu, suprugu jednoga člana svojega roda (Palacky, Dějiny. I. 269). Druga vrst ubojstva, koje je ostalo bez kazni, pokazuje se kod kradje, glede koje je bila jednakim načinom tako velika strogost i kod Rimljana, i kod Germana i kod Sloviena, da je bilo dopušteno ubiti tata, osobito ako je bio zatečen u kradji. Nu zakon je ipak dosta rano počeo ograničavati to pravo. Ono staro pravo obrazložuje zak. Vinodol. ovim načinom: „Ako raz-

bojnika zvrhu moje škodi najdu v noći, to jest mne škodu čineć, ter njega živa nemogu jeti, volja da ga neznam, da bim vidil od česa se tužit, a njega ubiju, u nijednoj riči nimam se osuditi, ni suprotiv nemozi nigdore mne pojti volja priti (71). Napokon nije branilo staro pravo rodbini ubijenoga čovjeka, da se neosveti u b o j i c i. Osveta je bila u običaju kod svih starih naroda, pa joj se i danas traga nalazi. Nu buduć da je ona bila pogubna za jednu i za drugu stranu, činjeni su već u najdavnije vrieme ugovori, kako da prestane osveta i da se ponovi mir medju zavadjenimi strankami. U to je ime valjalo da krivac plati ustanovljenu svotu i povrh toga da učini pokoru. Sve je to tako valjalo i po staroslovjenskom pravu (168—172).

Kada se danas komu škoda učini u imanju, dužnost je javnih vlasti, da mu budu u pomoć, kako da dodje do svoga prava; u staro se je doba pako moglo postupati u s l u č a j u p r e t r p l j e n e š k o d e takodjer i z v a n s u d a. Staro je slovjensko pravo zahtievalo, da se škoda nadomjesti i i da se oštećeniku dade što savršenija naknada. Zakon je štitio imanje; kradja je smatrana največim zločinstvom i strogo je kažnjena. Svagda se je na to gledalo, da se škoda nadomjesti, ma bila učinjena i bez namjere; pa ako se nije mogao naći krivac, tada je nastupila dužnost obćega jamstva.

Ako je tko koju stvar izgubio slučajno ili mu je bila ukradena, te je proglasio medju ljude, što mu se je dogodilo, i kakova je stvar, koje mu je nestalo: tada je imao pravo, da svoju stvar uzme od onoga, u koga ju bude našao, bez ikakova suda i bez ikakove naknade, niti nepitajuć, kako je do nje došao onaj, u koga ju je našao. Proglašenje ono, što je bilo učinjeno, imalo je, kao što se iz toga razabire, tu pravnu posljedicu, da je svaki ini posjednik one stvari smatran nezakonitim posjednikom.

Takovo je pravo imao vlastnik medjutim samo onda, ako je proglasio, što mu se je dogodilo (rus. prav. jasno veli: „Ašće kto kon' pogubit' ili oružje ili port, a zapověst' na torgu, a poslě poznajet' v svojem gorodě: svoje jemu licem vzjati".); ako pako nije učinio proglašenja, a stvar je svoju poslje u nekoga našao, tada nije smio svoju stvar naprosto uzeti, nego mu je valjalo posjednika svoje stvari pozvati na s v o d. Svod je pako onaj postupak; kada posjednik stvari, za koju se javlja netko drugi kao pravi joj vlastnik, pokaže onoga, od koga ju je kupio, taj to pako svede opet na drugoga, dok se napokon nedodje do onoga, koji već nemože dokazati, od koga je dobio upitnu stvar i kako. Onaj, na kom je stvar ostala, smatra se krivcem; uzima se naime, da je do nje došao nepoštenim načinom. O svodu govore i naši spomenici (Monum. serb. 147; zak. Duš. 143, 193).

Susjedi su bili dužni, da oštećeniku priteku u pomoć, kada ih je zvao, vičuć: „pomagajte!" (Zak. Vinod. 24. veli: „Jošće more zvati vsaki „pomagajte!" ako vidi delajuć niko zlo"). Po svjedočanstvu českih i ruskih spomenika bijahu dužni susjedi s oštećenikom sliediti t r a g tatu. Ako je trag išao do kojega sela ili dvora, pa stanovnici toga sela ili dvora nisu mogli trag drugamo svesti, tada im je valjalo izgubljenu stvar nadoknaditi. Slične se odredbe o tragu nalaze i u ugarskom pravu (Ladisl. R. decr. I. c. 5).

Ako se je temeljito slutilo, da se ukradena stvar nalazi u ovoj ili onoj kući, ili je netko pokazao trag, koji je išao u tu kuću, tad se je ta k u ć a p r e g l e d a v a l a, da se u njoj potraži izgubljena stvar. Taj je običaj bio poznat već starim Hellenom i Rimljanom, a poslje se nalazi i kod Germana i Sloviena.

Što Vuk pripovieda (u Rječniku: s o k), da u Crnoj gori traže stvar izgubljenu ili ukradenu pomoćju i posredničtvom s o k a, to je stvar, koju je poznavalo staro slovjensko pravo, kao i germansko. Okradeni čovjek naime proglasi javno, da će dati onomu, tko mu lupeža pronadje i ukradenu stvar

pribavi, stanovitu nagradu u novcu, koju Crnogorci sada zovu sočbinom. Ako se na prvo proglašenje okradenoga čovjeka nenadje nijedan sok, t. j. nenadje se nitko, tko bi pokazao trag ukradenoj stvari, tada oštećenik učini proglas i po drugi put i povisi sočbinu. Često se najde sok i obznani okradenomu, tko je njegovu stvar ukrao i gdje se nalazi; drugda opet sok pošalje k lupežu drugoga čovjeka — Crnogorci ga zovu sokodržicom — i po njemu mu poruči, da se naravna s okradenim, jer da je izdan. Ako to tat učini, tada dobije sok po sokodržici oglašenu sočbinu. Sočbinu mora u takovu slučaju obično lupež položiti kao kazan. Ako se pako tat neće da se s dobra naravna s okradenim, tada stupi napokon sam sok i dokaže pred sudom, kako je on stvar ukrao. Ako se to podpuno dokaže, tada mora tat ukradenu stvar povratiti i sočbinu platiti i povrh toga bude jošte kažnjen. — Stari zakoni obično zabranjuju, da sočbina nebude veća nego što je ciena ukradene stvari (n. pr. Zak. vinodol. 45), te naredjuju, da sok mora platiti za kazan onoliku svotu, kolika je sočbina, ako se dokaže, da je krivo svjedočio (Zak. Vinodol. 60).

Česki spomenici spominju pravnu institucíju koja se u njih zove vdání, a poznata je bila i Hellenom (pod imenom παρακαταβολή), i Rimljanom (pod imenom sacramentum), i Germanom (pod imenom Wette). Po slovjenskom bi naime pravu suparnici, koji su se pravdali za koju stvar, položili pred sudom stanovitu svotu novca, koja bi zatim pripala stranom onomu suparniku, kojemu je sud pravdu dopitao, stranom pako sudu. Medju južnoslovjenskimi spomenici, dolazi spomen o „uzdanju" samo u zak. Duš. (XLVIII. 90), nu tako, da se ono tu već ukida, veli bo se: „Uzdania da něst' níkomu ni v' česom' kto li se pouzdaa za što, da platit' samo sedmo. (178 — 181).

Kada je imao sud postupati u kojoj stvari, prvo je bilo, da tužitelj tuženika privede pred sud. Da je pako po staroslovjenskom pravu sam tužitelj privadjao tuženika pred sud, za to svjedoči već prvobitno značenje rieči póhon, koja se za to nalazi u českih izvorih, te znači ono isto, što znači rimska actio u prvobitnom znamenovanju, a pohnati znači agere. Naši najstariji spomenici imadu za to već samo ove rieči pozvati, pozivati pozov, pozivanje (Zak. Duš. 49., 50., 52, Monum Slavor. merid. 128. Monum. serb. 13., 15.) Tužitelj je živim glasom obznanjivao sudu zločin i tražio je pravdu; tužba se zato zove u českih izvorih nárok (od glagola naricati = starorimsk. orare, adorare, plorare).

Na sudu bijaše postupanje različito prema tomu, kako je okrivljenik ili bio uhićen pri licu t. j. gdje čini djelo kaznjivo, ili mu se je istom moralo dokazati, da je učinio takovo djelo. Znači pako lice u slovjenskom pravu corpus (Zak. duš. 79., 126. Monum. serb. 206. Poljič. St. 162). Tužitelj je uviek najviše o tom nastojao, da ima lice. Još i ono doba, dok je bilo dopušteno u stanovitih slučajih čovjeka ubiti, zahtievalo se je, da se valjano dokaže, da je zločinac ubijen upravo onda, kada je izvadjao zločin; taj je dokaz pako dan, kada se je oglasilo ili susjedom ili sudu, da je zločinac ubijen pri zločinu samom. U ostalih se je pako slučajih zahtievalo, dok je postojalo ono pravo, da tužitelj pokaže lice, ili da dovoljno dokaže čin, zbog koga je tužbu vodio; kada je pako ono pravo prestalo, zahtievalo se je to u obće u svih slučajih; tako je n. pr. morao tužitelj kod umorstva pokazati krvavo ruho. Oštećenik je o tom nastojao, da si pribavi dokaz još prije nego li je na sud išao; a u to je ime obično susjede pozivao, da se osvjedoče, da je zbilja učinjeno, za što je on mislio na sudu pravdu tražiti. Ako je tko n. pr. noćno doba orobljen, zvao je u pomoć susjede, te im je pokazao, kako mu je kuća podkopana, vrata razlupana itd. Zakon Vinodol. daje veliku važnost pozivanju susjeda u pomoć (7., 8.).

Ako je tuženik uhićen pri licu, t. j. čineć zločin, već je bio dan dokaz i nije trebalo daljega postupanja Sud ga je proglasio krivcem i odsudio ga na kaznu. Inače se je postupalo, ako je tuženik tajio čin, zbog koga je bio stavljen pred sud. U takovu slučaju, kao u obće svagda, kada ljudski razum nije mogao doći do osvjedočenja o krivnji ili nedužnosti, nalagali bi sudca tuženiku, da se očisti.

Jošte je nedavno razglabano pitanje, da li su slovjenski narodi sami poznavali tako zvane s u d e b o ž j e, ili su im se naučili ih posudili ih od drugih naroda. Nu to se pitanje može slobodno smatrati suvišnim; sudi bo su božji duboko ukorenjeni u nabožnih nazorih starodavnosti; gdje se je čovječji razum pokazao nedovoljnim za pravedno riešenje koje razpre, imala je stvar riešiti sama viša moć. Da je sud božji slovjenskim narodom od starodavna bio poznat, o tom nas uči već Ruk. Zelenogor., gdje se spominje „meč krivdy karajúcí“, „voda svatocudná“ i „oheň pravdozvěstný“. Isto tako govori i Pravda Rus. o željezu, a Zakon Dušan. o željezu i o vodi (judicium ferri et aquae). Što pripovieda Vuk o običaju, komu se veli „vaditi maziju“ i koji je još i sam vidio u Srbiji v. u njegovu Rječniku kod rieči mazija“. Za Sloviene se može medjutim reći, da su imali sudove božje bez onih groznih muka, koje se nalaze kod Indijanaca, a često i kod Germana.

U pravdah u kojih se sud nije morao uticati k božjim sudom, sâm je izricao o d s u d u. Posavjetovavši se naime kmetovi medju sobom, dali bi glasove svoje u posudu svetu; ti su glasovi zatim pobrojeni, i za što je bila većina glasova, proglašeno je u narod (V. Ruk. Zelenog. Srav. rim. sorticulae, tabellae).

Nenalazeć pisac nigdje spomena o a s y l u do g. 994, kadno je jedna žena Vršavica utočište potražila u crkvi na gradu pražkom, mnije, da nije niti bilo asyla u predkršćanskoj dobi.

Pošto je obtuženik krivcem proglašen, i z v r š i l a s e j e o d s u d a. Za zločine je bilo u Českoj odredjeno pogubljenje; dužnik je predan kao rob vjerovniku. Ako je zločinac pomilovan, sačuvao je doduše život, nu izgubio je slobodu ujedno sa svojom porodicom (181 — 191).

Pristupljujuć pisac k t e m e l j e m d r ž a v n o g a p r a v a, govori ponajprije o naravi i značaju k n e ž e v s k e m o ć i. U rieči k n e z, kojom su Slovieni u staro doba zvali svoje vladare, i u znamenovanju te rieči nalazi pisac glavne osnove, na kojih je bila osnovana vladalačka moć u Sloviena. Knez je čuvar zakona, — sudija, i žrtac, — zastupnik naroda pred bogovi. Istom kršćanstvo oduze vladaocem ovo drugo znanje, koje su u poganskoj dobi imali kod svih naroda, te sada predje rieč knez u slovjenskom na duhovnike kršćanske. Česki izvori pokazuju i zbilja vladaoca u suglasju s filologičkim znamenovanjem rieči k n e z poglavito kao žrtca i kao sudca ili čuvara zakona. — Buduć pako da je knez bio starostom svega naroda, onako kao što je otac ili vladika bio starostom svoje porodice : zato je on bio naravskim zastupnikom svoga naroda naprama drugim knezovom i naprama drugim narodom; a svojemu je narodu bio jošte i vojevodom u ratu. Kneževsko dostojanstvo bijaše n a s l j e d n o u jednoj obitelji; a iz te obitelji vladaše uviek samo p o j e d a n č l a n; kao što je u porodici jedinom glavom bio starješina, tako je trebalo po pojmovih naroda da i cielom zemljom upravlja samo jedan knez. Što se pako r e d a tiče, kojim su sjedali članovi vladajuće obitelji na stolac kneževski, to nije bilo tada pridržano nasljedstvo niti prvorodjenomu sinu, niti najstarijemu članu vladajuće obitelji, nego bi vladu primio onaj član, koji je na to bio izabran, budi da ga je prijašnji knez još za svoga života ustanovio svojim nasljednikom, ili ga je pako vladajuća obitelj izmed sebe izabrala. Taj je red uzdržan u Českoj do početka 11. vieka,

t. j. dok nije Břetislav I. ustanovio red starješinstva. Kada je izumrlo mužko koljeno vladajućega roda, ostalo je kneževsko pravo tankoj krvi, upravo onako kao što u zadruzi baština u takovu slučaju prelazi na žene i po njih na njihovo potomstvo (Po Libuši predje n. pr. kneževsko pravo na Přemysla i na njegovo potomstvo). — Knez bijaše ujedno glavom svoje porodice. Negda bi vladajući knezovi davali članovom svoje obitelji po koju župu, da tu uživaju sve ono, što je knezu patrilo, nepačajući se ipak u vršenje moći vladalačke. — Vladaocem je zemlje smatran, koga je narod tim priznao, kada ga je slavnim načinom posadio na stolac kneževski. To zasjedanje bijaše neobhodno potrebito. Zato su pretendenti i usurpartori uviek na to gledali, kako da osvoje grad pražki, gdje je čuvan stolac kneževski.

Zadružni red, u kojem su življeli stari Slovieni donosi sam sobom, da se priznaje osobna sloboda i neima nevoljničtva niti robstva, nego svi članovi imadu ista prava i svi imadu jednake dužnosti. Zato nisu bili ni česki Slovieni skloni dopustiti, da tko imade prednost pred drugimi, nego su se svi smatrali jednakimi. Ta jednakost nepoznavaše ine granice osim one, koju čini razlika u dobi, znamenitosti i osobnoj važnosti pojedinca, zato su svagda bili počitani znameniti starci i starješine zadruga ako baš i nisu bili najstariji u zadruzi. — U odnošaju prama obćini zemaljskoj bijaže položaj vladika i ljeha odličniji od položaja običnih slobodnih ljudi. Pod imenom ljeha razumieva pisac, razlikujuć se u tom od njekih drugih učenjaka, članove onih starih porodica, koje su negda vladale u svojih plemenih (kao što su n. pr. bili Slavníkovci). Istom onom mjerom, kako je rasla politička moć središnjih knezova, gubile su lješke obitelji svoj samostalni položaj, a kada su središnji knezovi (Přemyslovići) održali podpunu pobjedu, stupile su one u drugi red, te su od to doba smatrane najprednjimi obiteljmi u narodu. Pod imenom vladika razumieva i naš pisac glave pojedinih obitelji ili zadruga. Ljehe i vladike treba smatrati osnovom kašnjega plemstva, koje nije imalo nego dvie vrsti: pány i vládyky.

Robstvo, na koliko mu se već u toj dobi traga nalazi, imaše kod Sloviena ovaj početak. Najprije se bjehu i oni naučili u ratu ulovljene neprijajelje smatrati nevoljnici, koji su zatim na trgoivh prodavani (i pisac dokazuje to iz česke poviesti prije konca X. vieka); nadalje su njeki dopadali nevoljničtva, što nisu mogli izplatiti dugova svojih, te su zato predavani vjerovnikom; drugi su opet pali u robstvo kao zločinci; zločincu na smrt odsudjenu mogaše naime knez život pokloniti, nu takov je čovjek tada izgubio slobodu i knez je š njim učinio, što je hotio (I to se sve iz izvora dokazuje). Poznato je napokon, da otrok i danas znači njekim Slovienom diete, pa budući da je i u českom ta rieč prešla na robove, zato misli pisac, da su i roditelji prodavali svoju djecu u nevoljničtvo i robstvo, dok nije taj strašni običaj kršćanstvo izkorienilo. — Rob je dobivao slobodu, kada je primljen u zadrugu kao član njezin ili̇ti kada je pripušten k zajedničkomu ognjištu (i odatljen rieč ogniščanin u Mater Verb).

Starješina ima u zadruzi veliku moć i naprama čeljadi i naprama vanjskim; nu zadružno uredjenje prija manje nego išto drugo samovolji starješina: sve što se tiče zadruge i potreba njezinih, treba da se uredi u suglas ju s voljom svih članova zadruge. Prema tomu si valja predstaviti i ustrojstvo ciele zemlje u staroj dobi. Glavni starješina svega naroda, knez zemaljski, obavlja sve važnije zemaljske poslove bez razlike sa zemaljskim viećem. Viećnici zemaljski zovu se u Českoj od prastarih vremena kmeti, na Moravi u IX. vieku knězi, kašnje takodjer župani. Zemaljsko je vieće različito od kneževske družine, kao što ju n. pr. nalazimo u staroj Rusiji, jerbo družinu moramo smatrati kao čeljad kneževsku, koja je uviek bivala na dvoru,

gdje su usuprot kmeti bili prednje osobe u zemlji, te su sazivani od kneza samo onda, kada mu ih je trebalo. Kmetovi su bili stranom ljesi, stranom vladike. — Nisam siguran, da li sam dobro razumio pisca na ovom mjestu, gdje govori o zemaljskom vieću. On govori tu doduše o ustrojstvu zemlje i o zemaljskoj vladi, te mu u tom znanost sasvim za pravo daje, gdje uči da su u Českoj bili zemaljski kmetovi knezu savjetnici i pomoćnici u vladanju; nu na drugoj strani govori pisac tako o tom predmetu, da se meni barem čini — možda bez razloga —, kano da on saborom narodnim nedaje onoga znamenovanja, koje ih ide već po onih istih spomenicih, iz kojih on stranom izvodi svoju nauku o kmetih, naime po „Sněmu“ i „Libušinu súdu“. Na temelju tih spomenika i u skladu s javnim životom ostaloga Slovjenstva u toj staroj dobi treba uzeti, da su i u Českoj na narodnih saborih zakoni stvarani i drugi najvažniji poslovi cieloga naroda riešavani, a na te sabore da su zvani osim kmeta kao najuglednijih muževa u narodu jošte svi ljesi i vladike. Po tom nam se pokazuje kneževska moć ograničena prije svega udioničtvovanjem svega naroda kod uredjenja poslova, koji su ga se kao takova ticali.

Koncem X. vieka prestade u Českoj moć knezova, koji su odprije vladali u pojedinih plemenih; obitališta plemenska postadoše osnovom političkih krajeva, tako zvanih župa. u kojih je zemaljski knez povjeravao vladavje pojedinim županom, koje je najradje birao izmedju velmoža.

U svih zemljah slovjenskih nalazimo od starih vremena njeke zemaljske dužnosti i službe, kojim su bili svi bez razlike podvrženi. Amo ide: zidanje gradova (u jugoslov. spomenicih: zidanje grada, gradozidanje ili na prosto grad. Zak. Duš. LX. Monum. serb. 138., 195.), pod kojim se imenom razumieva dužnost, usljed koje je morala svaka župa svoj grad graditi i uzdržavati; zatim dužnost vojevanja (za koju dolazi u jugoslov. spomenicih rieč: vojnica, vojska Monum. serb. 26., 52., 138., 334), kojoj je bilo podvrženo sve, što je moglo oružje nositi; čuvanje medja državnih (iliti krajišta, kao što se je govorilo medju južn. Slovieni); napokon podvorenje kneza, kada je zalazio u župe ili je na vojnu išao (Lucius. II. 15. Zak. Duš. 150).

Dohodci kneževski iliti izvori, iz kojih su vladari crpili sredstva, potrebita za upravljanje i vladanje zemlje, bijahu već u staroj dobi različiti; najznatniji su: dohodci dobara kneževskih, zatim danci i darovi, napokon carine. (191 — 202).

Na koncu djela svoga govori pisac napokon o prvih osnovali prava crkvenoga u Českoj (203—215) i prava medjunarodnoga (216—237). U prvom pogledu pokazuje, koja su pravila i prava crkvena ponajprije valjanost stekla; u drugom pogledu razlaže pravila, kojih su se Česi držali u medjunarodnom obćenju toli u miru, koli u ratu, i napose izvadja u kakovu je odnošaju bila Česka i Morava prama franačkoj državi u IX. i X. vieku.

Doprativši tako pisca do konca njegova djela uvjeren sam, da će se rado povladiti moj sud, koji sam o tom djelu na početku ove recenzije izjavio, te da će oni, kojim je stalo do poznanja staroga prava slovjenskih naroda, s velikom voljom potražiti, da se potanje upoznadu s djelom, komu sam ja ovdje samo glavne točke nacrtao.

Obrana ahavca. *)

Minule su dvie tri tisuće godina, što su mudarci učili, da je svako čovječje djelo nesavršeno, a svako znanje krnjavo. Istinu ovih rieči, potvrdjivanu svakdanjim izkustvom, priznaje svatko — dok nedirneš u njegovo djelo i njegovo znanje. A kad to, kad izneseš na vidik kakvu pogrešku njegova inače vrstna tvora, ili kada dublje od njega pronikneš umom koji predmet — obično ti se namrgodi, potvarajuć te nečednošću ili baš zlobom; a u mjesto da se raduje tvomu napredku, zamjerio si mu se za sve vieke.

Nu pravi naprednjaci nerade ovako. Slavni englezki učenjak Darwin dokaza, kako se po divnom zakonu prirode sve vrsti životinja i bilja usavršuju, kako su se iz prvašnjih nezgrapnih živina malo po malo razvile sadašnje puno savršenije životinje. Ovaj prirodni zakon, vladajući u materijalnom svietu, jošte je više mah uzeo u neizmjernom području uma čovječjega: znanje, koje se je jučer slavilo kao izvanredno, danas je obsoletno; umotvori, njekad u zviezde kovani, sad se jedva čitaju. To valja za sve znanosti, najpače za empiričke, kamo ide i jezikoznanstvo. Aristotel, kojega je sviet tako dugo po gotovu obožavao, nije poznavao prirode onako, kao što mnogi naš gimnazijalni učenik. Quintilian, slavni njekada znalac mrtvoga sada latinskoga jezika, bio bi danas učenik Corssenov i Curtijev, da ustane iz mrtvih. Ako rečemo, da je učenjak kao plemenito drvo, koje je niklo iz sjemena posijanoga od koga drugoga, te sada cvati, rodom radja i svoje sjeme sije: to neka mu bude najveća slava, ako iz toga sjemena jošte plemenitija biljka nikne. Prijatelj duševnoga napredka neka se zadovolji, ako je postao priečka od ljestve, po kojoj se čovječji duh penje nebu pod oblake, neka se ostavi pohlepe nedostojne veleuma, da nitko drugi nedogleda dalje od njega; dapače neka se ponosi, ako se je tko više popeo, a na njegovih ledjih, ako je čovječanstvu svjetlom svog uma posvietlio, te ovo vidi dalje. Tko misli, da nitko nemože više od njega znati, tim samim pokazuje, da je neznalica; jer čim dublje čovječji duh zaroni u more znanja, tim prostranije polje pukne mu pred očima.

Il zar sama hrvatska gramatika nepodpada pod ovaj prirodni zakon? Zar je ona jedino savršeno čovječje djelo, kojemu dan danas netreba više ni popravka, ni dodatka?

Nemislim, da će tko takva šta tvrditi; jer jezikoslovje u obće nova je znanost, a naše je istom u povoju. Niemci već tri sto godina čiste i svjetlaju svoj jezik; al još nikomu nije palo na um dokazivati, da je njemački jezik savršen; dapače ga učenjaci sve jednako dotjeruju, a proslavljeni nedavno Adelung spada dan danas već u staru školu. — Česi se ponose, da je bila klasična

*) Ova nam obrana stiže prekasno, zato ju stavismo ovamo, želeći svakako, da bude sve, što ob istom predmetu govori, u jedan svezak sakupljeno, i tiem za ov čas pravda svršena. Izpoviedamo, da je oviem sve kazano, što se mudra i pametna dade reći na obranu koli nepravopisnih rogova toli neslovničkoga *h*: ipak ne iz obiesti niti tvrdoglavosti, već upravo od čvrsta i dosadanjimi prigovori neuzkolebana osvjedočenja pridržavati ćemo se i nadalje načela razvijenih u članku „Naš pravopis“. Nenalazim za potrebno, da sada g. B. Š. više i obširnije odgovaram, nego što se u samom članku sprieda sadržaje: ako li se pako danas sutra pojavi želja, da kojugod točku još i dalje tumačim, — jerbo lako, da ovo ili ono nije svakomu od naših čitatelja dosta jasno; ali neka mi se oprosti, težko je strogo filologička pitanja popularizirati — pripravan sam na to uviek, dok se ovakim dostojnim načinom pravda vodi, kakovim je zadahnut članak g. B. Šuleka. Jednoličnosti radi izostavili smo iz njegova članka *h* u gen. množine. V. J.

doba njihova jezika prije 200 godina; a opet se je češki jezik ovih posljednjih godina u svakom pogledu tako napried pomaknuo naprama onomu zlatnomu vieku, da se njekadašnji taj jezik nit iz daleka nemože uzporediti sa sadašnjim — pravopis, oblik rieči, pak i same rieči, sve se je to za čudo promienilo. Drugčije niti nemogaše biti, jer se je znanstveno iztraživanje slavenskih jezika u obće započelo Dobrovskim, pa kolika to razlika medju njegovimi djeli i medju posljedkom najnovijeg iztraživanja na tom polju!

Ako sve ovo omjerimo o hrvatski jezik, koji jošte niti svoga Dobrovskoga nije našao, a kamo li njegovih nasljednika: nećemo mu doista dovikivati „sta sol ne moveare!“ Ovakvom izrekom osudili bismo ga na smrt; nebismo mu želili više sreće od naše magjarske „braće“, koja su u Medjumurju uvela starim nespretnim jezikom i pravopisom sastavljene knjige, osudjujuć svako novotarenje — dakako sve u slavu hrvatskoga naroda. Tko bi želio, da hrvatska slovnica do vieka ostane na onom stupnju, na kojem je sada, nebi joj bio pravi prijatelj, već bi bio kao vrtlar, nastojeći o tom, da mu se klica, štono je nikla iz sjemena od njega posijana, dalje nerazvija, nego da ostane vazda klica; — bio bi kao otac, hoteći, da mu diete ostane vazda maleno, jer onda nezadaje toliko brige i truda. A razborit vrtlar nastoji baš o tom, da se iz klice razvije čim prije stabljika, i od ove da naraste krošnjasto stablo, neka se u hladu njegovu igra i nasladjuje staro i mlado. — Pametan otac jedva dočeka, da mu sin odraste, da dobije u njem zamjenu; pak ako ovaj podigne gospodarstvo, nedaje se to otcu na žao, već se tim ponosi. Ovako postupa i pravi prijatelj hrvatskoga jezika: gledajući, kako nastoje vjerna djeca ovoj svojoj majci, ovomu najvećemu blagu naroda, osvjetlati lice, ne samo da im toga nezamjerava, nego se tomu raduje, odbijajuć im na mladost, ako joj od prevelike revnosti možebiti i lice malko ogrebu. A doista mnogo se tu jošte hoće posla, dok jezik naš sasvim proučimo, i onda, odbaciv što nevalja, povrativ mu što je izgubio, a namakav čega neima — postavimo ga uzpored ostalim slavnim evropejskim drugaricam. —

Dvie su zapreke razvitku hrvatskoga jezika na put stale i upravo ga natrag udarile. Prva je zlosretna pohlepa za tudjim. Ovo je zlo uzrok, što se je uvuklo u naš jezik toliko tudjih oblika, rieči i izrieka, nedolikujućih mu ni malo; al na to se ni gledalo nije, nego se je mislilo, što je tudje, to da je svakako ljepše od domaćega.

Drugo zlo bijaše nedostatak prava jezikoslovna znanja. Jedni pisci mišljahu (a ima ih i dan danas, koji tako misle), da je jezik slučajni aggregat glasova, kojemu je pisac gospodar, te se može njim titrati kako ga volja. — Imaše ih i takovih, koji priznavahu, da je jezik organički sklad, sastavljen po stalnih nepromjenljivih pravilih, i oni nastojahu pravila ta pronaći — al upravo tu posrnuše. Od njekoliko površnih primiera abstrahirali su načela, pa su onda kazali: „štogod je protivno ovomu načelu, to nevalja.“ Ovo je bila velika pogreška, pa se je toj gospodi moglo doviknuti „inverte corium et erit calceus,“ to će reći: „ima primiera, protivnih vašemu pravilu, dakle ovo pravilo nevalja.“ Jezik je, istinabog, ustrojni stvor; al su pravila njegova ustrojstva u njem duboko skrivena i mnogo se hoće truda, dok se čovjek do njih prokopa; — nu zato mu se opet netreba vraćati do bezdna Feničana i Pelazga.

Pokle nam je u ovo kratko vrieme od 30 godina narodni jezik tako odlično mjesto zauzeo, hora je, da i naše današnje nastojanje oka napredka i razvitka jezika postane što ozbiljnije i znanstvenije; da se provizorne naredbe zamiene definitivnimi, da se svakomu gramatičnomu pravilu potraži tvrd temelj znanstvenim jezikoslovjem. Toga radi treba pretresati svako pravilo napose; a naravna je stvar, da se mora početi od abecede, t. j. od pravopisa. Samo

se kaže, da tu valja samo iztraživati i predlagati; nipošto nametati, nego čekati, dok nepristanu uz nas bolji književnici.

G. Jagić prihvatio se je toga mučnoga i obično nezahvalnoga posla; nezahvalnoga, rekoh, jer slabo tko nazire i priznaje trud, što ga zadaje jezikoslovcu izpitivanje pojedinih rieči ili baš slovaka i slova. Što je g. J. do sada o tom napisao, dokaz nam je, da se neplaši te ogromne muke, i da mu nije baš stalo do svačije pohvale nego do istine, kako ju je po svom uvjerenju shvatio. Ja mu nazivljem Božju pomoć u tom poslu i želim, da uztraje na tom kršnom putu. Drage volje pristajem uz njegove predloge, dapače bih gdješto jošte dalje popošao, što ću može biti drugi put razložiti; nu sve mi ovo nesmeta, da se odklonim u tom, o čemu me njegovi razlozi nisu osvjedočili, a to je osuda *h*-a u genitivu množine. Ja sam svoju obranu toga *h*-a ovdje na vidik iznio, jer me je zamolilo uredničtvo „Književnika“ da to učinim; drži bo se načela „opposita juxta se posita magis elucescunt.“

G. Jagić dokazao nam je vrlo liepo i temeljito, da genitiv samostava na *h* neima druga ni u sanskritu, nit u litvanskom, nit u kojem drugom slavenskom jeziku. — Ja priznajem veliku važnost analogije, al mi ona ipak nije vrhovno i jedino načelo u rasudjivanju jezika.

Zvjezdari dokazuju, da ima negdje u sried neba središnje sunce (Centralsonne), oko kojega se okreću sva sunca sa svojimi priehodnicami i ove sa svojimi družicami (trabanti). Nego opet ima svaka priehodnica jošt i posebnu putanju oko svoga sunca, a družice igraju opet posebice oko svojih priehodnica. Ovako si ja predstavljam indo-evropske jezike: svi su potekli iz jednoga, dan danas našemu umu nedostižnoga vrela, i zato se u glavnih načelih svog ustrojstva divno slažu; nego uz to je ipak okrenuo svaki jezik posebnim putem, od kojega su se opet odvile staze, tekuće uzporedo s glavnim putem, a timi stazami pošla su narječja. Svaki jezik, svako narječje ima dakle svoju osobinu, kojom se razlikuje od ostalih jezika ili nariečja, inače nebi bio osobit jezik ili osobito narječje. Nutrnjega razloga ovim osobinam i razlikam nećeš naći uviek u prvotnoj matici, već ti ga treba potražiti u dotičnom jeziku ili narječju.

Naš hrvatski jezik, pokle se je odielio od prvotnoga sveslavenskoga stabla, pošao je takodjer osobitom stazom i razvio se po pravilih baš samo njemu svojstvenih. Tako n. p. tvrdi *l* pretvara se na kraju slovke baš samo u našem jeziku u *o* (b i l a — b i o). Ovakva je osobina našega jezika i genitiv množine u samostava, o kojem sam ovdje nakanio zboriti na široko, i zato, govoreć u napredak o genitivu množine, uviek razumievam substantiva, ako toga (kratkoće radi) i nenapomenem naročito.

Kao što nam g. Jagić potanko dokaza, stari su Slaveni tvorili taj genitiv množine dodavanjem poluglasa **ъ** osnovu rieči; ovako postade od **рыба** **рыбъ**, od **имя** (osnov **имен**) **именъ**.

Kasnije stoprv zavladao je nastavak **овъ**, te se uobičajilo uza **сынъ** i **сыновъ**.

Ovako se je postupalo s riečmi tvrda osnova (završenog **ъ**-om); a kod osnova mekih (završenih **ь**-om) završivao se je genitiv množine na **ии**, to jest *ij*.

Ove oblike genitiva množine zadržaše svi slavenski jezici i narječja — do štokavskoga. Ovo je pošlo dalje, te je i nastavak tvrdih osnova pretočilo na viši stupanj, to jest pretvorilo je, kao drugdje tako i ovdje, poluglasac na samoglasac, **ъ** na *a*.

Prvo nam se nameće pitanje: hoćemo-li u štokavsko narječje uvesti opet posvuda natrag samo onaj stariji oblik na **ъ** i **овъ**, ili pako pridržati noviji na *a*? — Željeć odgovoriti na ovo pitanje, valja najprije osjeći, koje narječje da odaberemo za glasilo naše knjige? Slabo tko ima, koji bi i dan

danas jošte preporučivao za to zvanje drugo nego štokavsko narječje. U tom smo dakle složni.

Ako to, onda valja ostati baš samo kod njega i njegovih osobina. Prosto nam je lučiti od štokavštine sve, što nije prema njoj, a snositi u nju iz drugih nariečja ono, što joj dolikuje; nego tko bi htio s njom izmiešati raznolike rieči i oblike drugih nariečja i jezika onako kako mu se svidi, napravio bi od nje neskladnu maškaru, kakvu opisuje Horacij u početku svoga spjeva „de arte poëtica.“ To neka utuve oni, koji su možebiti poželili reformatorske slavice. Da se štokavština nerazlikuje ničim od ostalih drugarica, da neima svojstvenih osobina, nebi ni bilo osobito narječje. Medju ove osobine pako ide nedvojbeno i otegnuti genitiv množine na *a* (n. p. s i n o v a), koji se je s njom, rek bi, srastao; a kraći (n. p. s i n o v) dan danas je u njoj samo iznimka.

Tko dakle želi štokavski pisati, mora da primi i štokavski genitiv množine, kao što i druge osobine štokavštine (n. p. *bio* mjesto *bil*, *kao* i t. d.)

Dovde smo išli g. Jagić i ja zajedno; al eto nas sada razkršću. Jer g. J. osudjuje sasvime gen. množine na *h*, a ja ga branim.

Tri su razloga, s kojih g. J. neće da čuje za *h* u tom padežu kod samostava: prvo, neima mu ondje mjesta prema drugim indo-evropejskim i slavenskim jezikom; drugo, narod ga negovori; treće pisci ga nepišu.

Kao što razloži g. J., prvotni nastavak ovoga padeža je **ъ**, te bi se n. p. rieči **рабъ**, **врагъ** imale u istinu pisati **рабъъ**, **врагъъ**. Ako to, lasno ćemo si protumačiti, zašto ovdje ima naš književni jezik *a* (dakle n. p. v r a g a), jer u njem, kako mu je omilila vokalizacija, prelazi već jednostavni **ъ** na svoj viši stupanj, t. j. na *a*, a kamoli dvogubi. Umovanje ovo potvrdjuju meki osnovi samostava, svršujući se na **ь**, n. p. **гость**: u ovakovih bo riečih izlazi rečeni padež an **ии** (ій). U hrvatskom jeziku dodaje se od davna tomu *i* jošt i *h* i to po imence u čakavskom i kajkavskom narječju. Kako je ovamo taj *h* dospio? Rekao bih (al toga neću apodiktički tvrditi), da onako, kao što i u genitiv množine pridavnika (adjektiva), koji se svršuje na *ih* (n. p. d o b r i h). Dokazano je, da su se pridavnici u staro doba onako sklanjali kao i samostavi, a potvrdjuju to i sada jošte njekoji padeži prostih pridavnika, gdje kažemo n. p. dobar čovjek, g e n. dobr*a* čovjek*a*, d a t i v dobr*u* čovjek*u*.

U crkveno-slavenskom jeziku imao je pridavnik i u genitivu množine jednaki nastavak sa samostavi, naime **ъ**, te se je pisalo n. p. **добръ** (**сынов**ъ). Kasnije stoprv postao je noviji oblik toga padeža, naime **добрыхъ**, što je sastavljeno iz staroga genitiva **добръ** i zaimena **ихъ**.

Nije dakle stvar nemoguća, da se je ova, da tako rečem, sastavljena deklinacija pridavnika preniela i na samostave, i to najprije meka osnova, te je postalo od starijega g o s t i novije g o s t i h. — To potvrdjuje i latinski jezik. Stari genitiv množine imao je i u 2. deklinaciji samostava nastavak *um*, n. p. d e u m, v i r u m; a pridavnici su imali *orum*, n. p. bonorum. Kasnije stoprv prisvojiše si i samostavi nastavak pridavnika, te se je obćenito pisalo v i r o r u m, d e o r u m, nit komu na um pade osudjivati ovakvo novije sklanjanje. — Da se i kod nas sklanjanje samostava i pridavnika kadšto izjednačuje, pokazuje lokal množine. Jekavci govore vrlo često: po mnogie(h) selie(h), mjesto m n o g i h. Već Vuk Karadžić nagadja: „da li nije ovdje umetnut u pridavnik *e* prema samostavu?“

Štokavsko narječje, ako i nije baš poteklo od crkveno-slavenskoga, svakako je mladje i od čakavštine: naravna je dakle stvar, da u njem ima novijih oblika, kojih nenalazimo u njegovih drugarica; mi pako nismo vlastni zabaciti ovakve forme samo zato, što su novije, inače bismo sav jezik samovoljno izvrnuli, kao što su to zbilja nekoji pisci kod nas pokušali. Al su

slabo uspjeli; jer „grau ist alle Theorie, grün ist das Leben!“ — Ovakvi noviji oblici bit će i malo prije pomenuti lokal -pridavnika na *ieh*, noviji dativ i instrumental na *im* (n. p. slovim), pak i *h* u genitivu množine kod samostava.

„No čemu da pišemo taj *h* u genitivu množine, kad ga narod neizgovara?“ tako mi se nadalje prigovara.

Suglasac *h* je u štokavskom narječju pravi chamaeleon, skrivajući se i pretvarajući se u svakojake druge glasove; u rieči fala (mjesto hvala) pretvorio se je *h* u *f*; u duvati (mjesto duhati) u *v*; u ženik (mjesto ženih) u *k*; u kijati (mjesto kihati) prešao je u *j*; a u Hercegovini skočio je *h* baš u *g*, te ondje govore kadšto orag mjesto orah. — Pretežna većina Štokavaca negovori *h*-a nikada; Srbin, Slavonac, Bošnjak, krajišnik hrvatski (dakako štokavac), Hercegovac nepoznaje toga glasa, te govori (h)oću, (h)rana i t. d. Dosljedno i razgovietno izgovara se *h* samo dolje na jugu; al ne tek u Crnojgori (kao što se obično krivo misli), nego i u južnoj Dalmaciji. Prave medje neima tomu izgovoru, nego čim dalje ideš prama sjeveru i iztoku, tim više ponestaje *h*-a u govoru, dokle napokon sasvim neizčezne. Već u Dubrovniku se neizgovara *h* u svih onih riečih, gdje ga izgovara Kotoranin. Ovo treba dobro utuviti, kad hoćemo da podupremo svoje mnenje narodnjim izgovorom. A da je onako, kao što rekoh, to će mi zasvjedočiti svjedok vješt, a nepristran, jer nepiše *h*-a u genitivu množine, to jest (da se poslužim riečju Kurelčevom) nije ahač iliti ahavac. Mislim Vuka Karadžića, koji poznavaše narodnji govor kao nitko drugi, jer bješe obišao sve jugoslavenske zemlje uzduž i poprieko, da mu u tom pogledu neima lasno premca. Buduć da od naroda, što ga bješe obišao, nije čuo izgovarati *h*, učaše izprva, „da u srbskom jeziku neima nijedne rieči, gdje bi se *h* izgovarao;“ zato ga nigdje ni pisao nije. U tom su se poveli za njim mnogi drugi srbski pisci, izostavljajući posvuda *h*. Kasnije se je Vuk predomislio i *h* prihvatio. Evo što napisa o tom suglascu u predgovoru k „srbskim narodnim poslovicam“ na strani XII. i sliedećih:

„Za čitatelje će moje biti najnovije u ovoj knjizi slovo *h*; za to valja i o njemu opet što progovoriti. Kao stvar poznata može se samo napomenuti:

1. Da se glas ovoga slova (kao što ga u Slavenskom jeziku čitamo, t. j. kao što se u Njemačkom jeziku izgovara *ch*) medju narodom našim u Srbiji i u Magjarskoj nečuje, nego ili se izostavlja sa svim, kao n. p. *ora*, *vla;* (*oću*, *itar;* ili se pretvara u druga slova, i to *a*) u *v*, n. p. *suv*, *gluv*, *uvo*, ia govori se i po gornjemu pravilu *uo) kuvati*, (ili *kuati*), *duvati* (ili *duati*) i t. d., *b*) u *k*, n. p. *ženik*, *grek*, *čaknut*, v) u *j*, n. p. *smej*.

2. Da se u Hercegovini ovo slovo, pored takovoga izgovaranja kao u Srbiji i u Magjarskoj, na kraju rieči izgovora kao *g*, n. p. *orag* (a dalje *oraa* — ili *ora*, — *orau* i t. d.), Ovo je sve do sad govoreno dje se i kako se pravi glas ovoga slova neizgovara; ali ću sad da počinem govoriti dje se i kako se izgovara.

Koliko sam ja do sad naroda našeg vidjeo, mogu kazati, da se danas u Dubrovniku pravi glas ovoga slova najbolje izgovara: ondje se on jasno čuje i u početku rieči i na kraju i u sriedi i pred samoglasnima i pred poluglasnima slovima, n. p. *orah* (*oraha*, *orahu* i t. d.), Za čudo je da se govori *hud*, i *hudoba*, a *huditi* ne kaže se, nego *uditi*, n. p. *udi* mi more; neće ti to *nauditi!* Može biti, da bi se ondje još koja ovaka rieč našla u kojoj se za *h* kao zaboravilo; ali je ja nisam čuo. (*Hvala*, *zahvaliti*, *pohvaliti* i t. d. pišu spisatelji Dubrovački; ali ja ni od koga ondje nisam mogao čuti da tako govori, nego: *fala*, *zafaliti* i t. d.; a kad sam koga, osobito od onijeh koji

znadu čitati i pisati, zapitao o tome, kazivali su mi, da se govori i jedno i drugo.

Osim Dubrovnika glas ovoga slova čuje se kako onuda po okolini, tako i gore k jugu po svemu primorju naroda našega i po Crnojgori do samoga Skadra; ali slabo gdje zdravo, postojano i na svakome mjestu u rieči. Po okolini Dubrovačkoj bolje se čuje pored mora i po ostrvima nego gore k Hercegovini.

Uz primorje gore, po Boci, bolje ga izgovaraju Srbi zakona Rimskoga nego Grčkoga; a izmedju onijeh prvih najbolje ga izgovaraju Peraštani, a najmanje Dobroćani; izmedju drugijeh pak najmanje Rišnjani i Novljani, koji su otprije bili pod Turcima, i koji se i sad mnogo miešaju s Hercegovcima. A po ostalijem onuda mjestima i po Crnoj gori i po nahiji Barskoj čuje se glas ovoga slova vrlo dobro na kraju rieči, u sriedi pred poluglasnim slovima (n. p. u riečima: *uzdahnuti, mahnuti*) malo slabije, pred samoglasnim slovima (n. p. u riečima: *hoću*, *hodim*) i medju njima (n. p. u rečima: *nahodim*, *praha*, *muha*) još slabije (i to dje manje dje više), a u početku pred poluglasnim slovima (n. p. u riečima: *hlad*, *hrana*, *hrom*,) nimalo, ili vrlo rietko. Što su sjeverni krajevi Crnogorski bliže k Hercegovini, to se *h* manje čuje; ali k istoku negubi se tako odmah, nego se, istina, sve slabeći, proteže preko Zete može biti čak do Metohije i do Kosova, dje ga odonud opet Bugari sa svojim izgovorom podupiru. I u Bosni od varošana, osobito koji su Turskoga zakona, može se čuti tanak izgovor slova *h* (od prilike kao u Njemačkom jeziku *h*). Da se po granicama izmedju ovijeh mjesta, gdje se *h* različno izgovara, izgovor njegov mieša, kao što ga miešaju i ljudi koji predju iz jednoga mjesta u drugo, to se razumije samo po sebi, tako se, n. p., u Risnu i u Novome može čuti i *čuh* i *čuk* i *čug*, *grijeh* i *grijek i grijeg*.

Ovdje je potrebno još napomenuti, da Crnogorci pravi glas slova *h* izgovaraju na kraju u rod. mn. kod sviju suštest. imena, n. p. deset *pušakah*, našijeh *ženah, junakah*. *riečih*, *ljudjih*, (*ljudih*) i t. d. Pored Crnogoraca ovako govore i Primorci gotovo svi od Rosa do iza Bara, a osobito Dobroćani. U Dubrovniku ovoga običaja nema, ali *niže* Dubrovnika na poluostrvu *Ratu* može se čuti, samo ne onako zdravo i postojano kao u Crnojgori. Može biti, da je ovo izgovaranje slova *h* (gdje mu ni u Slavenskom jeziku mjesta nije) postalo pored izgovaranja toga glasa kod pril. imena i mjestoimenija u ovome (rod. mn.) padežu. Sad će se lakše moći pogadjati, zašto Srbi zakona Rimskoga (po Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji) na ovakim mjestima pišu *h*, ako ga i ne izgovaraju.“ — Ovako Vuk. —

Tko se dakle poziva na izgovor, neka pazi, da sam pod sobom nepodsječe grane. Tko kaže, da *h* nevalja u genitivu množine, jer ga velika većina naroda ondje neizgovara, tomu odvraćam, da po tom pravilu nevalja *h* ni u pridavnicih, jer ga veći diel naroda nit ondje neizgovara. Tko tvrdi, da se *h* nesmie pisati u pomenutom padežu, zato što nedolikuje obćemu izgovoru naroda: on mora pisati j a t i (mjesto j a h a t i), m a t i (mjesto mahati), m e (mjesto m i j e h), o l o (mjesto o h o l o), jer tako govori isti onaj narod, koji kaže o d m o j i s i n o v a. Kad se dakle dokazuje narodnjim govorom, gdje da se *h* piše, nitko neka se nepozivlje na one pokrajine, gdje za *h* i neznadu; tu valja glas samo onih Štokavaca, koji ga svagdje a dosljedno izgovaraju, pa to su, kao što smo vidjeli, južni Dalmatinci i Crnogorci. Da ovi svagdje u genitivu množine *h* izgovaraju, o tom se i nedvoji. Dapače njeki odlični naš pisac g. I. M. pripoviedaše, kako je čuo u samom Biogradu Turčina govorećeg „ima tu sila muhah.“

Protivnici *h*-a u genitivu množine prigovaraju mu obično, da su Crnogorci veliki junaci, al u gramatici da nam nemogu biti vodje; jer im jezik

ima puno anomalija. Mislio bi čovjek prema tomu, da je crnogorski govor Bog zna kako nagrdjen, a oni besjedê krasno naški, da ih je milota slušati. Ako pako crnogorski govor nemože biti u obće auktoritet, zato što u njem ima njekoliko nepravilnosti — onda se nemožemo pozivati na nijednu pokrajinu, jer toga korova ima u svakoj, može biti više nego u Crnojgori. Tu dakle neima nijedan od njih prvenstva. S druge strane ima baš u Crnojgori elementa i oblika prastarih, kojim je drugdje nestalo traga; n. p. dual ve, ne; kami, kam, vidju, svakoja. Mi Crnogorce nenavodimo za dokaz zato, što izgovaraju *h* samo u genitivu množine, već zato, što ga svagdje izgovaraju, gdje treba, kao nijedan drugi Štokavac. — Predsuda je to, da baš samo Crnogorci izgovaraju, *h* u pomenutom padežu, a drugdje da mu neima traga ni glasa. Ja sam već gori dokazao, da ga ondje govore i južni Dalmatinci; nego, što je jošte važnije, govore ga kadšto i sami Čakavci i Kajkavci. Oba ova narječja pridržala su za tvrde osnove kusasti genitiv množine, te besjede: kônj, žên, sinôv — u ovom dakle pogledu nemogu služit ni za ugled, ni za dokaz. Nego meki osnovi dobivaju i u Čakavaca nastavak ih u genitivu množine, te se ondje kaže: bravih, misecih. Tko se o tom želi potanko osvjedočiti, neka čita Kolo III. str. 90; Vukov Kovčežić str. 18.; Glasnik društva srbske slovesnosti IX. str. 33.; VI. Programma dell' I. R. Ginnasio in Zara 1856. str. 10. Uz to ima ipak i sada Čakavaca, koji toga *h*-a neizgovaraju u tom padežu. — Isto tako dodaju i Kajkavci u njekojih slučajevih *h* genitivu množine, te kažu: pet cirkvih, šest popevkih, pravdih i t d., dapače uvjeravaju me, da gdješto govore Kajkavci i sedam kokoših.

Sve ovo pokazuje, što sam malo više natuknuo, naime, da se genitiv množine u Štokavaca sve to više razvijao.

Nu koji je tomu uzrok, da naši pisci slabo pišu taj kobni *h* u genitivu množine, kao što nam g. J. na široko dokaza?

Za naše pisce valja isto ono, što i za narodnji izgovor: tko se na njih pozivlje, neka pazi, da neposrne. Mi sve do najnovijega vremena neimasmo književnoga, točno ustanovljenoga jezika, a kamo-li znanstvene gramatike; nego je svaki naš pisac ponajviše onako pisao, kako je od svoje matere naučio; ako nije možebiti i taj materinski jezik načičkao talijanskim i staroslavenskim krpežom. Stari naši pisci samo su nam od prilike svjedoci, kako se je govorilo u njihovu kotaru. Po imenu su srbski pisci svi više manje prianjali za crkvenu slavenštinu, te je više puta mučno i razabrati, što je pravo srbsko, a što je uzajmljeno od crkve. Tko piše **светаго**, **слꙋчене**, **видими**, **иже**, **чловече** i t. d., on nam nemože biti ugled u pravopisu.

Stari hrvatski pisci bili su više manje Čakavci; i oni, koji su prigrlili štokavštinu, zadržali su puno čakavskih osobina, po imenu i skraćeni genitiv, ili su barem za izmjenu upotrebljavali i ovaj, i otegnuti, a to očevidno bez dubljega razglabanja, nego ponajviše samo prema potrebi slika (Reim.) Ovako je miešao genitive i Divković.

Noviji pako čisto štokavski (srbski i slavonski) pisci upotrebljavaju *h* tako šareno, dà smiešno, da se na njih nitko nemože pozivati ni pro ni contra.

Svemu ovomu se nečudimo; jer gdje se *h* slabo ili nikako negovori, a neima gramatike, koja bi njegovu porabu točno odredila: kako će ondje pisac umjeti ga upotriebiti po načelih jezikoznanstva? Tako evo jošte pokojni Berlić (Slavonac) učaše u svojoj gramatici, da se instrumental samostava u množini svršuje i na *ih*, n. p. s volovih; a Kanižlić piše: na ruža. Kod ovakovih pisaca vlada dakle u pogledu *h*-a pravi dar-mar. Tko želi dokazati auktoritetom, da nevalja *h* u genitivu množine, treba da to dokaže svjedočanstvom pisaca, koji su *h* dosljedno upotrebljavali, a to bi bili pisci, ro-

djeni na krajnjem jugu našega naroda. Nu takvi su pisci riedko bilje; jer je ona zemlja od vajkada više prijala sablji nego peru.

A noviji ondašnji pisci upotrebljavaju zbilja nastavak *ah*, *ih* u pomenutom padežu, po imenu i pokojni vladika crnogorski Petar Petrović Njegoš. Isti Vuk Karadžić, kao što smo vidjeli, izprva neprijatelj *h*-u, upotrebljavaše ga i sam kasnije, pokle bi se uvjerio bio o njegovoj obćoj porabi na jugu; dapače je narodne pjesme, sakupljene po jugu, naštampao i sam s nastavkom *ah* ili *ih* u genitivu množine, videć da tako ondašnji narod dosljedno govori.

Dvoje nam se još prigovara: „Zašto nepišu Dubrovčani *h*-a u genitivu množine?“ — Zato, jer ga negovore; s istoga razloga izostavljaju ga i u drugih riečih, gdje ga ide mjesto po etimologiji; n. p. pišu n a u d i t i, b i m b i h.

Jošte treba utuviti, da su Dubrovčani (kao što sami pripoviedaju) jezik svoj popravljali po govoru hercegovačkom i bosanskom (gdje neima nikakva *h*-a), a ne po crnogorskom: naravna je dakle stvar, da ga ni u pomenuti padež nisu metali, već zato, što ga ondje ni Hercegovci, ni oni sami negovarahu.

S istoga razloga nenalazimo ga nit u pisaca, koji su prihvatili, uz mnoge čakavske oblike, štokavštinu; jer su ju ovi očevidno crpili u Bosni, gdje neima *h*-a. A što inače upotrebljavaju *h* dosljedno, tomu je uzrok ustrojstvo čakavštine, za koju smo kazali, da joj je *h* prirodjen; nego za genitiv množine pridrža skraćeni oblik, zato ga ondje nepoznaje. Al ovo valja samo za tvrde osnove; a rieči, koje ide po etimologiji *i* u genitivu množine, nalazimo doista već u starih knjigah i rukopisih pisane sa *h*, n. p. d e s e t z a p o v i e d i h. Sam g. J. naveo je toliko primiera ovomu (na strani 173.) da mi u tom pogledu netreba ništa dodavati. Komu to opet nije dosta, neka čita Glasnik IX.

Isto tako odrješito i bezuvjetno osudjuje g. J. *h* i u genitivu dvojine (duala), te kaže, „da neima nikakva na svietu razloga, zašto da se ondje *h* piše, kamo li izgovara; jer koliko se god ostanaka dvojine sačuvalo u ikojem slovjenskom narječju, nigdje se padežnomu nastavku nedopisuje *h*.“

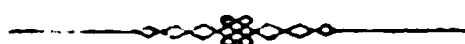
Prema tomu dakle rade zbilja naopako oni, koji dodaju *h* u genitivu dvojine. Da vidimo, nebi li se ipak štogod navesti moglo za njihovo opravdanje.

Ja se u sanskrit nerazumiem, samo se sjećam, što je g. J. u početku svoga članka kazao, naime, da se sanskritski nastavak *s* pretvara u slavenskom jeziku na *h*. Ako to, onda to nebi bila takva strahota, kad bi se i sanskritski nastavak duala *ôs* pretočio u slavenskoj dvojini na *oh*. Neznam da li je to u savezu sa sanskritom; al znam sigurno, da su Rusi uzdržali dvojinu samo u rieči два, pa da ova ima zbilja u genitivu i lokalu dvojine nastavak х, te se kaže двухъ. Isto valja za poljski jezik, kojemu je takodjer nestalo duala do u rieči d v a, te govore u genitivu d w o c h (dvoh); Slovaci kažu takodjer u tom padežu d v o h, a prema tomu još i t r o h, š t i r o h (četiri). — Svi ovi Slaveni govori ovako od davnina, nemože se dakle reći, da su taj *h* prihvatili zagrebačkim ahavcem za volju. Ako pako Rus niti neumie drugčije reći nego двухъ столовъ — ja nedokučujem, zašto bi bila grjehota, kad bi naški kazao d v a j u h ili d v i j u h? Svakako ima tu *h* u slavenštini u obće toliko analogije, koliko i goli *a*; tà i Kajkavac kaže n. p. o d d v e h ž e n.

Sve je ovo, mislim, potaklo naše novije hrvatske književnike, te su prihvatili onaj *h* u genitivu množine i dvojine. Mnogo je tomu dopriniela i ta okolnost, što se nameće potreba da se razlikuje u pismu ovaj padež od drugih mu sličnih; kad pišem genitiv množine sa *a*, n. pr. o d j u n a k a, nezna se, da li od jednoga ili od više njih. U govoru tu razliku čini naglasak, tre-

balo bi ga dakle i u pismu upotriebiti, te pisati n. p. od više stvárî za razliku od jedne stvâri. Komu se ove kapice i črknje bolje dopadaju — prosto mu od mene; samo neka dozvoli meni pisati *h*, jer mi se ovaj *h* za taj posao isto tako prikladan čini. To najposlje dopušta i g. J., samo neka ga nitko neizgovara, i neka negrdi liepi puni *a* hrapavim *h*-om.“ Dakle *h* glasi u genitivu množine hrapavo i neskladno; a u lokalu je „wie Orgelspiel und Harfenklang!“ To nam se čini malko pretjerano. U tom smo tolerantniji. Mi nezamjeravamo Slavoncu, što izostavljajuć *h* svagdje u besjedi negovori ga niti u genitivu množine; al podjedno dopuštamo i južnim Hrvatom, upotrebljavajućim svagdje *h*, neka se njim posluže i u pomenutom padežu. Izgovor se u jednom narodu nikada neće sasvim izjednačiti. Vidjeli smo, da je genitiv množine na *h* u jeziku našem dublje ukorienjen i razprostranjen, nego što se čini na prvi pogled; — pored svega toga priznajemo, da je nastavak na *ah* i *ih* novijega porekla; nego to nam se nečini dovoljan razlog, da ga valja zabaciti. Jer ako smo u književni jezik naš uveli tolike pokrajinske ili posve nove rieči, nit nam toga pametni ljudi u grieh pišu: ja nevidim razloga, zašto nebi prosto bilo uvesti i gdjekoji noviji oblik, najpače, ako nije istom jučer stvoren, već postoji u velikoj strani naroda više stotina godina; (?? V. J.) jer u dosta starih spomenicih, pisanih doli na jugu, nalazimo *h* u genitivu množine. Tko taj *h* osudjuje samo zato, što je noviji od *a* ili *i*, sam si jamu kopa; jer, kao što smo gori vidjeli, i *a* je novija forma naprama skraćenomu genitivu: s istoga razloga morat će dakle taj prijatelj starine puno toga zabaciti ili promieniti; morat će pisati bil mjesto bio, vlk mjesto vuk, dobr mjesto dobar, vsaki mjesto svaki, čto mjesto što; — pa neka starini za volju još i u pridavnike uvede prastaru sklonitbu i neka piše: množtvo sliep, hrom i suh konj (mjesto: množtvo, sliepih, hromih i suhih konja). — Najsmješnije pako je, kad se žacaju toga novoga *h*-a isti oni ljudi, kojim je k srcu prirastao onaj puno noviji chaos od dvojine i množine, od ma, me, ama, ima.

Jezik živoga naroda je ustrojna ejelica, koja se neprestano mienja kao i svaki drugi organizam. Zvanje je filologa, konstatirati te promjene, iztraživati uzroke, s kojih bivaju i zakone po kojih bivaju; a ne osudjivati ih naprečac samo zato, što su novije, što se neslažu s drugimi jezici. Čini mi se, da sam dokazao, da *h* u genitivu dvojine i množine nije samo mušica i izmišljotina zagrebačkih književnika, kao što njekoji kazuju; već da ima doista koja stotina godina, odkad se je ovaj nastavak u samom narodu, i to u svih njegovih narječjih, zametnuo a neima dvojbe, sve se više širi. Hoće li sasvime mah uzeti i posvuda ovladati — toga neznam; nego mislim, da se tim nebi baš oštetio značaj (!) hrvatskoga jezika, najpače ako se uzdrži karakteristični naglasak genitiva množine i ako se taj *h* nebude drugčije izgovarao, nego što se obično govori na kraju rieči. (? V. J.)

Izvješće

o upravljanju i računih „Matice ilirske“

od 1. Siečnja do 31. Prosinca 1863.

Budući da se pregled književnoga i novčanoga stanja Matice ilirske, koje se po pravilih svake godine stavlja do znanja njezinih članova, posvem osniva na glavnoj skupštini *) pomenutoga društva, gdje tajnik, blagajnik, odvjetnik i knjižar svoja izvješća čitaju: priobćujemo za točnu ubaviest gg. članova i svih onieh, kojim je do napredka ovoga najstarijega književnoga družtva naroda hrvatskoga, ne samo izvješće tajnikovo, nego i sve važnije zaključke glavne skupštine, držane dne 28. Siečnja t. g.

Izvješće tajnikovo glasi ovako:

Slavna skupštino! Ugledna gospodo!

Izvolite saslušati izvješće o djelovanju upravljajućega odbora Matice ilirske od posljednje glavne skupštine, koja bi držana dne 23. Travnja 1863., pak do dana današnjega.

Glavni je cilj našega društva, izražen u njegovih pravilih, podupirati hrvatsku književnost izdavanjem obće koristnih i na izobraženje našega naroda smjerajućih knjiga s posebnim obzirom na staru dalmatinsko-hrvatsku dobu naše književnosti. Po tomu sastojaše se ukupno djelovanje upravljajućega odbora kako svake tako i ove godine u tom, da dogovorno i prema silam novčanim zaključuje i izvodi ono, što bi društvenoj zadaći što točnije odgovorilo.

Neda se zanijekati, da je novčano stanje podloga rada književnoga: zato je upravljajući odbor nalazio jednu od najpoglavitijih dužnosti u tom, da točno uživotvori zaključke prošle glavne skupštine glede nekih zaostalih dugova, koji samo red računarski smetahu: g. družtveni odvjetnik izviestiti će slavnu skupštinu o konačnom uspjehu, naročito u koliko preostaje Mat. il. ono posljednje u prošl. gl. skupštini kao neugodna nužda izrečeno sred-

---

*) Glavna skupština drži se jedanput na godinu, i to bilo prema koncu iste ili na početku nove godine.

stvo, da neke članove posvema iz svoga broja izbriše. Inače mora se s velikom utjehom napomenuti, da je upravo prošlom godinom uveden konačni red u gospodarstvo novčano tako, da se Matica ilirska uslied ovake izvjestnosti mogaše prema koncu godine upustiti u poveće književno poduzeće, o kojem će se niže rieč reći.

Dočim se ukupna imovina Matice ilirske nepromieni od prošle godine u ničem, iznese novčani godišnji razhod 2073 for. 19 novč., a tu se sastoji dohodak osim preostale gotovine od g. 1862. u iznosu 227 for., najpoglavitije od unišlih kamata stranom na obveznice državne (302 for. 60 novč.) stranom na privatne (746 for.), napokon od novaca za razprodane knjige (266 for. 99 novč.). Dohodak ovaj upotriebljen bi izvan običnih troškova upravnih najpoglavitije na to, da se izplati za god. 1862. preostali trošak na djelo Kampeovo, ukupno 343 for., zatim na prvi svezak djela Vrazovih, na koji bi ukupno potrošeno 640 for.; povrh toga bijahu kupljene 4 razteretnice, ukupno 304 for., a gotova nalazi se u blagajni 346 for. 92 novč. To bijaše naš novčani temelj, a sada slušajte o djelovanju književnom.

Upravo sam napomenuo djela Vrazova. Pozornu motritelju djelovanja Mat. ilir. mogaše već i dosaditi toli puta spominjano štampanje djela Vrazovih; ali što se do ove godine nedodje do cilja, uzrok bijahu neuredjeni odnošaji novčani. Danas predpostavlja već upravljajući odbor, da je gg. članovom prvi svezak rečenoga djela u rukah, te misli, da se mirnom sviesti može pozvati na vaš blagi sud, jeda li je djelo izašlo oblikom dostojnim onoga obćenoga štovanja, kojiem se sjećamo neumrloga pjesnika i puno zaslužnoga člana Matice ilirske.

Uz djela Vrazova bješe prošla gl. skupština izrazila želju, da se nastavi izdavanje djela Palmotićevih. Upravljajući odbor neizgubi doduše te želje izpred očiju, sasvim tim neizjavi se do sada nitko pripravnim, da na ime Matičino preuzme brigu uredničku: i zbilja nije stvar bez teškoća te ište polagahne nauke, dok bi se svestranim izpitivanjem i sravnjivanjem rukopisa došlo do valjanih načela, što i kako da se izdavanje započme. Zato je upravljajući odbor prinudjen ali bez kajanja odustao od pomenute nakane, nadajući se, da će taj posao na ime i trošak Matičin doskora u jugosl. akademiju što dostojnije biti izveden.

Matica bo ilirska — tako misli upravljajući odbor — mora imati uviek pred očima svoju, ako nas sve nade nevaraju, skoru budućnost, kada ima svoje djelovanje združiti s akademijom. S toga razloga smatraše upravljajući odbor zgodnom prilikom, da prihvati učinjene mu ponude od uredničtva časopisa „Književnika“, te da rečeni list primjerom sličnih književnih društva uzme u svoju zaštitu tim načinom, što ga za svoje članove uz sniženu cienu od 3 for. preuzima. Upravljajući odbor misli, da takov časopis posvema dolikuje zadaći i karakteru literarnoga društva, kakovo je Matica, s druge strane zapade tiem Maticu čast, da s nekoga gledišta bude pretečom akademije jugoslovjenske.

Povrh toga učinjene su našemu družtvu sliedeće ponude književne: Hrvatski sastavljeni Brzopis od K. Ljubića, i Kućnik od Sabljara. Dočim je prvo djelo, pošto mu neima izgleda, da ga izda Mat. ilirska, visokomu kralj. namj. vieću na uvaženje dostavljeno, bude „Kućnik“ povjeren gg. direktoru Lamblu i profesoru Zoričiću, da ga presude i svoje mnienje o njegovoj valjanosti izreku.

Kada se prošle godine ustrojio bio na poziv hist. društva osrednji odbor za tisućnicu slovjen. apostola, bijaše i Matica zastupana svojiem prvim podpredsjednikom i tajnikom, dapače i za izdani album bješe na poziv osrd. odbora izjavila se pripravnom priskočiti u pomoć, ako se nebi trošak dobrovoljnimi prinesci i razprodajom same knjige namirio; osim toga zastupana je Matica ilirska u pomenutom albumu „Tisućnici“ i u književnom smislu istom dvojicom svojieh članova, kojih se razprave u istoj knjizi nalaze. U toliko dakle stoji s onom svečanošću Mat. ilirska u savezu.

Nu povrh toga, što Mat. ilirska valjane knjige bud izdaje bud podupire, shvaća svoju dužnost i drugim putem, skrbeći se, kako bi s onimi, što su već izdane, na čim veću korist bila našemu narodu. Ovamo spada ponajprije svestrano širenje Matičinih knjiga u narod, osobito obaljivanjem ciene, kao što je n. p. obaljena ciena djelu Kampeovu do nečuvene nizine, te stoji za učenike i sve naručbine gg. župnika, kateketa, ravnatelja i učitelja samo polovicu ili 60 novč. — Ovamo spada zatiem poklanjanje knjiga raznim zavodom, gdje ima nade, da će dobro djelovati; napokon brojim ovamo onu uzajemnost književnu raznih slovjenskih društva, koja mnogo doprinosi k medjusobnomu poznavanju slovjenskih plemena. Napomenuti ćemo osim naše posestrime Matice dalmatinske jošte Maticu lužičko-srbsku i slovensku u Ugarskoj, s kojimi naše društvo od prošle godine stupi u književni savez.[1])

Kao što Mat. ilirska svoje knjige ovakiem zavodom dostavlja, jednakim načinom dolazi i njoj odasvuda knjiga bud u zamjenu bud na poklon. Medju ovogodišnjimi pokloni vriedan je da se na pose spomene onaj Njeg. Velič. cara ruskoga, koji nam posebnim dopisom Njeg. c. rusk. poslaničtva u Beču blagoizvoli pokloniti znamenito i velesjajno izdanje Codeksa Sinaitskoga od Tischendorfa. Ovo se veleliepo djelo čuva u nar. muzeju.[2])

Od novčanih poklona spominjemo veledušni dar Nj. preuzv. gosp. bana baruna Šokčevića, koji i opet ovomu društvu blagoizvoli pokloniti 50 for., zatim 50 for. od veleč. g. župnika bosiljevačkoga Dragut. Hercega, što jih pokloni kao jedan dio nanj glaseće razteretnice liter. A od ukupne vriednosti 110 for.

Matici ilirskoj pristupiše u toj godini tri nova člana; g. Vatroslav Švec u Zagrebu; dr. Miroslav Dražić u Karlovcu i Nikola Havliček u Božjakovini.

---

[1]) Matica ilirska može se nadati, da će ovaj duševni savez osobito od sele što živahnijim postati, kadno ima svoj organ, časopis „Književnik“, koji šalje mnogim književnim društvom slovjenskim u nadi pravedne i koristne zamjenitosti.

[2]) Glavna je skupština jednoglasno zaključila, da se preko vis. kr. dvorske kancelarije podnese Nj. car. ruskomu Veličanstvu preponizna zahvalnica.

Ob uspjehu trgovine s Matičinimi knjigami saslušati će sl. skupština izvješće društvene knjižare g. A. Jakića.*)

Od upravnih stvari napomenuti se ima do znanja slav. skupštine, da je od prošle glavne skupštine do danas držano 8. odborničkih sjednica tako, da na svaki mjesec po jedna dolazi. U samom odboru dogodiše se sliedeće promjene: ponajprije sliedeći zvanje svogaststališa istupi iz odbora gosp. V. Bertić, sada mjernik u Varaždinu; zatiem se dopisom od 16. Listopada zahvali gospod. podpredsjedničtva gosp. A. Jakić te bude na njegovu mjestu u sjednici od 20. Listop. pozvan g. najstariji odbornik Gj. Crnadak, da tu čast privremeno do gl. skupštine preuzme, na što je isti g. i pristao.

Slavna će skupština imati po svojem pravu izbor obnoviti.

Isto se tako izjavi 20. List. g. blagajnik M. Krešić, da zbog silnih poslova nemože dalje preko godine 1863. blagajničke dužnosti obavljati. I tu će sl. skupština po pripadajućem joj pravu preuzeti nov izbor. —

Poslije pročitana izvješća tajnikova pripovieda družtveni odvjetnik, da mu je utjerivanje Matičinih dugova većim dielom dobro uspjelo, te se većina obvezanih članova dobrovoljno odazvala njegovoj opomeni; samo kod nekojih preosta Mat. ilirskoj neugodna dužnost, da naloži svomu odvjetniku postupanje sudbeno. Nu na predlog istoga odvjetnika izbrisano je ipak prije nekoliko imena iz broja Matičinih članova, od kojih se doista zadužnice nahode, ali uslied promienjenih okolnosti njihova materijalnoga stanja nemogu ništa platiti. Njihova su imena isto tako izbrisana iz imenika Matičinih članova, što je ovomu izvješću priklopljen, kao što i imena svih onih do sada medju upisane članove dužnike Matice ilirske brojenih, od kojih se zadužnice nigdje nenalaze, a za pismene opomene ništa nemare. Razumieva se, da kod ovake gospode prestaju u napredak sva prava, što bi jih imali na Maticu ilirsku ili na one knjige, što njezinim troškom izilaze.

U istoj glavnoj skupštini zaključeno bi, da se i svota od 78 fr. 23 nv. a. v., što se mnogo godina u računih kao dug od izdavanja „Nevena“ navodila, za uviek izbriše.

Po zaključku od 20. Pros. 1861. razprodaje i razašilje sve Matičine knjige knjižara A. Jakića u Zagrebu, ali je u prošloj glavnoj skupštini zaključeno, da se s g. Antunom Jakićem učini nov, i što točniji ugovor, koji će se u svoje doba i gg. članovom do njihova ravnanja priobćiti. Za sada pako imadu članovi Matice ilirske sve pripadajuće jim društvene knjige preko iste knjižare dobivati, i to, ako su u Zagrebu, u kuću, ako li izvan Zagreba, poštom, nu na svoj trošak.

Članom Matice ilirske može postati svatko, tko se obveže, da će najduže u 5 godina izplatiti utemeljiteljnu svotu od 50 for. a. v.: članovi dobivaju badava svaku knjigu, što izadje troškom Matice ilirske, naročito i znanstveni časopis „Književnik“, koji izilazi četiri puta na godinu u svezcih od 8—9 araka.

---

*) Nije jošte podnešeno, jerbo se knjižarska godina istom ob uzkrsu svršuje.

Odavle se vidi, da je s onom dužnošću, koja od svakoga domorodca punim pravom zahtieva, da koliko može toliko podupire našu jošte nejaku knjigu, spojena takodjer očevidna korist za pojedinoga člana: s toga se ovo družtvo smije i pouzdano nadati, da će mu se nakon punih 20 godina, što prvi put njegovim troškom ugleda sviet krasna knjiga: Osman Gundulićev, i opet natrag prikloniti ljubav, privrženost i podpora svih izobraženih Hrvata.

Svim članovom, koji će na novo pristupiti, poslati će se sve dosada izašle Matičine knjige, na koliko jih jošter imade:

Matica ilirska izdade dosele svojim troškom sliedeće knjige, koje se mogu dobiti u knjižari A. Jakića u Zagrebu:

		fr.	n.
1.	Biljarstvo, uputa u poznavanje bilja. II. dio. Spisao Bogoslav Šulek. U Zagrebu 1859.	2	—
2.	Bosanski prijatelj, svezak III. U Zagrebu 1861.	—	75
3.	Gundulićev »Osman« (II. izdanje). U Zagrebu 1854.	—	80
4.	Dr. Demetra dramat. pokušenja II. Dio Teuta. U Beču 1845.	—	40
5.	Dubrovnik. Svezak III. Urednik M. Ban. U Zagrebu 1852.	—	30
6.	Kolo, članci za literaturu itd., od IV. do VIII. svezka. — U Zagrebu 1847—1851. Svezak po	—	30
7.	Kristiada od Gj. Palmotića. U Zagrebu 1852.	—	60
8.	Saltjer Slovinski od G. J. Gjorgjića. U Zagrebu 1851.	—	60
9.	Uputa u pjesmenu umjetnost od E. Sladovića. U Zagr. 1852.	—	15

Knjiga Matičinih, koje nisu ovdje naznačene, neima više, naročito su razprodane: »Gundulićeva razlika djela« i »Uzdasi Mandaljene«.

Sve ove knjige dobivaju učenici za polovicu ciene, ako li se budi ustmeno, budi pismeno obrate na tajnika Matičinoga; ovaj se dobročin razumieva za sve učenike trojedne kraljevine, kao i za mladež slovensku.

Uprava Matice ilirske povjerena je odboru od 12 članova, koji se dieli u dva odsjeka: književni i gospodarski; svaki sa svojim posebnim podpredsjednikom; a na čelu je cielomu družtvu predsjednik; uz to ima tajnik, blagajnik i odvjetnik. Po izborih, obnovljenih u posljednjoj glavnoj skupštini, stoji ravnateljstvo ovako:

Predsjednik: Ivan Mažuranić.

Književni odsjek:

Podpredsjednik: Matija Mesić. — Odbornici: Adolfo Veber, Josip Torbar, Drag. bar. Kušlan, Petar Zoričić, Nikola Horvat, Vjekoslav Babukić.

Gospodarski odsjek:

Podpredsjednik: Gjuro Crnadak. — Odbornici: Antun Jakić, Mijo Krešić, Ant. Zoričić, Matija Mrazović, Gotthard bar. Proff, Ivan Filipović.

Blagajnik i odvjetnik: Antun Zoričić. — Tajnik: V. Jagić.

Uz Maticu ilirsku postoji „zaklada za izdavanje pučkih knjiga“, što ju prije tri godine vatrenim svojim pozivom potaknula vriedna gospodja Jelisava Prasničkova. U prvi mah skupljeno bi nekoliko stotina forinti, a uprava toga novca povjerena društvu Matice ilirske, pak jerbo se on čas imala proslaviti stogodišnjica pučkoga pjesnika A. Kačića, zaključeno bi, da se prvi prinesci osim knjižice „Pojavi u zraku“, koja ovim troškom ugleda sviet, upotriebe na jeftino izdanje podpunoga Kačića. Što je novaca uzmanjkalo, posudi ovoj zakladi Matica ilirska, koja si zato na obračun podieli knjigu i svojim članovom.

Kasnije izadje na ime iste zaklade, ali ponajviše Matičinim novcem u prievodu djelo Kampeovo „Odkriće Amerike“ u III. svezka — i tim je ne samo izcrpljen sav imetak one zaklade. nego i znamenit dug učinjen od 1.932 fr., dug, koji će se dakako nešto iz razprodaje knjiga sve polagano namirivati, kao što je n. p. već prošle god. unišlo 155 fr. 66 nv.; a nešto iz obvezanih prinesaka, kamo se za sada mogu pribrojiti: godišnji prinesak sl. kr. grada Zagreba, vlastelinskoga činovničtva sl. biskupije djakovačke, i sl. zbora duhovne mladeži zagrebačke, tako da dohodak prošle godine iznosi ukupno 230 for. 66 novč., te kad se to odbije od 1931 for. 22 novč., ostaje da zaklada za izdavanje pučkih knjiga neima, osim nerazprodanih knjiga, novčanoga imetka nikakvoga, a duguje Matici ilirskoj 1700 fr. 56 novč. — Videći Matica ilirska, kojoj je do toga, da se ova zaklada što prije rieši duga, koji i Matičino djelovanje ponešto smeta — da će se razprodaja knjigâ na dugo vući, ako se nepruži osobita polastica — zaključi, da se djelo Kampeovo, što je školskoj mladeži namienjeno, istoj prodaje za polovicu ciene, dakle nečuveno jeftino za 60 novč. sva tri sveščića!

Matica ilirska smatra si za dužnost, da i na ovaj zaključak obrati pozornost osobito preč. duhovnih stolova, zatim gg. podarcidjakona, i svih učitelja i prijatelja školske mladeži, da nepropuste zgode, da za vrlo malene novce pruže mladeži u ruke knjigu, koja će svakako pobuditi ljubav do čitanja.

Knjige, što su izašle troškom zaklade za izdavanje pučkih knjiga, jesu:

1. „Pojavi u zraku“, pučka knjižica	—	for.	5	novč.
2. „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, od A. Kačića	1	„	—	„
3. Odkriće Amerike od Kampea: I. svezak, Kolumbo .	—	„	40	„
II. „ Kortes . .	—	„	40	„
III. „ Pizaro . .	—	„	40	„

U Zagrebu dne 1. Travnja 1864.

V. Jagić.

Pravila Matice ilirske

izradjena po osnovi od g. 1842.

§ 1. Budući da je iz novčanih prinesaka utemeljitelja Matice ilirske i iz dobrovoljnih darova po nastojanju bivše čitaonice ilirske do godine 1849. sastavljena znamenita glavnica od 15,533 for. 47 kr. srebra, a poslije godine 1850. ta glavnica još narasla: to se odredjuje, da u dosadanju glavnicu netreba dirati. Kamate od nje i polovica svih prinesaka počamši od g. 1851. imadu se u posao obratiti, a druga polovica svih prinesaka ima se pridodati glavnici.

§ 2. Osnova bude ovako preinačena: „Društvo Matice ilirske ustanovljeno je u tu svrhu, da se pribavi glavnica novčana, koja će služiti na izdavanje obće koristnih, osobito na izobraženje naroda našega smjerajućih knjiga, a uz to, u koliko je moguće i u koliko to sile Matičine dopustile budu, takodjer starih klasika ilirskih i na izplaćanje razpisanih po istom društvu nagrada za spisatelje gore spomenutih narodu potrebitih knjiga“.

§ 3. Iz osnove je izpušten sad § 3., jer su se okolnosti promienile i Matica ilirska sad o sebi obstoji.

§ 4. Svaki i najmanji dar, koji se Matici ilirskoj rodoljubivo požrtvuje, bit će sa zahvalnošću primljen; tko ipak najmanje 50 for. sr. ili na jednoč položi, ili se zakonito obveže, da će na deset rokova ili termina kroz pet godina svake pol godine po pet fr. sr. plaćajući, urečeni dar podpuno položiti, zvat će se utemeljiteljem Matice ilirske i dobivati će po jedan iztisak od svih manjih knjiga, koje se troškom Matice izdadu, badava, a veće, koje više troškova iziskuju, za pol ciene. Tko jednu godinu zanemari na urečeni rok svoj obećani dar prinesti, izgubit će sva prava utemeljitelja Matice ilirske. Ovomu u osnovi zadržanom paragrafu pridodano je: Neka se u ostalom od sada svaki, koji želi biti utemeljiteljem Matice ilirske, pri položenju prve svote pismeno zakonito obveže, da će nadoplatiti na ustanovljene rokove ono, što k svoti od 50 for. sr. fali.*)

§ 5. Iz osnove bi zadržano, da se prinesci u novinah oglasuju, samo su izpuštene rieči „narodnih ilirskih“ u izreci, „posebni pako prinesci obavljati će se od vremena do vremena putem narodnih ilirskih novina“.

---

*) Zaključkom glavne skupštine od 26. veljače 1862. snižena je svota na 50 for. a. v.

§ 6. Iz osnove je izpušten § 6. i mjesto njega svi §§, nahodeći se u predlogu pravila od §. 2. do §. 22. primljeni i glase sad ovako:

§ 7. Ravnateljstvo Matice ilirske sastojat će se iz jednoga predsjednika, 12 odbornika, blagajnika i tajnika.

§ 8. Društvo će većinom glasova odabirati izmed sebe predsjednika, dva podpredsjednika, odbornike i blagajnika. A odbor će imenovati tajnika.

§ 9. Ovo ravnateljstvo dielit će se u dva jednaka odbora, od kojih će se jedan baviti samo sa ekonomijom ili gospodarstvom društva t. j. s izdavavanjem novaca na kamate, prodajom knjiga i pregledanjem računa; on će brigu nositi, da novci nikad bezkoristno u blagajni neleže, — a drugi će se brinuti i opredieljivati: kakove će se knjige troškom Matice izdavati, te će naznačiti proračun gospodarstvenomu odsjeku.

§ 10. Svaki odbor sastajat će se dva puta na mjesec, ali tako, da jedan drugoga izmjenjuju, to jest jedne nedjelje dana drži gospodarski, a druge književni odsjek svoje sjednice.

§ 11. Za učiniti valjani zaključak, bit će od potrebe, da se sastanu u svakom odsjeku izvan predsjednika ili podpredsjednika najmanje još 4 odbornika, a pri opridieljenju, koje se knjige imadu nagraditi i koje troškom Matice štampati, moraju predsjednik, podpredsjednik i svih 6 odbornika svoja mnienja dati.

§ 12. U obadva odsjeka predsjedava predsjednik društva, koji u slučaju jednakoga broja glasova ima odlučujući odvjet.

§ 13. Namjestnici njegove osobe i njegovih prava jesu podpredsjednici.

§ 14. Predsjednik ima pravo izvan običnih sjednica ureći jošte i druge sjednice, tako odborne kao takodjer i svega društva.

§ 15. Od ovoga ravnateljstva istupe svake godine iz gospodarstvenoga odsjeka dva odbornika, a dva iz književnoga odsjeka; i to redom po starješinstvu, osnovanom na većini glasova, kojom je koji odbornik izabran. No istupivši mogu opet biti izabrani.

§ 16. Svake pol godine jedan put saziva predsjednik uredno svekolike članove društva, da se s njimi o stanju, djelovanju i napredku Matice posavjetuje.

§ 17. Predsjednik prima svekolike na ravnateljstvo Matice glaseće dopise, te jih šalje tajniku, da jih predloži pretresanja radi dotičnomu odsjeku. Sve dopise, pogodbe, zapisnike i odluke Mat. podpisuje on skupa s tajnikom.

§ 18. Pravo glasovanja pri izbiranju ravnateljstva imadu svikolici pravi i zakonito obvezani utemelji Matice. Moralna tielesa, koja su 100 for. sr.*) položila, mogu povjerenika na izbore i velike skupštine slati, da ih zastupa.

§ 19. Buduć da će se ravnateljstvo u dva odsjeka t. j. u književni i gospodarski razdieliti, to je od potrebe, da svaki izbornik pri glasovanju uz ime onoga, komu dade glas za ravnateljstvo, ujedno naznači, za koji ga odsjek izabira. U odbor mogu se samo oni utemeljitelji Matice izabrati, koji u Zagrebu stalno stanuju i dužnosti odbornika izpuniti mogu.

*) Sada prema §. 4. samo 100 for. a. v.

§ 20. Onaj, koji se za člana gospodarstvenoga odbora bira, mora imati znanje novčanih poslova, dakle treba, da je u financijalnoj struci imao priliku djelovati.

§ 21. Samo onakovi ljudi mogu se izabrati za odbor književni, koji su u književnosti našoj već štogod djelovali.

§ 22. Plaćeni tajnik ukinut je. Njegovo dosadanje poslove obavljat će odbornici po redu mukte, a za one radnje, za koje se dosele nadarje davalo, davat će se i u napredak.*)

§ 22. Blagajnik čuva društvene novce i obveznice, plaća tekuće troškove uz predsjednikovo doznačenje, vodi točno račune o dohodcih i troškovih, izdaje namire vrhu primljenih prinesaka i plaćenih mu kamata.

§ 24. Za djelovanje svoje imat će iz Matičine blagajne godišnjega dohodka 100 for. sr.*)

§ 25. Ako bi koji odbornik iz kakova god uzroka ostavio svoje mjesto, ili ako nebi hotio na tri puta učinjeni poziv uredno dolaziti u sjndnice, ima dotični odbor pravo drugoga kojega člana privremeno izabrati, te taj izbor prvašnjemu odborniku putem ravnateljstva objaviti.

§ 26. Za obavljanje svakovrstnih poslova, kano nadziranje i čišćenje stana, posluživanje pri djelovanju odbora i tajnika, pri obskrbljivanju tiskarskih poslova i opravljanju knjiga na dotičnu gospodu članove društva imati će Matica svoga posebnoga službenika sa godišnjom plaćom od 120 fr. sr.***)

§ 27. Za promjenu pravila potrebno je, da privole dvie trećine u skupštini nazočnih članova

§ 28. Paragraf 7. Matice ilirske prestao je s vremenom biti svrsi shodnim, te je izpušten.

U Zagrebu dne 9. veljače 1851.

---

*) Ovaj je § odlukom glavne skupštine od 11. prosinca 1852. opet ukinut.
**) Sada godišnjih 120 for. a. v.
***) Sada toga netreba.

IMENIK

utemeljitelja Matice ilirske.

I.

Pravi utemeljitelji.

Od godišta 1842.

Banovačka I. regimenta.
Bunjevac Josip, podžupan žup. zagrebačke (sada stanuje u Gradcu).
Čevizović Ivan, trgovac u Jasenovcu.
Društvo Narodne čitaonice u Varaždinu.
5 Gaj Ljudevit dr. urednik narodnih novina.
Jelačić Eduardo Bužimski c. komornik, na Breznici.
Karina pl. Franjo, u Senju.
Mileusnić Teodor i Gjuro, braća trgovci u Senju,
Mladež duhovna sjemeništa nadbiskupije zagrebačke
10 Ožegović baron Metel, c. k. državni savjetnik u Beču.
Ožegović baron Mirko, biskup senjski i modruški.
Vidali Sime, trgovac u Karlovcu.
Vraniczany baron Ambroz u Zagrebu.
Vraniczany Ivan, u Senju.
15 Vraniczany Nikola u Karlovcu.
Vuković Mate, opat i kanonik zagrebački.

Čaić Mihailo, trgovac u Sisku († 1846).
Drašković Janko, grof Trakoštjanki, c. k. komornik, vitez sjajnoga reda sv. Stefana itd. († 14. Siečnja 1856).
Ferić Tadija od Hudogabitka itd. (†)
20 Frgić Franjo župnik u Brestovcu (†).
Haraminčić Mirko, vlastelin († 26. Prosinca 1846).
Knežić Kajetan, c. k. major, vitez Leopoldova reda († 1849).
Koritić Franjo od Mrazovca, kanonik zagr. († 1846).
Kuković Josip, biskup djakovački (†).
25 Matizović Ivan, prepošt u Djakovu (†).
Obrenović Miloš, knez srbski (†)

Ošešković Friderik, c. k. major (†)
Oršić Juraj, grof Slavetički († 1847).
Penjić Pavao u Djakovu († 1863)
30 Smičiklas Gavro, biskup Križevački (†)
Uzorinac Ignacij, kanonik zagr. (†)
Vraniczany Ambroz stariji (†).
Vraniczany Sime (†).
Zdenčaj Nikola od Zahromićgrada (†).

Od godišta 1843.

Barac Eugenij u Zagrebu.
Društvo čitaonice Karlovačke.
Kulmer baronica Josipa.
Mudrovčić Nikomed, kanonik i predstavnik modruški u Senju.
5 Nugent Alberto, grof.
Brkić Tadija, c. kr. kapetan (†)
Bišćan Julio, bilježnik bansk. stola (†).
Clemens Josip, kanonik zagreb. (†).
Degoricia Nikola, c. kr. kapetan (†).
10 Štauduar Antun, advokat (†).

Od godišta 1844.

Car Stiepan, kod vis. dvor. kancelarije u Beču.
Društvo mladeži duhovne sjem. djakovačkoga.
Juratović Josip, prevendar stolne crkve zagreb. i ravnatelj kora.
Klobučarić Dragutin, predsjednik banske stolice.
5 Kolovrat Krakovsky graf Ján u Českoj.
M. č. b. v. u Českoj.
Milašinović Franjo, kanonik zagrebački.
Muršec Josip, profesor slov. jezika na realci u Gradcu.
Prpić Antun, trgovac u Gospiću.
10 Plantak, b. kr. kapetan u miru, u Varaždinu.
Sladović Mato, vlastelin u Karlovcu.
Varaždin, sl. kr. grad.
Vicić Auguštin, otac, župnik u Bosni.
Županský Antun, gradjanin u Turnovi u Českoj.

15 Briglević Janko, fiškal (†).
Jungman Josip, vitez reda Leopoldova († 14. stud. 1847).
Medanić Vicencij, dr. prâvâ (†).
Mihić Mihail, kanonik zagreb. (†)
Norbert vitez od Neuberga Ján (†).
20 Pobor Pavao, župnik u Otočacu (†).
Rastić Danilo, c. kr. obrštar (†).

Vračan Josip, kanonik zagrebački (†).
Žerjavić Ferdinand, fiškal († 1863).

Od godišta 1845.

Brkić Matija, trgovac u Sisku.
Društvo čitaonice krapinske, skopčano sa podružnicom kr. povlaštenoga hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva.
Mavretić Josip, župnik u Vivodini.
Mihalinčić Stjepan, župnik u gornjoj Zelini b. z.
5 Sačić Josip, župnik na Stupniku b. z.
Stančevićeva Ana. sada gpa. Kozlerova, domorodkinja u Zagrebu.
Vancaš Aleksa, dr. ljek.
Bunjevac Ivan, vel. sudac sl. županije zagr. († 5. ožujka 1845).
Drobnić Josip, kapelan na Štajerskom (†).
10 Jesenković Krunoslav, župnik u Drenju biskupije djakovačke (†).
Kočevar Stjepan, dr. lječ., okružni fizik na Štajerskom (†).
Mihalić Antun, arcidj. i žup. u gradu Petrovaradinu b. dj. († 11. velj. 1846).
Milinković Franjo, župnik u Petrovaradinu kod sv. Roka b. djak. (†)
Pepelko Antun, župnik u Rakovcu b. z. († 1849)
15 Pisačić od Hižanovca, Juraj, vlastelin u Hrvatskoj (†).
Pobor Pavao, kapelan u Gospiću b. ms. (†)
Sabljak Ivan, ravnatelj c. kr. narodn. učiona po Banatu u Pančevu, za sina svoga Dragutina (†).
Schrott Josip, posvećeni biskup biògradski i smederevski, kanonik i veliki prepošt stolne crkve zagr. († 9. rujna 1857).
Uzorinac Jakov, sudac sl. županije križevačke (†).
20 Vancaš Janko, župnik kod sv. Ane pod Turnom b. z. († 17. rujna 1858).
Volf Antun, župnik kod sv. Petra na Štajerskom (†).
Vladislav Gavrilo, gradjanin bečki i vlastelin od Novoga Mjesta i Topličice u Hrvatskoj (†).

Od godišta 1846.

Andrić Jerko, mudroljubja i sv. bogoslovja dr. i prof. kanonik u Djakovu.
Babukić Vjekoslav, profesor hrv. jezika i lit. u gimn. zagreb. vitez reda Franje Josipa.
Brozović Ambroz mladji, župnik u Kompolju.
Dolovčak Ivan, advokat u Zagrebu.
5 Fingerhut Ferdinand, Pravoslav. gradjanin u Pragu.
Fink Eduard, župnik u Radoboju.
Frigan Vjekoslav, fiškal više sl. gospoština, načelnik grada u Zagrebu.
Gvozdanović Janko, slob. i grada Karlovca veliki fiškal.
Horvat Petar, fiškal više sl. županija sudb. stola prisjednik.
10 Jakčin Andrija, fiškal u Zagrebu.

Kamenjakova Ivana, domorodkinja u Križevcih. (gdja. Baronica Kušlanova).
Karšul Ivan, kanonik bisk. ms. u bribirskom kolegiju.
Knjižnica sl. nar. brodske graničarske regimente u Vinkovcih.
Koščec Mihail, odvjetnik i sudac slob. i kralj. varoša Varaždina.
15 Matić Josip, posv. biskup, predstavnik, opat i kanonik u Djakovu.
Mažuranić Antun, gimn. ravnatelj na Rieci.
Mažuranić Ivan, c. k. tajni savjetnik, kancelar troj. kr.
Miković Ivan, župnik u Ludini b. z.
Moyses Stjepan, biskup bistrički u Ugarskoj.
20 Muha Vatroslav, otac reda sv. Franje, bivši profesor u Požegi.
Muravić Jakov, župnik u Sibinju bisk. djak.
Nikolić Vasilj u Zagrebu.
Novak Mihail. u Zagrebu.
Obrovac Pavao, dr. bogoslovja, podarcidjakon i župnik u Babinoj gredi.
25 Pančić Grgur, prepošt, arcidj. i župnik u Gospiću bisk. ms.
Philipović Adam od Heldenthala, župnik u Gorjanih bisk. dj.
Pisačić Miroslav Hižanovački, administrator sl. županije varaždinske.
Pleše Jerolim, vicearcidj. i župnik u Slunju bisk. ms.
Praunsperger Aleksa, dr. ljek.
30 Radić Gašpar, kanonik u Djakovu.
Sinković Ljudevit, pris. žup. stola u Zagrebu.
Sokolić Antun u Ogulinu.
Šegulja Šimun, administrator u Lešću bisk. mod.
Štauduar Franjo, urednik zagr. njemačkih novina.
35 Šuflaj Danilo, vlastelin u sl. županiji zagr. i prisjednik.
Šuflaj Filip, vlastelin, sl. županije varažd. sudb. stola prisjednik.
Vakanović Antun u Zagrebu.
Vinković Mirko u Varaždinu.
Žagar August, župnik u Trstju (Kotar Čabarski).

40 Budić Ivan, župnik kod sv. Petra u Zagrebu († 1849).
Bužan Herman, c. kr. savjetnik, predsjednik kr. sud. stola (†).
Fürst Josip, župnik kod sv. Ivana u Zagrebu (†).
Gvozdanović Pavao, veliki sudac sl. županije križevačke (†)
Jurinić Janko, vlastelin i prisjednik više sl. županija († 14. list. 1847).
45 Klemen Mihail, arcidj. kanonik zagr.
Kukuljević Antun Sakcinski, c. kr. savjetnik, prisjednik stola bansk. (†).
Lentulaj Benko, prisjednik uzv. stola banskoga. († 14. listop. 1859).
Martinković Adalberto, vlastelin i prisjednik više sl. šupanija.
Matiašević Franjo, bilježnik duh. stol sl. bisk. zagr. († 22. stud. 1843).
50 Matizović Gjuraj, dr. mudroljubja i prav., kan., župnik u Tovarniku b. dj. (†).
Mrak Maksimilian, protokolista duh. stola sl. biskup. zagreb. (†).
Oliva Lovro, župnik u Andrijevcih bisk. djak. (†).
Pendelin Mirko, kanonik stol. crkve zagreb (†).

Philipan Ivan, vicearcidjakon i župnik u Karlovcik bisk. dj. († 1849).
55 Šot Josip, dr. bogosl., arcidj. i kan. st. crkve zagr. (†)
Topasović Marko, župnik u Trnjanih (†).
Vraz Stanko, tajnik mat. ilirke i ilirski pjesnik († 24. svib. 1851).
Zengeval Franjo (†).
Zubanović Mato (†).

Od godišta 1847., 1848. i 1849.

Beloberg Matija, kanonik stolne crkve zagr.
Božić Franjo, župnik u Trnjanih. —
Daněk Josip, pivar u Chlumcu u Českoj.
Demeter Dimitrija, dr. i tajnik nam. vieća u Zagrebu.
5 Filetić Ernesto, župnik u Kutjevu b. zagr.
Frič Josip, dr. prava i odv. u Pragu.
Hansgirk Antun, prof. na c. kr. gimn. u Litomjercih u Českoj.
Kargačin Adalberto.
Kincel Josip, dr. ljek. i ran. u Petrovaradinu.
10 Kralj Ivan Krst., biskup. i predstavnik kapt. zagreb.
Krešić Mihail, trgovac u Karlovcu.
Kukuljević Ivan Sakcinski, veliki župan zagrebački.
Kušlan Dragutin, baron u Zagrebu.
Lukačić Mato, župnik u Oprisavcih b. djak.
15 Mačečević Antun, trgovac u Gospiću.
Majer Matija, župnik u Arnoldsteinu.
Mondok Janko u Ugarskoj.
Mužar Tomo, župnik kod sv. Martina na Humu.
Neralić Ognoslav, župnik u Novigradu.
20 Palacki Franjo, stališki historiograf kraljestva českoga u Pragu.
Purkyně Emanuel, profesor na sveučilištu Pražkom.
Rieger Franjo Vladislav, dr. u Pragu.
Rojek Ivan Dragutin, župnik u Bohuslavicih u Českoj.
Smendrovac Josip, kapetan slob. i kralj. grada Karlovca.
25 Stokuća Marko, c. kr. kapetan.
Strižić Ivan, namjestni kanonik st. crkve mod. u Bribiru.
Studenac Petar, župnik u Kanfanaru u Istriji.
Štauduar Vjekoslav, vlastelin, prisjednik mnogih sl. župan. (†)
Švelic Blaž, kanonik u Varaždinu.
30 Thun od Hohenšteina, Lav, grof u Českoj.
Vahter Dragutin, (Stražimir) župnik u Sv. Nikoli.
Vinařicky Dragutin, župnik na Kovani u Českoj.
Vňauček P. V., gradjanin u Pragu.
Vrťatko Antun Jaroslav, urednik Čas. Č. Muzeja u Pragu.

35 Bąkowski Ferdinand grof, dziedzić panstva Ušćia u Galicii, vlašćićiel panstva Trautenfels u Štajeru (†).

Blažeković Škender u Zagrebu, prisjednik mnogih sl. županija (†).
Čejka Josip, dr. ljekarstva u Pragu. (†)
Čelakowski Ladisl. Fr., prof. slavj. jezika i lit. na sveučilištu **vratislavskom** († 5. kolovoza 1852).
Drašković Dragutin, grof u Hrvatskoj († 2. rujna 1854).
40 Fabek Josip, dr. ljekarstva i ran., fizik. sl. županije zagreb. (†)
Golubić Franjo, kapelan u Pitomači bisk. zagr. (†)
Hanka Vàclav, knjižničar nar. muzeja českoga u Pragu. (†)
Jarnević Josip, kapelan u Cvjetlinu bisk. zagreb. (†)
Kàrolyi Ljudevit, veliki sudac sl. županije zagrebačke. (†)
45 Krizmanić Ivan, opat i župnik bistrički bisk. zagr. (†)
Kuzmić Ignacij, župnik u Jamnici. († 1841).
Marek Antun, dekan i vikar u Libuni u Českoj. (†)
Rebić Eugenij, ot. reda sv. Franje, bivši provincijal. (†)
Rižnar Vid, upravitelj zavoda za gluho-nieme u Gradcu. (†)
50 Rubido Antun, fiškal u Zagrebu. (†)
Sabljar Matija, c. kr. kapetan u miru u Karlovcu. (†)
Soljančević Mihail, c. kr. vrh. učitelj u Mitrovici. (†)
Šafařik Pavao Josip, dr., čuvar c. kr. knjižnice u Pragu. (†)
Šmidlinger Josip, svećenik i odhranitelj u Českoj. (†)
55 Štrobach Antun, dr. prava u Pragu.
Tomašević Petar, c. kr. učitelj u Vinkovcih. (†)
Vakanović Nikola, vel. bilježnik sl. i kr. grada u Karlovca († 1859).

Od godišta 1851.

Biličić Andrija, c. kr. oberkrigskomisar u Beču. Landstr. Rosumovsky-gasse Nr. 10, St. 2., Thür. 7.
Bučar Petar, župnik u Vukmaniću.
Caf Juraj Ososlav, podžupnik na Štajerskom (u Uptuju).
Družtvo duhovne mladeži sjemeništa senjskog.
5 Hesky Antun, dr. i professor bogoslovja u Senju.
Janković Julio, grof i spahija u Slavoniji.
Iliašević Stjepan, dr. bogosl. i kanonik u Varaždinu.
Kiepach Albin, vlastelin u Krapini.
Kiepach Nestor, vlastelin u Bregani.
10 Knežević Adalbert, župnik b. dj. u Štitaru.
Knjižnica sjemeništa arcibiskupije goričke.
Krieger Josip, dr. medicine u Zagrebu.
Kunz Ignacija, svećenik u Českoj.
Nugent Gilbert, grof.
15 Očic Petar, odvjetnik, podžupan žup. Zagreb.
Partaš Josip, učitelj u zagrebu.
Pojmon Franjo, svećenik u Moravskoj.
Proff Gotthard baron, perovodja u Zagrebu.

Rauth Franjo, vlastelin u Zagrebu.
20 Stanić Marko, ravnatelj gr. kath. sjem. u Zagrebu.
Stražimir Franjo, poreznik.
Štrossmajer Juraj Josip, biskup djakovački.
Šoštarić Dragutin.
Švagelj Dragutin prisjed. žup. suda u Varaždinu.
25 Vocel Ján Erasim u Pragu.
Vukotinović Ljudevit, veliki župan u Križevcih.
Grdjàn Mato, župnik b. dj. u Piškorevcih (†).

Jelačić Josip, grof, ban hrvatski. († 20. svibnja 1859).
Jukić Franjo, otac Franciškan države bosan. († 20. svibn. 1857 u Beču)
30 Kargačin Agrikola, vel. predstavnik kapt. st. crkve modruške u Senju (†).
Kralj Škender, bivši podžupan u Zagrebu († 1863).
Latinović Dragutin, župnik b. z. († 1859 u Petrinji).
Mraović Vaso, trgovac u Zagrebu († 1859).
Rocci Antun, dr. bogoslovja u Dubrovniku. (†)
35 Stoos Pavao, župnik b. z. u Pokupskom (†)
Topalović Mato, professor u Djakovu. (†)

Od godišta 1852.

Arešić Petar, trgovac u Zagrebu.
Bogović Mirko, odvjetnik u Zagrebu.
Malin Naum, trgovac u Zagrebu.
Šavor Dragutin, župnik u Bisagu.
5 Vran Dragutin, župnik u Tomašici.

Od godišta 1853.

Antonić Juraj, župnik u Alexinici b. s.
Belas Pavao, župnik u Brdovcu.
Cuculić Tomislav, prisjednik banske stolice u Zagrebu.
Fodroci Škender, vlastelin u Križevbih.
5 Gučetić Ovčarević Lukša, grof, c. kr. poklis. savjetnik u Rimu.
Mallin Škender, trgovac u Zagrebu.
Mraović Škender, doktor medicine u Zagrebu. († 29. ožujka 1855)

Od godišta 1854 — 1857.

Bedenko Janko župnik u Krapini.
Cernadak Gjuro, trgovac u Zagrebu.
Horvat Mirko odvjetnik u Djakovu.
Jakić Antun, tiskar i knjižar u Zagrebu.
5 Mesić Mato, professor na pravoslovnoj akademiji u Zagrebu.
Sabljar Mijo, c. kr. major u miru.
Sopčić Mijo, župnik Žakanju.

Od godišta 1858.

Haulik Guraj, kardinal sv. rimske crkve, nadbiskup zagrebački.
Krajačić Ferdo, župnik u Kraljevcu.
Rušnov Antun, vrhovni župan u miru.
Czaban Nikola, župnik u Komjatki u Slovačkoj. (†)
5 Stefanović Karadjić Vuk, spisatelj srbski († 5. siečnja p. st. 1864 u Beču.)

Od godišta 1859 — 1862.

Bedeković pl. Koloman, vlastelin u Varaždinu.
Brlić Andrija Torkvato, odvjetnik u Brodu.
Celinić Nikola u Dugih Selih.
Crnadak Mirko, c. kr. kapetan u Jasenovcu.
5 Čačković Josip, vlastelin u Zagrebu.
Čavlović Paja.
Horvat Nikola, professor bogoslovja u kat. sjemeništu zagreb.
Janošić Hinko, prevendar u Zagrebu.
Joža Pavao, župnik kod sv. Petra u Zagrebu.
10 Lukšić Adolfo, doktorand medecine († u Karlovcu 1861)
Mrazović Matija, odvjetnik u Zagrebu.
Prasničkova Jelisava, u Zagrebu.
Preradović Petar, c. kr. pukovnik.
Rojc dr. Antun, c. kr. notar u Zagrebu.
15 Smičiklas Gjuro, biskup križevački.
Starčević dr. Ante.
Šokčević baron Josip, ban trojedne kraljevine.
Šulek Bogoslav, književnik u Zagrebu.
Tordinac Gjuro, ravnatelj bisk. pisare u Djakovu.
20 Veber Adolfo, kr. gimn. direktor u Zagrebu.
Župan Lavoslav, knjižar u Zagrebu.
Žužel Franjo, župnik na Rieci kraj Križevaca.

Od godišta 1862.

Galac Dragutin, predsjednik kr. žup. suda u Požegi.
Ivičević Mate, svećenik u Spljetu.
Suzanić Gašpar.

Od godišta 1863.

Herceg Dragutin, župnik u Bosiljevu.
Relković Ferdo, župnik u Dubici.
Vrbančić Slavoljub, odvjetnik u Zagrebu.
Žigrović Franjo, podpredsjednik dvorske hrv. kancelarije.

II.

Obvezani utemeljitelji,

koji obećaše, da će za 5 godina 50 for. izplatiti.

God. 1851. platiše i kašnje doplatiše:

Ime i prezime	Platio do god. 1862	Doplatio do 1863	Platio ukupno	Duguje
Badovinac Nikola u Osieku	5	—	5	45
Gjurgjević Todor, vlast. u Zagrebu	5	—	5	45
Hatz Pavao, trgovac u Zagrebu	10	—	10	40
Hudovski Adolfo, starješina grada Zagreba	5	—	5	45
Lukšić Dahoslav u Karlovcu	5	—	5	45
Malešić Ivan	5	—	5	45
Mihalić Slavoljub u Karlovcu	5	—	5	45
Pereković Franjo	10	—	10	40
Sabljić Vojko u Karlovcu	10	—	10	40
Tkalac dr. Jakov, doktor i profesor u Zagrebu	5	5	10	40
Zandonatti Rudolfo	5	—	5	45
Zoričić Antun, odvjetnik u Zagrebu	15	—	15	35
Zoričić Petar, realni učitelj u Zagrebu	15	10	25	25

God. 1852. platiše i kašnje doplatiše:

Ime i prezime	Platio do god. 1862	Doplatio do 1863	Platio ukupno	Duguje
Desput Ljudevit	15	—	15	35
Drkos Andrija	15	5	20	30
Filipović Ivan, narodni učitelj u Požegi	20	—	20	30
Kvaternik Julio	15	—	15	35
Marković Miloš	20	—	20	30
Tuškan Makso	25	10	35	15
Uhernik Andrija, odvjetnik u Križevcih	15	10	25	25

*

God. 1853. platiše i kašnje doplatiše:

Ime i prezime	Platio do god. 1862	Dopla-tio do 1863	Platio u-kupno	Du-guje
Baneković Mirko	25	—	25	25
Kotas Antun	30	—	30	20
Lukić Božo	25	—	25	25
Matašić Matija	35	—	35	15
Popović Andrija	30	—	30	20
Solariček Franjo	30	—	30	20
Stanek Bogdan	10	—	10	40
Stojanović Antun	25	–	25	25
Suzanić Gašpar	35	—	35	15

G. 1854. platiše i kašnje doplatiše:

Jovanović Filip	30	—	30	20
Križanić Gjuro	30	--	30	20

Od godine 1855. do 1860. nepristupi nijedan novi član.

Od godine 1861. do danas.

Ime i prezime	platio godine 1861	1862	1863	Ukupno
Mudrovčić Ivan, vel. bilježnik žup. riečke	10	15	5	30
Torbar Josip, ravnatelj kr. više ralke u Zagrebu	10	10	10	30
Folnegović	—	10	10	20
Dražić Miroslav, dr. u Karlovcu	—	—	5	5
Havliček Nikola, župnik u Božjakovini	—	—	10	10
Švec Vatroslav, prebendar kod prvost. crkve zagr.	—	—	10	10

Imetak

Matice ilirske u Zagrebu

g. 1863.

Tek. broj		Iznos for.	kr.
1	U 20 privatnih obveznica od 6%	12.022	50
2	U 3 privatne obveznice	3.785	—
3	U 1 drž. hrv. slav. razteretnici	4.200	—
4	U 1 drž. hrv. slav. razteretnici	1.050	—
5	U 12 drž. hrv. slav. razteretnica od 100 for. . .	1.260	—
6	U 4 hrv. slav. razteretnice	304	—
7	U blagajni na koncu godine	346	92
	Svota . . .	22.968	42
	Imovina nekoristna:		
1	U 1 privatnoj obveznici	105	—
2	U 3 dionice narodnoga kazališta	78	75
3	U 3 dionice narodnoga doma	78	75
4	U ostavštini grofa Ivana Draškovića	10.500	—
5	U zaklade za izdavanje pučkih knjiga . . .	1.932	22
	Svota . . .	12.691	72
	Svega ukupno . . .	35.662	14

U Zagrebu 31. Prosinca 1863.

Novčani

Matice ilirske

Dohodak:

Broj		U austr. vr. for.	kr.
1	Gotovine od godine 1862.	227	74
2	Po g. odvjetniku utjerani dug Racky-ev . . .	70	—
3	Izplaćena glavnica M. Vukovića	262	50
4	Kamati državnih obveznica	302	68
5	Kamati privatnih obveznica	746	—
6	Prinesci od obvezanih članova	135	—
7	Račun od razprodanih knjiga od Županа . . .	62	28
8	Račun od razprodanih knjiga od A. Jakića . .	266	99
	Ukupno . .	2073	19

U Zagrebu dne 31. Prosinca 1863.

Gjuro Crnadak,
podpredsjednik gospod. odbora.

Pregledali i
Josip Torbar,

razhod

godine 1863.

Trošak:

Broj		U austr. vr. for.	kr.
1	Račun štamparski za treći svezak Kampe-a . .	258	62
2	Nagrada za izpravljanje Kampea	28	—
3	Troškovi tajnikove pisarne	12	85
4	Plaća blagajniku	120	—
5	Plaća tajniku	105	—
6	Nagrada za djelo Kampeovo g. Bratelju . . .	67	50
7	Knjigoveži Šneideru	68	22
8	Stanbina u narodnom domu	63	—
9	Račun knjižare Hartmanove	3	68
10	Podvorniku	10	—
11	Za pisarske troškove gosp. podpredsjedniku . .	5	—
12	Štamparski račun gosp. Albrechta za „Djulabije“	367	40
13	Za 4 hrv.-slav. razteretnice	304	—
14	Izdavateljem „Djulabija“ nagrade	100	—
15	Knjigoveži Mučnjaku	172	50
16	Kamate Matici Dalmatinskoj	40	50
17	U blagajni gotovine	346	92
	Ukupno . .	2073	19

u redu našli:
Petar Zoričić.

Mijo Krešić,
blagajnik.

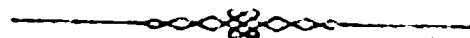
Račun o zakladi

za

izdavanje pučkih knjiga god. 1863.

Broj		U austr. vr. for.	kr.
	Imetak:		
1	Koncem prošle godine	230	66
	Dug:		
2	Koncem prošle godine bez kamata	1931	22
	Ukupno dakle svega duga .	1700	56

U Zagrebu dne 31. Prosinca 1863.

Brzotiskom Dragutina Albrechta u Zagrebu.

KNJIŽEVNIK.

ČASOPIS

za

jezik i poviest hrvatsku i srbsku,

i

prirodne znanosti.

Uredjuju i izdaju

(podporom Matice ilirske)

Dr. Fr. Rački, V. Jagić, J. Torbar.

Godina I. svezak 3.

U ZAGREBU.

Brzotiskom Dragutina Albrechta.

1864.

Pjesnici hrvatski

od

Ivana Kukuljevića Sakcinskoga.

(Nastavljenje.)

Galjazovi Marin,

r. oko 1525 † oko 1590.

Galjazović Marin, otac reda sv. Franje, bijaše od vlasteoske kuće, koja se u staro doba preselila iz zahumske zemlje u Dubrovnik, te ovdje osim svoga hrvatskoga imena nosila talijansko ime Galeazzo i Brunjola. O životu Marinovu govore sasvim na kratko Cerva, Dolce i Appendini. Prvi tvrdi, da je živio pod konac XVI. vieka, i da je bio glasovit pjesnik hrvatski („clarus inter illyricos Poetas«), Appendini pako veli o njem, da je živio oko godine 1546. i prvi izmedju Dubrovčana počeo pisati hrvatskom prozom (»è il più antico, che scrisse, per quanto io sò, in prosa illirica«). Nu tu se Appendini prevari, jer ja sâm imadem u svojoj knjižnici rukopis dvaju starijih Dubrovčana, naime Nikole Marinova Ranjine „Pištule, evangjelja i lekcioni, koje se legaju (čitaju) po sve godište na misi" od godine 1508., pisane latinskimi pismeni; i od nekoga nepoznatoga Dubrovčanina „Nauke i čtenja svetaca sa više predmeta bogoslovnoga sadržaja« rukopis krasno pisan u Dubrovniku sa hrvatsko-bosanskom ćirilicom od god. 1520.

Da je Galjazović napisao u prozi bogoslovno djelo pod naslovom »Pismo o pravoj čovječjoj pobožnosti" , u tom se slažu svi životopisci dubrovačkih pisaca, a njegov suvremenik Nikola Nalješković, načini dapače u pohvalu ovoga djela sliedeću pjesmu:

U pohvalu pisma gospodina Fra Marina Galjazovića.

Dubrovnik slavni grad blažen se može riet,
    Pokoli u njem sad procavtie ovi cviet,
Fra Marin od reda Franceska svetoga,
    Koga nam kuća dâ Galjiaza vridnoga.
Kuća, kâ bez broja ljudi dâ izbranih,
    Kieh mala svies moja neumie izreć svih.
On pisma sva složi, da Boga proslavi,
    A u nas umnoži plam božje ljubavi.
Tko želi griehe oć, a steći duši raj,
    Sej pismo dan i noć nepristav razbiraj.

Jer tko će razlučit istinu od laže,
   Odi će naučit, pismo mu sej kaže.
U njem će nać duši izvàrsni razgovor,
   Kako se Bog služi i višnji steče dvor,
Tiem nitko nekàrzmaj nego li za svu moć
   Sve misli ovdi daj, po vas dan i svu noć.

Tudiz Božko,

r. 1529, † 1566.

Tudiz Božko (Natal), sin Jakova, čovjeka ugledna od vlasteoske kuće, koja se doseli u staro doba iz Galipola, rodio se u Dubrovniku god 1529. Bijaše član učene družbe izabranih ili složnih (Concordi), koju utemeljiše u Dubrovniku neki dubrovački književnici ponajviše uplivom Save Mišetića Bobalića, Mihalja Monaldia, Božka Tudiza, Maroja Mažibradića i ostalih.

Rečeni Sava Bobalić, najvjerniji drug Tudizov, izpjeva više talijanskih pjesama u pohvalu njegovu, tužeći mu jade svoje i tražeći od njega lieka i polaštice. U jednom sonetu pod naslovom „Al Tudisio“, u kojem moli, da ga izbavi od strašnih muka, koje mu zada ljubav, obećaje, ako mu pomogne, da će mu posvetiti ruku, jezik i srce, veleći:

Tudisio mio! che con si vago gire
   Sai schivar mille torti, e rei sentieri,
   E da queste ombre false ai seren veri
   Per l' erto e dritto calle ognor salire;
Me, che 'n uno ampio mar di sdegni e d' ire,
   Mi trovo senza duo bei lumi alberi,
   Soccorri, che più omai da suoi si fieri
   Colpi, mal la virtù si può schermire,
Con quello, onde ti fù si largo il cielo,
   Valor, discaccia il cieco, e tristo orrore,
   Che la mente m' ingombra, e tien confusa,
Ed io, tolto che fiami il fosco velo
   Dalla vista, ond' ella è si rinchiusa,
   Ti sacrerò la man, la lingua e 'l core.

Kad godine 1566 *) naš Božko navršiv jedva 39 godina, dakle u cvatućoj svojoj dobi, ovaj sviet za boljim zamieni, nije se mogao tješiti nad smrću njegovom prijatelj mu Sava Bobalić, i premda izpjeva četiri žalobne pjesme

---

*) Ovu godinu njegove smrti spominje Cerva u svom djelu „Bibliotheca Scriptorum Ragusinorum“. Ja sam u jednoj staroj dubr. kronici našao o smrti suvremenih Tudiza sliedeće biljezke: „Lucas Natalis de Tudizio obit 28 octobris 1583. — Jacobus Natalis de Tudisio obit 1595 — Nicolaus Natalis de Tudisio obit 1636. — Neznam, da li su ova trojica bili sinovi našega Božka (Natala), ili se pod Jakovom, sinom Božkovim, ima razumievati sam Božko. Onda bi mu bili životopisci izkrivili ime i godinu smrti.

u smrt njegovu, to ga je ipak spominjao u svakoj skoro pjesmi, u kojoj je tužio za izgubljenimi prijatelji ili za sretnimi dani svojimi.*)

Da je naš Božko bio pjesnik i čovjek mnogo učen (eruditissimus), svjedoči nam Cerva, Appendini i njegov suvremenik Sava Bobalić. Žalibože izgubljena su sva njegova djela, samo sliedeću pjesmicu, za koju neznam ipak za izvjestno, da li je od Božka ili kojega drugoga Tudiza, našao sam u jednom rukopisu.

Nadpis pri poklonu jednoga zàrcala

od

Tudizia.

U zàrcalo ma ljubjena
Sej ljepote gledaš tvoje,
Neka da znaš, da je sjena,
Sve na svietu liepo što je.

Bobalić Mišetić Savko

r. 1530 † 1585.

Bobalić Savko rodio se u Dubrovniku godine 1530. Otac mu bijaše Mihalj ili po dubrovački Miše, po njem nazvaše suvremenici sina mu Mišetićem. Imao je još petero braće, Gjona, Lovru, Andriju, Sigismunda i Marina, s kojimi je živio u najvećoj ljubavi.

Njegova porodica slovila je medju najstarijimi vlasteoskimi kućami u Dubrovniku. Jur za vrieme hrvatskih vladara proslavili su se neki u boju Hrvata i Neretvana, kao vodje ovih proti Mletčanom. Kasnije spominju se u XII. vieku dva Bobalića, Mihalj i Nikola, u boju Dubrovčana proti bosanskomu banu Boriću i proti velikom županu raškomu Nemanji i njegovu bratu Miroslavu. Isto tako odlikova se na oružju Vlaho Bobalić za vrieme cara Sigismunda, a njegov sin Vuk u boju proti bosanskomu kralju Ostoji. Dapače i na polju umnom stekoše dobar glas. Makario Bobalić, opat mlietski, pisac bogoslovni, vješt jeziku jevrejskom, grčkom i latinskom, živio koncem XV. vieka, zatim Matko Bobalić, na glasu pjesnik latinski i prevoditelj grčkih bogoslovnih djela, napokon Marin Andrijev, kao veoma darežljiv podupiratelj književnosti i umjetnosti, izdavši svojim troškom više djela u različitih talijanskih gradovih i podupirajući mladiće dubrovačke, koji se htjedoše posvetiti umjetnostim.

Kao ogranak takove porodice nasliedio je Savko po naravi hrabru ćud, i ljubav za naukom i pjesničtvom, kojemu do smrti ostade vjeran. U mladih svojih godinah bijaše prem vatrene ćudi, koja ga po nesreći i u istu tamnicu dovede. Poviest, kako se to zgodi, sačuva nam jedini Ivan Marinov Gundulić u svom talijanskim jezikom pisanom ljetopisu grada Dubrovnika.**) Tu pripovieda Gundulić, kako dne 1. Travnja godine 1546. mladi Savko, sin Miše

*) Rime del nobil uomo Savino del Bobali sordo. Ragusa 1783, p. 84, 94, 98, 99, 102, 109, 111.

**) Annali della nobilissima Republica di Ragusa, scritti da Giovanni di Marino Gondola. Vlastoručni rukopis pisca u mojoj knjižnici br. DCIII.

Bobalića (bivši tada šestnaest godina) po bielom danu navali oružjem na Pavla Ivanova Crevića, te ovoga na glavi, ruci i nosu ljuto izrani. Uzrok toga čina bijaše pohlepa za osvetom, budući da isti Crević Savina otca u nekoj svadji tako ćusne, da mu je komad brade izčupao. Čim se mladi Sava radi ove ljute uvrede svoga otca osveti, pobjegne u kuću svoga prijatelja Tudiza, nu tu bude uhvaćen i u tamnicu odveden. Premda se kasnije Pavao Crević od rana svojih oporavi i sa Savkom s dobra tako nagodi: da onaj, koji će radi zgodivših se uvreda pravdu podići, 10,000 dinara platiti ima; to je ipak mladi Savko nakon žestokih prepiraka od sudbenoga dubrovačkoga vieća odsudjen: da ima uvriedjenomu Crieviću platiti krvarinu, i da se ima s verigami na nogû zatvoriti u tamnicu na šest mjeseci, a zatim prognati iz grada Dubrovnika na vrieme od pet godina.

Ova stroga kazna za prestupak, što ga je žestoki mladić iz najplemenitijega nagona počinio, imala je veliki upliv na sav njegov život. Budući da je, neznamo kojom zgodom, ako ne uprav u vrieme svoga tamnovanja, sasvim oglušio, te iz toga razloga od suvremenika svojih prezime g l u š a c dobio bio, to se je povukao sasvim iz kruga povećega družtva, te je skoro sav svoj viek proživio u zabitnom S t o n u, malenom mjestancu države dubrovačke. Tu se je čitanjem klasičkih latinskih i talijanskih pjesnika na toliko uvježbao u talijanskom jeziku, da je postao najboljim talijanskim pjesnikom dubrovačkim, ali uz to bavio se rado i pjesničtvom hrvatskim. Bivši u neprestanom, što ustmenom što pismenom obćenju sa tadašnjimi dubrovačkimi književnici, stajaše takodjer u tiesnom savezu i sa glasovitimi talijanskimi učenjaci onoga vremena, a poimence sa slavnim florentinskim jezikoslovcem, pjesnikom i povjestnikom Benediktom Varchiom,*) sa učenim Trevizancem Ivanom Amalteom, sa Ferrarezom Nascimbeniom, sa Mletčaninom Venierom, i sa glasovitim Rimljaninom Hanibalom Karom (Caro), vjernim prijateljem mnogih proslavljenih Hrvata, a medju ostalimi i Dinka Ranjine, Mihalja Monalda, pjesnika, i neumrloga sitnoslikara Julija Klovija. Medju Dubrovčani bijahu Savini najbolji prijatelji: Božko Tudiz i Mihajlo Monaldi, zatim Marin Dàržić, Maroje Mažibradić, Dinko Ranjina, Matko Beneša, Martolica Gjamanjić, Franjo Lukarević, Klement Gučetić, Lucijan Getaldić, Dinko Zlatarić, Ivan i Petar Gradić, Luka Sorkočević, Miho Bunić, N. Salvio, Vlaho Držić slikar, i tri gospodje: Gjulija Bunić, Flora Zuzorić i Laura Battiferi, sve tri spisateljice, te napokon umni pjesnik hvarski Miše Pelegrinović. Sa svimi ovimi bijaše u vječnom duševnom obćenju, što nam ponajbolje dokazuju njegovi talijanski soneti, u kojih govori o njih uznešenom ljubavju, kao o svojih prijateljih, ili oplakuje turobnim čuvstvom njihovu smrt.

Njegovi talijanski soneti, iz kojih se vidi, da je po ukusu onoga vremena sliedio ponajviše duh Petrarke, Ariosta i Bocaccia, jesu ipak najbolje talijanske pjesme, što jih je pjevao hrvatski um; pune su dražesti, tanane ćutljivosti, uznosita poleta, i riedke vjerne ljubavi. Oko ove posljednje i oko nježnoga prijateljstva kreće se sav predmet njegovih soneta. Po običaju svih skoro liričkih pjesnika, poče i on tek onda pjevati, kad se zaljubi u neku zlatokosu djevojku, koja mu nebijaše sasvim sklona. U njezinu hvalu izpjeva nebrojene pjesme talijanske i hrvatske, i premda nebijaše uslišan od nje, osta joj vjeran sve do smrti, te kad ona dne 15. Ožujka 1564 naglom smrću umre, izpjeva u njezinu pohvalu do šestdeset nadgrobnih pjesama u pregorkoj tuzi za njom.

*) Njegova sakupljena djela izašla su pod naslovom „Bibliotheca classica italiana“ U Trstu g. 1858. i 1859. u dvie knjige.

Sa smrću svoje ljube izgubi Savko u kratak časak sve svoje nade i dražesti, i sve što ga je grijalo i radovalo na svietu, kako sâm svjedoči, kad veli:

Ahi! che 'n poche ore, e corte
Tutte le mie speranze, e gioie morte
Sono, e tutte le fiame in tutto spente.

Od toga vremena odalji se još većma od Dubrovnika i od povećih družtva, jer što bi god pogledao u gradu, sve bi ga napunilo grozom i tugom.

Ovunque, per trovar, chi 'l tristo core
Conforti, avvien, ch' io gli occhi mesti giri
Per te, Ragusia mia, par ch' io sol miri
Obietti di spavento e di dolore.
Par, che gli uomin, le donne, e gli animali,
L' aria, l' aqua, e la terra e dentro e fuora,
Di tenebre sien pieni, e di martire:
E che l' sol, la 've nasce, anco si mora,
E che 'l ciel più non curi de' mortali,
Nè virtù, ne valor infonda, e 'nspire. *)

Kao što je bio vjeran u ljubavi, tako bijaše postojan i u prijateljstvu; to dokaza ponajbolje svomu najboljemu prijatelju Božku Tudizu, komu osta sa svom dušom privržen od prve svoje mladosti, pa sve do onoga vremena, kad mu prijatelja već odavna hladni grob krivaše. On ga opjeva za života, on ga spominjaše često u pjesmah i nakon smrti. Postojanom ljubavi bijaše odan i ostalim svojim gorespomenutim prijateljem, od kojih neke, kao Petra Sorkočevića, Lucijana Getaldića, Ivana i Petra Gradića, Martolicu Gjamanjića, Hanibala Kara, te Ivana Amaltea i po njihovoj smrti sa soneti proslavi. Isto tako opjeva i smrt svoga otca Mihalja, koji sit života svoga, u dubokoj starosti sa djecom se svojom za uviek oprosti.

Obični svoj život u Stonu opisa Savko ponajbolje sâm u dvih pjesničkih poslanicah, što jih je pisao u Dubrovnik svojim prijateljem Gjamanjiću, Sorkočeviću i Evandru. Iz ovih poslanica učimo se, da je živio sasvim bezbrižno, baveći se čitanjem osobito djela Aristotela, Bokačija i Ariosta itd., ali samo u jutro i to ponajviše zorom, jer poslije ručka škodilo mu je čitanje očima, zatim bavio se polaženjem crkve, šetnjom, pisanjem i napokon različitom igrom i gledanjem vesela družtva; ali o razgovoru malo je i mislio, prvo za to, što je bio gluh, a drugo što ga razgovori ljudski ni najmanje zanimali nisu. O zdravoj Mariji bijaše obično već kod kuće, išav rano spavati.

Svoju bolest gluhoće, koja mu u prvoj mladosti nepodnosljiva bijaše, kako u svojoj hrvatskoj pjesmi »Glušilo« sam pripovieda, podnašao je kasnije velikom strpljivosti, dapače, kako u jednoj veleumnoj poslanici na Ivana Amaltea, tvrdi, smatrao se za najsretnijega čovjeka što je gluh, već poradi toga, što ga nijedan zlobni i otrovni jezik uznemiriti ni uvriediti mogao nije.

U drugoj poslanici na istoga Amaltea, bavećega se tada u Mletcih, pjeva u hvalu toga divnoga grada, i zavidi prijatelju, što može sa slavnimi učenjaci one dobe, sa Dominikom Venierom, Karlom Dolciom i Jerolimom Rušelliom obćiti i zabavljati se; time pokaže, da nebijaše toli neprijatelj razgovora umnih i učenih, koliko šupljih i praznih, kakovih bijaše valjda dosta u mjestancu njegovu Stonskom.

*) Bobali Rime p. 86.

Bobalića (bivši tada šestnaest godina) po bielom danu navali
Pavla Ivanova Crevića, te ovoga na glavi, ruci i nosu ljuto izra
toga čina bijaše pohlepa za osvetom, budući da isti Crević Sa
nekoj svadji tako ćusne, da mu je komad brade izčupao. Čim se
radi ove ljute uvrede svoga otca osveti, pobjegne u kuću sv
Tudiza, nu tu bude uhvaćen i u tamnicu odveden. Premda se
vao Crević od rana svojih oporavi i sa Savkom s dobra tako nag
koji će radi zgodivših se uvreda pravdu podići, 10,000 dinara
to je ipak mladi Savko nakon žestokih prepiraka od sudben
koga vieća odsudjen: da ima uvriedjenomu Crieviću platiti k
ima s verigami na nogû zatvoriti u tamnicu na šest mjesec
gnati iz grada Dubrovnika na vrieme od pet godina.

Ova stroga kazna za prestupak, što ga je žestoki
plemenitijega nagona počinio, imala je veliki upliv na sav
dući da je, neznamo kojom zgodom, ako ne uprav u vrieme
sasvim oglušio, te iz toga razloga od suvremenika svojih
dobio bio, to se je povukao sasvim iz kruga povećega
sav svoj viek proživio u zabitnom Stonu, malenom
brovačke. Tu se je čitanjem klasičkih latinskih i talija
liko uvježbao u talijanskom jeziku, da je postao najb
nikom dubrovačkim, ali uz to bavio se rado i pjesni
u neprestanom, što ustmenom što pismenom obćenj
vačkimi književnici, stajaše takodjer u tiesnom savezu
skimi učenjaci onoga vremena, a poimence sa slavn
slovcem, pjesnikom i povjestnikom Benediktom Varc
zancem Ivanom Amalteom, sa Ferrarezom Nascim
Venierom, i sa glasovitim Rimljaninom Hanibalom K
jateljem mnogih proslavljenih Hrvata, a medju os
halja Monalda, pjesnika, i neumrloga sitnoslikara
brovčani bijahu Savini najbolji prijatelji: B
naldi, zatim Marin Dàržić, Maroje Mažibradić,
Martolica Gjamanjić, Franjo Lukarević, Klem
Dinko Zlatarić, Ivan i Petar Gradić, Luka Sorko
Vlaho Držić slikar, i tri gospodje: Gjulija Bun
tiferi, sve tri spisateljice, te napokon umni pje
Sa svimi ovimi bijaše u vječnom duševnom o
kazuju njegovi talijanski soneti, u kojih g
kao o svojih prijateljih, ili oplakuje turob

Njegovi talijanski soneti, iz kojih se
mena sliedio ponajviše duh Petrarke, Ari
talijanske pjesme, što jih je pjevao hrva
ćutljivosti, uznosita poleta, i riedke vj
nježnoga prijateljstva kreće se sav pred
skoro liričkih pjesnika, poče i on tek
zlatokosu djevojku, koja mu nebijaše
nebrojene pjesme talijanske i hrvatske
osta joj vjeran sve do smrti, te kad
umre, izpjeva u njezinu pohvalu do
koj tuzi za njom.

*) Njegova sakupljena djela izašla
U Trstu g. 1858. i 1859. u d

...pnno.

...om hodè,
...vode,
...tvoje.
...ih
...a,
...omeni
...oda svih.
...ove,
...a pristoju,
...a da t' ih poju
...t darove.
...ja kruno!
...a uzidu
...sriću vidu,
...napuno.
... veomi znana,
...veoma višta,
...u neću ništa,
...tom er mi 'e hrana.
...mnju, da sve sreće,
...a svit može u vik
...a s neba primit čovik,
...tobom bolje i veće:

...poznam, ma liposti,
...maš svoga ljubovnika,
...vidju, u njem je li t' slika
...ve dobrote i kriposti.

...veće puta zgodi
...ipoj, jakno tebi i dobroj,
...se združi, u kôm vas broj
...aklenih se zala plodi.

...tojzi! kû nesreća
...akiem uzlom igda sveže,
Zač bridak joj mač vik reže
Sàrce, i tjera sve dni smeća.

Zamani je tim bit mlada,
Dobra, mudra i gizdava,
I u svakom činu prava,
A takomu vojnu Lada.

Er se s njome svak čas kosi,
I nemože da ju vidi,
A kugodi sliku slidi
I vàrh glave svoje nosi;

Koja nebi bil' dostojna,
Takoj krúni sve dni služit,
A neg' da ju čini tužit,
Ugrabiv joj draga vojna.

Vaj, nescieni boles ni'edna
Gora da je, ner viditi,
Iz kladenca tvoga piti
Drugih, a bit sama žedna.

Uh, uh, pače tko viek može
Izriet, kâ je rana i muka,
Najotrovn'ja striel iz luka,
Rek' bi, ljuću dat nemože.

Zač ja scienju, gola i gladna,
Da b' svaka volila stati,
Neg' nemogši sâma spati
Privraćav se svu noć hladna.

I sve bi se moglo ovoj,
Draga gospo priboravit,
Da ni'e misli, kâ ostavit
Čas nas neće, ni dat pokoj.

Kâ nam ..... svedj govori,
Vaj nesreća, čemu s' veće,
Koga ljubiš, kad te neće,
Neg' od tebe hudju dvori.

Vazmi dobra, dokle moreš,
Vazmi zajam, kî dostoji,
Dokole su danci tvoji,
Er ćeš pak htjet, kad neuzmoreš.

Zač u obrazu lipos prodje
Naša, koju satrie vrime,
A sebi smo i druziem svime
Màrzke, kad nam staros dodje.

Nije izrieti gospe! moći
Boles. kâ je u starosti;
Smišljav danke od mladosti,
Koje damo zaman proći.

Lele, sram me 'e da govoru,
Al ću rieti, što nam nije
Višnji narav dal od zmije,
Da možemo smetat koru.

Ali uz sav bezbrižni i najuredniji život, djelovala je sila toplih njegovih ćuti kao i borba duševna i neprestana radnja umna toliko na njegovo tielo, da je već u 40. godini počela siediti crna mu kosa, kako sâm u knjizi pisanoj nekomu Ćufarinu u Španjolskoj svjedoči, čim veli:

> E ch' otto lustri, ch' io nel sono accoglio,
> Già mi fan biancheggiar le nere chiome.*)

Duševne pako boli svoje, i jed i otrov tajni, koji većom stranom kroz sav život one prati, koji su od naravi budi na kôm godj udu svoga tiela ozledjeni, opisa on ponajbolje u svojoj prekrasnoj, visoko uznešenoj pjesmi, što ju kao poslanicu posla mladomu svomu prijatelju Maroju Mažibradiću, koju niže dolje priobćujemo.

Bivši član učene „družbe izabranih“ (dei Concordi) u Dubrovniku, koja bijaše ponajviše njegovim uplivom utemeljena, te se sastajala u krasnoj palači, što sada za doganu služi, promicao je napredak iste družbe polag svojih sila i načinio pod svoju starost u njezinu pohvalu jedan sonet pod naslovom: „agli accademici Concordi“, u kojoj proriče učenim članovom družbe, da će jim ime sloviti još u kasno doba po svih krajevih svieta.

Savko Bobalić umre 55 godina star, po svoj prilici u Stonu. Iza njegove smrti pjevaše mu nadgrobnice hrvatske Miho Bunić Babulinović i Dinko Zlatarić, a talijanske Mihalj Monaldi i biskup Vincencio Giliani. Ovaj posljednji izpjeva dapače više posmrtnih pjesama u hvalu njegovih pjesama na talijanskom, latinskom i grčkom jeziku, što su tiskane pred prvim i drugim izdanjem njegovih talijanskih pjesama. Medju ovimi ima i jedna pjesma na Savinu sliku, što je pridana prvomu izdanju istih pjesama, koje nakon njegove smrti rodjena mu braća Šiško i Marin Bobalić godine 1589. u Mletcih kod Aldoa u 4.tini pod naslovom: „Rime amorose e pastorali e satire del magnifico Savino de Bobali sordo, gentiluomo Raguseo“ na svietlo izdadoše.**)

Od hrvatskih njegovih pjesama sačuvane su u rukopisu sliedeće:

1. Jedjupka.
2. Pjesni razlike s poslanicami.
3. Pjesni ljubovne.

Mi priobćujemo ovdje neke iz ova tri razreda, što jih u Dubrovniku prepisasmo, te imamo navlastito o Jedjupki napomenuti, da je ovom pjesmom htjeo Sava nasliediti glasovitu pjesmu istoga imena Andrije Čubranovića, ali da poput svoga prijatelja Miše Pelegrinovića duh pjesme Čubranovićeve nadvisio nije, dočim je sa svojimi poslanicami mnoge izvrstne pjesnike nadkrilio.

I.

Jedjupka.

Liepa ti si gospe mila
Rek' bi, trator i ružica
Da ti se je u oba lica
S bilim snigom zamislila.

Str'elovite imaš oči,
Čuh, gdi mê iz njih zrak sàrdašce
Grozno rani jak sunašce,
Tko ga gleda u iztoči.

---

*) Rime di Bobali p. 153.

**) Po drugi krat tiskane su ove pjesme zajedno sa M. Monaldievimi godine 1783 u Dubrovniku kod Karola Occhia.

Dika, kripos, kâ je u tebi,
Kažu, da si vilovita,
Ili, da nis' segaj svita,
Neg' od višnjih dana s nebi.

Tkogodi si, gospo draga!
Blagoslovna majka da ti 'e,
Kâ te rodi blagu tolie,
Vàrhu svega na svit blaga.

Vajmeh brižna što ću rieti,
Od mladosti segaj grada,
Ako mene, što je sada,
I što nazrih, čini mrieti.

Da bi rad'ja, moja kruno!
Biti tebi sve dni sluga
Sridi gore, sridi luga,
Neg' gospodit svit napuno.

Er, čestita mâ gospoje!
Dnem i noćju s tobom hodè,
I bez brašna i bez vode,
Bil' bi sita uz lice tvoje.

Kladenac bi u gizdavih
Tvîh očiu bio meni,
Brašno sâmo u spomeni
Tvojoj, ljepše dîl oda svih.

Nu ostavlju hvale ove,
Veće tim se čim pristoju,
Ner sam moćan da t' ih poju
Nit za mita, nit darove.

Molit ću te, moja kruno!
Dopusti mi, da uzidu
K tebi, da ti sriću vidu,
I izreku sve napuno.

Er sam tomu veomi znana,
Ja Jedjupka veoma višta,
A za platu neću ništa,
Zasve u tom er mi 'e hrana.

Ne da sumnju, da sve sreće,
Koje na svit može u vik
S gara s neba primit čovik,
Jesu s tobom bolje i veće:

Nu er poznam, ma liposti,
Da imaš svoga ljubovnika,
Da vidju, u njem je li t' slika
Sve dobrote i kriposti.

Er se veće puta zgodi
Lipoj, jakno tebi i dobroj,
Da se združi, u kôm vas broj
Paklenih se zala plodi.

Lele tojzi! kû nesreća
Pakiem uzlom igda sveže,
Zač bridak joj mač vik reže
Sàrce, i tjera sve dni smeća.

Zamani je tim bit mlada,
Dobra, mudra i gizdava,
I u svakom činu prava,
A takomu vojnu Lada.

Er se s njome svak čas kosi,
I nemože da ju vidi,
A kugodi sliku slidi
I vàrh glave svoje nosi;

Koja nebi bil' dostojna,
Takoj kruni sve dni služit,
A neg' da ju čini tužit,
Ugrabiv joj draga vojna.

Vaj, nescieni boles ni'edna
Gora da je, ner viditi,
Iz kladenca tvoga piti
Drugih, a bit sama žedna.

Uh, uh, pače tko viek može
Izriet, kâ je rana i muka,
Najotrovn'ja striel iz luka,
Rek' bi, ljuću dat nemože.

Zač ja scienju, gola i gladna,
Da b' svaka volila stati,
Neg' nemogši sâma spati
Privraćav se svu noć hladna.

I sve bi se moglo ovoj,
Draga gospo priboravit,
Da ni'e misli, kâ ostavit
Čas nas neće, ni dat pokoj.

Kâ nam ..... svedj govori,
Vaj nesreća, čemu s' veće,
Koga ljubiš, kad te neće,
Neg' od tebe hudju dvori.

Vazmi dobra, dokle moreš,
Vazmi zajam, kî dostoji,
Dokole su danci tvoji,
Er ćeš pak htjet, kad neuzmoreš.

Zač u obrazu lipos prodje
Naša, koju satrie vrime,
A sebi smo i druziem svime
Màrzke, kad nam staros dodje.

Nije izrieti gospe! moći
Boles, kâ je u starosti;
Smišljav danke od mladosti,
Koje damo zaman proći.

Lele, sram me 'e da govoru,
Al ću rieti, što nam nije
Višnji narav dal od zmije,
Da možemo smetat koru.

Ter nam nebi toli ljudi
  Vlase tàrli, kako i sade,
  Nu jednako stare i mlade
  Dvorili nas sviem i svudi.

Vazmi gospe! svita moga,
  A ne uzdiši, neimaj srama,
  Er pomoći tebi sáma
  U kasnu je uma moga (?)

Odkri meni boles tvoju,
  Er vidalac, neznav nemoć,
  Vik nemože dati pomoć,
  Ni izvidat ranu ikoju.

Zač bi radja, moja kito,
  Tako nebin vik tužiti,
  Tebi za har poslužiti,
  Neg za drago druziem mito.

Kû, od kada mê sunašce
  Vidju, da t' nemože biti,
  Dopustit mi k tebi uziti
  I odkriti svê srdašce.

Očima mi, gospo, kažeš
  Boles, koju ćutiš mnogu,
  Kojoj, ako t' nepomogu,
  Rec' mi paka trikrat: „lažeš".

Ove dunje i jabuke
  Čudnovate jesu moći,
  Kê sam brala u pô noći,
  Koprenome saviv ruke.

U košulji, i raspasa
  Sama, uza me da nij' duha,
  Ni od vitra čuti ćuha,
  Razviv kose sve do pâsa.

Obrativ se na iztok sunca,
  Zviezde, mjesec i nebesa
  Zaklinjući, da uresa
  Učinė ih mnogo čudna.

Kê sam riči vàrle tada
  I moguće govorila?
  Nij' vremena od sto dila
  Jedan izreć' moći sada.

Ostavivši ih tim na stranu,
  Stavi pamet gospo ljubka,
  Što ću t' rieti sad Jedjupka,
  Htiv izvidat tvoju ranu.

Uzmi bàrzo kramčić*) jedan,
  U kom prije nebje ništa,
  Ter ga vina od godišta
  Napun', i stav' unj kus meda.

A pak u tom sve jedino
  Stavi varit sve te dunje,
  I čin' da vrê, dokle u nje
  Vas med uvri, i sve vino.

Poslje, komu t' ljubko bude
  Blagovati od njih daj mu,
  Da, sve ostale, razmi sámu
  Tebe, ostavi i zabude.

I u njegove da vîk sàrcę
  Nemore stat' druga gospoj',
  Ner ti, da imaš vas mir i goj,
  Do sudnjega danka od smàrce.

Sada kruno mâ biserna!
  Ja ne prosim meni platu,
  Ni u srebru, ni u zlatu,
  Razmi, da t' sam sluga vejrna.

I ako ti dunje moje,
  Što pomogu, mâ dušice!
  Dokli budem odi, lice
  Nezabran' mi vidjet tvoje.

I toli t' sam gospo u čemu
  Zabludila, oprosti mi,
  I nâ, ove dunje primi,
  Tko tvoj bude, blago njemu!

---

*) Parvus fornix, piccola cupola.

II.

Pjesme razlike.

Knjiga

Maroju Mažibradiću.

Gizdavomu svîm mladiću,
Slavi družbe izabrane,
Maroju Mažibradiću,
Pokloni sij' od mo'e strane.

Od hude nesreće, tko 'e u vik jaoh sužan,
Od svuda pun smeće, boležljiv i tužan,
Nemiran dan i noć,
Ne ufav' vik pomoć;
Komu je plač hrana, a sàrce jadovno
Sa svieh prem strana sve jedom otrovno,
Što ć' drugo, da ti dâ
Vik na dvor, od jada?
Vaj! pokli ovakoj odluka bi meni,
Vaskolik život moj provodit pakleni,
Cvileći noć i dan,
U javi i u san,
U trudu, u suzah, i vidiv, jadovit
Da moj plač i uzdah bez svàrhe ima bit;
I mojoj rani lik
Da neću naći vik:
Zvati smàrt nemilu odlučih na moj glas,
Kâ ima tuj silu u sebi, i tuj vlas,
Svakoga na saj svit
Od truda izbavit.
Tim smàrti! gospoja od svita koja si,
Smili se na moja cviljenja s uzdasi,
Kôga plač s' suzami
Stopil bi tvàrd kami.
Ukaži smàrt tvoju, prikrati zlu boles,
I muku vaj moju, kâ me tač spela jes,
I toli kôm trudim,
Da tebe vik žudim.
Učini, da veće na svitu od mene,
Ni od mê nesreće nij' u vik spomene,
Neg' tužno da ime,
Pogine svud svime.
A makar sred pakla meni stan odluči,
Gdi je vik noć màrkla, i gdi se vik muči,
I gdi svak umira
Po sve dni, bez mira.
Bit mi će manji trud, gledaje gdi druzi
Muče se odasvud, i stoje u tuzi,
Neimajuć pokoja,
Jakino tužan ja.
Nu kad me umoriš, vaj! smàrti, molim te,
Čin', da sve oboriš i satreš krozi te,

Moć tvoja i slava
Da se svud poznava.
Nemoći najgore, kê imaš, sve pusti,
Da kolju, da more, da vas svit opusti,
Da se trag čovika,
Već ne zna do vika.
Da nitko tada nij', tko plakat i tužit
Nebude po sve dni, i k meni pridružit,
I sa mnom vas vik svoj
Prijati nepokoj.
Pak učin', da dodje oganj, sve da spàrži,
I ništa ne odje, da se vik odàrži,
Ni vidi na svit duh,
Ner samo kami suh.
Da more prisuši, i vode svakoje,
Sve viri izduši, u vodah kê stoje,
Kamenje da tada
Izpuca od jada.
Pak trešnja dnom gori da vode privàrne,
Gradove obori i zemlju razvàrne,
Da sunce na nebi
Problidi u sebi.
Da misec i zvizde od gorke žalosti
Izgube sve gizde, potamne tamnosti,
Da već dan ne svane,
Ner tamnos ostane.
Da se sva nebesa prosidu, i svit vas,
Duše i telesa, sve pade u propas,
Gdi oganj vik gori,
I sve dni trud mori.
Da truda tad moga ja imam manji dil,
Gledaje svakoga, gdi pati muku i cvil,
I sa mnom u pored,
Gdi dili svaku zled.
Da tad svak boles pozna, trud i muku,
Nemir, jad, hudu čes, plač, suze i buku,
I što je bit blažen,
I što je poražen!

Odlomak knjige i odgovora

Prijatelju Miši Pelegrinoviću

tužeći se na svoju gluhoću.

(pisano oko 1557)

Mnogo prodje dni i noći,
Prijatelju moj primili!
Vele trudnom da nemoći
Nesreća me tak nadili;

U kôj tužno toli trudim,
U bolesti bez pristanka,
Da nij' noći, da nij' danka,
Kad ne zovu smàrt, i žudim:

Vidiv', gdi mi huda uze
Sve veselje i razgovor,
Od žalosti da bi suze,
Vidivši me pustit mramor.
Gdi sam kako panj u gori
Gluh, a mogu riet se i niem,
Zač govorit ne umiem,
Ne čuv', gdi se što govori.
Nu razmisli bolest, muku,
Jadno sàrce, koje ćuti,
Gdi ne čujem, neg' li buku,
Jakno, gdi se more smuti.
Ali kad se na planini
Medju dubje vihar svije,
Velmi zbitno, i gusto gdi je,
Tresku i romon ter učini;
Još vàrh svega patim boles,
Sred ušiu, kâ mi vàrti;
Od kê zgubim i vid i svies,
Kako gdi mrè tko pri' smàrti.
Tim vidarce,*) mnokrat kupih
Znane žene, kê su i ljudi,
I vidah se svaciem ćudi,
I bolesti mnoge tàrpih.
Veće puta uši i glavu
Topih stvarmi razliciem,
I oblagah u kû travu
Poli izrieti da ne umiem.
Zlamenitieh zvieri od gore
Kušah dare ja svakoje,
I od onieh, lete koje,
I kê hrani sinje more.
Kušah ina sva zlamenja,
Lik u kojieh biti može,
Riči, trave i kamenja,
Ništa zlu môm nepomože.
Nu pomisli, jeli koja
Bolest veća gdi na sviti,
Neg' mriet, a ne moć umriti,
I ne imat čas pokoja!

III.

Pjesni ljubovne.

Dragoj.

Na snigu će cvitje biti,
I na ledu prije trava,
Neg' gospoje ma gizdava!
Ja ću drugu vil ljubiti.
Ima dubje primaliti
Stati prije bez zeleni,
Neg' plamenu moj ljuveni!
Ja ću drugu vil ljubiti.
K iztoku će sunce iti,
Svàrnuv konje nazad svoje,
Pri'e neg draga ma gospoje!
Ja ću drugu vil ljubiti.
I ribe će pri'e letiti,
Ptice plavat sinje more,
Stati rike, hodit gore,
Neg' ja tebe neljubiti.

Odgovor djevojke.

Žarko sunce pri'e će biti
Bez svitlosti, a bez trava
Polja stati prigizdava,
Neg' ćeš mene ti ljubiti.
I prije će primaliti
Slavic zabit sred zeleni
Glas pivanja svoj ljuveni,
Neg ćeš mene ti ljubiti.
Udovac će prije iti
Titon, zgubiv dobro svoje,
Lice drage sve gospoje,
Neg ćeš mene ti ljubiti.
Okolo će pri'e letiti
Plavi, brodit neće more,
Pače pri'e po vàrh gore,
Neg' ću tebe ja ljubiti.

*) Liečnike.

Nevjera.

Sàrce mi je puno jada, ne umiem ti razlog rieti,
 Smeća huda mnome vlada, nij' mi živiet ni umrieti,
Jer se čudim, u mom bitju gdi se dobro mê privrati,
 Zima mi je u prolitju, sunce mi se natrag vrati.
Vedrina se moja smuti, mokri daždi suše zemlju,
 A veselje u plač ljuti, pokoj u trud i nevolju.
Oči imam a slip gredu, zrak se obrati u tamnosti,
 Gorim, stojeć vas u ledu, a slas kušam u gorkosti.
Ne umijem razlog rieti, od nesreće kâ me tiri,
 Još ću mučeć i umrieti, bi nevira mojoj viri.

Jeka.

Oholo pokli tač obraća svoj stupaj,
 Sam sebi rekoh: plač', od nje drugo ne ufaj.
 „Ufaj"
Ufanje, goro, sad obećat ti hoće
 Od mene, a gork jad dilit se ne hoće.
 „Hoće"
Hoće, diš, rec' mi, tko ć' ranu mû bez lika
 Vidati? ovako ljuvena bolnika.
 „Nika"
Niku mi ti praviš, umnožav meni cvil,
 Zvir li je, što veliš, ali ka gorska Vil?
 „Vil"
Vili toj od vika odlučih sluga bit,
 Službu mû nje dika hoće li obljubit?
 „Ljubit."
Ljubiti, rec', koga; ere sam van sebe,
 Mene, ali drugoga, žudim znak od tebe?
 „Tebe."
Tebi ću zahvalit, slaveći tvê dike,
 Da ljubav ovaj hoće li bit u vike?
 „U vike."

Mažibradić Maroje,*)

r. 1530, † 1591.

Mažibradić Maroje, nazvan — neznamo iz kojih uzroka — Šuljaga, rodio se u Dubrovniku god. 1530. Otac mu bijaše Ivan, od pučke ali imućne

*) Ovoga pjesnika počeše neki noviji pisci pisati Mašibradićem, što je pogrješno. Ja sam u starih dubrovačkih oporukah i ostalih pismih XVI. vieka svuda našao pisano ovo ime ovako: „Maxibradich", što se ima čitati Mažibradić; tako ga je pisao i Dinko Ranjina, tako se je pisao i sâm, kako nam staro izdanje florentinsko pjesama Ranjine od god. 1563. svjedoči. Tek kasnije počeše ga neki dubrovački pisci pisati Mascibradich i Massibradić, najnoviji — Mašibradić.

porodice, koja mu ostavi nakon smrti liep imutak, zašto je Maroje u mlade svoje dane mogao bezbrižno živiti na selu izvan grada Dubrovnika, baveći se neprestano poljskim gospodarstvom i lovom, a pokraj toga osobitom ljubavju hrvatskim pjesničtvom. Stari dubrovački spomenici tvrde, da je bio dapače prvi, koji je naučio Dubrovčane po boljem ukusu graditi i gojiti vrtove, te saditi i rediti inozemna voća i drva. Dinko Zlatarić spominje u nadgrobnoj pjesmi takodjer zasluge Marojeve glede ove struke gospodarske. A Ranjina svjedoči u svojoj 85. pjesmi, da je bio i vješt prirodoslovac, poznavajući bilje i trave i otajna naravi.

U svojoj mladosti čini se, da je bio Maroje veliki veseljak, baveći se mnogo ljubavju, u kojoj nije bio baš sasvim postojan, kako mu svjedoči pjesma pod naslovom »Imena“, u kojoj opjeva dvanaest žena, medju ostalimi imenuje i Cvietu, pod kojom razumieva po svoj prilici Cvietu Zuzorićevu, obožavanu gospoju od svih skoro suvremenih joj dubrovačkih pjesnika.

Neimajući zakonite žene živio je s nekom nepoznatom ženom, koja mu rodi tri sina; medju ovimi bijaše i Horacio, hrvatski pjesnik na glasu.

Pod svoje starije dane prodje ga volja za pjevanjem, jer ga mine s imućtvom i radost i zdravlje, što se može zaključiti iz dviju pjesama Dinka Ranjine*), pisanih Maroju, te iz poslanice ovoga na istoga Ranjinu.

Ranjina, nagovarajući ga neka nedrži mnogo do bogatstva, koje tako rado bježi čovjeka, već da prigrli znanje, i da pjeva nadalje pjesme, kako ih je pjevao u mladosti, veli medju ostalim:

Jer znanu nigda glas, još da umre, neumira,
Da nu se svaki čas to više prostira.
A bogat, mogu riet, još dobro nemine,
A on čas mu na sviet saj spomena pogine.
Bogatac mnogo je bil, kih se sad meu naju
Spomena sva zgubil, ter se već neznaju,
A vik će hvaljena bit, ino nemore,
Meu nami spomena od Šiška i Gjore.**)

Maroje odgovara mu u svojoj poslanici, da je izgubio sav pjesnički duh, jer da nemože pjevati on, koga su satàrle jadi, nesreće i bolest, veleći:

„Ako je što bilo
U mene ikadar, sve se je zgubilo.
Za tiezim pak, pjesni nij' način da tvori,
Tko žive s boliezni i koga plač mori,
Kako ja, kî veće nisam moj, nisam živ,
Koga su nesreće satàrle i gork gnjiv,
U komu nij' reda, u komu zdravja nî,
Kî sve smàrt pogleda, nemilo kâ mu ckni.

Maroje živio je u tiesnom prijateljstvu osim Dinka Ranjine takodjer sa Savkom Bobalićem, kako svjedoči poslanica ovoga, pisana Maroju i priobćena od mene u životu Bobalićevom, zatim sa Dinkom Zlatarićem, koji mu i nadgrobnu pjesmu izpjeva, sa Franom Lukarevićem — Burinom i sa Viktorom Bessaljićem Baraninom, kancelarom dubrovačkim, u kojega smàrt nadgrobnicu izpjeva.

Nakon svoje smàrti, koja se zgodi dne 23. Veljače g. 1591.,***) ostavi žaliboże u dosta velikom siromaštvu svoga nezakonitoga sina Horacija, koji

*) Dinka Ranjine Pjesni razne broj 154 i 155.

**) Razumieva Šiška Menčetića i Gjorgja Dàržića.

***) Ovaj datum sačuva nam rukopis pjesama njegova sina Horacija.

po njegovoj smrti, u kasnije doba, kad bijaše Maroje od svih, te od istih svojih najvjernijih prijatelja zaboravljen, na uspomenu njegovu sliedeću nadgrobnu pjesmu sastavi:

U smàrt
poštovanoga otca svoga g. Maroja Mažibradića.

Dočim dub zeleni leti u dubravi
  Haran je svom sieni, dotle ga svak' slavi,
A netom sjever zli i zimnja godina
  Lišće mu opali, nitko ga već nezna.
Tač' i ti moj bore, dočim sien činjaše,
  Za tobom nebore svaki duh bisnjaše.
A sad si usahnul, ter čovjek na sviet nì,
  Kì bi se spomenul od tvoje prijazni.
Da kîgod reče daj, ovit' se lis kaže,
  Kî ubrah s tebe, znaj, u vrieme najdraže. —
Nije vidit na svìti sadanjih vremena,
  Tko bi požaliti prijatelja ljubljena.
Kamo tvoj Burina, toliko ljubljeni?
  Kamo li t' Ranjina, vàrhu svih žudjeni?
Kamo li t' ostali, koji te ljubiše,
  Velici i mali? — Svi te sad zabiše! —
Znam, vriednih pjesnivac ne želiš ti slave,
  Lovoran jer vienac stekô si vàrh glave,
S kojim si sad gori u višnji hram i dvor
  Andriji i Gjori *) za velik razgovor.
Uživaj u slavi s tom družbom na nebi
  I s viencem na glavi, kî steče po sebi.

Od Marojevih djela sačuvane su do sada u rukopisu samo njegove „Pjesni“ i neke »Poslanice“, od kojih posliednjih tiskana je jedna na kraju od raznih pjesama Dinka Ranjine. Što mi priobćujemo, nije još nikada tiskano bilo.

I.
Pjesni ljubovne.

1566.

Neka vil izbrana, kojoj se može riet,
  U sàrcu môm rana, svih vila kâ je cviet,
Čim slašću od rieči nadhodi pčela med,
  Jedan put u prieči **) svàrnu još u jed,
K mirisu sladkomu ružice rumene
  Od raja u komu slasti su ljuvene,
Jer koralj càrljeni i ružu nje usti,
  Kâ se vik rumeni, čini kàrv da pusti.
Koliko da reče, ostavju svaku zled,
  Ovdi vri i teče veća slas, neg je med.

*) Razumjeva Andriju Čubranovića i Gjonu Dàržića.
**) svadji.

Dragoj.

Prim' blago sej pjesni, izbrani moj cvite,
  U suzah s boljezni kê ronim krozi te,
U kîh ću plakati na tebe nemilo,
  I pravde pitati u tebe, mâ vilo.
Da vidju, na tvoj sud činiš li to uprav,
  Dajući meni trud za službu i ljubav.
Pogledom ti mene napuni ljubavi
  I želje ljuvene, a pak me ostavi,
Ljubav mi ukaza, i milos obeća,
  Dil moga poraza sad prispie nesreća.
Jer kratiš tvoj pogled proć meni ti sada,
  A ne vîm za kû zled sàrdžba te tač vlada.
Reci mi krivinu, molim te Boga rad,
  Neka ja poginu za moj grieh odi sad.
Da veće gledati nebudem tvoj ures,
  Da s mene imati ne budeš kû boles.
Toli ti nij' milo, da se tvoj zovu ja,
  Reci mi mâ vilo, da veće podjem tja,
Nu neće toj razlog, a misli ti malo,
  Hoće li višnji Bog, mimo sve ostalo,
Da najpr'je priblažiš ljubavi čovjeka,
  A pak ga ostaviš, da cvili do vieka.

Jadovit stan.

Neka svak' govori, da na sviet' može bit
  Od moga stan gori, i toli jadovit;
Toj nije nikako, nit će bit do vika,
  Da stanje ovako može bit čovika.
Jer kad sam kon vile, sàrce mê oćuti
  Jadovne sve strile i čemer priljuti,
A kad sam na dvori, tučem se noć i dan
  U nesvies po gori, gdi zvirju nije stan.
Gdje nije zeleni, ni vode ni trave,
  Jeda gdje ljuveni trudi me ostave.
Nu nije načina u mojoj pameti,
  Da može vîk ina misô se vidjeti;
Jer s groznim suzami tuj pišem nje ime,
  U svaki živ kami, da žive sve vrime.
Ako li gdje dodju u dubja zelena,
  Upisan tuj odju biljeg nje imena
Dokoli kami jes i dubje zeleno,
  Žive vîk nje ures i ime ljuveno.
Pak zovem po gori nje ures izbrani,
  Da gora govori i da ga proslavi,
Jer gore, dubrave i golet kamena
  Jur puna jes slave sve od nje imena.
A u toj čas mira neda mi nje ljubav,
  Nego me satira, jakino zvierje lav.

Imena.

Neka suzim, nek uzdišem,
Na daleče mê radosti,
JAKO ljubim, A NE izdišem
Mogućtvo je tvê ljeposti.

Još nakazni da najjače
Meni se uzmu protiviti,
Ja do vika tebe brače
Dvorit imam i ljubiti.

Još tvâ liepos hitra sobom
Sred razbluDE ŽAli kada,
Mene vječnim veže robom,
Duh moj plieni, sàrce vlada.

Jaku liepos, ah jaoh, rît ću,
Tko da može neljubiti,
Za te vazda spravan bit ću
Život smàrti promjeniti.

Liepa i mila pčela ako je
Mene upeKLA REkoh tako,
Sladke jesu rane, koje
Medna usta diele ovako.

Kad ugledah càrne oči
Sried lieposti plav rumene,
Zlatan kô LUK REkoh skoči,
Zlatnom strielom ranit mene.

Ah MA REci jaoh ljubice
Već hoću li u pokoju
Kadgod ljubit tvoje lice,
I uživat liepos tvoju?

Sried planine ove biele
Gdje me JAKA pripek'l pàrži,
Draga siena jedne JELE
Stravljen život moj uzdàrži.

Iznač meNI KÊ pokoje
Ako želiš jaoh u smeći,
Kad je uza me dobro moje,
Onda je pokoj moj najveći.

Dobila je. jaoh, dobila
Tvâ ljepota sàrce moje,
O RAdosti draga i mila,
O ljubljena mâ gospoje.

Na sâm pogled lica tvoga
Rob ostô sam vjekoviti,
LiePE REci česti u koga
Da ne budu pridobiti.

Još da nebo doli pade,
Gore i zemlja bude uziti,
Sàrce i duša moja RADE
Tebe ljubit i dvoriti.

Ljuvenoga po sred boja
Natječem se zaman s tobom,
Svedj oSTANE slava tvoja,
Većiem svedj me vežeš robom.

Sladko 'e drago liepo lice
U ljubaVI CElivati,
I još sladje mâ dušice
Skrovnu rados uživati.

Nosi i budi svim proljeće
Tvâ ljepota u cviećicu.
Sried pàrsi ti raste cvieće,
Cvieće CVIETA u tvom licu.

Koprenici.

Mave koprenice, čim se s' tač polila?
„Tvâ je vil suzice mnom s lica kupila!
A to je plakala, plakala sa svu moć.
Što kad je uznala, er ćeš ti dalek poć,“
Rec' mi, što t' veljaše onda na prozoru,
Kadno te ljubljaše? — „Ništa, ja t' govoru!“
Joh! kâ bi stvar nova, da t' ništa nehtje riet?
„Samo me cjelova, pak tebi dâ poniet“!
Odkli su s celovi nje suze u tebi,
Na t' s plačem i ovi, joh meni, što to bi?
„Razlog je svakoji plač moj s nje mješati,
Da hoć' me gospoji opeta poslati?“ —
Ako j' oć za čas poć mê suze skazati.
„Oto je veće noć, a hoć me čekati.“

Treba je večeras van grada otiti,
  Sad se ću u sij čas opeta vratiti."
Ja te ću čekati, istom se čuj ne ckni.
  „Da hoć' joj poslati veće što po meni.?"
Ovi joj s plačem moj daj cjelov sa svu moć,
  I reci, s Bogom stoj, ja podjoh, sad ću doć.

S vremenom sve dohodi i odhodi.

S vremenom sve bitje dohodi na vrieme,
  S vremenom i cvîće još podje u sieme,
S vremenom sunašce zahodi za goru,
  S vremenom vjetarce utiša na moru,
S vremenom i mrazi pred suncem opanu,
  S vremenom i drazi ikad se sastanu.
Vrieme će i meni satvorit tvû milos,
  Jer me je dovela do smàrti tvâ lipos.

Drugo sunašce.

Vidju ja sunašce drugo sad na sviti,
  Kê čini sàrdašce mê u plam goriti;
Kê veću moć ima neg sunce od gore,
  Što studen i zima predobit nemore.
Kê čini još ob noć mê sàrce goriti,
  Od koga nij' se moć ničiem sakriti.
Komu bih usiljen sa svim se pridati
  I vazda umiljen u svemu slišati
Da nebi sàrdašce mê u prah spàržilo,
  To drugo sunašce, to si ti mâ vilo!

II.

Pjesni razne.

U smàrt gospodje N.

U ovom životu, tko hoće poznati
  Umàrlu ljepotu, na me oči obrati.
Pogledaj na mene, pogledaj s milosti,
  Tere vidj' satrene sve moje ljeposti.
Gdje bješe prije znak veselih od oči',
  Oto je sada mrak, koji smàrt uzroči.
Gdje ctijaše ružica i cvieće pribilo,
  Sâmo osta sred lica sad moga bliedilo.
Gledajte ljuveni, i nauk vam bit će,
  Eto grob studeni mû mlados pokrit će.
I bit ću skoro ja prah, zemlja i pepeo,
  A duša viek božja, kî ju je uzeo.

U smàrt gosp. Vittora Bessalia,

po izgubljenju od Bara, kanceliera dubrovačkoga.

Bar slobodan porodi me,
Padva razum poda meni,
Nu Dubrovnik grad primi me
Živa i màrtva u svom sieni.

O Dubravo! ti odavna
Pod široke prima grane,
Nebu ugodna, svietu slavna,
Pobieguće kralje i bane.

Tim nij' čudo da i za mene,
Kî, iz sužna grada bježim,
Hrani hladak blage siene,
Pod kôm i sad màrtav ležim.

Odi miran u slobodi
Pjevah, vodeć dni čestite,
Duh podje u raj, a vi odi
Mirne kosti počinite.

Hrvatsko stihotvorstvo.

Opazka uredničtva. Pod ovim naslovom priobćujemo sada 2 članka: jedan razlaže narav stihova narod. pjesničtva, drugi izvodi pravila, po kojih bi se presadjivao grčko-lat. heksameter na domaće zemljište umjetnoga pjesničtva. Smatramo, da je dospjelo doba jednomu i drugomu: od stotine pitanja, što su skopčana s krasotom naših narodnih pjesama, nije doista posljednje, da se saznade štogod o njihovoj muzikalnoj prednosti t. j. o njihovom stihu i razmjerih ritmičkih. Ovo pitanje da se valjano prouči, potreba je tim preča, čim dnevice raste — a tako i valja — ugled i upliv pjesničtva narodnoga na umjetno; a nije podnipošto dovoljno, da se onim, koji u sebi osjećaju božansku iskru pjesničtva, sve jednako samo čitanje narodnih pjesama preporuča: svestranom naukom oboružani vid nazire zakónâ, što su prostu oku sakriveni; ovakovim tajnam treba u trag doći, te jih svietu odkriti.

Pokojni Vuk Štefanović Karadžić, koji se prvi dao na skupljanje narodnih pjesama, progovori takodjer prvi o narodnih stihovih u predgovoru k Lipskomu izdanju pjesama, od god. 1824, knjiga I., str. LII—LXII.*) — Koliko mu bijaše do te nauke, pokaza i tim, što je zatim g. 1833. izdao u Beču knjigu Luke Milovanova o „srbskoj sličnorečnosti“ s vlastitim predgovorom. Ovim učinjen je početak, premda knjiga Lukina gleda više da protumači poznatu dan današnji svakomu teoriju stihotvorstva latinskoga, nego li da se obazre na posebne potrebe našega jezika.

Nu i poslije onoga, što je u kratko ali veoma dobro napomenuo Vuk, bijaše (a budimo iskreni te recimo, da ima i danas) mnogo pjesnika i nepjesnika, što tvrde, da u našem narodnom stihu ništa neima, van broj slovaka i odmor.

Tko bi takvoga mnienja bio, odgovara mu u pomenutoj knjizi već sâm Vuk ovako: 1) broj slogova i odmor, to su u naših narodnih pjesmah glavna i jedina pravila, na koja je pjesmotvorac pazio (no i to neosjećajući, nego samo držeći se

*) Najviše po onom sastavio sam i ja dotični predmet u članku „Jihoslované“.

nha i glasa u pjevanju), a pjesničke stope i slogomjerje po svojstvu jezika (u onom broju slogova i s onim odmorom) namjesti se samo od sebe (tako je mogao i Omir po svojstvu ondašnjega grčkoga jezika u heksametrih spjevati Ilijadu i Odiseju i nemisleći o slogomjerju, kao n. pr. što nije mislio ni Došen, pišući Aždaju sedmoglavu četverostopnimi troheji); 2.) ja niti sam onda (t. j. g. 1824) mislio, niti mislim sad (t. j. godine 1833), da su naše narodne pjesme po slogomjerju bez pogrješke, nego sam mislio, i sada mislim, da se u svakome rodu njihovih stihova poznaje, kakovo je slogomjerje trebalo da bude, pa što nije po onome, ono je pogrješno, kao što se (gdje manje gdje više) nalazi i kod najznatnijih učenih stihotvoraca svijų naroda; 3.) ja mislim, da metrum ili slogomjerje mnogih naših narodnih pjesama može lasno poznati ne samo učen i u ovom poslu vješt Srbin, nego i Niemac i Englez i Francez, koji ni jedne rieči srbski nezna, nego samo da mu se pjesma nekoliko puta pročita ili odpjeva. — To su rieči Vukove, i ja sam osvjedočen, da će jih još danas rado prisvojiti onaj, koji što o tom razumije, a ovdje sam jih napisao, da izvedem i podkriepim dvie istine: 1. da je i sâm Vuk, koji se upravo rekuć rodio i odrasao, živio i osiedio, dapače i umro uz narodnu pjesmu — dobro osjećao, da ima dobrih, nedobrih, dà i pogrješnih stihova u narodnom pjesničtvu; 2.) da je dakle opravdano i razložno nastojanje svakoga onoga, koji odabire, što je bolje, i prema tomu gradi pravila.

Koja bi to pravila bila, pokušao je prije dvie godine pobliže ustanoviti g. A. Veber-Tkalčević u predgovoru k pjesmi „Junakinji Mili“, i sada ovdje g. V. Pacel: koga pitanje zanima, treba svakako da oba članka uzporedi, pak će lako i sam iznaći, gdje se slažu, gdje li neslažu. Žalim, što nije članak g. V. P.-a obširniji, nego li što jest: ovako ostade mnogo pitanje skoro i nedotaknuto, o kojem bismo rado pobliže čuli njegovo mnienje. Čitav predmet biti će mnogim istom tada jasan, kada se na nekoliko glavnih točaka svede, koje se imadu prije ustanoviti, nego li se dalje podje: ja nalazim, da nam se sve jednako nameću ova od prilike pitanja: 1. vlada li našim stihom (toli narodnoga koli umjetnoga pjesničtva) bud sam naglas, bud sama količina, ili jedno uz drugo?; 2. ako li jedno uz drugo, što većina priznaje, kako to biva, u kojem li razmjerju?. Od ovih pitanja postaje namah još obćenije treće, što ga nikako nemožemo mimoići: koje će se slovke u stihu uzeti za duge, koje li za kratke?

Dok nije to riešeno, nemožemo u gradjenju pravilâ ni za korak napried, što je i Vuk u pomenutoj knjizi pravo prigovorio Luki Milovanovu.

Na ovo načelno pitanje naći će čitatelji jasna odgovora u članku g. A. Tkalčevića, dočim ga g. V. Pacel izriekom neizreče, ali se ipak razumije, da po njegovom mnienju osim naravske dužine (to su slovke naglašene, ili što barem mogu biti naglašene naglasima ´ i ') i svaka kratkonaglašena slovka (" i `) vriedi metričku dužinu.

Neznam, da li nećemo tim na jedanput dobiti previše dugih slovaka? Za heksameter već je sâm gosp. A. T. predložio jednu iznimku, koja mi se posve temeljito obrazložena čini.

Nu svakako bih rekao, da ako naši pjesnici izprva barem toliko priznadu, to će biti znamenit napredak do one krasote i pravilnosti hrvatskih stihova, koju si po-

kraj tolikih ritmičkih prednosti našega jezika punim pravom **smijemo željeti**: dakako, tko to načelo prizna, obvezati će se ujedno na točnu nauku o količini i naglasu hrvatskoga jezika, oko čega, nemislim baš, da je naš književni sviet do sada mnogo nastojao, neizuzam niti samih pjesnika! — —

Druga razprava t. j. o heksametru od gosp. A. Tkalčevića neima dakako te namjere, da nam na silu i proti volji narine ovo staroklasičko mjerilo: neka se dakle u nas pjesnici ništa neboje. Nu ako li se nadje, da su heksametri ne samo mogući, već što je važnije, još i ugodni, nemogu uvidjeti, zašto bismo upravo mi Hrvati, barem prevodeć n. pr. Omira ili Virgilija, posljednji i najduže zazirali od izvornoga mjerila? A kada toliko postignemo, biti će zadovoljan jamačno i pisac i mi: netreba nam pako istom spominjati, da je naša iskrena želja, da oba ova članka nadju odziva od mnogih strana, kojim ćemo rado ustupiti mjesto u Književniku. Sa svoje strane primećujemo samo toliko, da nebismo nikako htjeli braniti ono načelo g. A. V.-a, po kojem „su samo oni stihovi valjani, koji čitani sasvim kano proza izdavaju sami sobom neko glasje"; to će, ako pravo razumijem, toliko reći, da velika većina stihova Omirovih i Virgilijevih ništa nevalja: ja bih se takove konsekvencije strašio, a osobito, kada vidim, da pomenuto načelo mjeri **stihove** o mjerilo **prozaičko**, te već a priori dokida razliku medju pjesmom i prozom, dočim se danas obćenito uzima (a živih nam je primjera na blizu t. j. u **domaćem** narodnom pjesničtvu), da kod pjesničtva valja upravo od **pjevanja** izaći, ne pako od **prozaičkoga** izgovora. V. J.

I. Stih i naglas narodne pjesme.

Napisao

Vinko Pacel.

Stih narodne pjesme osniva se na naglasu.

U narodnoj je pjesmi najkraći stih od tri slovke, najdulji od trinaest.

Pravilnost stiha kaže se istom u osmercu glede ciele pjesme; ako li je kraći, to mu je težko dokazati pravilnost u svih stisih, prem da ih ima, n. p. u petercu, gdje je izpred odmora daktil, a iza njega trohej:

Biserna brada
U čašu pada itd.

ili u šestercu:

Ja siromah ratar
dobio sam katar,
to jest kašalj ljuti,
da mu više puti
ni od kozjeg mlieka
nije bilo lieka itd.

Pravilnost je u tom, što je u stihu odmor, a na početku stiha i iza odmora prva slovka naglašena, ako i nije ili nebi bila naglašena u prozi. Tako je u petercu, tako u šestercu i u svakom stihu; obrazac je dakle:

1) petercu: — ⏓ ⏓ | — ⏓, uzev da – znači slovku naglašenu, ⏑ bez naglasa, a ⏓ po volji naglašenu i bez naglasa, t. j. zamjenice slovka naglašena mjesto nenaglašene i obratno;

2) šestercu: — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓;

3) osmercu: — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓ ⏓ ⏓;

Ovako je izpjevao Gundulić Osmana, ovako i ostala svoja djela, ovako i Betondić, Palmotić, Gjorgjić itd. Netreba dakle ovdje uzimati nikakove hipoteze o »neizvjestnosti, što naš narod nezna još prave razlike izmedju štokavskoga i čakavskoga naglasa«; ja barem ne ponjam, kada je naš narod otu razliku znao, jer toga ne dokazuje nijedna ni narodna ni umjetna pjesma; niti ponjam, kada će narod otu razliku znati. Valjda je prevoditelj Junakinje Mile (str. 8. i 9.) mislio na što ina, t. j. da je štokavština jur od davna začela obladavati čakavštinu i kajkavštinu; da je oboje nestalo više od polovice, čemu svjedoče listine i književnost; i da su se mjestimice sve tri jako pomiešale ne samo glede naglasa, nego i glede svega razvitka jezikovoga. Ovo je miešanje naravna posljedica ili veće jakosti jednoga narečja, ili veće popustljivosti drugoga narečja s razlôgâ vrlo razlikih. Ovaj se razvitak i miešanje mora priznati za neoborivu istinu, ali ne treba zaboraviti, da se po toj istini moraju suditi i proizvodi ili pojavi u jeziku onoga vremena, dakle i stih u pjesmovanju. Stihi pako i pjesme svih vremena i svih pokrajina i svih narečja dokazuju upravo to, da osim spomenute pravilnosti ine nije bilo ni u kojoj dobi u stihu. Da na rod nezna razlike izmedju štokavštine i čakavštine, te da za to književnici moraju tražiti veću pravilnost, to je skok u umovanju radi toga, jer mu nije saveza.

Usudjujem se reći da je to posve lasno ovako ponjati.

Narodna je pjesma postala s *recitativa* radi rieči i smisla im, a ne radi *napjeva* ili *glasbe*, pa bio peterac, osmerac ili stih ma koje vrsti, narod broji slovke, da jih bude jednaki broj u svakom stihu, pazi na odmor, naglasi slovku na početku stiha i iza odmora (razlog je tomu, što je skoro svaka prva slovka ili rieč od jedne slovke na početku izreke u hrvatskom jeziku naglašena, te za to ne može biti enklitika na početku izreke), a *ne* pazi nimalo, kakove su ostale slovke, ili *naglašene*, — *kako naglašene*, ili *bez naglasa*.

Razlozi, da narod mieša štokavštinu i čakavštinu, jer da izgovara *ràvnica* i *ravnìca*, *gòvori* i *govòri*, *razbàcujem* i *razbacùjem* — ovi razlozi nestoje, jer ako se možebiti gdje po štokavštini izgovara *razbacùjem*, to je doista pogreška prema štokavštini, a *ravnìca* i *ràvnica*, te *gòvori* i *govòri* — to su *različne rieči*. A nevalja zaboraviti, da ima i nevještih narodnih pjevača, i još nevještijih skupljača; niti valja zaboraviti, da pjesma ide od usta do usta itd.

Rekav ovo, izvodim ovako: ili je ovo istina, što rekoh o pravilnosti stiha, te su svi osmerci itd. u našoj književnosti, i svi deseterci itd. u narodnih pjesmah pravilni; ili nije istina, te onda ne valja ni jedan stih niti Gundulićev, nit Palmotićev, ni Betondićev, ni Gjorgjićev, niti ikoja pjesma u Vukovoj sbirci itd.

Da je pako ono istina, razgledimo neke kitice iz Osmana:

Ah čiem si se — zahvalila
Tašta ljudska — oholasti,
Sve što više — stereš krila
Tim ćeš paka — niže pasti.

Mraznoj zimi dodje svrha
S premaljetna jur dohoda;
Snieg s planinskieh kopneć gora
Što uze goram, riekam poda.

Car mu prida u pohodu
S tvrdom stražom od bojnika
Bogdanskoga vojevodu,
Gašparova namjestnika.

Kraljica je majka tvoja
Cesarova sestra slavna,
Od sjeverne kuće, koja
Cesaruje sviet od davna.

Ah davori! družbo mila
Poznate li mjesta kleta
Gdje neizmjerna naša sila
Minuloga pade ljeta.

Koga je volja neka prodje svega Osmana, pak će se osvjedočiti, da je obrazac, što ga gore o osmercu stavih, posve istinit.

O desetercu valja pamtiti, da ga ima više vrsti: glavni mu je obrazac ovo: — ◡ — ◡ | — ◡ — ◡ — ◡, ili

— ◡ — ◡ | — ◡ — ◡ | — ◡,

I uza nju pomaganju gorku, ili

— ◡ — ◡ | — ◡ | — ◡ — ◡,

A sad čuješ lelek mučenika, dakako opet sjetiv se, da prva slovka u stihu mora biti naglašena i iza svakoga odmora.

Prve vrsti ima malo stihova, niti ih može biti mnogo po ustroju našega jezika; n. p.:

Odkud zlato, koji njive nema,
Nego tursku svojiem znojem topi?

nego su obično pomiešane redomice sve one tri vrsti, ka kojoj pristupi često i ova vrst, su dva daktila

— ◡ — ◡ | — ◡ ◡ — ◡ ◡

mjesto tri troheja, n. pr.:

Medju njima | sestrica Jelica.

S obzirom ipak na obrazac ob osmercu valja i deseterac pridesiti ovako:

1) — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓ ⏓ ⏓ ⏓ ⏓, ili
2) — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓, ili
3) — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓ | — ⏓ ⏓ ⏓, ili
4) — ⏓ ⏓ ⏓ | — ⏓ ⏓ | — ⏓ ⏓;

da je ovaj zadnji najslabiji i, rek bi nepravilan, vidi se odatle, što ga je sbilja u narodnih pjesmah vrlo riedko.

Evo primjera za obrazac:

1) Što bez straha | svi su pred njim pali —
A pak slučaj | kako junak zbori —
Bože mili | na svemu ti hvala

2) Veli njemu | Kraljeviću | Marko —
Još mi valjda | posrnuo | nisi —
Već on njima | tri tovara | blaga —
3) Kad pogleda | Gjemo | Brdjanine —
Kako sam se | s tobom | sastanuo —
Prekrsti se | sjede | na dolamu

S obzirom na ovo čini mi se, da je nepravilno zabilježen ritmus i u izvrstnom članku Jihoslované u českom naučnom rječniku na str. 355.

S obzirom na to, da je, kao što rekoh, narodna pjesma postala s recitativa, te se tako i pjeva: valja pitati, je li ono, što njeki vele razlog ili samo dosjetka, da je naime pjesma spjevana jednim samo ritmom (bud prvim bud kojim inim) kano bubnjanje (ritmičko dakako)?

Uzev narodnu pjesmu, ma koju, spjevanu različnim ritmom u desetercu valja priznati, da je to razlog, ali samo uz ova dva uvjeta; jedno

što naime sbilja u narodnoj pjesmi izmjenjuju se različni deseterci, obično njeki budući prvoga, njeki drugoga, njeki trećega obrazca; onih obrazca četvrtoga ima malo; i drugo

ako je istina, da su oni, koji pisaše narodnu pjesmu po čuvenju, sbilja ju onako napisali, kao što je pjevač pjevao, ne premjestiv ni jedne rieči, n. p.

Dva su bora — uzporedo — rasla,
Medju njima — tankovita — jela:
To ne bila — dva bora zelena *
Ni medj njima — tankovrha — jela,
Već to bila — dva brata rodjena,*
Jedno Pavle — a drugo Radule,*
Medjü njima — sestrica — Jelica itd.

Zviezdam označene čuo sam ja ovako pjevati:

To ne bila -- dva zelena — bora —
Već to bila — dva rodjena — brata —
Jedno Pavle — a Radule — drugo —

Znajući ja ovu pjesmu iz Vukove sbirke na pamet, začudih se harmoničnim stihom, slušajući na svoje uši; dakako da je pjevač odmorio se uz slabi stih, u kojem su dva daktila.

Ali proti ovima dvama uvjetima ima narodnih pjesama, u kojih je svaki stih u svoj pjesmi isti, i to ili po prvom ili po drugom, ili po trećem obrazcu, osobito ako se pjesma ne recituje, nego svaki stih istim napjevom pjeva; dokaz budi evo jedan iz I. knjige Vukove sbirke:

pj. 93. Povila se zlatna žica iz vedra neba itd.
pj. 94. Pasla Mare pauniće itd.
pj. 108. Oj snašice Nedo itd.
pj. 426. Kad će ono krasno vrieme doći itd.
pj. 428. Oj djevojko dušo moja itd.

pj. 436. Sokol leti preko Sarajeva —
pj. 482. Što ću junak, ustrieli me striela.

Valja ipak razlikovati u ovakovih harmoničnih pjesmah, da je često caesura mjesto odmora.

Negledaj mi — skuta ni ru—kava —
Ni mi mlade — konja negle—damo —
I lijepo — carstvo djevo—jačtvo —

Caesura zauzme ne samo jednu, nego i po dvie slovke.

Da ovo nije bubnjanje, nego je ritmika pjesnička, mora priznati svatko, u koga je i kakvoga pojma o naglasu i o njegovoj razlikosti.

Neznam, da li se ova pjesma, što ju u Senju pisah po čuvenju ne pjevanu nego u pero govorenu, pjeva stihom ili recitovanjem; ali da su joj stihovi svi pravilni, te bih jih ja nazvao harmonične, može se osvjedočiti svatko.

Kraljević Marko priča svojoj materi:

Zlu večeru — večerao — Marko,
Suha kruha — i glavicu — luka,
Grohotom se — nasmijao — Marko.
Stara ga je — upitala — majka:
Što se smiješ — moje čedo — Marko?
Jal' ubogoj — večerici — svojoj?
Jal' starosti — svoje stare — majke?
Nesmijem se — mila moja — majko!
Nesmijem se — večerici — svojoj,
Nit se smijem — ja starosti — tvojoj;
Već se smijem — mila moja — majko!
Dok sam bio — ludo momče — mlado,
Susrete me — poturica — turska
A u mene — od oružja — ništa
Do unjkesa — i torbica — konjska,
I u njojzi — dvaest četir — čavla,
I dvie ploče — dobra konja — moga;
Tim ga udrh — mila moja — majko!
Mrtvo Ture — crnoj zemlji — pade,
Još ja mislim — da se Ture — smije,
A to Ture — izkesilo — zube.

Ovakovih pravilnih, harmoničkih stihova i čitavih pjesama ima osobito u tako zvanih gradskih pjesmah, postalih upravo u novije doba.

Što njeki naši pjesnici za ovu pravilnost nehaju, osobito u pjesmi, spjevanoj u kitice (strofe), te se srde, kad jim glasbenik kaže, da ovu ili onu pjesmu ne može složiti u glasbu, tomu su jim krivi neharmonični stisi. Neka dakle kušaju pjevati pravilno, pa da vidimo; ali neka ne zaborave, da jim je paziti i na to, da bude u svakom stihu, što je harmoničan prema kojemu

drugomu u kitici (n. p. 1. i 3., 2. i 4. ili 1. i 4., a 2. i 3. itd.) naglas isti barem glavnoga izgovora, jer tu ne bi se imalo paziti na podpunu točnost — ako i jest ova opet najugodnija uhu — n. p. da se sriče

oštri naglas
i oštri,
kratki
i kratki,
oštri
i kratki; te prema tomu opet
dugi
i dugi,
obli
i obli, ili barem
dugi
i obli;

jer neka vjeruju, da ne valja srok: stàti
i glèdati, iz takovih srokova ne može ni Verdi ni složiti po glasbi ritmičkoga napjeva, a Mayerbeer ne bi valjda ni htjeo. Spomenimo samo, koliko viču njemački vještaci kada jim glasbenik rieč Herz ne samo izkvari dugom notom (prema talijanskomu cuore ili francuzkomu coeur), nego joj podmetne i fioriture Ali tako čine i naši, tvoreći od rieči sȑdce nagrdu serce ili sarce. Kano što vještaci Niemci ne dadu da je Herz s fioreturanimi notami klasična glasba, tako to nemože biti ni u nas. Valjalo bi dakle, da se one crkvene pjesme, propisane za mladež na gimnazijah i realkah naših, preglede i poprave, te da ne pjevaju „majko milo s e r dnosti" prema latinskomu mater miseri c o r diae, jer je i to nagrda, nego valja ili rieči ovakove zamieniti ili premjestiti.

Osobito pako molim pjesnike, koji pjevaju u kitice, da se drže strogo pravilnosti, ne radi nje same nego radi toga, što oni ne mogu zabraniti glasbeniku, da jim ne složi napjeva za pjesmu, u kojoj s napjeva pokaže se u pjevanju dvoja nagrda. Dakako da i gospoda glasbenici imali bi se držati strožije metrike, nego li do sada. Molim pako gospodu pjesnike, da uzmu misliti o tom, ali neka mi neuzvrate Kačićem, koj je tobože takodjer pjevao u kitice, pa su mu za to i stihovi dosta loši; pače kitice su u Kačića stvar posve izlišna, te jih je on pjevao bezposličke ili neznačke, osobito ako se sjetimo, da su kitice u narodnoj pjesmi ili suvišne ili novijega postanka, svakako pako prema napjevu, a ne prema recitativu; dočim su u junačkoj pjesmi, to narodnoj to umjetnoj, deseterci umiešani svakoga obrazca upravo radi toga prava divota. To je takova istina, da proti tomu ne mogu ustati nikakova pravila, pa bila ma kako konvencionalna ili sistematična.

Uviek samo jedne vrsti pjesme čitati, bio ritmus osmerac ili deseterac, to je dosadno, osobito u podužoj pjesmi, ili ako i nisu duge pjesme, nego jih je mnogo, pa bio pjesnik najbolji. Latini si pomogoše razlikostju u heksametru, kod nas tu razlikost mnogo pomaže razlikost naglasa.

Ali zar se ne bi moglo pjevati u Hrvaštini i inim ritmom?

Najprije mi je na ovo odgovoriti, da u hrvatskom jeziku ima ritma svakoga što i u Latinštini, i to radi dvojega polagahnoga a dvojega hitroga naglasa, da je tu razlikosti, što joj se do sada riedki pjesnici nadaše. Ogledimo jih.

Dvoslovčani:

1. Spondeus — —, tri vrsti: ̏ ^ ȍštrîć,
` ^ kòvâč, pròzôr (ili prózor, a ne pròzor),
^ ^ pȉšêm.

2. Trocheus — ⌣, četir vrsti: ̏ ⌣ ȍstrog,
` ⌣ ràka,
´ ⌣ vŕsti,
^ ⌣ vlâst mu.

3. Jambus ⌣ —, četir vrsti: ⌣ ̏ no čȉst,
⌣ ` al čù,
⌣ ´ i trá(va),
⌣ ^ jer jâ; — ovaj je težak, al je ipak Trnski preveo Državinovu Odu Bogu s ruskoga.

4. Pyrrhichius ⌣ ⌣: (ljut)ita, si ga, itd. same enklitike.

Troslovčani.

1. Daktilus — ⌣ ⌣, četir vrsti*): ̏ ⌣ ⌣ ȍstruga,
` ⌣ ⌣ rècimo,
´ ⌣ ⌣ národi,
^ ⌣ ⌣ lièposti.

2. Anapaestus ⌣ ⌣ —, četir vrsti (vrlo se lasno nadju takove rieči):
⌣ ⌣ ̏ nego pȑst,
⌣ ⌣ ` ali ràk,
⌣ ⌣ ´ jer će Bóg,
⌣ ⌣ ^ ili tî.

3. Amphimacer: — ⌣ —, 16 vrsti:

̏ ⌣ ̏	` ⌣ ̏	´ ⌣ ̏	^ ⌣ ̏
̏ ⌣ `	` ⌣ `	´ ⌣ `	^ ⌣ `
̏ ⌣ ´	` ⌣ ´	´ ⌣ ´	^ ⌣ ´
̏ ⌣ ^	` ⌣ ^	´ ⌣ ^	^ ⌣ ^

4. Amphibrachys: ⌣ — ⌣, 4 vrsti: ⌣ ̏ ⌣
⌣ ` ⌣
⌣ ´ ⌣
⌣ ^ ⌣

5. Bachius; ⌣ — —, 3 vrsti: ⌣ ̏ ^
⌣ ` ^
⌣ ^ ^

*) Valja pamtiti, da kano što jednoslovčana rieč i u narodnoj pjesmi gubi naglas, tako može i u umjetnoj, ovo vriedi i za sliedeće, to je velika polakšica pjesniku.

6. Antibachius: — — ◡, 3 vrsti: ″ ^ ◡
` ^ ◡
^ ^ ◡

7. Molossus: — — —, 3 vrsti ″ ^ ^
` ^ ^
^ ^ ^

8. Tribachys: ◡ ◡ ◡. samo 1 vrst: (ȉ)movina. Na ovaj način mogu se izvesti obrazci i za četveroslovčane rieči. Mnogo oblakšuje, osim onoga što gore spomenuh, to, što padež samostava, cieloga pridjeva itd. i vremena može biti naglašen ili nenaglašen. Mažuranić bilježi padež u sklonu i spregu. U jekavštini se vidi sbilja ota razlika, najpače izmedju cieloga i kratkoga pridjeva.

Odavle se vidi, da se Hrvatski jezik u ritmiki i metrici može natjecati sa svakim susjednim jezikom, samo ako pjesnici uzhtiju.

Evo primjera heksametra iz Katančića, koj ga je skladao po latinskoj prozodiji, te mu zato nevaljaju (Fructus auctumnales st. 40):

Glas oni | sladko sli|šat || vi|trić kada | pune za|padni
U svira|lu svi|rat || piva|ti još | Pana po|pivke.

Evo primjera iz Marka Brujerevića (Dubrovnik III. knj., str. 55.); ovi su heksametri skladani po naglasu.

Ti koji dni trajaš i noći knjige promećuć,
Pomnjivo tražeći slovinskog naroda slave itd.

Evo primjera iz I. knjige Vukove sbirke, s dva daktila na kraju, a u sredini trohej: pjesma 114.:

Petar se — gradu — falio
Ne ljepše — ljubi — od moje
Ni biele — vile — od gore
Začu ga — vila — iz gore,
Panula — Petru — na dvore itd.

Premetnuv rieči iste, postanu sami troheji:

Falio se | Petar gradu itd.
Ne od moje | ljepše ljubi itd.

Pj. 180. Sedila | Kosana) Ovdje su 2 daktila, izmedju njih odmor.
Te kosu | češljala)

A da ima i u narodnih pjesmah hrapavih stihova, evo dokaza:

Od sestrîćâ, od Voinovîćâ —
Kada sam ju ja prstenovao —
Vidjeh care, i prstenovah ju —
Nadmudrismo, i nadjunačismo —
I to mlado, jošt golobradasto itd.

Pj. 210. Oda šta se | potrese Rodi sveta | prečista
Vedro nebo | i zemlja? Hrista Boga | našega.

Ovdje su dva troheja, odmor i daktil.

II. O hrvatskom heksametru.

Napisao

A. Veber-Tkalčević.

Prevadjajuć ja za šalu i zabavu Mickievićeva Konrada Vallenroda, zapne mi posao kod jedne vrsti stihova, za koje sam držao, da jih moja nevještina neće nikako moći izmamiti iz našega jezika. S toga obišav sve ostalo, trebalo mi je napokon zaroniti i u tu nepoznanu pučinu, ako sam hotio preplivati jáz i djelo gotovo na obalu iznieti. Mickievié mi veljaše, da su mu ti stihovi gradjeni po naglasku, a oponašaju grčki heksameter; zato stadoh i ja prebirati po prstih, kano što smo ono nekoć običavali škandirati. Nešto kao da ide onako, a nešto zapinje, osobito što se opaža, da je stih razpolovljen, te su obje pole malo ne jednake. Ali ja vjerujuć nepobitno glasovitomu pjesniku, uzmem da tako valjda uznešeni moraju biti slavjanski heksametri, pa stanem jih oponašati po našem naglasku, obaziruć se samo ondje na dužinu slovke, gdje mi je trebala za arzu i usiek. Takovim načinom, radeć vrlo i lako i brzo, dodjem do stihova, od kojih priobćujem ovdje na ugled četrdeset. Svršiv ovako taj posao, uzmem ga čitati lievo i desno, pak mi se kano novost dopadne, osobito što sam opazio, da mi se tim prilično izpunjava davno jur gojena misao, po kojoj su samo oni stihovi valjani, koji čitani sasvim kano proza izdavaju sami sobom neko stalno glasje. Glasje sam dakle postignuo, ali to mi se nije činilo blagoglasjem, već više jednoglasjem. Držeć ja to sveudilj za slavjanske heksametre, priobćim posljedak svoga rada vještijemu si drugu, koji me uputi, da je to tako zvani aleksandrinac, plod pokvarena grčkoga ukusa, što je Poljak od neprikladnosti poljskoga jezika za prave heksametre od nevolje sagradio. Zlovoljan htjedoh zabaciti sav posao; ali se na sreću sjetih suda neumrloga pokojnika Šafaŕika, da je česko i hrvatsko narječje vrlo prikladno za grčka mjerila, te stadoh razmišljati, kako bi se od ovih jasnih zametaka mogli stvoriti pravi heksametri. Sad s mjesta uvidim, ako hoću da stečem mužkih usieka, da mi treba mnogo rieči, kojim je zadnja slovka po naravi duga, pak uzam u ruke i opet pohvaljenu slovnicu A. Mažuranića, nadjem, da jih ima dosta. Držeć se dakle i ovih pravila i mojih u predgovoru k Junakinji Mili izrečenih načela, sastavim u brzo ovih četrdeset heksametara. — Premda sam već sada bio na polak osvjedočen, da mi je pokus dobro pošao za rukom, zamolim ipak potvrde radi prijatelja štokavca, da mi ovo prozaički pročita, nerekav mu ni rieči, što ima odavle izići. Štokavac čita, a iz ustiju mu se na naše čudo izliju heksametri, koje on priznade jednake grčkim i latinskim, a ja jih scienim za mnogo savršenije; što će svatko onda uvidjeti, kada nacrtav ovdje pravila naškoga heksametra s klasičkim ga prispodobim.

Kano što to biva u klasičkih jezicih, tako ima i u štokavskom našem narječju rièčî, koje sastoje bud od samih kratkih, bud od samih dugih, bud od pomiešanih slovaka; kano: bŏb, rŏb, ŏtăc, ŏprŏšćēn; Bōg, rōd, krāljā, pālē, prāšćānjēm; nārŏd, zāvŏd, dŏlīnōm. Ovdje mi valjda netreba obširno dokazivati, da je samo ona slovka duga, kojoj i govor traži dva puta toliko vremena, koliko kratkoj.

Povrh toga svojstva rieči (koje se latinski zove quantitas, a hrvatski teža od težine), ima svaka riečslovaka, koje se izgovaraju jačim glasom, nego li ostale, a to se zove naglasak; svaka dakle riečima i naglasak i težu (accentum et quantitatem), što treba dobro razlikovati.

Slovke kratke mogu u našem jeziku imati dva naglaska, ili ̏, ili ̀; kano bȍb, brȁt, òtac, òvan; duge slovke mogu imati opet dva naglaska, ili ́, ili ̂; kano: Bóg, tábor; jâram, slûga. Po tom ima štokavsko narječje jedan naglasak više od najizvrstnijega u toj struci grčkoga jezika, koji ima samo tri naglaska; čim naš jezik izilazi življi i okretniji od istoga grčkoga, što se ovdje s osobitim ponosom spominje.

Po tom se vidi, da naglašena slovka nemora biti po teži duga, već može biti i po teži kratka, kano: sȕžānjā, dȁsākā; govòrēći itd. Tim se što jasnije dokazuje, da je drugo naglasak, a drugo teža, ter jih netreba miešati zato, što ima rièčî, u kojih naglasak stoji na slovci po teži dugoj, kao u rieči nârod.

Iz toga, što u štokavskom našem narječju ima slovaka i naglašenih i nenaglašenih, dugih i kratkih, sliedi očevidno, da naške rieči imaju u sebi neku glasbu, koja u obće sastoji u dizanju i spuštanju, otezanju i pokraćivanju glasova. Nepreostaje nam dakle drugo, nego da mi gradeć pjesme, koje su svakako spojene s pravom glasbom, tako poredamo rieči u stihu, kao što glasbenici poredjuju glasove u glasbi, da nam izdaju neko stalno i pravilno glasje, dotično blagoglasje; jer kao što neblagoglasna glasba nije glasbom, tako i neblagoglasan stih nije stihom.

Od svih dosadanjih sustava glasovanih u stihu, najviše se cieni sustav, pače ritam heksametrički, što je on i najduži i najraznoličniji.

Ali odatle, što je heksameter bio blagoglasan grčkomu i latinskomu uhu, nesliedi jošte da će biti i naškomu, što on tek onda postaje, ako u prozaičkom našem izgovoru ima mnogo sastavina njegovih, jer onda se to glasje ima držati srodnim našemu, dakle blagoglasjem. To se postigava još osobito onda, ako izvadjajuć ritam netreba nenaravski natezati rieči, već ako se one mogu tako preliti u onaj heksametrički kalup, kano da se proza čita; pa tih sastavina ima u našem jeziku toliko, da mi do heksametričkoga blagoglasja dolazimo i laglje i naravnije od istih Grka i Latina; i to po ovih pravilih:

1. Svaka se naglašena slovka ima držati dugom; jer takove se slovke izgovaraju i jače i drugčije, nego li kratke; ako one dakle nemogu biti kratke, moraju biti drugo nešto, a to jest: duge. Koji jezik zanemaruje naglasak u stihovih, taj ubija dušu jeziku; jer rieči samo kratkih slovaka ne-

daju se bez naglaska nikada izgovarati; kako ćeš izgovoriti *o*tac, ako *o* neizgovoriš jače nego li *a*? Pak to samoubojstvo počinili su i Grci i Latini, koji u prozi izgovaraju cèlĕbĕr, a u pjesmi celebēr. Odatle izilazi, ako n. p latinski stih čitaš po prozaičkom izgovoru, neima ti stiha, ako li ga čitaš po stihu, neima latinskoga jezika, kao što to dokazuju mnogi stihovi. — Pametniji treba da budemo mi, koji u rieči: dolazak vidimo dōlăzăk, nego da u njoj nadjemo dŏlăzāk, koje posljednje rieči nebi nijedan našinac priznao našom.

2. Svaka po izgovoru duga slovka ima se uviek držati dugom, jer kada bi ju čovjek kratko izgovorio, pokvario bi ju očevidno, te smrtnu ranu zadao jeziku, čega ni pjesnik, uza sve njegove poznane slobode, nije vlastan učiniti; nārŏdōm valja ovako čitati, nipošto nārŏdŏm.

3. Svaka kratkim naglaskom zabilježena slovka može biti kratka, ako poslje nje sliedi duga slovka; ovo se pravilo ima smatrati kano iznimka od prvoga, ali ne samovoljna, već osnovana na naravi i jezika u obće i naškoga izgovora; jer ako i slova mienjaju ponešto svoje glasove u različitom susjedstvu, kao: sva*t*, sva*t*ba, o*b*ičan i o*b*ćina: to takav kratki naglasak medju kratkom i dugom slovkom nemože izdati nego kratku slovku; kratka mu bo s jedne strane podjeljuje nešto od svoje kratkoće, a duga ga s druge strane suzbija od sebe, te ga svojom jačom naravlju silovito potiskuje u kratkoću. To nas uče i naški izgovori; jer dosta ove rieči: dosta sŭžānjā, i malo dăsaka, izdaju glas ubilježen ovako: dōstă sŭžānjā, mālŏ dăsākā. Toga su se pravila držali i Grci i Latini; kano: virūmquĕ cănō, premda na *a* ima kratki naglasak, koji svakako treba izgovarati, ali nešto tiše nego obično, pa tim se sliedeća duga još jače iztiče, i stih u navadnu kolotečinu uvodi.

4. Svi jednoslovčani predlozi, veznici i prislovi mogu se uzimati sad dugo, sad kratko; jer nebudući oni u obće važne osobnosti, izčezavaju prama drugim samostalnim riečim, te se njim prilagodjuju; ta iznimka nekvari nimalo ritma, osobito u rukû vješta pjesnika, koji će dotičnoj rieči naznačiti takovo susjedstvo, da se ona po njem i nehotice poda; tako na primjer veznik *i* može dobro stajati i na mjestu i duge kratke slovke, kao što dokazuju ovi stihovi:

Jedan mlad je ĭ liep, a drugi poklopljen dobom
ī od otca izvezoh. Dà ĭ u snu tlapajući.

5. Sve enklitike, to jest rieči bez naglaska, uzimaju se uviek kano kratke, te se u našem jeziku nemože pomisliti slučaj, gdje bi one mogle biti duge, osim jedinoga *je* u pitanjih: Jē lĭ tĭ kāzō.

6. Slovaka po položaju dugih nepoznaje hrvatski jezik, on bo naravsku dužinu i kratkoću meće na glasnik, a ne na suglasnike; glasnik pako po naravi kratak, izgovarati će se i onda kratko, ako za njim idu i dva i tri suglasnika; n. pr. pȑst; jer tko će reći da se ova rieč duže izgovara nego li bȍb? Zato nam rieč oprošćen izdaje daktil: ōprŏšćĕn. Ni Grci ni Latini nisu iz same naravi stvari izvadili svoj nauk o dugih slovkah po položaju, osobito gdje se jedna rieč svršuje, a druga počima suglasnikom; jer n. p. nikako nečujem, da bi se u naravskom izgovoru duže izgovaralo *er* u de-

gener *fuit*, nego li u degener est. Oni su dakle te slovke položajem duge izmislili od nevolje, da steku dosta dugih slovaka na kraju rièčî, potrebnih za usiek, a to su neobziruć se ništa na naglasak, i morali izmisliti, premda su uprav tim najviše nagrdili svoj jezik u pjesmah. Nam pako, koji se držimo I. svoga naravskoga načela i koji imamo dosta zadnjih slovaka dugih, netreba toga umjetnoga, rekli bismo nenaravnoga načina, kano što će se svatko o tom osvjedočiti, koji samo malko pokuša graditi heksametre po ovih naših pravilih.

7. Elizijâ, gdje bi se zadnji glasnik rieči zato imao progutnuti, što sliedeća rieč počima glasnikom, nepozna naš jezik, jer se protivi jasnomu izgovoru svih naših glasnika; elizija se dotle protivi našoj jezičnoj naravi, da mi i sred iste rieči izgovaramo izrazito dva glasnika, kano u crnook. Grci, imajući premnogo glasnika, elidirali su od nevolje, da jim neizidje samo miaukanje, a Latini su valjda zato elidirali, da se ni tu neodreknu svoga podpunoga oponašanja grčkih uzora. I kod nas su elidirali Dubrovčani, i po primjeru Talijana, i od potrebe u kratkom osmercu, u kojem bi se bez elizija sastajale malone same dvoslovčane rieči. Ali narodna pjesma i valjaniji naši pjesnici dokazuju, da kod nas neima elizija.

Navedši ova glavna načela naše metrike, da vidimo, kako se ona prilagodjuju grčkomu heksametru, pak da kroj naškoga stiha prispodobimo sa svojstvi grčkoga i latinskoga.

Heksameter je stih, brojeći šest stopa, od kojih svaka broji tri slovke: jednu dugu a dvie kratke, osim šeste stope, koja uviek broji samo dvie slovke, dugu i kratku. Takove stope od triju slovaka zovu se daktilne, kao što svjedoče ovi stihovi:

Vika u | duši gr|mi kô u | špilji što | dvoglasna | jeka.
Solve me | tus: feret | haec ali|quam tibi | fama sa|lutem.
λύσομε|νός τε θύ|γατρα φέ|ρων τ' ἀπε|ρείσι ἄ|ποινα.

Ali kad bi se stih gradio od samih daktila, to bi on odviše skakao, pak bi se često protivio veličanstvu poviesti junačkih, koje se tim stihom izrazuju; zato su Grci i Latini držali, da se daktil može zamieniti spondejem, koji broji dvie duge slovke, a tim da se nimalo nekvari ritam heksametrički, pošto jedna duga slovka treba upravo toliko vremena, dok se izgovori, koliko dvie kratke. S toga se daktil može svuda zamieniti spondejem, osim u petoj stopi, koja mora imati uviek daktil. Tako je postalo stihova:

a) s 4 dakt: Niemci u | kuću pro|dru a | jedan se | trže za | menom.
Lora te|nens tamen | huic cer|vixque co|maeque tra|huntur.
βούλεται | ἀντιά|σας ἡ|μὶν ἀπὸ|λοιγὸν ἀ|μῦναι.

b) s 3 dakt.: Ognjen | dan sé po|javi, o|kana | popuca | staklo.
Hanc pro | Palladi|o moni|ti, pro | numine | laeso.
'Ατρεί|δα δὲ μά|λιστα δύ|ω, κοσ|μήτορε | λαῶν.

c) s 2 dakt.: Jedan | mlad je i | liep, a | drugi | poklopljen | dobom.
Protec|ti obici|unt pren|sant fas|tigia | dextris.
ἥρως | 'Ατρεί|δης εὐ|ρυκρεί | ων 'Αγα|μέμνων.

d) s 1 dakt.: Vidim | stas dra|gi maj|ke i | otca i | braće.
Adgre|si fer|ro cir|cum qua | summa la|bantis.
σύνεκα|τὸν Χρύ|σην ἠ|τίμησ' | ἀρη|τῆρα.

Nu kad bi se svuda u stopi tražio spondej mjesto daktila, to se u našem jeziku nebi mogli graditi heksametri, imajući on premnogo troheja, to jest: dvoslovčanih rieči, od kojih je prva duga, a druga kratka (— ◡). Zato se za naš jezik traži ta iznimka, da se mjesto spondeja može metnuti trohej. Tom iznimkom nismo se mnogo odaljili od naravi klasičkih heksametra, jer i ovi narodi, gradeći spondeje od slovaka po položaju dugih, varaju sami sebe, dočim jim je mnogo takovih slovaka po naravi kratkih; oni dakle sile jezik, čineći takove slovke dugimi. Doista nije ništa lošiji ovaj naš stih od sličnih klasika.

Kōvnŭ | oči dižu pobožno se Bogu moleći.
Hic jam | ter centum totos regnabitur annos.
Θῦνον | κρίνοντες, μετὰ δὲ γλαυκῶπις Ἀθήνη.

Rieči ove u heksametru moraju biti nekako vezane, da se neraztepu, a vezom se drži sve ono, gdje se sred stope jedna rieč svršuje, a druga počima, pa to se latinski zove caesura, a u hrvatskom prevodu usiek. Usiek je dvostruk: mužki i ženski. Mužki je, kad se rieč u stopi svršuje poslje prve duge slovke; kano:

Pruskoj oči di|žu, pregorke suze roneći.
Spem vultu simu|lat, premit altum corte dolorem.
Εὗδον παννύχι|οι, Δία δ' οὐκ ἔχε νήδυμος ὕπνος.

ženski je usiek onda, kad se poslje prve kratke slovke jedna rieč svršuje, a druga počima. Takovih usieka ima po naravi jezika u grčkom i hrvatskom jeziku više nego li u latinskom, al i ovaj je usiek dobar; n. p.:

Vika ta me pra|tjaše || i | dugo mi osta u uhu.
Infandum, re|gina, ju|bes renovare dolorem.
ἀλλ' ὅ γε | μερμή|ριζε κα|τὰ φρένα, | ὡς Ἀχι|λῆα.

Stih može imati više usieka, ali se traži, da bude osobito u trećoj stopi, n. p.:

Neznam, reče mla|djī || od | koga sam roda i doma — muž.
Sred zveke o|rūžjă || i | treska orećih se kuća — žens.
Oderunt pec|care || boni virtutis amore.
καρπαλί|μως ἵκανε || θο|ὰς ἐπὶ | νῆας Ἀ|χαιῶν.

Ako li usiek nemože biti na trećoj stopi, onda valja nastojati da bude u drugoj ili četvrtoj, bio on mužki ili ženski; n. p.:

Bio mi | dom || rodi|telja | grad || to | drven bijaše.
Na bre|žuljku || vi|soku | dom || je od | crvena cigla.
Ali | sve || što je | dalje | to || mi | magla otajna.
Njemač|ke || ju|nake go|re || na | lomači | plamnoj.
Signa De|us || bis | sex a|cto || lu|straverat anno.
Obstupu|ere || sed | ante ali|as || Are|thusa sorores.

U ovom posljednjem hrvatskom stihu ima usiek i u trećoj stopi, ali ovaj se neuzima ovdje glavnim usiekom, što se kod onoga drugoga usieka u 4. stopi i smisao rieči nekako svršuje, pak i na to valja paziti u heksametru.

Koji stih neima nijednoga usieka, ili ga neima na rečenih mjestih, nevalja ništa, n. p.:

Svaki | pošten | čovjek | čini | dužnosti | svoje.
Sparsis | hastis | longis | campus | splendet et | horret.
Romae | moenia | terruit | impiger | Hannibal | armis.

U ovako dugom stihu treba kadšto postojati, pak na drugi predmet preći; tu se pako svršuje i rieč i stopa, a to se zove: diaeresis, odmor; kano:

Za jekom grmi gromova. || To ti iz Litve. —
Utque ferat dominae gesta rogat. Illa rogata.
ἐς πεδίον προχέοντο Σκαμάνδριον. αὐτὰρ ὑπὸ χθὼν

To je po prilici, što se je imalo kazati o pravilih heksametra u našem jeziku. Pravila su mu ta izradjena iz naravi sama jezika, te se stihovi u tih granicah vrlo lako tvore, osobito kada tomu pristupi temeljito znanje jezika, narav pjesnička i vježbanje. Onda mi se čini, da netreba nigdje žrtvovati misli zbog stiha, a to mora biti pravilo svakoga pjesničtva; jer ako i jest mjerilo kano forma, stvar važna, nemože nikad biti važnija od iste misli, koja se bez težkih okova mora dizati nebu pod oblake. Tko bi još više sloboda tražio za naški heksameter, tomu bih mogao samo još to dopustiti, da nepromjenljive dvoslovčane čestice uzima kano dvie kratke slovke, ako su providjene kratkim naglaskom; jer ove nebudući važni pojavi nemogu smetati ritmu, kano što se to vidi u ovom stihu:

Dva junaka i|du || kano | robi bez straha u Kovno.

Al da bi se u dugih sličnih riečih to činilo, nebih svjetovao, jer bi se tim svakako poremetio ritam, budući takove rieči puno važne; kano što bi bio ovaj stih:

Neznam, reče mla|dji njemu, | koga sam roda i doma.

Jer premda takovi stihovi nebi bili nimalo gori od klasičkih, te ipak sile u pregibkom našem jeziku netreba, pak uprav tim je naš heksameter savršeniji od klasičkih. Povrh toga ima naški pjesnik veliko obilje sloboda jezičnih, da se kod nas nikako netreba uticati k tako nenaravnim sredstvom. Ako bi koji pjesnik svakako tražio više sloboda, to mu ja svjetujem, da radje čita naš praesens i infinitiv kod sastavljenih glagolja sad štokavski sad čakavski, jer oboje se čuje u narodu, pak mu do vieka netreba drugih sloboda, a heksameter će mu sam teći iz pera; ja se ovoga puta nisam hotio poslužiti tom slobodom.

Nauk o naglašenih i dugih slovkah u našem jeziku najsigurnije će početnik izvaditi iz Mažuranićeve slovnice, koja je u tom pogledu vrlo marljivo izradjena. Neke neizvjestnosti dadu se porabom točnije opredieliti, a nekoja dosadanja pravila dogovorom za pjesničtvo preinačiti, ako se bez

te preinake nemože pjevati, kano što već sada predlažem, da se nastavci neizvjestnih pridavnika, osobito u 2. padežu višebroja, proti Mažuranićevu pravilu, uzimaju kano kratki, jer to dopušća analogija drugih padeža neizvjestnoga pridavnika i traži mogućnost tvorenja stihova. Takovom sam se slobodom i ja poslužio pišuć: otrāgă pŏvēzănīh rūkū.

Ali kamo smjeraju, pitati će koji zabrinuti našinac, sva ta pravila ob ozloglašenom kod nas tudjem mjerilu, koje nikako nedolikuje našemu jeziku? Zar da se ostavimo dubrovačkih prekrasnih slikova, a osobito svoga obljubljenoga deseterca narodnih pjesama? Nipošto! odgovoram. Jer kad bi to mogla biti moja namjera, nebih se bio ni primao pera; pače meni je do toga, da naškomu prekrasnomu jeziku razširim što više polje pjesničko, a poimence, da ga povodom ovih svojih opazaka uvedem u veličanstveni hram staroklasičkoga pjesničtva, kojemu se sav sviet tim više čudi, što manje može svojom nogom ulaziti u njegova svetilišta. Heksametričkim mjerilom treba da se na čelo našega ovjenčanoga jezika metne nov vienac, sievajući samim drugim kamenjem; jer da heksameter nedolikuje našemu jeziku, to je predsuda, koja se ukida i ovom mojom neznatnom radnjom i osvjedočenjem mnogih glasovitih razumnika i naše i tudje loze. Slik neka ostane za liriku, deseterac za dramu, a heksametrom mogli bi se pjevati junački čini. Jer ako ostanemo kod današnje porabe, gdje se malone sve pjeva desetercem, kano najlasnijim tvorilom, onda ćemo svoje pjesničtvo barem glede forme, posve zakopati. Al i gradivu ćemo istomu zadati smrtnu ranu, ako budemo sliedili krivo mnienje, da je sve uzvišeno, ukusno i krasno, što je prosto narodno, te ako u umjetnoj pjesmi nebudemo htjeli letjeti samoraslima uzvišenijima krilima, već budemo kano vječni poletarci politali privezanim perjem nizkoga narodnoga pjesničtva. Iz narodnih se pjesama uzima duh i jezgra, a ostalo gradi pjesniče, kako te grije i potiče božanska tvoja vatra! — Meni pako neka se dopusti izreći, kad bi naš koji pjesnik umio spojiti i grčko mjerilo i duh, fraze i trope naših narodnih pjesama, uzvišene gdješto svojom maštom, da bi to bilo pravo razkošje; a do toga nije težko doći; samo neka se nemisli, da se najteža umjetnost na svietu može bez nikakva truda obavljati.

Grci, kojih se heksameter veoma slavi, imadu, osobito glede Homera, to pravilo, da se svaka kratka slovka u arzi može uzeti dugom, a svaka duga u tezi može pred samoglasnikom uzeti kratkom. Ali ja nebih nikako svjetovao, da se takova šta kuša u našem jeziku, osim u vrlo velikoj potrebi i što rèdje. Ja sam, da praktički pokažem izvedeno to pravilo, stvorio ova 2 stiha, koja istom strašnom slobodom prilično izdaju ritam heksametrički.

Vrisak | jak na o|rūžjē, Ni|jemci su, | hajd na o|ružje
Sred zve|ke o|ružja i | treska o|rēćih sĕ | kućâ.

Kod nas se obično viče na staroklasičko mjerilo, kano nepristojno našemu jeziku. Ali to se krivo mnienje ima po mojem sudu pripisati tomu, što su pjesnici, koji su dosada kušali pjevati u starom mjerilu, pravila o hrvatskoj metrici uzimali iz klasičkih jezika, pa što su ovi posve druge naravi od

hrvatskoga jezika, morali su se i naški stihovi činiti siloviti, nespretni i neugodni. Dokazom neka mi služi ovdje slavni inače Katančić, kod koga imaju izmedju ostalih ovi stihovi, kojih neugodnost da tim laglje u oči udari, pobilježiti ću jim slovke po naravi hrvatskoga jezika prama mojim pravilom:

Glās ōnı | slādkŏ slū|šăt, vı| trıć kādă | pūnè zā pădnı,
Līstjē kăd | ŭztrēp|tı, | grānčıcă | kăd sĕ vı|e.
Il kādă | jōcā slắ|vūlj, gūs|tōj mılŏ|ljūbnŏ | nă līskı
Grlıcă | kăd tū|žī, | kăd lı | kōs|ıć fıćū|kā.

Ova dva distiha imala bi u heksametrih ovakovo lice imati.

Sladko je | slušat | glas, kad | vjetrić sa | zapada | puhne
Lištje | kad uz|trepti, | kad se | grančica | vije,
Il sla|vulj jo|ca gu|stoj milo|ljubno na | liski,
Grlica | kad tu|ži, ili | kadno | kosić fi|ćuka.

Sada mislim, da neće nitko reći, da su ovi stihovi naškomu uhu neugodni.

Što je pako Katančić mislio, i kojih se je pravila držao, kada je napisao ova dva nazovi-heksametra: toga ja nikako neznam? Evo stihova:

Jutro bi|jaše, na|kon pam|tim, stude|noga mi|seca,
Tavno | vri|me ne|bo ma|glom zvona | daju ža|lostni.

Naravna je stvar, da ovakovi stihovi moraju kod našinaca posve omraziti inače prekrasna staroklasička mjerila.

Ima kod nas i takovih ljudi, koji počmu porugljivo udarati takt, kada tko spomene heksametre u hrvatskom jeziku; ali to nas nimalo nebuni, znajući, da su stihovi uzko skopčani s glasbom, a ove je najveća prednost, kada je udešena po taktu, tako da glasba, koja neima nikakova temeljnoga takta, isti čas prestaje biti glasbom. Uza taj se takt dopušćaju u glasbi pojedine razlikosti, ali ove se moraju sudarati s glavnim taktom, inače distoniraju, što se osobito kudi, pak uprav takova je narav svih onih ritma, koje mi preporučujemo.

Napokon gradjenje će heksametra sačuvati naš jezik od te nevolje, da neizgubi dužine slovaka, kojim u narodnom desetercu ima malo zaštite i obrane; tim bi on izgubio svoju divnu glasbenost, koja je ponajviše osnovana na naglasku i dužini i kratkoći slovaka. Komu se to malo čini, neka se sjeti, kako jednolično glasi naš jezik u ustiju naših gradjana, koji malone jednako dugo izgovaraju sve slovke; a kako čarobno romoni on u ustiju seljaka iz onih krajeva, gdje se dobro govori, i to samo zato, što su oni netaknutu sačuvali količinu slovaka.

Ako ova moja razprava pridonese štogod tomu, dovoljna će to biti nagrada mojemu nastojanju.

Pripoviest Vajdelote.*)

Odkle se vraća Litvanac, s noćna se razboja vraća,
Bogate pliene dovaža, crkvam i gradom otete;
Čopor teutskih robova, straga povezanih ruku,
S konopom oko vratova trči uz konje vladara:
Pruskoj oči podižu, grke suze roneći,
Kovnu oči podižu, Bogu se skrušeno moleć.
Gradu Kovnu na sriedi leži Perunova ravan,
Knezevi ondje litvanski, kad se vrate po bitci,
Pale teutske junake navrh lomače plamne.
Dva junaka u robstvu idu bez straha u Kovno:
Jedan mlad je i krasan, poklopljen drugi je dobom,
Oni sami sred bitke čopor razbivši teutski
Medju Litvine uteku, prigrli knez jih Kijejstut;
Al jih stražom okruža, sobom u grad jih dovaža.
Pita, iz kojega kraja, s kojom su namjerom došli.
Neznam, reče mu mladić, koga sam roda i doma,
Jerbo dječkom me Niemci robstvom zarobiše tvrdim;
Sjećam se samo, u Litvi da je u gradu prostranu
Bio mi dom roditelja, grad je to bio od drva,
Na briežuljku visòku, dom je od crvena cigla,
Oko briežuljka na polju šuma šumljaše od smreke,
Nasred šume daleko jezero svietli se bielo.
Jednoga puta u noći vrisak nas zbudi oda sna,
Ognjeni dan se pojavi, pucala stakla okana,
Oblaci dima u sobu prodru, bježimo na vrata,
Ulice tonu u plamu, iskre se siplju kô tuča.
Vrisak jak: na oružje! Niemci su, hajd na oružje!
Izpade otac s oružjem, izpade, već se nevrati;
Niemci navale u kuću, jedan za menom se trže,
Stiže me, baci na konja, više vam neznam kazivat,
Samo majke mi viku dugo i dugo sam čuo.
Posred zveke oružja, treska orećih se kuća
Vika praćaše me dugo, vika mi osta u uhu;
Sada jošte videći požar i viku čujući
Vika mi grmi u duši, kano u špilji što jeka
Grmi za jekom gromova, to je sve što iz Litve
Od roditelja izvezoh. Kadšto u snu tlapajući
Sliku vidjevam predragu majke i otca i braće;
Ali sve što je dalje, neka magla otajna
Sve to gušća i sve to tamnija stire jim lice.

*) Ovo je prievod, po pravilih izvornika, gdje se samo na naglas gleda.

Pripoviest Vajdelote.*)

Odkle ide Litvanac? Iz noćna razboja ide,
Bogate pliene vozi, crkvam otete i gradom;
Robovi njemački otraga povezanih ruku
S lanci o vratu trče uz brze konje vladara.
Pruskoj oči dižu pregorke suze roneći
Kovnu oči dižu pobožno se Bogu moleći.
Nasred Kovna leži ravan široka Peruna;
Knezovi tu litvanski, kad po bitci se vrate,
Njemačke junake gore na lomači plamnoj.
Dva junaka idu kano robi bez straha u Kovno:
Jedan mlad je i liep, a drugi poklopljen dobom.
Oni u žaru ratnom, razbivši čopor teutski,
Pobiegnu ka Litvinom, knez jih primi Kijejstut,
Al jih šalje pod stražom, ter u grad jih dovaža,
I pita, iz koga su kraja i zašto su došli.
Neznam, reče mladji, od koga sam roda i doma;
Jer kô diete me Niemci shvate, pak u zatoč odvedu.
Tek se sjećam, da u Litvi u vrlo prostranu gradu
Bio mi dom roditelja, grad to drven bijaše.
Na brežuljku visoku dom je od crvena cigla,
Oko brežuljka je tog na polju šumjela šuma.
Daleko sred šume svietli se jezero bielo.
Jednom noćju vrisk nas strašan zbudi oda sna,
Ognjen dan se pojavi, okana popuca staklo.
Dima oblaci prodru u sobu, bježimo na vrata.
Plamom grad bukti, a iskre kô tuča se siplju.
Vrisak jak: na oružje! Niemci su, hajd na oružje!
Izpade otac s mačem, te se više natrag nevrati.
Niemci u kuću prodru, a jedan se trže za menom,
Pa me na konja prebaci. To je što kazati znadem.
Samo glas majke još dugo i dugo sam čuo.
Sred zveke oružja i treska orećih se kuća
Vika ta me praćaše i dugo mi osta u uhu.
Sad još videći požar i viku kakvu čujući
Vika u duši grmi kô u špilji što dvoglasna jeka
Za jekom grmi gromova. To ti iz Litve
I od otca izvezoh. Da i u snu tlapajući
Vidim stas dragi majke i otca i braće;
Ali sve što je dalje, to jim magla otajna
Sve to gušća i sve to tamnija zastire lice.

---

*) Ovo je prievod po pravilih, predloženih u samom članku.

Iz prošlosti Hrvatskoga jezika.

I. Ime i obseg. Predpostavljajući historičku istinu, uz koju danas pristaju svi glasoviti muževi našega i inieh naroda, da je jezik hrvatski i srbski bio od vieka jedan te isti, ali da je razlika nabožnoga i državnoga života tečajem viekova razvrgla uda istoga tiela i brata bratu otudjila bila — naslikat ću najprije tamnu sliku narodopisne zamršenosti o nazivu.

Historija priznaje samo dva narodna imena[1]): hrvatsko i srbsko, što bijahu iz prva jamačno jedina i u ustiju svega naroda, dok na skoro razlika državna uobičaji imena zemljopisna: Dalmaciju, Dubrovnik, Bosnu i Slavoniju, a tudji i domaći sviet „pismeni“ uvede nazive: slovinski i ilirički. Ipak je nekoliko viekova trebalo, dok se uzakoni onolika pometnja, kolika cvatijaše u prošlom i početkom našega stoljeća. Prije tri — do četiri vieka bijaše jošter u samom Dubrovniku, premda od ostale Dalmacije i političke Hrvatske sasvim odruženom, poznato ime narodno hrvatsko, uz koje zavlada po tudjem t. j. talijanskom primjeru ono drugo „učeno“: slovinsko (na latinskom prievodu: lingua illyrica)[2]), a upravo naopako bijaše u hrvatskom provincijalu istodobno jošter živo ime narodopisno „slovensko“, uz razvijajuće se ime državno „hrvatsko“.

U tolikoj razlikosti državnoj pomože sljedbenikom iztočne crkve vjera; ali nepomože sljedbenikom zapada. Srbska patrijaršija u Peći (Ipek) i nezavisna o Byzantu crkva „srbska“ sačuva se uviek u uspomeni naroda kao najveća svetinja, te pokle je već davna propala bila državna i vjerozakonska samostalnost srbska, jošter se je svaki sljedbenik opominjao, da ima crkva „slavenosrbska“; na to bi ga opominjala, još i živo osjećana razlika od muhamedanstva, a ne manje i od „latinstva“, od kojega bijaše odieljen golemom razlikom ne bitnosti već puke forme t. j. svoga crkvenoga jezika „slavenosrbskoga“. Pravo je, što se nesretni narod toga čvrsto držao; tà to mu bijaše najsigurniji štit i zaklon od islama i od tudjih navala na narodnost.

Kada je ovako jedno ime „srbsko“ i preko svojih granica postalo posvećenim nazivom nabožnim za „narod pravoslavni“, medjutim su katolički Hrvati, dok njihove duševne vodje snivahu o velikom slovinstvu ili ilirstvu, za ono se hvatali i onoga pridržavali, što bijaše bliže očima i ušima, a to su izrazi političko-geografički, dakle: dubrovački, dalmatinski, bosanski, slavonski, i t. d.,[3]) dapače žalostna je istina, da se po svjedočanstvu Hilferdin-

---

[1]) Što nisu već sadržani u obćenom imenu slovjenskom, pomiešanom često s gotskim, a to je obični naziv iz ustiju tudjinaca, osobito franačkih ljetopisaca, inače spominju najstarije viesti uviek samo ova dva imena: Χρωβάτοι (Croati), kojega imena razne oblike izbraja Šaf. Starož. II. V. 34. 4., Σέρβλοι (Serbli) i opet s raznimi oblici Šaf. I. II. 9. 5.

[2]) Mikalja prevadja naslov svoga rječnika „Blago jezika slovinskoga“ na lat. „Thesaurus linguae illyricae“.

[3]) Množinu takovih izraza nabraja Šaf. Narodopis 58, Jihosl. 27.

govu, mjestimice i sami zovu latini; n. p. u Jajcu odgovoriše mu na pitanje: „U nas neima nijednoga Srbina, mi smo svi Latini“[1]) Jedino ovo nehajstvo katolika s jedne, a pravoslavnih s druge strane, da svojemu narodu utuve u glavu razliku medju vjerom i narodnosti, dovede nas onamo, te se napokon svaki sljedbenik pravoslavja svuda, i u sred Hrvatske, gradio Srbinom (religiozni srbizam), a sljedbenik katoličtva ode praznih ruku, jer mu neostade, bolje rekuć, jer mu se nepodade ništa. Uz to pomislite si ljude „učene“, koji često puti svojom učenosti i najjasnije stvari zamrse, jerbo nemogav si gdjekojega pojava drugčije protumačiti, iz svoje glave izmišljaju i grade neistine, te eno nas na domak svietu i odviše poznate izreke, da pravih Hrvata u smislu narodopisnom neima.

Ovako od prilike bijaše donekle, ali je sada posvem drugačije, od kada sve to bolje uvidjamo, da je istinita naša narodna poslovica: težko tome, kô za tudjom pameti ide.

Narod hrvatski i srbski zauzimaše u 7. stoljeću p. Iskr. sliedeće zemlje: na sjevero-zapadu današnju Dalmaciju i Hrvatsku s dalm.-hrv. otoci i Istrom do Labina i Raše; zatim činjaše granicu po svoj prilici Kupa do Metljike, Krka do Save, odavle do utoka Sutle i odavle povučena crta do Ptuja. Sa sjevera bijaše granicom Drava s današnjom Slavonijom na iztoku do Dunava, što je medju Dravom i Savom; zatim zaokružuje Bosnu i Srbiju s Metohijom, Hercegovinu i Crnu goru od Biograda povučena crta uzporedno s Moravom, protegnuta tečajem rieke Ibara do Mitrovice i odavle vijugajući se krivudasto do jezera Skadarskoga i Bojane. U taj sabijeni prostor namjestiše se pomenuta plemena tako, da nad Savom i Vrbasom, iduć Neretvom k jugu do Dubrovnika stanovahu svuda, što je k zapadu, Hrvati, a od istih granica k jugu i iztoku Srbi. Ovako u 7. vieku, sliedeć, ali ponešto i izpravljajuć pripoviest Konstantinovu.[2]) Uzporedi li se tomu današnji položaj, to ćemo negledeć na iseljivanja po Ugarskoj i Austriji ove razlike iznaći: U Dalmaciji zavlada hrvaština i onimi gradovi i otoci, koji se s početka kao rimski potomci nisu htjeli miešati s nadošlicami barbarskimi, kano ti: Dubrovnik, Spljet, Trogir, Zadar i Rab, Osor s još nekimi otoci.[3])

Isto tako razširi se hrvatski elemenat po Istriji prema zapadu preko Labuna i Raše, tako da se sada može smatrati pravom granicom crta, povučena od čičkih gora niz dolinu, kojom teče Dragonja sve do Pirana i odavle k iztoku. Na iztoku i jugu pomenutih granica dogodiše se ove promjene. Znamo, da je župan Nemanja koncem 12. vieka razširio vlast srbsku u bugarske strane, gdje bijahu s juga gradovi: Priština i Prizren, s iztoka Niš i Pomoravlje.[4]) Njegovi nasljednici predobiše k tomu takodjer iztočni kraj Morave sve do Timoka. Nu dakako, nam valja razlikovati državne osnove srbskih vladalaca, koji napokon očevidno smjerahu onamo, da šireć svoju moć prema jugu združe priestol bizantinski i srbski — od razmjera i odnošaja narodnih, te bi se lako prevario, tko bi mislio, da je svuda, dokle koji krat dopre srbska državna vlast, umah zasio te zavladao i srbski jezik.

Toliko je ipak istine, da se na zapadu pružio srbski živalj do Negotina i Timoka, što je i danas granicom kneževine srbske,[5]) a na jugu, kamo je

[1]) Hilferding, Bosna 450.

[2]) Šafařik Starož. II. č. IV. §. 32., č. V. §. 34. Rački Odlomci 13—19.

[3]) Majkov, ist. serb. jazyka 155.

[4]) Žiće Sym. gl. 7. Majkov ist. 210.

[5]) Lejean predstavlja skoro čitav kraj s onu stranu Morave do Dunava i Timoka — romanskim (Ethnografie dela Turquie 1861); to potvrdjuje domaći svjedok u Glasn. srb. sloves. IX. 201.

srbska politika i priestol carstva preniela bila (Prizren) i središte crkve (Peć), kuda su se ponosito dizale sjajne zadužbine njihovih kraljeva i careva (n. p. Dečani) — da je onuda u 14—15. vieku zbilja živio cviet srbstva, dokazuje nam najbolje kobni prielaz punih 40 hiljada Srbalja u Austriju g. 1690 sa razmjerno veoma tiesna prostora, radi čega su oni predieli opustjeli te u 18. vieku zasjeli jih u pretežnijem broju Arbanasi. Medjutim najnovija iztraživanja (Hilferd., Lejean) o njihovih južnih granicah nisu niti medju sobom u suglasju, a opet protislove znamenito Šafařiku (u narodop.). Mislim, da je najviše vjerovati Hilferdingu; po tom bili bi u slavnoj stolici nekošnje eparšije u Peći: $^1/_3$ Arnauti, $^2/_3$ Srbi; oko Dečana i do Djakovice sve arnautsko; arnautska bila bi mjesta: Sušica, Dukadjin, Studenica. Glasoviti Sopoćani blizu Novoga Pazara leže, kako on veli, danas usred Arbanasa. Napokon iz istoga Novoga Pazara da se je preselila većina kršćana u Srbiju, te da su danas u velikoj manjini. Na kraju prema jugo-iztočnoj granici srbskoga življa leži slavni Prizren, pa onuda zanose već naši u izgovoru nešto po bugarskom, a pretežniji su Arbanasi: srbsko se mieša s bugarskim dolinom Šarplanine, zatim krajem Tetovskim ili Pologom (Hilf. 204—205).

Osim ovih narodnih promjena spomenuti ću najprije znamenitu u jeziku razliku sjevero-zapadnoga kraja Hrvata (to je tako zvani hrvatski provincijal) od svega ostala naroda hrvatskoga, razliku toliku, da sudeć po zakonih jezične srodnosti ovaj kraj nikako nije čist hrvatski, već pomiešan, i to znatno, sa zapadnim slovenstvom. Zato se u prijašnjih viekovih ovdašnji Hrvati nazivahu obično i sami, da govore jezikom slovenskim, što ću niže primjeri dokazati.

Buduć da naša poviest ništa negovori o tom, što bi ikada kasnije slovenština dobila bila tolik upliv na hrvaštinu, da bi iz medjusobnoga miešanja, izašlo današnje kajkavsko hrvatsko narječje, a svi nas razlozi jezični napućuju na onakov proces miešanja, gdje bijaše slovenskoga življa više nego li hrvatskoga, to mislim da će svakako u onih nedostatnih viestih Konstantina bagrorodjenoga, koje pokazuju, da o tom nije ni sâm bio valjano ubavriešten, sakrivene biti velike tajne o narodoslovnih razmjerih sedmoga stoljeća izmedju Slovenaca i Hrvata, u kojih će najtežje poviest doprieti dalje od puke vjerojatnosti.

Iza svega, kako dnevice raste naš pojam ob ugledu, veličini i važnosti plemena slovenskoga, što se po ravninah panonskih i po današnjoj Sloveniji protezalo a na iztoku sa srodnim si bugarskim narodom graničilo,[1]) nečini mi se nimalo nemoguće, ako reknem, da je hrv. kajkavština postala otuda, što su se Hrvati provaljujuć na jug u gornjih stranah nove domovine t. j. medju Dravom i Savom pomiešali s našastimi već ondje prednjaci slovenskoga poriekla. Neima vjere Konstantin, kada pripovieda, da se istom iz Dalmacije čest Hrvata opet natrag digla put sjevera, a mislim, da je i razprava dr. Račkoga (Knjiž. I.) dovoljno uputila razumnika, da si dolazak Hrvata na jug nevalja predstavljati kao posljedak prijateljskih poziva i dogovora; ono bijaše sila navalnika, kojim se trebalo boriti, te krv prolievajući hrabrošću si izvojevati svaku stopu zemlje. Reć bi i to, da su se Hrvati na državnu uredili prije u sjevernoj Hrvatskoj nego li u južnoj.

Medju ovake hrvatskim gospodstvom preobraćene i od početka naše historije hrvatsku sudbinu dieleće Slovence spadaju stanovnici županije varaždinske, zagrebačke do Kupe i križevačke s polovicom varaždinske Krajine i Medjumurja; točnije granice kajkavštine prema jeziku hrvatskomu idu ovako: mislite si crtu povučenu od Drave kod Pitomače nad Viroviticu uz

[1]) Šafařik Ursprung etc. 31.

Belovar i Cirkvenu, kraj Kapele do Lupoglave; iduć odavle uz Ivanić Moslavinom do sela Lonje i Jasenovca na Savi, te Savom do Petrinje, zatim Kupom do Karlovca; odavle k sjeverozapadu preko Draganića, Krašića, Jastrcbarskoga, okružuje Žumberak i prelazi kod Drage u Kranjsku: na pograničnih mjestih mieša se kajkavština bud sa štokavštinom bud sa čakavštinom.[1])

Zatim je narasao živalj hrvatski i srbski izvan gore pomenutoga prostora iseljivanjem u Ugarsku povodom turskih ratova. S narječjem čakavskim ima Hrvata u zapadnoj Ugarskoj u županijah: Mošonjskoj, Šopronskoj, Železnoj i Požunskoj preko sto sela; zatim jih u Austriji i Moravskoj ima do 8000 duša.[2]) Od ovih treba razlučiti opet one kajkavske Hrvate, što kano nastavak provincijala stanuju po jugu Saladske i Šomodjske županije. Napokon štokavaca Hrvata (Bunjevci) i Srba ima u Baćkoj i Banatu, kamo se doseljivahu već i prije, a osobite od konca 17. vieka. Njihove sjeverne granice počimaju kod Maroša izpod Arada, te se vuku vijugastim pravcem preko Hodoša, N. Vinge, Ketfela, Kneza, Srb. sv. Petra, stare Bešenove, Vrbice, Bebe, do izpod Segedina i odavle uz Tisu na jug do Ade i prema zapadu do Feketića, Sekića, Hedješa; dalje se crta diže prema sjevero-zapadu nada Topolu Almaš prema Dunavu pod Baju, odakle se niz Dunav vraća na jug sve do Sombora i ovdje prešav preko Dunava pada nad Pećuh k Dravi do Barča. Južne su njim granice Drava i Dunav, i iztočne iznad Dunava preko Biele crkve, Subotice, Vojvodinci, Jabuka, Mesić, Središte, Mali Žam, Brešće do Berekuće, iduć prema zapadu Deta, Soka, Gjir, Gad, Čakovo, Utvin, Temešvar, M. Bečkerek natrag k Aradu.[3])

Osim toga ima raztrkanih mjesta našega naroda uz Dunav prema sjeveru sve do Budima a na jugu sred Arbanasa i Bugara, osobito oko ohridskoga jezera. (Lejean).

II. Jezik hrvatski u svojoj prošlosti.

1. Prva doba, od dolazka Hrvata na jug do konca XII. vieka.

Od konca prošloga stoljeća do danas napredova znanost jezikoslovna toli krasno, da se sada već punim pravom smatra nerazdruživom pratilicom povjestnih iztraživanja svakoga naroda, jerbo prednosi luč svjetlosti u onakovu daljinu predhistoričkih vremena, gdje bi, da nam je uviek samo do pozitivnih viesti, vječita tmina vladala. Ova bo nas znanost upozna uzporedjivanjem i vrstanjem raznih jezika s njihovimi stalnimi zakoni, iz kojih se od poznate sadašnjice s velikom sigurnošću zaključuje na kakvoću prošlosti: tako se u našoj prigodi iz pomenutih zakona usudjuje jezikoslovac preko današnje znanosti posebnih slovjenskih jezika naslućivati daleku prošlost jednoga obćeslovjenskoga jezika, odvažuje se ne samo nagovieštati bivši tada njegov oblik, već i mjeriti o to mjerilo stepen te visinu tadanjega duševnoga razvoja.[4]) Nije ipak sada moja zadaća, da taj pokus pravim, što nam kratkim primjerom Schleicher pokaza,[5]) niti da slikam sliku, kojoj već mnogo nacrta imade, za dokaz, da je narod slovjenski za svoga jedinstva u

[1]) Šaf. Narod. 49; Arkiv VII. 230, 245, 309.

[2]) Jihosl. 29—31; Šembera Č. Č. M. 1845; Czörnig Handb. d. Ethnogr. I. 662. O tom znao bi, da hoće, i Kurelac mnogo pripoviedati.

[3]) Sr. Djordjević: Radnja bl. Sabora osobito pag. 133.

[4]) Ovo ovdje nije jedini pravac današnjega jezikoslovja, ali svakako najzanimiviji: liepo reče Grimm: Sprachforschung, der ich anhänge und von der ich ausgehe, hat mich doch nie in der Weise befriedigen können, dass ich nicht immer gern von den Wörtern zu den Sachen gelangt wäre: ich wollte nicht blos Häuser bauen, sondern auch darin wohnen. D. Spr. XI.

[5]) Iz „Beiträge" I., srbski prievod u Letopisu 1861 I. od Koste Ruvarca.

privatnom i javnom životu, spadao medju uredjenije i naprednije narode onoga vremena:[1]) zadovoljujem se nepobitnom istinom, da su u VI.—VII. v. osobine slovjenskih narječja na domaku podpuna razvoja, da Hrvati i Srbi putuju na jug kao veliko p o s e b n o pleme. Koje su to posebnosti, gdje li jim najbliže srodstvo? dva su pitanja, što postaju sama od sebe. Njihova posebnost nesastoji se u imenu, koje uzeto po svoj prilici od mjestne naravi, ne samo što se može opetovati već zbilja i bijaše opetovano te prisvajano plemenom, o kojih nam nije dopušteno predpostavljati, da bi bila još on čas istovjetna s našimi Hrvati. N. pr. u 9—10. vieku bijaše dvoje pleme Hrvata u Českoj [2]), ali našim nestojaše ni malo bliže nego li pravi po imenu Česi. To zaključujemo najme iz one naravoslovne razlike u izgovoru nekih glasova (samoglasa i suglasa) jedne te iste rieči kod različnih naroda, a zatim i plemena, kojoj punim pravom komparativno jezikoslovje toliku važnost pripisuje, da su mu ovi g l a s o v n i z a k o n i, osnovani na marljivu opažanju i pomnu skupljanju svih pojava, najsigurniji temelj, na kojem valja višu zgradu graditi. N. pr. ima jedno slovjensko glasovno pravilo, koje uporavljeno na pojedina narječja, ovako glasi: da suglasi *d* i *t* (zubni) u neposrednom doticaju s nebnim *j*, preglase u starobugarskom u *žd* i *št*, u ruskom u *ž* i *č*, u hrvatskom *dj* i *ć*, u slovenskom *j* (dž) i *č*, u českom *z* i *c*, poljskom *dz* i *c*, lužičkom *z* i *c*. Prema tomu zna se, da starobug. rieč r o ž d e n i c a pravilno glasi u ruskom samo: r o ž e n i c a, u nas r o d j e n i c a, u slov. r o j e n i c a; zna se, da n ą ž d a (u ruskom i kod nas nepravilno: n u ž d a, a valjalo bi da je u rusk. n u ž a, u nas n u d j a) u česk. pravilno glasi: n a u z e, u poljskom nędza.[3])

Po ovih zakonitih razmjerih nekojih glasova opredjeljuje se ne samo medjusobna srodnost slovjenskih jezika (već Dobrovsky razlikova dvie velike polovice: jugo-iztočnu s jezikom veliko- i maloruskim, bugarskim, hrvatskim i slovenskim, i sjeverozapadnu s jezici českim, poljskim, lužičkosrbskim i što je polabskih ostanaka; ova je razredba savršenije izvedena u Šafař. Narodopisu), već se može takodjer sagraditi oblik jezika hrvatskoga one od prilike dobe, kada se nadjoše prvi put na jugu u današojoj domovini.

Dok se najme svi jugoslovjenski jezici najprije i najbliže slažu medju sobom, pak zatim s jezikom ruskim, nadju se Hrvati i Srbi došavši na jug u novom društvu velikoga plemena s l o v e n s k o g a, što se pružalo bilo na jugo-iztok do Balkana i Crnoga mora (Bugari), na zapad do Triglava (Korutanci), na sjever do Dunava (Panonci) i iza njega, kao neprekinuti lanac triju posve srodnih naroda, rastavljenih dolazkom njihovim u polovicu iztočnu (bugarsku) i zapadnu (korušku), a treće udo (panonsko) cieloga tiela smrviše Madjari.

Najglavniji biljeg, koji je već onda razlikovao jezik Hrvata i Srba od pomenutoga velikoslovenskoga, biti će pomanjkanje nosnih glasa (nazala), izgovarajuć oni čisto *e* i *u* mjesto slovenskoga ę (ä) i ą (ô), n. pr. s v e t, m. s v ę t (s v ä t), r u k a m. r ą k a (r ô k a). Buduć da smo u toj dobi sasvim ograničeni na malo izraza (ponajviše imena vlastitih), što su u grč. i lat. spomenicih zapisani, to nekoliko protivnih primjera nedokazuje ništa,[4]) jerbo se nezna, preko čijih su ustiju doprli povjestniku do znanja. Jotovani *d* i *t* izgovarahu takodjer, kao i danas: m e d j a, n o ć, i u tom bliži su

[1]) Obćeniju sliku predočuju nam n. pr. u Grimmovu djelu (Deut. Spr.) čl. 1—8; posebnu slovjensku u Jirečkovu (Slov. právo) I. §. 14—37.

[2]) Jireček, Sl. pr. 53.

[3]) O suglasu *t* u doticaju s *j* ima primjera u Knjiž. I. 8—10.

[4]) Šaf. Serb. Lesekörn. § 9. i 10. Mikl. Gr. I. 307.

njim zapadnjaci svojimi: medža i noč — dokaza tomu ima već u frizinskih odlomcih — nego li iztočnjaci 's mežda i nošt. Dvoglasu ѣ (ě) bijaše već tada zamjenikom u hrvatskom *i* (zapad) ili *e* (iztok) [noviji razvoj čini se, da je njihova kombinacija *ie*, na što mu već i zemljopisni položaj svjedoči], n. p. stiniza, sùidòz, tribis (iz XI. vieka), βελεγραδα, πλεβα, τρεβουνια (iz Konst.); u slovenskom friz. spom. uviek samo *e*, sigurno po današnjem izgovoru *é* (vzem zlodeiem). Čini se, da su ꙑ tada još bar u gdjekojih riečih muklije izgovarali od prostoga *i*, što sliedi iz primjera: zatimuslo, nedamuslo, nemuslo, cresamustlo (iz domaće kancel. IX. vieka!); u friz. odlomcih obično je prosti *i* (: zinci, nine, zimisla, pomislenie), ipak još: muzlite, bui, mui. Što toli riedko ovdje razlika dolazi, bit će lako i u pismu (latinskom) uzroka, dočim je ono makar i mješovito upotrebljivanje ы-a uz и u starosrbskih spomenicih sačuvalo barem neku slutnju prošlosti. Ovako od prilike bijaše i tragova u izgovoru poluglasima ъ i ь, ali se to nemože predočiti neprikladnim latinskim pismom; zato pišu svakojako: setnico (**сътьникъ**), debriz (**дьбрьць**), butina viso (**боутина вьсь**), a to je iz domaćih izvora latinskih 11. stoljeća; u friz. odlomcih: zelom (**сълом**ъ), den (**дьнь**), otpustic (**отъпоустъкъ**), vuiz (**вьсь**), timnizah (**тьмьницахъ**). Ova se teškoća opaža osobito kod obadva samoglasa *r* i *l*, gdje su nam najboljim dokazom njihove samostalne naravi ovaki krpeži: tirpimirus (g. 852!), dircislavo (994), drizislavus (1066), cernecha (986), berda, σέρβλοι, τζερναβουσκέη, (Konst.), tarnova, barda, γουρδήσης (grdoš); στόλπον (Konst.) βόλκανος, Χλούμ, ζαχλούμα, vilcodrug; u friz. odlomcih: crisken, pulti, zopirnikom itd.

Ovo je vrlo nepodpuna, ali izvjestna slika hrvatskoga jezika najstarijih vremena; popuniti je možemo, rekav u kratko, da se odlikovala bogatstvom oblika, kako nam jih po prilici predočuje najstarija gramatika slovjenska; njegova leksikalna strana (to su rieči) jedva će se pojedinimi izrazi, kao novom štečevinom nova života, razlikovati od obćeslovjenskoga blaga; više je primjera naći tomu, da se isti izraz prema drugačije razvijenim potrebam i okolnostim mienja u svom znamenovanju. Takove rieči, n. pr. knez, vladyka, župa, grad itd. imadu svoju posebnu, mnogo puta zanimivu a uviek vrlo važnu poviest. Ali iz ove najstarije dobe, dok se kod Hrvata ili ništa nije pisalo, ili pak samo latinski, jerbo poslije srušena gospodstva franačkoga prionuše hrvatski knezovi i kraljevi posve za zapadnu Evropu, nesačuva se niti nikakovih spomenika hrvatskih niti pojedinih rieči, osim pomenutih imena vlastitih i gdjekoga službenoga izraza, kano ti: župan (podpisi u Trpimirovoj povelji), ded, posteljnik, ubrusar, volar, šćitonoša, tepčij[1]) itd.

Ako već ova riedka imena kraljevskih hrvatskih časti probudjuju u nas čuvstvo ponosa, koliko bi nas istom zanimalo s gledišta i narodnoga i jezičnoga, daje n. pr. Trpimirova povelja onako hrvatski i pisana, kao što bijaše mišljena! U 9. v. nadje se novi dogodjaj, koji blagotvoran za ukupno Slovjenstvo, gledajući ipak na neposredne posljedice, bijaše razvoju našega jezika mnogo na putu; to je ona priemoć i gospodstvo, što ga pribavi narječju bugarsko-slovjenskomu apostolsko djelovanje sv. Cirila i Metoda. Ovako se najme zbude, da niti ona polovica našega naroda, koju je crkveno razkolničtvo odkinulo od zapada i zapadom vladajuće latinštine, nije u javnom životu upotrebljivala jezika narodnoga, već onud gospodujući u crkvi, po imenu crkvenoslovjenski; izmedju Hrvata dakle i Srba neima u ovoj točki velike razlike: jedni i drugi prihvatiše se mrtva slova. Narodno hrv. predavanje,

[1]) Odlomci p. 94.

kako ga zastupa stari ljetopis, sjeća se ne samo uspomene Cirila i njegova apostolskoga rada, nego stavlja takodjer putovanje svetoga muža put Rima u pobliži doticaj s hrvatskom zemljom, a to stoji u savezu s onim oduševljenjem i neustrašivom odvažnošću, koju pokazuje narod hrvatski u do skora nastaloj dugotrajnoj borbi za slovjensku službu božju.

Taj viek borbe Hrvata za svoju svetinju, slovjenštinu, dokazuje nam, kako su živahno osjećali svoju narodnu osobnost, i svoj hrvatski jezik visoko cienili; žalibože, što izrazite želje cieloga naroda i njegovih jeditih zastupnika, nižega svećenstva, niesu podupirali niti svjetski niti crkveni viši dostojanstvenici, ako izuzmete neumrle uspomene biskupa hrvatskoga Grgura! Zato bijaše hrvatski jezik i nadalje izključen iz dvora kraljevskoga, iz oblasti crkvene: njegovahu ga prosti popovi glagolaši onako, kako jim ga povjerio „jedan človik mnogo naučen, i sveti muž Kostanc“, i prvi iztumačitelj „hrvacke“ knjige! Mi znamo, da to nije bio pravi jezik hrvatski, već bugarsko-slovenski, nu pošto piscem i prepisnikom crkvenih knjiga njegovo znanje nebijaše prirodjeno, već iz svagdanje službe poznato, a ta se nauka osnivala samo na dugovječnoj porabi praktičnoj bez sustava gramatičkoga, moradijaše se u brzo očitovati u jeziku nepoznatom upliv narječja domaćega, koji je i proti volji piščevoj izilazio na vidjelo. To se zove jezik crkveno-slovjenski (ili starobugarski) upliva (ili recenzije) hrvatskoga ili srbskoga: izmedju hrvatskoga pako i srbskoga neima razlike u bitnosti jezičnoj, nego samo u pravopisu i pismu, te glagolica pripada Hrvatom (katolikom) a cirilica Srbom (pravoslavnim).

Prije se je razvila hrvatska recenzija t. j. upliv hrvaštine na crkvenu slovjenštinu u njihovih novijih knjigah nabožnih, nego li recenzija srbska, t. j. upliv srbskoga jezika na pravoslavne knjige crkvene, što bijaše iz prva jedno te isto, a kasnije prema potrebam crkvenih obreda preinačeno i promienjeno. Odatle smijemo zaključivati, da je od 9. do 12. vieka živahniji bio život slovjenski na zapadu nego li na iztoku; zato i imamo dan današnji barem nekoliko preostalih nabožnih spomenika (glagolskih) s podpuno razvijenim uplivom hrv. jezika iz najstarijega vremena t. j. do konca 12. vieka, a neima nijednoga cirilskoga s recenzijom srbskom,[1]) koja se istom oko vremena Savina razvila [koncem 12. vieka].

Pomenuti glagolski odlomci imadu zato veliku važnost za naš jezik, što su jedini svoje dobe slovjenski zvuci, koji nam se iz one davne prošlosti odazivaju; polaze svi bez iznimke iz hrv. Primorja ili sjeverne Dalmacije, gdje bijaše središte i cviet glagolizma; za poznavanje hrvatskoga jezika vriednosti su negativne t. j. kažu, čega u 11. i 12. vieku u našem jeziku nije bilo, šuteći ob onom, što je moglo biti.

Ovih dakle spomenika jezik skroz je staroslovjenski s gore naznačenimi izmjenami onih glasova, kojih hrv. organizam nemogaše podnieti; k onomu ću dodati, da ovdje neima ⱏⰹ (y)-u više ni traga, a znak glagolski ⱐ ili što je još prostije ı, da zamjenjuje oba poluglasa ⱏ i ⱐ: nalazim dakle u jeziku ovih spomenika taj napredak, što je velikom dosljednošću zabačeno sve ono, čega hrv. jezik nikako nebi trpio, pa odavle izvodim, da ono drugo, kano ti jedan poluglas, čemu se tragovi svud nalaze, po svoj prilici nebijaše hrv. uhu i izgovoru jednako protivno. Drugimi riečmi, da su ovakovi oblici rieči mis'l (ⰿⱐⰺⱄⰾⱐ), r'ci (ⱃⱐⱌⰺ), l'ž (ⰾⱐⰶⱐ), jesm (ⰵⱄⰿⱐ) itd. zbilja po izgovoru hrvatskom zapisani, premda se već i novštine pojavljuju osobito u jednoslov-

[1]) Sve što je o tom do danas poznato, nalazi se štampano u Šafar. Pámatky i Brčićevoj Chrestomat.: tu će nam zbirku po svoj prilici do skoro povećati Brčić oglašenim znamenitim djelom.

čanicah, što bi drugačije bile pretežka izgovora, kano ti u *sa* (ȣћ) t. j. *saj* mjesto **сь**, u *ta* (taj) m. **тъ**. Naši odlomci predočuju nam nadalje deklinaciju i konjugaciju posve, kako je u starobugarskom, samo što bi uviek stezali po dva jednaka samoglasa u jedan, dakle: s v e t i m.' svetij (t. j. **свꙗтыи**), m o l j a š e mjesto moljaaše, dapače i d ê š e (m. idêaše); nu jeda li su povrh te razlike svi ostali oblici zbilja hrvatski, nije pojedince lako odlučiti. Nebih se n. pr. usudio reći, da se tada jošte govorilo u gen. v s a k a g o, b l a ž e n a g o m. v s a k o g a, b l a ž e n o g a, premda ovo n i j e starije;[1]) prije bih mislio, da se u 3. osobi sad. vremena jednine jošter čuo *t* ovako: s l ê p i v i d i t, n ê m i g l a g o l j e t, ali i ovdje biti će priličnije, ako uzmemo, da se jedno uz drugo miešalo, što nam nešto kasniji spomenici posvjedočuju. Posebnih hrvatskih izraza ili oblika neima osim: j a z i k i c r i k v a u dva najstarija glagolska odlomka.

2. D r u g a d o b a o d k o n c a XII. v i e k a d o p o č e t k a p r a v e k n j i ž e v n o s t i u D a l m a c i j i (k o n c e m XV. v i e k a): v i e k s v j e t s k i h s p o m e n i k a.

Kao što ste vidjeli, za prvu dobu hrvatskoga jezika mogasmo malo svjedoka sakupiti, pak i to nebijahu pravi hrvatski. U ovoj drugoj dobi t. j. od 13. stoljeća napried biva kraj promienjenih odnošaja života državnoga nešto drugačije: kada je na zapadu hrvatskom jedna zviezda podpune državne samostalnosti potamnjela, podiže se druga, koja će svjetlošću svojom obasjati iztok; to je mogućtvo i snaga samostalne države srbske, koju su utemeljili i ukriepili kraljevi iz slavne kuće Nemanjine. Od ovoga je časa kroz nekoliko viekova napried sudbina iztoka prijaznija i sretnija od one na zapadu. Nu premda polovicom 14. vieka postiže carstvo srbsko vrhunac svoje jakosti i sjaja vanjskoga, ipak mu se život nutarnji neodlikovaše nikakovimi kriepostmi: bizantinizam pronikao njihovu narav, te zapleo svježi duh čiloga naroda u jadne mreže mysticizma, i vjerozakonskih priepora. Neima ni traga pravu životu književnomu, ni glasa slobodnu razvijanju duha narodnjega: sve i svuda robsko nasljedovanje i loša kopija lošega originala! Zato sve, što se odanle do polovice prošloga stoljeća može u literaturi spominjati, ograničeno je na životopise iliti žića srbskih vladalaca, na razne ljetopise i slične tomu zbirke, zadahnute duhom nabožnim i smatrane za čest bogoslužja;[2]) drugačije bo nebi ni na um palo spisateljem, da se odvaže na svjetovni posao. J e z i k ovakovih spisa ne samo što nije čistiji i narodniji od onoga u strogo crkvenih knjigah, nego poradi neznanja i nedosljednosti u nasljedovanju crkvene slovjenštine jošter je mnogo izopačeniji i zamršeniji.

Veće su vriednosti za poviest i ogledalo našega jezika iste dobe l i s t i n e, stranom zato, što je ondje jezik bolji i narodniji, stranom pako, što jih imamo oda svih krajeva našega naroda, te nam se zgodna prilika pruža uzporedjivanju i iztraživanju tadanjih narječja. Da njihovu veliku važnost za naš jezik podpuno ocienimo, sjetiti nam se je ovih okolnosti: Listina ima cirilskih i glagolskih, uzev osjekom jedne zovu srbskimi, druge hrvatskimi, premda to nije točno. Cirilske mogu se porazdieliti u nekoliko hrpa: jedne su srbske (iztočne) i zetske (južne), druge su bosanske (zapadne), treće dubrovačke, četvrte turske, pete hrvatske. Ovo razlikovanje nije samo po vremenu i mjestu, već i po sadržaju te j e z i k u: dokle je god sizalo pravoslavje i kuda je slovjenska liturgija vladala u crkvi izključivo, onuda bijahu pisci (logotheti, dijaci) obćenitoga mnienja, da se u sastavljanju javnih povelja treba

[1]) Serb. Lesekörn. 115. [2]) Istinitu karakteristiku podaje Hilf. Bosna 277.

držati govora posvećenoga, a ne prostoga; tragovi dakle domaćega narječja dolaze u ovakovih spomenicih kraj posebne naravi onieh, kojim bijaše stilizacija povjerena, sad od neznanstva sad od nehajstva: pisac htjede svakako pisati crkvenoslovjenskim jezikom. Ovake su listine prvoga i drugoga skupa, a ima jih od konca 12. vieka napried (od g. 1186, 1198) kroz cielo 13. i 14. stoljeće; pisane su na ime župana Nemanje, Stjepana prvovjenčanoga, Vladislava, triju Uroša, Dušana, Vukašina, Lazara itd.

Drugačije su listine dubrovačke; taj ponos i dika našega naroda zaslužuje i u ovom obziru prvenstvo. Gradu Dubrovniku pripada ne samo većina svih ostalih listina po tom, što se tiču odnošaja trgovačkih, s njim sklapanin, nego ima i veliku množinu upravo svojih, poteklih iz samoga grada Dubrovnika. Trgovački savez Dubrovčana s iztokom proteže se po listinah preko ciele Srbije i Bosne čak u Bugarsku: to biva počam od 13. vieka, sve dok je sudbina susjednih naroda njihovoj trgovini prijala; najstarija biti će od god. 1238., ako oduzmemo, da je n. p. i povelja Kulina bana iz 12. vieka na njih upravljena. Narod trgovački, imajući uviek svoju korist pred očima, prilagodjivahu se rado željam druge stranke, osobito kad bi od njih tkogod u Dubrovniku prisutan bio, te smatrajuć tekst latinski ili talijanski autentičnim, držahu slovjensku polovicu više tudjom nego li svojom; gdje nije bilo takovih uvjeta, jezik jim je vrlo pravilan i narodan, jerbo jih nazori nabožni nevezahu na pomenuto načelo pravoslavnoga Srbina. Isto je od prilike kod listina bosanskih, gdje se katolicizam s pravoslavjem, zapad s iztokom bori o prvenstvo, gdje se Hrvati i Srbi miešaju bez točno odieljenih granica, van kako jih sad politika sad vjera ustanovljuje; zato je ondje i jezik veoma nejednake vriednosti, počam od prevažne listine Kulina bana preko 13. i 14. vieka sve do Tvrtkovićâ, koji se u svem rado povadjahu za uzorom bivše države srbske, a tako i u jeziku „slavenosrbskom“.

Kada su nasilnici Turci preobladali iztokom, smatrajuć se za baštinike države srbske i bosanske, ima od njih nekoliko listina iz 15. vieka sadržaja trgovačkoga na grad Dubrovnik; to dokazuje, da u ono doba naš jezik kod tudjinaca ne samo što bijaše vrlo ugledan već upravo diplomatičan; da ga nije prezirao niti silni gospodar Carigrada; dapače od g. 1465 ima cirilska listina kralja ugarskoga Matije, od g. 1537 kneza Ivana Zapolje, od g. 1566 vojvode Aleksandra Moldavskoga, iz kojih se vidi, da stara korespondencija medju kraljevinom Ugarskom i iztokom bijaše stranom takodjer naška.

Prvi zahtjev za svaki znanstveni izvod, koji bi se imao osnivati na ovih spomenicih, vidi se, da je pomni izbor i neprestano uvažavanje svih pomenutih okolnosti; jedan narodan (t. j. današnjemu jeziku naličan) oblik sadržaje obično više dokazne sile, nego li stotina crkvenoslovjenskih. U toj mješavini jezičnoj lakše bismo se ravnali, da nam nije krivnja vremena i zloba Mletčana unìštila one naše zapadne spomenike glagol. pisma, o kojih pouzdano znademo, da su u 11. i 12. vieku bivstvovali. Iz zapisâ naime o medjah gospode istranske, što su svietu znani pod imenom: razvoda istranskoga (od god. 1325, rukopis od g. 1546), crpimo viesti o naših glagolskih listinah od god. 1025, 1027, 1058, 1125, 1127, 1150, 1170, 1195, 1200 itd, (po običaju bijaše za „gospodu“ list njemački, za „seljake“ hrvatski). Glagolske listine, što su sačuvane i što nisu, u najstarije vrieme zastupaju zemljopisni obseg hrv. i dalm. primorja i Istre, kano ti su mjestimice: Senj, Brinje, Novi, Crikvenica, Bribir, Bakar, Bag, Krk (Dobrinje, Baška, Vrbnik, Omišalj), Modruše, Krbava, Ozalj, Bosiljevo, Draganić, Otočac, Ripča, Rmanja, Tržić, Hreljin grad, Buže, Zadar, Tnin, Sustipanja Luka, Ugljan, Jelovik, Čovac, Griže, Bihać, Skurina, Gradčina, Slunj, Grobnik itd.;

velik dio spada jih obitelji Frankopanskoj; najstarije u izvorniku sačuvane počimlju 14. viekom (g. 1309, 1321, 1375 itd.).

Ako ove listine i nisu iste važnosti s cirilskimi za obćenitu poviest našega naroda, jerbo jim je sadržaj ponajviše skroz lokalna znamenovanja, opet su u jeziku neprecienjene vriednosti, budući pisane sasvim narodnim narječjem svoga mjesta.

Ja sam već nekoliko puti s osobitim naglasom uztvrdio, kako se u mene do podpuna osvjedočenja razvila misao o tom, da se iz ovih dvovrstnih spomenika, uzevši jedne s drugimi te dozvav u pomoć čitav tečaj naše književnosti, može sigurno zaključiti, da ono, što zovu narječjem čakavskim i štokavskim, nije prava razlika medju narodom Hrvatskim i Srbskim. Upirući ovo dokazivanje na jezik kāo najbitniji znak narodnih razlika ili srodnosti, izvodio sam upravo iz ovdje pretresivanih listina (jerbo su to jedini stariji zastupnici bud hrvatskoga bud srbskoga jezika) taj posljedak, da ono, što zovu čakavštinom, smatram po jezikoslovnih zahtjevih starijim odsjekom onoga drugoga narječja, koje dolazi pod imenom štokavštine. Znam, da tim nije jošter dokaz podpun; jerbo bi se istim načinom i stara bugarština po onom, što ima u nje nekoliko starijih pojava jezičnih prema novijim na toj starini osnovanim našim, mogla s neke strane prozvati materom jezika hrvatskoga; n. p. što se u bugarskom veli pętь (pent), a u nas samo pet, tu je očevidno bugarski oblik stariji, niti se smije i malo dvojiti, jeda li je pet postalo od pent: već je to za jezikoslovca nepobitna istina; isto tako, da drugi primjer navedem, za jezikoslovca neuzkolebiva je istina, da su oblici reka, rekao, rekô itd. noviji izrodi starijega рекль ili rekal. Ako se dakle do sada obično[1]) učilo: rekal je hrvatski, a rekao srbski, morao je svaki jezikoslovac dopustiti i priznati, da je jedno prije drugoga, ovo starije od onoga; ino i posve odlučno pitanje glasi ovako: nisu li ove razlike već s početka sobom na jug donieli Hrvati i Srbi, tako da bi taj jezični napredak, reknimo srbski, spadao u predhistoričko doba našega dvoplemenoga naroda? Da bude dokaz za koje mu drago mnienje svršen i valjan, treba na ovo pitanje odgovoriti putem one znanosti, kojoj je otac i početnik neumrloga imena Niemac Grimm svojom golemom gramatikom i historijom njemačkoga jezika. Postupajući dakle sa svom gori preporučenom pomnjom, mislim, da se iz starih spomenika našega jezika može dokazati, da glavni biljezi onoga starijega narječja, koje neki uzimaju samo za hrvatsko, bijahu poznati jošte u historičko doba po čitavom iztoku našega naroda, ili barem mnogo dalje prema iztoku, nego su granice iztaknute Hrvatom od Konstantina Porphyr. — Ako najme i uzmemo u obzir sve moguće slučajnosti i uplive na jezik kod sastavljanja pomenutih spomenika, mora se napokon ipak priznati, da ono, što se nikako neslaže sa crkvenoslovjenskim jezikom, nemože drugačije dolaziti u takov spomenik, nego li od narječja živoga. Stoji li pako taj uvjet, to je i nacrt pravoga našega jezika, n. pr. u 13. i 14. stoljeću, vrlo lahak; mi dobivamo ovakovu sliku: 1. samoglasi *a*, *e*, *i*, *o*, *u* pravilno kano što u starobugarskom ili današnjem jeziku (nekojim zamjenam kano: kr*e*sti m. kr*a*sti, r*e*sti m. r*a*sti, gr*e*b uz gr*o*b nevalja znamenitosti pripisivati; jerbo dolazi n. p. kr*a*sti u gl. sp. 165, a opet t*e*plota, t*e*pli m. t*o*plota u cir. M. 8. 92. i u pist.); 2. *i* m. ы (y); *e*, *u* m. ę (ѧ), ą (ѫ); što poslije nebnih *j*, *č*, *ž* mjesto ę ima *a*, to nije niti hrvatsko niti srbsko napose, već jedno i drugo: ꙁамсмо P. 176; [illegible] gl. Sp. 37. поүамин, изнамин M. 237., приати u M. često, a što Dan. dodaje opazku »iz hrvatskoga

[1]) Velim obično, jerbo dokazi za protivno s naše strane bijahu vrlo kukavni, i bez sustavnoga znanja filologičkoga.

jezika" — to je doduše rečeno, al nije dokazano; a ja bih slutio, da su to prastari ostanci, koji na predhistoričku dobu sjećaju, te jih jednoč bijaše više; 3. jedan poluglas ь (ї), gdje se nemože sasvim izostaviti, kano na kraju rieči, pretvoren bi obično u *a*, ali sigurno bijaše mjestimice sada još i muklo (po crnog.) izgovaran (pobliže u Književ. I. 2, 166). Ovo odlučno gospodstvo samoglasa *a* na mjesto starobug. poluglasa najbitniji je biljeg našega jezika, a toli važan vez srodnosti i jedinstva izmedju Hrvata i Srba, da bi već to jedino posvem dovoljno bilo, da sve moguće prigovore proti istovjetnosti odstrani; taj bo samoglas proniče skroz i skroz čitav ustroj našega jezika, razlikujuć ga izvjestno od svih susjeda na blizu i daleko; 4. *r* i *l* imadu vriednost samoglasa (sr. Knjiž. 164); primjeri kano: homskoi (m. hlmskoi), dog (m. dlg) itd. dokazuju, da u 14. vieku bijaše prielaz iz *l* u *u*, stvar još posve nova, najstariji primjer jest u rieči вꙋгарскомь od g. 1254; 5. niti *l* na kraju rieči ili pred suglasom neprelazi prije 14. vieka u *o*; obje ove promjene stoje u nutarnjem savezu. Što se dielomice na zapadu taj *l* jošter čuje, pripisati ćemo onomu istomu uzroku, s kojega se u obće razvoj jezika na sjevorozapadnoj strani kaže polaganijim; ali bi se varao, tko bi mislio, da svi današnji čakavci *l* izgovaraju[1]); sr. dvanadeste vomi (m. volmi) u list. od g. 1436 iz Draganića; dioci, dioce (u list. 1451 iz Rmanje); bia, dia, imia (iz Tnina g. 1451) itd.; 6. da se ѣ već u to doba izgovarao na iztoku kao *e*, na zapadu kao *i*, dokazao sam u Knjiž. 17—23; težje bilo bi točne granice povući, jerbo u 13. vieku n. pr. imadu tri listine bosanske (Mikl. br. 35, 36, 39) s očitimi tragovi ekavštine, u 14. vieku br. 85, opet je bosanska list. smiešanih primjera s *e*, *i* i *ie*; isto tako br. 89 g. 1333 listina iz Srebrnika piše zasebice: lieta, miseca, hotieniem, sviedítelj, vieki, simenu itd., od g. 1375 list. iz Bobovca posve je *i*kavska, ali od g. 1439 iz istoga mjesta već mieša *i* i *ie*, br. 363 opet *i*kavski; to isto valja za listine (br. 206) iz Dolnjih kraja u Lušcih, br. 205. u Zaborah, br. 210, 220. 226, 237, 345 iz Sutiske, br. 224 iz Dumna, br. 225 na Usori u Lišnici, br. 241, 266 (15. viek) u Zvečaju, br. 243 iz „belih selišta u Trstivnici", br. 254, 273 „pod Visokom", br. 280 iz Milodraže, br. 255 u Dračevici u Novom, br. 268 na Stipanju Polju pod Sokolom, br. 264 u Bišću, br. 320 i 346 pod Kreševom, br. 352 u Vranduku, br. 365 u Vrataru, br. 392 i 393 u Jajcu; *i* sa *ie* se mieša br. 219. u Konavljah na Ljutoj, br. 227, 283 i 317 u Borču, br. 284 u Blagaju, br. 340 na Bujaku prema Brodaru, br. 341 u Gorčaneh, br. 344 u Ključu, br. 351 u Drinalevu, br. 368 i 369 u Pivi na planini na Pišću; br. 370 u Kotoru, br. 371 u Novom, (sr. br. 255). —

Tko si uzme truda, da ova mjesta uzporedi sa zemljopisnim položajem (većina jih je poznata), rekao bih uza svu slučajnost glede pojedinih listina, da se može za sigurno veći dio Bosne smatrati u 14. i 15. v. ikavskim, koja ikavština iduć na jug nestaje pred jekavštinom tako, da je ovo najjužnije jekavsko narječje ono doba istom u razvoju, nezauzimljuć toliko prostora, koliko danas. — Ove se granice ikavštine nerazlikuju niti mnogo od onoga, što pripovieda Jukić (Zemlj. Bosne 14), pak uzevši k tomu, da je istodobno i čitava Dalmacija bila ikavska, kao što dokazuju spomenici glagolski i najstarije pjesničtvo, nemislim, da će mi se moći išta prigovovoriti, kada proglasim *i*kavski izgovor najbitnijom razlikom narječja zapadnoga (hrvatskoga) prema *e*kavskomu, iztočnomu (srbskomu), dočim južni *je*kavski izgovor držim za „symbolon" združenja i pomirenja, te je zato jedino on dostojan, da udje u knjigu; 7. današnji izgovor jotovanoga *d* i *t* t. j. *dj* (ђ) i *ć* (ћ) rekao sam

[1]) Programma in Zara 1856 „sui vari volgari" od J. Danila.

već, da spada medju bitne znakove našega jezika, (kako su u cirilici taj glas izrazivali, gl. Knjiž. I., 1. 8.); najpravilnije i najčistije izgovaraju se oba ova glasa u hrvatskih primorskih stranah, dapače *dj* (ђ) toli tanko i nježno, da je vrlo blizu prostomu *j*, i odatle dodje, te neimajući zanj posebna znaka, pisahu u latinici *j*[1]), u glagolici ili ništa ili ⰼ. Tko u tom traži razliku medju čitavim hrvatskim i srbskim narječjem, valjda nezna, da još niti dan današnji neizgovaraju svi ćakavci jednako. Zatim ima tomu izgovoru prilično mnogo tragova i u zapadnih (bosanskih) cirilskih listinah (o glagolskih razumije se samo sobom): n. p. u br. 85 (1332) **такоѥ** i **такое** uz **такоге, мегю, погю**; br. 159 (1367): **пороєниѣ, мею** uz: **єванћелии**; br. 204 (1391): **грѣѥне, меѣ, госпое, такое** (to pisa dijak Imoćanin); isto tako: br. 243: **потврьюю** i **потврьюѥмо**; br. 254: **потврьениими, еваньелии** itd. Ovaj pojav dobiva tiem istom pravu dokaznu važnost u mojem smislu, što se podnipošto nemože reći, da bi sve one listine, u kojih smo našli ikavštinu, takodjer ђ (dj) prostim *j* zamjenjivale: zato nebih toga slučaja u nikakovu načelnu razliku dvaju narječja stavljao, opominjući se, da ovakovih stvari kojekuda razpršenih imade, n. p. Jukić pripovieda, da se tako tanahno *dj* izgovara u nekih selih uz Neretvu u Bosnoj; a najposlije i mjesto *ć* dolazi kadšto sam *j*, n. p. v o j k a m. v o ć k a; 8. kada se sastane u rieči *s* sa *ć*, prelazi *sć* najprije u *šć* i zatim u *št*: ali se očevidno razlikuje iztok od sjeverozapada, budući jedan bliži susjedstvu bugarskomu, drugi slovenskomu; n. pr. već u najstarijoj skoro izvornoj listini glagolskoj br. 5 (g. 1321) čitam: **ⰽⱃⱎⱋⰵⱀⰰ** (kršćena), i **ⱂⰰⱎⰻⱎⱋⰰ** (pašišća), dočim isto dobno u listini iztočnoj (br. 52) pišu: **пашищa**, a valja znati, da stari Bugari i Srbi **щ** nisu izgovarali današnjim izkvarenim načinom; sr. gl. sp. br. 37 (g. 1437): **ⰻⱁⱎⱋⰵ ⱂⱆⱎⱋⰰⰿ** (jošće pušćam) uz: **допущение**, M. 275 (g. 1420) br. 54 (od g. 1450 iz Tržića) **ⰲⰻⱎⱋⰻ** (višći = vješti); 9. u savezu napominjem, da se nije u toj dobi *dj* i *tj* jošter slievao u ђ i *ć* u onih riečih, gdje bi jih po staroslov. jeziku rastavljao samoglas *i*, koji je u nas oslabio na ь, a zatim i to nestalo (sr. Knjiž. 13): n. pr. d a n e u č i n i m o n i k o e g a r e **бесправдьи** (od god. 1256), **печатю** (god. 1332) uz: **печакене**, što su naše neke gramatike pomiešale; **поутеногa номенути, раснетѥ**, g. 1442, (ali **плакати** = plaćati, **тракение** = traćenje); **по милосрьдью** M. god. 1199; **с милосрьдьѥмь** M. god. 1427; **до прѣдьградьѣ дубровачькога** M. god. 1391. Zato nisu niti govorili z d r a v l j e, g r m l j e, već z d r a v j e, g r m j e (**грьмѣемь** M. g. 1399), l j u b a v j u (**любавю** M. g. 1443) itd., (tko razumije gramatiku, dokučiti će, da nespada ovamo participij, n. p.: p o s t a v l j e n, što se u nas od najstarijih vremena ovako piše, niti infinitiv: p o s t a v l j a t i). Napokon kad je već i živila jekavština, nisu izgovarali: ђеца, ђевојка, гђе, ћерати, nego samo: дјеца, дјевојка, гдје, тјерати, хтјети itd.; 10. već u najstarije doba razvijena je neka osobina našega jezika, što se i opet jednako proteže od iztoka do zapada, da izmjenjuje *ž* suglasom *r* u riečci ž e = r e i u glagolu m o ć i — m o g u: već u list. 4 (1189 iz Bosne) čitamo: **кире, какоре, коликоре**; u list. Nemanjinoj (1199) **никомоуре**; u prastaroj listini občine popovačke (broj 12): **єре, тере**; u nadpisu žičanskom (1228): **никоѥре**; od god. 1234 kralja Radoslava: **инуєсаре, поневаре** (sr. česki: ponèvadž); g. 1254 iz Dubrovnika: m o r e š; god. 1330 (osnovanje Dečana): **такоре, такогѥре**; u glagol. spomenicih: **ⰻⰵⰶⰵ** 28, **ⱃⰰⰸⰲⰵ** 23, **ⱃⰵⱎⱋⰵ** 48, **ⱃⰰⰸⰲⰵ**, **ⱃⰰⰸⰲⰵ** 49. Ova riečca, prateć je tragom spomenika, u 14—15 vieku već je na iztoku na umoru, a na zapadu sačuva se u skraćenom obliku *r*: n i k t o r ili n i t k o r itd. vrlo dugo. Simo spada: **дори** m. **даже**: M. 23, 66, i svuda po zapadu. — Si-

[1]) Mikalja u svom rječniku veli to isto: da se nesmije upravo tako izgovarati, kako se od nevolje piše, t. j. samo *j*.

gurno, da je riečci *że* srodan nastavak *zi,* koji se takodjer već u najstarijih spomenicih pojavljuje; tazi župa M. br. 19 (iz početka 13. vieka), i onuzi pet' deset' M. 28 (13. viek), a kasnije biva toga manje na iztoku nego li zapadu; 11. predlog **въ** (po srbskoj recenziji **вь**, u hrvatskom **ꙍі**) i **вѫзъ** (**вьзь**) promienja se u nas u *u* i *uz*, isto tako sve rieči, koje s **въ** (**вь**) počimlju, vole u nas *u*. Taj glasovni proces mora biti vrlo star, jerbo mu je namah na početku pismenih spomenika dosta traga naći;[1]) ipak niti ovdje, kao što u svih skoro dosadanjih primjerih, nedopuštam, da je taj prielaz iz **вь** u *u* samo srbski, a da nije i hrvatski; već mislim, da je to iz istih uzroka moglo nastati na zapadu, s kojih na iztoku, samo što sam napomenuo, da je razvoj jezika na zapadu polaganiji. Valja pako znati, da već starobugarski jezik ima dva razna predloga **въ** i **оү**; **въ** (u starijem obliku **вѫ**) odgovara grčko-lat. ἐν — *in* litv. į (stariji in), dočim bih ja **оү** sravnio sanskr. *ava*, staroprus. *au*,[2]) lat. *au* (u aufero), što znači *niz* i *od*, kao što i naši sastavljenici pokazuju, **оүбити** ἀποκτεῖναι, **оүбѣжати**, ἀποφεύγειν, **оүведеник** ἀπαγωγή, (usuprot: **въведеник** εἰσαγωγή). Dočim dakle pravi **оү** (*u*) u cielom prostoru našega jezika ostaje nepromienjen (jerbo i štokavac i čakavac izgovara ubiti, umiti, urezati, ukinuti, udaljiti se itd.), izvrže se tečajem vremena **въ** takodjer u *u,* i to ja bih rekao, upravo po uzoru pravoga *u* predloga; jerbo analogija inieh jednoslovčanica rieči kano **тъ** - *ta*(j), **сь** - *sa*(j), **къ**-*ka*, **нъ** - *na*(no), zahtieva i ovdje, da od **въ** (**вь**) postane *va*; znamo pako, da se na zapadu, koji vjernije čuva i pridržaje starinu, zbilja mjestimice govori još i danas *va, vaz* itd. ; a tragom naših spomenika može se dokazati, da je takvoga izgovora u 13—15. vieku više bilo, kano ti: **ва име** M. 85 (od god. 1332 bosanska listina, čini se iz Srebrnika, kao što i ona pod br. 89); isto tako od god. 1375 bosanska listina iz Bobovca; (premda ovo jedno i drugo može biti da je samo stalni uvod bio po reminiscencijah crkvenoslovjenskih) ali br. 206 (od god. 1392 bosanska listina kralja Dabiše) ima ovakieh primjera; **вазьведе, ва битию, вазьвраштене, ва славни дворь в Трьстивьници, в новелахь, ва уеститои консцн**; isto valja za listinu Ostojinu od god. 1399: piše **ва** uz **в**, **вазьведе**, **са вазьлюбленимь** itd. Nu tomu je lako prigovoriti. da se **ва** razvilo pod uplivom crkvenoslovjenskim od **вь** (izgovarajući oni obično i ondje **ь** kao *a*. gdje su još **ь** pisali); zato da vidimo, kako je na zapadu: najprije nalazimo skoro uviek *v* (redje *va*) za **вь**, a *u*, gdje odgovara pravilno starobug. **оү**; n. p. u najstarijoj listini: uročni, učinili; ali uza to već: ustup' i uzidat, što bi pravilno glasilo **въстѫпъ** i **въздати**, a ipak su to prave pravcate čakavske listine, jedna iz Vinodola, druga iz Dobrinja; br. 8 (1375): uživati, ali vazmu; br. 9: „u jur'evi hrušvice“ udělati; br. 12 (1413): *va* svrhu rečenoj stvari ubojstva, *u* tom (3 puta ovako); 16 (1413): kako se zgora udrži; 18 (1419) vaz buru; 27 (1428): *u* crikveničkoj drazi; 33 (1434): *v* negovo iminie ni *u* plemenćinu; br. 48 (1447) u Ripču: *u* pitanji i *u* plemenu svom, *u* zaklad, *u* kipi (uz: *v* kipi), *u* tom listu itd., tako se isto mieša *v* s *u* u listini 51 god. 1448 iz Rmanje; takodjer 60 (1451) iz Tnina itd. Iz ovakovih primjera, osnovanih na spomenicih vrlo izvjestnih sliedi troje pravilo: a) da jezik hrvatski stariji (= čakavski i noviji (= štokavski) ima dva predloga **въ** (*v*) i **оү** (*u*); b) da je pravi *u* uviek, t. j. od najranijih pismenih pojava svuda i sve do ovoga časa jednako sa starobugarskim jezikom t. j. upravo kao *u* pisan i izgovaran; c) da je predlog **вь** (**вь**) jamačno u starije vrieme (n. pr. u 10—11 vieku) svuda, kod Hrvata i Srba, izgovaran kao *v* ili gdje bi uztrebalo jasnije, kao *va* (n.

---

[1]) Pobliže gled. Šaf. Serb. Lesekörner 46, Majkov ist. serb. 404.

[2]) Bopp. Vrgl. Gr. III. § 999.

p. va věky), al da se i opet točno prema dosada opaženomu pravilu taj stariji izgovor duže, dapače dielomice i sada još, održao u narodu zapadnih krajeva; ima ipak, kako s nekoliko primjera vidjesmo, već u 15. vieku i onuda miešanje *u* sa *v*. — Ja sam nešto točnije opisao ove glavne pojave, sjećajući se zlatnih rieči Grimmovih[1]): für diesen Zweck muss weniger nach älteren, der Schriftsprache fremden Wörtern, vielmehr nach dem Verhältniss aller entscheidenden Laute, Formen und Ausdrücke geforscht werden, seien diese gleich heutzutage die gangbarsten; a budući tomu tako, mislim da sam dokazao podpunu istovjetnost svih bitnih pojava i one nekoje razlike, što bijahu zbilja medju iztokom i zapadom. Da bude pako slika podpunija, kazati ću i za deklinaciju te konjugaciju: a) da u ъ-deklinaciji (koju danas zovemo prvom) neima više gen. na *u* (najduže sačuvao se trag genit. domu), niti dat. na *ovi*; za akuz. živućih jednine rabi genitiv; u lokalu mieša se stariji oblik na *e*—*i* (bug. ѣ) s novijim dativnim na *u* (n. p. u glag. listini br. 22 god. 1422 zove se jedan vinograd u Novom „na brdi“). Podpuna dvojina žive jošter; akuz. množine izilazi obično na *e*, redje na *i*, a tu se više nerazlikuje tvrdo od mekoga; gen. množ. jošte je ponajviše kratak staroslov., obično s prirastkom *ov* (*ev*), u mekih i na *i* (muži); jednoslovčanice ojaćuju se rado kroz sve padeže množine s *ov* (gradovom); b) kod *a*-deklinacije (mi ju zovemo drugom) gen. jedn. i akuz. množ. običnije na *e*, redje na *i* (i tu je opet zapad vjerniji) n. pr. u glag. listini od g. 1375 „u jurjevi hrušvice“; u dat. lok. na *e* ili običnije na *i*; u instrum. steže se *oju* u *ou* (*ū*) ili *ov*, dapače i *om* već dolazi, kadšto jedno uz drugo: pravov verom ili dobrom verov; pišu rukov mojev (gl. sp. od godine 1437 iz Zadra). Ja se ovdje, kano i kod prve osobe naših glagola neslažem s onimi, koji misle, da je stariji oblik: ženom ili pitam nego li: ženoju = ženou = ženû ili pitaju itd.; tomu se protivi historija našega jezika, a nije ništa običnijega, nego li da jezik u svom faktičnom razvoju dolazi upravo na onakve oblike natrag, koji su po teoriji jezika stariji; primjera tomu naći će svatko i u sekundarnih jezicih; c) mužka ь-deklinacija ima još živih tragova: do puti i do puta, čulo se u narodu i jedno i drugo; redji bit će dativ na *i*, a instrum. *em* žive pače još i sada u jednoj rieči: putem; takodjer poznavahu jošter akuz. množ.: ljudi, gosti, a može biti i nomin. ljudie, gostie. Konsonantičnoj deklimaciji slabi su tragovi, kano u stalnoj formuli: na desete ili na deste; običan je gen.: korene, plemene (ali se pojavljuje i oblik na *a*); poznati su i padeži; dativ na *i*, instrum. na *em*. U zaimena nalazimo mjesto *jaz* obično samo *ja*, uz mnoju ili mnou ima i mnû ili mnov, uz toboju: (tobou) tobû i tobov; najnovije jest: mnom, tobom; mjesto akuz. *ny* i *vy* običniji su gen. *nas*, *vas*, ali *ni*, *vi* dolazi često za dativ; gen. *jeje* mjesto stegnutoga *jê*, dativ *jei* m. *joi*, instr. *njû* (*jû*) m. *jeju* — obični su oblici. Znamenito je, da mjesto **ижє** već u najstarijih spomenicih rabi oblik *kî* (**кыи**), *kâ* (**каꙗ**,), *kô* (**коѥ**), n. p. **дубровьчане, кирє ходє** M. 4 (god. 1189), **в ки дьнь**, M. 12 (iz 12. vieka), **кє соу дошлє жоупє** (nadpis žič. iz početka 13. vieka), **оу жоупахъ, кє соу**; uz to već: **моужь, кои**. Ovo je čisto srbski spomenik, i opet, kako vidite, već u prvoj dobi naše književnosti, upotrebljuje *ki*, *ke* itd. U starobug. najme jeziku imadu dvie vrsti oblika od istoga nominativa **кыи**, to jest jedanput se od **къ-и** pretvori **ъ** u **о** (n. pr. **коѥго**), drugiput u **ы** (n. p. **кыꙗ**); budući pako da u nas neima glasa **ы**, već ga zamjenjuje prosti **и**, to od pravilnoga nom. **кыи** postaje **кии** t. j. *kî*, od **каꙗ** biva *kaa* ili *kâ*, a prema tomu stegnuše i sve ostale padeže, dakle: **коѥго** u *kôga*, **коѥмоу** u *kômu*, **коѥмь** u

[1]) Deutsche Spr. 581.

kôm; кыимь u *kîm*. I to je jedan način, koji osobito na zapadu vlada, n. pr. osim spomenika glagolskih, najviše, ali ne izključivo, u listinah bosanskih: свети, ки сꙋ ꙃде писании, исꙋлть, ка ѥ при книꙃи (od M. Ninoslava iz g. 1240) itd.; drugi je način, da se po uzoru onieh padeža, gdje je već u starobug. ъ pretvoren u о (n. p. коѥго, коѥмоу, коѥм, коѥи itd.), izprave i ostali oblici, dakle premda je u staroslav. nom. кыи, ipak ovdje da je *koj*, u množ. *koji* (starosl. ции), *kojih* (кыихъ), itd., taj običaj vlada osobito zapadom; n. pr. osim gori navedenoga primjera, sr. оу коѥи ли се жоупѣ що испакости, M. 19 (iz početka 13. vieka) itd. Upitno zaime glasi sada još obično кьто, кто n. p. u krasnoj listini bosanskoj od godine 1332: кто дꙋбровчанинь; *gdo* vrlo je ograničeno na uzki sjeverozapadni kraj. Za srednji spol imadu dva oblika что i ча, a to je izvorno jedno te isto; najme чь bez dodatka ili s dodatkom то (kao što još danas Slovak mjesto nikto ima prosti nik t. j, ni† k); i od что postaje po zahtjevih izgovora што ili що, a od чь udobnosti za volju ча. Slučaj htjede, da se *ča* održao na zapadu našega naroda još i danas, te sa znanstvenih razloga postigao i nezasluženu važnost; velim nezasluženu, jerbo se vara, tko misli, da su s izgovorom *ča* namah uzko spojene i sve ostale osobine; nasuprot ima starih spomenika našega jezika, gdje je i bez riečce *ča* sav ostali govor naravi starodavne, što je zovu čakavskom, a opet u drugih slučajevih s riečcom *ča* dolaze ostali pojavi novijega jezika. Svakako je zanimivo, što se u mnogih bosanskih list. pojavljuju uprav svi pojavi čakavizma, samo rieči *ča* neima, a opet kasnije u književnosti Dalmatinskoj ima mnogo primjera, da je jezik skroz novije naravi, ali s riečju *ča*; znamenito je i to, da se najduže ovaj goli oblik u predlozih sačuvao, n. pr. zač, nač, a nasuprot niti čakavština neće reći nič, nego ništar ili nišće. Opetujem dakle i ovdje svoje osvjedočenje, da *ča* prema *što* nesmatram nikakvimi kinezkimi zidinami, šta bi rastavljale dva plemena jednoga naroda. — Zaime вьсь glasi još nom. vas genit. vsega, a ne premetnuto: sav, svega — to valja za iztok i zapad našega jezika. — Deklinacija imena pridavnoga prosta (t. j. po imenu samostavnom) gubi mnoge padeže, kano ti: instrum. jednine. gen. i dat. množ.; isto tako instrum. i lokal. množ. — U konjugaciji znamenito je, kako se izpremieniše osobni dočetci: u prvoj osobi jamačno da se miešao oblik na *u* s oblikom na *m*; što ja o tom mislim, rekao sam već gore; u 2. osobi sigurno da nisu izgovarali *ši*, nego samo *š*; a u 3. odbaciše *t*, i to u jednini i množini: u množ. 1. osobe već je u običaju *mo*, valjda zato, da se razluči od novo izvedene prve osobe jednine. Svemu je tomu mnogo primjera naći već u najstarijih spomenicih: ostala su vremena ponajviše pravilna po starom; isto tako i poraba participija.

Oviem zaključujem kratki priegled našega jezika od 12—15. vieka, osnovan na pismenih svjetskih spomenicih; razumije se, da je to samo u najkraće i vrlo nesavršeno nacrtana slika, ali u toliko dovoljna, da razprši mnoge predsude, što su potekle iz nemara ili neznanja, da potvrdi rieči velikoga Šafařika, izrečene već prije mnogo godina: es ist eine historisch und linguistisch erweisbare Thatsache, dass so wie die Serben in Serbien, Bosnien, Slavonien, Hercegovina, Montenegro und Dalmatien, sie mögen der morgenländischen oder abendländischen Kirche angehören, insgesammt nur einen Zweig des grossen Slavenstammes bilden, ebenso auch ihre Sprache nur eine Mundart, wiewohl mit mehreren unbedeutenden Varietäten ausmacht[1] — samo nevalja zaključak Šafařikov, kada nastavlja: das alte Chorwatien in Süden der Kulpa mit den Residenzen Bihać im heutigen Bosnien und Bel-

[1]) Serb. Lesek. str. 6.

grad im heutigen Dalmatien, gehörte von jeher der Sprache nach zur serbischen Volks- und Mundart. Što je Šafařik volio ime srbsko, a bojao se, bi reć, hrvatskoga, tomu se nije čuditi, kadą pomislimo, da je prije 30 godina sasvim nehistorički i nefilologički jedini kajkavski idiom provincijalne Hrvatske prisvajao ime hrvatsko, a prava hrvatska domovina Dalmacija bila ukopana u dubok san i težko duševno mrtvilo, zaodjeveno plaštem slovinstva ili pače ilirstva.

3. Od početka prave književnosti u Dalmaciji do druge polovice 18. vieka: viek borbe; pobjeda štokavštine.

Dok se nisu u Dalmaciji nakon dolazka Hrvata sprijateljila dva narodna življa: latinski i slovjenski, stajahu za sebe gradovi, kanoti: Dubrovnik, Spljet, Zadar itd., imajući svoju vlastitu poviest, a za sebe ostalo kopno; ali kada poslije dva do tri vieka neuzmože niti čvrsto utvrdjenje gradova niti tudja zaštita odoljeti navali slovjenskoj, izadju iz blagotvornoga miešanja dvaju raznorodnih živalja ponositi gradovi slovjenski, dika Dalmacije! Od toga se časa diže njihova vlast i znamenitost u smislu narodnom: od puke provincije rimske uzpe se Dalmacija do ugleda samostalne zemlje, koja prednjači izobraženošću cielomu iztoku, a sretno se natječe i sa samom Italijom, baštinicom grčko-rimskoga znanja i umjenja. Sa svom važnošću stvari i njezinih posljedica dužnost nam je izraziti, da izmedju narôdâ s ovu i onu stranu sinjega mora nije nikada prekinut bio duševni savez; bježeći učeni Grci od straha turskoga put zapada, nalazili bi jednako gostoljubje i utočište toli u Dalmaciji, koli u Italiji; nauka željna Dalmatinčad razlazila bi se po cieloj Italiji sjedajuć poput radinih pčelica sad ovamo sad onamo, da ubere cvieće raznih znanosti i umjetnosti: jednakim načinom dolažahu i talijanski naučnici u Dalmaciju, da s učiteljskih stolica tumače mladeži iz neizcrpna vrela starodavne mudrosti. — Ako i bijaše taj duševni preporod Dalmacije s početka latinsko-talijanski, življa narodnjega lje neuguši, dà podkriepi ga i oživi. Što je sviesti slovjenske u gradjanstvo i seljačtvo zapretano bilo, kano ti vele, da se već oko god. 1000 po Dubrovniku naška pjesma orila, to se uzorom i ponukom tudjom osviesti i oplemeni.

Nekoč bude zabranjeno u Dubrovniku gospodjam, da nesmiju govoriti talijanski,[1]) a sada valjalo bi zapreke stavljati jeziku slovjenskomu; koncem bo 15. vieka besjede kitno i pjevaju hrvatske pjesme oni isti muževi, kojim daleko po svietu slovi ime sa duboke latinske učenosti: to su ponajviše vlastela, što izučiše knjigu i mudrost u najglasovitijih gradovih talijanskih. Čini se, da se ranije prenuo iza duševnoga sna grad Spljet, nego li slavni Dubrovnik; barem su prva imena hrvatskih pjesnika u Dalmaciji (medju 1450—1530) iz Spljeta: Marko Marulić, Jerolim Papalić, Jero Martinčić, Niko Matulić i Fran Božičević; to je najstariji književni krug hrvatskoga pjesničtva, dobro poznat i slavnomu Luciću Hvaraninu; nu o Dubrovniku neima još niti spomena.

Okaniv se za sada inih obzira, ako upitamo, kakov je jezik pomenutih pjesnika, odgovara nam se odasvud, da stari čakavski, dapače sliedeć izjavu Lucića:[2]) da je hrvatski. Ovaj jezik ne samo što je sadržan u tom pjesničtvu, već ga još potvrdjuje i istodobna proza preznamenitih Bernardinovih „Pištula"; glavni so mu pako biljezi upravo oni isti,[3]) koje sam opisao u prijašnjih točkah kao posljedak svestranoga sravnjivanja hrvatsko-

[1]) Dubrovnik I., 1—8. [2]) H. Lucić: Skladanja p. 3.
[3]) Ob ovih pjesnicih napose vrlo je točan članak Daničićev u IX. Glasniku.

srbskih spomenika, tako da se moje nagovieštanje i zaključivanje, crpljeno iz prilično nepouzdanih listina podpuno potvrdjuje pravilno razvijenim jezikom hrvatske proze i pjesničtva 15. vieka, kako je obodvoje zastupano pomenutimi Splječani i Hvaraninom Lucićem, zatim Trogiraninom piscem „Pištula".

Ali niti slavni Dubrovnik nehtjede zaostati za Spljetom; ako ne istodobno, barem skoro zatim, eno nam i ondje liepa kruga dičnih pjesnika. Na čelu su obadva viteza Š. Menčetić i Gj. Držić, a oko njih se uhvatilo vito kolo drugih glasovitih imena, u kojih se svojim ugledom i znamenitošću odlikuju Mavro Vetranić, Nikola Dimitrić, Andrija Čubranović i Nikola Nalješković Dubrovčani, a osobito Hvaranin Petar Hektorević, koji držaše vjerno s Dubrovčani. Ovi nam pjesnici zastupaju život književni i razvoj našega jezika u najjužnijoj strani Dalmacije od polovice 15. do konca 16. vieka sa središtem u „slovinskoj Atini", u Dubrovniku; onamo tjera nagon i vuče srce takodjer one pjesnike, koji neživu upravo u tom slavnom gradu. Imajući mi ovdje najvećma sudbinu hrvatskoga j e z i k a pred očima, čudom nam se je čuditi, što opet poznati, već opisani zvuci starodavnoga govora, da u kratko reknem, č a k a v s k o g a narječja, dopiru do naših ušiju. Jezik najme pjesama Menčetićevih bud Držićevih pun je starina, kako sam jih gori nabrojio, n. p. v a z m i me za slugu, presvitlo sunašce; ukaza tuj kripos, k u nebih u z p i s a l; od k î h zlat stril m a n i sve sàrce izrani, č a gdi tko uživa; v a ovom č l o v i k u, itd. Ja se nemogu nikako domisliti pametnu razlogu, zašto nebih čvrsto vjerovao, da se to doba upravo ovako ne samo pisalo već i govorilo u Dubrovniku; a čim to stoji, nalazim, da je uza svu razliku državnu čvrsti vez podpuna jedinstva narodoslovnoga spajao Dubrovnik s ostalom h r v a t s k o m Dalmacijom, i da je sada još svuda po zapadu, pak i u Dubrovniku vladao onaj stariji oblik hrvatskoga ili srbskoga jezika, koji se odlikuje velikom pravilnošću i bogatstvom slovničkih oblika, te je u mnogo pojava bliži staroj, predhistoričkoj zajednici slovjenskih jezika, nego li je njegov današnji razvoj; a nemarim da se tomu odsjeku za biljeg upravo i poda ime č a k a v š t i n e, samo u drugačijem smislu, nego li naš sviet obično uzima; d a se ono, što je n. p. u nekoj ranoj dobi, govoreć po navadi, č a k a v s k o bilo, neodsudi na vječito tamnovanje u istoj tamnici, na bezprestanu službu jednoga gospodara, a opet kod š t o k a v š t i n e, osobito današnje nezaboravi, da je svako sladko i dozrelo voće, prije svoga vremena bilo trpko i zeleno.

Jezikoslovno dakle iztraživanje, ako pravo shvaća pojam o poviesti kojega mu drago jezika, što je osnovan na ovom dvojem načelu: p r o p a d a n j u g l a s o v n o m s jedne, i p r e p o r a d j a n j u n a r j e č n o m[1]) s druge strane, okaniti će se doskora i u nas jalova posla, da s krivo razumievane sadašnjosti izvodi smiešne zaključke o prošlosti, te će uprti svu silu znanja u to, da pojavom, što se nedadu zaniekati, traži temeljite razloge, i da jih valjano protumačiti nastoji.

Jedan je ovakov pojav u poviesti našega jezika iz 15—16. vieka borba čakavštine sa štokavštinom i konačna pobjeda štokavštine; čovjek razumnik nečudi se toliko samomu posljedku, koji se dogodio posve po naravskih zakonih promjene i razvijanja, koliko ga upravo tečaj promjena zanima i njihovi uzroci.

Rekoh, da je jezik dalmatinskih (i d u b r o v a č k i h) pjesnika 15. i 16. v. prema današnjemu posvem starodavan (gradovom D u b r o v n i k u, H v a r u, S p l i t u može se, ako bi uztrebalo, jošte dodati: N i n sa svojim zastupnikom Zoranićem, Z a d a r s Budinićem itd.); ipak se postupice pojavlja sve više i

---

1) M. Müller Vorles. d. Spr 53.

više novština, te osjeća život i napredak jezika. Ali nije samo to, već dok se jošte iz ustiju Splječanina Marulića ili Dubrovčanina Držića ili Hvaranina Lucića izlievaju starinski zvuci, eno nam istodobno dalje prema iztoku i jugu mnogo krasnih primjera, gdje već u podpunom razvoju cvate novo, blaže načelo jezika. N. p. ima od god. 1452 bosanska listina iz Vratara (od Ivaniša humskoga), pisana čistim narodnim jezikom, ikavštinom, u kojoj nas izrazi: človik, saj, segaj, z bratjom, vazda, takoj, driva (= brodovi), rusag, kladihu itd. sjećaju nu istodobni jezik pomenutih pjesnika, ali uz to već i ovako: tko bi bio, koj je prodao, bratučeda više rečenih itd. Mi nalazimo dakle već ovdje i u drugih istodobnih listinah posve onakovu borbu novijih pojava jezičnih sa starinom, kao što joj, samo nešto kasnije, ulazimo u trag kod pjesnika dalmatinskih; poučan dokaz napomenuti ću genitiv množ. od rieči vlastela: po pravilu starom treba da mu bude oblik: vlastel, nu već je jezik zazirao od tvrdoga izgovora *l* na kraju rieči, te udario u nov čudnovat oblik: vlasteo, i tako se čita u mnogih listinah, dok ga neizagna podpuno zavladalo gospodstvo današnjega genitiva. Od g. 1454. ima listina kotorska, pisana jekavštinom, i vrlo krasnim skroz razvijenim jezikom novijim; n. p.: **приед славинием господином, кои јест у блату скадарскому; по име свиех осталиех калугера; од своиех синова; кои му је ждего куђу; са свиеми његовиеми разлози и з границами; са печатю; по киетнех**, itd. Koga naša prošlost, najpače sudbina našega jezika i malo zanima, naći će, sravniv ovakve 2 listine, da su podosta različite, budući na nejednakoj visini razvoja jezičnoga, koji se po mojem osvjedočenju s jugoiztoka kretao put sjeverozapada, tako da nam uviek nekoliko vremena kasnije ono isto dolazi pred oči na zapadu, što smo prije vidjeli na iztoku; a nesmije se nikada zaboraviti, da je upravo Dubrovnik središte ovoga obćenja, s kojega su potekle tolike listine: zato i nalazimo znamenit pojav, da je isti čas drugačiji jezik u poveljah nego li kod pomenutih pjesnika samoga grada Dubrovnika. — Ja dakako neshvaćam tih razlika i toga prielaza kao da sadržaje jedino širenje iztočnoga naroda u zapadne strane, čemu se protivi ne samo sviest narodnja nego i svi dokazi iz poviesti, koja ništa neznade, da bi se ikada, a najmanje tako rano, toliko naroda srbskoga medju Hrvate uselilo, te bi njim zatrli bili trag i uspomene, dočim se nasuprot većina izvjestnih, ali kasnijih pravih naseobina već samom vjerom pravoslavnom razlikuje od katoličkih starosjedilaca: pa ako su osim toga još dan današnji više puta zbilja u istom mjestu po jeziku razlučeni prvosjedioci od nadošlica, dokazujuć tim, koli je težko satrti tragove različitih narječja, to nije nikako moguće ni dokučiti, zašto bi se bio tečajem 15—16. vieka netom, kao preko jedne noći, sav narod vanjskim uplivom pretvorio. Dakle ako je promjena jezika ipak očevidna, dapače i na istom mjestu i prostoru, to bih ja tomu pojavu, kao što sam u Knjiž. I., 2. p. 64, u kratko napomenuo, tražio većma razloge nutarnje, nego li vanjske, i našao bi jih s jedne strane u živom vrelu nar. pjesničtva, s druge strane u strašnih borbah našega naroda u 14—15. vieku za slobodu i kršćanstvo; jedan i drugi ovaj zahtjev kosnu se u punijoj mjeri našega iztoka i juga, nego li zapada ili sjevera; a osobito narodno pjesničtvo, kojemu ja neizkazanu važnost za razvoj svakoga jezika pripisujem — jerbo je živa historija i gramatika svakoga naroda — nadje, kao što je poznato, u 14. vieku toli veličanstvenih predmeta, toli znamenitih narodnih katastrofa upravo na nesretnom iztoku, da je doskora, još u onom i u sliedećem stoljeću krug junačkih pjesama kosovopoljskih, te o Kraljeviću Marku zavladao svimi predieli i krajevi našega naroda, što nam dokazuje već najstarija njegova uspomena, zapisana u ‚Ribanju' Hektorevićevu. Dobro je izriekom spomenuti, kako nas Hektorević sam uvjerava, da je u one pjesme zapisao, rieč po rieč, upravo ono što je

slušao, a dodaje, da bijahu pjevane »srbskim načinom« (modus, Melodie), koji se straga muzikalnim načinom tumači. Predpostavljajuć ja, da su ovi dragocjeni ostanci naših starina točno naštampani (osobita pouzdanja baš neimam), voljan sam odanle nov i znatan dokaz crpiti za poviest hrvatskoga jezika: kažem najme, da jim se na licu opaža doba borbe i prielaza, gdjeno se jošter nisu podpuno ustanovile jezične novštine, a opet nemože jim sasvim odoljeti starina; imate bo ondje: ča uza što, kî uz koj, vazeti i vazmite, prija i pričao, dva mi sta, naju, nepašu, nejizju, viju, služu (1. osobe sad. vrem.) itd. Isti je karakter one »bugarštice«, što je upletena u Barakovićevu „Vilu slovinsku« (str. 144 u mletačkom izdanju od g. 1682), a najposlije slaže se u jeziku i ona u prozi sačuvana pjesma o Svilojeviću od g. 1663, što je naštampana u Mikl. Slav. Bibliot. I. 259. Znamenito je te spomena vriedno još i to, što se kod Hekterovića i kod Barakovića jezik upletenih u njihove pjesmotvore narodnih pjesama nekoliko razlikuje od jezika njihova; čovjek bi rekao, da je napredniji i okretniji.

Biti će ovakovih podataka i više, a da tko sve ujedno posakupi, neznam, nebi li drage volje naše narodno pjesničtvo prispodobio onom ugodnomu vjetriću, koji s rana proljeća razkravljuje koru zemaljsku te oživljuje njezinu ukočenu narav.

Ista slika našega jezika, koju nam predočuju pomenuti, prem riedki ostanci nar. pjesničtva iz 15. i 16. v., opetuje se i kod pjesnika umjetnih, poimence dubrovačkih; za primjer navodim Vetranića, Čubranovića i Nalješkovića. Toli izbor i sklad rieči koli njihovi oblici miešaju se bez nikakova pravila slovničke dosljednosti, koja se nemože dokinuti, ako baš i mnogo odbijemo na nekritičnost do sada svietu priobćenih odlomaka, ili na promjene novijih rukopisnih priepisa; ovo stanje našega jezika tim je važnije, što izlazi iz one doba, kada se još nije nikakova refleksija razvila bila. Ako li dakle koji od pomenutih pjesnika u svojoj pjesmi upotrebljuje zač uz začto, i zašto, ča uz čto, govoru uz govorim, rekal uz rekao, zvizdâ uz zvizd itd. — dokazuje nam tim ne samo, da se za njegovo vrieme upravo ovako i u govoru miešalo, već, što je važnije, da si zaista niti narod niti pojedinac nije svjestan bio one nedosljednosti, koju mi danas u tom sa slovničkoga gledišta nalazimo. Raznovrstni uplivi i uvjeti, — veli M. Müller[1]) — pod kojimi se jezik mienja, mogu se prispodobiti strujenju morskomu, s kojega se, čim brzina jenja, polažu na dnu mora pologe, te ondje dotle nakupljaju i dižu, dok se napokon iznad same površine pomole, da jim možemo razabrati sve sastavine, koje niti su slučene po nutarnjem principu râsti, niti po nepromjenitih zakonih prirode, a opet lako je uvidjeti i to, da nisu slučajne, da nisu proizvod bezakonih sila. — Tako mislim i ja, da je snaga života i napredak jezika ona moć, koja naše stare pjesnike i bez njihove privole ili umovanja poteže u svoj vrtlog[2]); zato postupice svaka promjena jezika nalazi odsjeva u njihovih pjesmotvorih; n. p. da napomenem oba znamenita pjesnika iz konca 16. vieka, Ranjinu i Zlatarića, niti njihov jezik jošter se nije ustanovio do nekoga jedinstva ili pravilnosti: s gledišta bo fonetičkoga preotimaju mah pravila novija, s gledišta obličnoga ostanci stariji; za domaćega jezikoslovca neima skoro zanimivijih primjera starohrvatskoga jezika, nego što je u ova dva pjesnika.

---

1) Vorlesungen p. 62.

2) Ako je tomu tako, smije se čitatelj sjetiti i onih nesretnih bosanskih obitelji, primitih u grad Dubrovnik, što su naravski razvoj stvari znatno pospješile; sr. Luccari annali di Ragusa p. 173., 185.; Appendini Notizie I. 305., 307.

Već sam na uvodu rekao, da poviest priznaje samo dvoje narodno ime naroda našega: ime hrvatsko i srbsko; od ovieh nebijaše srbsko u Dubrovniku nikada u običaju, što bismo mogli primjerom dokazati, a naprotivno čini se, da su se hrvatskoga duže vremena spominjali, i rado ga upotrebljivali. I zbilja podpuna istovjetnost u jeziku sviju najstarijih naših pjesnika, nedopušta nam Dubrovnika ni onda odružiti od ostale hrvatske Dalmacijė, ako reknemo s Vukom,[1]) da su samo čakavci Hrvati, dà upravo onda pristoji to ime prije svega dubrovačkomu pjesničtvu, jerbo je posvema osnovano na čakavštini, što tako naravski biva, kano da se kći rodi od majke. Jošte ću suviše napomenuti, da su preznamenite „pištule" Bernardinove iztumačene u „arvatski" jezik, da Lucić i Hektorević znadu za ime hrvatsko, te Nalješković pjeva na slavu Petrovu, zaklinjuć kaplju, neka ga neumori „nemoj svi Hrvati da na te plaču", a Vidali, istodobnik Nikin (Nalješkovićev) pjeva „Niko, hrvatskoga diko i slavo jezika", i Zlatarić veli, da je Grkinju Elektru Sofoklovu učinio hrvatskom itd. Niti kasnije 15—16. v. nije doista Hrvata nestalo, ako se baš i redje u knjigah spominje ime jezika hrvatskoga, pokle je politička sudbina Hrvatsku i Dalmaciju razdrobila u vlast krune Ugarske, u držanje Mletačko i u slobodni grad Dubrovnik, te je partikularizam pokrajinski nadvladao i u zaborav bacio ime narodopisno;[2]) zato u 17. i 18. vieku preote mah izraz „slovinski jezik" kao obćeniti naziv, kojim je Latinjanin svakoga dalmat. Nelatina označivao, a za našinca je sadržavao ponositu uspomenu na veliko porieklo slovjenskih naroda, o kojem su mnogo znali pripoviedati osobito stari Dubrovčani. Taj jezik „slovinski", kako ga odsele zvahu, postiže u drugoj polovici 16. i početkom 17. stoljeća najviši stupanj krasote nježnosti i milinja u djelih pjesničkih I. Gundulića, N. Bunića i Junija Palmotića; i danas se divimo onomu obilju izraza, koje ovi pjesnici čudesnom lakoćom i okretnošću upotrebljuju čas za najuzvišenije i najozbiljnije, čas za najtanahnije i najnježnije svoje misli i čuvstva; i danas predstavljamo si te ćutimo živahno ono pravo oduševljenje, koje je doista umom i srcem, rukom i perom ovieh muževa pokretalo, dok su se mogli do tolika savršenstva uznieti. Tko bi uzporedio Marulića ili Držića s Gundulićem, i Palmotićem, dakako da je u svakom obziru razlika golema, napredak izvanredan; ali kada uzmemo ovaj razvoj onim redom i u onakovom savezu motriti. kako sama poviest zahtieva, prestaje svako čudo, jer nenalazimo nigdje promjene nagle i neočekivane, već se jedno iz drugoga vrlu liepo tumači; isti jezik, koji sada upravo pretječe od same mekanosti, spojen je i združen s onim starodavnim Držićevim tako razgovietnimi prielazi, da jezikoslovac nenalazi baš nikakve neprilike, kako bi iztumačio ovo iz onoga, a da nezove u pomoć silovitih hipoteza o cjelovitom prietvoru ili nestanku hrvatskoga naroda.

Jezik Gundulićev osta uglednim pravilom, za kojim su svi potonji pjesnici težili, makar ga i riedki dostigli; moram ipak za razjašnjenje napomenuti dvie stvari: jedna je, da iduć Dalmacijom prema sjeveru, nalazimo u isto Gundulićevo doba pa i kasnije još uviek čakavštine, ali joj se onako dogadja u 17. vieku, kako joj se dogodi viek i do dva prije doli na jugu, t. j. nemože pravo da odoli silovitomu zamašaju štokavštine. Za primjer napomenuti ću god. 1643. u Padovi tiskanu knjigu „Slava ženska" od Jakova

---

[1]) Vuk: Kovčežić str. 7.

[2]) Slavni Mavro Orbini nezna uza svu svoju historičku kompilaciju (: Il regno degli Slavi, 1601.), kojom je na veliki glas izišao, kako bi svoje hrvatsko dielce (Zarcalo duhovno: 1614) narekao, te veli: „na jezik dubrovački".

Armolušića Šibenčanina: ovdje nam se sa svimi skoro malenkostmi povraća jezik Marulićev iz 15. vieka; jednakim načinom Barakovićeva (Zadranina) »Vila Slovinska« sjeća nas na Držića ili Zoranića t. j. pretežnijom stranom jezik je čakavski (a on ga zove »slovinski jazik"). Takovo je od prilike i veliko djelo Andrije Vitaljića Višanina iz Komiže (od g. 1703): „Istumačenje pisnih davidovih, u spivanja slovinska složeno": ali je ovdje jača štokavština. Od god. 1708. ima knjiga Petra Macukatta, pučanina splitskoga: „Život sv. Josafata«, u „slovinski jezik" iztumačena; sjetite se Splićanina Marulića, i znajte, da je god. 1662. opet Splićanin Radovčić prenesao na »slovinski jazik« iztumačenje Symbola, a narječjem čakavskim, kao što sam veli: »za priprostu čeljad, žene i dicu" — pak ćete se čuditi, zašto li 40 godina kasnije pomenuti Petar Macukatt već piše štokavski. Odgovorit će vam Luka Teržić Bišćanin (dakle koreniti Hrvat!), koji g. 1704. pisa knjigu »pokripljenje umirućih«, te u predgovoru izrikom kaže: „govorim pako u ovi knjiga (sic!) po oni način. kako se govori u državi Splitskoj", a to je sasvim valjan jezik noviji iliti štokavski, s ostanci nemnogih starina. Ja ću dakle spojiv jedno s drugim zaključiti, da štokavštini neprokrči puta u knjigu onoga vremena ništa toliko, koliko sama njezina svježa ljepota i obćenitost. G. 1743. izdade Bonačić iz Brača malenu knjižicu »Nauk karstjanski« i on spominje u predgovoru ovako: »Najti ćeš napokon način od govorenja, kî nij u običaju u svakemu mistu od Dalmacije: nemoj zamiriti, molim te; jerbo budući ovi nauk odlučen navlastito za moju crikvu, biše potribno da govorim s onim načinom, s kîm se u mojoj župi govori". Mi se dakle smijemo ponzdati, da imamo pred sobom jezik iz početka 18. vieka, kojim govorahu na otoku Braču; a to nije više najstariji čakavski govor, već uz *ča*, *-l*, i uz kratke genitive ima i novijih oblika: n. pr. ‚duša krstjanskih', *koji* češće nego *ki*, piše: *u njima*, *bez*, *može*, neima *va*, *vaz*, nego *u*, *uz*; piše *medju*, *osudjen*, *čovik*, *ljubavju*; pravi buduće vrieme sa *ću* itd.; znameniti su naposeb oblici: u *ovem* ili *ovemu*, u *parvemu*.

Iz ovih malenih primjera, koji me pretekoše u 18. viek, može čitatelj slutiti, kako se naš jezik sam od sebe razvijao, kako je u njega a ne u pisaca pravi uzrok, da je napokon svuda u knjizi štokavština zavladala; narav sama usadi unj neku neodolivu silu, kojoj se nemože nitko oteti; toli je ugodna, nježna i zamamljiva.

Nu da se povratimo u viek Gundulića i Palmotića, ja držim, da su tada prvi put stali upravo razmišljati o razlikah narječnih našega jezika, te odabirati, što je novije i ljepše, a zabacivati, što se niti obćenitošću niti vanjskom ljepotom neodlikova. Tako se izriekom pripovieda za Palmotića, da je, videći, kako se u Dubrovniku pomiešano s talijanskim i inače izkvareno govori, nastojao, da si pribavi čisti i nepokvareni govor bosanski [1]) izgovora južnoga iliti jekavskoga; a da je to isto i neumrli Gundulić učinio, najbolje nam posvjedočuju njegovi divni umotvori i one svuda po Osmanu razasute reminiscenzije, što dokazuju, da je marljivo i umno crpio iz bistra vrela narodnoga pjesničtva onaj biser-jezik, koji proteče iz njegovih ustiju.

[1]) Cum autem animadverterit linguam slavam ob amplitudinem terrarum et gentium, quas amplectitur, varietatem in plures veluti dialectos dispertitam; genus orationis secutus est, non quidem suis civibus usurpatum quippe qui neque a stirpe Slavi sunt, et assiduo cum Italis caeterisque externis gentibus commercio dictione gaudent peregrinis tum vocibus tum loquendi formulis passim scatente, sed quod vicinis Bosnensibus in usu est, quae gentes ut specie ac dignitate corporis, ita loquendi genere ad gravitatem et elegantiam a natura factae videntur. — St. Gradić, u životopisu Palmotićevu od g. 1670. u Rimu.

Da nebi tkogod ovih rieči krivo razumio, napominjem naročito, da se nije iz Bosne nov jezik niti novo narječje izvodilo, već samo ljepota i pravilnost pojedinih izraza, bilo u slovničkom bilo u rječničkom obziru; a inače niti nebijaše nikakovih razlika. To nam mogu ovdje slučajno posvjedočiti dva vrla svjedoka i istodobnika bosanska, Divković ‚iz Jelašak‘ i Bandulavić Škopljanin: njihov jezik, pun doista krasote i pravilnosti, a od izraza sve samo čisto zlato, sačuva jošter nekoliko starina, koje su bliže obično tako zvanoj čakavštini, nego li štokavštini, kano ti je pravilnost sklonidbena (s istim kratkim kadšto genitivom), nespajanje *j*-a s *t*, gdje jih u starosl. rastavljao ъ (n. p. radostju) itd.; ali i napose izmedju obojice opaža se ta razlika, da je u Bandulavića, koji je dalje prema zapadu (iz Skoplja) više starine, nego li u Divkovića, koji je više prema iztoku iz kladanjske nahije.

Kad su dakle dva najslavnija dubrovačka pjesnika iz susjedne Bosne pravilnije izraze i oblike jezika pouzajmila, učiniše pri podpunoj sviesti, da se tiem pomaže i pjesmotvorom, što bi bili savršeniji, i čitateljem, što bi se naužili većih slasti i ugodnosti; znadjahu pako dobro, da crpe iz svojine, kano što i s protivne strane n. pr. fratar Margitić (Jajčanin) neosjeća nikakovih većih razlika, nego što u predgovoru k „ispoviedi“ pripovieda, da se naš jezik na mnogih mjestih pomiešao s tudjimi „kako u Bosni s jezikom turskim, okraj mora s italijanskim. I kada mi u Bosni govorimo, mnoge turske rieči mećemo i miešamo, tako u Dalmaciji i u Dubrovniku mnoge rieči meću italijanski“. To isto potvrdjuje i ona već na str. 13. Knjiž. navedena bilježka, što veli, da „čisti dubrovački jezik jes isto, što uredjeni bosanski, medju Slovinciem najplemenitiji“.

Mudro se dakle poslužiše naši dubrovački pjesnici danom prilikom, da usavrše svoj posao, a jednakim pravom traže to isto i za nevezani govor ili prozu druga dva za hrvatski jezik prezaslužna muža istoga vremena: B. Kašić i I. Mikalja. Ja ću o Kašićevoj slovnici i Mikaljinom slovniku drugom prilikom obširnije govoriti; ovdje navadjam samo njihovo složno i zajedničko osvjedočenje, a) da je bosanski izgovor najljepši, najpravilniji i najplemenitiji, b) da bi ga valjalo obćenito prigrliti za jezik književni. Prevažne rieči, koje se o tom čitaju u Kašićevu ritualu[1]) glase ovako: Velekrat sam razmišljao i razgovarajući se s drugimi iziskovao, kojim bismo načinom najboljim i najugodnijim mogli upisati i izgovoriti naša besidenja slovinska, nemogosmo nikakova posebita naići, s kojim bi se moglo ne samo svim rusagom, paček ni jednomu samo ugoditi gradu. Jere svaki človik svoga grada govor i besidenje hvali: Hrvat, Dalmatin, Bošnjak, Dubrovčanin, Srbljin. Što ćemo dakle reći i odlučiti? Razborito i razložito scienim ja zaisto i mniem, da oni pisalac, koji hoće štogod upisati naški, ima nastojati, koliko najbolje može, onim govorom upisati, koga on višt u mnozih pozna, da je najopćeniji i koga može svak lašnje razumiti i s koristju pročtiti, neka kakogodir mnozima ugodi. Ovim dakle načinom odlučih ja pismo ovega rituala ili običajnika istomačiti naški, bivši ja govorio i općio s ljudmi od razlicih rusaga slovinskih, hodeći po svitu: i ja sam njih ovaka govorenja razumio i oni su moja: kršćani, rašiani (rišćani?), srblji, poluvirci i turci. Jur dakle, ako ja bosanski upišem ove riči: poslao sam, učio sam, rekao sam, ili take ine, nebranim zato Dalmatinu našemu, da on neobrati na svoj način ove iste riči i inake, ter reče: poslal sam, učil sam, rekal sam; ni manje Dubrovčaninu, da nereče: poslo sam, reko sam; ali gdi ja upišem, što ili šta, nebranim Dalmatinu, da on reče ča: ter tako u inih ričih, koje nebudu upisane nači-

---

[1]) **Ritual rimski, istomacen slovinski po Bartholomeu Kascichiu popu bogoslovçu od druxbae Yesusovae penitenciru apostolskom. U Rimu 1640.**

nom svoga grada ili mista, svak na svoj način navrnuvši slovo kojegodir po svojoj običaji, tako neimamo koriti jedan druzih, veleći da zanose".

Ovako Kašić, a čitatelj doista da će osobitu radost poćutiti, razabrav iz ovih rieči, da misao našega književnoga jedinstva nije nova, nu da je već prije dva i pô vieka s jednakom brigom i istim oduševljenjem zanimala dične spisatelje dubrovačke, kojim su je o novom preporodu iza podužega sanka prigrlili vriedni književnici zagrebački; radost, velim, druži se i s ponosom, što je na dva puta iz našega naroda nikla toli uzvišena pomisao i potreba književne sloge, i što smo po dva puta složni bili ne samo u jednoj misli već takodjer u izboru istih sredstva: to je ujedno najjači dokaz, da smo na pravom putu, koji će nas sigurno dovesti cilju.

Iz navedenih rieči Kašićevih izvodim jošter nov dokaz, kako sam istinu rekao, ustanoviv poglavito načelo, da se mah novijega jezika od iztoka prema zapadu kreće; on nam je najstarijim živim svjedokom, koji putem umovanja izreče, da je koncem 16. vieka Dubrovčanin govorio: poslô sam, rekô sam, dočim se u vrieme Menčetić-Držićevo jamačno jošte obćenje čulo: poslal sam, rekal sam, štono Kašić za svoje doba prisvaja sjevernijim krajevom, a mi ga možemo inimi svjedočanstvi izpraviti, rekav, da se i po zapadnoj Bosni u njegovo doba dielomice ovako govorilo: poslal sam, rekal sam, kako nam dokazuje „Skopljanin" Bandulavić.

Primjer i rieči tolikih uglednika ponukaše takodjer J. Mikalju, da bi se pridržavao u svojem slovniku istih načela, te veli: io hò procurato di mettere in questo dittionario le parole più scelte, et il dialetto più bello; perche si comme nella lingua Italiana, benche vi sia grandissima varietà nel parlare; nulla di meno, quando si scrive, ogn ùn affetta la lingua Toscana ò Romana conoscendo, che quella fra tutte sia la più bella, e che convenghi, che i libri si scrivano in quella. Così anco sono molti e varii li modi di parlare in lingua illirica, ma ogn' ùn dice, che la lingua Bosnese sia la più bella; perciò tutti li scrittori illirici dovrebbero affettarla nel scrivere.. Ovo pisa Mikalja godine 1646. u Rimu, posve u istom duhu s nastojanjem Kašićevim; a vi vidite, da ga je upravo uzor talijanštine sigurnije vodio na pravi put.

Može se reći, da je ovako složno djelovanje izvrstnih umova i putem najpraktičnijim, što se igda pomisliti dade, t. j. milom ljepotom pjesama i ugodnim načinom u prozi pisanih knjiga, pribavilo štokavštini već za 17. i 18. viek, ako ne izključivu pobjedu, to svakako prvo mjesto u knjizi; najmanje dvie trećine književnih proizvoda 17. i 18. vieka pisane su krasnim i pravilnim štokavskim jezikom; dočim čistoj čakavštini nebih znao niti jednoga više primjera naći; ipak je preteżniji izgovor ikavski, nego jekavski, kojega se držahu Dubrovčani.

Da za primjer navedem bošnjaka Dumljanina iz Lipe, Ivana Ančića, koji svoj jezik zove »naš dumanski" iliti općenije ‚ilirički', skroz je izgovora ikavskoga, inače u oblicih dosta pravilan, samo kadšto i veoma riedko podkrade mu se ovaka nagrda, kao što je n. p. na str. 110.:[1]) u vašim sarcimam i voljjami! ili 127.: prid svitovnjim ljudimami!! ima još skoro uviek *šć*: jošće, posvetilišće, očišćen, kršćenje, a opet: na začetju, bludnostju itd., piše često predlog meu, brez; prislov vazdi, drugovja; uz oblik budem stavlja infinitiv: bude slušati, ako li netiti budu (177) itd. Osim one važnosti, koju nam ta knjiga pruža znamenitim jezikom a veoma ružnim pravopisom, napominjem

---

[1]) Porta Coeli II. 1678 u Jakinu.

je i zato, što je evo ovdje već i u hrvatski govor Ančić uveo naziv „jezika iliričkoga", a prije su to zvali, kako rekoh, naški „jezik slovinski" i latinski „lingua illyrica". Neću se prevariti, ako reknem, da ta promjena imena stoji u savezu s onim, osobito od Maura Orbina na dugačko tumačenim i dokazivanim mnienjem o slovjenstvu starih Ilira, početkom 17. vieka:[1]) zato prije ovoga vremena niti nedolazi nigdje taj izraz u naških knjigah; što sam sprieda za Mikaljin rječnik naveo, isto valja i za Kašićev ritual: „istomačen slovinski", prevedeno je „illyrica lingua". Ali Bošnjaci i Slavonci, osobito u 18. vieku, zaljubiše se u taj izraz baš osobito; iz 17. vieka, osim Ančića, ima nekoliko primjera. Dočim najme Divković jošte uviek govori o „slovinskom" ili redje „bosanskom" jeziku, već Posilović i Margitić miešaju jedno s drugiem, ipak i njim je običniji izraz ‚slovinski'; a nesmijemo zaboraviti, da su Bošnjaci ponajviše u Rimu izučili nauke, tomu dakle, što govore o ‚iliričkom' jeziku, naučiše se od tudjinaca. Margitić razlaže to krasno u predgovoru k svojoj knjižici ‚Izpovied', kada veli, da našem jeziku tudjin težko privikne, „a mi naučimo u malo vrimena, u kojegod kraljestvo otidemo". Zatim nastavlja, „što nejednako izgovaramo, to nije čudo. Zašto još u staro vrime, gdi je bio jedan jezik, nisu jednako izgovarali, kako štijemo u muci Isukrstovoj, u Jeruzolimu poznaše svetoga Petra po riči, da nije odanle, nego iz Galileje, a nebudnć daleko od Jeruzolima. Tako u našoj Bosni i u našemu jeziku svaki grad ima svoje rieči i izgovaranje osobito; i zato rečemo: ovo je šokac, ono je ercegovac, ono je boduo; i tako se poznajemo, tko je odaklem; Arnauti iliti Arbanasi reku teke, Dubrovčani reku paraa, prahu; Ercegovci reku: čua sam, bia sam, bolan; Dalmatini reku: ća, zdravo, človik, vlasi; Arkaći reku: mani, čoeče; Bošnjaci reku: belćim, zaer, a to je turski; Šokci reku: kirvo(?) kanjava(?) i tako se jedni drugim šale. Još imena izprominjivana: u Dalmaciji zovu mlivo, muka; u Dubrovuiku zidove zovu miri; u Ercegovini zovu oganj živaljem i tako mnoge druge stvari".

Ja nenapominjem ovih stvari samo od šale, već mislim sasvim ozbiljno, da će čitatelj lako iz njih barem tu liepu i koristnu nauku vaditi, da je hrvatski jezik u 17. vieku (i ova je knjiga upravo iz konca 17. vieka) svestrano naše pisce zanimao, da se skoro nijedan neoprašta s čitateljem, da mu nebi nekoliko rieči primjetio, bilo o krasoti našega jezika, bilo o potrebi književnoga jedinstva, bilo o svojem domaćem narječju, izpričujuć se zajedno, zašto onako piše, kako je u njegovom mjestu navada; tako n. pr. i Margitić veli: „ja onako izgovaram, kako u nas u Jajcu govore"; a budući Jajce u svakom smislu hrvatsko, ja bih mogao odavle opet velik dokaz izvoditi, kad bi trebalo.

U 18. vieku govori Filipović iz Rame (Pripovidanje 1750) uviek o ‚iliričkom' narodu i ‚iliričkom' jeziku; isto tako Dobretić, koji g. 1782. pripovieda, da smo „svi slavnoga iliti iliričkoga" jezika, ali ipak da je težko svakomu ugoditi, jerbo: „škoļjari na jedan način govore, na drugi gradovi pokraj mora, na drugi Dalmatinci, koji su daleko od mora, na drugi Dubrovčani": on sam pisa dakako štokavski (ikavštinom). Mate Zoričić prevede „u slavni jezik ilirički" Aritmetmitku, štampanu god. 1766. u Jakinu; i takovih ima mnogo.

---

[1]) **U starije doba dolazi u dubrovačkih oficijalnih aktih uviek: „littera sclava" i „idioma sclavum" sr. Pucić Spom. II. str. 130.**

Nije se ipak ni sada sasvim zaboravilo na staro hrvatsko ime, premda ga je političko uredjenje posve drugamo prenielo i ograničilo: napomenuti ću n. pr. fratra Dalmatinca Josipa Banovca, koji napisa god. 1747. „pripovidanja“ krasnim štokavskim narječjem ikavskoga izgovora, a veli, da su »složena u dični hrvatski jezik«, ili god. 1759. „Predike“, gdje u predgovoru počima: „Mila moja bratjo Harvaćani“, i zatim govoreći, da ima i nerazumljivih knjiga, koje nisu za one, »koji su od knjige harvaske“, veli o svojem djelu, da je »za Vas Slovinjane, koji neznate druge knjige izvan u svoj harvaski jezik“; a da nebude o tom nikakove sumnje, dodaje umah: „pišem s načinom općenskoga govorenja, da svak more razumiti«, a to je, dodajem ja, narječje štokavsko, izgovora ikavskoga. — Godine 1747. izadje u »Mleczi« knjižica „Pripravljenje za dostojno reći svetu misu“ od Fra Bernard. Pavlovića iz Dubrovnika; i tu se već na naslovu piše »harvaski“ jezik, a u predgovoru spominje: „ovo odlućih i sastavih s pomoćju božjom ovo prem ako i malahno dilo i u harvaski jezik privedoh«. — God. 1768. izadje knjiga »Nauk mladoga misnika“; veli se opet str. 5. „u naš dični harvaski jezik«. — Učeni Angelo della Kosta, pop crkve prvostolne splitske, izdade godine 1788. „Zakon crkovni“, pisan pravilnom štokavštinom i uviek zove jezik imenom hrvatskim. — Lovro Sitović iz Bosne iz Ljubuškoga, sin Turčinov, a kasnije vrlo učen fratar, koji napisa takodjer latinsko-hrvatsku gramatiku (prvo izdanje 1713), govori uviek o jeziku »harvaskom“ itd. a nerazumieva dakako drugoga narječja, van obćenito štokavsko. — Toga ima i više. (Sr. B. Šulek: Srbi i Hrvati, str. 239. u Nevenu 1856.)

Kada se Slavonija oprostila jarma turskoga, pojavi se i ondje početkom i tečajem 18. vieka život književni; što je najstarijih slavonskih spisatelja, (n. pr. župnik djakovački Ivan Grličić), zovu svoj jezik iliričkim ili slavonskim, redje bosanskim (n. pr. Grličić, Katančič), a to nije nego štokavština ikavska, s nekimi osobinami, naročito s množinom turskih rieči: najbitniji slavonizam biti će participij prošl. trpne vrsti na *t*, kao što se u Pavića g. 1764. čita: »od zamrsitog štivenja očistita«! Zatiem rado odbacuju *a* od genit. dočetka: *ga* i u infinitivu *i* (poput čakavaca); u instrum. treće deklin. pišu često *om*: slaboumnostjom, nebrižljivostjom (Pavić); pišu tje, tja mjesto starosl. тнѥ, тн; vole gen. oniju, tiju, sviju neg li onih, tih, svih; vole mlogi, indi, štiti, prez ili brez; kvare sad vrieme 3. osobe na u: prominu m. promine itd. Zanimivo je motriti od sklonidbe polagani napredak u miešanju množnih padeža: 3., 6. i 7., koji se s malo rieči može ovako opisati: u svih cirilskih i glagolskih spomenicih, zatim u starijoj, tako zvanoj čakavskoj periodi našega jezika sve je po pravilu; ali ona šira i polaganija narav, koju naš jezik poznatim načinom svuda voli, njegovo veliko nagnuće k samoglasom u obće, i k *a* napose, što je i povod današnjemu genitivu množ. na *a*: zvizda m. zvizd, mista m. mist itd. — ovo, velim, njegovo svojstvo odlikova rano (valjda u 14—15. vieku) oblike: nama, vama, svima itd. m. nam, vam, svim, ili opet: nami, vami m. nam, vam, i tako miešanje dativa s instrumentalom uhvati korien upravo kod zaimena, a dokazana je istina, da se po deklinaciji zaimena mnogo i rado ravnaju toli imena pridavna koli samostavna; odatle n. p. dativ junacim (prema dobrim) ili instr. zubmi i zubimi (prema timi dobrimi), i dodavši još izmjenu *i* za *a*, evo ovakih kombinacija, ne samo po teoriji, već faktičnih iz živih primjera: s tima ljudmi, s timi ljudim, sa ženami, ženam i ženama. Tako su se pomjerila pomenuta dva padeža već 16. i 17. v. u dalmatinskom to pjesničtvu to prozi; prije ipak u pjesmi nego li u prostom govoru, jerbo su si mnogo naši stari pjesnici u stihovih sliku i stopam za volju dopustili postupajuć upravo nemilice

sa slovničkimi oblici. Ali tko bi smatrao bitnim znakom štokavštine, što danas ovako voli sva tri padeža množ. na ima (ama), vrlo bi se varao, te dokazao, da o promjenah našega jezika baš ništa nezna; jerbo je naša knjiga puna pravilnih oblika uz najčistiju inače štokavštinu još u 16. i 17. vieku; osobito pako moramo razlučiti dativ i instrumental s jedne strane, a lokal s druge, koji se mnogo težje i mnogo kasnije pomjerio tako, da je kod svih dubrovačkih pjesnika Gundulićeve dobe, premda su već izjednačili dativ s instrumentalom, lokal jošte pravilan na *h*. I ovdje izadje miešanje od zaimena osobnih; Gjorgjić, koji inače jošte upotrebljuje pravilni lokal[1]) pisa o zaimenih ovako: „Takodjer premda naši stari obćili su govorit: po nas, pri nas, u nas, o nas, na nas itd., besjedeći ne o prihodjenju neg o boravljenju stanovitu: ja za bit brže razumjen, obrah se ugodit s običajniem sadanjiem besjedovanjem i rieti: u nami, pri nami, u vami, u njima itd.“, a po ovom primjeru, dodajem ja, uzeše u 18. vieku (slabo već koncem 17. vieka) kvariti i lokal samostavnih imena, govoreć i pišuć: u knjigam, knjigama.

Novomu obliku bijaše velikom preporukom i to, što se u lokalu *h* sve to slabije izgovarao, a jezik osjeća, da mu za oznaku padeža treba nekakav exponent: neima ipak u čitavom 18. vieku niti traga nikakvoj dosljednosti, jedan te isti pisac piše sad ovako sad onako, po drugom pravilu ime pridavno, po drugom samostavno. I u tom su, da se na njih povratim, osobiti majstori spisatelji Slavonski, kod kojih sam bez težke muke ubrao evo nekoliko cvjetića: razdrljitima lalokami (6), ovima satirom (3), u kojima, pred svojima puci (Relković), po mudrima i naučnima redovnici (Pavić) itd.

Osim toga dolazi mjestimice rieč ili oblik, što sjeća na stari jezik, koji je nekoč ovuda razgranjeniji bio, a i sada još ga ima, te nas nehotice opominje na tako zvane hrvatske kajkavce. Zato se n. pr. neki Wiegand, rodom Madjar, koji je 14 godina medju tamošnjim narodom živio i jezik učio (a tko nezna, da je u takovih stvarih mnogo puta tudjin objektivniji od domaćega?) tuži u knjižici pisanoj za slavonsku mladež g. 1782. jezikom „slavonskim“ na poznatoga Relkovića i njegovu gramatiku, veleći: „tako od ovoga istoga posla naveden opazio sam u onoj gore rečenoj gramatiki nike riči, koje boljma na horvacki, nego na onaj medju slavonskim i srimskim pukom običajni jezik padaju“.

Najznamenitije glave Slavonaca prošloga vieka jesu Kanižlić i Katančić; obodvojica priznavahu upravo onako, kako nekoč Palmotić u Dubrov-

---

[1]) Na istom mjestu, t. j. u predgovoru „Štiocu“ iz Uzd. Mand. čita se: po riečieh, u uredbah i zakonieh, u mojieh pjesnih, u tudjieh rukah, nasuprot: instr. milostima, zlatniem uzam, tudjiem, latinskiem slovima, dativ: ženama, riečima; a genitiv, gdje je zagrebačko izdanje iz tobožnje etimologije podmetnulo *h*, u starom izdanju (1728) ovako: svojeh podloscnika, od mojeh vremena, od nasijeh szjegnenjeh i poglavitjeh pisalaza, od bolesnivjeh nasljednikaa itd. I opet reče nekakov filologički Nitković negdje onomadne veliku rieč, da tolike smjelosti nije pokazao niti Bopp niti Schleicher u njem. jeziku, kano ja u hrvatskom, što sam izostavio u gen. množ. *h*; pak nam još isti recensent, koji Boppa i Schleichera nije nikad ni vidio, kamo li čitao, prieti tobože ovako: „da wurden sie von der Nation wie von den staatlichen Autoritäten gleichmässig zurückgewiesen“! Nam je predragocjen prostor Književnika, da bi ga punili replikami na ovake „kritike“ i „odgovore“, koji će u znanosti nestati bez traga i glasa.

niku, da i njim valja nastojati na što veću ugladjenost i ljepotu našega jezika, a da je ima najviše u izgovoru bosanskom; zato i zove Katančić svoj jezik „slavno-ilirički, izgovora bosanskoga". A nam evo opet nova dokaza, da se neki trag i slutnja književnoga jedinstva i sada glasno očitovala; samo se mora priznati, da poslije prvoga poroda književnoga u 15. vieku u Dalmaciji, nije nikada toli loše bilo stanje hrv. književnosti i našega jezika, koli na koncu prošloga (18.) i na početku našega (19.) vieka: Katančić n. pr. bijaše vrlo učen muž, neumoran izpitatelj starina, ali dosta slab filolog i pisac; Relković, Lanosović i njihova družina bijahu hvale vriedni domorodci, ali vrlo kukavni gramatici, i njihova djela nisu žalibože za ništa bolje poslužila, van da uzakone neke veoma krupne pogreške, kojih se ostaci još i danas po knjigah povlače.

Ali providnost bdije nad srećom sviju naroda i ona htjede sada pozvati u kolo duševne radinosti novo udo čitavoga tiela — a to su austrijski Srbi.

Ocjena starijih izvora

za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka.

Izpituje **Dr. Fr. Rački.**

II.

Domaći ljeto- i zgodopisi.

(Nadalje.)

3. Toma, arcidjakon Spljetski.

Poslje ljetopisca iz Duklje nebje minulo pol stoljeća, kada u sjedištu prabiskupa zapadnoga Ilirika božje svietlo ugleda mnogo znamenitiji ljetopisac i povjestnik — arcidjakon najme Spljetski, Toma imenom.

Toma rodio se je god. 1200. iz nepoznate porodice.[1]) Početne nauke imao je svršiti u rodnom gradu Spljetu, a po običaju ne samo dalmatinske nego i sve odličnije evropejske mladeži podje u Bolonju u više nauke, gdje su najslavniji one dobe učitelji predavali osobito pravoslovne znanosti mnogobrojnim učenikom, kojih početkom XIII. vieka bijaše na tamošnjem sveučilištu preko deset tisuća.

Toma učio je u Bolonji još godine 1221.[2]), a doživio je ovdje zgodu, koja mu se duboko u srdce udubi. U Bolonju dodje u Kolovozu čudovište one dobe — „čovjek prosto odjeven, neznatna stasa i obraza neliepa", bi-

---

[1]) Dobu svoga narodjenja sam Toma naznačuje u gl. XXXII., hist. Salonit.

[2]) Sliedi iz gl. XXVII.

jaše to osnovatelj novoga reda sv. Franje od Asisia. Ovaj čudnovati pojav u vieku dosta razkošnom svojimi prostimi ali krepkimi, i vlastitim primjerom poduprtimi propoviedmi znao bi oko sebe tako sve zanieti, „da ga je mužko i žensko zaokupljalo navalice, te svaki nastojao bar dotaknuti mu se haljine".

Toma je u Bolonji um rasvietlio i obogatio znanostmi, a srdce oplemenio strogim značajem. Strogost načelâ i neporočnost značaja doniela mu je u životu dosta neprilika osobito kod ljudi mekoputnih i prokšenih.

Vrativši se u domovinu postade Toma najprije svećenikom i gradskim bilježnikom,[1]) zatim kanonikom metropolitskoga kaptola u Spljetu. Od god. 1221. bijaše tude arcibiskupom[2]) Guncel, rodom iz Ugarske, rodjak bana hrvatskoga Gjule, někada križarski redovnik i župnik sv. Stjepana. Guncel bijaše sin plemića Kornelija, ponašanja doduše ugladjena ali ponosna, i duha svjetskoga; čovjek slaba znanja i svoje glave. On nije bio ni najmanje omilio strogomu poslaniku papinskomu Akonciju, poslatu papom Honorijem III. u Ugarsku i Hrvatsku (1221), da ovdje svećenstvo stavi u red i da križarsku vojnu propovieda proti patarenom u Bosni[3]); pače Akoncio „sažalio je crkvu Spljetsku", što je dobila vladiku „tako tvrdokorna i nevješta".

Nije indi čudo, što zbog toli različitih načela arcibiskup nije prijao mladomu kanoniku. Ova neprijazan očitovala se je još većma kod izbora novoga arcidjakona god. 1230. Svećenstvo najme Spljetsko i sav kaptol toliko cienjaše duševne sposobnosti kanonika Tome, da ga je, prem muža od tek 30 godina, jednoglasno izabrao za svoga arcidjakona. Guncela nebijaše tada u Spljetu; vrativši se nije bio zadovoljan s tim izborom, te ga izprva nehtjede potvrditi. Nu, kada uvidi, da je izbor posvema zakonit i da je u cielom svećenstvu za Tomu samo jedan glas, potvrdi izbor, pače sam uvede Tomu u dostojanstvo arcidjakona metropolitske crkve.

Nu do skora dodje arcidjakon u sukob sa svojim nadpastirom i to uslied dužnostî svoga zvanja. Arcidjakon po svom kanoničkom običaju bijaše sveudilj uz biskupa, a u njegovoj odsutnosti upravljaše on biskupijom; s toga se i zove „occulus episcopi". Arcidjakon imadjaše svoje sudište („forum archidiaconale"), komu je bilo podčinjeno svećenstvo biskupije, pače razpravljaše razmirice nastale medju biskupom i arcipopom. Toma htjede ovu vlast upotriebiti u duhu crkvenih zakona, a osobito da uvede red u svećenstvo Spljetsko i da ukloni od njega sve, što nedolikovaše njegovu zvanju. Ali tude stao mu na putu sam arcibiskup. Ovaj ne samo što nehtjede slušati arcidjakona, da „poput dobra pastira bolje bdije nad svojim stadom",

---

[1]) Listinu Spljetsku od 14. Travnja 1227. (kod Lucia: memor. di Traù p. 35.) pisao je „Thomas clericus, notarius Spalat." Budući pod ovim imenom u svih potonjih listinah Spljetskih dolazi naš povjestnik Toma, nedvojim ni najmanje, da ovaj bijaše tada gradskim bilježnikom.

[2]) Cf. Theiner: monum. Hung. I., 31. Idem: monum. Slav. merid. p. 72.

[3]) Mon. Hung. loc. cit. — Hist. Salon. cap. XXVII.

već kada je arcidjakon, nastojeć popraviti od svoje strane lakoumnost Guncela, kaznio neuredna svećenika, tada bi ovaj u arcibiskupa našao zaštitu i podporu. Tim je ugled i upliv arcidjakona dakako mnogo trpio.

Nesklad ovaj med arcibiskupom i Tomom umio je upotriebiti Spljetski arcipop Petar Murić. Ovaj „nemirni čovjek" stavio se je na čelo protivnikom arcidjakona, uzvisivao se je nad njim i nehtijaše slušati ga. Guncelu bijaše to po volji, što se je u kaptol nesklad uvukao, pače pristade uz arcipopa. Petar stade sada još većma buniti arcibiskupa proti Tomi, te ga na to navede, da je počeo javno nasrtati na arcidjakona. Razmirica ova dodje tako daleko, da arcibiskup Tomu obustavi i izobći, pače da proti njemu gradjanstvo i puk pobuni, udari „interdikt" ili crkvenu zabranu na sam Spljet. Uslied ove kazne razdvoji se svećenstvo i stanovničtvo grada; veći dio plemstva i svećenstva bio je za arcidjakona, arcibiskup, većina kanonika i čestı gradjanstva ustade proti arcidjakonu, te dojde do obezčašćenja crkve.

Toma se prizva na sud apostolske stolice i uputi se sa četiri kanonika, svoja privrženika, u Perugiu, gdje se tada (1234) desio papa Grgur IX. Za arcidjakonom pohiti takodjer arcibiskup s arcipopom, primicerom i drugimi protivnici Tome nadajuć se, da će apostolsku stolicu na svoju ruku predobiti. Ali papa odredi Otona, stožernika sv. Nikole „in carcere Tulliano", da sasluša obje stranke. Kardinal uvidivši nevinost arcidjakona, stane nagovarati arcibiskupa, da se nečekav odsude pomiri s Tomom, te ga u buduće smatra kano druga i brata. Na to pristane arcibiskup tim radje, budući ga njegovi privrženici, videć kako je razmirica po njih zlo izpala, malo po malo ostavljahu, vrativši se kući. Tek se ovako oba protivnika pomiriše, dojde poslanik Treguana Trogirskoga, Nikole Hvarskoga i dvaju inih dalmatinskih biskupa s tužbom proti Guncelu a obranom Tome. Vidivši to arcibiskup, odmah se uputi u Spljet, te bi rimska stolica bila ponovila proti njemu iztragu, da se je Tomi uzhtjelo. Nu arcidjakon zadovoljiv se s odpisom papinim, kojim se proglasuje nedužnim i uzpostavlja u svoju čast i službu, vrati se u svoj zavičaj.[1])

Ovdje je Toma opet branio prava kaptola Spljetskoga i učestvovao u svih pokretih rodnoga grada. Tako se godine 1237. porodi razpra med kaptolom Spljetskim i Benediktinskim samostanom sv. Stjepana radi crkve sv. Mihovila kod mora. Toma i kaptol s jedne a opat Milo s druge strane povjerili su dne 20. Siečnja 1238 ovu parnicu na riešenje Ursu, arcidjakonu Trogirskomu, Mati arcipopu Šibeničkomu i Gausimi primiceru Trogirskomu, koji su kaptolu crkvu zbilja dosudili.[2]) Nu mnogo važniji posao čekaše Tomu ove i sliedeće godine (1239). Poslje smrti najme kneza Spljetskoga Petra, koji bijaše ujedno knez Humski, izabran bi za Spljetskoga kneza Grgur, knez Bribirski, koji se kao takav navadja[3]) u listini od 14. Travnja 1227. On bi-

[1]) Ibid. cap. XXXII.
[2]) Carrara: archivio particolare di Spalato pag. 12. 13.
[3]) Ap. Luc. Memor. du Traù p. 37.

jaše najsilniji velikaš hrvatski; muž razborit i hrabar. Nu buduć nemogaše svedjer stanovati u Spljetu, postavi si ondje namjestnika. To je dalo povoda svakojakim neredom, uslied kojih si Spljećani izabraše za kneza Domalda, Grgurova protivnika, a poslje ovoga podje pristašam bogatih knezova Bribirskih za rukom podići na gradsko načelničtvo Grgurova sina Marka. Protivnici ove kneževske obitelji u Spljetu pobuniše Tolena, unuka Humskoga kneza Petra, te medj obima strankama, kano i medj Humom i Spljetom dodje do krvavih razmirica. Uslied toga mnogi miroljubivi gradjani Spljetski, videć kako se pod vladom domaćih knezova nered za neredom radja, „počeše misliti na vladu iz plemena talijanskoga“ („de latino regimine“). Na čelu ovoj stranci stajaše Toma. On „sazvav svećenstvo nagovarao je puk, dokazujuć, da se grad nemože inače urediti nego po upravi talijanskoj; te napokon pristadoše svi, da se ima koji Talijan izabrati za načelnika“.[1])

Toma indi i Miho Madio, u tu svrhu izabrani, uputiše se poslje bogojavljenja g. 1239. u Jakin, kamo prispješe prije uzkrsa. Ovdje izprosiše plemića Gargana de Arscidis za načelnika („potestas“) Spljetskoga uz plaću godišnjih 500 libara. Toma s novim glavarom gradskim doplovi u Spljet dne 15. Svibnja god. 1239, gdje bijahu slavno dočekani. Treći dan t. j. 17. Svibnja položi Gargan u novoj viećnici, kući kneza Grubeše, zakletvu, uredi gradsko poglavarstvo, i ustroji cielu upravu „nalik na talijanske gradove“.[2]) Garganu je zbilja na tom tudjem temelju pošlo za rukom uvesti nutrnji red i mir, poboljšati gradske dohodke, „nenašavši u gradskoj peneznici nikakovih novaca“, svojom strogošću i opreznošću povratiti sjegurnost osobe i imetka, kakove nije već od davna bilo. Novi načelnik uredi takodjer vanjske odnošaje grada, dočim s Trogirom dne 11. Srpnja 1239 utanači mir i savez za medjusobnu obranu,[3]) a smrt liši ga dvaju bližnjih neprijatelja, Tolena najme Humskoga i drugoga Tolena Poljičkoga kneza.

Tako je tudjin bio pozvan, da u Spljetu red i slogu zametne! A što je još znamenitije, Gargan zapovjedi popisati sve običaje dobre, po kojih se grad do tada upravljao; doda još neke zakone, koji mu se činjahu dobri i probitačni, te tako sastavi u knjizi prvi pisani zakonik grada Spljeta, te ga po običaju talijanskom prozva „capitularium“.[4])

Ovoj promjeni grada Spljeta na bolje dao je povoda naš arcidjakon; gradjanstvo bijaše mu zahvalno, a s novim načelnikom tako zadovoljno, da ga tri godine uzastopce potvrdi u toj časti, povisiv mu godišnju plaću na 1300 libara. Gargan stekav povjerenje i privrženost Spljećana udari sliedeće godine (1240) na Omišljane, koji robljahu i plienjahu to po moru to po kopnu; pa jih potuče i prisili na mir, u kom se pod globom od 2000 perpera

---

[1]) Hist. salon. cap. XXXIII.: „Tandem acquieverunt omnes, ut de gente latina potestas eligeretur“.

[2]) Ibid. cap. XXXIV.: „Totum namque regimen ad exemplum italicarum urbium, quae per potestatum regimina gubernantur, ordinavit“.

[3]) Lucius op. cit. p. 39. 40.

[4]) Hist. salon. cap. XXXV.

prisegom odrekoše svakoga plienjenja. S druge strane utanačio je[1]) arcidjakon Toma mir medju Treguanom, biskupom Trogirskim i gradjani Šibeničkimi dne 3. Veljače 1240.

Dočim je to bivalo u Spljetu, stiže sjevernu Evropu velika pošast. Tatari provališe u Rusiju i Poljsku (1240), predjoše u Ugarsku (1241) pod vodjama Batom i Kadanom, kod Šaja potukoše sjedinjenu ugarsku i hrvatsku vojsku, opustošiv Ugarsku podjoše u Hrvatsku za kraljem Belom IV. u potjeru[2]), te u proljeće god. 1242. ukaza se jedan odiel Kadanove vojske pred Spljetom. Svim ovim užasnim prizorom vidok bijaše naš Toma; on je dočekao kralja s cielom pratnjom u Spljetu, on je svojima očima vidio nevolju bjegunaca i divljač Tatara.

Poslje toga bijaše naš Toma opet upleten u promjene, zbivše se medjutim u gradu i crkvi Spljetskoj. Načelnik gradski Gargan probavivši tri godine u Spljetu, vrati se u svoju domovinu, a Spljećani izabraše za načelnika Ivana, mladoga kneza od porodice plemića Krčkih, koji tada dodjoše na glas junačtvom i bogatstvom. Ivan „sliedio je stope Gargana", samo što neimaše dovoljna izkustva. On je već mjeseca Srpnja 1242 bio načelnikom, jer je tada razpravio razmiricu medju nekimi plemići iz Spljeta i Dešom, opatom sv. Stjepana, radi nekih zemalja na otoku Solti.[3]) U ovo vrieme nebijaše već nadbiskupa Guncela živa; za nasljednika izabra kaptol i svećenstvo, uplivom Gargana i ostalih svjetovnjaka, biskupa zagrebačkoga Stjepana, koji se od tada u listinah piše „archielectus Spalatensis". Glavni uzrok, radi koga je bio Stjepan izabran, bijaše taj, da se crkva Spljetska i Zagrebačka združe, jer je nadbiskup Spljetski bio tako osiromašio, da nije mogao prema svomu dostojanstvu kano metropolita živiti. Za takovo združenje brinuo se i kod rimske stolice, o tom nastojao jurve vojvoda hrvatski i brat Belin Koloman, kako vidimo iz lista[4]) pape Grgura IX. od 6. Lipnja 1240. Poslje smrti Guncela scienilo se je tu misao tim oživotvoriti, ako se zagrebački biskup izabere za nadbiskupa spljetskoga. Stjepan bavio se je u vrieme izbora u Spljetu; „bio je bogat zlatom i srebrom, ljubitelj svjetske sjajnosti, čovjek dvorski, naprama svim dobrostiv i uljudan, a čeznuo je za pohvalom ljudskom i priznanjem pučkim".[5]) Vrativši se u Zagreb, poslao je svoje ljude k papi, da bi ovaj potvrdio rečeni izbor; ali je medjutim Grgur IX. preminuo (21. Kolov. 1241), njegov nasljednik Celestin IV. upravljao je crkvom samo od 23. Rujna do 8. Listopada, te poslje duže stanke bijaše izabran Inocencio IV. tek 24. Lipnja g. 1243. Cielo ovo vrieme bila je metropolija spljetska bez pastira, upravljana Tomom arcidjakonom. Izpunjujuć dužnosti svoga zvanja došao je opet u sukob sa svojimi protivnici.

---

[1]) Farlati: Illyr. sacr. IV., 451.

[2]) Obširnije vidi kod I. Kukuljevića: Borba Hrvata s Mongoli i Tatari, strana 28. i sljed.

[3]) Listinu vidi kod Farlata: Illyr. sacr. III., 264.

[4]) Theiner: monum. Hung. I., 178.

[5]) Hist. salon. cap. XLI.

U drugoj najme polovici g. 1242. imao je umrieti Deša, opat sv. Stjepana; monasi toga samostana izabraše mu jednoglasno za nasljednika Leonarda, te ga za potvrdu predložiše Tomi, kano namjestniku arcibiskupa. On pako sa kaptolom uvidivši, da je izbor učinjen po zakonu, potvrdi ga bezodvlačno. Ali taj izbor i potvrda nebijaše mnogim po ćudi, te navališe na načelnika kneza Ivana, kao da arcidjakon počini djelo „načelniku u prkos i na štetu grada“. Načelnik s nezadovoljnici udari u samostan, gdje sjedjahu arcidjakon i kanonici, pograbe Tomu i zlostave. Svjetovnjaci zatim pozvaše na opatstvo nekoga Bisancija iz Pulje. Onaj dan, kada ovaj u Spljet dodje, zametne se borba medju hrvatskom posadom u Klisu i gradjani spljetskimi, u kojoj mnogo njih poginu. Knez Ivan, slab u vladi, dovršiv godinu gradskoga načelničtva, odstupi, a na njegovo mjesto bje izabran Bernardo Tršćanin, „čovjek veledušan, slavohlepan, ratoboran, nu spor u gradjanskih poslovih“.[1])

Godine 1243. zametne se rat izmedju Spljeta i Trogira, komu je povod dala darovnica[2]) kralja Bele IV. od 18. Ožujka 1242 podieljena Trogiranom; ovi bo posegoše svoje ruke na neke zemlje, koje Spljećani držahu za svoje. Bernardo odplovi na bojnih ladjah k Trogiru, uhvati do 50 Trogirana, te jih slavodobitno dovede u Spljet. Nu oba susjedna grada poželiše mir, te primiše posredstvo upravo tada iz Pulje došavšega Fr. Gerarda od Modene i njegovih drugova Pavla i Andrije. Dotičnu listinu,[3]) kojom načelnik Bernardo i vieće spljetsko pred izabranim arcibiskupom spljetskim Stjepanom na otoku Bui pred Trogirom dne 11. Rujna opunovlašćuju rečene redovnike, podpisaše kao svjedoci biskup Treguan i Tomo arcidjakon. I zbilja podje posrednikom za rukom još istoga dana pomiriti oba grada i utanačiti ugovor mira![4])

Jedva je Toma pripomogao, da se gradjanska razmirica mirno dovrši kad al on bude povodom nove bune u Spljetu. Novi najme papa Inocencio IV. nehtjede pristati na izbor Stjepana, biskupa zagrebačkoga; te se uslied toga ovaj zahvali na metropolitskoj časti (1243). Spljetski dakle kaptol i svećenstvo sakupi se u dvoru metropolitskom u četvrtak poslje bogojavljenja g. 1244., pa si po propisu izabere novoga arcibiskupa. Izbor zanimao je i gradsko poglavarstvo i stanovničtvo, te dodje i načelnik gradski. Kanonika izbornika bilo je dvadeset, pa većina skladno dade glasove — Tomi, samo ovaj i još trojica dadoše svoje glasove Treguanu, biskupu trogirskomu. Toma dakle bijaše odabran za Spljetskoga arcibiskupa sa 16 od 20 glasova! Protivnici Tomini to čuvši, pristupiše k načelniku i nastojahu odvratiti ga od ovoga izbora grozeć se, da će se sav grad pobuniti, ako kaptol neodustane od toga izbora. Na čelu nemirnjaka staše pop Fuscus, dočim je primicer Prodan bra-

---

[1]) Ibid. cap. XLII.
[2]) Borba Hrvata str. 76—78.
[3]) Lucius: Memor. di Traù p. 46.
[4]) Čita se kod Carrare: archivio capit. p. 74—76.

nio vitežki izabranika. Načelnik i protivnici Tomini zahtievahu: da kaptol na novo izbor učini, ili da se Toma odrekne, te poslje svakojakih izgreda nastojahu, da ostali izbornici sa pomenutom trojicom pristanu uz biskupa Treguana, „ne kao da bi ga željeli za biskupa, ali da se Toma izključi“.[1])

Tu domaću burnu epizodu nastave Spljećani izvan kuće s Trogirani. Spljećanom bude loša sreća; budu potučeni u krvavih sražajih u četvrtak poslje poklada, četvrtak poslje biele nedjelje i četvrtak u osmini duhovskoj godine 1244. Videći dakle svoju nesreću i neuzdajući se u vlastite sile, pozovu Spljećani u pomoć bana bosanskoga Ninoslava, te ga izabraše za gradskoga kneza. S druge strane utekoše se Trogirani k Beli IV., koji, kako rekosmo, svojom darovnicom dade povoda ovoj razmirici. Budući da su Trogirani u miru prošle godine, posredstvom Fr. Gerarda, popustili bili Spljećanom, uništio je kralj naredbom od 3. Prosinca 1243 sve ugovore, koje su Spljećani od Trogirana silom ili prevarom izmamili.[2]) S toga kralj, dočuvši stanje razmirioca iz ustiju poslanika Trogirskih, zauze se za Trogirane. Izviesti jih[3]), da je naložio Dionizu, vojvodi i banu hrvatskomu, da Spljećanom zapovjedi vratiti one stvari, koje su Trogiranom oteli; drugim pismom, upravljenim u četvrtak poslje uzkrsa iz Budima, nagovara jih, da idu na ruku Aleksandru, županu Kliškomu, koji jim ima pomoć donesti, te jim podjedno obznani, da je isto naložio Stjepanu, banu primorskomu. — U istinu pošalje Bela dvie vojske, jednu s vojvodom Dionizom u Dalmaciju, drugu proti Ninoslavu, banu bosanskomu. Spljećani uplašivši se pošalju poklisare k Beli »izpričujuć se i pokrivajuć liepimi riečmi samu stvar«. Kralj jih odpusti obećajuć sva dobra, nu saželi, da bi si za metropolitu izabrali Hugrina Čazmenskoga predstavnika, primjećujuć, „da će uz njegovu plemenštinu i znanje procvasti crkva, a grad poduprt njegovim savjetom osloboditi se od mnogih neprilika«. Poslanici vrativši se, nagovoriše svoje sugradjane, da izpune želju kraljevu. Oni nadajuć se milosti svoga gospodara, zahtievahu zbilja od arcidjakona Tome i kaptola, da bezodvlačno odrede nov izbor. Arcidjakon „poznavajuć smjelost Hugrina«, opre se tomu zahtjevu opazujuć, da »izbor nesmije se činiti naglo i s bukom svjetovnjačkom«. Na to stranka ugarska izviče Hugrina za arcibiskupa, i upotriebiv kaptolski pečat, obznani taj izbor kralju, došavšemu tada u Hrvatsku, putem svojih punomoćnika. Nu medjutim dodje vojvoda Dioniz s vojskom u Solin, i pokle mu Spljećani nebi htjeli izručiti nekoliko talaca i novaca, udari dne 12. Srpnja 1244 na Spljet i podmetnu vatru sa zapadne strane. Buduć se vatra širila, pošalju uplašeni Spljećani pod večer poklisare k banu. Ovaj pristane tek drugi dan na mir pod uvjetom, da Spljećani plate globu od 600 maraka srebra i predadu u taostvo šest mladih plemića. Spljećani se podvrgnu ovim uvjetom; a nadajuć se zaštiti od Hugrina, zahtievahu od arcidjakona i kaptola, da pristanu uz izbor

---

[1]) Hist. salon. cap. XLV.
[2]) Lucius: Mem. di Traù p. 48.
[3]) Ibid. p. 54.

Hugrina i da po njega pošlju, pače da isti Toma bude u tom poslanstvu. Arcidjakon protivi se izprva; ali popustiv sili, podje u Ugarsku u kraljevski dvor ujedno s Ivanom Vitalijem.

Kralj Bela bijaše veoma zadovoljan, dočuv iz ustiju Tome, da je Hugrin izabran i da je kaptol na to pristao. On ga ujedno imenova knezom grada Spljeta i listinom od 2. Listopada 1244, pokloni županiju Cetinjsku njemu i radi njega crkvi Spljetskoj „za uviek podpunim pravom",[1]) da tim nagradi zasluge, koje si novo izabrani arcibiskup „od djetinstva" za priestol steče. Sliedeće godine 1245. dodje sam kralj u Hrvatsku i Dalmaciju, a s njim i Hugrin. Kod Vrane primi kralj poslanike spljetske i 5000 libara, te odpusti sve uhvaćenike; Hugrin pako s velikom pratnjom dodje u Spljet i nastani se u nadbiskupskom dvoru.

Skoro tri godine nije mogao Hugrin izprositi od rimske stolice dotične potvrde. S toga bje posvećen tek 20. Rujna 1247 u stolnoj crkvi sv. Dujma po biskupih: Treguanu Trogirskomu, Nikoli Hvarskomu, Bartolu Skradinskomu i Pilipu Senjskomu. Bilo mu je tada okolo 40 godina. Nemogavši dočekati se metropolitskoga plašta, posla u Lyon k papi Inocenciu IV. biskupa Senjskoga Pilipa, te po ovom pošalje papa plašt u ruke Bartola Skradinskoga, zapovjediv mu pismom od 9. Ožujka 1248, da ga izruči arcibiskupu i od njega primi prisegu vjernosti.[2])

Hugrin je bio u ostalom čovjek izobražen; troškom svoga strica imenjaka, nadbiskupa Koločkoga, učio je dvanaest godina u Parizu na bogoslovnom fakultetu; bio je takodjer veliki ljubitelj knjiga. Nu s druge strane mnogo je držao do svoje plemenštine; radje se bavio s politikom, nego s crkvom, radje je vidjao oko sebe vojnike, nego li svećenike i učene ljude; a buduć je sjajno živio, nebijahu mu dovoljni crkveni dohodci, te je bio na teret svećenstvu i gradjanstvu. Odmah u početku svoga biskupovanja zavadio se je sa Šibeničani, pače jih izobćio, prem nije imao te vlasti, neprimivši još plašta metropolitskoga. S toga naloži papa Inocencio IV. pismom od 9. Srpnja 1246 biskupu Treguanu, da tu odsudu u ime apostolske stolice ništetnom proglasi.[3]) Isto tako zavadi se radi nekih mlinova s Leonardom, opatom sv. Stjepana; ta razpra bude povjerena arcidjakonu Tomi, Dujmu Forminu i Mihovilu Marciu — pa Toma negledeć na osobu arcibiskupa, dosudi pravdu opatu.[4])

Toma dodje lasno u sukob s Hugrinom; jer ovaj posegnu bezobzirce u prava kaptola, te si medju ostalimi htjede prisvojiti kaptolske desetine. Budući se Toma opro ovomu bezpravju, nastade medju njima neprijateljstvo, koje se utaloži tek na smrtnoj postelji. Hugrin najme umre dne 30. Studen. 1248,[5]) i bi pokopan u dominikanskoj crkvi u Spljetu.

---

[1]) Ap. Farlat. III., 268, 269.
[2]) Ibid. p. 272.
[3]) Ibid. p. 270.
[4]) Ibid. p. 272.
[5]) Sliedi iz gl. XLVII. hist. salonit.

Oni isti biskupi, koji bijahu kod posvećenja Hugrina, bili su došli u Spljet na posvećenje Fr. Ivana dominikana za biskupa Skradinskoga, kada je Hugrin bolovao. Poslje njegove dakle smrti, učini se odmah izbor, pa ovaj isti Ivan bude jednoglasno izabran za nadbiskupa; te se već u jednoj listini[1]) od 22. Prosinca 1248 piše „Joannes Spalatensis archielectus". Za potvrdu izbora poslani su k papi u Lyon kanonik Deša i Drago. Oni prispješe sretno preko Lombardije i papi primjetiše, da bi jim apostolskom vlašću poslao biskupa, ako nebi na izbor privolio. Tako se i zbilo. Papa Inocencio IV. pismom od 30. Travnja 1249, upravljenim na svećenstvo i gradjanstvo Spljetsko javlja, da nije mogao pristati na izbor Ivana, već da imenuje za nadbiskupa Spljetskoga mag. Rogeria, kapelana Ivana sv. Lovre in Lucina i kanonika Zagrebačkoga.[2]) Roger je bio iz Pulje, desio se u Ugarskoj kano kanonik Varadinski u vrieme, kada su Tatari u nju provalili; došao je u njihovo sužanjstvo, iz koga poslje dviju godina izmače; onda podje u Rim, gdje napisa „miserabile carmen, seu historia super destructione regni Hungariae temporibus Bellae IV. a Tartaris facta".[3]) Iz Rima išao je s kardinalom Ivanom u Lyon, upoznao se s papom i tako postade prabiskupom Dalmacije i Hrvatske. Kao takav uputi se najprije preko Lombardije, Mletaka i Oglaja, gdje ga patrijar Bertoldo gostoljubivo primi, u Ugarsku kralju Beli. Ovomu nebijaše po volji, što je Roger bez upliva, pače znanja hrvatsko-ugarskoga dvora postao arcibiskupom; ali se nehtjede oprieti tomu imenovanju. S toga Roger iz Ugarske krene u Dalmaciju i druge nedjelje korizmene god. 1250. unidje u Spljet s velikom pratnjom.[4]) On je veoma ljubio sjajnost, bio gostoljubiv i nastojaše imetak arcibiskupski u red staviti i umnožati. Bi reć, da je s Tomom u skladu živio, te ga rado vidjao oko sebe. Tako kada je Roger 6. Rujna 1251 posjetio i pregledao samostan sv. Stjepana, bio je u družtvu njegovu i Toma, pa ovom prigodom naloži, da se listine samostana imadu točno prepisati u jednu knjigu.[5])

Ove iste godine dodje u Hrvatsku i Dalmaciju opet kralj Bela. Najprije bavio se nekoliko dana kod sv. Petra medju Trogirom i Spljetom; zatim doplovi u Spljet i odsjede u kući Nikole Dujmića. Tuder je gradjanom prigovarao, što su za arcibiskupa izabrali „čovjeka strana i nepoznata", te mu moradoše priseći, da u buduće neće toga činiti. U ostalom kralj se Rogeru ljubezan ukazivao.

Od sada nekoliko godina neimamo pobližih viesti o javnom djelovanju arcidjakona, samo neke listine čine o njem spomen. Tako svjedoči u jednoj od god. 1252. Stanimir arcipop Šibenički pred arcidjakonom Tomom i obvezuje se, da će svećenstvo Šibeničko dužno biti pokorno biskupu Trogirskomu[6]);

---

1) Ap. Farlati III., 273.
2) Theiner: monum. Slavor. merid. p. 78.
3) Schwandtner: scriptores reg. hung. I., 292—325.
4) Hist. Salonit. cap. XLVIII.
5) Farlati III., 276.
6) Lucius: memor. di Traù p. 73.

u listini od 24. Veljače 1256 arcibiskup Roger izpoviеda, da je po zapoviedi papinoj primio putem arcidjakona Tome od samostana dominikanskoga 13 lira i 5 soldina;[1]) godine 1258. dne 5. Listopada utanačio je Toma s nekom Dragenom ugovor u ime kaptola.[2])

Ali opet dodje zgoda, da bude Toma posrednikom medju krunom i Spljetskim gradjanstvom. Kralj naime Bela IV. odrediv starijega sina Stjepana, bivšega vojvodu hrvatskoga, za vojvodu erdeljskoga, imenova mladjega sina Belu vojvodom hrvatskim, te mu ujedno podieli županiju Vukovsku, Baranjsku, Šimežku, Saladsku i Željeznu, koji posjed uze u zaštitu apostolske stolice papa Vrban IV. bulom od 21. Prosinca 1263.[3]) Novi vojvoda hrvatski bio je još mlad, s toga pratila ga u Hrvatsku i Dalmaciju mati i kraljica Marija, kći grčkoga cara Theod. Laskara, koja se za navale Tatara bavila duže u Dalmaciji i dobro poznavala tamošnje okolnosti. U Kninu je kraljica držala sabor i ovdje od hrvatskih velikaša primila prisegu vjernosti i obični poklon svomu sinu i vojvodi. Dogodi se u to vrieme, da se Spljećani zavade s kraljevskom posadom u Klisi, kojom prigodom padoše dva momka od posade. Spljećani pobojavši se kraljice pošalju k njoj poklisare, da joj taj čin opravdaju. Nu ona nezatajiv svoga gnjeva uputi se u Klisu. Tuder ju nastojahu ublažiti i Roger i gradjani Spljetski, ali se ona grozijaše osvetom, te se zbilja neumiri, dok njezini izaslanici nedovedoše pet odličnih gradjana, prevarom uhvaćenih, koje čini baciti u tamnicu. Kralj Bela bio je nezadovoljan, što se kraljica u Dalmaciji tako osorno vlada, te ju putem dvaju redovnika pozva u Ugarsku. Ona se vrati tada preko Knina, kamo i zasužnjene Spljećane prenese, u domovinu. Na to Spljet odluči k Beli poslati poklisare, da se prituže proti ovoj samovolji; izabraše dakle Tomu arcidjakona i Marina Bonu, koji se uputiše u Ugarsku. Nu to poslaničtvo neuspje; jer kralj, Marijom zlo upućen, nehtjede pustiti na slobodu zatamničenih Spljećana prije, nego li mu grad predade u taostvo 24 odličnija gradjanina. Jedva se vrati kući Toma s Bonom, dodje u Spljet hrvatski ban Rolando u ime kralja, koji u istu svrhu zahtievaše bar dvanaest talaca. Spljećani iz nužde pristaše na to. S toga kada je kralj s kraljicom kroz gornju Hrvatsku došao, (1265) u Bihać u kotaru Trogirskom,[4]) poslaše mu Spljećani u taostvo dvanaest mladića putem arcidjakona, Dujma Kasara i Nikole Dujmića. Na uzkrs

[1]) Farlati III., 279.

[2]) Carrara: archiv. capit. p. 15.

[3]) Theiner: Monum. hung. I., 255.

[4]) Hist. Salonit. cap. LI.: „Cum rex cum regina descendissent per Sclavoniam et consedissent in oppido, quod Bihichium appellatur, miserunt Spalatenses...“ U smislu najme darovnice kralja Bele IV. od 18. Ožujka 1242 (Kukuljević: Borba Hrvata itd. str. 75—78), po kojoj je „villa Biacij cum teritorio suo“ bila Trogirska. Ovo je onaj isti Bihać, koji se napominje već u listinah hrvatskih narodnih knezova. Dojakošnji naši povjestnici mišljahu, da je kralj Bela došao u sadanji bosanski Bihać. Ali ova misao nedade se poduprieti ni jednim dokazom; dočim za dalmatinski Bihać govore sve tadanje okolnosti, kao i onaj odnošaj kralja Bele naprama Trogiru.

god. 1265. izmučiše poslanici taoce, kralj pusti na slobodu onih pet gradjana a poslanici vratiše se u Spljet s banom Rolandom, koga gradjani bješe izabrali za svoga kneza.

Malo kašnje t. j. 14. Travnja 1266. preminu arcibiskup Roger, a nasljednik mu bijaše Ivan, redovnik sv. Franje. O Tomi arcidjakonu govori još listina[1]) od 14. Listopada 1267, kojom knez Rolando i sudci Spljetski na Tomu i kaptol prenašaju pravo pokroviteljstva na crkvu sv. Lovre. Nekoliko mjeseci poslje toga čina umre arcidjakon Toma dne VIII. Svibnja 1268 u 68. godini svoje dobe i sahranjen bje u Spljetu u crkvi sv. Franje, gdje se na njegovu grobu čita taj nadpis:

„Doctrinam Christi docet archidiaconus iste,
Thomas, hanc tenuit moribus et docuit:
Mundum sperne, fuge vitium, carnem preme, luge,
Pro vitae fruge lubrica bona fuge.
Spalatum dedit ortum, quo vita recedit,
Dum mors succedit, vitae meae gloria cedit,
Hic ne vermis edit, sic iuri mortis obedit
Corpus quod laedit, animamve qui sibi credit.
A. D. MCCLXVIII. men. madii VIII. die intrante."

Ovo je u kratko životopis Tome arcidjakona. Možebit će se gdjekomu čitaocu i ove crtice vidjeti predugačke u razpravi, koja ima samo historičku vriednost ocieniti ljetopisce i povjestnike naše srednjega vieka. Nu ja sam taj životopis ponešto obširnije ovdje izveo iz dvaju razloga; jer sam osvjedočen: prvo: da bez poznavanja sudbine ljetopisca, njegova javna djelovanja i okolnosti, u kojih se kretao, nemože mu se svestrano ocieniti spomenik, koga nam ostavi; a drugo: jer popunjujuć iz listina suvremenih životopis Tomin možemo u njegovo književno djelo kronologički red uvesti.

Sada prelazimo na književno, imenito historičko djelovanje arcidjakona Tome.

Dalmatinski povjestnik Lučić († 3. Siečnja 1679) dobio je od patricija Spljetskoga Petra Cindrića rukopis, koji počima ovako: „incipit istoria salonitanorum pontificum atque spalatensium", te ga ujedno s drugimi spisi ostavio biblioteci Vatikanskoj, gdje se sada pod br. 7019 čuva. O tom rukopisu veli sam Lučić ovo: „hoc est antiquissimum exemplum historiae Thomae archidiaconi Spalatensis, quam post opus meum de regno Dalmatiae et Croatiae cum caeteris rerum dalmaticarum scriptoribus nondum impressis edidi; cum autem ipse Thomas mortuus sit anno domini 1268, ut in notis ad eundem animaduerti, paulo post eius mortem scriptum esse debuit, ut ex charactere et carta colligitur. In ipsius autem editione secutus sum exemplum manu Petri Cindri patritii Spalatensis viri doctissimi et accuratissimi exaratum, qui hoc codice in eo excribendo usus est erroresque orthographiae correxit".

[2]) Farlati III., 282.

Lučić dakle misli, da je taj »najstariji primjerak« Tomine poviesti bio pisan „malo poslje smrti“ piščeve, još negdje XIII. vieka. Ja sam Vatikanski rukopis svestrano pregledao, proučio paleografičke biljege i razpitao ine vještake, te se slažem s Lučićem u toliko, u koliko ovaj „primjerak“ bijaše zbilja pisan ili još XIII. ili najkašnje u prvoj polovici XIV. vieka. Obzirom na posljednju dobu primjetiti mi je, da mi u ruke dodje u istoj knjižnici autograf slavnoga Petrarke (1304—1347), sa kojim navedeni „primjerak“ Tomine poviesti ima jednake paleografičke biljege.[1])

Lučić, kako sâm izpovieda, nije se ovim »primjerkom« služio kod izdavanja Tomine poviesti, objelodanjene godine 1666. u Amsterdamu kod Ivana Blaeva,[2]) već mu tada bijaše pri ruci vjeran prepis Cindrićev. Lučićevo izdavanje otisnuo je poznati I. G. Schwandtner.[3]) Ova ista Tomina poviest pokraćena je u talijanskom prievodu u rukopisu sjemeništne knjižnice u Mletcih i ovdje god. 1843. tiskom objelodanjena.[4])

Toliko o rukopisih i izdavanjih Tomine poviesti.

Već u najstarijem rukopisu Vatikanskom razdieljena je ova poviest u 51 glavu, koja dovršuje sa smrću arcibiskupa Rogera dne 14. Travnja 1266. Toma je imao svoju poviest dočeti ili ove godine t. j. dvie godine prije svoje smrti, ili pako nehtjede bilježiti zgode, zbivše se za Rogerova nasljednika Ivana. Toma indi, da se osvrnem tude na glavna plemena slovjenska, bijaše suvremenik českomu sastavljaocu mršavih, a nedavno izdatih „Pražkih ljetopisa“,[5]) poljskomu povjestniku Vinku Kadlubku († 1223) od godine 1207. biskupu Krakovskomu,[6]) te ruskim nastavljačem Neştorova ljetopisa.

U istom najstarijem Vatikanskom rukopisu čita se na kraju kao dodatak jednom te istom rukom pisan: „memoriale bonae memoriae domini Thomae q(uondam) archidiaconi, ecclesiae spalat.« O tom velevažnom dodatku progovorit ću kašnje nešto obširnije.

Da historičku vriednost Tomine zaostavštine uzmognem ocieniti, valja mi cielu obranu u dvie česti odieliti, od kojih prva dosiže do gl. XXIV., te pripovieda zgode, zbivše se do Tome, druga pako od gl. XXIV. do kraja, pripovieda zgode, zbivše se za vrieme samoga Tome, koji počam od gl. XXXI. pripovieda sve, što je sam doživio i gdje s veće strane sam sudjelovaše. Zgodam u drugoj česti Toma je svjedok suvremeni, pače u mnogom obziru očevidac.

---

1) U knjižnici kneza Fanfonje-Garanjina u Trogiru ima takodjer vrlo star rukopis Tomine poviesti.

2) De regno Dalm, et Croat, libri sex. p. 310—370.

3) Scriptores rer. hung. Lips. 1746—1748. Vol. III., p. 532—635.

4) Tommaso arcid. della chiesa di Spalato. Venezia 1843.

5) Annales Pragenses ap. Pertz: monum. hist. Germ. V., 119—121.

6) Učeni Przeździedcki objelodani ju god. 1862. u Krakovu na temelju najstarijega rukopisa u c. knjižnici Bečkoj pod naslovom: „Mag. Vincenti, episcopi Cracoviensis, chronica Polonorum“.

S toga ćemo lasno riešiti pitanje o vjerodostojnosti ove druge česti. Toma bo mogao je biti dobro obaviešten o zgodah, koje ovdje pripovieda; imao je dovoljnih umnih svojstva i istinoljubja, da ove zgode dobro shvati i vjerno napiše i izpripovieda. Tko god naime pročita gl. XXXII.—LI., uvidjet će, da se u njih bilježe zgode crkve i grada Spljeta, koje se razvijahu ne samo pred očima arcidjakona, nego pače on jih u mnogom obziru rukovodjaše. Toma je sam imao razpru s arcibiskupom Guncelom (gl. XXXII.); on je dao savjet za izbor Gargana i podupirao njegova nastojanja o razvitku blagostanja u Spljetu (XXXIII—XXXVI.); on je gledao bjegunce ugarske i hrvatske pred Tatari i ove vidio pred zidinami u Spljetu (XXXVII—XL.); kod nereda dogodivših se prigodom izbora novoga opata samostana sv. Stjepana (XLII.), on je sam koješta trpio; sukob i rat medju Trogirom i Spljetom (XLIV., XLVI., XLVII.), izjednačio je on sam svojim posredničtvom; kod nereda pri izboru arcibiskupa, poslje kako se zahvali Stjepan (XLV.), on je bio pritoman, pače pobuna ona ticala se je njegove osobe ponajviše; sukob izmedju Spljećana i kraljice Marije on je svojim poslanstvom sravnao, u kratko: skoro sva pripoviest iza gl. XXXII. t. j. god. 1230. vrti se okolo osobe našega Tome. Ono pako, što piše od gl. XXIV. do XXXII., pada u dobu djetinstva ili mladosti Tomine, te je od vjerodostojnih svjedoka upravo tako mogao biti izviešten, kao što bijaše od vještaka izviešten o ćudi plemena Tatarskoga i djelih po njih počinjenih izvan Dalmacije.[1]) Ovo može tim stalnije tvrditi, čim u rečenih glavah govori o rodnom gradu Spljetu i pastirih njegovih: kano Bernardu (XXIV.) i Guncelu (XXVII.). o razmiricah grada s Bribirskimi i Cetinjskimi (XXVIII—XXXI.) knezovi, ili pako o inih zgodah, koje stajahu u savezu sa sudbinom grada Spljeta. Iz ovoga obzira, da se laglje razumije, kako su Mletačke galije razorile kulu arcibiskupovu pod Spljetom, pripovieda (XXV) Toma, kako su isti Mletčani pod štitom križarskim razorili (1203) oporni Zadar. Na isti način pripoviedajuć o došašću kralja Andrije II. (1217) u Spljet prigodom križarskoga pohoda u iztok, zabilježio je Toma ine zgode (XXVI) s ovim skopčane.

Toma je indi pišuć drugi dio svoje poviesti stao posve na domaćem, Spljetskom zemljištu. Nu i prvi dio pišuć imao je glavno pred očima Spljet i njegovu crkvu, te je ostale zgode samo mimogrede nanizao oko sudbine i prošlosti svoga zavičaja; o tom ćemo se osvjedočiti, svrnemo li u kratko okom na prve dvadeset i tri glave. Pokle je Toma ovdje naveo najprije nekoliko crtica o Dalmaciji i Solinu, te o postanku Spljeta za rimskoga gospodstva (I., II., IV.) pripovieda: kako je postala metropolija u Solinu, kakovu sudbinu ondje doživila, te kako je iza razorena Solina (III., VI—IX.) prenešena u novo naseljeni Spljet (X—XII). Sada nastavlja razlagati prošlost Solinske stolice u Spljetu, te navadja, u kakovu bijaše stanju za vlade hrvatskih knezova i kraljeva (XIII), kako se odciepiše od nje biskupije gornje

[1]) To sâm izpovieda u gl. XXXVIII.: „Prout ab his audire potui, qui rem curiosius indagarunt“.

Dalmacije pod metropolijom u Baru (XV), kako li postade u Zadru nadbiskupija (XIX), u Hvaru pako nova biskupija (XX). Navadja napokon djelovanje nekih arcibiskupa, kano: Lovre (XVI), Manassa (XVIII), Rajnera (XXII), te jednoga i drugoga Petra (XXIII). U ove strogo crkvene viesti upliće Toma još ine državne za razjašnjenje prvih; tako odlučiv pripoviedati, kako su Splječani došli u odnošaj s ugarskimi kraljevi, pripovieda najprije, kako su ovi došli na priestol hrvatski (XVII), a tomu predpostavlja opet crtice (XIV) o došašću Madjara u Panoniju. Isto tako da razjasni zgode svoga zavičaja pripovieda (XXI) o sukobu Spljeta s hrvatskim vojvodom Reljom.

Već iz ovih redaka, ali još bolje iz samoga djela, pazljivi štioc može naslutiti svrhu, koju htjede arcidjakon postići, pišuć poviest crkve Solinske i Spljetske. Tomi najme nemogaše biti ina svrha, nego da svojim zemljakom opiše sudbinu prabiskupske crkve ciele Hrvatske i Dalmacije; najpače da vjerno zabilježi zgode, koje se u tom pogledu razvijahu pred njegovim očima, pa da nepropusti zabilježiti sve što se znamenitije sluči i u nekakovu savezu stoji s crkvom nekada Solinskom, kašnje Spljetskom. Poviest ove crkve bijaše mu glavna, državne zgode, koje se iste crkve dodirnuše, bijaše mu podredjena svrha. Ovo isto tvrdi nadpis djela jurve u najstarijem rukopisu. Obzirom pako na dobu, sudeć po obsegu, koga Toma namieni suvremenoj i starijoj poviesti, rekao bi, da htjede glavno bilježiti zgode crkve Spljetske od 1200—1268. godine.

Sada poznamo svrhu i namjeru Tome kod pisanja svoje poviesti. Pita se dakle: u koliko je on umio i htio upotriebiti i zbilja upotriebio sva sredstva, vodeća k ovoj svrsi?

Toma, učenik visokih i tada slovećih škola Bolonjskih, bijaše u smislu one dobe svestrano izobražen čovjek, kako malo tko od njegovih zemljaka. Svojim izvanjskim položajem, kao prvi dostojanstvenik u metropolitskom kaptolu, kao kandidat za stolicu nadbiskupsku, kao jedan od najodličnijih gradjana najslavnijega grada u Dalmaciji, mogao je bistro pregledati obzorje, crkveno i političko, svoje domovine. Ova umna svojstva kitio je pošten bez priekora, strog brez obzira i pravdoljubiv značaj, koji u koliko mu novih pro tivnika probudi, toliko mu porodi povjerenja u gradjana Spljetskih, da su se dragovoljno u svih znamenitijih gradjanskih poslovih pokoravali njegovu razboritu rukovodstvu. On je često posredovao izmedju svoga zavičaja i bližnjih dalmatinskih gradova, izmedju zemljaka si i svietle krune, te bijaše dobro primljen toli u kraljevskom dvoru kano poslanik koli kod rimske stolice kao tužitelj. Nije si laskao doisto, ako si sam dade svjedočanstvo:[1]) „erat autem archidiaconus competenti scientia preditus et in executione sui officii, prout ei possibile erat, satis fervidus et intentus: amator iustitiae, nequitiae detestator, nimioque zelabat affectu, ut sanctorum servarentur statuta et in ecclesiasticis negotiis secundum deum totius iustitiae vigeret norma“.

[1]) Ibid. cap. XXXII.

U tom obziru Tomi, kano mužu izobraženu, kano svećeniku uzornu, kano dostojanstveniku strogu i pravdoljubivu, kano vjernu gradjaninu, neima prigovora. Ali ovdje, gdje se ocjenjuje arcidjakon kano pisac, pripomenuti valja nagnuće njegova srdca, koje imade priličan upliv u duh i sadržaj samoga djela. Toma najme pokazuje izključivu ljubav za sviet romanski, on je štovatelj latinske i talijanske prošlosti i njihove prosvjete; što mu u ostalom nebi prigovarali, kada bi bio pozornijim okom pratio pokret i razvitak naroda hrvatskoga, koji mu je ipak najbliži bio, paće vidio ga u sried svoga zavičaja. Toma je s nekim ponosom držao, da su stanovnici primorske Dalmacije čisti Latini,[1]) te je svoje sugradjane vazda razlikovao od Hrvata.[2]) On očituje protivnički duh slovjenštini u crkvi[3]) a slovjenskim institucijam u Spljetu. U posljednjem obziru nije rado vidjao hrvatske muževe na čelu grada,[4]) a još manje ustroj municipija hrvatskih. Toma, kako gore vidismo, bijaše kolovodja one stranke, koja mišljaše, da neće biti blagostanja u Spljetu, dok mu Talijan nebude načelnikom i dok se neustroji u njem vlada poput municipija talijanskih.[5]) U gradovih dalmatinskih proviruju ono doba dvie stranke: jedna narodna hrvatska, druga ovoj protivna, koja se negdje sakrivala pod zaštitu municipalnih povlastica i branila čim veću neodvisnost gradsku od kraljeva ugarsko-hrvatskih i njihovih organa; dočim se drugdje otvoreno uticala svakom prilikom pod grivu lava sv. Marka. Ovo bivaše osobito u Zadru, pa naš Toma tamošnje privrženike hrvatske žigosa nevjerstvom proti republici;[6]) dočim autonomiju Spljeta naprama kruni brani starimi povlasticami.[7])

Uz ovakova umna svojstva, uz onoliko pravdoljubje, koje Tomu riesi, može se uzeti, da je on vjerno pobilježio zgode, u kojih je on sam toliko učestvovao, te se možemo pouzdati u vjerodostojnost glave XXXII—LI; on je paće kano mladić od 17 i dalje godina vidio, što pripovieda u gl. XXVI—XXXI, a od vidoka mogao čuti, što se zbude u njegovu djetinstvu i što pripovieda u gl. XXIV, XXV. Istinitost druge česti Tomine poviesti potvrdjuju potanko preostale nam suvremene listine, od kojih neke navedosmo u njegovu životopisu. Tomina poviest i listine popunjuju se uzajemno, te će naš povjestnik po obiju lasno narisati vjernu sliku dalmatinske, osobito spljetske, a donekle i čisto hrvatske prošlosti od god. 1200—1268.

Dočim arcidjakon u drugoj česti samo bilježi suvremene zgode, u prvoj je on povjestnik, komu je služiti se historičkimi izvori, pa prema ovim ima se ocieniti i njegov rad. U starijem zemljo- i narodopisu Toma sliedi nazore, koji su u njegovo doba obćenito vladali. On mieša Dalmaciju, Ilirik i Liburniju u jedno, Dalmacija dolazi mu od grada „Delmis“, Liburnija od „vrsti gusarske ladje“, „Illyris“ od neke kraljice Amazonske, pramatere naroda Ilirskoga. Po Tomi protezala se je u njegovo doba Dalmacija uz more od

---

1) Ibid. cap. VII. 2) Ibid. cap. XL. 3) Ibid. cap, XVI.
4) Ibid. cap. XXI. 5) Ibid. cap. XXXIII. 6) Ibid. cap. XLIII.
7) Cf. cap. LI.

Drača do Kvarnerskoga zalieva, od koga u nutrnjoj zemlji je „oppidum Stridonis“, rodno mjesto sv. Jerolima. On dieli takodjer Dalmaciju na dvoje, na gornju i dolnju, te se u pojmu i deobi Dalmacije slaže podpunoma s Dukljanskim popom.[1]) Ali Dalmacija zasizala mu je nekada dublje u kopno, te je zauzimala još Hrvatsku.[2]) „Croatia“ zvala se nekada „Curetia“, a „Chroatae“ = „Curetes“, koje već Lucanus napominje;[3]) „Curetes“ pako ili „Corybantes“ dobiše ime od lat. „currentes et instabiles“, jer tecijahu i skitahu se po planinah neimajući stalna sjedišta. Hrvati jesu po Tomi prasjedioci zemlje Hrvatske, uz koje u primorju dalmatinskom obitavahu od nekada „Latini“. K Hrvatom na jug dodjoše „iz strana Njemačke i Poljske“ pod vojvodom Totilom „Gothi“, pleme slovjensko, te pomješavši se s Hrvati „postadoše jedan narod, srodan u životu i običaju te jednoga jezika“. Oni bijahu Arijani, pa za to proganjahu Latine katolike. Vojvoda Gothâ, glavar ciele Slavonije, udari na Solin i razori ga. Solinjani najprije razbjegoše se po otocih Dalmatinskih, imenito na Soltu, Brač, Hvar i Krkar,[4]) zatim neki vratiše se u zavičaj naseliv se u Spljetu, drugi nastaniše se u Zadru. Odavle vidi se, da Toma jednako s popom Dukljaninom misli o Gothih, njihovu došašću na jug, njihovu plemenu, njihovom osvojenju Dalmacije itd. Nu ako se ono, što Toma pripovieda o Gothih, prenese na Hrvate, tada se u jezgri i bitnosti slaže s onim izvješćem o doseobi naroda Hrvatskoga u Ilirik, koje razložih u razpravi o Konstantinu Porphyrogenti. Toma na dalje popunjuje poviest o pokrštenju Hrvata ili njegovih Gotha,[5]) te ovdje već stoji na čvršćih temeljih historičkih. Tuder možemo vjerovati njegovomu očitovanju o izvorih, koje imadijaše pred sobom: „nos vero, ut in praecedentibus, partim scripta, partim opiniones sequentes conemur exponere“.[6]) Medju ove možemo pribrojiti starodavno žiće[7]) pape Ivana IV. i predavanja crkve Spljetske, koji se s razvitkom poviesti jugoslovjenske prve polovice VII. vieka podpunoma slažu.

Ako dakle ethnografičke nazove odbijemo na račun slabu stanju, u kom ova znanost u ono doba, pače do našega stoljeća bijaše, moći ćemo se poslužiti takodjer VII—XII. glavom Solinske poviesti, koje nam po nešto razlažu, kako se je kršćanstvo (kod Tome katoličtvo naprama arijskomu kršćanstvu) primilo naroda hrvatskoga (rel. gothskoga) i kako se je osnovala država hrvatska na temelju kršćanskom.

U sljedećih glavah nalazimo našega povjestnika još opreznijim. U glavi XIII. navadja od starijih nadbiskupa t. j. IX. i X. stoljeća samo one „de quibus extat memoria“, pa šta je za nas znamenitije uz biskupe na-

---

1) Cf. cap. I. XV.
2) Ibid. c. I.: „Dalmatia dicebatur olim largius, censebatur enim cum Chrovatia una Provincia“. 3) Ibid. cap. VII. 4) Ibid. cap. VIII.
5) Ibid. cap. VIII, XI, XII.
6) Ibid. cap. VII.
7) Vita Joannis IV. ap. Anastas. de vitis pontif. Roman. ed. Blanchini Romae 1718, I. 123.

pominje i suvremene vladaoce hrvatske.[1]) Iz ove kano i sljedećih glava XIV—XVI. možemo izvoditi ove arcibiskupe Spljetske i suvremene jim vladaoce po ljetopisu Tominu:

arcib. Justin (840)	
„ Marin	knez Branimir (879, 880),
„ Ivan (914)	„ Tomislav,
„ Martin (970)	kralj „Dircislauus“,
„ Petar (1015)[2])	
„ Pavao	„ „Crescimirus“,
„ Dabral (1030)[3])	
„ Lovro[5]) (1060 † oko g. 1099)	„ Stjepan, „ „Crescimirus“, „ „Suinimirus“.

Prem je Toma u izbrajanju hrvatskih vladara mnogo oprezniji od ljetopisca Dukljanina i Krajnskoga, te se čuva popunjavati na svoju ruku one pukotine, koje mu ostaviše vjerodostojni spomenici; prem Toma i arcibiskupe i vladare u takovu obliku navadja, kao da je pred očima imao suvremene listine: gore navedeni imenik nije ipak ni točan ni podpun. Knez Branimir poznat nam je iz listina pape Ivana VIII. od 4. Lipnja 879. i od god. 880;[6]) medju Branimirom i Tomislavom poznat nam je Mutimir iz njegove vlastite listine od 28. Rujna 892;[7]) zatim iz listine kralja Petra Krešimira znamo,[8]) da je pred Držislavom vladao otac mu Krešimir (II.), a poslje Držislava braća mu Svetoslav, Krešimir i Gojslav, od kojih Toma napominje samo Krešimira početkom XI. vieka. Polag Ivana arcidjakona Goričkoga[9]) bio bi Krešimir preminuo god. 1035., a po glasu rečene listine i Tome arcidjakona sliedio ga Stjepan, otac Petra Krešimira, koga Toma samo jednim imenom, veoma obljubljenim u kraljevskoj obitelji hrvatskoj, naziva. Godinâ kraljevanja Stjepanova naš pisac neopredjeljuje točno,

---

[1]) Cap. XIII: „Justinus archiep. extitit a. inc. 840. Marinus archiep. fuit tempore Caroli regis (III., 880—887) et Branimiri ducis Sclavoniae. Joannes archiep. fuit a. d. 914. tempore Tamislavi ducis. Martinus archiepis. fuit a. d. 970 tempore Theodosii imperatoris (mjesto Joannis Tzimisces) et Dircislavi regis“.

[2]) Cap. XIV: „Petrus aepp. fuit a. d. 1015 tempore Basilii et Constantini imperatorum Constantinopolit. (976—1025) et Crescimiri eorum patritii et regis Croatorum“.

[3]) Ibid: „mortuo denique Paulo archieppo substitutus est Dabralis a. d. 1030. temporibus principum praedictorum“.

[4]) Cap. XV: „Post Dabralem fuit quidam Joannes archiepiscopus Spalatensis“.

[5]) Cap. XVI: „Laurentius . . . ordinatus est in sede Salonitanae ecclesiae a. inc. d. 1060 temporibus Michaelis imperatoris, regum vero Stephani, Crescimiri et Suinimiri . . . Praefuit autem annis circiter quadraginta.“

[6]) Sr. Književnik I. 73, 74.

[7]) Ibid. p. 73.

[8]) Lucius de regno Dalm. et Croat. II. 8.

[9]) MSC. apud Kerčelić: Notit. praelim p. 101.

budué se Petar Krešimir napominje u listinah već god. 1052., zato arcibiskup Lovro nije mogao biti postavljen još za vladanja kralja Stjepana. Tomo nenapominje niti kralja Slaviše, prem se njegova spomen sačuva u domaćoj listini;[1]) a grieši misleć, da »Svinimir« bijaše posljednjim kraljem hrvatvatskim iz narodne dinastije, dočim znamo iz listina, da je poslje njega kraljevao Stjepan, sinovac Petra Krešimira.[2])

Nu u koliko je Tomin izkaz nepodpun, u toliko pokazuje, da Spljetski poviestnik uzimaše u stariju poviest samo pouzdanije podatke.

U glavi XVII. pripovieda naš Toma „qualiter Ungari coeperunt Dominium Dalmatiae et Chroatiae“. Ovdje imam najljepšu priliku progovoriti o gore navedenom dodatku pod naslovom: „memoriale bonae memoriae domini Thomae quondam archidiaconi ecclesiae Spalatensis“. Ovaj »memoriale«, kako već primietih, pisan je jednom te istom rukom u najstarijem rukopisu knjižnice Vatikanske, dakle ili koncem XIII. ili početkom XIV. stoljeća; te radi toga već sa paleografičkoga gledišta nemože mu se prigovoriti, da bi bio k Tominoj poviesti mnogo kašnje primetnut. Ali autograph arcidjakonov nije imao biti providjen ovim dodatkom; to se dade već odavle zaključiti, što nadpis napominje Tomu jur kao preminuvšega („**bonae memoriae** domini Thomae **quondam** archidiaconi“); „memoriale“ imao je dakle biti nadjen ili izvan Tomine poviesti, izvan Tomina autographa, ili pako u njem na posebnu listu, te piscem Vatikanskoga rukopisa kano dodatak pod navedenim naslovom pripisan.

Ovo mnienje, crpljeno iz samoga rukopisa i nadpisa, predpostavlja dakako, da je Toma zbilja napisao rečeni »memoriale« t. j. da je i poviesti Solinske crkve i ovoga dodatka jedan te isti pisac. Tomu se opiru neki madjarski povjestnici. Već Engel govori[3]) o tom „memorialu“ sumnjivo; Stjepan Horvat proglasi ga podmetnutim; za takova držaše ga takodjer najnoviji madjarski historiograf Ladislav Szalay, te prem ga u novijem svojem djelu[4]) više uvažava, nečini mu se ipak posvema čist. Nam se dakle nalaže dužnost ocieniti bezpristrano taj dodatak.

Ovaj „memoriale“ bio bi vrlo rano podmetnut, kada bi stao u protuslovju sa gl. XVII. nedvojbene Tomine poviesti, jer se nemože razborito misliti, da će jedan te isti pisac o jednoj te istoj stvari, ovdje o jednoj te istoj zgodi, dva protivna izvješća pisati. Jer uzmimo, da se je Toma kašnje bolje uputio o zgodi, koju opisa u gl. XVII., svatko bi punim pravom od njega očekivao, da će on ovu glavu izpraviti, ili bar u dodatku (»memoriale«) napomenuti, kako ju treba izpraviti.

---

[1]) Carrara: Arch. capitol. p. 53, 60.

[2]) Izvorna listina kralja Stjepana je u zem. arkivu hrvatskom.

[3]) Gesch. von Dalm. und Croatien. Halle 1798, S. 478: „Eine alte Note zum archidiaconus spalat., die man am Ende seines Aufsatzes gefunden hat, deren Alter und Glaubwürdigkeit aber noch Niemand ächt bestimmt hat, will uns glauben machen....“

[4]) Zur ungarisch-kroatischen Frage. Pest 1863. S. 26.

Pa je li si protuslove gl. XVII. i „memoriale"?

Gl. XVII. može se po svom sadržaju razdieliti u dvie česti, od kojih prva govori: kako je ugarski kralj Ladislav I. (1077—27. Srpnja 1095) poslje smrti „Svinimira" nastojao posjesti priestol hrvatski, a druga govori: kako je nasljednik mu Koloman (1095 3. Veljače 1114) unišao u gradove dalmat.-hrvatske: Spljet, Trogir i Zadar, te se odavle vratio u Ugarsku god. 1103. „Memoriale" pako pripovieda, kako je kralj Koloman sa poslanici naroda hrvatskoga god. 1102. mir utanačio. Pošto „memoriale" negovori o bojnom pohodu kralja Ladislava, a ovdje se radi upravo o istinitosti „memoriala", to ćemo sravnati ponajprije sadržaj „memoriala" sa sadržajem druge česti gl. XVII., budué se ovdje i ondje govori o jednoj te istoj činećoj osobi t. j. o kralju Kolomanu. Radi važnosti predmeta i radi samoga štioca budi mi dozvoljeno navesti u dva stupca izvorni text obiju spisa:

Cap. XVII.

„Vladislavo rege migrante ad dominum Colomannus sibi in regno successit. Hic cum esset vir ferocis animi proposuit totam terram usque ad mare dalmaticum suo dominio subjugare. Venit ergo cum multo armorum apparatu et obtinuit caeteram partem Sclavoniae, quae a Vladislao fuerat praetermissa;[1]) itaque ad mare usque pervenit, ut civitates maritimas occuparet. Tunc ad Spalatensem civitatem primo accessit petens pacifice, ut sua se sponte dominatui eius subiicerent; nec ante permitterent destrui se et sua. At vero Spalatenses obfirmatis bene portis per murorum circuitum cum armis diffusi non acquiescebant regi, metuentes dominium gentis ignotae et extraneae experiri; quippe nescientes: quid rex de civibus cogitaret. Tum rex et eius principes indigne ferentes et se quasi contemptos a Spalatensibus arbitrantes coeperunt multa civibus comminari, et positis castris non longe a civitate devastabant campos, praedasque, quas poterant, faciebant. Unde factum est, ut Spalatenses obdurato animo cuncta proponerent substinere pericula et damna potius, quam iugum susciperent Ungarorum. Cum ergo sic aliquantum temporis pertransisset, intellexerunt tandem per internuncios homines esse christianos et quod rex vellet

Memoriale.

„Colomannus, filius Vladislavi regis Ungariae stans in regno loco patris sui, et quia multa strenuitate vigebat proposuit totam Chroatiam usque ad mare dalmaticum sub suo dominio subiugare. Venit cum suo exercitu usque ad flumen Drave. Crovates vero audientes de adventu regis congregaverunt exercitum suum et praeparaverunt se ad pugnandum. Rex vero audita congregatione ipsorum misit suos nuncios volens ipsos gratiose tractare et pacta cum eisdem, ut voluerint, ordinare. Croates vero audita legatione domini regis inito consilio omnes in simul acceptaverunt, et miserunt XII. nobiles sapientiores de XII Tribubus Croatiae, videlicet: comitem Guran de gegere Chacittorum, comitem Hugrinum de generem Chucchacorum, comitem Marmogniam de genere Subithorum, comitem Pribislavum de genere Guddomirorum, comitem Georgium de genere Suacittorum, comitem Petrum de genere Cithorum, comitem Paulum de genere Gusichorum, comitem Martinum de genere Carinensium et de genere Lapzanorum, comitem Pribislavum de genere Politchorum, comitem Hobradum de genere Lasnizitorum, comitem Joannem de genere Jammomethorum, comitem Mirognum de genere Tugomirorum. Qui venientes ad d. regem ei debi-

[1]) Nešto više piše Toma: „Vladislaus . . venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad alpes, quae dicuntur ferreae . . . nec tamen ad maritimas regiones pervenit".

cum eis benigne agere, si se eius ditioni adhuc pacifice subiugarent. Tunc Spalatenses inter se facto consilio miserunt Crescentium archiepiscopum ad regem Colomannum pacem postulantes ab eo. Quem ille benigne suscipiens annuit petitionibus, quas Spalatenses fecerant, pro pacis foedere componendo. Facta igitur conscriptione omnium, quae hinc inde fuerant ex beneplacito stabilitata, iuravit rex cum suis principibus omnia firmiter observare. Postera vero die iuraverunt Spalatenses: primo quidem maiores, deinde iuniores, postea vulgus omne: ut Colomanno regi et eius posteris, ac regno Ungariae subiecti et fideles omni tempore permanerent. Tunc rex civitatem ingressus valde honorifice a clero et populo susceptus est, et ea die procuratione affluenter a communi suscepta, confectisque ac traditis immunitatis privilegiis profectus est. Inde autem pertransiens venit Tragurium et deinde Jaderam, a quibus civitatibus simili exemplo susceptus fecit eis libertatis privilegium. Et sic in Ungariam est regressus anno domini millesimo centesimo tertio.“

tam reverentiam exhibuerunt. Dominus vero rex ad osculum pacis eos recipiens et honorifice eos tractans ad talem concordiam devenerunt: quod omnes praedicti teneant suum pacifice et quiete, et quod non teneantur aliqua praedictarum generationum nec eorum homines regiae maiestati solvere censum, nisi tantum teneantur d. regi, quando aliqui invaderent sua confinia regalia, tunc si d. rex mittet pro ipsis, tunc ire debeant adminus cum decem armigeris equitum de qualibet generatione praenominata cum suis sumptibus et expensis usque ad flumen Drave; inde versus Ungariam ad expensa d. regis, usque quo exercitus duraverit, debeant permanere. Et sic extitit ordinatum de anno nostrae redemptionis millesimo C secundo.“

Tkogod, bilo i površno, pročita oba ova texta, lasno će upoznati: u čem se slažu, gdje li se razlikuju, najme:

a) toli u gl. XVII. koli u „memorialu“ navadja se jedna te ista glavna osoba, Koloman najme kralj ugarski;

b) ovdje i ondje opisuje se jednako značaj te glavne djelujuće osobe, dočim se veli o Kolomanu: da bijaše muž hrabar i poduzetan; ovdje i ondje podmiće mu se jedna namjera: da najme osvoji svu Hrvatsku do dalmatinskoga mora. Ovdje i ondje navadjaju se ista sredstva, vodeća k ovoj svrsi: Koloman najme vodi silnu vojsku. Pohod taj vojeni po jednom i drugom izvješću svršio je jednako: utanaćenim najme mirom i dvostranim ugovorom;

c) oba izvješća slažu se takodjer vanjskim oblikom i slogom, kako će se štioc uvjeriti: jednaki razvitak mislî, pače iste fraze. Opisuje se, kako je Koloman, sliedeć svoju ratobornu i odvažnu ćud najprije silom oružja htjeo neprijatelja svladati, ali kada u njega naide na neočekivani odpor, stane mozgati, kako bi se s njim pomirio; šalje poklisare i prima zastupnike svojih protivnika; utanači s njimi ugovor mira, jednoj i drugoj stranci koristan i slavan; pa ovim ugovorom postiže ono, što bi bio ratom na kocku metnuo.

Ali pored ovih sličnosti imade u obih izvješćih dosta različnostî; i to

d) Toma napominje u gore navedenoj česti gl. XVII. samo mimogrede Kolomanov vojeni pohod u Hrvatsku, neopisujuć pobliže, kako mu ondje taj podhvat svrši. On hrli obaviestiti štioca: kako je Koloman svoj posao svršio

sa Spljetom. Rekosmo nešto više, da je Toma, pišuć svoje djelo, imao pred očima ponajviše i ponajprije zgode grada Spljeta; tako bijaše i tudier. Toma pripovieda: kako je Koloman preko Hrvatske došao k moru, imenito k Spljetu; kako je najprije mirnim načinom htjeo sklonuti Splječane, da ga priznaju za svoga vladara, ali ovi neznajuć, „što kralj misli s gradom i s gradjani", pripravljahu se na odpor; kako Kaloman, videć da nemože silom slomiti taj odpor, kušao je opet mirnim putem; kako napokon Splječani, pokle bi jim bio potvrdio stare pravice i povlasti, priznaše ga za svoga vladaoca. Na jednak način pokloniše se Kolomanu primorski gradovi Zadar i Trogir.

Toma indi nije imao namjere u gl. XVII. pripoviedati obširnije: što je radio Koloman u Hrvatskoj. On samo napominje: da je Koloman s vojskom došao u Hrvatsku i da je „dobio (obtinuit) ostali dio Slavonije (Hrvatske), koga je bio Vladislav propustio" t. j. s one strane Gvozda („alpes ferreae"), i da se je odanle uputio k moru. Toma indi u gl. XVII. nerazlaže ni najmanje: na koji način, je li oružjem ili mirnim ugovovorom, Koloman „dobi" Hrvatskú. O tom obavješćuje nas „memoriale", koj s druge strane opet negovori ništa o gradovih dalmatinskih. Pripovieda najme: da je Koloman s vojskom došao do Drave u namjeri, da si pokori „svu Hrvatsku do dalmatinskoga mora". Ali tudier naidje na složnu Hrvatsku vojsku; s toga pozva Koloman Hrvate putem svojih poruka, da s njim po volji ugovor sklope, što se takodjer zbude.

Odavle se vidi, da gl. XVII. govori o drugom predmetu, a „memoriale" opet o drugom: ondje se najme pripovieda o ugovoru mira izmedju grada Spljeta, zatim Zadra i Trogira s jedne, a kralja Kolomana s druge strane, ovdje pako o ugovoru mira izmedju zastupnika naroda hrvatskoga i ugarskoga kralja Kolomana; ondje o pravu municipalnom, ovdje o pravu državnom i medjunarodnom. Tudier dakle, gdje se govori o dvih različitih predmetih i dvih različitih juridičkih osobah, nemože biti spomena o kakovu protuslovju.

Pače oba ova izvješća dopunjuju se, dočim prvo (u gl. XVII.) pripovieda o česti hrvatske države, drugo ob ovoj državi samoj. Oba indi izvješća mogahu poteći iz jednoga te istoga pera.

Promotrimo li pako, da je „memoriale" pripisan istom rukom već u najstarijem rukopisu solinske poviesti Tome arcidjakona, da prepisalac ove poviesti taj „memoriale" pripisuje istomu Tomi, da neima nikakova nutrnjega razloga, s kojega bismo bili vlastni odreći ga piscu poviesti crkve Solinske, pače da svi razlozi, koje gore navedosmo, vojuju za to: da poviesti i „memoriala" jest jedan te isti pisac — promotrimo li, velju, sve ovo, mirnom sviesti moći ćemo zaključiti: da taj „memoriale" sastavi i napisa pisac poviesti Solinske, naš Toma arcidjakon.

Od pitanja o authenciji ovoga „memoriala" dobro treba razlučiti drugo pitanje — o njegovoj historičkoj vjerodostojnosti. Ova dva posve različita pitanja, čini mi se, pomiešali su protivnici authencije „memoriala", nehtijuć u njem priznati vjerodostojan tumač rieči gl. XVII.: „venit

ergo (Colomannus) cum multo armorum apparatu, et obtinuit caeteram partem Sclavoniae, quae a Vladislao fuerat praetermissa". Dočim se ove rieči mogu silom ovako i onako tumačiti, razgovjetan „memoriale" diže gromki glas proti osvojenju i pokorenju Hrvatske silom oružja. S toga su svi ponajprije navaljivali na „memoriale", sumnjičili ga i žigosali, koji htjedoše po što po to dokazati: da si je Koloman Hrvatsku oružjem pokorio.

Mi smo dokazali, da je arcidjakon Toma napisao „memoriale", te zdrava kritika nemože više dvojiti o authentičnosti ovoga pripisa. Neplašimo se preći sada na drugo pitanje — o vjerodostojnosti „memoriala", družeć s njim ujedno pitanje o vjerodostojnosti gore navedene česti gl. XVII., i to radi saveza obiju izvješća.

U ovoj glavi svoje poviesti pripovieda Toma, da su Spljećani poslali ka Kolomanu svoga arcibiskupa Crescentia, rodom Rimljana, koj je sliedio poslje Lovre.[1]) Kralj blago primi toga dostojanstvenika; s obiju strana zabilježiše uvjete, pod kojimi će se mir utanačiti; kralj s velikaši priseže, da će prava grada Spljeta čuvati i štovati, a poglavarstvo i pučanstvo gradsko sa svoje strane priseže vjernost Kolomanu i njegovim nasljednikom. — Sačuvala nam se je u registru povlasticâ Spljetske crkve[2]) listina, koja stoji u neposrednom savezu s ovom zgodom, koju Toma pripovieda. Ovu listinu izda sam kralj Koloman dne 15. Lipnja 1103. godine, dakle iste godine, koje po Tominu svjedočanstvu taj kralj utanači ugovor mira sa Spljetom. U toj listini napominju se zasluge arcibiskupa Crescentia, stečene za kralja,[3]) a Toma pripovieda, da je Crescentio bio poslanikom grada i posrednikom izmed kralja i Spljećana. Ovom listinom potvrdjuje kralj Koloman „darovnice i potvrdnice kraljeva i vladara i ostalih gospodara, dane crkvi Spljetskoj poput povlastica, štono su upisane u povlasticah, pismih i starih knjigah"; potvrdjuje nadalje crkvi Spljetskoj „sve biskupije", koje joj bijahu tada podčinjene „u Dalmaciji i Hrvatskoj";[4]) sav posjed, desetine itd., jednom riečju: crkva Spljetska, priznavši Kolomana i njegove nasljednike za svjetske gospodare, ostade u onoj istoj vlasti, u kojoj bijaše za vladarâ iz narodne dinastije hrvatske. Neima dvojbe, da je ova listina saćinjavala jedan dio onoga ugovora medju Kolomanom i Spljetom, o kom arcidjakon piše. Ovom listinom priznao je i potvrdio kralj staru vlast i povlastice crkve Spljetske, kano prabiskupske u Dalmaciji i Hrvatskoj. Drugi dio ugovora t. j. listina izdata gradu Spljetu, u koliko mi je poznato, nije se sačuvala; ali na sreću sačuva nam se listina sina Kolomanova kralja Stjepana (1114—3. Velj. 1131) od 1124. mjeseca Srpnja,[5]) koja se pozivlje na listinu Kolomanovu: „eandem libertatem et pacem a patre meo vobis Traguriniis et

---

[1]) Ibid. cap. XVI. [2]) Farlati: Illyr. sacr. III., 164.

[3]) Ibid: „Consideratis fidelibus ac devotis obsequiis ven. patris d. Crescentii ..nobis per ipsum exhibitis..."

[4]) Ibid: „Omnes vero episcopatus, quos ad praesens obtinet ipsa Ecclesia per Dalmatiam et Chroatiam.." [5]) Ap. Luc. op. cit. III. 4.

Spalatinis civibus stabilitam cum episcopo et comitibus et omnibus regni mei principibus sub eiusdem sacramenti (Toma veli: „iuravit rex cum suis principibus“) obligatione confirmo et corroboro“.

U ovoj listini napominje se listina Kolomanova dana Trogiranom, koji pod jednakimi uvjeti kao što i Spljećani, kako Toma pripovieda, priznaše Kolomana za svoga kralja. Sačuva nam se listina,[1]) koju taj kralj dne 25. Svibnja 1108 dade gradjanom Trogirskim. Ovu dakle listinu izdade Koloman, došavši treći put u Dalmaciju i Hrvatsku, te bez dvojbe nije ino van potvrda prvobitne listine ili ugovora med kraljem i Trogirom. Bitne točke ovoga ugovora, utanačena s primorskimi gradovi, sačuvaše se u mnogih listinah istoga XII. stoljeća izdatih i potvrdjenih od zakonitih nasljednika kralja Kolomana. Takove listine jesu: kralja Gejze II. od 3. Svibnja 1143, izdata gradjanom Spljetskim,[2]) Stjepana III. od god. 1169, izdata gradu Šibeniku,[3]) Andrije II. od g. 1207, izdata opet gradu Spljetu[4]) itd. U svih ovih listinah potvrdjuju se i navadjaju ista prava i jednake povlastice dalmatinskih gradova, koja se u bitnosti sastoje u samostalnoj municipalnoj upravi uz slobodan izbor gradskoga poglavarstva i zastupstva.

Jož za vladara hrvatskih uživali su dalmatinski gradovi municipalnu samoupravu.[5]) Kada je kralj Koloman došao pred Spljet, pobojalo se je gradjanstvo za ovaj svoj iznimni položaj u državi hrvatskoj, ostavšoj bez vladaoca. Spljećani — kako Toma pripovieda — nehtjedoše se odmah pokoriti, „plašeći se gospodstva tudjega i nepoznatoga naroda, i neznajući: što kralj misli s gradom i s gradjani“. Jedva onda pristadoše Spljećani na ponudu Kolomana, kada jim ovaj priznade i potvrdi stara, pod hrvatskimi kraljevi uživana prava t. j. municipalnu samoupravu.

Sada će svatko lasno razumjeti: zašto je kralj Koloman sa svakim pojedinim gradom dalmatinskim poseban ugovor mira sklapljao; zašto je svakomu gradu napose prisizao, da će štovati i braniti njegova stara pravá; zašto je od svakoga grada primao prisegu vjernosti i podanički poklon. Još u kasnije doba tražilo se je od gradova priznavanje svih važnijih državnih i medjunarodnih ugovora. Tako n. pr. na požunski ugovor od 7. Stud. 1491 medju ugarskim kraljem Vladislavom te carem Friderikom IV. i Maksimilijanom I., kojim dom habsburžki steče si prva prava na krunu ugarsko-hrvatsku, pristadoše posebnimi listinami gradovi Budim, Pešta, Kološ, Brašov, Bistrica, Sibinj, Požun, Mediaš itd.[6])

Iz ovih suvremenih i ostalih XII. vieka listina vidi se, da je izvješće arcidjakona Tome u drugoj česti gl. XVII. posvema vjerodostojno.

Sada nam je razglabati: jeda li jé upravo tako vjerodostojno izvješće, koje se čita u Tominu „memorialu“? Ovo pitanje je za nas tim znamenitije,

---

[1]) Ibid. [2]) Farlati: Illyr. sacr. III., 174. [3]) Fejér: cod. dipl. hung. VIII. 2, 351.
[4]) Jura regni Croat. I. 40, 41. Iz c. arkiva u Beču.
[5]) Vidi moj spis: Odlomci iz drž. prava hrvatskoga. Str. 139—143.
[6]) Sr. Firnhaber: Beiträge z. Geschichte Ungarns. S. 143, 145, 157—167.

čim magjarski povjestnici nastoj· dokazati: da je Koloman samo sa dalmatinskimi gradovi utanačio ugovor, potvrdiv jim stara prava i stare povlasti, te od njih primio zakletvu vjernosti i podanstva ne kao kralj dalmatinsko-hrvatski već kao kralj ugarski.[1]) O ugovoru izmedj naroda hrvatskoga i njegovih zastupnika s jedne a kralja Kolomana s druge strane, neki od tih povjestnika nehtjedoše čuti.

Tomo u „memorialu" izbraja dvanaest plemića mudrijih izabranih iz medju dvanaest rodova (tribus) hrvatskih, koji su kano zastupnici naroda hrvatskoga imali ugovarati s kraljem Kolomanom. Ova viest u sebi ne samo nije protuslovna, već ju potvrdjuje sve, što o domaćem i državnom životu naroda slovjenskih u obće a Hrvata napose znamo iz inih starih spomenika. Svaki narod slovjenski bijaše sastavljen iz plemenâ; pleme pako bijaše skûp rodova, koji stanujuć na svojih baštinskih zemljah imali su zajedničku glavu, zajedničko ime i zajednički imetak. Odavle se je razvilo plemstvo u naroda slovjenskih. U Českoj bijaše poznato još do XIII. stoljeća rodovno plemstvo, koje se dielilo u dva razreda: lehe i vladike, i u koje spadaše Vrševci, Hrabišici, Ždanovici, Tasovici, Hroznatovci, Držislavici (Černini), Janovici, Hronovici, Boskovici, Buzici, Diviševici itd.[2]) Ovo isto opazujemo i kod naroda hrvatskoga;[3]) gdje su se neka rodovna plemena svojim ugledom, moćju i imetkom nad ostala podigla i stekla odličan položaj u državi. Jedna stara listina iz XII. vieka[4]) pripovieda, da je nekada šest rodova (generationes) imalo právo na župansku čast u Hrvatskoj, i to: „kacigi, cucari, suaci, cudomirigi, mogorovigi, subigi", drugih šest na banovinu. Pače još XIV. vieka spominju se plemići iz dvanaest rodova hrvatskih, i njihova plemenština smatrala se je za mjerilo hrvatske plemenštine u obće.[5])

Kada dakle »memoriale« pripovieda, da su Hrvati ka Kolomanu poslali dvanaest plemića iz dvanaest rodova hrvatskih, bilježi viest, koja se podpunoma slaže s najstarijim javnim životom hrvatskim; a kritika se raduje, što šest od onih rodovnih imena može potvrditi svjedočanštvom inoga spomenika.

»Memoriale« pripovieda nadalje: da su ovi poslanici s Kolomanom utanačili taj ugovor (»concordia«): da jim posjed i imetak ostane neozliedjen i neoskvrnjen, oni i njihovi podanici („homines") prosti od svakoga danka („census") kraljevskoga. Od svoje pako strane obvezaše se kralju: da će na njegov poziv pospješit mu u pomoć proti neprijatelju sa deset konjanika oboružanih od svakoga roda, i to do Drave na svoje vlastite a preko Drave na kraljeve troškove. Pa je li u tih uvjetih što neobična ili nevjerovatna?

---

1) Szalay: op. cit. p. 29.

2) Jireček: slovanské právo. II, 62—72.

3) Sr. moje odlomke. Str. 130—135.

4) Nekada u arkivu kaptola Spljetskoga, sada u c. tajnom arkivu Bečkom, a štampana kod Carrare: archiv. capit. p. 67.

5) Dipl. a. 1360 (Orig. membr. in Archiv. Croat. N. R. A. fasc. 483, n. 31): „Quod ipsi .. omni eo nobilitatis titulo, quod nobiles duodecim generationum regni Croatiae potirentur, usi semper extitissent".

ta isti Koloman »zakleo se je na sv. krst« i gradjanom dalmatinskim: da neće od njih danka tražiti: „iuro super sanctam crucem mihi et filio meo aut successoribus meis tributarii non sitis“. S druge strane malo ne u svakoj darovnici, podieljenoj komu zasložnomu mužu, čita se i napominje dužnost vojevanja u kraljevskoj vojsci. Tako kralj Bela III., darujuć knezu Bartolu g. 1193. županiju Modrušku obvezuje ga: „quod praenominatus comes in exercitu serenitatis nostre intralimites regni cum decem loricis in recompensacionem suscepti beneficii nobis assistat. Extra regnum vero cum quatuor loricis nobis serviat, tamen tali tempore citatus veniat, in quo exercitus croaticus ex precepto regio universaliter fuerit ad exercitum convocatus«.[1]) Ovdje se knez Bartol obvezuje, kako svaki plemić u »memorialu«, da će na noge staviti 10 konjanika; te se opazuje razlika u obsegu dužnosti: ako i kada ide preko granica hrvatskih kralju u pomoć. Nu k čemu navadjati još novih dokaza za stvar toli jasnu?

Neima dakle ni jednoga nutrnjega razloga, s koga bismo mogli u sumnju dovesti vjerodostojnost »memoriala«. Pače — ako ga stavimo u sklad s izvješćem u gl. XVII., tada se dopunjuju i razjasnjuju uzajamno oba izvješća te nam podavaju ovu vjernu sliku: Koloman, pokle bi bio (1101) savez prijateljski sklopio s duždom mletačkim,[2]) uputi se u Hrvatsku s vojskom, da si ju pokori. Hrvati razrede svoju vojsku kod Drave. Koloman, naišav iznenada na taj odpor, stane misliti, kako bi Hrvate, neimajuće kralja poslje izumrća narodne dinastije, sklonuo, da ga izaberu za svoga vladara, pa u to ime pošalje poklisare u tabor hrvatski. Hrvati izaberu od svoje strane po staroj navadi 12 poslanika iz 12 starodavnih rodova, da ugovaraju s ugarskim kraljem. Ovi utanače zbilja pod nekimi uvjeti dvostrani ugovor. Koloman sada uputi se k moru u Dalmaciju, gdje bijaše tada jezgra i središte države hrvatske. Pred Zadrom bude držan sabor, na kom Koloman pred cielim narodom svetčano se obveza, da će štovati i braniti „staru slobodu“ države hrvatske;[3]) isto prisegoše pratioci kraljevi: biskupi i župani. Iza toga bijaše Koloman, kralj ugarski god. 1102. u starom Biogradu krunjen za kralja Dalmacije i Hrvatske;[4]) te odanle podje u Trogir i Spljet, gdje na gore navedeni način, pokle bi bio ovim gradom zajamčio municipalnu samoupravu i

---

[1]) U zemalj. arkivu u Zagrebu: Borba Hrvatah str. 71.

[2]) Dragocieni taj spomenik objelodani Marini: Storia civile e politica del comercio di Veneziani. III, 3.

[3]) Svjedoči suvremeni pisac u mletačkom arkivu (Wenzel: cod. dipl. arpad. cont. p. 43): „Colom. rex veniens Jadram, ante civitatem convocavit curiam; ibique de Dalmatiae libertate integra perpetuaque servanda communiter tractantes ipse rex inprimis supra sancta quatuor Dei evangelia ... manu confirmavit propria, videlicet: ut antiquam Dalmatiae libertatem in nullo unquam deberet fraudare«.

[4]) Listina kod Luc. op. cit. III, 3: »Ego Colomanus dei gratia rex Hungarie, Croatie et Dalmatie, salvo habito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare“.

stare slobоštine, primi podanički poklon. Već sljedeće godine (1103) poslje 15. Lipnja, kada izdade listinu crkvi Spljetskoj, vrati se u Ugarsku.

Kronologička data »memoriala« i gl. XVII. slažu se posvema s inimi onodobnimi spomenici; isto tako red zgoda u obih izvješćih odgovara samoj stvari. Jedino imamo prigovoriti Tomi, što on pišuć prije svega zgode svoga zavičaja misli, da je Koloman iz Hrvatske najprije pošao k Spljetu (»ad Spalatensem civitatem primo accessit«), pa odavle u Trogir i Zadar; dočim scienimo, da po zemljopisnom razvitku stvari imao najprije doći k Zadru, onda u Trogir i Spljet.

Ovim indi načinom ima se popuniti i razložiti druga čest gl. XVII.: »qualiter Ungari coeperunt dominium Dalmatiae et Chroatiae«. Dokazujuć authentičnost »memoriala« i vjerodostojnost obiju izvješća, držah se samo nutrnjih razloga i suvremenih spomenika, najpače razgovjetnih listina, u kojih sam Koloman i njegovi neposredni nasljednici govore. Naprama ovim jasnim svjedočanstvom imali bi pred kritikom jednom već umuknuti svjedoci dobom i mjestom odaljeniji, nejasni i sumnjivi, na koje ćemo ovdje u kratko pozornost svratiti, jer zgoda, kojom narod hrvatski stupi u državopravni odnošaj naprama kruni ugarskoj, duboko zasjeca u sav njegov javni život te je osobite znamenitosti.

Najprije ćemo razviditi, što o toj zgodi pišu stariji ljetopisci ugarski, buduć se ona njih takodjer tiče.

Dobom najstariji ljetopisac ugarski je neimenovani bilježnik kralja Bele, od koga se sačuva: „de gestis Hungarorum liber“,[1]) gdje pisac odmah u predgovoru o sebi veli: „P. dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hung. notarius“. Ovaj ljetopisac doživio je do sada skoro istu sudbinu, koju i naš Dukljanski pop. Ugarski povjestnici, kano Katona, Engel, Fessler, Mailáth, Horváth, Szalay itd., sliedili su tko više tko manje Belina bilježnika u starijoj poviesti magjarskoga naroda, upravo kao što našega Dukljanina sliedjahu naš Lukarić, Orbini, du Fresne, Kačić, Švear itd. Prvi ustade proti »anonymu« oštroumni Schlözer, te njegov spis prozva »vorsätzliches muthwilliges Fabelwerk«, komu je pisac, čovjek, koj nije nikakov ljetopisac, „sondern ein Fabelmann nicht nur ohne aller historischen Kenntniss sondern auch ohne Menschenverstand«. Od njemačkih učenjaka zabaciše nadalje ovaj spis K. F. Neumann, Dümmler, Wattenbach, Büdinger itd. Od slovjenskih učenjaka budi ovdje naveden Palacky, koj se o „notaru“ u kratko ovako izrazuje:[2]) »ten věru ještě hůře si počínal nežli Hájek náš a i Kadlubkovi roveň se činí. Jest to opravdu neutěšné znamení věku našeho, že ještě vždy muži učeni se nacházeji, kteři lichým duchem národnosti usilují se zachovati pro historii nechutný ten trojlístek historických románopisců«. U novije doba uzeše „notara« donekle u

[1]) Najbolje izdanje po rukopisu c. bibl. bečke iz XIV. vieka je St. L. Endlichera: rer. hung. monumenta Arpadiana. Sangalli 1848. I, 1—54.

[2]) Dějiny narodu česk. I, 1. str. 171.

zaštitu Hilferding[1]) i Czörnig.[2]) Što se o tom ljetopisu po najnovijih nepristranih iztraživanjih[3]) može reći, u kratko je to: da pisac, komu su različito ime nagoviještali Cornides, Selig, Cassel, Bartal de Beleháza i nedavno Petar Z. Hostinski,[4]) živio je ili koncem XII. ili XIII. stoljeća; da namjera njegova bijaše izpripovjedati, kako su Magjari došli u sadanju Ugarsku i provaljivali u bližnje zemlje; da je nastojao prkoseć povjestnoj istini uzveličiti magjarski narod pa u tom nastojanju samovoljno upotrebljivao viesti, nalazeće se u inostranih imenito franačkih ljetopisaca; nu u svojoj pisariji pokazao je veliko neznanstvo poviesti i još veću nevještinu.

»Anonymus« bijaše dakle po prilici suvremenik Tome, arcidjakona Spljetskoga. Nu kolika je razlika izmed našega zemljaka i najstarijega ugarskoga ljetopisca! Ovaj se gubi u bajkah o pradomovini magjarskoga naroda, bulazni o pobjedah njegovih na svih stranah svieta, a poviest ugarsku iza sv. Stjepana, koja mu bijaše bliža i jasnija, obavlja u nekoliko redaka! O vojnah Ladislava i Kolomana, o njihovu odnošaju naprama Hrvatskoj nečini ni spomena; dočim umie na široko pripoviedati, kako su Arpadovi vojvode provalili u Rašu, odanle doprli k moru, osvojili Spljet »i pokorili cielu Hrvatsku«; kako su isti vojvode „Bulsuu, Lelu i Botond“ došli do „Petrova gvozda« (»silvam, quae dicitur Peturgoz“), utaborili se kod Kupe, prešli Savu, osvojili „Zabreg“ („castrum Zabrag“), Požegu i Vlkov, i tako slavodobitno vratili se k Arpadu«.[5]) O tih pobjedah magjarskih vojvoda u Dalmaciji i Hrvatskoj već X. vieka mramorkome šuti suvremena poviest; te bi posvema suvišno bilo oprovrgavati ih tudier.[6]) Dovoljno bijaše navesti ove crtice o „anonymu“ i primietiti, da on ništa neznade pripoviedati o tobožnjih pobjedah bud Ladislava bud njegova sinovca u Hrvatskoj.

O takovih pobjedah ništa negovori niti »chronica Hungarorum«, koju sudeć po uvodu napisa Hartvig i posveti kralju Kolomanu;[7]) prem se u njoj na široko pripovieda vojevanje ugarskoga tobož kralja „Aquile“ (Attile), koj sazida kralj „Aquileia“, od njega prozvan (!), dodje u Hrvatsku i Slavoniju, gdje je tada u gradu Spljetu (»Sipleth«) vladao kralj »Kazimir« (Krešimir?), ondje pobjedi Hrvate poslje osmodnevne bitke itd.

Prvi od ugarskih ljetopisaca, spominjujućih vojevanje kralja Kolomana u Hrvatskoj i Dalmaciji, je Simeon de Keza. On bijaše dvorskim sveće-

---

[1]) Писма объ исторіи Сербовъ и Болгаръ. I, 115.

[2]) Ethnographie der österr. Monarchie. Bd. II, S. 56—61.

[3]) Sr. Dr. E. Rösler : Zur Kritik älterer Ungarischer Geschichte (Programm des kk. O.-Gymnasiums zu Troppau 1860).

[4]) Ovaj Slovak misli (u Pešt-Bud. Vedomostih roč. II. 1862. č. 14.), da je notaru bilo ime »Pavel Vlčina«, da je pisao „gesta“ med 1178—88 i da je kašnje bio erdeljskim biskupom.

[5]) Ed. cit. p. 37—38.

[6]) Čudom se čudim, kako može Szalay (op. cit. p. 16—17) ovim riečim „anonyma« toliku važnost davati.

[7]) Objelodani ju po rkp. knjižnice Varšavske iz XIII. vieka Endlicher. op. cit. I, 60—83.

nikom kralja Ladislava III. (1272 † 10. Srp. 1290), komu takodjer posveti ljetopis „gesta Hunnorum et Hungarorum".[1]) On, koji na široko piše o pradomovini Magjara, veoma je škrt i suhoparan, čim dodje na historičku dobu. O sv. Ladislavu nezna ino pripoviedati van ovo: „Post Geicham (1074—77) uero regnauit Ladislaus XXX (mjesto XVIII.) annis et tribus mensibus, in Worod requiescit. Istius igitur temporibus in septem castris (Sieben-Bürgen) in monte, qui Kyrioleis dicitur, Bessi Hungarie infestissimi, spoliata Hungaria fugientes coniunguntur et per eundem Ladislaum regem ac Hungaros taliter superantur, ut nec unus ex ipsis fertur remansisse."[2]) O Kolomanu piše: „iste quoque in regnum Dalmacie misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui Gozd dicuntur, occurens est devictus in montibus memoratis et occisus; unde iidem montes usque hodie in Hungarico Patur Gozdia nominantur. Sedes enim huius regis et solium in Teneu erat civitate. Hoc ergo facto et regno Dalmacie conquistato. . ."[3])

Iz ovoga navoda vidi se, da se Toma arcidjakon neslaže ni u gl. XVII. ni u „memorialu" sa Kezom o posljedku Kolomanova podhvata u „Dalmaciji". Toma najme, kako vidismo, veli o Kolomanu, da je „dobio ostali dio Slavonije (Hrvatske), koga nebijaše dobio kralj Vladislav"; ovaj pako dobio je „terram a Dravo fluvio usque ad alpes, quae dicuntur ferreae". Kako je taj dio Hrvatske t. j. od „alpâ" do mora dobio Koloman, o tom pripovieda Toma u pogledu gradova primorskih u gl. XVII., a u pogledu kopna u „memorialu". Keza naprotiv ništa nezna o tom, da bi Ladislav bio dobio Hrvatsku od Drave do „alpa". Nu ovdje nam treba prije svega tumačiti taj geografički pojam: „gvozd" u Keze, i „alpes ferrae" u Tome. Sl. гвоздь znamenuje šumu u obće,[4]) a s vremenom u svih slovjenskih zemljah ova rieč dobi posebno znamenovanje značeć stavnu šumu. Tako n. p. pogranična velika šuma u Českoj zvala se je u starije doba „hvozd";[5]) u Hrvatskoj šuma kod Modruša, gdje bijaše samostan sv. Nikole, zove se takodjer „gvozd";[6]) u Srbiji bijaše „gvozd" kod Grohota i Vrmoše[7]) itd. Koje su to „alpes, quae dicuntur ferreae"? Već ovaj izraz „quae dicuntur" nagoviešta, da je „ferreae" prievod slovjenskoga imena. Znamo pako, da „gvozdje" znamenuje „ferrum", željezo; „alpes" dakle, „quae dicuntur ferreae" nisu indi druge, nego one, koje su se pučkim imenom zvale „gvozd". Stariji najme naši pisci zaboravivši prvobitno znamenovanje rieči „gvozd" i pomiešavši ju sa „gvoždje" ime „gvozd" pre-

---

[1]) Po rukopisu c. bibl. Bečke iz XIV. vieka obielodanî ga Endlicher op. cit. I, 83—123.
[2]) Ibid. p. 118.
[3]) Ibid.
[4]) Miklošić: lexicon paleoslov. Ed. II. ad h. v.
[5]) Jireček: slov. právo. I, 4.
[6]) Kukuljević: monum. hist. I. 47, 48, 100. U lat. listinah navadja se „gozd".
[7]) Miklošić: Monum. serb. p. 95.

vedoše sa »alpes ferreae«. To se našemu Tomi, odgojenu latinski, lasno dogodi. Tomine indi „alpes ferreae" i Kezini »montes, qui Gozd dicuntur" jesu jedan te isti geografični pojam. Ali Toma prati Ladislava do preko »gvozda«,[1]) dočim Keza stavlja borbu Kolomana sa Hrvati u „gvozd". Po Tomi vrati se Ladislav odanle u Ugarsku, dočuvši, da je »neki narod« provalio u Ugarsku,[2]) proti komu se odmah uputi, ostaviv Hrvatsku; po Kezi za Ladislava zbilja provališe »Bessi« u Ugarsku, te se on imao boriti s tim divljim narodom. Po Tomi pobjeda Ladislava u Hrvatskoj i njegova provala do „gvozda" bijaše mimogredna i bez trajnih posljedica, jer polag „memoriala«, kada je Koloman htjeo zavojštiti Hrvate, granice države hrvatske bijahu na Dravi, gdje se vojska hrvatska utabori; Hrvati dakle poslje odlazka kralja Ladislava opet zauzeše zemlju med Dravom i „gvozdom", iza koga radi laglje obrane bijahu se povukli. Buduć indi Keza ništa neznade o vojenom pohodu kralja Ladislava u Hrvatsku; ono pako, što o Kolomanovoj vojni u kratko pripovieda izim jedine nove okolnosti, gdje najme napominje kralja Petra, veoma se slaže s Tominom viesti o Ladislavovu pohodu — rekao bi, da Keza Kolomanu podmiće zgode njegova strica, te jih dakako preobrazuje prema svojim nazorom. Ovakovo miešanje nije u Keze neobično; pa tomu na dokaz netreba nam tražiti primjerâ u njegovoj starijoj poviesti. Imamo nov primjer nekoliko redaka više od gore navedenih rieči. Znamo naime, da se car Hinko III. umiešao u poslove ugarske braneć Salomona proti Andriji I. (1045—61); Keza pako ove borbe prenaša[3]) na vrieme Gejze I. (1074—1077) i Ladislava I. (1077—95).

Pomenuto izvješće Kezino uvrsti Ivan Thurócz, pisac XV. vieka u svoj ljetopis;[4]) te samo još pripovieda[5]) čudnovat način, kojim bijaše Koloman u snu pred Zadrom ublažen u svom osvetoljubju proti žiteljem ovoga grada.

Iz ovih navoda vidi se: da su izvješća Tomina starija od onih kod ugarskih pisaca; te da je već s toga razloga Toma, kano stariji svjedok, vjerodostojniji. Nadalje — da izvješće Tomino, toli u njegovoj poviesti koli u „memorialu", jest jasnije i razgovjetnije, te prosto od svakoga legendističkoga mysticizma; ono točno razlikuje dobu pripoviedajuć, što je u svojoj namjeri izveo Ladislav, što li Koloman — dočim su izvješća ugarskih ljetopisaca po-

---

[1]) Cap. XVII: „Occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad alpes, quae dicuntur ferreae, nullo obice resistente. Post haec transivit alpes et coepit impugnare munitiones et castra, multaque proelia committere cum gentibus Chroatiae«.

[2]) Ibid: „Nec tamen usque ad maritimas regiones pervenit; sed audiens, quod quaedam gens (Scythica) sui regni fines intraverat, in Ungariam repedavit· ·Sed Vladislavus rex· ·maiorem partem barbaricae nationis· ·stravit in mortem, aliosvero extra regni confinia effugavit«.

[3]) Op. cit. p. 116—18.

[4]) Chron. Hungar. (ed. Schwandtner: script. rer. hung. I. p. 138). P. I. c. 62: »Iste (Colomanus)· ·Dalmatiae regnum, occiso suo rege Petro nominato in montibus Petrogozdia, Hungariae adiunxit".

[5]) Ibid. c. 60, p. 136.

miešana i nerazgovjetna. Neima dakle nutrnjega razloga, iz koga bismo odstupili od Spljetskoga arcidjakona i pristali uz ugarskoga Kezu i njegove sljedbenike.

Nu treba nam se prije zaključka u kratko osvrnuti na neke spomenike, na koje se rado pozivlju povjestnici ugarski[1]) i njihovi pristaše.

Za Lučića vidjao se je na zvoniku samostanske crkve sv. Marije u Zadru sljedeći nadpis:[2]) *„Anno incar*(nationis) *d*(omi)*ni n*(ost)*ri Ih*(es)*u Chr*(ist)*i mil*(esimo) *CV post victoriam et pacis praemia Jaderae introitus a deo concessa proprio sumptu hanc turrim s*(an)c(t)*ae Mariae Ungariae Dalmaciae Chroatiae construi et erigi iussit rex Colomanus.“* S ovim nadpisom stavi u savez isti Lučić listinu, našastu u registru istoga samostana, koja počima: *„Anno incarnationis d. n. Jesu Christi 1105, indictione III, regnante piissimo Colomano Croatiae et Dalmatiae primo anno, quo triumphaliter Jadram ingressus est.“*

Žalimo, što Lučić navede samo ove rieči listine, te nismo u stanju iz nje zaključiti na njezinu istinitost. Nu imamo joj prigovoriti na prvi pogled, da je „indictio“ ili zlo izpisana ili pako listina podmetnuta po kojoj nevještoj ruci, buduć godini 1105. odgovara „indictio XIII“; indictio III. dolazi za vladanja Kolomana godine 1110. Ali neobziruć se na tu pogrešku uzmimo, da je listina istinita, te ju promotrimo u savezu sa rečenim nadpisom na zvoniku, koj nam nije takodjer pobliže poznat, te s toga neznamo: je da li je bio god. 1105. ili kašnje uklesan. Ovaj nadpis svjedoči, da je Koloman godine 1105. poslje pobjede i učinjena mira slavodobitno unišao u Zadar i tomu na spomen činio sazidati zvonik. Ovdje se dakle govori o pobjedi; pa uzmimo ovu rieč u strožijem smislu kano sretan posljedak rata, što ćemo tada izvoditi? da je Koloman god. 1105. rat sretno i slavodobitno dovršio. Nu gdje? sudeć po nadpisu, pred Zadrom, ili u širjem smislu — u Dalmaciji.

Nu ratovanje i pobjeda Kolomana, te slavodobitni ulaz njegov u Zadar g. 1105. treba nam dobro razlikovati od vojena pohoda i utanačena ugovora mira istoga kralja s Hrvati i dalmatinskimi gradovi g. 1102. i 1103., o kojih govori, kako vidismo, ne samo Toma arcidjakon u poviesti i dodatom „memorialu“, nego i navedene listine. Odavle bi sliedilo, da se je poslje god. 1102. i 1103. od Kolomana odmetnula ili Hrvatska i Dalmacija ili pako koj od gradova dalmatinskih: Zadar, Spljet i Trogir; te da je Koloman g. 1105 morao opet vojskom poći, da odmetnike na pokornost prisili; pa da mu je zbilja za rukom pošlo neprijatelje svladati. Ovdje se imenito navadja Zadar; s toga nam je kod njega ostati.

Nalazi li se zbilja kakav trag takovu neprijateljevanju u suvremenih ili bar starih spomenicih?

Toma arcidjakon, kako vidismo, svjedoči, da je Zadar na isti način kao

---

[1]) Cf. Szalay op. cit. p. 30, 31.
[2]) De regn. Dalm. et Croat. lib. III, c. 4.

što Spljet godine 1103. priznao kralja Kolomana. On napominje,[1]) kako se je u vrieme istoga Kolomana za arcibiskupa Manassa, rodom Ugrina (1112) Spljet s pomoćju Trogirana i „ostalih Dalmatina“ digao proti ugarskoj posadi u iztočnoj kuli gradskoj; ali o pobjedonosnom ulazu Kolomana u Zadar negovori ništa. Nu imamo svjedočanstvo mljetačkoga ljetopisca Dandula (1342), iz koga se dade nagovieštati: kakav bijaše onaj slavodobitan ulaz Kolomanov.

Dandulo najme pripovieda,[2]) da je Koloman obsjeo Zadar; ali gradjani „sjećajuć se obećane (republici najme mljetačkoj) vjernosti (promissae fidelitatis nemores“) opirahu se ugarskoj vojsci, a bl. Ivan biskup Trogirski, da jih je čudnim načinom čuvao od propasti. Kada Zadar nemogaše silom pasti, nastojaše Koloman obećanjem gradjane sklonuti, da mu se pokore. Što se i zbude. Iza toga vrati se Koloman u Ugarsku, „et post pusillum — nastavlja mljetački ljetopisac — improvisa morte sublatus est, quod divino iudicio ex **foedore Venetis rupto** creditur contigisse.“ Iz posljednjih rieči vidi se, da je med Kolomanom i republikom obstojao nekakav savez. Pa zbilja po svjedočanstvu gore napomenute listine Koloman je god. 1101. savez prijateljstva utanačio sa Mihajlom Vitaliom „duždom mletačkim, dalmatinskim i hrvatskim“. Ovaj savez utanači dakle Koloman prije svoga pohoda u Hrvatsku i Dalmaciju, prije nego li bude i narodom hrvatskim i gradovi dalmatinskimi priznat za kralja Dalmacije i Hrvatske. Poznato je pako, da su se Mljetčani već od konca X. vieka borili za dalmatinske gradove i za ovostranu obalu jadranskoga mora. Odkada je hrabromu duždu Petru Orseolu velikim brodovljem g. 998. pošlo za rukom dalmatinske gradove prisiliti na priznanje vrhovničtva republike,[3]) skoro neprestana borba trajaše med republikom i kraljevi hrvatskimi. Istina je, da navlaš iza Petra Krešimira sva Dalmacija dodje u vlast države Hrvatske; ali dužde mletački neoklievahu svedjer prisvajati si pravo na dalmatinske gradove, te si pridružiše još naslov duždâ hrvatskih i dalmatinskih. Namišljeno ovo pravo htjedoše bezdvojbeno činom izvesti poslje izumrća narodne hrvatske dinastije; pa neima sumnje, da držahu. da je Koloman ovo pravo njihovo povriedio i prijateljstvo, g. 1101. utanačeno, prekršio, kada se godine 1102. dao kruniti u Beogradu za kralja Dalmacije i Hrvatske i kada je god. ove i sljedeće primio prisegu vjernosti u Zadru, Trogiru i Spljetu.[4]) Odavle izvadjamo na dalje, da su Mljetčani imali g. 1103. ili 1104. poslje odlazka Kolomanova Zadar opet posjesti, ili da je bar mljetačkoj stranci u Zadru pošlo za rukom metnuti se gradu na čelo i pokloniti ga lavu sv. Marka. Kako nisu mogli Mljetčani gubitak Dalmacije pregorjeti,

[1]) Hist. salon. cap. XVIII.
[2]) Ap. Luc. op. cit. IV, 3.
[3]) Cf. Joan. presb. Chron. venet. p. 29. 30.
[4]) Bonfini takodjer piše (dec. II, lib. 5): „Colomanum Veneti graviter incusabant, perpetuaque violati foederis infamia notabant“.

vidi se već odatle, što su oni još za Kolomana nastojali osvojiti ju. दužda Ordilafo Faledro tražio je god. 1112. u Carigradu pomoć, da uzmogne osvojiti Dalmaciju, a god. 1115. provali brodovljem tamo i osvoji Zadar.

Po našem dakle mnienju, osnovanom na onodobnih okolnostih, Koloman je imao god. 1105. vojskom braniti svoje godine 1102. i 1103. na Zadar stečeno pravo. Na ovu zgodu imaju se protezati dotična izvješća kod Dandula, zatim u žitju sv. Ivana Trogirskoga, o kojem na svojem mjestu obširnije;[1]) isto takodjer gore navedeni nadpis i rieči listine.

Ako je tomu tako, onda postaju posvema razgovietne rieči nadpisa. Koloman najme, pokle se grad predade, godine 1105. uljeze slavodobitno u Zadar. Nu ova pobjeda nestoji u nikakovu kausalnu savezu s dogadjajem g. 1102. i 1103., te se iz nje nemože izvesti oružano osvojenje ciele Hrvatske i Dalmacije, kako bi to protivnici rado.

Oprostit će mi štioc, da tako obširno ovu vele znamenitu zgodu u poviesti naroda hrvatskoga razlažem. Sve ovo trebalo je, bud na kratko, navesti: da se istinitost „memoriala", kao i vjerodostojnost ovoga dodatka i gl. XVII Tomine poviesti po mogućnosti dokaže i da se jednom kritički ociene protivnički prigovori proti ovim važnim spomenikom.

Ocienivši svestrano poviest Tome arcidjakona, kakova je u Vatikanskom rukopisu i u dojakošnjih tiskanih izdanjih mogli bismo zaključiti ovu razpravu. Ali nam preostaje još kratak posao, koga ovdje nemožemo mimoići.

U razpravi najme o popu Dukljaninu (Književnik II., 225, 226) napomenusmo, da je u Barberinskoj knjižnici u Rimu rukopis pod br. 3481. na str. 109—157. s nadpisom: „incipit historia salonitanorum pontificum Thomae archidiaconi Spalatensis". Ova poviest nije razdieljena u glave, već teče s Vatikanskim rukopisom do gl. XXIV., nekoja izpustiv iz njega a nekoja iznovice dodav. Tako neima u njoj gl. I, IV, IX, XII—XVI, XXIV—LI. Ali mjesto ovih izpuštenih glava uvršćeni su u poviest solinsku nekoji vrlo važni spomenici, imenito pako listine. Tako synodalni spisi solinskoga sabora pod arcibiskupom Honoriom (str. 114—119). dva lista[2]) pape Ivana IX. (914—28) Ivanu arcibiskupu Spljetskomu (str. 128—30), jedan[3]) Tomislavu, „kralju" hrvatskomu i Mihajlu, županu hlmskomu (str. 130, 131); zatim spisi[4]) sabora Spljetskoga (str. 131—133), pa opet pismo[5]) pape Ivana IX. na rečenoga arcibiskupa. Nadalje pismo[6]) pape Lava VI. (928—929) na Formina Zadarskoga, Grgura Ninskoga i ostale dalmatinske biskupe (str. 135, 136). Rieči, koje se u tom rukopisu čitaju o smrti kralja „Zvonimira", naveo sam u pomenutoj razpravi; što dalje sliedi (str. 140—142), izvadjeno je iz gl. XVII. poviesti Tomine po rukopisu Va-

[1]) Vita s. Joannis ep. Trag. c. IV. V. ap. Farlati: Illyr. sacr. IV. 313, 314.
[2]) Ferlati: Illyr. sacr. III. 93, 101.
[3]) Ibid. p. 94.
[4]) Ibid. V. 94 et seq.
[5]) Ibid. III. 103.
[6]) Ibid. III. 106.

tikanskom, od koga se razlikuje, navodeć, da je sestra Ladislava kralja a supruga Zvonimira pozvala svoga brata u pomoć poslje smrti muža, u čem se slaže sa Thuróczom.[1]) Vriedno je ovdje prepisati tobožnji

„Epitaphium Suonimeri regis Croatorum:
Gemitum quis poterit gentis retinere,
cum hanc tumbam viderit fletu flendam vere.
Nam hac caligine iubar requiescit
excelso de semine, quam mire torpescit;
cuius namque mors dire potest pandi
propter atra scelera populi nefandi.
Mentes suas ad ima rabidi flexerunt
et nece durissima regem perimerunt,
robustarum uirium, brachio potentem,
pium Suonimirum, immense pudentem,
qui clypeus fuerat pro eis in hostes,
terere consueuerat inimici postes.
Flete iam proceres principem honorum,
senes atque puberes terre Croatorum;
nam regni solemnia prima que fuere
hinc honos et gloria simulque ruere.“

Poslje nekih kraćih dodataka navadja se u tom rukopisu (str. 146) povelja[2]) kralja Gejze II. od g. 1143. darovana Gaudiu arcibiskupu spljetskomu; zatim pečatnica pape Vrbana III. od 12. Prosinca 1185. Petru nadbiskupu spljetskomu;[3]) napokon zaključak[4]) sabora pokrajinskoga, držanoga u Spljetu u crkvi sv. Andrije Ap. god. 1185. (str. 156, 157). Tim se završuje rukopis Barberinski.

Poviest crkve Spljetske s dodatci i nekimi promjenami nalažaše se nekada u više rukopisa, od kojih jedan bijaše u arkivu spljetskoga kaptola, jedan u arkivu crkve i zbora sv. Jerolima u Rimu (sada ga neima), jedan u knjižnici zbora „propagande“. Ovoga posljednjega upotriebio je učeni Farlati.[5]) On bijaše nešto obilatiji od rukopisa u knjižnici Barberinskoj; dopirao je takodjer samo do gl. XXIV.; ali osim gore navedenih dodataka imao je još imenik nadbiskupa solinskih i spljetskih počam od sv. Dujma do Andrije Cornelija rodom Mljetčana g. 1512. Farlati misli, da je taj rukopis nekada bio veći, te dopirao bar do XXXII. glave, buduć je mogao primjetiti, da je na kraju nekoliko listova iztrgnuto.

---

1) Chron. Hungar. P. I., c. 56. ed. cit. p. 130.
2) Farlati: Illyr. III, 174.
3) Ibid. p. 221.
4) Ibid. p. 213.
5) Ibid. I, 319.

Već u razpravi o popu Dukljaninu opazismo, da se nemožemo slagati s učenim Isusovcem o piscu i dobi ove preinačene poviesti crkve solinske. Naše je mnienje, da nepoznati pisac početkom XVI. vieka popuni poviest Tome arcidjakona, dodavši joj gore navedene listine i spomenike ondje, gdje mu se po sadržaju najpriličnije činjaše. Taj dopunjak imao se izvesti u Spljetu, buduć se dodatci tiču pobliže crkve spljetske, a napose arcibiskupa Spljetskih i njihovih prava i povlastica.

Što se vjerodostojnosti ovih dodataka tiče, naš Lučić zabaci jih posvema: „id ego exemplum (drugi najme rukopis) vidi et manu recenti scriptum reperi, contulique cum hoc codice (i. e. Vaticano) et quaecunque in illo de actis conciliorum Dalmatiae, epistolis papalibus et epitaphio Zvonimiri regis scripta sunt, ea omnia ficta et suppositia censui".[1]) Proti Lučiću brani dodatke, osobito listine, učeni Farlati velikom vještinom.[2]) Meni se čini, da tudjer treba listine razlikovati od inih dodataka. Od posljednjih ono, što se piše o „Svinimiru" crpljeno je ili iz Papalićeve kronike, kako na svom mjestu primjetih, ili iz izvora s ovom kronikom zajedničkoga; nadgrobnicu smatram za izliev budi dopunitelja Tomine poviesti budi inoga rodoljubnoga pjesnika. Mnogo važnije su listine. Ove je preustrojitelj solinske poviesti od druguda uvrstio u nju; pa nebih rekao, da jih je sam izmislio. One bo listine, koje imadu za predmet crkveni jezik slovjenski, protežu se na borbu, koja se zbilja X. vieka u Dalmaciji i Hrvatskoj vodila i koja po svjedočanstvu našega arcidjakona[3]) nije se utišila ni XI. vieka. Ovaj najme piše, da je „u vrieme pape Aleksandra i Ivana predšastnika Lovrina Majnardo, nekada opat od Pomposie a kašnje biskup stožernik, držao sabor uz prisustvo svih dalmatinskih i hrvatskih biskupa", u kom bje zabranjen jezik slovjenski u crkvi. Ove rieči Tomine potvrdjuje listina[4]) kralja Krešimira Petra, kojom ovaj u Veljaču 1059 poklanja otok „Zuri" samostanu sv. Ivana Biogradskoga „coram apochrisario S. R. ecclesiae venerabili abbate Maynardo misso a Nicolao sanctissimo papa" Dočim ova listina potvrdjuje viest, koju pronese naš arcidjakon, te nam pokazuje godinu držana sabora, izpravlja podjedno Tomu glede pape, koji bijaše opata Majnarda poslao u Hrvatsku, a taj nebijaše Aleksandro II. (1061—1073), već njegov predšastnik Nikola II. (1059—1061). Toma imao se pomesti u imenu pape za to, što je valjda našao, da je papa Aleksandro II. potvrdio zaključke sabora spljetskoga, držana za svoga predšastnika, koja potvrda i nam se sačuva u odlomku.[5])

---

1) MSC. Vat, 7019. Lučićev predgovor. Farlati: I, 319.
2) Illyr. sacr. III, 84 et seq.
3) Hist. salon. cap. XVI.
4) Luc. op. cit. II, 15.
5) Ivonis decret. IV c. 139: „notificamus omnia capitula, quae per confratres nostros, venerabilem Maynardum sc. collateralem episcopum nostrum et Johannem archiepiscum nostrum in Spalato aliisque civitatibus sunt statuta".

Sada se možemo oprostiti s Tomom arcidjakonom spljetskim, ocienivši njegovo povjestničko djelo, sačuvano u dvogubom rukopisu. Mi smo tudjer uvažili sve znamenitije momente njegova djelatna, gdješto uzburkana života. Promotrismo s lieva i desna râd njegova pera, u kojem mu se zrcali sav duh. Pa koj je svemu trudu posljedak? da je „poviest solinska" djelo, kakovih malo može pokazati XIII. stoljeće, gledamo li istinost njezinih izvješća i jasnoću pripoviedanja. Toma je opisao svoju dobu onako, kako mu se razvijaše ona pred njegovim duhom; o davnoj prošlosti dielio je do duše nazore svojih zemljaka, ali tudjer volio je biti kraći, nego da ugrezne u gatanja ljetopisca Dukljanskoga ili Krajnskoga. Žalimo ipak, što Toma, koj življaše sa unuci i praunuci onih muževa, koji su se bavili na dvoru hrvatskih kraljeva narodne dynastije i koji se borahu za podpuno neodvisnu i samostalnu domovinu hrvatsku; koj življaše u vrieme, kada su zadužbine hrvatskih kraljeva u Dalmaciji razgovjetno navieštale slavu svojih dobročinitelja — žalimo, što Toma zgode one dobe tako u kratko pripovieda. Nu mogaše li ovo doba hrvatskoga suverenstva državnoga uzhititi čovjeka, opojena samo latinsko-talijanskom prosvjetom i zanešena za sve, što bijaše s one strane Adrije? To je, što ocjenjujuć povjestni râd spljetskoga arcidjakona nemožemo nikako pregorjeti.

Geologičke crtice

s obzirom na predhistoričnost čovjeka.

(Nastavljenje.)

e. Historičko doba.

Nakon diluvijalne počimlje današnja historička doba.

I dan danas dižu se na površini zemlje novi nasadi, koje drobljenjem i rušenjem stiena i strmih briegova, koje truležem sagnjila bilja, a ponajviše pako pieskom, prudjem i muljem, što su jih mora, jezera i rieke na stanovitih mjestih snosile. Da su ovakovi nasadi zbilja u historičko doba postali, ima mnogo dokaza, medju kojimi su najjasniji tako zvane delte, t. j. one namuljine, koje su rieke, ulazeće u more ili u veće rieke, naniele. Najznamenitije takove delte jesu namuljine, što jih je rieka Nil u Egiptu, ulazeći u crveno more, naniela. Dapače kažu historički podatci, da je nekoč cieli priedjel od Tebâ pa do mora bio golema bara, a danas je jedna od najplodnijih strana Egipta. Tako misle učenjaci, da je cieli današnji Banat već u historičko doba bio veliko jezero, koje se tečajem historičke dobe, dobiv umjetnom radnjom, u davnoj drevnosti izvedenom, ili nekom novijom geologičkom katastrofom odušak kod željezne kapije, opustilo i u crno more izlilo. Svuda, gdje je uz velike rieke prostrana ravnica, muljem i prudjem dosuta, imadu se ovi nasadi smatrati kao namuljina, riekom posred tekućom nanešena. Svi ovi nasadi dolaze pod imenom naplavine ili aluvija. Takovu naplavinu vidimo n. p. u Hrvatskoj od Susjedgrada s ove i s one obale Save tja do Kraljevca, Rugvice, Berega, Oborova, kao što u obće svuda u ravninah, koje se uz obale rieka protežu.

Kao što su u predhistoričko doba neke životinjice nižih ustroja, kao što su školjkari i ljušturnjaci, k promjeni zemaljske kore mnogo dopriniele, jer se s njihovih okamina cieli nasadi gora sastavljaju, kao što nam svjedoče različne vrsti ljušturata vapna; tako ima jošte i danas morskih životinja, kojih sudjelovanjem se zemaljska kora mienja. Ovakove životinje su ponajvećma polipi. Ove morske životinje, nizajuće se u koraljnike, a koraljnici u ciele stiene, pomole se u velikih gromadah iz mora, pa pošto na nje more nanese pieska, morskih ljuštura, granja i ostalih tvrdih stvari, postanu iz njih ostrovi, na kojih živinstvo i bilinstvo svoj život razvija. Takovih iza geologičkih prevrata postalih ostrova ima osobito mnogo u tihom oceanu.

Isto tako silni, ako ne jošte silniji faktori, kojimi se površje zemlje u historičko doba mienja, jesu sopke, koje su nakon svršetka obćenitih geologičkih prevrata poput ventilâ stranom otvoreni ostali, stranom se novi otvaraju, da podzemaljski plinovi i pare, pošto su se prekomjerno nakupile i

napele, njihovim zjalom na polje prodru. S ovakovim prolomom podzemaljske žestine skopčani su potresi, sukljanje vatre, dima, sumpornih i zadušljivih para; a iza tih užasnih pojava običaje se kadšto, osobito na moru ili na morskih obalah, zemlja prolomiti, te stari ostrovi izčeznuti a novi se promoliti. S ovakovih već u historičko doba zbivših se pojava misli se, da je prekinuta kopna sveza, koja je nekoč kod današnjega Gibraltara Evropu s Afrikom spajala. Poznati su užasni pojavi: gusta 200 do 300 hvati u vis sukljajuća para, zatim vrući pepeo i kamenje, iza kojih se g. 1831. na južno-zapadnoj strani Sicilije iz mora pomolio ostrov Julija, a nakon četiri mjeseca malo po malo opet sasvim izčeznuo. Uz isto tako grozne pojave pomolio se god. 1814. na aleutjenskih ostrovih u Kamčatki ostrov Bogoslav, a god. 1796. Uralazka.

Potresi skopčani s vulkaničkimi erupcijami imaju takodjer velik upliv na promjenu zemaljske površine, jer se s njihove trešnje kadšto briegovi prolome, vode zajaze, a drugdje opet otvore.

Aluvialni nasadi razlikuju se od starijih, predhistoričkih slojeva stranom tim, što se s njihova nizka položaja očevidno razabrati može, da su obližnjimi vodami nanešeni i organičkimi ostanci dopunjeni, dočim su starije geologičke neptuničke oborine na takovoj visini složene, gdje se iz današnjega položaja mora i tečaja rieka protumačiti nemogu, stranom pako pokazuje njihovu historičku dobu i ta okolnost, što u njih neima ostanaka organičkoga života do jedino okamina onih organičkih stvorova, koji jošte i dan danas na zemlji živu.

Čovjek.

Prošavši ovako u kratko razvitak naše zemlje, od najdavnije geologičke pa do sadanje historičke dobe, nastojasmo razviti i proučiti njenu, ne pisanu, niti spoljašnjimi spomenici označenu, već u dubokoj njenoj utrobi zakopanu poviest. Premda čovjeku neće nikada za rukom poći, da izmedju ovih zakopanih svjedoka davnovječnosti naše zemlje i velikih promjena, što su se s njom zbile, te izmedju uzroka, kojimi su ovi svjedoci u dublji zemlje pokopani tiesni savez odkrije, to su mu ipak već dosadanjim naukom geologije dobljeni podatci dovoljni dokaz, da je naša zemlja, počam od prvoga svoga, voljom svemogućja stvorenoga zametka pa do današnjega razvitka eona vremena trebala, te da su na njoj sad manje sad veće, a nakon svakoga geologičkoga razdoblja silne i goleme promjene sliedile.

Tečajem našega razmatranja vidismo, da se je, prema vječnomu i nepromjenivu zakonu organički život razvijao od najjednostavnijega sve k sastavljenijemu, od nesavršena k savršenijemu, dok se je koncem posljednjega predhistoričkoga razdoblja prema tadašnjemu licu zemlje najsavršenijim organičkim životom svršio.

Izkapajući iz utrobe zemlje okamenjele ostanke različitih predhistoričkih organizma, počam od najjednostavnijih morskih haluga pa do našoj dobi slična drveća, od najnesavršenijih školjkara pa do golemih mamuta i mastodonta, od orijaških gušterovaca ,pa do čovjeku sličnih majmuna, nametnulo se geologom pitanje: a čovjek? Je li najme čovjek bio svjedokom onih svjetorušnih katastrofa, koje su toliko života pod svojimi razvalinami sakopale? Ako je i on s užasa rušećega se svieta stradao, a ono ćete i njegove ostanke iz zemaljske utrobe iznieti. Je li to zemljoslovcem za rukom pošlo, o tom je medju njimi jošte dan danas učena prepirka, jedni kažu da, drugi ne, medju dakavci i nekavci ima izvrstnih geologa. Mi pristajemo uz nekavce.

Najstariji i najpouzdaniji pisani historički dokumenti, govoreći i o prvom pojavu čovječjega plemena, udaraju njegovu starost na blizu šest tisuća godina. Kad bi se fosilnih čovječjih ostanaka iz diluvijalne dobe izkopalo, bilo bi to dokazom, da je čovjek bio svjedokom silnih geologičkih katastrofa, te bi se njegovo pojavljenje na zemlji za mnogo tisućljeća natrag udariti imalo. Ima nekoliko slučaja, gdje su geologi pomislili bili, a nekoji i danas misle, da su zbilja našli ostanaka predhistoričkih ljudih, tako zvanih predadamita, dočim jim drugi geologi svu predhistoričnost odriču. Mi ćemo ovdje najvažnije slučaje navesti, dodavši otrag poslje navedenih slučajeva razloge, zašto na predhistoričnost našastih ostanaka pristati nemožemo.

Godine 1726. našao je geolog Scheuchzer u trećodobnom škriljcu kod Oeminga kostur 3 stope dugačak, lubanja mu bijaše 4 palca dugačka a 6 palaca široka, u čeljusti imao je dva reda malenih zubi, kićma sastojaše se iz 19 dužih nego širih kralježa, na rukû nebijaše zapestja (handwurzelknochen), već samo pestne kosti (mittelhandknochen) sa dvo- i tročlanimi prsti. Ovaj „homo diluvii testis", kao što ga je Sch. nazvao, pobudio je bio u tadašnjem učenom svietu, a osobito medju zemljoslovci veliku pozornost. Nu već Gessner zaniekao je čovječje obilježje ovomu predpotopnomu čovjeku, te ga je proglasio somovim kosturom (silurus glanis), a Camper ga proglasi gušterovom okostnicom. Cuvier mišljaše da je to kostur goleme močarile (pro teus giganteus), a g. 1824. izpravi svoje mnienje, tvrdeći, da je to okostnica goleme Salamandre (salamandra gigantea). Kašnje, uzporediv ovaj kostur anatomički s kosturi danas živućih životinja, složiše se geologi u tom, da je to zbilja okostnica goleme predpotopne salamandre, samo se nemogaše složiti u imenu, kako da ovoga predpotopnjaka prozovu, te jošte i danas dolazi u geologa pod različitimi imeni: proteocordylus, andrias Scheuchzeri, cryptobranchus primigenius i cryptobranchus diluvii testis. Sad od njega ima već više eksemplara u muzejih.

Tu se dakle kostur predpotopnoga čovjeka pretvorio u salamandrinu okostnicu. Ovdje budi napomenuto, da je jošte više takovih koje kostura koje pojedinih kosti izkopano, koje su na prvi mah za ostanke predpotopnih ljudi držali, nu kašnje su jih na temelju sravnjujuće razudbe za kosti drugih predpotopnih životinja priznati morali.

Obzirući se na razliku izmedju ostanaka živivših organizma u trećodobnih tvorbah eocenskih, meocenskih i pliocenskih nasada, i izmedju davno živućih stvorova, moglo bi se već nekim načinom a priori zaključiti, da je badava tražiti ostanke predpotopnih ljudi u trećodobnih tvorbah, jer bi se inače morao dopustiti neki skok izmedju trećodobne i današnje historičke epoche. Ako bi dakle imalo biti predadamita, to bi se njihovi ostanci mogli naći jedino u diluvijalnih tvorbah, kao iz prelazne dobe iz trećega u historičko razdoblje. I zbilja se navadjaju svi znamenitiji slučaji našastih ostanaka tako zvanih predpotopnih ljudi*) iz diluvijalne dobe.

Ima tomu nekoliko desetak godina, što su na guadelupskoj obali našli u vapnenom kamenu zatvorenih čovječjih kostura, te su i opet pomislili na predpotopna čovjeka. Pošto su učenjaci ovaj vapnenac točnije proučili, pronadjoše, da se ova vrst kamenja na obalah obratničkih mora u kratko vrieme sastavi, te da su njim obuhvaćeni kosturi čovječji jedva koju stotinu godina stari, dakle iz historičke dobe polazeći.

---

*) Govoreć u svojem razmatranju o predpotopnih ljudih, razumieva se samo po sebi, da nemislim potop, o kojem sv. pismo povieda, jer ovaj pada već u historičko doba.

Glede tobožnjih predpotopnih su ljudi ipak najznamenitije tako zvane već gori kod diluvijalne dobe napomenute špilje košćenice, u kojih se s muljem i pieskom i s kostmi drugih, danas u onih stranah već izumrlih životinja takodjer i čovječje kosti pomiešane nalaze. Takovih špilja kostmi napunjenih našasto je u novije vrieme osobito mnogo u Ameriki i današnjoj južnoj Francezkoj, poimence u pondreskoj i bize-skoj (dep. de l'Aude), combeskoj, sauvigardskoj i anduzeskoj (dep. du Gard) špilji.

U južnoj Francezkoj nadjoše dosad najviše izkopanih geologičkih starina u dolini rieke Somme, poimence okolo Amiensa i Abbevillea. Ovdje je našao francezki geolog Boucher de Perthes u vrstatom šljunku (graviers stratifiés) na tisuće kamena orudja i oružja, površno samo izradjena, koje dakle zasieca u ono doba ljudske radinosti, gdje jošte o kovinah nisu ništa znali. Stavivši ova odkrića u savez s izkopanimi kostmi životinja, kojih je davno tamo nestalo, zaključiše neki geologi, da svi ovi ostanci ljudske radinosti spadaju u predhistoričko doba.

Godine 1828. našao je Tournal u špilji kod Bize-a (dep. de l'Aude) čovječjih kosti, pomiešanih s kostmi različnih izumrlih životinja; sliedeće godine odkrio je Christol kod Gondresa nedaleko Nimesa isto tako čovječjih kosti pomiešanih s kostmi drugih životinja nosorožaca: hiena, medjeda, turova, sobova (cerv. tarandus) itd., te zaključiše, da je čovjek bio svjedokom diluvijalnih katastrofa, pošto se njegove kosti nahode uz kosti životinja, koje danas u onih geogr. pojasih neživu.

Godine 1833. odkrio je dr. Schmerling kod Engisa, nedaleko Lutecije više čovječjih lubanja, od kojih jedna, nalik na lubanje sadanjih Europljana, bijaše ujedno sa nosorežčevimi, konjskimi, sobovimi zubi usunuta u sigasti prolom. Takovih špilja ima tamo više, pa je u svih našao različita oružja i orudja iz kremena iztesana.

Godine 1857. odkrio je prof. Fühlrott u Neanderthalu blizu Düsseldorfa lubanju, koju su bonnski učenjaci dopitali takodjer čovjeku.

Nedavno našao je opet francezki učenjak Lartet u Aurignacu (dep. de la Haute-Garonne) prastari ljudski grob, a nutri pod ruševinom kamenitu ploču, kojom je po svoj prilici grobnica bila zatvarana, a u samom grobu bijaše sedamnaest ljudskih kostura, koji su umah, kako su našasti, u aurignačkom groblju s nova pokopani, te tako dalnjemu iztraživanju i nehotice uztegnuti, jer jih Lartet kašnje, tražeći jih na groblju, nije mogao naći. Prekapajući dalje u špilji, našao je debele nasade pepela i ugljevlja pomiešana s množinom životinjskih kosti i kojekakovim orudjem od kremena. Medju ovimi kostmi drži ovaj učeni anatom, da je bilo devet mesožderih i devet biljožderih životinja, zatim pasa, hiena, slonova, nosorožaca, konja, jelena, turova itd. Lartet misli, da su ovi mrtvaci u sjedećem položaju bili u grobnicu sahranjeni, a pred vratima da su njim na slavu karminje držane, pa kašnje da su hiene i ostala zvjerad došle glodat ostanke od kosti.

Ima jošte više takovih slučaja, nu svuda su geologi razdvojeni, jer dočim jedni tvrde, da su svi ovi ostanci, kosti, kosturi, kamena oružja i orudja iz predhist. dobe, niječu drugi budi dielom, budi sasvim njihovu predhistoričnost. I zbilja ima u svakom gotovo slučaju razloga, o kojih se o predhistoričnosti čovječjih ostanaka dvojiti može.

Gledeć na namuljine u špiljah košćenicah, što jih za diluvijalne nasade drže, prigovaraju, da se nemože kod svih zbilja diluvijalni značaj dokazati. Čovjek je od prve dobe svojega djetinstva kao što i danas sahranjivao svoje mrtvace u posebne grobnice, a i o tom neima dvojbe, da se je u ono doba, gdje se niti proti svojim suplemenikom, niti proti divljoj zvjeradi oružjem braniti nije mogao, u špilje sakrivao. Tako dakle ima mnogo slučaja, kako

su ostanci čovječji u ove špilje došli. Da namuljina, jer ovakove košćenice leže previsoko iznad tečaja današnjih rieka i môra, nije mogla nutar dospjeti, dopuštaju; nu to je opet nedvojbeno, da se ovakove špilje samo u šupljikastom kamenju nalaze, te je ovakova špilja osim šupljina, što jih narav kamena sobom nesi, jošte i mnogimi drugimi pukotinami sa spoljašnjim svojim pokrovom spojena, kroz koje voda, sitnim pieskom i muljem pomiešana ulaziti, te tako mnogovječnim probijanjem sahranjene u spiljah kosti i druge ostanke debelimi nasadi pokriti može. Tako se dakle protumačiti dade, odkud su namuljine u ovakovih spiljah, u koje današnje rieke ulaziti nemogu.

Što se nalaze kosti životinja već odavna izumrlih pomiešane s čovječjimi kostmi, i to jošte nije dokazom, da su čovječje kosti iz predhistoričke dobe.

Već gori je napomenuto bilo, da se iz našastih ostanaka ovih životinja neda zaključiti, da su glede podneblja tako srodne s današnjimi obratničkimi životinjami, te nebi mogle bile pod umjerenim podnebljem mnogo kašnje živiti, nego što oni misle, koji jih u davno predhistoričko doba stavljaju, a to tim većma, što je nedvojbena istina, da je mnogo životinja, živivših u davnoj drevnosti već u historičko doba posve nestalo, ili su se daleko prema sjeveru potegnule. Evo nekoliko primjera.

Ona vrst vepara, što ju umjetni kist Alkamenov na hramu olympskogu Jupitra naslikao, nacrtana je bila prema pojedinim čestim toli jasno i točno, da ju je slikar samo sa živuće životinje snimiti mogao. Pa ipak prirodopis već od tisućljeća ništa nezna od te životinje.

To isto valja jošte o dviju drugih vrstih mnogopapčara, koji su nam takodjer na historičkih spomenicih sačuvani, jednomu od ovih mnogopapčara, tako zvanomu Xilhitu poznata bijaše ista domovina, najme Egipat. Istina, može se opaziti, da je kod slikara i kiporezaca u predstavljanju kojekakvih životinja slikarska i poetička razmniva svojih tvorova imala; nu to se nemože zanijekati, da je ovim slikam i predstavam jezgra bila uviek iz realna života uzeta. A navlastito može se o starih klasičkih umjetnicih opaziti, da su se u svojih umotvorih istine vjerno držali. Ja ovdje govorim o umjetnicih, a ne o kojekakvih glamarah, koji su se u svojih slikarijah, kao što i današnji, na pučke bajke oslanjali. Za dokaz tomu budi napomenuto, da su staroklasički slikari i kiporezci u svojih umotvorih točno razlikovali azijatskoga i afrikanskoga slona, dočim za ovu razliku nisu znali niti noviji najizvrstniji prirodoslovci Buffon niti Linné.

Nu osim umjetničkih umotvora ima jošte i drugih, ako hoćemo, mnogo pouzdanijih svjedoka, da je više vrsti životinja već u historičko doba nestalo. Geoffroy-Saint-Hillaire našao je u egipatskih katakombah dvie vrsti psoglavaka (krokodila), kojih više živih nigdje neima. Pa tako nalaze u egipatskih katakombah mumija različitih vrsti životinja: marhe, pasa, mačaka, rovaka, kojih je već odavna izmedju živućih stvorova nestalo.

Julius Capitolinus opisao je veleroga jelena (cervus megaceros) medju životinjami, koje su u rimsko doba iz Britanije u Italiju pošiljali, a Sebastijan Münster, Jouston i Aldrovande tvrde, da je ovaj isti preživač jošte oko petnaestoga stoljeća u Italiji i Pruskoj živio,*) a nekoji misle, da je to ona ista životinja, koja u „nibelungah“ dolazi pod imenom »grimmer schelch«.**) A sada se od ovoga veleroga izkapaju iz tresetnjače samo ostanci, dočim ga već u životu neima.

*) Marcel de Serres.

**) Versteinerungen von E. A. Rossmässler.

Prema tomu dakle nebi jošte sliedilo, da su životinje, kojih se kosti s čovječjim izkopaju, samo u predhistorično doba živjele.

Na predhistoričnost čovjeka zaključuju jedni takodjer s toga, što su s izkopanimi kostmi našli množinu kamena, osobito iz kremena koje izgladjena koje samo krupno iztesana oružja i orudja, sjekira, batova itd., koje oni, jer se jih mjestimice na tisuće u diluvijalnom šljunku nalaze, u diluvijalno doba stavljaju. Medjutim, drugi geologi nieču predhistoričnost ovoga orudja, te mu poriеklo u historičku dobu stavljaju. Tako tumači francezki učenjak Scipion Gras u sommeskoj dolini kod Abbeville-a množinu u diluvijalnih nasadih našasta kamena orudja ovako: „Stavimo, veli on, da su ove kamene sjekire u historičko doba iztesane na mjestu, koje, kako sve svjedoči, bijaše nekoč u somme-skoj dolini. Neima dvojbe, da radnici nisu morali daleko tražiti gradivo za svoju radnju, jer kopajući nešto dulje mogli su naći na istom mjestu množinu kremena; oni su ga mogli kopati ili na okno (schacht) ili razimice poput galerija; da je ovaj posljednji način probitačniji bio, neima dvojbe, jer se i danas ovakovim načinom šljunak vadi. Budući da se kremen, iz kojega je ovo orudje iztesano, mnogo lašnje teše, dok je mokar, neima dvojbe, da su ga s mjesta na galerijah s većega tesali, od ove prve radnje odbačeno je, kao što to i danas kod slična posla vidimo, sve što nije valjalo za potanje izradjivanje i gladjenje. Ovakove preostavljene rukotvorine, ostavljene na istom mjestu, zasute su tečajem vremena onom istom zemljom, iz koje bi gradivo izkopano.“*) Drugi izvrstni geologi, kao Elie de Beaumont, Eug. Robert, Beningson-Forder nieču, da se ovakova orudja nalazi u pravom diluvijalnom, već u površnom zemljištu, gdje ga je voda zaplula.

Učeni starinar Desnoyers dokazuje, da sjekire, bati, striele iz kremena, kosti i krupnije zemljeno posudje, što ga u francezkih i englezkih tako zvanih špiljah košćenicah nalaze, sasvim nalikuju na ovakove ostanke, što se nahode u grobnicah i sahraništih prvobitnih stanovnika stare Galije, velike Britanije i Germanije; da dakle čovječje kosti, što jih pomiešane s ovakovimi starinami nalaze u starih špiljah, nespadaju u predpotopnu, već da polaze iz historičke dobe od narodâ, koji bijahu na istom stepenu naobraženosti, kao što i stari Gali i Britanci, koji su one grobnice i kamenite žrtvenike iz historičkih vremena ostavili.

U ostalom ako pomislimo, da se diluvijalni nasadi neposredno dotiču u historičko doba nanešenih naplavina, u kojih dakako ima ostanaka iz ove dobe pokopanih čovječjih i ostalih životinjskih kosti, pa da imade toliko slučaja, gdje su se ovi nasadi koje ljudskim nastojanjem, koje elementarnim uplivom tako pomiešali, da nije lasno naznačiti moći granice izmedju diluvijalnih i aluvijalnih nasada, onda će svatko u označivanju antediluvijalnih i aluvijalnih ostanaka veoma oprezan biti. S toga su takodjer toliki izvrstni geologi toga mnienja, da pronašasti dosad ostanci budi čovječjih kosti, budi oružja i orudja čovječjom rukom izradjenih, padaju u aluvijalne nasade, dakle u historičko doba.

Koliko vjeruje velik dio geologa u predhistoričnost našastih dosad čovječjih kosti, vidi se i s toga, što su mjeseca Travnja minule godine, kad je opet Boucher de Perthes kod Abbeville-a u Somme-skoj dolini dolnju čovječju čeljust našao, zemljoslovci podviknuli: ipak jedanput. Nu i tu se započela medju učenjaci najprije prepirka o identičnosti diluvijalnoga nasada, dakle i o predhistoričnosti našaste kosti, te je opet glasoviti francezki geolog Elie de Beanmont parižkoj akademiji dokazao, da je zemljište, gdje je rečena čeljust našasta, uzvraćeno (terrain remouvé).

*) Comptes rendus de l'Academie des sciences, t. LIV.

S toga mislimo, da neima krivo Alfr. Maury, dočim veli: U ostalom našli su kosti u nekih spiljah košćenicah, pače ima posebnih proloma, koji su gotovo sasvim iz takovih kosti sastavljeni; neki geologi takodjer tvrde, da su već u ono doba (diluvijalno) raztrešena i divlja čovječja plemena lovački i ribarski život živjela. Nu premda neima dvojbe, da mnoge od tih kosti spadaju u veoma davnu drevnost, toli u starom koli u novom svietu, jošte se ipak nemože zaključiti, da su suvremene onim nasadom, u kojih su pokopani ostanci životinja, svjedočećih o sveobćem prevratu podneblja.*)

„Mit dem Erscheinen des Menschen, veli Kner,**) hört die Geschichte der Vergangenheit auf, es beginnt das Reich des Geistes, die Herrschaft des Menschen und seine Geschichte voll von Kämpfen, wie jene der Vorzeit. . . Es sei . . noch bemerkt, dass so gewaltige Veränderungen die Erde auch während der historischen Zeit mitunter erlitt, doch keine Alles vernichtende Katastrofe mehr über sie hereinbrach, und dass demnach alle angeblichen Funde antidiluvianischen Menschenknochen (sogenannte Praeadamiten) ins Reich unverbürgter Sagen gehören.“

O nekojih pjenezih grčkih,

izkopanih u Starom gradu na Hvarskom otoku u Dalmaciji.

Godine 1836., kad su nekoji težaci obradjivali vinograd na zemljištu staroga Hvara[1]) na Hvarskom otoku u Dalmaciji, naidoše na neke stare podrtine, i tu nadjoše u zemljenom posudju velik broj starih pjeneza, a izmed njih 55 komada pjenezoslovnom znanstvu posve nepoznatih. Donešeni svi ti pjenezi našemu prijatelju i sugradjaninu, vrlo razglašenomu jugoslovjenskomu stariniku Petru Nisetiću (Nisiteo), opaziv ovaj na njih tri različna natiska (typa), i davši jih snimiti po dosta vještu mužu, pošalje odmah taj snimak i svoja proučenja o njih gosp. Steinbüchelu, onda ravnatelju c. kr. dvorskoga muzeja u Beču, moleć ga, da mu o tih pjenezih svoja mnienja javi. Pošto Steinbüchel razgleda i promotri ova risanja i viesti, koje jim dodao bijaše Nisetić, da jih po što je znao bolje isvietli, sadje na taj zaključak, da su najme oni pjenezi trokovani bili t. j. dva puta prekovani: prvo, po Liparskih stanovnicih, sprieda glavom mladjahna i još golobrada Hephästosa (Vulkana), a straga pljeskavicom; drugo, po Hvaranih, koji su na taj prvi natisk napečatili sprieda bradastu olovorenu glavu Omira, a straga kozu sa

*) La terre et l'homme. I. p. 39.

**) Leitf. z. Stud. der Geologie.

[1]) Φάρος: Scyl. p. 8., Polib. 3, 18., Strab. 2, 124, 7, 315., Diod. 15, 13., Scymn. Ch. 426., Appian. Illyr. 8., Agath. 1, 5., Steph. Biz. 691., Pomp. Mela 2, 7, 13; — Φαρία: Ptol. 2, 16, 14; — Pharia: Plin. 3, 26, 30; Geog. Raven. 5, 24. — Πιτύεια: Apol. Rod. l. 4. — sada Starigrad (Città vecchia).

samoslovom (monagramom) ΦΑ; a treće napokon, opet po Liparcih, koji pretiskav taj pjenez sada Hvarski a prije svoj, na novo su nanj nametnuli izvorni natisak. I zbilja napis IONIO, koj se pokazuje sprieda u ovih pjenezih uviek natražke (retrograde), vidjet je da spada na drugi kov, jer se u nekih iztiscih nalazi čisto i nepokvareno po nasljednom priekovu. S druge strane ima pjeneza posve ovim sličnih, ali se na njih nenalazi napis IONIO, no baš moglo bi se činiti, da su ovi pjenezi na novo kovani bili prvim natiskom, česa radi napis IONIO izčeznu, a vidi se vrh koze natiskana pljeskavica.

Čim naš Nisetić dobi Steinbüchelovo mnienje o tih pjenezih, obrati se odmah na zavod arkeologičkoga dopisivanja u Rimu kao član toga veleslavnoga znanstvenoga družtva, dajuć mu na znanje ono iznašašće, te svoja i Steinbüchelova iztraživanja i proučenja o tih pjenezih. Ravnateljstvo ovoga zavoda na prvi mah shvati naravno veliku važnost ovih pjeneza za arkeologičko znanstvo, no videći u isto vrieme i to, da je prem mučno odriešito se izjaviti o njih, da si pribavi potanku razpravu, i stavne vriednosti za pjenezoslovnu znanost, obrati se na glasovitoga svoga člana prof. Jurja Rathgebera u Gothi s molbom, da svoj velecienjeni sud izreče o tih pjenezih. Rathgeber malo kašnje odgovori na taj poziv, dodav svoje mnienje, kao što je znao, o tom veleважnom iznašašću. Taj Rathgeberov sastavak izadje na svietlo u Bullettinu onoga rimskoga zavoda, priloženom ljetopisu od godine 1838. (br. VII., str. 86—94). Rathgeber opisa te pjeneze potanko, i doda jim njihove slike po snimku Petra Nisetića.

Evo njegova opisa:

I. Numus pluries cusus. Distinguuntur caput virile ad dexteram, ante cujus os inscriptio IONIO, barbatumque caput ad sinistram.

— Distinguuntur duo typi. Ad caput sinistrorsum stans inscriptio Φ pertinet in ima adposita. Delphinus ad dexteram.

Aen. $6^1/_4$. — Vidi sliku I.

II. Iidem typi, eademque inscriptio.

– Distinguuntur duo typi. Caper sinistrorsus stans. Delphinus ad dexteram.

Aen. $6^1/_4$. — Vidi sliku II.

III. Caput virile ad sinistram. — Caput barbatum ad sinistram.

— Caper sinistrorus stans. — In imo fluctus marini. Superius delphinus ad sinistram. Circumcirca orbis.

Aen. 7. — Vidi sliku 3.

U rasvietljenju ovoga popisa Rathgeber potvrdi zgor navedeno mnienje Steinbüchelovo glede priekova ovih pjeneza, te priloži nešto svojih opazaka o Omirovoj glavi, koja se, kao što je rečeno, na njih nalazi natiskana, ali ni rieči ne doda o napisu IONIO, što je naravno uzbuditi moralo u čitateljih njegova sastavka želju to živiju, da si ga i ma kakvim načinom pojmiti mogu, znaduć dobro, da tu baš stoji najveća mučnost i važnost ovoga izdanja. S toga se i u nas probudi ta pohlepa, da tražimo najme zlamen pravi onoga

napisa, te smo na tu stvar pozorne učinili naše sunarodnike već onda, kada smo godine 1852., izdavajuć u Arkivu za povjestnicu jugoslovjensku starodalmatinsko pjenezoslovje, pridodali o onom napisu sve, što smo onda znali.[2]) Ono doba nahodeć se mi bez dovoljnih znanstvenih sredstva, koja su ti vaviek od ljute potrebe, ako ćeš se i ma kojim korakom pomaknuti napried u iztraživanjih ove vrsti, svu smo ipak skrb uložili, da iznadjemo u starih spisih nam tada pri ruci takove viesti, koje bi nam ponešto barem isvietlile ovaj napis IONIO, koji smo već onda smatrali kao osobno ime navlastito zato, što se uviek nalazi na onu stranu, gdje obično stoji osobna slika. Spomenuli smo onda Jona sina Dirakija, kralja Ilirskoga, negda stolujućega u Draču (Epidamnu), smaknuta po Erkulu (Didimus), i Jona kralja Tesalskoga, koji je kovao pjeneze u prastaro doba (Lucanus lib. IV). Ali pošto smo se jurve onda slabo nagibavali na primljenje tih muževa za naše pjeneze,[3]) premda na neki način prisiljeni na to pomanjkanja radi stalnijih povjestničkih naslona; istovremeno pomislili smo ipak na ono, što smo sada dokazati nakanili, najme da nalično onomu, što su radili znanci, kad su odriešito pripisali pjeneze kralja Ballaea staromu Hvaru (Φάρος), moglo bi se držati, da napis IONIO znači čovjeka, koji je kao Ballaeus i Demetrius Pharius jednom bio usilnik Viski (Isseus) ili Hvarski, i da je on isti ove Liparske pjeneze dao prekovati sa svojim napisom sprieda, a s onim Visa ili Hvara odzada.

K Nisetićevim natiskom (vidi sl. I., II. i III.), koje izda najprije slavni Rathgeber, mi ćemo dodati još četiri druga, koja su plod naših iztraživanja na Hvarskom zemljištu, posve različna od Nisetićevih, jer su osim zadnjega bez pljeskavice odzad, i nepokazuju ni najmanjega traga na sebi, da su ikada oni pjenezi pretiskani bili. To su:

IV. Mužka bradasta glava na lievo, napisom IONIO natražke na dnu (esergo).

— Koza na lievo, a pod njom samoslov ΦA jedva vidljiv.

Mied. $6^1/_4$. — (Vidi sliku IV.)

V. Mužka bradasta glava na lievo bez napisa.

— Koza na lievo bez napisa.

---

[2]) Ovaj sastavak nalazi se talijanski natiskan u knjizi XI. god. 1851. Arkiva c. kr. akademije znanosti u Beču pod naslovom „Numografia Dalmata".

[3]) Forcellini (lex. tot. lat.) u iztomačenju rieči Jonius navadja još drugih osoba istoimenih za stari viek. Veli on: „dictum est (sc. Mare Jonium) vel ab Jonum naufragio, vel ab Jone Italo Adriae patre, vel ab Jonio Illyrico, vel ab alio ejusdem nominis, Dyrrachii filio, quem Hercules cum imprudens occidisset, in hoc mare projecit; vel denique ab Jo, seu Jone filia Inachi, quod postremum Serv. ad A. 3, 211 et Hyg. fab. 145. tradunt. No treba je razmisliti, da nazvanje Mare Jonium obuzima po starih zemljopiscih dio egjejskoga mora i kadkad cielo to more (Val. Flac. I. 22). Neki ga produljuju od ustiju jadranskoga zaliva tja do Kandije i još dalje, odkle se porodi razdieljenje njegovo na Sikalsko i Kretičko Jonsko more (Plin. 4, 11, 18 f.). I Tuško ili Tirensko more po Solinu 23. nazivalo se je negda Jonsko.

Mied. $6^1/_4$. — (Vidi sliku V.)

VI. Mužka bradasta glava na lievo, s napisom IOΣIO natražke na dnu.

— Koza na lievo bez napisa.

Mied $6^1/_4$. — (Vidi sliku VI.)

VII. Dvoguba glava mužka, jedna bradasta na lievo a druga golobrada na desno, s napisom IOΣIO natražke, spadajućim na drugi kov jedva vidljiv radi trećega.

— Koza na lievo s tragovi pljeskavice i morskih volova drugoga kova,

Mied. $6^1/_4$ — (Vidi sliku VII.)

Ako li sada pomnjivo promotrimo ovih sedam različnih natisaka, lasno ćemo se uvjeriti, da prva tri i zadnji bijahu bez sumnje na novo prekovani, dočim četvrti, peti i šesti javno ti izdavaju prvotni oblik. Ovo nas sili, da se okanimo Steinbüchelova i Rathgeberova gore naznačena mnienja, i to većma, što je prem mučno vjerovati, čim se u račun stavi dalečina mjesta i mučnost obćenja za ono doba, da su Hvarani najme na novo kopali pjeneze Liparske, i napokon da su Liparci opet te iste pjeneze prekovali. Dodaj, da se ovi pjenezi neprikazuju svi kao prekovani, kao što je rečeno, dapače nekoji nam ostaju u svojem izvornom obliku, i da su glave sprieda u prekovanih iste, kao što se vide na izvjestnih Hvarskih pjenezih ili na prednjih kovih, te se mnogo razlikuju od onih glava, koje predstavljaju pjenezi Liparski.[4]) I pošto pljeskavica nije baš osobitost Liparskih pjeneza, čim i u naših Viskih (Issa) često dolazi, kako nam svjedoče slavni Sestini (Descriz. delle med. ant. grec. del Mus. Sterd. Firenze 1830.) i Mionnet (Descrip. de Médail. ant. Paris. Supplem. 1824. T. III. n. 14. Issa), i u Heraklejskih (Heraclea, v. naše „Staro-dalmatinsko pjenezoslovje“, br. 1., 2. i 3.), vjerojatnije je, da se je priekov ovih pjeneza savršio na pjeneze onih naših dvaju gradova, najme Visa ili Herakleje, koji su isto tako kovali svoje novce, i na Viske prije nego li na Heraklejske.

Glava, koju nam prednose ovi pjenezi, predstavlja Omira. I doisto slika ova naših pjenezaa dolikuje posve slici Omirovoj, koju je izveo prvi put gore pohvaljeni Sestini (l. c. Vol. II. p. 18), i ovako opisao:

ΟΜΙΡΟΣ. Caput barbatum laureautum ad sin.

— ΦΑΡΙΩΝ. Hircus ad sin. stans.

Niti se je tomu čuditi, pošto nam je prem poznato iz Alfea Mitilenskoga, da su i ove naše strane u velikoj časti držale ovoga božanstvenoga

---

[4]) Prem da se tvrdo držimo našega mnienja, nećemo ipak zatajiti ljubimcem pjenezoslovne znanosti, što nam je u protivnom smislu još godine 1856. pisao o ovom predmetu veleučeni g. G. Henzen, tajnik već pohvaljenoga Rimskoga zavoda: „il Sigr. Friedlamder di Berlino, ora, come ella sa, uno de' principi in numismatica, m' asserisce, che al suo parere le monete da lei attribuite ad Eraclea, spettano senza dubbio a Lipara; che egli stesso ne ha comprato due esemplari in Sicilia, che si mostrano di fabbrica evidentemente sicula; una d' esse fu originarimente medaglia siracusana, ma vi è soprapposto il conio di Lipara. Monete di Lipara possono facilmente esser andate in Dalmazia“. A ovo je baš, što mi niekamo za ono doba.

pjesnika: οἷ οὐ μία πατρὶς ἀοιδὸν κοσμεῖται γαίης δ' ἀμφοτέρης κλίματα (Bruck. Annal. T. II.).

Ostaje nam jošte razjasniti, komu se imaju pripisati ovi pjenezi, najme tko je onaj IONIO, ili što znači IONIO, što zabilježeno stoji sprieda u ovih naših pjenezih: stvar od prevelike važnosti za našu prastaru poviest, do danas, kao što smo vidili, odveć slabo razpravljena, te zato namjera poglavita ovih naših nacrta.

Čitamo u Strabonu (Edi. Xylander. Lipsiae 1798. Lib. VII. Vol. II. pag. 326.):

Μετὰ δ' Ἀπολλωνίαν Βυλλιακὴ καὶ Ὠρικὸν, καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτοῦ ὁ Πάνορμος, καὶ τὰ Κεραύνια ὄρη, ἡ ἀρχὴ τοῦ στόματος τοῦ Ἰονίου κόλπου καὶ τοῦ Ἀδρίου. — Τὸ μὲν οὖν στόμα κοινὸν ἀμφοῖν ἐστι, διαφέρει δὲ ὁ Ἰόνιος, διότι τοῦ πρώτου μέρους τῆς θαλάττης ταύτης ὄνομα τοῦτ' ἐστὶν, ὁ δ' Ἀδρίας τῆς ἐντὸς μέχρι τοῦ μυχοῦ, νυνὶ δὲ καὶ τῆς συμπάσης. Φησί δὲ ὁ Θεόπομπος τῶν ὀνομάτων τὸ μὲν ἥκειν ἀπὸ ἀνδρὸς ἡγησαμένου τῶν τόπων ἐξ Ἴσσης τὸ γένος, τὸν Ἀδρίαν δὲ ποταμοῦ ἐπώνυμον γεγονέναι.

O pravom čitanju po nas riešive izreke u ovom ulomku Strabonovom, najme: ἡγησαμένου τῶν τόπων ἐξ Ἴσσης τὸ γένος, vještaci se neslažu.

Tyrwhittius i Groskurdius čitaju: ἐξ Ἰοῦς τὸ γένος; no proti takovu štivenju, izim rukopisa i izdavanja Strabonova zemljopisa, stoje jošte tumači Pindara i Apolonija, te i Eustakij, tumač Dionizija Periegejskoga i Tzetzes Likofrona, koje ćemo poslje navesti, i koji nam označuju Ilirsku kao Jonovu τὸ γένος.

R. H. Eyssonius Wichers u svojih: „Fragmenta Theopompi Chii (Lugduni Batavorum 1829. p. 89.)“, u što zabacuje i on čitanje ἐξ ἴσης, koje uviek stoji u najstarijih rukopisih, čita: ἡγησαμένου τῶν τόπων ἐξ ὧν τὸ γένος po Bnoald., i u tom se naslanja jedinito na Pindarova tumača i na Tzetzesa, koji otvoreno vele, da je Ilirska domovina bila onomu junaku od koga je Jonsko more to ime primilo, kao da se Vis (Issa) nije nalazio ili se neima smatrati kao otok, ležeći u obsegu stare Ilirske. Nimalo mu neprieči̇še kod takova suda rieči Causobonia, koje ipak tu navadja, i glase: „nam si recte τόπον legitur, quomodo fieri poterit, quod legitur ἐξ τὸ γένος? Augent suspicionem veteres codd., in quibus est ἐξ ἴσης pro ἐξ ὧν“.

Treće čitanje ove glavne izreke Strabonove jest: ἐξ ἴσης τὸ γένος. Ovako imaju po sudu vrloga Causobonia svi stari rukopisi Strabonovi, a to čitanje obljubi on sam, Mosc. itd. A pošto se je moglo opaziti u istih rukopisih, da, gdje u Strabonovom zemljopisu dolazi napomenuti otok Ἴσσα, ovo se ime uviek piše samo jednim σ, Xylander i njegovi izpravitelji Siebenkees i Tzschukke (Lipsiae 1798. Tom. II. p. 426) razložno čitaše; ἐξ ἴσσης τὸ γένος a isto tako iza njih svi nasljedni izdavatelji i isvietljitelji Strabona, od kojih zadnji je Gustav Kramer (Berolini 1847. Vol. II. p. 50). *)

Točnost ovoga trećega čitanja, izim naznačenih dokaza, zasvjedočuju

*) Najnovije je izdanje Parižko Didot 1853 ed. Müller et Dübner pag. 263, koje pag. 985 u index Var. lect. o tom ništa nespominje — nov dokaz, da je čitanje Xylandrovo na rukopisih osnovano. V. J.

jošte stari spisatelji grčki, koji odnašajuć se na Teopompove rieči Strabonova gore navedena ulomka, ako li i nenapominju Vis (Issa) kao Jonovu otačbinu, ipak ga smatraju za Ilira.

Veli tumač Pindarov (Pindari Opera quae super. edit. Aug. Boeckhius. Lipsię 1819. Vol. II. 335): τὸ Ἰόνιον πέλαγος τὸ περὶ Σικελίαν τὸ ὄνομα ἔλαβεν, ὡς μὲν ἔνιοι ἀπὸ Ἰοῦς. Θεόπομπος δὲ ἀπὸ Ἰονίου, ἀνδρὸς Ἰλλυριοῦ.

Tumač Apolonia Rodskoga (Argonauticon. edit. Henri Steph. 1574. p. 188) piše: ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ Ἰονίου τὸ γένος Ἰλλυριοῦ, ὥς φησι Θεόπομπος ἐν εἰκοστῷ. Ιόνιον πέλαγος πρὸς τῇ Ἰταλίᾳ, οὕτω καλούμενον ἀπὸ Ιονίου, ἀνδρὸς Ἰλλυριοῦ.

Eustakij Diakon u svojem iztumačenju Dionizija Periegeta (Dionisii Orbis Descript. cum Com. Eustath. Ar. Thes. Oxoniae, 1710) ovako se izrazuje o istoj stvari: λέγεται δὲ Ιόνιος, ὡς τῷ Λυκόφρονι δοκεῖ καὶ τῷ Αἰσχύλῳ, ἀπὸ τῆς Ιοῦς. διενήξατο γὰρ ἐκείνη, βοῦς γενομένη, κἀνταῦθα. οἱ δέ φασιν ἀπὸ Ιάονος ἀνδρὸς Ιταλοῦ, ἢ ἀπὸ Ιονίου ἀνδρὸς Ιλλυρικοῦ.

Ισαακιου καὶ Ιωαννου του Τζετζου Σχολια εις Λικοφρονα (edit. M. Chr. Gott. Müller. Lipsię 1811. Vol. II. p. 705) pišu: καὶ οὗτοι μέν οὕτω φασὶ τὸν Ἰόνιον κληθῆναι. Ἀλλ' ὁ Θεόπομπος καὶ ἄλλοι φασὶν, ἀπὸ Ἰονίου Ἰλλυριοῦ τὸ γένος, βασιλεύσαντος τοῦ τόπου υἱοῦ Ἀδρίου, τοῦ περὶ τοῦτο τὸ πέλαγος κτίσαντος πόλιν, τὴν λεγομένην Ἀδρίαν, ἣν Ἀδρίαν ἕτεροί φασιν ὑπὸ Διονυσίου, τοῦ προτέρου τυράννου Σικελίας, κτισθῆναι. Τὸ δὲ πέλαγος, ὡς ἔφην, ἀπὸ τοῦ Ἰονίου ἐκλήθη.

Kad bismo to većma podupirati htjeli točnost trećega čitanja, koje nam se samo prikazuje kao vjerojatno i logičko, mogli bismo onda izvesti zasvjedočenja malo da ne svih prevoditelja Strabonovih. Neka nam dosta dadu sliedeća tri najvještija i najskorija.

Xylander i njegov izpravitelj Tzschukke ovako prevadjaju onu prieporni Strabonovu izreku (l. c.): „Theopompus ait, prius nomen esse ortum a viro, qui istis locis imperaverit, gente Issaeus; Adriae cognominatum a flumine esse deductum".

Karl Kärcher (Strabo's Geographie. Uebers. Stuttgart 1831. Vol. V. p. 593) ima: „Theopompus sagt, der eine Name komme von einem Manne, von Issa gebürtig, der einst über diese Gegenden geherrscht haben soll, das Adriatische Meer aber soll seinen Namen von einem Fluss haben".

Franjo Ambrosoli (Della Geog. di Strab. lib. XVII. Volgarizz. Milano 1833. Vol. III. p. 219) prevadja ovako: „E dice Teopompo, che il primo di questi nomi viene da colui, che condusse i Jonii in que' luoghi ed era nativo d'Issa. l'altro dal fiume Adria." A uz ovo dodaje još sliedeću opazku: „Così il Coray. Il testo comune dà la lezione evidentemente guasta ἐξ ὧν τὸ γενος.

Evo nam dakle po sudu Teopompa u Strabonovih spisih navedenom, muža rodom iz Visa (Issa), imenom Jonij, koji je vladao u obsegu stare Ilirske pri Joničkom moru, i od koga je pače ovo isto more primilo ime.

Ako li je dakle Jonij bio rodom iz Visa; ako se pjenezi s napisom IONIO nigdje drugdje nekopaju, nego samo na zemljištu Star. Hvara (Città Vecchia) u Dalmaciji; ako li se na nekih od tih pjenezа, bez ikakova traga da su prekovani bili, čita ipak samoslov ΦA, koji se od vještakâ Staromu

Hvaru pripisuje; ako li su napokon bili Hvar Vis, i ilirski otoci na Jadranskom moru, negda Jonskom, kako po položaju razmjerno jedan drugomu na blizu tako oba na glasu po velesjajnoj izobraženosti, po bojnoj slavi i po velemnožnom kovu svojih pjeneza (što je obširno i obilno dokazano bilo u „Staro-dalmatinskom Pjenezoslovju“), odakle prem lasna izmedju njih svaka zamjenitost; bit će nam dakle dopušteno zaglaviti, da pjenezi, o kojih smo do sada govorili. nespadaju nikomu drugomu nego Joniju, rodom Iliru iz Visa, koji će se biti u prastaro doba nastavio, kao što već poznati Ballaeus i Demetrius Pharius, nasilnikom svoje otačbine, budi to Hvara (kako bi sami pjenezi tvrdili) budi Visa (po Teopompu u Strabonu), te će se biti toliko digao na glasu po pomorskih poduzećih, da je od njega primilo svoje ime isto Jonsko more.

Glede dobe pako ovih pjeneza neimamo takovih dokaza, koji bi nas mogli do povjestničke izvjestnosti dopeljati. Ali ako pomnjivo izpitamo izvanjski oblik istih pjeneza, koji nam se izkazuje kao proizvod najsjajnije dobe grčkoga pjenezoslovja; ako li pomislimo i to, da je Stari Hvar razoren bio iz temelja (Funditus, veli Polibius) po konzulu L. Emiliju već godine 219 prije Isukrsta, i da su bili samo iz njegovih podrtina izkopani ovakovi pjenezi, biti će nam dopušteno i o tom zaključiti, da ovi pjenezi uzlaze barem do četvrtoga vieka prije Krstova narodjenja.

Prof. Sime Ljubić.

Hrvati

na izmaku XV. i na početku XVI. vieka.

Napisao

Prof. M. Mesić.

Osim inih za obću poviest velevažnih zgoda pada na izmak 15. vieka početak velikih bojeva za Italiju, koji su učinili te je ta zemlja postala središtem tadanje europejske politike.

Evropejske glavnije države bjehu se do to doba tako razvile i tada se nalažahu u takovu stanju, da je prva rieč kod rešavanja velikih pitanja, koja su se u sve opasnijoj slici nagomilavala, svakako išla Francuzku i Španjolsku, budući da su te dvie države bile ne samo najbolje ustrojene, nego jim je takodjer toli nutarnja koli vanjska politika bila u suglasju s potrebami i s ćudi dotičnih naroda. Englezka, premda se je nalazila jošte na temelju ne posve osiguranu i premda nije obilovala prebogatimi sredstvi, umjela je ipak, sliedeć pravac dobre politike i mudro rabeć povoljne si okolnosti, pribaviti svojemu imenu dostojnu važnost. Njemačka, još sveudilj bolujuć sa

starih svojih rana, kojih niti mladjani joj i krepki car nije mogao izliečiti, nije mogla steći onakova upliva, kao što ga je negda u cvietu svoje snage u velikih pitanjih pokazivala. Tako isto bijaše i s Italijom, koja je upravo s toga postala ciljem smjelih osvojitelja, što je bila razciepana na različite države i državice, koje se nisu mogle uznieti do pomisli složna i suglasna djelovanja, niti je mogla koja od njih toliku moć steći, da bi bila prevagu nad ostalimi držala. Napokon, da nespominjem onih država, koje su bile odaljene od sveobćih sukoba, spomenut ću još Ugarsku i našu trojednu kraljevinu. Nutarnji i vanjski odnošaji tih kraljevina: nekonsolidirano jim nutarnje stanje s jedne strane, a neprestani bojevi s Turci s druge strane, nedopušćahu jim da utiču u uredjivanje europejskih odnošaja inako nego samo neizravnim načinom.

Nu već i takovo djelovanje zaslužuje pozornost i vriedi da bude pobliže ogledano. Medjutim i drugi je jošte razlog, koji nuka na to, da se i s našega gledišta točnije prodje tečaj i razvitak evropejskih zamršaja na izmaku 15. i na početku 16. vieka: one su najme velike zgode i od svoje strane djelovale na razvitak naše poviesti u toj dobi. To je mene navelo, te sam se odvažio napisati ovih nekoliko crtica iz naše poviesti u dobi od početka zamršaja u Italiji do izmirenja Mletčana s carem njemačkim. Nu kako je vele mučan posao, koga sam se latio, to niti sam smio dirati u sva pitanja, koja bi amo zasiecala, niti sam svaku pripoviedanu stvar jednakim načinom izveo, nego sam neke prilično izcrpio, a druge sam samo u kratko spomenuo, kako sam gdje imao izvora i inih pomoći.

I.

U kakovu su stanju bili Hrvati u onoj dobi, kada su započele borbe u Italiji.

Da uzmognemo poznati razlog i pravi značaj svakomu pojavu, koji nam se bude pokazao na početku i tečajem dobe, o kojoj sam naumio govoriti, potrebito je da se ponajprije upoznademo s položajem, u kojem je označeno doba zateklo našu domovinu.

U onako ozbiljnoj i odlučnoj dobi kao što je bila po Hrvate druga polovica 15. vieka, od prieke bijaše nužde, da sve sile, što jih je narod imao, budu sjedinjene u veliku svrhu, kako da se spase uvjeti narodnoga obstanka i kršćanskoga napredka, kojim je to doba sve veća i veća pogibelj grozila. Nu na veliku nesreću naroda nebijaše u njem takova i tako složna nastojanja oko velikih pomisli, i to nešto krivnjom pojedinaca u narodu samom, koji su kadri bili žrtvovati svaku svetinju svojoj sebičnosti, nešto pako i rekao bih još više krivnjom nepovoljnih vanjskih odnošaja. Koliko je slabila narodnu silu već ta jedna okolnost, što su se Hrvati razciepili u dva protivna tabora, kada je valjalo kralja izabrati po smrti Ladislavovoj? Pogubne posljedice toga razdvojenja nemogoše se zatrti ni onda, kada je **Matija Korvin** svu zemlju pod svoju vlast dobio: izmirivši one, koji su dobro mislili po domovinu, novim zajamčenjem prava i sloboda njihovih kraljevina, onim

pako, koji su samo sebe vidili, udjelivši ono za čim su išli, a neke, koji su mu se još i dulje protivili, zastrašivši strogošću svojom. I poslje toga ostade jih još više, koji su bezakonjem svojim zemlju tištili i u medjusobnih razprah dragociene sile tratili; a to zlo morade postati tim pogibeljnijim, kada je kralj, koji je inače umio mnogomu zlu na kraj doći, svoju pozornost stao svraćati na poslove, koji su bili kadri ovjenčati ga viencem slave dobitničke, ali su ga u isto doba odvraćali od onoga, što mu je bilo ponajprvom zadaćom i što je viek njegov od njega prije svega očekivao. U takovih okolnostih pade Bosna a zatim i Hercegovina Turkom u šake, te je sada stala ostala zemlja Hrvatska prva u redu, da suzbija strašne navale turske, koje su odsada i njoj i preko nje daljim zemljam prama zapadu dodijavale; a na drugoj strani oteše lukavi Mletčani kruni kraljevoj a obitelji Frankapanskoj otok Krk. Kralj Matija ote doduše Turkom neka tvrda mjesta u Bosni, a medju njimi ponajglavnije Jajce; sačuva i ono što je u Srbiji imalo njegove posade, imenito Biograd; nu više učiniti nisu mu dopuštali njegovi ini poslovi, koji mu bjehu toli omiljeli.

Ako nam se već za Matije kralja pokazuje i nutarnje i vanjsko stanje naše domovine u takovoj slici, što istom da očekujemo od vreména Matijina nasljednika kralja Vladislava, koji niti je umio sjajnost svojoj kruni uzčuvati niti je kadar bio obuzdati silne oligarhe u raznih kraljevinah svojih, koji su, služeć samo sebičnim svrham svojim, propast otačbini pripravljali. Prije medjutim nego li budemo motrili kakova su vremena našoj domovini nastala s vladanjem Vladislava II., spomenut nam je što se je zbilo prije nego li je tomu kralju pravo na krunu ugarsko-hrvatsku odasvuda priznano.

Za dugo se nije znalo, komu će zapasti Matijinom smrću izpražnjeni priestol. Matija je sve upotriebio što je samo bilo moguće, da kruna dodje po njegovoj smrti na glavu nezakonitoga mu sina Ivana Korvina. Dočim su po njegovoj smrti od sina mu odstupili mnogi izmedju onih, kojim je on moć i slavu udielio i koji su za njega živa vjeru mu svoju zadavali, da će onako raditi, kako je on želio: bijaše u našoj domovini ozbiljna volja mnogim izmedju najznatnijih muževa, da Korvin bude kraljem. Ali da se to zbude, trebalo je bilo Korvinu kriepke volje i muževne odvažnosti; pa budući da on, tada mladac od 18 godina, nije imao tih kriepostí, nije mu moglo pomoći niti odvažno postupanje prijatelja, niti silno otčevo blago i kraljevska kruna, što je sve u ruku svojih imao. On privoli na to, da mu budu ostavljena dobra, što jih je od otca dobio, i da bude vojvodom slavonskim i banom hrvatsko-dalmatinskim. Tim se načinom ukloni jedna zapreka, koja je stala na putu mogućim velemožam, kojim je ponajprije bilo do toga stalo, da se neuvede nasljedstvo na kraljevskom priestolju. Medju ostalimi pretendenti održa napokon pobjedu onaj, za koga je Stjepan Zapolja lukavim i potištenim načinom radio, najme češki kralj Vladislav. Nu još prije nego li je taj novi kralj vjenčan krunom sv. Stjepana, izgubi Ugarska ono, što je bio Matija u Austriji tolikom krvlju osvojio. Austriji najme, koja je za cara Fridrika III. toliko pretrpila i tako ponižena bila, nadje se izbavitelj u Fri-

drikovu sinu Maximilijanu. Dok su u Ugarskoj radili o sastavljenju uvjeta, koji su se imali predložiti novomu kralju, udari Maximilijan na slabe ugarske posade u zemlji svojega otca, i našavši pomoći i u stanovničtvu, lahkom mukom i za kratko vrieme oslobodi sve, što je bilo u ugarskih ruku. Nu nebijaše njemu volja, da se tim zadovolji. Pozivajući se na ugovor o nasljedstvu, štono ga je bio njegov otac s kraljem Matijom god. 1463. sklopio, bješe on odma po smrti Matijinoj zahtievao, da bude priznan kraljem; nu na glas se njegovih poslanika nije obzir uzeo: zato sada odluči, da će si oružjem u ruci do priestolja put prokrčiti. I jedva bješe kralj Vladislav okrunjen od zagrebačkoga biskupa Ozvalda, kad al Maximilijan i zbilja svojimi četami u zapadnu Ugarsku provali, bivši odlučio da neće počinuti, dok nestigne do Budima grada. Nada mu se pri tom liepa pokazivaše, jer ne samo što je za kratko vrieme predobio nekoliko gradova, već je mogao još gledati, kako u slavonskoj i hrvatskoj kraljevini sve na to ide, da mu se je moralo činiti, da će tu doskora sve uzanj pristati, povodeć se za primjerom nekih od najznatnijih muževa, koji su mu sada već viernost obricali, kanoti Frankapani, Berislavići, Talovci, Kanižki i dr. Kako mu je s te strane sreća služila, bio bi u Ugarskoj i dalje dopro, da se nije morao natrag vratiti zbog pomanjkanja novca za vojsku. Medjutim ojačaju privrženici kralja Vladislava, te Maximilijan izgubi skoro sve, što je bio u Ugarskoj osvojio i što su njegovi privrženici zanj u Hrvatskoj držali; pa buduć da je u isto doba Stjepan Zapolja drugoga Vladislavova protivnika, brata mu najme Ivana Alberta, u sjevernoj Ugarskoj porazio, to se je moglo očekivati, da će se sada Vladislavu vierno plemstvo svom silom oboriti na Maximilijana; nu mjesto toga dodje sada do ugovaranja o miru medju carem Fridrikom i sinom mu Maximilijanom s jednu strane i Vladislavom s druge strane. Nakon duljega ugovaranja bude napokon mir sklopljen u Požunu 7. Studena 1491. Tu se priznaje Vladislav zakonitim kraljem i pravo na krunu priznaje se njegovu potomstvu; nu za onaj slučaj, da on umre bez odvjetka i da mu nestane potomstva, daje se pravo nasljedstva na ugarsko-hrvatskom priestolju Maximilijanu i njegovu potomstvu. Osim toga glavnoga sadržaja sklopljenoga mira zanimaju nas jošte neke posebne točke: kanoti ona, u kojoj se veli, da će Vladislav u svoju milost primiti sve one, koji su bili pristali uz Maximilijana, i da će jim dopustiti, da i u napredak mogu Maximilijanu izvan države služiti; zatim još i ona, kojom se odredjuje, da će svi oni gradovi, koje je bio za rata uzeo Maximilijan ili tko drugi, povraćeni biti svojim pravim vlastnikom; nu Trsat, „za koji se veli", da je u carevih ruku, da ima caru ostati sa svim svojim pristojanjem do njegove smrti, a poslje da ga ima Maximilijan povratiti.

Na taj način dakle bude Vladislavu kruna zajamčena a velmožam sačuvan kralj, kakova su si samo željeti mogli. Više je plemstvo s nevoljom podnosilo odredbe kralja Matije, kojimi je on moć svoju kraljevsku ukriepiti i uzvisiti nastojao, postupajuć pri tom više puta tako, da se u istinu nije mnogo obazirao na postojeći državni ustav: zato su velmože sada od novoga

si kralja zahtievali, da dokine sve, što je bilo nova za prijašnje vlade uvedeno. Pošto je to bio Vladislav stranom već prije krunjenja obećao, zadovoljio je poslje zahtievanja stališa svečanim načinom na početku god. 1492. I sam dakle Vladislav privoli, te su mu iz ruku iztrgnuta sredstva, na kojih se je osnivala moć njegova predšastnika. Tim što se je medju ostalim odrekao novoga poreza, štono je bio uveden za kralja Matije, bijahu državni dohodci u toliko umaljeni, da se nije mogla držati stalna vojska, koja je upravo sada bila toli potrebita i zbog neprestanih skoro bojeva s vanjskimi neprijatelji i zbog novoga načina vojevanja, koji se je tada stvarao. Crna četa, koju si je Matija bio ustrojio skoro iz sve samih slavjanskih živalja, i s kojom je toliko puta svladao i vanjske neprijatelje i domaće svoje protivnike, morade se odmah na početku vladanja Vladislavova razpasti, buduć da nije mogla biti držana u zaptu, jerbo nije uredno plaćana. Buduć da je država upravo to doba imala velikih potreba, to se je na saborih često o tom radilo, da se odluči kako da budu namirene; nu nigdje se nije pokazivalo volje za žrtve: jedni bi na druge svaljivali breme, a u tom bi se samo svi slagali, što je od krune mnogo zahtievano, premda su joj slabi porezi dozvoljavani, pak i od onoga što je dozvoljeno i sabrano, dobar je dio dolazio u ruke pohlepnim velmožam stranom po kraljevoj milosti, stranom po prevari visokih dostojanstvenika. Da uza takove okolnosti nemože rieči biti o kakovoj snagi izvršujuće vlasti, suvišno bi bilo i spominjati Nu uza sve te goleme nedostatke, koji označuju vladanje Vladislavovo, bilo bi se nutarnje stanje države još nekako uredilo, da nije bilo ljudi, koji su navlaš u narodu uzdržavali nezadovoljstvo, da tim putem dodju do onoga, za čim su težili. Burno doba, slabost kraljeva i okolnosti nepovoljne davahu jim dovoljno pomoći za njihove opake namjere. Već na početku Vladislavova kraljevanja pojavi se medju plemstvom veliko nezadovoljstvo, i to zbog onoga mira, štono ga je bio Vladislav učinio s Fridrikom i Maximilijanom. Buduć da se je uvjeti toga mira imalo dokinuti pravo plemstva kralja si birati, zato nije ono ni čuti htjelo o njem, kada mu je predložen na saboru g. 1492, da ga potvrdi, te nije ostalo Vladislavu ino, nego da napose nastoji oko pojedinih velmoža, da na taj mir pristanu, kao što su to neki i učinili.*)

I u našoj je domovini borba za priestolje prestala kada i u Ugarskoj; pak kao što je Maximilijan, dok je krunu ugarsko-hrvatsku tražio, mnogo privrženika u naših zemljah nalazio, tako mu se pokazaše Hrvati priklonimi i onom prigodom, kada je medju njim i Vladislavom mir učinjen, koji je njegovu rodu imao put pripraviti na ugarsko-hrvatski priestol: hrvatsko bo plemstvo i najviši zemaljski duhovni i svjetski dostojanstvenici pristadoše na rečeni mir stranom odmah kako je bio sklopljen, stranom za sabora god. 1492. Medju onimi, koji su to učinili u posebnih za tu svrhu izdanih izprava

*) Suvišno mi se je činilo, da navodim izvore za fakta, na koja se opire dosadanje moje pripoviedanje, jerbo se nalaze u svakoj boljoj poviesti, koja govori o ovoj dobi.

Prema tomu dakle nebi jošte sliedilo, da su životinje, kojih se kosti s čovječjim izkopaju, samo u predhistorično doba živjele.

Na predhistoričnost čovjeka zaključuju jedni takodjer s toga, što su s izkopanimi kostmi našli množinu kamena, osobito iz kremena koje izgladjena koje samo krupno iztesana oružja i orudja, sjekira, batova itd., koje oni, jer se jih mjestimice na tisuće u diluvijalnom šljunku nalaze, u diluvijalno doba stavljaju. Medjutim, drugi geologi nieču predhistoričnost ovoga orudja, te mu porieklo u historičku dobu stavljaju. Tako tumači francezki učenjak Scipion Gras u sommeskoj dolini kod Abbeville-a množinu u diluvijalnih nasadih našasta kamena orudja ovako: „Stavimo, veli on, da su ove kamene sjekire u historičko doba iztesane na mjestu, koje, kako sve svjedoči, bijaše nekoč u somme-skoj dolini. Neima dvojbe, da radnici nisu morali daleko tražiti gradivo za svoju radnju, jer kopajući nešto dulje mogli su naći na istom mjestu množinu kremena; oni su ga mogli kopati ili na okno (schacht) ili razimice poput galerija; da je ovaj posljednji način probitačniji bio, neima dvojbe, jer se i danas ovakovim načinom šljunak vadi. Budući da se kremen, iz kojega je ovo orudje iztesano, mnogo lašnje teše, dok je mokar, neima dvojbe, da su ga s mjesta na galerijah s većega tesali, od ove prve radnje odbačeno je, kao što to i danas kod slična posla vidimo, sve što nije valjalo za potanje izradjivanje i gladjenje. Ovakove preostavljene rukotvorine, ostavljene na istom mjestu, zasute su tečajem vremena onom istom zemljom, iz koje bi gradivo izkopano.“*) Drugi izvrstni geologi, kao Elie de Beaumont, Eug. Robert, Beningson-Forder nieču, da se ovakova orudja nalazi u pravom diluvijalnom, već u površnom zemljištu, gdje ga je voda zaplula.

Učeni starinar Desnoyers dokazuje, da sjekire, bati, striele iz kremena, kosti i krupnije zemljeno posudje, što ga u francezkih i englezkih tako zvanih špiljah koščenicah nalaze, sasvim nalikuju na ovakove ostanke, što se nahode u grobnicah i sahraništih prvobitnih stanovnika stare Galije, velike Britanije i Germanije; da dakle čovječje kosti, što jih pomiešane s ovakovimi starinami nalaze u starih špiljah, nespadaju u predpotopnu, već da polaze iz historičke dobe od narodâ, koji bijahu na istom stepenu naobraženosti, kao što i stari Gali i Britanci, koji su one grobnice i kamenite žrtvenike iz historičkih vremena ostavili.

U ostalom ako pomislimo, da se diluvijalni nasadi neposredno dotiču u historičko doba nanešenih naplavina, u kojih dakako ima ostanaka iz ove dobe pokopanih čovječjih i ostalih životinjskih kosti, pa da imade toliko slučaja, gdje su se ovi nasadi koje ljudskim nastojanjem, koje elementarnim uplivom tako pomiešali, da nije lasno naznačiti moći granice izmedju diluvijalnih i aluvijalnih nasada, onda će svatko u označivanju antediluvijalnih i aluvijalnih ostanaka veoma oprezan biti. S toga su takodjer toliki izvrstni geologi toga mnienja, da pronašasti dosad ostanci budi čovječjih kosti, budi oružja i orudja čovječjom rukom izradjenih, padaju u aluvijalne nasade, dakle u historičko doba.

Koliko vjeruje velik dio geologa u predhistoričnost našastih dosad čovječjih kosti, vidi se i s toga, što su mjeseca Travnja minule godine, kad je opet Boucher de Perthes kod Abbeville-a u Somme-skoj dolini dolnju čovječju čeljust našao, zemljoslovci podviknuli: ipak jedanput. Nu i tu se započela medju učenjaci najprije prepirka o identičnosti diluvijalnoga nasada, dakle i o predhistoričnosti našaste kosti, te je opet glasoviti francezki geolog Elie de Beanmont parižkoj akademiji dokazao, da je zemljište, gdje je rečena čeljust našasta, uzvraćeno (terrain remouvé).

*) Comptes rendus de l'Academie des sciences, t. LIV.

S toga mislimo, da neima krivo Alfr. Maury, dočim veli: U ostalom našli su kosti u nekih spiljah košćenicah, paće ima posebnih proloma, koji su gotovo sasvim iz takovih kosti sastavljeni; neki geologi takodjer tvrde, da su već u ono doba (diluvijalno) raztrešena i divlja čovječja plemena lovački i ribarski život živjela. Nu premda neima dvojbe, da mnoge od tih kosti spadaju u veoma davnu drevnost, toli u starom koli u novom svietu, jošte se ipak nemože zaključiti, da su suvremene onim nasadom, u kojih su pokopani ostanci životinja, svjedočećih o sveobćem prevratu podneblja.*)

„Mit dem Erscheinen des Menschen, veli Kner,**) hört die Geschichte der Vergangenheit auf, es beginnt das Reich des Geistes, die Herrschaft des Menschen und seine Geschichte voll von Kämpfen, wie jene der Vorzeit. . . Es sei . . noch bemerkt, dass so gewaltige Veränderungen die Erde auch während der historischen Zeit mitunter erlitt, doch keine Alles vernichtende Katastrofe mehr über sie hereinbrach, und dass demnach alle angeblichen Funde antidiluvianischen Menschenknochen (sogenannte Praeadamiten) ins Reich unverbürgter Sagen gehören.“

O nekojih pjenezih grčkih,

izkopanih u Starom gradu na Hvarskom otoku u Dalmaciji.

Godine 1836., kad su nekoji težaci obradjivali vinograd na zemljištu staroga Hvara[1]) na Hvarskom otoku u Dalmaciji, naidoše na neke stare podrtine, i tu nadjoše u zemljenom posudju velik broj starih pjeneza, a izmed njih 55 komada pjenezoslovnom znanstvu posve nepoznatih. Donešeni svi ti pjenezi našemu prijatelju i sugradjaninu, vrlo razglašenomu jugoslovjenskomu stariniku Petru Nisetiću (Nisiteo), opaziv ovaj na njih tri različna natiska (typa), i davši jih snimiti po dosta vještu mužu, pošalje odmah taj snimak i svoja proučenja o njih gosp. Steinbüchelu, onda ravnatelju c. kr. dvorskoga muzeja u Beču, moleć ga, da mu o tih pjenezih svoja mnienja javi. Pošto Steinbüchel razgleda i promotri ova risanja i viesti, koje jim dodao bijaše Nisetić, da jih po što je znao bolje isvietli, sadje na taj zaključak, da su najme oni pjenezi trokovani bili t. j. dva puta prekovani: prvo, po Liparskih stanovnicih, sprieda glavom mladjahna i još golobrada Hephästosa (Vulkana), a straga pljeskavicom; drugo, po Hvaranih, koji su na taj prvi natisk napečatili sprieda bradastu olovorenu glavu Omira, a straga kozu sa

*) La terre et l'homme. I. p. 39.

**) Leitf. z. Stud. der Geologie.

[1]) Φάρος: Scyl. p. 8., Polib. 3, 18., Strab. 2, 124, 7, 315., Diod. 15, 13., Scymn. Ch. 426., Appian. Illyr. 8., Agath. 1, 5., Steph. Biz. 691., Pomp. Mela 2, 7, 13; — Φαρία: Ptol. 2, 16, 14; — Pharia: Plin. 3, 26, 30; Geog. Raven. 5, 24. — Πιτύεια: Apol. Rod. l. 4. — sada Starigrad (Città vecchia).

samoslovom (monagramom) ΦΑ; a treće napokon, opet po Liparcih, koji, pretiskav taj pjenez sada Hvarski a prije svoj, na novo su nanj nametnuli izvorni natisak. I zbilja napis IONIO, koj se pokazuje sprieda u ovih pjenezih uviek natražke (retrograde), vidjet je da spada na drugi kov, jèr se u nekih iztiscih nalazi čisto i nepokvareno po nasljednom priekovu. S druge strane ima pjeneza posve ovim sličnih, ali se na njih nenalazi napis IONIO, no baš moglo bi se činiti, da su ovi pjenezi na novo kovani bili prvim natiskom, česa radi napis IONIO izčeznu, a vidi se vrh koze natiskana pljeskavica.

Čim naš Nisetić dobi Steinbüchelovo mnienje o tih pjenezih, obrati se odmah na zavod arkeologićkoga dopisivanja u Rimu kao član toga veleslavnoga znanstvenoga družtva, dajuć mu na znanje ono iznašašće, te svoja i Steinbüchelova iztraživanja i proučenja o tih pjenezih. Ravnateljstvo ovoga zavoda na prvi mah shvati naravno veliku važnost ovih pjeneza za arkeologičko znanstvo, no videći u isto vrieme i to, da je prem mučno odriešito se izjaviti o njih, da si pribavi potanku razpravu, i stavne vriednosti za pjenezoslovnu znanost, obrati se na glasovitoga svoga člana prof. Jurja Rathgebera u Gothi s molbom, da svoj velecienjeni sud izreče o tih pjenezih. Rathgeber malo kašnje odgovori na taj poziv, dodav svoje mnienje, kao što je znao, o tom velevažnom iznašašću. Taj Rathgeberov sastavak izadje na svietlo u Bullettinu onoga rimskoga zavoda, priloženom ljetopisu od godine 1838. (br. VII., str. 86—94). Rathgeber opisa te pjeneze potanko, i doda jim njihove slike po snimku Petra Nisetića.

Evo njegova opisa:

I. Numus pluries cusus. Distinguuntur caput virile ad dexteram, ante cujus os inscriptio IONIO, barbatumque caput ad sinistram.

— Distinguuntur duo typi. Ad caput sinistrorsum stans inscriptio Φ pertinet in ima adposita. Delphinus ad dexteram.

Aen. $6^1/_4$. — Vidi sliku I.

II. Iidem typi, eademque inscriptio.

— Distinguuntur duo typi. Caper sinistrorsus stans. Delphinus ad dexteram.

Aen. $6^1/_4$. — Vidi sliku II.

III. Caput virile ad sinistram. — Caput barbatum ad sinistram.

— Caper sinistrorus stans. — In imo fluctus marini. Superius delphinus ad sinistram. Circumcirca orbis.

Aen. 7. — Vidi sliku 3.

U rasvietljenju ovoga popisa Rathgeber potvrdi zgor navedeno mnienje Steinbüchelovo glede priekova ovih pjeneza, te priloži nešto svojih opazaka o Omirovoj glavi, koja se, kao što je rečeno, na njih nalazi natiskana, ali ni rieči ne doda o napisu IONIO, što je naravno uzbuditi moralo u čitateljih njegova sastavka želju to živiju, da si ga i ma kakvim načinom pojmiti mogu, znaduć dobro, da tu baš stoji najveća mučnost i važnost ovoga izdanja. S toga se i u nas probudi ta pohlepa, da tražimo najme zlamen pravi onoga

napisa, te smo na tu stvar pozorne učinili naše sunarodnike već onda, kada smo godine 1852., izdavajuć u Arkivu za povjestnicu jugoslovjensku staro-dalmatinsko pjenezoslovje, pridodali o onom napisu sve, što smo onda znali.[2]) Ono doba nahodeć se mi bez dovoljnih znanstvenih sredstva, koja su ti vaviek od ljute potrebe, ako ćeš se i ma kojim korakom pomaknuti napried u iztraživanjih ove vrsti, svu smo ipak skrb uložili, da iznadjemo u starih spisih nam tada pri ruci takove viesti, koje bi nam ponešto barem isvietlile ovaj napis IONIO, koji smo već onda smatrali kao osobno ime navlastito zato, što se uviek nalazi na onu stranu, gdje obično stoji osobna slika. Spomenuli smo onda Jona sina Dirakija, kralja Ilirskoga, negda stolujućega u Draču (Epidamnu), smaknuta po Erkulu (Didimus), i Jona kralja Tesalskoga, koji je kovao pjeneze u prastaro doba (Lucanus lib. IV). Ali pošto smo se jurve onda slabo nagibavali na primljenje tih muževa za naše pjeneze,[3]) premda na neki način prisiljeni na to pomanjkanja radi stalnijih povjestničkih naslona; istovremeno pomislili smo ipak na ono, što smo sada dokazati nakanili, najme da nalično onomu, što su radili znanci, kad su odriešito pripisali pjeneze kralja Ballaea staromu Hvaru (Φάρος), moglo bi se držati, da napis IONIO znači čovjeka, koji je kao Ballaeus i Demetrius Pharius jednom bio usilnik Viski (Isseus) ili Hvarski, i da je on isti ove Liparske pjeneze dao prekovati sa svojim napisom sprieda, a s onim Visa ili Hvara odzada.

K Nisetićevim natiskom (vidi sl. I., II. i III.), koje izda najprije slavni Rathgeber, mi ćemo dodati još četiri druga, koja su plod naših iztraživanja na Hvarskom zemljištu, posve različna od Nisetićevih, jer su osim zadnjega bez pljeskavice odzad, i nepokazuju ni najmanjega traga na sebi, da su ikada oni pjenezi pretiskani bili. To su:

IV. Mužka bradasta glava na lievo, napisom IONIO natražke na dnu (esergo).

— Koza na lievo, a pod njom samoslov ΦA jedva vidljiv.

Mied. $6^1/_4$. — (Vidi sliku IV.)

V. Mužka bradasta glava na lievo bez napisa.

— Koza na lievo bez napisa.

---

[2]) Ovaj sastavak nalazi se talijanski natiskan u knjizi XI. god. 1851. Arkiva c. kr. akademije znanosti u Beču pod naslovom „Numografia Dalmata“.

[3]) Forcellini (lex. tot. lat.) u iztomačenju rieči Jonius navadja još drugih osoba istoimenih za stari viek. Veli on: „dictum est (sc. Mare Jonium) vel ab Jonum naufragio, vel ab Jone Italo Adriae patre, vel ab Jonio Illyrico, vel ab alio ejusdem nominis, Dyrrachii filio, quem Hercules cum imprudens occidisset, in hoc mare projecit; vel denique ab Jo, seu Jone filia Inachi, quod postremum Serv. ad A. 3, 211 et Hyg. fab. 145. tradunt. No treba je razmisliti, da nazvanje Mare Jonium obuzima po starih zemljopiscih dio egjejskoga mora i kadkad cielo to more (Val. Flac. I. 22). Neki ga produljuju od ustiju jadranskoga zaliva tja do Kandije i još dalje, odkle se porodi razdieljenje njegovo na Sikalsko i Kretičko Jonsko more (Plin. 4, 11, 18 f.). I Tuško ili Tirensko more po Solinu 23. nazivalo se je negda Jonsko.

Mied. 6¼. — (Vidi sliku V.)

VI. Mužka bradasta. glava na lievo, s napisom IONIO natražke na dnu. — Koza na lievo bez napisa.

Mied 6¼. — (Vidi sliku VI.)

VII. Dvoguba glava mužka, jedna bradasta na lievo a druga golobrada na desno, s napisom IONIO natražke, spadajućim na drugi kov jedva vidljiv radi trećega.

— Koza na lievo s tragovi pljeskavice i morskih volova drugoga kova, Mied. 6¼ — (Vidi sliku VII.)

Ako li sada pomnjivo promotrimo ovih sedam različnih natisaka, lasno ćemo se uvjeriti, da prva tri i zadnji bijahu bez sumnje na novo prekovani, dočim četvrti, peti i šesti javno ti izdavaju prvotni oblik. Ovo nas sili, da se okanimo Steinbüchelova i Rathgeberova gore naznačena mnienja, i to većma, što je prem mučno vjerovati, čim se u račun stavi dalečina mjesta i mučnost obćenja za ono doba, da su Hvarani najme na novo kopali pjeneze Liparske, i napokon da su Liparci opet te iste pjeneze prekovali. Dodaj, da se ovi pjenezi neprikazuju svi kao prekovani, kao što je rečeno, dapače nekoji nam ostaju u svojem izvornom obliku, i da su glave sprieda u prekovanih iste, kao što se vide na izvjestnih Hvarskih pjenezih ili na prednjih kovih, te se mnogo razlikuju od onih glava, koje predstavljaju pjenezi Liparski.[4]) I pošto pljeskavica nije baš osobitost Liparskih pjeneža, čim i u naših Viskih (Issa) često dolazi, kako nam svjedoče slavni Sestini (Descriz. delle med. ant. grec. del Mus. Sterd. Firenze 1830.) i Mionnet (Descrip. de Médail. ant. Paris. Supplem. 1824. T. III. n. 14. Issa), i u Heraklejskih (Heraclea, v. naše „Staro-dalmatinsko pjenezoslovje“, br. 1., 2. i 3.), vjerojatnije je, da se je priekov ovih pjeneza savršio na pjeneze onih naših dvaju gradova, najme Visa ili Herakleje, koji su isto tako kovali svoje novce, i na Viske prije nego li na Heraklejske.

Glava, koju nam prednose ovi pjenezi, predstavlja Omira. I doisto slika ova naših pjenezaa dolikuje posve slici Omirovoj, koju je izveo prvi put gore pohvaljeni Sestini (l. c. Vol. II. p. 18), i ovako opisao:

ΟΜΙΡΟΣ. Caput barbatum laureautum ad sin.

— ΦΑΡΙΩΝ. Hircus ad sin. stans.

Niti se je tomu čuditi, pošto nam je prem poznato iz Alfea Mitilenskoga, da su i ove naše strane u velikoj časti držale ovoga božanstvenoga

---

[4]) Prem da se tvrdo držimo našega mnienja, nećemo ipak zatajiti ljubimcom pjenezoslovne znanosti, što nam je u protivnom smislu još godine 1856. pisao o ovom predmetu veleučeni g. G. Henzen, tajnik već pohvaljenoga Rimskoga zavoda: „il Sigr. Friedlamder di Berlino, ora, come ella sa, uno de' principi in numismatica, m' asserisce, che al suo parere le monete da lei attribuite ad Eraclea, spettano senza dubbio a Lipara; che egli stesso ne ha comprato due esemplari in Sicilia, che si mostrano di fabbrica evidentemente sicula; una d' esse fu originarimente medaglia siracusana, ma vi è soprapposto il conio di Lipara. Monete di Lipara possono facilmente esser andate in Dalmazia“. A ovo je baš, što mi niekamo za ono doba.

pjesnika: οἳ οὐ μία πατρὶς ἀοιδὸν κοσμεῖται γαίης δ' ἀμφοτέρης κλίματα (Bruck. Annal. T. II.).

Ostaje nam jošte razjasniti, komu se imaju pripisati ovi pjenezi, najme tko je onaj IONIO, ili što znači IONIO, što zabilježeno stoji sprieda u ovih naših pjenezih: stvar od prevelike važnosti za našu prastaru poviest, do danas, kao što smo vidili, odveć slabo razpravljena, te zato namjera poglavita ovih naših nacrta.

Čitamo u Strabonu (Edi. Xylander. Lipsiae 1798. Lib. VII. Vol. II. pag. 326.):

Μετὰ δ' Ἀπολλωνίαν Βυλλιακὴ καὶ Ὤρικὸν, καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτοῦ ὁ Πάνορμος, καὶ τὰ Κεραύνια ὄρη, ἡ ἀρχὴ τοῦ στόματος τοῦ Ἰονίου κόλπου καὶ τοῦ Ἀδρίου. — Τὸ μὲν οὖν στόμα κοινὸν ἀμφοῖν ἐστι, διαφέρει δὲ ὁ Ἰόνιος, διότι τοῦ πρώτου μέρους τῆς θαλάττης ταύτης ὄνομα τοῦτ' ἐστὶν, ὁ δ' Ἀδρίας τῆς ἐντὸς μέχρι τοῦ μυχοῦ, νυνὶ δὲ καὶ τῆς συμπάσης. Φησί δὲ ὁ Θεόπομπος τῶν ὀνομάτων τὸ μὲν ἥκειν ἀπὸ ἀνδρὸς ἡγησαμένου τῶν τόπων ἐξ Ἴσσης τὸ γένος, τὸν Ἀδρίαν δὲ ποταμοῦ ἐπώνυμον γεγονέναι.

O pravom čitanju po nas riešive izreke u ovom ulomku Strabonovom, najme: ἡγησαμένου τῶν τόπων ἐξ Ἴσσης τὸ γένος, vještaci se neslažu.

Tyrwhittius i Groskurdius čitaju: ἐξ Ἰοῦς τὸ γένος; no proti takovu štivenju, izim rukopisa i izdavanja Strabonova zemljopisa, stoje jošte tumači Pindara i Apolonija, te i Eustakij, tumač Dionizija Periegejskoga i Tzetzes Likofrona, koje ćemo poslje navesti, i koji nam označuju Ilirsku kao Jonovu τὸ γένος.

R. H. Eyssonius Wichers u svojih: „Fragmenta Theopompi Chii (Lugduni Batavorum 1829. p. 89.)“, u što zabacuje i on čitanje ἐξ Ἴσης, koje uviek stoji u najstarijih rukopisih, čita: ἡγησαμένου τῶν τόπων ἐξ ὧν τὸ γένος po Bnoald., i u tom se naslanja jedinito na Pindarova tumača i na Tzetzesa, koji otvoreno vele, da je Ilirska domovina bila onomu junaku od koga je Jonsko more to ime primilo, kao da se Vis (Issa) nije nalazio ili se neima smatrati kao otok, ležeći u obsegu stare Ilirske. Nimalo mu nepriečiše kod takova suda rieči Causobonia, koje ipak tu navadja, i glase: „nam si recte τόπον legitur, quomodo fieri poterit, quod legitur ἐξ τὸ γένος? Augent suspicionem veteres codd., in quibus est ἐξ Ἴσης pro ἐξ ὧν“.

Treće čitanje ove glavne izreke Strabonove jest: ἐξ Ἴσης τὸ γένος. Ovako imaju po sudu vrloga Causobonia svi stari rukopisi Strabonovi, a to čitanje obljubi on sam, Mosc. itd. A pošto se je moglo opaziti u istih rukopisih, da, gdje u Strabonovom zemljopisu dolazi napomenuti otok Ἴσσα, ovo se ime uviek piše samo jednim σ, Xylander i njegovi izpravitelji Siebenkees i Tzschukke (Lipsiae 1798. Tom. II. p. 426) razložno čitaše; ἐξ Ἴσσης τὸ γένος a isto tako iza njih svi nasljedni izdavatelji i isvietljitelji Strabona, od kojih zadnji je Gustav Kramer (Berolini 1847. Vol. II. p. 50). *)

Točnost ovoga trećega čitanja, izim naznačenih dokaza, zasvjedočuju

*) Najnovije je izdanje Parižko Didot 1853 ed. Müller et Dübner pag. 263, koje pag. 985 u index Var. lect. o tom ništa nespominje — nov dokaz, da je čitanje Xylandrovo na rukopisih osnovano. V. J.

jošte stari spisatelji grčki, koji odnašajuć se na Teopompove rieči Strabonova gore navedena ulomka, ako li i nenapominju Vis (Issa) kao Jonovu otačbinu, ipak ga smatraju za Ilira.

Veli tumač Pindarov (Pindari Opera quae super. edit. Aug. Boeckhius. Lipsię 1819. Vol. II. 335): τὸ Ἰόνιον πέλαγος τὸ περὶ Σικελίαν τὸ ὄνομα ἔλαβεν, ὡς μὲν ἔνιοι ἀπὸ Ἰοῦς. Θεόπομπος δὲ ἀπὸ Ἰονίου, ἀνδρὸς Ἰλλυριοῦ.

Tumač Apolonia Rodskoga (Argonauticon. edit. Henri Steph. 1574. p. 188) piše: ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ Ἰονίου τὸ γένος Ἰλλυριοῦ, ὥς φησι Θεόπομπος ἐν εἰκοστῷ. Ιόνιον πέλαγος πρὸς τῇ Ιταλίᾳ, οὕτω καλούμενον ἀπὸ Ιονίου, ἀνδρὸς Ιλλυριοῦ.

Eustakij Diakon u svojem iztumačenju Dionizija Periegeta (Dionisii Orbis Descript. cum Com. Eustath. Ar. Thes. Oxoniae, 1710) ovako se izrazuje o istoj stvari: λέγεται δὲ Ιόνιος, ὡς τῷ Λυκόφρονι δοκεῖ καὶ τῷ Αἰχύλῳ, ἀπὸ τῆς Ιοῦς. διενήξατο γὰρ ἐκείνη, βοῦς γενομένη, κἀνταῦθα. οἱ δέ φασιν ἀπὸ Ιάονος ἀνδρὸς Ιταλοῦ, ἢ ἀπὸ Ιονίου ἀνδρὸς Ιλλυρικοῦ.

Ισαακιου καὶ Ιωαννου του Τζετζου Σχολια εις Λικοφρονα (edit. M. Chr. Gott. Müller. Lipsię 1811. Vol. II. p. 705) pišu: καὶ οὗτοι μέν οὕτω φασὶ τὸν Ἰόνιον κληθῆναι. Ἀλλ' ὁ Θεόπομπος καὶ ἄλλοι φασὶν, ἀπὸ Ἰονίου Ἰλλυριοῦ τὸ γένος, βασιλεύσαντος τοῦ τόπου υἱοῦ Ἀδρίου, τοῦ περὶ τοῦτο τὸ πέλαγος κτίσαντος πόλιν, τὴν λεγομένην Ἀδρίαν, ἣν Ἀδρίαν ἕτεροί φασιν ὑπὸ Διονυσίου, τοῦ προτέρου τυράννου Σικελίας, κτισθῆναι. Τὸ δὲ πέλαγος, ὡς ἔφην, ἀπὸ τοῦ Ἰονίου ἐκλήθη.

Kad bismo to većma podupirati htjeli točnost trećega čitanja, koje nam se samo prikazuje kao vjerojatno i logičko, mogli bismo onda izvesti zasvjedočenja malo da ne svih prevoditelja Strabonovih. Neka nam dosta dadu sliedeća tri najvještija i najskorija.

Xylander i njegov izpravitelj Tzschukke ovako prevadjaju onu priepornu Strabonovu izreku (l. c.): „Theopompus ait, prius nomen esse ortum a viro, qui istis locis imperaverit, gente Issaeus; Adriae cognominatum a flumine esse deductum".

Karl Kärcher (Strabo's Geographie. Uebers. Stuttgart 1831. Vol. V. p. 593) ima: „Theopompus sagt, der eine Name komme von einem Manne, von Issa gebürtig, der einst über diese Gegenden geherrscht haben soll, das Adriatische Meer aber soll seinen Namen von einem Fluss haben".

Franjo Ambrosoli (Della Geog. di Strab. lib. XVII. Volgarizz. Milano 1833. Vol. III. p. 219) prevadja ovako: „E dice Teopompo, che il primo di questi nomi viene da colui, che condusse i Jonii in que' luoghi ed era nativo d'Issa. l'altro dal fiume Adria." A uz ovo dodaje još sliedeću opazku: „Così il Coray. Il testo comune dà la lezione evidentemente guasta ἐξ ὧν τὸ γενος.

Evo nam dakle po sudu Teopompa u Strabonovih spisih navedenom, muža rodom iz Visa (Issa), imenom Jonij, koji je vladao u obsegu stare Ilirske pri Joničkom moru, i od koga je pače ovo isto more primilo ime.

Ako li je dakle Jonij bio rodom iz Visa; ako se pjenezi s napisom IONIO nigdje drugdje nekopaju, nego samo na zemljištu Star. Hvara (Città Vecchia) u Dalmaciji; ako li se na nekih od tih pjenezа, bez ikakova traga da su prekovani bili, čita ipak samoslov ΦΑ, koji se od vještakâ Staromu

Hvaru pripisuje; ako li su napokon bili Hvar Vis, i ilirski otoci na Jadranskom moru, negda Jonskom, kako po položaju razmjerno jedan drugomu na blizu tako oba na glasu po velesjajnoj izobraženosti, po bojnoj slavi i po velemnožnom kovu svojih pjeneza (što je obširno i obilno dokazano bilo u „Staro-dalmatinskom Pjenezoslovju"), odakle prem lasna izmedju njih svaka zamjenitost; bit će nam dakle dopušteno zaglaviti, da pjenezi, o kojih smo do sada govorili. nespadaju nikomu drugomu nego Joniju, rodom Iliru iz Visa, koji će se biti u prastaro doba nastavio, kao što već poznati Ballaeus i Demetrius Pharius, nasilnikom svoje otačbine, budi to Hvara (kako bi sami pjenezi tvrdili) budi Visa (po Teopompu u Strabonu), te će se biti toliko digao na glasu po pomorskih poduzećih, da je od njega primilo svoje ime isto Jonsko more.

Glede dobe pako ovih pjeneza neimamo takovih dokaza, koji bi nas mogli do povjestničke izvjestnosti dopeljati. Ali ako pomnjivo izpitamo izvanjski oblik istih pjeneza, koji nam se izkazuje kao proizvod najsjajnije dobe grčkoga pjenezoslovja; ako li pomislimo i to, da je Stari Hvar razoren bio iz temelja (Funditus, veli Polibius) po konzulu L. Emiliju već godine 219 prije Isukrsta, i da su bili samo iz njegovih podrtina izkopani ovakovi pjenezi, biti će nam dopušteno i o tom zaključiti, da ovi pjenezi uzlaze barem do četvrtoga vieka prije Krstova narodjenja.

Prof. Sime Ljubić.

Hrvati

na izmaku XV. i na početku XVI. vieka.

Napisao

Prof. M. Mesić.

Osim inih za obću poviest velevažnih zgoda pada na izmak 15. vieka početak velikih bojeva za Italiju, koji su učinili te je ta zemlja postala središtem tadanje europejske politike.

Evropejske glavnije države bjehu se do to doba tako razvile i tada se nalažahu u takovu stanju, da je prva rieč kod rešavanja velikih pitanja, koja su se u sve opasnijoj slici nagomilavala, svakako išla Francuzku i Španjolsku, buduć da su te dvie države bile ne samo najbolje ustrojene, nego jim je takodjer toli nutarnja koli vanjska politika bila u suglasju s potrebami i s ćudi dotičnih naroda. Englezka, premda se je nalazila jošte na temelju ne posve osiguranu i premda nije obilovala prebogatimi sredstvi, umjela je ipak, sliedeć pravac dobre politike i mudro rabeć povoljne si okolnosti, pribaviti svojemu imenu dostojnu važnost. Njemačka, još sveudilj bolujuć sa

starih svojih rana, kojih niti mladjani joj i krepki car nije mogao izliečiti, nije mogla steći onakova upliva, kao što ga je negda u cvietu svoje snage u velikih pitanjih pokazivala. Tako isto bijaše i s Italijom, koja je upravo s toga postala ciljem smjelih osvojitelja, što je bila razciepana na različite države i državice, koje se nisu mogle uznieti do pomisli složna i suglasna djelovanja, niti je mogla koja od njih toliku moć steći, da bi bila prevagu nad ostalimi držala. Napokon, da nespominjem onih država, koje su bile odaljene od sveobćih sukoba, spomenut ću još Ugarsku i našu trojednu kraljevinu. Nutarnji i vanjski odnošaji tih kraljevina: nekonsolidirano jim nutarnje stanje s jedne strane, a neprestani bojevi s Turci s druge strane, nedopušćahu jim da utiču u uredjivanje europejskih odnošaja inako nego samo neizravnim načinom.

Nu već i takovo djelovanje zaslužuje pozornost i vriedi da bude pobliže ogledano. Medjutim i drugi je jošte razlog, koji nuka na to, da se i s našega gledišta točnije prodje tečaj i razvitak evropejskih zamršaja na izmaku 15. i na početku 16. vieka: one su najme velike zgode i od svoje strane djelovale na razvitak naše poviesti u toj dobi. To je mene navelo, te sam se odvažio napisati ovih nekoliko crtica iz naše poviesti u dobi od početka zamršaja u Italiji do izmirenja Mletčana s carem njemačkim. Nu kako je vele mučan posao, koga sam se latio, to niti sam smio dirati u sva pitanja, koja bi amo zasiecala, niti sam svaku pripoviedanu stvar jednakim načinom izveo, nego sam neke prilično izcrpio, a druge sam samo u kratko spomenuo, kako sam gdje imao izvora i inih pomoći.

I.

U kakovu su stanju bili Hrvati u onoj dobi, kada su započele borbe u Italiji.

Da uzmognemo poznati razlog i pravi značaj svakomu pojavu, koji nam se bude pokazao na početku i tečajem dobe, o kojoj sam naumio govoriti, potrebito je da se ponajprije upoznademo s položajem, u kojem je označeno doba zateklo našu domovinu.

U onako ozbiljnoj i odlučnoj dobi kao što je bila po Hrvate druga polovica 15. vieka, od prieke bijaše nužde, da sve sile, što jih je narod imao, budu sjedinjene u veliku svrhu, kako da se spase uvjeti narodnoga obstanka i kršćanskoga napredka, kojim je to doba sve veća i veća pogibelj grozila. Nu na veliku nesreću naroda nebijaše u njem takova i tako složna nastojanja oko velikih pomisli, i to nešto krivnjom pojedinaca u narodu samom, koji su kadri bili žrtvovati svaku svetinju svojoj sebičnosti, nešto pako i rekao bih još više krivnjom nepovoljnih vanjskih odnošaja. Koliko je slabila narodnu silu već ta jedna okolnost, što su se Hrvati razciepili u dva protivna tabora, kada je valjalo kralja izabrati po smrti Ladislavovoj? Pogubne posljedice toga razdvojenja nemogoše se zatrti ni onda, kada je **Matija Korvin** svu zemlju pod svoju vlast dobio: izmirivši one, koji su dobro mislili po domovinu, novim zajamčenjem prava i sloboda njihovih kraljevina, onim

pako, koji su samo sebe vidili, udjelivši ono za čim su išli, a neke, koji su mu se još i dulje protivili, zastrašivši strogošću svojom. I poslje toga ostade jih još više, koji su bezakonjem svojim zemlju tištili i u medjusobnih razprah dragociene sile tratili; a to zlo morade postati tim pogibeljnijim, kada je kralj, koji je inače umio mnogomu zlu na kraj doći, svoju pozornost stao svraćati na poslove, koji su bili kadri ovjenčati ga viencem slave dobitničke, ali su ga u isto doba odvraćali od onoga, što mu je bilo ponajprvom zadaćom i što je viek njegov od njega prije svega očekivao. U takovih okolnostih pade Bosna a zatim i Hercegovina Turkom u šake, te je sada stala ostala zemlja Hrvatska prva u redu, da suzbija strašne navale turske, koje su odsada i njoj i preko nje daljim zemljam prama zapadu dodijavale; a na drugoj strani oteše lukavi Mletčani kruni kraljevoj a obitelji Frankapanskoj otok Krk. Kralj Matija ote doduše Turkom neka tvrda mjesta u Bosni, a medju njimi ponajglavnije Jajce; sačuva i ono što je u Srbiji imalo njegove posade, imenito Biograd; nu više učiniti nisu mu dopuštali njegovi ini poslovi, koji mu bjehu toli omiljeli.

Ako nam se već za Matije kralja pokazuje i nutarnje i vanjsko stanje naše domovine u takovoj slici, što istom da očekujemo od vreména Matijina nasljednika kralja Vladislava, koji niti je umio sjajnost svojoj kruni uzčuvati niti je kadar bio obuzdati silne oligarhe u raznih kraljevinah svojih, koji su, služeć samo sebičnim svrham svojim, propast otačbini pripravljali. Prije medjutim nego li budemo motrili kakova su vremena našoj domovini nastala s vladanjem Vladislava II., spomenut nam je što se je zbilo prije nego li je tomu kralju pravo na krunu ugarsko-hrvatsku odasvuda priznano.

Za dugo se nije znalo, komu će zapasti Matijinom smrću izpražnjeni priestol. Matija je sve upotriebio što je samo bilo moguće, da kruna dodje po njegovoj smrti na glavu nezakonitoga mu sina Ivana Korvina. Dočim su po njegovoj smrti od sina mu odstupili mnogi izmedju onih, kojim je on moć i slavu udielio i koji su za njega živa vjeru mu svoju zadavali, da će onako raditi, kako je on želio: bijaše u našoj domovini ozbiljna volja mnogim izmedju najznatnijih muževa, da Korvin bude kraljem. Ali da se to zbude, trebalo je bilo Korvinu kriepke volje i muževne odvažnosti; pa budući da on, tada mladac od 18 godina, nije imao tih krieposti, nije mu moglo pomoći niti odvažno postupanje prijatelja, niti silno otčevo blago i kraljevska kruna, što je sve u ruku svojih imao. On privoli na to, da mu budu ostavljena dobra, što jih je od otca dobio, i da bude vojvodom slavonskim i banom hrvatsko-dalmatinskim. Tim se načinom ukloni jedna zapreka, koja je stala na putu mogućim velemožam, kojim je ponajprije bilo do toga stalo, da se neuvede nasljedstvo na kraljevskom priestolju. Medju ostalimi pretendenti održa napokon pobjedu onaj, za koga je Stjepan Zapolja lukavim i potištenim načinom radio, najme česki kralj Vladislav. Nu još prije nego li je taj novi kralj vjenčan krunom sv. Stjepana, izgubi Ugarska ono, što je bio Matija u Austriji tolikom krvlju osvojio. Austriji najme, koja je za cara Fridrika III. toliko pretrpila i tako ponižena bila, nadje se izbavitelj u Fri-

drikovu sinu Maximilijanu. Dok su u Ugarskoj radili o sastavljenju uvjeta, koji su se imali predložiti novomu kralju, udari Maximilijan na slabe ugarske posade u zemlji svojega otca, i našavši pomoći i u stanovničtvu, lahkom mukom i za kratko vrieme oslobodi sve, što je bilo u ugarskih ruku. Nu nebijaše njemu volja, da se tim zadovolji. Pozivajući se na ugovor o nasljedstvu, štono ga je bio njegov otac s kraljem Matijom god. 1463. sklopio, bješe on odma po smrti Matijinoj zahtievao, da bude priznan kraljem; nu na glas se njegovih poslanika nije obzir uzeo: zato sada odluči, da će si oružjem u ruci do priestolja put prokrčiti. I jedva bješe kralj Vladislav okrunjen od zagrebačkoga biskupa Ozvalda, kad al Maximilijan i zbilja svojimi četami u zapadnu Ugarsku provali, bivši odlučio da neće počinuti, dok nestigne do Budima grada. Nada mu se pri tom liepa pokazivaše, jer ne samo što je za kratko vrieme predobio nekoliko gradova, već je mogao još gledati, kako u slavonskoj i hrvatskoj kraljevini sve na to ide, da mu se je moralo činiti, da će tu doskora sve uzanj pristati, povodeć se za primjerom nekih od najznatnijih muževa, koji su mu sada već viernost obricali, kanoti Frankapani, Berislavići, Talovci, Kanižki i dr. Kako mu je s te strane sreća služila, bio bi u Ugarskoj i dalje dopro, da se nije morao natrag vratiti zbog pomanjkanja novca za vojsku. Medjutim ojačaju privrženici kralja Vladislava, te Maximilijan izgubi skoro sve, što je bio u Ugarskoj osvojio i što su njegovi privrženici zanj u Hrvatskoj držali; pa budući da je u isto doba Stjepan Zapolja drugoga Vladislavova protivnika, brata mu najme Ivana Alberta, u sjevernoj Ugarskoj porazio, to se je moglo očekivati, da će se sada Vladislavu vierno plemstvo svom silom oboriti na Maximilijana; nu mjesto toga dodje sada do ugovaranja o miru medju carem Fridrikom i sinom mu Maximilijanom s jednu strane i Vladislavom s druge strane. Nakon duljega ugovaranja bude napokon mir sklopljen u Požunu 7. Studena 1491. Tu se priznaje Vladislav zakonitim kraljem i pravo na krunu priznaje se njegovu potomstvu; nu za onaj slučaj, da on umre bez odvjetka i da mu nestane potomstva, daje se pravo nasljedstva na ugarsko-hrvatskom priestolju Maximilijanu i njegovu potomstvu. Osim toga glavnoga sadržaja sklopljenoga mira zanimaju nas jošte neke posebne točke: kanoti ona, u kojoj se veli, da će Vladislav u svoju milost primiti sve one, koji su bili pristali uz Maximilijana, i da će jim dopustiti, da i u napredak mogu Maximilijanu izvan države služiti; zatim još i ona, kojom se odredjuje, da će svi oni gradovi, koje je bio za rata uzeo Maximilijan ili tko drugi, povraćeni biti svojim pravim vlastnikom; nu Trsat, „za koji se veli", da je u carevih ruku, da ima caru ostati sa svim svojim pristojanjem do njegove smrti, a poslje da ga ima Maximilijan povratiti.

Na taj način dakle bude Vladislavu kruna zajamčena a velmožam sačuvan kralj, kakova su si samo željeti mogli. Više je plemstvo s nevoljom podnosilo odredbe kralja Matije, kojimi je on moć svoju kraljevsku ukriepiti i uzvisiti nastojao, postupajuć pri tom više puta tako, da se u istinu nije mnogo obazirao na postojeći državni ustav: zato su velmože sada od novoga

si kralja zahtievali; da dokine sve, što je bilo nova za prijašnje vlade uvedeno. Pošto je to bio Vladislav stranom već prije krunjenja obećao, zadovoljio je poslje zahtievanja stališa svečanim načinom na početku god. 1492. I sam dakle Vladislav privoli, te su mu iz ruku iztrgnuta sredstva, na kojih se je osnivala moć njegova predšastnika. Tim što se je medju ostalim odrekao novoga poreza, štono je bio uveden za kralja Matije, bijahu državni dohodci u toliko umaljeni, da se nije mogla držati stalna vojska, koja je upravo sada bila toli potrebita i zbog neprestanih skoro bojeva s vanjskimi neprijatelji i zbog novoga načina vojevanja, koji se je tada stvarao. Crna četa, koju si je Matija bio ustrojio skoro iz sve samih slavjanskih živalja, i s kojom je toliko puta svladao i vanjske neprijatelje i domaće svoje protivnike, morade se odmah na početku vladanja Vladislavova razpasti, buduć da nije mogla biti držana u zaptu, jerbo nije uredno plaćana. Buduć da je država upravo to doba imala velikih potreba, to se je na saborih često o tom radilo, da se odluči kako da budu namirene; nu nigdje se nije pokazivalo volje za žrtve: jedni bi na druge svaljivali breme, a u tom bi se samo svi slagali, što je od krune mnogo zahtievano, premda su joj slabi porezi dozvoljavani, pak i od onoga što je dozvoljeno i sabrano, dobar je dio dolazio u ruke pohlepnim velmožam stranom po kraljevoj milosti, stranom po prevari visokih dostojanstvenika. Da uza takove okolnosti nemože rieči biti o kakovoj snagi izvršujuće vlasti, suvišno bi bilo i spominjati Nu uza sve te goleme nedostatke, koji označuju vladanje Vladislavovo, bilo bi se nutarnje stanje države još nekako uredilo, da nije bilo ljudi, koji su navlaš u narodu uzdržavali nezadovoljstvo, da tim putem dodju do onoga, za čim su težili. Burno doba, slabost kraljeva i okolnosti nepovoljne davahu jim dovoljno pomoći za njihove opake namjere. Već na početku Vladislavova kraljevanja pojavi se medju plemstvom veliko nezadovoljstvo, i to zbog onoga mira, štono ga je bio Vladislav učinio s Fridrikom i Maximilijanom. Buduć da se je uvjeti toga mira imalo dokinuti pravo plemstva kralja si birati, zato nije ono ni čuti htjelo o njem, kada mu je predložen na saboru g. 1492, da ga potvrdi, te nije ostalo Vladislavu ino, nego da napose nastoji oko pojedinih velmoža, da na taj mir pristanu, kao što su to neki i učinili.*)

I u našoj je domovini borba za priestolje prestala kada i u Ugarskoj; pak kao što je Maximilijan, dok je krunu ugarsko-hrvatsku tražio, mnogo privrženika u naših zemljah nalazio, tako mu se pokazaše Hrvati priklonimi i onom prigodom, kada je medju njim i Vladislavom mir učinjen, koji je njegovu rodu imao put pripraviti na ugarsko-hrvatski priestol: hrvatsko bo plemstvo i najviši zemaljski duhovni i svjetski dostojanstvenici pristadoše na rečeni mir stranom odmah kako je bio sklopljen, stranom za sabora god. 1492. Medju onimi, koji su to učinili u posebnih za tu svrhu izdanih izprava

*) Suvišno mi se je činilo, da navodim izvore za fakta, na koja se opire dosadanje moje pripoviedanje, jerbo se nalaze u svakoj boljoj poviesti, koja govori o ovoj dobi.

čitamo poime Ozvalda zagrebačkoga, Stjepana sriemskoga i Luku, bosanskoga biskupa,[1]) zatim vojvodu slavonskoga Korvina, bana Ladislava Egervara, više knezova Frankapana, kneza Karla Krbavskoga, Blagaje, Zrinjske i dr.,[2]) a poslje je to isto učinio kašnji ban Ladislav Kanižki.[3]) Pošto se je Vladislav izmirio s Maximilijanom, i pošto je, da si steče čim veću privrženost i ljubav Hrvata, slobode jim i pravice starodavne g. 1492 svečano potvrdio,[4]) prestao je barem jedan povod borba u zemlji; nu od svih nutarnjih nevolja mogla bi se bila zemlja samo onda oprostiti, da je bilo kormilo vlade u krepčih ruku nego što je bila ruka Vladislavova ili vojvode Ivana Korvina, i da su mogući velmože kadri bili obuzdati strasti svoje za ljubav domovini, koja se je u sveudiljnoj opasnosti nalazila.

Budući zemlja u tako neuredjenu stanju, valjalo joj je s Turci bojak biti, da obrani svoje medjaše. Turci provale na hrvatsko zemljište već godine 1491; nu taj put budu negdje na Uni krvavo potučeni od bana Ladislava Egervara, s kojim se je bio združio Bernardin Frankapan, Karlo Krbavski i drugo hrvatsko plemstvo,[5]) odlikovavši se u boju osobito Bernardin Frankapan. Turci nisu medjutim za dugo mirovali, nego su još iste i sljedeće godine o tom osobito radili, kako da osvoje Biograd i Jajce; ali jim je to sretno zapriečeno, te su se zato okanili na časak navaljivanja na Vla-

---

[1]) Kollar, Auctuar. dipl. ad Urs. Velium, br. XI. 260.

[2]) Lichnowsky, Regest. VIII. sv. DCXCVIII. 1729. g. 1492 7. Ožujka u Budimu: Johannes Corvinus, Dux Sclauonie, Oppauie et Lipthouie .. Laurencius dux de Wylak, Banus Machouien. — 1732: Ladislaus de Egerwara, Dalmacie, Croacie et Sclauonie Banus. Bernardinus de Frangepanibus, Segn., Wegl. et Modrus. Item Nicolaus, Joh. et Michael de Frangepan. Carolus comes Corbauie. Stephan. et Michael comites de Blagay. Petr. et Paul. comites de Zriny. Joh. Henyng de Zomzedwara. Johannes Keglewyth — ceterique Barones proceres et nobiles regnor. Croacie et Sclauonie (63 pečata; stranom otrgnuta).

Hrvatsko je plemstvo pod predsjedničtvom bana Ladislava Egervara držalo 7. Ožujka 1492 sabor („regnicolarum generalis congregatio") u Budimu i tu je pristalo na požunski ugovor. Iza bana se odmah navadjaju Frankapani: Bernardin, Nikola, Ivan i Mihovil, zatim Karlo Krbavski, Mihajlo Blagajski, Petar i Pavao Zrinjski, Ivan Hening Susjedski, Balša vojvoda sv. Save itd. Listinu vidi kod Firnhabera: Beiträge zur Gesch. Ungarns p. 137.

[3]) Kollar, Auctuar. 323.

[4]) Corp. Jur. I. 269, i Kukuljević, Jura III. 11.

[5]) O toj bitki pripovieda Bonfin (izd. god. 1606) dec. V. lib. II. 700; Tubero (izd. god. 1603) lib. IV. 76. Istvánfi (izd. 1724) II. 11. Pray, Annal (izd. 1767) P. IV. 227. Krčelić, Notitiae 307. Svi oni, osim Tuberona, stavljaju vrieme bitke u dobu banovanja Emerika Derenčina, a ipak opisujuć okolnosti državne, u kojih se je zbila, tako govore, izuzam jedinoga Bonfina, da se vidi, da su mislili na g. 1491; te pako godine kao jošte i godine 1492 u mjesecu Rujnu bijaše banom Ladislav Egervari (V. Kukuljević, Monum. histor. Slav. merid. 148): i zato sam pristao uza Tuberona, koji toga bana zove Ladisl. Hederius. Ako se sravna navedeno mjesto iz Bonfina s drugim d. V. l. IV. 725, to se čini, da je i on mislio na bana Egervara.

dislavove zemlje, pak su pošli plienit Kranjsku, Korušku i Štajersku; nu i na tih stranah budu kod Bjelaka hametom potučeni.

Hrvatska nije medjutim trpila samo s navaljivanja vanjskih neprijatelja, nego su joj u isto doba dodijavale jošte domaće borbe, i to upravo medju onimi, na koje se je imala još najviše oslanjati. Spomenici[1]) davaju najveću važnost borbi, koja se je to doba bila zametnula u obitelji Frankapanskoj, a naročito medju knezom Bernardinom, Stjepanovim sinom, i knezom Ivanom, sinom Sigmundovim,[2]) te s tom borbom spajaju pogubne po svu zemlju posljedice. Frankapani nikako nisu mogli pregorjeti, što jim je bio Matija kralj kao privrženikom Fridrikovim toliko gradova oduzeo. Matija jim je doduše nešto i povratio; nu još je dosta toga ostajalo, što jim nije vraćeno. Zato se je sada medju njimi radilo, da se opet dobave svoje djedovine; ali pri tom nebijaše medju njimi sloge i sporazumljenja ni sada ni kašnje. S takovih povoda nastadoše medju njimi smutnje. Korvinu bijaše kao vojvodi i banu zvanjem, da razpravi nastale razmirice; ali se Frankapani nehtjedoše pokoriti njegovu sudu, pozivajući se bez dvojbe na imunitete, kojimi jih bješe nadario Bela IV., i na zakon sabora g. 1486, kojim se je odredilo, da nasljednim grofovom iliti knezovom, medju koje su spadali i Frankopani, Krbavski, Zrinjski, samo kralj suditi ima.[3]) Taj odpor dodija na toliko Ivanu Korvinu, komu je vladanje i onako mnogo tegoba zadavalo, te se je radje odrekao svoga dostojanstva nego da i nadalje bude vladarom samo po imenu. Njega je moglo na popustljivost jošte i to sklonuti, što je namjeravao za ženu si uzeti Bernardinovu kćer Beatricu. Pošto se je pako on svoga dostojanstva g. 1493 odrekao, podieli kralj Vladislav bansku čast Mirku Drenčinu, koji je prije bio Korvinovim kapetanom u gradu Senju, i Ivanu Botu od Bajne. Sada dakle udari Bernardin na Senj, da ga opet spravi pod svoju vlast; nu morade uzmaći pred banskom vojskom, te se baci u tvrdi grad Brinje, kamo je odmah za njim i banska vojska potekla, te mu je grad obsiedati počela. Tu pade ban Ivan Bot; obsiedanje nastavi sam Drenčin: nu doskora učini mir s Bernardinom pod nekimi uvjeti, jerbo su mu glasovi doprli, da je Turčin opet u zemlju provalio.

Bosanski paša Jakub, da osveti Turke, što su prošle godine kod Bjelaka poraženi,[4]) provali u Kolovozu 1493 preko Une i Kupe do Kranjske i

---

[1]) V. Bonfin, d. V. l. III. 706: Tubero, l. IV. 116. Istvánfi II. 17. O smutnjah pako u obće kod Theinera, Vetera Monum. hist. Hungariam sacr. illustr. II. 541 (DCCXXVII).

[2]) Tako mislim o rodu Ivanovu, sliedeć Tuberona, l. V. 116, gdje se on zove Zethinensium princeps; i Istvánfija, koji ga takodjer zove Cetinjskim, II. 19. Kukuljević pako drži toga Ivana sinom Bartolovim (Leptir, 1860. 157); nu Ivan Bartolov, ako se nevaram, obično se Anžom naziva, i to je onaj Anž, koji je i poslje duže vremena živio.

[3]) Corp. Jur. I. 234. čl. 21.

[4]) Bonfin i Tubero baciše grdnu osvadu na Bernardina Frankapana; biedeć ga Bonfin, da je on tobož Turke pozvao, dok je bio obsiedan u Brinju, nebi li tako prisilio bana Drenčina, da se kani daljega obsiedanja; Tubero pako spoči-

Štajerske, te ju strašno pohara i veliko množtvo naroda zaplieni. Maximilijanov vojvoda Jakov Sekelj pohiti, da Turkom otme roblje; nu oni izmaknu preko Kupe i doskora padu na Krbavsko polje blizu Udbine. U hitnji se skupi hrvatska vojska, da Turkom na put stane i oslobodi jadno roblje, koje je silnik Turčin u sužanjstvo vukao. U tabor bana Drenčina prispiju čete kneza Bernardina Frankapana i njegova odprije protivnika kneza Ivana i rodjaka jim kneza Nikole, sina njihova strica Bartola; tu se nadje i Karlo knez Krbavski, Petar Zrinjski, Jure Vlatković: a svega se skupi po prilici 8000 junaka. Mnijuć Turci, da u Hrvata mora biti još i više vojske, liepo su blago nudili banu Drenčinu, ako jih pusti mirno proći preko granice hrvatske; pak bi ban bio na to još i pristao, jerbo se je bojao, da hrvatska vojska nije kadra s dobrom se nadom ogledati s Turci, koji su na broju bili silniji; ali tu stupi predanj knez Bernardin, te mu stane u zboru vojevoda spočitavati, da je plašivica i da zaboravlja na svoju svetu dužnost, rekavši mu ujedno, da će on, Bernardin, i sam udariti sa svojimi na svu tursku vojsku. Nije dakle bilo Drenčinu drugo, nego je valjalo privoljeti na boj. Bitka započme. Hrvati udaraju na Turke kao razjareni lavi; ali i Turci hrabro odbijaju nasrtajućega neprijatelja. Već je pao mnogi junak i na jednoj i na drugoj strani; nu još se nezna čija će biti pobjeda. Od naših pade knez Ivan Frankapan; da mu mrtvo tielo nepade Turkom u šake, poleti Jure Vlatković s junačkom si družbom na onu stranu, gdje je on poginuo; ali i Jure bude posječen u boju s neprijatelji, koji ga bjehu sa svih strana zaokupili. Videći Jakub, da je i njegovih borioca već prilično ponestalo, pusti u boj i ostale konjanike, koji su još na miru stali. Bitka postaje sve žešćom; naši se bore junački, nu težko jim je već odoljivati, jerbo je već mnogo junaka bilo popadalo. Knez Bernardin, koji je sve dosad hrabro neprijatelja odbijao, izgubi napokon svu nadu te nagne uzmicati, a tim uvede takov nered u kršćanskoj vojski, da je uzalud bilo sve nastojanje Drenčinovo, da se vojska drži u skupu i da nastavi boj. Turci se obore ponovljenom silom na pobunjene kršćane, te učine medju njimi strašnu sječu. Ban Drenčin i knez Nikola Frankapan padu jim živi u šake; još i više drugih dodje u njihovo robstvo, a mrtvih ostane od kršćanske strane na bojnom polju preko 7000.[1])

---

tavajuć i njemu i ostalim knezovom hrvatskim, da su željeli, da jim ban bude poražen, tobož zato, da jim kašnje nebude mogao dodijavati. Nu Bernardina je lahko obraniti od te osvade: jerbo već i sam Tubero veli, da se pravo nezna, da li je istina (non est compertum), što je on bio nepovoljna po hrvatske knezove od nekud začuo; zatim valja pomisliti, da je u boj išla ne samo banova vojska, nego su tu bile takodjer čete pojedinih hrvatskih knezova. Glede Bernardina pako napose poznato je, kao što ćemo i mi vidjeti, da je upravo on silio, da se s Turci bitka zametne; nadalje neima medju suvremenici, kojim je zgoda bila potanko poznata, nijednoga, koji bi nanj spomenutu ljagu bacao, usuprot pako ima jih, koji nemogu dosta nahvaliti njegovu revnost u vojevanju na Turke, kao što mu je za to n. p. Šimun Kožičić na lateranskom saboru sjajnu svjedočbu dao.

[1]) Za taj boj s Turci v. Bonfina, Tuberona i Istvánfija na navedenih mjestih, zatim suvremenu bilježku popa Martinca, pisca novljanskoga časoslova

„I t'gda načeše cviliti rodivšie i vdovi mnoge i proči ini. i bist skr'b' velija n' vsêh' živućih' v stranah' sih', jakaže nêst' bila ot vrêmene tatarov' i gotov' i atelja nečistivih'.“ Timi riečmi zaključuje suvremenik pop Martinac[1]) svoju pripoviest o boju na Krbavskom polju, i one bi nam same već bile dovoljne, da si pomislimo, kakove su strahote Turci počinili, održavši pobjedu, po svoj gornjoj Hrvatskoj, a poime po Lici i Krbavi. Nu nije taj poraz Hrvata samo njihovu domovinu užasom napunio i njim divljač tursku u takovoj slici pokazao, da je već tada mogla postati u narodu rieč: Kuda turski konji prodju, tu trava više neniče,[2]) — nego se je njihova nesreća kosnula i drugih naroda, osobito pako bližnjih, koji su najme znali, čemu se imadu i sami nadati, ako bude porušen bedem, koji je dosele priečio, te se nije mogla turska poplava u svem svojem bjesnilu dalje prama zapadu razširiti.[3]) Tu nas svakako najviše zanima, da čujemo, kako je primljen glas o nesreći Hrvata u Ugarskoj, s kojom su bili Hrvati u državnoj zajednici, zatim kako ga je primio Maximilijan, kojega su se zemlje Hrvatske držale i koji je, kao što smo vidjeli, medju Hrvati toliko privrženika imao.

Kralj je Vladislav sazvao sabor u Budim na 28. Rujna. Lahko je vjerovati, da je duboko bio tronut i kralj i plemstvo zbog nesreće, koja se je u Hrvatskoj dogodila; nu tako bi isto svatko očekivao, da su se stališi tom prigodbom bavili odredbami, koje bi bile podobne domovinu od daljih nesreća obraniti; ali o tom neima ni glasa. Svatko je dopuštao i uvidjao, da je država u nevolji; ali nitko nije bio tako prost od predsuda i strasti, da bi bio priznao, da su zlu, koje je državu tlačilo, velikom stranom sami velmože krivi, nego se je sva krivnja bacala na kralja Vladislava, komu je palatin

---

kod Kukuljevića, Monum. hist. 154, gdje izvoli ovako stvar izpraviti: tu bilježku smatraj kao nastavak bilježke pod CXLIII; odbaci pet prvih redaka do rieči „i k tomu“, pa sve zatim drži bilježkom popa Martinca. Tako valja po izvorniku. Napokon Hammer II. 305.

[1]) l. c.

[2]) Tubero (rodj. u Dubrovniku g. 1455, † 1527) l. VI. 130 veli: Nam ut apud Dalmatas in proverbio est. Quodcunque solum Turcae equorum suorum ungulis attigerunt, illud de caetero ne vernis quidem imbribus revirescere aut herbis vestiri.

[3]) Papa Alexander VI., šaljuć još iste g. 1493 svoga legata a latere Ursa de Ursinis u Ugarsku, Česku i Poljsku, spominje u listini, kakove su strahote Turci po Hrvatskoj počinili. Theiner, V. Mon. Hung. II. T. DCCXXVII. 541. Odredjujuć pako sljedeće godine, da se neka crkvena dobra imaju pridržati apoštol. blagajni za križarsku vojnu na Turke, navodi tomu za razlog medju ostalim, kako su Turci prije jedne godine svu Hrvatsku poharali i vele mnogo kršćana u težko robstvo odveli. Theiner, V. Monum. Slav. M. I. T. DCCXXIII. 537. — Kada je Karlo VIII. g. 1494 u Italiju provalio, pozivao je Mlečiće u savez; nu oni se nehtjedoše na ništa obvezati, spominjuć francuzkomu kralju koja pogibelj prieti od Turaka, pošto su prošle godine porobili Hrvatsku, a te navalili na Biograd s jedne strane, a s druge prodrli u Kranjsku do Ljubljane. Romanin, Storia docum. di Venezia. V. 46. — Što je činio Maximilijan na glas o nesreći Hrvata, odmah ćemo vidjeti.

Zapolja po dogovoru s najodličnijimi medju velmožami čitav red grieha očatio. Kralj se je branio od tih strašnih osvada, kako je najbolje umio. Smjelo je spočitao velmožam, da se medju sobom u domovini bore, mjesto da podju na neprijatelja; dopustio je i priznao, da je bezposlen boravio u Budimu, ali da ino niti nije mogao činiti, buduć da ga nitko nije slušao, kada je velmože i plemstvo na oružje zvao; proti osvadi, da potiplje državne dohodke, primietio jim je, da toga niti nije mogao činiti, buduć da je dobio četrdeset tisuća dukata od svega, što mu je bilo dozvoljeno i obećano, te je zato morao na potrebe i poslove ugarske svoje države trošiti dohodke, što su mu dolazili iz Češke. Nezadovoljstvo, koje se je tu pokazivalo proti kralju, nije nikomu išlo toliko u prilog, koliko Stjepanu Zapolji, koji je svim svojim nastojanjem na to išao, da ne samo Maximilijanu otme svu nadu nasljedstva na ugarsko-hrvatskom priestolju, nego upravo da svojemu sinu put prokrči na taj priestol, kao što je to jasno dokazano zakonom, koji je na tom saboru stvoren o načinu, kako se ima čuvati sv. kruna.[1]) Dočim dakle taj put od strane stališa ništa nije učinjeno za obranu domovine, učinio je kralj Vladislav za Hrvatsku svoju kraljevinu barem najnuždniju odredbu, davši joj novoga bana u osobi Ladislava Kanižkoga, komu je dobavio takodjer nešto vojske, kao što veli Istvánfi, i kao što svjedoče naredbe, što jih je kralj sljedeće godine novomu banu upravo glede te stalne vojske davao.[2]) U ostalom mislim, da se nevara Szalay, kad uzima, da je Vladislav gledao imenovanjem Kanižkoga ublažiti Maximilijana, komu nije mogao želje izpuniti nit na budimskom saboru, da stališi najme priznadu austrijskoj kući pravo nasljedstva na ugarskom priestolju, kao što je to bilo utanačeno u poznatom nam požunskom ugovoru.[3]) — Što je pako Maksimilijan sam mislio da mora činiti, kada su mu stigli glasovi o zgodah u Hrvatskoj, o tom nam je najboljim svjedokom njegovo pismo, upravljeno „prelatom, baronom, velmožam i stanovnikom Hrvatske kraljevine“ iz Radgone na 20. Listopada 1493. Starajući se on za sjegurnost svojih vlastitih zemalja, kojimi je sada već nakon smrti svoga otca (19. Kolov.) sam vladao, i povrh toga smatrajući bez dvojbe svojom dužnošću, da se pobrine za kraljevinu, koja je jednom imala, kao što se je nadao, zapasti u nasljedstvo ili njemu ili njegovu odvjetku, i u kojoj je bilo toliko znatnih muževa, koji su svedjer s njim bili u bližem savezu, upravio je ono pismo na hrvatske stališe, te jim u njem javlja, da je naložio Ivanu Kanižkomu, banovu bratu, i Sigmundu de Welsperg, da se pridruže Hrvatom sa svojimi četami, čim budu na to od hrvatskih stališa pozvani; a to veli Maximilijan da je zbog toga učinio, „što ugarski kralj Vladislav sada nemože poslati dovoljnih četa, koje da se Turkom opru.“[4]) Znajući mi medjutim, s kolikimi se je tegobami imao boriti

[1]) Bonfin, d. V. l. III. 709. Istvánfi II, 19. III. 20.
[2]) Istvánfi, II, 19. Krčelić, Not. 300.
[3]) Szalay, Magyarország' törtónete, III. 399.
[4]) Lichnowsky, Regest. VIII. sv. DCCXIII. 1994. „Crudelem ac horrendam stragem a Turcis · · · nuper in Croatia factam breui transacti temporis curiculo perce-

Maximilijan u svih svojih podhvatih, dobro ponjamo, da Hrvatom ni s te strane nije mogla doći znatna pomoć, i u tom nas mnienju ni to nesmeta, što znamo, da je Maximilijan izviestio papu Aleksandra VI. po svojih poslanicih (kojim je u Rim pisao 19. Travnja 1494), da je odlučio sam vojsku povesti na Turke, pače da je već i poslao nešto svoje vojske u Hrvatsku: jer da je nuždno za obranu njegovih zemalja, da drži u Hrvatskoj vojsku i posade, buduć da Turci svakdan u Hrvatsku provaljuju i iz nje na plien često zalaze, — a to mu se čini tim potrebitije, što je poljski kralj sklopio s Turci primirje, te se misli, da će to isto učiniti i ugarski kralj. Ugri najme, veli Maximilijan, neuzdaju se u svoje sile niti u pomoć drugih kršćana, nego misle, da će biti najsigurniji, ako se s Turci primirje sklopi: zato da su svi na to skloni, da se s Turci ugovara o miru ili o primirju. Maximilijan moli medjutim papu, da Vladislava i Ugre od toga odvrati.[1]) Premda dakle, kao što rekoh, ni odatle nije mogla doći Hrvatom znatna pomoć, to nam ipak ostaje ovaj čin Maximilijanov važan, jer nam daje priliku, da vidimo, kako su se razvijali odnošaji medju njim i Hrvati.

Hrvatom nije moglo biti prave pomoći bez valjana i čvrsta uredjenja nutarnjih domaćih njihovih odnošaja; nu upravo u tom nije ni kod njih ni kod Ugra poslje bitke na Krbavskom polju nastupilo sretnije stanje, nego je dapače neko vrieme bilo mnogo žalostnije nego li prije. Kod nas je osobito velikim smutnjam povod davan borbom medju Korvinom i zagrebačkim biskupom Ozvaldom za dobra crkve zagrebačke, u kojoj su se s jedne i s druge strane i hiljade u boj vodile, te koju je najprije ban Ladislav Kanižki nekako izravnao, a poslje sam kralj Ladislav svojom odlukom odstranio;[2]) u Ugarskoj su isto tako velmože bili u medjusobnih borbah, neizuzimajući niti palatina Zapolju, koji je poput inih tudja dobra, a naročito Korvinova, na silu otimao; nu najvećim zamršajem dade u to doba povod stvar sriemskoga vojvode Lovre Iločkoga. Uzeti nam valja, da je i kralj Vladislav sve onako, kako je slab bio zarana uvidjao, da treba čim prije na kraj stati neredom i nasilju, koje je gutalo tako rekuć sve najljepše sile u državi. U to je ime, kao što se je u Ugarskoj obće mislilo, u prvoj polovici g. 1494 sa svojim bratom, poljskim kraljem, savez učinio, u kojem su si braća uzajamno pomoć obećala proti velmožam nasilnikom;[3]) a njegov mu je vojvoda i iskreno odani privrženik knez Pavao[4]) svjetovao, da se povede čestit boj na Turke, a imenito da se udari na Smederovo: jer da će takov boj ne samo bojnu slavu Ugra ponoviti, nego će još i konac učiniti domaćim razpram i medjusob-

pimus". — A za ugar. kralja veli: „quoniam Wladislaus Hung. Rex impraesentiarum sufficientes copias ad obsistendum Turcis ordinare nequeat."

[1]) Theiner, V. Monnm. Slavor. m. I. T. DCCXXII. 535.

[2]) Bonfin, d. V. l. III. 713 i d. V. l. V. 725. Krčelić, Not. 300.

[3]) Bonfin, d. V. l. III. 713 i d. V. l. IV. 716.

[4]) Pavao je i to doba, tečajem naime g. 1494 hrabro Turke odbijao i u zemlju jim na plien zalazio. Prigodom jurišanja na neki turski grad u Smederevskoj okolici izvede neki Hrvat djelo osobita junačtva; o čem Bonfin d. V. l. III. 712.

nim borbam velmoža i njihovu navaljivanju na krunu.[1]) To se doduše nije izvelo, jerbo je knez Pavao doskora umro; nu kralj se je ipak još prema koncu g. 1494 odvažio, da pokori jednoga izmedju najmogućnijih velmoža, najme Lovru Iločkoga i njegove saveznike i pomoćnike. Kralj je mislio, da ima dovoljno razloga, da drži Lovru svojim osobnim protivnikom i nepokornim podanikom; k tomu su opet drugi dolazili, koji su Lovru biedili, da s Turci stoji u sporazumljenju, — premda suvremenik Bonfin nebijaše o tom osvjedočen; bilo jih je napokon, kojim je Lovro zbilja štete učinio i koji su iskali priliku, kako da opet dodju do onoga, što jim je bilo bezpravno ugrabljeno, a bez dvojbe se je nalazilo i zavistnika i takovih ljudi, koji su željeli takovo komešanje, nadajući se od njega za se kakovoj koristi. Gdje je toliko toga govorilo proti Iločkomu, tu nije mogao kralja odvratiti od njegove namjere niti Toma Bakač, koji je tada bio gjurskim biskupom i kraljevskim kancelarom, spomenuvši kralju, da Iločkoga treba štediti, jer da je on u savezu s palatinom i da je š njim sklopio ugovor, po kojem su imala dobra onoga izmedju njih, koji bi umro bez mužkoga odvjetka, na drugoga spasti. Studena dakle mjeseca započme boj na Lovru Iločkoga.[2]) Glavni grad Lovrin, Ilok, pade još god. 1494; a pošto se je to zbilo, pošalje palatin Zapolja k Vladislavu svoje ljude, po kojih mu je spočitavao, da vojujuć na Iločkoga radi proti pravu i zakonu: nu kralj se tim nije dao smesti, pače je sjetio i palatina na njegova bezakonja i opomenuo ga, da bude drugi, ako želi sačuvati njegovu (kraljevsku) milost Kraljevski su dakle vojevode, medju kojimi nalazimo i srbskoga despota, nastavili god. 1495 jurišanje na Lovrine gradove, u našoj zemlji i u Ugarskoj; a Vladislav je medjutim pozvao u Virovitica stališe svoje slavonske i hrvatske kraljevine, da š njimi uredi neke javne poslove. Tu je opet povjereno „s podpunim zadovoljstvom svega plemstva“ vladanje pomenutih kraljevina Ivanu Korvinu; tu je kralj riešio više razpra medju pojedinimi velmožami, koji su sada, kao što primjećuje Istvánfi, nešto voljniji bili kraljevu poslušati, gdje su motrili, što biva s Iločkim; tu su naročito biskupu Ozvaldu vraćena neka dobra i opetovano mu je zajamčena desetina, za koju je već prije toliko pravda imao s nekimi izmedju stališa; tu je napokon odredjena novčana pomoć za 10.000 konjanika, koji su imali zemlju od Turaka braniti:[3]) što je bilo tim nuždnije, budući da su Turci još i prošle godine radili da Jajce osvoje.[4]) Dočim je Vladislav tim načinom, upotriebivši zgodnu priliku, ponešto barem osigurao svetinju prava pojedinaca i uredio obranu zemlje, trebalo je i njemu i Korvinu još i na to paziti, da se Hrvatom, koji su brižno čuvali svoja javna prava, nedaje od strane vlade nikakov povod nezadovoljstva: s toga su oba u to

---

[1]) Szalay, III. 403.

[2]) Bonfin, d. V. l. IV. 720. Tubero, l. V. 120. Istvánfi, III, 22. Registrum om. provent. regal. kod Engela, Gesch. der Nebenländ. I. 18.

[3]) Bonfin, d. V. l. V. 725. Istvánfi, III. 25. Krčelić, Histor. Eccl. Zagrab. 190.

[4]) Krčelić, Not. 300.

isto po prilici vrieme svečano obećala, da se vicebanom nikada neće tudjinac učiniti.[1]) — Korvin, opet učinjen hrvatskim banom, pridruži se sa svojimi četami k četam kraljevskim, koje su medjutim dalje osvajale gradove Lovre Iločkoga. Pošto je Lovro već bio izgubio ponajveću stranu svojih dobara, iskao je od kralja po svojih ljudih, da mu stvar bude dana saboru na riešenje; nu kralj mu nije volje izpunio, te tako nepreosta ino Lovri nego da se pokori: što je i učinio, nu tako potištenim načinom, da je svu krivnju sa sebe svalio na Bartola Berislavića, vranskoga predstavnika, na koga je sve i najgrdje potvore izrigao. Bartol bude zato u gvoždju u Budim poslan, a njemu obeća kralj milost. Lovri su poslje i dobra vraćena odlukom državnoga vieća (g. 1496), nu pod taj uvjet, da po njegovoj smrti, ako neostavi mužkoga odvjetka, pripadu državi; Berislavić je pako na saboru (g. 1495) odsudjen na doživotni zatvor.[2])

Vladislav se je jednom hvalio, da je i neprijateljske stranke u državi izmirio i sa susjedi, Niemci, Poljaci i Turci mirne odnošaje narodu svomu pribavio, — i s Turci je najme g. 1495 sklopio primirje na 3 godine, u kojem je i to bilo utanačeno, da Turci povrate one sužnje, što su jih bili zarobili u boju na Krbavskom polju, koliko jih je tada bilo živih; i da nenavaljuju ne samo na Vladislavove zemlje, nego niti na Štajersku, Kranjsku i Korušku.[3]) Pravo je imao poneštо Vladislav, ako su se stvari motrile samo s vana, nu tko je umio dublje zaviriti u nutarnjost samu Vladislavom, kao što se je s nekim ponosom hvalio, uredjenih odnošaja, morao je opaziti, da je skoro u svem ostalo dovoljno zameta za nove zamršaje, za još veće i pogubnije po državu nevolje.

II.

Karlo VIII. osvaja Napulj g. 1494—5; nu skoro ga opet ostavlja, Ljudevit XII. osvaja Milan g. 1499. Bajazid počima boj na Mletčane g. 1499. Hrvatske i ugarske stvari od g. 1495—99. Hrvati u boju s Turci. Savezi kršćanskih vlasti proti Turkom god. 1500. Dalji tečaj turskoga rata. Mletčani se mire s Turci na koncu g. 1502, a Vladislav g. 1503.

U takovu dakle stanju bijaše naša domovina, kada su započeli veliki sukobi poglavitih vlasti onoga vremena ponajprije u Italiji, koji su morali imati tim ubitačnije posljedice, što se sviet nikako nije mogao nadati, da će jim se doskora konac učiniti: jerbo ako je bilo mučno pomisliti na kakovo izravnanje opreka, koje su se pokazivale u težnjah i manjih vlasti, što se je istom imalo očekivati od velikih vlasti, kojih su se interesi na toliko razilazili, da se je moralo izmirenje medju njimi dugo vremena nemogućim ukazivati. Idući tako svaka izmedju njih samo za svojimi posebnimi svrhami i nijedna nepazeć dosljedno obću korist svega kršćanskoga svieta, upotrebljи-

---

[1]) Id. 301.

[2]) Szalay, III. 411 ima u skupu dokaze, koji svjedoče, da Berislavić nije mogao biti hićen u Dunav, budud da o njem biva spomen još g. 1507.

[3]) Bonfin, d. V. l. V. 728. Istvánfi, III. 26.

vahu one za postignuće svojih svrha bez mnogoga izbora svako sredstvo, neplašeć se n. p. neke izmedju njih niti saveza s Turci, ako se je samo tim putem mogao protivnik u nepriliku dovesti; pak ako kadikad i nadjemo, da jih po dvie iliti i po više pristane u slogu, to opet treba uzeti, da je svaka pri tom samo na se pazila. Francuzka i Španjolska postupaju časom kao zaštitnice svete stolice; nu to čine samo na toliko, na koliko je upravo njim u prilog, te dobro na to paze, da papa neojača u takovoj mjeri, da bi mogao biti bez njihove zaštite. Te dvie vlasti nalazimo negda u savezu i s njemačkim carem; ali one njega pomažu samo zato, da jim on opet bude u pomoć budi proti papi, kojega jim je moć već preveć ponarasla, budi proti kakovu savezu iliti ligi, koja je kvarila njihove namjere. Isto je tako i papa po više puta ruku pružao caru njemačkomu, ali samo zato, da se njegovom pomoćju opre budi kojoj pojedinoj premogućoj vlasti, budi kakovoj ligi, u kojoj nije on sam imao prevage; drugda bi opet papa tražio pomoći proti rastućoj carevoj sili u talijanskih država ili od inih europ. vlasti.[1])

Bojevi u Italiji započeše s osvojenjem Napulja po Karlu VIII., francuzkom kralju. Pozivajući se Karlo na rodbinstvo svoje s nekadašnjimi napuljskimi kraljevi iz andegavenske kuće, davno je već gorio željom, kako da izvojuje svoje tobožnje pravo na napuljsku kraljevinu, pak da zatim iz Napulja prevede vojske svoje u Grčku, te da Turke iztjera iz Europe i svoju glavu ovjenča grčkom carskom krunom. Italija bijaše tada upravo u takovu stanju, da je mogao u njoj strani osvojitelj lahkim trudom napredovati. Obilujuć ona s jedne strane više nego ikoja druga zemlja u Europi plodovi tvorećega čovječjega duha, bijaše s druge strane tako nesretna, da joj je političko stanje bilo sasvim podrovano, stranom zbog razuzdanosti i nečovječnosti nekih izmedju knezova, stranom zbog mržnje i zavisti medju pojedinimi državami, koje su se medjusobno podkapale svimi sredstvi varke i himbenosti. U Napulju vladaše (do 25. Siečnja 1494.) Ferdinand I. tolikom silovitošću, da ga je sve mrzilo; a još gorja su vremena očekivana od njegova sina Alfonza II. U Milanu bijaše knezom po imenu Ivan Galeazzo, a u istinu vladaše stric mu Ludovico il Moro, koji je zatim od njemačkoga kralja Maximilijana zaiskao i dobio milansku vojvodovinu u feud, davši za to Maximilijanu svoju nećakinju za ženu i š njom znamenit miraz. Čuvši Moro, da se je proti njemu sklopio savez, komu je na čelu bila napuljska kraljevska kuća, iz koje bila žena sinovca mu Ivana Galeazza, a neuzdajući se mnogo u Maximilijana, pomisli, da će se održati samo pomoćju Francuzke. On pozove dakle Karla VIII. na Napulj, o čem su medjutim i neki napuljski velmože radili; pak buduć da je Karlo i onako mislio čim prije osvojiti napuljsku kraljevinu, zato je drage volje pristao na ono, što je od njega zahtievano. On povede svoju vojsku u drugoj polovici g. 1494 preko alpa; o novoj godini 1495 bijaše već u Rimu, a 22. Veljače udje slavodobitno u Napulj,

[1]) Puno pouke za poznanje značaja ove dobe daje dr. K. Lanz u uvodu u I. sv. drugoga odjela „Monumenta Habsburgica“.

odakle je malo prije bio pobjegao kralj Ferdinand II., komu je Alfonzo priestol bio ustupio.

Karlo, koji je pomagan osobitimi okolnostmi Talijanske toliku stvar za tako kratko vrieme izveo, zaboravi uvažiti istinu, da priestol najčvršće stoji na ramenih zadovoljna naroda: i zato Napuljci doskora počeše žaliti, što su se odmetnuli od svoga nekriva kralja Ferdinanda. Nu za Karla se pripravljaše i od drugud još veća opasnost. Njegova pobjeda i veliko razširenje francuzke moći probudi na svih stranah strah, da bi on mogao još i dalje poći, te još koga lišiti vlade, čim bi se još većma narušilo i onako uzdrmano ravnoviesje. Takove misli urodiše doskora plodom: proti Karlu najme bude savez sklopljen (31. Ožujka 1495), u koji su stupili Moro, papa Alexander VI., Mletčani, Ferdinand Katolički i Maximilijan. Karlo morade isto tako brzo Italiju ostaviti, kako ju bješe osvojio (1495); a Ferdinand se nakon toga opet vrati u Napulj.[1])

Karlo bješe jednom iz Italije odstranjen; nu tim se nisu za svagda zapriečili njegovi slični pokusi. Njemu bi se bio put zakrčio samo onda, da je izvedeno sjedinjenje u Italiji i u Njemačkoj, kao što je o tom u ovoj potonjoj državi Maximilijan ozbiljno nastojao; pak buduć da upravo to nije, izvedeno ni na jednoj ni na drugoj strani, zato se je Karlo mogao uzdati da će se po malo razpasti savez, koji je bio proti njemu sklopljen, te da će njegovu nastojanju biti drugi put uspjeha.

U Italiji je poslje izgona Francuza mletačka republika slavljena kao izbaviteljica i važnost joj je tako ponarasla, da se je moglo reći, da je udes Italije u njezinih ruku i u ruku milanskoga vojvode. Nu to je upravo budilo zavist i strah drugih vladara u Italiji, da nedodje sva zemlja pod vrhovničtvo mletačko; a to je moglo tim lašnje sliediti, što su Mletčani takodjer pokazivali, da jim je više stalo do svoga gospodstva nego do oslobodjenja Italije od vanjskoga upliva. Kao što su se talijanski članovi proti Karlu VIII. stvorenoga saveza zbog svojih posebnih interesa razilazili, isto su se tako pokazivali sukobi i medju ostalimi vlastmi, koje su bile pristale u taj savez. Dočim je pako to tako bivalo medju onimi, koji su se bili podigli na Karla VIII., radio je on dosljedno o tom, kako da jih redom sve k sebi priputa, što mu je kod nekih doskora i za rukom pošlo. Po njegovoj smrti (7. Travnja 1498) nastavi njegove težnje ne samo glede Napulja, nego jošte i glede Milana, na koji su si francuzki kraljevi neko pravo uzimali kao rodjaci negdašnjih vojvoda iz obitelji Visconta, nasljednik mu Ljudevit XII., i to s tim većom nadom dobra uspjeha, što je mudro umio upotriebiti pogreške svojih protivnika i takmaca. I tako se zbude, da su njemu, koji je takove namjere imao glede Italije, neke talijanske vlasti, kanoti Mletčani i Alexander VI., ruke pružale, a druge su ga u pomoć zvale. Kao što je Lju-

---

[1]) U talijanskoj vojsci, koja se je kupila, da goni Francuze iz Italije, nalazimo i kneza Bernardina Frankapana sa 600 vojnika. Cronaca Malipiero I. 347 (kod Romanina, Stor. di Venezia V. 69).

devit umio razvraćeno stanje u Italiji na svoju korist upotriebiti, isto je tako i na drugih stranah sretan bio, te se je posebnimi ugovori izmirio s najpogibeljnijimi si protivnici, Španjolci i Englezi, tako da mu je ostajao još samo kralj Maximilijan; od koga medjutim nije morao mnogo zazirati, videć kako on slabo uspieva u svih poslovih, kojih se je to doba laćao, da zvanju svojemu zadovolji. Tako rastavi Ljudevit savez svojih protivnika, a pri tom mu bijaše najmilije, što je k sebi privukao Mletke, jerbo je na savezu š njimi gradio sve svoje dalje osnove. I njegovi su protivnici doduše opet nastojali, da mu posao pokvare; nu prije nego li su oni bili kadri stvoriti kakov veći novi savez, izvede on jednu od svojih namjera. Na koncu Srpnja g. 1499 povede najme Ljudevit svoje čete preko alpa, da osvoji Milan, i već 6. Listopada udje sa slavljem u glavni grad. Moro se vrati doduše naskoro još jednom u svoju vojvodovinu, gdje su bili Francuzi svim mrzki postali; nu kada su ga Francuzi po drugi put napali, izdadu ga neprijatelju plaćenici Švajcari (19. Travnja 1500) i on dodje u francuzko sužanjstvo, a š njegovom osobom predje u ruke Francuza i udes naroda europejskih, budući da je š njim nestalo središta svih osnova, koje su do to doba činjene proti prevagi francuzkoj. Već ljeti god. 1500 ugovarahu poslanici francuzkoga i španjolskoga kralja s mletačkimi i papinskimi, kako da se Italija podieli.

Mletčići bjehu pristali uz Ljudevita XII, jerbo su se nadali za se koristi iz toga saveza; nu sada počutiše veoma gorke posljedice te svoje politike: ona jih baci u takove nezgode, u kojih su na brzo izgubili onu moć i slavu, u kojoj su se još nedavno pokazivali, a Ljudevita jim neučini prijateljem, jerbo je on svagda samo na svoje posebne svrhe pazio, te je i sada, gdje je republika dolazila u nove velike neprilike, malo mario za svoju viernu saveznicu, pače je gledao, kako da se okoristi njezinim nepovoljnim stanjem, u čem su ga još i drugi neki stari protivnici Mletčana sliedili.

Najopasnijom posljedicom saveza mletečkoga s francezkim kraljom bijaše po Mletčane novi rat s Turci, koji su dobro znali, kakove namjere imadu francuzki kraljevi glede Carigrada, te su se sada za svoje stanje zabrinuli, vidivši gdje si je Ljudevit pribavio podporu mletačke republike. Zato, da bude svaka pogibelj odvraćena, koja je mogla nastati turskoj vlasti, rado posluša sultan Bajazid neprijatelje Mletčana, te započme ljeti g. 1499 rat na Mletčane, navalivši na njihova posjedovanja na iztoku. Mletčanom bijaše u tom ratu loša sreća. Već prve godine vojevanja bude jim brodovlje kod Sapienze svladano (28. Srpnja); na to izgube Lepanto (26. Kolovoza); a ujedno jim turske čete porobe i opliene zemlje, što su jih imali oko jadranskoga mora. Tako jim bude i poslje više šteta učinjeno, — a od onoga, u koga su se prije najviše uzdali, nebijaše jošte prave pomoći.

Dok su se Mletčani velikim naporom borili za obranu svojih posjedovanja, snovao je Ljudevit osnove, kako bi nastavio svoja osvajanja u Italiji, a Alexander VI. sve je samo o tom nastojao, kako da čvrsto utemelji novu vlast za Cäzara Borgiju. Mletčani su u svojoj nevolji na sve strane pomoći

iskali, pak u tom jih nastojanju poče napokon podupirati i Alexander i Ljudevit, pozivajući Alexander sve kršćanstvo u boj na neprijatelja vjere, a Ljudevit radeć od svoje strane, da neke vladare na boj na Turke sklone. Sada se je dakle o tom radilo, da križari budu na Turke povedeni; medjutim su pako htjeli oni, koji su o tom poglavito nastojali, da svoje namjere dalje bez zapreke izvadjaju.

Tim je tečajem stvari i naša domovina ujedno s ugarskom kraljevinom imala stupiti u kolo država, koje su nastojale o izvedenju zadaće, koja se je napokon ticala ne pojedinoga kojega naroda, nego svega kršćanskoga svieta: najme da bude zapriečeno dalje širenje turske vlasti. Naša je domovina u tom i učinila, koliko je samo u svojih tadanjih okolnostih učiniti mogla. Nuždno je dakle, da ponajprije pogledamo, kakovo je tada bilo **stanje naših kraljevina.**

Vidjeli smo, da je kralj Vladislav ponešto bio uredio nutarnje stanje svojih kraljevina, nu tako da je još ostajalo dosta klica, koje su mogle prvom zgodom nići novim razdorom i još većim neredom. U pomanjkanju izvora mogli bismo samo nagadjati, što je u našoj domovini još i sada stalo bez konačnoga uredjenja; te bi smo amo brojili naročito zahtjeve knezova Frankapana glede njihove negdašnje djedovine, koja jim bijaše prijašnje vrieme, kao što smo već rekli, znatno skraćena; sliedeć pako same izvore, znademo, da je bilo medju ostalim smutnja u Senju, koje nisu medjutim pobliže označene.[1]) Velikom se štetom mora smatrati, što je **Ivan Korvin**, primivši po drugi put čast bansku izvan domovine poslova imao, koji su ga priečili u vršenju njegova uzvišenoga zvanja. Lišen naime velike česti svojih dobara, koja mu bješe otac ostavio, i to stranom kriepošću sudačkih odsuda, kojimi su dotična dobra svojim prijašnjim vlastnikom vraćana, stranom pako bezpravno i na silu, bješe on tako oskudno oskrbljen sredstvi, koja su mu nuždna bila u novo primljenom zvanju, da je morao na više strana novaca pozajimati; čim se je pako samo nešto oporavio i pobrao novce, koji su ga išli kao bana, odpravio se je u Poljsku, gdje je čete sakupio, s kojimi je namjeravao natrag predobiti ona dobra, koja mu bješe palatin Zapolja na silu oteo; nu dobroćudni Korvin i od toga odustade na rieč kraljevu, koga je Zapolja bio uputio, da se je Korvin na oružje digao s pogibeljnom po državu namjerom.[2]) Nije Korvin medjutim ni ovaj put za dugo zadržao čast svoju. G. 1497 dolazi on još kao vojvoda i ban; nu te iste godine dobi bansku čast **Juraj Kanižki**;[3]) što se je pako Korvin i po drugi put odrekao svoje časti, tomu, mislim, nije bio drugi razlog, nego što je i sada malo poslušnosti nalazio kod stališa. — Za vremena njegova dru-

---

[1]) V. **Krčelić**, Not. 307.

[2]) **Bonfin**, d. V. l. III. 713. **Istvánfi**, II. 21. — Registrum omnium proventuum regal. (kod Engela, Gesch. der Nebenländ. I. sv.): gdje se vidi, koliko je toga sam Zapolja Korvinu oteo.

[3]) **Krčelić**, Not. 308. i Histor. 190. Čitatelj će opaziti, kako je na ta dva mjesta različito dan datum kraljevskoga pisma na Korvina od g. 1497.

goga banovanja, a stranom za banovanja Jurja Kanižkoga bjehu uredjena neka pitanja kraljevskimi odlukami a sve u smislu ustava i po želji stališa: tako se odredi jednom odlukom, da tridesetničari nedosadjuju stališem novimi tereti; drugom se odredi, da ban može podbana izabrati samo izmedju domaćih posjednika; jedna veli, da stališi nesmiju na uštrb sudbene banske vlasti i mimoilazeć bana drugdje pravdu tražiti; jedna opet odredjuje, da nitko nemože bez znanja stališa od kralja dobiti povlasticu, da podigne novu mitnicu; jedna napokon veli, da bosanski kaptol nemože biti smatran kao locus credibilis, premda mu je to pravo bio podielio ugarski sabor od god. 1498.[1] — Motritelju prošlosti veoma godi, ako u dobi, koja tako često višim stališem spočitava neliepe strasti, negdje naidje na čovjeka, koji je, premda morda i sám ne sasvim prost od svake mane, shvaćao potrebe svoga vremena i voljan bio prinieti koju žrtvu, da jim bude zadovoljeno. Medju takove plemenitije muževe naše domovine možemo u toj dobi pravom brojiti i zagrebačkoga biskupa Ozvalda Tuza, koga na ovom mjestu zato napominjemo, jerbo je upravo ovo vrieme završio svoj zemaljski život (g. 1499). Liepe su Ozvaldove zasluge za dostojno izvedenje zgrade zagrebačke prvostolne crkve,[2] a još ljepša mu je oporuka, u kojoj, ostavljajuć 32 tisuće forinti za pogranične tvrdje: Jajce, Biograd, Šabac i Sjeverin, za taj svoj čin navodi razlog, veleć: „buduć da je rodjen u kraljevini i da je svoja dobra imao od kraljevine, zato da nije hotio biti domovini nezahvalan."[3]

Ovu posve manjkavu sliku nutarnjega stanja naših kraljevina ponešto nam popunjuje istodobna poviest ugarske kraljevine, na koju se tim više moramo obazirati, što su odnošaji Ugarske bez ikakove dvojbe i za našu domovinu važnih posljedica imali. Medju pojavi, koji nam se u Ugarskoj to vrieme pokazuju, bijaše doista od prevelike važnosti, što je sada ona stranka, koja je prijala Stjepanu Zapolji i njegovim osnovam, sve veći i veći upliv dobivala, čemu su najboljim dokazom zaključci sabora g. 1498: koji, da nešto samo spomenemo, pravno područje plemstva naprama velmožam zajamčuju i šire, i za onaj slučaj, ako Vladislav umre bez odvjetka, već sada odlučuju, da se tada neće pustiti pred državni sabor poslanici stranih vladara, jer da bi oni mogli stališe na krivi put zavesti.[4] Stjepan Zapolja, kojega su uplivom takove odluke stvarane, umre g. 1499; nu on ostavi sinu svojemu Ivanu ne samo svoja bogata i mnoga imanja, nego i dalje izvadjanje osnova, koje je on bio započeo.

Nesigurni odnošaji naprama Turkom nalagahu to vrieme svetu dužnost i vladi kralja Vladislava i stališem toli ugarskim, koli hrvatsko-slavonskim, da ozbiljno misle na obranu domovine. Da su Turci malo volje imali točno držati uvjete sklopljenoga primirja, to su pokazali, udarivši neg-

---

[1]) Jura I. P. CLV—CLVII; CLIX—CLXIII.
[2]) Kukuljević, Prvostolna crkva zagrebačka, 5.
[3]) Farlati, Illyr. sacr. V. 509. Krčelić, Histor. 191.
[4]) Corp. Jur. I. 280.

dje g. 1497 ili 1496 na Komotin u Bosni, kao što jim je to Vladislav po svojih poslanicih spočitao.[1]) Zato je upravo valjalo za vremena misliti na sredstva sigurne obrane. Na ugarskih se je saborih toga vremena (g. 1495—1498) i zbilja mnogo viećalo i zaključivalo o obrani domovine i o vojnicih i novcih, koji su bili u to ime potrebiti; nu sve to nije sasvim zadovoljavalo pravim potrebam: jerbo ili je malo pomoćih dozvoljavano, ili ako je i dozvoljeno, koliko je bilo nuždno, nije svagda dozvoljena pomoć obraćana na svrhu, kojoj je bila namienjena, već su nezasitni velmože, osobito pako oni, koji su imali upravljati državnimi dohodci, svetogrdnom rukom grabili domovini odredjeno blago. To nesvjestno diranje u državne dohodke i nevaljalo upravljanje kraljevskih prihoda bijaše uzrokom, te je plemstvo više puta graju dizalo na velmože, a i na kralja se tužilo, da zahtieva više, nego što se nositi može.[2]) Za gradove je na turskih medjah zakoni odlučivano, da se nepovjeravaju inim van posve pouzdanim ljudem, te su i kazni odredjivane za one zapovjednike, koji bi ma u čem pogriešili proti svojoj dužnosti; nu uza sve to propalo je ipak krivnjom dotičnih zapovjednika nekoliko gradova. U člancih ugarskoga sabora od g. 1498 napominje se, kako je Lad. Egervári izgubio Tržac i Neretvu; Franjo Harasti Vjenčac, a Jure Popović Komotin.[3]) Buduć da su to vrieme Turci navaljivali na poljske zemlje, zato je sklopljen savez medju poljskim i ugarskim kraljem (g. 1498), u kojem su si braća uzajamno

---

[1]) Pray, Annal. IV. 274.

[2]) Bonfin, d. V. l. V. 729. Istvánfi, III. 25. Pray, Annal. IV. 271. Corp. Jur. I. 280.

[3]) Corp. Jur. l. c. čl. 42 imenuje ovako te tvrdje: Thersacz, Nerethva, Koszoruvár i Komothin. Komotinu se znade položaj: odaljen je po prilici dvie ure od Jajca. Za Thersacz uzimam, da je to Tržac; a mjesto toga imena nalazimo u današnjoj tur. Hrvatskoj, Cetinu na jugu. Neretva znači u starijih spomenicih ne samo rieku nego i predjel, ali nigdje nenalazimo mjesta ili tvrdje toga imena; Kiepert stavlja ipak u svojem zemljovidu i mjesto Neretvu, i to na rieci Neretvi a blizu grada Konjica. Za Koszoruvár napokon mislim, da nije ino nego prievod hrvatskoga imena Vienac ili Vjenčac (koszorú = vienac). Još se i danas nalazi po Jukiću zapuštena tvrdja po imenu Vienac na Vrbasu, dvie ure po prilici od Jajca; a na to isto po prilici mjesto, gdje treba tražiti po Jukiću Vienac, stavlja Kiepert mjesto Vjenčac; pa buduć da Bajazid u ugovoru o primirju g. 1503 medju svojimi bosanskimi gradovi spominje i Vjenčac (Wenchacz), to mislim, da bi se ovdje imalo to ime i mjesto uzeti. Na Vjenčac pako na Nevesinju (spominjani kod Miklošića Monum serb. 383) nemože se ovdje misliti. — Kada je sve to izgubljeno, nemože se točno opredieliti; za Komotin se samo znade, da je pao Turkom u šake nakon ponovljenoga primirja (g. 1495); pak buduć da Vladislav Turkom spočitava g. 1497. da su Komotin uzeli za primirja, a drugih upitnih gradova pri tom nespominje, zato nam je uzeti, da su ti ostali gradovi pali još prije sklopljenoga primirja, što naročito valja glede onoga, što je potratio Ladislav Egervári, budući da je on, kao što svjedoči Bonfin (d. V. l. IV. 724), već g. 1495 umro. Za čudo je samo, što Bonfin ni jednom riečju nespominje gubitka, koji se Egerváru u grieh piše.

proti Turkom pomoć obećala; te je Poljakom nakon toga nešto povoljnija sreća prijala.

Premda su spomenuti ugarski sabori, na kojih se je radilo o obrani domovine, zaključke svoje protezali i na naše kraljevine, to ipak nalazimo, da je kralj Vladislav u isto doba neposredno kodststališa ove zemlje tražio dozvolu i pobiranje poreza za državne potrebe i da je š njimi uredjivao način obrane. U jednom odpisu od god. 1499. zahvaljuje osobito kralj Vladislav stališem, što su mu ponudili pomoći novčane, koje ga idu; nu na žao mu se daje, što su odlučili, da će to izplatiti samo na rokove: zato moli i prosi stališe, ali jim ujedno i nalaže, da odmah izplate, što su već ponudili, te jih podjedno uvjerava, da tih novaca neće obratiti na svoju posebnu korist, nego na korist Ugarske i njihove zemlje, naročito pako da će jih upotriebiti za plaćanje bana i Jajačkoga zapovjednika. Zato i šalje k njim svoga viernoga čovjeka, Benedikta Wernera, senjskoga kapitana, da on dozvoljene novce pobere; nu pušta stališem, da i oni mogu od svoje strane k tomu pridati prabilježnika Nikolu Vojkovića.[1]) U drugom pako odpisu od iste godine uredjuje Vladislav na prošnju stališa, saslušavši one, kojih se je stvar ticala, i dobivši privoljenje staliških poslanika, više točaka glede dužnosti vojevanja. Tu se naredjuje, po koliko momaka imadu staviti različiti velmože i prelati; zatim da oni velmože i prelati, koji imadu dobara i u Ugarskoj i u ovoj zemlji, za obranu ove zemlje moraju držati primjeren broj momčadi; nadalje da ban neima biti zapovjednikom staliških plaćenika, nego da će takova zapovjednika kralj imenovati, a taj da će poslušan biti kralju i banu itd.[2]) Stališem je moralo nemalo goditi i na još veću jih je hrabrost moralo poticati, kada je kralj Vladislav svečanim načinom priznao njihovo i njihovih otaca požrtvovanje za krst častni i slobodu zlatnu, udjeljujuć najme g. 1496 stališem tadanje kraljevine Slavonije ponovljeni grb, u koji je hotio da bude stavljena jedna zviezda, koju nazva davor-zviezdom, da tim naznači hrabrost svojih slavonskih podložnika, koji su znali junački braniti svoje postojbine od navala turskih, te su tako postali, kao što kralj veli, štitom ili dapače bedemom njegove ugarske kraljevine.[3])

Dolazeć nakon toga promatranja nutarnjih i vanjskih odnošaja naše domovine do one dobe, u kojoj je od nje izvana pomoć iskana za boj s Turci, nalazimo opet na čelu uprave naših kraljevina vojvodu i bana Ivana Korvina. Još god. 1499 banovaše doniekle (svakako do 16. Svibnja) Jure Kanižki;[4]) nu već bješe medjutim kralj Vladislav naše kraljevine povjerio Ivanu

[1]) Jura, I. P. CLXIV. — V. takodjer Krčelić, Not. 303, gdje je rieč o daćah, koje su odredjene na saboru u Križevcih g. 1497.

[2]) Ibid. CLXVI. Znamenito je, što kralj veli za onu momčad, koju su imala vlastela staviti. Ti neka nebudu, veli kralj, po žensku obučeni u svilene odjeće, niti nakićeni zlatom i dragim kamenjem, nego neka se odlikuju po primjeru svojih otaca kriepošću i oružjem; svaki jih neka ima oklop, kacigu i koplje, ili mjesto koplja ručni lúk s tulcem, i napokon konja, koji vriedi bar 7—8 zl. forinti.

[3]) Ibid. CLVIII.

[4]) Krčelić, Histor. 332.

Korvinu, i to svakako još početkom iste god. 1499.[1]) Tu će nam se Korvin pokazati u mnogo povoljnijoj slici, nego što ga odprije poznajemo.

Mnogo prije nego li je pristao kralj Vladislav na savez proti Turkom, u koji je bio izvana pozivan, nalazimo Hrvate u boju s Turci; jer premda je još trajalo primirje medju Bajazidom i kraljem Vladislavom i njegovimi zemljami, to su ipak Turci češće navaljivali na kraljevsko zemljište, gazeć zadanu vjeru, a zato su jim se naši, kada je moguće bilo, osvećivali, provaljujuć na njihovu zemlju, ili jih barem odbijajuć sa svoje postojbine. Za Korvina naročito javljaju, da je bio odmah s početka g. 1499 provalio u turske predjele prama Bistrici (rieci, izviručoj blizu Lievna i utičućoj u Vrbas)[2]), a on nas sam izvješćuje svojim listom na rekture zadarske, kako je o svjetlom Marinju iste godine hametom porazio tursku vojsku, koja je bila udarila na mletački šibenički kotar i na susjedni predjel, stojeći pod vlašću kraljevskom. Tu mu je tolika sreća poslužila, da mu skoro nijedan od Turaka nije izmakao, te je tako mogao osloboditi sve kršćanske robove i sav plien, što su ga bili Turci zaplienili.[3]) Kada je kašnje Bajazid počeo s Mletčani vojevati na iztoku, te je usljed toga i svojemu namjestniku u Bosni Škenderpaši zapovjedio, da uznemiruje Mletčane u njihovih posjedovanjih na jadranskom moru, neumorno je o tom radio ovaj vierni sluga svoga gospodara, da Hrvati ostanu na miru, dok on bude harao mletačke zemlje. U to je ime pismeno i po svojih ljudih pozivao Korvina, da ostane š njim u prijateljstvu; kada se je zaletao u mletačku Dalmaciju i dalje prama Italiji, strogo je svojim nalagao, da štede kraljevu zemlju; napokon je gledao lukavi paša, da i udvornostmi za se predobije muža, koji mu je mogao račune kvariti.[4]) Nu sve da je i bilo u Hrvata volje, da mirno gledaju strahote, što jih Turci čine njihovoj ne po vjeri samo nego i po krvi braći, to jih nisu ipak pustili drugi, da o klin objese ubojito svoje oružje. Mletčani, premda su ovo doba već žaliti morali na više znatnih gubitaka, stranom u zemljah, stranom

---

[1]) Marino Sanudo, kojega će nam Diarj za dalju poviest davati veoma znatnu pomoć, i koga ćemo navoditi po izdanju u Arkivu, ima Korvinovo pismo od 4. Veljače 1499. (Arkiv V. 25).

[2]) Sanudo V. 23.

[3]) Id. V. 25. Korvinovo pismo sasvim jasno veli, da je on Turke potukao na dvie strane, najme na mletačkom zemljištu u šibeničkom kotaru — in territorio videlicet Sibenicense, zatim u „districtu Opinenie", gdje su Turci njegove podložnike plienili. Taj je dakle drugi kotar bio na kraljevskom zemljištu; nu ja mu neznam opredieliti položaja. Iz pisma se samo toliko razabire, da je taj kotar bio blizu šibeničkoga kotara: jerbo Korvin veli, da je došao u oči svjetloga Marinja u Knin, i da je taj isti dan poslao svoje čete na Turke; Turci su u šibeničkom kotaru svladani već na samo svjetlo Marinje, a u onom drugom su svladani odmah drugi dan za tim. — Distrikt „Opinenie" zove se u pripisu Korvinova lista „districtus Operpimige". — Na ovu se Korvinovu borbu po svoj prilici ima ono protegnuti, što Tubero pripovieda VI. 159.

[4]) Id. V. 66, 77. Kada je Korvin u Bišću slavio krstitke svoga sina, poslao mu je Škenderpaša za tu slavu više darova.

u trgovini svojoj, obilovahu ipak još uviek tolikim bogatstvom, da su mogli velike brodnice oružati i znamenite vojske držati. Podložni jim gradovi i predjeli smatrahu jih prvimi i prednjimi branitelji vjere Isusove proti širećemu se izlamu, a stranom smatrahu i njihovu moć polugom svoga blagostanja, te se zato vierno držahu Mletaka i pomagahu jim s požrtvovanjem u nastaloj strahovitoj borbi. Ali pri svem tom nebijaše moguće Mletčanom, da odole još preteżnijoj sili turskoga carstva, koje je, bivši tada u velikoj snagi, u isti čas na dvie strane na nje navaljivalo. Zato su Mletčani s prvoga početka turskoga boja na sve strane pomoći iskali; iskali su je naročito i medju Hrvati. Tu se je poglavito o tom radilo, kako da uz pomoć Hrvata laglje bude obranjena mletačka Dalmacija; a tomu su se mogli Mletčani nadati, jerbo se je i medju njimi bez dvojbe isto onako mislilo o hrabrosti Hrvata, kako je o njoj mislio pisac tih vremena Crievié.[1]) Mletčani su dakle i na naših stranah onako radili kao i drugdje: iskali su najme, da u svoju službu dobiju pojedine junake ili položajem svojim u narodu znatnije muževe, koji bi jih o kretanju turske vojske izvješćivali, za njihov bi novac čete kupili i u boj vodili, te bi u obće po mogućnosti korist njihova gospodstva promicali.

U Mletcih se je i medju mletačkimi podložnici u Dalmaciji uvidjala potreba takove pomoći osobito nakon prvoga većega poharanja Dalmacije, koje je izvedeno Škenderpašom bosanskim. Škenderpaša najme izvede svoje čete i uputi se š njimi u Dalmaciju. Prošavši mirno mimo kraljevskoga Klisa podje dalje prama sjeveru, i 21. Lipnja 1499 udari ponajprije sa 2000 momaka na zadarski kotar, te ga strašno popali i poplieni; zatim provali u Ninsko okružje, nu kod Nina malo štete učini, jerbo se je sviet bio pred njim uklonio sa svojim blagom na obližnji otok; medjutim bješe poslao jedan odjel na Vranu, nu ona se je sretno obranila. drugi pako odjel bješe dopro tija do Šibenika, gdje je stanovnikom nešto štete učinio. Svršivši Škenderpaša na primorju svoje krvavo djelo, uputi se sa svojimi četami natrag prama Bosni, i to preko Kliševca, dalje preko Ostrovice, koju je stao obsiedati, da prisili njezina zapovjednika Kožulića, da mu vrati one ugledne Turke, što jih je bio ulovio, navalivši na jednu Škenderpašinu četu; nu tim nije mogao Škenderpaša s Kožulićem posla svršiti, nego se je nanj još i kašnje tužio vojvodi Korvinu.[2])

U takovu dakle stanju, gdje je zemlja toliko pretrpila od Turaka i gdje se je morala svaki dan bojati, da će ju stići još veće zlo, valjalo je ozbiljno misliti na sredstva obrane. U tu su svrhu stavljane oveće posade u neke gradove, medju ostalim u Nadin i u Vranu;[3]) skoro su se počele graditi

---

[1]) Tubero l. VII. 176. Njemu nisu primorski Dalmatinci hrabri, jerbo poput Mletčana oko trgovine nastoje i sliede običaje mletačke; usuprot se pako Hrvati u kraljevini nada sve odlikuju svojom hrabrošću, jerbo su skoro u neprestanih borbah s Turci, i za ničim neidu, što bi jih učinilo mehkoputnimi.

[2]) Sanudo V. 42—49. 66. Farlati IV. 242.

[3]) Sanudo l. c.

nove tvrdje na primorju medju Trogirom i Spljetom;[1]) pomoć je iskana iz Mletaka i t. d.; nu sada se je osobito nuždno činilo, da se i od Hrvata pomoć pribavi, i to tim više, što se mletački vojnici prigodom Škenderpašina haranja nisu baš valjano vladali, usuprot je pako u hrabrost i vještinu Hrvata toliko vjere bilo, da je n. pr. neki liečnik u Zadru scienio, da bi Dalmacija bila osigurana, kad bi vladi mletačkoj za rukom pošlo, da dobije u svoju službu Nikolu Benkovića, Korvinova vojvodu.[2])

Potreba uzajamne pomoći i učini, te je sada, a stranom već i nešto prije, više znatnih osoba na naših stranah raditi počelo različitim načinom na korist Mletčana. Neće biti, mislim, bez zanimivosti, ako se upoznademo s nekimi izmedju njih, sliedeć poglavito bilježke Sanudove. Amo ide Dora, udova Karla Krbavskoga, i njezin sin Ivan; ali kako su dobra upravo te obitelji osobito mnogo bila pretrpila od susjednih Turaka, to su mogli Mletčani s te strane najviše u tom pomoći dobivati, što su marljivo bili izvješćivani o turskom gibanju i o zgodah u Hrvatskoj. Dora je doglasivala Mletčanom, da joj nudi Maximilijan dobara u svojoj zemlji u zamjenu za njezina dobra; nu da ona nije hćela ništa učiniti bez njihova znanja.[3]) Od veće jim koristi bijaše vojvoda Žarko Dražojević, vlastelin u Nućaku na poljičkoj i hercegovačkoj medjī, jerbo si on bješe već prije svojimi djeli takovu slavu pribavio, da su zadarski sindici, preporučujuć ga signoriji da bude primljen u službu, tako o njem govorili, da se uzdaju, da će on biti kadar obraniti Trogir, Spljet, Šibenik i Zadar: pak se je on i zbilja i opet pokazao vrlim junakom.[4]) Mnogo se je nadalje i do toga držalo, da se dobije Pavao Štrbac Kožulić, viceban i knez u Ostrovici.[5]) Korvinov viceban u Kninu po imenu Martinko bijaše Mletčanom odan, te bi rado bio zadržao u Kninu i mletačku posadu, da je smio to činiti bez privoljenja svoga bana. Nu da dalje neizvadjam tih potankosti, reći ću samo još nekoliko rieči ob odnošaju Frankapana naprama Mletčanom u toj dobi.

Frankapani će nam se u daljem tečaju pokazati kao žestoki protivnici Mletčana; nu ovdje jih još nalazimo u dobru sporazumljenju s Mletčani,

---

[1]) Farlati IV. 412.

[2]) Sanudo V. 47.

[3]) Id. V. 19. 20. i sl.

[4]) Položaj kastela Nućaka opredjeljuje se kod Sanuda V. 53: da je sora il fiume Cetina vicin a Poliza et confina con Turchi; a k tomu dolazi još za pobliže označenje Poljički štatut CIII. br. 272. — Nućak i njegova gospodara Žarka „de nobili Baronum genere" spominje još prije papa Inocent VIII, udjeljujuć (g. 1492) oprošćenje onim, koji bi pomogli, da se popopravi Nućak, da nepade Turkom u šake. Theiner, V. Monum. Slav. m. I. T. 532—3 (DCCXVIII, DCCXIX.)

[5]) Talijanski ga pišu Coxule, on se je pako sam podpisivao: Paulo Sterbaz Coxole i Conte Paulo Starbaz Vicebanovaz de Chrauati e Conte di Ostroviza. Sanudo V. 169. 214. — Njega je poznavao i Tubero, te veli, da je on jedan izmedju onih Ilira, qui se Romanos putant (VII. 168.)

premda još nisu bili pregorjeli gubitak svoga otoka Krka, te se je nalazilo ljudi, koji su vjerovali, kada se je govorilo sada za sve Frankapane, sada opet samo za Bernardina, da misli Krk osvojiti, koje su se viesti morale činiti tim pogibeljnijimi, što je bilo zavladalo medju samimi Krčani toliko nezadovoljstvo, bez dvojbe zbog pregolemih tereta, da su već na to mislili, da se presele u zemlju Frankapansku.[1]) Nu od svega toga nije se sada ništa izvelo, dapače neki su izmedju Frankapana bili voljni i takove službe učiniti Mletčanom, koje se nebi bile dale izvesti bez izdaje domovine. Nisu oni u ostalom mnogo ljudi davali u mletačku službu, i još je najviše u tom pogledu činio knez Anž; Bernardin jim se je pako jednom nudio, da će jim zemlju obraniti od Turaka, ako mu povjere vojvodstvo nad 2000 konjanika, te jim je zato u taostvo nudio svoje sinove, a drugi put je zahtievao u isto ime 6000 konjanika.[2]) U isto je pako vrieme Bernardin od Mletčana iskao, da posreduju kod pape, da njegov sin bude modruškim biskupom.[3]) Dočim su Frankapani Mletčanom malo vojske davali, hćedoše jim neki izmedju njih, kao što malo prije napomenusmo, drugu korist pružiti. Knez Anž ponudi jim Senj, najprije preko rabskoga kneza (u Veljači 1499), zatim i po svojem poslaniku (u Svib. i. g.)[4]). Toj njegovoj ponudi valja tako razumjeti, da je on bio voljan Mletčanom ustupiti pravo, što je mislio da ima na Senj, jer grada jim u istinu ustupiti i predati nije mogao, buduć da nije bio u njegovih ruku

---

[1]) Sanudo V. 129. 201. 248.

[2]) Id. V. 74. 90. 128. 154.

[3]) O tom je spomen u Sanudu V. 39. 74. Za modruške nam je biskupe u toj dobi s izvjestnošću poznato: da je biskup Krištofor umro god. 1499 29. Siečnja (Monum. h. Slavor. m. CLXIII), na njegovo pako mjesto da je papa Alexander VI. imenovao motu proprio Jakova, rodom Trogiranina, nu taj da da je umro 8. Rujna i. g. prije nego li je dobio biskupsko posvećenje (Farlati IV. 110). U Sanudu se pako veli, da je Vladislav bio imenovao biskupom Bernardinova sina i da su Mletčani za toga zbilja papu molili; nu da je papa imenovao onoga spomenutoga Trogiranina; dok nebi papa privolio na Bernardinova sina, upravljati je imao modruškom biskupijom neki Vid, rodom Hvaranin (Sanudo V. 58. 61. 74). Poslje toga neimamo sigurne viesti o modruškom biskupu do g. 1508; te pako godine dolazi Ferdinandus de Frangipanibus kao electus et confirmatus Modrusiensis Episcopus (Kovachich, Vestig. Comit. 455). Po tom bi valjalo uzeti, da je te godine zbilja bio modruškim biskupom jedan izmedju knezova Frankapana; nu drugo je pitanje, da li je to onaj Bernardinov sin, o kojem smo govorili. Bernardin je zbilja imao sina Ferdinanda; nu za toga znamo, da je bio svjetovnjak i da je živio kao takov kada je na modruškoj biskupskoj stolici već sjedio biskup Šimun Kožičić (od 7. Studena 1509. V. njegov životopis od dra. Fr. Račkoga u „Kat. Listu" 1861. br. 1): te tako nam neostaje drugo nego da uzmemo, da taj modruški biskup iz Frankapanske kuće nije bio sin Bernardinov; ili pako, ako je bio njegov sin, da mu je u onoj javnoj izpravi ime krivo napisano; imao je pako Bernardin osim Ferdinanda i Krištofora još jednoga sina po imenu Matiju, za koga medjutim obično pišu, da je rano umro, nenavadjajuć ipak izvora, odakle se to znade, gdje mi ipak bar toliko znamo, da je i taj Bernardinov sin živio još god. 1499 (Monum. h. Slavor. m. CLXIII). [4]) Sanudo V. 23. 33. 57.

nego u kraljevskih. Mletčani, imajuć to doba dovoljno i drugih neprilika, te imajuć dobrih razloga, da nevriedjaju prava ugarsko-hrvatskoga kralja, nisu mogli ništa odlučna u tom poslu učiniti, nego je samo zaključeno, da će se paziti, kako se razvijaju senjske stvari. Još je javljao Mletčanom krčki knez (u Rujnu 1500), da se čini, da bi Mihail Frankapan hotio predati republici kaštel Ledenicu.[1]) Tomu nevrlomu ponašanju nekih članova roda Frankapanskoga treba tražiti tumačenja u razmiricah, koje su to doba razdvajale Frankapane i neke od njih tako daleko zavele, da su voljeli tudjincu nego svojemu, kada nije moglo biti po njihovoj volji. O božiću g. 1498 bjehu se sastali u Bružanih (Bruxane) poglaviti članovi Frankapanske obitelji, najme Bernardin, Anž, Mihail i Nikola, da se posavjetuju, kako bi Senj natrag dobili;[2]) u tom su se slagali, da bi ga valjalo uzeti, nu komu da bude, kad bi ga opet dobili? Bernardin nije hotio, nego da Senj bude njegov, a ostali rodjaci neka si podiele, što bi se inoga u Hrvatskoj predobilo. Eto u tom dovoljna povoda nesporazumljenju i svadji medju knezovi Frankapani, osobito pako medju Bernardinom i Anžom, koja ni onda nije konačno odstranjena, kada su se ta dva (g. 1500) na neko vrieme izmirila. Mletčanom je s različitih strana i po više puta doglasivano, da je kralj Vladislav dopustio Bernardinu, da si uzme Senj, ako može, — razumij, ako može svladati odpor gradjanstva i senjskoga kapitana Alberta Deloye. Gradjanstvo senjsko najme nikako nije hotjelo, da opet dodje pod vlast Frankapansku, te je zato na glas, da je kralj dopustio Bernardinu, da uzme Senj, poslalo svoje ljude ka kralju, da se uvjeri o istinitih namjerah kraljevih te da prema tomu učini, što mu se bude nuždno činilo. Nu da li je mržnja Senjana proti Frankapanom tolika bila, da bi bili voljeli grad užgati ili se Turkom predati ili pako Mletčanom, o tom bi se dalo posumnjati; ali je odpor senjskih gradjana svakako toliki bio, da Bernardin upravo zbog toga razloga nije mogao postići svoje želje.[3]) Mletčani su tu stvar pomno motrili, te su čekali na dobru zgodu, da se u nju umiešaju, čemu su se sada morali ugibati, buduć da su uviek na to čekali, da Vladislava dobiju u svoj savez proti Turkom.

Turski je rat najme još uviek nesretno tekao po Mletčane; nastavljan je pako ne samo u dalekih mletačkih zemljah u Grčkoj i na otocih, nego takodjer i u Dalmaciji, i to još tečajem god. 1499. Pošto je najme bio pao Lepanto (u Kolovozu), udare opet Turci iz Bosne na zemlje na jadranskom moru (mjeseca Rujna), te jih strašno počam od Neretve pak sve do Soče i Tagliamenta pobaraju, a u Krajini medju Cetinom i Neretvom uzmu položajem svojim važni grad Makarsku.[4]) To, što se obično ob ovoj ponovljenoj turskoj vojni pripovieda, dade se po Sanudu nešto popuniti. Turci su najme već mjeseca Srpnja i Kolovoza nešto štete počinili u spljetskom i u trogir-

[1]) Id. V. 129.

[2]) Farlati je mislio, da je Vladislav g. 1496 Senj Frankapanom povratio (IV. 132), pak su ga u tom i drugi sliedili.

[3]) Sanudo V. 22. 128. 134.

[4]) Tubero VII. 173. Farlati IV. 190. 412. Engel, Nebenländ. II. 562.

skom kotaru; kada je pako Škenderpaša odredio, da se mletačka posjedovanja u veliko haraju, jedne su mu se čete kupile na Bistrici i odatle su provalile pod Sinanpašom mostarskim na južnu Dalmaciju, s drugimi je pako on sam sjevernije prešao preko medje, te je unišao u Krbavu i tako dalje prama zapadu; nu kao što je prigodom prvoga haranja u Dalmaciji gledao da na miru uzdrži Korvina i njegove Hrvate, tako je i sada činio, strogo zabranjujuć svojim, da nečine nikakove štete u kraljevoj zemlji, nego da sve plaćaju što budu od stanovnika potrebovali.[1]) To sve uvjeravanje Škenderpašino, kako želi biti u dobru susjedstvu s Korvinom, nije moglo ovoga umiriti, nego je on davao potrebite naredbe, da se zemlja nešto barem osigura; pa i kralj je bio zapovjedio plemstvu, da budu cieli Kolovoz na oružju.[2])

Lahko je ponjati, da je bilo Mletčanom u tih njihovih težkih okolnostih veoma mnogo do toga stalo, da Vladislav sklopi š njimi savez proti Turkom, te je zato Sanudo sasvim iskreno napisao, da bi bila po Mletčane najbolja novost, da se obistini, o čem se je već mjeseca Kolovoza i Rujna na više strana pogovaralo, da je naime kralj Vladislav već prekinuo primirje s Turci.[3]) Mletčanom su i zbilja pružali nadu neki izmedju poglavitih muževa, da će se to doskora dogoditi, naročito jih je o tom uvjeravao jajački ban Franjo Berislavić, komu se je ta stvar toli sigurnom činila, da je mislio, da mora odgovarati Mletčane, da nipošto nesklope mira s Turci;[4]) nu doskora se je pokazalo, da stvar nije tako lahka kao što si ju je on mislio. Na početku god. 1500 dodje u Budim mletački poslanik Sebastijan Giustiniani, da sklone Vladislava na savez proti Turkom, te u isto vrieme prispiju onamo s tom istom namjerom jošte poslanici Ljudevita XII. i Alexandra VI. Ali državno vieće kralja Vladislava nepokazivaše za taj savez, izuzamši Tomu Bakača, nikakove volje. Mletčani su se i sami bojali, da jim neće biti uspjeha, ako Ugri i Hrvati pomisle na nepravdu, koju su oni nanieli kruni, odtrgavši od nje toliko liepih gradova i otoka u Dalmaciji;[5]) pak se je sada i činilo, da će jim to sav posao smesti. Kao što je najme Mletčanom rečeno bilo za kralja Matije (god. 1470), kada su tražili pomoć proti Turkom, izgubivši Negroponte, da će jim i kralj i narod u pomoć poći, ako vrate, što su od Dalmacije osvojili;[6]) tako se je i sada činilo Ugrom, da nebi bilo pravo, da onim pomažu, koji su si prisvojili liep dio države, te da zato treba da se najprije vrati što je od države ugrabljeno. Nu to protivljenje viećnika Vladislavovih nije bilo ovaj put ozbiljno. Nastojanje Bakačevo, koji je hlepio za stožerničkim dostojanstvom; novac Giustinijanov i obećanje papino, da će Ugarskoj davati u pomoć 3 godine po četrdeset hiljada dukata kao i Giustinijanovo, da

---

[1]) Sanudo V, 58. 66. 71. 77.
[2]) Id. V. 71. 76.
[3]) Id. V. 87.
[4]) Id. V. 65.
[5]) Id. V. 89.
[6]) Dlugos (izd. 1712) T. II. l. XIII. 462.

će republika davati dok bude rata po sto hiljada dukata — to svlada sav odpor.[1]) I tako bude sklopljen jedan savez medju papom, Mletčani i Vladislavom, koji je u Rimu na duhove proglašen; drugi pako medju Vladislavom i njegovim bratom Ivanom Albertom i kraljem Ljudevitom XII, o kojem je izprava učinjena 14. Srpnja.

U Ugarskoj su se činile usljed toga neke priprave na rat,[2]) te je Vladislav i u Hrvatsku slao neke naredbe u ratnih poslovih;[3]) nu znajući kralj, da mu Ugarska još nije pripravna za veću vojnu i videći, da se u drugih državah, izuzam Mletke, nemisli ozbiljno na rat s Turci, opominjao je još u Srpnju svoje podložnike, da se samo potajno na rat pripravljaju, nu da ipak do jeseni budu sasvim spremni.[4]) I Bajazid je stvar tako smatrao, kao da Vladislav nije dokinuo primirja s Turci, premda se je na sultanovu dvoru lahko moglo znati za saveze, u koje bješe Vladislav stupio. Bajazid je Vladislava izviestio o svojoj pobjedi nad Mletčani kod Modona (u Kolovozu g. 1500), dajući mu tim priliku, da mu čestita na toj sreći, i ujedno je izjavio, da želi biti i nadalje u prijateljstvu s Vladislavom;[5]) a tako je i njegov namjestnik u Bosni nastojao, da se nenaruši mir s ugarsko-hrvatskim kraljem, te je, navalivši n. p. na Zadar i Nin, u Srpnju g. 1500, svojim i opet strogo zabranjivao svako nasilje na kraljevskom zemljištu.[6]) To je dokazom, koliko je bilo Turkom do toga stalo, da se Vladislav neumieša u njihov rat sa Mletčani.

Mletčani su uzprkos sklopljenih saveza i obećane križarske vojne još dugo ostajali bez pomoći, te su u borbi s Turci i opet više toga izgubili. Na zapadu se je doista mnogo ugovaralo o križarih, naročito je papa Alexander VI. o toj stvari nastojao;[7]) nu i njega i druge poglavite vladare zabavljahu još i druge brige, te se tako razbi sva liepa osnova o velikoj zajedničkoj vojni na Turke, a u mjesto toga su pokoravani papinski vazali u Romagni za Cäzara Borgiju, a Ljudevit je XII. s Ferdinandom Katoličkim osvajao napuljsku kraljevinu (g. 1501). Na taj način nije bilo Mletčanom prvo vrieme nakon sklopljenih saveza skoro nikakove druge pomoći osim one, koja je pružana njihovim gradovom u Dalmaciji od susjednih Hrvata; poslje jim je došlo u prilog, što se je zametnula borba u Bosni medju Turci i našimi za kraljevske gradove, naročito za Jajce; napokon je

---

[1]) Tubero VIII. 196. Istvánfi IV. 29.

[2]) V. naročito pismo Vladislovovo Šibenčaninom, da pošalju sjeverinskomu banu zidara. itd. kod Engela, Nebenländ. IV. 1. dio, 87.

[3]) Krčelić, Not. 305.

[4]) Wagner, Diplom. Com. Sár. 17.

[5]) Sanudo kod Hammera II. 612.

[6]) Sanudo V. 116.

[7]) On je medju ostalim još g. 1500 udjeljivao oproštenje svim onim, koji bi dali pomoć za vojnu na Turke; zatim je dopustio, da se u istu svrhu upotriebi desetak svih crkvenih dohodaka u Ugarskoj i Poljskoj. Theiner, Hung. Sacra II. T. DCCXXXI i DCCXXXII.

bilo započelo i napadanje od strane Ugarske na tursko zemljište, i to skoro u ono isto vrieme, kada su Mletčani bili podkriepljeni brodovljem, koje su jim zapadne vlasti u pomoć bile poslale. — Da vidimo dakle, što se je činilo na naših stranah!

Sliedeć Škenderpaša osnove i zapoviedi svoga cara nije dao mletačkim podložnikom u Dalmaciji da odahnu, već jih je sad manjimi sad većimi četami neprestano uznemirivao; nu zato su i oni junaci roda našega, za koje znamo da su već prije bili počeli raditi u interesu mletačkom, češće zalazili za osvetu na plien u tursku zemlju: kao što su to učinili negdje početkom Srpnja 1500 vojvoda Žarko i viceban Martinko, provalivši sa svojom hrabrenom četom do Bistrice u Hercegovini, gdje su mnogo Turaka pobili i velik plien zaplienili.[1]) Nu još istoga mjeseca učine i Turci veću navalu na Dalmaciju. Škenderpašin sin dodje najme sa nekoliko hiljada konjanika, te poplieni najprije okolicu Zadarsku; zatim podje na Nin i počme nanj jurišati, ali bude junački odbijen; nakon toga bezuspješnoga pokusa razašalje pojedine odjele na različite strane, kanoti proti Vrani, Šibeniku itd., koje su i tuda štete počinile, nemogavši ipak ništa osvojiti.[2]) Ali i taj put se osveti Turkom doskora Žarko sa drugovi svojimi Martinkom i Kožulićem, s kojimi je (mjeseca Kolovoza) predjel Rakitno u Hercegovini oplienio.[3]) Tako se je stvar ta po više puta opetovala: Turci bi najme zalazili na plien u Dalmaciju, a kršćani bi opet zalazili na tursko zemljište, a pri tom je sreća poslužila negda jednim negda drugim.[4]) Nu usljed toga neprestanoga haranja morade zavladati u mletačkoj Dalmaciji strašna nevolja: narod nije mogao imati nikakove koristi od svoga gospodarstva; državna blagajna nije mogla dobivati uavadnih svojih dohodaka, pa i iz Mletaka su pomoći sve sporije prispievale; i buduć da je od mletačkoga stanovničiva mnogo hiljada poginulo od bolestî, a opet toliko dospjelo u tursko sužanjstvo, zato je valjalo mletačkim poglavarom u Dalmaciji sve na to obratiti, da jim nebude uzkraćena služba, koju su i dosele imali od Žarka, Martinka, Kožulića, Doroteje Krbavske i njezina sina Ivana.[5])

Buduć da su se neki od podložnika kralja ugarsko-hrvatskoga očito pokazivali neprijatelji Turaka, zato su i Turci, tražeć u ostalom da ostanu u miru s Vladislavom, na takove pojedince udarali još prije nego li su ponovili neprijateljstvo s Vladislavom.[6]) Veći pako bojevi naših i Ugra s Turci započeše u drugoj polovici g. 1500. Nekako u Kolovozu te godine prevede nekoliko junaka, medju kojimi se spominje i Srbin Miloš Belmusović, više hiljada momaka u Srbiju, naročito u predjel Smederevski, znajući oni

[1]) Sanudo V. 107.
[2]) Id. V. 112—16.
[3]) Id. V. 126.
[4]) V. Sanudo V. 127. 142—153.
[5]) Id. V. 130. 154. 155. 162. 163. 182.
[6]) Doroteja jim je već g. 1500 od jednoga svojega imanja harač plaćala. Sanudo V. 131.

dobro, da je Bajazid skoro svu valjanu momčad k sebi na jug povukao, gdje je s Mletčani vojevao. Belmusović pobije Turke i zaplieni mnogo pliena.[1]) Te iste godine dodje do velikoga boja kod Jajca, — da li prije ili poslje rečene navale na Srbiju, to se već nebi dalo lahko opredieliti. Uzdajući se Turci u prilično velik broj svoje vojske, odluče udariti na Jajce i jurišati ga prije nego li bi mu mogla odkuda pomoć prispjeti. Nu Korvin skupi za vremena dovoljnu vojsku, u koju su doveli svoje čete Frankapani, Zrinovići, Krbavski i drugi velmože i kojoj i od kralja Vladislava prilična pomoć bila poslana. Krvava je bitka pod Jajcem nekoliko ura potrajala; napokon pobiediše naši Turke, kojih je do četiri hiljade mrtvih ostalo.[2])

Sve je to učinjeno prije nego li je Vladislav mogao u toliko uspjeti s pripravami, da bi bio sam pozvao narod na složno vojevanje na Turke. To je on učinio istom u Svibnju g. 1501, odredivši ujedno u sporazumljenju s odličnijimi muževi, kakova ima biti osnova za vojevanje, koji će biti četam vojevode itd. U toj je osnovi bilo odredjeno medju ostalim, da se jedan dio povjeri Korvinu, koji će š njim iz Hrvatske na Turke udarati, dočim budu drugi vojvode od Smedereva proti Turkom napredovali.[3]) Tko je vidio, kako je Vladislav poslje toga marljivo nastojao, da mu bude predana papinska obećana novčana pomoć; da mu slavonski redovi povrh dozvoljene svote još nešto dozvole;[4]) da županije svoje čete u red metnu: morao se je nadati, da će te godine doći do većega okršaja s Turci; nu mjesto toga nenalazimo ino nego nastavljene manje bojeve medju Turci i susjednimi Hrvati, koji su sada obično radili u sporazumljenju i u slozi s onimi junaci svoga roda, što su stali na mletačkoj plaći. Korvin je želio, da mu Mletčani povjere sve čete, što su jih imali u Dalmaciji; nu nenalazimo da to je učinjeno, premda je bilo od prieke nužde, da se odbiju navaljivanja turska, s kojih su te dneve dosta mnogo trpili i mletački podložnici i podložnici hrvatskoga kralja.[5]) Turci su se i opet pripravljali, kako da našim otmu Jajce, te su zato stanovnici toga grada pomoći tražili od kralja Vladislava, a on je nalagao stališem naše domovine, da budu u pomoć toli važnomu mjestu, da nepade neprijatelju u šake.[6]) Dugotrajnim vojevanjem izmučeni Hrvati tješili su se nadom, da će jim doskora doći znatna pomoć i rado su vjerovali viestim, da pripravlja veliku vojsku na Turke ne samo kralj Vladislav, nego i Maximilijan i drugi jošte vladari, te da je Maximilijan u to ime već i čovjeka svogo poslao u Bihać, da izvidi, kojim bi putem imala poći njemačka vojska;[7]) nu doskora su se morali uvjeriti, da jih je nada prevarila.

---

1) Id. V. 121. 122. 128. 134—41.
2) Istvánfi IV. 30.
3) Die Ordnung zu Ofen wider den Therken gemacht, kod Bartala, Commentar. III. 258.
4) Krčelić, Not. 305—6.
5) Sanudo VI. 176. 198. 207—10. 217.
6) Id. VI. 211. Jura I. 248.
7) Id. VI. 214.

Dok se je to zgadjalo na naših stranah, medjutim bješe poslao kralj Vladislav Felixa Petančića, senjskoga patricija, u Francuzku, da mu izprosi za ženu daljnju rodjakinju Ljudevita XII. po imenu Anu. Sciene njem. kralj Maximilijan, da bi se tom ženidbom njegov rod odaljio od nade nasljedstva na češkom i na ug.-hrvatskom priestolju, koja mu je pribavljena požunskim ugovorom od g. 1491, radio je o tom, da se ta ženidba zaprieči; nu poslje se ipak umiri, kada je s Ljudevitom XII. u Tridentu mir sklopio (13. prosinca), u kojem mu je Ljudevit XII. obećao, da će biti i njemu i njegovim potomkom u pomoć, da nasliede rečeni priestol.[1])

Zlom kobi bijaše po Anu, što su Turci upravo onda, kada su nju vodili u Ugarsku preko Mletaka i Hrvatske s proljeća g. 1502, opet bili provalili u našu zemlju, u kojoj su taj put harali oko Požege i Valpova. Ali jih za to do skora stiže težka osveta. Skupi se najme velika vojska, kod koje nalazimo kao vojvode osim nekoliko Ugra Ivana Korvina, Jurja Kanižkoga, biogradskoga zapovjednika, i Miloša Belmusovića s Radići i Jakšići, te ta vojska udari na Vidin i uzme ga; zatim uzme Kladovo; isto tako uzme vanjska predgradja Nikopolja, i nakon toga se povrati u Ugarsku s velikim plienom, od koga je nešto i mladoj kraljici na dar poslano.[2]) Vrativši se Korvin s te vojne, imao je i poslje posla s Turci, stranom jih odbijajuć a stranom i navaljujuć na nje. Mletčani su bili voljni preuzeti obranu Klisa; nu takova pomoć nije primljena.

K Vladislavu stigne ljeti g. 1502 poslaničtvo englezkoga kralja Henrika VII., koji mu je po svojih poslanicih javljao, da je pripravan pomagati ga u njegovih podhvatih proti Turkom nekom novčanom pomoćju. Nu vojevanje na Turke morade skoro poslje toga prestati, jerbo se je počeo razpadati savez vladara kršćanskih, koji bijaše u to ime sklopljen. Prvi se pustiše s Turci o miru ugovarati Mletčani, premda su zadnje vrieme sretnije vojevali, dobivši u pomoć francuzkih, papinskih i španjolskih brodova. Nakon daljega i otežega ugovaranja bude mir sklopljen medju njimi i Turci 14. Prosinca 1502, u kojem je medju inim ustanovljeno, da Mletčani zadrž Calafoniju, koju su bili osvojili na koncu g. 1499, nu da moraju vratiti St. Mauru i što su si bili prisvojili od zemlje Crnojevića, i da Turci zadrže sve što su bili za rata osvojili.[3]) Vladislav se je neko vrieme uztezao sliediti primjer Mletčana. Uzdajući se spomenuti Senjanin Petančić, da će biti nastavljen boj s Turci, sastavio je i predao kralju spomenicu, u kojoj mu je razlagao, s koje bi se strane i kojimi putevi imalo na Turke udarati.[4]) Nu u Vladislava nije bilo prave volje da ostane u boju s Turci, a to tim manje, što je morao vidjeti, da mu odnikuda neima znatnije pomoći; to dakle uvažujuć i osim toga željeć, da si

---

[1]) Kako je medjutim Ljudevit XII. tu stvar smatrao, to najbolje pokazuju njegove rieči, gdje veli, da će pomagati Maximilijana u rečeno ime: secundum quod honestas postulabit et suae Caes. Maj. ius competierit. Du Mont IV. 1, 16.

[2]) Istvánfi IV. 31. Pray, Annal. IV. 303. Katona XVIII. 311.

[3]) Romanin V. 151. Tubera VIII. 213.

[4]) Kod Schwandtnera I. 867.

brata, poljskoga kralja, oprosti od turske navale, koja mu je grozila, pristao je na to, da se ugovara o miru s Bajazidom, koji je takodjer razloga imao željeti da mir bude sklopljen. Po smrti dakle pape Alexandra VI. (8. Kolov. 1503), koji je takodjer već bio privolio, da Vladislav učini mir, sklopi Vladislav s Bajazidom primirje na sedam godina 20. Kolovoza 1503.[1]) U listini nabrajaju obje stranke svoje zemlje i gradove, na koje se ima mir protezati. Vladislav imenuje i Dubrovnik, za koji se veli, da ima i nadalje Turkom plaćati navadne danke; zatim imenuje svoje gradove u Srbiji i u Bosni, naročito Biograd, Srebrenik, Šabac i Jajce. Isto tako imenuje i sultan svoje gradove u Srbiji, Hercegovini i Bosni. Dok bude primirja, nesmiju Turci svoje vojske voditi preko Vladislavovih zemalja na koga kršćanskoga vladara.

Tako se svrši rat, u kojem se je i na jednoj i na drugoj neprijateljskoj strani slovienska krv prolievala;[2]) u kojem je naša domovina golemim naporom svoje medjaše sačuvala. Što je za to vrieme od naših djedova dobra učinjeno, ima cienu svoju ne samo u našoj nego i u obćoj poviesti.

(Dalje ce sliediti.)

Kritika.

Jihoslované. Obraz národopisno-literární. V Praze 1864. Str. XV. i 419. Ciena 1 for. 56 novč.

Ovaj narodopisno-književni sastavak tiskan je u češkom „slovniku naučnom“, te je ujedno naposeb izdan, a u svakom obziru tako je za nas važan, da si držim za domorodnu dužnost o njem u „književniku“ nekoliko rieči progovoriti. Uredničtvo „slovnika“ priznaje takodjer znamenitost ovoga članka pišuć: „bogati material, koj je u članku o Jugoslovjenih sakupljen u takovom izobilju kako nigdje do sada, zaslužuje punim právom, da se čim dalje razširi, buduć se naše znanje o tako važnih suplemenicih istim u velikoj mjeri umnožava i usavršava“.

Kod toga članka, koj je narasao na priličnu knjigu, sudjelovali su Kienberger, koj napisa uvod historički, naš prof. V. Jagić, koj sastavi sve, što je u njem o jeziku i književnosti hrvatskoj i srbskoj, zatim prof. Jvan Macun o

---

[1]) Tubero l. c. Istvánfi IV. 31. Pray, Annal. IV. 304. Katona XVIII. 345. Hammer II. 616.

[2]) Turkom nisu služile samo mišice slovienske nego i bistri umovi. Bajazidovim velikim vezirom bijaše Ahmetpaša, najmladji sin hercega Stjepana, koji je bio još za Bajazidova predšastnika u Turke u taostvo poslan, a poslje se je od vjere Isusove odmetnuo te je Bajazidovim zetom i prvim dostojanstvenikom postao.

književnosti slovenskoj, napokon češki književnici Pervolf, Gebauer i Černy.*) Ova je dakle knjiga plod pomenutih književnika: i to prvih po sadržaju, posljednjih po obliku.

Prije svega imam primietiti: da kod ocjene ovoga djela treba nam imati pred očima, da je ono sastavljeno za „slovnik naučni"; s toga da su pisci imali svoj råd prema tomu udesiti i po sadržaju i po obliku. Ova primjetba nije suvišna za to, što je piscem taj obzir prilično stezao ruke.

Nu u tih takodjer okolnostih riše se u tom djelu prošlost književna Hrvata, Srbalja i Slovenaca sustavnije, podpunije i točnije, no igdje drugdje. Dosadanje bo poviesti književne nisu se mnogo razlikovale od knjigopisa umnožanih i povećanih sa životopisom dotičnih književnika. Članak „Jihoslovane" prvi je prokrčio put savršenijoj poviesti knjige srbsko-hrvatske i slovenske prema zahtievom sadanje znanosti te struke.

On najprije natuknu u uvodu (str. VII — XV) kratke povjestne crtice o rečenih plemenih jugoslovjenskih; zatim sav predmet dieli u tri odsjeka, govoreć u prvom (str. 1 — 58) o narodopisu, u drugom o jeziku (58 — 115), napokon u trećem (115—409) o literaturi pomenutih plemena jugoslovjenskih.

Nam se ta razdielba čini posvema temeljita i znanstvena, te se kroz nju poviest književnosti oprašta od okova bibliografičkih. Jer prije svega treba čitaoca ubaviestiti o domovini naroda i o sudbini njegova jezika, a zatim možeš mu nacrtati umno djelovanje toga naroda na polju književnom.

U I. odsjeku t. j. narodopisu navadjaju se najprije izvori, iz kojih su dotični podatci crpljeni. Pisac toga odsjeka upotriebio je Šafařikov „slovanski narodopis", Czörnigovu poznatu „ethnographiu" austrijske carevine, Kozlerov „slovenski zemljopis", koj imade o sebi pripoviedati čudnovatih stvari, Klunovu razpravu (u ruskoj besjedi g. 1857) o Slovencih, Lejeanovu ethnographiu Turske carevine (1861), Hilferdingov putopis po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji, napokon Hahnov putopis iz Beograda u Solun. Odavle vidi se, da je pisac upotriebio najbolja u toj struci i najnovija djela. Za historički narodopis upotriebio je pisac ponajviše djela Czörnigova, Šafařikova i Račkova.

Pisac govori o „Slovencih", koji „prem su mnogimi svezi združeni i u mnogom obziru stiču se sa susjednimi Hrvati", sačinjavaju ipak „od davna granu ponešto samostalnu i odruženu u obziru historičkom i literarnom". Nu Hrvate i Srbe pisac smatra za jedan narod iz razloga, koje obširnije navadja (str. 7 — 14), te se odvažno onim opira koji same bud kajkavce bud čakavce drže za Hrvate a sve štokavce za Srblje ili koji u narodopis uvadjaju theokratički i vjerozakonski momenat, kô što negdje često se dogadja. Meni se čini, da pisac stvar pravednu i znanošću potvrdjenu brani. Poslje kako je on tako označio oba jugoslovjenska naroda, prelazi na statističke podatke o Slovencih, Srbih i Hrvatih. Svijuh Slovenaca razkomadanih u šest upravnih pokrajina (Štajer, Koruška, Kranjska, Primorje, Mljetačka i Ugarska) bilo bi po Šafaříku 1.151,000, po Czörnigu 1.183,533, a po Kozleru 1.242,000; Hrvata pako i Srbalja po Šafaříku 6.095.000, po Czörnigu 5.412,511, i to u carevini Austrijskoj 3.395,000, u Turskoj 2.600,000. O zem-

*) Što sam ja k pomenutomu članku doprineo, idjaše preko ruku moga prijatelja, prof. Kořinka, koji je na češki prevodio, mjestimice prema svrham slovnika i pokraćivao moj hrvatski original; ne samo za izpravnost stilističku već mnogi precizni izraz treba se njemu zahvaliti; zato nemogu ovdje, gdje se javno moj posao spominje, ako moje djelo zaslužuje ikakvo priznanje, da neustupim pravedan dio cienjenomu prijatelju. V. J.

ljah, u kojih Slovenci, Hrvati i Srblji bivaju, govori obširnije pisac uza to navodeć, gdje se s inim kojim življem stiču. Obzirom na vjeru i crkvu po Šafařiku bilo bi 2.880,000 pravoslavnih, 2.665,000 katoličkih, i 550.000 muhamedanskih Hrvata i Srbalja. Po tom imadu u buduće Muhamedanci odlučiti: bude li pravoslavje ili katoličtvo jače ovdje na jugu.

Slovenaca dakle te Hrvata i Srbalja imade do sedam milijuna i pol, koji kada bi svi probudjeni bili za duševni râd te prigrlili jedan književan jezik, mogli bi proizvesti samostalnu narodnu književnost. Ovo se može reći osobito o srbsko-hrvatskom narodu, koj već sada imade jednu književnost, a sadanje razlikosti u vanjskom liku ili će s vremenom nestati ili bar neće smetati zajednici literarnoj. Ako na dalje uzmemo u obzir, da srbsko-hrvatsko pleme zauzimlje prostor od po prilici 3.560 □ m. te da se u ovih bogom nadarenih zemljah može potrostručiti, to možemo knjizi srbsko-hrvatskoj proricati liepu budućnost i samostalni razvitak, ako inače poslene ruke neuzkrate joj svoje pripomoći.

Poslje tih statističkih data pisac progovori (str. 41 — 58) „o duševnom fizičkom životu“ južnih Slovjena. Tudier riše njihovu ćud i običaje, govori o zadruzi, pobratimstvu i posestrimstvu, gostoljubju, predsudah i bajoslovnih ostancih itd. Ovu stran napisa g. Černý.

Ovo je u kratko sadržaj I. odsjeka.

Još zanimiviji jest II. odsjek t. j. o jeziku. Pisac najprije (str. 58—61) očituje svoje mnienje ob odnošaju jezika slovenskoga naprama srbsko-hrvatskomu, te zabacuje misao Kopitarovu, izvedenu po Miklošiću, kao da jezik slovenski i bugarski jesu si najbliži brati i kao da je nekada od podunavlja do alpa gospodovao jedan jezik slovenski, koj došašćem Hrvata i Srbalja VII. vieka bijaše razdieljen u dvie česti. Pisac misli, da su si jezik slovenski i jezik srbsko-hrvatski najbliži i najsrodniji u obitelji slovjenskoj.

Poslje ovih obćenitih opazaka o jeziku hrvatsko-srbskom i slovenskom prelazi se na pojedinosti; te se daje obraz ustroja jezika, najprije slovenskoga (str. 61 — 68), zatim hrvatsko-srbskoga (68—85) toli obzirom na zvuko — koli obzirom na oblikoslovje. Ovaj dio o jeziku hrvatsko-srbskom sastavio je veoma marljivo naš prof. Jagić. Ovdje nalazimo prvi put svestrano označen pravi odnošaj kajkavštine i čakavštine naprama štokavštini (str. 79 —85). Pokle bio bi nutrnji ustroj jezika razgloblјen, opisuje se u kratkih crticah poviest jezika slovenskoga (str. 86—94) i hrvatsko-srbskoga (94—115) i to od najstarije do naše dobe. Ovaj dio razprave, kao i prediduči, jest vrlo zanimiv; a naši čitaoci mogu ga, još razmnožena čitati u ovom svezku „književnika“ str. 332—358 pod naslovom: „iz prošlosti hrvatskoga jezika.“

Sve ovo ide u uvod književne poviesti u smislu strožijem. Sada tekar sliedi poviest književnosti. Slovenska književnost svojom dobom i obsegom zauzimlje manji prostor (str. 115—144) od mnogo veće i razširenije hrvatsko-srbske (144—408). Pisac (prof. Macun) dieli tu poviest u tri razdoblja: od Trubra († 1568) do Japla, kada slovenski jezik u razmiricah vjerozakonskih služaše samo za nabožne svrhe; od Japla do god. 1843 t. j. od konca prošloga vieka do preporodjenja knjige slovenske potaknućem velezaslužnih Novica. U toj dobi jezik slovenski prekorači medje bogoslovne i nabožne, uzpe se do pjesničtva, u kom ga proslavi V. Vodnik (1758 † 1819). U trećoj i najnovijoj dobi jezik slovenski postaje biti posrednikom narodne prosvjete naroda slovenskoga. On se tudier okriepio i ojačao više no ikada prije, ali razvitak prieče mu vanjske okolnosti, osobito što mu je put i ulaz zakrčen u školu i ured — u javni život. Mi braći Slovencem želimo najbolji uspieh u tom radu, radujem se s njihova napredka, koj u tih nepovoljnih okolnostih zbilja je velik i nenadan; ali bojimo se, da jim neće poći za rukom samim

književnosti slovenskoj, napokon češki književnici Pervolf, Gebauer i Černy. *) Ova je dakle knjiga plod pomenutih književnika: i to prvih po sadržaju, posljednjih po obliku.

Prije svega imam primietiti: da kod ocjene ovoga djela treba nam imati pred očima, da je ono sastavljeno za „slovnik naučni"; s toga da su pisci imali svoj rád prema tomu udesiti i po sadržaju i po obliku. Ova primjetba nije suvišna za to, što je piscem taj obzir prilično stezao ruke.

Nu u tih takodjer okolnostih riše se u tom djelu prošlost književna Hrvata, Srbalja i Slovenaca sustavnije, podpunije i točnije, no igdje drugdje. Dosadanje bo poviesti književne nisu se mnogo razlikovale od knjigopisa umnožanih i povećanih sa životopisom dotičnih književnika. Članak „Jihoslovane" prvi je prokrčio put savršenijoj poviesti knjige srbsko-hrvatske i slovenske prema zahtievom sadanje znanosti te struke.

On najprije natuknu u uvodu (str. VII — XV) kratke povjestne črtice o rečenih plemenih jugoslovjenskih; zatim sav predmet dieli u tri odsjeka, govoreć u prvom (str. 1 — 58) o narodopisu, u drugom o jeziku (58 — 115), napokon u trećem (115—409) o literaturi pomenutih plemena jugoslovjenskih.

Nam se ta razdielba čini posvema temeljita i znanstvena, te se kroz nju poviest književnosti oprašta od okova bibliografičkih. Jer prije svega treba čitaoca ubaviestiti o domovini naroda i o sudbini njegova jezika, a zatim možeš mu nacrtati umno djelovanje toga naroda na polju književnom.

U I. odsjeku t. j. narodopisu navadjaju se najprije izvori, iz kojih su dotični podatci crpljeni. Pisac toga odsjeka upotriebio je Šafaříkov „slovanski narodopis", Czörnigovu poznatu „ethnographiu" austrijske carevine, Kozlerov „slovenski zemljopis", koj imade o sebi pripoviedati čudnovatih stvari, Klunovu razpravu (u ruskoj besjedi g. 1857) o Slovencih, Lejeanovu ethnographiu Turske carevine (1861), Hilferdingov putopis po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji, napokon Hahnov putopis iz Beograda u Solun. Odavle vidi se, da je pisac upotriebio najbolja u toj struci i najnovija djela. Za historički narodopis upotriebio je pisac ponajviše djela Czörnigova, Šafaříkova i Račkova.

Pisac govori o „Slovencih", koji „prem su mnogimi svezi združeni i u mnogom obziru stiču se sa susjednimi Hrvati", sačinjavaju ipak „od davna granu ponešto samostalnu i odruženu u obziru historičkom i literarnom". Nu Hrvate i Srbe pisac smatra za jedan narod iz razloga, koje obširnije navadja (str. 7 — 14), te se odvažno onim opira koji same bud kajkavce bud čakavce drže za Hrvate a sve štokavce za Srblje ili koji u narodopis uvadjaju theokratički i vjerozakonski momenat, kô što negdje često se dogadja. Meni se čini, da pisac stvar pravednu i znanošću potvrdjenu brani. Poslje kako je on tako označio oba jugoslovjenska naroda, prelazi na statističke podatke o Slovencih, Srbih i Hrvatih. Svijuh Slovenaca razkomadanih u šest upravnih pokrajina (Štajer, Koruška, Kranjska, Primorje, Mljetačka i Ugarska) bilo bi po Šafaříku 1.151,000, po Czörnigu 1.183,533, a po Kozleru 1.242,000; Hrvata pako i Srbalja po Šafaříku 6.095.000, po Czörnigu 5.412,511, i to u carevini Austrijskoj 3.395,000, u Turskoj 2.600,000. O zem-

*) Što sam ja k pomenutomu članku doprineo, idjaše preko ruku moga prijatelja, prof. Kořinka, koji je na češki prevodio, mjestimice prema svrham slovnika i pokraćivao moj hrvatski original; ne samo za izpravnost stilističku već mnogi precizni izraz treba se njemu zahvaliti; zato nemogu ovdje, gdje se javno moj posao spominje, ako moje djelo zaslužuje ikakvo priznanje, da neustupim pravedan dio cienjenomu prijatelju. V. J.

ljah, u kojih Slovenci, Hrvati i Srblji bivaju, govori obširnije pisac uza to navodeć, gdje se s inim kojim življem stiču. Obzirom na vjeru i crkvu po Šafařiku bilo bi 2.880,000 pravoslavnih, 2.665,000 katoličkih, i 550.000 muhamedanskih Hrvata i Srbalja. Po tom imadu u buduće Muhamedanci odlučiti: bude li pravoslavje ili katoličtvo jače ovdje na jugu.

Slovenaca dakle te Hrvata i Srbalja imade do sedam milijuna i pol, koji kada bi svi probudjeni bili za duševni râd te prigrlili jedan književan jezik, mogli bi proizvesti samostalnu narodnu književnost. Ovo se može reći osobito o srbsko-hrvatskom narodu, koj već sada imade jednu književnost, a sadanje razlikosti u vanjskom liku ili će s vremenom nestati ili bar neće smetati zajednici literarnoj. Ako na dalje uzmemo u obzir, da srbsko-hrvatsko pleme zauzimlje prostor od po prilici 3.560 □ m. te da se u ovih bogom nadarenih zemljah može potrostručiti, to možemo knjizi srbsko-hrvatskoj proricati liepu budućnost i samostalni razvitak, ako inače poslene ruke neuzkrate joj svoje pripomoći.

Poslje tih statističkih data pisac progovori (str. 41 — 58) „o duševnom fizičkom životu“ južnih Slovjena. Tudier riše njihovu ćud i običaje, govori o zadruzi, pobratimstvu i posestrimstvu, gostoljubju, predsudah i bajoslovnih ostancih itd. Ovu stran napisa g. Černý.

Ovo je u kratko sadržaj I. odsjeka.

Još zanimiviji jest II. odsjek t. j. o jeziku. Pisac najprije (str. 58—61) očituje svoje mnienje ob odnošaju jezika slovenskoga naprama srbsko-hrvatskomu, te zabacuje misao Kopitarovu, izvedenu po Miklošiću, kao da jezik slovenski i bugarski jesu si najbliži brati i kao da je nekada od podunavlja do alpa gospodovao jedan jezik slovenski, koj došašćem Hrvata i Srbalja VII. vieka bijaše razdieljen u dvie česti. Pisac misli, da su si jezik slovenski i jezik srbsko-hrvatski najbliži i najsrodniji u obitelji slovjenskoj.

Poslje ovih obćenitih opazaka o jeziku hrvatsko-srbskom i slovenskom prelazi se na pojedinosti; te se daje obraz ustroja jezika, najprije slovenskoga (str. 61 — 68), zatim hrvatsko-srbskoga (68—85) toli obzirom na zvuko — koli obzirom na oblikoslovje. Ovaj dio o jeziku hrvatsko-srbskom sastavio je veoma marljivo naš prof. Jagić. Ovdje nalazimo prvi put svestrano označen pravi odnošaj kajkavštine i čakavštine naprama štokavštini (str. 79 —85). Pokle bio bi nutrnji ustroj jezika razgloblјen, opisuje se u kratkih crticah poviest jezika slovenskoga (str. 86—94) i hrvatsko-srbskoga (94—115) i to od najstarije do naše dobe. Ovaj dio razprave, kao i prediduči, jest vrlo zanimiv; a naši čitaoci mogu ga, još razmnožena čitati u ovom svezku „književnika“ str. 332—358 pod naslovom: „iz prošlosti hrvatskoga jezika.“

Sve ovo ide u uvod književne poviesti u smislu strožijem. Sada tekar sliedi poviest književnosti. Slovenska književnost svojom dobom i obsegom zauzimlje manji prostor (str. 115—144) od mnogo veće i razširenije hrvatsko-srbske (144—408). Pisac (prof. Macun) dieli tu poviest u tri razdoblja: od Trubra († 1568) do Japla, kada slovenski jezik u razmiricah vjerozakonskih služaše samo za nabožne svrhe; od Japla do god. 1843 t. j. od konca prošloga vieka do preporodjenja knjige slovenske potaknućem velezaslužnih Novica. U toj dobi jezik slovenski prekorači medje bogoslovne i nabožne, uzpe se do pjesničtva, u kom ga proslavi V. Vodnik (1758 † 1819). U trećoj i najnovijoj dobi jezik slovenski postaje biti posrednikom narodne prosvjete naroda slovenskoga. On se tudier okriepio i ojačao više no ikada prije, ali razvitak prieče mu vanjske okolnosti, osobito što mu je put i ulaz zakrčen u školu i ured — u javni život. Mi braći Slovencem želimo najbolji uspieh u tom radu, radujem se s njihova napredka, koj u tih nepovoljnih okolnostih zbilja je velik i nenadan; ali bojimo se, da jim neće poći za rukom samim

stvoriti ono, za čim mi Jugoslovjeni imamo težiti, a to je — samostalna narodna književnost.

Poviest književnosti hrvatsko-srbske prof. Jagić dieli po njezinu sadržaju u dva odsjeka: književnost crkvenu (str. 146—195) i svjetsku (195—408), a svaki opet u razdobja. Najstarija doba književnosti crkvene dosiže do XIII. vieka; u njoj jezik crkveno-slovjenski i pismo glagolsko posvema gospoduje, a od spomenika ove dobe sačuvali su se odlomci homiletički i liturgički uz legendu sv. Thekle. Doba II. dopira do konca XV. vieka t. j. do knjigotiskarstva; u njoj raste broj spomenika, te se opazuje veći upliv hrvatštine (na glagolske) i srbštine (na cirilske). Doba III. dopira do konca XVII. vieka; u njoj djeluje Bedričić, Kožičić, Vuković, Komulović, Leváković uz Trubra, Konzula, Dalmatina, Vergera, Juričića, Popovića, Maleševića i Merčerić. Za glagolicu i ćirilicu otimahu se katolici, pravoslavni i protestanti. Pored Ivana Ungnada stajao je Vrban VIII. kano podupiratelj slovjenske knjige; Tubinga, Urach, Rim i Zeta otvarali su joj svoje tiskarne. Ova doba uvela je u bogoslovje prosti jezik narodni, a sliedeća t. j. XVIII i XIX steče mu pobjedu podpunu. Što je ondje slavno započeo Kašić i Divković, to je ovdje nastavio Zmajević, Kačić, Kanižlić itd.

Odsjek II. t. j. poviest svjetske književnosti izveo je Jagić mnogo obširnije. On ju dieli u tri vieka: prvi do XV. stoljeća, drugi od XV. do XVIII. treći viek preporodjenja narodne knjige kod Srbalja i Hrvata. Prvi viek porodi nam životopise, ljetopise, zakonike, imamo od njega listinâ i nadpisâ. Srblji imadu od nas Hrvata više spomenika ove vrsti: životopisi sv. Simeona, sv. Save, Stjepana Dečanskoga, rodoslov arcibiskupa Danila itd. dragocieni su ostanci ove dobe. Nu pored Zakonika Dušanova imamo mi zakon vinodolski i krčki; i pisarom listinâ: logothetom, dijakom i notarom ustupio je Jagić u svojoj razpravi malo mjestance (str. 211—212).

Tek XV. vieka nastaje prava narodna hrvatska književnost, koja se očituje navlaš u pjesničtvu umjetnom. Obzirom na jezik čakavština bori se sa štokavštinom, a na razkršću stoji starac Mavro Vetranić. U tom uzvišenom natjecanju kolo vodi najprije Spljet (Marulić) i Hvar (Lučić), zatim slobodni Dubrovnik stavi se na čelo. te si nedade više oteti prvenstva. Tudier dospije pjesničtvo u drugoj polovici XVI. i prvoj XVII. vieka na vrhunac slave; Ivan Gundulić, o kom pisac obširnije govori (str. 225—236), Junio Palmotić, taj hrvatski „Ovidij“ i Ivan Bunić Vučićević stoje na vrhu narodnoga Parnasa ove zlatne dobe, a okolo njih sakupilo se s lieva i desna mnogo vrstnih pjesnika. Na uzmaku XVII. stoljeća poče pjesničtvo padati. Pjesnici bijahu začarani umotvori neumrloga Gundulića, te kao što u slikariji učenici Rafaelovi htjedoše svoga učitelja sliediti, ali ga nemogahu dostići, tako naši pjesnici natjecahu se, kako će letjeti za duhom Ivanovim; nu krila jim bijahu preslaba za takovu visinu. Jedini Gjorgjić čini slavnu iznimku; pisac liepo ocjenjuje (str. 252—257) njegov um.

Viek III. t. j. dobu preporodjenja knjige počima pisac s Obradovićem kod Srbalja a s Gajem kod Hrvata. Tudier knjiga raste i extensivno i intensivno; širi se po cielom jugu i prima u svoje krilo ne samo pjesničtvo nego i ostale struke ljudskoga uma. O toj dobi pisac govori obširno (str. 306—408).

Medj II. i III. viekom umetnuo je Jagić pregled književnosti kajkavskih Hrvata (str. 266—285), i krasno razmatranje o narodnom pjesničtvu Srbalja i Hrvata (str. 285—306). Osobito ovaj dio preporučamo čitaocu.

Evo to je kratki sadržaj djelca „Jihoslované“; iz koga će čitaoc lasno razabrati, da je to prvi pokus poviesti književnosti jugoslovjenske po načelih novije znanosti te vrsti. Ovaj pokus izveden je sretno. Za dopunjak toga djelca imalo bi se dakako koješta primietiti i ovdje i ondje — to će pri-

znati isti pisci.*) Nu treba ovdje na um uzeti, da je poviest književnosti, o kojoj ovdje govorimo, pisana za „slovnik naučni“; pa da su se pisci imali kretati unutar njegovih granica. Tako n. pr. u samostalnoj poviesti jugoslovjenske književnosti imao bi se veći obzir uzeti na političku državnu i kulturnu poviest hrvatskoga i srbskoga naroda; imao bi se u obzir uzeti râd na polju latinske i talijanske književnosti, kano takodjer upliv na naše pjesništvo i humanističkih studija i talijanskih pjesnika itd.

Našinstvu na radost imam napokon javiti, da se o tom nastoji kako će takova samostalna poviest hrvatske i srbske književnosti izradjena u našem jeziku po napomenitih načelih čim prije božje svjetlo ugledati; a dotle preporuča se ovo liepo djelce svim, koji česki razumiju.

Dr. Fr. Rački.

Paul. Jos. Šafařik's Geschichte der südslawischen Literatur. I. Slowenisches und glagolitisches Schriftthum. Prag 1864.

Koji se Hrvat neopominje slavnoga imena Šafařikova? tko li nezna da je taj neumrli muž prvi učenjak našega vieka u obćeslovjenskom smislu. koji imadjaše uviek u srcu i pameti savkoliki napredak i sve duševne potrebe velikoga slovjenstva? dà riedki su i slučaji, da bi se narod mogao ponositi mnževi takova znanstvenoga značaja. kakov bijaše njegov, koji s najvećim požrtvovanjem a bez sebična koristoljubja upre u iztraživauje tolikih i toli važnih pitanja, što su u razmjerju s teškoćami, smijemo kazati, upravo o g r o m n a, te je nakon njega dugo vrieme postojalo, da se niti najvrstniji umovi pojedinih slovjenskih koljena, kano zapanjeni veličanstvom njegovih posljedaka, neusudiše u vlastitoj kući, da nastave one nauke, koje u nepovoljnih okolnostih tako sjajno unapriedi jedan jediti trud Šafařikov! Nije li se slovjenski istok i zapad, sjever i jug s neograničenim pouzdanjem u najznatnijih pitanjih osvrćao na slavnoga pokojnika, da čuje njegovo mnienje i sasluša njegov sud?

Sve je to istina, ali opet sudbina htjede, da je Šafařik prvi cviet svojih mladjanih godina proživio u sredini našega naroda — u Novom Sadu. Možebiti da su oni utisci, koji ovdje primi njegova duša, odlučni bili za sav dalji pravac književnoga djelovanja — svakako je duh njegov najvolio na onakov se posao obarati, koji bi ponajtežji bio, stupati onom stazom, kojom se donle najslabije prolazilo, koja nije ni malo utrta bila — a takovo upravo bijaše književno stanje sviju južnih Sloviena.

Koliko je god obsežna Šafařikova nauka, nećeš ipak nigdje naići na površnost, šta više prije bi se s nekim pravom prigovaralo, da je u prevelikoj strogosti, kojom sam sebe sudi, i odviše plašljiv, ili da bolje reknem — čedan bio. On se uviek držao mudroga načela, da se, što no vele, zdravomu razumu istom ondje smiju popustiti uzde, gdje se dovoljno sadržaja nakupilo, dovoljno pozitivnoga znanja sabralo. Svih njegovih djela jedan je poglaviti značaj — neumorna marljivost i neizkazana točnost: upravo to svojstvo velika je kriepost Šafařikove učenosti, što je svagda umio s najbolje strane prihvatiti se pitanja, na koje bi se stavio, što nije nigdje u iztraživanju dalje pošao, nego li su ga sigurno vodili njegovi historički izvori, kojih se s kri-

*) Dapače ja barem neću ove zgode propustiti, da neumolim javno sve prijatelje našega znanstvenoga napredka, da bilježe pogreške ili što jim se čini da bi bilo izostavljeno, da izvornik hrvatski izadje u svoje vrieme što izpravniji i savršeniji. V. J.

tičkim razborom ali uviek vjerno držao. Ovako se zbude te će sva njegova djela za uviek održati veliku vriednost, kao siguran temelj, na kojem možemo čas više čas manje graditi i dogradjivati; kod mnogih pako drugih, da samo jedan primjer navedem — Dobrovskoga, daje se literarnomu historiku nasljednih vremena upravo na žao, a ipak mora priznati i izpoviediti, da je kasniji napredak, kadšto od nekoliko samo godina, ako ne baš sve, a ono velik dio njihovih iztraživanja strmoglavio u negativnu vriednost.

Ove obćenite misli htio sam najprije izreći, da me nitko krivo neshvati u onom, što ću namah kazati o posmrtnoj knjizi Šafařikovoj, spomenutoj u nadpisu ove kritike.

Ova „poviest jugoslovjenske književnosti", kako ju nazva izdavatelj, čuveni g. J. Jireček, — nije jošter prava poviest u onom znamenovanju, koje se danas spaja s ovim imenom, već samo njezina podloga, t. j. velikom točnošću posakupljene bilježke biografičke i bibliografičke, a imajući Šafařik kod svoga rukopisa očevidno ponajviše privatnu praktičnu porabu pred očima, ostavio je jednu polovicu odieljenu od druge, te istom poslije životopisa sliede kronologičkim redom knjige, pisane i štampane, razredjene po znanstvenih strukah. Svatko će priznati, da su ovim posve mekaničkim redom dublja iztraživanja izključena, a to je Šafařik navlaš ovako odabrao, jerbo se za onda nešto nije mogao nešto nije htio dalje upuštati. Zato nam ovo djelo nepredočuje jošte toliko njegovih ostalih krasnih svojstva, koliko se u njem marljivosti nalazi, kojom je posakupio i kano u izvadku predočio, sve viesti, do kojih je ikako mogao doći. Točnost vidi se i u tom, što su kod redjih knjiga (a naše su glagolske skoro sve takove) napomenute i sve vanjske okolnosti, kano n. pr. gdje se sada koji rukopis ili koje riedko štampano djelo čuva, u koliko je iztisaka štampano, gdje i tko o njem govori itd.; dapače zabilježene su točno i onakve knjige, o kojih se danas ništa više nazna, ali se Šafařik nadao, da će jim se u trag ući.

Odavle može čitatelj zaključiti, da mu je u tom djelu pruženo podpuno literarno gradivo, za koje Šafařik do god. 1833 budi sam dozna budi preko drugih; ja velim samo gradivo, jerbo nam isti Šafařik najljepše sam pokaza, kakove se palače dadu sagraditi od toga gradiva! čitatelj neka se samo sjeti njegova djela: Památky hlaholského písemnictví ili: Uiber den Ursprung und Heimath des Glagolismus itd.

Nu žalostan bio bi doista znak slovjenskoga napredka, da je i danas sve upravo onako, kako se znalo god. 1833; zato je vrlo poučno, tko će da sravni, za koliko su pomenuta djela o glagolici naprednija od ovih ovdje bilježaka, koliko li se znanost naša obogatila ne samo novo odkrivenom množinom glagolskih spomenika, nego i svestranom naukom, koju je upravo Šaf. na pose u te spomenike uložio. Sjetite se samo čitave povorke kasnije odkrivenih bugarsko-glagolskih spomenika, za koje Šaf. u toj knjizi još ništa nezna; pročitajte si, kojom se nesigurnošću govori o evangjelju remskom br. 18 (štampano), kojom li o evangjelju Assemanovom br. 19, za koje se pače nije pravo ni znalo, jeda li je još u Rimu, a sada je štampano u Zagrebu po točnom priepisu, koji učini s velikim trudom u Rimu dr. Rački, ne samo da zadovolji nagonu srca svoga već takodjer da izpuni upravo jednu od najvrućih želja pokojnoga Šafařika.

Ovakovo sravnjivanje da se nastavi, nebi nikomu na veću diku služilo, no što samomu Šafařiku, koji je uzkrisitelj glagolskih nauka u 19. vieku, a nikomu na veću utjehu, no što nam Hrvatom, kojim se u glagolici prikazuje svakim danom ljepša slika duševnoga života naših djedova. Ipak prekoračio bih granice proste kritike, da se je ovdje u to upuštam, nego ću samo još nešto primetnuti književ. glagolskoj.

Što se od str. 153 napried spominju glagolski spisatelji — bolje bi se reklo: glagolski pisari i spisatelji; jerbo je većine ondje spomenutih muževa jedini posao bio, da obične crkvene knjige prepisivanjem i to za plaću razmnože, a takovih imena, kao što su u knjizi 1—10, našlo bi se u svakom povećem rukopisu, zabilježenih obično na kraju knjige ili gdje u kalendaru, da se nisu žalibože upravo iz najstarije dobe samo neznatni odlomci sačuvali. Ovakove bilježke važne su kadšto, da se zna, odakle je upravo koji rukopis, a tko si jih želi popuniti, neka gleda u naš arkiv, u glag. spomenike, zagr. kat. list, tisućnicu, i glasnik slovenski.

Važnije nastaje pitanje, tko je prvi prevoditelj onih stvari što su u kasnijih crkvenih knjigah, prilagodjenih lat. obredu, a nisu Hrvatom došle iz prave domovine slovj. apostola, te nespadaju niti u djelovanje samoga Cirila i Metoda, niti njihovih neposrednih učenika? S ovim pitanjem stoji u savezu, tko je čijim li naputkom onamo negdje u X. vieku preustrojio taj nutarnji ustav crkvenih knjiga, da bude skladan s latinskim. Laglje bi se na to odgovoru nadali, da su pomenute bilježke barem 100—200 godina ranije; ali na nesreću, što je starije, sačuva se jedva na kojekakovih kozicah, po jedan do dva lista, kano n. pr. znameniti najstariji odlomci u Kukuljevića.

I k životopisom znatnijih za glagolicu muževa kasnije dobe: Kožičića, Brožića, Levakovića, Pastrića Karamana itd., može se danas koješta pridodati, što istom njihovo djelovanje bolje označuje i pravedno ocjenjuje (n. pr. sr. o Kožičiću obširnu razpravu u Kat. listu g. 1861. br. 1—6 od dr. Račkoga, a Levakovića ocienio sam ja u Tisućnici str. 49 ss. itd.)

Najviše ipak valja izpravljati i popunjivati izbrajanje glagolskih spisa (rukopisa i štampanih knjiga). Ondje bi se imalo strogo odlučiti sve bugarsko od hrvatskoga, jer se tu neradi samo o raznolikom karakteru pisma, koji se je istom s vremenom razvio, već upravo o dvojem jeziku: bugarskoslovenskom i hrvatsko-slovenskom. G. izdavatelj bio bi sigurno uradio prema volji pokojnoga Šafařika, da je tu razliku izveo, a isto tako imao je gledati, da taj velevažni odsjek, ako ga je već htio izdati, barem za onoliko popuni, koliko je promjena sam Šafařik doživio i u svojih ostalih spisih upotriebio. Nesmijemo bo zaboraviti, da će ova knjiga tim, što je njemački pisana, a izilazi pod uglednom firmom imena Šafařikova, — daleko se razići po slovjenskom i neslovjenskom svietu te mnogi i mnogi, neznajući razlikovati razne dobe u životu jednoga čovjeka, lako će pomisliti, da je to sve, da je to najbolje, što se i danas o glagolici znade.

To izreći smatrao sam si za dužnost, u koliko se knjiga tiče našega hrvatskoga blaga. Djelo izilazi u sjajnom obliku, ali mu je i ciena — sjajna.

V. Jagić.

Обрана єзика србскогъ одъ изопачиваня и простаченя нѣговогъ, и кирилице одъ вуковице; писао Евстати Міхайловићь. У Великомъ Бечкереку 1863.

Nije tomu davno, što sam pregledajuć u nekoj našoj knjižari u Zagrebu skoro nadošle knjige sa srbskoga iztoka, koji nam je uza svu književnu uzajemnost i slogu ipak još uviek dalje od samoga Pariza, zapeo okom o pomenutu knjigu, pak odpravljajući se u prijateljsko društvo, jerbo se nebo smrgodilo bilo, pomislim da je sobom ponesem i kad bi me kiša pod krov natjerala, da štogod iz nje čitam. Predmet je doista takov, da nam je svakomu ugodna zabava, čitati o obrani našega jezika; jerbo ako na knjizi i stoji napisano: obrana jezika srbskog, mi smo Hrvati ipak navikli svagdje u misli dopunjivati, da se isto tiče i jezika hrvatskoga, samo ne u onom smiešnom smislu, kojim je onomadne Daničić svoje „oklike“ posvetio „Srbima

zapadne crkve“ kao „Srbin istočne crkve“, koje posvete Hrvati — uvjeravam g. Daničića kao prijatelja, kojega osobito štujem, — neprimaju, ako prem rado čitaju njegove izvrstne knjige.

Obrana jezika — taj naslov predpostavlja, pomislih si prije, nego li sam knjigu otvorio, da je bilo i napasti, a zna se, da mnogi Srbi imadu tu neznatnu pogreščicu, što rado nas Hrvate smatraju za napastnike i napadače na njihov „liepi srbski“ jezik: bit će dakle, nastavih i opet u misli, valjda juriša i borbe protiv zlosretnih Zagrebčana! Istini za volju priznati mi je, da toga upravo nisam našao, koliko sam se god bojao; dakako da se u toj knjižici mnogo spominju nekakva »gospoda reformatori«, ali to neide na »Horvate«, već na stranku Vukovu.

Što neučini dakle pisac ove knjige, činim ja, protežuć dragovoljno onaj ukor i na nas, jerbo i u nas izpovieda mu čitav pravac naše književnosti, da primamo načela Vukova o našem jeziku, ako i nisu bezpogrešna, ipak za najzdravija, najjedrija i najrazboritija, što jih dosada čuo naš književni sviet; a pošto se kod nas mnogo manje prepona protivi njegovu pravcu, nego li kod samih Srba, gdje se još i sada svakamo i u iste gramatičke stvari upliće religiozno pitanje pravoslavja — to nije nikakvo čudo, ako smo na pomenutom putu i naprednıji, ako li u nas biva manje filologičkih sablazni. Znam ja dakako, da niti ondje, gdje ovo djelo ugleda bieli sviet, nije našlo mnogo zagovornika; nenapominjem ga dakle s njegove vriednosti, već kao žalostno svjedočanstvo, da ima u našega naroda još uviek ljudi, koji javno zastupaju i brane načela, koja su svim pojmovom 19. vieka o jeziku i svim jezikoslovnim principom — na veliku porugu. Kada će jednom i u nas zavladati načelo, da nemora svatko o svačem govoriti, nekmo li pisati? da se nemisli, da je moći bez nepredka, nepoznavajući niti onoga, što je tudji trud i tudja muka za nas pronašla i dokazala, i opet o svačem mudro zboriti i tvoriti? Nije li naša dužnost, ako smo zbilja voljni predstavljati koristno udo čovječanstva u njegovu duševnom napredku, da u znanosti barem marljivo pabirkujemo?

O svem tom neima u pomenutoj knjizi ni traga! Ova je knjiga sadržaja jezikoslovnoga, pisana, da znate, g. 1863, a znanjem svojim stoji ondje od prilike, gdje „blagopočivši“ Smotrisky! Što su za slovjenstvo uradili čuveni po izobraženom svietu muževi, kano ti: Dobrovsky, Kopitar, Šafařik, Wostokov, Miklošić itd., da bi se podiglo naše jezikoznanstvo, koji li posljedak njihovih nauka stoji svakomu potonjemu iztraživanju na službu kao neoboriva istina — o tom pisac ove knjige ili nezna ništa ili neće da znade.

Da nebi tkogod rekao, da prestrogo sudim, evo Vam nekoliko dokaza: pisac nezna, u kojem je razmjerju »slavenska majka« prema jeziku srbskomu; nezna, da je onaj „slavenski jezik“, kojim su u novije doba pisane crkvene knjige, sveto pismo, molitve i obredi, kojim čast i poštenje — najnevaljanija smjesa triju samostalnih narječja: bugarskoga, srbskoga i ruskoga. Pisac vojujuć diljem svoje knjige proti prostačenju jezika, odgradjuje se ipak proti tomu, kao da zahtieva, neka bi se slavenosrbski pisalo (str. 20). Šta će dakle? kako da se piše? »da srbski pišemo, kao što naši izobraženi i učeni Srblji govore« — ovako glasi njegov odgovor, a nevidi, da tim nije ništa dobra rekao; jerbo do danas upravo izobraženi i učeni Srbi i Hrvati najviše zanose na tudju, te je oblik i izražaj njihovih misli većinom tudjinski, pokle su u tudjem svietu nauke crpili.

Kad bi pisac vojevao proti takovu tudjinstvu, za koje se zadieva naš ukupni slog, imalo bi njegovo nastojanje dobra smisla; ali što se bori li za pojedine rieči te jedne zagovara a druge osudjuje, nepoznavajuć upravo niti najpravilnijih i da tako reknem temeljnih zakona glasovnih, po kojih se raz-

likuje jezik srbski od starobugarskoga — to je doista golem dokaz, kako slabo mari za znanost.

Da je pisac silnim napredkom „načela reformatorskih“ posvema zabunjen, vidi se odatle, što mieša pojave sasma raznovrstne; drugo je pravopis Vukov (j, љ, њ), a drugo njegovo načelo, kojim i kakovim jezikom valja pisati; isto tako može čovjek posao Vukov kod Novoga Zavjeta zabacivati kao nepouzdan ili netočan, ili makar i poguban pravoj koristi pravoslavja — s Vukovom filologijom neima to nikakova saveza; i zato stoji pog. IV. i V u ovoj knjizi sasvim za sebe.

Sada da čujemo nekoliko primjera, u čem se sastoji „простаченѣ езика србскогъ по новой реформи“. Pisac, da bi dokazao, da je часть ein Theil, a честь die Ehre — nabraja osam dokaza, osam šturih klasova, koji svi neće izjesti jednoga pravila, da od чѧсть postaje čest, a чьсть prelazi u čast, pravila, koje su mu već odavna te nekoliko puti protumačili Vuk i Daničić (sr. Vukova Писма Платону Атанацковићу str. 4 i Daničićev Рат за српски језик str. 49). Na drugom mjestu brani predlog „воз“, a nezna, da to nije pravi bugarski (въз) već ruski oblik, kao što nezna ni to, da mu u nas odgovara oblik uz ili barem (stariji) vaz. Isto se tako zagovaraju nesrbski oblici rieči: tolkovati, žertva, (kod ove rieči htio bi se pisac dosjetljivim izkazati te veli, da će „reformatori“ skoro i mjesto mreža pisati mrža!), nadežda (razlikovanje medju nadežda i nada str. 12 onako je smiešno, kao kad veli, da je sahraniti = sačuvati, a saraniti = pogrebsti!), vkus, čerta itd. Mislim, da su to dovoljni primjeri i dosta smieha.

Neću, ipak da nenapomenem, i po gdjekoje, prem riedko, zdravo zrnce, što će ga čitatelj u ovoj knjizi naći; znamo bo dobro, da nevalja sve ni onako, kako pišu sljedbenici Vukovi, a i ono, kako se gdjekoje rieči kod nas upotrebljuju. N. pr. istina je te se neda tajiti, da ima mnogo tako zvanih „skovanih“ rieči, koje nevriede, te bi jih valjalo odstraniti, dok nisu ušle u obćenitu porabu; odobriti će se n. pr. što pisac osudjuje rieč svrha u smislu njem. Zweck itd. Nećemo braniti niti rieči dvojiti i zdvojenje (Verzweiflung), samo da nitko nemisli, da su to naši književnici u novije doba sastavili; ovim je kajkavskim riečim traga već u najstarijih rječnicih: Habdelićevu i Belostenčevu. Pravo ima pisac, kada odbija rieč blažanstvo, ali je krivo, ako se protivi i rieči: božanstvo; izmedju ove dvie rieči neima nikakve analogije. Hoću upravo da završim ovu kritiku tim, što ću nešto u kratko kazati o riečih na stvo. Ovdje valja dobro razlikovati, koje su rieči već u staroslov. imale н pred dočetkom ьство, koje li nisu; u rieči: пиѩньство, пространьство, блаженьство, коньньство itd. netreba u naš jezik nikakve promjene, van što izpadne poluglas ь. Ali gdje u starosl. pred ьство neima suglasa н — ondje valja razlučiti dvie vrsti rieči: ako je najme pred dočetkom takov suglas, da odbaciv ь od ство, ipak se rieč lako izgovara, tada ostaje sve bez promjene, samo se izbaci poluglas ь, n. pr. riečim starosl. родьство, сѫдьство, чоувьство, цѣсарьство itd. odgovaraju sasvim dobro naše: srodstvo, sudstvo, čuvstvo, cesarstvo itd; ako li pak ima pred ьство takov suglas, da kad odbaciš poluglas, nemožeš ciele rieči lako izgovoriti, tada voli naš jezik (ne baš uviek) onaj ь pretvoriti u samoglas a, koji je i onako u našem jeziku redoviti zamjenik starosl. poluglasa ь: dakle od rieči: божьство, величьство, чловѣчьство, jerbo se nemože lako izgovoriti božstvo, veličstvo čovječstvo, postaje: božastvo, veličastvo, čovječastvo. Tako se na *astvo*, bez *n*, govorilo u nas još u 15. vieku, ali u 16. i 17. razvilo se blagoglasje drugačije, te je poslije *a* umetnut jošter suglas *n*, dakle: božanstvo, veličanstvo, čovječanstvo itd. U rječniku Fausta Vrančića (Verantia od g. 1595) čitam jošter: božastvo, človičastvo, svidoča-

*

stvo itd. a u slovniku Mikaljinom sve su ove rieči sa suglasom *n*; Mikalja pako živio je u 17. vieku, i opet pisac ove knjige misli, da su rieči: božanstvo, čovječanstvo itd. istom izmišljotina 19. vieka, kada se počeo »prostačiti lepi srbski jezik!« — V. Jagić.

Glasnik društva srbske slovesnosti. Sv. XVII. U Beogradu 1863. Str. 329.

Ova knjiga dospie u Zagreb tek prije krakta vremena; s toga nemogaše o njoj „književnik" još ništa progovoriti, prem ju nemisli mûkom mimoići.

Ne davno razpušteno »društvo srbske slovesnosti« izdalo je od svoga postanka (1864) sedamnaest knjiga svoga književnoga organa „glasnika" U ovih imade liepa materijala za srbski jezik i srbsku prošlost, kano i za upoznanje sadanjega stanja srbske kneževine. Da se štioci upute o tih riečih i da se upoznaju s dosadanjim djelovanjem društva srbske slovesnosti, navest ću ovdje znamenitije članke i razprave priobćene u prvih svezcih »glasnika«. Od jezikoslovnih sastavaka znamenitiji jesu oni vrstnoga Gjure Daničića: srbski akcenti (VIII, 1—62. XI, 1—35), srbska diminucija i augmentacija (XII, 474—500), o rukopisih Kiprijana (IX, 245—56) i Aleksandra (XI, 256—68), članak o razlikah izmedju srbskoga i hrvatskoga jezika (IX, 1—60) je vrlo marljivo izradjen, ali izveden na krivom temelju; napokon razprava: što je pisao visoki Stjepan (XI, 166—71). Ostali jezikoslovni sastavci, koji nisu potekli iz pera Daničićeva, nisu osobite vriednosti. Za srbsku poviest osim listinâ, koje su preštampane u poznatoj Miklošićevoj zbirci, izišli su u »glasniku« ovi znamenitiji spomenici: listine iz mletačkoga arkiva sabrane i izdane po dru. J. Šafařiku (X, 1—159, XI. 317—463, XII, 1—397, XIII. 1—283, XIV. XV, 139—248); važna je takodjer istim piscem priobćena hrisovula cara Stjepana Dušana, kojom osniva u Prizrenu manastir sv. Arh. Mihajla i Gavrila (XV, 266—318). Znameniti su takodjer stari ljetopisi i stara žitja; tako ljetopis iz XVI. vieka (X, 211—78), drugi ljetopis iz početka istoga vieka (V, 17—113), treći ljetopis iz XVII. vieka (X, 144—160), za crkvenu poviest važno »skazanie o žitij srbskih archiepiskopov« (VI, 25—88), prilozi k istoriji srbske i bugarske hierarhije (VII. 160—80), tè skazanie o arhiepiskopih Pećskih (XI, 160—66); od žitjâ napominjem ovdje: žitje Stjepana Uroša III. (XI, 35—95), žitje kneza Lazara (XI, 108—109), žitje archiepiskopa Maxima (XI, 125—30); amo ide još pohvala knezu Lazaru (XIII, 358). Nemogu takodjer ovdje mimoići st. bugarskoga žitja sv. Methodija (XVI, 33), prem nesadržaje nikakovih novih podataka. Osobito su važni takodjer prilozi listova i pisama iz dobe Karagjorgjeve (III, 131—176., IV, 75—219. VI, 150—51, II. 208—232), koji će znatno popuniti poviest, svedjer zamršenu, ustanka srbskoga i državnoga preporoda naroda srbskoga. Od razprava povjestničkih zaslužuju biti napomenute: srbski Komneni (XI, 262—317, XII, 397—474, XIII, 283—258) i o granicah srbske patrijaršije (VIII, 116—31, IX, 227—43). Iz razprava razjašnjujućih srbsko prâvo napominjem dra. Krstića razmatranja o zakoniku Dušanovu i starih zakonih srbskih (VI, 88—150, VII, 86—114, IX, 60—127, XI, 204—62). U »glasniku« naći ćeš takodjer gradiva za državopis i statistiku srbske kneževine (III, 262—77, IV, 227—49, V, 227—274. VI, 209—327, VII, 231—324, IX, 162—224, X, 296—340), zatim za srbsku sfragistiku (IX, 287—92), i napokon opis sviju dosada poznatih srbskih novaca od dra. Šafařika (III, 191—260, V, 212—24, VI, 190—209. VII, 194—231, VIII, 265—83, IX, 268—87).

Iz ovdje navedenih članaka svaki može uvidjeti: kako je društvo srbske slovesnosti neko vrieme zbilja svojski o tom radilo, da svojim »glasnikom« izobrazi srbski jezik, razpita i razjasni prošlost srbskoga naroda i upozna svoje sunarodnike sa sadanjim stanjem kneževine srbske. A ovo je glavna zadaća toga društva. Njegov rad je nekoliko godina rasao intensivno i extensivno; »glasnik« postajaše bogatijim i zanimivijim. Ali sudeć po »glasniku« društvo počelo je od posljednjih dviju, triju godina padati; krenulo je putem, kojim mu nebijaše poći. Ono poče universalisovati se, te u svojem »glasniku« priobćivati članke, koji nemogu odgovarati svrsi »društva srbske slovesnosti«, a dvojim, da u onoj formi mogu koristiti narodu srbskomu.

Da je zbilja tomu tako svjedoče nam dvie posljednje svezke „glasnika", osobito pako sv. XVII. U ovih počeše Beogradski književnici priobćivati „in compendio" neke struke znanstvene. Tako u sv. XVI V. Jovanović nauku o sastavu i životu rastinja (str. 43—107), u XVII. sv. ovaj isti čitavu klimatologiju (1—183), d. Matić „o veštinama" (XVII, 281—301) po Molinaru, Bošković o skupštinskom razvitku i društvenom preobraženju u Inglezkoj (XVI, 234), Miličević o »vaspitanju« u Americi po Labuleu (XVII, 301—315); pače Vasiljević dade (XVII, 183—281) »kratki pregled Heglove filosofie«. O srbskih stvarih priobći jedini dr. Pančić rodom Hrvat iz Vinodola: živi pesak u Srbiji i bilje što na njemu raste (XVI, 107); on je još prije (XII, 500—669) opisao ribe u Srbiji; zatim priobćena su dva pisma (XVII, 315—17) jedno crnogorskoga vladike Danila I, drugo srbskih knezova Užičkim Turcima od god. 1804.

»Glasnik« je dakle ostavio domaći râd te pošô u tudju njivu, kao da mu je kod kuće sve preorano i obradjeno. Nemogu nikako odobravati taj posao, tim manje, buduć nam je doma sve pusto, kamogod okom svrnemo. Takove kompilacije kakove su Jovanovićeva, Matićeva, Boškovićeva i Miličićeva možebit bi od neke vriednosti bile, da se objelodane u posebnih knjižicah ili u kakovoj enciklopedičkoj zbirci; ali »glasniku«, koj bi imao biti, koj takodjer bijaše namienjen domaćim iztraživanjam, nedolikuju ni najmanje; pa nemogu biti od koristi srbskoj knjizi. Što ću napokon reći o „kratkom pregledu Heglove filosofie". Heglova filosofia je vrlo tamna u izvornom, abstraktnom jeziku, kakav je njemački; pà svaki koj imade volje i sposobnosti latit će se izvornika ili bar njemačkih kompendija. A uvjeren sam, da nijedan Srbljin „iz kratkoga pregleda" neće naučiti Heglove filosofije. Pogledn imo kamo god hoćemo, da se o tom uvjerimo: samosvest — veli pisac — kao odlučna istovetnost, podvrgnuta je takodjer dvojnosti, kao što je bila u početku čuvstvena izvestnost«. (str. 192) ili — „sveopšta samosvest t. j. znanje o svojoj jediničnosti u drugim jedinicama«; ili — „menjanje bića i nebića jest tok ili bivanje« (str. 199) — „suštestvovanje to je opredeljeno biće, a neposredna, suštestvujuća opredeljenost jest to, što mi zovemo kakvoća« (str. 200) — „biće za sebe jeste neposrednost i uz to taka neposrednost, koja sama za sebe postoji i izuzima sve što je drugo« (str. 201) — „suština je više od čistog, neposrednog bića, jer sadrži u sebi i sve opredeljenosti, koje su poricale opšte biće, i proricanje tih samih opredeljenosti" (205) itd. itd.

Da je pisac u posebnu djelu sastavio poviest filosofije, te došav na sustav Hegelov nastojao čim jasnije razviti ga pred konkretnim umom srbskoga naroda i odjenuti ga razgovietnim srbskim jezikom — to bi još nekakov smisao imalo. Nismo mi neprijatelji filosofije, pače ni njemačke filosofije; ali mislimo, da bi »glasnik« imao prečega posla od »kratkoga pregleda Heglove filosofije« pisana nerazumljivim jezikom.

Naša je želja, da „glasnik" bude opet onakav, kakov je bio, dok bijaše tajnikom društva vrstni Daničić. Dr. Fr. Rački.

Fr. V. Kružića: Krajobraz trojedne kraljevine i pripadajućih dielah vojničke Krajine, kao što i prinadležećih pokrajinah sa turskom Hrvatskom, Hercegovinom, Crnom gorom i Bosnom. — Posvećen preuzv. gosp. biskupu J. J. Štrosmajeru. — Kamenotiskarski zavod Drag. Albrechta u Zagrebu.

Kartografija stoji u uzkom savezu sa napredkom zemljopisne znanosti, te je za posljednjih 30 godina orijaški napredovala. O tom se svaki uvjeriti može, ako sravna zemljovid kojega god komada Europe (n. p. jugoiztočnoga poluotoka) od god. 1830 i god. 1864. — „Zemljovid“ po današnjem zahtjevu znanosti „ima biti pravi obraz (Portrait) zemlje, ne pako nagrda“. Buduć zemljovid svakomu stavlja pred oči posljedke dubljih nauka u struci geografičkoj, te lasno svakoga zavede i obsjeni: dužnost mu je da bude čim vjernija slika onoga izvornika, koga predstavlja. Tko samu stvar nezna prosuditi, zavede ga ures, papir, šaren nacrt itd. Zemljovid ima sasvim naravski predočiti svoj sadržaj; ni jedna crta neima biti suvišna; one bo su hiroglifi, koje čitajuć opisujemo zemlju. Tako n. p. nacrt gora imade nam predočiti ne samo smjer gora, nego i različite visine, strme i lagane obronke itd.; nacrt rieka razmjerja njihovih širina itd. Kartografija je dosada tako napredovala, da se različita momenta (historička, etnografička, geologička, statistička itd.) kartografički predočuju. Po tom nazivlju se zemljovidi različito fizikalni, politički, historički, ethnografički, geologički itd.

Mi ovdje imamo pred očima zemljovid, narisan u svrhu da predstavi naravsku sliku zemlje. — Od godine 1857 dobismo evo već drugi zemljovid naših zemalja: Katzenschlägerov o Hrvatskoj i Slavoniji i hrv.-slav. vojn. Krajini, sada Kružićev, koj nam predstavlja čitavu trojednu kraljevinu sa susjednimi turskimi zemljami. Svaka zemlja austrijske carevine ima po koji noviji zemljovid, valjaniji ma od kojega Hrvatske i Slavonije, izuzam nekoje stare ili vojničku kartu cesta od g. 1832. Kartografičke radnje austrijskoga generalštaba u učenom svietu jesu na glasu, ali naša domovina (izim zagrebačke okolice) nebijaše sretna, ugledati takovu kartu, kakova je generalštabska Dalmacije, dočim vojnička Krajina ima bar svoje prilične regimentske karte. Kad su pred četiri godine državni geologi radi geologičkih iztraživanja u Hrvatsku pošli, morali su dati fotografovati reducirane katastralne karte Hrvatske.

S toga nastaje pitanje, da li je dosele bilo moguće valjan zemljovid o Hrvatskoj i Slavoniji sastaviti? da se iole dobar zemljovid ma koje pokrajine uzmogne sastaviti, zahtievaju se goleme predradnje; treba tu pokrajinu razmjeriti, treba zemljište geologički iztražiti, visine gora mjeriti, poglavitije točke astronomički označiti itd· itd.

Katastralna razmjerja Hrvatske i Slavonije biti će za koji mjesec dogotovljena i umah će sviet ugledati krasnu administrativnu kartu Hrvatske i Slavonije, sastojeću iz više listova, od kojih je nekoliko već tiskano; ona će biti temeljem za sve buduće kartografičke radnje o Hrvatskoj i Slavoniji.

Sada nam je koju reći o Kružićevom krajobrazu, koli glede sadržaja toli glede načina, kojim ga izvede. Taj krajobraz sastoji se iz 9 listova; osnovan je po mjerilu 1: 288000 naravne veličine ili 1 bečki palac na 1 milju; predstavlja površinu od 300 geogr. četvornih milja. Imali bismo koješta prigovoriti nacrtu tla (terrain) na tom zemljovidu; jedno što orografička razmjerja gotovo ni nacrtana nisu, pak i ono malo, što jih je nacrtano, neodgovaraju formom današnjim zahtjevom kartografije. Gore bo su naznačene samo po svom glavnom smjeru (bez vrhunaca, pobočnih kosa, ogranaka, do-

lina itd.) i to crtkanjem, koje je u načinu ponešto ostarjelo; iz čega bi historički kartograf sudio, da je karta jamačno iz minuloga stoljeća. Ostalim pako orografičkim razmjerjam neima ni traga. Pored toga otoci su orografički nacrtani, što se s ostalim neslaže, buduć je protiležeća obala isto tako visoka, kao što i po otocih, a na krajobrazu je čisto ravna. Gore po otocih bez dolina i potočića je ponešto fantazija stvorila. Gdje je nad Senjem Vratnik-gora? — Na Istri se na mjestih pokazuje po koja izolirana kosa, u ostalom je Istra većom stranom, južna pako sasvim ravna (sic!). Gdje li je Učka? vještak crtkanja može joj se samo domisliti. — Vrela Drine i Morače jesu sasvim ravna, dočim imade u onom predjelu gora (izim Dormitora), koje se 5—6000′ iznad mora dižu. Turske zemlje (Hercegovina i Bosna) i Crna gora su iz starih karta kopirane, dočim je geo- i kartografija dotičnih zemalja za posljednjih deset godina silno napredovala. Sjeverni (Brda) i sjeverozapadni kraj Crne gore, Hercegovina i Pomorje, izim ubilježenih mjesta jesu predjeli orografičko prazni (sic!). U tu svrhu bi se bile imale valjano proučiti novije kartografičke radnje tih zemalja: Blau-a (Hercegovina), Kieperta (Crna gora) i Kohla (putovanje uz Moravu s kartom) itd.

Iz ovoga vidi se, da g. K. nije namjeravao narisati naravsku sliku tih zemalja, jer u njegovom krajobrazu tomu neimade traga. Ako je g. K. mislio svoj krajobraz namieniti kakovoj posebnoj porabi n. p. za pisarne, imao bi bio u naslovu to naznačiti, kao što se običaje na takovih krajobrazih (n. p. poštarskih).

Niti mjestopis nije bez pogrešaka. Kružiću bila je dužnost kano rodjenu Hrvatu imena mjesta točno pisati upravo kako jih narod izgovara; ova dužnost je tim veća, čim su dosadanje karte ovih zemalja potekle od tudjih (Njemaca, Franceza i Engleza), koji su nevješti hrvatskomu jeziku, te iz njihovih zemljovida vrlo je teško pogoditi prava imena mjesta. Razgledajuć K· krajobraz pale su nam u oči nekoje mjestopisne pogreške, a biti će jih bez sumnje i više. Tako na primjer Peleranci, Pišag, Nedelic, Podcelertik, Miholac, Valpo, S. Cosmo, Zaptat (Cavtat), Kastelnovi, Mosorskoplanina, Scit itd. Broda (u gorskom kotaru) ni neima, dočim su i najneznatnija mjesta tude zabilježena. Kod dalmatinskih mjesta pridržao je talijanski dočetak kao Risano, Perasto itd. U Crnojgori su dva Njeguša i dva Cetinja (sic!); nad Žabljakom nijo malo jezero nego gornje blato, Bosna-Serai zaštone Sarajevo? Jajca m. Jajce itd.

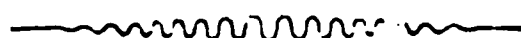
Na jednoj strani krajobraza opisani su zemljoslovni odnošaji (geognostische Verhältnisse) i površina, broj stanovnika i političko razredjenje upitnih zemalja. Zemljoslovni odnošaji Hrvatske i Slavonije i hrv.-slav. Krajine, prevedeni su od rieči do rieči iz Katzenschlägerove karte. Da su ti zemljoslovni odnošaji ponešto drugčiji, nego što se mislilo g. 1857, uvjerit se može g. sastavitelj krajobraza iz ljetopisâ dr. geologičkoga zavoda od g. 1861 i 1862. Ukupne površine i ukupnoga broja stanovnika pojedinih zemalja neima. Po K. krajobrazu iznosi površina turske Hrvatske, Bosne i Hercegovine 763 + 300=1063 □m., dočim se u svakom priručnom zemljopisu čitati može, da je površina spomenutih zemalja 1268 □ milja. Polit. razdieljenje Dalmacije na sedam prefektura (zadarsku, šibeničku, spljetsku, sinjsku, makarsku, dubrovačku i kotorsku) nestoji, Dalmacija bo je razdieljena na 4 okružja (zadarsko, spljetsko, dubrovačko i kotorsko). S druge strane su tumačenja znakova, medje državne, pokrajinske, županijske itd. sasvim po Katzenschlägeru. Istina je, da se medje mienjaju, ali pošto su u zemljovidu navedene, imaju se onako povući, kao što su zemlje politički razredjene u ono doba, kad je zemljopis priredjen. Uprav protivno opazuje se u K. krajobrazu. Karta, iz koje su te medje kopirane, izradjena je g. 1857, koje godine je Hrvatska i Slavonija

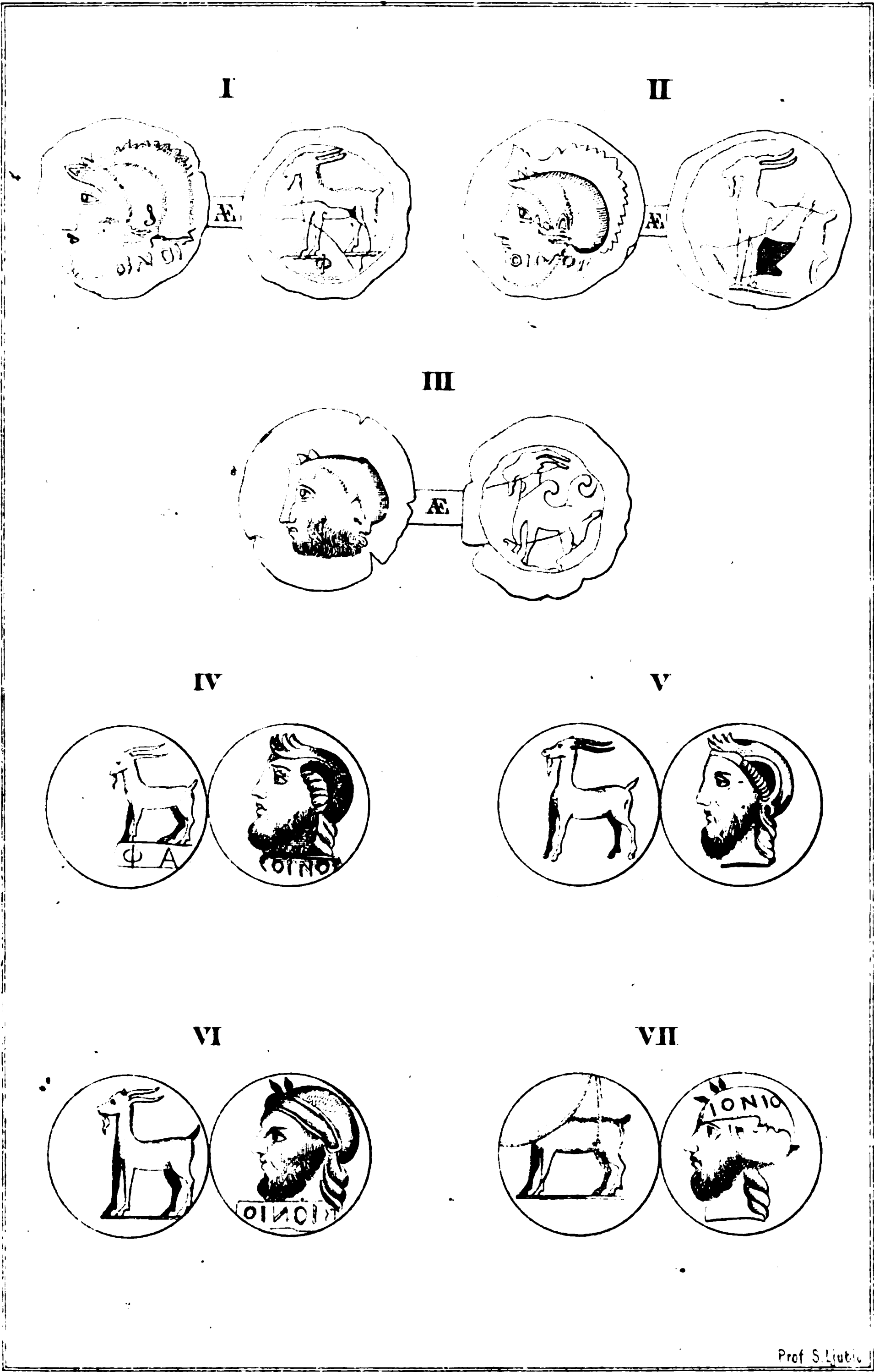
bila politički inače razdieljena, nego li god. 1862. Buduć Kr. nije imao obzira na te promjene, neima u krajobrazu županije križevačke u današnjih granicah, Medjumurje još spada na županiju varaždinsku; medje kotarske nestoje više. U gradjanskoj Slavoniji je pravi kaos, tude spada vukovarski kotar na županiju virovitičku, Ilok i Ruma pako po granicah sudeć, čini svako za se županiju itd. Tako i na granicah Crnogorskih: Grahovo spada na Hercegovinu (sic!). Uza to ima toliko medja i znakova, da karta pregled i jasnost gubi. Krajobraz je u obće preveć crven, krupne crvene točke smetaju, i miešaju puteve zemaljske i obćinske. Svakolika raznolikost bi se bila mogla izvesti tako, da se čitav krajobraz crno litografira, a različite medje (državne, županijske, kotarske) prostoručno različitimi bojami označi; tada bi karta ukusnije izgledala, i sadašnjim zemljovidom svojom formom odgovarala.

Današnja znanost razlikuje kartografa od mekaničkoga risara. Kartograf ima nešto više znati od prerisavanja obstojeće karte. Kartograf ima biti geograf, da izpitane i opisane zemlje uzmogne u naravskoj slici predstaviti; uz to mora poznati napredak kartografije kao umjetnosti.

Želimo, da se ti prigovori o K. krajobrazu uvaže i uklone, ako bi se krajobraz imao kada na novo izdati. Uz sve ove prigovore iz razloga, što je K. krajobraz po mjerilu ili obsegu prvi, što ga u najnovije doba dobismo, nemožemo ino nego za sada preporučit ga svim pisarnam, jer su ceste i putevi točno označeni i navedeni u najmanja mjesta, kojih u inih priručnih zemljovidih neima. Napokon nam preostaje, da priznanje izrazimo kamenotiskarskomu zavodu Dragutina Albrechta, koji je po originalu krajobraz vjerno izveo.

Dr. Petar Matković.

Lit. zav. Drag. Albrechta u Zagrebu.

KNJIŽEVNIK.

ČASOPIS

za

jezik i poviest hrvatsku i srbsku,

i

prirodne znanosti.

Uredjuju i izdaju

(podporom Matice ilirske)

Dr. Fr. Rački. V. Jagić. J. Torbar.

Godina I. svezak 4.

U ZAGREBU.

Brzotiskom Dragutina Albrechta.

1864.

Iz prošlosti Hrvatskoga jezika.

II.

4. Preporod na srbskom istoku; borba i pobjeda narodnoga govora prema crkvenoj slovjenštini: Dositej Obradović, Vuk Karadžić.

Kada smo koncem XV. vieka ostavili stare književne spomenike, iz kojih se najvećma umjetno gradi i sastavlja slika raznih stoljeća — nadjosmo pravu književnost hrvatskoga naroda, koja se upravo zametnula bila u Dalmatinskih gradovih, te je pratismo s obzirom na stanje našega jezika ća do druge polovice XVIII. vieka. I najplodovitije zemljište, kada je više godina zasebice rodilo, treba odmora ili barem podkrepe, umjetnim joj načinom privedene; državni pako odnošaji Dalmacije nebijahu on čas prema tomu, da umjetno potaknu i izvedu umove na javno djelovanje književno, koji bi staru slavu svojih otaca nastavili i unapriedili: koje dakle čudo, ako li zemljište presta radjati, ne velim baš sasvim, nu na toliko, da je plemenita roda i ploda bivalo sve to manje?

Protivno bijaše u Slavoniji: upravo joj odlahnulo od nasilja i jarma turskoga, književnost počela se nešto udomaćivati, ali napredak bijaše veoma spor i polagan, budući joj manjkalo onakovo središte, kano u Dalmaciji najprije Spljet, zatim Dubrovnik. Za sâm jezik, da ga otriebi i oprosti krupnih nepodobština turskih — steče si velikih zasluga poznati po imenu Relković, ne toliko gramatikom, koliko satirom.[1])

Od zemalja, pristupnih izobraženosti evropejskoj od XV. do XVIII. stoljeća, gdje ima našega, hrvatskoga i srbskoga naroda, mukom mučasmo sve do sada o austrijskih Srbih i o tako zvanih provincijalnih ili kajkavskih Hrvatih: kronologički red stavlja nam napried one, kao starije poslenike.

Već sam sprieda[2]) s nekoliko rieči označio zapreke, poradi kojih nedodje narod srbski niti u cvietu državnoga života ni do kakove književnosti: sâm silni car Dušan, kada je sjedio na priestolu srbskom, upiruć oči onamo, kamo

---

[1]) Sravni Književnik str. 358.

[2]) Književnik str. 339.

je pohljepna slava srce vukla — na trulu sjajnost priestola byzantinskoga. nedotjera život književni niti u suhoparnih kronikah i životopisih do rječitosti Domentijanove, koji u XIII. stoljeću pisa život sv. Save, nešto preobširno i razvučeno, nu bez one strašne nadutosti i podlosti, kojom se odlikuje suvremenik Dušanov, archiepiskop Danilo (vladikovaše od 1325 do 1338) u tobožnjem[1]) povjestničkom djelu „Rodoslov“ srbskih kraljeva i vladika, a što je jošte gore, produžitelji i nasljednici njegova ‚rodoslova‘ nadvisiše ga skoro u samih manah. Kada bi se sav duševni život srbskoga naroda onih vremena imao mjeriti o to mjerilo, crnija slika moralne izopačenosti nebi se mogla niti predstaviti! Pripoviedajuć o najgrdnijem zločinu otcoubojstva, piše Danilo ovako: „Po tom taj hristolj ubivi sin njegov (Dušan) učini vieće sa svojimi vlasteli i zapovjedi se njegovu roditelju, da ga vode s družinom u slavni grad Zvečan, i tamo da ga drže, dok se nekako medju sobom nepomire. Poslije toga za malo vrieme, taj njegov roditelj u takovu prebivanju promislom božjim predade duh svoj Gospodu.“[2]) — On zašuti dakle sasvim, što znamo iz poviesti i što naročito spominje drugi ljetopisac: „I za malo dana osudi ga na najgorčiju smrt udavljenja.“[3]) t. j. da je otac silovitom smrti poginuo; nu zato je nastupak Dušanov na priestol opisan sličnom nadutosti: „**По сихъ же владыка нашъ всещедрыи Хрїстосъ милуа родъ хрїстїанскїи воздвиже на престолъ кралевства сына блаженопочившаго крала Уроша III. благочестиваго, хрїстолюбиваго, богомъ воздвиженнаго, крѣпкаго, самодержавнаго всѣхъ сербскихъ и поморскихъ земель Стефана крала.**“[4])

Ovo Vam je način i samo od prilike jezik, kako se pisalo u doba silnoga cara Dušana, a kraj takova duševnoga pravca jeditih za onda pismenih ljudi, nije se ni malo čuditi, što zatim kada je tursko kopito pogazilo zemlju srbsku a narod u svojoj krvi ogreznuo, zavlada upravo mrtva tišina kao u gluho doba noći, te se knjiga zatvori — samo narod osjeća svoje jade, spominje se sretnih, - prošlih, i nesretnih, sadanjih, vremena i spomen ovaj ulaže u narodnu pjesmu. - Dà u isto vrieme, kada su se po narodu iz ustiju do ustiju orile divne pjesme kosovopoljske, spominju domaći ljetopisci o tragičnoj katastrofi veoma u kratko, bez čuvstva i bez razbora, niti pitaju za uzroke niti razmišljaju o posljedicah. Hilferding se n. p. prije nekoliko godina namjerio u nekom rukopisu iz XVI. vieka, na obširniju parafrazu iste

[1]) Ono, što se u Europi historijom zove, tražili bismo ondje zaman. To su upravo teologizirajući, svake materijalne i formalne dražesti lišeni, pohvalni govori na knezove i vladike, koji preširokom naduvenosti rieči ubijaju čitatelja — ovako glasi sud Šafařikov u Wiener Jahrb. LIII. god. 1831 br. 145.

[2]) I. Раичь Iсторiа Сербовъ knjiga VII., glava XI., § 47. Hilferding: Босна 228, 1.

[3]) Carostavnik u Raića ibid. § 48., Maikov: Istorija 236, Hilferding: Bosna ibid.

[4]) Danilo u „Rodoslovu“ po Raiću VII. 12. § 1. Vriedno bi bilo, da nam beogradsko „učeno društvo“ što prije izdade valjaniji tekst. Još godine 1851 pisa Šafařik: Předevšim bych přál vydati lètopisy AB. Daniele, jichž u mne trůj prepis, jeden z nejstaršiho posud známého rukopisu··· Bog zna, kuda je to blago dospjelo? —

bitke, što bi imao tobože pravi opis biti, ali je i to tako nesmišljeno, da ćeš ondje naći sve prispodobe staroga i novoga zavjeta, i Kaina i Faraona, a o samoj stvari — upravo ništa.[1]) Ovako osta u XIV, XV, XVI, XVII sve do polovice XVIII. stoljeća.

Medjutim dogodi se dvoja velika promjena u životu srbskoga naroda od koje se posljedice vide umah na osvitu prave književnosti. Jedno je seoba Srbalja u Austriju; cviet stare Srbije, stolica srbske patrijaršije — sve tő bješe otišlo, kako znamo, iz juga na sjever te se po Ugarskoj nastanilo, u Bačkoj i Banatu, tako da u XVIII. vieku srbsku književnost na drugom mjestu nalazimo, neg li gdje se s Danilovim rodoslovom rastasmo.[2]) Drugo je promjena jezika, koji od Save Nemanjića i Domentijana napried, ako u pismu i nije nikada bio narodni srbski, opet se samo dvoje narječje miešalo, najme starobugarsko iliti pravo crkvenoslovjensko i srbsko; to bi se pravom nazivao ‚srbsko-slovjenski‘ jezik. Ovim jezikom štampano je u XV. i XVI. vieku mnogo crkvenih knjiga u Crnoj gori, Hercegovini i Mletcih. Nu pošto Turci sasvim obladaju srbskimi zemljami i narodom, manastire poharaju a mnoge popale i zabrane jih ponavljati, ljude znatnije i bogatije pobiju ili raztjeraju, onda prestane štampanje knjiga u tih krajevih. U tom Rusi navale štampati crkvene knjige na preinačenom ruskoslovjenskom jeziku, koje narod naš, neimajući svojih, stane kupovati[3]) i učiti se novomu crkvenomu jeziku i tako malo po malo ne samo zaboravi svoj pravi crkveni jezik, nego i omrzne nanj prema ovomu novomu.[4]) — Ovako se to sve polagano preinačivalo, sporije i kasnije onuda, kud su ruske knjige i ruskoslovjenski jezik težje dopirali, a sasvim udje u običaj istom od kada su mnogi Srbi prelazili u Rusiju, da ondje uče bogosloviju: nova književnost prisvoji si taj mješoviti „srbsko-ruskoslovjenski“ jezik kao viši i literarni naspram prostačkoga pučkoga za sve književne proizvode, bili oni nabožnoga bili svjetskoga sadržaja, bili namienjeni službi crkvenoj bili obćenoj potrebi naroda.

Prva posljedica krivoga puta, na koji ovako književnost zadje, bijaše ta nevolja, da jim nije jezika nitko pravo razumio, van ga je trebalo učiti po školah, kojih jošter ni bilo nije:[5]) što je dakle naravnije, nego da se Karlovački metropolita Pavao Nenadović pobrinuo za slovnicu te god.

---

[1]) Naštampano u Hilferdinga: 173; nešto pametnije ono u Glasniku XI. p. 111. sravni takodjer Gl. XIII. str. 358.

[2]) Književnik str. 335.

[3]) Svake godine dolazili bi Rusi s knjigami na sajam u Tursku, kako Solarić ‚Pominak‘ 58. misli u Drienopolje (Adrianopol).

[4]) Vuk St. Karadžić: Примјери српско славенскога језика 23.

[5]) Od g. 1733 postajala je u Karlovcih škola s učitelji dozvanimi iz Kijeva: Šafařik: Gesch. d. Slaw. Liter 213.

1755 dao preštampati u Vlaškoj u Rimniku ruskoslovjensku gramatiku od M. Smotriskoga po izdanju od g. 1619 s nekimi nebitnimi promjenami.[1])

Ovom knjigom povlaštena je još većma poraba mrtva jezika u živu književnost, a što je nà veće rasao broj spisatelja, koji dakako nisu svi jednako umjeli pisati ovakim jezikom, nego su, jedan više drugi manje, ipak od narodnoga narječja unosili u svoje knjige, dogodi se napokon, te se doista jednim jezikom u narodu govorilo, ali je svatko drugčije pisao, služeći se izrazi i oblici ruskoslovjenskimi, što bi bolje znao i mogao. Ovake knjige bijahu od g. 1758 štampane u Mletcih, gdje Grk Dimitrij Theodosijev, rodom iz Janine, dokazav republici korist i potrebu, dobi dozvolu za štamparu, a iz Ruske i Rima poslaše mu ćirilska i glagolska pismena;[2]) kada je kasnije Marija Terezija uredjujuć odnošaje crkvene i školske u kongresu, držanom g. 1769 pod povjereničtvom grofa Andrije Hadika, došla i dočula za potrebe srbskoga naroda, odredjeno bi § 24 potvrdjenih zaključaka, da se imadu pouvesti pučke škole i „quo nationi in omnibus punctis tam institutionem quam studia et scientiarum culturam concernentibus subsidia omnia et facilitas procurarentur, utque dicta natio Libros sibi necessarios majore cum commoditate et leviore pretio quam illos hucusque ex alienis provinciis comparare debuit, acquirere valeat, Viennae in civitate nostra propriam typographiam illyricam singulari privilegio munitam erigendam curavimus.“ Uslied te iz odobrena zaključka proiztekle naredbe kraljevske podignuta bi zbilja g. 1771 štampara u Beču, koja do mala priedje u ruke nekoga Kurcbeka i Novakovića, a od godine 1796 ima i u Budimu sveučilištna ćirilska tipografija. — Iz prva upotrebljivahu pismena stara; onako su štampane u Beču i Budimu sve školske knjige, dok se polagano neudomaći gradjanica, kojom su n. pr. već godine 1763 u Mletcih štampani „Начатки латинскаго языка“[3]) itd.

---

[1]) O promjenah veli se na koncu predgovora: **Прiимите и сiю трудωвъ Мелетiехъ, негли же ωтъ части при помощи божiей и нашихъ, возновленую тупомъ грамматикꙋ..**

[2]) Obširno govori o tom: Поминакъ книжескiй о славено-сербскомъ въ Млеткахъ печатанiю отъ Павла Соларића. Въ Млеткахъ 1810, str. 54 ss.

[3]) Da nije srbska književnost 18. vieka ovim pravcem zaputila, čudili bi se, odakle toliko slovnica? Uz pomenute dvie ima još: **Нѣмецкая грамматика изъ различныхъ авторовъ наипаче же Готшедовыхъ книгъ собранна и къ пользꙋ сербскихъ дѣтей на славеносербскомъ языкѣ изяснена Стефаномъ Вуяновскимъ.** Beč 1772; zatim: **Грамматика италиянская ради употребленiя иллvрическiя юности собранна Вiкентiемъ Лустина** (Ličanin). Beč 1794; i opet: **Рꙋководство къ францꙋзстѣй грамматицѣ во употребленiе славеносербскiя юности, сочиненно Iоакимомъ Вꙋичъ.** U Budimu 1805; k tomu još Ugarska gramatika od Petrovića (1795), slavenska od Mrazovića itd. Vidi se, da je ‚slavenskomu‘ jeziku bolja sreća prijala nego li kasnije pravomu srbskomu, koji se do jedinoga Vuka nemogaše nikako tolikih slovničara dočepati. Zašto ne? jerbo je laglje bilo napisati slovnicu svakoga drugoga i slavenosrbskoga, nego li pravoga srbskoga jezika. —

Već i prije, nego li živim primjerom dokaza Dositej Obradović, prigovaralo se ovomu jeziku, da nije za školu i život, jerbo je mrtav; ali sljedbenici pravoslavja sumnjivi radi toga, što su jih zajedno odgovarali i od porabe ćirilskih pismena, nehtjedoše ni o čem ništa čuti, bojeći se u težkom stanju nabožne potištenosti, da je tu sakrivena zla namjera proti njihovu zakonu. Od godine 1784 ima zbilja naredba, dostavljena metropoliti Mojsiji Putniku, koja ovako glasi: Observato eo, quod in omnibus fere scholis Non-Unitorum proles in lingua duntaxat characteribus cyrilliacis, quae ex incidenti eo, quod a vernacula diversa sit, ac nonnisi in lithurgiis adhiberi consueverit, pro inutili ac mortua reputari debet, instituatur, S. M. resolvere dignata est: ut vigens instituti abusus illico abrogetur, tanto quidem a fortiori, quod anno 1779 illa remanaverit benigna resolutio: ut characteres cyrilliaci et illyrica lingua lithurgica in libris solum ad religionis institutionem pertinentibus adhibeatur, alii vero libri scholastici et profani dilaecto vulgari illyrica cultiori et characteribus latinis typis excudantur.[1]) Uslied ove naredbe zavlada strah i nespokojnost tolika, te je sam metropolita našao povoda, da se odvažno zauzme za stvar toli u kancelarije ugarske koli u samoga Kaunica; čudne sreće, tu pomože najviše nenadani slučaj, što je iz vlastite dakako koristi Kurcbek štampar uzeo braniti cir. pismena, koja su mu, imajući on jedinu te vrsti pečatnju u carevini, velik dobitak nosila! Da mu se dakle nemora izplatiti 20000 for. naknade, učini neka komisija predlog, da za sada stvar ostane, kako i jest. Taj predlog potvrdjen bi takodjer od cara Josipa, a namjera, koja je smjerala na centralizaciju i germanizaciju, osta doduše bez posljedica glede same stvari, nu neprodje bez upliva na kasniji smjer srbske književnosti; kada je sumnja jedanput pobudjena, povraća se rado svagdje i gdje joj neima mjesta; to ćemo naći i kod začetnika prave narodne književnosti Dositeja i kod Vuka.[2])

Dositeja Obradovića (pravo: Dimitrij O.) baci slučaj u takove okolnosti, da je upoznao prieke potrebe svoga naroda: njegov bieg iz manastira Opove toliko je vriedan za književni život, koliko Muhamedancu hegjra za njegovu vjeru; jer da nebude on utekao, tko zna, kada bi se našao bio nov povod, da netko u toliko osviesti i sebe i druge. Istinabog mi nalazimo, što nam liepo pripovieda sam Dositej, da se u njem već kao djetetu probudio bio nutarnji nagon, koji mu nedadne mirovati, da neteži sve dalje i dalje

---

[1]) Glasnik I. 136.

[2]) Samo ovako može se protumačiti, što su i od svih književnih pojava, latinicom pisanih, zazirali kao od najveće napasti: što pisa istodobnik Relković, što Lanosović, i toliki drugi — smatralo se, kao da nije njihovo, kao sasvim tudje. Relkovićeva ‚Satira' morao je god. 1807 istom prevesti »на простын сербскін єзыкъ« St. Raić itd. Tomu se još godine 1824 čudi Niemac Grimm. veleć u predgovoru k njemački iztumačenoj gramatici Vukovoj str. XVI.: Ovi primjeri (Hrvatâ, za onda Ilirâ) imali bi davna potaknuti turske i austrijske Srbe na nasljedovanje, da nije iz nerazborite revnosti za crkveni jezik poteklo ludo preziranje domaćega narječja...

u široki sviet, da upozna ljude i njihove običaje; njegovo bistroumlje, koje se nezataji u nijednoj prigodi, njegova pohljepa za naukom, uzpiriše u vrućem srcu žarku vatru ljubavi za znanstvenim usavršivanjem i to ga napokon izagna iz zabiti samostanske.

Putujući dakle svietom nadje Dositej, čemu se u manastirskom zakutku nije nikada nadao, — svuda po dalekom jugu jedan te isti, dobroćudan nu zapušten, narod: ovdje pane mu prva misao o narodnjem jeziku i kako bi valjalo knjige pisati. Mislim, da je vriedno, da se i danas još na daleko čuju njegove rieči o toli znamenitoj i sretnoj domisli: U listu od g. 1788 iz Lipskoga govori ovako: Sravnjivajući ova mjesta i ljude s prekrasnom no biednom varvarskom Albanijom, s koliko dražim i milijim, toliko većeg sožaljenja dostojnim zemljama, Srbijom, Bosnom i Hercegovinom, uzdisao sam i često gorke prolivao suze, sam sobom govoreći: kad će u onim prekrasnim zemljama ovaka učilišta biti! kad će se i ona mladež s ovakovim naukama napojavati! Milioni naroda! Jadni Turci čekaju, da što pametno čuju od derviša! A biedni i udručeni Hrišćani od kaludjera! No šta će im oni kazati, kad nigde ništa drugo pod nebom neznadu, nego: daj milostinju! daj sve, štegod imaš, a ti umiri od gladi i mrzi i proklinji sve ljude na svietu, koji tvoje vjere i zakona nisu? Gledajući kakve se ovde knjige svaki dan sastavljaju, pišu i na sviet izdaju, žalost na mene napadaše, kad bi god pomislio, kako kod nas viču: daj nosi knjige iz Rusije! Razmišljavajući neprestano o ovima vešćma (stvarma) spomenem se jošte u Dalmaciji začetoga željanja i namjerenja, da je krajnje potrebe i nužde djelo, na obštem narodnjem jeziku što napisati izdati. Ja sam čisto pred očima imao, kakvu su buru i metavicu na sebe svi oni privlačili, koji su se usudili najpre podobna predstavljanja narodu činiti: no mora se kad god ko, jedanput, naći! Ajde u ime božje nek se počme....

U Dalmaciji dakle, pamtite, tako pripovieda sam Dositej, zamisli on, gledajuć i žaleć jadni narod, veliku misao, da mu pomogne knjigom, knjigom takovom, koja će se kosnuti njegova srca i saći duboko u njegovu čistu dušu. Kad se je najme, pošav put Grčke, bolestan natrag vratio u neko dalmatinsko selo Kosovo, prebude u domu Abraama Simića jedan mjesec, čitajuć časomice besjede Ivana Zlatoustoga na Djela Apostolska. Na molbu njegove kćeri Jelene prevede nekoliko odlomaka na prosti narodni jezik i porazdieli na glave po Azbuci. To čitanje omili djevojci veoma, a i drugi prosili bi od nje i prepisivali si tako, da se u kratko vrieme raznese i razplodi po svoj Dalmaciji pod imenom „Dositeove bukvice“.*) „Ovo je prvi povod — rieči su njegove — i uzrok, da se u meni velika želja začne i rodi:, da mi samo Bog daruje život, dok što srbski na štampu izdam i prekrasnim kćerma i sinovom roda mojega saobštim“.

Dositej nije samo svjestno razmislio zadaću, koju mu je valjalo riešiti,

---

*) **Ovo je kasnije štampano od Sevastiana Ilića u Karlovcu god. 1830 pod naslovom:** Доситеа Обрадовића Првенацъ.

dali i one protivnosti, u kojih će se naći naspram duboko zakorienjene dosadanje navade; sasvim tim o svojoj čvrstoj nakani i volji govori odvažno i pouzdano na više mjesta, n. p. u listu prijatelju Haralampiju[1]): Sladka je utjeha nadati se, da će naša imena živiti i mila našemu rodu biti za dobro, koje smo mu učinili, do onih samih dalekih vremena, kad se naše kosti u prah obrate... Odbijajući prigovore, da će taj prosti jezik u nemarnost dovesti i upropastiti crkvenu slovjenštinu, navadja za primjer Francuze, Talijane i Ruse: „Samo prostota i glupost zadovoljava se svagda pri starinskom ostati. Zašto je drugo Bog dao čovjeku razum, rasudjenje i slobodnu volju, nego da može rasuditi, razpoznati i izabrati ono, što je bolje? — —

Dositej niti se bavio s filologijom niti s historijom: niti je izpitivao razmjere nabožne, niti narodoslovne našega naroda: njemu bijaše najmiliji na vlastitom iskustvu osnovani dokaz, da je svuda po jugu, kud je proputovao, našao jedan narod· Ko nezna — piše na jednom mjestu[2]) — da žitelji crnogorski, dalmatski, hercegovski, bosanski, srbski, horvatski, slavonijski, sremski, bački i banatski osim Vlaha jednim istim jezikom govore?.. razumievam koliko grčke crkve toliko i latinske sljedovatelje ne izključavajuć ni same Turke, budući da zakon i vjera može se promieniti, a rod i jezik nikada...

Nije ovdje moja zadaća, da duže govorim o tolikom mužu, koji će do vieka biti ponos i dika našega naroda; već da se vratim na njegovu ideju, reći ću da je brže zamišljena nego li svršeno izvedena.

Obradovićev jezik jest doista na pravom putu, da bude narodnim ali do kraja (nevelim: skrajnosti) dotjeran i dovršen nijѣ; dà, budimo pravedni, stranom nije ni mogao biti, jer toli golemu obsegu najuzvišenijih, filosofičnih misli nije lako namah odoljeti jezikom, koji se iz prosta prirodnoga života sada istom prvi put uznesao na dostojanstvenu službu, da bude obćim posrednikom u višem, duševnom životu svojega naroda, a o književnosii hrvatskoj u Dalmaciji i Slavoniji nije ni Dositej mnogo znao, već i s toga razloga, što za onda, dok se medju njimi bavio, nebijaše još sasvim prost od sumnje i nepouzdanja, kao što nam svjedoči ona polu smiešna polu ozbiljna pripoviest, kada ga namjera namjeri u Zagrebu na grčko-katoličko sjemenište.[3])

U Dositejevu dakle jeziku ponajprije nije jošte sasvim narodan izraz; upotrebljuje mnogo takovih rieči, kojih u narodu neima, a nije mu nužda bila pridržati jih, jer neizrazuju ništa drugo, nego li pravi pravcati narodni izrazi: tu se je dakle Dositej, reći ćemo istinu, zaletio, i nemisleći, u crkvenu slovjenštinu, kano ti: обаче, ибо, сирѣчь, чрезь, аки, акиби, вещь, полза, щастие, владѣлель, весма, всегда; osobito je mnogo takovih izraza na *ie*: вниманіе, благополучіе. устремлѣніе, житіе, разсужденіе itd. — Još su gore

[1]) Izdanja beogradskoga č. I. str. XIV.
[2]) č. I. str. XVII.
[3]) č. II. str. 7.

pogreške — a tih je i najviše — gdje nemogaše odviknuti crkvenomu, a naviknuti narodnomu obliku jedne te iste rieči: to su pogreške proti **glasovnoj naravi** našega jezika, kano ti: долгота, исполнити, безмолвни, (to nije niti bugarski niti srbski, već ruski), чадо, зачало, часть (= **pars** mjesto = **honor**) начални, пришествіе, чистосрдечно, любовь, црковни, всеконечни, отечески, гречески (uz dobro i valjano: грчки), человъчески; predlozi воз i со: возрасть, предвозвещавати, воспети, совъть, союзь, состои се, сохранити, совршень (uz савршень); sastavinu жд město ђ upotrebljuje skoro uviek: между, побъждавати, услаждавати, рождение, redje su primjeri valjani, kano: раћаюћи, принуђень; rado piše takodjer щ mjesto ћ osobito u nekojih riečih: свещеникь, общество, посвещавати, смущения, будущи, (al uz to срећань, по ћуди, плаћаюћи) itd. Mjesto crkv. ѣ piše skoro uviek *e* izgovora sriemskoga, a pisme ѣ znači mu *je*: ближнѣга, нѣму, оженѣне; ћ vriedi mu za današnji ћ i ђ (tako je barem u prvoj njegovoj knjizi od g. 1783), a *p* upotrebljuje kao samoglas. — Tvor i pregib rieči (sklonidba i sprega) nisu takodjer svagdje narodni: tu ima pridjeva, kano ti височаиши: samostava na *ie* m. ѥ ili *je*, osobito u 1. padežu; мудрованіе uz мудрованѣ (st. 55), житие uz живлѣнѣ 72; u sklonidbi lokal i instr. stariji uz noviji: у овимь посвещенимь землямa 126, међу учени и просвећени народи 117 uz: сь девоикама 74 сь нашимь кошулямa 75. Osobito je znamenit dativ-lokal srednjega spola rieči na амь — ама (po ruskoj gramatici): при старим мненіамь и обикновеніамь, слѣдуюћи правиламь itd. Pokrajinsku osobinu sremsku naći ćeš u 3. osobi mn. sad vr. na у mjesto е: болу, говору itd. Dositej pravi buduće prošlo vriemo ovako: тко буде читати itd. Prema ovakim dokazom o pregibu rieči i prije o glasovih, još je najpravilnija Dositejeva skladnja, a slog ima mnogo retoričkoga načina. **Vuk** kaza,[1]) da uzevši jedno s drugim, moglo bi se reći, da je jezik **Divkovićev** (iz XVI—XVII. st.) bolji i pravilniji od Dositejeva; i pravo kaza, jer je zbilja tako: Dositej ustanovi i uglavi načelo, ali ga neuzmognu sam do kraja i prema nekoj dosljednosti dotjerati; njegov jezik nalići poluzreloj jabuci, koja je s vana liepa ali kad ju nagrizneš, još nešto trpka i kisela.

Iskra bačena Dositejem (prva je njegova knjiga od g. 1783)[2]) nepade zaman, već razpiri vatru revna nasljedovanja: ako i nije lako bilo sasvim se odreći staroga, crkvenom porabom zaštićenoga jezika, opet nisu svi zazirali niti od prostoga narječja, kao nam svjedoče mnogobrojni primjeri izpod konca XVIII. vieka, n. pr. vjerni i radini učenik Dositejev **Pavao Solarić**, dr. **Janković**, **Stojković**, dà sâm **Raić** u povećoj pjesmi „Boj zmaja s orlovi“ sliedjaše primjer Dositejev, i tako naskoro mnogi drugi. U obće reći ću, da primjer Obradovićev, dok se nije mnogo diralo u način pisanja, neprobudi jošter prave i javne opozicije: tko i nebi htio sliediti, nije se ipak

---

[1]) Примјери str. 31 u opazci.

[2]) Живот и приключения Димитрия Обрадовича, нареченога у калуђерству Доситея, нимь истимь списать и издать. Прва часть. У Лайпсику 1783.

protivio; tà sâm pojam i razliku jednoga narječja (slavenskoga) prema drugomu (srbskomu) nije i onako jošte nitko točno ustanovio bio, granice bijahu široke i neizvjestne. Zato veli Stojković za svoju „Фvзiку"[1]) (u Budimu 1801), da je „простымъ языкомъ списана за родъ славеносербскій", ali koji je taj „prosti jazik", kad već nebi sam naslov pokazivao, razumjeli biste iz ovih znamenitih rieči u predgovoru: „kogda bi ja silu Raićeva i sladost Obradovićeva jazika sojediniti mogao, ja bi uveren bio, da bi vsi moji čitatelji vjašćšee udovoljstvie čitajući ovu knjigu ošćušćavali." ! Dakle niti samo „slavenski" niti samo „srbski" — to je načelo, kojega se poslije Obradovića držala pretežna većina spisatelja; odatle se uobičaji takodjer ime „slavenosrbski" jezik s vrlo neizvjestnim znamenovanjem, tako da je mnogokrat isti pisac u istoj knjizi ob onom predmetu, koji je crkvenoslovjenskoj književnosti po naravi i sadržaju srodan, pisao jače na slavenski, a što je sadržajem crkvenoj slovjenštini tudje, jače na srbski. Tako je n. p. Orfelinov[2]) „Podrumar" samo za onoliko po srbski, koliko je predmet o vinarstvu nabožnoj književnosti crkvenoslovjenskoga jezika stran i nepoznat.

U takovih okolnostih nećemo se ni malo čuditi onim, koji budući voljni pisati čistim narodnim jezikom, traže, da jim se dade slovnica i rječnik: osobito je na to nastojao revni Solarić, spominjuć u svakoj skoro knjizi prieku potrebu ovih djela.[3]) Na jednom mjestu piše: Što je bilo s grčkim i rimskim malo predje, to danas, hoćemo li ili nećemo, biva s našim (jezikom): preredja se, preobražava se k tečenju novoga svojega vieka, i narod, koji ga govori, s njim. Pomozimo mu, kad je takav nastupio rok, i utvrdimo ga, dok je ranije i dok nam ništa nesmeta k tomu. Nek nitko u nas neuzmože biti ni književnikom ni svećenikom ni učiteljem, ne umjejući savršeno vethoga (staroga) našega jezika; nek u njem slavno toržestvuje vjeroizpoviedanje naše, i nek se spisuju, nitko nekrati, i mirske važne knjige: obače nek se narod naš prosvjećava i obrazuje, kojim po toliko Europe prostoru počti sasvim jednako govori, sadašnjim svojim, poslje italijanskoga za svašto prvim jezikom. Pismenicu novu nadleži, koliko možno skorije, izdati narodu našemu i knjižestvu.."[4])

Poznato je čitateljem, da je Vuk Štefanović Karadžić onaj odabranik, koji želju Solarićevu oživi,[5]) izdavši prvi na sviet i slovnicu i rječnik pravoga narodnoga srbskoga jezika; nu prije nego li dodjemo na tu potanju pripoviest o njegovu preznamenitu jezikoslovnom djelovanju, valja nam

---

[1]) Аѳанасіа Стойковича фvсіка u 3 česti: Въ Будимѣ 1801—1803.

[2]) **Искусныи Подрумарь; нынѣ первѣе на сербскомъ ıаzыкѣ списанъ Zахаріемъ Орфелиномъ**, 1783.

[3]) Sravni: Улог ума чловѣческога od g. 1808 str. 160.

[4]) „**Римляни славенствовавши**" od g. 1818 str. 57.

[5]) „Koje ova recenzija, koje g. Pavle Solarić s njegovim pozivanjem na skupštinu, da se gradi današnjega jezika gramatika, podbuniše me i naćeraše da dodam sad k ovome rječniku i jednu malu srpsku gramatiku ·· i nadam se da će biti mila Solariću." Vuk u Rječniku 1818 str. XIV.

koju reći, kako se donle razvijao i preinačivao srbski pravopis, zašto su to dvie različite stvari, svaka za se i na oseb, ali jih može i jedan čovjek, kao što n. p. Vuk učini, u svojem nastojanju združiti i ujediniti, podvrgav kao sredstvo polakšice jedno drugomu.

Što se srbski jezik slobodnije kretao i uplivu crkvene slovjenštine otimao, dolažaše sve više u opreku i sa crkvenim pravopisom; čitateljem biti će poznato iz „Književnika,“ [1]) da već niti stari spomenici u pravopisu nisu ostali vjerni crkvenoj slovjenštini: imajući bo naš jezik glasova, koji u bugarskoj slov. nedolaze, nadje s jedne strane premalo, s druge suviše pismena u staroj cirilskoj azbuci. Možemo reći, da su u toj grafičkoj nezgodi stari spomenici vrlo obzirno i sretno postupali, i da jih nebude bio kasnije pritisnuo jaram ruskoslovjenskoga jezika. bili bi si i srbski književnici koncem prošloga i početkom našega stoljeća prištedili barem polovicu muke i neprilika. Tako n. p. da nam nije poplavio crkvene knjige jezik ruskoslovjenski, nebi se imao niti Stojković[2]) niti Sava Tekeli[3]) boriti proti debel. jeru ъ, niti bi trebalo, da Sava Merkajl naperi nanj oštroumnu knjižicu:[4]) tà spomenici presudiše mu već u 12. vieku smrtnu osudu. I tu ide slava prvenstva Dositeju, koji u prvoj knjizi, štampanoj g. 1783, niti je zadržao ъ niti ы, jer su to spomenici već odavna zabacili.

Upravo ovako bivalo je pismenu ћ, koje su stari spomenici već od najdavnijih vremena dobro poznavali[5]) u dvojakoj vriednosti, najprije za današnji ђ i zatim za ћ; a u pomenutoj knjizi Dositejevoj ima s tipografičke strane vrlo ukusan znak ћ, takodjer za jedno i drugo (n. pr. нћи, ће, грошнћа, пообећи, утећи 75. uz: разбућивати, доће 77. itd.). Solarić i mnogi drugi pridržavahu ga (u nešto nepriličnijem obliku) samo za ć, današnji ћ, izražujuć današnji ђ (dj) sastavinom дь; ali strastveni borioci za slavenosrbski uzor nehtjedoše ni ћ upustiti, pišući гь mjesto njega, samo zato, što se tako nahodilo u tudjem — u ruskom pravopisu.

Napokon ako su spomenici[6]) i Dositej, sasvim prema naravi jezika, dobro pisali samoglasno slovo r: црна, тврдоглавица, сврхь, црква itd. (primjeri iz g. 1783) — i tomu se uzprotivi robsko nasljedovanje tudjih primjera, zahtievajuć po ruskoslovjenskom: жертва, перси, Сербльин itd. (ovako pisa neke rieči i Vuk još g. 1814).

---

[1]) Književnik str. 337—344.

[2]) Stojković g. 1801, a još i prije njega kaza Janković g. 1789 u knjizi: „zao otac i nevaljao sin“ o tom bezposlici ovako: Cela razlika izmedju tanko i debelo ъ u ništa se obraćava, jerbo ni tanko ni debelo nije ovim načinom potrebno; i ja bi zaisto ъ i pri koncu reči izostavio, da se nisam neobičajnosti bojao.

[3]) S. Tekeli g. 1807 u knjizi „Rimljani u Španii“.

[4]) „Азбукопротрес или сало дебелога Ера“ г. 1810.

[5]) Sr. Književnik str. 8.

[6]) Književnik str. 24—34.

Premda je to žalost vidjeti, kako smo početkom XIX. vieka nazadniji bili „in orthographicis", nego li onamo u XIII. vieku: opet valja od spora pravopisnoga svagda razlikovati puno važnije pitanje o jeziku i glavnih načelih njegove porabe. Pravednost zahtieva, da priznamo, da je bilo nekoliko vrlih muževa, koji su svom dušom prionuli bili za novo načelo o izključivoj porabi narodnoga narječja izvan službe crkvene, ali se zato ipak u pravopisu nisu okanili stare navade. Medju ove brojim puno zaslužnoga za domovinu Dimitriju Davidovića,[1]) utemeljitelja srbskih novina, koje izadjoše prvi put god. 1813 pod naslovom: Новине сербске изъ царствующега града Віенне". Kada se više tečaja ovih novina zasebice uzporedi, naći ćete polagan doduše ali očevidan napredak u jeziku; Davidović nastoja na isti cilj, kao i Vuk, da na čast podigne jezik narodni, ali u pravopisu neprista uz Vuka, upotrebljujuć ъ i ы, a s početka takodjer ть (uz дь), nu to je naskoro, god. 1814, zamienjeno valjanijim ћ,[2]) pa i naslov preinačen bi kasnije u: Новине сербске. Medjutim Davidović nije mario tvrdoglavo braniti pravopis, što ga je pridržavao više od navade nego li osvjedočenja: to nam dokazuje njegova nakana, da „zabavnik" za god. 1819 štampa bez jerova, da bi prištedio prostora; nu gle neslućene nevolje! U Budimu **nehtjedoše** njegove knjige štampati bez ъ![3]) Od toga doba nepecnu više u ršenovo gnjiezdo; nego osta vjeran tako zvanomu „historičkomu"(!) pravopisu, kojim je nastavio djelovanje svoje i u Biogradu.

Ovako su stvari stajale (srbski jezik i njegov pravopis), kada se na književnom popristu nadje mladi ‚Srbijanac'

Vuk Štefanović Karadžić,[4])

upravo prije pol vieka — godine 1814. Ako čovjek danas, pošto su se umirile strasti ljudske, a tihi je grob zaklopio osobne zavisti i neprijateljstva, razmotri i uvaži svekoliko književno djelovanje ovoga do nedavno Nestora u našoj knjizi, usadit će se čvrsto osvjedočenje u njegovo srce, da je riedak slučaj i osobita milošta providnosti, što je zbilja jedan čovjek, makar ga Bog i dugim životom nadario, toliko dobra uzmogao tvoriti i toliko koristna iznieti na sviet za svoj narod, koliko — Vuk Št. Karadžić. Prostu sinu prirode, mladjahne hitre pameti i bistra uma, ali bez nikakovih viših priprava, zapade sudbina, da ako i od drugih[5]) potaknut i opomenut, poćuti krasotu

---

[1]) Njegov život opisa J. Hadžić g. 1846.

[2]) Sr. Srb. Nov. 1813 br. 119.

[3]) Sravni Srb. Nov. od g. 1839 str. 398, gdje on sam to pripovieda.

[4]) Nemislim ovdje pripoviedat čitav život Vukov; što kraćih što dužih biografija ima po raznih časopisih i novinah: ali svestrane ocjene Vukova knjiž. rada nenalazim još nigdje. Ovo ovdje neka je pokus, da se dublje udje u njegove zasluge za naš jezik, sudeći jih po filologičkoj vriednosti samih djela; pisao sam savjestno, što sam znao i mogao, neimajući uzroka niti da laskam pokojniku niti da vriedjam žive: istina, koliko sam je mogao dokučiti, bijaše mi nada sve. —

[5]) Taj drugi bijaše poglavito Kopitar, rodom Kranjac, tadanji cenzor slovjenskih knjiga u Beču, s kojim se mladi Vuk sprijateljio bio i od njego mnogu zdravu

te upozna dragocjenost onoga blaga, koje iz pastirskih dneva u pameti nosijaše, te da preko toga sredstva dodje do zdravih misli i nazora o jeziku narodnom, da nadje onaj pravi put, koji premda je toliko blizu, ipak toli riedko namjera ljude nanj namjeri — taj jest, da narodu, jezikom narodnim, pisati nemožeš, ako se nisi s narodom dobro i upoznao. Ovako je putujući raznimi krajevi našega hrvatskoga i srbskoga roda, sakupio i čitavu Evropu zapanjio divotom narodnoga pjesničtva; ovako je poznavajući temeljito jezik napisao prvu narodnu slovnicu, i izdao prvi rječnik toga jezika, — djelo toli uzorito, da će još za dugo na ugled i primjer služiti ne samo nam Hrvatom i Srbom, več i ostalim Slovjenom.

Narodne pjesme, slovnica i rječnik — ove su tri stvari ona stožina, oko koje se kreće sav ostali râd Vukov ali i neoborivi temelj njegovih zasluga i slave. Naduta učenost nije imala pravo, podrugivati se njemu neuku, jerbo se ni sam nije nigdje svoje prostote postidio, nigdje zatajao, da ga je sretna zgoda namjerila na posao, koji doskora imadjaše pekrasnih posljedica. „Prije osam godina — piše god. 1814[1] — ja sam čuo u Karlovcima sremskim, gdi zahtevaše g. sadašnji arhimandrit Lukijan Mušicki, da mu napišemo, ako koji zna, prosti' pjesana serbski'. Ja sam istina onda imao u pameti različnoga roda pjesana, pet puta više a deset jasnije nego sad, ali mu nijesam smio ni jedne napisati i dati, jerbo sam celo mislio, da se on črez to podsmjeva nama, kao momčadma, koja su po šumi kod svinja, kod koza i kod ovaca odrastla. Po tom kad je mene biedno siromaštvo od nauka razstavilo i u otečestvo odteralo, našao sam onamo jednu veliku pjesnaricu (od Kačića) sa latinskim pismenima pečatanu, koju kako sam uzeo u ruke i vidio, da su pjesne i baš ovakove iste, kakove naši Serblji kod vatre sjedeći uz gusle pjevaju, odma sam počeo sumnjati, da je g. Mušicki s nama šalu provodio, a kad sam onu pjesnaricu svu pročitao, onda sam tek počeo njegovo namjerenje dogadjati. — Ove iskrene rieči Vukove mora da su svakomu nas tim milije, što nam otvaraju i najtajnije skrovište njegova srca, u kojem duboko upisano bijaše, kako evo sam reče, ime našega Kačića! protivnikom pako Vukovim pada mraz na obraz, što nisu umjeli shvatiti moralne vriednosti i duševne snage prosta čovjeka, koji govoreć o svojih kukavnih naucih, nazva jih predmetom, koji je najdragocjeniji duši njegovoj postao i kojemu sva „sokrovišta" i sve sladosti ovoga svieta „predpočituje".[2]) Kada on g. 1814 izade „Pismenicu jezika srbskoga" — kaza takodjer, da je osvjedočen, da ima u našem narodu dovoljno muževa, koji bi za onakov posao mnogo sposobniji i vieštiji bili, ali na ne-

misao prisvojio o potrebah literarnih svojega naroda. Kako su taj odnošaj Vukov prema Kopitaru kasnije njegovi protivnici izvrnuli i izopačili, o tom kazati ću koju niže.

[1]) U prvoj svojoj knjizi „Пѥснарица" str. 11—12.

[2]) Пѥснарица str. 12. Prvi učitelj Vukov bijaše Jefto Savić, od kojega nauči nešto čitati i pisati, g. 1806 dodje na kratko vrieme u Karlovce u normalnu školu, gdje je, kako veli, na svoju veliku i nezaboravljenu žalost poznao, da

sreću nemare zanj! On dakle ,neuk' odlikovaše se od „učenih" tim, što je mario za korist svoga naroda: ovo revno nastojanje držalo bi ga, da neklone duhom, i onda, kada se imao boriti s prevelikimi i neslućenimi teškoćami. Danas, kad no se poslenik prestavio u vječnost, a nam samo njegov posao ostaje, mogu se kao nadpis Vukove radinosti uzeti rieči, što jih izrekao u ,Pismenici' str. VIII.: „Mene je istinita revnost k rodu mome obodrila, i prinudila me, da zažmurim i da jedanput tumarim glavom kroz ovo trnje, makar na onu stranu sav poderan i krvav izišao!"

Prve tri knjige Vukove (t. j. Pjesnarica I. dio u Beču 1814, II. dio 1815 i Pismenica[1]) od g. 1814) imadu historičku znamenitost, a važne su takodjer iz drugih razloga, koje hoću da spomenem. Što se najprije tiče pjesama u prvoj Pjesnarici (ženske pjesme i šest junačkih), to već ondje izpovieda sam izdavatelj: „U tome može me kritizirati kakva Srbkinja prosta ili Sarajevka; ali ja se nadam, da će i one meni oprostiti, ako štogod, po njihovom mnjenju, promienjeno ili izostavljeno nadju; jerbo ja, kao što sam kazao, pjevač nijesam, a drugo od kako sam ja ove pjesne slušao, da danas, mogao sam i svoje ime zaboraviti.", a kasnije odkri i opet sam iskreno neke pogreške ove knjige, što su potekle, veli, „koje iz neznanja, koje želeći jezik popraviti". U sliedećoj pjesnarici, izdanoj samo godinu dana kasnije, već se vidi posve drugačija sigurnost i vjernost kritička: ondje nije više popravljao jezika, do jedite rieči prozor m. pendžer,[2]) a pjesme bijahu štampane upravo onako, kako jih je čuo od naroda. Što se tiče „pismenice", ona je prvi trn, zaboden u oko tadanjih Slavenosrba: koliko god Vuk čedno govori o njezinoj znanstvenoj vriednosti, da je ni sam nebi htio uzporediti niti slovnici Adelungovoj niti Dobrovskovoj, opet je naravsku pozornost probudila i kod domaćih i kod stranih ljudi. Vuk je u toj knjtzi prvi dosljedno izveo pravila i primjere prosta narodnoga govora: već je i to mnogo bilo; nu doista jače još uzbuni neobikli sviet njegovo nemilice do kraja dotjerano pravilo: „piši kako se govori", pravilo, od kojega je on sam u nekih točkah poslije odustao (što će se kasnije kazati). Neima sumnje, da to, što se danas posve pravo drži, da je neznatno ili barem manje važnosti, za onda bijaše glavni povod onim nečastnim izrazom o „svinjarskom i govedarskom" jeziku! Ja sam osvjedočen, kada Vuk napisa ,српски' mjesto ,србски' itd. oprostiše mu staroj navadi priučeni književnici težje tu novštinu, nego li sve ostale slovničke oblike!

---

ima na svietu još više nauka osim Psaltira i Časoslova; god. 1807. čitao je kod kuće s Jugovićem „Eduard Rosenthal, eine abentheuerliche Geschichte"(!); kad je Jugović g. 1818 školu otvorio, bio je njegov djak. Sr. Правителствующи Совѣтъ str. 81. i Беседа на опелу дра. Вука Ст. Караџића, говорио Ал. Сандић. У Бечу 1864.

[1]) Писменица сербскога єзика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Сербіанцем.

[2]) Sr. Народне српске пјесме, књ. прва. У Липисци 1824. str. XVII, gdje se o tom pripovieda.

Žalibože književnost bijaše ono doba još toli nejaka, da se većma gledalo na ovake lupine nego li na zdravu jezgru. Vuk poznavajući slabost ljudsku, izpovjedi i sam u ‚pjesnarici' i ‚pismenici', da se najviše boji pravopisa (on razumieva ovdje grafičko, ne fonetičko gledište); on dokaza veliku oprezu, kad no se pozivao, veoma bezazleno, na učeno družtvo, koje bi imalo sastaviti slovnicu i rječnik, te će, veli, svakomu milo biti da barem zna, kako je s našim pravopisom, makar se baš imalo pisati ne samo ѣ ili ъ, već upravo ѫ. »Pak onda crn mu obraz, koji nebude umjeo ili nebude hotjeo vladati se po onome« (Pjesnarica I. 21). Dapače Vuk je god. 1815. upravo i popustio, te u drugu pjesnaricu natrag uveo ъ i ы, я, ю i ть m. ћ, dočim u ‚Pismenici' od god. 1814. sliedeć ponajviše predloge Merkajlove, piše ћ, i і (mjesto kasnijega j) i bez ы, i bez ъ. Ja mislim, da je taj njegov čin najboljim dokazom, da nije ničijega savjeta sliepo prihvaćao, već razmišljajući i kano boreći se sam sobom napredovao te preinačivao, što je držao da je bolje; a može biti neima ljepšega pojava iz života i značaja Vukova, nego li je onaj mirni ali sigurni korak, kojim bi napredujući u znanju sam sebe izpravljao, nebojeć se, kao mnogi slabi ljudi, niti sama poricanja, gdje je trebalo dokazanu pogrešku zamieniti čimgod valjanijim.

Ovako imamo si tumačiti, što je Vuk namah poslije godine 1815 iznovice uzeo misao u glavu, kako će unapriediti narodni jezik i s grafičkoga gledišta izvesti one promjene, o kojih je već g. 1814. u „Pismenici" držao, da bi bile potrebne. Njegovo mnienje, da bi bio posao učenoga družtva, da izradi takove stvari, kano su pravopis, slovnica rječnik itd., bit će mu prijatelj Kopitar pobio i naustice onako od prilike, kako se čita u recenziji ‚Pismenice' od g. 1815[1]); zato smijemo naći očit upliv i Kopitarovo mišljenje u ovih njegovih riečih (u Rječniku g. 1818 str. XVI.): Djekoji naši misle, (mi smo čuli, da je do malo godina nazad i Vuk tako mislio. V. J.) i govore, da rječnik treba da čitavo društvo da piše a ne samo jedan čovek; no to misle ponajviše oni ljudi, koji niti znadu što je društvo, ni što je jezik, ni što je rječnik, ni kako se on piše. Mi vidimo danas u Evropi, da su najbolji oni rječnici, koje su pisali jedini ljudi . . . a na one, što su pisala društva, poznato je, da se jednako spisatelji Talijanski i Francezki tuže i bune, i da ih svaki dan popravljaju. Dosta puta u društvu lud pokvari, što pametan načini; a dosta puta i pametan na ime društva onakovo što napiše, što pod svojim imenom nebi ni pošto izdao! — Čim ovakva misao zavlada u glavi Vukovoj, bijaše

[1]) Wiener allg. Literaturztg. 1815, 721—731 (Kopitar's Kl. Schrift. 310—320.) Ondje se piše ovako: Njemačka ortografija, premda nije ni sada dovoljno jednostavna, bila bi pod upravom kakove korporacije jamačno još i kukavnija; ili zar je francuzka akademija, uzprkos svemu dopuštenomu i prisvojenomu uplivu, uzmogla održati svoju ortografiju naspram novotarija Voltairovih i drugih? Petrogradjani su Rusom stvar još gore otegotili . . . itd. Koliko je u tom istine, neka čitatelji sami sude.

posao na pole gotov. On se stane dogovarati o tom ne samo u razgovoru s Kopitarom, nego i preko pisama s Gligorijem Geršićem, s Pavlom Solarićem i s Lukijanom Mušickijem. Za љ i њ pristanu svi, [1]) da je ovako najprilićnije, kao što se nalazi i u starih slovjenskih rukopisih,[2]) i kao što je sam on još u ,Pismenici' od prilike predložio; za ђ pak od sviju primjera, koje su svaki po svojem mišljenju pokazivali, učini se Vuku i Kopitaru najpriličniji onaj, koji mu posla Mušicki, po kojem on poslije naruči, te se malo ђ izreže za štampu gotovo u svem onako, a veliko Ђ dosta drugačije, prema ostalim velikim pismenom.[3]) Težko bih vjerovao, da je Vuk pri tom poslu ikoliko slutio, da će mu najvećih neprilika zadati ona promjena, koja je najnaravnija i najlaglja bila, t. j. da zamieni ï u *j*; u rječniku (str. XI) brani se radi toga vrlo mirno i vrlo mudro: „Da je u grčkom jeziku bilo *j*, zaista sv. Ćirilu nebi nikad palo na um, da načini я i ю; no buduć da u grčkom jeziku nigdje neima *ja*, *je*, *ju*, zato je sv. Ćirilo svezao *a e y* sa *i* (я, є, ю), da nebi ljudi čitali иа, ие, иу . .“[4]) Kada se je kasnije o tom zametnula žestoka razpra u srbskoj književnosti, kaza veoma dobro[5]) Vuk: kamo sreća, da je tko sva tri ona slova prije mene načinio i *j* uzeo, te se ja nebih za ono morao mraziti s ljudmi, osobito s kojekakviemi sveznalimi nadriknjigami, koji nemogu ili neće da priznadu, da sam ja ona slova pravio a gdjekoja izostavio za nevolju, da bih ugodio razumu i svojstvu jezika.

Iza ovakovih priprava i dogovora izadje godine 1818 Vukov „Српски Рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечма“ sprieda s gramatikom znatno obširnijom, nego li bijaše pismenica od god. 1814. Ovim su djelom[6]) njegova gore pomenuta pravopisna načela podpuno izvedena i jezik se u jednoj bitnoj točki konačno ustanovio — u izboru južnoga ili hercegovač-

---

[1]) Ovdje valja spomenuti, da je Kopitar u gori pomenutoj recenziji prigovorio Vukovu predlogu, da bi se дь, ль, нь sastavilo u jedno дь, љ, њ (Vuk's Vorschlag· · ·taugt nicht.), i da je zabacio ћ, a mjesto ï da je zaželio *j*.

[2]) Vuk misli ovdje osobito na umekšani Л, овако: Л҆; gled. Изслѣдованія С. Петербургъ 1856 str. 15; А. Х. Востоковъ: грамматика церковно-словенскаго языка. С. Птрбгъ 1863 str. 6.

[3]) Ovako pripovieda tu stvar sam Vuk u spisu: ,Вуков одговор на Утук', Beč 1843 str. 26—27.

[4]) Hattala u Čas. Česk. Muz. 1864 str. 199—203 misli, da bi Vuk bolje učinio, da je ostao kod ï kao polovice podpunoga и · · O tom pisa u ponešto sličnom smislu već 1838. godine u Ljetopisu knj. 44 str. 79 — dr. J. Subbotić. Dapače još prije govori isto tako Luka Milovanov u ,Slićnorečnosti' izdanoj Vukom g. 1833.

[5]) Одговор str. 27.

[6]) Vukov rječnik, oko kojega se on toliko namučio, koliko jamačno donle nijedan Srbin ni oko kakove knjige — zabranili su bili za kneževinu Srbsku s toga, što su u njem našli i nekoliko onakovih rieči, koje nespadaju u književnost . . . a Mušicki ljutio se godine 1819 (sr. Утукъ III. од М. Светића str. 20) i na Vuka i na Kopitara, što je kao cenzor dopustio one svinjarije . . „Srećan će biti, ako ga metropolit neuztuži Policaju Bečkom“ (!!) Sr. liep odgovor na te budalaštine u „Ost u. West“ g. 1864. br. 16 str. 648 od dr. E. Tkalca.

koga izgovora za porabu književnu; to su dvie velike stvari, za koje nebih znao reći, na koju su protivnici većma mrzili, od koje li jače zazirali; nu Vuka nemogaše smesti ni jedno (mržnja) ni drugo (sumnja), već stupajući izabranom stazom napried, odgovarao bi na sve prigovore i klevete za čudo mirno i triezno, a svaki njegov odgovor pun je liepa nauka ne samo za onaj trenutak, nego i za više vremena, dà većom stranom još i za danas.

Sa starim bečkim izdanjem narod. pjesama, sa slovnicom i rječnikom zaključuje se prvi odsjek knjiž. râda Vukova; temelj bijaše položen, na kojem se dalje gradi. Koliko je Vuk vatreno ljubio svoj narod i njegov krasni jezik, vidi se i odatle, što nije prestao takodjer posredno koristiti mu tim, da vriednost njegovu daleko po Evropi razglasi i razširi. Znamenito mu posluži sretan slučaj, što se još god. 1813 u Beču upoznao s Kopitarom i J. Grimmom, a prijateljstvo ove dvojice bijaše onaj ključ, koji mu otvarao vrata i do mnogih drugih imenitih učenjaka onoga vremena.

Kao jezikoslovci uvažujući znameniti napredak, koji će iz ovako izradjenih djela Vukovih zapasti toli slovjenskoj filologiji na oseb, koli obćenitomu pojmu o narodnom pjesničtvu, o kojem se upravo onda mnogo i živahno razpravljalo, malo da ne, po čitavoj Evropi, a nesluteći ni malo, da će prijateljstvo, što ga sa svom iskrenosti pokloniše mladomu Srbinu, pakost i zloba izvrnuti na himbu i zaludjivanje[1] — pratila bi pomenuta dvojica (Kopitar, Grimm), a preko njih još mnogi drugi slavna imena muževi svako književno djelo Vukovo velikom pomnjom, navieštajuć učenomu svietu

[1]) Možebiti nigdje nisu tolikom zlobom obiedjeni pred svietom Kopitar i Vuk, kao u knjizi: Les Slaves Occidentaux (Paris 1858). Ondje se Vuk predstavlja kao najveća budala, koji nije znao previdjeti crnih namjera Kopitarovih, dočim se za Obradovića ovako piše: Il n' avait pas voulu toutefo s rompre les liens entre le serbe moderne et cet ancien idiome(!!) qui est la propriété commune de tous les Slaves orthodoxes(!); prenant le poëte russe Lomonossoff pour modèle sous ce rapport, il empruntait à la langue de l'Eglise toutes les richesses qui lui semblaient convenir au génie de sa nation. Il eut un grand succès(!) Une foule de jeunes littérateurs serbes suivirent ses traces (sic!) Ils fondèrent (1828)(?) à Pesth, où ils allaient étudier pour la plupart, une société qui servit de modèle à la Matica de Prague et qui signala les premières années de son existence par une activité tres-utile. — Kopitar pako, koji bijaše »également célèbre par son érudition et par l'influence pernicieuse qu'il a exercée“ budući u službi »katoličke« Austrije, kao „son confident et son agent dans toutes les questions slaves« namami Vuka, i »lui fit composer un nouvel(!) alphabet serbe, qui rompait entièrement avec la tradition slavonne et russe, c'est-à-dire, qu'il ne gardait que la forme des lettres russes, en introduisant la manière latine (!!) dans la système d'ortographe··· Napokon Vuk: il y rejetait toute communauté littéraire avec les oeuvres ecclésiastiques slavonnes et avec la Russie···il trouva quelques disciples parmi les littérateures serbes···Cependant les Serbes le comprirent. Ils virent, que Vouk brisait la tradition qui les unissait a l'oeuvre de saint Cyrille et que l'orthographe inventée par lui n'était qu'un acheminement vers l'alphabet latin (symbole du catholicisme ches les Slaves) itd.

s uzhitom i radosti, kolike krasote sakriva u sebi naš nepoznati narod, toli svojim jezikom koli svojim narodnim pjesništvom.

Nam je Vuk i tu krasan primjer dao, u koji bi se valjalo vjerno ugledati. Pošto nije sam toliko njemački razumio, moljakao bi oko znanaca i prijatelja, koji kasnije stranom nanj i zamrziše, da mu rieč po rieč prevedu narodne pjesme i slovnicu na njemački jezik, da jih može ponieti u Njemačku i s njimi učeni sviet upoznati. Vriedno je čuti, što piše sam o gramatici: Ja sam i prije znao, da mnogi inostranci žele učiti naš narodni jezik, osobito zbog narodnijeh pjesama, zato sam spremajući se u Germaniju (g. 1823) i namolio g. Tirola, da gramatiku onu prevede na njemački jezik, da bih po tom kakvoga učenoga Niemca lakše nagovorio, da je izda na sviet. Kad se u Lipisci na novo uvjerim, da najznatniji njemački književnici kao n. p. Göthe, pitaju za knjige, iz kojih se jezik naš može učiti, zamolim pokojnoga doktora Vatera, koji je mnogo gramatika različnih jezika pisao, nebi li se primio, da prevod onaj srbske gr. preradi i na sviet izda, no on mi odgovori, da bi to rado učinio, ali neće moći naći „verlegera“, jer knjižari težko primaju gramatike da ih o svome trošku šťampaju. Po tom zamolim za to u Evropi slavnoga gramatika g. Jakova Grimma, koji mi odgovori, da će trud taj dragovoljno primiti na sebe, i da se nada, da će Berlinski knjižar Gjorgje Rejmer njemu za ljubav primiti da je štampa. Dokle on prevod onaj, koji mu ja odmah predam, popravi i za štampu pripravi, dotle mu dodje i od R. povoljan odgovor . . (Одговор 25).

Gramatika ova izadje god. 1824 s dugačkim predgovorom[1]) od samoga Grimma i razpravom Vaterovom „Ueber die neueste Auffassung langer Heldenlieder aus dem Munde des Volkes in Serbien“. Isto doba štampao je u Lipskoj novo umnožano izdanje narodnih pjesama (on jih htjede i opet u Beču štampati, ali neda cenzura) u 3 knjige, od kojih najprije izadje izpod štampe 3.a (g. 1823), u kojoj su junačke pjesme poznije, a zatim 1. i 2. K prvoj knjizi ima i dugačak (LXII strane) predgovor, u kojem je najprije preštampana liepa presuda treće knjige od Jakova Grimma, zatim sliedi izvrstna razprava Vukova o postanku i načinu pjevanja naših narodnih pjesama (str. XVII—XXXV.), iza toga neke sitnice o jeziku, napokon o pjesničkom mjerilu (LII—LXI). Sve je to prevažno za historiju jezika; niti se o tom, što je ovdje, prije Vuka išta javno znalo. — Četvrta knjiga ovoga drugoga izdanja narodnih pjesama izadje godine 1833 u Beču.

Tom prigodom, što se radi svojih pjesama u Njemačkoj desio, upozna se i opet s mnogimi glasovitimi muževi inih naroda, a takovo društvo neprodje bez blagotvorna upliva na način njegova mišljenja. Taj „одъ странны' єзыка и одъ сваке науке чистъ“ čovjek, kako mu se kod kuće predbacivalo, dokaza na čast svomu rodu, pred nadležnijimi sudci u stranom svietu, da mu nisu silni nauci prepunili glave, nu da njegova zrela pamet bolje

[1]) Taj predgovor, bolje rekuć historičko-filologička razprava prevedena je u Srb. Ljetopisu č. II. 101, č. IV. 101, č. VIII. 112.

shvaća, koje se zadaće valja latiti i kako, nego li njegovi protivnici svi do jednoga. Budućnost dokaza, da je pravo imao J. Grimm, kadno reče:[1]) Istom u naše dane usudi se jedan jediti čovjek, spasiti srbski jezik od pogrdna mrtvila, i to s uspjehom, kojega valjanost za sada bolje uvidja nesrbski, nego li srbski sviet; on dokaza, što može neutrudiva revnost ter uspješna radinost i u najkraće vrieme izvesti. Za što bi ga u drugih zemljah krunili krunom javna priznanja njegovih zasluga, to može biti da ga u domovini izvrže pregonom....

Ja nalazim zbilja, da je Vuk u sliedećem odsjeku neumorne svoje književne radnje, koja bijaše posvećena jezikoslovju, znamenito naprednij, da se liepo usavršio i na bolje usvjetovao toli u poznanju jezika, koli u kritičkih nazorih o književnosti; nu ovaj novi odsjek prekinut je od god. po prilici 1824—1834 djelovanjem književnim s veće strane povjestnčke ruke, kano ti su povjestnički članci u zabavniku „Danici", koji je 1826—1828 i 1834 u Beču, a 1829 u Budimu izilazio; dvoji životopis (Gjorgja Arsenijevića Emanuela 1826 i Miloša Obrenovića 1828), i više toga, što je smjeralo na razjašnjenje zamršenih dogadjaja iz najnovijega vremena, iz srbskoga ustanka. Iz njegovih je poučenja najviše viesti crpio i glasoviti povjestnik Ranke za svoju knjigu: ‚Geschichte der serbischen Revolution'. Medjutim budući da u moju rasudu nespada historička vriednost ovih njegovih djela, reći ću samo, da su s jezičnoga gledišta pravi uzori najčistije prostonarodne proze, i da se mogu dostojno uzporediti ostalomu poslu kao valjani primjeri za pravila, gramatikom i rječnikom ustanovljena, dokazujuć očito, da je Vuk umio ne samo zboriti već i tvoriti. Jezikoslovnoga su sadržaja iz te dobe samo dvie[2]) omanje razprave u ‚Danici': prva u godini 1826 radi o „najpoglavnijih razlikah izmedju slavenskoga i srbskoga jezika", te je za tadanje razpre u sasvim zgodno doba pisana (kasnije joj umalilo vriednost njegovo djelo „Примјери") i druga u godini 1828: „glavna svršivanja „существителни и прилагателни имена" u srpskom jeziku" — izbraja veoma točno dometke, kojimi se rieči tvore, zatim, kako se rieči sastavljaju, dodavši svagdje mnogo čistonarodnih primjera, tako da je ovā razpravica puno vriedna još i danas.[3])

---

[1]) Serbische Grammatik XVII.

[2]) Ima još od god. 1822 iz Srbskih novina preštampano „Додатак к сравнителњим рјечницима", gdje se izpravlja do 300 rieči onoga djela, koje su ondje iz našega jezika krivo štampane, a dolje se pod brojevi liepo tumače, što pravo koja znači. Zatim je za ogled naštampano nekoliko bugarskih pjesama i odlomaka iz sv. pisma: veoma važna stvar za ono doba, kada su učeni ljudi, kao Kopitar, jedva toliko znali, da je to zbilja slovjenski jezik i da ima spolnik. Ali pravo o razlici medju bugarskim i srbskim jezikom govori „Писмо г. др. Фрушићу", preštampano takodjer iz Srb. novina.

[3]) Iste godine 1828. izadje u srb. Ljetopisu slična razprava od Vukova protivnika M. Svetića, koja mnogo o gdjekojih dometcih umuje, a malo čina t. j. primjera navodi: nepristran sudac dati će prednost djelu Vukovu.

Prelazeć u razpravu potonje i znamenitije radnje Vukove, valja nam se najprije na ono obazrieti, što je nuz njega bivalo u književnosti srbskoj budi na korist budi na štetu narodnoga jezika; inače niti bismo podpuno razumjeli držanje Vukovo u književnosti, niti dokučili njegovu uztrajnu borbu, koje da nebude bilo, bili bismo siromašniji za gdjekoji cviet domaće kritike, koji u jezikoslovnom smislu odličnu vriednost imade; nebojim se ipak ni malo, da će me itko u laž utjerati, ako li već unapried reknem, da je poviest pravoga napredka srbskoga u jezikoslovnih znanostih nazad ovih 50 godina, – s veće strane poviest književne radinosti Vukove.

Što ima važna do godine 1814, dakle prije Vukove pismenice, sve je sprieda kazano, van kad bih još imao spomenuti Mrazovićevo: »Rukovodstvo«,[1]) jedino vrelo, iz kojega su Slavenosrbi vadili znanje izkvarena jezika; iza godine 1814.. kao i prije nje: narod bijaše potreban i željan dobre knjige ali njegovi učeni ljudi neznadijahu mu pravo pomoći te što bi trebalo da sebi u grieh upišu, obarahu na nevini narod. Mislite si početak književnosti od fizikalnih, chemičkih, filosofičkih i t. d. razprava i od najnevaljanijih skoro romana — a to pisano nerazumnim ‚slavenosrbskim' jezikom! i opet dobri narod počitavaò bi i ovakve knjige, te ih čuvao kao tajne sibilinske, ali koja korist, kad nije čitao! —

Proti naopakomu pravcu čitave književnosti bijaše mnogo težje vojevati, nego li proti samomu jeziku: znatno pomože i tu Davidović novinami, a Vuk pjesmami; glavnom ipak zadaćom da se toj nevolji doskoči, imala se je smatrati — Matica Srbska, utemeljena god. 1826., poglavitim nastojanjem Miloša Svetića, koji je već godine 1823. s Magaraševićem i Mušickim o književnih odnošajih dogovore vodio,[2]) koji je god. 1825. revno podupirao Magaraševića, kada poče izdavati časopis „Серўска Лѣтопись“ (3. svezke), koji se napokon i sada (g. 1826) ozbiljno postarao, da taj časopis nepropadne. Ovako se početkom godine 1826. udruže sedmorica s glavnicom od nekoliko stotina for. i utemelje maticu, kojoj bijaše prva briga, da uzdrži „Ljetopis“. Povod i namjera ovoga društva izrazuje se[3]) ovako: Povod k zavedeniju Matice srbske jest jedina ljubov i revnost k obštemu blagu; a namjerenije jest razprostranjenije knjižestva i prosveštenija naroda srbskog, to jest da se knjige srbske rukopisne na sviet izdaju i razprostranjavaju . . .

Tko nebi rekao, da je društvo ovakova smjera upravo potrebito bilo, te da je način, kako se zametnulo, veoma krasan, i pun požrtvovanja? ali tko se nebi i razžalio, imajući pred očima posljedak, što zlobni slučaj htjedne, te su namah ovdje na početku râda utemeljitelji i glavni pomagači Ljetopisa

[1]) **Руководство къ славенстѣи грамматїцѣ, исправленнѣи во употребленіе славеносербскихъ народныхъ училищъ.**

[2]) Sravni „Srbski lětopis“ č. 18, str. 160 ss.

[3]) u Ljetopisu god. 1826. č. 5.

protivnim pravcem zaputili, nego li prije deset godina Vuk. Odatle porodi se dakako na skoro medjusobno zadirkivanje i bockanje, a od malih zadjevica izadje zatim očita nenavist i mržnja te žestoko napadanje jednih na druge, što je silno obustavljalo znanstveni napredak: organ Matice srbske (Ljetopis) lišen krepke podpore od ciele jedne književne stranke, osobito poslije smrti Magaraševićeve († 1829) posta i osta za dugo vremena glasilom samo nekolikih, manje znamenitih a u jezikoslovnih predmetih upravo nenaprednih književnika, mjesto da bude moćnim središtem, iz kojega bi traci prosvjete obasjavali savkoliki srbski narod. Najbolje svjedočanstvo, da je tomu zbilja tako bilo, daje nam bivši urednik Matičinoga časopisa od god. 1832—1841 T. Pavlović, koji se ovako tuži:[1]) Dobrovoljnih izmedju znatnijih naših spisatelja priložnika riedko je bilo; moralo se moliti i govoriti često i sve češće, pismeno i ustmeno javno i privatno, te se tako tek jedva tko od zvanih i izbranih sklonio i privoljeo, da kadkad ljepšim i znamenitijim prilogom ljetopis ukrasi; inače sam pak morao za iz oka iz boka izići moravši (!) ljetopis, sočinjenja ili sam izposlovati ili za izposlovanje predmete iznaći, pa ili ovomu ili onomu, koji mi se i kako kad desio, revnostnim Srbljima razdavati pa otuda jih zajedno skupljati i tako odkud — otud ljetopis stvarati! — Nečudimo se dakle nimalo, što u mnogo svezaka ljetopisa po broju imademo malo vriedna sadržaja, što u njegovu smjeru neima prava nutarnjega sklada niti jedinstva: znanstvene stvari bijahu i onako skoro sami prievodi, ali se je slabo gledalo, pristaju li u časopis, kolike su vriednosti, nedokazuje li jedan protivno od drugoga, pak kojemu da sviet vjeruje? itd.

Neimajući pako Matica srbska i njezin organ »Ljetopis« niti dovoljno života u sebi niti onoliko snage, da bi podobni bili priokupiti oko sebe cviet književnika, razcjepkaše se umne sile naroda na mnogovrstna književna poduzeća, koja su jedno drugomu na škodu bivala, živeći ponajviše od medjusobnoga napadanja i biedjenja. Tako od god. 1827—1829 izdavaše D. Tirol ‚*Banatski almanach*‘; od godine 1830 izilažaše u očitoj opoziciji proti Ljetopisu pod uredjivanjem Pavla Stamatovića »*Srbska pčela*«; Atanasije Nikolić imadjaše svoj almanach »*Ružica*« od g. 1827—1836; Vasilije Čokrljan započe g. 1832 „*Srbski rodoljubac*« — sve to štampalo se u Budimu. Najznamenitije jest, što se T. Pavlović god. 1835 latio, da izdaje „*Srbski narodni list*“, a još prije god. 1834 ustanovio u Beogradu D. Davidović »*Srbske novine*“, uz koje izilažaše ‚*Zabavnik*‘ 1833—1836, zatim »*Dodatak*« i »*Podunavka*«; od god. 1835—1837 pojavi se u Crnoj gori na Cetinju „*Grlica*“, od g. 1839 u Beogradu »*Golubica*« (uredjivao ju M. Svetić) itd. Ovakova mnogobrojna radinost bila bi istom onda od prave koristi po književnost, da je zadahnuta jednim duhom sloge i zamjenite podpore, ali tim kriepostim nigdje ni traga. — Kada je Matica srbska, bivši od g. 1834—1837 i po imenu zabranjena, nastojanjem T. Pavlovića ne samo

[1]) Srb. Ljetop. č. 55. str. 172.

na nov život uzkrsnula, nego nadarena bogatimi prilozi veledušnih rodoljuba, naročito Save Tekelije[1]), svojimi sredstvi upravo **prvim** slovjenskim zavodom u Austriji postala, bijaše u njezinom organizmu ta znatna pogreška, što su se medju članove brojili većinom sami ljudi neknjiževni, a imala je biti i gradila se kao ‚**društvo učeno**‘, koje daje pravac književnosti. Toj se nevolji dosjetiše god. 1839, zaključiv da pozovu u društvo za članove takodjer nekoliko književnika, makar i neplaćali[2]) ništa. Koja je posljedica toga zaključka, vidi se liepo godine 1849, kadno **Platon Atanacković** na preporuku Matice srbske, da u dogovoru s nekoliko članova sastavi i odredi srbsku ortografiju, upita Vuka Štefanovića i — **Savu Tekeliju**, kako njih dvojica misle o ovoj stvari, a Sava Tekelija odgovori mu god. 1842 posve odriješito, da ako se Matica srbska neokani novotarija Vukovih, „**то азь и вса моа изостати будут ѿ Матице,**“[3]) a što se Atanacković bio izrazio, da će takodjer Šafařika i Kopitara za savjet upitati, odgovori starac vrlo karakteristički: **оным правда ученын людіє суть, но оным — не мы, им славенскін азык с' вѣроизповѣданіем вѣри нѣсть союженын, намже славенскін азык есть азык вѣри....** Dok je društvo Matice srbske u takovu stanju, nemože doista biti rieči ni o kakovu napredku u narodnom jeziku.

I zbilja najlošiji od svega bijaše posao maticin i ljetopisov oko **narodnoga jezika**. Pod neki tobožnji pravopisni konzervatizam zaklonjaše se, da istinu kažemo, **puko neznanje**: sve razprave, kojih ima prilično mnogo, vrte se oko jedine — **azbuke**, i kao da je sudbina tako dosudila, od samih predloženja i na široko razpredenih misli o književnosti nedodje se do ničesa! Dok je Vuk, držeći se čvrsto jednoga temelja, sve dalje te dalje gradio, i svakom godinom novih priloga prilagao, da bi se svestrano poznala narav, bogatstvo i sadanji život našega jezika: izmučiše si glavu njegovi nesljedbenici tim, da pronadju, što jih je takodjer Vuk opomenuo i naučio već god. 1818 u rječniku, kako bi ruskoslovjensku azbuku **izpravili i prilagodili** potrebam jezika srbskoga, ali da **ni pošto** neprimu Vukova jota!

Kolovodja maticin na tom putu bijaše pohvalno već sprieda spomenuti **Miloš Svetić**, drugim imenom **J. Hadžić**, urednik srbskoga ljetopisa nakon smrti prvoga utemeljitelja i urednika Magaraševića, od god. 1829 do 1832, poznat kao prevoditelj staroklasičkih (rimskih) pjesnika, osobito Horacija, od godine 1837 na duže vremena baveći se u raznih (zakonarskih) poslovih kneževine Srbske, a od godine 1864 urednik „Ogledala Srbskoga“. Čitajući on rado i s velikom željom sve, što se slovjenstva ticalo, osobito ako bi se protezalo na **jezik**, neimajući ipak sustavna znanja jezikoslovnoga, čini se da je nazorom svojim o književnosti, naime o jeziku, iz kojekakvih tudjih knjiga više naudio nego li koristio, da je misli svoje većma

---

[1]) Sr. Живот Саве Текелије — написао Др. Јован Суботић 1862. str. 70.
[2]) Sr. Ljetopis 1842, knj. 56, str. 141—142.
[3]) Писма Пл. Атанацковићу str. 12.

pomutio nego li razbistrio:[1]) svakako mu savkolik jezikoslovni posao veoma nesretno za rukom podje, niti počamši od „sitnica“ god. 1838 sve do „iskra“ god. 1864 igdje dokaza, koje da se škole, čijega li sustava drži. Po onom što pisa god. 1829 u Srb. Ljetopisu o „obražavanju srbski rěčij“, što sudjelova kod Matice, da se razpiše nagrada za najbolju srbsku gramatiku itd. očekivahu mnogi od njega, da će upravo sâm napisati obširnu gramatiku srbskoga jezika, koja, to se već znalo, nebi doista povladjivala pravopisnim načelom Vukovim, ali bi se u jednoj bitnoj stvari s njim sudarala, da prizna podpuno pravo narodnoga govora na jezik književni! Mjesto toga izadju god. 1838 „Ситнице єзыкословне“, gdje se dokazuje, kolika je sreća za književnost srbsku, „što do danas jošt podpune i u sistemi napisane gramatike Srblji neimaju ili pone što su uvereni, da takove nemaju“ a i za Hrvate (to će reći po njegovoj terminologiji za Srbe zapadne crkve) tvrdi to isto: „da nije O. Ardelio della Bella od g. 1728, Relkovića slavonske gramatike od 1767 i Lanošovića od 1778. Josipa Voltigje 1803 u sistemi bilo, težko bi se toliko pogrešaka u jeziku Srbalja zapadne crkve u njihove knjige uvuklo“ ; a najposlije veli da je i Brlić mnogu pogrešku izvadio iz Vukove gramatike.

Možete si misliti, da je ovakovo neslućeno umovanje Svetićevo mnogim za veliko čudo bilo,[2]) a napose dade povoda Vuku te napisa prvi „Одговор на ситнице језикословне“ u Beču 1839 — i tako se zametnu pravda izmedju njih dvojice, koja je trajala javno do godine 1846, a znamo, da je i poslije same smrti Vukove Hadžić ove godine iznovice potaknuo isti spor.[3]) Sasvim tim, što je ona pravda prekoračila umjerene granice sama jezikoslovnoga povoda, može se reći, da su nekoje razprave Vukove upravo cviet i uzor naše filologičke kritike. Ovdje bo ukaza se Vuku zgoda, kako nigdje, da dokaže svoju zrelost i razboritost, te da razvije temeljite misli o najvažnijih pitanjih naše književnosti i našega jezika, prema kojim se, govoreć u obće, načela Svetićeva nisu mogla nikako održati. — Umah na prvo dokazivanje Svetićevo o gramatikah, odgovara (str. 7. Odg. I.) kako valja: „Ako su gramatike

---

[1]) Ja to zaključujem iz njegovih vlastitih rieči (Утукъ III. 1846 str. 30—31): No kako sam s vremenom počeo se sa osnovima jezika voobšte upoznavati, na Šediusovom(!) izvoru napajavati, tudje jezike više i više učiti, o filologiji više misliti, i kojekakve knjige o tome, kao Herderove, Jenischa, Bernhardia itd. čitati···

[2]) I u Srb. ljetopisu ima odgovor od T. Pavlovića u knjizi 46, str. 92—101.

[3]) Kronologičkim redom idu njihove razprave ovako: Ситнице єзыкословне одъ J. Хаджића-Светића (god. 1838 napose i u Ljetopisu knj. 45, str. 83). — Одговор на ситнице језикословне Г. J. Хаџића=М. Светића (god. 1839 u Beču). — Утукъ или одговоръ на одговоръ на ситнице єзыкословне одъ М. Светића (g. 1839). — Вуков одговор на Утук Г. М. Светића (g. 1843 u Beču). — Утукъ II. или одговоръ на Вуковъ одговоръ·· (g. 1844 u Beogradu). — Вука Стеф. Караџића и Саве Текелије писма Пл. Атанацковићу (g. 1845 u Beču). — Утукъ III. єзыкословный — о єзыку и правопису србскомъ. (U N. Sadu 1846). — I kao odgovor nanj: Рат за српски језик и правопис од Ђ. Даничића. U Budimu 1847.

krive, što se toliko pogrješaka uvuklo u knjige, to bi valjalo, da su knjige Srbalja istočne crkve, koji gramatike još nemaju, ili „pone“ koji su uvjereni, da je nemaju, bez pogrješaka u jeziku; a vidimo, da to ne samo što nije istina, nego bi se gotovo moglo dokazati, da u ovieh pogrješaka ima više, nego u onieh«; — a to mu bijaše veoma lako i dokazati iz samih spisa svojega protivnika, koji se, jednako s većinom tadanjih književnika, nije u pisanju tvrdo držao niti jednoga pravila, navlastito kod ѣ nije njim bilo niti do istočnoga narječja niti do južnoga niti do zapadanjega, nego su bez reda miešali sve troje, Ja pak mislim, da izmedju mnogih zasluga Vukovih doista niti je posljednja niti najmanja, što se upravo na taj važni predmet o narječnih razlikah našega jezika opet i opet povraćao, pripoviedajuć čas na kraće čas na duže, koje su razlike i gdje se u narodu čuju, iduć sâm napried primjerom narječja južnoga. O tom, kako se u nas izgovara starobugarsko ѣ, pisa u Rječniku (od god. 1818) str. XVI—XVIII, u prvoj knjizi narodnih pjesama (od god. 1824) str. XXXV—XXXVII, u odgovoru I. na sitnice (od god. 1839) str. 13—17; u pismu Pl. Atanackoviću (od g. 1845) str. 19--21, u Narodnih novinah god. 1850 broj 76—77 itd. Ali koje bi narječje valjalo odabrati za knjigu, o tom nekaza Vuk za dugo vremena ništa; nego u rječniku 1818 str. XVII čitamo: „Meni se ni jedne ovo narječje nečini ljepše ni milije od drugoga, nego su mi sva tri jednaka; a ovu sam knjigu zato pisao ercegovačkim: a) što se tako govori ondje, dje sam se ja rodio i tako sam najprije od majke i od oca naučio govoriti; a b) da vide Sriemci i Bačvani i Banaćani, kako njihova braća i po onim zemljama govore«. Isto tako god. 1839 prekida razgovor o tom riečmi: „no to ćemo ostaviti za drugi put i za mjesto priličnije«; istom god. 1845 kaza nešto izvjestnije, kako bi on mislio (Pisma Pl. At. 19): I prije sam ja govorio, da nemrzim ni na jedno narječje našega jezika, samo mislim, da ih netreba miešati i pišući rieči ni po kome graditi još nekako novo, kojega u narodu nema nikako. A kad bismo se dogovarali, koje bi narječje bilo najpriličnije da ga u pisanju knjiga svi primimo, ja bih rekao ovo južno: ono od zapada u Sriemu dopire do Vukovara i uz Dunavo do Budima, a od juga u Srbiji gotovo do Biograda i osim toga glavnoga uzroka mogu se još spomenuti i ovi: 1. da su gotovo sve naše narodne pjesme u njemu postale; 2. da se ni u jednome drugom narječju gdjekoje rieči različnoga značenja slovima nemogu razlikovati, kao n. pr. sjedim i siedim, zapjevati i zapievati itd.; 3. ono je najbliže i slavenskomu narječju, od kojega mnogi viču da se netreba udaljivati; 4. ovo je narječje i u Dubrovačkijeh spisatelja i tako se samo črez njega možemo ujediniti s našom braćom rimskoga zakona, koja s radošću nama ruke pružaju: mi svi valja da se trudimo, dotle da dotjeramo, da nam jezik u knjigama bude tako jednak, da se svaka knjiga može od slova do slova preštampati od lat. slova slavenskima a od slavenskieh latinskima, pak ćemo onda (i samo onda) biti jedan narod i imati jednu književnost... Sravni jošte u „Pismih“ str. 93, i što sam ja kazao u Književniku str. 342

ali u svietu ima mnogo pojava, kojim nesmiješ za razloge pitati, jer su odviše plitki: takvo je još i dan danas postupanje većine srbskih književnika, koji se drže ekavštine. —

Druga nevolja, koju je Vuk imao sa svojimi protivnici, bijahu izrazi crkveni izopačena oblika po naravi i glasovnih zahtjevih jezika ruskoga, od priliki onako, kako nadjosmo u Dositeja. Ništa toli naravno, no da je Vuk i tomu prigovarao, dà prigovarao bez prestanka, svakom prigodom, mirno ali odvažno, nepsujući već razlažući, kako jedno valja a drugo nevalja. Ovako se je morao pravdati za množinu pojedinih rieči, što jih krivo upotrebljavanje već izopačilo, kano ti: čast mjesto čest i naopako (Vuk. Pisma 4), knez m. knjaz (Odgov. na Laži i Opad. 15—16), načelnik m. načalnik (na ist. m. 17—18) itd. Pune su nauka njegove razpravice „чишћење и поправљање српскога језика“ str. 30—47 i „Критика у језику“ 47 do 54, (u ‚Pismih‘). Obćenito govori on o tom vrlo liepo god. 1845 ovako: Nije li sad već došlo to srećno vrieme za našu književnost, da se prestane jezik naš kvariti i da se počme popravljati ono, što je do sad izkvareno? — Kad bismo se mi sad uputili u napredak, onda bismo se za prošavše lumaranje mogli tješiti i tiem, što su i Rusi išli od prilike oniem putem, samo što su oni i u ovome bili od nas srećniji i pametniji. — Oni su iz početka pisali gotovo više slavenski nego ruski, no poslije su se sve približavali i sad se jednako približavaju k narodnome jeziku; za to mi bolje razumijemo Lomonosova i Državina, nego Krilova i Puškina. A i to je ovdje vriedno spomenuti, da je Rusima mnogo lakše uzimati slavenske rieči nego nama; jer su oni slavenski jezik najprije popravili prema svome narodnome: da je carstvo Dušanovo ostalo, pa da su naši stari samo onoliko slavenski jezik posrbili, koliko su ga Rusi porusili, i nama bi sto puta bilo lakše uzimati slavenske rieči, i mnoge se nebi poznale u srbskome jeziku. N. pr. kako su Rusi načinili od отьць: отецъ i od отьчьство: отечество, tako bi naši stari načinili отаць, отачаство,[1]) itd. Kogod nepoznaje ovieh razlika izmedju staroga i današnjega slavenskoga jezika i izmedju srbskoga i obadva ova, onaj nemože biti dobar učitelj ni u slavenskome ni u srbskome jeziku“..

Sravnite si tomu krasni „završetak“ u Pism. 81—95, gdje se i primjeri razjašnjuje, što je srbski, što li slavenski itd.

Što mogu tomu, pomislit će si tkogod, prigovoriti, svi neistomišljenici Vukovi na usta svoga vodje M. Svetića? Liepo im reče Vuk: ja nemislim da znam sve tako, da se bolje znati nemože i da nemogu pogriešiti; samo mislim, da u glavnoj stvari imam pravo, a u sitnicama može biti da će se i ovdje u mene naći pogrješaka. U današnjemu stanju naše književnosti niko se nemože sačuvati od pogrješaka i takove valja svakome rado opraštati, samo kad se o glavnoj stvari misli, kao što treba i kad nije više

[1]) Nauka je toliko napredovala, te se sada zna, da je zbilja onako i pisano, kamo li izgovarano. Taj dokaz riešila je kasnija Vukova razprava Примјери.

pogriešeno nego pogodjeno. S ljudma, koji bi se u glavnoj stvari sa mnom slagali, ja bih se u mnogiem sitnicama s velikom radošću dogovarao, i pišuči ovu knjižicu (Pisma) mislio sam na mnogo mjesta, kako bi to bilo dobro". I zbilja dodje do odgovora, premda ne u toli plemenitom smislu, kako si je Vuk želio, i možebiti očekivao. Načela nevukovaca razvijena su u ,Utoku III.', koji radi o »єзыку и правопису србскомъ" a izadje kao odgovor na Vukova »Писма" g. 1846. U tom je odgovoru, kao u obće, najglavnija pogreška, što se tvrdilo, da izmedju Vuka i njegovih protivnika neima drugačije van pravopisne razlike. Tako se čita na str. 11. ' Ова се разлика свести може на две главне точке: 1. Г. Вукъ[1]) и нѣгови послѣдователи дрaже и исповѣдаю и нѣки и по томе раде, да у писаню єзыка србскога нетреба наблюдавати етимологію и коренитость рѣчій србски, но само да треба пазити на изговоръ и гласъ или звукъ слова',.. я пакъ, кой къ другой страни принадлежимъ, са овим основомъ правописа никако се несоглашавамъ и држимъ и исповѣдамъ оно што самь выше пута' о томе писао и говорио да itd. 2. Г. Вукъ са нѣговимъ послѣдователима држи и исповѣда, да у смотренію самогласница' правопись нити по начину и основу славенскога єзыка, нити иначе наблюдавати треба, ко сматра свакій звукъ као чистъ и да таковый безъ свакога призрѣнія на зачетакъ, изворъ или подобность коренитости истога звука свуда са єдныимъ истымъ простымъ словомъ написати валя.. (To će reći, 'razumljivije govoreć, da niti Vuk niti tko mu drago živ na svietu znade, čemu nam u našem jeziku uz prosto i (и) još: ы, ый, ій).. Ovoj dakle teoriji pravopisnoj, koju u točki drugoj nemože niti dokučiti onaj čovjek, koji i malo pozna historički razvoj našega jezika (sr. Književ. 336 ss.) a u točki prvoj i sâm Vuk manje važnosti nahodi,[2]) dosudjuje se glavno značenje u prepornom pitanju, a samo kao mimogredce spominje se ono, što je zbilja glavna razlika izmedju jezika Vukova i kakovim je pisan Утукъ III. Ovdje se veli: Што се пакъ тиче употребляваня оны рѣчій, коє се за особыте мысли, понятія или предмете у србскомъ народномъ єзыку неналазе, у томе натежу и помажу се и єдни и други како болѣ знаду. Тако н. пр. єдни у таковомъ случаю употребе славенску рѣчь, у колико є могуће посрбити є, и ньомъ се помажу, други безобзирце кую нове рѣчи, и у томе найвыше мотре, да по изгледу и слоговима слажу се са србскимъ рѣчма, чувајући се текъ и избѣгавајући да само неналиче на славенске и немыслећи о томе, да оне природи и духу србскога єзыка одговарају. Ми н. пр. потребуємо да означимо „das Entzücken" па неналазимо рѣчи у срб-

[1]) Čitatelji neka mi oproste nedosljednosti, što sam Vukove rieči latinicom preštampavao, a sad ovdje toga nečinim, jer nemogu. Znam, da će se mnogi naći, koji drže i to svojstvo za prednost staroga pravopisa.

[2]) To dokazuju rieči Vukove, kadno str. 28 (Pisma) veli, da su prema „jeziku uopćeno", pitanja „kako ćemo rieči pisati, po kome narječju — sitnice"; zatim str. 8. piše Vuk Atanackoviću: „za ъ, ы і ь kao i za pretvaranje i izostavljanje slova (n. p. hoće li se pisati zadužbina ili zadušbina, гвожђе ili гвозђе itd.) činite, kako vam drago..

скомъ езыку, па нашавши у славенскомъ восторгъ исту тако употребимо, а другима то звони славенски, па зато или кую рѣчь нову, или од славенске прекрое текъ да е по слоговима наликъ на србску; и тако я (Svetić) бы могао именовати отличногъ нашегъ едногъ списателя, кои е у томъ случаю одъ восхищенія начинiо ус'иħенѣ, претворивши механически **вос** у **ус**, **хи** у **и**, **щє** у **ħе**, и **нiє** у **нѣ**; и у овоме се нарочито отликую браħа наша западне цркве... Ja sam ove rieči zato podpuno naveo, što se mogu kao program uzeti, po kojem se gradio bio (a dielomice i sada još gradi) slog i jezik onih s Vukom u pravdi stojećih književnika: a svatko mislim da vidi već iz ovih nekoliko redaka, kada jih uzporedi jeziku Vukovu, da razlika nije samo pravopisna (іотовско безкоренство), nego mnogo veća i važnija.

Osim Svetića i Matice srbske nadje Vuk i na drugoj strani velika odpora, gdje bi mu se čovjek manje nadao bio, t. j. u društvu srbske slovesnosti. Već g. 1840. dogovarahu se profesori kragujevačkoga liceja, o družtvu, kojega bi zadaća bila, da radi oko obrazovanja i uljudjivanja narodnoga jezika i razširivanja nauke; nu istom god. 1841, kada se praviteljstvo i licej premjesti iz Kragujevca u Biograd, nastaviše viećanja naročito A. Nikolić i J. Popović, i uspješe donle, da se skoro zatim pod pokroviteljstvom samoga kneza sastavilo ‚društvo srbske slovesnosti'. Djelovanje ovoga družtva bijaše iz početka takovo, da si pojedini članovi porazdiele izmedju sebe zadaće, koje će izraditi i u družtvu pročitati, a osobito još da razvide pojedina književna djela. Kada se družtvo ovo, koje bješe skoro zapelo, godine 1844 obnovi i redovitije za posao prionu, upotriebi god. 1845. zgodu Vuk, da sâm glavom prisutan, kaže, što misli. kako bi valjalo raditi na pravu korist narodnoga jezika. Pismo, što ga pisa popečitelju Jankoviću i govor držan u jednoj sjednici, mogu se čitati u ‚Pismih' 14—30. Njegov predlog „da bi društvo srbske slovesnosti najbolje učinilo za sad, kad bi se potrudilo, da bi književnici naši poznali i naučili svoj narodni jezik i to kako u riečima tako i u mislima" znače ono isto, što je već prije toliko puti govorio i branio, da valja „jezik očistiti od svega tudjega, utvrditi njegova pravila" itd., nu kad se ovako čitavomu društvu istina kaže, da srbski još nezna, to je odviše krupno i nemilice kazano, i Vukov predlog — propade; društvo srbske slovesnosti podje svojim putem a Vuk takodjer svojim.

Ovako se sve to veći jaz prolamao izmedju Vuka i njegovih književnih protivnika, dok nam sreća nedade nekoliko bistromunih posredovatelja, koji videći Vukov liep napredak, njegovo razmišljeno držanje, i da ga strasti nisu toliko obsjenile, te bi svoj posao za bezpogrešan držao, stadoše u samoj Matici glasom pravedna priznanja govoriti o književnih zaslugah Vukovih.

Medju ovakovimi posrednici zaslužuje prvo mjesto dor. J. Subbotić, koji preuzevši nakon Pavlovića g. 1842 uredjivanje Ljetopisa, podiže ga u nekoliko godina do onakve valjanosti, kakovom se nemože podičiti ni prije ni poslije: toli u izvornih koli u prevedenih člancih vidi se sada dobar izbor prema tendencijam i cilju časopisa, u pitanjih prepornih vlada veća umjerenost

i razboritost, dà sâm urednik unapriedi porazumljenje nekolikimi razpravami, koje su, makar i proti Vuku dokazivale, opet sasvim drugim duhom pisane, nego li „Sitnice“ i ‚Utuci‘, te su rekao bih, most gradile, preko kojega će se što lakše prieći s jedne strane na drugu, kano ti Subbotićevi članci: nešto o nekim našim pismenima 1838. č. 3. O srbskoj Azbuci 1839. č. 4., o pismenu ы (dokaza, da je suvišno) 1842. 1., Aforizmi jezikoslovni 1843. 2. itd. U njegovu sastavku „нѣке черте изъ повѣстнице Србскогъ кньижевства“ (Ljetopis 1846-1847 č. 75. 76.) čita se pravedan sud o djelovanju Vukovu, kako ga je jedva od prije u Ljetopisa naći: „Vuk ima jošt jednu zaslugu o srbskom knjižestvu piše Subotić, a ta se sastoji u pravopisu, kojim se on, najpostojaniji u tome od sviju srbskih spisatelja, neprestano od 30. godina služi, koja kako u prostoti, tako u cielishodnosti ravnu sebi traži, koju bi trebalo svi srbski spisatelji oberučke da prigrle, i koju će sigurno prije ili poslije svi primiti morati, ako neće gore kod boljega da izberu. Iz početka je Vuk u jeziku pretjerivao, i pod narodni jezik, sve što je pučko uzimao; no ovo je s jedne strane naravno bilo, jer koja reforma u početku nije na protivnu stranu preko granice prešla; s druge strane pak bilo je i nuždno, jer ako se htjelo dobiti nešto, moralo se iskati sve. Služilo je pak to na dobro još i u tom, što se tim taki jasno doznalo, šta netreba, dakle i šta treba. I on sam već je odavno na uže šestar svoj povukao, s druge pak strane zemljište narodnog jezika razširio. Sad mu nije Hercegovina srbski Pariz, nego mu je Hercegovina svuda, kud se srbski govori, t. j. sve zemlje, u kojima Srblji žive i srbski govore, jednako mu se vriedne čine, da se na njih „vnimanie“ obrati. Kroz Vukovo djelanje postalo je srbsko knjižestvo i drugom slavenskom svietu živećim. U smotrenju jezika imao je Vuk najveći upliv na srbske spisatelje, koje directe koje indirecte t. j. koje što su po njemu išli, koje protiv njega“ . . . —

Ovomu napredku, koji Subotić spominje, o kojem se je i čitatelj ponešto već mogao osvjedočiti iz često navodjenih rieči samoga Vuka, nešto su uzrok razprave i prepirke, što ih je vodio javno i skromno pismeno i ustmeno sa svimi književnici srbskoga i hrvatskoga naroda,[1]) nešto njegovo opetovano putovanje i obilaženje po narodu (najznamenitiji je put u Crnu Goru god. 1834—1836), a najviše vlastiti književni râd

Ako ga je razprava i pravda, što bi je o kojem pravilu ili rieči narodnoga jezika zametnuo, kadšto na pogrešku opomenula ili u sumnju dovela; ako je u narodu mnogu rieč ili oblik čuo i zabilježio, koji mu od prije nebijaše poznat: ipak si najviše pitanja potaknu sâm vlastitim naukom i razmišljanjem, kad uzhtjede ili da što napiše, a posumnja, kako bi, ili mu se koji nanadani slučaj uzprotivi dosadanjim pravilom, ili da uzporedjivanjem primjera udje u trag pogreški.

A da se je mogao svaki ovaj slučaj i više puti dogoditi, dokazuje nam već sam dugački red njegovih djela, koja ću ovdje napomenuti:

---

[1]) Sravni još u Kolu IV. 69 „Prijateljski dopisi o pravopisu“ i В. С. К. посланица Анту Кузманићу u Slav. Bibtek I. str. 90.

Osim napomenutih razprava, medji godinami 1839—1846, zarediše njegova ostala, veća i znamenita, djela od godine do godine ovako. Godine 1836 izadju na Cetinju »Poslovice«, godine 1841 novoga bečkoga izdanja Narodnih pjesama knjiga prva; godine 1845 knjiga druga, god. 1846 knjiga treća, god. 1847 Novi zavjet; godine 1849 Kovčežić i novo izdanje ‚Narodnih poslovica‘; godine 1852 drugo umnoženo izdanje „Srpskoga rječnika“; godine 1853: Narodne pripovijetke, god. 1857: Primjeri srbsko-slavenskoga jezika, godine 1860: pravitelstvujući sovjet, godine 1862 Narodnih pjesama, knjiga četvrta. Osim toga ima u Miklošićevoj „Slavische Bibliothek“ I. od godine 1850 liepo protumačena rieč kmet; Slav. bibl. II. od god. 1854 ima kratka razprava pod naslovom: Vuka Stefanovića Karadžića pismo Steriji Popoviću o srpskoj prozodiji st. 232 i više drugih pomanjih stvari po raznih časopisih i novinah.

To su plodovi, i doista obili plodovi, zrele dobe Vukove; sve do godine 74 svoga vjekovanja, dok ga višnji otac uze iz sredine naše i k sebi pozva, bijaše neumorno radin na korist našega naroda; a ja ću iz tih plodova da sakupim kitu cvieća, u koju će upletene biti njegove glavne misli o našem jeziku i književnosti.

1. Vuk je imao nekoliko krat prilike i povoda, da svoje pravopisno načelo „piši kako se govori“ ponešto preinači te izpravi.

Najvažnija promjena tiče se glasa h (x). Dok on nije po zapadnih krajevih putovao, nije ga u izgovoru nigdje čuo, dakle niti nigdje pisao (ovako mu neima traga niti u ‚pismenici‘ niti u ‚pjesnaricah‘ već se čita n. p. na str. 21 ‚pjesnarice I.‘: осим љубовни и њежни песана; овакови песана я би могао и више овде додати; itd. Kasnije razmišljajući o svem nije niti na h (x) zaboravio; u serb. Novinah god. 1818 str. 398 odgovara nekomu g. ц te veli, da je i on nekada bio za h, ali da sada više nije; a tomu će biti uzrok, što je i Mušickoga pitao, kako misli o tom slovu, a Mušicki mu god. 1817 odgovorio (preštampano u Ljetopisu 1838 4 knj. 45 str. 65—83) dugačkom razpravom, koja mnogo umuje o Evrejcih, Grcih i Latinih, ali napokon, što mi je od Mušickoga veliko čudo, zaključuje ovako: Вы слѣдите, у књизи народной, нѣговой вольи. Ніє ни онъ самовольнъ. Воля є нѣгова прометати се по вольи народа. Воля є народа (на вкусу и благогласію основана) законъ Лексікографу. Нек' вичу педанти колико им' драго . . . Ови премноги хѣрови чисто заглушавају музическо благогласіє єзыка. Безъ ньи ясніє и пріятніє звони єзыкъ на подобиє фортепіану кад' се отвори. Безъ нњи на толико нам' се мести окончавају речи самогласныма писмены! Тымъ превосходи Италіянскій єзыкъ све проче. Тымъ се србскій єзыкъ италіанском' приближава паче прочи. Što mogaše na taj odgovor sliediti, nego da Vuk niti kasnije nije primio h (x) u svoje knjige: ovako je štampan rječnik g. 1818, gdje na str. XXXV. veli, da x srbski jezik neima; a u azbučnom redu neima pod x nijedne rieči. Tako su sve

njegove knjige do god. 1836, dok neizda na Cetinju „Narodne srbske Poslovice“, gdje je prviput povraćen *h* onamo, kamo mu je po etimologiji mjesta: ondje je takodjer točno kazano, gdje se *h* i kako se izgovara[1]): „koliko sam ja do sad naroda našeg vidjeo, mogu kazati da se danas u Dubrovniku pravi glas ovoga slova najbolje izgovara... Crnogorci pravi glas slova h izgovaraju na kraju u rod. mn. kod sviju suštest. imena... U Dubrovniku ovoga običaja nema.“ To je jezgra njegova povoda, da primi *h*, i to isto pripovieda se u prvoj knjizi Narodnih pjesma od g. 1841 u predgovoru: „gdje sam ga naštampao, naštampao sam ga samo, gdje bi se po etimologiji moralo izgovarati, kao u njemačkom *h*.“ Od toga vremena u napredak pisao je zbilja Vuk *h* ne samo u gen. mn. pridavnih imena, već i u druge rieči, kamo valja; n. pr. u novom izdanju rječnika (od god. 1852) dolaze pod *h* rieči: *hvatati, hvaliti, hitar, hljeb, hrana* itd, a u prvom su izdanju pod raznimi slovi: vatati, valiti (!!), itar, ljeb, rana.

Nadriučenost protivnička rugala bi se dakako Vuku, što popušta, na se pak nije gledala, da i ona izpravi, što nevalja (Утукъ III. 26); čudne li ironije, Vukov „bezkoreni jotovski“ pravopis piše po etimologiji, a prvaci „korenoga, bezjotovskog pravopisanja“ pišu n. pr. ovako: къ распространяваню и утврђиваню оваковы єдностранны мыслій о србскомъ кньижеству[2]) itd.

I povrh toga slučaja s *h* ima više primjera o pretvaranju suglasnih slova, gdje se Vuk kasnije povratio na uže granice, kano ti n. pr. da nepiše ljucki već ljudski, ne ljuctvo već ljudstvo, da piše vojvodski, vojvodstvo itd., a prema tomu valjalo je dakako, da se piše: robski, srbski itd. i tako će se tko bi Vukov započeti posao dalje tjerao, napokon na ono od prilike doći, što sam ja kazao u Književniku str. 176.

2. Jednako je Vuk izpravljao i usavršivao naglas rieči, dà i same znakove u drugom je izdanju rječnika ponešto preinačio. u ‚pismenici‘ str. 11 stavlja po Luki Milovanovu četiri naglasa, ovako: ´, ˆ, `, ͡; to isto čita se u gramatici uz rječnik 1818. Ovdje vidimo, da još neima razlike medju ` i ˵, premda je u rječniku tu pogrešku već sâm osjetio, te naročito spominje

---

[1]) Gledaj Književnik str. 287.

[2]) I ovdje moram na svoju žalost izpoviediti, da mi se čini, kao da je poslije smrti Vukove nerazum jače i smjelije glavu digao, i da mu više slabih ali nevinih ljudi žrtvom pada, nego li za života vriednoga starine i književnoga mentora Vuka. Ja ću samo jedan primjer napomenuti: u našega izvrstnoga pjesnika J. Jovanovića mnogo je razložitije pisan god. 1861 ‚Istočni biser‘ nego li g. 1864 ‚Djulići.‘ On piše sada: „*tio, noći, moje sunce spava*“ str. 40, ali: „*al mi cveće tihano progudi*“ str. 38, „*al šta zborim, kud zaidjo*“ str. 32, „*od sami očiju, od sami prsiju*“ str. 25, „*idi, idi, ja mu reko*“ str. 20, *puna jata zlatni želja, te i' zlatiš, te i' vratiš*“ str. 16, „*na dikini vrati*“ str. 14, „*poljubci će živet' u djulići naši*“ str. 59. Ako čovjek više puta žali, što je valjana knjiga samo lošije štampana, koliko mu neće istom žao biti, kada nadje toli krasno cvieće, kano su ‚Djulići‘, natrunjeno trunci, koji oči bodu.

(str. XXXVI), da će za veću oštrinu glasa uzeti udvojeni znak ̏; ali se to u rječniku ne nalazi svagdje, gdje bi trebalo, sr. vjèra (m. vjȅra) bràt (m. brȁt) djèd (m. djȅd) itd. U drugom izdanju rječnika sve je to izpravljeno, kako valja. Nu za to je izostavljen znak ˆ, koji prije dolažaše uz ^, a čini se, da ga je Vuk uzimao za onake otegnute slovke, gdje je sliedeća slovka takodjer duga, dakle samo u gen. množine. U gramatici n. pr. naglasuje ovako: žêna, knîga, mûka, ali u drugom rječniku, kako valja: žénâ; knjîgâ, mûkâ. Još u ‚zavjetu' ime gdješto onaj stari znak: n. pr. od djêla 490, naraštâja 508, andjêla 510, od jêla 529 itd.

3. Vojujuć proti „slavenskomu" jeziku, kako smo sprieda čuli, nalazio bi Vuk i u svojem pisanju mnogih pogrešnih ostanaka, kojim je kasnije sve to pomnije izbjegovao, čim je bolje proučio razlike izmedju jednoga i drugoga jezika. N. p. za rječnik od god. 1818 kaže se na naslovu: ‚истолкован', god. 1852: ‚истумачен'; prije pisao bi on: opšte, opština, sveštenik itd., kasnije nikako dugačije, van opći (obći), općina (obćina), svećenik sr. str. 56 (a tko bi sravnjivao obština i sveštenik sa oprošten i pušten ili peć sa prišt, kao n. p. u Утуку III. str. 50—51, dokazao bi, da tago posla nerazumije); mjesto člen izpravio je sam, da valja pisati član (sr. Pisma 23) itd. Osobito bi s početka često zapeo koju proti zakonom našega jezika tvorenu rieč na *estvo* ili *eski* n. p. u pjesnarici I. str. 12 otečestvo, u Danici 1827 str. 27 romantičesko itd. ali je i to izriekom izpravljeno u Pism. na str. 48—50; ovako je sam na str. 21 u Pism. protumačio, zašto je bolje: književnost, nego li: knjižestvo, i što znaći jedno, što li bi drugo. Napokon je pogreška nedosljednosti ostala u mnogih riečih srednj. spola na ije, koju je takodjer sâm osjetio.

S druge strane opet pobojao bi se Vuk kadšto oblika pravo narodnoga, misleći da je ‚slavenski', tako n. p. naprije pisa uviek: mlogo i sve što je odatle izvedeno s a *l*, ali kasnije izpravi kako valja u: mnogo i to isto valja za rieč sumlja i sumnja itd. (sr. Daničićev Rat za srb. jezik 43.)

4. Ako je Vuk protivan bio jeziku „slavenskomu", da se smieša s narodnim, rugajući se već u rječniku god. 1818, da „nikakovim jezikom na ovome svietu nije tako lasno pisati, kao ovim: što ne znaš srbski, metni slavenski, što neznaš slavenski, metni srbski, a što neznaš ni srbski ni slavenski, metni kako ti drago" — to valja uzeti na um, da je svaki početak veoma težak, i kad bi on izrekao ili makar samo dozvolio načelo, da se mogu takodjer „slavenske" rieči upotrebljivati, težko da bi u svom nastojanju oko pravilnosti i čistoće našega jezika toliko opravio bio, jer bi svatko i bez nužde prigrlio njegovu u načelu izrečenu sloboštinu, tim prije kadno on sâm priznaje, da „je danas teško i preteško pisati čisto srbski, i da je stoputa lakše pisati po svojoj volji kakogod, nego li narodni jezik učiti i njegoviem se pravilima i svojstvima pokoravati; ali valja pomisliti, koje je od ovoga dvoga pametnije i za narod bolje" (str. 17). Ovdje mi valja ipak protumačiti, da su se Vukovi protivnici ponajviše zato toliko borili za „slavenštinu", što su držali, da je to stari srbski jezik, i da se izmedju slavenskoga i pravoga srbskoga nemogu

nikakve granice povući:[1]) na to jim kaza Vuk i dokaza (u Pismih str. 82), da ima i razlika i granica, i „da oni, koji to odriču, naznadu, što govore“ a „kad ima taka razlika i granica izmedju slavenskoga i srbskoga jezika onda, po pravdi i razumu niti se možemo mi u pisanju knjiga k slavenskome jeziku približavati ni od njega udaljavati; jer se to nijedno nemože činiti bez kvarenja i štete našega narodnog, a i slavenskog jezika. Štogod mi više ovu razliku i granicu izmedju slavenskoga i srbskog jezika uščuvamo, to će biti bolje za obadva ova jezika; dokle je god nepriznamo i nestanemo čuvati, dotle nećemo upravo moći znati ni srbski ni slavenski. Nepriznavanje i nečuvanje ove razlike i granice najveći je uzrok, što se učeni ljudi ostalieh slavenskieh naroda podsmievaju slavenskome jeziku sviju našieh spisatelja pitajući, „kakav je to jezik.“ — Ako ove rieči nisu jasne i razgovietne, onda nije ništa na svietu; a tko je pravedan, priznat će, da u njih neima niti neprijateljstva niti preziranja naspram crkvene slovjenštine, nego samo pravedno načelo — svakomu svoje. Dapače Vuk ide i dalje, te priznaje, da se savım bez slavenskih rieči niti nemože biti, „ja nevelim, da mi u pisanju knjiga možemo sasvim biti bez slavenskih i bez novieh rieči, nego bih rad, da se rieči take ne uzimaju i

---

[1]) Nemojte se tomu ništa čuditi; tà još god. 1864 tvrdi „Ogledalo Srbsko“ str. 53, da je ostromirovo evangjelije — starosrbskim jezikom pisano t. j. iz one dobe: „докъ іошть съ єдне стране на писму ние быо измѣшанъ са стихиіомь русскомь, а съ друге стране у животу и говору ние се измѣшао са стихиіомь югославенскомь . . . U nas na kralj. Zagrebačkoj višoj gimnaziji dobio bi onaj učenik, koji bi tako odgovorio, svakako — loši red. Ali je to dakako po drugoj jezikoslovnoj teoriji, po teoriji, koja kao „искра єзыкословна“ u Ogledalu str. 29, ovako sjaje: „Obično učeni ljudi jedne jezike drže za izvorne, prvobitne, a druge za smiešane i smješom postavše. Kad čovek dobro u jezike nama poznate zagledi, zaista ni jednog nevidi izvornoga: svi su smiešani (sic!!); koji se za izvorne drže, samo su prividno takovi, što je njihova smješa podalje udaljena od našega pogleda. Kako god što je očevidno, kako je vlaški jezik iz dvie stihije postao, rimske ili latinske i slavenske, tako da se razaznati mogu, kako se je francuzki, španski, engleski takodjer iz dvie tri stihije sastavio; tako je isto sudeći po istim osnovima, i grčki, latinski, njemački i slavenski iz više stihija sastavljen; a tako je i sam sanskritski; samo je njihovo obrazovanje, smješavanje i razvijanje daleko udaljeno od pogleda našega, te se tako lako smješa razaznati nemože.“ — Bojim se, da će ova iskra sasvim potamnjeti, kada joj uzporedite što Max Müller uči (Vorlesung über die Wissenschaft der Sprache) str. 65—66: „Jezici nemiešaju se nikada . . . U engleskom rječniku može doduše jezikoizpitatelj vlastitim pokusom razabrati celtskih, normanskih, grčkih i latinskih sastavina, ali u organički sustav engleskoga jezika nedopre niti jedina kapljica tudje krvi. Gramatika, krv i duša jezika, jošte je u engleskom, kako se na britskih otocih govori, tako čista i nepomiešana, kano onda, dok su istim jezikom na obalah germanskoga mora govorili Angli, Saksi, Jüti.“ Neima dakle upravo nikakova smisla kada tko govori o jeziku, koji bi se bio pomiešao sa stihijom ruskom, pak zatim sa stihijom jugoslavenskom! to su prazne i jevtine rieči, koje neznače — ništa.

ne izmišljaju bez nevolje (str. 17); isto tako priznaje važnost slovjenštine za znastvenu nauku narodnoga jezika, samo se treba tom naukom razborito poslužiti: valja znati, koji razmjer postoji izmedju „slavenskoga" i narodnoga jezika, te da je, stari slavenski jezik posve različit od novoga. „Jezikoizpitatelj mora znati i stari i novi slavenski jezik, a osobito svoj narodni. Ako svoga narodnog jezika on upravo nezna, slavenski će ga prije navesti na pogrješke, nego će mu pomoći, makar ga kako znao; jer se srbska gramatika nemože pisati po slavenskom jeziku, nego se mogu samo pravila jednoga jezika isporediti s pravilima drugoga, osobito da se čovjek na gdjekojiem mjestima uvjeri, šta je pravilnije . . .

5. Ovako je Vuk u svojoj zreloj dobi o ‚slavenštini' mislio, ovako je i radio: eno nam dokaza u prievodu sv. pisma: „Нови Завјет господа нашега Исуса Христа 1847", gdje u predgovoru daje točan račun o svih riečih, kojih misli da nije slušao u narodu a opet jih primio u prievod u svoju knjigu; medju njimi ima po njegovu razlikovanju i ‚slavenskih' i ‚načinjenih', za koje želi, da bi se pomiešale medju naše narodne rieči. Na one ‚slavenske' i ‚načinjene' rieči dobro su mu drugi primietili (n. p. u Glasniku dr. srb. slov. dr. Steić), da s jedne strane ima i preko ondje izbrojenih jošte nekih izraza, koji se riedko ili nikada nečuju u narodu, s druge strane pak da su jamačno mnoge rieči već odavna i u narodu i u knjigah, za koje on misli, da bi jih istom prvi učinio bio. Nije velike muke dokazati, da je to zbilja istina: evo samo nekoliko primjera iz onih rieči, kojih „nije čuo Vuk, nego sam načinio": karač (mikalja), rugač (stulli), sijač (mik.), izbranik (mik. st.), osvetnik (st. palmotić), vrtar (habdelić), vratarica (mik.), neznabožac (stulli), djevojaštvo (habd.), smjernost (stulli) svetost (vrančić), izbavljenje, izvršenje, očišćenje, poznanje, pokajanje, pomirenje itd. (mik. stulli). Dapače nekoje rieči bio bi Vuk u ljepšem obliku našao, nego li su njegove „načinjene", kano ti: gudac (u vraničića i stullia) ljepše nego gudač, slušalac (mik.) ljepše od slušač, šaptavac (st.) ljepše od šaptač itd. Isto tako od „slavenskih" rieči udomaćile su se mnoge već davno prije Vuka: spasitelj ima u vranč. mik. habd. st., proročica, jedinost, jedinstvo, bližnji, duhovni itd. sve su same takve rieči, koje hrvatski narod i knjiga dobro poznaje. Kako ćemo si dakle protumačiti Vukov strah od ovakih rieči? Ne doista, kao strah od rieči, nego kao strah od one protivnosti, u koju dolazi ovdje prviput sámo njegovo postupanje s njegovimi načeli. Jer ako se i smije punim pravom kazati, da je jedan čovjek Vuk više dobra uradio za naš jezik nego čitava društva, opet mu nedotječe niti vremena niti snage, da bi proučio život jezika ne samo kako je sada u ustiju naroda, nego takodjer, kako bijaše u prošlosti, iz bogate književnosti hrvatske od 15—18 vieka, te da bi svojim tanahnim čuvstvom za pravilnost jezika odabrao dobro od zloga, valjano od nevaljanoga, narodno od nenarodnoga.

6. Mi ćemo se svakako zadovoljiti i tim, što je Vuk izriekom priznao, da smo vlastni onim putem udariti, da kritički preko sviju viekova razabe-

remo bogatstvo našega narodnoga jezika, i da gdjekoje njegove slaboće od danas podupremo krepkom prošlosti, ili da ono, što nevalja u narodnjem govoru na jednoj strani, izpravimo boljim jezikom sa druge strane. Priznati valja dakako, da on nije umah iz početka ovako mislio, ali tim veća slava njemu, što se vlastitim razmišljanjem dovio toj velikoj istini. On piše na st. 91 svojih ‚Pisama' ovako: „Kamo sreća kad bismo mi mogli knjige pisati kao što narod govori! No to sad već nemožemo.... Sad spisatelj naš mora da se trudi raspoznati čisti narodni jezik od onoga, što se govori pokvareno: koji tako uzradi, onaj će i po želji mojoj pisati narodniem jezikom i po želji našieh jezikopopravitelja i jezikograditelja neće pisati kao što prostota pokvareno govori, nego će imati književni jezik. Neka prostota n. p. u Bačkoj govori: *ja veljaše*, spisatelj neka piše: *ja veljah*; neka prostota govori: *mirišim mirišiti, jašim jašiti, pužati, bole me glava, bolu me usta, govoru i govoridu, oćeju i oćedu, molu i moledu, idedu, mećati i metajući, razmenuti, kanem se kanuti se, korem koreti, brinim se briniti se, oženit, slomit, pokvarit* — spisatelj neka piše: *mirišem mirisati, jašem jahati, pužem puzati, mole, idu, hoće, metati i mećući, razmienim razmieniti, kanim se kaniti se, korim koriti, brinem se brinuti se, oženjen, slomljen, pokvaren;* neka prostota (osobito u složeniem riečima) govori *pre* i mjesto *pri*, n. p. *prestati* i kad znači aufhören i kad znači nachfolgen ili in etwas einwilligen itd., spisatelj valja dobro da razlikuje *prestati i pristati*, kao i *prebiti i pribiti, prevesti i privesti, pretrčati i pritrčati* itd. (pa kad stane to razlikovati, onda ne će pisati ni *prečestiti i prečešće*, nego *pričestiti i pričešće*); neka prostota gdje govori i *priko* polja, *priko* Dunava, spisatelj neka piše *preko* polja, *preko* Dunava; neka prostota govori gdje mu drago: *žeteoc, pratioc, kooc*, spisatelj neka piše: *žetelac, pratilac, kolac;* neka prostota govori: *otišao u Temišvaru, izidje pred kućom, metnuo u njedrima, u našim* selu, na *dobrim* konju, po *zlim* vremenu, spisatelj neka piše: *otišao u Temišvar, izidje pred kuću, metnuo u njedra, u našem* selu, na *dobrom* konju, po *zlom* vremenu; neka prostota govori: *braćama i decama* (ili *dicama*), spisatelj neka piše u dat. *braći i djeci*, a u tvor. *braćom i djecom;* neka prostota govori u zv. padežu *svietu i mjesecu*, spisatelj neka piše: *sviete i mjeseče;* neka prostota govori: *u Bosnoj, u Bački, u Užici*, spisatelj neka piše: *u Bosni, u Bačkoj, u Užicu;* neka prostota govori: *u ruki, na nogi*, spisatelj, neka piše: *u ruci, na nozi;* neka se u narodu gdje govori: *žnam, pražno, ljubažni, šnieg, kršno* ime, *žli* čas, *kožle, zavežživati, opiživati. bažiti, prebažívati, ljudji*, spisatelj neka piše: *znam, prazno, ljubazni, snieg, krsno* ime, *zli* čas, *kozle, zavezivati, opisivati, baciti, prebacivati, ljudi* itd. Kako stanemo svi ovako pisati, odmah ćemo imati *književni jezik*, koji će se razlikovati od jezika pokvarene prostote, a opet ne će biti ništa drugo do *čisti narodni Srpski* jezik." Ovako, da znate, pisa Vuk god. 1845.

Ove rieči neka budu umah dokazom, kako krivo sude o Vuku svi, koji drže, da je samo onako nasumce hvatao rieči narodne, da nije pomno razlučivao i odabirao, što valja, što li nevalja; ja bih želio, da si rieči nje-

gove zapamte osobito svi oni, koji misle, da se može narodnim hrvatskim ili srbskim jezikom pisati bez nauke, koji se dapače rugaju, kada im rekneš, da valja jezik učiti. „Da su naši svi dojakošnji književnici mislili kao i ja, sve bi se ovo, što se god spominje u ovoj knjižici, svršilo i odredilo još prije prvoga prelazka moga u Sriem, pa ja ili nebi srbski spisatelj ni bio, ili bi došao na gotov jezik, koji bi valjalo samo naučiti iz knjiga“ (Pisma 95.)

7. Vuk je dakle sav svoj trud namienio i posvetio jednomu čistomu i pravilnomu, književnomu jeziku. Čistoća dostići će se, ako spisatelji nikada neupotriebe bez nevolje rieči tudjih, niti ‚slavenskih‘ niti ‚turskih‘; pravilnost pak, kada valjanim narodnim riečim nedadu kriva oblika. I u tom bijaše Vuk najstrožiji: „Da rečemo, da skotina bezumna može raditi svoje poslove bez pravila i bez promišljanja, ali čovjek valja svašto da radi po pravilima, po umu i po promišljanju. A koji spisatelj u svome pisanju nema nikakovich pravila, onoga treba recenzirati kao djaka babe Smiljane. makar on o kakvoj materiji pisao: zašto nije moguće, da bi onaj i o kakvoj materiji mogao što dobro i pametno napisati, koji nije kadar u jeziku svome nikakovih pravila držati.“ Ovako glasi strogi sud na one koji nam i danas još kvare jezik; neka dakle znadu, da jim neima izgovora u tom, što nisu književnici, kada nogama gaze i preziru prvu dužnost obrazovana čovjeka, da pozna svoj narodni jezik. — Povrh toga znao je Vuk dobro i to, da se jedan i drugi ovaj zahtjev još u nekom višem smislu razumije i uzima: ima još pravilnost sinonimička, ima čistoća stilistička. I ovo i ono bijaše njemu takodjer na pameti; ali znajući, da se nemože sve na jedanput, dokaza svoju veliku razboritost, kad no reče: „Dok narod nema osobitoga književnoga jezika, dotle nemože imati predjelnich (pokrajinskih) rieči, koje se u knjigama nemogu upotrebljavati. U takovome je stanju i naša današnja književnost. Danas je u nas svaka rieč narodna, koja se u narodu govori, makar i u jednome selu, osobito ako je od slavenskoga koriena; a kad skupimo sve narodne rieči, koliko se to može u živome jeziku, i kad književnici naši upravo poznadu svoj narodni jezik: onda će se tek moći kazati, koje su rieči svega naroda, koje li su predjelne, i koje nevalja upotrebljavati u knjigama. A kad bismo u današnjemu stanju naše književnosti stali to odredjivati, mogli bismo mnoge prave narodne i obćene rieči oglasiti za predjelne, a predjelne za obćene.“ — Dakle za sada i najprije rieči kupiti i narječja izpitivati — to je zadatak, preporučen svimkolikim našim jezikoslovcem od muža najdostojnijega, koji si je ovima dvjema predmetima upravo i zaslužio neumrlu slavu. A što sam rekao za čistoću stilističku, na to opominje on i riečmi i primjerom, te odbija prigovore o tobožnjem siromaštvu našega jezika u riečih: „tome, kaže, nije toliko kriv jezik, koliko su krivi oni, što rieči jezika svoga nepoznaju, a još više, što ne misle srbski, nego njemački ili latinski.“ Kako to Vuk uzima, vidi se iz njegovih dragocjenih sitnica razasutih po različitih knjigah, koje kad bi se posaku-

pile, izašao bi dugačak niz najkrasnijega bisera: ja bih to želio da učini onaj, komu će dopasti rukû i ostala bogata književna ostavština Vukova.

8. Uspjeh i vriednost svakoga posla u tiesnu je savezu sa sretnim izborom; ako nisi sretan u izboru predmeta, o kojem misliš i radiš, težko ćeš i doći do dobra uspjeha, râd tvoj neće biti puno vriedan. Tko se muči s predmetom, koji nije prema njemu i njegovim silam, troši zaludo vrieme, i postaje napokon smiešnim. Kako se Vuk znao čuvati od te velike pogreške, dokazuje nam n. p. njegova pravda sa Svetićem o korienu riečî: кнезъ, законъ книга itd.; mjesto da bi se dalje upuštao, nego li sâm pravo razumije, izpovieda na prosto: ja to ostavljam gg. Kopitaru, Grimmu i Šafariku i ostaliem praviem i dostojniem sudijama u ovakovome poslu, neka oni prosude (str. 11). Drugom prigodom, kada se g. 1842 iztaknuo neki filolog te dokazivao, da se nesmije pisati: *mogao, rekao* itd. već: *mogo, reko,* prvo zato, što onomu *a* nema ondje mjesta, a drugo, što bi u gramatici smetalo u sastavljanju vremena — odvrati mu Vuk (Pisma 52), pošto je prvi nerazlog razložito pobio, na tobožnji drugi razlog veoma krasno ovako: „Neka se g. K. P. u ovome dogadjaju ni malo nebrine za pravila o sastavljanju vremena. Ko je za taj posao, naći će on, kako to biva po svojstvu jezika; a ko za to nije, onome će sve smetati a ništa mu nemože pomoći. Ko je god rad, da se mieša medju književnike svoga naroda, valjalo bi da zna, kako se upravo govori, i kako pisati valja po svojstvu narodnoga jezika; a zašto je onako i odkuda je što postalo, to je posao drugich ljudi, od kojih je jedan u sto godina dosta za sav narod naš od sve tri vjere.“!! U tih je riečih takodjer velika mudrost i mnogo istine: da se je kod nas u obćeno nešto manje umovalo, i manje pravila iz glave gradilo, a više iz ustiju naroda i dobrih knjiga jezik iztraživao te sravnjivalo ovo s onim, staro s novim itd. bili bismo doista u većem napredku.

9. Vriedno je zatim, da napomenem, što i kako je mislio Vuk, koji bijaše toli neustrašen borilac na mejdanu narodnoga jezika, — o razmjerju i odnošaju spisatelja prema čitateljem i prema kritici; odatle ćete najbolje sami prosuditi, što je onaj silni nutarnji nagon, koji je i njega uviek napried nagonio, što li osvjedočenje, koje i njemu toliko krieposti i hrabrosti poda, te je uztrajnošću jedan nadmogao mnoge. Sjetite se njegova stanja od godine 1814—1820: skoro sâm samcat bori se proti tolikim dojakošnjim uglednikom, jerbo ga hrabi ova misao:[1]) „spisatelj netreba da ugadja kojekakviem čitateljima (koji neznadu ni koliko spisatelj) nego treba onako da piše, kako će se dopasti ljudima, koji stvar upravo poznaju i razumiju, pa makar takovich danas nebilo u narodu našem ni po jedan na sto hiljada: doći će vrieme, kad će ih biti i više; treba pisati za potomstvo, koje će biti čisto od sviju današnjih budalaština našieh, i koje neće toliko pitati, ko je napisao i šta veli o njemu ovaj ili onaj; nego će gledati ono šta je napisao i po onome će suditi o umu i o srcu spisateljevu.“

---

[1]) Pisma str. 70.

Osobito je znamenit za onu prvu dobu njegova djelovanja neki odgovor od godine 1820, koji pisa proti Stanimiru Živkoviću. Taj bio viknuo[1]) na iskusne starce, koji su ostarili u naukah pa neće da pišu, nego iza grma strieljaju t. j. viču na spisatelje i kude ih, privatno recenzirajući; i kaže im, da neplaše mladeži, naših spisatelja, svojim praznim auktoritetom ili ponosno i prezirno namrštenim čelom, nego nek izidju na mejdan i djela svoja svietu nek pokažu, da ih jedanput vidimo i poznamo, tko su i kako su. — Na ove misli Živkovićeve napisa dakle Vuk svoja „Примјечаниja" ovako: Istina da kod nas za sad (t. j. god. 1820) najviše mladi ljudi pišu knjige, a starci neće, nego živeći gospodski privatno recenziraju i viču na spisatelje; ali za to opet netreba vikati na starce, što oni na spisatelje viču i makar privatno ih recenziraju: koji se spisatelj uplaši od njihovoga prazna auktoriteta, od njihove vike i privatnoga recenziranja, od onoga ni onako nebi bilo velike polze; a dobriem je spisateljima od polze staračka vika i privatno recenziranje: i onako rdjavo pišemo, a još da nas niko nepsuje i nerecenzira, nego da i nama kao starcima, viču svi ljudi: „Tako je" i da odobravaju i naše najveće budalaštine, čudeći im se kako su mudre i pametne: onda bismo još gore pisali i mislili. Ako starci gdje imaju pravo, mi valja da se popravimo; a gdje starci nemaju pravo, mi ćemo im se smijati (privatno. kao i oni nas što recenziraju) i gledat ćemo, da naš posao učimo sve bolje i bolje, znajući da imamo neprijatelja, koji će s lučem tražiti pogrješke u našim djelima. Drugi ljudi troše nebrojeno blago, da doznadu što se govori o njima, a starci nama to kazuju onako. O! kako bi gdjekoji starci srećni bili, da imaju koga, da im kadšto kaže u oči, da nije onako, kao što oni misle i govore, ili barem da im kaže, kako se drugi ljudi smiju njihoviem budalaštinama, koje oni drže za najveće i samo njima poznate ili od njih izmišljene mudrosti. A na mejdan nevjerujemo da će izići, makar ih koliko zvao (već ako gdje u mraku), zašto se to njima čini sramota, kao n. pr. što bi se spahiji činilo sramota, da izidje na mejdan svome seljaku; il. iguman djaku manastirskome."

Da je ovdje Vuk istinu rekao, makar i krupnu, priznat će svatko, čim se i koliko upozna sa stanjem srbske književnosti oko god. 1820, ili kad si za prispodobu predoči stanje hrvatske književnosti od prilike oko g. 1840. Nu dašto, s ovolikim pouzdanjem može govoriti samo Vuk i svaki onaj spisatelj, koji zna, da mu je posao valjan, jer ga je pomno, marljivo i pošteno radio, i što bi pogriešio, da će moći ispričati dobrom namjerom i ozbiljnom voljom, koja kadšto uza sav trud nemože doći do istine. Od takova čovjeka nemožemo se drugo niti nadati, van da će biti strog i prema sebi i prema drugim, da se neće bojati kritike niti da je piše, niti da je sluša. I zbilja Vuk dokaza, da može podnieti kritiku, a kao pravi književnik prizna

[1]) „Примѣчанія на преводе г. Томе Любибратиħа" u Srb. novinah od god. 1820 br. 5. A taj T. Ljubibratić priobćio u 92. i 102. broju Srb. novina za godinu 1819 iz Wielanda i Junga misli o spisateljih.

o njoj svakom prigodom, da je literaturi od velike koristi, i da je valja mnogo cieniti; dapače on bi želio, kaže, da se mogu presuditi sve knjige, kako sada izilaze, a gdjekoje i predjašnje, osobito „onieh spisatelja, za koje se misli, da su izmedju prvieh". On drži, da se i spisatelji mogu već po tom razpoznati, kako govore o recenzentih: evo samih njegovih misli, koje neću reći da su upravo izvorne, ali su doista liepo izražene: „Ko se boji vrabaca, nek nesije proje. Koji se spisatelj boji recenzenta, on slobodno nek neuzima pera u ruke; niti će literatura u njemu izgubiti kakva dobra: zašto on sâm svjedoči, ne samo da nezna, nego i da nije rad znati. A pravoga spisatelja recenzenti i zakonodavci dovode u veće savršenstvo: zašto zna, da će pred svietom davati odgovor za svaku rieč svoju, pa se pišući stara, da može za svaku rieč kazati, za što je onako upisao, a ne drukčije. Takovi spisatelj ako i pogrieši, on s voljom i misleći pogrieši, a ne slučajno. On ne samo što se neboji recenzenta, nego mu se još raduje i želi ga, da mu se djelo okuša, kao zlato u vatri, i ako što bude pogriešeno, da popravi još dok je živ. Zato se obično poznaje ciena spisateljeva po mislima o recenzijama i o recenzentima: pravi spisatelj, koji svoj posao razumije, i želi što naučiti, ako što nezna, kaže u predgovoru, da će njemu biti mila svaka recenzija, bila gruba ili učtiva, samo da se može iz nje što naučiti i popraviti; a srednji spisatelj kaže, da će mu svaka učtiva recenzija biti mila; rdjav spisatelj neće nikakve recenzije, nego viče u predgovoru svome na recenzente i kaže, da ih se neboji, da oni iz zavisti i iz pakosti recenziraju." I to je istina. —

10. Nesmijem napokon da nespomenem i neprotumačim jednu pogrešku ili da kažem krivo načelo, koje nepolazi upravo od Vuka, ali se njegovim posredovanjem najvećma razišlo po slovjenskom i neslovjenskom svietu; to je mnogo nu nesretno (a stranom možebiti i nespretno) razpravljano pitanje o jeziku a po tom i o narodu hrvatskom prema srbskomu. Ja sam što mislim kazao već sprieda na str. 322—358 Književnika, niti sam naumio ovdje ono isto opetovati, tim manje, pošto znam, da onako misle svi razumni sinovi hrvatskoga i srbskoga naroda; zato mi je puno ugodnije, što mogu Vuka s toga gledišta ako ne baš sasvim opravdati, to ipak izpričati. Pokudjeni članak „Srbi svi i svuda", koji je štampan istom g. 1849 u ‚Kovčežiću', pisa on već godine 1836, dakle ono doba, kada se o prošlosti našega naroda veoma malo znalo, a o prošlosti njegova jezika deset puti manje. Kako se prvi slovjenski uglednik u tom pitanju Šafařik sam sobom borio, vidjesmo iz izreke na str. 346—347, a dokazom su i njegove Starožitnosti (sr. Književnik str. 164 pod zviezdicom); i ja sam rekao već nekoliko krat,[1]) da je pravomu poznanju istine najviše na putu bila nova, koncem 18. i početkom 19. stoljeća osobitom revnošću podignuta, hrvaština u Varaždinu-Zagrebu, koja se od prije s etnografičkoga i filologičkoga gledišta mnogo razložitije slovenštinom nazivala. Zato je Do-

[1]) Sr. Jihoslované str. 364; Knjiž. str. 334.

brovski u ‚Slovanki' pod imenom ‚horvatski' uviek samo današnje Kajkavce razumievao, a što su pravi ‚Horvati', tomu nije znao drugačijega naziva, nego li ‚ilirsko-dalmatinski' itd. Proti tomu miešanju imena i pojmova podiže svoj glas prvi Kopitar u presudi Dobrovskove Slovanke god. 1814, odgovarajući mu ovako: „U ostalom primjećuje recenzent, da mu se ime Hrvat (razumieva se u smislu Dobrovskoga) nečini pravim genetičkim: genetički Hrvati bijahu još za Trubera na jugu Kupe, gdje se — srbski ili hrvatski govori"; i na drugom mjestu veli od prilike to isto: Ali recenzent prosvjeduje i opet proti imenu hrvatski i to će dotle činiti, dok mu se nedokaže, da su zbilja slovenski stanovnici županijâ Varaždin-Križevci-Zagreb, a ne oni u hrvatskoj Krajini i turskoj Hrvatskoj — pravi Hrvati: jerbo je jezik ovih dvojih Hrvata po narječju različit; samo jedno narječje može biti pravo hrvatsko, a svi dokazi potvrdjuju ovo drugo napram onomu prvomu za pravo i istinito hrvatsko.[1]) Pridajte tomu još: Šafařikove Serb.. Lesekörner str. 7, pak ćete naći, da je početkom 19. vieka ime hrvatsko, s jedne strane poznato po čitavoj Evropi, s druge pak strane, i to upravo od najznamenitijih slovjenskih učenih ljudi, u toli nezavidnom položaju, da se onim, koji si ga prisvajaju, odriče, a onim, koji se ga već i odrekoše, neprisvaja: ovako oni isti, koji su s jedne strane obarali, neimadjahu odvažnosti, da barem na drugoj strani novu zgradu uzgrade.

To se dakako razumieva samo za književnost, koja je koncem prošloga stolj. iznemogla i otudjila se na zapadu, a uzkrsnula na istoku; sâm pak narod nepresta i na zapadu jednako svoje najveće svetinje zvati onako jezikom hrvatskim, kao onaj na istoku j. srbskim. Pomislite si dakle u taj ‚chaos' zemljopisnih, državnih i narodoslovnih imena stavljena Vuka, koji je svoje mnienje o ovom pitanju osnovao sasvim na ugledu tudjem, a razlike pojedinih narječja samo, kako su sada, poznavao, o prošlosti neimajući nauke — može li biti štogod u svietu naravnije, nego da će takav čovjek sve i svuda, kud čuje da se jednim jezikom govori, — i svoj narod naći i svoje mu ime nametnuti? Neučini li to isto i Dositej? ili ako se vratimo u još starija vremena, Mauro Orbini i mnogi drugi povjestnici misle takodjer, da svi Slovjeni — ‚ilirički' govore! itd.

I znanost ima svoju mladjahnu, nestašnu, dobu, koja što prije što poslije prelazi u zrelu muževnost, a komu je sudjeno, da se rodi u njezin mladi viek, taj i pada kao nesmiljena žrtva njezine obiesti. Za primjer ću kazati, kakono je sudbina prerano na sviet doniela našega neumrloga Katančića: kao jezikoslovac, i napose etimolog, a to mu bijaše po nesreći glavni posao, nije on ništa drugo, neg li nevina žrtva preranа nastojanja; uzevši pak na um, da je upravo prije njegove smrti († 1825) jezikoznanstvo zamahnulo sasvim novim pravcem, žalio bi se čovjek na sudbinu, što ga nije

---

[1]) Sr. Kopitar's kl. Schriften I., 286 i 294.

za pol vieka kasnije pričuvala za ovaj sviet te bi posve drugačije koristi bili plodovi njegova umovanja za naš narod. Vuka obrani sreća, koja je vjerno pratila njegovo djelovanje od takovih nezgodnih pokušaja, za koje nije bio dostojno pripravan, naputiv ga na posao mnogo naravniji i zanj puno dostojniji.

Nemislim, da bi mi trebalo izbrajati množinu svakovrstnih odlikovanja, kojimi je domaći i strani sviet priznao zasluge Vuka Štefanovića Karadžića: krasnije nego li zlatni redovi i častni naslovi, držat će slavu njegova imena u uspomeni zahvalnoga naroda ona dragocjena književna djela, kojimi je narod svoj bogato nadario, one proste, bez lažna nakita, pune mudrosti rieči, kojimi progovara nam i — sretnijemu potomstvu; priznanje pako naći će najveće i najmilije njegov neumrli duh onda, ako ozbiljno uvažimo njegove liepe nauke, da nad grobom pokojnikovim danas sutra nikne i procvate jedna ruža, koje će blagoduhi miris širokim i dalekim svietom pršiti: ta je ruža — književna sloga Hrvata i Srba.

Prinesci za jugoslovjensku epigraphiku.

Priobćio

Dr. Franjo Rački.

„Habent saxa, aera, lapides et quaecunque vetusta monumenta quodammodum voces suas, quibus non tam gesta maiorum, quam et originem aetatemque suam ... bene advertentibus indicant“. Ove rieči učenoga Ciampinia[1]) vriede o spomenicih staroga i srednjega vieka; te bi suvišno bilo ovdje napose dokazivati, od kolike je vriednosti epigraphika za staru i srednju poviest, dočim se njom tamna prošlost razjasnuje i dopunjava, a mnoge zgode pobliže označuju.

Počem od XVI. stoljeća, od kada je u Italiji procvala rimska epigraphika, sabirali su i tumačili mnogi od našinaca rimske nadpise, koji su se na raznih spomenicih našli ovdje na slovjenskom jugu. Dosta budi napomenuti ovdje Marka Marulića, Valeria Ponte, Simuna Ljubovca, Franja Divnića, Pavla Vrančića, Ivana Lučića, Bedekovića, Blaškovića, Katančića, Carraru, Lanzu, Ljubića itd.

---

[1]) Vet. monim. tom. I, c. 8.

Domaća epigraphika srednjega vieka nije do sada našla toliko prijatelja, koliko jih imaše rimska. Lučić i Farlati pobilježili su do duše u svojih djelih nadpise latinske, koje nadjoše u Dalmaciji, osobito pako u crkvah; nu neprekoračiše granica ove zemlje u svojih iztraživanjih a na slovjenske nadpise niti se neobazrieše. Tek u najnovije doba počeše se sabirati nadpisi s glagolicom i cirilicom i to po svih zemljah nekadanje hrvatske, srbske i bugarske države. Mnogo hrvatskih i srbskih nadpisa srednjega vieka objelodaniše Grigorović, Vrković, Hilferding, Miklošić, Kukuljević itd.

Jugoslovjenskoj epigraphici u prilog priobćujem evo i ja nekoliko nadpisa bez obzira na jezik primiećujuć, da ovi nadpisi, u koliko mi je poznato, nisu do sada tiskom na svjetlo iznešeni osim onih pod 2, koji su priobćeni u Arkivu IV, 342, ali čini mi se dosta pogrešno, s toga jih ovdje opet štampam s primjetbami.

1.

Nadpis od god. 1195 na crkvi sv. Luke u Kotoru.

IN XPI NOMINE ANNO AB INCARNATIONE DNI
NRI IHV XPI MILLESSIMO CENT NONAG QVINTO IND TERTIA
DECIMA EGO MAVRVS FILIVS ANDREE CAZAFRANGI VNA CVM
BVONA MEA CONIVGE FILIA PRIORIS BASILII EDIFICAMVS EC-
CLAM
AD HONOREM DI ET SCI LVCE APLI ET EVANG. P(ro) REMEDIO
ANARVM NRVM
ET OMVM FIDELIVM XPIANORVM SVB TEMPORE DNI NE-
MANE MAGNI IVPANI ET FILII SVI VELCANNI REGI(s) DIOCLIE
DALMATIE TRIBVNIE TOPLIZE ET BOSNE. OMS QVI LEGITIS
P(ro) NOBIS ORARE DIGNEMINI VT XPS SIT NOBIS SEMP(er) VITA
AMEN.

Ovaj nadpis izvadjen je iz rukopisa „iscrizioni esistenti alle bocche di Cattaro“, koj je u mojih ruku; u njem stoji, da je taj nadpis na crkvi s. Luke u Kotoru, koja bijaše nekada duvnâ sv. Marije od angjelâ a zatim postade svojinom tamošnje istočno-pravoslavne obćine.

Taj nadpis je od god. 1195, u koju pada zbilja indictio XIII, a znamenit je već radi toga, što je prvi i u koliko mi poznato jedini od latinskih, koj napominje srbskoga velikoga župana Stjepana Nemanju i njegova sina Vlkana.

Kotor je posljednji okrajak zapadni, do koga Stjepan Nemanja svoju vlast proteže, te se gore navedeni nadpis u tom obziru posvema slaže sa inimi vjerodostojnimi spomenici one dobe. Prvovjenčani najme kralj Stjepan

piše o svom otcu:[1]) da je on zarativ se s grčkim carem osvojio mnoge grčke zemlje i gradove, a med njimi Diokliju i Dalmaciju, kano i gradove Dan, Sardonik, Drivast, Skadar, Svač, Olgun i Bar. Zatim nastavlja: „**Которъ же ѡстави, оутврьдивь ін и възнесь дворь свои вь иемь, иже ѥ и до селѣ.**“ Stjepan Nemanja nije dakle u tom ratu razorio grada Kotora; pače u njem si dvor podiže.

Ali na našem nadpisu napominje se uz Stjepana njegov srednji sin Vlkan i nazivlje se kraljem Dioklije, Dalmacije, Tribunije, Toplice i Bosne.

Kako nam svjedoči mladji sin Stjepana Nemanje potonji arcibiskup srbski Sava:[2]) Nemanja pokaludjeri se dne 23. Marta 1195; ali prije odreče se prestolja i postavi si za nasljednika u velikožupanskoj časti starijega sina Stjepana, a „**вълкана.. постави кнеза великааго, и вьроучи емоу землю доволноу**“. Jermonah hilandarski Domentijan Vlkana zove[3]) „**великыи кнезь**“, ali ni on kano niti Sava, nenapominju zemlje, u kojoj bijaše po Nemanji postavljen knezom. Latinske listine one dobe bolje nam označuju zemlju, gdje je kneževao ili kako se u njih čita, kraljevao Vlkan. Poznato je, da je Vlkan tražio milost apostolske stolice; u listovih pako Inocentije III. zove se Vlkan »illustris rex Dalmatie et Dioclie« i on sam piše se „dei gratia Dioclie et Dalmatie rex“[4]), dočim isti papa Vlkanovu bratu Stjepanu daje naslov velikoga župana („magno jupano“). Nemanja dakle Vlkana postavi za kneza u Diokliji i Dalmaciji. Čitaoci „Književnika“ znat će si tumačiti zemljopisni prostor i obseg onodobne Dioklije ili Duklje i Dalmacije,[5]) te će si pod ovom misliti dio gornje Dalmacije izpod Dioklije, s glavnim gradom Skadrom. Isto tako varao bi se, koj bi čitajuć u našem nadpisu u naslovu Vlkanovu rieč BOSNA pomislio na sadanju Bosnu; položaj Bosne, kojom je Vlkan vladao, razjasnit će nam srbski ljetopisac,[6]) koj o sinu Vlkanovu županu Dmitru piše, da on »**създа црьковь св. явлениа при рѣцѣ лимѣ вь мѣстѣ бродаревѣ оу боснѣ**“. Brodarevo dakle ležalo je u Bosni kod rieke Lima, pa i sada je Brodarevo kod Lima nad Kolašinom na istočno-sjevernoj granici Crne gore. Ovaj indi predjel prave Bosne, koj se držao Dioklije, dolazio je pod imenom Bosne, kojom je vladao Vlkan i koju nosi u svojem naslovu na Kotorskom nadpisu. U Bosni u pravom smislu vladao je za Vlkana ban Kulin pod vrhovnom vlasti kralja ugarsko-hrvatskoga. — »Toplica«, kojom vladaše Vlkan, bit će onaj isti predjel na potoku Toplici, utičućoj u Moravu niže Ljeskovca, koga otac njegov steče od svoje otčevine, sazidav na ušću Kosalnice crkvu bogorodici, a kod same Toplice crkvu sv. Nikoli.[7]) — Vlkan je dakle vladao sadanjom Crnom gorom i obližnjimi predjeli današnje Dalmacije (Kotor), Hercegovine i Arbanaske.

---

1) Žitie sv. Simeona gl. VII.
2) Žitie sv. Simeona gl. IV. V.
3) Žitie sv. Save str. 79, 97.
4) Cf. Epist. lib. I. ep. 525, 538 etc. (ed. Migne. Paris 1855. I. 480, 538).
5) Sr. Književnik sv. II., str. 213.
6) **Сказаніе о срьбскыихъ господахь.** Izd. P. Šafařik str. 60.
7) Žitie sv. Simeona od Stjepana kr. gl. II. III.

Na ovaj način možemo Kotorskim nadpisom ponešto popuniti stare pisce i listine.

Ovaj nadpis, kako vidismo, od one je upravo godine, koje se Stjepan Nemanja odreče prestolja i svoga sina Vlkana postavi za kneza u Diokliji i Dalmaciji. Buduć se Vlkan već napominje na nadpisu kao knez Dioklije itd., to bismo rekli, da je taj nadpis uklesan poslije 23. Ožujka, kada se Nemanja odreče vlasti, a prije 1. Rujna 1195, kojim počima nova indikcija. Niti nas nesmije smetati to, što se na nadpisu napominje Stjepan Nemanja, jer on pokle se odreče prestolja kano kaludjer Simeon živio je u Studeničkom samostanu u Srbiji do 8. Listopada 1198, a zatim do smrti (13. Veljače 1200) na sv. gori u Maćedoniji. Nadpis dakle mogao ga spomenuti ako ne iz drugoga razloga bar časti radi.

Crkvu sv. Luke sagradio je Mavro Cazafrangi, sin Andrije, sa svojom suprugom Bonom, a kćerju Vasilija načelnika (prior) grada Kotora.

Na koncu mi je primietiti, da se oblik „Velcannus“ za slov. вльканъ nalazi takodjer u Kotorskoj latinskoj listini[2]) od 3. Siečnja 1200, gdje se odmah u početku čita: „hoc fuit actum sub tempore domini n o s t r i r e g i s V e l c a n n i . . . .“ Isto tako da se u Kotorskih listinah god. 1197 čita ciel naslov Vlkana, kao u našem nadpisu, samo što se Bosna nenapominje: „sub tempore domini nostri regis V e l c a n n i D i o c l i a e, D a l m a t i a e, T r i b u n i a e a t q u e T o p l i z z a e inclyti regis . .“

2.

Tri nadgrobna nadpisa biskupa Kotorskih od g. 1205, 1209 i 1254.

a. Na stieni neke kuće kod crkve sv. Franje bijaše nekada ploča s ovim nadpisom od god. 1205.

HAC IACET IN TVMBA SERPENS MITISQ(ue) COLVMBA
PRAESVL DISCRETVS MICHAEL PIETATE REPLETVS
LEONIS HAC VRBE NATVS PECCATORUM SORDE PIATVS
IVSTITIE CVLTOR PRECE BLANDA CRIMINIS VLTOR
MILLENO MCCV TRANSIVIT COELICA REGNA PETIVIT.

b. Na ploči, koja je na vanjskoj stieni stolne crkve na strani prema nekadanjoj crkvi sv. Pavla, nadpis od god. 1209.

SVM PVLVIS FACTVS DE PVLVERE TRACTVS
SERGIVS SVM EPISCOPVS LEONIS CVIVSDAM FILIVS

---

[2]) Farlati: Illyr. sacr. VI, 435—436.

QVI CVM FRATRE MEO EPISCOPO P(er)SISTIMVS INCLVSI HOC TVMVLO
OMNES QVI ASPICITIS ORATE ET P(ro) N(ost)RIS CONTAGIIS SEVDLO
DOMINVM DEPRECATE. CVIVS DISCESSVS FVIT MILES. CC. NONO.

c. Na ploči na stieni stolne crkve prama dvoru biskupskom nadpis od god. 1254.

PRESVL OBIT CATHAR PAT ET CIVIS D(e) ODAT(us)
INSIGNIS MORIB(us) DOGMATE NOBILITATIS
CORPVS HABET TVMVLVS QD . . . . . . INCINERARI
SPIRITVS ASTRA PETIT QVE SPES E(st) GL(or)IFICARI.
A. D. M. CC. LIIII.

Ove nadpise izvadih takodjer iz gore navedena rukopisa; te se o njih veli, da su pisani gotičkim pismom, u kom pisac one pod b) i c) zbilja prepisa. Nadpis pod a) bio je za pisca pokrit mortem, te ga je on valjda od drugud prepisao, s toga je posljednji redak zlo razredio ovako: »MCCV transivit coelica regna anno petivit«. Ja sam ga stavio u red, u kakovu bezdvojbeno bijaše u izvorniku.

Iz ovih nadpisa možemo razabrati godinu smrti triju Kotorskih biskupa: Mihajla, Sergija i Deodata ili Božidara. Farlati[1]) je pogriešio za deset godina dobom smrti biskupa Sergija, dočim godina smrti Božidarove nije mu bila ni poznata. Ova neizvjestnost, kano i imenik Kotorskih biskupa, što mu je bio u ruci, zavede istoga učenoga Isusovca u druge pogreške, te je biskupovanje vladike Centiberija stavio iza god. 1249 u posljednju dobu života našega Božidara.[2]) Ako je taj Centiberij bio biskupom Kotorskim, on je biskupovao poslije Božidara, koj se čita u listini od 12. Rujna 1247 i umrie god. 1254, a prije biskupa Marka, koj izda listinu dne 8. Travnja 1266. Centiberij nije dakle mogao biskupovati izmed god. 1247 i 1254, kada je Božidar sjedio na stolici Kotorskoj.

Napokon iz dvaju prvih nadpisa vidismo, da Mihajlo i Sergij bijahu braća i sinovi Lava; a tim se obara, što o njih Farlati piše: »alter filius Leonis, alter filius fratris Michae antistitis«.

Evo kakovu korist vadimo iz ovih nadpisa za domaću crkvenu poviest.

Prelazeć još ina dva Kotorska spomenika od god. 1360 i 1372, navesti ću ovdje dva ćirilska nadpisa.

---

[1]) Illyr. sacr. VI, 434, 439.
[2]) Ibid. p. 141.

3.

U samostanu Trieskavačkom u Maćedoniji nadgrobni nadpis od god. 1362.

с҃
меџ генара оусне рабъ бенда би жикъ еиохиџръ

цр҃а оуроша въсе срьбъскне ȥемьле гръуьскіе и

поморъскіе въ л҃е. г҃ѡ҃о. енкта҃д. е҃і.

Ovaj, kao i sliedeći nadpis priobći mi pokojni Bugarin Konstantin Miladinov, izdavatelj »bugarskih narodnih pjesama« (u Zagrebu 1861), koj preminu prerano na veliku žalost svoga u crno zavitoga naroda i na veliku štetu bugarske knjige. Prepisa ga njegov brat Dimitrija.

Mjesto Trieskavac (ili kako se na nekih zemljovidih čita: Treskavica) je na potoku Treski, blizu Prilipa u sadanjoj Maćedoniji. U Trieskavcu je stari i glasoviti manastir sv. bogorodice, koga su štitili i darivali grčki cari i srbski vladari. O tom svjedoči nam sliedeći pripis na jednom kvieru, koj nekada bijaše u samostanu Trieskavačkom a sada je kod Jurja Jankovića, bugarskoga učitelja u Velesu, te mi ga priobći isti Miladinov u prepisu. On je dakako od novije dobe, ali poziva se na mnogo stariju; poderan je samo na kraju, gdje „Stefanu“ jednomu i drugomu izpade navadni pripis. Imao ga sastaviti Bugarin, kako svjedoči jezik i pravopis, osobito spolnik na kraju rieči »ктиторн-те«, i glasi ovako:

Сїа царскаа и кралевскаа ȥлатоверхаа трескавецкаа (громовнтнаа) обытель, отъ толикїа непреȥносимыа хрістїанскїа славы, нынѣ под' агаранскою областїю состоитъ обнища от' помануѭтїа памати царицы каламарїн, иже доста бывшихъ монахѡвъ мечемъ и огнемъ истребы во преднаа лѣта, и не толко во оно врѣма но и нынѣ от' утѣсненїа агаранъ и от' нападающихъ варваръ часто плѣнатъ ю, и тамо находащихса монахѡвъ оȥлоблаютъ, но надѣа се на милость благоѹтробныа матере не оставлаютъ ю къ конецъ.

Помѣнникъ благочестивыхъ и православныхъ царен и кралеи сербскихъ:

Сїи вси цари и кралѣ сутъ ктитори святыа ȥлатоверхїа трескавецкїа обители храма оуспенїа пресвятыа владычицы нашеа богородицы и присно дѣвы марїи. въ сеи же обытели вѣнча ся на царство царъ андрѡникъ.

редом ктиторите:

а҃. Андроникъ, ктиторъ и царъ.
в҃. Михаилъ, ктиторъ и царъ.

а҃. Немань Стефановичь, кралъ.
в҃. Стефанъ Урошъ, кралъ.
г҃. Стефанъ Владиславъ, кралъ.
г҃. Стефанъ Душана, царъ.

Д҃. Стефанъ Ꙋроша, царъ.
Д҃. Стефан Лазаревичь, кнѧзъ.
Є҃. Сѵмеонъ, ктиторъ и царъ.
Є҃. Стефанъ . . . .
Ꙁ҃. Стефанъ . . . .

Od srbskih indi vladara bijahu dobročinci i zaštitnici crkvi sv. Bogorodice u Trieskavcu: Stjepan prvovjenčani, Stjepan Uroš I. (1240—72), Stjepan Vladislav (1234—40), car Stjepan Dušan (1336—55), Stjepan Uroš IV. 1355—67) itd. Sačuvala se u matici listina, [1]) žalibože vrlo osakaćena, kojom car Stjepan Dušan potvrdjava povlasti podieljene od svojih predšastnika »прѣсветѣи богородици трѣскавскои«, te medj ovimi naročito napominje svoga otca (Stjepana Uroša III. Dečanskoga) i djeda (Stjepana Uroša II). Koliko bijaše pobožnost istoga Dušana prama Bogorodici Trieskavačkoj, možemo razumjeti iz njegovih vlastitih rieči u toj listini: „зговори се кралѥвство ми сь кралицомь, и посласмо прѣвьзлюбленнаго сына кралѥвьства нашего Ꙋроша крала да се поклони прѣчистои богородици, и с нашимь зговоромь и тои приложи цркви да узима(т) чьстными монастирь всако годище ѡть трьга прилѣпскога по .р. перпера . . .“ Stjepan dakle Dušan u dogovoru sa svojom suprugom posla u Trieskavac svoga sina Uroša, potonjega cara, »da se pokloni Bogorodici;“ pa je on bivši tamo dozvolom otca dao povlasti manastiru Trieskavačkomu. Stjepan Uroš car navadja se u našem „pomjeniku“ kao zaštitnik monastira odmah poslije svoga otca Dušana.

Ako je dakle tolika bila privrženost srbskih vladara prama crkvi sv. Bogorodice u Trieskavcu, nije čudo, što jih sliedjahu i srbski velikaši; te što svoje umrle ostanke iz pobožnosti naprama ovomu sv. mjestu dadoše sahraniti u istoj crkvi. Medj ove ide „Benda“, kojega nadgrobni nadpis priobćih. Iz ovoga nadpisa vidi se: da je „Benda“ umro mjeseca Siečnja 6870 =1362, koje dolazi indictio XV (.еі҃.); i da je Benda za života bio »еночинаръ“ cara Uroša.

Iz položaja ove rieči prama Bendi dade se temeljito zaključiti, da ona znamenuje dostojanstvo, dostojanstvenika. Nu niti imena »Benda“, niti dostojanstvenika „еночинара“ nisam do sada u nijednom starom spomeniku našao, s toga bit će od potrebe tražit mu znamenovanje.

Isti oblik rieči „еночинаръ“ izdaje, da je ona grčkoga porietla; te nedvojim ni najmanje, da je еночинаръ slovjenski oblik grčkoga οἰνο-χοός, peharnik (Mundschenk) od οἰνοχοεύω = vino ulievam, (sr. οἰνοχαρής = ljubitelj vina) itd. Benda bijaše dakle peharnikom u dvoru Dušanova sina Uroša. U dvoru bosanskom bila je takodjer ova čast, te se u listini od 22. Ožujka 1240 napominje bana Bosanskoga Mateja Ninoslava »пехарьникь мирохьна« u listini pako od god. 1249 bana Mateja Stjepana „грубеша пехарникь“«.[2]) Polag

[1]) Glasnik srbske sloves. XIII, 369—77.
[2]) Monum. serb. edid. Miklošić. pag. 28, 33.

latinskih listina zvao se je taj dvorski častnik u dvoru hrvatskom „pincernarius jupanus“ i „regalis pincerna,“[1]) a tako se zvao takodjer u kraljevskom dvoru českom.[2])

U koliko mi poznato, ni jedna listina neuapominje do sada toga dostojanstvenika dvorskoga u Srbiji niti pod domaćim niti pod grčkim imenom.[3]) Gore navedeni nadpis je prvi spomenik, koj nam svjedoči, da je srbski vladar imao u dvoru svoga peharnika; nu rieč **еиохиирь** opet svjedoči, da je srbski dvor bio odsiev grčkoga na Bosforu. Ova rieč potvrdjava, što nam je od druguda poznato. Najslavniji car srbski Stjepan Dušan ljubio je najviše vanjske forme grčkoga javnoga držav. i dvor. života. On je postavio despotu (δεσπότης), **севаста** (σεβαστός) i sevastokratora, kesara (καῖσαρ), logotheta, protovistijara (πρωτοβεστιάριος); on je mjesto županâ uveo kefalije itd. Dušan najveći politički protivnik Byzantinskoga dvora, bio mu je u tom obziru najposlužniji rob. Komu nepada tudjer na um drugi slovjenski veliki vladar, češki najme kralj Přemysl Otokar II.?

Moglo bi se još koješta u kvieru Trieskavačkom tumačiti, da to dopušta svrha ovih redaka. S toga dovoljno budi napomenuti, da onaj „**симеонъ ктиторъ и царъ**“, koj se u „pomjeniku“ navadja odmah poslije cara Uroša, brat je cara Stjepana Dušana, dakle stric Urošu. O njem govori stari srbski ljetopisac: da „**вь грьчьскои земли вь градоу трикалѣ царствова. и тамо коньць житию прїемлють**“.[4]) Njega pod imenom **Синиша** spominju takodjer ini stari spomenici, a medj ostalimi Vrkovićev **помѣнь**, koj navadja redom: „**цара стефана, еленоу царицу, сина его оуроша цара, синишоу брата царева**...“[5])

Toliko o nadpisu u Trieskavačkom manastiru.

4.

Nadgrobni nadpis u crkvi sv. Dimitrije u starom gradu Velesu u Maćedoniji.

Прѣставие рабь бжи. геωргїе а рекомы. мирославь. илииинь снь. а вьноукь. жоупанама страцимира. и алимира. мца. се. кг. днь. вь илю. на iωа. богослова. еуанста.

(superscript letters in the inscription: с over Прѣставие; д, с, п, д, и, г over алимира, мца, се, днь, илю, iωа)

Stari grad Veles, gdje je taj nadpis, priobćen mi takodjer pokojnim Miladinom, je blizu sadanjega Velesa (Köprili), koj leži kod rieke Vardara

---

[1]) Vidi moje odlomke str. 96.

[2]) Jireček: Slovánské právo II, 117.

[3]) Majkov (Istorija srbsk. naroda str. 71) spominje peharnika, ali ničim nedokazuje.

[4]) Skazanie str. 53, 71.

[5]) Glasnik XIII, 298.

Skoplju na jug. Ovaj grad napominje se već u vojni grčko-bugarskoj od g. 1245, u kojoj sa Skopljem i ostalimi obližnjimi gradovi dopade ruku grčkih.[1]) Nu srbski vladari rano su bacili svoje oči na krasnu i vele znamenitu maćedonsku ravnicu, koju natapljaju dvie rieke, Vardar i Struma; stara bo Srbija opirala se je upravo o tu ravnicu cielom južnom stranom. Već kralj Milutin u ratovih proti Grkom osvoji oba Pologa, Skoplje, Ovčepolje, Zlatovu, Strumicu, Ser, Dabrsko, Veles, Prosiek itd., i prodre tja do Soluna; nu stalna medja prama jugu bijaše mu kod Sera, te je i Veles bio gradom Srbskim. Ovaj dio Maćedonije ostade u srbskoj vlasti i za Dušana, koj na jugu umnoža svoju državu Epirom, Etolijom i Thesalijom, i za njegova sina Uroša, za koga bijaše Dean sevastokratorom i upravljateljem maćedonskim na Vardaru (κατὰ τὴν Μακεδονίαν περὶ Ἀξιὸν ποταμὸν), u kojega dakle području ležao je grad Veles.

Uslied toga mislim, da gore navedeni nadpis, koj žalibože neima označene godine, polazi od dobe srbske, kao što isti pravopis i jezik svjedoči; te da oba ona župana: Stracimir i Aldimir bijahu župani srbski. Njihov „вънoукъ“, koji je pokopan i sahranjen u Velesu, imao je dva imena, jedno sloviensko (Miroslav), narodno, a drugo krstno (Georgije). Ime Stracimir ili Sracimir, prem riedko, nije bilo neobično u Srbalja: jedan brat Stjepana Nemanje zvao se Stracimir,[2]) brat gospode Zetske Gjurgja i Balše pisao se istim imenom.[3]) Ime „алдимиръ“ nije mi poznato u srbskoj poviesti; dočim drugi brat Stjepana Nemanje zvao se je „Miroslav“. Georgije Miroslav bijaše sin Ilije; pa bismo li mu mogli u trag ući?

Imamo listinu[4]) od kralja Stjepana Uroša II. Milutina, pisanu u Kotoru 15. Ožujka 1305—1307, kojom Milutin potvrdjava darovnicu majke mu Jelene podieljenu samostanu Ratačkomu bl. djevice; pa medju svjedoci navadja se „казньць мирославь“. Buduć pako Milutin bijaše prvi od srbskih vladara, koj kako vidismo osvoji onaj dio Maćedonije, u kom leži grad Veles; buduć ni za njega ni za njegovih nasljednika nespominje se nijedan Miroslav, koj bi bio ikakova znatnija osoba; a naš Miroslav, potomak dvajuh župana imao biti svakako znamenitija osoba — mislim, da neće biti presmjeli zaključak, reknem li: da je Miroslav, sin Ilijin, mogao biti onaj isti, koj god. 1305—7 bijaše »blagajnikom« kralja Milutina, i da se je on prestavio u prvoj polovici XIV. vieka 26. Rujna, na dan, koga istočna crkva slavi uspomenu smrti sv. Ivana evangjeliste i bogoslova.

---

[1]) Georg. Akropol. p. 43, 132, 133.
[2]) Skazanie str. 58, 59.
[3]) Monum. serb. p. 177.
[4]) Ibid. p. 67.

Bakar i Turopolje.*)

(Izvadak iz djela u rukopisu pod naslovom „Mjestopis Hrvatske i Slavonije“.)

Priobćio

Vinko Sabljar.

I.

Bakar (tal. Buccari), kr. sl. primorsko-trgovački grad i slobodna lúka. leži pod 45° 18′ 46″ sj. šir. i pod 32° 11′ 0″ ist. dulj. u hrvatskom Primorju i u obsegu Riečke ž. na kraju zaljeva, koj se pruža od jugoist. prama sj. zapadu, okružen od trijuh strana ovisokimi brdi. 388 kuća (1 kasteo), 2045 stanovnika (9 niem., 33 tal.) — 2036 rimokat. župe sv. Andrije u mjestu, 9 istočno-pravoslavnih. Rieka odaljena je $1^1/_8$ m. Ima kapela 6 (uznešenje bl. d. Marije, sv. Margarita djev. i muč., sv. križ, sv. Josip, sv. Mihalj ark. i Isusov grob), glavnu učionu zemaljske zaklade od 4 razreda, 1 pučku, 1 djevojačku sukromnu učionu, 7 učit., 186 md., 91 žd., ubožnicu, čitaonicu. Stolica je gradskoga poglavarstva, zbora trijuh kanonika stolne crkve Krbavsko-modruške, arcidjakonata, djakonata, solare i trgovinske carinare, brzojavnoga ureda, nadzorničtva učiona, ravnateljstva glavne učione, ureda morske luke, zdravnoga ureda, poštarnice i kotarskoga sudca Grobničko-hreljinskoga; postaja financijalne straže s prigledníkom i postaja oružničtva.

Gradski je kotar razdieljen na sudčije: Bakar, Bakarac, Draga dolnja, Draga gornja, Hreljin d., Kostrena kod sv. Barbare i sv. Lucije, Kraljevica, Krasica d., Podvežica, Praputnik d. i Trsat.

---

*) Ova dva članka, priobćena nam dobrotom samoga pisca, dajemo ovdje na ogled prijateljem narodne knjige, da uzmognu suditi, kakovo po prilici bit će djelo, štono ga naš Vinko Sabljar već od 12 i više godina izradjuje. „Mjestopis“ taj sastavljen je poput rječnika, a po načelih obielodanjenih u odpisu bivšega c. k. namjestničtva od 28. Kolovoza 1859. br. 2531. „Mjestopis“ obsiže cielu Hrvatsku i Slavoniju, gradjansku i vojničku, te ćeš u njem naći svako mjestance. Prem je on, rekli bismo, namienjen više praktičnoj nego li znanstvenoj porabi, sadržaje ipak sve, štogod izobražena čovjeka o kojem mjestu u našoj domovini zanimati može. O tom će se čitalac osvjedočiti kod povjestnih crtica o Bakru. Nu da one budu podpunije, ja sam koješta dodao, a svoje dodatke u zapor [ ] stavio. Dr. Fr. R—.

Sudčija Bakar sastoji iz selâ: sv. Kuzma, Škrljevo d. i Vitoševo sa 449 kuć. 2385 st.

Čitavi kotar gradski ima 1 trgovište (Kraljevica), 24 sela, 7 selaca, 2445 kuća (4 kastela, 2 majura), 11508 st. (15 niem., 1 magj., 65 tal.) — 11496 rk. sa 7 župa (Bakar, Dol mali d., Draga d., Kostrena, sv. Barbara i sv. Lucija, Kraljevica i Trsat), 1 kapelaniju (Martinšćica) i 16 kapela, — 12 pravosl. st., 1 samostan (Trsat), 10 učion. (izim u Dolu malom kod svake župe i u Hreljinu) sa 15 učit. 627 md. 329 žd.

Površina: 9202.7 ☐ ral. t. j. 1351.3 oran., 713.5 liv. bašć. 457.6 vinogr., 4639.3 paš., 2041.0 neplod. ili 21.4 drž., 21.8 crk., 3070.0 obćin. i 6089.5 priv. dobra.

Stoka: 2754 kom. t. j. 114 konj., 925 gov., 1 osao, 1629 ovaca, 48 koz., 37 krm.

Medje: od sj. zap. grad Rieka, od sj. sj.-ist. i jugoist. kot. Grobn.-Hreljinski od jugo-zap. morski kanal.

Okolica: Bakarska draga, Budin, Crno, Gavranić, Kakaljevo, Kičer, Komorica, Lazanj, Pajca, Ravna, Razpelje, Sršćica, Solin, Sopalj, Tocile Turčina, Turska ravnica, Vežica, Voljak. — Špilje: Dražica, Podurinj, Višnjevica. — Vode: Javor, Martinšćica, Riečina, Vrulja. — Rude: Bakarac. — Spomenici: Bakarac, Biskupija, sv. Antun, Urinj. — Sajmovi: 12. Srpnja, 1. i 30. Studenoga.

Rimok. župa u bisk. Modruškoj, adjak. i dj. Bakarskom, obstoji od vajkada, matice od god. 1692 u čistom hrvatskom jeziku, župna crkva sagradjena je na okrugli način u XII. vieku, raširena god. 1660, 1708 i 1711, popravljena 1853; u Bakru stanovali su gdjekoji Modruški biskupi, kano: And. Francisković, Iv. Smoljanović, Dimitri, Manzador i Picardi. Zašt. je grad Bakar; ima područna mjesta: Jelenje, Jelovka, Koritnjak, Krasica d. i g. Lepenice, Oštrovica, sv. Kuzma s kapelom, Škrljevo d., Višnjevica i Vitoševo; župa ima 4425 stan. i sedam kapela. Ova je župa imala jur u XV. vieku svoj zborni kaptol, koji sačinjava još i danas (od poslije kako je Modruš razoren, a potom nastalo združenje modruško-senjske biskupije) neku čest tadanjega Modruškoga stolnoga kaptola, te sastoji iz 1 kanonika štioca 1 kanonika i arcidjakona, i 1 kanonika ujedno mjestnoga župnika.

V. Djakonat ima župe: Bakar, Cernik, Dol mali dol., Draga d., Grobnik. Hreljin, Jelenje, Kostrena, sv. Barbara i sv. Lucija, Kraljevica, Kukuljanovo, Praputnik, Trsat i Zlobin sa 26.428 stan. i 25 kapela u obsegu Riečke županije.

Arcidjakonat (Bakarski ili Albinski, — transalbinus — nazvan) u bisk. Modruškoj ima djakonate: Bakar, Brod, Čabar i Vrbovsko sa 67.160 stanov., 36 župa i 53 kapele u Riečkoj, i 4 župe, 7 kapela u Zagrebačkoj županiji.

Poštarnica zauzimlje izim sudčija: Bakarac, Kraljevica, Podvežica i Trsat, čitavi gradski kotar, zatim sudčije Hreljin g., Krasica g. izvan spadajućih pod s. Lepenice selaca, sud. Kukuljanovo, Praputnik g., Škrljevo g. i

*

Zlobin kotara Grobničko-hreljinskoga. Hod stafete i osobita pošta do Jelenja $2^3/_8$ m., jezdeća i dvokolna pošta do grada Rieke $1^4/_8$ m., do trgovišta Kraljevice $^6/_8$ m.

Ovaj grad ima neobično mnogo vriela dobre vode, koja izviru na sjevero-istočnoj obali morske luke i izlievaju se u more; na njih se nalaze dvie na sam grad spadajuće vodenice, gdje se domaće žito, osobito kukuruz melje.

Luka Bakarska ima oblik porednika ili pačetvorine (Parallelograma) u dužini od sjevero-zapada prama sjevero-istoku po prilici od 3000 hvati, uz popriečnu širinu od 300 hvati, i dubljinu od 8 do 18 hvati; — ova u istinu liepa, prostrana i krasna luka služi vrlo dobro u svakom obziru, ma i najvećim brodom kod ukrcivanja i izkrcivanja, pače kod najsilnije bure daje ona čvrsto mjesto za sidro i sigurno zaklonište; ova izvrstna naravna luka, osobito njezini na obali stojeći zidovi vrlo su zapušteni od god. 1854, kada je gradski kotar razkomadan, i kad se je više malih seoskih obćina ustrojilo, pa jedna četvrtina luke obćini Kraljevičkoj pridružena bila. U ovoj luci ima trata, gdje se svake godine može odsječno uloviti do 1500 centi ribe zvane tonina, koja se svježa po moru odveze u Mletke a kod nepovoljna vremena po kopnu u Trst.

U gradu ima vrlo prikladna gradska brodarnica, gdje su od god. 1850—1860 sagradjene 32 ladje, i to: 7 trojedrenjaka veleliepnih, 6 trojedrenjaka manjih (barka), 13 briga, 2 škune (scooner), 1 looger, 2 trabakula i 1 bracera u ukupnoj mjeri od 12.407 bačava i u vriednosti od 1,318.790 for. sr. Samo 11 od ovih ladja sagradjeno je god. 1856—1858. Poslije svršenoga krimskoga rata, osobito pako poslije god. 1859 počelo je vrlo padati gradjenje brodova.

Glavni proizvodi, s kojimi se ovdje osobita, ili pravo rekuć, jedina trgovina vodi, jesu: dùge, daske, les za gradju, drveno ugljevje i drvo za gorivo. Ovi proizvodi, izuzam duge, dobivaju se cjelokupno iz bližnjih državnih i privatnih gospodskih šuma, samo duge dolaze ponajviše iz Slavonije; trgovina je s ovimi proizvodi podosta razgranjena; duge, daske i gradjevni les odpravlja se skoro izključivo u Francuzku i Algir, drveno ugljevje pako i gorivo drvo odvaža se u Italiju.

Sajmovi su od 1. i 30. Studenoga neznatni, onaj pako, koji se dne 12. Srpnja započimlje, traje podpuna 3 dana, i pazari se na njem sa vinom lakatnom robom, jestivom, voćem, zatim poljskom i kućnom spravom. Prikladna i sigurna luka, zatim krasna Lujzinska cesta podpomažu ne samo ovdješnju trgovinu nego su i neobhodna podpora njezina; usuprot je pako velika cestarina na istom drumu jedna od glavnih njezinih zaprieka. Trgovina u obće pada osim sa drvljem; osobito je trgovina sa žitom s nutarnje zemlje, koja je početkom ovoga stoljeća vrlo cvala, od nekoliko godina sasvim propala stranom radi pretežnosti žita, dovezena uz priličniju cienu s Crnoga mora i Dunava, stranom pako radi pomanjkanja unutarnjih povodnih vožnja i željeznice, i radi toga proiztičuće prevelike uvoznine.

U gradu ima jedan nepravilno sagradjeni, neukusni kasteo, koji je svojina gradska; o starini ovoga zdanja neima nikakovih povjestničkih data ili drugih bilježaka, na koje bi se moglo osloniti, premda je na vratih nekakov grčki još neizlizani nadpis, koga do sada nemogosmo dobiti; [nu iz sloga vidi se, da je sazidan u srednjem vieku. Na tom kastelu je glagolski nadpis od god. 1530, koje bi sagradjena „jedna baštija" za vrieme „kapetana Bakarskoga i Vinodolskoga te governatora Jakova de Pini."*)]

Toliko je izvjestno, da ima taj kasteo sasvim značaj srednjega vieka i da je sagradjen valjda prije gospodstva kneževske obitelji Frankopanske, koje počima u 12. stoljeću. U ovom kastelu, koji nije inače od nikakove znamenitosti, stajaše sv. Mihajlu arkangjelu posvećena kapela, od koje je slika s pripadajućim joj žrtvenikom prije nekoliko godina premještena u ondješnju novu kapelu na groblju. — Ovaj kasteo, koj nije, u koliko dosiže uspomena, nikakovih promjena pretrpio, sada je u tužnom stanju, rabi se osobito za stan vojnikom.

Poviest grada dade se, polag ustmenoga predavanja i polag raztrešenih izvješća, a osobito polag jednoga dobro sačuvanoga ljetopisa (kronike), pisanoga god. 1740 u 4 glavna razdobja (periode) razdieliti, i to: I. razdobje počima postankom istoga grada, pa traje do god. 1193 i 1223, kad je spao pod vlast kneževske obitelji Frankopana; — II. razdobje sadržaje dobu, kad su vladali gradom Frankopani a poslije grofovi Zrinjski, t. j. od god. 1193 i 1223 do 1670; — III. razdobje od izumrća rečenih obitelji do dobe, kada je Bakar postao samostalnim, poveljenim i slobodnim gradom t. j. od god. 1670 do 1778; — IV. razdobje, kad je grad dobio svoju vlastitu upravu, pak do najnovijega vremena, od god. 1778 do 1864.

I. razdobje. O postanku ovoga grada nezna se ništa izvjestna, nu pouzdano se dade tvrditi, da je to mjesto obstojalo u prastaro doba, što jasno dokazuju opetovano pronadjene žare, trajne barkače i novci s obilježjem poganskoga svieta, sižući sve do prvoga razvitka rimske moći. Isto tako nejasno je i tamno, što neki pišu, o prasjediocih ovoga mjesta, koje se u doba rimsko tobož zvalo Velcera.**) [Početkom VII. vieka bude i onaj kraj, u kom je Bakar, dielom novoustrojene države hrvatske, koja se uz more protezala do rieke Raše u Istri. U okolišu današnjega Bakarskoga kotara sukobili su se Hrvati ponajprije sa napredujućimi Franki, dočim su god. 799 kod Trsata potukli Erichovu vojsku. Sudbina okolice Bakarske sliedećih viekova nije nam potanje poznata, samo to je stalno, da je ona svedjer ostala hrvatskom. Jasnija nam je poviest Bakra i cieloga hrvatskoga Primorja u II dobju.

*) Kod Kukuljevića: hrvatske listine str. 235.

**) U koliko mi poznato, „Velceru" napominje jedini Ptolomej (geogr. lib. II, c. 17) i to u Liburniji ovim redom navodeć mjesta: „Alvona, Flanona, Tarsatica, Oenei fluminis Ostia, Velcera, Senia, Lopsica . . ." Po tom „Velcera" ležala je svakako med Trsatom i Senjom; nu drugo je pitanje: jeda li upravo ondje, gdje je danas Bakar? F. R.

II. razdobje: Bakar pod gospodstvom Frankopanâ i Zrinjskih s kratkim pretrgnućem pod Matijom Korvinom, koj je g. 1487 Cintiju darovao Bakar. Već god, 1193 dade kralj Bela III. Krčkomu knezu Bartolu županiju Modrušku; kralj pako Andrija II. dade godine 1223 Krčkomu knezu Guidi županiju Vinodolsku, u kojoj je ležao takodjer Bakar s okolicom. [Ove povlastice i darovnice, kojimi knezovi Krčki, potonji Frankopani postadoše vlastelom hrvatskom, potvrdiše kašnje ini kraljevi, imenito pako potvrdi jih god. 1242 kralj Bela IV. Od onoga časa knezovi Krčki. zvahu se još knezovi Vinodolski i Modruški, te imadjahu u tih županijah sva ona práva gospodska, koja su vlastela hrvatska za ono vrieme imala. Amo ide osobito pravo sudstva nad kmetovi, kojim mogaše samo knez suditi i ban, kada je u županiji bio.]

[Bakarski okoliš imao je biti za vrieme provale Tatarske tako poharan, kako i cielo Primorje, pa i on je doprineo svoje za obranu zemlje; ta knezovi Krčki, Vinodolski i Modruški imenito Friderik, Bartol i Guido stekli su si tom prigodom osobitih zasluga za dom i kralja, a Bela IV. toga radi ne samo, kako rekosmo, potvrdi povelje svojih predjaka podieljene rečenim knezovom Krčkim, nego još knezom Frideriku i Bartolu god. 1260 pokloni grad Senj za vječna vremena. Tako je sada hrvatsko Primorje uključivo od Rieke do Senja bilo svojinom knezova Frankopanskih.

Kakov je zakon to doba vladao u Bakru, možemo razabrati iz zakona Vinodolskoga, utanačena dne 6. Siečnja 1280 u Novom Vinodolskom u vrieme knezova Friderika, Ivana, Leonarda, Dujma, Bartula i Vida. U skupštini, u kojoj se zakon stvorio, bijahu prisutni „iz Bakra Krstiha plovan i Grubeša pop, Ivan satnik, Derga Vlčina i Nedrag". U Bakru sjedilo je dvojako poglavarstvo: gospodsko sa „podknežinom", kao namjestnikom kneza, i obćinsko sa satnikom na čelu; napominju se takodjer sudci, bilježnik ili „kanciler" itd.*) Kako su se daleko protezale XV. stoljeća medje Bakarske naprama Grobniku, može se razabrati iz razvoda**) od god. 1455.

Kada se je XV. vieka obitelj Frankopanska na više ogranaka razdielila, Bakar ostade u vlasti Frankopana Senjskih i Vinodolskih. God. 1455 knez Martin piše se knezom Krčkim, Modruškim i Bakarskim, god. 1492 bio je slavni Bernardin gospodarom Bakra itd.

God. 1544 učini Stjepan Frankopan sa svojim šurjakom Nikolom Zrinjskim pismeni ugovor,***) kojim proglasiše svoj imetak za ukupnu svojinu obvezavši se: da ako bi koj od njih ostao bez djece, imade svoj imetak ostaviti drugomu, imajućemu djece. U tom ugovoru navadjaju se sljedeća mjesta, spadajuća na svojinu Stjepana Frankopana: Ozalj, Ribnik, Dubovac, Novigrad, Zvečaj, Skrad, Lipa, Mlaka ili Despotovica u zagrebačkoj, Modruš, Vitunj, Ogulin, Plaški, Jesenica, Ključ, Peć, Janjac i Lukovdol u kninskoj županiji,

---

*) Sr. Listinu Bakarsku od g. 1445 kod Kukuljevića: Listine hrvatske str. 64.
**) Ondje str. 81.
***) Arkiv III, 117.

te Grobnik, Trsat, Bakar, Hrelin, Drivenik, Grižane, Bribir i Novi u Primorju. Pa zbilja već god. 1554 piše se knez Nikola Zrinjski, ban hrvatski, kao gospodar grada Bakra, a »kapetan gospodina bana miser Pero Denti u Bakru«.*) Poslje 28 godina (1572), kada oba ugovornika s Katarinom Zrinjskom preminuše, Frankopanska imanja dobiše sinovi Nikole Zrinjskoga; tako Bakar dodje u vlast Zrinjskim.]

Od ono doba dogadjalo se je, da su Zrinjski češće dolazili u Bakar. Tako već g. 1585 nalazimo tamo Nikolu Zrinjskoga;**) a inače imali su ondje svoje namjestnike, navadno kapetane zvane. Kapetani bakarski, u koliko se znade, bijahu tečajem XVII. vieka ovi: 1611 do 1644 pl. Budaski ili Budački, — 1644 do 1660 barun Cicculini, — 1660 do 1666 opet barun Cicculini, — 1666 do 1670 Affelter· — Ovakovo stanje stvari trajalo je nepromienjeno do g. 1670 t. j. do skončanja porodica kneževske obitelji Zrinjske i Frankopanske.

III. razdobje: od izumrća spomenutih obitelji do povišenja Bakra na povlašćeni i slobodni pomorski grad (1670—1778). Čim su ove obitelji izumrle, posjedne ta primorska dobra kraljevski fiškus, koj jih dade u zakup, tako god. 1691 imao jih je u zakupu barun Mihajlo Androka. Nu tada još ova dobra ostadoše u savezu političkom sa Hrvatskom, što je i sabor ugarski od god. 1681, čl. 71 naročito zahtievao. God. 1692 budu ona za 50000 fr. založena nutarnjo-austrijanskoj dvorskoj komori, a god. 1749 od bečke banke odkupljena, te god. 1776 vrhovnoj komercijalnoj intendenciji u Trstu podčinjena, a najposlje g. 1776 prejdu na vojničku upravu u Karlovcu. [Kraljica Marija Terezija je ipak dobra Bakarska (»bona Buccarensia«), u koliko leže na desnoj strani ceste Karolinske idući od Karlovca u Rieku, naredbom od 2. Listopada 1776, utielovila gradjanskoj Hrvatskoj; nu već sliedeće god. 1777 5. Rujna utielovi takodjer Bakar, Bakarac i Kraljevicu novoustrojenoj županiji Severinskoj. Bakar ležao je tada u tako zvanom „trgovačkom kotaru“ (districtus comercialis) županije. Sliedeće godine 1778 dne 13. Svibnja Bakar je proglašen slobodnom lukom, pridieljen mu od Trsata do pred Kralǀevicom kotar s pravom, po kojem je poglavarstvo gradsko sudilo kano ono u Rieci po municipalnom zakonu· Utielovljenje grada Bakra kao i ostaloga Primorja u kraljevinu Hrvatsku bilo je na saboru ugarskom god· 1790, čl. 61 uzakonjeno, te zaključeno, da se Bakar kano trgovački grad u svom povlastnom stanju i nadalje uzdrži (»in statu suo privilegiali conservetur«).] Uz sve ove česte promjene vrhovne vlasti osta ipak domaća uprava ovoga grada sasvim neokrnjena i nezavisna od svake susjedne pokrajine,***) osta Bakar središnjim sielom upravljajućih i ovršnih oblasti za cielo Primorje, i upravo kao i kod II. razdobja, imali su u Bakru i namjestnici s prijašnjim naslovom „kapetan“ svoje sielo skupa sa uredskim osobljem, naime: 1 pod-

*) Ondje str. 256.
**) Ondje str. 285.
***) Sr. art. 116 a. 1715, art. 25. a. 1741.

kapetan, 1 prihodar, 1 prigledník, 1 vlasteoski sudac (vicario fiscale) itd. i više pučkih sudaca. — U III. razdoblju bijahu kapetani: 1670 do 1680 Affelter, 1680—1685 pl. Kodermann, 1685—1690 pl. Gaisler, 1690—1695 barun Rigoni, 1695—1699 grof Coronini-Cronberg, 1699—1709 barun Terzy, 1709—1730 grof Petazzi, 1730—1735 pl. Parmon, 1735—1750 pl. Sartori 1750—1768 pl. Zandonati, 1768—1776 Mikulić, 1776—1778 pl. Pavlić. — Trgovačka Intendenzia držala je svoga činovnika u Bakru, koj je rukovodio gospoštinske poslove. Radi trgovine uvede intendenzia takodjer mjenbeni sud u Bakru, koj je prizivao na istu intendenziu. Buduć se pako ciel ovaj kotar smatrao uviek kao dio Hrvatske, to je bio politički odvisan od kralj. namjest. vieća u Zagrebu i od njega primao naredbe, pokle jih je tamošnja administracija odobrila.

IV. razdobje počimlje god. 1778, kad su ovi primorski predjeli na kr. ugarsku dvorsku kancelariju spali, a kraljica Marija Terezija, kako rekosmo, poveljom od 13. Svibnja o. g. Bakar slobodnim trgovačko-pomorskim gradom proglasila, te mu vlastitu samoupravu (autonomiju), i osobito u pogledu na druge kr. slob. gradove iznimno mjesto podielila.

Grad Bakar sa svojim kotarom ovlašćen, da u vlastitom djelokrugu gospodska i kraljevska prava uživa i unišlim dohodkom sam slobodno upravlja, imadjaše u svojoj sredini: gradsko poglavarstvo (magistrat) kano I. molbu (instantia) u političkih, sudbenih i gospodarstvenih poslovih; kapitansko vieće (Consilium capitanale ili senatus urbis). sastojeće iz samih patricija, pod predsjedničtvom civilnoga kapitana i ujedno vladara (gubernatora) Primorja hrvatskoga, — kao II. molbu u političko-gospodarstvenih poslovih, napokon sastavljeni iz patricijalnih savjetnika kapitanski sudbeni stol (sedes judiciaria capitanalis), kao II. molbu u civilnih i pravnih — a kao I. molbu u kaznenih poslovih.

Ovaj je grad dobio glavnicu od 30.000 for. za utemeljenje pučke škole, i pravo pobiranja uvoznine od inostranih vina, da se mogu siromasi grada obskrbiti.

Uslied tako povoljnih okolnosti napriedovaše Bakar u blagostanju dan na dan sve to više; trgovina i brodarstvo znatno procvate, a tim dala se je i žiteljem prilika uz materijalno blagostanje duševno se naobraziti. Kakova bijaše trgovina već u ovo prvo doba u Bakru, vidi se odatle, da se je god. 178$^{3}/_{4}$ uvelo robe u vriednosti od 94,747 for., izvelo pako 539,927 for., što je za ono doba dosta mnogo. Ali razvitku grada Bakra priečilo je mnogo susjedstvo grada Rieke, koja poče rasti i dizati se od kada god. 1776 bude tamo gubernij ustrojen i grad svimi povlasticami obdaren, koje uživaše Trst. Uzprkos svemu tomu napredovalo je ipak sve podobro do god. 1809, u kojoj sva Hrvatska do rieke Save pod Francezku vladu pade; pod ovom vladom bude Bakar podredjen, kao neko okružje, novoustrojenoj intendenciji riečkoj i bijaše prvi put povriedjena zemljištna cjelokupnost gradskoga kotara; poslje uzmaka Franceza (1813) ostade Bakar i pod austrijanskom vladom sve do god. 1822 bez svoje samouprave, sačinjavajući samo jedan kotar ondaš-

njega riečkoga okružja i neimajući više nego jedini magistrat, bez inih gradskih oblasti. Tek god. 1822, kad su te okolice ustupljene nanovo ugarskoj kruni, povrati se opet stari red i prvašnji samoupravni i sudbeni ustroj ovoga grada; ali njegova sreća i napredak nevratiše se više iz uzroka, što mu je Rieka, glavni grad hrvatskoga Primorja, preblizu i što po svom položaju bolje procvasti mogaše, napokon što jedan dio bakarskoga gradskoga kotara i poslje god. 1822 pod upravom grada Rieke ostade. God. 1833 nakon dugotrajne razpre dobije opet Bakar usljed najvišega riešenja podpunu svojinu, te uživaše odsele nad čitavim svojim kotarom dominalna i regalna prava do god. 1850, kada se obustavi ustav. God. 185$^4/_5$ nasta nova politička dioba, s kojom izgubi i Bakar svoje prijašnje gradske oblasti osim magistrata s ograničenom vlašću, — izgubi jedva stečena dominalna i regalna prava i slobodne unutarnje uprave, a kotar mu bi razciepljen i nekoje čestice drugim kotarom pridružene. Medjutim usljed najvišje diplome od 20. Listop. 1860 povraćena su i ovomu gradu stara prava. Uz ova grad i kotar Bakarski šalju na temelju izbornoga reda od 8. Svibnja 1848 tri poslanika na sabor trojedne kraljevine.

Muževi, koji su se medju ostalimi osobito odlikovali, jesu: Andrija Francisković, Paulinac, kašnje biskup senjsko-modruški, od god. 1650 biskup Sriemski; Ivan Smoljanović, Kostrenjanin, biskup senjsko-modruški od god. 1665—1677, sahranjen u crkvi bl. d. M. u Trsatu, ostavio je bakarskoj crkvi mnoge dragoicenosti, medju kojimi srebrnu biskupsku palicu i jedan umjetno napravljeni srebrni veliki tanjur; Mato Paravić, Bakranin i Vinko Bujanović iz s. Psaputnika dol., koji su u znak osobitih svojih zasluga u 18. vieku ujedno sa svojim potomstvom plemstvo dobili: Bartol Smaić, Bakranin, sadanji Riečki veliki župan postade prije nekoga vremena vitezom; Vjenceslav Soić, Bakranin, rodj. 29. Rujna 1814, god. 1859 imenovan biskupom beogradskim i smederovačkim.

Koncem 18. vieka bila je u gradu mužka i ženska niža učiona ustrojena, koja je prije nekoliko godina na glavnu učionu sa 4 razreda povišena; god. 1848 bila je takodjer ustrojena brodarska škola na zemaljske troškove, ali je za malo prestala.

II.

Turopolje (Turovo polje), plemenita obćina u žup. zagrebačkoj, kotaru goričkom, sastoji iz 14 sudčija: Buševec, Gorica mala i velika, Hrašće, Kobilić, Kuće, Kurilovac, Lomnica dol., Lukavec gor. i dol., Mlaka vel., Mraclin, Pleso, Rakitovec, i iz 8 brežnih sudčija: Bukovčak, Cerovski vrh, Cvetkovićbrdo, Dragonošec, Dubranec, Gustelnica, Prvonožina i Vukomerić; ima 2 bilježničtva (Dubranec, Mraclin), 1 trgovište (Gorica v.), 24 sela, 5 selaca, 802 kuće (2 gradića, 3 pl. dvora), 7539 st. — 7527 rimokat., 2 župe (Gorica vel., Dubranec), 8 kapela, 4 pravosl., 8 žid., 1 učiona, 2 učit., 130 md., 137 žd.

Površina: 2 □ m., 8261.2 □ rali t. j. 9383.4 oran., 3011.0 livada, 440.3 vin., 1415.7 paš, 1 □ m. 3639.1 □ ral šum., 371.7 npz. ili 63.6 crk. d., 1 □ m. 4039.1 priv. d.

Marva: 5649 kom., t. j. 307 konja, 2407 gov., 2 osla, 27 ov., 2906 koza.

Arcidjakonat u nadbisk. Zagrebačkoj. ima djakonate: Odra, Okić i Pokupsko, 29 župa, 59 kapela i 62.583 stanovnika, od kojih su 2 župe, 2 kapele, 4084 stanovnika u banovačkoj I. pukovniji, a ostali u Zagrebačkoj županiji.

U starije doba zvao se je Turopoljski predjel „Campus Jobbagiorum castri Zagrabiensis", spadao je pod grad Zagreb, i posjedovao je već onda svoju vlastitu šumu: Bunseki lug, koju i sada uživa. — Bela IV., od god. 1224—1226 knez ili vojvoda ciele Slavonije, t. j. sadanje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije oslobodi god. 1225 ovaj predjel od oblasti grada Zagreba i podieli svim obiteljim plemenštinu, što kao kralj g. 1255 i potvrdi.*)

Za priznanje osobite hrabrosti i vjernosti prama kralju i domovini, kao i zasluga u tatarskom zatim u turskom ratu, odkuda ovaj plemeniti predjel današnje svoje ime (Universitas Nobilium campi Turopolja) nosi, potvrdiše kasnije 16 kraljeva i 3 vojvode, napokon i ugarski sabor člankom I. 92 od g. 1733 i 60 od god. 1741 turopoljske pravice i dodaše jim još neke veće povlastice.

Novim podarnim listom (nova donatio) od 11. Svibnja 1560 potvrdi kralj Ferdinand I. plemenštinu 99 ondašnjih obitelji i podieli jim sva i ciela imanja (totales et integras possessiones): Kobilić, Kurilovec drugačije Urbanc, Zobatlaz, Rakarja, Ilovenjak, Pleso, Gorica vel., Gorica mala, Lompnica dol., Lompnica gor., Obreš mali, Kostanjevec, Lukavec d., Lukavec g., Loše, Hrašća, Mlaka velika, Koće, Rakitovec, Buševec, Lazi, Mraclin, Kušanec, Trnovc, Ratkov vrh, Vojnošc, Jerebič, Cvilkovo, Vukomerić, Bukovčak, Dragonošc, Dubranc, sv. Katalina, Gostilnica, Prvonošc i Redmanc ujedno s dobrom, što Turopoljci u neplemenitom selu turopoljskom Lekeniku, koje u ravnici leži, posjeduju. — Ova su imanja prošla na potomke rečenih 99 obitelji, kojih se je broj do sada na 654 pomnožio.

God. 1582 dobiše turopoljski plemići, koji se se god. 1560 pred Zagrebačkim stolnim kaptolom očitovali, da su svi posinjena i sposobna za razdjelbu braća, od kralja Rudolfa potvrdjenje ovoga posinstva, usljed kojega državno odvjetničtvo u Turopolju neima nasljedna prava, — dobiše zatim iste godine oblastnu (jurisdikcionalnu) povlasticu, polag koje bijahu sela u obćine i sudčije razdieljena, uprava jim uredjena, te naznačena u podarnici kralja Ferdinanda 36 sela na sadašnja 30 mjesta stegnuta, tako da su se imena prijašnjih sela: Zobatlaz, Ilovenjak, Lompnica gor., Obreš mali, Kostanjevec, Loše, Trnovc, Ratkovvrh, Vojnošc, Cvilkovo, sv. Katalina i Redmanc

*) Povelju čitaj u Kukuljeviću: Jura Croatiae I, 51.

u obsegu ove obćine izgubila, nova pako imena: Cerovski vrh, Cvetinić brdo, Havidići, Lipnica, Markuševec i Petranec podignula.

Glavno je mjesto plemenite obćine ili suposjedničtva (compossesoratus) turopoljskoga Gorica velika, gdje ista ima zgradu tako nazvanu: Curia murata Turopolitana i u ovoj svoj arkiv, blagajnu, starinske spomenike itd., zatim Lukavečki grad kod sela Lukovca dolnjega, gdje su starinske povlastnice obćine sahranjene bile, a najveće joj je blago šuma Bunseki lug.

God. 1809 odpalo je Turopolje s onim dielom Hrvatske, koji izmedju rieke Save i Une leži, pod Francezku vladu, pod kojom je do god. 1813 stajao, zatim bijaše ondašnjemu Karlovačkomu okružju, koje je pod Iliriju i austrijansku vladu spadalo, pridruženo i tek godine 1822 hrvatsko-ugarskoj kruni povraćeno.

Ova je plemenita obćina imala svoje vlastito upraviteljstvo (magistrat), sastojeće iz župana ili komeša (comes terrestris) kao poglavice, iz namjestnika ili podžupana (vice comes), iz satnika i zapovjednika narodne čete, iz 12 pravih i više naslovnih prisjednika, iz bilježnika, odvjetnika, računovodje i t. d.

Magistrat je ujedno sa zastupnici, izabranimi od sudčija, na poziv župana veliku skupštinu u Gorici v.. držao i svoje domaće poslove razpravljao.

Župan, podžupan i svi činovnici izim prisjednikâ bijahu svake godine na dan sv. Lucije (13. Prosinca) u gradu Lukavečkom na novo izabrani; ovakove skupštine započele su se pod predsjedničtvom službujućega, produžile su se pako pod onim novoga župana na način, da je predložba za imenovanje činovnika pristojala samim prisjednikom, izabiranje pako ovim i zastupnikom obćina.

Župan turopoljski imao je na ugarskom saboru, kamo je pozvan bio kraljevskim pismom (per regales) mjesto i glas kod stola stališa, — mjesto pako bez glasa kod stola poslanika dunavskih županija; na sabor trojedne kraljevine bijaše pozvan banskim pismom (per banales) i zauzimaše mjesto za odaslanici zagrebačkoga stolnoga kaptola.

Turopoljska je obćina dobila god. 1737 od kralja Dragutina III. svoj istiniti pečat, imala svoj kazneni sud, pravo sajmovanja u trg. Gorici vel. i u selu Dubrancu, kao i zaštitničko pravo nad župami istih mjesta.

Župan turopoljski podnašao je dopise zemaljskoj vladi sredstvom zagrebačke županije, koje su zaključci u političkih poslovih Turopoljce isto tako, kako i ostale plemiće obvezivali; nu izvršivanje istih zaključaka spadalo je u okrug djelovanja turopoljskoga župana; u ostalom pako nije bilo razlike izmed ovih plemića i inih stanovnika županije.

Županski sud obćine Turopoljske izvršivao je personalnu i realnu gradjansku, — a i kaznenu sudbenost u prvoj molbi nad svimi plemići turopoljskimi, a kaznenu takodjer nad vlasteoskimi podložnici, dočim su gradjansku sudbenost sama vlastela nad istimi izvršivala; — u prizivu išli su parnični spisi od županskoga turopoljskoga suda na zagrebački županijski sud; kaznene parnice pako, kao i parnice državnoga odvjetnika, koje su se kod vla-

stitoga suda (sedes comitialis) započele, podnašale su se neposredno banskomu stolu.

Kod reštauracije zagrebačke županije imali su Turopoljci ukupno i pojedince pravo glasovanja.

U mirnom vremenu uzdržavala je obćina narodnu četu od 129, u ratu pako od tri stotine pješaka, koja je četa imala svoju zastavu i pridružena bila inoj narodnoj vojsci (insurectio); u miru se je svake godine u oružju vježbala i pri svečanosti počastnu službu obvršivala; odora joj je bila: haljina modra zvana Atila s bielom strukom (gajtanom).

Kao Lekenik neplemenito imanje spada na suposjedničtvo turopoljsko, isto tako spada selo Buna mala pod plemenito selo Mraclin.

Do god. 1861 bile su sadanje sudčije: Buševec, Gorica mala, Kobilić, Kuće, Kurilovec, Mraclin, Rakitovec, trg. Gorica vel. u polit. obćini i kotaru Goričkom, — Hrašće, Lomnica d., Lukavec d., Lukavec gor., Mlaka velika, Pleso u pol. obč. Odranskoj, kotaru Goričkom, — Bukovčak, Cerovski vrh, Cvetinić brdo, Dragonošec, Dubranec, Gustelnica, Prvonožina i Vukmanić u polit. obćini Kravarskoj, kotaru Pisarovinskom.

Prigodom onom, kad su se iza najviše diplome od 20. Listopada 1860 na temelju naputka za uredjenje municipija ova ustrojivala, ustrojila se je takodjer i turopoljska plemenita obćina, te si je izabrala župana i ino činovničtvo, kakovo je imala i prije god. 1848, nu nije preuzela onaj djelokrug, koji joj je napomenutim naputkom namienjen bio, najme političku i sudbenu upravu nad svimi stanovnici, tako plemići kao i neplemići, stanujućimi u području svoga obsega, već je preuzela samo sudbenost ograničenu prije rečenim naputkom, nad plemići spadajućimi u zadrugu suposjedničtva turopoljskoga, prepustivši političku upravu zagrebačkoj županiji dotično kotarskomu sudu u vel. Gorici. — Spomenuti naputak sužio je moć županskoga suda turopoljskoga kao i županijsko-kotarskih sudova u djelokrug preobstojavših gradsko-delegiranih kotarskih sudova, najme na personalnu sudbenost u iznosu do 500 for.

U selu Hrašću su pomiešani tako plemići turopoljski kao i bivši podložnici grada Zagreba; plemići, koji imadu 29 kuća, spadaju pod župana turopoljskoga, a u političkoj upravi pod županijski kotarski sud u Gorici, i to iz uzroka da imadu jednu i drugu oblast u jednom mjestu t. j. u Gorici i da u slučajevih političkih nemoraju naposeb u Zagreb ići; neplemići ovoga sela jesu i do god. 1848 pod županijsko-kotarski sud u Zagrebu spadali, pa zato i sada tako u sudbenom kao i u političkom pod istim stoje.

U sudčijah: Bukovčak, Cerovski vrh, Cvetković brdo, Dragonošec, Dubranec, Gustelnica, Kobilić, Kuće, Mraclin, Prvonožina i Vukomerić jesu sami plemići, u ostalih sudčijah ima i neplemića.

Turopoljegrad, razvalina starijega grada plemenite obćine Turopoljske, na polju Kovačićkom, blizu sela Odre, pokraj ceste, vodeće iz Zagreba u vel. Goricu, od razvalina ima još ostanaka.

Hrvati

na izmaku XV. i na početku XVI. vieka.

Napisao

Prof. M. Mesić.

(Nadalje.)

III.

Naše zemlje trpe od Turaka i nakon sklopljenoga primirja. Smrt Ivana Korvina; novi bani. Nastojanje Zapoljinih pristaša; zaključak na Rákošu 12. Listopada 1505. Ženidbeni ugovor medju rodom Maximilijanovim i Vladislavovim. Mir g. 1506 s Maximilijanom. Krunjenje Ljudevitovo. Zaključak Hrvata g. 1507 zbog neprestanih turskih navala. Pripravlja se savez proti Mletčanom; oni medjutim čine osvajanja na hrvatskom zemljištu.

Premda je sultan Bajazid više prijao miru nego prolievanju krvi i premda ga je skrb za važne poslove u Aziji tako rekuć silila, da vjerno drži mir, štono ga bješe sklopio s jedne strane s Mletčani (godine 1502) a s druge s ugarsko-hrvatskim kraljem Vladislavom (g. 1503): to ipak nebijaše dopušteno našim zemljam, da se ikoliko oporave nakon pretrpljenih tolikih muka. Turski zapovjednici na krajini, neobazirući se valjda mnogo na volju svoga gospodara, i njihove krvi i pliena željne čete započeše doskora najprije pomanje čarkanje, a poslje se pustiše i u veće bitke. Negdje pod jesen god. 1504 provale Turci u predjele kninske, te učine nešto pliena; a skoro bi bili iz zasjeda i Ivana Korvina uhitili, koji je bio sa svojimi četami potekao, da jih odanle protjera.[1]) Za te navale turske upravljaše Bosnom još Skender paša; po njegovoj smrti pako, koja se je skoro za tim zgodila (20. Stud.[2]), bješe ta pokrajina povjerena prijašnjemu skadarskomu sandjaku po imenu Ferisbeju.[3]) Kao što Turci nisu držali zadane rieči našim, isto se tako odlikovahu slabom vjerom i prama Mletčanom, tako da je mogao trogirski knez pisati signoriji, da ondašnji žitelji „sada imadu više štete nego što su je imali za očita rata.“[4]) Mletčanom medjutim i njihovim

---

[1]) Sanudo VI. 290.
[2]) Id. VI. 293.
[3]) Id. VI. 297. [4]) Id. VI. 290—6.

podložnikom na tih stranah pribavi nešto kasnje Ferisbej svojom strogošću priličan mir i sjegurnost.[1])

Uza onoliku neizvjestnost odnošaja prama Turkom[2]) prieka bijaše dužnost kralju Vladislavu, da se stara za obranu svojih zemalja i za sredstva, potrebita u to ime. Buduć da su mu ugarski sabori sve manje i manje novčanih pomoći dozvoljavali, zato bijaše on već i prije češće prisiljen, te je od bogatih velmoža novca posudjivao ili jim je kraljevska dobra i gradove zalagao; pak buduć da ni tim putem nije bio kadar državi pribaviti trajne pomoći, zato je pokušao uvesti novotu, od koje si je mnogo koristi obećavao: tražio je najme, da mu pojedine županije dozvoljavaju poreze, kojih nije mogao dobiti od saborâ. Nu proti toj njegovoj namjeri, koja da je izvedena, znatno bi bila važnost plemstva okrnjila, ustade plemstvo s velikom žestinom na svojem saboru (24. Travnja 1504), te odluči velike kazni proti onim, koji bi se usudili ikakove poreze izvan sabora dozvoljavati.[3])

Još za toga sabora stiže viest stališem, da je umro u Valpovu nadvornik Petar Gereb, i na njegovo mjesto bude izabran Emerik Perényi; a nekoliko mjeseci kašnje umre u Hrvatskoj vojvoda i ban Ivan Korvin (11. Listopada) u najljepšoj dobi života, nenavršivši najme još ni 35. godinu, te bude pokopan kod remeta u Lepoglavi, kojih je crkvu i samostan za svoga života često obilno nadarivao.[4]) U mladjoj svojoj dobi neodvažan i nestalan bješe si on kašnje pridobio toliko značajnosti, postojanosti i hrabrosti, da je velikoj svojoj zadaći, koju je imao kao ban, koliko je moguće bilo u tegotnih okolnostih onoga vremena, zadovoljavao.[5]) Rado ćemo pristati uza

---

[1]) Id. VI. 300—1.

[2]) I papa Julij II. opominjaše Ugre, da kraljevinu „in omnes eventus" osjeguraju (v. njegov list od 26. Srpnja 1504. kod Theinera, Monum. Hung. II. 558) i da budu kralju u pomoć u boju na Turke (v. pismo od 30. Siečnja 1505 kod istoga II. 562 i kod Praya, Epist. Procer. 47).

[3]) Corp. Jur. I. 302.

[4]) Georgii Sirmiensis Epistola de perdicione Regni Hungarorum u Mon. Hung. histor. II. dio, I. svez., str. 34 i sl. Ovaj pisac, koga je medju našimi starijimi povjestničari samo Tomko Marnavić poznavao, bijaše rodom iz Kamenice; a rodi se zadnjih godina XV. vieka. Stupivši u duhovnički stališ postade kapelanom kralja Ljudevita II., a poslije bitke na muhačkom polju dodje kao takov k Ivanu Zapolji i kod njega ostade sve do njegove smrti. Svoje djelo napisa Jure medju g. 1544—46. To njegovo djelo, u kojem govori većinom o zgodah, kojim je ili sam bio svjedokom ili jih je slušao od očevidaca, imade zbog toga razloga svoju važnost; nu historik će ga rabiti samo s velikom opreznošću, buduć da je Jure mnogo toga pobilježio, što nemože stati pred sudom stroge kritike. — Istvánfi IV. 32. Rattkay, Memoria Reg. et Ban. 110.

[5]) U nadgrobnici, koja je po svoj prilici skoro poslije njegove smrti nad rakom mu stavljena, hvali ga neki štovatelj njegovih djela ovimi riečmi:

Et sequitur dum licuit, tua dum viguit, o Joannes, potestas,
Frans latuit, pax in Regno isto, tui tempore firma fuit,
Regum atque honestas.

Rattkay l. c.

mnienje onih pisaca, koji drže, da je nanj moćno djelovala žena mu Beatrica, kći hrabroga Frankapanskoga roda. Po njegovoj smrti ostade udova mu sa dvoje nejake djece: sa sinom Krištoforom i s kćerju Jelisavom; nu tužnoj majci ugrabi nemila smrt doskora i tu utjehu.[1]) Nakon nekoliko vremena podje ona za Vladislavova nećaka, brandenburžkoga krajiškoga župana Jurja, s kojim je zatim nekoliko godina proživila, neimavši ipak š njim nikakova poroda, i koji je kao vrlo rasipan čovjek ostanke njezinih dobara i preostaloga Korvinova blaga potepao.[2])

---

[1]) Za Krištofora znamo s izvjestnošću, da već g. 1507 nije živio: te bo godine svjedoči Petar prior lepoglavskih remeta, da je primio urese i dragocienosti, što jih je njegovoj crkvi darovala Beatrica „pro refrigerio animarum Illustrium dominorum Johannis Coruini··ac Christophori filii eiusdem (u zemalj. arkivu medju novouredj. pis. sv. 1527. br. 15. V. Kukuljević, Dogadjaji Medvedgrada, List. XXVIII. — Dočim ostali izvori, što jih imamo, znadu samo za Korvinom sina Krištofora i kćer Jelisavu, a o smrti njihovoj govoreć ni riečju nespominju, da su s ovoga svieta nasilnim kakovim djelom odpravljeni: govori Jure Sriemac o dva Korvinova sina, o Krištoforu najme i Ivanu (str. 34), te pripovieda, kako su otrovana oba brata i sestra njihova (str. 39 i sl., 402 i sl.). Evo u kratko kako to Jure kazuje. Čuvši kraljica Ana od Emerika Töröka, koji je već za živa Korvina a tako i po njegovoj smrti njegovimi imanji upravljao, da Ugri imadu mnogo volje Korvinova sina Krištofora kraljem učiniti, prestraši se, da se kako sinu njezinu Ljudevitu priestol neizmakne. Zato zapiše Töröku četiri Korvinova imanja, a on neka otruje i Krištofora i brata mu Ivana. Török na to pristane, uzme od kraljice otrov, i vrativši se iz Budima dade ga djeci Korvinovoj, koja su usljed toga skoro poginula. Töröka je zbog te opačine duša pekla, i da se umiri, pošao je u Rim, da se tu upravo papi izpovjedi; pak Jure i to zna, što je on sve na izpoviedi rekao. — Po mojem mnienju nije nuždno, da se redom pobijaju sve netočnosti, što se nalaze u toj pripoviesti; dosta je, ako se uvaži samo jedna okolnost, kako je najme kraljica Ana, rodivši svoga sina Ljudevita (1. Srpnja 1506), upravo usljed toga poroda u pogibeljnu bolest pala, od koje se već nije niti oslobodila, pače je skoro i umrla. Tko će pako od žene pogibeljno bolestne očekivati, da se pusti u paklene spletke, ma se radilo i o koristi poroda njezina? Zato mnijem, da se može pripoviest Jurjeva o otrovanju Korvinovih sinova naprosto zabaciti. Još veći su pako razlozi, koji sile, da se zabaci njegova pripoviest o otrovanju kćeri Korvinove Jelisave. Nju si bješe zaručio po Jurjevoj pripoviesti velmoža Mihalj Palóci, a bojeći se Török, da se tako nerode djeca, koja bi se mogla jednom njemu osvetiti, podmiti jednoga kuvača, da otruje Jelisavu, što je taj i učinio. Svu tu zgodu meće pako Jure nekako u onu dobu, gdje je Sulejman već bio počeo u Ugarskoj osvajanja činiti; nu gdje je tada već bila Jelisava i njezina mati Beatrica? — Još mi je spomenuti na ovom mjestu, gdje govorim o Korvinovoj djeci, da bi se težko dalo dokazati, da je bio sklopljen ženidbeni ugovor medju Zapoljinom i Korvinovom kućom, po kojem je imao dobiti Ivan Zalja Jelisavu Korvinovu i dobra toga roda.

[2]) Korvin je još za svoga života činio velike žadužbine od svojih bogatih imanja (v. Kukuljević, Dog. Medvedgrada 22); tako je isto nadario i svoje vjerne službenike i prijatelje (Id. i Rattkay 110). Što nije tim načinom razdano, sve je prešlo po njegovoj smrti na njegovu udovu Beatricu, izuzam još po koje imanje, koje je kraljevski fiskus preuzeo. Nu upravo zahtjevi fiskovi, da mu bude predano sve ono, što je bilo ugovoreno prigodom izbora Vladislavova, bijahu po-

Po Korvinovoj smrti imenova Vladislav bani Andriju Botu bajnanskoga i Franju Balašu gyarmatskoga; i to učini svakako još prije mjeseca Rujna g. 1505. Nu premda je njemu bilo mnogo do toga stalo, da mu bani čim prije dodju u zemlju, koja nije smjela za dugo biti puštena bez glave i u kojoj je valjalo naročito i pitanje glede Korvinovih imanja urediti, to mu se ipak želja nemogaše odmah izpuniti. Novoimenovani bani bjehu urekli sabor stališem, da svečano preuzmu svoje dostojanstvo i da urede nuždne poslove; nu tu jim se stavi na put neki Bernardo Thurocz, grozeć se smrću svakomu plemiću, koji bi se usudio poći na sabor, što su ga oni urekli. Zato su novi bani upisani u listini sabora ugarskoga od 12. Listop. 1505 još samo kao „electi bani"; a Vladislav morade 10. Prosinca i. g. Thurocza ozbiljno pozvati, da odustane od svoga protuzakonitoga postupanja. Novi dakle bani dodju (nekako početkom god. 1506) napokon u zemlju i sakupe stališe na sabor u Križevce. Jednoga od njih, najme Andriju Bota priznadu stališi kao svoga bana, Balaši se pako opru i zato što nije imao nikakova posjedovanja medju njimi, i zato što se je o njem glas bio raznio, da je okrutnik i smutljivac. Buduć da je na strani striša bio zakon, zato morade Vladislav zadovoljiti njihovu zahtievanju, te odstranivši Balašu dade Botu drugom (prije 24· Lipnja 1506) Marka Horvata Mišljenovića iz Kamičca, do tada kastelana Budima grada.[1])

Još prije nego li su se novi bani ustalili u svojem dostojanstvu, bješe u Ugarskoj započelo življe djelovanje Zapoljinih pristaša, kako da se njemu prokrči put na ugarsko-hrvatski priestol. Obolivši najme kralj Vladislav za sabora, koji bješe pozvao u Peštu na 22. Veljače 1505, a neimajući jošte muškoga poroda, činilo se je, da se zbilja približaje čas, gdje bi imao Maximilijan po požunskom ugovoru ugarsko-hrvatski priestol nasliediti. Da se to nezbude, pače da se Zapolji pribavi pravo na priestol, predlože njegovi prijatelji Vladislavu, da njemu zaruči svoju jedinicu kćerku Anu po imenu; nu kralj nehtjede na to pristati, već umirivaše stališe tim, da bi ga mogla kraljica još i sinom razveseliti.[2]) O tom nastojanju Zapoljevaca bijaše dobro izviešćen njemački kralj Maximilijan, te razloživši on tu stvar njemačkim knezovom na saboru u Kolinu (ljeti g. 1505), dobi od njih 4000 ljudi, da podje na spiškoga župana Ivana, da se Ugarska i Česka opet državi (njem.) pripoje.[3]) Zapoljevci, razjareni zbog toga i držeć, da je duhovničtvo poglavitom Maximilijanovom podporom u zemlji, izliše nad njim svoju mržnju uzkraćujuć mu u nekih županijah desetine i plieneć dobra crkvenih dostojanstvenika.[4]) Da se doskoči neredom, koji su zbog toga morali

vodom, te je došlo do borbe medju Beatricom i njezinimi privrženici s jedne strane i novimi bani s druge strane (v. Sanudo VI. 293 i 295).

[1]) Istvánfi IV. 32. Kukuljević, Jura I. 254. Kollár, Actuar dipl. 268.

[2]) Pray, Histor. II. 538. Brutus kod Praya, Annal. Engel, Gesch. des ung. Reichs, III. 2. d. 120.

[3]) Engel o. c. 121. Lanz o. c. 80.

[4]) Dokazom su nam za sve to pisma pape Julija II., pisana tečajem god. 1505.

sliediti u državi, pozva kralj Vladislav stališe na sabor na Rákoš za 28. Rujna 1505. Tu odluči plemstvo po nastojanju poglavitih Zapoljinih prijatelja (dne 12. Listopada), da u onom slučaju, ako kraljevina ostane bez muškoga nasljednika, na koga bi imao priestol doći, neće izabrati kraljem nijednoga tudjinca, nego da će priestol podieliti za to sposobnu Ugrinu. Kao razlog toga svoga zaključka navode striliši to, da jim je kraljevina za vladara tudjinaca svagda propadala, dočim je za narodnih kraljeva moćna bila i slavna.[1]) Još isti dan, kada je taj zaključak stvoren, kojim se je imala Maximilijanu sva nada oteti, učiniše prijatelji Zapoljini još jedan korak njemu na korist. Da se najme umiri kralj Vladislav, budu upućeni ponajvažniji muževi raznih inače stranaka i težnja, po ime Bakač, Perényi, Zapolja, Iločki i dr., te su sklopili medju sobom posebni savez, u kojem su se obvezali, da će se medjusobno braniti proti svakomu protivniku; da će neporočnu čuvati vjernost prama kralju i kraljici i da će sve činiti, što bude na njihovu korist i čast, te da će napokon njihovu želju i volju izvršivati, koliko samo bude moguće bez uštrba slobode državne.[2])

Na izpravi, koju su ugarski stališi stvorili o svojem rečenom zaključku, nalazimo samo nekoliko imena plemića iz one strane naše domovine, koja se je Slavonijom nazivala,[3]) i osim toga imena Vladislavom odredjenih novih banova, Bota i Balaše kao „izabranih banova". Nu stališi rečene česti naše domovine zaiskaše po svojih poslanicih: prabilježniku Mirku Hašagu, Jurju Kastelanoviću, Bernardu Thurocu i Iliji Bošnjaku, da jim se dade „na obranu njihovih prava" vjerodostojan prepis rečene izprave. Tomu njihovu zahtjevu zadovolji sa znanjem i privoljenjem ugarskih stališa sudac kraljevskoga dvora Petar.[4]) Dočim je dakle jedna strana naše domovine tim načinom udioničtvovala kod stvaranja zaključaka, smjerajućih Zapolji na korist, neima o drugoj i to većoj pri svem tom ni spomena. Tu se je, u zemlji najme mogućih Frankapana i Krbavskih knezova, još uviek prijanjalo uza Maximilijana bez obzira na ono, što se je u Ugarskoj pripravljalo.

Kod svih navedenih velevažnih zgoda nepokazivaše Vladislav nikakove odvažnosti, te zato i propusti ponudjeni si savez od francuzkoga kralja Ljudevita XII., kojim bi se bio mogao poslužiti proti Maximilijanu, da je za to volje imao. Usuprot pako bijaše postupanje kraljice Ane mnogo odlučnije. Ona je uviek teško podnosila, što je kraljevsko dostojanstvo toliko izgubilo od svoga ugleda i svoje sjajnosti, te je zato ponajprije o tom radila, da barem kraljevski dvor nešto dostojnije uredi i da uvede svjestnije gospodarenje. Glede Zapoljina zahtjeva činjaše joj se nedostojno, da njemu bude

---

kralju Vladislavu, Bakaču, biskupu varadin. Jurju i svemu duhovničtvu ugarskomu (kod Theinera Monum Hung. II. 566, 567 (DCCLX i DCCLXI), 568.

[1]) Istvánfi IV. 33. Pray, Annal. IV. 313. Katona XVIII. 425. Kovachich, Suppl. ad Vest. Comit. II. 332.

[2]) Pray, Histor. II. 541.

[3]) V. pod [1]) navedene izvore.

[4]) Izvornik toga prepisa u zemalj. arkivu: Priv. Nr. 116 (v. Jura I. 254.)

dana kći kraljevska za ženu. Dalje se pako obazirući na interes svoje kćeri i svoje kuće, mnijaše ona, da treba tražiti savez i rodbinsku svezu sa susjednim kraljem Maximilijanom.[1] I tako bude sklopljen (mjeseca Ožujka 1506) ugovor medju Maximilijanom i Vladislavom, kojim bješe ustanovljeno, da će Maxilijanov unuk Ferdinand uzeti Vladislavovu kćer Anu, ili ako bi ona umrla, a kraljica bi rodila žensko diete, tada da će to djevojče zanj poći; ako bi pako kraljica rodila sina, tada će njemu biti dana za ženu Maximilijanova unuka a Ferdinandova sestra Marija.[2] Vladislav odredi još povrh toga (28. Ožujka), da po njegovoj smrti ima biti tutorom njegove djece kralj Maximilijan.

Bilo ili nebilo ugovoreno tom istom prilikom, da Maximilijan udari na Ugarsku, da tako budu extališi prisiljeni, da priznadu njemu i njegovu rodu pravo na priestol, Maximilijan je odlučio, da će to svakako učiniti. Upravivši najprije pismo ugarskim stališem, u kojem veli, da ga ide pravo na ugarski priestol ne samo na temelju s Vladislavom sklopljenoga saveza, nego i zato, što je i pravi Ugrin, buduć da po tankoj krvi dolazi od ugarskih kraljeva,[3] posla vojsku, koja je pogranične predjele plienila. Kralju Vladislavu, koji mu se je porad toga na izliku tužio, odgovori (5. Svibnja), da je to morao učiniti, jer da nije mogao pregorjeti nepravde, koju su nanieli njemu i njegovu potomstvu na zadnjemu saboru neki buntovnici.[4] Na to razpisa Vladislav državni sabor i odredi, da se narod diže na oružje;[5] nu premda je na Rákošu odlučeno, da će sav narod ustati, ako koji tudjinac pokuša predobiti ugarski priestol, to se je sada ipak vrlo malo vojske sakupilo; te tako mogaše Maximilijan napredovati, i u brzo dobi Šoprun, zatim Požun i Csallóköz, a medju velmožami, koji su mu se pridružili, spominju naročito Ivana Krbavskoga, Ivana Kanižkoga i Ivana Frankapana.[6] Nakon tako nesretno započeta vojevanja privoli ugarsko državno vieće, da s Maximilijanom o miru ugovaraju oni punomoćnici, koje bješe kralj Vladislav za to odabrao, nu tako, da se pri tom drže naputka, dobivena od državnoga vieća.[7] Otišavši rečeni punomoćnici u Beč, rodi kraljica (1. Srpnja) sina, koga je dala Ljudevitom okrstiti; i ta okolnost bijaše od odlučna upliva na započeto ugovaranje, koje je zatim doskora završeno mirom (19. Srpnja), sklopljenim u Beču pod ovimi uvjeti: obje će strane povući natrag svoje čete; neprijateljstvo ima prestati; što je zarobljeno i osvojeno, vratit će se; onim,

---

[1]) Pray, Annal. IV. 317. Istvánfi IV. 3. Engel, Gesch. des ung. Reichs III., 3. d. 126.

[2]) To podpisa Maximilijan 20., a Vladislav 27. Ožujka. V. Kollár, Auct. diplom. „Indiculus“ 324.

[3]) Bartal o. c. III. str. XXXIV. Pismo je od 18. Travnja 1506.

[4]) Pray, Histor. II. 543. Pray, Epist. Procer. I. 53 i sl.

[5]) Pray, Epist. Procer. I. 59. Kovachich, Vestig. comit. 450.

[6]) To će biti knez Angjel, za koga je javljano Mletčanom iz Zadra već u Veljači 1506, da je otišao k Maximilijanu. V. Sanudo VI., 295.

[7]) Kollár, Auctuar. diplom. 266 i 268.

koji su se u tom ratu pridržavali Maximilijana, ili pako neutralni ostali, naročito Ivanu Frankapanu, Ivanu Krbavskomu i Kanižkomu, neće se za to ništa na žao učiniti. K tomu doda još Maximilijan od svoje strane: „Pridržavamo ipak mi kralj Maximilijan sebi i svojim nasljednikom naročito svakolika nasljedna i svaka druga prava, koja smo na kraljevinu Ugarsku i na pripadajuće k njoj kraljevine dosad imali i sada imamo;“ a na to pridaše ugarski punomoćnici: „Obećajemo, da ćemo tvrdo i vjerno obdržavati ovaj ugovor i one članke, koje smo jednom voljom i sporazumno glede osoba obijuh strana zajedno utanačili, koji nisu nijednoj strani na uštrb“.[1]) Vladislav potvrdi taj ugovor od svoje strane 5. Kolovoza; Maximilijan pako izviesti o njem njemačke knezove, izjavivši ujedno, neobazirući se dakako na klausulu ugarskih punomoćnika, kako misli, da je tim njegovo pravo na Ugarsku obezbiedjeno.[2])

Ako je kralj Vladislav već i prije pokazivao malo odlučne volje i postojane radinosti, to je sada, pošto mu je supruga umrla usljed poroda, pao još u veću letargiju,[3]) što je moralo biti po državu tim pogubnije, buduć da su joj toli nutarnji koli vanjski odnošaji svaki dan težimi postajali. S velike česti pokvareno i za posebnimi svrhami iduće plemstvo zanemarivaše svoje najsvetije dužnosti, tako da su n. pr. tvrdje na turskoj medji bez dovoljne oskrbe ostavljane,[4]) premda su Turci svojimi često opetovanimi manjimi navalami na našu granicu toliko dodijavali, da jim je Ivan Krbavski morao već g. 1506 od svojih imanja nekakove danke obećati.[5]) Vladislavu bijaše najtoplijom željom, da mu sin bude okrunjen, te zato pozva stališe ugarske na sabor [24. Travnja 1507][6]). Nu dočuvši nekako stališi, da se je Vladislav pustio s Maxilijanom potajno u dogovaranje i u tom gledajuć nastojanje, protivno svojemu zaključku od g. 1505,[7]) nehtjedoše pristati na kraljevu želju, dapače tom prigodom stvoriše više zaključaka, koji očito pokazuju, da stališi neimaju povjerenja u svojega kralja, dočim s druge strane isto tako jasno svjedoče, da se je Zapoljina stranka sve većma umnožavala i kriepila.[8]) Po-

---

[1]) Kollár, o. c. 270. Cziráky, Disquisit. histor. de modo consequ. summ. imp. in Hung. 123.

[2]) Tu se veli: „dadurch I. K. Mt. und deutsche Nation, ob Gott will, an ihrer erblichen und andern Gerechtigkeit des Königreichs Ungern, wenn es zu Fällen kommt, nicht Mangel haben werden.“

[3]) Istvánfi IV. 35. Brutus kod Praya, Annal. IV. 326.

[4]) Pray, Epist. Procer. I. 60 i 63.

[5]) Sanudo VI. 295 i 298.

[6]) Kovachich, Supplem. ad Vest. Com. II. 344.

[7]) Pray, Annal. IV. 326. Engel o. c. III. 2. d. 131.

[8]) Evo jih nekoliko: Zapolja se imenuje uza nadvornika glavnim državnim kapitanom. Kralj neka obavlja državne poslove sa savjetom državnih viećnika, a „što učini bez njihova znanja, to neka neima krieposti.“ Ako koji od državnih viećnika bude radio proti dobru domovine, neka ga drugovi prijave saboru, da bude kažnjen kao izdajica. Ako kralj nebude hotio kazniti one, koji krše državne zakone, kaznit će jih u nekih slučajevih županija, drugda pako nadvornik ili državni sudac, ili Zapolja kao glavni kapitan.

sve je naravno, da je Vladislav u takovih okolnostih drage volje stupio u tjesniji savez sa svojim bratom, poljskim kraljem Sigismundom (koji bješe nedavno pred tim krunu primio po smrti starijega si brata Alexandra), niti nesluteći, da si i Zapoljina stranka od toga saveza mnogo obećaje u svojih težnjah proti Maximilijanu, i da je ona već tom zgodom rieč povela o tom, da si poljski kralj za ženu uzme Zapoljinu sestru Barbaru.[1]) Nu savjetnici kralja Vladislava, neuzdajući se mnogo u taj savez s Poljskom, dokazivahu svomu gospodaru, da mu se svakako treba osloniti na Maximilijana, te je zato ugovaranje s njemačkim kraljem u Kostnici nastavljeno i novim ugovorom završeno, ka kojemu je Vladislav 12. Studena 1507 pristupio. U tom se ugovoru odredjuje: da će Vladislavovu kćer Anu uzeti ili Ferdinand ili njegov stariji brat Karlo, koji najme od njih bude dobio u diobi Austriju i Tirolsku; a za Vladislavova sina Ljudevita da će poći Maximilijanova unuka Katarina, ili, ako ona umre, njezina starija sestra Marija; za slučaj svoje smrti opet preporuči Vladislav svoju djecu skrbi i pokroviteljstvu kralja Maximilijana.[2]) O tom ponovljenom ženidbenom ugovoru nije se moglo doznati u Ugarskoj ništa izvjestna, te samo tako mogoše kraljevi privrženici učiniti, da je državno vieće privoljelo, da se sazove sabor za krunjenje mladoga Ljudevita. Sabravši se stališi u Pešti 14. Svibnja 1508, izjaviše, da pristaju na krunjenje; nu, buduć da se je medjutim bilo pročulo, da Vladislav kani svoga sina povjeriti tutorstvu kralja Maximilijana, zato je zahtievano od Vladislava, da prije krunjenja u ime svoga sina obeća narodu, da će on nepovriedjene čuvati sve slobode naroda; zatim da obeća, da neće ni za svoga života niti pri smrti sina si predati niti Maximilijanu, niti ikojemu drugomu stranomu vladaru, nego da će ga pustiti u državi, da mu budu u pomoći crkveni i svjetski dostojanstvenici i ostalo plemstvo; napokon da obeća, da će se i Ljudevit zavjeriti, kad dodje do dospjelih ljeta, da će držati slobode državne, a prije toga svečanoga obećanja da niti nebude mogao vršiti kraljevskih vlasti. Istom onda kada je Vladislav sve te uvjete primio (29. Svibnja), bješe dvogodišnji Ljudevit okrunjen [4. Lipnja][3]). Jedan primjerak kraljevskoga lista, u kojem Vladislav zadaje stališem vjeru glede svega, što je od njega zahtievano, bješe predan stališem naše domovine, i u njem se spominju različiti dostojanstvenici naših kraljevina kao svjedoci kraljeva obećanjanja;[4]) nu ni tu neima spomena o banih Botu i Mišlje-

[1]) Katona XVIII. 499. Engel, Aktenmäss. Skizze der Unternehmungen Joh. Zápolya's kod Schediusa, Zeitschrift von u. für Ungern I. 153.

[2]) Kollár Auctuar. diplom. 276 i u „Indicul". 325.

[3]) Kovachich, Supplem. ad Vest. Comit. II. 344. Katona, Epitome chronol. II. 66. Kovachich, Vest. Com. 455.

[4]) Kukuljević, Jura I. 259. Zapisano je ime biskupâ: Luke, zagrebačkoga, Ivana Orsaga, izabranoga sriemskoga, Mihalja, izabranoga i potvrdjenoga bosanskoga, Brcka, izabranoga i potvrdjenoga kninskoga, Ferdinanda Frankapana, izabranoga i potvrdjenoga modruškoga, Jakova, senjskoga; zatim Lovre, vojvode iločkoga, banova: Jurja Kanižkoga i Ivana Ernusta čakovačkoga; napokon banova jajačkih.

noviću a još manje o poglavitih velmožah Frankapanih i Krbavskih.[1]) U tadanjoj Slavoniji mogaše nalaziti nastojanje plemstva ugarskoga privrženika i prijatelja, jerbo ne samo što je tu bilo više velmoža upravo rodom iz Ugarske, nego je već i po gdjekoji domaći rod, susjedeći toliko vjekova s Ugri, sasvim ogrlio i obljubio svaku misao, koja se je u Ugarskoj radjala, i nije samo ono podupirao, što je moglo smierati na zajamčenje i učvršćenje zajedničkoga ustava i slobode. Od Ugarske pako udaljeniji krajevi naše domovine kretahu se tada samostalnije, puštajući se u kombinacije, o kojih jim se je činilo da su probitačnije ne samo pojedincu, nego i cieloj zemlji. Mogući velmože tih strana neopirahu se naročito poput inih svojih srodnika težnjam Maximilijanovim, po kojih je iskao, da si put prokrči u Ugarsku i Hrvatsku, jerbo jim se je nada ukazivala, da bi s Maximilijanovim rodom, komu se je pripravljalo veliko uzmnoženje moći, morala nastupiti njihovoj toli izmučenoj domovini sretnija vremena. Ovo napose doba, o kojem sada govorimo, niti nije bilo moguće plemstvu tadanje Hrvatske i Slavonije, da se na što drugoga osvrće, nego kako će spasiti i sebe i domovinu od najbliže pogibelji. S Turci je doduše još uviek po imenu mir trajao; nu to nije priečilo turske zapovjednike u Bosni i Hercegovini, da nezalaze plienit i robit u susjedne hrvatske zemlje. I premda nam nije potanko poznato, kada su sve harali i u kojih predjelih, dovoljno nam je znati već to, da su Hrvati držali skupštinu koncem prve ili početkom druge polovice g. 1507, u kojoj su zaključili, videć da već nemogu sami odbijati turskih navala: da se pošalje jedan poslanik ka kralju Vladislavu, koji mu je imao u njihovo ime razložiti njihov pogibeljni položaj i umoliti ga, da jim priskoči u pomoć, jer da će se inače predati Turkom, ili kojemu drugomu kršćanskomu vladaru, koji bi kadar bio pružiti jim nuždnu zaštitu. O tom njihovu zaključku imao je drugi poslanik i Mletčane izviestiti.[2]) Da se komu neučini

---

[1]) U tekstu spominjani kraljevski list pokazuje nam kao bane Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Jurja Kanižkoga i Ivana Ernusta. To je valjda bilo povodom, te su neki učili, da prije imonovani bani, Bot najme i Mišljenović nisu više banovali. Nu mi ćemo još često Bota nalaziti kao bana i to sve do smrti njegove. Zato mi se čini Krčelićevo mnienje temeljito, kad veli (Not. 306), da su Bot i Mišljenović premješteni na hrvatsko i dalmatinsko banstvo, ostavši Kanižkomu i Ernustu tadanja Slavonija, ali noseć zato i jedni i drugi naslov dalmatinskih, hrvatskih i slavonskih banova. (Glede Bota v. Monum. h. Slav. m. 194 i 199. Sanudo VI. 352). O daljem dakle banovanju Botovu nemože biti nikakove dvojbe; nu isto je tako sigurno, da se je zbilja g. 1508 o tom radilo, da Bot bude sbačen, pače Mletčanom je javljano, da je to već i učinjeno. Uzrokom su tomu imala biti nasilja, što jih je on tada činio mletačkim podanikom (Sanudo VI. 303, 306, VII. 33.), gdje se je ipak na dvoru kralja Vladislava to vrieme, kao što ćemo niže vidjeti, još gledalo, da bude uzdržano prijateljstvo s Mletčani, a Bot se nije ni sada ni kašnje u to razumio, da se mnogo obazire na politiku kraljevih doglavnika, te je zato, kako ćemo još niže vidjeti, i rebelom smatran.

[2]) Viest o tom zaključku nalazim samo u Sanuda (VI. 300), koji ju je ubilježio kao glas, prislan u Mletke mjes. Kolovoza i. g. od kneza i kapitana zadarskoga.

viest ova nevjerojatnom, ili da mu se Hrvati neprikažu preveć bojazljivimi i malodušnimi, treba uvažiti zgode, koje svojim vremenom padaju odmah poslije onoga zaključka, te nam dopuštaju, da si mislimo, kakove su morale biti okolnosti, u kojih je onaj zaključak stvoren. Mjeseca Studena rečene godine javlja nam se, da je oko Klisa vladala tolika nesigurnost, da stanovnici nisu smjeli nit iz grada izlaziti, da si živeža dobave. Sinjani, nemilo od Turaka progonjeni, a neimajući od nikuda pomoći, ostaviše svoje gnjezdo, kamo su zatim Mletčani htjeli staviti svoju posadu, da to važno mjesto nepade Turkom u šake; nu na mletačku četu, koja je u grad živež pratila, udare Turci iz potaje, i u bitki, koja je tada nastala, pade medju inimi slavno nam poznati junak Žarko (15. Siečnja 1508). Nešto kašnje bijaše jih i u Klisu, koji su se htjeli Mletčanom predati.[1]) Hrvati iskahu od pape Julija II., da dade navieštati oproštenje onim, koji bi što doprinieli za uzdržavanje četa; i u to se ime na istoga papu obrati (g. 1508) ban hrvatski (bez dvojbe Bot) po svojem poslaniku Vinku Andriću, otočkom biskupu, i još jednom plemiću.[2]) Nu premda bijaše tolika nevolja u zemlji hrvatskoj, to ipak nije ostajalo Hrvatom drugo, nego da sami odbijaju navale silnih tada Turaka. Na temelju sklopljenih i pravovaljanih ugovora bijahu samo Mletčići dužni pomagati podanikom kralja Vladislava; nu kako su oni sami to doba bili u velikih nezgodah, smatrali su turska navaljivanja na hrvatsko zemljište kao manja i takova navaljivanja, koja se nisu morala po riečih ugovora smatrati prekršenjem mira od strane Turaka i za koja niti oni nisu bili dužni u rat se pustiti s Turci.[3]) Od ostalih vlasti nebijaše isto tako nikakove pomoći, jer premda je Julij II. i sam pozivao Vladislava kralja (g. 1508), da na Turke udari s Maximilijanom, francuzkim kraljem Ljudevitom i Mletčani i premda mu je kašnje obećavao dvie četvrtine novca, što bi se skupio za gradjenjenje crkve sv. Petra,[4]) to ipak nije mogao biti to doba boj na Turke glavnom stvari niti papi Juliju, niti kojemu drugomu od poglavitih vladara onoga vremena, naročito i kralju Maximilijanu, za koga se ipak znade, da mu je bio taj boj jednom od najmilijih pomisli. I o tom budi nam sada rieč.

Kada je kralj Vladislav krunio svoga sina Ljudevita, tada bijaše medju inimi poslanici u Stolnom Biogradu i poslanik kralja francuzkoga po imenu Louis Hélie, koji je imao po nalogu svoga vladara čestitati Vladislavu i mla-

---

1) Sanudo VI. 301, 303, 310.

2) Theiner, Monum. Slavor. merid. I. 554.

3) Tu spominjani ugovor bijaše sklopljen medju Mletčani i kraljem Vladislavom, prije nego li su oni bili učinili zadnji mir s Turci. U njem si obećaju ugovarajuće stranke medjusobnu pomoć proti Turkom, ako bi oni prekršili mir. o kojem se je tada ugavaralo i koji je imao biti sklopljen. Mletčani se nadalje obvezuju, da će Vladislavu davati do smrti cara Bajazida po 30.000 dukata svake godine. — Za ovaj ugovor kao i za više drugih spomenika, koji su mi vrlo dobro došli, zahvaliti imadem svojemu vriednomu prijatelju prof. Šimi Ljubiću.

4) Theiner, Monum. Hung. II. 576, 578—9.

domu kralju Ljudevitu, a ujedno je imao i o tom raditi, da Vladislava povuče u savez, koji se je tada stvarao proti Mletčanom. Nu mnoga bi nam ostala nerazumljiva, da tu spopanemo poviest evrop. zamršaja, koji su bili posredno ili neposredno važni i za našu domovinu: zato nam valja nešto dalje pogledati.

U prijašnjem odsjeku nadjosmo dvie poglavite vlasti u borbi zbog Napulja, koja se je skoro tako obratila, da su Španjolci Francuze iz te kraljevine iztisnuli. — Mletčani bijahu opetovano pozivani, da pristanu uza jednu od borećih se vlasti; nu oni se tomu po mogućnosti ugibahu, i sami dobro ćuteć, da jim moć već nije ono, što je još nedavno bila. Dakle već tu počima ona nestalna i pričekujuća politika Mletčana, tražeća da se samo uzdrži u ravnovažju, koje su se Mletčani unapried skoro uviek držali u svih evropejskih zamršajih. Videći oni, kako i drugi narodi po moru čine daleke puteve i kako daju velikoj trgovini nove pravce, moradoše upoznati, da su spali na vlast drugoga reda i već nesnivahu o tom, kako da gospoduju, nego jim najprečom brigom bijaše, da se samo uzdrže. — Dok su još Francuzi i Španjolci zajednički napuljsku kraljevinu osvajali, bjehu se izmirile dvie do tada zavadjene kuće, kralja Maximilijana najme i Ljudevita XII. U tridentskom ugovoru (13. Prosinca 1501) bješe utanačeno, da će Ljudevit dati svoju kćer Klaudiju Maximilijanovu unuku Karlu, a Maximilijan da će dati svoju unuku prvomu sinu Ljudevitovu; nadalje da će Maximilijan udieliti francuzkomu kralju investituru na Milan, a ovaj će njemu pomagati kod nasljedstva u Ugarskoj i Českoj, u boju na Turke i u tom, da se u Rimu zacari. Nu svim tim, kao i nekimi tajnimi članci, koji su to isto doba ugovoreni i kojimi se je smjeralo na savez proti Mletčanom i na sazvanje crkvenoga sabora, na kojem bi se imao papa svrći, nije Ljudevit ino tražio, nego da si za vrieme osigura Maxilijanovo sudjelovanje kod izvadjanja osnova, kojimi se je to doba bavio i koje su medju inim već sada izražavale onaj isti duh, iz koga je potekao kašnji pisanski crkveni sabor. Premda je medjutim Ljudevit vješto i sretno djelovao na raznih stranah za svoje namjere, to mu se ipak poslovi na jednom tako poremetiše, da se je činilo, da mora sve izgubiti što je još u Italiji posjedovao, jerbo se je radilo o sklopljenju lige proti njemu kao što je bila ona prva liga proti Francuzom, koju već odprije poznajemo. Nu izvedenje te osnove zaprieči nagla smrt pape Alexandra VI. (8. Kolov. 1503).

Po smrti toga pape i još prije nego mu je mogao biti izabran nasljednik, osvoje opet neki vazali papinske stolice svoje zemlje, koje jim bješe Alexander oduzeo za volju Cäzara Borgije; a tako isto ugrabe i Mletčani nekoliko mjesta u Romagni. Opomene novoga pape Pija III., da Mletčani vrate crkvi, što su joj oteli, ostadoše bez uspjeha, dapače oni nastaviše svoja osvajanja, niti nemisleć, kako jim spočitava neki suvremenik, što odatlje mora sliediti. U tom bude papom izabran nakon smrti Pija III., koji je vele kratko vrieme crkvom upravljao, stožernik Julijan dalla Rovere i primi ime Julija II. (1. Studena 1503). Ovaj papa obrati odmah svoj trud na to, da bude crkvi povraćeno, što joj je oteto; nu Mletčani se tako malo obazirahu

na njegove opomene, da su na početku njegova vladanja još Faenzu i Rimini osvojili.

Ova razmirica medju papom i Mletčani dodje u prilog Ljudevitu XII. Izgubivši on početkom g. 1504 i zadnje svoje mjesto u napuljskoj kraljevini, sva se Italija stade gibati, tražeć da se Francuzom i ono otme, što su u sjevernoj Italiji imali. Nu ta bi se misao bila samo onda izvela, da je ostao Maximilijan u sporazumljenju s Ferdinandom Aragonskim i da se je Julij s Mletčani izravnao; ali buduć da su koristi tih vladara i vlasti dolazile u sukob, zato nebijaše moguće medju njimi slozno djelovanje, te jih Ljudevit vješto rastavi i stranom dapače još većma zavadi. S Maximilijanom i sinom mu Filipom sklopi on **ugovore u Blois-u** (23. Rujna 1504), kojimi je ponovljeno i razšireno, što je već prije bilo utanačeno u Tridentu; a osim toga sklopi još drugi ugovor s Maximilijanom i Julijem II., koji se pokazuje kao predteča cambrayskoga ugovora, odredjujuć najme, kako se imade razkomadati mletačka država. Medjutim niti je Ljudevit ozbiljno mislio na rat s Mletčani, niti Maximilijan: Ljudevit je pri tom samo na to išao, da papu odvrati od Mletčana, koji su mu u slozi i sporazumljenju bili pogibeljni za njegovo posjedovanje u Italiji; Maximilijan je pako i sam opominjao Mletčane, da se s papom izravnaju, koji se je s jedne strane rado vidio u savezu s Ljudevitom i Maximilijanom, misleć, da će tako biti siguran od njih, a s druge je i pripravan bio naravnati se s Mletčani većim osnovam za volju. Nu prije nego je do toga doći moglo, vidimo ga gdje razne vlasti pobudjuje na Mletčane, a naročito i kralja Vladislava. Vladislava pozivaše on u savez proti Mletčanom već u Travnju 1504; nu kralj Vladislav, jedno što je i onako bio više prijatelj mira nego li rata, a drugo što ga je vezao s Mletčani savez prijateljstva i što se je uviek mogao bojati novih navala od turske strane, scienio je, da nikako nemože obećati proti Mletčanom oružane pomoći, nego je samo javio papi, da će poslati svoga poslanika u Mletke, da sklone Mletčane, da povrate crkvi, što su joj oteli. Papa mu u svojem listu (od 26. Srpnja) i na tom zahvaljuje; al ujedno mu izjavljuje, da ga kao saveznika Mletčana niti nebi bio proti njim zvao, kad nebi znao, da nijedan savez, koji je na uštrb crkve i na štetu apoštolske stolice, nemože imati krieposti, i kada nebi povratak crkvenoga imanja imao toliko važnosti, da o njem poglavito visi i mir Italije i obrana svega kršćanstva: jer dok Mletčani drže bezbožno otete gradove, dotle nemože on zavadjene knezove niti izmiriti niti složiti na borbu s Turci, već mora prot Mletčanom upotriebiti i svjetsko i duhovno oružje.[1]) U listu, koji je sv. otac drugi dan poslije toga pisao ugarskim stališem, uvjerava jih, da će, čim izravna mletačku stvar, toliku vojsku spraviti na Turke, da će lahko biti ne samo njihovu domovinu obraniti, nego će se moći misliti i na veća djela.[2]) Vladislav je održao svoju rieč, te je odpravio u Mletke kao svoga poslanika Petra Berislavića, tada predstavnika sv. Lo-

---

[1]) **Theiner**, Monum. Hung. II. 558. i **Raynald** ad h. a.
[2]) **Raynald** l. c.

vrinca pečujske biskupije. — Nu premda je Berislavić svjestno i vješto radio oko povjerene si zadaće, to ipak nije bilo zadugo nikakova uspjeha njegovu nastojanju. Zato je papa opetovano pisao i kralju i nekojim dostojanstvenikom crkve ugarske, da se nastavi što je započeto; napokon je pako naložio Berislaviću, da ode iz Mletaka ka kralju i da ga izviesti o tvrdoglavosti Mletčana, a u ostalom da i nadalje radi, kako je liepo počeo, na korist sv. crkve.[1])

Prijateljski savez, štono bješe sklopljen medju Ljudevitom XII. i Maximilijanom, još je jednom potvrdjen ugovorom u Hagenauu (u Travnju 1505), u koji je bio primljen i Maximilijanov sin Filip, koji je tada bio u zavadi sa svojim tastom Ferdinandom Aragonskim, zato što mu Ferdinand nije hotio ustupiti po smrti svoje žene Izabele († 26. Studena 1504) vladu u Kastiliji. Tu je iznova ugovoreno, a stranom i izvršeno ono, o čem se je radilo u prijašnjih ugovorih; a potajno je i opet zaključeno, da će ugovarajući vladari raditi o reformi crkve i o sazovu crkvenoga sabora. Nu ti prijateljski odnošaji bijahu kratkotrajni. Kralj Ljudevit XII. još nije imao mužkoga djeteta, a po ugovorih, kojimi je odredjivano, da će njegova kći Klaudija poći za Maximilijanova unuka Karlu, valjalo je, da to dvoje dobije neke zemlje, koje su tada spadale na Francuzku. Da se preprieči takovo razkomadanje francezke države, nastojaše Ljudevitov prvi savjetnik stožernik Jure d'Ambois o tom, da se raztepe ona ženidba, a Klaudija da bude dana za francuz. kraljevića Franju Angoulema; pak je Ljudevit tim radje na to pristáo, što je upravo tada bila Maximilijanu moć u Njemačkoj ponarasla, a na drugoj se strani pokazivalo, kolika bi se sila imala jednom sastati u ruku njegova potomstva po Filipu. Upravo da se to zaprieči, primi on dragovoljno uži savez, što mu ga je nudio Ferdinand Aragonski, komu isto tako nije bilo po volji, da se onolika sila nagomila u ruku Habsburgovaca. Oni sklope dakle ugovor u Bloisu (12. Listop. 1505), kojim je rečeno, da Ferdinand uzima Ljudevitovu nećakinju Germainu de Foix, i da djeci iz toga braka imade pripasti Napulj, ako li nebude djece, da se ta kraljevina povrati Francuzkoj. Tako se je htjelo zapriečiti, da nespane sva španjolska monarhija na Maximilijanovo potomstvo. Ljudevit je u ostalom isto doba i na drugoj strani radio proti osnovam Maximilijanovim, poslavši naročito u Ugarsku svoga poslanika, da tu pomaže podkopati požunski ugovor.[2]) — Odkako je Ljudevit tako počeo postupati, tražio je Filip podporu u savezu s englezkim kraljem Henrikom VII., te su bile već do Travnja 1506 neke točke medju njimi ugovorene.

U Italiji se bjehu medjutim papa i Mletčani nekako izravnali, pustivši papa republici Faenzu i Rimini; nu napuljska stvar zadavaše još uviek povoda raznim smutnjam. Sve to bijaše u prilog Ljudevitu XII., i on se je

---

[1]) Theiner, Monum. Hungar. 559 (DCCXLI. DCCXLII.), 560 (DCCXLIII. DCCXLIV.), 561, 562 (DCCXLVI.—DCCXLIX.)

[2]) Lanz o. c 81.

sada u toliko jakim smatrao, da je javno prekinuo ugovor glede udaje svoje kćeri za Maximilijanova unuka Karla (14. Ožuj. 1506). Taj njegov čin, Maxilijanu i Filipu toliko nepovoljan, bijaše ostalim vlastim sasvim po volji, jerbo su u njem vidjele osjeguranje ravnoviesja. Maximilijan i Filip, imajući osim toga i drugih briga, Maximilijan naročito u Ugarskoj, nemogoše sada jošte ništa učiniti; a Filip i umre skoro poslje toga (25. Rujna 1506), pošto se je bio nekako s Ferdinandom za Kastiliju naredio.

Sada se je sve opet vrtilo oko Italije i njezinih stvari, a papa Julij II. bijaše pri tom glavnim djelateljem. Od početka svoga vladanja bješe si on učinio zadaćom, da će ponajprije povratiti crkvi sva posjedovanja, koja su ili predšastnici njegovi raztepli ili drugi posvojitelji na se povukli; uza to pako nastojaše po sve vrieme svoga pontifikata i o tom, da konac učini vladanju tudjinaca u Italiji. Prema tim osnovam vidimo ga sada u savezu s jednom, sada opet s drugom vlasti; nu od nijedne mu strane nebijaše stalne pomoći, jerbo su se i druge vlasti ravnale po svojih koristih. Sada mu zaprieti ponajprije velika pogibelj od Ljudevita XII., koji je opet (početkom g. 1507) ponovio prijateljski savez s Maximilijanom, tako da se je Maximilijan ne samo odrekao ženidbe svoga unuka s Klaudijom, nego je i opet ponovio sve što je bilo u Hagenauu utanačeno, dakle i osnove, koje su se ticale crkve i pape. Pošto je za tim Ljudevit u Italiji Genovu golemom vojskom iz nova upokorio, pozove prestrašeni papa Maximilijana u pomoć, pak i Mletčani na to privole, premda su istom nešto prije bili Maximilijanu put u Italiju zakrčili. Maximilijan bješe upravo sazvao njemački sabor u Kostnicu (u Lipnju 1507), i razloživši tu knezovom i stališem, kakova pogibelj prieti njemačkoj državi i narodu od Ljudevitovih osnova, te izjavivši, da će vojsku povesti preko alpa, da u Italiji povrati čast i ugled njemačke države: razpali u toliko misli knezova i stališa, da su mu s uzhićenjem u to ime veliku vojsku obećali. Činilo se je dakle, da će se skoro sastati u Italiji dvie goleme vojske, da odluče, na koju će stranu pasti prevaga moći. Nu najhitriji medju vladari dade stvari brzo drugi pravac. Moć kralja Maximilijana u slozi s državnim njemačkim saborom činjaše se pogibeljnom evropejskomu ravnovažju, i da prestane s te strane svaka pogibelj, sdruži se Ljudevit s Ferdinandom Aragonskim te primi u taj savez i papu; a da nebude nikakove brige zbog vojske, s kojom je on stajao u Italiji, razpusti ju, pošto je učinila što je najprije trebalo učiniti. Sada već nije hotio Julij ništa o tom znati, da je Maximilijana u Italiju zvao, te je svjetovao kralju, da svoje čete radje na Turke povede; kada je pako kralj ipak hotio u Italiju prodrieti, stadoše mu Mletčani na put. Maximilijan je doduše i sam namjeravao i na Turke boj voditi; nu po njegovoj je misli prije valjalo reforme izvesti u crkvi; a kako su mu daleko u tom osnove išle, to se dade prosuditi najbolje po tom, što je namjeravao sam papinstvo primiti. Razpušćenje francuzke vojske djelovaše i u Njemačkoj, koja je sada i manje vojske kralju nudila i zahtievala, da se ta vojska upotriebi samo na obranu državnih prava i za Maximilijanov pohod u Rim. Nu uza sve te nepovoljne okolnosti ostade

Maximilijan vjeran svojoj odluci, da će poći u Italiju. Još je kušao, da odvrati Mletčane od Francuzâ, te jim je zato nudio jedan dio milanske vojvodine; nu Mletčani, koji su se prije mnogo trudili, da Maximilijana odvedu od njegovih namjera, pristadoše sada još tješnje uza Francuze. Maximilijan povede dakle svoju vojsku najviše od 25.000 ljudi u Siečnju god. 1508 prama tridentskoj biskupiji; odatlje zahtievaše od Mletčana, da ga puste svojim zemljištem poći u Rim na krunjenje, pa kada mu je to zanijekano, udari na njihovo zemljište: sam povede nešto vojske proti Vicenzi; drugi odjel odpravi proti Roveredu, a treći provali u Furlansku. Na brzo ostavi medjutim Maximilijan svoju vojsku, te ode tražit pomoć švabskoga saveza i njemačke države, proglasivši prije bulu papinsku, u kojoj se je podjeljivao njemu i njegovim nasljednikom naslov »izabranoga rimskoga cara.“ Dok je Maximilijan u Njemačkoj radio oko knezova, da mu bude dana dalja pomoć od države, medjutim provale Mletčani u njegove zemlje, te osvoje Trst, Goricu i još više miesta.

Medju gradovi, što su jih Mletčani tom prilikom Maximilijanu oteli, bijaše i naš grad Rieka, koji su tada držali austrijski nadvojvode. [1]) Na osvojenje toga grada podje kapitan Ivan Navaier. Pošto je pripravio dovoljno brodova i naoružao po prilici do 1500 otočanah s Krka, Cresa i drugih kvarnerskih otoka, odpremi 26. Svibnja 1508 svoga glasnika, da pozove kapitana i stanovnike riečke, da se predadu. U Rieci nebijaše više od 250 momaka u posadi, kojim je bio zapovjednikom Ivan Rauber: zato se niti nije moglo ozbiljno misliti na odpor. Pošto je dakle bilo obećano od strane mletačkoga zapovjednika, da se neće Riečanom ništa na žao učiniti, predade se grad neprijatelju još isti dan. Njemački vojnici budu odpušteni, a Mletčani stave u grad svoju posadu. Na to je držana u velikoj crkvi svečana služba božja i Riečani su prisizali viernost mletačkoj republici. Nu Navaier veli, da je bilo i takovih, koji su mu se činili nezadovoljni, i te da bi valjalo iz grada odstraniti. — Mletčanom se nije činilo sigurno njihovo gospodovanje u Rieci, dok je bio Trsat u ruku njihova neprijatelja, jerbo on po položaju svojem gospoduje nad Riekom: zato je trebalo i taj grad osvojiti; a činilo jim se je, da to mogu učiniti, jerbo, premda je Trsat bio svojinom Bernardina Frankapana, dakle podanika kralja Vladislava, s kojim su bili Mletčani u prijateljstvu, to ga je sada ipak držao jedan njemački kapitan. Taj dakle zapovjednik gradski bude pozvan, da se predade; a kada nije hotio učiniti što se je od njega zahtievalo, zagroze mu se, da će mu grad na silu oteti te tako se i on predade, pod uvjetom, da slobodno iznese iz grada sve bojne sprave i hranu. Jedva je to začuo ban Bot, i odmah odpravi svoga čovjeka k Navaieru, zahtievajuć, da mu bude grad vraćen; ali Mletčani mu nehtjedoše zadovoljiti, navodeć za svoju obranu, da su grad mogli uzeti, jerbo su ga

[1]) Mladim prijateljem poviesti, koji bi željeli znati, kako je Rieka dospjela pod vlast austrijskih nadvojvoda, može se preporučiti sastavak dra. Franje Račkoga o tom predmetu u časopisu »Pozoru« 1861. br. 63.

držali Niemci, s kojimi su oni u ratu, i jerbo u njem niti nije bilo ine vojske osim njemačke, niti kakovih znakova osim njemačkih. — Još se podloži Mletčanom tom istom prilikom više kaštela i miesta u Istri u najbližem susjedstvu grada Rieke, naime Kastav, Mošćenica, Lovrana, Berzeć, Lupoglava. Da bude osigurano gospodstvo mletačko u tih osvojenih mjestih, staviše u nje novi gospodari svoje posade i postaviše jim na čelo nove upravitelje.[1])

Maximilijan nebijaše kadar da obrani svoje zemlje, jer mu nisu nikakove pomoći dolazile ne samo iz Njemačke, nego niti odststališa njegovih zemalja, Koruške, Kranjske, i Štajerske[2]); pak buduć da je i na drugih stranah imao neprilika, zato morade s Mletčani primirje sklopiti na tri godine (u Lipnju 1508), tako da je svaka strana zadržala, što je u ratu zadobila. U boju, koji je na taj način na čas prestao, bijahu Mletčani od Francuza na toliko pomagani, da je Francuzka vojska po volji svoga kralja imala paziti, da mletačko zemljište bude obranjeno; sada pako sklopiše Mletčani primirje s Maximilijanom proti Ljudevitovoj volji, što je njega tako razjarilo. da je skoro proti njim ustao.

IV.

Vojevanje cambrayskoga saveza na Mletčane. Saveznici pozivaju kralja Vladislava, nudeć mu Dalmaciju; nu od strane ugarske ništa nije učinjeno, gdje usuprot naše kraljevine nekim načinom udioničtvuju u boju. Mletčani opet osvajaju Rieku, pošto je istom oslobodjena bila. Proti Francuzom se stvara sv. savez. Vladislava još sveudilj zovu na Mletčane. On produžuje primirje s Turci; zatim se je činilo, da će i zbilja na Dalmaciju udariti. Crkveni sabor u Pisi, zatim obći sabor u Rimu. Poljski kralj radi za Zapolju. Novi ban Emerik Perényi. Lateran. sabor započet 3. Svib. 1512.

Maximilijan se je ćutio poniženim, što je morao od Mletčana mir tražiti i nije mogao pregorjeti gubitka, što ga je imao u ratu š njimi: zato je željno očekivao zgodu, da se Mletčanom osveti. Na nesreću Mletčana bijaše još i drugih vlasti, koje su isto tako tražile poniženje republike. Julij II. zahtievaše ona mjesta, što jih je morao Mletčanom ustupiti; Ljudevit XII. zahtievaše ono, što je prigodom osvojenja Milana Mletčanom za pruženu pomoć od milanezko vojvodine pripalo; a druge neke vlasti imadjahu opet svoje tražbine. Nakon poduljega ugovaranja medju poglavitimi vlastmi, koje su imale različite prieporne predmete medju sobom urediti, budu sklopljena u Cambrayu 10. prosinca 1508 od Ljudevitova i Maximilijanova punomoćnika i u prisutnosti španjolskoga i englezkoga poslanika dva ugovora, od kojih je jedan, i to za javnost odredjeni, izravnavao razmirice medju Ljudevitovom i Maximilijanovom kućom, dočim je drugi tajni, koji su sklopili Ljudevit, Maximilijan, Julij II. i Ferdinand, ostajući Englezkoj prosto, da k njemu pristupi, upravljen bio proti Mletčanom. Tu se veli, da sreća Evrope zahtieva, da se

[1]) O tih osvojenjih mletačkih na hrvatskom zemljištu u susjednoj Istri imamo izviešće u textu spominjanoga Navaiera od 26., 29. i 30. Svibnja 1508, koja se čitaju u Sanuda VI. 303—6.

[2]) Lanz o. c. 92.

umanji moć Mletčana razdieljenjem njihova zemljišta, te se odmah i odredjuje, što će komu pripasti od mletačke države, naročito se kralju Vladislavu obećaje Dalmacija, ako i on pristupi k tomu savezu; zatim se odredjuje, da papa imade pridružiti svjetskomu oružju saveznika i duhovno oružje.

Još prije nego li je taj ugovor konačno sklopljen, bijaše kralj Vladislav sa dvie strane pozivan, da i on sdruži svoje oružje s oružjem onih vlasti, koje su se pripravljale na Mletčane. Veće smo prije vidjeli, da je u to ime bio k njemu poslan poslanik iz Francuzke; k tomu dodje još Maximilijanov poslanik Ivan Cuspinijan iliti Spiesshammer, koji je svom silom radio oko kralja, da ga predobije za osnovu neprijatelja mletačkih, vješto mu razlažuć, da nikada neće imati bolje prilike, da svojoj kruni povrati Dalmaciju, koju su joj Mletčani proti pravdi oteli. Kralj Vladislav, i onako malo sklon na-bojne poslove, a neimajuć uza se nikoga od velmoža i savjetnika svojih, tko bi ga bio umio uputiti o važnosti predlogâ, koji su mu činjeni i za nje ga uzpaliti, izpričavaše se, da zato nemože pristati na predloženu si osnovu, što svedjer mora paziti na Turke, koji groze njegovu bratu, poljskomu kralju Sigismundu, pa bi upravo i na ugarske zemlje mogli udariti. Istom kada se je pokazalo, da se s te strane neima bojati nikakovih neprilika, poručivši mu najme sultan Bajazid po njegovu poslaniku Matiji Horvatu Jurišiću, da se sklopljeno sedamgodišnje primirje proteže na Sigismunda isto tako kao što je valjalo za njegova predšastnika, moraše kralj nešto učiniti, da zadovolji silnu zahtievanju svojih prijatelja i saveznika. On sakupi najme oko sebe svoje državne viećnike i u njihovoj prisutnosti dade izjaviti po svojem kancelaru mletačkomu poslaniku Petru Pasqualigu: da će i on stupiti medju neprijatelje mletačke republike, ako mu ona nepovrati Dalmacije. Pasqualigo, čuvši tu kraljevu izjavu, htjede govoriti, da dokaže, kojim pravom drže Mletčani Dalmaciju; nu kralj ustade sa svoje stolice i ode u svoje dvorane. Nitko nije mogao bolje znati, koliko važnosti imade taj čin, koji se je obavio pred mletačkim poslanikom, nego sami ugarski velmoži i kraljevi viećnici: uz njihovo revno sudjelovanje mogaše on biti istinom, a bez njih bijaše praznom izjavom. Nu da u njih nije bilo volje za žrtve, koje su se tu zahtievale, to pokazaše nedostojnim doista načinom po se i po svoju domovinu, otišavši jih najme više poslje gori spomenutoga prizora k Pasqualigu, da ga uvjere, da se neima republika bojati kraljeve izjave, jer da kralj nemože rata voditi, buduć da neima niti vojske niti novaca! [1])

Budući Mletčani izviešćeni po svojih poslanicih ne sámo o javnih ugovaranjih svojih protivnika nego i o tajnih i sasvim pravo shvaćajući, strašnu pogibelj, koja se je na njihovu državu pripravljala, nastojahu o tom, da odvrate od sebe opasnu buru, ištuć da odluče od neprijateljskoga si saveza sada papu, sada Vladislava [2]) i Maximilijana; ujedno pako pripravljahu velikim

[1]) Istvánfi IV. 34. Pray, Annal. IV. 332. Raynald ad an. 1508. Engel, Gesch. des ung. R. III. 2. d. 142.

[2]) Romanin o. c. 196: Secreta 24. gennaio 1509.

upravo naporom i požrtvovanjem golemu vojsku, utvrdjivahu gradove i prelaze. Nu i njihovi neprijatelji bjehu već gotovi s ratnimi pripravami, te mjeseca travnja 1509 udare na nje ponajprije s jedne strane francuzke čete a s druge papinske, uza koje su zatim još i druge pristale. Ujedno pako proglasi proti njim Julij II. i izobćenje i obustavu (27. Travnja), biedeć jih u dotičnoj buli, da su crkvu orobili, da su krivi, što se još nije moglo sve kršćanstvo proti Turkom sjediniti. Proti tomu odlučiše Mletčani učiniti priziv na arcibiskupa ostrogonskoga, Tomu Bakača, očekujuć od njega, da će sazvati crkveni sabor, za što je bio po njihovu mnienju vlastan kao patrijarha carigradski. Julij izjavi taj njihov priziv ništetnim [1]), a skoro poslje toga budu jim čete poražene od Francuza u velikoj bitki kod Vailate iliti Agnadella (14. Svibnja 1509), s kojom su započeli težki po republiku udarci, koji su ju skoro upropastili. Na glas o tom prvom porazu zavlada u Mletcih strah užasan. Vieće odredi, da se šalju nove sile na bojno polje; Sanudo bi bio, da je bilo na njegovu, odmah Turke u pomoć pozvao, [2]) nu to nije sada jošte učinjeno. Da si nešto olahkote posao, opetovano izjavljivahu Mletčani, da su pripravni papi sve oteto povratiti; a tako isto obećavahu Maximilijanu, da će mu ne samo povratiti što su od njegovih zemalja osvojili, nego da će mu dapače i od svojih posjedovanja u Italiji danke plaćati kao što je bilo za Sigismunda cara; a to su sve činili, jerbo jim je bilo od prieke nužde, odkako su izgubili prevagu na moru, da zadrže kopno talijansko (terra ferma). Uzdajući se, da će timi svojimi ponudami odvratiti od saveza papu i kralja Maximilijana, napeše sve sile, da sprave silnu vojsku, s kojom bi se s Francuzi ogledali, te u to ime sada već zaiskaše od bosanskoga sandjaka Ferisbeja, da jim dade tri do četiri hiljade konjanika u službu, dodavši ipak, tobož za umirenje svoje sviesti, da bi ti vojnici imali biti kršćani; [3]) tako isto odlučiše, da se isto toliko konjanika ima najmiti u zemlji Vladislava kralja, razumievajuć tu bez dvojbe Hrvatsku. [4]) Nu sve to nije pomoglo. Neprijatelji napredovahu na svih stranah. Bijaše dan uzašašća Gospodnjega, piše Sanúdo, nu sve plakaše; nebijaše nijednoga stranoga, trg se vidjaše prazan. [5]) Mletčani su se već morali bojati i za glavni svoj grad.

Dok je to u Italiji bivalo, medjutim bješe kralj Vladislav otišao u Česku (početkom g. 1509), gdje mu je sin Ljudevit kraljem českim okrunjen. Polazeć onamo ostavio je u zemljah svoje ugarske krune svojim namjestnikom nadvornika Emerika Perényia, o čem je i striliše svoje slavonske kraljevine posebnim listom izviestio. [6]) Ljudevit XII. i Maximilijan, koji su tako dugo bez uspjeha čekali, da i Vladislav š njimi složi sile svoje države proti Mletčanom, obrate se sada opet na njega i to s punom nadom, da će ga barem sada

---

[1]) Id. 201.

[2]) Kod Romanina 213.

[3]) Secreta 18. maggio 1509 kod Romanina 215.

[4]) Ib.

[5]) Kod Romanina 216.

[6]) Pray, Epist. Proces. I. 76.

predobiti, gdje su mu mogli javiti, „da Mletčani već neimaju u svojih rukah ništa više nego Mletke i na ugarsku krunu spadajuću Dalmaciju, pa morda već ni to nedrže.“ Dobivši Vladislav takove glasove po rečenih poslanicih, kojih je nastojanje još i papa od svoje strane posebnim pismom podupirao, morda se je u istinu na čas nešto ohrabrio i odlučio upotriebiti zgodu, koja mu se je nudila, ako samo bude volje za boj i kod onih, bez kojih ništa nije mogao započeti, t. j. kod stališa njegovih a najpače kod onih muževa, koji su u zemlji najviše upliva imali. Zato odpravi iz Zlatnoga Praga svoga dvoranika Martina Cobora k poglavitim muževom ugarskoga državnoga vieća i k banom Jurju Kanižkomu i Ivanu Ernustu čakovačkomu, uručivši mu list na bane (pisan 12. Srpnja), u kojem jim nalaže, da odmah pohite u Budim i da tu u dogovoru s ostalom gospodom ugovore i odrede što bude nuždno, da se predobije Dalmacija. Nu u velmožâ nebijaše ni sada volje, da se zarate s Mletčani, premda su mogli vidjeti, da jih boj nebi stao mnogih žrtva i da s druge strane obećaje skoro siguran uspjeh. [1]) Za to njihovo ponašanje liepo jim se Mletčani narugaše, davši jim hvalu izreći po svojem poslaniku, što tako svjestno umiju držati prije utanačene ugovore. Da se pako nije ozbiljno misljelo medju muževi, koji su tada ravnali politikom ugarskom, na zaraćenje s Mletčani, to se je i tim pokazivalo, što su se svedjer još kao i prije u Mletkah dizali novci, što jih je imala republika davati kralju Vladislavu po poznatom nam ugovoru. [2])

U Ugarskoj dakle nije jošte ništa učinjeno, čim bi se bilo zadovoljilo željam mletačkih protivnika; usuprot pako udioničtvovahu naše kraljevine već sada kao i poslje u velikoj borbi, ne doduše toliko u svoje ime i za postignuće većih svojih državnih svrha, koliko za pomoć jedne ili druge borećih se većih vlasti. Nije mi ovdje namjera, da spominjem, kako je papa za te borbe razne crkvene dostojanstvenike naših zemalja upotrebljivao za obavljanje različitih važnih poslova kao svoje poslanike, punomoćnike i namjestnike; niti ću spominjati, kako su Mletčani iz onoga diela naše domovine, koji je njim bio podložan, sve to vrieme silnu momčad dizali za svoje vojske i brodove: veće želim samo pokazati, što se je činilo u onoj strani naše zemlje, koja je bila slobodna pod vladanjem svoga kralja. Tu se pokazuje motritelju prošlosti na prvi pogled žalostan pojav, da se nisu mogli složiti naši djedovi u jednoj misli, koju bi bili dosljedno sliedili svi oni, u kojih je bilo volje za djelovanje, i da nije bilo muževa, izuzamši samo nekoliko jih, koji bi bili imali toliko ugleda i imena u narodu, da bi se bilo barem na čas sve za njimi povelo. Oni, koji nam se pokazuju u većoj radnji, odlučivahu način svojega postupanja stranom samo po svojoj

---

[1]) Pray, Annal. IV. 336.

[2]) Prof. Šime Ljubić ima više namira od kraljevskih punomoćnika (Alberta de Lonya, senjskoga kapitana; Jurja literata; Filipa Morea, predstavnika crkve jegarske; trgovaca Valentina i Friderika i Kliskih poslanika kneza Dujma Žiličića i Jurja Farkačića), koji su te novce dizali tečajem godina 1507—10. Nekoliko je puta davana na račun hrana ili pako dragocienosti.

posebnoj koristi, i samo bolji medju njimi nastojahu o tom, da jim djelovanje bude tako udešeno, kako su misljeli da zahtieva i obća korist njihove domovine. — Za Mletčane već prije rekosmo, da su odlučili potražiti plaćenikâ u našoj domovini, pak sada nam i zbilja javljaju izviešća, da su jim jih doveli Ivan Krbavski, Mihalj Frankapan i sin Kožulićev [1]); isto tako odprije znamo, da je i Maximilijan imao revnih privrženika medju knezovi Frankapani, te i sada pristade uz nj sasvim odlučno knez Bernardin sa svojimi sinovi, medju kojimi je jedan, najme Krsto doskora stekao slavu najhrabrenijega vojvode carevih četa. [2]) Mletčani bi bili rado dobili u svoju službu još i bana Andriju Bota, pak je i bilo ugovaranje š njim već tako daleko uspjelo, da je obećao, da će jim dati za sada 500 konjanika, a poslje da će dovesti još pet stotina, i to pod takov uvjet, da mu Mletčani plate po četiri dukata za svakoga konjanika a četiri hiljade dukata za njegovu osobu; nu to se je opet razbilo [3]) i Bot postade skoro dapače očitim neprijateljem Mletčana. Pošto su Senjani, bez dvojbe ne bez Botova znanja i privoljenja, neka mjesta na Krku oplienili i tako u strah utjerali ondašnjega mletačkoga proveditura, da je već vjerovao, da će Bot s Frankapani skoro doći, da otok otme, te je zato poiskao i dobio za svoju sjegurnost nekoliko galija od glavnoga pomorskoga zapovjednika Angjela Trivisana, — navali sâm Bot (mjeseca Lipnja) s 350 konjanika i 1500 pješaka na Istru, te odvede iz labinske i plominske okolice marve u vriednosti od više hiljada dukata. [4]) Čuvši za sve te nesreće glavni pomorski zapovjednik, dodje da najprije Krk još bolje osjegura od Botovih pokusa; zatim pošalje k banu svoga tajnika, da se potuži za štete, što jih je ban učinio nepazeć na to, da je kralj Vladislav u prijateljstvu s Mletčani. Nu tim nije ništa opravio; pače se je Bot zagrozio, da će činiti štete Mletčanom, koji su pali zbog svojih krivnja u izobćenje, gdje samo bude mogao. Razjaren zapovjednik nad takovim odgovorom tražio je u Mletkah, da mu bude dopušteno, da otme Senj Botu i da ga uzme u ime kralja ugarskoga, komu Bot neće da se pokorava; nu republika, imajuć dosta i drugih nevolja, nehtjede na to pristati, da samo nebude dan povod Vladislavu, da prekine š njom prijateljstvo. [5]) Bot je medjutim sâm nešto kašnje (još mjeseca Lipnja) poslao u Mletke svoje poslanike, da se opravda za ono što je učinio, ali u isto skoro vrieme opet je na mletačku zemlju u Dalmaciji navaljivao. [6]) — Labinski proveditur, javljajuć u Mletke 13. Lipnja o štetah, što jih je Bot učinio oko Labina i Plomina, veli ujedno, da Bot drži Rieku i da se sprema k caru Maximilijanu, a mletački posveditur u Rieci po imenu Jerolim Querini [7]) da je pobjegao na otok Krk.

---

[1]) Sanudo VI. 313 i 314.
[2]) Id. VI. 319.
[3]) Id. VI. 313 i 314.
[4]) Id. VI. 315.
[5]) Id. VI. 316.
[6]) Id. VI. 316 i 317.
[7]) Id. VI. 315. item questo Bot Andreas ave Fiume etiam che vien al Imper. et

Te kratke rieči nisu sasvim jasne; ali mislim, da se neću prevariti, ako uzmem, da je upravo Bot Mletčane iz Rieke iztjerao.

Sve nastojanje Mletčana, da si nekako državu obrane od daljih gubitaka, nemogaše jošte uroditi željenim plodom; pače njihovo stanje postade jošte pogibeljnijim, kada su k ostalim neprijateljskim vojskam pridošle i careve čete, kojih je jednim dielom zapoviedao Krsto Frankapan i koje su više toga predobile što same, što pomagane od saveznikâ. Nu skoro jim se ipak poče po malo pokazivati neka slaba nada bolje sreće, ali ne morda zbog sretnijega uspjeha njihova oružja, nego samo zato, što su jim se ukazivali neki znakovi, da se neće na dugo držati proti njim sklopljeni strašni savez, koji je i zbilja sám u sebi imao klicu svoga razpadnuća već zato, što su mu članovî bile vlasti, koje su sliedile toli različite interese, medju kojimi je bilo toliko prepornih i još neriešenih životnih pitanja, i kojih je svaka samo za tim išla, da pomoćju saveznikâ postigne svoje svrhe, dočim je priekim okom gledala, ako je koji saveznik njezinom pomoćju jačao i do veće moći dolazio. Najviše su se uzdali Mletčani u papu Julija, za koga su mogli znati, da mu nije po volji, što se tudjinci u Italiji šire; a tako su isto bolju nadu za se crpili iz nekih znamenja nesporazumljenja medju Ljudevitom XII. i Maximilijanom. Potajno pomagani od nekih članova cambrayskoga saveza otmu oni nekoliko mjesta njemačkoj vojski, naročito i Padovu. Da se to mjesto opet dobije, povede sám Maximilijan veliku vojsku; nu trud mu ostade bez uspjeha. Tada je on i opet pozivao (27. Kolovoza) kralja Vladislava, da na Dalmaciju udari [1]); pak je zbilja bio glas pukao u toj zemlji, da će kralj to i učiniti. [2]) Mletčani su pako od svoje strane, kada se je on pripravljao na Padovu, svu svoju vještinu na to obratili, da si za boj sa svojimi neprijatelji Turčina učine saveznikom. U vieću je naime zaključeno (11. Rujna), da se piše poslaniku mletačkomu u Carigradu, da izjavi sultanu, da će se savez kršćanskih knezova napokon proti Turkom obratiti, a Mletčani usuprot da umiju uviek držati zadanu vjeru. Ako sultan na takovo očitovanje učini kakovu ponudu, neka ju poslanik primi, dokazujuć Turčinu, da će to biti dobro upravo po njega, jerbo će Mletke njegovom pomoćju raztepsti savez, koji je i njemu pogibeljan. [3]) Na to je jošte poslje odlučeno, da se Turci pozovu, da nekupuju sukna od Dobrovčana, Fiorentinaca, Ankonićana i Genovezaca, jer da oni dobivene novce obraćaju na svrhe lige; napokon je odredjeno, da se ima pobuditi alexandrinski sultan, da uništi trgovinu fiorentinsku, genovezsku i katalansku. [4]) Strašan doista znak vremena!

Onaj isti dan, kada je Maximilljan napokon morao odustati od daljih pokusah da predobije Padovu, osvojiše opet Mletčani Rieku, koja jim se je

---

et S. Hironimo Querini Proved.r nostro a fugi Veja e si salvo et ancora non e zonto in questa terra.

[1]) Sanudo kod Romanina 232.

[2]) Id. VI. 318.

[3]) Secreta kod Romanina 234.

[4]) Secreta Ib.

bila nedavno otela. Glavni pomorski zapovjednik Angjeo Trevisan skupi u to ime liepu brodnicu od 15 galija i na nju stavi do blizu 3000 vojnika, medju kojimi jih je bilo s Krka do 300, te pošavši s tom silom od Omišlja na otoku Krku dodje pred Rieku dne 2. Listopada (g. 1509) prije sunčanoga izhoda. Ukazavši se mletačko brodovlje pred Riekom bude valjano pozdravljeno od Riečana silnim ognjem; nu uzprkos tomu izkrca se mletačka vojska, i pošto je, i dalje bijena od riečkih branitelja, izgubila bila nekoliko momaka, otme napokon gradske zidove. Nu Riečani još naklonuše duhom; boj bješe nastavljen i u gradu: ali napokon nadvlada brojem mnogo silniji neprijatelj. Pobjeditelji počmu tada u jarosti svojoj grad plieniti, nikomu neopraštajuć; mnogi gradjanin bude na komade sasječen; napokon bude grad na više strana upaljen. Neprijatelj počini za njekoliko ura tolike strahote, da je sám zapovjednik mletački morao reći, da će se za Rieku, kazati: „Tu bijaše Rieka!“ Još isti dan dade mletački zapovjednik jurišati i riečku tvrdju, u kojoj je bio zapovjednikom sin Maximilijanova kapitana na onih stranah (koji se zove u izviešću Pas Marko). Navala bijaše tako žestoka, da su branitelji tvrdje skoro odlučili predati se pod uvjetom; nu obiestni pobjeditelj nehtjede ni čuti o uvjetih kakovih, te mu se tvrdja, morade nadokon naprosto predati. Uzamši mletački zapovjednik u tvrdju dade 40 ljudi u željezje okovati, za koje je držao, da su najviše krivi. Nu sve je to još malo bilo; plienjenje i palenje toli grada koli tvrdje nastavljeno je još i drugi dan. Taj isti dan posla Trevizan jedan brod s vojskom, da se uzme i B a k a r, nadajuć se unapried dobru uspjehu, jerbo je znao, da je gospodar grada Bakra ujedno sa svojim hrabrenim sinom Krstom, u Maximilijanovu taboru u Italiji; koja mu se je okolnost činila takodjer dovoljnom, da slobodno udari na Bakar, premda je znao, da je taj grad u zemlji Vladislavovoj. — Trevisan, koji sám sve to opisuje, [1]) izpričava se u svojem izviešću, da je Rieka paljena proti njegovoj volji; on da je htio pisati u Mletke, što da čini, nu mornari, koji su „živinska čeljad“, nemogoše se uzpreći, kada su vidjeli, da je u Rieci sbačen sv. Marko i grb mletačkih poglavara. — Medju stvarmi, što su jih Mletčani tom prilikom na Rieci zaplienili, bijahu naročito moći, crkvene posude i sprave i druge dragocienosti, što su jih našli u velikom broju i u velikoj vriednosti u crkvi sv. Marije; [2]) i to je sve u Mletke odnešeno, pa težko da je što poslje vraćeno, osim onih stvari, koje su bile otočkoga biskupa Vinka Andrića i koje su njemu kašnje predane. [3])

Veće smo vidjeli, da je Trevisan mudro odabrao takovo vrieme za svoj posao, gdje je mogao računati, da mu nastojanje neće biti bez uspjeha. Nu osim toga, što je bio to vrieme, kao što smo rekli, odsutan i Bernardin Frankapan i njegov sin Krsto, i što je Miximilijan tako rekuć sve sile svoje bio povukao u Italiju k Padovi, jošte je jedna okolnost bila prijazna Trevisanu i njegovim namjeram. Uzimam naime, da je on mogao biti izviešten, da su

---

[1]) S a n u d o VI. 318.
[2]) Id. VI. 320. 322 i 334.
[3]) Id. VI. 366.

se i Turci pripravljali na Hrvatsku upravo onda, kada je on namjeravao udariti na Rieku, premda su Turci provalili u našu zemlju nekoliko dana kašnje, učinivši taj put mnogo štete osobito Frankapanom i njihovim gradovom. [1])

Viest o tom haranju turskom na zemljištu hrvatskih knezova prouzroči u Mletkah toliku radost, da isti Sanudo, jedan izmedju plemenitijih Mletćana toga vremena, nije mogao odoljeti srcu svomu a da nenapiše u svojih dnevnicih, „da je to bila najbolja novina i od svih hvaljena, jerbo su se nadali, da će Turci biti s nami (Mletčani), te se tomu vide već i neki dokazi, budué da su Turci pošli da čine štetu našim neprijateljem. [2]) Uzmi to očitovanje i njemu shodno postupanje Mletčana toga vremena, te prispodobi s tim djelovanje svojih djedova: i doista će ti se duh ponosom uznieti kao što su se tvoji djedovi plemenitošću svojih misli i ćuti uznosili nad svojimi inače mogućnijimi i slavnijimi suvremenici!

Premda su Mletčani svojim postupanjem na hrvatskom zemljištu jasno pokazivali, što bi bili voljni činiti u ikoliko povoljnijih po se okolnostih, to se ipak za sada ništa nije učinilo od strane ugarsko-hrvatske vlade, da se barem daljim pogibeljim na put stane. Osim Frankapanâ, koji su još uviek s Maximilijanom držali, jedini bijaše u našoj zemlji jošte ban Andrija Bot, koji je pokazivao volje, da se opre Mletčanom. On je činio neprilika mletačkomu poslaniku Petru Pasqualigu, doktoru i vitezu, koji je to vrieme (mjeseca Listopada) prolazio Dalmacijom i Hrvatskom, da dodje u Ugarsku, kamo ga je vodilo njegovo zvanje [3]); zatim je o tom radio, da se stavi poradi složne radnje u sporazumljenje s plemstvom naročito u tadanjoj Slavoniji, te je u to ime bio pošao prama koncu g. 1509 u Zagreb; nu ondašnje plemstvo, viklo paziti na mig moguće gospode u Budimu, nehtjede ga primiti, veleć, da je buntovnik. [4]) Bolja se je medjutim sreća pokazivala na tih stranah Pasqualigu, koji je za dugo u Zagrebu stanovao, jer mu je poručio prijatelj Mletčana stožernik Bakač po mletačkom tajniku u Budimu Vinku Guidottu, da nemože u Budim, dok su Mletčani u izobćenju: Pasqualigu je najme više velmoža izjavilo, da bi bili pripravni stupiti u mletačku službu. [5])

---

[1]) O toj turskoj navali, koja je samo Hrvatom na štetu bila a Mletčane je sasvim poštedila, dobiše Mletčani viesti od 25. i 28. Listopada. Sanudo VI. 319 i 320.

[2]) Sanudo VI. 319.

[3]) O tom nas izvješćuje sám Pasquagligo u svojih listovih od 25. Listopada i 16. Studena 1509. — Sadržaj njegovih izviešća poslaničkih, na koliko ga neima Sanudo, imam zahvaliti prof. S. Ljubiću, koji je učinio izvadak iz tih važnih dopisa, sačuvanih u Cicognimu Cod. 2777 i prepisanih u Iscrizioni Veneziane" v. V. p. 517—23.

[4]) Pasqualigo 28. prosinca iz Zagreba, kod Sanuda VI. 320. Ovo su Sanudove rieči: et che Bot Andreas vene con zente zercha 400 tra a cavallo et a piedi per intrar li ma quelli presidi non volseno dicendo e rebello di la maesta dil Re et hanno mandato a dir ad alcune terre vicine stiano in hordine in ogni bisogno accadendo.

[5]) Pasqualigo 14. pros. 1509 iz Zagreba, kod Sanuda VI. 320. 18. pros. Ib. i Cibog.

Mletčanom se bjehu pokazale, kako smo upravo vidjeli, nešto povoljnije okolnosti ; nu jedva što su odbili Maximilijanovu vojsku od Padove, nova se opet bura poče na nje spravljati. Maximilijan je najme, nenalazeć za svoju dalnju radnju dovoljne pomoći niti u svojih nasljednih zemljah niti u njemačkoj državi, svu nadu polagao u što uži savez s Ljudevitom XII., komu je učinio predlog, da se složnim djelovanjem svih dosadanjih protivnika mletačkih najprije Mletke razore i mletačka država podieli na korist vojne na Turke. Nu na sreću Mletčana bijaše ta osnova takova, da ju je morao doduše Ljudevit XII. objeručke primiti, jerbo ga je ona mogla voditi k zadnjemu cilju njegovih želja; ali upravo zato nemogoše uz nju pristati drugi saveznici, dapače se je upravo zbog nje počelo raditi već početkom g. 1510 o novom savezu, koji je imao biti upravljen proti Francuzom. Makximilijanu bješe ponudjeno, da se stavi na čelo tomu podhvatu; nu njega nemogoše odvratiti od Francuzke. Medjutim je Julij II., početnik te osnove, ipak po malo napredovao, našavši odziva u narodnom čuvstvu Talijanâ, dobivši obećanje nekih pomoći, naročito od Švajcara, i izmirivši se s Mletčani, koje je riešio od izobćenja (24. Veljače 1510).

Mletčanom je dakle valjalo i dalje boj nastaviti s onimi izmedju prijašnjih njihovih neprijatelja, koji su jim još o glavi radili, naročito s Maximilijanom i s Francuzi, na koliko je najme i ovim išlo u prilog, da udioničtvuju u boju. Zato je naravno prva briga bila vieću mletačkomu, da pribavi dovoljan broj četa; i u to su ime vojske dizane u zemljah, koje su bile podložne mletačkomu gospodstvu, a osim toga su čete uzimane i od drugud na mletačku plaću. Glede prvoga bi bilo suvišno i spominjati, da je mletačka Dalmacija morala sve to vrieme velik broj svojih sinova stavljati u vojske svojih gospodara. Mletčani su, — da i o tom samo nešto kažem, — svoju osobitu pozornost na to obraćali, da jim bude gospodstvo osigurano u Poljicih, koja su na glasu bila zbog velikoga junačtva svojih stanovnika, koje su Mletčani vrlo dobro rabili za obranu svoje zemlje od Turaka, tako da su Poljica smatrana obranom Spljeta i velike česti Dalmacije. [1]) Nu i Poljičanom se je negda i negda pretežko činilo breme, koje jim je nalagano, osobito pako onda, ako jim Mletčani nisu slali krvavo zaslužene plaće i živeža; i u takovih bi se zgodah jedni od njih ljuto tužili na Mletčane, a drugi bi dapače o tom radili, da se po koji način nagode sa svojimi zakletimi neprijatelji, Turci. [2]) Takovi ljudi bijahu medjutim u manjini, te su Mletčani mogli utažiti razjarene misli pomoćju svojih vjernih privrženika [3]), koje su rado obilno nagradjivali i odlikovali, i sdušnijim izvršivanjem svojih dužnosti, što su jih imali prama Poljičanom. [4]) To izkustvo, što su ga učinili Mletčani glede Poljica zadnjega

---

[1]) Sanudo VI. 170.

[2]) Što se je u tom pravcu radilo g. 1501 v. kod Sanuda VI. 170.

[3]) Vriedno je u tom pogledu napose spomenuti poznatoga iz poviesti hrvatskoga ljetopisa Dmina Papalića, koji je i sam bio neko vrieme poljičkim knezom. Sanudo VI. 170.

[4]) Id. 170. 172. 205.

turskoga rata, i nadalje želja Mletčana, da nutarnji odnošaji slobodne poljičke obćine budu tako uredjeni, da se sile junačkoga joj žiteljstva negube u medjusobnih svadjah i razprah, nego da budu sačuvane onim svrham, za koje jih je signorija mogla potrebovati, — to je vodilo Mletčane, te su o tom radili, da dobiju čim veći upliv i na nutarnje odnošaje poljičke obćine, kojoj je u tom pogledu zajamčena bila velika mjera samouprave,[1]) naročito su pako o tom nastojali, da si Poljičani neizabiru svoga velikoga kneza izmedju sebe, nego da ga uzimaju izmedju žitelja kojega obližnjega mletačko-dalmatinskoga grada. Tomu njihovu nastojanju bijaše u prilog, što se je nekoliko puta dogodilo, da Poljičani nisu umjeli sami medju sobom urediti svojih stvari, te su se tako dali uputiti, da si pozovu u zemlju kao vrhovnu glavu čovjeka iz drugoga grada. Tako si dakle izaberu Poljičani knezom splićanina Augustina Maričića (7. Siečnja 1503).[2]) Pod upravom toga novoga kneza, koga proveditur i knez spljetski nemogu dosta nahvaliti,[3]) prestadoše na neko vrieme u Poljicih nutarnje svadje i misli kakova možebit odciepljenja od Mletaka, — i tako to potraja sve do g. 1508; nu te godine, koja je i onako, kao što smo vidjeli, u krilu svojem nosila strašne pogibelji za Mletčane, na jednom bješe signorija zatečena (mjeseca Rujna) viestmi iz Dalmacije, da su se Poljičani odmetnuli od Mletaka i da će se prije složiti s Turčinom nego da se povrate na pokornost.[4]) Što je moglo Poljičane skloniti na takovu odluku, o tom ništa nedoznajemo iz izvora, koji nam samo toliko poviedaju, da jih je pobunio neki njihov zemljak, koji je bio u mletačkoj službi u Veroni: i tako nam neostaje u tom pogledu ino nego nagadjanje, — a to je po poznatih okolnostih onoga vremena prilično lahko. Bivši signorija izviešćena o toj pogibeljnoj pobuni, odpravi Ivana Dieda kao proveditura za Spljet i Dalmaciju, koji je doskora poljičke stvari u toliko izravnao, da je prestala pogibelj odmetnuća.[5]) Medju sredstvi, koja su Mletčani tom prilikom poprimili za osjeguranje svoje vlasti nad Poljici, bijaše kako mi se čini, i to, da su za Omiš i Poljica odredili izvanrednoga proveditura, u kojoj nam se časti malo za tim pokazuje Alojze Capello.[6]) Domaćim razpram nije medjutim trag ukinut; dapače jedan izmedju plemića, vojvoda Ivaniš Nenadić, tako se zavadi s ostalimi Poljičani zbog svoga šurovanja s Turci, da je bio iz zemlje prognan. Premda je on zatim kao prognanik na Poljica navaljivao i štete jim činio, to mu bude ipak krivnja oproštena od vieća desetorice u Mletkah, jerbo se je zavjerio, da će kupiti čete za Mletčane. I od tada ga zbilja vidimo u službi mletačkoj preko dvie godine. Nu rád mu nebijaše takov, da bi bio mogao steći dopadnost njegovih zemljaka: jer dočim su oni samo za nevolju na čas mir držali s Turci, ku-

---

[1]) O tom v. Poljički štatut u Arkivu knj. V.
[2]) Sanudo VI. 189, 230; zatim 236 i 237.
[3]) Id. VI. 237, 265.
[4]) Id. VI. 310.
[5]) Id. VI. 310 i 314.
[6]) Id. VI. 323 i dr.

pio je on svoje čete, ugledajuć se sasvim u primjer svojih mletačkih gospodara, ponajviše upravo medju Turci, za što su ga Mletčani i vitezom učinili i inako odlikovali, gledajuć najme s velikom radošću, kako jim on dovodi iz turskih pokrajina na bojno polje sve same junačine. [1]) — Isto vrieme, kada je počeo Ivaniš najimati manje turske čete u službu mletačku, radila je signorija na drugoj strani o tom, da si dobavi i većih turskih četa. U to ime bješe poslan k Ferisbeju u Bosnu početkom god. 1510 na temelju zaključka mletačkoga vieća (od mjeseca prosinca 1509) Jerolim Giorgi (Zorzi). [2]) Nu premda je Ferisbej, komu su iz Mletaka poslani veliki darovi, od svoje strane sasvim bio s tim sporazuman, da se u Bosni najimlje vojska za Mletčane, to je ipak mislio, da bi morao za to imati dozvoljenje iz Carigrada; odatlje se pako nije zadugo mogla dobiti takova dozvola, nego je samo naredjivano turskim zapovjednikom na mletačkoj medji (mjeseca Travnja 1510), da nediraju u mletačke zemlje i podanike. [3]) Premda medjutim Ferisbej nije bio vlastan puštati turskih podanika u mletačku službu, to ipak nije priečio kupljenje četa, za koje mu je iz Mletaka po više puta bilo pisano. [4]) Ali isto vrieme, kada su Mletčani tu na jednoj strani Turke najimali u svoju vojsku, provaljivahu češće turske čete u Dalmaciju, paleć i robeć tu pokrajinu, kojoj je morao biti udes u tih dnevih tim žalostnijim, što su Mletčani iz nje odvraćali vojske što se je više moglo, te tako nije ostajalo dovoljne sile, koja bi bila bivala kadra suzbijati neprijateljske navale. Krvareć dakle Dalmatinci za Mletčane po Italiji i drugdje, morala jim je domovina propadati! [5]) Turci spališe tada medju inim kaštel Nućak, koji su Mletčani bili dobili od Žarka, pak spljetski knez, izvješćujuć o tom vladu mletačku, morade reći, da je i bolje što je spaljen, jerbo je i onako bio grobom jadnih ljudi, koji su pošiljani da ga brane. [6]) To nesigurno stanje neprestade ni onda, kada je turskim zapovjednikom stigla prije spomenuta naredba iz Carigrada; pače sada upravo nalazimo viesti, kako su stanovnici nekih mjesta padali u toliko zdvojenje, da su se već htjeli seliti iz svoje domovine, da se ugnu neprestanim napadanjem. [7]) Za tih turskih navala jasno se pokaza, od kolike su koristi narodu gradići oliti kašteli, što jih je bilo posagradjenih na više strana, oko Zadra, Trogira i Spljeta: jer ako se je Turčinu i morao pripustiti u plien prirod i blago, mogao se je u takovih utočištih barem dragocieni život sačuvati za sretnija vremena. Zato su sada neki od dalmatinskih rodoljuba tražili, da jim mletačka vlada dopusti, da na svoj trošak utvrde i više takovih mjesta [8])

[1]) Id. VI. 314. 317. 321. 324. 327. 330—7. Kolika li je radost bila medju Mletčani, kada su vidjeli, da jim Ivaniš vodi takovih junaka, „koji su 20 tisuća ljudi (!) u robstvo odveli."
[2]) Id. VI. 320. 321. 325. 326.
[3]) Id. VI. 340.
[4]) Id. VI. 340. 341. 349.
[5]) Id. VI. 332—339. Farlati III. 426.
[6]) Id. VI. 333.
[7]) Id. VI. 341.
[8]) Id. VI. 335. 340—1. Farlati l. c.

Čete, što su jih Mletčani velikim trudom sakupili, nebijahu tako jake, da bi bile mogle odolievati neprijateljem, dok su i Francuzi svojski u boju udioničtvovali (do Lipnja 1510); nu pošto je Ljudevit XII. našao povoda, da svoje vojske odruži od Maximilijanovih, znamenito je Mletčanom odlanulo, te su opet oteli njemačkoj vojski više mjesta na talijanskom kopnu. Njim se pokazivaše neka nada i u tom, što su opet neke vlasti radile oko Maximilijana, da ga otrgnu od Ljudevita XII., pokazujuć mu, za čim ide sva politika francuzkoga dvora; pak se je Maximilijan i zbilja neko vrieme kolebao medju protivnimi strankami; nu napokon ga ipak predobi Ljudevit svojimi obećanji.

Sve to vrieme s Mletčani nastavljanoga rata radilo se je u zemljah kralja Vladislava s jedne strane o tom, da Vladislav uztraje u savezu i prijateljstvu s Mletčani, a s druge o tom, da i on pristane uza neprijatelje mletačke. Mletčani bjehu odpravili na dvor kralja Vladislava (mjeseca Listopada 1509) svoga poslanika Petra Pasqualiga; nu on nemogaše odmah doći do Vladislava, koji je tada boravio u Českoj, pače nebijaše mu dopušteno, kako smo već prije vidjeli, niti u Budim poći, gdje su stolovali oni, koji su Ugarskom u kraljevoj odsutnosti upravljali. Zato se morade staviti u Zagrebu (gdje je boravio do 21. Travnja 1510[1]), te je odatle radio što sam što preko mletačkoga tajnika Vinka Guidotta za dobar uspjeh stvari, poradi koje je bio poslan. Nu s početka mu se pokazivaše vrlo slaba nada, jer, premda se je mogao uzdati u prijateljstvo stožernika Bakača, koji je bio na toliko odan Mletčanom, da se je bojao, da mu papa Julij II., dok je i on bio u zavadi s Mletčani, zbog toga neuzme stožernički šešir, to mu se je ipak nada morala prilično gubiti, kada je vidio, da se na drugih stranah pokazuje duh Mletčanom jako protivan. Ugri se pokazivahu razjareni na Mletčane, koji su tada još stali pod crkvenim izobćenjem; a kralj Vladislav, koji je već od českih stališa iskao (17. Veljače u Kutnoj gori), premda bez uspjeha, da mu dadu vojske i novaca za boj s Mletčani, i koji se je sada imao iz Češke povratiti, bješe privolio, da se sazove sabor na Grgurev dan i to u Ostrogonu, buduć da je vladala u Budimu kužna bolest. Od toga se sabora nenadaše Pasqualigo nikakovu dobru već zbog toga, što su nanj pozvani bili i bani, što je bilo stvari izvanrednom. Buduć medjutim da kralj nije mogao prispjeti za vremena u Ugarsku, zato je sabor odročen do Gjurgjeva; da li je pako i tada držan, tomu neima traga. Nu buduć da se je skupilo prilično gospode u Ostrogon i buduć da je Pasqualigu medjutim bilo dopušteno, da dodje u Budim, zato je mogao razabrati, kako se u istinu misli o Mletkah, te se je i opet morao uvjeriti, da ima velmoža, koji misle, da bi trebalo pružiti ruku neprijateljem mletačkim i na Dalmaciju udariti, dočim su kraljevi savjetnici zahtievali, da Mletčani sami vrate Dalmaciju, ako žele, da Vladislav učini š njimi savez ofenzivni i defenzivni.[2]) To bijahu dakle mnie-

[1]) Pasqualigo 3. Svib. iz Budima, kod Cicogne.

[2]) Id. u Veljači, zatim 27. Veljače, 1. i 14. Ožujka i 3. Travnja iz Zagreba, kod

nja, koja su vladala na dvoru kralja ugarskoga i medju njegovimi velmožami; ali za izvedenje budi jednoga budi drugoga nije još ništa odlučna učinjeno. — Kao što Ugarska nije bila kadra, da se osovi na svoje noge, te da učini, što su joj okolnosti nudile, tako se isto nemogaše niti u našoj domovini ništa izvesti, buduć da su samo neki bili pripravni i na veći rád, dočim su drugi voljeli ostati u nečinosti. Još prije nego li se je kralj Vladislav iz Češke povratio, bješe sazvao ban Bot sabor u Otočac (negdje u Veljači ili početkom Ožujka 1510), na kojem se je o tom radilo, da se u dogovoru i savezu s Maximilijanom odluči složno vojevanje na Mletčane, od koga se je očekivalo, da će povratiti domovini, što su joj Mletčani oteli. Nu slabo jih je bilo, koji su uza tu misao pristajali, osobito što se je znalo, da oni, koji su u Budimu vladali mjesto odsutnoga Vladislava, nemisle ozbiljno na pretrgnuće prijateljstva s Mtetčani, pače da bi pripravni bili i silu upotriebiti, da zaprieče u Hrvatskoj veće kakovo gibanje proti Mletčanom.[1]) To medjutim nije priečilo Maximilijana, da netraži dobiti na svoju ruku barem pojedine velmože u zemlji, koji su imali zanj čete kupiti. Tako je ugovarao naročito s Franjom Berislavićem i s Ivanom Krbavskim,[2]) te se je činilo neko vrieme, da će potonji pristati uz Bota i prestupiti na Maximilijanovu stranku, koji mu je obećavao za njegove konjanike mnogo veću plaću, nego što ju je dobivao od Mletčana.[3]) Nu tako su isto imali i Mletčani u istu svrhu svojega čovjeka u Hrvatskoj; ali taj nije ni malo uspio, jerbo su mu posao kvarili Bernardin Frankapan i ban Andrija Bot, te se je morao nakon nekoliko mjeseci u Mletke povratiti.[4]) — Mletčani su se medjutim još uviek uzdali, da kralj Vladislav neće prekinuti prijateljstva š njimi, inače bo nebi bili iskali od njega, da jim pošalje 1000 konjanika na obranu Furlanske.[5]) Nu ipak se moradoše nešto zabrinuti, kada su jim glasovi dospjeli, da davni njihovi neprijatelji nemiruju nego da i opet potiču proti njim kralja Vladislava. Mjeseca Lipnja najme bjehu prispjeli ka kralju Vladislavu, koji je tada boravio u Tati, francuzki i njemački poslanik, te pozivahu kralja, da

Sanuda VI. 323. 326 i 327. — Isti 3. Svibnja iz Budima kod Cicogne. — Trag je saboru našao i Kovačić (Vestig. Comit. 351), samo što nije točno pogodio vrieme.

[1]) Sanudo ima VI. 325 izviešća zadarskoga kneza i kapitana od 18., 21. i 26. Ožujka, u kojih se glede naše stvari ovo veli: item hanno che certa dieta e sta fata a Otokar per Both Andreas e altri li intorno et Coxule non a voluto andar et par che sono rimasi venendo exercito di Hungaria in Croatia esserli contra tutti e voleno tenir con l Imperador. — Alojze Badoer, koga je mletačka vlada bila poslala u Hrvatsku, da najima vojsku, piše u svojem izviešću od 4. Lipnja takodjer o saboru, što ga je Bot držao (Sanudo VI. 346); nu mislim, da se tu ima razumievati onaj sabor od mjeseca Veljače ili Ožujka: držim bo, da se nisu za tako kratko vrieme okolnosti na toliko promienile, da bi bio Bot smatrao kao probitačno, da opet drži sabor.

[2]) Id. VI. 347, 326.

[3]) Id. VI. 326—9.

[4]) Id. VI. 346, 347, 354.

[5]) Secreta 7. Giugno kod Romanina V. 245.

stupi u savez proti Mletčanom i da osvoji Dalmaciju, nepazeć na onih 30.000 dukata, što jih svake godine od Mletčana dobiva. Buduć da se kralj nije dao razpaliti vatrenimi riečmi osobito francuzkoga poslanika, niti grožnjom, da će saveznici za se uzeti Dalmaciju, ako je on po svojem pravu neosvoji: zato je hotio poći isti poslanik na sabor, koji je kralj baš tada bio pozvao (na 24. Lipnja) u Stojni Biograd, da ondje djeluje na783 stališe ugarske; nu kralj mu nehtjede toga dopustiti.[1]) O djelovanju toga sabora, o kojem odnikud ništa neznamo, izvješćuje nas mletački poslanik Pasqualigo.[2]) Stališi nehtjedoše svi ostati na saboru, valjda zbog vladajuće bolesti, nego izabraše izmedju sebe četrdeset ljudi, koji su imali u sporazumljenju s kraljem sve poslove riešiti, koji su se ticali obćega blaga. Ti se povjerenici upute ka kralju u Tatu, da rade o riešenju svoje zadaće; i tu ponajprije saslušaju u vieću papinskoga poslanika Achilla de Grassis, koji jih je imao po nalogu sv. otca na boj na Turke pobuditi; a da se to uzmogne izvesti složnimi silami svih kršćanskih vlasti, imao jih je ujedno pozvati, da i oni pripomognu, da se nekako izmire car Maximilijan i Mletčani. Julij II. bješe poslao odmah nakon učinjena mira s Mletčani k Vladislavu i k njegovu bratu Sigismundu svoga poslanika Jakova Pisa, po kojem jih je nagovarao, da na Turke udare, obećajuć jim u pomoć veći dio novca, što se je kupio za gradjenje crkve sv. Petra; kašnje posla k Vladislavu modruškoga biskupa Simuna Kožičića, koji mu je imao predati na dar mač i šešir;[3]) sada pako bijaše, kako malo prije vidjesmo, drugi njegov poslanik u Ugarskoj. Buduć da je Vladislavova hrvatska kraljevina svedjer još mnogo trpila od Turaka, neimajući odnikuda pomoći, nego sama se braneć i sama tražeć načine, kako da si u nevolji pomogne:[4]) zato je Vladislav morao željeti, ili da se i zbilja udari složnimi silami na Turke, ili da on u svoje ime ponovi s Turci primirje, koje je već bilo na izmaku. Nu da nije moglo biti rieči u tadanjih okolnostih o većoj kakovoj križarskoj vojni na Turke, to je svatko mogao lahko razumjeti, te je zato i Vladislav prigrlio drugu misao, da najme privoli na produženje primirja na nove tri godine, kako mu je to sam sultan nudio. Tako su bez dvojbe misli o toj stvari i oni muževi, koje je imao papinski poslanik na boj skloniti, te je tako 6. Srpnja 1510 primirje s Turci ponovljeno.[5]) Kada se je o tom glas raznio po mletačkoj Dalmaciji, mnogi su si pomislili, da Vladislav nije zbog drugoga razloga s Turci

---

[1]) Pasqualigo 22. Lipnja iz Tate, kod Cicogne. Za sabor, koji je bio sazvan na 24. Lipnja, ima tragova i kod Kovačića (Vestig. Comit. 352).

[2]) List od 2. Srpnja, kod Cicogne.

[3]) Putujuć u Ugarsku prispje Kožičić 19. Travnja u Zadar, svoje rodno mjesto, gdje ga je gradsko poglavarstvo slavno dočekalo iz počitanja prama Regijskomu kardinalu, koji je bio prijatelj Mletčana i Kožičićev (Sanudo VI. 332). U Ugarsku pako dodje Kožičić koncem Lipnja (Pasqualigo 30. Lipnja iz Tate, kod Cicogne).

[4]) Sanudo VI. 327, 329, 335.

[5]) Istvánfi IV. 37. Sanudo kod Hammera II. 352, i VI. 343, 348.

mir ponovio, nego što namjerava još te iste godine na Dalmaciju · udariti;[1]) pak i zbilja pobudjivaše francuzki poslanik rečene saborske povjerenike, pomagan u tom i od njemačkoga si druga, da otmu Dalmaciju od mletačkoga tiranstva, obećavajuć u tu svrhu u pomoć 34 galije, koje bi bile dovoljne po njegovu mnienju za osvojenje te zemlje; kada bude ona jednom osvojena, da će ju biti lahko braniti, jer će po mnienju rečenih poslanika Dubrovnik davati četrdeset i više dobro oružanih brodova, s kojimi će se otoci bez težkoće držati. Saslušavši povjerenici tako zboreće poslanike, pripustiše jošte preda se i Pasqualiga, koji je progovorio na obranu republike.[2]) Pošto su tako poslanici velikih vlasti redom obavili svoju zadaću, nehtjedoše saborski povjerenici jošte ništa zaključiti, te tako ostade dovoljno vremena za razne konbinacije i spletke. Jure Satmáry, pečujski biskup i kancelar kraljev, zahtievaše od Pasqualiga sa još pet velmoža, da Mletčići vrate Dalmaciju, ako žele da kralj š njimi ostane u prijateljstvu; nu poslanik mletački, o tom njihovu zahtievanju unapried izviešćen od stožernika Bakača, nehtjede ništa obećati u ime svoje vlade. Njega nemogoše prestrašiti velmože ni kašnje, kada su mu se stali ozbiljno groziti, da će pretrći savez s Mletkami: jerbo ga je i opet uvjeravao Bakač, da se neima bojati ma kako žestoke vike, i da će se republika od strane Ugarske sasvim osjegurati, ako obeća kao nagradu za dalji obstanak prijateljskoga saveza s Ugarskom nešto veću pomoć od one, koju je kralju do to doba davala.[3]) Bakaču se je činilo, da tako dobro poznaje neodvažnost svojih sugradjana, da se je usudio k sebi pozvati mletačkoga poslanika, te mu je naložio, da javi signoriji, da se neće ništa ozbiljna učiniti proti Dalmaciji.[4]) Nu dočim je on u potaji sve činio Mletčanom u prilog, morao je pred svietom na izliku pokazivati, kano da i on pristaje uz javno mnienje, koje se je sve jače proti Mletčanom izražavalo: mora bo se uzeti, da je i on bio medju onimi kraljevimi doglavnici („ministri“), koji su izjavili Pasqualigu nekoliko dana poslje stožernikova uvjeravanja u kraljevoj prisutnosti, da ili republika mora ustupiti Dalmaciju ili da će ju kralj na silu oteti.[5]) Taj ratoborni duh podpaljivaše u Ugarskoj naročito i Petar Berislavić, koji je sada već sve do veće važnosti dolazio, bivši mu povjeravana razna poslaničtva, nešto prije k Mletčanom, sada pako k caru Maximilijanu,[6]) i koji se je činio Pasqualigu tim pogibeljnijim u stvari, o kojoj se je tada radilo u vieću kralja Vladislava, što je kao Trogiranin rodom imao srodnika i prijatelja po svoj Dalmaciji, osobito pako u Trogiru i Šibeniku.[7]) Njegovim dakle djelovanjem i djelovanjem njegovih jednomišljenika

---

1) Sanudo VI. 359.
2) Pasqualigo 2. Srpnja iz Tate, kod Cicogna.
3) Id 6. Srpnja, ibid.
4) Id. 10. Srpnja, ibid. Pasqualigo je imao javiti: „quod nihil fiet cum effectu de Dalmatia“.
5) Id. 19. Srpnja, ibid.
6) Id. 6. i 17. Srpnja, ibid.
7) Id. 17. Srpnja, ibid.

bješe učinjeno, te je na čas svladan upliv Bakačev a poprimljen predlog, koji su francuzki i njemački poslanik na dvoru Vladislavovu zastupali. Sada bude najme zaključeno, da se pošalje na osvojenje Dalmacije vojska od 6000 ljudi,[1]) koju je imao voditi osim Ivana Zapolje[2]) i Ivan Krbavski,[3]) premda je ovaj potonji isto to vrieme imao u Mletkah svoga poslanika Vida Mogorovića, da izprosi od signorije plaću, koja ga je išla za učinjene joj službe. Po tom dakle nebı bio tu položaj Ivana Krbavskoga sasvim jasan! nu toliko se ipak vidi, da se je već kolebao medju protivnimi strankami i da nije svojski prijanjao uz Mletčane.[4]) Na poznatoga protivnika Mletčana na naših stranah, na bana Bota, nisu se, kao što se čini, obraćali pripravitelji vojne, jerbo je on bio na dvoru i onako zlo primljen, pa je osim toga upravo nešto prije bio stupio, — morda u časovitoj razjarenosti — s Mletčani u dogovaranje, da ga uzmu na svoju plaću.[5]) Još manje se je moglo činiti s Frankapani, osobito s Bernardinom i njegovimi sinovi, jerbo su oni bili zabavljeni drugdje u družbi cara Maximilijana, ostavljajuć svoja imanja na starosti svojih činovnika, od kojih je jedan, bakarski kapitan najme upravo tada prigodom sajma u Bakru zaplienio barke i ljude mletačke, da se osveti za štete, što su učinjene njegovu gospodaru od Mletčana.[6]) Buduć da je za podhvat, što je bio pripravljan u Budimu, potrebito bilo i brodovlje, zato je odpravljen odanle u Dubrovnik Felix Petančić, Dubrovčanin, da dobavi nekoliko naoružanih brodova.[7]) Nu u Dubrovniku je tada moglo biti slabo volje za ono, što se je proti Mletčanom kovalo, jerbo su Dubrovčani upravo u vrieme budimskih zaključaka osobitim načinom pokazali svoje simpatije za Mletčane. Čuvši najme Dubrovčani, da je mletačka brodnica otišla od Krfa, da se združi sa španjolskom i papinskom, činili su tri dana crkvene procesije, moleć se Bogu, da podieli pobjedu Mletčanom, „o kojih visi i njihova sreća“.[8]) Ali pri svem tom bijahu mletački poglavari po dalmatinskih gradovih jako zabrinuti zbog glasova, koji su jim dolazili iz Ugarske, i to tim više, buduć da nisu imali u rukah sredstva, potrebitih za obranu zemlje u slučaju nužde.[9]) Skoro se medjutim pokaza, da su se ljuto varali, koji su držali, da će se i zbilja što odvažna učiniti glede Dalmacije od Vladislavova dvora. Felixu Petančiću, koji se je već bio uputio, da ide u Dubrovnik preko Zagreba i Senja,

---

[1]) Id. 23. Srpnja, ibid.

[2]) Mletski opat Ivan Gundulić izvješćujuć Mletčane o zgodah u Ugarskoj veli, da je predloženo uzeti Dalmaciju i da ima biti kapitanom vojske „il fiol dil Ducha Stefano“. Sanudo VI. 357.

[3]) Pasqualigo, 25. Srpnja, kod Cicogne.

[4]) Sanudo VI. 351—54, 357.

[5]) Id. VI. 352.

[6]) Id. VI. 355—6.

[7]) Pasqualigo, 25. Srpnja, kod Cicogne. — Felix Dubrovčanin bijaše prijašnje godine poslanikom Vladislavovim u Španiji, Ibid.

[8]) Sanudo VI. 356.

[9]) Sanudo VI. 357, 359.

bude naloženo, da se stavi u Zagrebu;[1]) a kada se je pročulo u Budimu, da se radi o nekakovu naravnanju medju Maximilijanom i Mletčani, nesta na toliko ratobornoga duha i medju onimi, koji su na čas za boj revnovali, da je mogao Bakač s velikim zadovoljstvom nad tim novim obratom stvari mletačkoga poslanika uvjeravati, da se republika neima bojati za svoju Dalmaciju,[2]) a oni kraljevi doglavnici, koji su i prije bili protivni ratu, zahtievahu i opet od Pasqualiga, da izposluje od signorije nešto veće novčane pomoći, pod koji će uvjet ona zatim postići ponovljenje prijašnjega prijateljskoga saveza.[3]) Ako su takove misli vladale na dvoru Vladislava kralja glede odnošaja prama Mletčanom početkom Rujna, to će biti lahko pogoditi, kako je ozbiljno uziman savez, što ga je Vladislav sklopio s Maximilijanom 1. Listopada (u Kostnici): u kojem se je najme kralj obvezao, da će udariti na Dalmaciju, ako mu u to ime dade Maximilijan 1000 pješaka i 12 topova, francuzki pako i španjolski kralj 24 bojna i 6 tovarnih brodova.[4])

Ovo po prilici vrieme imenova Vladislav Ivana Zapolju erdeljskim vojvodom: morda usljed posredovanja poljskoga kralja Sigismunda, ili pako zato, da udalji od glavnoga grada čovjeka, koji je hlepio za priestoljem.[5])

Što je u Ugarskoj dosele učinjeno glede odnošaja prama Mletčanom, sve se imade pripisati, kao što smo već i vidjeli, poticanju s vana, naročito od strane Francuzke i cara Maximilijana. Uvidjajući ovaj potonji, da nemože dobiti iz svojih nasljednih zemalja i iz njemačke države toliko sila, da bi mogao najprije svladati Mletčane, pak zatim pristupiti k izvadjanju svojih daljih namjera u Italiji, sve se je više bacao u naručaj Ljudevitu XII., svojemu najvećemu takmacu, da u nestalnom i nesigurnom savezu s njim postigne cilj svoj, neznajući u ostalom, da li će biti kadar svladati pogibeljnu si prevagu svoga saveznika. Zaveden dakle željom, da jednom ugleda težko očekivani uspjeh svojih napora, podje s Ljudevitom, premda je ovaj za tim išao, da carsko dostojanstvo na se povuče a s papinskim da po svojoj volji upravi. Pošto je Ljudevit dobio izjavu od svoga duhovničtva (na skupštini u Toursu 14. Rujna), da slobodno može udariti na crkvenu državu i pošto je Maximilijan takodjer učinio neke korake, da predobije javno mnienje za svoje namjere u crkvenih stvarih: obnove ta dva vladara svoje prijašnje saveze (u Bloisu 17. Studena), obvezavši se medjusobno iznova na ono, što je bilo utanačeno u cambrayskom ugovoru. U taj ponovljeni savez imao je stupiti i papa Julij i Ferdinand Aragonski; nu Ferdinand izjavi, da će samo onda pristupiti, ako se ništa nebude činilo proti crkvi, jer da je on dužan kao vazal crkvu braniti. Tako dakle ostadoše u savezu samo dva poglavita ugovornika, Ljudevit najme i Maximilijan, i to prisili Maximilijana,

---

1) Pasqualigo, 1. Rujna, kod Cicogne.
2) Id. ibid.
3) Id. 10. Srpnja, kod Cicogne.
4) Engel, Gesch. des ung. Reichs, III. sv., 2. d. str. 148. Lanz o. c. 115.
5) Szalay III. 467.

te je morao potajno obećati svojemu savezniku, da će postupati proti papi na svoj trošak svjetskimi i duhovnimi sredstvi preko crkvenoga sabora«, ako se papa nepovrati k onomu, što je ugovoreno u Cambrayu.[1]) Shvaćajuć medjutim Maximilijan, što bi moralo slieditti, ako Ljudevitu podju za rukom sve namjere, obazirao se je i na protivni savez, komu je dušom bio papa Julij, te se je tako kolebao na jednu i na drugu stranu počam od vremena spomenutoga ugovora u Bloisu s Ljudevitom XII. pa sve do vremena sv. lige s papom; a najprije je o tom nastojao, da nebude morao sam postupati proti papi, nego da to čine Francuzi: jerbo se je tako mogao uzdati, da će u dobroj zgodi povući u svoj savez Englezku i Španiju, koje bi mu vlasti na pomoć bile ne samo u mletačkom poslu nego takodjer i glede crkvene obnove, kako ju je on shvaćao.

Po tom dakle položaju stvari opet je boj nastavljen, u kojem stoje kao glavni djelatelji na jednoj strani Ljudevit i Maximilijan, na drugoj pako papa Julij i Mletčani. Mimoilazeć ostale od drugud poznate zgode, koje se odnose na taj boj, nemogu propustiti da nepokažem, kako se je tražilo to vrieme pomoći od Turaka i s jedne i s druge strane. Maximilijan bieše odpravio na dvor sultanov već mjeseca Lipnja svojega poslanika, po kojem je dao izviestiti portu, što je učinjeno proti Mletčanom, da tako ona uvidi, da bi bila i po nju najbolja zgoda, da si prisvoji primorske zemlje Mletčana, koji su toliko puta pokazali, da bi bili voljni pomoći, da se Turci iz Grčke u Aziju protjeraju;[2]) kašnje pako pozivaše on po svojem čovjeku bosanskoga sandjaka Ferisbeja, da udari na Mletčane i da jim otme Kotor, Bar, Dulcinj itd.[3]) Nu kao što nije Ferisbej pristao na njegovu ponudu,[4]) isto je tako on zlo prošao i u Carigradu. Tu pokazaše sami Turci njegovo pismo tajniku mletačkoga poslanika, te tako bieše on samo povodom, da su i Mletčani tim silnije počeli raditi, da dobiju od Turaka toliko puta[5]) zahtievane pomoći. Sada bieše poslan u Carigrad mletački poslanik, koji je imao uputiti portu, koja joj pogibelj grozi, ako neprijatelji mletački svoj cilj postignu, te ju je tim imao skloniti, da dade Mletčanom u pomoć a za njihovu plaću 10.000 konjanika, koji bi morali odmah poći na bojište, da vojuju proti Maximilijanu u Furlanskoj.[6]) Taj put neostade nastojanje Mletčana bez uspjeha, jerbo se znade, da jim je turska vlada nešto vojske u pomoć poslala.[7]) Nu i prije toga jim je dolazilo ponešto turskih podanika, koje je najimao stranom poznati nam Giorgi, stranom pako poznati vojvoda Ivaniš. Ali uza sve to šurovanje s Turci, morala je mletačka Dalmacija mnogo trpiti s navaljivanja

---

[1]) Lanz o. c. 113.
[2]) Secreta 22. novemb. kod Romanina 252.
[3]) Viest iz Bosne od mjeseca Listopada kod Sanuda VI. 360.
[4]) Ibid.
[5]) Secreta 24. maggio, 3. luglio kod Romanina 245. Glede naloga pako, što su slani u tom poslu Giorgi-u u Bosnu v. Sanudo VI. 341.
[6]) Secreta 6. dec. i 28. dec. kod Romanina 253.
[7]) Romanin 253.

pomanjih turskih četa,[1]) dočim je ostala naša domovina neko kratko vrieme na miru bila, od ono doba najme kako su Turci bili počeli raditi o produženju primirja s kraljem Vladslavom.[2]) U Dalmaciji bi Turci češće plienili u okolišu Trogira, Šibenika, Spljeta i Omiša, pod koji su potonji grad na svojih barkah dolazili; a od strane mletačke vlade ništa nije učinjeno, da se na put stane tolikoj turskoj obiesti. Još najviše jada zadade Turkom tada na tih stranah Kožulić, koji jih je jednom od Trogira odagnao,[3]) zatim Poljičanin knez Andrija Novaković, koji je u družbi s banovcem Grgurom[4]) i uz pomoć Omišana i Poljičana pod Omišem nadvladao i polovio Ivanišine Turke, koji su se vraćali u svoju postojbinu, vodeć medju ostalim plienom i nekoliko kršćanskih dječaka.[5])

Medjutim se je na bojnom polju u Italiji napredovalo s velikim naporom i s jedne i s druge strane. Papina vojska, kriepko podupirana od Mletčana, djelovaše sa znatnim uspjehom (do početka g. 1511); nu pri svem tom uvidjahu sve bolje papa i Mletčani, da neimaju tolike sile, da bi mogli nadvladati toli silne neprijatelje i osloboditi Italiju kao što su željeli; pa buduć da su i Francuzi zadnje vrieme slabo napredovali osobito zbog nesporazumljenja medju vodjami Chaumontom i Trivulzijem, a Maximilijan skoro nikakove koristi nije mogao imati, jerbo mu je oskudievalo i novca i vojske: zato se je činilo početkom godine 1511, da će se neprijateljske moći izmiriti. To se je imalo učiniti na kongresu u Mantovi; nu i opet se razbi sve ugovaranje, jerbo se je s jedne strane preveć tražilo, a s druge premalo davalo. — Scieneć papa Julij II., da je Maxilijanov punomoćnik samo zato pokazivao kod ugovaranja prekomjernu opornost, što je mislio, da se može osloniti na francuzkoga kralja, još se većma ogorči proti Ljudevitu XII., te izdade napose zbog zaključaka Tourske skupštine glasovitu bulu: In coena Domini, kojom je izobćio naročito neke osobe kao neprijatelje crkve, uključivši neizravno i Ljudevita zbog rečenih Tourskih zaključaka. Po tom dakle vidimo, da ne samo nije nastupilo izravnanje medju neprijateljskimi strankami, nego da je dapače zavladala još veća ogorčenost. U boju, koji je usljed toga opet nastavljen, na svih su skoro stranah pobjedonosno napredovali neprijatelji papini i mletački.

---

[1]) Sanudo VI. 347, 351, 355, 360.

[2]) Id VI. 348—9.

[3]) Id. VI. 351.

[4]) Zgode, o kojih nam se kašnje pripovieda, dadu nagadjati, da je taj banovac bio Kliski knez. Mjeseca Prosinca 1511 piše se najme Mletčanom iz Dalmacije, da je vojvoda Ivaniš na vjeri ubio Kliskoga bana iliti kneza, s kojim je negda bio u neprijateljstvu a poslje se s njim izmirio, te ga pozvao jednom na objed, gdje je izveo svoje grdno djelo. Nu kneževa smrt nije dugo ostala bez osvete. Ivaniš bude najprije uhićen od nekoga rodjaka kneževa; poslje ga pako ubiju sami Poljičani, koji se i onako š njim nisu nikako slagali. (Sanudo VI. 372—3.)

[5]) Sanudo VI. 360.

Buduć da je poznato bilo sv. otcu, da Maximilijan i Ljudevit XII. još uviek pobudjuju kralja **Vladislava**, da pristupi u njihov savez, zato je o tom radio, da sklone Vladislava i brata mu Sigismunda na boj na Turke, da tako nebude neprilike Mletčanom barem od strane ugarskoga kralja. Nu loša mu se nada pokazivaše na dvoru kralja Vladislava. Već mjeseca Ožujka bješe do toga uspjelo dogovaranje medju vladom Vladislavovom s jedne strane i Maxilijanom i Ljudevitom XII. s druge strane, da se je još samo očekivala od Vladislava ratifikacija saveza, o kojem se je ugovaralo. Ta se je pako stvar činila tim ozbiljnijom, što Mletčani nisu imali u Ugarskoj odlučna prijatelja do Tome Bakača, i što se je već znalo, da će biti u Gjurgjevu državni sabor, na kojem će biti rieči i o Dalmaciji.[1]) U toj zemlji samoj bijahu mletački činovnici vrlo zabrinuti, jer nisu imali sredstvâ za obranu i jerbo jim se je sumnjivim činio Ivan Krbavski, od kojega bi se inače bili imali nadati znatnoj podpori.[2]) Nu s druge se strane nudjaše Mletčanom nova pomoć: ban Bot ugovaraše najme š njimi preko otočkoga biskupa Andrića, da ga uzmu u svoju službu, zabacivši ponude, koje mu je isto doba činio car Maximilijan.[3]) Druge su medjutim stvari Mletčanom pomogle. Bakač je scienio, a š njim i oni, koji su bili u obće protivni svakomu boju, da bi se sve dalo još liepo izravnati, ako samo Mletčani budu obećali veće godišnje podpore.[4]) Nalazeći se tako kralj Vladislav medju protivnimi uplivi, nije se mogao odlučiti ni na jednu ni na drugu stranu; jedno je samo pitanje već sada riešio, i to načinom, koji je bio sasvim prema ćudi njegovoj i stanju njegove države: slažuć se najme posve s nazori svoga brata Sigismunda, odluči (12. Travnja) proti želji pape Julija, da se neima u Turke dirati, nego da treba držati š njimi čim dulje primirje.[5]) To je učinio Vladislav, premda mu je moralo biti poznato, da su Turci istom prije nekoliko tjedana primirje prekršili i na njegovu zemlju udarili. Oni bjehu najme (nekako mjeseca Ožujka) provalili na zemlju hrvatsku, te spališe predgrad sinjski.[6]) To je i moglo biti povodom Botu, te je bio pripravan izmiriti se s Mletčani, da zatim š njimi u slozi nekako uzmogne odbijati neprijatelja, koji je svim jednako dodijavao. Nu u Ugarskoj se kolovodje zabavljahu drugimi mislim, a Zapoljevci po imenu o tom nastojahu, kako da udadu sestru Zapoljinu Barbaru za poljskoga kralja Sigismunda.[7]) Stališi ugarski pomi-

---

[1]) **Pasqualigo** 19. Ožujka iz Vratislave (kamo je sliedio kralja Vladislava, koji je ondje boravio od 29. Siečnja 1511), kod Cicogne.

[2]) **Sanudo** VI. 365.

[3]) Id. VI. 366.

[4]) **Pasqualigo** l. c.

[5]) **Sigismundi r. Polon. ad Vladisl. legatio** kod **Fesslera**, die Geschichte der Ung. V. 863.

[6]) **Sanudo** VI. 366. — Obično se govori ka g. 1511 još o porazu Hrvata na **Cervivici**; nu niti se vrieme točnije naznačuje, niti se kaže izvor, odakle je viest o tom uzeta.

[7]) **Istvánfi** IV. 37. **Engel**, Aktenmäss. Skizze der Unternehm. J. Zápolya's kod Schediusa I. 162.

sliše na Turke istom onda, kada jim je doglašeno prigodom sabora o Gjurgjevu, da se je najmladji Bajazidov sin Selim po imenu proti otcu pobunio i da tako kreće svoje vojske, da bi lahko mogao biti pogibeljan Erdelju i drugim ugarskim zemljam. Tada učini Vladislav neke naredbe za sigurnost svoje zemlje,[1]) koje se medjutim nisu morale niti izvesti, jerbo je doskora prestala svaka pogibelj od strane Selimove, a Bajazid je sam brzo nakon toga i bez dvojbe upravo zbog Selimove pobune tražio produženje primirja. Ištuć medjutim sultan, da se primirje produlji, hotio je, da nebude protegnuto i na Mletčane; nu mletački je poslanik tako vješto radio oko Vladislava, da je turskomu poslaniku odgovoreno, da kralj neprivoljuje na primirje, ako nebude unj uključena i mletačka republika.[2]) Dok je jošte turski poslanik u Budimu boravio, provale Turci u Hrvatsku, pobiju se s našimi pod Kninom i ulove vicebana;[3]) nu to nije moglo biti zaprekom dvoru kralja Vladislava, da neprivoli nakon nekoliko vremena na primirje s Turci na novih pet godina! i to tako, da bude u to primirje uzeta i Poljska i mletačka republika.[4])

Medjutim je Ljudevit XII. dalje stupao putem, na koji bješe zašao već u Tourskoj skupštini. Nekoliko se stožernika nadje, koji su se od pape odmetnuli i pozvali crkveni sabor u Pisu na 1. Rujna. Maximilijan odobravaše što je učinjeno, a Ljudevit XII. dade svoju zaštitu: i tako se sastade u skupštinu nekoliko crkvenih dostojanstvenika; nu već poslje treće sjednice moradoše se prenieti u Milan, jerbo se je medju pukom u Pisi nezadovoljstvo pokazivati počelo. Papa Julij II. pako, da preprieči u crkvi razkol i da zadovolji potrebam kršćanstva, razpisa od svoje strane obći lateranski crkveni sabor, koji je imao započeti 19. Travnja buduće godine. Medju velikimi vlastmi bijahu prve Španija i Englezka, koje su zvale, da se pristane uza taj sabor i da se mir učini; ali Maximilijana i Ljudevita nemogaše na to ništa skloniti, — oni su dapače sada upravo svaki svojim načinom radili, da postignu cilj svojih želja. Nu i na drugoj se je strani poslovalo, te je sada osnovan sveti savez, u kojem se je imala Evropa oko pape združiti, da se postignu sveobće svrhe kršćanstva, i ka kojem su pristupili ponajprije (4. Listop.) Mletčani i Španija. Englezka je malo kašnje sa Španijom napose savez učinila; papa je ugovarao s Maximilijanom i Ljudevitom, a ujedno je s njimi i boj nastavljen, u kojem su oni sada zlo prošli.

Maximilijan je i opet pozivao Vladislava u savez, obećavajući mu francuzkih, pače i španjolskih brodova za osvojenje Dalmacije; ali taj put je odgovoreno od strane Vladislavova dvora, da se te godine nemože ništa više učiniti, jerbo je već jesen nastupila, nu da će se drage volje nastaviti

---

1) Pray, Epist. Procer. I. 78. Katona XVIII. 616.
2) Pasqualigo 1. Lipnja iz Budima, kod Cicogne.
3) Id. 5. Lipnja iz Budima, ibid. Tako se isto javlja Mletčanom iz Dalmacije s više strana, da su Turci pobili »neke Frankapane i da su uhitili kapitana«. Sanudo VI. 369.
4) Id. 6. Listopada iz Budima, ibid.

dalje dogovaranje o savezu i da će se priprave činiti za boj.[1]) Medjutim je Maximilijan sada mogao imati tim manje nade, buduć da su Bakačevu politiku glede Mletaka podupirati počela i dva druga muža velika upliva, najme pečujski biskup Satmáry i palatin Perényi.[2])

Dočim je nastavljano od papine strane ugovaranje s Ljudevitom i Maximilijanom, radilo se je i o tom, da Vladislav bude od njih sasvim odtrgnut, te da i sam pristane sa svojom državom uz crkveno jedinstvo i da gleda umiriti i one, od kojih su smutnje dolazile. U to ime bude u Ugarsku odpravljen kao papinski poslanik Trogiranin Ivan Stafileo, tada jošte auditor rotae. Čuvši kralj Vladislav, da mu dolazi u zemlju poslanik papinskoga dvora, odpremi bosanskoga biskupa, da ga na medji primi i pozdravi; a tomu kraljevskomu izaslaniku pridruži se još Pasqualigo, da učini počast poslaniku sv. otca u ime mletačke republike. Uza takova odlikovanja prispije Stafileo u Budim dne 3. Prosinca.[3]) Tu se je još prije njegova dolazka govorilo i viećalo o pitanjih, koja su tada zanimala sav kršćanski sviet: o pisanskom i lateranskom saboru, o neprijateljstvu medju francuzkim i njemačkim kraljem i glavóm crkve itd., te je već bilo i odlučeno medju najvažnijimi muževi, da će biti najprobitačnije, ako Bakač glavom ode u Rim, da se tu potanko izviesti o stanju priepornih stvari, kako da zatim uzmogne država poći onim putem, koji se bude pokazao najpravijim. Nu dočim su drugi od njegova putovanja samo to očekivali, imaše on sam na misli još i druge namjere. Buduć da je papa Julij od mjeseca Kolovoza težko bolovao, zato se je na raznih stranah već mislilo o izboru budućega pape; pak je i Bakač gojio nadu, da bi njega mogla zapasti stolica sv. Petra. Zato je tražio podporu mletačke republike, koja mu je bila toliko dužna za činjene joj usluge; zato je rado pošao u Rim, da ondje predobije za se glasove stožernikâ.[4]) Toliko bješe učinjeno prije nego što je došao u Budim poslanik Stafileo; kada je pako on predao kralju papinski breve od 7. Kolovoza, u kojem je kralj pozivan, da pruži pomoć proti francuzkomu kralju i da pošalje svoje oratore i biskupe svoje države na obći crkveni sabor u Rim, odgovorio mu je kralj po naputku pečujskoga biskupa i svoga kancelara: da mu se čini, da bi bilo uputno, da se crkveni sabor još na neko vrieme odgodi, bez dvojbe zato, da se medjutim još pokuša izravnanje s onimi, koji su bili protivni tomu saboru i papi, naročito pako s Maximilijanom, na koga se je biskup Satmáry osobito obazirao; glede sv. saveza pako, u koji je papa kralja pozivao, bješe odgovoreno, da će kralj drage volje unj stupiti, te da će zato naložiti svojemu poslaniku kod cara Maximilijana stojno-biogradskomu predstavniku Petru Berislaviću, da se uputi u Rim, da tu utanači uvjete i način pristupa,

---

[1]) Pasqualigo 8. Rujna iz Budima, kod Cicogne.

[2]) Id. 6. Listopada iz Budima, ibid.

[3]) Id. 6. Prosinca iz Budima, ibid.

[4]) Id. 6. Listop. iz Budima, ibid. Engel, Gesch. d. ung. Reichs III. 2. d. 149 str.; samo što on grieši u vremenu, pak ima i drugih netočnosti, što se jednako i kod drugih pisaca nalazi.

imenito da ugovori, kakove bi se novčane pomoći imale davati ugarskomu kralju.[1])

Zadovoljan takovim uspjehom svoga poslanstva odputi se Stafileo 19. Prosinca u Poljsku,[2]) kamo ga je vodio nalog, što ga je imao od pape Julija. Boraveći on u Krakovu prisustvovaše u Veljači godine 1512 slavi vjenčanja poljskoga kralja Sigismunda sa Barbarom, sestrom Ivana Zapolje. Zapoljini pristaše polagahu veliku nadu u tu svadbu, očekujući pouzdano, da će Sigismund po mogućnosti raditi za svoga šuru. I zbilja nalazimo već mjeseca Travnja spomenute godine na Vladislavovu dvoru poljskoga poslanika Petra Tomickoga, koji je imao Vladislava što više predobiti za Zapolju. Tomicki izviesti najprije kralja Vladislava u ime svoga gospodara medju inim o tom, kako je iz Poljske odpravljen k caru Maximilijanu poslanik, koji ima o tom nastojati, da cara izmiri s papom i s Mletčani. Maximilijan je najme još i na početku g. 1512 stajao uza Ljudevita XII., koji je to vrieme u Italiji silno napredovao, ali je tim ujedno i uzrokovao, te se je protivni savez i širio i učvršćivao. Pošto je englezki kralj Henrik VIII. s Ferdinandom Aragonskim ugovor sklopio za obranu lateranskoga crkv. sabora, tada poče i Maximilijan ozbiljno o tom misliti, kako da se izravna s Mletčani. Na to ga nagovaraše, kako već čusmo, i poljski dvor, a tako isto i papa po svojem poslaniku Stafileju. S tim bijaše sporazuman i Vladislav; samo što se je on nadao, da Maximilijan neće učiniti mira s Mletčani, dok se neodreknu Dalmacije. Sada medjutim niti nije sklopljen mir kakov, nego je samo učinjeno (mjeseca Travnja) primirje na 10 mjeseci medju Mletčani i Maximilijanom.[3]) Osim te jedne stvari, o kojoj se je javno govorilo i viećalo, bješe dan Tomickomu jošte tajni nalog, po kojem je imao tako raditi, da u Vladislavu probudi sumnju proti Maximilijanu i onim muževom, koji su u Ugarskoj poglavito njegove namjere zastupali, medju kojimi bijahu kao najznatniji biskup i kancelar Satmári i nadvornik Perénji, usuprot pako da steče podpuno Vladislavovo povjerenje bratu njegovu Sigismundu, Ivanu Zapolji i njegovu bratu Jurju i njihovim prijateljem. U tu je svrhu predstavljano Vladislavu, da Maxilijanovi sljedbenici već sada za tim idu, da on u odsuću stožernika Bakača, koji je medjutim u Rim odputovao, Ugarskom upravlja kao kraljevski namjestnik a nada kraljevom djecom da izvršuje tutorsku vlast, što kada bi se dogodilo, država bi morala propadati, jerbo bi u Maxilijanovo ime vladali muževi sebičnjaci, koji samo sebe vide i svoje sebične svrhe. Da se pako na put stane daljim korakom te stranke, valjalo bi da se kralj sasvim osloni na Zapolju i na njegove prijatelje, te bi prema tomu imao naročito izpražnjenu bansku čast podieliti Jurju Zapolji, a mjesto svoga kancelara imao bi povjeriti Grguru Frankapanu, koločkomu arcibiskupu, koji bi

---

[1]) Pasqualigo 6. i 17. Prosinca iz Budima, ibid.

[2]) Ibid.

[3]) Legatio a Sigis. r. Polon. ad Vladisl., priobć. Engel kod Schediusa I. 163. Pasqualigo 21. Travnja iz Budima, kod Cicogne.

se još k tomu mogao povisiti na ostrogonsko arcibiskupstvo, ako Bakač ostane u Rimu. Vladislav je glede svega toga prijazno odgovorio svojemu bratu, premda mu u ničem nije volje izpunio, kao što stranom barem nije niti mogao učiniti.[1])

Poljski je poslanik dakle rieč poveo medju inim i o banskoj časti. To dostojanstvo bješe izpražnjeno smrću prijašnjih banova Andrije Bota i Marka Horvata Mišljenovića. Za Bota znamo izvjestno, da je umro početkom mjeseca Rujna g. 1511 u Senju,[2]) i da je pred smrt svoju učinio ovršiteljem svoje oporuke kneza Ivana Krbavskoga, naloživši mu medju inim, da nepredade kralju grada Senja, dok neizplati 16.000 duk., što jih je dugovao Botu za njegovu službu; za Mišljenovića pako možemo samo nagadjati, da je takodjer prestao živiti još g. 1511. Po smrti tih bana povjeri kralj Vladislav bansku čast i ujedno senjsko kapitanstvo, saslušavši mnienje svoga državnoga vieća, komu je prisustvovao i Ivan Zapolja, nadvorniku ugarskomu Emeriku Perénju.[3]) Po mnienju Zapoljinih pristaša, koje izrazuje u jednom pismu kaločki arcibiskup Grgur Frankapan[4]) i koje i mi moramo priznati temeljitim, upravio je tako kralj Vladislav s banskom časti, da bude po želji kancelara Satmára i njegovih prijatelja upliv i moć Ivana Zapolje paralizirana. Načelnik Zapolji protivne stranke imao je dobiti ugled i moć, kao što je bila njegova; a to se je postiglo, kada je Perénju dana čast bana Hrvatske i Slavonije, u kojih je on kraljevinah mogao tim lašnje i veću moć razvijati, da pokvari namjere Zapoljevaca, što su one bile u neposrednom susjedstvu Maximilijanovih pokrajina. Samo se pako sobom razumije, da po mnienju Zapoljevca Frankapana Perénji i Satmári nisu svim tim tražili da služe toliko Maximilijanu koliko sebi: valjalo je, da se samo Maximilijanu zajamči tutorstvo nad djecom Vladislavovom, a pravu bi vlast već oni u njegovo ime u zemlji izvršivali.

Nakon primirja, što ga je Maximilijan s Mletčani sklopio, održaše njegovi negdašnji saveznici, Francuzi, još samo jednu pobjedu u Italiji, zatim se pako stvari obratiše na korist sv. lige. Francuzi moradoše ostaviti Lombardiju; njihov negdašnji saveznik vojvoda ferrarski učini pokoru; Parma i Piacenza pripadoše opet crkvenoj državi itd. Pošto je na taj način Italiji na čas mir povraćen, otvori Julij II. 3. Svibnja u crkvi lateranskoj sv. Ivana obći crkveni sabor, koji je tako dugo željno izgledan, jerbo se je od njega očekivalo, da će uvesti potrebite poboljšice i da će pronaći načine, kako da se pomogne svietu kršćanskomu proti sve više grozećoj sili izlama.

(Dalje će sliediti.)

---

[1]) Legatio a Sigis. r. Polon. kao gore, i Epistola Hungari ad Christoph. Schidlovicium, priobć. Engel kod Schediusa I. 288.

[2]) Za njegovu se je smrt znalo na Krku već 8. Rujna. Sanudo VI. 370. Po tom se može izpraviti neizvjestnost, koja se glede toga nalazi u raznih pisaca.

[3]) To nam veli sam kralj Vladislav u odgovoru, što ga je dao poljskomu poslaniku Tomickomu. V. gori navedenu „Legatio a Sigis. r. Polon.“ To je samo dovoljno, da se oprovrgne mnienje onih, koji su uzimali, da je Vladislav bansku čast sada već povjerio Petru Berislaviću, ili samu ili pako kao drugu Perénjevu (Istvánfi, Krčelić, Vitezović). [4]) V. naved. Epist. Hungari.

Ocjena starijih izvora
za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka.

Izpituje **Dr. Fr. Rački.**

II.

Domaći ljeto- i zgodopisi.

(Nadalje.)

4. Ljeto- i zgodopisi XIV. stoljeća.

a) *Miha Madijev Barbazani, Spljećanin.*

Toma arcidjakon Spljetski izpripovjedio je, kako vidismo, obširnije zgode crkve Solinske i svoga zavičaja od god. 1200—1265; u kraće pako opisao je prošlost Dalmacije, a navlaš njezine prvostolne crkve, do svoje dobe. Ovo doba od prieko polovice stoljeća je doba burno, doba nutrnjega i vanjskoga pokreta, doba borbe izmed municipalnih uzkih i državnih širjih nazora, izmed gradjanstva i feudalne aristokracije.

Toma se u svojoj poviesti dotaknuo, gdje mu zgoda bijaše, ugarsko-hrvatskih kraljeva, osobito Andrije II. i njegova sina Bele IV. (III. kao hrvatskoga kralja). Za vladanja ovoga posljednjega, s kojim sám obćaše, umro je naš arcidjakon.

Poslje Tome neimamo ni jednoga domaćega pisca, koj bi nam bio zabilježio zgode za vladanja Belina sina i unuka: Stjepana IV. (III.) i Ladislava III. (II.); domaća indi poviest od god. 1265—1290 t. j. 25 godina šuti mramorkome. Nu posljednja od ovih godina ubilježena je u ljetopisu Tomina zemljaka Mihe Madijeva.

Ovaj ljetopis ima naslov: „incipit historia edita per Micham Madii de Barbazanis de Spaleto: de gestis romanorum imperatorum et summorum pontificum. Pars secundae partis de a. d. MCCXC.

O piscu te „historie“ malo nam je poznato. On počima svoje bilježke sa god. 1290, a svršuje sa god. 1330; buduć pako cielo dielce polazi od jednoga pisca, imao je ovaj umrieti poslie god. 1330. Iskat ćemo mu tragove u onodobnih spomenicih, u koliko su nam pri ruci.

Kao što već naslov djela svjedoči rodio se je Miha u Spljetu, te bijaše sin Madija iz porodice B rbazanâ. Imena i našega pisca i njegova otca bijahu u staro doba veoma obljubljubljena u dalmatinskih gradovih, ko što možemo se uvjeriti iz starih listina; pa kada bismo pazili samo na ova dva imena, bismo se lasno prevarili istovjetujuć možebit dvie različite osobe, dva imenjaka. U isto doba moglo je biti u Spljetu više Mihâ ili Mihovila sinova različitih Madija, koji nisu bili iz porodice Barbazana. [1]) Vidili smo, da se je suputnik i suposlanik Tome arcidjakona, koj je god. 1239 uputio se u Jakin, zvao Miha, a bio je sin Madija iz Spljeta [2]) Pa je li taj Miha zbilja jedna osoba s našim ljetopiscem? Bilo jih, ima jih i sada [3]) koji tako misle. Nu po mojem mnenju to su dvie različite osobe; nije bo nikako vjerovatno, da bi onaj isti muž, koj je živio još god. 1330, poslanikom bio god. 1239, kada mu imalo biti najmanje 25 godina. Nalazimo nadalje: da je god. 1256 bio u Spljetu sudcem „Micha Madii“ [4]); god. 1270 bio je opet sudcem „Micha Madii“, a s njim „Dobro Madii“ [5]); Dobrin indi i Mihin otac zvao se je „Madius“; pa odavle ipak nesliedi, da su Miha i Dobro imali biti braća. Nu moguće je, da taj Miha, koj bijaše god. 1256 i 1270 sudcem u Spljetu, je ona ista osoba, koja god. 1239 bijaše izaslana sa arcidjakonom, da traži načelnika gradskoga u Italiji. Svakako bijaše odlično i poslanstvo i sudijstvo, te jedno i drugo predpolaže odlične osobe.

U povelji Petra nadbiskupa Spljetskoga od 4. Veljaće 1311 nalazimo medj svjedoci Mihu „Madii“ i Mihu Brususka. [6]) Opet u jednoj listini od 1. Prosinca 1328, gdje se razpravlja parba hrvatskega bana Pavla, navadjaju se sudci spljetski: „Philippus Duimi, Andreas Dessé et Michoi Madii.“ [7]) Sravnimo li ove godine sa dobom, u kojoj „Micha Madii“ pisao je svoju „historiju“: mogli bismo nekom vjerovatnosti uztvrditi: da je naš pisac jedna te ista osoba sa onom u listinah od god. 1311 i 1328; da je on dakle obnašao častnu službu gradskoga sudca u svojem rodnom mjestu.

Što nam se na dalje o Mihi pripovieda [8]), je to jedino: da je on god. 1313 oženio plemenitu Trogirkinju iz porodice Cipikâ; nemože se pako izvjestno znati, što je Mihi bio Grgur de Madiis, koj u Listopadu god. 1314 iz Spljetskoga kanonika postade Hrvatskim biskupom. [9])

Uvažimo sada djelo, koje potomstvu sačuva ime toga Spljetskoga plemića

---

[1]) God. 1345. bio je poslanikom Zadarskim „Nicolaus Madii Galleli“ (Obsid. Jadri lib. I, cap. 31). Ovdje je „Nikola“ ime, a „Galleli“ pridjevak. Nikola Galleli bio je sin Madija Galleli-a.

[2]) Hist. salonit. cap. XXXIII: „Tunc elegerunt duos . . . Thomam archid. et Micham filium Madii . .“

[3]) Valentinelli: Bibliografia della Dalmazia. pag. 135.

[4]) Farlati: Illyr. sacr. III., 279.

[5]) Ibid. p. 283.

[6]) Ibid. p. 302.

[7]) Carrara: arch. capitol. num. CVIII., p. 18.

[8]) Carrara: chiesa di Spalato: p. 63.

[9]) Hist. de gestis. rom. imp. cap. VI.

„Historiju" Miha Madijeva izpisao je slavni Ivan Lučić vlastitom rukom iz rukopisa, koj se čuvao kod Petra Cindrića, patricija Spljetskoga; te je svoj prepis ostavio biblioteci Vatikanskoj u često pomenutom kodeksu br. 7019. Ova „historija" otiskana je zatiem u Lučićevu djelu „de regno Dalmatiae" god. 1666, a kašnje u Schvandtnerovu: „scriptores rerum hungaricarum, dalmaticarum etc. (tom. III., 636=53). Talijanski prievod ima u rukopisu naš Ivan Kukuljević u svojoj bogatoj knjižnici.

Kako se iz nadpisa djela vidi: Mihina namjera bijaše bilježiti neke čine suvremenih papa i rimskih careva. Ovo isto potvrdjuju nadpisi nekih glava, u koje razdieli svoju „historiju"; dočim govori: cap. I. de papa Nicolao IV. cap. II de papa Celestino V. cap. III. de papa Bonifacio VIII. cap. IV de papa Benedicto XI. cap. V. de papa Clemente (V.) cap. VI. de Henrico (VII.) imp. rom. cap. XI. de Ioanne papa XXII. cap. XX. de bello ducis Stiriae et Bavariae propter imperium. Ali kako se iz sadržaja ovoga ljetopisa vidi, nebijaše mu glavna namjera bilježiti čine i djela suvremenih papa i careva, već bilježiti zgode, koje su tada zanimale Spljet i Dalmaciju. Miha je tako rekuć svoje domaće bilježke metnuo u kvier svjetske poviesti, koju su tada činili i rukovodili pape i carevi rimsko-njemački; a pored domaćih stvari bilježio je zgode, koje dopirahu u Spljet iz apeninskoga i balkanskoga poluotoka. Mihu je zanimala ne samo borba Karla Martella i njegova sina za ugarsko-hrvatski priestol (cap. III. V.), ne samo sudbina kneza Mladena bana hrvatskoga i bosanskoga (VI., XVII.—XIX.), ne samo zadjevica izmed grada Spljeta i kneza Kliškoga Gjorgja, te izmed ovoga i Nelepića kneza Cetinskoga (XXI. XXIII.), ne samo odpor nekih hrvatskih plemića proti centralizaciji ugarskoj, koju poćeše uvadjati Anžuvinci (XXII. XXVIII.); već su ga zanimali takodjer glasovi iz Srbije (XII. XVI.), te onodobne razmirice talijanske, osobito Mletačke i Napuljske (VII. IX.—XI. XIV. XXIX.), i razmirice njemačke (VI. XX).

Kada čitam „historiju" Mihe Madija, čini mi se, da imam pred očima pisca, koj je u svoju spomenicu bilježio zanimivije po njegovu sudu suvremene zgode, te upisivao glasove i viesti upravo onako, kako mu dopirahu do ušiju. On je te zgode, glasove i viesti podielio u neke glave, a stavio jim nadpise tako rekav bombastične, koji u čitaocu probudjuju mnogo veća očekivanja, nego li bi po sadržaju glava vlastni bili. S toga se zbilo, da u jednoj te istoj glavi pripoviedaju se stvari, koje nisu u nikakovu uzročnom savezu. Tako n. p. gl. VI. nosi nadpis: „de Henrico Imperatore"; u njoj pako pripovieda se: da je Hinko VII. izabran bio za cara (1308), u Milanu dao se kruniti, sve gradove Lombardije prisilio na vjernost, dao se za cara kruniti u Rimu, odanle pošo u Perugiu i Firenzu, te na putu iz Pise u Rim preminuo. U sredini te pripoviesti pisac upliće: kako se je Zadar odvrgo od Mletaka i predao Pavlu banu hrvatskomu i bosanskomu, kako su uslied toga Mljetčani obsjeli Zadar, kako je napokon posredovanjem Pavlova sina Mladena mir utanačen izmed Zadra i republike. Isto tako gl. XII. nosi nadpis: „de Stephano filio regis Uroscii"; te bi čovjek odanle izčekivao bog zna kakove

ne viesti o Stjepanu Urošu III. Dečanskom (1321-36), kada al tamo Miha pripovieda: da je kralj Stjepan Uroš II. Milutin (1275—1321) svoga naravskoga sina Stjepana dao osliepiti, te „in partibus Romaniae" zatvoriti (god. 1307.), da je isti Uroš dao takodjer zatvoriti svoga bratića Vladislava. Mjesto srbskih stvari u toj glavi Miha pripovieda o talijanskih i o smrti kneza krčkoga Dujma.

U cieloj dakle „historiji" Mihe Madija neima glavne misli, koja bi se poput niti vukla po djelu; neima uredjena i izpredena sastava; neima jasno izražene svrhe; o pragmatizmu nemože biti da kako ni govora. U prošlost nije se dalo Spljetskomu fragmentisti zaroniti. U jedincatoj gl. XV. napisao je on nješto „de orgine civium civitatis Spaleti"; ali tudier pokazao se je nevještim u prošlosti svoga zavičaja, koga stavlja u doticaj tja s trojanskim ratom!

Iz ovih crtica o „historiji" Mihinoj mogo bi se čitav sud sastaviti o njezinoj vriednosti. Carrara piše o Mihi: [1]) „Scrisse poca cosa e indigesta; ne storia, ne memorie, ne cronaca; barbari le forme e il concepimento. È però benemerito." Učeni Matija Bel ovako sudi o tom djelcu: [2]) „scriptum oppido levidense, sive rerum apparatum existimes . . . sive orationis habitum. Neque tamen operam lusisse existimandus est Lucius, quando auctorem inter scriptores suos adscivit. Nam si cui volupe fuerit pleniorem paulo Croatiae et Dalmatiae historiam condere, utetur is hac Madii opella eo fructuosius, quo est priscarum earum rerum, quas prosequitur, adparatus difficilioris indaginis, idemque parce niiuum obvius."

I doisto, u koliko je djelce svojim oblikom nesavršeno, te se stoga nemože uvrstititi ni medj spomenice, ni medj ljetopise, u koliko je ono i sadržajem jalovo, pazljivu povjestniku našemu neće biti bez koristi; a primit će ga tim radje u ruke, čim je znamenitija u hrvatskoj poviesti ona doba, na koju protežu se bilježke Mihine i čim su redji spomenici suvremeni. Bilježke naime Mihine, kako vidismo počimaju god. 1290, a dospievaju sa god. 1330; obsižu dakle dobu od 40 godina. „Eodem tempore (1290) — piše Miha u početku — rex Vladislaus Ungar. a Cumanis occiditur, et Andreas de Moresinis de Venetiis per matrem in regeru Ungariae coronatur." Smrt Vladislava IV., neostavivšega potomka, digla je na noge sve one, koji mišljahu imati kakovo pravo na izpražnjeni priestol ugarski, a ovi tražahu i najdoše si privrženika medj velikaši. Tim nastadoše stranke, i medj njimi borbe, koje budu žešće kada se u poslove ugarske umieša rimska stolica. Andrija III., sin vojvode Stjepana a unuk kralja Andrije II., kao pravi Arpadovac, pohiti u Ugarsku te 18 dana poslje smrti Vladislava t. j. dne 28. Srpnja 1290 dade se vjenčati krunom sv. Stjepana; dočim Rudolf Habsburžki smatrajući Ugarsku za leno carstva podieli

[1]) Chiesa di Spalato p. 63.
[2]) Script. rer. hung. III. p. XXXII.

ju dne 31. Kolovoza r. g. svomu sinu Albrechtu, vojvodi austrijskomu. S druge strane rimska curia smatrajuć Ugarsku za nadarbinu sv. Petra naumila je podieliti ju Napuljskim Anžovincem, u kojih je i onako tekla tanka krv Arpadova po sestri Vladislavovoj Mariji. Još veći metež nasta smrću Andrije III. (1301). Povjestniku će indi svaka iskrica dobro doći, da mu koliko toliko pomogne razabrati stranke, upoznati se sa mogućnijimi faktori one dobe i ocieniti njihove kadšto tajne namjere i sakrivene težnje; da mu na svjetlo iznese ona kretala, pomoćju kojih Karlo Roberto učvrsti se najprije u Hrvatskoj a zatim u Ugarskoj; naša bo domovina upravljala je u ono vrieme sudbinom krune sv. Stjepana.

Za sve to naći će povjestnik kakvo takvo svjetlo u kratkih bilježkah Mihe Madija (cap. III. V.), koje popunjene sa onodobnimi listinami predstavit će prilično vjernu sliku prošlosti hrvatske u prvoj polovici XIV. vieka. Ovdje valja primietiti, da je Miha u malo kašnje nastalih razmiricah izmed kneza Mladena i Karla Roberta sasvim pristajao uz svoga kralja, te se u obće vidi iz njegovih bilježaka, da je cielom dušom prijanjao uz stranku hrvatsko-ugarsku. On se je proti stranci velikaša hrvatskih, koji nezadovoljni s kraljem dogovorahu se proti njemu sa Mletčani i gradjani dalmatinskimi do ove bombastične rječitosti uzpalio, razžestio i uznio: quare non considerastis potentiam regalem vestri d. regis naturalis, quam ipse habet in regno Uugariae et Poloniae? nesciebatis, quod ipse potens est in curia romana et fecit velle suum de ipsa, potens est in regno Franciae, Siciliae et Apuliae, et respondent sibi ad ipsius mandata duces Austriae et Stiriae et rex Bohemiae . . ubi ergo est sensus vester et memoria, quod in uno ictu posset vos et omnes vestros consultores, et in brevi fiet deflictio vestra propter infidelitatem vestram, quam videbitis cito in partibus Chroatiae et Dalmatiae. Veniet igitur Leo rugiens . . . .“ [1]) Jednakom žestinom oborio se je Miha na kneza Mladena. [2])

Mi bi da kako sada mnogo zadovoljniji bili, da nam je Miha u svojoj „historiji“ mjesto takovih deklamacija potanje opisao onodobno stanje, državno i crkveno, Dalmacije i Hrvatske; pa da ga i nije opisao po načelih sadanje historiografije no poput boljih suvremenih si ljetopisaca.

Ovomu Spljetskomu piscu suvremenik je

b) *Ivan arcidjakon Gorički.*

Kada i gdje se je Ivan rodio, nije nam izvjestno poznato. Nu promotrimo li, da je on u Kosnici [3]) imao baštinske zemlje, da je dobro znao hrvatski, kako se vidi iz mnogih hrvatskih glosa u njegovu djelu, da je već god. 1334. bio kanonikom zagrebačkim: to možemo zaključiti, da je Ivan bio Hrvat i da se je rodio negdje koncem XIII. vieka, valjda za vladanja Andrije III., ako ne još prije i to po svoj prilici u Kosni ili bar blizu nje u Banskoj

---

[1]) Cap. XXII.

[2]) Cap. XXIII.

[3]) Kosnica bit će današnja Kosna u župi Gvozdanskoj i II. banskoj pukovniji.

krajini. Od roda Ivanova poznat je samo njegov brat Kuzma i dva bratića: Antun sin Kuzmin i Petar, od kojih Kuzma bijaše suposjednik dobarca Struge [1])

U listinah zatekosmo već Ivana u časti kanonika Zagrebačkoga i arcidjakona Goričkoga. Kanonike, te od ovih arcidjakone imenovao je tada sam biskup. Arcidjakon Gorički zauzimao je osmo mjesto u kaptolu, a četvrto izmed deset arcidjakona; u koru sjedio je na lievoj strani četvrti uz arcidjakona Dubičkoga. On je crkvene parbe sudio u svom arcidjakonatu, te od njegove presude moglo se prizivati na biskupa. Dužnost mu bijaše pohadjati i obilaziti župe svoga arcidjakonata; ovdje izpitati stanje svećenstva i njegovo ponašanje; u kratko: „arcidjakon — po riečih samoga Ivana — imao je iztraživati sve, štogod u njegovu arcidjakonatu čine bilo svećenici bilo svjetovnjaci ili tko mu drago proti zakonom božjim i crkvenim naredbam, te izpraviti sve što sam mogaše, ostalo pako prijaviti biskupu.“

U to ime dobivao je arcidjakon od svih župnika svoga arcidjakonata svake godine oko blagdana sv. Martina izp. i bisk. (11. Studen.) „cathedraticum“ t. j. 50 banskih dinara („denarios bonos banales quinquaginta“), ili 600 „bagatina“. Dobivao je nadalje od svakoga župnika oko uzkrsa jednoga janjca u vriednosti od 12 dinara. Isto tako četvrti dio od svih stvari podvrženih desetini. U ostalom Gorički arcidjakon imao je u svom arcidjakonatu namjestnika (vikara), koj u ime to dobivao je dva dinara od svakoga župnika, kada je pobirao cathedraticum“, od onih pako 12 dinara za prikazana janjeta bijahu njemu takodjer dva.

Ove je povlasti imao Ivan kano arcidjakon Gorički i ove je dohodke primao iz svoga arcidjakonata.

Gorički arcidjakonat nosio je ime od planine „Gorice“ onkraj Kupe, gdje bijaše župa sv. Martina, te po opisu sastavljenu od samoga Ivana [2]) imao je tri kotara. U prvom od ovih t. j. Goričkom u smislu užem bile su župe: Steničnjak (sada u I. Banskoj pukovniji), Hutina (Utina u Skakavačkoj župi pukov. Banskoj), Gradec (po svoj prilici sadanji Gradec na Kupi naprama Lasinji), Ostrožin (u I. Banskoj pukov.) „Tuca“ (Vuka?), Strelčan, Zlata, Perna (u I. Banskoj pukov.), Hrestina (sada Hrastovica?) Gaj, Kladuša (sada u turskoj Hrvatskoj), Jablanovica, Cetin, sv. Mirko pod Cetinom, Klokoč (u Slunjskoj pukov.), Kosovići, Hrestno, Gnojnica, sv. Vid kod Klokoča, Lodihović, Stojmerić, Smrčković, Gorica, Hrapavci, Žrade, Koranica, Trebna (sada Trebinja u Slunjskoj pukov.), sv. Križ u Gorici, sv. Martin u Gorici, Kolečani, Lonka (лѫка), Otok i Graberje. Odavle vidi se, da je ovaj kotar bio u sadanjoj Banskoj i Slunjskoj krajini, te obližnjoj Bosni.

U drugom kotaru arcidjakonata Goričkoga t. j. u Podgorju i Medjuriečju bijahu župe: Jastrebarsko, „Guoriena“, „Brokonova“, Pre-

---

[1]) Struga je danas u istoj banskoj regimenti, a župi Divuši, nedaleko od Gvozdanskoga i Kosne.

[2]) Statuta MSC. P. III, c. 8.

lepi (sada Prilipje u Plešivičkoj župi), Volavje, Biskupec (sada Petrovina od crkve sv. Petra), Pribić, Krasić, Ješko, župa sv. Vida „circa castrum“ (možebit Hrašća selo u Slavetićkoj župi, gdje je i sada crkvica sv. Vida), Ribnik, Zavrha, Dobra, Bosiljevo, Gradec, Rodobna, Tolići, Mlaka, Brodari. Jeskovo i Šipek.

Napokon u trećem kotaru t. j. Metličkom i Žumberačkom: Vivodina, Žumberak („ecclesia s. Crucis de Sihembergh“), Metlika, sv. Martin kod Metlike, Črnomalj („ecclesia s. Petri de Chernomel“), Semić i Vinica. Sada su ove župe osim dviju prvih u Kranskoj.

Arcidjakonat dakle Gorički protezao se je od Jastrebarskoga na zapad preko Okića i Žumberka u Kranjsku, od koje spadala je Metlička pokrajina na njega; odanle išao je preko Kupe na Bosiljevo u Slunjsku regimentu k Cetinu, zategao u tursku Hrvatsku, te zauzimao veći dio sadašnje Banske krajine. Od ovoga arcidjakonata i od biskupije zagrebačke odpade Metlički kraj na Kranjsku, dio Slunjskoga regimenta na Modruško-Senjsku biskupiju, a Kladuša i okolica na Bosnu. Vjerna slika države Hrvatske!

Pošto smo tako opisali obseg djelokruga Ivana Goričkoga arcidjakona, možemo preći na njegovo djelovanje u koliko nam je poznato.

Sudeć po spomenicih, koji spominju arcidjakona, Ivan bijaše jedan od najumnijih, najvještijih i najrevnijih članova kaptola Zagrebačkoga. Ova njegova svojstva priznavao je sam kaptol, dočim ga je u svih važnijih poslovih upotrebljavao kano svoga zastupnika, punomoćnika i poslovodju. Nastade popotreba, da se sastave pravila za kaptol na temelju starijih zakona i propisa, da se u jedno sakupe i poveljami podkriepe prava kaptola, da se darovnicami i listinami pravovaljano obezbiedi i učvrsti posjed kaptola, pa taj veoma važan posao izvede Ivan. U oči sv. Lovre mučenika 9. Kolovoza 1334 proglašena su u kaptolu statuta, koja sakupi i sastavi arcidjakon Gorički.

Kaptol zagrebački nije se slučajno odvažio, da baš u ono doba sastavi i proglasi „zbornik“ svojih zakona i povlasti. Uslied meteža, zavladavšega u Ugarskoj i Hrvatskoj poslje smrti Andrije III., uslied medjusobne borbe i pretendenta krune i njihovih pristaša posjed postade nesigurnim, toli stranke koli pojedinci otimahu si imanja. U najvećoj pako opasnosti bijahu crkvena imanja. Koliko je crkva Zagrebačka u tom obziru stradala dade se razabrati iz pisma pape Ivana XXII. od 28. Prosinca 1326 na nadbiskupa Soligradskoga i biskupe Pečuhskoga i Vesprimskoga [1]) gdje se kaže, da se je Ladislav biskup Zagrebački pritužio, da su velikaši, vlastela, plemići i gradjani osobito zagrebački osvojili „gradove, sela, kuće, zemlje“ itd. spadajuće na svojinu biskupsku.

U takovu stanju imao je kaptol zagrebački mnogo protivnika, koji su zadirkivali u njegova prava i imetak, te je imao prama tomu dosta okapanja. Ja ću ovdje navesti samo one razpre, s kojimi je skopčano ime našega Ivana.

---

[1]) Theiner: Monum. Hung. I, 509.

Vidismo nešto više, da je Metlički kotar spadao na arcidjakonat Gorički i po tom na biskupiju Zagrebačku, te da je on tim bio vezan davati desetine i četvrtine kako svaki ini kotar; isto tako pokoriti se svomu arcidjakonu. Tako je i bivalo sve do pomenute razvratne dobe, [1]) kojom su se križari Črnomaljski u Metličkoj pokrajini poslužili, te sami počeli pobirati desetine pripadajuće od strane kaptolu Zagrebačkomu. Proti ovoj očitoj krivici pritužio se je kaptol papi Benediktu XII., poslavši (1338) u Avinjon Jakova štioca kaptola i namjestnika (vikara) biskupa Ladislava sa Ivanom arcidjakonom goričkim. [2]) Poslanstvo urodilo je dobrim plodom; jer je papa pismom od 4. Ožujka 1339 opunovlastio Ivana opata Topličkoga reda Cistercitskoga, da čini zagrebačkoj crkvi povratiti sve, što pronadje, da joj bijaše protuzakonito oduzeto. Opat Ivan sa Ladislavom priorom dominikanskim samostana sv. Nikole u Zagrebu pozvao je stranke na osminu male gospoje 1339; ali buduć nedojde ni Hinko praeceptor križara Črnomaljskih niti ikoji od ovih, odgodi rok na osminu poslje sviju Svetaca. Toga dana bijaše držan sud u Zagrebu u cistercitskom samostanu sv. Marije. Ivan Gorički dojde kano punomoćnik kaptola, te zahtievaše, da se prisile križari Črnomaljski odustati od desetina „kotara Metličkoga“ (provinciae Metlicae), buduć da one „po starih ustanovah i odredbah“ spadaju na kaptol Zagrebački. Pošto Hinko na tu tužbu nije umeo ništa odgovoriti, odgodjen je opet rok na osminu sv. Ivana krstitelja (2. Srpnja) 1340. Nedošavšemu Hinku na taj rok u Zagreb, opat Ivan pravdu dosudi kaptolu Zagrebačkomu (7. Srpnja) i sve spise podnese papi Klementu VI. Rimska stolica dosudu tu potvrdi te naloži opatu Ivanu i prioru Ladislavu da ju ovrše; što takodjer učiniše u samoj Metlici.

Za Črnomaljskimi križari povedoše se takodjer župnici u Vivodini, u Črnomlju, u Semiću (Kranjskoj), u Sihestajnu, u Vinici, u Jastrebarskom, u Volavju, u Ozlju, u Ribniku i u Žumberku; pa kada na treći poziv punomoćnika apostolskih nedojdoše bijahu izobćeni, a odsuda potvrdjena pismom pape Klementa od 1. Prosinca 1345. „Buduć pako — rieči su samoga pisca — svećenstvo i puk u Metliki bio je tako tvrdokoran i tako prezirao vlast crkvenu, da je ta odsuda ostala bez uspjeha, za to je Ivan arcidjakon Gorički obratio se na kardinala Guidona,“ te od njega izposlovao pismo na svećenstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj od 25. Ožujka 1850, u kom se oglasuje izobćenje pomenutih župnika i nalaže, da tu kaznu objave puku u crkvi. Izobćenje bijaše oglašeno u župnoj crkvi sv. Marka u Zagrebu „pred mnogobrojnim pukom“ nedjelju prije blagdana sv. Marije Magd. (22. Jul.) 1350.

Ovako su povriedjena bila prava Ivana arcidjakona i kaptola Zagrebačkoga u zapadnom dielu goričkoga arcidjakonata. Zbog istih prava imao se Ivan takodjer boriti na drugom kraju arcidjakonata. Rado naime biskup

---

[1]) „Tempore manifestarum guerarum in regno Hungariae.“

[2]) Cielu ovu parbu opisuje sam Ivan: Statuta: P. I, c. 56. Cf. Kerčelić: Hist. eccl. zagr. p. 26 sq.

Krbavski tužio je Nikoli „banu ciele Slavonije i Hrvatske," da kaptol Zagrebački i Ivan arcidjakon Gorički pobiraju desetine u župi Kladuši i Gradcu, za tim u selih: Cesti, Primišlju, Mostu, Hebetki i Mostišću, dočim pravom pripadaju biskupu Krbavskomu. Ban Nikola obustaviv pobiranje desetina, dok se stvar nerazvidi, pozove obe stranke na sud okò sv. Stjepana kralja 1348. Nu biskup Rado nedojde, Ivan pako Gorički dokaza, da desetine gore navedenih župa i sela idu po pravu kaptolu Zagrebačkomu; na što jih ban svojom vlasti dosudi kaptolu koncem Kolovoza r. g. Ivan Gorički uslied ove dosude steče opet pravo na desetine u Kladuši; ali u ostalih pomenutih selih biskup Krbavski poče jih pobirati poduprt „vremenitom moćju Bartula kneza Modruškoga."

Ivan arcidjakon nije prestao biti i nadalje braniteljem crkvenoga imetka. Kaptol Zagrebački, da učini kraj svim prepirkam, koje bi mogle nastati zbog neuredjenih medja na svojih imanjih, izprosio je od kralja Ljudevita, da bi opunovlastio kaptol Požežki sv. Petra i svoga čovjeka Konrada Ivankovića označiti takove preporne medje. Kaptol Požežki putem svoga člana Ivana s rečenim Konradom označio je medj ostalim i medje posjeda Prevlake. Kada je kralj Ljudevit god. 1345. glavom došo u Zagreb, tudjer mu je Ivan arcidjakon gorički list kaptola Požežkoga izdat na blagdan sv. Trojice podneo na potvrdjenje, a kralj ga zbilja na samo Duhovo potvrdi. [1])

Kada je kaptol Zagrebački god. 1347. Pavlinom u Remetah poklonio neke zemlje uz njihovu crkvu b. d. M. povjerio je opet medj ostalimi Ivanu arcidjakonu, da ustanovi medje ovim zemljam; u to ime izdato je pismo u oči narodjenja sv. Ivana Krst. t. j. 23. Lipnja r. g. [2]) U njekih listinah nalazimo Ivana arcidjakona Goričkoga sliedećih godina do 1353. Tako u listini odmah poslje navieščenja bl. d. M. (25. Ožujka) 1349., kojom je Ivan svoj posjed, štono mu ga dade kaptol, u Prevlaki, Otoku i Kosnici za 20 maraka prodao knezu Ivanu Ivanoviću („Filio Ivan") a unuku Jaroslava; druga listina od god. 1350. o Uskrsu svjedoči, da je bio Ivan punomoćnikom kaptola u razmirici proti Mikcu Kolomanovu sinu; u listini od 18. Listopada 1353 napominje ban Nikola, da na molbu Ivana izdaje prepis povelje kralja Ljudevita od god. 1345. o kaptolskoj zemlji Prevlaki. [3])

U Zagrebu još je spomenik, koj nas sjeća na Ivana Goričkoga. On je naime na svoje troškove sazidao crkvu sv. Ivana krst. u novoj Vesi; a kaptol Zagrebački darovnicom od 9. Kolovoza 1347. prikáza joj zemlju od potoka Cirkvenščaka prama zapadu do zemlje biskupske u vlaškoj ulici („ad vicum latinorum") uz pravo desetinsko njezinu župniku na ukupnom zemljištu nove Vesi." Na molbu istoga Ivana podieli biskup Jakov 6. Prosinca r. g, svećeniku ravnatelju ove crkve naslov i prava ostalih župnika; a biskup Nikola pismom

---

[1]) Statuta capit. P. IV. 1. Cf. Marcelović: Synopsis diplomatum ad h. a. Rkpis. u nadbiskupskoj knjižnici i kod Ivana Kukuljevića.

[2]) Marcelović ibid. ad h. a. Kerčelić: hist. eccl. Zagr. p. 128.

[3]) Marcelović ad a. 1349. 1350. 1353.

od 17. Svibnja 1351 uvrsti prvoga župnika ove crkve imenom Blaža medj svoje dvorske kapelane i proteže ovu čast n njegove nasljednike. [1])

Poslje god. 1354. nenalazimo više spomena Ivanu arcidjakonu; sva je prilika, da je malo kašnje umro. [2])

Iz njegova života neimamo uspomena osobite važnosti. Nalazimo ga s veće strane kano punomoćnika kaptola Zagrebačkoga to kod pape, to kod bana, to kod sukromnjakâ; svagdje u borbi za prava ovoga prečastnoga zbora, komu je Ivan bezdvojbeno najvećim uresom bio. U ostalom oprostit će mi štioc, što navodeć sve viesti, koje mogoh o Ivanu naći, ma koliko sitne bile, htjedoh mu podpuni životopis nacrtati tim više, buduć do sada neima skoro nikakova; pa i ove viesti kakove takove zanimaju pisca, koj se želi upoznati s književnim radom Ivana Goričkoga.

Taj književni rad dojde do nas u djelu, koje se (u koliko mi poznato) sačuva u dviju rukopisih, od kojih jedan je sada u arkivu kaptola zagrebačkoga, drugi u bogatoj zbirci Ivana Kukuljevića, koj mi ga svojom poznatom pripravnošću za ovu razpravu dobrovoljno ustupi. Prvi rukopis bio je već za Krčelića „duobus catenis in interiori sacrario acclavatus“ [3]) te je ostao u ovom stanju do pred nekoliko godina, kada na jedan put izčezne, te se jedva ove godine najde. Pisan je na kviercu u 93 lista, jamačno XIV vieka. Kukuljevićev rukopis je kašnje dobe, te imade na kraju dodate dvie listine: biskupa Ozvalda „privilegium super testamentis et domorum dispositionibus canonicorum“ od 20. Kolovoza 1476, za tim „privilegium super missa: os iusti“ od 8. Travnja 1505. U njem su na dalje neke česti u početku i sredini izpuštene.

Ja sam već nešto više to djelo Ivanonovo u kratko napomenuo, te ga jednom riečju „zbornikom“ prozvao, zbornikom naime pravâ i povlastica kaptola Zagrebačkoga. Isto djelo počima ovako: „Dei nomine inuocato, ad laudem eius et domini nostri Jesu Christi matrisque ipsius virginis gloriose et tocius celestis curie. Quedam utilia et memoria digna pro statu capituli Zagrabiensis ecclesie tam in registrandis iuribus reditibus et prouentibus ipsius capituli ac etiam aliis incidenter quoque in statutis editis ab olim in sensu ut plurimum et nunc ad litteram per ordinem subsequenter, que quicunque de corpore ipsius capituli uoluerit cum effectu memoriter retinere, suoque loco et tempore ordinate patefacere, inuenietur inter eos quos regit ratio concordie seminacio et status ipsius ecclesie pro suo modulo fid lissimus conseruator. Scripta autem et colecta sunt in unum que cernuntur anno dom. incarnationis millesimo CCCXXXIV et puplicata in uigilia beati Laurencii martyris eodem anno. Quamvis post hec sint quedam adita et de nouo

---

[1]) Kerčelić: Notit. praelim. pag. 413.

[2]) Kerčelić: hist. eccl. Zagr. p. 134 piše: „Joannes de Gverče a. 1352. mortuus“ sto nemože biti, buduć ga ban Nikola u navedenoj listini god. 1353 živa napominje, i u uvodu historičkom napominje se god. 1354.

[3]) Ibid. p. 20.

conscripta s . . . . pb . . . um . . ex datis singulorum plenius apparebit."

Ovakov zbornik poznat je u staro doba pod imenom „montaneum" ili „montanum" t. j. u jednu knjigu spisana zbirka propisa, prava, povelja, povlastica itd. koje crkve ili crkvena zbora. U ostalom „montaneum" može, biti i bez „statuta", te sadržavati same listine i povelje, na kojih crkva ili zbor osniva svoj posjed i svoja prava. Takova su zbirka „registra privilegiorum abbatiae b. M. V. de Toplica ord. Cisterc." u pozdnijem prepisu u nadbiskupskom arkivu u Zagrebu. Činila su se „montanea" za to, da ako propadnu izvorne listine sačuvaju se u vjerodostojnih prepisih.

Jezgra Ivanova djela jesu statuta kaptolska. Diele se pako u četiri česti, a svaka od ovih u glave. Prva čest sadržava „iura, redditus et prouentus" cieloga kaptola kano tiela i zbora i ima 66 glava; druga čest prava i dohodke pojedinih kanonika, ima 13 glava; treća čest prava i dohodke kaptolskih dostojanstvenika: predstavnika naime zagrebačkoga, štioca, pojca, predstavnika čazmanskoga, svih arcidjakona i čuvara, ima 17 glava; napokon četrta čest navadja listine i povelje papâ, kraljeva, banova i velikaša hrvatskih, kojimi kaptol Zagrebački steče svoja prava, imetak, povlasti, sloboštine itd.

Ovakov sadržaj Ivanova djela naložio bi mi možebit dužnost, da se pred štiocem opravdam: zašto govorim o Ivanu u toj razpravi, koja ocjenjuje izvore za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, zašto ga imenito uvrstih medj ostale pisce ove vrsti XV. stoljeća. Ali ja se nadam posvema u kratko opravvdati: prvo, jer poviest meni nije samo politička, no i državna, pravoslovna i crkvena, a za takovu poviest djelo Ivanovo, recimo njegov zbornik je od velike važnosti; zatim drugo, jer djelo Ivanovo uz zbornik propisa, povelja i povlastica kaptolskih ima i kratku poviest crkve Zagrebačke do njegove dobe. Jedno i drugo dužan sam točnije razjasniti.

Ivan naime svojemu zborniku predpostavlja uvod historički, u kom napominje, da je ugarski kralj Ladislav podigo i utemeljio biskupiju Zagrebačku, te odavle uzevši povod crta kratku poviest ugarskih vojvoda i kraljeva u Panoniji od Arpada do sv. Ladislava. Ovaj nacrt dolikuje rodoslovju bez pobližih historičkih podataka. Nastavlja zatim o kraljevih ugarsko-hrvatskih sve do kralja Ljudevita: „nunc autem regnat laudabiliter dominus Ludovicus", i do vojvodstva u Hrvatskoj sina njegova Stjepana, o kom piše: „qui nunc in ipso suo ducatu existit scilicet anno domini MCCCLIIII." Odkle ujedno vidi se, da taj uvod bijaše pisan god. 1354; u zborniku pako, koj bijaše proglašen god. 1334., ali kako se odmah u početku priznaje kašnje dopunjavan, dolazi god. 1353 kano najpozdnija; s toga smijemo reći: da je uvod historički i zbornik bio dogotovljen god. 1354.

Poslje ovoga rodoslovja kraljevâ sliedi u rukopisu pod naslovom: „de nominibus et temporibus regiminum episcoporum Zagrabiensis ecclesiae" izkaz biskupa zagrebačkih počam od prvoga, imenom Duha, do Nikole, koj postade biskupom god. 1350 „feria quarta infra octauas

Epiphaniae domini.“ Budući je ovaj izkaz otiskao Krčelić u svojoj poviesti crkve zagrebačke, bilo bi suvišno ovdje ga navadjati. Pripomenuti mi ipak valja, da Ivan arcidjakon, kako sâm izpovieda, nije mogao histor. spomenici konstatovati prvih 5 biskupa: Duha, Bartola, Francike, Bernarda i Matijana; tudier se veli: creditur fuisse tempore, forsan tempore, non bene occurrit“ i t. d.[1]) Prvi, o kom je imao Ivan spomenika („cuius iam litterae apparent“) i koj bijaše u stolnoj crkvi sahranjen, bio je Dominik, živući koncem XII. i početkom XIII. vieka. Dočim po Ivanu Dominik bijaše šesti biskup zagrebački, po Krčeliću, koj u ostalom ovdje nije dovoljno strog, bijaše redom dvanaesti.

Osim historičkoga uvoda i izkaza biskupâ može se povjestnik poslužiti listinami, koje Ivan u zborniku, osobito u IV. česti podpunoma navadja, i od kojih je najstarija od god. 1199. Ove listine imao je Ivan pri ruci u izvorniku.

Mnogo veće važnosti je djelo Ivanovo za poviest hrvat. prava, a navlastito koliko se tiče odnošajâ izmedj vlastelina i kmeta. Kaptol zagreb. bio je već onda jedan od najbogatijih posjednika u Hrvatskoj, te je imao u cielom obsegu svoga širokoga posjeda, kako Ivan izrikom kaže,[2]) „meram et liberam temporalem iurisdictionem et plenam libertatem ab omnibus forensibus vexationibus et angariis“. Zanimivo je dakle i koristno znati: U kakovu obsegu i kojim načinom je izvršivao kaptol svoju jurisdikciju, koje li bijahu dužnosti kmetova naprama njemu, kako li u obće uredjeni njihovi medjusobni odnošaji. Prem se to sve pobliže tiče ovoga crkvenoga zbora, ali pravnim odnošajem tudier nacrtanim mi dajemo širje znamenovanje; budući su oni bili i na ostalih svietskih imanjih one dobe što jednaki što srodni.

Tomu na potvrdjenje ovdje svraćam u kratko pozornost na glave Ivanova zbornika, u kojih se govori o daćah kaptolskih kmetova, koji se u tom obziru zovu (P. I., c. 15) „mardurinarii“, jer su nekada davali kuninu kožu kaptolu, a poznato je, da to bijaše i kraljevska daća; zatim o darovih, koje su kmetovi u opredieljeno vrieme donašali (c. 19), o oporukah istih kmetova (c. 20) itd. Navadjaju se takodjer dužnosti kaptolskoga sudca („iudex in temporalibus“) ili „justiciaria“ (c. 34), dužnosti „vesnika“.[3]) Od kmetova razlikuju se „sluge“, koje bismo mogli sravnati sa robovi („servi“) one dobe, kada se nebi iz zbornika (c. 24) vidjelo, da su uživali takova osobna prava, koja se neslažu sa pojmom o robstvu. Oni su ponajviše neke službe niže vrsti obavljali.

---

[1]) Iz listine Feliciana nadbiskupa Strigonskoga od god. 1133 (Krčelić op. cit. p. 1) razumije se, da je sv. Ladislav postavio za prvoga biskupa zagrebačkoga Duha, rodom Čeha; da je zatim Francika u vrieme kralja Stjepana II. (1114—31), a Marcelin u vrieme Bele II. (1131—41) bio zagrebačkim biskupom.

[2]) P. I., c 9.

[3]) Cap. 35: „Veznicus est, qui in villa qualibet habet exequi mandatum sui superioris cuiuscunque, quod nomen bene sibi competit vulgariter, quoniam villa in slavico vez (ves) vocatur“.

Prijatelj poviesti narodnoga gospodarstva naći takodjer koješta u tom zborniku, što će ga zanimati[1]) i metnuti u stanje, da zaviri u gospodarstvo, kakovo bijaše u prvoj polovici XIV. stoljeća.

Napokon Ivanovo djelo nije bez ciene i vriednosti za zemljopis Hrvatske one dobe, te će ono u tom obziru u koječem dopuniti suvremene listine. Sve župe prostrane biskupije Zagrebačke navadjaju se po arcidjakonatih i kotarih.

Ocienjnjuć ovo djelo u rukopisu Goričkoga arcidjakona toliko sam mislio i umio reći o njegovoj historičkoj, geografičkoj, osobito pako jurističkoj vriednosti.

Je li Ivan arcidjakon još koje djelo napisao i ostavio?

Krčelić o književnom djelovanju Goričkoga arcidjakona na jednom mjestu[2]) ovako piše: „Canonicus Joannes AD de Guerche (seu Goriciensis) Ladislai II. (sive de Kobol) episcopi Zagrabiensis temporibus 1334 literatis faventis consilio res ecclesiae huius (monumenta, statuta) et historiam una cum diplomatibus ab epocha s. regis Ladislai (et parochiis dioecesis) scribere incepit, inserens res quoque alias (e. g. episcoporum Zagrab. cathalogum), opus tamen eius (montaneum dictum) lucem videre permissum non est". Na drugom mjestu piše Krčelić:[3]) „Joannes archidiaconus de Gvercse, consilio Ladislai, scribere et notare annorum praecedentium facta incepit. Capitula quoque statua sua et privilegia authore Ladislao collgerunt et in libros redigerunt 1334". Krčelić je nadalje u svojoj poviesti crkve zagrebačke upotrebio zbornik od g. 1334, osobito pako imenik biskupa zagrebačkih. Nu on navadja u svojoj poviesti trojedne kraljevine[4]) rieči Ivana arcidjakona ob odnošajih državnih kraljeva hrvatskih naprama kraljem ugarskim počam od Kresimira do Svinimira s jedne, te od sv. Stjepana do sv. Ladislava s druge strane, kojih rieči nenalazimo u navedenih dvih rukopisih preostalih nam od Ivana.

Jesu li možebit oni podatci historički izpali iz historičkoga uvoda stojećega u »montaneu« pred statuti? Nepazeć na to, da ovih podataka neima u starom rukopisu kaptolskom, pazljivi motritelj moći će se osvjedočiti iz nutrnjih razloga, da je historički uvod pred statuti podpun, da nije iz njega ništa izpalo i da se oni podatci nebi mogli u taj uvod nigdje utisnuti a da se sadržaj i forma njegova neporemeti. Uvod historički, kako rekosmo, dolikuje rodoslovju Arpadovaca; te kao o inih kraljevih piše se tudjer o sv. Stjepanu: „Beatissimus igitur primus Hungarie rex Stephanus ducatum Hungarie antequam nomen regis acciperet optinuit annis octo, regnauit autem post haec annis triginta tribus, mensibus septem, diebus quatuordecim, habuitque filium sanctum Emericum, qui eo uiuente transiuit de hoc mundo uirgo

[1]) Cf. cap. 12. P. II.
[2]) Politicae instit. MSC. apud Engel: Gesch. von Dalmatien und Kroatien p. 146.
[3]) Histor. eccl. Zagr. p. 125.
[4]) Notit. prolim. p. 111.

existens plenus sanctitate. Obiit autem iste beatissimus rex anno dominice incarnationis M tricesimo IIII die XVIII kalendas Septembris feria quinta in die uidelicet assumptionis uirginis gloriose, cuius corpus Albe in ecclesia maiori reconditum veneratur, quam ipse fecit fabricari et laute dotari.. Post obitum huius regis sanctissimi regnum uacauit uero regimine annis undecim mensibus quatuor et medio..! I tako piše Ivan o svakom kralju do svoga suvremenika Ljudevita I. imenito do god. 1354. Poslje ovoga uvoda sliede u rukopisu neposredno imena biskupa zagrebačkih. Ili je možebit ovdje što izpalo, med uvodom najme historičkim i imenikom? Nipošto -- buduć se početak imenika privezuje kraju rečenoga uvoda, kako se vidi iz tih rieči: „Ex quo iam descripta apparent nomina et regimina regum Hungarie, non est inconuenies si etiam nomina episcoporum Zagrabiensium similiter describantur in quantum occurrunt“. Uvod je dakle s imenikom u nerazdielivom formalnom savezu.

Nadalje — Krčelić razpravljajuć o borbi Vjenceslava, Otona i Karla za priestol ugarsko-hrvatski pozivlje se na svjedočanstvo Ivana arcidjakona ovimi riečmi: „haec Joannis archidiaconi chronologia, res has annotantis fusius.“[1]) Odavle se ima zaključiti, da rukopis Ivana goričkoga, na koga se poziva Krčelić, pripoviedao je obširnije (fusius) otimanje za priestol rečenih vladalaca. U našem pako rukopisu Ivana arcidjakona t. j. u zborniku ili montaneu o tom neima ni govora. Ivan u njem niti nenapominje Vjenceslava i Otona, a Karla navadja na priestolu obćenito ovako: „iste rex multas aduersitates fuit perpessus a principio sui regiminis per annos quam plures a tyrannis sui regni infidelibus, et tandem factus fuit potens et in regno pacifice uitam finiuit“.

Iz svega toga zaključujem: da nam Ivanov. „zbornik“ dodje ciel do ruku; ali da je Ivan osim njega napisao drugo djelo, iz koga je Krčelić priobćio pomenuti izvadak o odnošaju izmedju Ugarske i Hrvatske prije njihova združenja u osobi zajedničkoga vladara, u kom se je razpravljala borba izmedju pretendenta poslje smrti Andrije III. itd., i koga on u kratko „ljetopisom“ zove. Ovoga rukopisa, u koliko mi je poznato, sada već neimade. A gubitak taj žalimo tim više, čim smo iz onoga izvadka vlastni zaključiti, da je taj ljetopis imao sadržavati veoma važnih viesti iz starije prošlosti Hrvatske; čim nam je još sveudilj dosta zamršena doba, u kojoj je živio Ivan Gorički, kano i neposredno prediduća doba, u kojoj narod hrvatski veliki upliv imao na sudbinu priestola ugarsko-hrvatskoga; i čim mogli bismo očekivati, da ljetopis Ivanov bijaše vjerodostojan.

Nebi li nam koja sretna zgoda odkrila ljetopis Ivana arcidjakona Goričkoga?

c) *Dva ljetopisa o obsjednuću grada Zadra god. 1345—46.*

Ljudevit I. imao je neprestane borbe za Dalmaciju, na koju od nekada

[1]) Hist. eccl. Zagr. p. 101.

vriebaše lav sv. Marka. Prvi rat izmedju toga kralja i republike zametnuo se je radi Zadra g. 1345. O toj zgodi pripoviedaju nam obširno dva ljetopisa ili, kako bismo danas bolje rekli, dva memoira. Jedan od ovih pod naslovom „obsidionis Jadrensis libri duo" tiskan je uz ostale Lučićeve izvore[1]) i čuva se u prepisu u često navedenom rukopisu Vatikanskom. Drugi pod naslovom: „Chronica Jadertina" čuva se u Mletačkoj knjižnici sv. Marka u rukopisu XV. vieka, imajućem 24 lista i bivšem nekada svojinom Girolama Contarinia. Prva dva lista jesu prazna, treći počima crvenim pismom ovako:

Yhesus

Mater clara dei lux inclita stella diei
Nostre causa spei, tu memor esto mei virgo maria.

Tada sliedi crnim pismom ljetopis: „Decet acta strenua in chronicis hystoriographo sermone recondere, non solum ut praeteritorum habeatur memoria sed etiam ut magnifica virtus in moderno principe digne laudata exemplum prebeat probitatis ad posteros"... Na 17. listu svršuje se ljetopis ovimi riečmi: „in omnem igitur terram exivit sonus iustitie ac potentie venetorum, et profusis gaudiis mundus totus exultans ait: gloriosa dicta sunt de te ciuitas dei. Guerra viguit anno uno mensibus IIII.or diebus X."

Poslije toga sliedi 35 latinskih hexametra o istom predmetu: „Astu fisa suo nimium murique corona, et veterum de more patrum flammata veneno . . . ausit Jadra nephas . . ." Onda na l. 18—20: „Submissio ciuitatis Jadre et districtus dominio duci et communi Venetiarum cum pleno mero et mixto dominio"; tudjer navadja se listina od 15. Prosinca 1346, kojom se Zadar putem svojih punomoćnika pokorava mletačkoj republici. Za tim opet 12 stihova; onda: „epitaphium domini Petri Civrani tumulo eminenti positum et sculptum super portam claustri s. Georgii maioris." Na ovoga Civrana vrhovnoga kapitana i punomoćnika mletačkoga za Dalmaciju izdao je duždа Andrija Dandulo pismo dne 11. Travnja 1346, kojim se zaključuje taj rukopis.

Ovaj rukopis pisan čisto i uredno i sa 26 redaka na svakoj strani bijaše svojina Marina Sanuda, kako se vidi iz pripisa: „est Marini Sanudi Leonardi filii."

Ovaj ljetopis preveden u talijanski jezik od viteza Jakova Morellia, knjižničara Marcijane, bijaše tiskom obielodanjen koncem minuloga vieka.[2]) Izdavatelj poslužio se je kod svoga izdavanja još ljetopisom bivšim me-

---

[1]) Lucius: de regno Dalm. et Croat. Amstelod. 1666 p. 387—422. Izprave u djelu „inscriptiones dalmaticae p. 70—71. Isto kod Schwandtnera, Scriptores rer. hung. III.. 667—723. Taj ljetopis razdieljen je u dvie knjige, od kojih prva ima trideset i šest, a druga dvadeset i tri glave. U izdavanju pogriešno su razpolovljene gl. XIII, XVI i XX.

[2]) Monumenti veneziani di varia letteratura. Venezia 1796.

dju rukopisi Amadea Svajera; on počima sa osnovanjem Mletaka i ide do g. 1446, te bijaše pisan god. 1448 i 1459.

Toliko o vanjskih biljezih kronike Zadarske u rukopisu mletačkom,[1]) koga prepisaše Ivan Kukuljević Sakcinski i prof. Sime Ljubić, od kojih prvi dade mi poznatom pripravnosti svoj prepis za porabu u toj razpravi.

Za jednu dakle u hrvatskoj poviesti svakako znamenitu zgodu imamo dva izvora: Lučićev i mletački inače zadarski ljetopis. Ovo obilje izvora tim je znamenitije, što oba ljetopisca nisu iz jednoga te istoga, pače su iz posvema protivnih logora. U Dalmaciji, najpače u Zadru bijahu tada dvie političke stranke: hrvatsko-ugarska i mletačka, na prvu od kojih je u Zadru spadalo plemstvo i gradjanstvo. Pisac Lučićeve kronike bijaše uzhićen pristaša hrvatsko-ugarske stranke a veliki protivnik republici sv. Marka. On svakom prigodom u ljetopisu kori Mletčane, spočituje jim nepravdu, samosilje i zle namjere naprama Zadru: „Mletčani — viče razjaren — odlučili su grad Zadar, koji si steče prvenstvo medju dalmatinskimi gradovi, izbrisati iz zemlje živućih; u njih neima vjere . . .“[2]) Pače iz istoga imena Mletaka, zlo dakako tumačena, pisac naslućiva grabežljivost republike.[3]) S druge strane je pisac veliki privrženik krune hrv.-ugarske. Zaključak Zadrana, da se imadu oprieti republici zove se „sanctius consilium“; nagovara gradjane, da zaištu pomoć u kralja Ljudevita: „ut nos non deserat, a prolixo iam curriculo f i d e l e s s a c r a e c o r o n a e persistant“ itd.[4])

U ostalom osoba piščeva nije nam pobliže poznata. Rekli bismo ipak, da bijaše rodom iz Zadra, ili bar smatraše Zadar svojom domovinom („memoratae nostrae patriae“), te da je svoje memoire napisao na prošnju nekoga òd svojih plemenitih zemljaka u onoj ponajviše namjeri: da se sačuva i na potomstvo predje uspomena onih samosilja, koja mletačka vojska počini god. 1345—46 u Zadru.[5]) Iz onih podrobnosti, koje se opažavaju u ljetopisu, iz potankoga opisa ugovaranjâ izmedju Zadra s jedne, te dvora ugarskoga i republike s druge strane, iz one živahnosti u crtanju svih vojenih zgoda sbivših se oko Zadra prigodom toga obsjednuća, rekli bismo: da ljetopisac bijaše ne samo motrećim no i sudjelujućim faktorom one dobe. Sve to može se nekom izvjestnošću nagoviještati o našem ljetopiscu. Bi li se pako odanle, što je taj ljetopis pisan govorničkim slogom i duhom a posut navodi iz sv. pisma, moglo zaključiti, da ljetopisac bijaše svećenikom, članom indi onoga stališa, koj je srednjega vieka dao najviše ljetopisaca; pa da je taj svećenik

---

[1]) Sr. Notizenblatt, herausgegeben von der histor. Commission der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1853, Nr. 2, S. 25—26.

[2]) Lib. I., c. 2.

[3]) Ibid.: „Aequum nomen V e n e t i a e sibi assumpserunt, quod omnes v e n a t u r ut absorbeat“.

[4]) Ib. I., 19. U slavu hralja Ljudevita kliče (I, 27): „O quam nobilis princeps, o quam gloriosus et graciosus exauditor, qui sic aures misericorditer ad tam devotos f i d e l e s (Zadrane) inclinat. . .“

[5]) Ib. I., 3: „ne tam horrendus excessus per Venetos exactus in prolixitate defluat temporis, sed ut posteris eorum crudelitas reminiscentiae commendetur“.

bio možebit onodobni nadbiskup zadarski imenom Nikola, koj je u toj katastrofi zbilja sudjelovao[1]) — takova nagadjanja ostavljam drugim.

Niti o tom nedvojim, da je Lučićev ljetopis bio sastavljen odmah poslje god. 1346. Posljednja zgoda, koju on napominje, biva 18. Ožujka 1347; uzmemo li pako u obzir, da je pisac bio veliki privrženik hrvatsko-ugarske stranke, te se upravo zato neda misliti, da pripoviedajuć u svojem ljetopisu, kako su Mletčani napokon god. 1346 osvojili Zadar, nebi on bio bar nagoviešatao, kako je Zadar opet došao u vlast kralja Ljudevita, kada bi bio sastavljao taj ljetopis poslje mletačko-ugarskoga rata od god. 1356 –57, koj svrši podpunom pobjedom hrvatsko-ugarskoga oružja. S toga mislim, da je Lučićev ljetopis bio sastavljen medju god. 1347 i 1356. U ostalom moguće je, da bje iznešen na vidik poslje 1357, kada takav ljetopis, u kom se propovjeda mržnja proti republici, mogaše slobodno obilaziti po Zadru.

Tako zvani ljetopis zadarski u mletačkoj knjižnici sv. Marka bijaše pisan od nekoga Mletčana ili bar vjernoga privrženika i podanika republike. Ljetopisac zove mletačkoga duždu Andriju Dandola svojim gospodarom („dominus noster"), a republiku gospodarstvom („dominium"); on je uvjeren, da Zadar právom spadaše na republiku a nebijaše nikada u vlasti hrvatsko-ugarskoj, pa da se je kralj Ljudevit dao prvi zavesti i u pomoć priteći buntovnim Zadranom,[2]) koji su se pod tako blagom vladom, kakova je mletačka, izobiestili;[3]) ovoj buni dadoše povod osobito vlastela, i to „ne radi slobode, koliko da niže pučanstvo tlače". Ovi navodi dovoljno dokazuju, kako je ljetopisac taj mislio, čijim li bijaše privrženikom.

Ovdje dakle imamo dva ljetopisca protivnih političkih stranaka; te peostaje nam dužnost u kratko nacrtati uzajamni odnošaj njihovih djela.

Lučićev ljetopis je obsegom veći i sadržajem podpuniji od kronike zadarske. Prvi ljetopis pripovieda, što je dalo bliži povod ratu ugarsko-mletačkomu; kazuje: da je kralj Ljudevit u Rujnu 1344 sakupio veliku vojsku i poslao ju pod vojvodstvom Nikole bana u Hrvatsku, da pokori plemstvo, koje mu se opiralo, pa da je mjeseca Srpnja sliedeće godine (1345) sam kralj silom od 20000 vojnika pošao u Dalmaciju i Hrvatsku, a da bivšemu kod Bihača pokloniše se gradovi dalmatinski, osobito Zadar. „Čega radi podbudjeni Mletčani pobjesniše proti Zadranom" i poslaše svoje brodovlje na Zadar.[4]) Po tom indi ljetopiscu sam Ljudevit odluči „varoše i gradove zemlje dalmatinske i hrvatske podčiniti svojoj vlasti", te mu gradovi dalmatinski a napose Zadar svojom vjernošću u susret dodjoše. Naprotiv — kronika

---

[1]) Cf. I. 17.

[2]) Char. 5, a: „Rex autem omisso saniori consilio informationi, quam Jadratini falso sue maiestati aubgesserant credidit, relictisque patris aliorumque olim regum Hungarie predecessorum eius illustribus uestigiis, qui nunquam de ciuitate Jadre uelut de re ad eos minime pertinente se miscuerunt, transmisit . . ."

[3]) Char. 3, b: „Jadra . . . sub dictione et benignitate ducali subito est ellata et susceptorum beneficiorum ingrata . . ."

[4]) Lib. I, c. 4—7.

zadarska sav taj uvod izostavlja, te osim toga opisuje Zadrane kano odmetnike od zakonite vlade mletačke, kano buntovnike, koji su ugarsko-hrvatskoga kralja pozvali u pomoć: „Ludovitus igitur rex Hungarie — govori odmah u početku — natus Karoli olim Hungarie regis, dum esset etatis annorum XXIIII^{or}, ductus sophisticis suggestionibus Jadratinorus et quorundam ex proceribus Sclavonie, primo Sclavoniam cum copioso exercitu intrauit, obtinuitque per tractatum aliqua castra in confinibus Sclavonie usque castrum Tnini (Knin), quod olim tenebatur per comitem Neliptium. Cum autem videretur velle declinare ad partes maritimas dominus dux Venetiarum tuitioni suarum Dalmatie salubriter providens etiam antequam Jadratini ad actum deducerent, quod iam nequiter in corde patraverant, virum nobilem Petrum de Canali in suum capitaneum goneralem cum quinque galleis bene munitis ad iam dictas terras pro earum defensione et tutella illico destinavit.“ [1]) Što ovdje zadarski ljetopis pripovieda u nekoliko redaka, to Lučićev opisuje u četirih glavah (IV—VII).

Oba ljetopisa slažu se u bitnosti, te se uzajamno dopunjuju u pripoviedanju vojenih i političkih zgoda; ali razlikuju se u pragmatizmu i tumačenju tih zgoda prema razlikim gore naznačenim političkim nazorom njihovih pisaca. Odavle biva, da Lučićev ljetopis vojevanja Mletčana opisuje u slici čim crnijoj i okrutnijoj,[2]) dočim se zadarska kronika divi samo hrabrosti mletačkoj; da Lučićev ljetopis napominje mita i prevare, kojimi se služaše mletačka vojska, dočim o tih nečistih sredstvih ništa neumije kronika. Tako Lučićev ljetopis pripovieda, da je kralj Ljudevit Zadru u pomoć poslao s vojskom hrvatskoga bana Nikolu i bosanskoga Stjepana; ali da su ovi veoma oklievali. Zato poslaše Zadrani k njim poslanike, da razvide uzroke toga oklievanja; za uzrok pako imenito kod bana bosanskoga navadja ljetopis Lučićev taj, da on bijaše od republike novcem podmićen.[3]) Naprotiv — kronika pripisuje božjoj providnosti, što se obe vojske već tada nisu sukobile; no što uzmače vojska hrvatska i bosanska.[4])

U ostalom neda se tajiti, da je kronika zadarska, prem očevidno privržena Mletčanom, mnogo mirnije, bezstrastnije i dostojanstvenije pisana od Lučićeve.

U ovih crticah o piscih obiju gore navedenih izvora naći će hrvatski poviestnik ujedno naputak, kako da se posluži jednim i drugim ljetopisom. On će umjeti čine u njih navedene upotrebiti u svoju svrhu; pristranost pako pisaca i njihovu prekomjernu privrženost prama jednoj ili drugoj stranci od-

---

[1]) Char. 3, b.

[2]) Cf. Lib. I, cap. 15, 18, etc.

[3]) Lib. I, c. 29: „sed ille Stephanus banus cum eorum complicibus et majoribus tyronibus ipsius exercitus potius crumenam auro et numismate Venetico···elegerunt resarcire.“

[4]) Char. 5, a: „sed divina clementia disponente, que effusionem humani sanguinis semper aborret, gens hungara vitato verisimili belli periculo ad propria conversa est“.

bit će na njihove političke nazore, te se neće dati zavesti niti ovamo niti onamo. Pače i ovim koloritom stranaka, koj se opazuje u ljetopisu, okoristit će se povjestnik, te će njegovom pomoćju tadanje stranke u Dalmaciji vidjeti u pravom svjetlu.

Prirodoslovne crtice.

I.

Iz Osieka u Lipik možeš ići, volja te, preko Našica i Požege, volja te, preko Valpova i Daruvara, volja te, preko Djakova, Broda i Gradiške. Ove godine si ja odabrah potonji put, jer su mi još nepoznati bili nekoji predjeli, kroz koje on vodi. — Iz Osieka do Širokoga polja vodi ravna cesta kroz naplavnu (diluvialnu) ravnicu, zasijanu raznim žitom, obraslu šumom i travom. Nedaleko od Širokoga polja uzpinje se cesta uz trećogorske (tertiarne) brežuljke gore djakovačke, pa kada je ote brežuljke premašila, spušta se i opet odmah iza Djakova u prostranu posavsku ravnicu, koja je takodjer naplavne stvorbe. Izuzam tri brežuljka iza Trnjanâ, koja su se od brodske trećodobne gore pod Savu pružila, jest cesta odtale, pa kroz svu brodsku i gradišku pukovniju ravna kao „tepsija". Da ti se oko nezamori, gledajuć u prostranu Posavinu, imaš s desna šumom obrasle brežuljke gore djakovačko-brodske, koji te od Andrievacâ sprovode do Lužanâ, pa te tud izruče ogrankom posestrime-gore požežke. Brda su šumom obrasla, a posavska ravnica je mjestimice travom i šumom zarasla, inače je raznim žitom zasijana. Kada si se u Okućane dovezao, onda ti valja upravnu cestu ostaviti i desno u dolac svrnuti. Dolac je tiesan, s desna omedjen sa brdinami: Corinovcem, Psunjem i Benkovcem a s lieva sa Goleši.[1]) On je trećogorske stvorbe, a to svjedoči ilovasti lapor. U dolcu je cesta ravna sve do medje izmedju okućanske i čagljićke satnije, a iza ote medje uzpinje se ona dosta visoko na ogranak od Corinovca, najme Bielu stienu, preko koje, uz brdo niz brdo, vodi dalje do Čaglića. Biela stiena sastoji iz litvanskoga vapna, koje možeš vidjeti i u selu Beakovcu, gdje ga kopaju i za gradju upotrebljavaju, i izpred sela Čaglića, gdje se je uz cestu izpod mekote promolilo. Vapno se je pokrilo vapnenim laporom, kojega tud ljudi nazivaju žutuljom. Čim se cesta iza Čaglića spusti niz brdo, eto te u lipičkoj kotlini, a po tom ni četvrt ure, baš u samih lipičkih kupkah (kupalištu).

II.

Lipička kotlina opasana je okolo naokolo brdinami, poimence Bielom stienom, pakračkom gorom, ogranci daruvarske gore i ograncî Golešâ. Gore su obrasle šumom, a brežuljci jim ili poorana i zasijana polja ili su pašnjaci.

[1]) „Goleši" nisu goli nego šumom obrasli, pa ipak jih puk s nečega, meni nepoznatoga, tako naziva.

U dnu ote, dosta prostrane kotline izviru 4 vrela vode-resičnice. Tri vrela pune, svako osebice po jednu kamenu kupku, poimence „mali i veliki čardak“ i „pučku kupku“, a iz četvrtoga vrela, najme „vladikina“, vuče se voda na cmrk te se njom kroz cievi natažu kade. Buduć voda iz vrelâ neprestano dotječe u kupke, s toga ona iz kupka u istoj mjeri ozgora neprestano odtječe te se na taj način mienja. Toplina vode u kupkah jest razrazlična: u malom čardaku velika je 31.5° R., u velikom čardaku 34° R. Vodu iz vladikinoga vrela piju ljudi u kupki i poslje kupke. Topla voda je veoma ugodno piće, bez vonja okusa; barem ja sam je popio iza svake kupke po polić, a to svaki put na dva ili tri duška. Ohladjenu vodu kušao sam takodjer, nu ima okus oslan. Što joj se ljekovitosti tiče, poznato je, da ju učenjaci broje medju najbolje tople resičnice u Evropi, a u Lipiku pripoviedaju ljudi s raznih strana čudesa, što jih je ta voda na korist ljudi počinila. Gospoštini pakračkoj, a i svakomu inomu poduzetniku, izplatio bi se sigurno sav trošak, što bi ga imao na kući, koju bi za boležljive goste shodnu sazidao blizu kupelji; jer evo ove godine, koja je za kupanje veoma nepogodna bila, došlo je u Lipik iz raznih zemalja, dakako najviše iz naše domovine, toliko gosti, da u Lipiku nisu mogli stana dobiti, nego su neki morali u Pakracu čekati, dok se koji stan u Lipiku izprazni, a neki opet morali su se zadovoljiti i sa sobicom na tavanu ili sobicom u prostoj kućici. Lipik je selce, možda sa 15 kuća, i te su se, osim 3, smjestile na trećogorskom brežuljku nuz cestu, vodeć na jednu stranu u Kutinju a na drugu u Pakrac. Kako sam u Lipiku tri nedjelje dana živio, nije mi ovdje pripoviedati, ali moram spomenuti, da je sve tri nedjelje, izuzam tri dana, debela kiša pljuskala, da je uz to vrieme tako studeno bilo, da i zdrav, nù inače mehkoputan čovjek, nebi mogao po kotlini i njenih brežuljcih obijati, a da se neprehladi i nerazboli. Upravo s toga nemogoh se ni ja, boležljiv čovjek, onako koristiti, kako si bijah u Osieku preduzeo, ali ipak rado evo priobćujem, što tamo nadjoh, a čega još nije, ono ću dopuniti možda kojom drugom zgodnom prilikom.

Od bilina nesadjenih i negojenih nadjoh evo ove:

Rogoz uzkolisti (Typha angustifolia L.) — Preslica poljska (Equisetum arvense L.) — Paprat sladka ili oslad (Polypodium vulgare L.) — Bujad (Pteris aquilina L.)*). — Pirika (Triticum repens L.) — Vlasulja livadna (Festuca elatior L.) — Ovsik poljski (Bromus arvensis L.) — Ovsik granati (Bromus racemosus L.) — Vlas djevičji jednoljetni (Poa annua L.) — Vlas djevičji gajski (Poa memoralis L.) — Oštrica klubčasta (Dactylis glomerata L.) — Bus poljski (Aira caespitosa L.) — Bus vijugavi (Aira flexuosa Roth.) — Rosulja obična (Agnostis vulgaris L.) — Repak ključasti (Alopecurus geniculatus L.) — Rep mačji kratkocvietni (Phleum echinatum Host.) — Rep mačji livadni (Phleum pratense L.) — Pahulja pahuljava (Holeus lanatus L.) — Krvokopica (Cynodon Dactylon Pers.) — Sitina jednoklasasta (Scirpus uniglamis Link.) — Sitina jezerna (Scirpus lacustris L.) — Ariš (Larix europaea D. C.) — Omorika (Abies pectinata D. C.) — Smreka ili borovica (Juniperus communis L.) — Bor (Pinus sylvestris L.) — Vrba krhka (Salix fragilis L.) — Iva (Salix Caprea L.) — Jasika (Populus tremula L.) — Ja-

*) Neki vriedni nadporučnik gjurgjevačkoga puka pripovieda mi, kako tamošnji puk lišća od bujadi u sobu nanese, kako se buhe na lišće sakupe i onda jih ljudi iz sobe iznesu. Opet mi neki Beogradjanin pripovieda, da tamošnji puk lišće od bujadi na žeravki pali i onda njegovim dimom ljude kadi, koji imaju na tielu kakav svrab, pa da po takovom kadjenju svraba i zbilja nestane.

blan (Populus pyramidalis Mnch.) — Brez bieli (Betula alba L.) — **Joha** (Alnus glutinosa Gaert.) — Grab (Carpinus Betulus L.) — Lieska (**Corylus** Avellana L.) — Bukva (Fagus sylvatica L.) — Hrast (Quercus **sessiliflora** Sm.) — Cer (Quercus Cerris L.) — Dud bieli (Murus alba L.) — **Briest** (Ulmus campestrto L.) — Vezika (Ulmus scabra) — Kopriva mala (**Urtica** urens L.) — Kopriva velika (Urtica dioica L.) — Hladolež (**Aristolochia** Clematilis L.)[1] — Češljuga obična (Dipsacus sylvestris L.) — Bazga (**Sambucus** nigra L.) — Abdika ili abda (Sambucus Ebulus L.) — Drien (**Cornus** mascula L.) — Svibić (Cornus sanguinea L.) — Broćika unakrstna (**Galium** cruciatum Scop.) — Broćika šumska (Galium sylvaticum L.) - **Broćika** vijugava (Galium aparine L.) — Broćika biela (Galium Mullago L.) — **Broć** (Rubia tinctorum L.) — Različak-modrac (Centaurea Cyanus L.) — **Komoljika** obična (Artemisia vulgaris L.) — Pelin (Artemisia Absynthium L.) — Kunica sitnolista (Achillea millefolium L.) — Titrica (Matricaria **Chamomilla** L.) — Bilica (Chrysanthemum Leucanthemum L.) — Krasuljak (Bellis perennis L.) — Podbjel (Tussilago farfara L.) — Staračac obični (Senecio vulgaris L.) — Konjogriz (Cichorium Intybus L.)[2] — Maslačak (Taraxacum officinale Mnch.) — Loćika vrbolista (Lactuca saligna L.) — Bôcak (Carduus acanthoides L.) — Djed ili stričak uzkolisti (Cirsium lanceolatum Scop.) Lopušika (Arctium lappa L.) — Metvica divlja (Mentha sylvestris L.) — Metvica vodena (Mentha aquatica L.) — Dubačac kaloperolisti (Teucrium scorodonia L.) — Dubačac češnjakasti (Teucrium scordium L.) — Koturac ili dobričarica prosta (Glechoma hederacea L.) — Kopriva mrtva biela (Lamium album L.)[3] — Kopriva mrtva crvena (Lamium purpureum L.) — Potočnica srednja (Myosotis intermedia Lk.) — Potočnica močvarna (Myosotis palustris L.) — Volujak poljski (Anchusa arvensis M. B.) — Volujak ljekoviti (Anchusa officinalis L.) — Mišjak ljekoviti (Cynoglossum officinale L.) — Gavez ljekoviti (Symphytum officinale L.) — Slak (Convolvulus sepium L.) — Slačac (Convolvulus arvensis L.) — Čestoslavica dušicolista (Veronica serpyllifolia L.) — Zievalica poljska (Antirrhinum Orontium L.) — Divizma (Verbascum Thapsus L.) — Bun ili bunika (Hyosciamus niger L.) — Kužnjak (Datura Stramonium L.)[4] — Bebičnjak ili kukučnjak (Physalis Alkekengi L.)[5] — Paskvica (Atropa Belladonna L.) — Bokvica širolista (Plantago major L.) — Bokvica srednja (Plantago media L.) — Bokvica uzkolista (Plantago lanceolata)[6] — Krika crvena (Anagallis arvensis L.) — Zimolez (Ligustrum vulgare L.) — Cvolina pjegava (Conium maculatum L.) — Trubeljika (Cicuta virosa L.) — Vinjaga (Vitis sylvestris). — Orah (Juglans regia L.) — Djeteljina livadna (Trifolium pratense L.) — Djeteljina srednja (Trifolium med. L.)— Nerod ili krunčica (Robinia pseudoacacia L.) — Zečji trn (Ononis spinosa L.) — Grahorica močvarna (Lathyrus palustris L.) — Grahor šumski (Vicia sylvatica L.) — Grahor krmni (Vicia sativa L.) — Grahor živični (Vicia sepium L.) — Štavalj ili škalj obični (Rumex acetosa L.) Dresan (Polygonum Persicaria L.)[7] — Loboda uzkolista (Atriplex angusti-

---

1) Tako ju nazva neki Beogradjanin.
2) Tako ju nazivaju u Djakovu.
3) U Srbiji privijaju zgnječeno lišće od mrtve koprive na prišt-podkožnjak, da se brzo provali. To biva i zbilja bez boli, kao što Beogradjanin pripovieda.
4) Tako ju zovu u Beravcih, „bivolčić“ u Beogradu a indje „tatula“.
5) Tako ju nazivaju Beravčani.
6) U Beogradu zovu ju „žilovlak“, privijaju i ucjedjuju njezin sok u rane.
7) Tako mi tu bilinu nazva prosta žena iz Lipika.

folia L.) — Petoprst žuti (Potentilla aurea L.) — Jagodnik (Fragraria vesca L.) — Surika (Agrimonia Eupatoria L.)[1] — Šipčanica (Rosa canina L.) — Oskoruša (Sorbus domestica L.) — Glog (Crataegus Oxyacantha L.) — Kruška-divljaka (Pyrus communis L.) — Jabuka-divljaka (Pyrus Malus L.) — Šljivica (Prunus domestica L.) — Crni trn (Prunus spinosa L.) — Trešnja-divljaka (Prunus avium L.) — Rosopas (Chelidonium majus L.) — Turčinak ili divji mak (Papaver Rhoeas L.) — Žabnjak poljski (Ranunculus arvensis L.) — Žabnjak oštri (Ranunculus acris L.) — Pavit (Clematis Vitalba L.) Kokotić (Delphinium consolida L.) — Kaljužnicu (Caltha palustris L.) — Pužarka (Isopyrum thalictroides L.) — Mlečika ćepresasta (Euphorbia Cyparissias L.) — Mlečika širolista (Eaphorbia platyphylla L.) — Mlečika bademasta (Euphorbia amygdaloides L.) — Klen (Acer campestre L.) — Žestilo (Acer tartaricum L.) — Sljezovača kruglolista (Malva rotundifolia L.) — Sljezovača obična (Malva vulgaris Fr.) — Sljez (Althaea officinalis L.) — Ždralinjak mali (Geranium pusillum L.) — Ždralinjak močvarni (Geranium palustre L.) — Pjeskavica dušicolista (Arenaria serpyllifolia L.) — Rožac poljski (Cerastium arvense L.) — Klinčac ili karanfilj gurmati (Dianthus Armeria L.) — Kukolj (Agrostema Githago L.) — Lipa (Tilia parviflora Ehrh.)

III.

Iz Lipika u Podborje dovezeš se preko daruvarskih brdina za 3 ure. Kao što ti se pred Lipikom valja spustiti u niz, tako i pred Podborjem.[2]) Podborke kupke su u tiesnom dolcu, koga je opasalo brdo „Obrve" i rieka „Toplica".[3]) Trgovište podborje smjestilo se je to u dolcu s desna Toplice to na brežnljku, koji je ogranak brda „Podborje". — Obrve su sastavljene iz vapnenca drugogorskoga, koga gospoština odmah uz kupke lomi i kao gradju rabi. One su šumom obrasle, kroz koju te vodi staza k Julijevomu zdencu, gdje se možeš u debelom hladu opočinuti i zdrave studene se vode napiti. Kod kupka imaš dug i liep vrt. Ovdje se kade i liepe kamene kupke natiču svaki dan kroz cievi vodom iz dvaju vrela, najme Antunova i Ivanova. Voda je željeznica, ona iz Antunova vrela mnogo toplija nego iz Ivanova. Osim tih kupka imadu i četiri kaljuge, poimence „Marijina, Siegenthalova, nova i pučka kaljuga". Toplina vode je 36° R., nu u kaljugah je mnogo veća. Kao u Lipiku, tako sam i ovdje razgledao rastiline pa sam i ovdje sve one našao, što sam jih prije u Lipiku našao. Ali osim tih našao sam još i nekoje druge, koje evo poimence navodim:

Trska (Phragmites communis L.) — Gumbelija širolista (Convalaria latifolia Jacq.) — Gjurgjic (Convalaria majalis L.) — Vrba uzkolista (Salix daphnoides Vill.) — Vrba crljena (Salix purpurea L.) — Strmogled (Salix babylonica). — Krlj poljski (Sonchus arvensis L.) — Zvončić breskvolisti (Campanula persicifolia L.) — Prvenac naukrstni (Asperula taurina L.) —

---

[1]) U kupkah je neki gospodin cielu takovu bilinu na sitno srezao i od maloga diela tej skuhao, te ga drugomu sipotljivomu za pilo dao. Bolestniku je na to mnogo laglje bilo.

[2]) Daruvar nazivam Podborjem, jer mislim, da se je negda tako i nazivao od brda istoimenoga. Doznao sam, da presv. g, nazovni biskup i prepošt Matić ima i danas naslov opata sv. Jelene Podborske.

[3]) Tužnim srcem gledao sam, kako se u tu rieku ocjedjuje gnojnica iz staja i gospodskih i drugih.

Prvenac miomirisni (Asperula odorata L.) — Kozja krv obična (Lonicera Xylosteum L.) — Kadulja ljekovita (Salvia officinalis L.) — Majkina dušica (Thymus Serpyllum L.)[1]) — Marulja (Calamintha Acinos Clairv). — Ivulja (Dracocephalum austriacum L.) — Čistac šumski (Stachys sylvatica L.) — Pomoćnica crna (Solanum nigrum L.) — Gorkoslad (Solanum dulcamaza L.) — Bljušt (Bryonia alba L.) — Metilj ili protivak šumski (Lysimachia nemorum L.) — Metilj ili protivak plazeći (Lysimachia nummularia L.) — Peršin divji (Aethusa Cynapium L.) — Gusomača (Capsella Bursa pastoris Mönch.) — Ljubica (Viola tricolor-arvensis)[2]) — Sljezovača (Malva Alcea L.) — Kesten divji (Aesculus Hippocastanum L.) — Kurika (Evonymus europaeus L.) — Mašljika (Evouymus verrucosus L.) — Mlečika kruglolista (Euphorbia Peplus L.) — Zanoviet prosta ili tila (Cytisus Laburnum L.) — Zanoviet crvena (Cytisus purpureus Scop.) — Plućnjak ljekoviti (Pulmonaria officinalis L.) — Pituljnik (Galeobdolon luteum Huds.) — Guščarica kostrešava (Arabis hirsuta D. C.) — Vrbica (Lythrum salicaria L.) — Lisičina obična (Echium vulgare L.) — Grkljanka obična (Prunella vulgaris L.) — Sporiš ljekoviti (Verbena officinalis L.) — Kravljak obični (Cartina vulgaris L.) — Dikica (Hanthuim Strumarium L.) — Grahorka krmna (Onobrychis sativa L.) — Grahor punolisti (Vicia angustifolia Roth.) — Grahorica livadna (Lathyrus pratensis L.) — Smilj-kita prosta (Lotus corniculatus L.) — Djeteljina končasta (Trifolium filiforme L.) — Djeteljina poljska (Trifolium arvense L.) — Djeteljina gorska (Trifolium montanum L.) — Djeteljina šumska Trifolium agrarium L.) — Žednjak (Sedum aare L.) — Urodica češljolista (Melampyrum cristatum L.) — Sunčanica obična ili deveternik (Helianthemun vulgare Grt.) — Žutilovka (Genista tinctoria L.) — Krivošija (Cycopsis Pulla L.) — Kravojac šumski (Angelica sylvestris L.) — Gospin cviet (Hypericum perforatum L.) — Oman ljekoviti (Inula helenium L.)[3]) — Bršljan (Hedera helix L.) — Hmelj (Humulus lupulus L.).

IV.

Konačno hoću da spomenem nekoje ne baš obične stvari, što sam jih, bivši u kupkah, našao. — U Lipiku nabasah na sivoga guštera (Lacerta agilis) sa rašljatim repom. Rep mu se je, valjda usljed neke ozlede, razrašljio skoro do polovice. Rašljice su mu zacielile, stoje jedna povrh druge a ne jedna uzpored druge. Taj gušter je posvjedočio, da se svaka, i plašljiva životinjica gleda obraniti, kada ju druga napade. Neki nemirnjak bje najme ulovio božjega volu (rogača, Lucanus cervus), pa ga sastavi sa gušterom. Božji vôlo uštipne svojimi parožčići guštera a ovaj spopade ustî jedan parožčić volin. Rogač stisne svoje parožčiće i probode guštera na vratu skroz i skroz, usljed čega gušter obamre ali poslje opet oživi.

U Lipiku nadjoh takodjer i pile, možda od 15 dana, u koga su se na desnoj nogi srasla dva prednja prstića. Oni su se skroz do kraja srasli, ali su jim ipak porasla dva sasvim rastavljena čaporka (kanče). Kao što se je vidjelo, nije to pile u trčanju ništa priečilo, niti je pile inače kunjalo.

---

[1]) Neka vrla gospodarica iz Virovitice izpire njom lonce, u kojih namuženo mlieko drži, pa dobiva debelo vrhnje. Pokušajte i druge!

[2]) U množini cvala je dne 15. Srpnja,

[3]) U Kutinji nazivaju ga „veliki korien“, u Djakovštini „tuščak“, u brodskoj i gradiškoj pukovniji „ovnika“.

Premda „modi“ nisam prijatelj, ipak joj se u kupkah oteti nemogoh. Ta kako da joj se i otmem, kad ona nevlada samo ljudmi, nego je danas započela gospodovati i samim biljem. Šarolisto drvlje i grmlje je dan danas u modi. Mnogi vrtlar kupuje ga za skupe novce i goji ga veoma brižno. Da se osvjedočim, da li je i ta moda do nas dopala, otidjem u vrt presv. gosp. grofa Julija Jankovića. Od šarolistoga bilja nenadjoh u vrtlu dodnše mnogo, ali što nadjoh evo:

Česmina žutolista (Ilex Aquifolium foliis aureis Hort.) Šimšir šarolisti (Buxus sempervirens foliis variegatis Hort.) Kurika ili skroslipina šarolista (Evonymus europaea foliis variegatis Hort.)

Ote tri šaroliste biline jesu, kao što vidimo, odlike stalnih vrsti, pa tako su i sve druge osim crvenoliste ruže (Rosa rubrifolia Vill.), koja je stalna vrst. Takove odlike su najviše crvena i žuta lisća a postaju usljed raznih uzroka.

U Osieku pisa *Živko Vukasović.*

Brzojavi obzirom na meteorologiju.

Napisao

Ignjat Bartulić.

Profesor dr. Aug. Kuncek rekao je u predgovoru k meteorologiji medju ostalim i to, da smo sretni, što živemo u vieku, gdje toli različita iznašašća jedno za drugim sliedom sliede — iznašašća, koja, dočim na sve krugove ljudstva veoma plodonosno i udobno djeluju, u nas obćenitu ljubopitnost i začudjenje pobudjuju, da su ta iznašašća većinom plodovi cvatućih prirodoslovnih znanosti, no da su uz put plodovi one pretrudne težnje, usljed koje su posljedci mozganja ostavili svoj dojakošnji krug — učionu najme — (kamo su u prvašnja vremena izključivo spadali), te prešli u život. — Medju ova iznašašća spada u prvom redu brzojav, kojemu se u najnovije doba u Englezkoj, Francezkoj i još u pogdjekojih drugih državah izrnčio posao u sebi tako lagan, pa svakomu tako lasno dokučljiv, ali ipak kod nas u Austriji do ovoga časa još neuveden, posao naime: oglašivati opažene orkane, oluje, vihre i ine opasne vjetrove na ona mjesta, koja u modjusobnom brzojavnom savezu stoje, kamo poglavito pomorske luke idu. No nisu samo ovi različiti vjetrovi jedini, o kojih promjene vremena vise, amo još spada tlakomjerni tisak, toplota, vlaga, oborina; dapače kakvo li more, kakvo li nebo? Bog zna, što li će za kakvih desetak godina biti, kad bude tako rekuć cio sviet brzojavnom žicom medjusobno spojen, gdje će se sav sviet smatrati kao jedno susjedstvo, a toli različiti i mnogobrojni narodi kao jedna obitelj: što li će, velim, onda biti? Kad se današnji dan uz tako nepodpuna sredstva tvoriti mogu takvi zaključci, kao što jih tvoriti vidimo od nekih francezkih i englezkih učenih meteorologa u pogledu navieščenja vremena, a začudjeni (osobito mornarski) sviet stao se živo osvrtati na one njihove zaključke: mislim, da neću pretjerati, velim

li, da će se iz nova čudesa zgadjati. Kolika bi danas već korist od tuda nastala u obavljanju poljodjelskih poslova i inih naših poduzeća, kad bi znati mogli, kakvo nas vrieme za jedan, dva . . . osam dana čeka. Kad je već na kopnu poznavanje vremena od neizkazane važnosti, što bismo rekli pak o moru? Ako je već težko, o predstojećoj oluji izviestiti brodove, što se nalaze na pučini morskoj, to bismo bar prijateljsku opomenu dati mogli onim brodovom, što no nakrcani čekaju na zgodan vjetar, da se iz luke otisnu, ili onim brodovom, koji su morsku obalu jedva ostavili, a oluja vani biesni i pripravna jih čeka, da jih u ždrielo svoje uzme! Znadu i naši primorci, da brodovi od oluje toliko nepate, kad se na pučini morskoj nalaze, koliko kad su još blizu kraja; i njim je poznata stara talijanska poslovica: il mare non mangia bastimenti, ma la terra (neproždire brodove more, već kopno).

U navješćivanju i pogadjanju nastojećega vremena služe se meteorolozi skroz drugimi sredstvi, nego li kojimi se mornarski i ostali sviet dosada služio; oni su za ovo nekoliko godina poslovanja svoga dalje, mnogo dalje, dapače onamo došli, kamo se uz dosadanji način n i g d a nebi došlo bilo. Odtuda potreba znanstvene meteorologije, u obće potreba naobraženja temeljita, znanstvena. Tko bi mogao izbrojiti, iz kakvih opažanja naš sviet vrieme sluti, pogadja? Znanstvena pako meteorologija na prste, rekao bih, izbraja sredstva, kojih se služiti imademo prigodom pogadjanja vremena. Svakomu poznati t l a k o m j e r (barometar) zauzima prvo i glavno mjesto. Ova sprava u ruku meteorologa vriedi zlata, bez nje on nikud nikamo. Tlakomjer ima naime to odavna opaženo svojstvo, da svaku promjenu vremena dobrano sluti. Na naših srednjih zavodih uče bo se mladići, da se je odavna zapazilo, da neki savez obstoji medju visinom tlakomjerna stupca i vremenom, osobito prigodom onom, kada je tlakomjerni stupac nizak ili visok, u kojih slučajevih očekivamo kišovito ili liepo vrieme. Uslied toga svojstva razprostrt je tlakomjer takodjer u mnogih naših kućah; no poradi slabog ili nikakvog znanja pravih uzroka, o kojih tlakomjerna visina zavisi, bjehu mnogi i mnogi prevareni, jer su kazivanju njegovu sliepo vjerovali. Samo oni mogahu nastojeće vrieme mnogom vjerojatnosti pogoditi, dapače naviestiti, koji su vladajuće uzroke znali dovoljno upotriebiti. Tko se pobliže ob ovom želi uputiti, neka uzme u ruke i prouči medju ostalim vrlo razumljivo pisanu (gore napomenutu) Kuncekovu meteorologiju, napose §. 58 str. 158.

Ja ću ovdje preskočiti ostale sprave, koje se u ruku današnjih meteorologa nalaze, te ću samo to dodati, da me vrlo veseli, što se kod nas u Zagrebu već od nekoliko godina meteorologična opažanja čine, pa akoprem se ona mnogomu nevještaku kao suvišna vide, velim, da ne može daleko biti čas, kad će se i na njih na dotičnom mjestu morati uzeti zaslužen prigled, a to će biti kad se Zagreb potegao bude u mrežu meteorologičnoga brzojavljanja, koja će se mreža i u Austriji, ako me glasovi ne varaju, za koj taj dan pružiti osobito duž obale jadranskoga mora,

Da budem ovim člankom, koliko moguće, svakomu čitatelju ugodan, obraćam ovaj put pozornost njegovu na sliedeći članak, kako sam ga našao u br. 288. Pester Lloyda od god. 1863, što no ga njegove osobite važnosti radi našemu občinstvu u prevodu priobćujem. Članak ovaj izišao je izvorno iz pera francezkoga učenjaka Louis Tiguiera u listu „France“, glasi pak ovako:

Franjo Aragó uzpisa jednom „Nikada nije jedna riečca iz mojih ustiju ili ma jedan po meni odobren redak nikoga na to ovlastio, podmetnuti mi misao, kao da bi uz današnje stanje znanosti moguće bilo, samo sa ikolikom vjerojatnosti unapried pogoditi vrieme jednoj godini jednomu mjesecu, jednomu tjednu, dapače j e d n o m u d a n u . . . Znanost neka učini Bog zna kakve

napredke, nikada ipak neće se naći svjestnih i do svoga imena držećih muževa, koji bi vrieme pogadjali.“ Kako bi se Aragó prečudio, da mu je sudjeno bilo gledati svojima očima onu nepobitnu slavu, što no ju englezki i francuzki meteorolozi prigodom motrenja oluje beru. Tlakomjer i munjevni brzojav ukrotiše oluju. Poput „viernoga Eckarta“ u jednoj njemačkoj legendi, što no u Švarcwaldu paklenu lovačku družbu predvodi, da zabludjelu djecu nad dolazkom strašilâ opomene: tako predtječe brzojavna viest oluju i preporuča brodovom, da budu na oprezu. Ako prosudimo, da na brodarstvo ciele zemaljske kruglje spada ukupno 200000 brodova i do jedan milijun mornara; to si lasno predočiti možemo goleme one gubitke, što no su orkani zadnja ova dva—tri stoljeća počinili, ali ujedno i viditi izvanrednu prednost koliko trgovačku, toliko socialnu, koja bi nastala, kad bi mreža o brzojavnom nadgledanju mora podpuno ustrojena bila.

Prvi učenjak, koj je prvu pomisao ovakva poduzeća namislio, bijaše jedan tajnik englezkoga admiralstva Mr. Marsden. Namjera mu se razbi i to radi toga, što se prigodom izvedenja njezina nije razvilo onoliko snage, koliko bi dovoljno bilo, kad se u život ima svesti kakvo ustrojenje. Pomisao ovu nastavi trideset godina zatim, takodjer u Englezkoj, kapitan Beecher s namjerom, da ustroji meteorologičnu službu, koja bi brodovom imala dostavljati glasove. Ali ovaj pokus ne urodi željenim plodom, dokle se sabor sjedinjenih sjevero-amerikanskih država nije odvažio pristati uz osnovu medjunarodne meteorologije. U Vashingtonu bijahu naime zaključili, da mornari imadu svoja meteorologična izvješća davati, ne bi li se po njih mogle sastaviti vjetrene karte i naznačiti dobri morski putevi. Dapače sastavljena bijaše znanstvena ekspedicija pod zapovjedničtvom poručnika Maury-a, kojoj je naloženo bilo, da na moru motrenja čini. Posljedak prvoga njezina putovanja bile su preizvrstne vjetrene karte. Neko vrieme zatim bude g. Maury-u povjereno nadgledanje narodnoga pomorskog observatorija u Vashingtonu, gdje su se stjecati imala sva izkustva, potekla od mornarâ. Na ovaj zavod počelo je žiteljstvo amerikansko oči upirati god. 1852. prigodom onom, kada je parobrod „San Francisco“ onako grozovito potonuo. Parobrod „San Francisco“ imao je naime nešto vojske iz Newyorka prebaciti u Kaliforniju, pred dva dana bijaše se on podigao i sretno u meksikanski zaljev doplovio, kada se strahovita oluja brodovom zagrozila bila. Najprije prelomi se katarka (jarbul) na „San Franciscu“, vrda bješe u parostroj provalila i nesposobna ga učinila, sam pako brod plivao kao ljuska na morskoj pučini, izvrgnut bjesnoći uzrujana mora. U ovom kukavnom položaju opaze ga dva broda, koja su u Newyork putovala i žalostnu viest najprije o njem onamo donesla bila. Odmah se nadju dva broda — telala, dobivša zapovjed, da nesretnomu „San Francisau“ u pomoć odlete. Maury narisa kartu, na kojoj mu za rukom podje, u prilično uzkih granicah naznačiti onu točku, na kojoj se „San Francisco“ nalaziti imao. Uz želje zabrinuta gradjanstva uputiše se oba broda-telala, obskrbljena sa onako točno naznačenom uputom. Svi skoro dnevni listovi, pripoviedajući ob ovom slučaju, obznaniše, da su oba ova broda-telala, imajuća naputke od g. Maury-a, ljudstvo parobroda „San Francisco“ spasila i š njim u velikom slavlju u Newyork došla bila. Teatralno ovo riešenje napolak je medjutim istinito. Ciela je istina, da je sve brodolomno ljudstvo spašeno, ali od dva druga broda, koja su jih noćju zapazila i zorom našla bila; ona pako dva parna telala da su nadošla, kada se je ljudstvo, 400 glava na broju, s istoga parobroda izkrcalo bilo. Maury dakle slavio je slavu polovičnu. Ali pravednost zahtieva, da se dodade, da je točka ona, na kojoj je „San Francisco“ utonuo, ona ista bila, kako ju je Maury

naznačio. Oba telala bila bi poslanstvo svoje slavno ovršila, da su samo sat ranije iz Newyorka odbroditi mogla.

Viest o spašenu parobrodu „San Francisco“ preletila bješe sav pomorski sviet te uzbudila duhove na pomisao medjunarodne meteorologije. God. 1853. sazvan bi pomorski sastanak u Bruselj. Sastankom ovim toliko se učinilo bilo, da se znanje o praktičnih rezultatih razširilo, što no su crpljeni bili iz pilotnih karta Mr. Maury-a. Glavna stvar ovih posljedaka bijaše usavršenje pomorskih puteva, koji su znatno kraći postali povodom tim, kako no je Mr. Maury upotriebio bio periodične vjetrove, kojim je leglo on u raznih morskih predjelih uzimao. Sastanak ovaj predložio je jednoglasno kalup (tako zvanoga) log-funta, koj bi svi morski brodari poprimiti imali. Na svu nesreću pokazali bjehu zastupnici ondje sabranih vlada neku mlakost, te se učinjeni predlozi oživotvoriti nisu mogli. Jedine države sjevero-amerikanske ostadoše vjerne svojoj zastavi, a njihov primjer sliedila Englezka samo što se jedne točke ticalo. Englezki parlament odredi glavnicu za strojenje meteorologične službe na širem temelju, a trgovačka komora dobi nalog o izposlovanju potrebitih sredstva. Sastanak družtva Englezkoga za unapredjenje znanosti, držan god. 1859 u Aberdeenu dade zadnji i odlučni udarac. Od to doba izlegla se misao, poslužit se munjevnom žicom u potrebah praktične meteorologije.

Brzina orkana, bila mu snaga još kako velika, ne iznaša više do 10—13 lieus-a u jednoj uri (5 lieus-a = 3 milje ili najviše 150 bečkih nogu u sekundi), usljed toga pruža nam brzojav svojom trenutnom brzinom sredstvo, kojim se prieteća pogibelj može brodovom za vremena dostaviti. — Predlog o munjevnom oglašivanju oluja došao bješe još kasnije u odbornoj sjednici rečenoga družtva pod predsjedničtvom princa Alberta na red, a praktični njegov uvod bi toplo preporučen trgovačkomu odsjeku, kojemu predsieda izvrstni meterolog admiral Fitz-Roy. Neko vrieme zatim podbode iznova ovu stvar znanstvene meteorologije u Englezkoj propadnuće broda „Royal Chester“. Sav sviet bio je uvidio, da se strahoviti ovaj brodolom nebi bio dogodio, kad bi Margate stojao bio u neposrednom brzojavnom savezu sa North-Forelandom te bi se nadošavšom opomenom iz ove poslednje luke u Margati potrebitim oprezom poslužili. Brzojavna ova služba bijaše zatim u istinu uvedena. Brzojavni znakovi podignuti bjehu u tjesnacu od Calaisa i kanalu sv. Jurja. Brzojav nije imao samo oglašivati obične one vjetrove, što no se duž morske obale uz priličnu hitrinu svojega pomicanja šuljaju, nego mu je bila takodjer dužnost, da oglasi same slutnje nastojeće oluje, kako su se na tlakomjeru zapaziti mogle; a to sve činilo se radi toga, da se za vremena opomenu oni brodovi, koji su odbroditi naumili.

Oprezni znakovi, uvedeni po admiralu Fitz-Royu, vrlo su jednostavna ustroja. Čunj, u kojega je vrh prema nebu okrenut, navješćuje skori dolazak vjetra-sjevernjaka, kao najopasnijega za Englezku. Ako mu je pako vrh okrenut k zemlji, to se ima očekivati vjetar-južnjak. Valjak ima opomenuti, da ima nastati vihar (Drehsturm). S koje pako strane svieta ima vihar banuti, to se u obće ne može točno opredieliti, nego ako se sumnja, da bi mogao od sjeverne ili južne strane nadoći, to se k valjku pridodade jedan od onih vrhova, o kojih smo netom sada govorili. Preko noći rasvietljen je čunj i valjak svjetiljkami i to prvi sa tri, poslednji pako sa četiri; u prvom slučaju sačinjavaju svjetiljke trokut (△), u drugom pako četverokut (□). Ovi znakovi objese se na svjetioniku; njih se iz daleka zapaziti može, a brodovi, koji jih uoče, mogu se prema tomu vladati, te ili ka žalu povratiti se ili jadra netegnuti pa vjetru izbjeći. Stari morski vuci (mornari), pristajući više na starinski običaj, nego li na propise učenjaka, odbiše od sebe jedno

vrieme ovo novotarenje. Jednoga dana došao glas u Newcastle o vihru, imajućem nadoći od južne obale. Oprezni znakovi bjehu nataknuti, akoprem nebo još sveudilj vedro ostalo. Ništa u atmosferi nije moglo potvrditi težku i kletu opomenu admirala Fitz-Roya, te već počeše ribari ismjehavati izložene bučne znakove i svi bez iznimke otisnuše se daleko u more. Sutra dan bijaše obala morska pokrita ostanci razlupanih čamaca, a mnoge obitelji oplakivahu nesretnu nesmotrenost mornara, prezirućih spasonosne opomene svjetionika. Od toga dana ne sumnja se više o uglednosti izvrstnoga admirala pazećega na englezke žalove. Brzojavna stajališta u nutarnjoj zemlji oglašuju oluje, prieteće od oceana, redovito onim brodovom, što no se u kanalu sv. Jurja nalaze; stajališta u Skotskoj kazuju jim vjetrene udarce sa sjevero-istočne strane, tako da su obale kanala od Calaisa upućene o svih pogibeljih, koje bi sa sjevera doći mogle. U ovom sastoji se stanje meteorologičnoga ustrojstva, kao što je u Englezkoj od nekoliko godina u običaju.

Ali ni Francuzka nije u tom pogledu plandovala. U družtvu trojice od pomorskoga ministarstva opredieljenih častnika poče g. Leverrier, ravnatelj c. zvjezdarne, uredjivati meteorologičnu službu za luke francuzke, kojoj je središte bilo u parižkoj zvjezdarni. Svrhu ovoj službi, započetoj već 1. Travnja g. 1860., opredieli g. Leverrier ovako: „prijaviti orkan u onom momentu, čim se na kojojgod točki Europe pojavi, njegovim tragom poći pomoćju munjevne žice, te još za vremena izvjestiti one obale, do kojih bi on prodrieti mogao: ovo bi imalo biti zadnji rezultat ustrojenju, po nas udešenu. A da svrhu ovu postignemo, od potrebe je, sva pomoćna sredstva eujopejske mreže upotriebiti te opažanja uputiti prema glavnom središtu, od kuda bi se napredovanje oluje imalo slati na točke, koje bi što od nje patiti imale.“ Današnji dan šalje 60 postaja u 8 sati jutrom parižkoj zvjezdarni stanje vjetra na znanje. Svaki dan medju $\frac{1}{2}11$ urom i podne znade se dakle na zvjezdarni tlakomjerni tisak, toplota, vjetar, vlaga, stanje neba i mora na 60 mjestâ Evrope. Opažanja ova oglašuju se u listu „bulletin meteorologique“ što no ga zvjezdarna izdaje i koj se još isti dan na dopisnike i predbrojnike razašilje. Osim toga šalju se svakoj luci prijave, koje bi po njih od ikakve znamenitosti bile. Napokon pošao je g. Marié-Davy, starješina meteorologične sluzbe na c. zvjezdarni, tragom admirala Fitz-Roya, te počeo za čitav jedan, dapače i dva ciela dana unapried oglašivati vjerojatno vrieme. Učeć orkane, koji su od atlantičkoga oceana mjeseca Kolovoza, Rujna, Listopada i Studenoga (g. 1863) navaljivali, došao je Marié-Davy do symptomâ, koji su ovovrstnim vjetrovom zajednički, te je pomoćju njihovom mogao dolazak jim u buduće za 24, dapače takodjer za 48 sati unapried oglasiti.

„Bulletin meteorologique“ donosi od nekoliko mjeseci nacrt Europe, na kojem je kopno naznačeno bojom bielom, more pako bojom jasno-modrom, ujedno su na njem svaki dan naznačene isobarne crte t. j. crte jednakoga tlakomjernoga tiska. Pobliže izpitivanje ovih krivudastih sustava, što no se svaki dan medju drugom i trećom urom po podne obavlja pomoćju opažanja, nadošlih svakoga jutra u Pariz, dovelo je do znamenitih posljedaka. Gospodin Marié-Davy opazio je, da se prvi symptomi vihra, Francezkoj najopasnijega, zapazit mogu na mjestu, gdje sagiblju ove isobarne krivulje prema zapadnoj obali, osobito pako prema gaskonjskom zaljevu. Po tom se vjetar penje uz sjevero-zapadnu obalu, namjeravajući vrtjeti se oko jednoga silaznoga središta. Ovo središte mienja svoj položaj i to čas pomičuć se načinom pravilnim od zapada k istoku, i to uzdižući se izprvice proti sjeveru, silazeć zatim, čim je kroz Englezku prošao, prema jugu; čas opet teturajuć tako, da se misli, kao da namjerava natražke ići putem, kojim je došao.

Dne 17. Rujna (1863.) opazilo se bilo, da se k jugu nagnula isobarnica od 765^{mm}, koja je jutrom prediducéga dana digla se bila k sjevero-zapadu izlandskomu. U isti čas razaslana bješe na njemačka stajališta viest: „poginbio na zapadu oceana“. Ista krivulja sastavila se bješe na 18., uzmičuć prema sjevero-zapadu, a isobarica od 760^{mm} pošla istim pravcem; u gaskonjskom zaljevu voda se kao potuljila, znak od prije opaženi, da imadu sa atlantičke strane oluje navaliti. Marié-Davy mišljaše, da je tomu pojavu uzrok lagahno spuštanje gibajućih se zračnih gomila prema površju morskomu. Taj dan zrak se vrlo neznatno gibao, a to gibanje kao da je sliedilo usljed morskoga toka, proizvedena po protivnih vjetrovih, težećih smiriti se u svojih dolnjih slojevih. Marié-Davy oglasi dan zatim 19., za južne obale vjetrove od sjevero-istoka k jugo-istoku, za kraj medju Brestom i Rochefortom jugoistočne vjetrove, imajuće se vrtjeti prema zapadu ili sjevero-zapadu; za sjeverne pako krajeve oglasi on vjetrove od sjevero-zapada k jugo-zapadu. I zbilja, vjetar se na ovaj naznačeni način vrtio. Središte njegovo pomicalo se prema Englezkoj, ali budući s te strane daljni glasovi izostali bili, mogaše on za 20. samo u obće naviestiti žestoku oluju. Nevrieme biesnilo je od 20. do 25. a tečaj mu bijaše takov, da bi se bio mogao unapried naznačiti, samo da su glasovi od 19. i 20. redovito prispjeli bili.

Ovoga puta bijaše uspjeh, poradi nepovoljnih okolnosti, polovičan. Ali u novije doba bijaše više sreće. Priobćena u bnlletinu od Leverriera viest od dne 26. Studenoga glasi ovako: „Mind-Faders-Mind“ norvežka nava (veliki brod za tri jarbula) pod kapitanom Woole-om, odputovao u nedjelju dne 21. iz luke honfleurske put Sandefiorda, no se izgubi kod Bequet de la Heve napram Balaretu u 8 sati pred večer. Brod je ovaj luku ostavio u 6 sati 25 minuta pred večer uz slabahan vjetar od jugo-zapada. No istoga dana pol ure pred samo podne poslana bijaše iz zvjezdarne u Havre sliedeća opomena: „Naglo padanje barometra na naših zapadnih i sjevero-zapadnih obala, strah velike oluje.“ Da je Houfleur u savezu bio sa mrežom opreznom, to bi ova viest šest sati prije odlazka, „Mind-Faders-Minda“ prispjeta bila, te bi ju brod ovaj mogao bio koristno upotriebiti, samo ako bi ga volja bila. Opomenut pred nevremenom, grozećim Calaisu bio bi mogao izbjeći oluji, od koje je malo zatim o žal bačen bio.

Nevrieme ono, što no se noćju od 1. Prosinca (1863.) uzrujalo bilo, dalo bijaše novu zgodu meteorologom c. zvjezdarne, da signalisuju. Isto nevrieme poteklo bijaše iz bure udarivše na Europu sa sjevero-istočne izlandske obale, pomičuć se prema jugu k Rusiji. Od 27. Studenoga pokazivahu isobarice malo miran pogled, a zvjezdarna oglasi položaj kao dvojben. Dan prije podigao se vjetar u Cadixu, a tlakomjerni tisak počeo na znatno padati. Ovo padanje napredovalo je dan zatim 28. na jugoistoku španjolskom; u zaljevu je gaskonjskom barometar pao sa 767^{mm} na 764^{mm}, dočim je u Brestu i na izlandskoj obali nepromienjen ostao; toliko više ojačili se vjetrovi od juga prema jugo-zapadu put Irlanda. Pomicanje ovo dohvati u nedjelju zaljev gaskonjski, dočim je ovdje barometar pokazivao samo još 760^{mm} a u isto doba padaše barometar u Brestu znatno. U ponedjeljak 30. Stud. rasao je tisak u zaljevu gaskonjskom, dočim je u Brestu za 5^{mm} pao bio. S ovakova kolebanja držao je Marié-Davy, da su predtječe predstojeće bure, te je odmah izvestio luke od Dünnkirchena do Nantsa, da će se sutra vjetar podignuti. Nacrt onaj, što no je na dan 1. Prosinca sastavljen bio po opažanjih javljenih jutrom istoga dana po brzojavu u Pariz, pokazivao je sasvim jasno, da će se bura na Irlandsku strovaliti. U pol jedne po podne dobiše francezke luke glas, da će oluja sa jugo-zapada na Englezku i Francezku navaliti, te da će vjetar dan zatim od Dünnkirchena do Bayonna žestok — vrlo žestok

biti. I u istinu strovali se u 8. sati jutrom dne 2. Pros. vjetar na sjever i zapad Francuzke. U Parizu i Bordeauxu bješe vjetar žestok, dočim je u Lyonu, Limogesu i Bayonni još slabahan bio. Ali za kratak čas dobiše francuzke luke od sredozemnoga mora posebnu viest, da su u pogibelji. Madrid i Turin dobiju takodjer podobne viesti za luke zaljeva lyonskoga i sjeverne obale Italije. U pol jedne razaslane bjehu opomene za dojdući dan na luke francuzke, talijanske, holandezke itd. Od tog časa prekinuto bijaše posredno obćenje sa jugom jakošću oluje, a viesti iz Englezke ne dolažahu više redovito: orkan se biesan razširio svuda. Kašnje prispjevše viesti postaviše Marié-Davya u stanje, te je mogao zaključiti, da se središte vihra nalazilo dne 27. ili 28. na visini Azora, dne 29. na visini zaljeva gaskonjskoga, a dne 30. na visini ušća od Calaisa. Na 1. Pros. biesnjaše na sjevero-zapadu islandskom, dne 2. pako udari nešto k jugu od Liverpola: vihar dakle zastao bijaše na svom putu, te se trgnuo k jugu. U isto doba padašo barometar u Parizu sve do 731^{mm}; ali od 1 ure počamši stade naglo u vis ići, nedvojben dokaz, da se oluja okrenula prema sjeveru. Dne 3. Prosinca skoči središte vihru na Englezku, on sám napredovaše k istoku, dodje na 4. u Kodanj a na 5 prispje na rub baltičkoga mora. Njegova brzina iznosila je dakle 10—12 lieusâ u uri. Možebiti da je vihar ovaj bio pravi pravcati iz zaljeva meksikanskoga. Brodovi, desivši se isti onaj čas na pučini morskoj, bili bi nas mogli pobolje o postanku njegovu izviestiti.

Svatko uvidja, da je meteorologija ovoga puta učinila, što je iole bilo možno. Nije ravno ona mogla prepriečiti nepogode, kojim je kanal izvržen bio, jer je vjetar o žal lizao. Po svoj prilici skoro će prispjeti dan, gdje će preko-atlantički brzojav podvostručiti moći snagu meteorologije.“ —

Iz ovoga za praktičnu meteorogiju prevažnoga članka mogao je domorodni čitatelj uvidjeti, da je g. Marié-Davy dirnuo u žicu, odprije istina slućenu, ali po njem izvedenu i došao oštroumnim razmatranjem do posljedaka, koji su možni pobuditi u svakom osvjedočenje, da je on s jedne strane naznačio put jedini (kako mislim) mogući i po kojem nam stupati valja, da se i kod nas, bar što se jadranskoga mora tiče, jednom početak učini; s druge opet strane pokazao nepobitnu potrebu, da se meteorologična opažališta u što večem broju svuda tako podizati imadu, da budu ne samo medjusobno, nego takodjer sa važnijimi izhodištnimi opažališti spojena, želimo li u ovoj struci doći, nevelim za sada, do s t a v n i h no bar do v j e r o j a t n i h pravila. Što se nas u Austriji tiče razdielio bih ja sva meteorologična stajališta u dva glavna (medjusobno takodjer spojena) razreda i to u s t a j a l i š t a p o m o r s k a i s t a j a l i š t a k o p n a. Sva stajališta duž obale jadranskoga mora (i na jadranskih otocih) išla bi u prvi, i na stajališta u drugi razred. Stajališta prve vrsti imala bi ustanovljivati pravila (navješćivati vrieme) glede mora i morskih obala, stajališta pako druge vrsti glede kopna; jer mislim, da se navješčivanje vremena sudaralo nebi. Da su mi pri ruci sva u Austriji do sada vodjena meteorologična opažanja sistematično izdana (čega do sada i neima), mogao bih ovo moje nagadjanje možda i dokazati; ali dok ne bude ovoga ili dok bar jednogodišnje djelovanje ustrojiti imajućih se meteorologičnih stajalista u javno ne predje, ne može se za sada ništa slavna zaključiti već samo nagadjati. Što se broja stajališta kao takodjer i mjesta tiče, gdje bi se podignut imala, to se dakako za sada neda ustanoviti mislim medjutim, da bi ovaj broj svakako glede pomorskih i kupnih opažališta što veći imao biti. Što se pomorskih tiče, to svatko lasno uvidja, gdje bi se podignuti imala, sva pako morala bi svoje stjecište imati u Trstu. Glede kopnih stajališta teže bi bilo govoriti; svakako mislim, da bi se imala podignuti duž gorâ (s jedne i s druge strane), rieka, šuma, pa i u ravnici; da li bi

lazi deseti dio sekunde. Ako se dakle to tako zbiva, moramo priznati okretanje velike osi, i to da možemo tumačiti obično nepolarizirano svjetlo. Svjetlo je polarizirano onda, kadno kojimgod povodom nestane premičnoga gibanja velike elipsine osi.

3. U najobćenitijem slučaju premično gibanje nije jednolično; brzina okretanja osi jest promjenljiva, i to uzastopce promjenljiva, tako da se trajanje ukupnoga okretanja osi sastoji iz jedne ili više perioda, u vrieme kojih perioda je premično gibanje stalno i jednolično. Trajanje svake stalne periode je uviek dugo napram kretanju atoma po njegovoj stazi, i ujedno neznatno odnosno na trajanje utiska na mriežnicu. Ovo ponavljanje u trajanju premičnoga gibanja čini nam se sasvim potrebno, da se može dovoljno protumačiti sastav, razstav i razsap svjetla. Na svaku periodu spadale bi brzina razprostiranja, naznačena dužina vala i jednošarna (monokromatična) svjetla zràka. Broj sastavljenih perioda i njihove razlike, objavile bi nam one razlike, koje se obično opažaju izmedj zràkâ različitih šara (boja). Ele u ovom tumačenju svietlih pojava utisak različitih šara nebi bio jednovit već povratan (successiv). Porro drži, da u nekojih posebnih slučajih, kao na primjer u svjetlu, što nam dolazi od zviezda nepomičnica, prolazeći uzduhom, trajanje perioda premičnoga gibanja može biti iste vrsti i iste veličine, kao što je trajanje utiska na mriežnicu, pa ovim načinom tumači on povratke i promjene jezgrenosti i živahnosti svietlih zràka, s kojih dolazi obično titranje (scintillation).

4. Valja dodati sliedeće okolnosti: širina razprostranjivanja, kojom se mjeri jakost gibanja svjetla, može se promieniti dok traje okretanje smjerom velike i male elipsine osi. Ova elipsa može se razširiti i stegnuti nastavljenim i periodičnim redom. Razprostorna širina vala može doprieti do ništice ili jednim ili obadvimi smjeri na jedanput; ona može kadšto biti i niječna. Kad je razprostorna širina postala niječna samim smjerom, tada se samo promieni pravac okretanja tako, da svjetla molekula izgubi polovicu treptaja ili polovicu vala. Kad bi razprostorna širina vala postala niječna na jedanput dvimi smjeri, promjena bi se dogodila, istina, pravcem okretanja, nu polu-okretaj ili polovica vala ostala bi nepromienjena. Da je polovica razprostorne širine budi stalna budi povratna, jednim smjerom niječna, ali da su u tom povratku periode kraće nego što je utisak svjetla, atom će opisati za naš oko upravnu crtu, i svjetlo će biti polarizovano po upravnici crti jednim ili okomnim smjerom na prvi pravac. Ako su dvie razprostorne poluširine jednake stalno ili povratno sa dosta kratkimi periodi, svjetlost će biti okrugom polarizovana. Promjenam razprostorne širine odgovaraju obće promjene intensivnosti; i ako se periode promjena razprostorne širine sudaraju, i ako su u stalnom razmjeru prema periodam promjena premičnoga gibanja, proizvesti će se promjene povratne intensivnosti, a u živahnosti zrake opazit ćemo takova maxima i minima, koja će u razspu svietla biti naznačena tamnimi ili sjajnimi prugami, kao znak različita svjetla ili svjetla s različitoga izvora.

Sva ova pravila popriečnoga gibanja eternih ili Seguinovih atoma, možemo stegnuti na sliedeća pravila:

1. Gibanje se pokazuje oblikom jednostavna ili monokromatičnoga svjetla, kad u premaku neima promjene, ili kad je trajanje perioda neizmjerno, tada su nihanja sumjerna okolo naokolo zràke.

2. Gibanje se pokazuje u spodobi jednostavna, polikromatično sastavljena svjetla, kad je ukupna perioda premičnoga gibanja sastavljena iz posebnih nasljednih perioda.

3. U spodobi polarizovana svjetla, ako je gibanje premično = 0.

4. U spodobi prekinuta (discontinue) svjetla, izražena sa maximi i minimi glede živahnosti zrake, ako su periode promjena razprostorne širine u stalnom razmjeru napram periodam promjena premaka.[1]

Zengovo djelo o brzini razprostiranja svjetla odnosno na utiske molekularnih sila sudara se mnogo sa Seguinovom metodom. On veli u tom djelu, da su svi pojavi svjetla, kao što i svi drugi prirodni pojavi izvedeni dvjema silama, i to privlačnom silom i sveobćom težinom, u koliko je prilagodjena materiji i odbojnom silom proizvedenom toplinom. Ovo nije doista drugo nego zajedničko privlačivanje m- i γ-atomâ i raztezanjem, koje svaki put postaje, kad se netežki atomi križaju s netežkimi molekulami. Zenger se još više približuje Seguinovoj teoriji, tvrdeći da je svjetli eter sastavljen iz istih atomâ iz kojih i težka tvar, i da je podvržen istim zakonom sveobće teže. Dočim govori o odbijanju, izvedenom vanjskimi silami, mogu se smatrati svi svietli pojavi kao umnožak djelovanja netežkih eternih atoma na materijalne atome; intensivnosti ovoga djelovanja odgovarala bi intensivnost svjetla, pravcu ovoga djelovanja odgovarao bi smjer svjetle zràke, a odbijanje i lamanje zràkâ tumačilo bi se dvima pobočnicama one sile, koja nam naznačuje utisak od γ, izveden molekularnom zrakom, i koj stoji u posebnom odnošaju — napram posebnoj toplini svake zrake.[2]

Da uzmognemo shvatiti nutrnji ustroj tjelesa, stegnuti nam je u svakom slučaju najprije sve naše misli na onu osrednju molekulu, okolo koje se redaju sve ostale uslied sila privlačnosti i srodnosti, i to u obratnom razmjeru četvorne daljine. To nam ima kod svake vrsti pojava pred očima lebditi. Prazni prostori, ili bolje rekuć šupljotine, koje se nalaze izmedju ovih posljednih molekula, moraju biti u svakom slučaju čim god napunjene. Ako već znamo, da moraju biti napunjene eterom, da se protumače svjetli pojavi, naravno je, da će biti izpunjene istom tvarju još i za toplinske pojave. Kod svjetlih pojava stavi se ta tvar u treptanje, i to neizmjernom brzinom; kod toplinskih pojava valja da se takodjer ista tvar stavi u slično treptanje, ako je i brzina različita.

Toplina doisto nije drugo nego prvi početak svjetla; treptanje dakle kod topline imati će početak one brzine, kojom se svjetlo razprostranjuje. U jednom i u drugom slučaju razprostranit će se ovo treptanje po šupljotinah tjelesâ, obćećih svakako medju sobom, od najprije ganute do skrajnje čestice tiela, pa i izvan njega, kao što vidimo kod žarenja topline. Nu da se to nihanje produži i izvan tiela, treba da uzmemo, da tielo ima onaj isti eter, koj ga izvana okružuje.

U svakom slučaju dakle nisu netežki Seguinovi atomi ništa drugo, nego eter, koj se razprostranjuje svakamo i svuda. Težke Seguinove molekule moraju biti, kao što smo rekli, one posljednje materijalne čestice tiela, koje se promieniti nemogu, već da se promieni lik ili ustroj tiela, nu i tada ne bitno. Brzinu, kojom se treptaji etera kod svjetla razprostranjuju, mučno je dakako proračunati, kad pomislimo, da treptaj sredstva u svjetlucanju (phosphorescence) odgovara broju 1,000,000,000,000,000. Lašnje se dade izračunati brzina, kojom se eter u tjelesih toplih pojava prostranjuje, uzamši za osnovu stu-

---

[1] Moigno — Manuel de la Science.

[2] Ovdje je govor ob ovih tankih iztraživanjih, zbog kojih je prof. Zenger (sada na pražkoj tehnici) žalibože više poznat u inozemstvu nego medj svojima. Radovat se je s pražkom tehnikom, kad ga je ova izvukla iz Neusohla, gdje je do prije dvie godine bio zakopan.

s istoga gledišta, kako i krute stvari. Glavno načelo jest dakle to, da su atomi jedna te ista počela u svih tjelesih.

U najnovije doba usavršio je Seguin u Francuzkoj ovu teoriju o jednoličnih sveobćih atomih, tumačeći to po prilici na sliedeći način. On veli da se ovi posljednji prvci tjelesa diele u dvie vrsti; da su jedni u neprestanom miru uslied silâ privlačnosti i srodnosti (cohesion et de l'affinitè), a drugi naprotiv da su u neprestanom gibanju svakim smjerom, tako da ovi drugi križaju skupove prvih atoma. Prvi atomi su stalni i težki, a drugi nestalni i netežki, a upravo su zato netežki, što uslied svoje neizmjerne gibotvorne brzine izbjegnu našim i najsavršenijim mjerilom.

Ovo je doista liepa misao, jer se njom mogu tumačiti (kao što je i učinio Seguin) gibotvorni pojavi svakojake vrsti. Nu pitanje je, jeli trebalo izumiti dvie vrsti atomâ? — Bošković je sve tumačio odbijanjem i privlačivanjem jednih te istih molekulâ, al on, ako i nije uzeo dvie vrsti molekalâ, uzeo je dvie sile, što dvie vrsti Seguinovih atoma podpuno zamjenjuje. Nuder da udarimo nešto ua stran, možda doidemo prije k svrsi. Osvrnimo se na poznatu Fresnelovu teoriju o svjetlu, te iz poznatoga stupajmo uzastopce na nepoznato. Da se razumije ovom teorijom djelovanje svjetla, imademo primietiti, da su prostor i šupljinice stvari izpunjene pretankom tekućinom eter, nazvanom, koja dopire do sunčanoga svjetlokružja te je i sunčanim zrakom stavljena u gibanje istim načinom, kako je uzduh stavljen u gibanje zvučnom stvarju.

Iz ovoga sliedi, da su zvuk i vid uzrokovani gibanjem i to tako, da su zvučni pojavi izvedeni sa 30 ili 70,000 treptaja za sekundu a svjetli pojavi izvedeni su sa 400 i 900 biliuna treptaja za sekundu. Istina je, da brez etera i brez uzduha nebismo niti vidjeli niti čuli; nu ipaka vidimo iz ovoga, da toli kod pojava svjetlosti, koli kod zvuka, tjelesa ništa negube od svoje vlastite naravi, nego da sve visi o razlaganju gibanja.

Još se vidi i to, da tjelesa ništa u se neprimaju niti svjetlom niti zvukom, nego samo da su u prvom slučaju treptaji etera razredjeni drugčije u tielu i okolo njega a u drugom da s uzdušnimi valovi to isto biva. Da se ti valovi giblju po prostoru okruglim likom, te da nam predstavljaju onaj lik, što ga u geometriji zovemo objemnom plohom (superficie inoiluppante) o tom neima dvojbe. Ni o tom neima dvojbe, da središta ovih ploha toli kod prvih toli kod drugih pojava ostanu uviek izvan pokrenutoga tiela.

Ako dakle kod ovih pojava tielo ništa negubi niti nedobije, nego cio pojav visi samo o treptanju sredstva, kojim se zrake razilaze, i o gibanju, zašto nebi valjalo to isto o pojavih topline, munjine i magnetizma? — Ja mislim, da je ovo jedina sveza koja drži ove grane fizike, i kojom se one mogu podvrći pod jedan te isti zakon. Kod svjetla neima dvojbe da se to tako dogadja, pa kad li bilo dvojbe, suzbio je Enke računom poznate svoje repatice.

Prije nego uporabimo ovu teoriju i na pojave topline, valja nam stvar jošte s bliže promotriti. Već je dokazano, da je prostor svemira i šupljivost tjelesa izpunjena eterom. Ovaj eter poznavali su i Hindusi te su ga držali za svoj peti elemenat, nazivajući ga âkása; a jonička škola poznavala ga je imenom αθήρ. Eter je toliko miliuna puta redji nego li naš uzduh, te brzinu njegova razprostranjivanja nismo kadri nikakovim načinom mjeriti, jer ta brzina radi neizmjerne tanahnosti nadilazi naša najsavršenija mjerila.

Da etera zbilja ima nemože dvojbe biti, a nemožemo opet misliti, da ga umah nestane, kako svjetli pojavi tjelesa minu, ili da samo zato obstoji, da se svjetli pojavi iztumače; pače valja nam za stalno držati, da su njim prostorine svemira, našega uzduha i šupljotine stvari svedjer izpunjene pa,

kad nestane svjetlih pojava, a nastanu pojavi topline, munjine ili magnetizma, morao bi se u teoriji ili odstraniti ili smatrati za suvišan, kad bi molekularne sile stvari i bez njega djelovale i promjenam izvan njih dolazećim podvrgnute bile. Seguin razglaba u svojem djelcu „Mémoire sur l'orgine et la propagation de la force" tako gibotvorno djelovanje atomâ u nutrnjosti tjelesa i kad bi se uzelo da oni netežki atomi koje on naznačuje sa γ nisu drugo no molekule etera, koje prolaze od šupljotine do šupljotine, nutrnje ustrojstvo tjelesa — i koje se mogu jedna drugoj najviše za tri milionska diela milimetra primaknuti, onda bi se mogla raztumačiti mogućnost i biće uzajamnoga djelovanja svih netežkih počela u privodi, te bi se dokazala istina ovoga mnienja.

Ovu velevažnu ideju o uzajemnosti topline i gibanja izrazi najprije Josip Mongolfier; nu prvi pokusi, smierajući na to, da dokažu, da toplina i gibanje nisu no dva različita objava jednoga te istog uzroka, bješe učinjeni još god. 1839 od g. Seguin-a i to s takovim uspjehom, da su se mogli nazvati istovalje (aequivalenti) topline. Iste pokuse ponovio je god. 1843 Joule u Manchester-u, god. 1842 Kupfer, god. 1855 Leroux i napokon god. 1857 Favre i Quintus Icilius. Nu prvenstvo pripada svakako Joule-u.

Grove i još nekoji prirodoslovci s njim misle, da svjetlo nije drugo nego proizvod treptanja ili gibanja molekula ili atoma one tvari, iz koje su sastavljena tjelesa; Euler je opet tvrdio, da obstoji eter, koj je za svjetlo ono, što je uzduh za zvuk. On je često tražio da iznadje granice neizmjerno malene čestine (gustoće) i neizmjerno velike raztežljivosti ovoga sredstva. Tako je tvrdio, da je eter najmanje za hiljadu puta redji nego li uzduh, a da je četiri sto milijuna puta raztežljiviji od uzduha. U tom pogledu poveo se i Fresnel za Eulerovom misli. Nu što je taj eter za Seguin-a? njemu eter nije ništa drugo, nego sustav, u kojem se križaju slobodni atomi naznačeni sa γ, t. j. sredstvo, u kojem razmah izmedj dva najbliža atoma dopire po prilici do tri milionska diela milimetra. Ovom hipotezom mogu se raztumačiti pojavi, koji vise o naravi priečnoga titranja svjetla, i o neizmjernoj brzini, kojom se svjetlo kod istih pojava širi. Težki atomi, naznačeni sa m, stoje u takovu odnošaju s težkimi, naznačeni sa γ, da se može uzeti, da izmedj svjetla i tjelesa u naravi, i izmedj tjelesa i istoga svjetla obstoji čvrsta sveza. Da se bolje raztumači ovo zajedničko djelovanje, neće biti s gorega, ako se navedu bitni gibotvorni uvjeti priečnoga gibanja pojedinih eternih atoma ili svakoga pojedinoga γ, koje je naznačio gosp. Porro. *) Ti gibotvorni uvjeti glase:

1. Brzina, kojom se eter razprostranjuje po svojoj stazi ili po elipsi, koju on opisuje, bit će svakako veća od brzine, kojom se svjetlo prostorinom širi; ona će opisati po prilici šest sto puta svoju stazu u jedan milionski dio milionskoga diela jedne sekunde.

2. Velika os svake male elipse mora biti u takovu neprestanu okretanju, ili u takovu gibanju, koje bi se moglo nazvati premično gibanje (mouvement de précession) po tangencijalnoj plohi na svaki pojedini val, ili drugčije da reknemo: svaka velika os mienja uzastopce svoj smjer; i trajanje periode te promjene, to jest upotrebljeno vrieme, u koje ta os dovrši cielo jedno okretanje, obziruć se sliedom po obzorju, jest veoma veliko prema trajanju okretanja molekule po svojoj stazi, i isti čas sasvim neznatno naprama trajanju utiska na mriežnicu, a ovo trajanje, može se uzeti, da nepre-

*) Glasoviti strojoslovac Porro u Parizu izumio je posebni dosta jadnostavan stroj, kojim se mogu dokazati i zornim načinom predočiti glavni uvjeti o gibanju svjetla.

pako imala jedno ili više glavnih stjecališta, to ostavljam neodlučeno, akoprem mislim, da će tude imati odlučiti jedino topographični. položaj. Što se iztaknuća bučnih znakova na kopnu tiče, imalo bi se svuda jednako (da kako odnosno) postupati, središtna pako stajališta imala bi jih naznačivati.

Da se na svih stajalištih do valjanih rezultata dodje, imalo bi se postupanje g. Marié-Davya točno proučiti i sve, što je do sada u tom poslu tiskom izašlo, nabaviti si; što pako sve i truda i troška iziskuje.

Ovim člankom želio sam pozornost čitatelja naših u obće, na pose pako naših visokih i gradjanskih i vojnih oblasti obratiti, pozivajući jih smierno, da ne štede ondje, gdje se o unapredjenju materialnoga stanja ljudi tiče, da bi se naime na važnijih točkah podigla čim prije meteorološka stajališta, nebi li se i kod nas istim tragom poći moglo, kako no to g. Marié-Davy naznači. Bez sjedinjenih sila ni u tom poslu uspjeha nije.

O gibanju u tjelesih.

... une hypothèse ne peut finir par passer a l'état de vérité certaine qu'autant que les conséquences auxquelles elle coudnit se vérifient toutes et qu'on démontre ensuite que, réciproquement, l'exactitude des deduction entraîne celle dux principe.

Dupré. Sur le travail mécanique et ses tranformations. „Annales de Chimie et de Physique — Février 1864."

Kud se god u prirodi obazremo, svuda najdemo divno jedinstvo, pa ako ovo jedinstvo dielimo u odsjeke, poglavja, razrede i t. d., činimo to jedino s toga, što omedjašenost naša nije kadra ovo jedinstvo u svojoj cielosti shvatiti, mi to činimo, da se sam sobom tiešimo.

Ima već tomu zemana, što smo iz znanstvenih iztraživanja razabrali, da je izmedj svjetlosti, topline, magnetizma i munjine takovo jedinstvo, da se jedan pojav bez drugoga protumačiti nedade. — Nu sa svim tim nisu prirodoslovci otresli staroga čovjeka, to jest tumačeć ove pojave nisu udarili pravcem, koj bi ovomu jedinstvu u tri različita pojava odgovarao; nisu sklopili sve žice, da jim skladno zazuje. Nauk u tekućinah (fluidum) ostaje još uviek u starih učionah osnovni kamen, na kojem se snuje ciela znanstvena sgrada o tako zvanih netežinah, premda se ovim naukom nemože protumačiti ona tajna sveza izmedj tih pojava neustrojne materije. Istina je, da se znanstvena sgrada nesruši ako sviet i ovako pokroči dalje, kao što se nisu svietovi srušili, dok je vladao Ptolomeov sustav o kretanju nebesnih tjelesâ. Ali u ovo naše doba, u koje prirodoslovci posluživ se najnovijimi optičkimi izumi, broje tako rekuć komarčeva rebarca, bilo bi dobro, da se naravski pojavi uče u najtjesnijem medjusobnom savezu, te da se filosofičkim okom motri priroda u cielom svom obsegu.

U razvitku čovječanstva minu viekovi, dok se koja nova tajna u prirodi odgoneta, pa tek onda počmu se na ovom temelju razvijati nove teorije, a o uporabljanju ovih teorija nicati novi i za boljak čovječanstva uspješni plodovi. Za čudo, kako se ovakova tajna nekom obćenitom sviesti nekim načinom predvidja mnogo vremena prije, nego je odkrivena. Tako bijaše i XVII. vieka, kada su u obće mudroznanci naslućivali sveobću težu i zakone njezina uzajamnoga djelovanja. U to pojavi se veleum Newton i obistini ovaj predum na mjesecu, i dokaže ga svojim poznatim računom o ugibu (deflexion) ovoga pratioca na njegovu putištu. Koliko je dobra znanosti doprinielo ovo načelo sveobće teže, poznato je učenomu svietu; nu ono nije posvema zavladalo, dok se nije počelo s bližega učiti nutrnje ustrojstvo tjelesa.

U novije doba Dalton, Dulong i Petit, Regnault, Faraday, Mitscherlich, Tindall, Kirn, Duprè William Thomson i. d., ustanoviše, može se reći, zakone o nutrnjem ustrojstvu tjelesa, te se je teorija atomâ počela smatrati s mehaničkoga gledišta.

Ovu mehaničku teoriju ob uzporedjivanju atomâ u tjelesih objavi najprije kao takovu (s ponosom velim) moj neumrli zemljak otac Bošković *), Ono što je Bošković izrekao i prema tadašnjoj znanosti dokazao, usavršio je i razširio matematičnom točnosti Poisson. Bošković bio bi svoju hipotezu savršeno dokazao bio; kad bi bio na obzir uzeo promjene u poredjivanju molekulâ, što ih munjina i toplina, djelujući neprestano na nutrnji ustroj, u tjelesih izvadja.

Velika šteta, što neimamo takovih sitnozora, kojimi bismo mogli u tielu motriti molekule onako bistro, kako vidimo razasute zviezde u nebesnih maglovinah, jer bismo doisto vidjeli, da su u istom razmjerju molekule složene u tielu.

Mi si nismo kadri protumučiti nijednoga mehaničkoga učina ma kakove sile na tielo, ako si nismo predstavili, kako su atomi u tielu poredani. Nu ista mehanika, razmatrajući nutrnjost tjelesa, izgubila je jasnost i znanstvenu jezgrenost ako se i za pedalj ove teorije odalji. — Sve što do sad navedoh, poznato je svakomu tko se iole bavi znanjem prirode; nu od onoga o čem ću sada govoriti, uklanja se još mnogi učenjak, nehoteći žrtvovati svojih starih načela, ili zazirući od uzporedjivanja novih teorija.

Rekoh da se atomistička teorija razgranila dovoljno u svakoj grani fizike, a najslabije kod topline, munjine i magnetizma. Ova tri odsjeka ujedno sa svjetlom stoje poput osamljene siročadi maćuhe, te su izmišljene neke tekućine, kojimi se tumače njihovi pojavi. A što je ta tekućina. Mučno ju je označiti, jer je čedo puke mačte. To bi moralo biti štogod izvan tiela, ili barem štogod takova, što svojim ulazkom poremeti obično nutrnje stanje molekulâ u tielu, te djeluje prama ovim molekulam, kao nekakva sila, i kao takova može se izraziti matematičkim oblikom.

Nu u ovom slučaju moraju se tumačiti pojavi izlazeći od vanjske naravi prama nutrnjoj tiela, a nipošto od nutrnje prama vanjskoj, te se mora poprimiti jedan elemenat više i to takav, koj nije pošao s poremećenja molekulâ u tielu, već on sám izvadja takov poremet. — Ja mislim, da bi se to dalo na bržu ruku iztumačiti, kad bi se sve počelo i dočelo samo u tielu, i to kad bi se usavršila Newtonova teorija o sveobćoj teži, te bi se dosljedno protegnula atomistička teorija i na ovaj kup naravoslovnih pojavâ, t. j. na toplinu, munjinu i magnetizam. Samo ovim načinom moglo bi se dokazati, da svjetlo, toplina, munjina i magnetizam, nisu ništa drugo, već jedno te isto razgranjeno počelo, o čem u naše doba jošte mnogo učenjaka dvoji.

Tjelesa su sastavljena iz molekulâ i atomâ. Molekule su najmanje česti tiela, koje se više nemogu dieliti, ako nećeš da stvar prestane stvarju biti. Atomi su posljednja počela stvari, sitnija od molekalâ, to su samo prvci iliti počela u strogom smislu, koja si nemožeš u prostoru niti pomisliti, ovi prvci su jedni te isti u svih tjelesih, te se imadu smatrati kao središte onih sila, s kojih su sastavljene stvari, ili s kojih je sastavljen lik stvari.

Ova središta silâ, iliti ovi gibotvorni (dynamiques) atomi to su sveobća Newtonova teža, koja djeluje u obratnom omjeru četvornih daljina. Ova gibotvorna sila obstoji kod svih lučbenih slučenina, kod svjetla, topline, munjine i magnetizma, tako da prema tomu možemo smatrati ove grane naravoslavja

*) Bošković rodjen je u Dubrovniku 18. svib. 1711.

panj toplomjera, i to uzdušnoga toplomjera, kad pomislimo da **začetak nežarene** topline odgovara 65,000,000,000 eternih treptanja.

Kad već znamo kako su sastavljena tjelesa u svojoj nutrnjosti, podjimo dalje, te najprije da kušamo stvar jednim primjerom razjasniti. Da stanemo trti dvie stvari jednu o drugu, što ćemo tim izvesti? Tri vrsti pojava, ili bolje rekuć, jedan pojav objavljen na tri različna načina. Najprije proizvedemo munjinu, malo poslje toplinu, a napokon svjetlo — i to sve jednim te istim djelovanjem. Ovdje je očevidno, da su treptaji molekulâ za munjinu, dakle treptaji etera morali biti manji od treptaja za toplinu, a za toplinu manji nego za svjetlo. Uzmimo još jedan pojav poviše vrsti. Kad se meteori spuste po svemirnom prostoru i kolebaju brez ustanovljenoga pravca amo tamo, dok se otisnu ipak jednim smjerom, ustanovljenim privlačivošću kojega svemirnoga tiela, biva trvenje meteorâ s početka u istom sredstvu, te se mirno giblju napried, te u ovaj par mogu poremetiti samo svoje munjinsko stanje; nu kako trvenje postane jače, kad stupiv u našu ili u koju drugu atmosferu, pojavi se toplina, a kad napokon prolietaju svojom neizmjernom brzinom kroz još gušće vrste uzduha, naraste trvenje na toliko, da se užgu i postanu svjetlo. I ovdje vidimo tri različita objava istoga pojava, troje različito treptanje iste sile, i to sveobće teže izražene molekularnim ustrojem tjelesa. Na isti način mogli bismo uzeti koju god vrst pojava, te bismo vidjeli, da bi se promjene zbile istim načinom, to jest pospješenim ili zakašnjenim djelovanjem ove iste obćenite sile.

U lučbenih slučeninah očituju se pojavi istim načinom. Kako se dva ili više počela sjedini, da sačine novo sastavljeno tielo, nemože se ovim sukobom ovih počela nikakva sila gubiti, nego se pojavi ili toplinom ili munjinom ili kojim drugim objavom gibanje. A da je tomu zbilja tako, svjedoči nam izkustvo, dočim kod svakoga takova pokusa opažamo tri vrsti pojava, i to najprije kao munjina, zatim toplina, a onda svjetlo i to stanu nam se ovi pojavi tek onda očitovati, pošto su se uzroci privlačivanja težkih i netežkih atoma stavili u stanovito razmjerje napram masi tiela, i to u obratno razmjerje četvornih daljina: tad su molekule postigle svoje ravnotežje. A kolika je munjina i toplina, što je izvedena lučbenim djelovanjem novo sastavljena tiela? Munjina i toplina, proizvedene tim lučbenim djelovanjem, nalaze se u tiesnom odnošaju napram živim silam združenih prvaka, tako da se može reći, da je na primjer količina pzoizvedene topline razmjerna proizvodu iz mase i četvorne brzine tiela (mv^2), samo da ovdje valja uzeti u obzir razprostornu brzinu etera ili težkih prvaka.

Kad dakle postane u tielu toplina ili munjina, ili koj drugi objav gibanja, nemože se nikako reći, da je prešla kakva takućina u tielo, nego samo da se preinačila u nutrnjosti tiela porednja molekularnih sila novim objavljenjem gibanja. Sve sile, koje nam se pojavljuju budi kako u prirodi, imaju dakle jedan te isti zajednički izvor, i kao takove moraju biti u tiesnom odnošaju medju sobom kao ogranci jednoga stabla, moraju proizvesti jedna drugu, i često pokazati nam se i kao prve i kao zadnje sile. Svi prirodni pojavi, što jih motrimo u znanosti, izvedeni su samo zajedničkim privlačivanjem težkih i netežkih atoma; gibanjem popriečnim ili okretanjem t. j. treptanjem ovih istih dviju vrsti atoma. Ove sile, koje u zajedničkom djelovanju proizvedu jedna drugu, stoje uviek u stanovitu razmjerju kano da bismo rekli: svaka sila ili jedan dio sile, kadno djeluje, proizvede neku količinu druge sile. Kad toplina proizvede glibotvornu silu, ta proizvedena sila stoji u stanovitu razmjeru napram upotrebljenoj toplini. Toplina, koja je potrebita, da litru vode za jedan stupanj ugrije, izvede silu jednaku sa 420 kilogramâ, t. j. sila, kojom bi se dao dignuti teret od 420 kilograma, proiz-

vede jednu toplotinu (calorie) i to trvenjem (ribanjem) atoma. Brojevi, kojimi bi se mogle izraziti trošene sile i proizvedena dinamička radja, daju nam gibotvorne istovalje tih različitih sila. Tim načinom nemogu toplotvorni pojavi biti izvedeni nego treptanjem molekulâ i atomâ u ustrojstvu tjelesa, i ti treptaji moraju biti sve to jači, koliko je veća toplina u tielu. Ovi zakoni mogli bi se dokazati kao što za najzadnje stupnje topline u tjelesih, tako isto i za one svemirne pojave, koji se opažaju u našoj planetarskoj sistemi, i koji se još i dandanas opažaju u novih svemirnih tjelesa.

Uslied ovoga iznašastoga i već poprimljenoga zakona, nebi li se možda moglo uzporediti, da sile, koje se u našem tielu razvijaju i objavljuju, stoje u upravnom razmjeru napram toplini, koja se neprestano razvija u želudac, te se razlije krvlju po žilah? . . Na ovu tvrdnju potakla bi nas misao, što netom prestane u tielu budi kojim uzrokom ova osrednja radnja, ili ovo razvijanje topline, nestane ravnotežje izmedj dobitka i troška, pa prestane život čovjeku. Prema tomu nebi bila niti životna sila drugo, nego neki način očitovanja one obćenite sile, koja vlada cielom neustrojnom tvari i koja dosiže od najodaljenijih zviezda nepomičnica do najsitnijega nevida, koj se preradja i troši u tmini znanstvenih iztraživanja.

Živa sila (force vive) stavljena jedan put u djelovanje nemože biti utamanjena, nego ako se sukobi protivnim pravcem s novom silom, koja nije drugo no protivni uzrok onoga, što je prouzrokovalo prvu silu. Ako je proizvedeno djelovanje privlačnošću (što mora i biti), nijedna sila nemože biti utamanjena nego onda, ako je ona ista proizvela koje drugo privlačenje; to se mora opaziti svuda u naravi, da ako se kakva sila iztroši ili je nestane, mora se izjaviti nova sila, koje jakost mora biti razmjerna iztrošenoj sili. Isto tako svako proizvedeno gibanje sliedi uslied uzrokâ, koji su ga proizveli, neprestano svoje djelovanje, dakle oni isti uzroci nemogu djelovati protivnim smjerom, da se gibanje stavi u ono isto stanje, gdje je bilo prije nego je sila djelovati počela. Što se izgubi dakle u sukobu tjelesa kod kojega gibanja, mora se izjaviti u spodobi molekularnoga gibanja, lučbene srodnosti, topline; munjine itd.

Mekanički kao što i fiziologički život moraju imati dovoljne hrane, ako želimo da nam povrate one sile, koje troše u svom djelovanju. Uslied toga nije moguće da se izvede slučaj viečnoga gibala na zemlji, jer bi to bilo ono isto kao da bi htio umnožiti silu vječnim djelovanjem, a nebi joj dao dovoljne hrane.

Kako su se iznašle gibotvorne istovalje topline? Najprije se je uzela u obzir posebna toplina *c* uzduha i vriednost za *c* s nepromjenljivim objemom ili bolje brez nutrnje radnje pronašasta je ova vriednost iz onoga Laplace-va oblika, koj je bio ustanovljen, da se izpravi brzina zvuka. Uzduh razteži i neproizvadja izvanjske radnje, i netom se je raširio, zauzme u tinji čas svoju prvašnju toplotu, i premda se je raztegnuo, neprihvati ni više ni manje topline nego što je u prvašnjem stanju imao. Ovo načelo, upotrebljeno Joulom u Englezkoj ali ne dovoljno dokazano, ustanovljeno je sada mnogobrojnimi pokusi Regnaulta a još više analitičkimi dokazi Dupré-a.

Kad je jedanput ovo načelo utvrdjeno, ustanove se gibotvorni izmjenici topline sliedećim razmatranjem. Uzme se u obzir jedan kub. metar uzduha topline 0^0, i s normalnim tlakom, izraženim sa H kilogramâ za svaki kub. metar, ujedno naznači se sa p njegova težina, sa c odnosna toplina s nepromjenljivim objamom (à volume constant). Ako dignemo uzduh do topline izrazene sa pc, a nemože se raztegnuti, toplota će stupiti za jedan stupanj, a a tlak će doprieti do $(1+\alpha)$ H, gdjeno α izrazuje sbrojnik 0,00367. Kad je to postignuto, te onaj uzduh zauzme kakav prazan prostor, to se toplina uz-

ćila, koliko bi želio svaki prijatelj hrv. znanstvenoga nepredka. Barem dvie trećine naših dosadanjih programa nose na sebi biljeg nekakova oficijalnoga ponukanja, te su im razprave pisane više na silu nego dobrom voljom i ljubavi, što bi potekla iz uzvišenijih razloga; i zato su u nas pogrami još uviek nekakva mrtva glavnica od vrlo neizvjestne vriednosti.

Mi želimo, da budu razprave hrvatskih programa ili samostalna iztraživanja u pojedinih znanstvenih strukah, i tada puštamo spisatelju na volju sasvim po njegovoj osobnoj naklonosti, neka radi i napreduje makar u najtanjih pitanjih pojedinih struka, ako misli da je tim svojim umom i trudom znanost bud usavršio bud razširio; jer će tada ono jedno zrno kao plod njegova izpitivanja i iztraživanja, rado sijati i presijavati svi marljivi sijači; — ili, gdje se to nemože, neka budu razprave naših programa pomno i marljivo izradjeni sastavci po najsavršenijih uzorih iz tudjih književnosti, ali s obzirom na potrebe naše i u nekom sustavnom redu, da si onaj, koji je voljan takovu nesamostalnu razpravu pisati, uviek prvo pitanje stavi, jeda li je to, što je naumio hrvatskomu narodu ili hrvatskoj mladeži pokloniti kao na dar, upravo najkoristnije i najpreče iza svoga njegova znanja, kojim bi svojoj domovini mogao poslužiti. Nam se pak sve čini, kao da bi mnogi spisatelj dojakošnjih naših programa uz nekoliko razmišljanje o naših književnih okolnostih s istim dà možebiti i manjim trudom iz one iste svoje glave i pameti izveo bio mnogo koristniju radnju, nego li kako je sada! Koliki smo maleni smo, i zato treba da budemo obzirni, da pronadjemo puteve naprečac do onoga cilja, koji su drugi narodi možebiti i stranputicami tražili, ali su ipak sada već na mjestu, a mi istom za njimi potrkujemo. — Da su ove naše rieči istinite, dokazati će sliedeća kritika o razpravah u ljetošnjih školskih programih trojedne kraljevine, na koliko smo jih uzmogli do ovoga časa posakupiti i na presudu porazdieliti. V. J.

O glavnoj ideji gèrčke tragedije i o ćudorednoj znatnosti Sofokla. Spisao Davorin Senecković u programu kralj. varazdinske gimnazije 1864 str. 16.

G. je spisatelj razdielio svoj sastavak na dvoje: u prvom dielu namjerava predočiti čitateljem glavnu ideju u grčkoj tragediji, a u drugom koju progovoriti o ćudorednoj znanosti Sofokla. Način, kojim g. sp. misli to dvoje čitateljem razjasniti, jest sasvim nov i neobičan. U prvom dielu naći ćeš pojedine misli Sofokla iz njegovih drama, koje bi imale predočiti glavnu ideju u grčkoj tragediji. Čudno nam se vidi, da g. sp. nastoji to predočiti samo iz tragedija Sofoklovih kano da nisu Aeschyl i Euripid bili od velike znatnosti pa da su se držali istoga pravca kano i Sofokle; a jošt nam je čudnovatije da nabranjanjem pojedinih misli iz Sofoklovih tragedija ipak neuvidjamo, koja je glavna ideja u grčkoj tragediji, dok nam g. sp. kao „deus ex machina“ nekaže na svršetku prvogo diela „Ova mučna i neugodna čuvstva zavisnosti, čuvstva nebitka i nemoći čovečanske prama svemogućemu veličanstvu bogovah u obće su glavna ideja starinske tragedije (?)“; ta baš tvrdnja nekako nije napram tvrdnji str. 4. „Ova moć, kojoj se isti bogovi po svojoj osobnoj volji pokorovati moraju . . .“ i napram pojedinim mislim, povadjenim iz Sofokla, o čovječoj nestalnosti, slabosti nemoći, ništetnosti itd. Iskreno moramo izjaviti, da nam g. sp. nije timi raztrganimi misli iz Sofoklovih tragedija podao jasna pojma ni ob onoj „strašnoj i okrutnoj moći udesa“ a kamo li o glavnoj ideji u grčkoj tragediji. Te je misli

htjeo g sp. valjda kao materijal za koju poveću radnju posakupiti pa da mu nepropadnu, dao jih je tiskati u programu gimnazijalnom. U drugom dielu toga sastavka namjerava g. sp. dokazati, da je u Sofokla velika pobožnost bila, koja je često upravo dreselju (melankoliji) naličila (?!), te je isto tako kao u prvom dielu iz drama Sofoklovih povadio pojedina mjesta pa jih bez ikoga reda i saveza amo tamo pometao misleći, ako je komu stalo do ljepših fraza i misli, da jih potraži u Sofokla. Tu nije ništa drugo dokazano već da ima u Sofoklovih dramah dosta liepa nauka za život da li bi pako imao taj moral uprav posvud valjanosti za danas, usudili bismo se jako dvojiti. I zato da bude razgovietnije, nije imao pisac svagdje govoriti sadanjem vremenom kano ti: „Podanost u volju božju nam je neobhodno potrebita“ — da nam pako bogovi nevoljah nepošalju — ako su pako bozi na nas već se razserdili — mi moramo dakle bogove štovati — naša je dakle sveta dužnost mertve sahranjivati — itd.

Upitali bismo g. sp. da li iz toga sliedi, da je koji spisatelj kriepostan i pobožan čovjek ili da je takov zbilja bio, ako mu je spis pun ćudnorednoga nauka? Nebi li i protivno bilo, da spisatelj pun oštromulja i znanosti ali izopačena života gdjekad zna nuz sve svoje griehe i svoj nećuredni život tako napuniti moralom svoj spis, da će ga sviet kao kakva svetca smatrati? Valjalo se je osvitati i na druge spisatelje grčke, (osobito na spisatelje o životu Sofoklovu), da se dokaže, da je Sofokle kriepostan i pobožan čovjek bio ili je trebalo drugomu dielu koji drugi naslov napisati. U pojedinom nećemo razglabati, kako je g. sp. svojevoljnim nabrajanjem pojedinih misli shvatio duh Sofoklovih drama i kako bez ikoga saveza skače od jedne misli Sofoklove na drugu, bojimo se, dosadili bismo oprovrgavanjem i prigovaranjem. Za svekokoliko navesti ćemo samo nešto toga; na str. 17 veli g. sp.: „Zato voli u Oedipu kralju Kreonat umrěti, nego li podnositi, da sugradjani i prijatelji o njem sramotne stvari govore: plemenitu čověku dolikuje se samo ili častno živěti ili pako častno umrěti.“ U prvoj polovini nije g. sp. shvatio smisla u riečih Krenta. To se ima ovako: Oedip razjaren, što se starac prorok Teiresija ustručava, istinu o ubijstvu odkriti, baca sumnju na proroka, da je s njegovim sporazumljenjem kralj Lajo ubijen (Sof. Oid. t. 345 itd.) pa udara i na Kreonta kojega sumnjiči, da namjerava pomoćju proroka krivom potvorom dokopati se priestola (ib. 385 itd.) Kreon saznavši o toj potvori tuži se gradjanom pak kaže doduše, da mu se neće ni življeti, kad se takov glas o njem širi (ib. 513 itd.), no kašnje se boljemu dosjeti pa traži svoje pravo (ib. 630) i nemisli više, da se pokori svojemu vladaru već odbija od sebe svaku potvoru odnješito.“ Tu dakle nije pokazao Kreon istinitost svoje izjave i nije mu bilo do zlooglašenja mnogo stalo a i gradjanstvu nije ni na um palo, da bi posumnjalo na Kreonta (ib. 523 itd.); s toga nije trebalo trgati iz označenja jedne osobe nekoliko izličnih rieči pa jih kao neki moral uvršćivati. Druga pako polovina „plemenitu čověku itd.“ neide na Kreonta već je mnienje Ajanta iz istoimene tragedije, kao načelo uvodne misli:

„αἰσχρὸν γὰρ ἄνδρα τοῦ μακροῦ χρῄζειν βίου,
κακοῖσιν ὅστις μηδὲν ἐξαλλάσσεται. (Aj. 473 itd.)“

a načelo isto valjalo je potražiti gdje drugdje: n. pr. u drami Antigona 463 i u drugih dramah. Tako bismo mogli prigovoriti i drugomu mnogomu, što se u tom spisu nalazi. G. spisatelju preporučujemo da prouči boljma slovnicu i skladnju hrvatsku, da nepokaže svoju golotinju takvimi pogreškami kakvih ima zadosta u tom spisu, pa mu velimo da ni onda, kad bi mu svako slovničko pravilo u glavi bilo, neće znati hrvatski pisati, dok marljivin čitanjem neprouči duh hrvatskoga jezika. Svako književno djelo, ma koje vrsti bilo,

Monogolfier, a još bolje ju označi i razjasni pokusom Seguin, a Siemens u Englezkoj udielotvorio je to praktički, sastaviv parostroj po ovom načelu, te je tako dokazao, ako još i ne sasvim savršeno, način, kojim bi se mogle prištediti dvie trećine troška u radnji. Teorije i pokusi, što jih je razvio i uživotvorio Seguin, izvesti će jamačno veliki dobitak, pošto se jošte većma prihvate i uohćene.

Svaki viek ima svoj poseban pravac, kojim koraca k savršenosti, ima svoju vlastitu zadaću riešiti. Sloga i zajednica u znanostih, doprinašaju mnogo k obćemu napredku. Znanstveni prirodoslovci našega vieka prihvatiše ideju o jedinstvu tako zvanth netežkih tekućina (imponderabilija: munjine, magnetizma, svjetla i topline), i uvjerenje, da su se u toj stvari složili najizvrstniji muževi, jamči nam za dobar uspieh. — U ovo posljednjih trideset godina umnožila su se svakovrstna iztraživanja o gibanju u tjelesih, da se može za stalno reći, da ćemo do skora vidjeti sasvim točno utemeljenu i razširenu ovu nutrnju dinamiku tjelesa, koja nije nego posljedica one iste kod krutih i kapljevnih tjelesa djelujuće dinamike. Sitnozor nam objavljuje dosta čudesa, dosta novih nebrojenih bića, nu sile njihova obstojanja imademo svakako tražiti u istih tjelesih, t. j. u istom njihovom ustrojstvu, i to uslied onih zakona, koji vladahu za vrieme prvoga uredjivanja neustrojne materije, kad su se iz titrajućih po prostoru počela sastavila prva pravilna tjelesa naprain onom obliku pravilnosti, što si ga mi dandanas predstavljamo. To velim, što sam uvjeren, da je u znanstvenom smislu chaos bio pravilan.

Nu kako bi se zbilja mogla riešiti ova zadaća o istovetnosti tako zvanih težkih tekućina ili o različitom objavu gibanja u tjelesih, kad se nebi uzeo u obzir jedan te isti zakon gibotvornoga nutrnjega djelovanja, i kad se nebi ovaj podvrgao većemu ili manjemu popriečnomu titranju onoga sredstva, što je eterom nazvano, samo da mu ime bude. Iznašaste istovalje topline podkriepljuju ovu teoriju, a ovaj prvi sretni korak nam jamči, da će se do skora ciela staza premaknuti, i ovaj nauk sasvim znanstveno usavršiti.

Mi imamo još jedan dokaz, kojim možemo učvrstiti ovo zajednićtvo djelovanja gibanja u tjelesih, i to pojav križanja (interferencije). Ovo je brez sumnje onaj pojav, uslied kojega je obdržala pobjedu Fresnelova teorija svjetla, jer se pojav križanja može samo ovom teorijom dovoljno protumačiti. Pa jeda li nam se neprikazuje možda ovaj isti pojav kod topline? Neimamo li možda i u ovoj struci prirodoslovnih znanosti slučaja, gdje se mjesto veće toplote izvede led, ako se u nekojih okolnostih doda toplina toplini, isto onako kao što se je dobila tmina, kad se je dodala svjetlu svjetla, ili gdje zvuka posve nestane, ako se dva zvučna vala sudare. Ovaj pojav doduše nije moguće tumačiti običnim pojmom tekućine, jer dodavši tekućini iste tekućine, imade se dobiti na koncu sbroj pojedinih dodataka. Ali u ovakovih pojavih ništa se nedodaje, ništa se nelije: dva protivna vala sukobe se jednakom silom, i u sukobištu opaža se obustava daljega prostiranja, obustava gibanja za onaj neizmjerno maleni hip, dok se izjednači poremećeno ravnotežje. To je sve. Rekoh za onaj neizmjerno maleni trenutak, jer nevalja s oka pustiti, da je kod svjetla za crvene zrake, koje ipak imaju najveću razliku u razprostranjivanju, hod poremećen, kad ta razlika dopire do 32 stomilionska diela jednoga milimetra, a za ljubičaste zrake dostatna je razlika od $20\frac{1}{2}$ stomilionska diela milimetra, — razumije se samo po sebi, da i kod topline ta razlika mora biti neizmjerno malahna. Fizeau i Foucault dokazali su ovo materijalno križanje topline, oni su dovoljno zasvjedočili, da se i toplinom može proizvesti led, samo ako hod odgovara lihomu broju treptaja poprimljenoga sredstva u tielu.

Iza ovih pokusa nemože se dakle tvrditi više, da u tielo unidje kakova tekućina, ako ono ugrije, te da bi mu ova tekućina izpunila prirodne njegove šupljotine; nego valja prihvatiti različite objave popriećnoga gibanja u svakom pojavu ove vrsti. Pa nebismo li mogli reći to isto i o munjini? Nebi li se dalo obistiniti križanje u razprostiranju munjine u pojavu navoda, i to navlastito kod Rumkorffova valjka? . . . Nadam se, da će mi se zgoda pridesiti, te ću svoje mnienje ob ovom pojavu u posebnom članku nacrtati.

Ako se osvrnemo na neizvjestnosti, prisiljene račune dokazivanja nekih naših sistematičkih knjiga, kojimi smo obdareni, i kojih se na uštrb vlastitoga osvjedočenja držati moramo, valja nam se sjetiti Groveovih rieči, gdje veli, da prirodoslovno znanje nije još zrelo, jer u njem nenalazimo jošte onoga sintetičkoga jedinstva, koje ima tražiti svuda svaki zdrav razum.*)

Iztraživajući ovo jedinstvo valja nam često i nehotice pomisliti na posljedice pojava i pravila. Iz neizmjerno malenih diela sastavljena je neizmjernost; posljednji iznosak pokusa pripada čistoj filosofiji; priroda, što se većma približuje k savršenosti, tim većma uzimlje spodobu ideje; u početku vremena bijaše ova ideja prvotnom idejom: koncem vremena biti će ova ideja opet prvotna ideja: Nu početak! . . Konac! . . Jesu li ovo dva čina ili dvie rieči? . .

Na Rieci mjeseca Kolovoza 1864.

C. A. Bakotić.

Kritika.

Pregled hrvatskih školskih programa za godinu 1863-4.

Poznato je, da po današnjem školskom sustavu vlada običaj, te se u programu, koji ravnateljstvo štampa koncem svake školske godine, onako kako smo nekoč imali „klasifikacije“ — nalazi malo ne uviek po koja uvodna razprava od nekojega učitelja istoga zavoda. Ovaj običaj raztegao se u Austriji daleko u niže krugove, ali u više neće nikako da poleti: neima skoro ni sukromna zavoda ni gradske škole, koja nebi imala svojega programa, svoje — „učene razprave“; samo sveučilišta i akademije u Austriji nisu jošter toga običaja poprimile. Nezna se doduše, jeda li bi bio veći znanstveni dobitak, da se još i to zbude, ili pače da se i broj onih programa, što već izilaze, umanji ter ograniči: to pitanje niti spada ovamo niti smo mi voljni prigovarati bilo programom u obće, bilo našim napose; već je naša želja, da jih i u nas bude što više i što boljih, nebi li u hrvatskoj književnosti koja je u znanosti jošter nejaka, mogli predstavljati zelenu cvatuću granu, koja će se razgraniti i obila ploda donieti.

Reći će nam tkogod, da smo se prilično kasno toj želji domislili, budući već preko 12 godina, što i hrvatske gimnazije imaju svoje programe. Ali se čini, da tomu nije tako: koristna pomisao, da se preko školskih programa i našoj književnosti koristi, nije se je u nas jošter onoliko udoma-

---

*) Correlation des Forces Physiques par W. R. Grove.

duha, premda se ovaj raztegne upravnim omjerom zauzetoga prostora, ipak neće promieniti; ako je zauzeti prazni prostor neki dio kub. metra izražen sa α, povrati se tlak na H.

Uzmimo jedan kub. metar uzduha 0° topline, a tlaka izražena sa H; sa C izrazimo posebnu toplinu promjenljiva tlaka; pustimo doprieti ovaj zrak do topline pC, dopuštajući mu ovaj put da se raztegne pod tlakom, kojemu je podvržen, dobit ćemo objam $(1+\alpha)$ jednoga stepena topl. pod tlakom H, upravo kao što i u prijašnjem slučaju, gdje smo uzeli samo višak pc. Nu u prijašnjem slučaju nije izvedeno nikakvo nutrnje djelovanje, t. j. nikakova nutrnja radnja, a u ovom drugom slučaju raztrgnuće uzduha α pod tlakom H, proizvelo je neku radnju, izreženu proizvodom αH. Pa budući da su ove dvie količine uzduha istovjetne kao što u početku pokusa, tako i na svršetku neima u njih nikakove razlike u toplini: s toga valja zaključiti, da je samo toplina p (C—c) i to sva bila upotrebljena, da prozvede radnju, izraženu proizvodom αH. S toga će dakle radnja razmjerna jedinici topline biti izmjerena sa

$$\frac{\alpha H}{p(C-c)}.$$

Nu da sada zamienimo olinu α, H, p, C, posebnimi već iznašistimi vriednostmi, to jest da stavimo

$$\alpha=0{,}000367;\ H=10{,}334^{k};\ p=1293^{k};\ C=(^{279}/_{333})^{2}=0{,}1686;$$

uzamši u obzir vriednost od C=0,2377, koju je izrazio Regnault, iznadje se za gibotvornu istovalju topline 424 kologrametra.

Izraz p(C—c) jest razlika dviju odnosnih toplina jednakoga objema, nu kao što se je izjavio Dulong, ova je razlika uviek jednaka za svaku vrst plinova, jesu li oni jednoviti ili sasavljeni. Ovo se sudara podpunoma s načelom nepromjenljivosti, u kojoj ostanu gibotvorne istovalje topline. Nu za kako je dokazao Regnault, da lomak izražen sa α nije sasvim jednak za sve plinove, sliedi da se p(C—c) ima razmjerno mienjati diferencialnim izrazom. Može se u ostalom na obzir uzeti, da su odnosne topline uzete nešto dalje od talištne točke, dakle se molekulurni ustroj neće promieniti; u tom slučaju vise uspiesi topline o promjeni toplotina i o nutrnjoj radnji.[1])

Ovdje se opaža neka razlika izmed sada iznašaste istovalje topline i izmed one, koju smo malo više naznačili, te bi se moglo reći, da neimamo jošte stalnoga pravila, kojim bi se sigurno postupalo. No da se otresemo ove prividne neizvjestnosti, navesti ću rieči, kojimi L. Soret dovrši svoju analizu o Hirnovih iztraživanjih mehaničkih istovalja topline. Ako nam se razlika brojeva iznašastih iskustvom, prikazuje na prvi mah kao protivna stalnomu odnošaju izmed upotriebljene topline i mehaničke radnje; način ove razlike, njezina spodoba, vrst pravilnoga zakona, koji izražava prividnu nepravilnost podtiču na to, da moramo spoznati kao vjerojatno biće jedne mehaničke istovalje, kojom realna i nepromienljiva vriednost mora biti naznačena slučajnimi okolnostmi, visećimi ipak o istej naravi pojava. Mi prigovaramo Hirnovoj metodi samo to, što je uzrok ovih posvema malih razlika tražila drugdje, dočim jih je mogla naći u istoj stvari. Hirn je mnogo učinio za napredak ove tehničke teorije o toplini, kad bi se samo uzela u obzir njegova dva liepa dokaza o pojavu topline, netom je proizvedena mehanička radnja, bilo to u parnih strojevih ili u čovječjem tielu[2]). Nijedna točka prirodoslovnih

---

[1]) Persou: „Sur l'equivalent mecanique de la chaleur. 1854.

[2]) „Archives de Genève octobre 1859." Ovdje je napomenuta glasovita teorija, koju je Hirn razvio u svojem članku, čitanom pred obrtničkim družtvom Mul-

nauka nije toliko pretrešena, nije toliko pokušana bila tečajem ovo nekoliko godina, koliko ova, kojom bi se ustanoviti imalo pretvaranje topline u živu radnju, ili drugimi riečmi način, kojim bi se označile gibotvorne istovalje topline. I upravo je pronašasto, kao sto smo naznačili malo prije, da toplina, potrebita da se digne toplota jednoga grama vode za jedan stupanj, odgovara sili, koja može dignuti po prilici 430 grama za metar visine u sekundi vremena. Odakle se vidi, da začetku topline odgovara golema sila. Uzamši dakle za osnov ovaj prvi proizvod novoga nauka i prispodabljajući mogućnost radnje, koja se u svakom gorivu nalazi sa onom radnjom ili silom, koju ta goriva sa sadanjimi nastroji proizvedu, zaključiše Regnault i mnogi drugi, da najbolji parostroji neuporavljavaju nego jedan, i to možda najmanji dio sile, koju bi jim moralo dati gorivo. Oni vele, da je taj lomak možda četrdeseti, ili najviše dvadeseti dio one sile, koju bi mogla proizvesti razvita toplina upotriebljena goriva, t. j. da jedinica sile, proizvedena toplinom nedaje nego dvadeseti dio udielotvoreno radnje. Neće biti s gorega, ako navedemo ovdje iste Regnaultove rieči. On veli u tom smislu: „U parostroju bez gušćala, u koji ulazi para pod tlakom ód 5 atmosfera a izlazi pod tlakom običnoga uzduha, nekoličina uporavljene za izvedenje mehaničke radnje topline nije nego četrdeseti dio razvite u kotlu topline. . . U parostroju sa gušćalom, u koj ulazi para pod tiskom od 5 atmosfera, i u kojem gušćalo prikazuje raztežljivu silu od 55 milimetara žive, neprelazi gibotvorno djelovanje dvadeseti dio razvite n kotlu topline.“

Motreći dakle ovaj neizmjerni gubitak i to u naše doba, gdje se radi skupa goriva ima nastojati, da se iz njega dobije najveća korist; nije se čuditi, ako su se znanstvene sile složile u tom, da poprave ovu neizmjernu pogrešku kod uredjivanja parostrojâ ili novimi strojevi ili kakvimi izpravci. Nije se čuditi dakle, ako su u parižkoj izložbi (1855) Beaumont i Mayer toliku pozornost na se povukli s toga, što su na neki način svojim toplotvorom (termogenom) izrazili prilično udjelotvorenje ove obćenite nužde. I zbilja, njihov nastroj pretvorio je brez ikakvoga goriva pred očima samoga Napoleona 400 litara vode za 52 minute malom radnjom u paru, koja je imala 130 stupnja topline. Ovo je svakako samo početak, nu ipak nam obriče da će ova teorija možda i prije nego se nadamo roditi obilnim plodom, a ja mislim, da će to navlastito onda uzbiti, ako se ova teorija protegne na munjinske pojave, koji su toli tiesno skopčani s toplinom.

Prevelika dakle zadaća sadanje mehanike sastoji se u tom, da se toplina pretvori u glibotvornu silu, i to najmanjim mogućim gubitkom. Poznato je, da voda sa 0^0 toplote, kad se pretvori u paru sa 100 stupanja upije 660 toplinica (calories), a u parostrojih, kako se još i dan danas grade, pretvoren je možda najmanji dio ovih 660 toplinica u gibotvornu silu. Učiniv para svoju službu ili se izpusti uzduhom, ili se zgustne, da se izmieni novom količinom pare, gubitak je svakako neizmjeran. Poznato je i to, da je dovoljno, hoteći povratiti pari prijašnju toplinu i prijašnji tlak, ako se toplina samo za nekoliko stupanja povisi; gubitak bi dakle bio u svakom slučaju manji i onda, kad bi se uzastopce upotrebila ista para, to jest, kad bi se njoj kojim god dodatkom povratilo onoliko topline koliko je u radnji izgubila. To bi se moglo postići vodeći iztrošenu paru drugim žljebcem u kotao. Ovu misao izreče

housa: „Des Enveloppes des machines à vapeur et du développement du calorique par le frottement“. Još bolje se razumije ova teorija, kad se čita članak Séguinov: „Sur un nouveau mode d'emploi de la vapeur — Academie des sciences, 3 janvier 1855.

gubi cielu svoju vriednost, kad je puno pogrešaka proti jeziku i kad je na pisano. kao da je prevod iz kojega jezika, koji po naravi svojoj nije nipošto srodan hrvatskomu jeziku. Evo samo nekoliko primjera iz ovoga spisa kako nam na oko dodjoše: napokon zahtěva, da ga Thebljani ili prognu — jer ju okrutna ἔτη više neostavi — nego li od svoje nakane odstupiti i prama bogovom grěšiti. — I isti Odysseo . . . . zaklinje Agamemnona bogovmi — da takovoga čina radi umre — po svojoj osobnoj volji (je li je to: persönlicher Wille?) — On je igračka razljutjenoga udesa (Spiel des erzürnten Schicksals) — oženio se sa vlastitom materju svojom (seine eigene Mutter) — udes njegov leži u vlastitih grudih (?!) — a kad bėsni oluja i strašno munje uz germljavinu sěvahu — Polyneiko moli svoje sestre, pošto ga otac prokune i mu prorokuje — nje štovati i im poslušnim biti — mole, da se sin im, njihova podpora u starosti, sretno vrati kući — ako im neuzkratimo one darove — Haimon nezaboravi niti u najvećoj razpri s otcem, da s otcem govori — gruhati si rukama u pèrsi i sědu kosu si izčupati — i blagosoviv ih preda ih u zaštitu Kreonta — Da . . . ljubi uvidimo iz rěčih. Takvih primjera na svakoj strani ima preobilno; g. sp. niti zna razlučiti glagol trajni od netrajnoga, niti ima smisla za hrvatsko poredanje rieči i izreka.

A za ugled vodimo, ovakvu konstrukciju: Ako se pako ove božjim nenapisanim i věčnim zapovědim protive, onda valja božje vèršiti, ako nećemo za zanemarenje ovih jednoč na drugom světu odgovarati. Zato sahrani Antigona proti zapovědi Kreonta svoga brata Polyneika, jer sahranjenje mèrtvacah sȃmi bogovi nalažu i podzemaljske bogove, kojih naklonost da si stečemo, se osobito tèrsiti moramo, jer ćemo morati jednoč uvėk kod njih živěti, štujemo najbolje onda, ako im neuzkratimo one darove, koji ih idu, to jest, da mèrtve kako valja sahranjivamo i propisane žèrtve im doprinašamo. Mèrtvaca sahraniti ili barem pěšicu pěska na njegovo truplo baciti, bijaše svakoga čověka najsvetija dužnost, ako nije htėo sercbu istoga — njegova bo duša nije bila od Persefone i Plutona primljena — i gněv bogovah na se navaliti! —

Pogrešaka u tisku ima mnogo osobito u grčkom tekstu, koji se stoga gdjegdje i neda razumjeti.

J. V. Kostić.

Sofokle je razno označio Kreonta u dramah „Οἰδίπους τύραννος, Οἰδίπους ἐπὶ κολωνῷ, Ἀντιγόνη“ napisao J. V. Kostić u programu gimnazije Osiečke 1864.

Kada sam uzeo čitati ovu ugodno pisanu razpravu g. Kostića, zanesao sam se u položaj takova čitatelja, kojemu je osim najobćenijih pojmova o Sofoklu sve drugo posve nepoznato, da uzmognem od prilike prosuditi, na koliko je tumačenje Sofoklovih tragedija s toga gledišta t. j. govoreć o pojedinih karakterih, našemu svietu već sada pristupno i dokučivo. Izpoviedam iskreno, da mi je pola slasti, kojom sam taj predmet čitao, pokvarilo navadanje grčkih stihova bez hrvatskoga prevoda: taj manjak može se tim manje pregorjeti, kadno pomislimo, da se u nas poradi jednostranoga njegovanja same rimske književnosti do godine 1850 veoma površno dȁ i krivo sudi o pravoj vriednosti grčkoga jezika i knjige. G. Kostić bio bi dakle znamenito poslužio ovakim nevjernikom, da ih je uza svoje veoma razgovietno tumačenje još i prevedenimi riečmi iz samoga pjesnika uputio o uzvišenoj umjetnosti tragičkoj naroda grčkoga, kako ih u najvećem svršenstvu zastupa Sofokle, a povrh toga dobila bi tim razprava vriednost narodnu, niti bi ostala ograničena na sam uzki krug školskih ljudi. To je jedno, što sam si želio.

Ovaj je sastavak vrlo liepo izveden. Iza kratka mitologičkoga uvoda, kaže nam pisac, što je naumio pripoviedati, laća se vješto svoje zadaće te ju okretno izvodi kroz sve tri tragedije, nastojeći podkriepiti svaku svoju izreku najznamenitijimi riečmi samoga pjesnika; da tako ima sve, što kaže vriednost objektivnu, osnovanu na mislih ne njegovih već Sofoklovih. Konačni izvod glasi ovako: U drami I. zaboravi se doduše Kreon pa se i užesti proti vladaru Oidipu no strast ga nezanese s pravoga puta, a u drami III. pokazuje se Kreon svakom sgodom veoma žestokim, osornim i strastnim vladarom a nemilim i nemilosèrdnim rodjakom, dočim je u drami I. pun ljubavi, privèrženosti i svesèrdnosti te ga boli nesreća svojih radjakinjah, koje stavlja pod svoje okrilje. U drami I. nastoji Kreon mirno i nerazdraženo razlogi razuma sumnju iz Oidipova sèrca izkorjeniti, te ga do dovidnosti dovesti, a u drami III. pokazuje s K. čověkom, koji sve sumnjiči, pa obmamljen sve po svojoj tvèdoglavosti i jogunluku čini te u svojoj bludnji po poslědici nerazbire, dok mu se nesnosivo brěme groznoga udesa na glavu nestrovali. U drami I. Kreon je značaja plemenita iskrena i poštena, kojemu je dovoljno ono, što u rukuh dèrži, u drami III. izviruje iz plemenitosti Kreonta njegova pohlepa za vladanjem, iz prividne i tobožne iskrenosti opaka licemèrnost, iz unaprědovanja dèržave gadna sebičnost; u drami I. štuje i počita Kreon bogove te zazire od svojevoljnoga čina i boji se prije štogod učiniti i ustanoviti protiv Oidipu, dok se opetovno nepopita u boga Foiba, a u drami III. sagrěšio se podzemnim bogovom pèrkosenjem i porugom dapače u svojoj tvèrdoglavosti i bludnji udara i na samoga Diva. „Ovaj rezultat (u kojem, mimogredice budi rečeno, ja držim, da je Kreon III. (t. j. u Antigoni) nešto prestrogo označen) kao i čitavo dokazivanje značajnih razlika osobe Kreontove imalo bi mnogo veću zanimivost i razumivost, da nam je pisac koji je umio mitologički uvod u prvu a po njoj i u drugu i treću tragediju u nekoliko rieči sabrati, istom razgovietnom kratkoćom predočio takodjer sadržaj sviju triju tragedija. To je drugo, što sam si želio.

Napokon mislim, da će cielo pitanje o razlikah značaja Kreontova u tragedijah Sofoklovih istom onda dobiti pravu vriednost i razložitost ako se upita, što je pjesnika na tu promjenu navelo? bijahu li ove razluke već u narodnoj priči kao prvom zametku osnovane? ili je tečaj i razvoj situacije u samoj trilogiji pjesnika na to navodio? znamo bo, da naš pjesnik veoma samostalno s narodnimi pričami postupa da ih rado preinačuje prema svojim potrebam i zahtjevom umjetničkim prilagodjuje. I to je treće, što sam želio.

Kad bi bila razprava g. Kostića ovako razširena, uvjeren sam, da bi joj vriednost znanstvena još mnogo veća bila, i što je preda mnom poglavitije, da bi je svaki našinac s većom koristi i većom voljom čitao. U toj serazpravi s velikom pomnjom gledalo na izpravnost grčkoga teksta. —

V. Jagić.

Čengić Agas Tod. Uebersetzung und Analyse von Karl Seeberger. U Programu Senjske gimnazije od g. 1864.

Nesjećam se, da sam ikada s tolikom željom koji program u ruke uzeo, koliko ljetoš. senjski. Toli zanimiva dva predmeta dobivamo ovdje jednimmahom: 1. prevod najkrasnijega bisera pjesničkoga iz novije hrv. književnosti; 2. analizu istoga pjesmotvora, o kojoj g. pisac veli, da želi, da se smatra samo kao koristno gradivo za neku kasniju i podpuniju te dobro uredjenu analizu.

Kad bi se imao posao g. Seebergera uzeti kao obična razprava gimnazijalna programa, valjalo bi najprije s velikim priznanjem spomenuti, da je sretan bio u izboru predmeta; to se tiče osobito Analize. Istina je ciela, da mu

se u tom nemože uzporediti mnogo austrijskih, a još manje naših domaćih programa.

Nu kad se je g. Seeberger dao i na prevod ove glasovite pjesme našega preuzvišenoga kancelara, dodavši joj tumačenje stvarno i jezično te prilično obširnu analizu: prekoračio je granice prosta programa *); kako je sada, sliedi iz naravi sama djela, da će taj krasni pjesmotvor pristupan biti prostranomu svietu njemačkomu, da će ući u njemačku književnost. To će doista poglavito prouzrokovati prevod, nu g. prevoditelj nastojao je očevidno tumačenjem svojim oko toga, da bude djelo takodjer razumivo.

Što se prevoda tiče, priznajem rado, da je mnogo bolji od poznatoga českoga: vidi se da je s ljubavju i pomnjom izveden, te da se g. Seeberger svojski napro, da se što bliže primakne izvorniku. Lahko ga je i ugodno čitati a liepim je svjedočanstvom o njegovoj nemaloj sposobnosti za takove poslove: sa svim tim nije se svagdje dovio do visine izvornika, a da bi ga nadvisio, o tom neima govora.

Moj nezaboravljeni učitelj Čelakovski, koji se u pjesničke stvari doista razumio, rekao bi više krat, da je prevodjenje pjesničkih djela upravo ona ista stvar, što i kovanje novih rieči za poznate tudje. Ako novokovanica nije znatno bolja od tudje, to nevriedi ništa: ako li prevod pjesme nije sasvim onako sretno pošao za rukom, kako izvornik (da s jezičnoga gledišta, pošto svaki jezik ima svojih osobina, svojih prednosti i vrlina, a opet i slaboća znači to: ako li prevod nije bolji od izvornika), to nije dokučio cilja, jerbo nije izvornika odmienio. Odatle se tumači istinit pojav i kod samih bogatih te velikih književnosti, da imaju veoma malo valjanih prevoda djela pjesničkih; takovu bo poslu treba, da prevoditelj nezaostaje darovitošću i genijem pjesničkim za pravim i prvim sastaviteljem.

Herderov Cid smatra se u njemačkoj književnosti za djelo narodno i izvorno zato, što je prevoditelj točno izveo pomenute zahtjeve; to isto valja za Bodenštedtov prevod Lermontova, za Kolarov prevod Göthe-ova, Fansta: to su sami novi izvornici, gdje ti nemanjka ništa, već svemu se diviš a nemožeš se ih nikada pronačitati.

Ja držim g. Seebergera za čovjeka naučena u tom poslu koliko valja i veoma čedna; rekao bih, da se s osobitom voljom bavi naukom hrvatske književnosti, i da možemo od njega još mnogo dobra očekivati. On veli i sam, da se pjesnik „može dostojno ocieniti samo s obzirom na izvornik“, priznaje, da nije umio u prevodu dostići onih skladnih srokova, koji u izvorniku upravo sami od sebe dolaze po milozvučnoj pjesničkoj naravi hrvatskoga jezika; ja mu neću baš ni to da prigovaram, što se češće poslužio stihovi mužkoga svršetka, samo bi mislio, da je to po kakovu osnovu i ritmičkih pravilih izvedeno, bio bi prevod mnogo savršeniji; i ja se držim onoga mnienja, da dan današnji nemora pjesnika upravo duša boljeti, što je gdjekada iz tri do četiri stiha po jedan, a gdjekad iz jednoga po dva po tri učinio: to se drugčije niti nemože u pjesmotvorih, kakov je ovaj naš hrvatski, koji se odlikuje divnom preciznošću i kratkim ali krepkim izrazom.

U obće je prevod valjan. Kadšto ipakni je smisao dobro shvaćen. N. pr. u I. „Agovanju“ preveden je stih „kome britku palu namjenjuje“ »sasvim krivo: »jenen dort bestimmt er dünne stöcke« mjesto od prilike »scharfe Schwerter« ; stih »najbolje je bježat pod oblake« izostavljen je sasvim. »Durak huknu sve zamuknu« nevalja njemački: »Durak röchelt und verstummt.“ U II. »Noćniku« osobito su slabo prevedeni stihovi, koji se opetuju; »vidi

*) Ovaj prevod, čujemo, da će se i napose prodavati. Ured.

mu se, mrijet mu se neće, a jest nešto, što ga napried kreće" i to glasi njemački: „sterben will er nicht, das kannst du sehen, dennoch zieht's ihn ruhelos dahin." Stih „skupo drži svoju rusu glavu" ovako: hält so viel auf seinen blonden Schädel (!!). U III. „Četi" osjeća se, kako su neskladni mužki svršetci u stihovih; kano ti: „aber jeder ist ein held — nicht erkoren nach gesicht — und gestalt, bloss nach des herzens — heldenrang" itd. — U stihu „Bjelopavlić ljuti se tome" nije „ljuti" njemačko „spröde"; u stihu „pak okupiv hrabre vitezove" nesmije se ova rieč prevesti njemački: ritter, jerbo bi si mogao Niemac koješta kriva predstavljati; stih „za vas draže u svijetu neima" izostavljen je. Sravni nj. prev. „hoch auf dem felsen baut der aar den horst — denn die freiheit wohnt nicht in der ebne" s izvornikom „oró gnjezdo vrh Timora vije — jer slobode u ravnici nije" ili: „plode l' krši vinom" s njem. „ob in stein die süsse traube winke." U stihu: „wüssten sie wie jenes ungeheuer" manjka pridavno ime „Turska". U IV. „Haraču" „ihre rosse ziehen die nackte raja" manjka „na repovieh"; sr. prvi časak prestignut će, mniješ — konje vrle raja lastavica" sa njem. „und du glaubst im ersten Augenblicke — werden sie die raja überholen", ili „harač rajo, harač riče — harač, harač, il još gore biče" sravni sa: „brüllt der garstge unhold steuer! — steuer oder stärkere schläge"; osobito pako „kô da veli: raja nek propade — samo pjesni čuvat se valjade" krivo je u nj.: „gleich als spräch er: mag die raja sterben — nur dem Liede muss ich mich erhalten."

Toliko o prevodu. Ja sam samo neke primjere napomenuo, da g. pisca naputim na pogreške, koje bi se veoma lahko izpravile. Nemogu zašutiti svoga smjernoga uvjerenja, kako je velika potreba, dok je još za dobe, da se temeljito protumači „smrt Čengić-age"; sa svoje strane priznajem, da mi je više toga jedva na polovicu razumljivo, a znam i to, da su u istom položaju mnogi drugi. Kako se meni čini, ovaj pjesmotvor čita se još uviek samo površno, a vriedan je, kako nijedan, da bi se osobito u školah temeljito razlagao. Već prvi pokušaj nukao bi dotičnoga učitelja, da o mnogih stvarih misli te razmišlja i za savjet pita žive tumače. Tko toga nevjeruje, neka samo redom i na okolo pita, kako se ima razumjeti V. „Kob", te će se osvjedočiti, da sam istinu rekao!

Što se analize tiče, priznajem rado, da se g. prevoditelj veoma dobro razumije u taj posao; njegove su opazke veoma oštroumne; i za najtanahnije stvari ima vrlo bistro oko. Ja bih mu samo neku, da tako rečem „filologičku" ili „pedagogičku" pogrešku predbacio: on je i odviše točan, htio bi i previše znati, a to ga zavodi na stranputice. Meni se čini, da današnji način razlaganja pjesničkoga, gdje se upravo anatomičkom bezobzirnišću postupa — nije na pravom putu; istina da škola ima svojih posebnih potrebština, ipak na pjesničke stvari nesmije se nikada sam prozaički razum stavljati, već je uviek pretežnija zadaća čuvstvu ostavljena.

Analiza g. prevoditelja veoma je poučna, i čitanja vriedna: sadržaje mnogo gradiva, koje se dade koristno upotriebiti. Najprije pripovieda, kako se dogodjaj zbilja dogodio, po četvrtoj knjizi Vukovih Nar. pjesama; zatim kako ga pjeva narodno pjesničtvo (u Vuka i u dubrovniku I. od Bana). Pisac držaše se načela, da mu valja pravu historiju čina i narodne pjesme zajedno smatrati kao gradivo izvor i osnov ovoga pjesmotvora; nu upravo to načelo nestoji, jer se zna (a može se i kronologički dokazati), da on čas, kada je pjesnik taj divni umotvor izpjevao, dotične narodne pjesme nebijahu još poznate. G. Seeberger imadjaše dakle uzporedjivanje s narodnimi pjesmami ili sasvim izostaviti, ili barem drugčije shvatiti, jer su to dva sasvim samostalna i nesuvisla predmeta.

*

Meni su dakle faktum historički i što je pjesnik o tom možebiti po pripoviedanju čuo ili vidio — jedino gradivo, izvor i podloga pjesme; a u tom se mnienje razlikuje moje od g. Seebergera.

Krivo mi se čini, kako g. prevoditelj u trećoj pjesmi shvaća zadaću svećenika; ja držim, da se četa nije sakupila, da udari na Turke „proti volji vladike", već s njegovim tajnim privoljenjem, u četi nije se ni znalo, komu je put namienjen; niti to neide mi u glavu, da je svećenik upravo sam vladika Petar, koji bi pohitio bio za svojom četom, da je blagoslovi i pričesti! Koli nevjerojatno! Pjesnik prestao bi biti pjesnikom, kada bi zbilja prozaički iztraživao „jeda li je četa mogla želju svoju svećeniku drugačije priobćiti nego li uz put ili ondje, odakle je pošla.« Ovdje je i opet g. Seeberger nadkrilio sama sebe, dočim pjesnik osta u sferi pjesničkoj, nepitajući o tom „da li će četa puštati, da je častni starac sliedom sliedi uzduž svega puta."

Da je g. Seeberger svoje tumačenje zbilja pretjerao, vidi se i odatle, kako shvaća djelovanje pojedinih osoba. Mjesto što bi ostao na prosto kod stvari, koju je dobro razabrao, baca okom sad ovamo sad onamo, smeta si pregled, a glavna stvar nestaje mu izpred očiju; ovako je naišao na teškoće i ondje, gdje jih zbilja u pjesmi nikakvih neima. N. pr. pravo je kazano, da su čini Novičini potekli iz osvete ubijenoga otca. Mjesto da kod toga ostane misli si ga (Novicu) g. Seeberger, kako je usljed narjekovanja svoga otca naspram kršćanskih mučenika kršćanski poćutio, i tako mu je bjegunstvo Novičino u Crnu Goru još i druga svrha, dočim je to u istinu Novica smatrao samo jednostavnim sredstvom, da jednu svrhu postigne. Onakova razmatranja, da bi bolje bilo, da je mogao agu u Stolcu ustrieliti, nazvao bih je sasvim prozaičkimi; ako će se na taj način pjesme da tumače, to mora prestati poezija: poezija je liepa iluzija. Neznam što će reći, kada g. prevoditelj kaže: „Mi nemožemo odlučiti, jeda li je prizor (pokrštenje), bio naredjen ili se slučajno dogodio, pak zašto da se Novica nije dao na Cetinju pokrstiti." Novica dolazi potajno k vladiki, a taj pušta, te se dogodi, da „četa mala podiže se na Cetinju Gore Crne". *) Ova četa krenu — kud kamo, nezna ni sama („idje četa, ali kamo? man ćeš pitat četu istu"); ma zna, da će joj se to, kad nadodje pravi trenutak, svakako priobćiti, a zna, da je namienjeno Turčinu. Na Morači ustave se i doznadu, kamo će; kaza im sam Novica, koji bi potajno za njimi poslan. Prema naravi same stvari biva sada ovdje i pokrštenje; svećenika posla ovamo vladika. Ovako nalazim ja da je sve razgovietno, podpuno i naravno. — Nemogu pristati uz Seebergera, da čitatelju neće biti od Novice ugodan utisak, jer da štetu trpi u neprobitačnu zanj položaju u pjesmi. Što nam treba da o njem znamo, kaza pjesnik podpuno a sve drugo bilo bi ne samo suvišno, dali i nepravo. U bojevih na Balkanskom poluotoku nisu pojedini ljudi kao osobe ništa, već što ‚narod' hoće; hrabrost osobna odlučuje samo o vojvodstvu u bitci, a motivi čina proizhode iz ‚naroda'. Ono što Čengić uradi, može biti nešto blažije uradio bi svaki Turčin; zato nas njegova osoba potanje nezanima, jer u njem vidimo na prosto Turčina. Isto tako nezanima nas sama sobom niti osoba Novice niti drugieh, jer nije Novica čete skupio i poveo, već samo prvi glas donio na Cetinje o ubojstvu kršćana te im se vodjom zadesio, a znamo, da bi se Crnogorci digli bili na Turčina, da je i tko drugi nadošao pa baš da i nije bilo ničijega dolazka; jer Crna gora ter će ustaje ustajati na Turčina do vieka, ako neprestane azijatsko barbarstvo huliti na krst i vjeru svetu.

Tko će uz g. Seebergera pristati, kad veli: „Das schleichen (Novicas) stosst uns an und für sich ab." Neka se sjeti na Winkelmanovo rikanje

*) Kod pomna razmatranja osvjedočiti će se g. Seeberger, da je krivo, što na str. 34 govori o viećanju, kod kojega da je bio i Mirko prisutan itd.

Laokoonta! Ili: „seine Erzählung, die er dem wächter von Cetinje aufbindet und deren wahrhaftigkeit wir wenigstens beim ersten Eindrucke bezweifeln.“ Ali mi čujemo u agovanju, da mu je aga dao otca ubiti. Na početku ‚Noćnika‘ pripovieda se, kako je potajno dobjegao na Cetinje — sasvim naravski — pjesnik kaže i zašto, pa da i nije kazao, nebismo bili ni u maloj sumnji. Sada će Novica stražaru: „nosim troje na srdašcu jade: jedni su mi na srdašcu jadi. što mi Čengić smaknu Maročane; drugi su mi na srdašcu jadi, što mi Čengić pogubio baba; a treći mi na srdašcu jadi, što e još više, da još krvnik diše.“ Što je tu slagao (aufbinden)? Gdje li imamo mi ili stražar razloga, da pripoviedanje Novičino osumnjimo?

I opet je g. pisac sama sebe nadkrilio. On veli rieč po rieč ovako: „kad bismo se obazreli na pjesmu Radovanovu, zaključili bismo, da je glavom čete upravo današnji vojevoda Mirko.“ Ali kako ćete pjesmu od g. 1862. sastaviti, s pjesmom od g. 1836? Tko je Mirko? jeda li sadanji vojvo da ili koji drugi to je nam za naš pjesmotvor upravo jedno te isto; g. Seeberger veli: „Die raja ist ungemein jämerlich. Dieses stumpfsinnige ertragen so fürchterlicher, erniedrigender leiden geht über alles mass hinaus. Aber nein, dieser passus ist zu stark aufgetragen, daher unrichtig.“ Ali tko kaže, da je ono mjesto pretjerano? tko može to o pjesmi tvrditi? — Nu, i sam Seeberger povraća se namah k pravijemu mnienju, što zatim sliedi ovako: Wie der aga statt des Christen den Türken blendet, da muss er das hohngelächter der raja hören. Wo noch so viel moralische stärke übrig blieb, dem wutschäumenden tyrannen ins gesicht zu lachen, da vermögen selbst hündische martern dieses volk nicht zu erniedrigen.“ Dalje spominje g. Seeberger: „und so müssen wir leider gestehen, dass die schrecklichen marternim gedichte kaum auf übertreibung beruhen dürften.“

Pravo je, što g. Seeberger spominje krasni svršetak pjesme, samo se nesjećam, da ga je igdje protumačio. Valja nam se i opet držati same pjesme. Trup Čengićev donesoše na Cetinje, ovdje ga — posušiše kao nadjevenu pticu, te ga metnuše u dvoru vladikinom u nekakvu posebnu sobicu (pustinj. stan) da kad bi tko unišao i na neku dasku stupio, namah bi mu se junački odjeveni aga po turski klanjao. Čujem, da je to zbilja istina, i da je tako bilo, ali je pjesnik umio živu istinu mistički zaodjenuti — nov dokaz njegove ženialnosti.

G. Seeberger kori prekomjernu dužinu IV. pjesme. Ja se s njim u glavnom slažem, nu nebih podpisao ove njegove izreke: wie der aga auch immer den tag zubringen mag, wenn er nur von dem bevorstehenden überfalle nichts erfährt, gegen ihn aber keine vorkehrungen trifft, das ist für das fortschreiten der handlung vollkommen gleichgiltig.“ Neka pokuša g. Seeberger prvi diel IV. pjesme „episodu“ izostaviti, pak će se osvjedočiti, da bi cieli čin preslabo obrazložen bio. Jer tada nije ubojstvo Brdjana i otca Novičina dovoljno, da se s njim spoji: „dass die schaar der Crnogorcen zum dienste gottes geweiht ward, dass sie vollstreckerin des willen gottes gewesen.“

U IV. pjesmi ima haračenje i smrt agina. Odatle mogle bi bile liepo izaći dvie pjesme. U haračenju manjka opis one strane, koju pjesnik samo dotiče riečmi: „i za noćcu obredom djevojku.“ To je uvidio i g. Seeberger, kadno kaza „dass Frauenliebe vor allem fehlt.“ Dapače ja se usudjujem tvrditi, da će se ovomu pjesmotvoru, koji je Europejski glas zaslužio, po pojmu zapadnih literatura najviše protiviti pomenuti manjak, ako li nenadje svagdje onoliko priznanja i odlikovanja, koliko ga ide po njegovoj uzvišenoj umjetničkoj vriednosti. Prilike je bilo, ali pjesnik kao da je navlaš nehtjede upotriebiti, premda bismo bili očekivali. Valja samo čitati ove rieči: „Po ćadoru

okol u okolo razastrti liepi sazi i dušeci vrh njih meci razkošno se šire i kriepko pozivaju na razblude djelo.“ itd.

G. Seeberger veli, da ovdje u nas običaju pjesmu zvati romantičkim eposom. Ja nisam toga čuo, a osudio bih takovo označivanje istom odvažnošću, kao i g. Seeberger. F. B. Kořinek.

„Studii storico-critici sopra l'isola e l'antica città di Lissa“ (Issa) od učitelja S. Stanića (u programu c. k. više gimnazije Zadarske za god. 1864.) str. 102.

Učitelj Stanić sastavio je ove crtice povjestno-kritičke o otoku Visu i starom istoimenom gradu na temelju bilježaka, koje ostavi učeni Vitanin Karamanes († 1721.) i sabra njegov učenik kanonik Radošić.

Pišuć poviest otoka Visa Stanić počima sa najstarijom dobom. Vis su naselili stari Libnrnjani, došavši iz otoka Lesba, koj se u prastaro doba zvao „Issa“, a to ime majke zemlje prenesli su izseljenici na naselbinu. Liburnjani imali su u jadransko more doći XVI. vieka prije Isukrsta. Kakova porietla bijaše taj narod, koj življaše nekada od Raše do Krke i po obližjih otocih? Pisac misli, da su bili plemena pelazgičkoga. „Stari Pelazgi — veli Stanić — izseliše se iz Grčke u Liciju u Aziji, ovdje bijahu susjedi proslavljenim Amazonkam i družahu se s njimi u ženidbe.“ Ovdje je pisac prihvatio priliku, te s jedne strane obširno govori o Pelazgih i njihovoj seobi dvoguboj u Italiju i k jadranskomu moru, s druge nastoji dokazati, da ono, što stari pripoviedaju o Amazonkah, nije bajka, već puka istina (sr. str. 24—25.) Pelazgi su se dakle naselili na Lesbu ili Issi; a uslied Deukalionova potopa neki vratiše se u Aziju, neki pako pod imenom „Argiva“ prejdoše u Italiju. Od ovih potiču Liburnjani prešavši iz Italije u Dalmaciju (str. 26): „sia tosto — veli pisac — sia più tard al loro arrivo nel' Adriatica, i Pelasgo-liburni sbarcarono nel'isola di cui scriviamo. La dissero Issa, dal nome di Lesbo, ora Metelino, da essi abbandonata.“

Ovako je otok „Issa“, Lissa ili hrv. Vis u prastaro doba dobio stanovnika. Taj otok uz Laburnjane t. j. Pelazge dobi još inih žitelja. Medju g. 389—85 pr. Isukr. Dionizij Sirakuzanac osvoji otok Vis, te onamo izvede naselbinu, koja podiže i sagradi istoimeni grad „Issu“, bivši ondje gdje je sada „Gradina“. Tudier obazreo se je pisac na susjedstvo otoka Visa; on misli, da se je bližnji otok Hvar ili Lesina u prvo doba zvao „Pitieia“, te da su stanovnici otoka Parosa u Egeu, preselili se na Pitieiu i ovdje osnovali grad „Paros“ ili „Pharos“ t. j. Hvar, od koga prozva se ciel otok (st. 49—50). Naprama Visu na kopnu bivali su Nesti i Manii; dva plemena ilirska. Iliri, o kojih umie i pisac nešta pripoviedati, razširivši se s juga prama zapadu duž jadranskoga mora „smiešaše se sa Liburnjani.“ (str. 51.)

Dionizij svladao je takodjer ilirsko pleme Manijâ, a da na kopnu obezbiedi svoje gospodstvo izaslao je Visane, da medj Cetinom i Krkom utemelje dva grada; oni utemeljiše sbilja Trogir (Τραγούριον) i „Epetium“. Vis bijaše do 40 godina pod Sikulskom vlasti, dok se oko god. 349. neoslobodi i proglasi republiku pod demokratičkom vladom (str. 59—60). Kao takova kovaše Vis svoje novce sa nadpisom ΙΣ nad posudom s dvimi držali s jedne, sa grozdom lisnatim s druge strane. O tih novcih govori pisac sliedeć Karamanea (str. 60—60); te Visu pripisuje takodjer novac s nadpisom istim ΙΣ s jedne, sa kozlićem uz nadpis ΤΡΑΓΟΥ s druge strane. Posljednji nadpis stavlja Stanić u savez s gradom Trogirom.

Vis trgovinom i pomorstvom obogaćen bude napastovan od Ilira; te je za to u nastavših ratovih rimsko-ilirskih pristao uz Rimljane, bivši najprije njihov saveznik, kasnje steče rimsko gradjanstvo; a kada je sliedio

stranku Pompejevu, Cesar ga liši starih prava, dok nebude podčinjen oblasti Solinskoj, kada za Augusta Dalmacija postade rimskom provinciom (str. 83).

To što je ovdje u izvadku, Stanić pripovieda na dugo i široko. Zgode Visa poslje rimskoga gospodstva jesu mu manje poznate, te jih pripovieda poput kronike i to tako kratko da prošlost Vise tečajem XIX. viekova pisac strpa u 10 strana. Na kraju progovorio je Stanić o podrtinah i starih spomenicih nekadanje Isse (str. 94—97), a napokon opisuje u kratko otok Vis (str. 98—102).

Ovo je sadržaj te razprave u Visu. Je li se domaća poviest s njom obogatila? je li Stanić ovom razpravom razsvietlio ikoj dio dalmatinske i hrvatske poviesti? Dužnost nam je odgovoriti niekajućim načinom. U toj razpravi nenadjosmo ničega, što nebismo bili u drugom obliku drugdje čitali i od druguda znali. Navodi iz grčkih i rimskih pisaca, na kojih Stanić osniva svoju razpravu, poznati su svakomu naših povjestnika; a pisac nije u nje pomoćju novije kritike nikakova svjetla unio; pače njegove misli o Liburnih, Pelazgih, Amazonkah itd. jesu sasvim ostarjele, te je baš čudnovato, kako jih može tolikom ozbiljnosti braniti. Kada bi Stanić bio izporedio stare pisce, te iz njih naslućivao starija predavanja, a iz ovih zaključivao na odnošaje Dalmacije u obće, Visa na poseb sa Italijom, Grčkom i iztokom, bili bismo mu zahvalni; ovako iz njegove radnje neimamo druge koristi, nego što u toj razpravi nalazimo u kupu svjedočanstva grčkih i rimskih pisaca o Visu.

Isto tako bio bi Stanić prijatelje narodne poviesti većom harnosti obvezao, da je poviest Visa u srednjem vieku obširnije i svestranije izradio s posebnim obzirom na njegovo nutarnje uredjenje i na vanjske odnošaje. Nu on je volio tu dobu samo mimogrede napomenuti, pa je tudeir nasliedio i prepisao stare pogreške n. pr, o Obrih u Dalmaciji, došašću Hrvata (str. 85), o kralju Držislavu, koj po Staniću bio bi umrô god. 998 i nasliedio ga Krešimir, dočim se Držislav spominje u listinah još god. 1000 itd. itd.

Mi svraćamo pozornost prijateljâ poviesti u Dalmaciji na srednju dobu njihove i naše domovine; o Pelazgih moglo bi se manje pisati, osobito kada takovom pisarijom baš ni za dlaku pametniji nebivamo. Dr. Fr. Rački.

Metoda najmanjih četvorina (La Methode des moindres carrés), napisao F. Laun u programu gimnazije Riečke za g. 1864.

U ovogodišnjem izvješću riečke gimnazije stoji na čelu članak iz više matematike nadpisan: „metoda najmanjih četvorina", prvi nam poznati ove struke u hrvatskom jeziku. G. pisac odabrao si ga poradi velike važnosti ove metode za izkustvene znanosti. S ovoga gledišta nebi se zbilja dalo ništa prigovoriti proti ovomu izboru, kad bi se članak nekom izvornošću odlikovao. Sam pak o sebi morao bi se zbilja smatrati samo kao prevod ove po Gaustu izumljene i po drugih vještacih usavršene metode, kad se nebi moglo nadalje očekivati, da si ovim g. pisac pripravlja polje, na kojem bi kod druge prilike kao nastavljenje ndku partiju fizike ili mekanike ili koje druge izkustvene znanosti ovom metodom samostalno razvio te tim i njezinu važnost u porabi zbilja dokazao. U ostalom je čitavo izradjenje članka pomnjivo i točno.

J. Pexider.

Istorija srbskoga naroda, napisao dr. Nikola Krstić. U Beogradu 1863—64. S. I. i II., str. 164.

Srblji se nemogu doista tužiti, da neimadu spisane poviesti svoga naroda. Poslje Raića i Davidovića svaki čas pomoli se po koja knjiga te vr-

sti. Ovdje napominjem u novije doba Medakovića, Hilferdinga (u koliko je gotova) i Majkova, od kojih posljednji napisa prem kratku ali najkritičniju poviest srbskoga naroda.

Ovim knjigam to većim to manjim pridruži dr· Nikola Krstić svoju „istoriju srbskoga naroda", o kojoj naumih progovoriti nekoliko rieči tim više, što je ona, kako čujem, namienjena porabi mladeži liceja Beogradskoga.

Pisac nam je poznat iz pomnjivo sastavljene razprave u „Glasniku družtva srbske slovesnosti" (VI. 88—150, VII. 86—114, IX. 60—127, XI. 204—62) o Dušanovu zakoniku i starih zakonih srbskih; te se odanle dade zaključiti: da je on u izvorih učio poviest srbsku.

U nezavisnoj prošlosti naroda srbskoga pisac razlikuje dvie periode, od kojih prva predstavlja Srbe „pod svojim županima i kraljevima do Nemanje" od god. 636—1169; druga predstavlja Srbe „pod vladaocima od loze Nemanjine" od g. 1159—1367". Prva perioda je izvedena u I. svezci (str. 23—80), u drugoj došao je pisac do god. 1321 t. j. do smrti kralja Milutina.

Meni se ova dioba čini tako naravska i tako utvrdjena u karakteru srbske poviesti, da joj nemože biti prigovora.

Pred periodom prvom pisac u uvodu (1—22) govori u kratko „o Slovenima u obšte", te odanle rekonstruira stanje Srbâ u doba predhistoričko. U tom uvodu nenavadja pisac ništa nova; meni se pače čini, da ga je na brzu ruku pisao; s toga podkradoše mu se neke pogreške, kojih nebi bio počinio, da je pažljivije čitao novija djela i novije razprave. Tako novija kritika zabacila je navalu Slovjena u Dalmaciju god. 449, o kojoj pisac govori na str. 4, zemljopisni pojam o Dardanji izražen je (str. 5) površno, karakter starih Slovjena (str. 8—9) uvažen je jednostrano, ono, što pisac veli o dobi, u kojoj se doseliše i o zemljah, koje posjedoše Hrvati i Srbi (19—13) neodgovara ni starijim iztraživanjem kod Šafarika, ni novijim kod Dümmlera i u „Književniku" (I. 39 i sljed.), na koja dovoljno nam je čitaoca uputiti. Sa kriva gledišta napisan je takodjer § o predkršćanskoj vjeri Slovjena i Srba (13—18). Pisac najme misli, „da su sva slovjenska plemena poštovala sve svoje bogove, pa po tome sva su plemena i bila jednake religije". Usljed toga piscu su poglavitiji bogovi: Svetovit, Radegast, Triglav, Jutribog, Beli bog, Crni bog, Prove, Henil, Perun, Volos, Posvizd ili Vihor, Lada, Kupalo, Koleda. „Ove bogove i božice jamačno poštovahu i Srbi, dok su u zajednici živili s ostalim Slavenima". — Prostor kratke recenzije nedopušta, da se upustim u bajoslovna promatranja; nu primietit mi je, da se u znanosti nemože opravdati: kada se starija doba u mythologiji mieša sa mladjom i kada se mythologički krug kojega plemena proteže na sav narod, na ciel rod. Neki od onih bogova, koje pisac navadja, dadu se konstatovati samo za polabske Slovjene i to iz pisaca XI—XII. vieka; a dvojim, da može znanost ikoga upunovlastiti mythologički krug toga sjevernoga plemena, koj bijaše u doticaju i pod uplivom germanskoga i litvanskoga svieta, prenesti na slovjenski jug. I to valja nam uzeti na um, da potonji pisci, koji nam sačuvaše neka imena bogova, nisu već bili u stanju shvatiti slovjensku mythologiju, bivši opojeni grčkom i rimskom. Komu tu nepada na um monah Vacerad iz XIII. vieka sa svojim glossami ka glossaru kostničkoga biskupa Salamona? Tomu češkomu glossatoru idolum Baal je Bielboh, Diana = Dievana, Isis = Jesen, Venus = Lada, Hecate = Morana, Jupiter = Perun, Proserpina = Porvata, Mercurius = Radihost, Ceres = Živa itd. S toga po mojem mnienju jedini pravi put, koj znanost može preporučiti do slovjenske mythologije je onaj, da se bajoslovje pojedinih plemena rekonstruira na pučkih pripoviestih, pjesmah i običajih, kakono su se bud do sada sačuvali u narodu, bud ostadoše nam pobilježeni u starih pisaca. Tim putem pošao je slavni Grimm, te je

stvorio starogermansko b joslovje. Pa ako ikoje slovjensko pleme, a to je doisto hrvatsko-srbsko sačuvalo u pučkom životu dosta gradiva za predkršćansko bajoslovje, a kada bi ga g. dr. Krstić bio samo poredao i ocienio, bio bi mnogo vjernije narisao sliku „religije“ Srba prije njihova pokršćenja.

Prva perioda srbske poviesti mogla bi se razdieliti u dva glavna odsjeka, kojim bi bio na razkršću veliki župan Česlav (oko g. 934). Krstić nedieli ove periode, već nepretrgnuto pripovieda zgode; a do Česlava drži se Konstantina Porphyrogente, koj je skoro jedini izvor za onu dobu srbske prošlosti. Tudier valja mi izpraviti pisca, kada o hrvatskom županu Ljudevitu govori, da „ubije srbskog vladaoca i s toga morade begati iz Srbije“ (str. 28). Einhard o toj zgodi piše (Pertz, monum. Germ. I. 209): Liudevitus, Siscia civitate relicta ad Sorabos . . . fugiendo se contulit et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto . . .“ Ovo se dogodilo godine 822, kada u Srbiji nije vladalo više velikih župana; te se „dux“ ima tumačiti sa župan a ne vladalac.

Drugi dio ove periode t. j. poslje Časlava Krstić pripovieda ponajviše po Dukljanskom ljetopiscu, o kom progovorih u „Književniku“, te i čitaoca upućujem na ovu razpravu, iz koje će on razabrati, u koliko je Krstić pogodio istinu služeć se ovim izvorom. Ono što pisac govori: kako se X. vieka „srbska istorija odvoji od istorije hrvatske“ (str. 41, 42), čemu bude „uzrok religija“, mnogo obširnije i mnogo točnije izvede učeni Rus Hilferding u svojih pismih „ob istorii Serbov i Bolgar“ (sir. 220—231). Mislim, da pisac nebi mogao ni jednim spomenikom dokazati svoje izreke: „Srbi ostanu vjerni istočnoj crkvi i kirilskim pismenima“; a niti ove (str. 78): „u prvo vreme, kad se Srbi i Hrvati pokrstiše, kod obojih se uvede u crkvu narodni jezik“; dočim znamo protivno, da su Hrvati i Srbi bili pokršteni prije nego li se u crkvu uvede slovjenski jezik, i da se je ovaj odzivao prije kod Hrvata nego li kod Srba. Čudimo se takodjer, kako pisac onako sigurno piše o ćirilici poslje iztraživanja Šafařikovih. Opazujem nadalje, da pisac slieđeć Hilferdinga (str. 228) pogrešno g. 997 navadja Mutimira za kralja hrvatskoga (str. 42), dočim se od god. 970 do 1000 u domaćih listinah kraljem napominje Držislav, te kod mnogo kašnjega Dandula navadjaju mu se kano braća Mutimir i Surinja. Ostale zgode osobito od konca X. vieka pripovieda Krstić najviše po Hilferdiugu, koj ovu dobu do god. 1034 opisuje mnogo obširnije i mnogo zanimivije. Ostale dogadjaje počam od Dobroslava (1040) pripovieda pisac ponajviše po ljetopisu Dukljanskom, koga u tom takodjer sliedi, što Zetske gospodare nazivlje kralje, prem jim ide samo naslov knezova ili župana.

Za drugu periodu t. j. za dobu Nemanjića imao je pisac, kano i svaki srbski povjestnik, mnogo više i mnogo sigurnijih i pouzdanijih izvora. Tudjer počmu domaći ljetopisi i domaća žića, kano što su: Žiće sv. Simeona, sv. Save, Stjepana Dečanskoga itd. Nu pored svih ovih izvora početak vladajuće porodice Nemanjića ostaje svedjer taman, a dr. Krstić nije ga ni kušao iole razjasniti. On Stjepana Nemanju, otca ove porodice i osnovatelja nove dobe u poviesti srbskoj, stavlja u savez sa vladari Zetskimi prve dobe tim, što ga izvadja od Gradinje, od koga bi se bio rodio god. 1114 na Ribnici u Zeti (str. 85). Čudnovato je, što oba sina Nemanjina, Stjepan i Sava, u životopisih svoga otca nenapominju imena djedova, niti loze, odkle jim poteče porodica. Po srbskih ljetopisih bijaše Stjepan Nemanja sin Tiehomila ili Tieše, a brat Zavide, Stražimira i Prvoslava, dočim u listini od god. 1190 (Monum serb. p. 2) jedan brat Nemanjin zove se Miroslav, a suvremeni francezki ljetopisac godinu prije (1189) napominje mu dva brata: Stracimira i Miroslava, od kojih prvi podpisan je takodjer u lat. listini od god. 1186. Suvremenimi indi spomenici konstantirani su: Stracimir, Miroslav i Stjepan.

Ja bih tudier radje pristao uz Šafařika (slov. starožit. str. 646) i Majkova (Istorija srbskoga naroda str. 8), te sliedeć srbske ljetopisae rekao: da Stracimir, Miroslav i Stjepan Nemanja bijahu sinovi Tiehomila i Tieše (u byzantinskih pisaca „Deses"), a unuci Uroša, koga takodjer napominje pop Dukljanin. Da bi Nemanja bio sin Gradinje, kako Krstić misli, nemože se ničim dokazati. Krstić navadja dva podatka iz vladavine Nemanjine, koja valja izpraviti. On najme misli (str. 88), da je Stjepan Nemanja g. 1169 udario na Bosnu i osvojio tu pokrajinu, „koja je stojala pod vrhovnom vlašću ugarskih kraljeva". Taj podatak nemože se dokazati; pače znamo iz listina, da je god. 1137 bio vojvodom bosanskim Ladislav, sin Bele II., zatim 1194, dakle za Stjepana Nemanje, bio vojvodom Dalmacije, Hrvatske i Bosne Mirko sin Bele III. itd., te je Bosna cielo ovo vrieme ostala u vlasti hrvatsko-ugarskoj. Krstića je valjda zaveo ljetopisac pripoviedajuć, da je Nemanja sazidao crkvu bogojavljenja „pri rěcě Limě pri městě Brodaevvě u B o s n ě"; nu čitaoc naći će na takav prigovor i odgovor sprieda u tom svezku str. 487. Drugi pogrešan podatak je, gdje pisac (str. 89) veli: da Nemanja „dočeka kod Oršave cara Friderika", dočim pasovski biskup Dietpold, bivši u pratnji njemačkoga cara, naročito piše (Freher: script. rer. germ. I, 410): „10. Kal. Augusti (1189) venimus ad civitatem M i s s e a m; i b i m a g n u s c o m e s S e r v i a e c u m m a g n o a p p a r a t u n o b i s o b v i a m v e n i t" . . U Mišu se dakle Stjepan pokloni caru Fridriku. Isto tako želili bismo, da je Krstić malo točnije opredielio godine glavnijim dogadjajem u Nemanjinom vladanju. Tako n. pr. mislim, da bi on bio mogao točnije označiti dobu grčko-srbskoga rata (str. 88), kada bi bio imao pred očima zapadne zgodopisce.

U mnogom obziru je veoma znamenito, što sini Nemanjini: Stjepan i Vukan dodjoše u doticaj sa zapadom, te obćahu sa rimskom stolicom, ugarskim dvorom i republikom mletačkom. Ovaj odnošaj, po kojem je kolebala Srbija izmedju iztoka i zapada, po mojem mnienju nije Krstić dovoljno razjasnio, ni tako kao Engel i Majkov; isto tako nebih se usudio arcibiskupa Savu metnuti u takav odpor, kano Krstić (str. 97), prama rimskoj crkvi. Djelovanje i zasluge ovoga osnovatelja srbske hierarhije u ostalom pisac dobro ocjenjuje (105—16).

Krstić piše (str. 101), da se je kralj Vladislav zaratio „s Magjarima, od kojih o t e i s v o j o j v l a s t i p o d č i n i S r i e m". Ovdje, kao što se kaže, vladaše banica Urica, rodjakinja ugarskomu kralju. U boju Radoslav razbije njenu vojsku, osvoji Srem a nju samu uhvati i sobom u Srbiju odvede . . ." Kada bi pisca molili za dokaze ovih rieči, bio bi jamačno u neprilici. O tom osvojenju nepripoviedaju ništa stari ljetopisi a ni archiepiskop Danilo; s toga je već Engel dobro opazio (Geschichte von Serwien. S. 221), da se taj čin „neslaže nikako sa ugarskom poviesti". Za takova poduzeća bio je mehkoputni Radoslav preslab, u Ugarskoj pako imao je prejakoga suparnika u osobi odvažnoga kralja Andrije II. Sriem bješe i tada županijom,*) a župani Sriemski podčinjeni kraljem ugarsko-hrvatskim; kao takav piše se „Giletus" u povelji Andrije II. od god. 1233, Kalojoan u povelji Bele IV. od god. 1235 (Féjer: cod. diplom. III. 2, p. 366, IV. 1. p. 27). Radoslav pako vladaše god. 1228--34, o njegovu dakle gospodstvu u Sriemu nemože biti spomena.

Krstić za vlade kralja Stjepana Uroša I. (1241—72) napominje provalu tatarsku u Ugarsku (str. 117—118); te dodava, da „kralj Bela nadje bez-

---

*) Uz Sriemsku županiju bila je naposeb županija Vukovarska, a u listinah navadjaju se župani: Petar g. 1232, Juraj 1234, Ladislav 1252 itd.

bedno sklonište u Dalmaciji". Kada je pisac već napomenuo borbu hrvatsko-ugarsku sa Mongoli, a morao je napomenuti radi srbske poviesti, bio bi imao kakav takav obzir uzeti na znanstvene rezultate poznate Kukuljevićeve razprave.

Ovo su pojedini podatci, koji čitajući srbsku poviest Krstićevu padoše mi u oči i koje sam scienio ovdje naposeb napomenuti. Sada mi je odgovoriti na pitanje: jeda li se je srbska historiografija ovim djelom napried pomakla?

Obzirom na sadržaj Krsttćeva poviest u ovih dvih svezcih neima ničega, što se nebi nalazilo u Engela, Hilferdinga i Majkova, od kojih je prvi upotriebio byzantinske i zapadne spomenike, a domaće srbske u toliko, u koliko jih najde kod Raića; drugi i treći upotrebili su pobliže domaće izvore. Hilferding, kako je poznato, izveo je srbsku poviest do početka XI. vieka, te je ovaj stariji dio obširnije izradio i u uži savez stavio sa bugarskom i hrvatskom poviesti, nego li to opažamo kod Krstića. Majkov pako upotriebio je i srbske listine i gdjekoje žiće i na tom temelju osnovao svoju poviest. Obzirom dakle na sadržaj srbska historiografija nije mnogo dobila Krstićevom historijom.

Nu tim više dobila je u obliku. Krstić poslužio se je znanstvenimi resultati svojih prednjaka; iste je dobro poredao i u pragmatičkoj svezi nanizao. On je pojedine momente i pojedina lica ocienio, te lasnim načinom pred očima čitatelja razvio prošlost srbsku. Krstićeva historija može svakomu izobraženomu Srbinu služiti poput čitanke, u kojoj će naći ugodna štiva iz života svojih otaca. S toga je ona bez svakoga učenoga aparata. Ako je ovu svrhu Krstić imao sastavljajuć svoju poviest, uvjeravamo ga, da ju je postigao; te mu želimo uztrajanje do konca, izčekujuć nastavak „istorije", koj nam ima staviti pred oči najsjajniju dobu srbske prošlosti. Dr. Fr. Rački.

Hrvatske narodne pjesme. Sabrao Luka Marjanović. U Zagrebu 1864. Nakladom i tiskom A. Jakića.

Upravo prije pol vieka dao se je prvi Vuk Štefanović Karadžić na skupljanje i izdavanje naših narodnih pjesama. Pedeset godina a one pjesme proslaviše po cielom svietu ne samo sebe te svoga sabirača, da i savkoliki narod. Mladomu izdavatelju ove naše zbirke nemogu srdačnije susresti, van da jednak uspjeh uzaželim i njegovu poslu te jednaku korist od njega svemu kolikomu narodu.

Na drugom sam mjestu obširnije o tom govorio, kako si je Vuk sve polagano prisvajao one kritičke krieposti, kojimi se odlikuje svaka književna radnja njegove zrele dobe. Čovjek bi mislio, da će njegovo iskustvo s velikom voljnosti upotriebiti svi kasniji poslenici književni, koji se bave istim predmetom; sasvim tim neće biti samo moje uvjerenje, ako li reknem, da u skupljanju narodnih pjesama Vuka do danas nitko još ni dostigao nije, kamo li nadvisio. Bit će dakle osobita preporuka zbirci Marjanovićevoj, kada ju pohvalim, da je uredjena posve po razboritih načelih Vukovih, kojega si je izdavatelj očevidno za uzor stavio, pače i sretno nasljedovao.

Ove pjesme slušao je izdavatelj pjevati po turskoj Hrvatskoj i po našoj hrvatskoj Krajini: prema tomu jim je zbilja i jezik i sadržaj. Narječje je štokavsko, zapadnoga t. j. ikavskoga (ja bih, ali samo kao filolog, rekao, κατ' ἐξοχὴν-hrvatskoga) izgovora; ima ipak pomiešanih i jekavskih forma; gdjekoje rieči, kano raport itd., sjećaju nas već na vojnički (= njemački) život naše Krajine, inače je sve liepo, čisto, narodno.

Oni ljudi, od kojih je izdavatelj ove pjesme slušao i sakupio, nisu mu ih pjevali nego samo kazivali: to je već znak propasti, od koje strada kadšto i sama pjesma. Ja nalazim i ovdje više primjera, gdje slutim, da bi barem pojedini stihovi drugačije glasili iz ustiju valjana narodnoga pjevača. Tko umije pjesmu samo kazivati, nespada više u onaj odabrani broj uzvišenim darom nadarenih vilinskih svećenika, koji od svoje naravi ćute pravo milozvučje narodnoga stiha.

Po sadržaju uvrstio bih ja ove pjesme medju srednje: osim prvih šest, koje pjevaju o sinu Vukašinovu, obćenitom junaku cieloga srbsko-hrvatskoga naroda, sve su ostale iz krvave uskočke dobe: najslavniji medju njimi bijaše svakako sivi sokó Senjanin Ivo, rekao bih drugi Marko: dà u nas na zapadu i mnogo poznatiji od samoga Marka. Terrain historičkih dogadjaja, koji se ovdje pjevaju, jest zakupska Hrvatska i hrvatsko-dalmat. primorje: sadržaj dakako borba s Turčinom. Medjutim, što je prestao strah od Turčina, čini se, da i pjesmi taj krvavi predmet dosadjuje: čim su neznatniji pojedini dogadjaji, tim jih pjesma gore pretjeruje; razvučena dužina pripoviesti nestoji u nikakvom razmjerju prema važnosti. Naše narodno pjesničtvo osjeća, da se taj predmet izcrpio; da ublaži njegovu divlju i biesnu narav, uvadja veoma rado nov elemenat u junačku pjesmu — ljubav. I zbilja medju srednjimi i novijimi junačkimi pjesmami najljepše su one, što su liričko-epičkoga sadržaja; veoma nježne a mnogo kraće od ostalih. Ovakovih primjera naći će čitatelj nekoliko u ovoj zbirci veoma krasnih, kano ti broj 18.: „Golotinja Use“, broj 21.: „Dva brata“, broj 22.: „Zagorka djevojka i Ture“, broj 24.: „Maričić Mijat i vila“, broj 25.: „Karletić Jovan i gospoja Miletićka“, broj 26.: „Kaurin Radko i ljuba mu Vidosava“ — a osobita je spomena vriedna pjesma dvadeseta „Milovan čoban i Turci Janjičari“.

Povrh junačkih pjesama (ima ih na broju 27), štampano je i 55 ženskih, koje krasotom svojom nimalo nezaostaju za onimi u prvoj knjizi Vukovoj; nekoje su si i veoma srodne.

Svaki prijatelj narodne pjesme pozdraviti će ovu zbirku s velikim veseljem, i rado priznati zaslugu, koju si njom stekao toli izdavatelj koli nakladatelj.

V. Jagić.

Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba 1864.

To je osobiti naslov izložbenoga imenika, koj je, što se izvanjskoga izkita tiče, tiskan neobično na bogato kod Ant. Jakića, te se već nalazi u ruku mnogobrojnih posjetitelja naše izložbe. Imenik sastoji se iz dva diela: obćenitoga i posebnoga. Prvi dio sadržaje „statistički nacrt Trojedne kraljevine„; spisao ga je učitelj na ovdješnjoj višoj realci g. dr. P. Matković.

Taj imenik ugleda takodjer svjetlo u njemačkom i talijanskom prevodu.

Narav stvari donosi sobom, da se posebni dio presudi skoro sasvim susteže; istom bi mogli nešto en passant napomenuti o njegovu prvom odsjeku, gdje se navode čudni naslovi članova središnjega odbora prve dalm. hrv. slav. izložbe.

Dočim sam nakanio u kratko ob obćem dielu govoriti, valja mi najprije nešto napomenuti, što se proteže na presudu i presuditi se imajući predmet.

Kritika statističkih djela sastoji se ponajglavnije u kontroli i prigledanju. Istina, smisao statistike neleži u mrtvih brojevih, nego u sravnjivanju i odnošenju: ima li se pako ovo prvimi označiti, to se mora ustanoviti čvrst temelj — točnost mrtvih brojeva. Nu ipak nestoji kod toga do jedinica, desetica i stotica (kadkada i tisućica).

Sada dakle da kažemo, otvoriše se g. piscu vrela, koja su presuditelju, ter svim vještim i nevještim čitaocem za sada zatvorena, dakle nepoznata. Hvala visokoj dvorskoj kancelariji i njegovoj svietlosti, g. banu — pisac mogaše dobiti i upotriebiti službena data, koja su dielomice od najnovijega vremena, te još nigdje objavljena, koja po tom za presudu još neobstoje. Tako vidimo, da su za vojničku granicu upotrebljivani svestrani službeni izkazi od g. 1863., da i 1864., čemu se svaki statistik diviti mora.

Već s ove okolnosti ima statistički dio nepobitnu vriednost.

Što se specijalno tiče civilne Hrvatske i Slavonije, to znamo svi, kako u nas stoje stvari. Nu već se je i s više strana krepko pokazivalo na tu golemu manu, što kod naše zemaljske vlade nema ureda za domaću statistiku, kao što je te već odavna po zapadnih zemljah u Austriji. Moderne države nemogu više biti bez statističkih organa, oni su posljedica modernih načina upravljanja; čim se ovi više razvijaju, tim potrebitije i temeljitije moraju se statistička upisivanja voditi. Odatle taj pojav, da države dan danas troše mnogo novaca na statističko brojenje, koje se nepoduzimlje više, kao za Poncija Pilata, samo kadkada, nego se uviek vodi i pregleda. Ta ista šareno izkockana Rusija, koja se pružila na neizmjernoj površini od 76.000 □ milja u tri strane svieta, ima svoj središnji statistički odbor. Njemački statistik A. Buschen, koj je statistički predočio pučanstvo ruskoga carstva, te o tom kod J. Perthesa u Gothi izdao knjižicu od 79 strana, dobi od Rusije u znak priznanja 30.000 srebrnih rubalja kao nagradu za svoj prividno neznatni, u istinu pako vrlo mučni posao. Ovo za dokaz, kako su potrebna statistička djela i kako se dan danas visoko ciene.

Dočim je pisac za granicu mogao upotrebljivati, kako već napomenusmo, najnovija data, morade se za civilnu Hrvatsku i Slavoniju onim zadovoljiti, što je slučajno mogao naći. To isto valja i o Dalmaciji, poglavito iz toga razloga, što pisac nije mogao raditi kod glavnoga vrela u Zadru, gdje bi se po svoj prilici kod namjestničkoga vieća mnogo nova i najnovijega saznati moglo.

Prieglednimo u potankosti. U odjelu „žitelji“ bijahu piscu za civilnu Hrvatsku i Slavoniju podatci od g. 1857. na porabu. Od onoga vremena (31. Listopada 1857.) nije više poduzeto po naših zemljah brojenje pučanstva. Ovo biva već po sebi znatnom neprilikom, dočim je tim naravski piščevo djelo vrlo nejednakim postalo, čemu on dakako nije kriv. Nu opasnost pri tom tim je još povećana, što je tada imala Hrvatska druge granice i drugo nutarnje razdieljenje, nego sada. Ta onda spadalo je još Medjumurje k Hrvatskoj, dočim su Ilok i Ruma bili dieli srbske vojvodine. Odatle sliedi, da pisac data od g. 1857. nije smio upotriebiti, kao što jesu — s jedne strane moralo se je korak po korak dodavati, s druge pako oduzimati — posao, koj je u potankosti vrlo mučan, te mnogo truda stoji, da koj je kadkada radi po manjkanja potankih izvješća jedva i izvedim. Ja sam, koliko je moguće bilo, za piscem računao, te našao, da je njegov na to se protezući posao izpravan, te dosljedno izveden. To će mnogo reći.

U nekih stvarih dobi pisac za civilnu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju novijih podataka, tako n. pr. u trgovačkih stvarih, u odjelu „kultura“; nu ni tako nije jednakost postignuta. Vještak mora po toj knizi na tu misao doći, da naša zemlja spada k još vrlo zanimivim u Austriji.

U cielom je piščevo djelo marljivo i sviestnom vjernošću izvedeno. Dapače ja bih skoro rekao, da je pisac odveć marljiv bio. Ja bih naime radi lahka pregleda koje šta hotio izbrisati, prem da neznam, koliko je bio na instrukcije vezan.

Oni ljudi, od kojih je izdavatelj ove pjesme slušao i sakupio, nisu mu ih pjevali nego samo kazivali: to je već znak propasti, od koje strada kadšto i sama pjesma. Ja nalazim i ovdje više primjera, gdje slutim, da bi barem pojedini stihovi drugačije glasili iz ustiju valjana narodnoga pjevača. Tko umije pjesmu samo kazivati, nespada više u onaj odabrani broj uzvišenim darom nadarenih vilinskih svećenika, koji od svoje naravi ćute pravo milozvučje narodnoga stiha.

Po sadržaju uvrstio bih ja ove pjesme medju srednje: osim prvih šest, koje pjevaju o sinu Vukašinovu, obćenitom junaku cieloga srbsko-hrvatskoga naroda, sve su ostale iz krvave uskočke dobe: najslavniji medju njimi bijaše svakako sivi sokó Senjanin Ivo, rekao bih drugi Marko: dà u nas na zapadu i mnogo poznatiji od samoga Marka. Terrain historičkih dogadjaja, koji se ovdje pjevaju, jest zakupska Hrvatska i hrvatsko-dalmat. primorje: sadržaj dakako borba s Turčinom. Medjutim, što je prestao strah od Turčina, čini se, da i pjesmi taj krvavi predmet dosadjuje: čim su neznatniji pojedini dogadjaji, tim jih pjesma gore pretjeruje; razvučena dužina pripoviesti nestoji u nikakvom razmjerju prema važnosti. Naše narodno pjesničtvo osjeća, da se taj predmet izcrpio; da ublaži njegovu divlju i biesnu narav, uvadja veoma rado nov elemenat u junačku pjesmu — ljubav. I zbilja medju srednjimi i novijimi junačkimi pjesmami najljepše su one, što su liričko-epičkoga sadržaja; veoma nježne a mnogo kraće od ostalih. Ovakovih primjera naći će čitatelj nekoliko u ovoj zbirci veoma krasnih, kano ti broj 18.: „Golotinja Use“, broj 21.: „Dva brata“, broj 22.: „Zagorka djevojka i Ture“, broj 24.: „Maričić Mijat i vila“, broj 25.: „Karletić Jovan i gospoja Miletićka“, broj 26.: „Kaurin Radko i ljuba mu Vidosava“ — a osobita je spomena vriedna pjesma dvadeseta „Milovan čoban i Turci Janjičari“.

Povrh junačkih pjesama (ima ih na broju 27), štampano je i 55 ženskih, koje krasotom svojom nimalo nezaostaju za onimi u prvoj knjizi Vukovoj; nekoje su si i veoma srodne.

Svaki prijatelj narodne pjesme pozdraviti će ovu zbirku s velikim veseljem, i rado priznati zaslugu, koju si njom stekao toli izdavatelj koli nakladatelj. V. Jagić.

Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba 1864.

To je osobiti naslov izložbenoga imenika, koj je, što se izvanjskoga izkita tiče, tiskan neobično na bogato kod Ant. Jakića, te se već nalazi u ruku mnogobrojnih posjetitelja naše izložbe. Imenik sastoji se iz dva diela: obćenitoga i posebnoga. Prvi dio sadržaje „statistički nacrt Trojedne kraljevine„; spisao ga je učitelj na ovdješnjoj višoj realci g. dr. P. Matković.

Taj imenik ugleda takodjer svjetlo u njemačkom i talijanskom prevodu.

Narav stvari donosi sobom, da se posebni dio presudi skoro sasvim suzteže; istom bi mogli nešto en passant napomenuti o njegovu prvom odsjeku, gdje se navode čudni naslovi članova središnjega odbora prve dalm. hrv. slav. izložbe.

Dočim sam nakanio u kratko ob obćem dielu govoriti, valja mi najprije nešto napomenuti, što se proteže na presudu i presuditi se imajući predmet.

Kritika statističkih djela sastoji se ponajglavnije u kontroli i prigledanju. Istina, smisao statistike neleži u mrtvih brojevih, nego u sravnjivanju i odnošenju: ima li se pako ovo prvimi označiti, to se mora ustanoviti čvrst temelj — točnost mrtvih brojeva. Nu ipak nestoji kod toga do jedinica, desetica i stotica (kadkada i tisućica).

Sada dakle da kažemo, otvoriše se g. piscu vrela, koja su presuditelju, ter svim vještim i nevještim čitaocem za sada zatvorena, dakle nepoznata. Hvala visokoj dvorskoj kancelariji i njegovoj svietlosti, g. banu — pisac mogaše dobiti i upotriebiti službena data, koja su dielomice od najnovijega vremena, te još nigdje objavljena, koja po tom za presudu još neobstoje. Tako vidimo. da su za vojničku granicu upotrebljivani svestrani službeni izkazi od g. 1863., da i 1864., čemu se svaki statistik diviti mora.

Već s ove okolnosti ima statistički dio nepobitnu vriednost.

Što se specijalno tiče civilne Hrvatske i Slavonije, to znamo svi, kako u nas stoje stvari. Nu već se je i s više strana krepko pokazivalo na tu golemu manu, što kod naše zemaljske vlade nema ureda za domaću statistiku, kao što je te već odavna po zapadnih zemljah u Austriji. Moderne države nemogu više biti bez statističkih organa, oni su posljedica modernih načina upravljanja; čim se ovi više razvijaju, tim potrebitije i temeljitije moraju se statistička upisivanja voditi. Odatle taj pojav, da države dan danas troše mnogo novaca na statističko brojenje, koje se nepoduzimlje više, kao za Poncija Pilata, samo kadkada, nego se uviek vodi i pregleda. Ta ista šareno izkockana Rusija, koja se pružila na neizmjernoj površini od 76.000 □ milja u tri strane svieta, ima svoj središnji statistički odbor. Njemački statistik A. Buschen, koj je statistički predočio pučanstvo ruskoga carstva, te o tom kod J. Perthesa u Gothi izdao knjižicu od 79 strana, dobi od Rusije u znak priznanja 30.000 srebrnih rubalja kao nagradu za svoj prividno neznatni, u istinu pako vrlo mučni posao. Ovo za dokaz, kako su potrebna statistička djela i kako se dan danas visoko ciene.

Dočim je pisac za granicu mogao upotrebljivati, kako već napomenusmo, najnovija data, morade se za civilnu Hrvatsku i Slavoniju onim zadovoljiti, što je slučajno mogao naći. To isto valja i o Dalmaciji, poglavito iz toga razloga, što pisac nije mogao raditi kod glavnoga vrela u Zadru, gdje bi se po svoj prilici kod namjestničkoga vieća mnogo nova i najnovijega saznati moglo.

Priglednimo u potankosti. U odjelu „žitelji“ bijahu piscu za civilnu Hrvatsku i Slavoniju podatci od g. 1857. na porabu. Od onoga vremena (31. Listopada 1857.) nije više poduzeto po naših zemljah brojenje pučanstva. Ovo biva već po sebi znatnom neprilikom, dočim je tim naravski piščevo djelo vrlo nejednakim postalo, čemu on dakako nije kriv. Nu opasnost pri tom tim je još povećana, što je tada imala Hrvatska druge granice i drugo nutarnje razdieljenje, nego sada. Ta onda spadalo je još Medjumurje k Hrvatskoj, dočim su Ilok i Ruma bili dieli srbske vojvodine. Odatle sliedi, da pisac data od g. 1857. nije smio upotriebiti, kao što jesu — s jedne strane moralo se je korak po korak dodavati, s druge pako oduzimati — posao, koj je u potankosti vrlo mučan, te mnogo truda stoji, da koj je kadkada radi po manjkanja potankih izvješća jedva i izvedim. Ja sam, koliko je moguće bilo, za piscem računao, te našao, da je njegov na to se protezući posao izpravan, te dosljedno izveden. To će mnogo reći.

U nekih stvarih dobi pisac za civilnu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju novijih podataka, tako n. pr. u trgovačkih stvarih, u odjelu „kultura“; nu ni tako nije jednakost postignuta. Vještak mora po toj knizi na tu misao doći, da naša zemlja spada k još vrlo zanimivim u Austriji.

U cielom je piščevo djelo marljivo i sviestnom vjernošću izvedeno. Dapače ja bih skoro rekao, da je pisac odveć marljiv bio. Ja bih naime radi lahka pregleda koje šta hotio izbrisati, prem da neznam, koliko je bio na instrukcije vezan.

A sada k pojedinostim.

Najprije se radi o zemlji. Tu moram doista kuditi, što pojam o Trojednoj kraljevini nije već a priori ustanovljen. S mojega statističkoga gledišta nebi nikada podpisao izreke u tom smislu: „Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s hrvatsko-slavonskom vojničkom krajinom kano posebno politično državno tielo.“ Molim, da me pravo razumiete. Statistika je drugo, drugo politika i qui bene distinguit, bene docet. Takodjer nemogu uvidjeti, kako petrovaradinska pukovnija amo spada — jedan put joj je mjesta u tekstu (gl. str. 15.), drugi put pod linijom. Ja pitam, kojim je pravom pisac tu pukovniju amo povukao i kojim pravom Medjumurje i kvarnerske otoke sasvim izostavio? Pa ipak stoji Medjumurje u istoj svezi s našom domovinom, u kojoj diete k svojoj majci! Ja bih se bio jednostavno ograničio na sadanje granice Hrvatske, Slavonije, hrvatske-slavonske vojničke krajine i Dalmacije. O Medjumurju i petrovaradinškoj pukovniji i ob ostalih stvarih moglo bi se bilo takodjer, ali za sebe govoriti, čemu koj poseban (možebiti historički) excurs nebi škodio.

Što se ovoga odsjeka tiče, nalazim još, da se otok Grosa (str. 2.) naški zove Luka (Dugačka L.), da se sa znanstvenoga gledišta nemože odobriti, ako se mjesto „gorje“, ili „gore“ veli jednostavno „gora“. Takodjer revnost piščevu za podignuće meteorologičkih postaja odobravam samo pod nekimi uvjeti — nu to nespada ovamo.

U odsjeku „pučanstvo“ nenalazim razjašnjenja pojmova „absolutno i relativno“. Toga nevidim zato, što u obće pisac ovakovo stvari tumači; da tako nije drugdje činio, nebih imao razloga ovoj opazci. Buduć da je pisac svoja data povadio iz raznih godina, bio je prisiljen glavne svote sbrajanjem dotražiti, kojim bi mathematici lahko prigovoriti mogli. Ali što je mogao učiniti, kad je broj ukupnoga pučanstva opredieliti morao (pa to valja i za druge slučajeve)? Bilo mu je brojeve od godine 1857. i 1863. (a u drugih zgodah još brojeve od 1858., 1861., 1862.) jednostavno zbrojiti, da dobije konačni zbroj, koj neodgovara istini. — Brojevi na str. 17. 235915 i 1513 („u Hrvatskoj i Slavoniji se absolutno pučanstvo giblje medju“ itd. — i „u hrvatsko-slavonskoj krajini mienja se absolutno pučanstvo izmedju 8574 i 57420; a relativno medju 2752 i 1513 dušah“) ili su istiniti, ili neistiniti. U obadva slučaja ima ipak pogrešaka na str. 16. i 17.

U odsjeku „razmjerje spola“ nerazumijem dobro izreke: „ovo razmjerje, kojim mužki spol po broju ženski nadvisuje, jest bez dvojbe takodjer izvan granica trojedne kraljevine u zemljah slovjenskih jugoiztočnoga poluotoka, na što imade upliv valjda jugoslovjenski živalj, kao što njemački i sjeveroslovjenski na onaj okoliš zemalja carevine austrijske, u kojih je ženskim spolom po broju mužki nadvišen.“ Ovdje su rieči „jugoslovjenski živalj“ veoma neizvjestne, dočim stoji, da mužki spol svigdje i u obće mnogo više duša broji, nego li ženski, (u Českoj se rodi 1858. dječaka: 82.177, djevojka: 77.900, dakle isto razmjerje kao kod nas.)

U glavi „pučanstvo po prebivalištu“ nalazi se, kako mi se čini, sasvim nesigurnih izvješćo o pučanstvu gradova u trojednoj kraljevini. Godine 1857. latiše se posla kod brojenja podosta naopako, dočim se nije brojilo pučanstvo gradova zasebice, već gradskih obćina (a k nekim gradovom spada mnogo sela). Kaže se pako u dotičnoj glavi u čudnovatoj opazci, da je pučanstvo dalmatinskih gradova „po popisu god. 1858. (Peter)“ ustanovljeno. Koli uzvišeni nesmisao! 1) Popisa god. 1858. nije bilo; 2) nebi ga Peter bio mogao poduzeti; 3) bijaše Peter dobar i pošten Niemac, komu imamo zahvalni biti za najbolju njemačku knjigu o Dalmaciji; 4) Umre Peter već osmoga srpnja 1853., i 5) Mogao je statistična data naravskim načinom još prije svoje smrti sabrati.

U glavi „prirast pučanstva“ izvede pisac velikim trudom račun vjerovatnosti, za koj bih samo želio, da se obistini. Pa koliko se može čovjek iz ovih nekoliko redaka naučiti! Dočim se pučanstvo Hrvatske i Slavonije valjda svakom godinom za 9500 (?) duša pomnaža (točno se nemože kazati, kad neimamo statističkoga ureda), u gradiškoj se regimenti umanjava svake godine za 249. Ovo posljednje je strašno proročanstvo, koje bi lasno pobuditi moglo pozornost dotičnih vlasti. Sa svoje strane bih za nemoguće držao, da se je od g. 1851. do 1857. broj stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji u 7 godina za 3447 duša umanjio. Morao je popis od 1851. g. netočan biti.

Sada sliedi: kultura narodnogospodarska.

U koliko sam računati uzmogao, nadjoh sliedeće. U glavi „produktivno zemljište“ čini mi se, da je broj produktivne zemlje u Hrvatskoj i Slavoniji 3.071.000 jutara odviše velik. Što se tiče izvješća u glavi „proizvodi ratarski“ itd., neznam u istinu, odakle je pisac data uzeo i kako računao. Ja nadjoh samo nesretnu rieč „po prilici“ Nije li broj rali vinograda u Hrvatskoj i Slavoniji od 131.593·7 odviše visok?

Da naše kraljevine, što se prometa, tvornica i trgovine dotiče, tek na najnižem stupnju razvitka stoje, o tom — da i neznamo iz sobstvena izkustva upućuje nas najbolje ova knjiga. Neka čovjek uzčita glavu „montanistički proizvodi“, pa neka kaže, dali se i nehotice začuditi nemora kad čuje, da se ovdje, ondje 500 centi u godini po 100 fr. dobiva, ili 150 centi po 22 fr., i više takova. Neka progleda skrižaljku „od poglavitijih obrtah brojilo se“ itd.

To stoji, da one oblasti, koje su si listopadskom diplomom centralnu upravu u našoj zemlji pridržale, divnu evidenciju o stvarih pokazati mogu, koje u njihovo područje spadaju, dočim su naše samostalne vlasti u tom zaostale. Pisac dobi od oblasti centralne uprave točne izkaze. O tom nam ponajbolje svjedoči odsjek „trgovina“. Dotične su glave za trgovce neizmjerno poučne, vidi se iz njih, da je naša trgovina žalibože samo pasivna — neda se skoro ni vjerovati da i s obzirom na isto stočarstvo! Samo se drva častno izuzimlju, da, kao što pisac pravo kaže, žalibože i odviše častno!

Ob odsjeku „duševna kultura“ imam opaziti, da više krat razjašnjenje stvari nije dovoljno (str. 96. pravoslovnoj akademiji kaže se ondje pravoslavna), onda, da bi broj učenika početkom školske godine pravilom biti morao. Zašto se na str. 90. škole po vjeri grčko-sjed. i pravosl u jedno broje, neznam. Na str. 94. kod gimnazije u Sinju podkrala se pogreška. Ja bih bio u obće pozornost na povećavajući se broj učenika na naših gimnazijah obratio U centralističkih se listovih veli, da uvedenje hrvatskoga jezika bezdvojbeno škodljivo djeluje, a gle, odkako se na riečkoj gimnaziji hrvatskim jezikom predaje, pomnoža se broj učenika relativno upravo više, nego li na ikojoj našoj; pa zatim na zagrebačkoj gimnaziji, gdje je broj već na toliko narasao, (preko 450 učenika) da će se valjda opet graditi morati.*)

Poglavja „obrazovni zavodi i družtva“ izradjena su doduše po osnovi knjige dosljedno, ali bi ipak željeti bilo, da su obširnija. Ja smatram naše zavode i družtva kao nešto takova, što je neizmjerno koristno, i što će istom u budućnosti (Bože daj skoro) uroditi dobrim i nečuvenim plodom. Tim se možemo punim pravom ponositi. Nebi s gorega bilo, da je u tom pogledu statistik više historičkoga predmeta upotriebio. Nu to je samo privatno mnienje.

*) Sada ima u Hrvatskoj i Slavoniji s krajinom preko 1500 gimn. učenika, te bi na dotično pučanstvo (1·5000·000 duša) došao po jedan hiljadu. Uredn.

U odsjeku „ćudoredna kultura“ nemogu svih stvari naći: 1) nekaže se nigdje, da se u senjskoj biskupiji misa slovjenskim jezikom čita; 2. da na Dalmaciju spáda i biskupija Krk, i 3) da se zagrebačka biskupija i u Medjumurje proteže. Tom prilikom spominjem još, da se rieč „Grci“ (n. pr. na str. 89.) često po starom običaju rabi.

Str. 110. dobiti će čitatelj o prispodobi s Českom (govori se o tatbinah) kako ono samo za se stoji, kriv pojam.

Glava „ustav“ probudjuje ugodna čuvstva. Godi se čovjeku u duši, kao putniku u pustari, kad se iznenada na kakovu oazu namjeri. Proturav se kroz toliko tisuća brojeva, dolazi sada do takova odsjeka, koj oživljava a ujedno i sjetna čuvstva pobudjuje. Ova je strana izvedena točnim znanjem stvari i zanimivošću, te je bez dvojbe najsjajnije u cielom djelu. Sjećam se slučajno rieči pokojnoga cara: „Totus mundus stultizat et constitutiones imaginarias quaerit. Vos habetis avitam constitutionem; ametis et conservetis sicut et ego amo illam et illaesam ad posteros transmittam.“ Toga sam se velim, slučajno sjetio. F. B. Kořinek.

Praktični način za brzo i lahko učenje francuzkoga jezika polag glasovitoga načina dr. Ahna od Drag. Waldherrove, dio I, u Zagrebu, troškom knjižare Lavoslava Hartmána, brzotis D. Albrechta u Zagrebu 1864 str. 198. 8 — 1 fl. a. vr.

Učenje živućih jezika mora osnovano biti na theoretičnom i praktičnom načinu no tako, da je jedno nuz drugo, da jedno drugo dopunjuje, da se jednimi drugim znanje jezika razširuje, uvčvršćuje i usavršuje pa će tim biti dosta uspjeha i dovoljna napredka u govoru i pismu. To su uvidili najvještiji učitelji živućih jezika pa su i po tom svoje slovnice i praktične načine udesili i tiskom obielodanili ali istom onda, kad su mnogogodišnjom praksom pronašli najbolji i najlakši način. Izmedju spisatelja poučnih knjiga za naučanje francuzskoga jezika spominju se kao najvještiji Meidinger Hircel, Orelli, Hauschild, Schifflin, Dr. H. A. Müller, Ahn, Ollendorf, Bozzi, Otto, Machat, Ch. Noël. L. A. Beauvais, Stieffelius, Georg itd. Ovi su udarili raznim putem: neki su svoj nauk priredili za odrasle i nepriednije neki pako za početnike. Dr F. Ahn je svoj „praktischen Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der französischen Sprache“ odielio na dva tiečaja te mu je prvi tiečaj već u sto tridesetom izdanju na svietlo tiskom izišao. Po prvom tečaju napomenute knjige za početnike od Ahna uredila je spisateljica svoj praktični način.

Taj prakt. način jest preveden Ahnov I. tiečaj samo vrlo neznatnom promjenom koju ću dolje navesti. Ta se knjiga dakle može prosudjivati samo po prevodu, jer je Ahnov lehrgang već toliko puta u svietu prosudjivan bio, da ga malo ne već svaki i s te strane pozna; što je pako ta knjiga kod nas u dosta ruku i što se namjerava kod podučavanja uvesti po sukromnih zavodih i možda po javnih kojih učionah to je sasvim u redu koju o toj knjizi progovoriti te ju svestrano prosuditi.

Knjiga s predgovorom i glavnimi pravili ob izgovoru je razdieljena na dva glavna diela; prvi dio sadržaje kratke i za djetinsku dobu sasvim razumljive jednostavne primjere, u kojih se praktično uči najglavnije i najpotriebitije o pojedinih stranah govora; drugi je dio razdieljen u 7. razreda: i to 1. razred sadržaje puko uvrštenje osnovnih brojeva; u 2 je razredu sprega pomoćnoga glagolja *avoir* u 3. *être*, u 4. tri pravilne sprege glag. *donner, finir, vendre*, u 5. trpna sprega, u 6. sprega povratnoga glagola *se tromper*, iza kojega sliede primjeri, koji zasiecaju u sve prijašnje razrede, a u 7. su

nepravilni glagoli: *dire, écirre, lire, mettre, prendre, faire, connaître, croïre, boir, venir, tenir, suffiir, sortir, partir, dormir, sentir, couvrir, pouvoir, avoir, valoir, voir, vouloir, devoir, falloir*, s dotičnimi primjeri; na to jedan broj (66) o porabi iraza *il est, c'est,* dva broja (67, 68) o porabi infintiva, pa štivo (69—90), koje sastoji iz manjih i većih djetinskih pripoviedka a napokon rieči k prijašnjim zadatkom (1—90). Razredjenje je točno i vjerno po dr. J. Ahnovu Lehrgang I. Cursus, neunundneunzigste Auflage Köln 1857. *) koje nema baš nikakva sustava pa i nepači bilo ga ili nebilo, jer je vrlo svojevoljno i baš sasvim nepraktično uvršćeno.

Glavna pravila o izgovoru:

G. spisateljica nabraja doduše 26 pismena u fr. j. no trebalo je takodjer napomenuti da *k* i *w* (double vé) riedko i to u stranih imena i rieči dolazi; pogrešno je označen glas samoglasnika *u* = *i* (?) i suglasnika q = qi (?); što bi ja po njem. *ü* i *khü* označio.

O naglasku stavlja g. sp. pravilo, da „izgovor fr. zahtjeva, da se samoglasnici naglašuju a za taj naglasak ima 3 različna znaka (accents) itd.“ ja mislim, da je ovdje valjalo pravilo stegnuti na samoglasnik *e,* koji se u fr. trojako izgovara n. pr. pénétré, mère, même a često i proguta u izgovoru „retenir“, a nuz to razjasniti naglase ´ ` ˆ kako se ili kratkotrajno ili dugotrajno izgovaraju tu je još opaziti, da *EU*, *IO*, *AO* u hrvatskom nisu dvoglasi. Samoglas *a* izgovara Francuz jednim te istim načinom a u hrvatskom se razlikuje grad, vrat brat s toga je valjalo kazati, da se samoglas *a* u franc. izgovara po prilici kao naše kratkotrajno *a*; valjalo je još dodati izgovor samogl. *â*, kao što je i kod samoglasa *ê, î, ô, û* razjašnjeno; napokon trebalo je nuz *août* staviti i *aoûteron* i *taon*, a naprotiv primjetiti, da se u glagolji *aoûté* samogl. *a* izgovara.

Kod samoglasa *e* nije napomenuto muklo *e*, koje se nikad neizgovara u rieči, kad je pred i za njim koji samaglas n. pr. *loterie* = *lot'rie, appeler* = *app'ler, sera* = *s'ra.*

Samoglas *o* neizgovara se takodjer u dva samostavnika iz *paon* (*pan*) izvedena: *paonne* paunica *paonneau* paunče. Kod samoglasa *u* je sve strpano što nespada na glas *u* kao što su glasovi *y, ai, oi*; strogo pako nespadaju ovamo ni oni ostali glasovi.

Y (igrek) — veli g. sp. — izgovara se kao *j* kad je medju dvima samoglasnicima; to je sasvim pogrešno i neistinito, jer bi se po tom imalo *payé* izgovarati p a j e r, a mora se po prilici izgovoriti pei/je; tu stoji pravilo, da se ima *y* u izgovoru razriešiti i da stoji = *ii* nekim pomekšanjem drugoga *i* = *i/j* tako da bi *av*=*ai*+*ij*, *oy*=*oi* + *i/j* itd. U nekih vlastitih imenih pako kao: Bayard, Bayonne itd. = *ai*, a u nekih = è kao Cambray, Raynauld itd. Sasvim je izostavljen izgovor *eu* = *u* (*ü*) u nekih oblicih pomoćnoga glagola *avoir;* pa izgovor glasa *ui* koji je jednoslovčan, što je valjalo i kod *oi*=*oa* primjetiti.

Kod nosnih glasova valjalo je još primjetiti da se u izgovoru trieba paziti, da tanano izgovaranje koje se sa *g* počme, nema proizlaziti iz grla već upravo kroz nos, što je nepodpuno istom na strani 8 red 1—2 napomenuto; pogrešno je *baing* mjesto *bain;* a izostavljeno je to, da prestaje nosni izgovor nekom iznimkom, kad za takvimi glasovi sliedi *n* ili *m* n. pr. *année immortel.*

Kod izgovora samoglasa opazuje se nepodpunost kao i u Ahnu; nisu iznimke navedene u obće kod pojedinih glasova a kamo li različitosti u izgo-

*) Najnovije izdanje nebiaše mi pri ruci a mislim da nema nikakve razlike u drugih novijih izdanjih.

voru jednoga te istoga glasa kao n. pr. da se *u* takodjer izgovora kao *w* i je *suis*, *huit* itd., da se *e* u *femme* izgovara famm, *enivrer* = anivré itd. da *ai* u *faisant, faiser, faisable* itd. glasi kao njemo *e*.

Svako pravilo ma koje vrsti bilo mora podpuno biti a trieba mu svedj dodati sve iznimke, koje se inako moraju ili na pamet naučiti ili vježbanjem utuviti; s toga čine vrlo nepraktično oni slovničari, koji misle, da učitelj ono dopuni, što oni izostave, osobito u slovnici ili praktičnim načinu za naučanje živućih jezika, koji su namjenjeni njeжnoj mladeži, u koje je dosta oštra i bistra pamet te lakše može na pamet koje pravilo i iznimku naučiti, nego li po predavanju zapamtiti.

O suglasih.

U tom odsjeku držala se je g. sp. sasvim Ahna te je išla po redu, koji je u njegovu „pr. Lehrgang.“ Nije joj za rukom pošlo skupa sa Ahnom jasno razviti izgovor suglasnika *g*, jer po njihovu nauku nezna početnik bez učitelju što ima razumievati pod mehkim i tvrdim glasom *g*; jednostavnije bi bilo reći, da *g* glasi kao *ž* kad za njim a pred drugim kojim samoglasom stoji *e*, *i*; a kad za njim stoji *u* onda glasi *g*. — Kod izgovora suglasnika *s* izostala je kao i u Ahnu opazka o sastavljenih riečih kao n. pr. *parasol, préséance* itd., kod *x* nije napomenuto, da u nekih riečih glasi kao *s* n. pr. *soixante* itd., kod *t* triebalo je kazati, da *t* za *s* zadrži obični svoj glas n. p. *digestion*.

Isto tako je izostavljena opaska da se *gn* u zaglasu neizgovara kao *nj*. — *Il*, *ill* neglasi samo u riečih: *camille*, *ville tranquille* kao u hrvatskom *il* već i u više drugih riečih kao: *village*, *mille*, *pupille*, *osciller*, *vaciller* itd. Kod suglaska *h* nije trebalo smanjiti broj rieči u Ahnu navedenih, u kojih se *h* izgovara, premda jih i u Ahnu nema više nego li deset a po običnih slovnicah ima jih do 37 te se označuju za početnike. Drugo o muklih suglasih u doglasu navedeno je tako nepodpuno, da se nemože razabrati bi li ili nebi li se smio ovaj i onaj glasu doglasu koje rieči izgovarati dapače ni ono, što je bar u Ahnu navedeno, nećeš naći u knjizi g. sp. Iz ovoga u knjizi g. sp. nećeš se obaviestiti o izgovoru rieči: *plomb, estomac, labac, jonc, tronc, clerc, porc, franc, blanc, clef, cerf, neuf, doigt, baril, fusil, fils, pouls, sept, huit, vingt, cap, cep. cinq, cher, fier* (ohol), *sieur, monsieur, as, atlas, cens, iris, gratis, abject, direct, exact, brut, chut, dot, déficit* i mnogih drugih, kojih ni Ahn nije u obzir uzeo. Tako isto nećeš moći razabrati po zadnjem odsjeku o spajanja i udaru glasa (?) riečih kako bi izgovarao: *etend-il, deux amis, on aime* dočim nije rečeno, da li *d*, *x*, *n* u tom slučaju svoj obični glas zadrže ili ga kojim drugim zamjenjuju.

U tih glavnih pravilih držala se je g. sp. pečetkom više izvornosti no odmah zatim ostala je vjerna prevoditeljica Ahnova Lehrgang-a, u kojem je doduše pokazala da joj ide prevod težko i mučno te joj nije bez manjih i većih slovničkih pogrešaka. —

Prvi dio.

U pojedinom ćemo preći pomanje nedostatke i pogreške te ćemo se obazrieti na veće i znatnije. *Le cousin* (19) nijd stričić a *la cousine* strinišna već bratučed i bratučeda; *mon*, *ton*, *le mien*, *le tien*, *notre*, *votre* neznače samo *moj*, *tvoj*, *naš*, *vaš* već i *svoj*, na što se je triebalo paziti kao što je učinjeno u 13; to u više §§. nalazimo, da se g. sp, sasvim po njemačkom drži; *de la mère* kao i *de l'enfant* nije valjalo prevesti „od matere“ (39) već „matere“ kao što je *du roi* (40) preveden „kralja“; kod *des*, *aux arbres* (41) valjalo je kao i u 40 razjasniti kako se spoji de + les = des, à + les = aux; *le metal* neznači *rudu* već *kov*; *on fait* (50) nerazgovjetno prevedeno *čini se*; nuz mužki spol *celui-ci* itd. nema u znamenovanju srednjega spola (55); *leur*, *leurs* znači u hrv. i svoj (57); treća osoba impf. *ils entaient* je izostav-

ljena a odmah u primjeru dole dolazi (67); *jouer du violon*, *de la flute* (101) valjalo je razlikovati od *jouer* u: *plus tard nous jouerons aussi; propre* se nenavadja (123) medju riećmi a dolazi u primjerih; u *me le*, *te le*, *nous le* znači *le* takodjer *nju*, *ju* n. pr. *avez- vous lu le livre? votre frère me le donnera*, *quand il l'aura lu;* to te trebalo opaziti već i u prijašnjem, da se ima ravnati prevod po spolu hrvatskoga samostavnika; po značenju *en* „od toga“ bio bi prevod po mnienju g. sp. u primjerih (145) „*A-t-on parlé de mon malheur? oiu, on en a parlé?* je, govorilo je *od toga*; Êtes- vous content de ce livre? osi j'on ruis content. mi smo od toga zadovoljni; Avons-nous des plumes? oui, nous en avons? dà mi imamo od toga itd., što je sasvim pogrešno; tomu bi se bilo dalo doskočiti tim, da je kod *en* rečeno, da *en* stoji mjesto *de lui d'elle, d'eux, d'elles, de cela, de ces* pa da se ima prevesti prema značenju, koje bi *de* imalo, da je nuzanj samostavnik ili absolutno zaime; a da se često odnosi na njeki rečeni predmet pak da se u tom slučaju i neprevadja n. pr, *avez vous assez de pain? ori j'en ai assez;* isto tako stoji *v* mjesto samostavnika, pred kojim bi bio à značenjem, *na u*, *o* (tu, tamo, nutri, unutra).

U prvom dielu ima ovamo onamo porasutih kratkih pravila u opaski dotičnim primjerom, kojih Ahn u 99. izdanju nema. Ta se pravila odnose ponajviše na prva počela te pokazuju, da nebijaše g. sp. mnogo stalo do točnosti i razgovjetnosti a ponajviše ni do logike.

Drugi je dio sasvim iz Ahn-ova Lehrgang-a preštampan kao što je ponajviše i prvi, jedinom tom promjenom, da je §. 20. po Ahnu iz zaboravnosti sasvim izostavljen a drugo je od rieči do rieči jednako ostalo. Kod *faire* (30) trebalo je značenju dodati takodjer „*pustiti, dati*“; jer sa zn. *činiti napraviti* nemože se prevesti: *Si j' étais riche comme vous, je ferais bàtir une belle maison* i *Faites moi voir ce paysage* itd.; *devoir* (62) neznači nikada u franc. *smieti*; *il faut* (64) *to (?) mora* moglo se je takodjer znač. *trieba*, *valja* dometnuti osobito za prevod: *il me faut écrire* treba mi, valja mi pisati; čemu zaime to u prevodu *il est*, *c'est*. Rieči dodane svojim značenjem prevela je g. sp. sa njemačkoga iz Ahna, kao što izmed drugih brojeva i 69, 78 pokazuju n. pr. *emporter* sobom uzeti, *appeller au secours* za pomoć zvati; *interrogatoire* izpitivanje *imexprimable* neopisan, (interieurement izostalo) *recueillir* primiti, *declin* padanje, *il lui tardait* predugo joj trajaše itd.; gdjekad pako nije ni pazila da li će biti znamenovanje prema tekstu kao u 86: et il fit un sifflement (*zvieżd*) si épouvantable que tout le palais en retentit (odzivati se) — et paraissait pénétré (prominuti) de douleur — elle avait vu, dans son miroir, que son père était malade sur chagrin (muka) de l'avoir per due — mais j'ai tant d'envie (volje) de revoir mon père; — u 72: Amélie avait planté (sadila) dans un pot à fleurs (hrasta?!) et chaque suir elle avaìt soin de le garder (čuvati) dans la chambre — le tempo paraissait calme (*mirno*?); a i u ostalih brojevih naći ćeš toga podosta.

Nuz sve te pogrieške pokazala je g. sp. da joj nisu ni najglavnije stvari u hrvatskom jeziku poznate dapače da nema mnogo slovničkoga znanja Izim pogrešnih padeža „njima (129) m. njim, nami (127) m. nam, svoji pri jatelji m. svojimi; ist (131) m. isti itd- pokazuje g. sp. veliku nedosliednost u porabi pridavnika sklonitbom samostavnika i zaimena (izvjestnih i neizvjestnih), u porabi glagolja minućih i trajućih (112: Tvoj brat proda sve svoje ptice); no to se nenalazi svugdje pa su možda te pogreške proizašle s nepazljivosti ali si je cielo djelo g. sp. ovjenčala s glagoljem, u kojem je puno golemih pogrešaka. Na strani 73, §. 107 i čitaš imperf. glag. *svršiti.* Ja svrših, ti svršiše, on svršiše, mi svršismo, vi svršiste, oni svršihu; na str. 103 II. descriptiv: ja imadoh, *narratif*: ja ìma-doh, -doše -doše. -dosmo -do-

ste imahu; Conditionel u svih osobah *bi*; imparfait subj.: da imadoh itd.; Narratif: ja dadoh -doše -doše -dosmo -doste -dohu; ind. futur: ja se budem varao bio; subj. parfais: da sam se varao bio. Iz toga se vidi, da obične oblike u glagolju g. sp. nezna pa da nečini ni u fran. jeziku razlike izmedju narat. descr. imparfait već da u tutanj prevadja kao da joj nikad slovnice hrvatskoga jezika nebijaše u rukuh i u pameti. Tako pokazuje g. sp. veliku nedosljednost u porabi zaimena „svoj", dočim ga kadkad sasvim po njemačkom t. j. *mein, dein, unser, euer* itd. prevadja *moj, tvoj, na, švaš* gdje bi morala biti *svoj*; o tom ćeš dokaza naći svugdje u I. i II. dielu izobila.

Napokon da vidimo kako je g. sp. u hrvatskom slogu i skladnji vješta; o tom ćemo se najboljma uvjeriti, ako nekoliko stavaka navedemo. U I. 31: Moj prijatelj ima *tri sestarah*; 88: Nebijaste li vi *još* izgubili vaše roditelje, kad; 96 mi negovorimo *od ovih djevojakah*, već *od onih*; 100 hoćeš li danas *tvojim* stricem govoriti; *Da bi vi* metnuli *bili* vaše čizme na stol nebi dulje tražili; 108: *Ja bi imao krivicu da bi* sada gradio (Ich würde Unrecht haben, wenn ich jetzt baute, Ahn.), II. 25: Jeste li već današnju *novinu* čitali. (Habt ihr schon die heutige Zeitung gelesen. Ahn); 65: *Nerazbijete* ovu čašu (Ihr müsset dieses Glas nicht zerbrechen, Ahn.) 43: Ovaj mladi čovjek služio je u *regementu* moga strica; Služite se *ovoga periša* (Bedienen Sie sich dieses Federmessers. Ahn.). U pravopisu je takodjer g. sp gdjegdje nedosljedna no to odbijamo na tiskarničke pogreške, kojih onako podosta ima u hrvatskomu i francezkom tekstu, te jake pače u gdjekojem mjestu radi prevoda dotičnoga stavka. Nemožemo se upustiti u nabrajanje tih pogrešaka jer ne bismo skoro na kraj došli, već svršujemo svoje opazke o toj knjizi pa preporučujemo g. sp. da odsele bude iskrena u predgovoru svojem te da se nekiti tudjim perjem, a ako bi kad do drugoga izdanja došlo, da svoj posao preda na razgledanje, jer nam onda neće barem nakaziti književnost hrvatsku a neće jamačno biti tako ogrdjenih oblika kakvih se u toj knjizi nalazi koju nemožemo nipošto preporučiti, da se u tom izdanju kao učevna knjiga u ruku učenika nalazi. Tisak je ukusan, čist i liep a ciena prama knjizi „Ahn's Lehrgang" dosta velika· — J. V. Kostić.

Widener Library
3 2044 095 038 667